Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова

Українська Академія Наук

Гілея
Науковий вісник

Збірник наукових праць

- Історичні науки
- Філософські науки
- Політичні науки

Випуск 69 (№ 2)

Київ – 2013

Передплатний індекс: 49387 **ISSN 2076-1554**

Збірник засновано 2004 року
Вихід з друку – щомісячно

Фахове видання з філософських, політичних та історичних наук, затверджено постановами президії ВАК України № 1-05/2 від 10 березня 2010 р. та № 1-05/3 від 14 квітня 2010 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію (перереєстрацію) друкованого засобу масової інформації серія КВ № 16332 – 4804 ПР від 24 лютого 2010 р.

Шеф–редактор:
АНДРУЩЕНКО В.П., доктор філософських наук, професор, член–кореспондент Національної академії наук України, академік Національної академії педагогічних наук України

Головний редактор:
ВАШКЕВИЧ В.М., доктор філософських наук, професор, академік Української академії наук

Заступник головного редактора:
КРИВОШЕЯ В.В., доктор історичних наук, академік Української академії наук

Відповідальний секретар:
ХАЛАМЕНДИК В.Б., доктор філософських наук, доцент

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

З історичних наук:

Войцехівська І.Н., доктор історичних наук, професор

Гончар Б.М., доктор історичних наук, професор

Дробот І.І., доктор історичних наук, професор

Журба М.А., доктор історичних наук, професор

Колесник В.Ф., доктор історичних наук, професор, член–кореспондент Національної академії наук України

Макарчук С.С., кандидат історичних наук, доцент

Михайлюк В.П., доктор історичних наук, професор

Нестуля О.О., доктор історичних наук, професор, академік Української академії наук

Солдатенко В.Ф., доктор історичних наук, професор, член–кореспондент Національної академії наук України

Стоян Т.А., доктор історичних наук, доцент

Сушко О.О., доктор історичних наук, професор

Фіров П.Т., кандидат історичних наук, доцент

Чернега Л.М., доктор історичних наук, професор

З філософських наук:

Акопян В.Г., доктор філософських наук, старший науковий співробітник, академік Української академії наук

Базалук О.О., доктор філософських наук, професор

Бех В.П., доктор філософських наук, професор, академік Української академії політичних наук

Бондаренко О.В., доктор філософських наук, професор

Волинка Г.І., доктор філософських наук, професор

Герасимова Е.М., доктор філософських наук, доцент

Жадько В.О., доктор філософських наук, професор

Куцепал С.В., доктор філософських наук, професор, академік Української академії наук

Закович М.М., доктор філософських наук, професор

Михальченко М.І., доктор філософських наук, професор, член–кореспондент Національної академії наук України, академік Української академії політичних наук

Оніпко О.Ф., доктор технічних наук, професор, академік Української академії наук

Предборська І.М., доктор філософських наук, професор

Хімченко О.Г., кандидат філософських наук, професор, член–кореспондент Української академії наук

Яшанов С.М., доктор педагогічних, професор

З політичних наук:

Андрусишин Б.І., доктор історичних наук, професор, академік Академії наук вищої школи України

Бабкіна О.В., доктор політичних наук, професор

Балабанов К.В., доктор політичних наук, професор

Євтух В.Б., доктор історичних наук, професор, член–кореспондент Національної академії наук України

Іванов М.С., доктор політичних наук, професор

Картунов О.В., доктор політичних наук, професор, академік Української академії політичних наук

Котигоренко В.О., доктор політичних наук, професор, академік Української академії політичних наук

Оніщенко І.Г., доктор політичних наук, професор

Римаренко С.Ю., доктор політичних наук, професор

Шаповал Ю.І., доктор історичних наук, професор, академік Української академії політичних наук

Шкляр Л.Є., доктор політичних наук, професор

Гілея:* науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2013. – Випуск 69 (№2). – 822 с.

Друкується за рішенням:
Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол №7 від 26 січня 2013 р.);
Президії ВГО Української Академії Наук (протокол № 13-01-26 від 26 січня 2013 р.)

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

***Гілея** – в стародавні часи територія лісової Скіфії між Борисфеном (Дніпром) і Гіпанісом (Південним Бугом). Рештки цієй «лісової квітки» залишилися до теперішнього часу на території Миколаївської та Херсонської областей. (Докладніше див.: Геродот. Історія.IV.16-25).

© Редакційна колегія, 2013
© Автори статей, 2013
© Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, 2013
© ВГО Українська академія наук, 2013

ВІДДІЛЕННЯ РЕДАКЦІЇ
Збірника наукових праць «Ґілея: науковий вісник»

ВІННИЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Вінницький національний технічний університет)
керівник Денисюк С.Г.,
кандидат політичних наук
E-mail: svitlana.denisyuck@yandex.ua

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара)
*керівник **Вершина В.А.**, кандидат філософських наук, доцент*
E-mail: vivi.dp@mail.ru

ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Донецький національний університет)
*керівник **Андрієнко О.В.,** кандидат філософських наук, доцент*
E-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Запорізький національний технічний університет)
*керівник **Ємельяненко Є.О.**, кандидат філософських наук, старший викладач*
E-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Прикарпатський нацональний університет імені Василя Стефаника)
*керівник **Дичковська Г.О.**, кандидат філософських наук, доцент*
E-mail: go_osmomysl@ukr.net

ЛУГАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Східноукраїнський національний університет імені В. Даля)
*керівник **Михайлюк В.П.**, доктор історичних наук, професор*
E-mail: vital_mih@ukr.net

ЛЬВІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Національний університет «Львівська політехніка»)
*керівник **Карівець І.В.**, кандидат філософських наук, доцент*
E-mail: sacre@ukr.net

МАРІУПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Маріупольський державний університет)
*керівник **Дегтеренко А.М.**, кандидат політичних наук, доцент*
E-mail: degterenko777@ukr.net

МИКОЛАЇВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Південнослов'янський інститут Київського славістичного університету)
*керівник **Хімченко О.Г.**, кандидат філософських наук, професор, член-кореспондент УАН; координатор **Макарчук С.С.**, кандидат історичних наук, доцент*
E-mail: Alex_x_5@ukr.net
або rvgreabis@farlep.mk.ua

ОДЕСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)
*керівник **Барвінська П.І.**, кандидат історичних наук, доцент*
E-mail: barwinskaja@ua.fm

ПОЛТАВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Полтавський факультет Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого)
*керівник **Куцепал С.В.**, доктор філософських наук, професор*
E-mail: svkutsepal@rambler.ru

СЕВАСТОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Севастопольський національний технічний університет, м. Севастополь)
*керівник **Фіров П.Т.**, кандидат історичних наук, доцент*
Тел.: 8 068 925 74 57

СІМФЕРОПОЛЬСКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Кримський економічний інститут Київського національного економічного університету імені В. Гетьмана, м. Симферополь)
*керівник **Попов О.Д.**, кандидат історичних наук, доцент*
E-mail: popalex79@mail.ru

ТЕРНОПІЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка)
*керівник **Кліш А.Б.**, доцент*
E-mail: Klish_Andriy@ukr.net

УМАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини)
*керівник **Кривошея І.І.**, кандидат історичних наук, доцент*
E-mail: kii1969@mail.ru

ХАРКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»)
*керівник **Владленова І.В.,** кандидат філософських наук, доцент*
E-mail: vladlenova@email.ua

ЧЕРКАСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Черкаський державний бізнес-коледж)
*керівник **Васильчук Є.О.**, кандидат політичних наук*
+38 (067) 735 51 17; +38 (093) 065 79 58
E-mail: vasilchuk84@bk.ru

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Чернігівський педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка)
*керівник **Горобець С.М.**, викладач*
E-mail: olen-g@yandex.ru

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: **www.gileya.org.ua**

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського:
www.nbuv.gov.ua/portal ***Розділ: Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць***

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477)

Мельничук І.А.

Степ або Дике Поле як епіцентр економіко–політичних змагань великих держав часів пізнього Середньовіччя

(огляд геополітичної ситуації навколо українських земель у XV–XVI ст.)

Пропонується огляд історико–політичної ситуації навколо південних земель Русі – Степу, або Дикого поля. Дається характеристика економічних та військово–політичних причин перетворення Степу на епіцентр боротьби між Туреччиною, Литвою, Московією, Польщею та Кримом.

Ключові слова: *Русь, Московія, Литва, Туреччина, Кримське ханство, Дике поле.*

Дослідники давньої та середньовічної історії Русі, фахівці у галузі медієвістики, спеціалісти з історії козацтва неодмінно торкаються проблеми Степу як арени одвічного протистояння двох світів, двох культур і способів життя – Сходу і Заходу. Дике поле і народи, що приходили з його бездонних глибин, сотні років залишалося головним опонентом цивілізаційним потугам русичів, а згодом – розгортанню імперських програм Литовсько–Польської держави та Московського царства, місцем трьохсотлітніх змагань за волю і долю для українського козацтва. Степ – це оспіваний в народній традиції вічний ворог і брат, притулок для відчаю і поле слави. За синіми горизонтами Великого Степу причаївся величезний і могутній ворог – Туреччина, а в самому його серці одвічним викликом слов'янським відчайдухам залишався татарський Крим.

Характеристику Степу та загрозі з Півдня давали свого часу М.Грушевський, М.Брайчевський, О.Пріцак, П.Толочко, О.Апанович, Н.Яковенко, російські історики Б.Рибаков, Б.Греков, К.Кудряшов, А.Добролюбський, С.Плетньова; широко відомою є узагальнююча історико–філософська монографія Л.Гумільова «Стародавня Русь та Великий степ» [1]. Згадані автори змальовують широку картину непростих взаємовідносин руських земель із Західним Кипчацьким Степом передусім як колискою тюркських у переважаючий своїй масі народів і державних утворень, якім судилося стати сусідами слов'ян, а також перманентним ворожим, але й інколи і партнерським військово–політичним та економічним стосункам з ними. Метою нашої статті є спроба поглянути на Степ під іншим кутом зору – як на майданчик перспективного економічного зростання для великих держав, що межували зі Степом у XV–XVI ст., у зв'язку з чим Дике поле в цей період стало епіцентром зіткнення різновекторних політичних інтересів і новою ареною кривавої боротьби за домінування над цими землями, а також особливій ролі Кримського ханства у цій боротьбі.

Над Причорномор'ям та Приазов'ям намагалися встановити контроль ще Київські князі, спроби колонізації Низу своїх головних рік – Південного Бугу, Дністра та Дніпра проводили галицько – волинські господарі та бояри, за литовських часів – великий князь Вітовт та київський Олелько, сюди кілька століть стікалися уходники від князівських утисків і усобиць – літописні «бродники» та «берладники», але щоразу Дике поле відвойовувало у цивілізації своє право на первозданну незайманість зусиллями

войовничих кочових народів – угрів, печенігів, половців, кипчаків, ногайців, татар, що також заявляли своє право на владу над Степом.

Таким чином, Степ, або Дике поле, півтисячі років залишалося єдиною в Європі слабозаселеною і майже не освоєною з господарської точки зору нейтральною територією між Волгою та гирлом Дунаю, де перетиналися економічні та політичні інтереси ісламізованого тюркського Сходу та християнської аграрної цивілізації Заходу. Починаючи з XIII ст. ці землі були своєрідною «буферною зоною» між Ордою та руськими князівствами. Руське населення прикордонної смуги зі всілякими пересторогами займалося випасом худоби у плавнях, бджільництвом, мисливством та рибальством у надзвичайно багатих на живність просторах нічийної землі. Тут же кочували кілька ногайських орд, стійбища яких було розташовано за 100–200 кілометрів вглиб степу. Відносний нейтралітет до певного часу підтримувався за рахунок усвідомлення і тюркською, і слов'янською людністю прикордоння масштабів Степу, де, в принципі, місця вистачало всім. Змагання за домінування над цією територією не вщухали ніколи, дещо стихнувши на початок XV ст., але з новою силою розгорілися після порушення балансу сил з обох сторін. З одного боку, посилився рух втікачів–колонізаторів з України, що, не витримавши економічного та релігійного тиску уряду та місцевих феодалів, обрали за краще всі небезпеки і принади Степу. Політичні еліти Литви по мірі сил опікувалися своїми степовими кордонами, поставивши там низку невеликих фортець («у Пороссі, на Побужжі і Поділлі» [1,с.116]) та стимулюючи служилу шляхту разом з населенням порубіжних містечок не тільки до охоронних, але й до спонтанних промислових зусиль по освоєнню Півдня. З іншого боку, тривала за часом і вже невідворотня державна криза Золотої Орди призвела до політичного та етнічного дроблення централізованої імперії під проводом монгольської еліти і утвердження в Криму її найбільшого уламку – автономного татарського ханства, яке поширило свій контроль на причорноморський Кипчацький Степ і на сам багатонаціональний півострів, тримаючись у степовій його частині. Нарешті, в середині XV ст. на політичному небосхилі з'явилася могутня Блискуча Порта, що, подолавши Візантію, утвердилася на чорноморських берегах і не приховувала намірів подальшої експансії вглиб Європи. Поява незабаром нових великих політичних гравців – Польщі та Московії ще тісніше зав'язало вузол економіко–політичних інтересів на українських землях, і, зокрема, на її степових окраїнах.

Степ являв собою надзвичайно привабливу з економічної точки зору територію, що прекрасно вписувалася як у кочову військову і торгівельно–тваринницьку економіку татарської держави, очолюваної військово–політичною елітою, так і в сільськогосподарські колонізаторські плани польсько–литовських еліт. А для Москви крізь Степ пролягав шлях до омріяних морів.

Не дивно, що він породив надзвичайно пластичну людську масу – козацтво, що навчилася виживати у перманентній боротьбі не тільки з дикою природою, а й заточеними лезами ятаганів та арканами степовиків з одного боку – і з могутніми державними машинами претендентів на ці землі, з іншого.

Крім того, Дике поле служило прямою дорогою до багатих і процвітаючих чорноморських портових міст. У монографії Богдана та Володимира Сергійчуків «На межі двох світів» зазначається, що «у чорноморських портах XIII–XIV ст. мали змогу контактувати генуезьці, венеціанці, каталонці, флорентійці, улахи, угорці, русичі, греки, вірмени, єгиптяни, золотоординці» [2,с.5]. У галицькому Львові XIV ст. укладалися контракти між балтійськими та чорноморськими купцями. «Звідси, через чорноморські порти Вікіну (зникле місто в гирлі Дунаю) та Кататеа Альба (Аккерман) вивозили пшеницю, хутро, худобу, солону рибу, вина й рабів» [2;3,s.243]. Важливим портом був Судак, а Старий Крим, друге після Кафи за торгівельною потужністю місто, служило резиденцією золотоординського намісника. Загалом, «кримські порти займалися не лише шовковою торгівлею з Далеким Сходом, а також поставляли до Візантії пшеницю, а до Єгипту – кипчацьких рабів, хутро, шкіру, віск і сіль (ibid. – s.745)» [2,с.5].

Ринкова і портова столиця генуезького купецтва – Кафа бурхливо розвивалася з XIII ст., і на початку XV ст. це вже був потужний та людний центр євроазійської торгівлі: тут, «за повідомленням Шітльбергера, у внутрішньому місті знаходилося 6 тисяч будинків, у зовнішньому – 11 тисяч, а в передмістях ще 4 тисячі» [2,с.5].

З геополітичної та економічної точок зору цілком зрозумілим виглядають зусилля Османської держави взяти чорноморську торгівлю під свій повний контроль: після заволодіння Босфором та берегами Анатолії наступним кроком по перетворенню Чорного моря на внутрішнє стало проведення серії військових операцій з ціллю захоплення генуезьких портів та фортець на його узбережжі, щоби, як пише у «Історії Османської імперії» один з сучасних турецьких професорів Ісмаїл Хаккі, «остаточно утвердитися в Північному Причорномор'ї, створюючи безпеку для власних земель» [4,s.127].

Турецький султан Мехмет Завойовник доручив цю місію Гедік Ахмеду Паші, який у травні 1475 р. силами 300 суден і 40–тисячного десанту, висадженого під Кафою, розпочав масштабну кампанію по захопленню Криму. Після триденної облоги Кафу було взято (ворота разом з групою вірмен відчинив генуезький зрадник), без бою здався Азов, хитрістю захоплено фортецю Мангуп, де в числі полонених опинився втікач від братовбивчих придворних усобиць ханський син Менглі Гірей [2,с.6]. У 1478 р. сам султан Мехмед на 30 кораблях здійснив похід у Азовське море і взяв останню фортецю в регіоні – Муту [2,с.6].

Кримсько–азовська кампанія принесла Туреччині не тільки контроль за узбережжям з його портами та гірським Кримом, а й усунення небезпеки з боку генуезьких фортець, золото і коштовності купецьких гільдій, 40 тисяч полонених, яких було розселено в різних частинах імперії за етнічною ознакою, 1500 юнаків до корпусу яничар [2,с.6], і не менш важливий з політичної точки зору трофей – можливого спадкоємця Кримського ханства Менгі–Гірея. Після смерті Єдигея у 1420 р. Орда поринула у внутрішні усобиці і фактично втратила контроль над Кримом. У самому Криму давні намагання кримськотатарської військово–політичної еліти здобути незалежність вилилися у перманентну і жорстоку боротьбу за владу, переможцем з якої вийшов Хаджи–Гірей, що у 1428 р. добився автономії, а у 1443 р. незалежності від Орди і заснував правлячу династію Гіреїв (Гираїв). Кілька разів втрачаючи престол (у 1433 та 1443 р.), Хаджи–Гірей за політичного сприяння та військової підтримки Литви і частини татарської еліти у 1449 р. остаточно утвердився при владі. В 1443 р. столицю було перенесено з Чуфут–Кале у нове, спеціально для цього побудоване місто Бахчисарай. В цей період знесилена Золота Орда вже не могла опиратися процесу політичного дроблення і виходу з її складу великих територіально–політичних утворень – Астрахані, Булгару (Казанського ханства), Московії, Кримського ханства. Туреччина, що нависла над Кримом грізним колосом, захопивши узбережжя та гірську частину півострова (невелике 200–тисячне християнське князівство Феодоро), випробувало нового кримського хана Нурдевлета, покликавши того у похід на Молдавію ту 1476 р. Той не виправдав сподівань – побоюючись реакції з боку Золотої Орди «не лише не приєднався до османів, а й не надав допоміжних сил» [2,с.6].

Тому без жодних вагань Османська імперія зробила ставку на Менглі–Гірея, якого підтримувала лояльна до Туреччини частина кримської військово–політичної еліти, лідером якої був Емінек–Бей. Щедро одарений ласкою і багатством у Стамбулі, Менглі–Гірей повернувся на півострів вже не як претендент на престол, а, «отримавши від султана штандарт з бунчуком …був відправлений до Криму повноважним господарем» [2,с.6] – у якості васала та провідника османської політики у Північнму Причорномор'ї. З цього моменту у 1477 р. до Кючук–Кайнаджирського миру у 1778 р., тобто три століття, Кримське ханство перебувало під офіційним протекторатом Османської імперії. Слід сказати, що Менглі–Гірей, як здібний політик і полководець, вміло користався різновекторними бажаннями політичних гравців, небайдужих до України і Степу, легко заводячи і розриваючи союзницькі відносини з ними. Ця особливість була характерною ознакою всіх наступних поколінь політичної еліти ханства. Кримське ханство само по собі являло грізну силу, маючи впорядковані за загальним ординським зразком великі і водночас мобільні, сильні та боєздатні кінні загони і тримаючи у васальній залежності ногайські орди, тому Менглі–Гірей тримався сміливо і відносно незалежно щодо великих держав, намагаючись проводити власну політику, заснованій на старій

практиці степовиків – підтриманні економіки шляхом здирницьких і надзвичайно жорстоких набігів на сусідів та продажу або викупу ясира (полонених) на ринках Криму та Туреччини. За підрахунками західного дослідника А.Фішера, загальні втрати слов'янського населення, що було продано в рабство протягом XIV–XVII ст., сягали 3 млн. чоловік [5,p.575–594].

Велика Порта завершила задум утвердження свого домінування над Чорним морем взяттям фортець Килії у гирлі Дунаю та Акерману на Дністрі. Турецькі автори «Ісламської енциклопедії» зазначають, що «З цього часу вільна міжнародна торгівля завершується, і Чорне море повністю переходить під османський контроль, що приносить Стамбулу колосальні прибутки» [3,s.245]. Отримавши нових сусідів у Європі, Порта, зважаючи на їх розмір і статус, в цей час проводить доволі гнучку зовнішню політику: з невеличкими Валахією та Молдавією – з позиції сили (у 1504 р., наприклад, домігшись від молдавського господаря Стефана визнання протекторату і щорічних виплат у 4 тис. золотих [2,с.7], а з Польщею Казимира IV уклавши першу угоду 1490 р. як мирний і рівний партнер (тимчасовий, як показали подальші події). Цю угоду по смерті Казимира було подовжено ще на три роки його сином Яном Альбертом у 1492 р. [3,s.184].

Менглі–Гірей, пам'ятаючи про допомогу у боротьбі з Золотою Ордою, надану Литовсько–Руською державою його батьку, намагався спершу долучити союзника до здійснення власних амбіційних планів по остаточному знищенню ординської загрози, але, не отримавши допомоги ні від Казимира, ні від його нащадка Яна Альберта, що саме втягнулися у серію затяжних внутрішніх конфліктів, почав шукати нового союзника – і знайшов його у особі московського володаря Івана III. Московські політичні еліти мали аналогічні наміри щодо Орди і саме готувалися до розгортання на литовському напрямку імперської програми по поверненню «історичної спадщини Рюриковичів» та перетворенню Москви на «Третій Рим», що повинен був підхопити знамено православного християнства у Європі після падіння Візантії.

Природний ворог Литви та Польщі, Москва, за прямою вимогою Івана III, виказану через свого посла у Криму, зуміла підштовхнути ханство до низки кривавих агресій на українські (литовські і польські на той час) землі, в обмін на обіцяну в майбутньому військову допомогу по ліквідації Золотої Орди. У 1474 р. татарами спустошені були Брацлавщина і Галичина, а 1482 р. з надзвичайною жорстокістю Менглі–Гірей пройшов по Київщині, сам Київ було практично знищено і спалено. Як пише Н.Яковенко: «Київський погром 1482 р. відкриває драматичний ланцюг нищівних походів Менглі–Гірея та його синів і вельмож в Україну, Малу Польщу, Білорусь і навіть далеку заніманську Литву, які до середини XVI ст. повторювалися практично щороку. Саме в часи Менглі–Гірея склалася принизлива практика сплати Польщею і Великим князівством Литовським щорічної данини – споминків Криму – 15 тис. золотих, що буцімто мусили утримувати кримчаків від нападів (чого досягти так ніколи і не вдалося)» [1,с.121]. Треба підкреслити сумлінну союзницьку поведінку Менглі–Гірея щодо Москви під час епохальної для подальшої російської історії події 1480 р., що в літописах та літературі отримала назву «стояння на р. Угрі». Відчуваючи слабкість Орди, Іван III з 1576 р. перестав виплачувати їй данину, чим викликав військову агресію ординського хана Ахмата, який мобілізував для покарання васала всі наявні ресурси та призвав на поміч свого союзника – Литву. Кримські війська провели превентивну операцію – здійснили напад на Поділля, зв'язавши литовські сили і, тим самим, не дозволили їм з'єднатися з армією Ахмата. Крім того, син Менглі–Гірея Нур–Девлет разом зі своїми нукерами і невеликим загоном московського боярина Ноздреватого здійснили сміливий та ефективний рейд тилами ординців, що змусило Ахмат–хана завмерти у нерішучості на березі Угри. Ця нерішучість і повільний відступ без генерального бою, на який не зважилися обидві сторони (під час ординського відступу не випадково, мабуть, було знищено литовський тоді Козельськ), коштувала незабаром хану голови, а Москві, де приблизно половина боярства налаштовувала Івана III до втечі – фактичного зняття ординського ярма. Побоюючись наслідків, московський князь ще надсилав до Орди улесливі виправдальні листи та подарунки, коли Менглі–Гірей сам рішуче взявся до

справи і в 1502 р. зруйнував Сарай, знищивши Золоту Орду як державу. Він моментально відмовився від союзницьких стосунків з Москвою, розуміючи, що саме його ханство і Московія тепер поведуть боротьбу за право володіння ординськими землями.

З нашої точки зору, ця подія і є тією відправною точкою, коли на теренах Південної України по–справжньому перетнулися інтереси всіх зацікавлених і озброєних до зубів претендентів: Криму, Туреччини, Московії, Польщі і Литви, і цей степовий політичний вузол з перемінним успіхом всі вони намагалися розв'язати на свою користь довгих триста років. Процес почався серією литовсько–московських воєн, з одного боку, і поступовим зближенням Криму з Ягеллонами, з іншого. Це зближення завершилося підписанням у 1511 р. миру, згідно умов якого Кримське ханство відмовилося від прав Чінгізідів в Україні та Білорусії на користь Ягеллонів в обмін на право завоювати центр колишньої Золотої Орди [2,с.7].

Цей договір не завадив Менглі–Гірею та його нащадкам і численним представникам кримської та ногайської еліт вдаватися до регулярних вторгнень на землі України, що тягнули за собою найжорстокіше розорення території, спалення міст і сіл, вигнання у рабство і полон сотен тисяч людей. Таку поведінку найближчих сусідів навряд чи можна пояснювати тільки східним віроломством та пошуком найлегшої вигоди. Українська дослідниця О.Апанович свого часу дала їй точні політичні, соціальні та економічні мотиви: «Агресивний і грабіжницький характер відносин з сусідніми країнами мав прямий зв'язок з внутрішнім устроєм Кримського ханства і ногайських орд, з їх економікою та соціальним ладом. Кримське ханство являло собою феодальну державу з сильно розвинутими елементами рабства. Для кримських і ногайських орд були характерні дуже низький рівень і повільні темпи розвитку продуктивних сил. Хоч ногайські феодали захопили найродючіші землі півдня України, вихід з господарських утруднень вони, як і кримські мурзи, шукали не у розвитку продуктивних сил, не у використанні родючих земель і сприятливих кліматичних умов, а в безперестанних війнах, що мали характер найбезсоромніших грабежів, у торгівлі полоненими і стягненні примусових платежів, так званих споминків, виходів, подарунків і т.д.» [6,с.5]. Від себе додамо ще кілька спостережень: татари і ногаї століттями діяли саме таким чином за кількох причин:

По–перше, до появи козацтва як організованого опонента, татарські еліти не відчували ніякої потреби у зміні звичного укладу життя та економічних підвалин держави з огляду на пасивність і слабкість військових та фінансових потуг Литви та Польщі у обороні степових кордонів. Ця місія була покладена на сміливців з числа прикордонних старост, гарнізони нечисленних маленьких фортець та отаманів козацьких ватаг, що випадковим чином збивалися для спільного захисту.

По–друге, і після появи Запорізької Січі татарські еліти не змінили стратегії – козацтво, навіть за підтримки польських та литовських шляхетських армій, було відносно співмірною за військовим потенціалом силою, особливо якщо враховувати постійну збройну чи приховану під час миру участь Оттоманської Порти у військових конфліктах з козаками та Польсько–Литовською державою. Технологічно і соціально розвинена Туреччина ні на мить не припиняла матеріально–технічної допомоги своєму васалу у вигляді зброї, загонів берсерків–яничар, пороху та гармат. Вона була кревно зацікавлена саме у таких варварських, виснажуючих сили ворога регулярних татарських наскоках на його територію, які руйнували економічний потенціал і висмоктували людські ресурси.

По–третє, військова тактика татар, хоч і була достеменно вивчена козацтвом, Річчю Посполитою та Москвою, часто приносила успіх. Маючи приголомшливу перевагу у кінноті, швидко переміщуючись степом і битими шляхами, татари у одному місті залишали як приманку 30–40 тисячний загін, на загрозу з боку якого змушені були реагувати армії ворога, самі ж основними силами всією лавою форсували прикордонні річки в іншому місті, миттєво розсипаючись для швидкого і кривавого грабунку мирного населення. Як правило, у татарських опонентів – Польщі, Литви, Московії просто не вистачало живої сили для перекриття всіх можливих напрямів агресії і економічних ресурсів для підтримання армії у постійній бойовій готовності.

У цих умовах зростаюче козацтво, плоть від плоті скривавленої України, змушене було мимоволі вчитися у ворога способам виживання у Дикому Полі, тактиці та військовим хитрощам ведення степових битв тощо. З часом козацтво перевершило своїх татарських «вчителів» у цих та інших бойових та організаційних компонентах військового вишколу, перетворившись на наймогутнішу лицарську армію Європи, сформувавши власну військово–політичну старшинську еліту, яка поставила за мету повне визволення України від будь–якого ворога чи загарбника.

Список використаних джерел

1. Гумилёв Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь /Л.Н. Гумилёв [Текст] – М., 2006.

2. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н.Яковенко [Текст] – [Вид.2, доп.] – К., 2005. – С.116.

3. Сергійчук Б., Сергійчук В. На межі двох світів [Текст] – К., 2012. – С.5–7.

4. Osmanli Tarihi. Ord. Prof. Ismail Hakki Uzunçarşılı. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Türk Kurumu Yayınları. XIII. Dizi – Sa.16 (a5). Cilt II. – S.127.

5. Alan Fisher «Muscovy and the Black Sea Slave Trade», Canadian American Slavic Studies, 1972, Vol. 6, P.575–594.

6. Апанович О.М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько–татарської агресії (50–70 роки XVII ст.) / О.М. Апанович [Текст]. – К., Вид–во АН УРСР, 1961. – С.5.

Мельничук И.А. Степь или Дикое Поле как эпицентр экономико–политической борьбы великих держав времен позднего Средневековья (обзор геополитической ситуации вокруг украинских земель в XV–XVI вв.)

Предлагается обзор историко–политической ситуации вокруг южных земель Руси – Степи, или Дикого поля. Дается характеристика экономических и военно–политических причин превращения Степи в эпицентр борьбы между Турцией, Литвой, Россией, Польшей и Крымом.

Ключевые слова: *Русь, Московия, Литва, Турция, Крымское ханство, Дикое поле.*

Melnichuk, I.A. Steppe or the Wild Field as the epicenter of the economic and political struggle of the great powers since the late Middle Ages (review of the geopolitical situation around the Ukrainian lands in the XV–XVI centuries)

An overview of the historical and political situation around the southern lands of Rus – Barrens, or the Wild Field. The characteristics of economic, military and political reasons transformation Barrens to the epicenter of the struggle between Turkey, Lithuania, Russia, Poland and the Crimea.

Key words: *Russia, Muscovy, Lithuania, Turkey, the Crimean Khanate, the Wild Field.*

УДК 655(477) «16/17»(045) **Дегтеренко А.М., Нікольченко Ю.М.**

До питання про витоки українського кириличного друкарства

Відображені основні етапи та досягнення у дослідженні витоків українського кириличного друкарства.

Ключові слова: *Україна, Росія, Польща, Австрія, українське кириличне друкарство, стародруки, Іван Федоров, документознавство.*

Поява друкарства в будь–якій країні завжди визначала рівень її продуктивних сил та культурного розвитку. Ось чому так високо оцінюються в Україні події далекого 1574 року коли у Львівській друкарні Івана Федорова були надруковані «Апостол» і «Буквар», що започаткували бурхливий розвиток національного книговидавництва, яке було тісно пов'язане з визвольним рухом в українських землях кінця XVI–XVII ст.

Історіографія початкового українського друкарства (вітчизняна і зарубіжна) достатньо вагома. Ще у XIX ст. проблему його виникнення та розвитку вивчали поляк Єжи Бандтке, галичани Денис Зубрицький і Яків Головацький, дослідник Львова Ігнат Ходинецький. На початку XX ст. це питання досліджували українські вчені І.І. Огієнко, М.С. Грушевський, І.С. Свенціцький, М.О. Макаренко, І.П. Крип'якевич.

Сучасна вітчизняна історіографія проблеми збагатилася фундаментальними працями Я.Д. Ісаєвича, Я.П. Запаска, О.Я. Мацюка, О.А. Купчинського, Є.Й. Ружицького, М.П. Ковальського, Г.І. Коляди та інших.

Важливий внесок у з'ясуванні складних питань, пов'язаних з українським початковим друкарством належить зарубіжним дослідникам: Є.Л. Немировському, О.О. Сидорову, Т.Н. Каменєвій, О.О. Гусєвій, А.С. Зєрновій (всі з Росії), Г.Я. Голєнченку, М.Б. Ботвіннику (Бєларусь), П.Атанасову (Болгарія), Х.Клаусу (Німеччина), І.Крайцеру (Італія), Р.Матісену (США), Ф.Соколовій (Чехія), Е.Ойтозі (Угорщина), Дж.С.Г. Симмонсу (Велика Британія).

Разом з тим, поважний вік і, поза сумнівом, блискучість вітчизняної і зарубіжної історіографії так і не розставили крапки над «і» у цьому питанні, а навпаки загострили інтерес дослідників до нього, особливо з наближенням 440–ї річниці федорівського книгодрукування у Львові.

Виходячи з вище зазначеного, виникла потреба ще раз звернутися до проблеми дослідженості історії українського друкарства, особливо його початкового етапу, у контексті загального розвитку кириличного друкарства, визначення інформаційного потенціалу джерел, ступеня їх опрацьованості та репрезентативності, коли поява власного книговидавництва (богослужбового, полемічного, шкільного, наукового і літературного) була важливою подією в історії українського народу на шляху до самовизначення та майбутньої державності.

Джерельна база нашого дослідження – це система письмових артефактів (за своєю суттю – документів), різних за типами і видами, залежно від способу кодування інформації. У сучасному українському документознавстві існує декілька визначень понять «класифікація» і «типологізація», «вид» і «тип» документів. У своєму підручнику «Документознавство» Н.М. Кушнаренко визначає класифікацію документів «…системою їх супідрядності, що використовується як засіб встановлення зв'язків між класами документів, а також для орієнтування в їх різноманітті» [7,с.37].

Ряд авторів розглядають ці поняття як синоніми, інші – як протилежні поняття, треті – переносять закони і правила класифікації на типологізацію, що викликає певну плутанину. До цих пір немає однозначного визначення, зафіксованого у довідниках і словниках. Звідси – широкий спектр пропозицій щодо організації класифікаційних видів документів.

Сутність класифікації і типологізації документів складається з диференціації об'єктів вивчення за певними ознаками. Класифікація припускає суворий поділ

документів за чотирма основними законами логіки: єдність основи, пропорційність членів розподілу, їх взаємовиключення, безперервність розподілу. Найважливіший з перерахованих – закон єдності основи розподілу вимагає, щоб весь обсяг поняття «документ» був розділений за однією з ознак. Оскільки у документа таких ознак багато, обсяг поняття повинен поділятися щоразу на новій основі. Таким чином, класифікація являє собою диференціацію документів за найбільш суттєвою ознакою. Ця сукупність документів групується у вид [3,с.190].

Типологізація є окремим аспектом класифікації документів. Вона пов'язана з групуванням документів на основі їх подібності деякої узагальненої моделі, названої типом. Це загальні, істотні риси визначеної групи документів. Складність типологізації полягає у визначенні необхідного і достатнього набору найбільш характерних ознак [13,с.40].

Як зазначає Г.М. Швецова–Водка, типологія – це «наука про типи», точніше – це розділ наукового знання, який визначає типи, види та інші типологічні підрозділи, які не стосуються семантики документа [12,с.144].

У наукових розвідках з історії друкарства (не тільки українського) і дотепер триває полеміка, яку з двох категорій джерел – документальні чи «друкарські» (тобто самі видання) – вважати основною, а яку допоміжною. Аргументи обох сторін непереконливі: на нашу думку артефактні джерела зазначених типів, безумовно є основними. Вони себе взаємно доповнюють, що робить їх різноманітними та переконливими.

Кириличні стародруки в Україні збереглися нерівномірно. З видань великого тиражу дійшли до наших днів переважно десятки, інколи сотні примірників, що знаходяться у книгозбірнях різних країн, або у приватних колекціях Нерідко вони ще й тепер зустрічаються по старих монастирях і церквах. Натомість невеликі за тиражем видання відомі лише в одному–двох примірниках.

Недостатньо збереглася і внутрішня документація друкарень. Причин тут декілька:

– її розпорошеність по архівних матеріалах різних установ, що ускладнює пошук;

– відсутність вимогливості до ведення та зберігання такої документації з боку власників друкарень.

Серед джерел з історії кириличного друкарства і безпосередньо книгодрукування, які є у науковому обігу, можна виділити основні типи, споріднені загальною видовою ознакою:

– безпосередньо стародруки;

– нормативні акти щодо створення і статусу друкарень;

– внутрішню документацію друкарень, у т.ч. фінансову;

– «особисті справи» майстрів друкарської справи та їхніх помічників у складі фондів адміністративних, судових і фінансових установ;

– особиста переписка та інші приватні документи власників друкарень та майстрів–друкарів;

– каталоги старих книгозбірень, бібліотек і приватних колекцій.

У першій групі провідне місце займають грамоти про надання особам і об'єднанням виробників (у нашому випадку – цехам) права видавати книги, підтвердження видавцям їхніх привілеїв, судові ухвали та інші правові акти. Православні видавці отримували грамоти на право друкування від церковних владик вищого рангу (константинопольського та антіохійського патріархів, митрополитів, єпископів), друкарі, що обслуговували католицьку церкву – від католицьких архієпископів та єпископів, призначених ними цензорів, генеральних і провінційних настоятелів чернечих орденів.

Одним з перших документів, що були видані ієрархами православної церкви з метою організації кириличного друкарства в Україні була грамота, видана 25 січні 1586 р. антіохійським патріархом Йоакимом IV Дау, якою дозволялося створення у Львові Успенського братства, а в його складі – церкви, школи, друкарні і шпиталю [9,с.82–83].

Православні друкарні на теренах Лівобережної України діяли в першій половині XVII ст. у межах положень «Статей для заспокоєння руського народу» 1632 р. без офіційних дозволів органів державної влади Речі Посполитої. Проте видавці кириличних друків у Руському воєводстві, починаючи з кінця XVI ст., вважали за необхідне отримувати для себе королівські привілеї, хоча часто їхня наявність не забезпечувала їм реальної гарантії видавничих прав в умовах жорстокого контролю з боку місцевої польської влади та католицького духовенства.

Перші кроки історіографії кириличного друкарства були зроблені українськими книжниками вже в XVII–XVIII ст. Одним з перших до стародруків у своїй творчості звертався полеміст Захарія Копистенський [5,с.117]. Йому приписують авторство у написанні в 1623–1627 рр. Густинського літопису, в якому серед найважливіших подій української історії з часів Русі до 1597 р. згадується винайдення «преславного художества друкарського».

Кінець XVIII–перша пол. XIX ст. були часом подальшого розвитку бібліографії з історії вітчизняного друкарства. Митрополит Київський та Галицький, церковний історик, бібліограф, письменник і перекладач Євген (Євфімій) Болховітінов (1767–1837) у 1805 р. опублікував у журналі «Друг просвещения» статтю «Иоанн Федоров», яка із змінами і доповненнями автора виходила у 1806, 1813, 1818, 1827 роках. Окремо, у часописі «Вестник Европы», дослідник видрукував матеріал «О славяно–русских типографиях», присвячений історії створення та діяльності кириличних друкарень у Східній Європі [4,с.81–82].

На західноукраїнських землях у складі Австрійської імперії початок джерельних досліджень у галузі історії друкарства пов'язаний з іменем професора Львівського університету та настоятеля Онуфріївського монастиря Модеста Гриневецького (1756–1823). Він звернув увагу на надгробок Івана Федорова й порівняв вміщений на ньому знак з видавничою маркою «Апостола» 1574 р. Львівський дослідник на підставі стародруків та архівних матеріалів подав відомості про кілька кириличних друкарень – Острозьку, Львівського Успенського братства, Михайла Сльозки. Матеріали пошуків М.Гриневецького пізніше були опубліковані польським істориком, мовознавцем, бібліографом і видавцем Є.С. Бандтке (1768–1835) [14,с.385–388] та видатним українським письменником, поетом, перекладачем, вченим, публіцистом, громадським і політичним діячем І.Я. Франком [11,с.175–176]. При вивченні кириличних книг Бандтке Є.С. звертався за консультаціями до Феофіла Кудревича (1766–1836), викладача Краківського університету, українця за походженням.

Вивченням стародруків пізніше займався й інший настоятель Онуфріївського монастиря, польський історик Львова, його церков і монастирів, краєзнавець Варлаам Компаневич (1777–1858) [15,с.71–72].

Український освітній і церковний діяч Іван Могильницький (1727–1831) у своїй праці «Відомість о руськім язиці» наводить бібліографічні описи низки кириличних стародруків та свої спостереження щодо вживання в них церковнослов'янської та руської (української) мов.

Першою науковою працею з історії кириличного друкарства на західноукраїнських землях стала бібліографічна праця: «Historyczne badania o drukarniach Rusko–Siowiacskich w Galicyi» українського історика, етнографа й архівіста Дениса Зубрицького (1777–1862), в якій автор представив діяльність православної церкви по створенню кириличних друкарень корисною галицько–руській (червоноруській) народності та її просвітництва. Витяг зі статті під назвою «О славяно–русских типографиях в Галиции и Лодомерии» у 1838 р. був надрукований у Росії в «Журнале Министерства народного просвещения» (ч. XIX).

Д.І. Зубрицький використав численні архівні документи з історії українського друкарства XVI–XVIII ст. і вперше опублікував два акти про друкарню Івана Федорова: заяву Ізраїля Якубовича 1584 р. щодо друкарського обладнання, яке йому заставив у 1579 р. І.Федоров, а також грамоту Гедеона Балабана 1585 р. у справі викупу друкарні, що колись належала Івану Федорову. Обидва документи зберігалися в архіві Львівського Ставропігійного братства [9,с.69–70,80–82].

Значним кроком вперед у вивченні кириличних стародруків українського походження стала поява у другій пол. XIX – на початку XX ст. фундаментальних бібліографічних праць російських вчених П.М. Строєва (1796–1876), І.П. Каратаєва (1817–1886), В.М. Ундольського (1816–1864), О.С. Родоського (1838–1908) та українських дослідників І.О. Левицького (1850–1913) та І.С. Свєнціцького (1876–1956).

Заслугою П.М. Строєва було ґрунтовне вивчення редакційних текстів (передмов та післямов) до видань українських друкарень кінця XVI–XVII ст. За його словами, «критический обзор предисловий и послесловий древних славянских книг, ныне забытых и даже таких, которые считаются не стоящими внимания, принесет большую

пользу различным направлениям отечественной науки. Например, спросите у любого историка и читателя истории, кто начал исправлять богослужебные книги, и общий ответ будет: патриарх Никон. Однако перечитывая предисловия и послесловия древних изданий, мы видим совсем другое: задолго до Никона занимались этим во Львове и Киеве» [10,с.137].

Становлення та розвиток вітчизняного друкарства були вагомою складовою наукових студій видатного українського вченого, політичного і церковного діяча І.І. Огієнка [митрополита УАПЦ Іларіона] (1882–1972). В 1925 р. за кошти НТШ у Львові побачила світ його праця «Історія українського друкарства. Т.1. Історико–бібліографічний огляд українського друкарства в XV–XVIII вв.». У післямові до книги І.І. Огієнко, констатуючи відсутність фундаментальних праць з окресленої теми, зауважує: «Я поставив собі завданням в міру можливості освітити головні моменти з історії українського друкарства, виразно намітити всі найважливіші віхи його. …І тішу себе надією, що може ця праця моя дасть привід появлення більшого числа спеціальних і ґрунтовних розвідок з тих питань, які я лише поверхово намітив» [8,с.409].

Професор І.І. Огієнко одним з перших дослідників висунув гіпотезу про можливість існування кириличного друкарства в Україні перед Іваном Федоровим. Цю думку підтримує широке коло сучасних вітчизняних і зарубіжних науковців [1].

Українське національно–культурне відродження 20–х років XX ст. вплинуло і на розвиток вітчизняного книгознавства. В 1922 р. на базі Головної Книжкової палати, яка займалася вивченням питання бібліології, бібліографії, історії друку і готувала бібліографічні показники за матеріалами друку в УСРР, був створений Український Науковий Інститут Книгознавства (УНІК) як науково–дослідна установа (м. Київ). Він мав чотири секції: історії, соціології й економіки книги, мистецтва і техніки книги та бібліографії. Інститут у 1924 р. видав «Загальний огляд стародруків київських бібліотек», автором якого був відомий український історик, архівіст, бібліограф, письменник, дійсний член ВУАН В.І. Барвінок (1879–1943) [2].

В 1923–1930 рр. УНІК видавав часопис «Бібліографічні вісті», а в 1933–1934 рр. – «Наукові Записки». У них регулярно вміщувалися матеріали з історії українського друкарства, а сам Інститут мав унікальну колекцію вітчизняних стародруків. Директором закладу був український бібліограф, бібліотекознавець, книгознавець і літературознавець Ю.О. Меженко (1892–1961). Проте, у 1934 р. з посиленням тоталітарних репресій, Інститут ліквідували.

Поява більших можливостей для підготовки і видання наукових праць з історії книги в СРСР була пов'язана з «хрущовською відлигою» та підготовкою до відзначенням у 1964 р. 400–ліття російського друкарства, а через десять років – аналогічного ювілею «друкарства на Україні» (назва «українське друкарство» з офіційної точки зору на той час була небажаною).

З часу виходу у світ книги І.І. Огієнка вітчизняна і зарубіжна історіографія збагатилася фундаментальними, за своїм науковим рівнем, працями з історії українського кириличного друкарства. В першу чергу це стосується досягнень сучасних українських і російських дослідників: Я.Д. Ісаєвича, Я.П. Запаска, О.Я. Мацюка, Г.І. Коляди, М.П. Ковальського, Ф.П. Максименка, Є.Л. Немировського, А.С. Зернової, О.О. Сидорова та багатьох інших.

Основні напрямки досліджень проблеми визначив видатний український історик, культуролог, громадський діяч, академік НАН України Я.Д. Ісаєвич (1936–2010) ще у 1983 р. коли побачило світ друге видання його блискучої монографії «Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні» [5]:

– дослідити передумови виникнення друкарства в Україні;
– визначити, які кириличні друкарні були першими в Україні;
– вивчити друкарську діяльність Івана Федорова в Україні;
– з'ясувати процес розвитку кириличного друкарства в Україні у XVII–на початку XVIII ст.;
– окреслити значення кириличного друкарства для української історії та культури.

Результати реалізації вищеназваних завдань, як фактор багаторічних досліджень історії українського кириличного друкарства, були оприлюднені академіком

Я.Д. Ісаєвичем в 2002 р. у книзі «Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми» [6].

Разом з тим, не заперечуючи значної роботи у справі пошуку і публікації джерел з історії початкового українського друкарства, дотепер в Україні та за кордоном видано не всі документи з означеної проблеми (останній за часом збірник документів побачив світ в 1975 р. у зв'язку з відзначення 400–річчя книгодрукування в Україні [9]). Їхня розпорошеність по різних історичних, архівних та бібліографічних виданнях ускладнює роботу науковців особливо у питанні появи друкованої книги та друкарства в українських землях до часу виходу першого львівського видання Івана Федорова у 1574 р.

На наш погляд, потребує зміни і методика вивчення документів з історії кириличного друкарства. В основу діючої їхньої класифікації, яка була здійснена Я.Д. Ісаєвичем, Я.П. Запаском, О.Я. Мацюком, М.П. Ковальським, Є.Л. Немировським, О.О. Сидоровим та ін., покладена традиційна теза джерелознавства, що будь–яке джерело, у т.ч. матеріально–інформаційне, виступає конкретним свідком подій і є історичним документом. Відповідно до цього, документальні свідчення і були обґрунтовано поділені на групи: офіційні документи, листування посадових та приватних осіб, діаріуші (щоденники), хроніки, літописи та інше.

Разом з тим, документознавством визначено, що не кожне джерело інформації може бути документом, а документ – це вже джерело інформації. На думку Н.М. Кушнаренко «документ – це документована на матеріальному носії інформація у вигляді тексту, звукозапису або зображенні з реквізитами, що дозволяють її ідентифікувати. Вона призначена для передачі інформації у часі та просторі з метою зберігання і використання, у тому числі як доказ. Таким чином, документ є складним об'єктом, що виступає єдністю інформації і матеріального речовинного носія» [7,с.30]. У цьому випадку стародрук, як носій інформації, виступає не тільки артефактом, а й своєрідним документом.

Виходячи з вищезазначеного, класифікацію документів з історії українського друкарства можна здійснювати і за методикою, прийнятою в українському документознавстві, як один із варіантів їх ґрунтовного дослідження.

Список використаних джерел

1. Андрійчук М. Про витоки українського друкарства / М.Андрійчук // Чумацький шлях. №2, 2000. – С.8–11.
2. Барвінок В. Загальний огляд стародруків київських бібліотек / В. Барвінок. – К., 1924. – 20 с.
3. Бездрапко В. Основні принципи класифікації документної інформації в архівній галузі / В.Бездрапко // Проблеми історії та археології: зб. доп. міжнар. наук. Конф. До 100–річчя археолог. з'їзду в м. Харкові, 25–26 жовтня 2002 р. – Харк. нац. ун–т ім. В.Каразіна [та ін.]. – Харків, 2003. – С.169–190.
4. Жуковская Л.П. Болховитинов Евфимий Алексеевич / Л.П. Жуковская // Славяноведение в дореволюционной России / В.А. Дьяконов (отв. редактор). – М.: Наука, 1979. – С.81–82.
5. Ісаєвич Я.Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні / Видання друге, перероблене і доповнене / Я.Д. Ісаєвич. – Львів: Вища школа, 1983. – 155 с.
6. Ісаєвич Я.Д. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Я.Д. Ісаєвич. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 2002. – 520 с.
7. Кушнаренко Н.Н. Документоведение: Учебник / Н.Н. Кушнаренко. – К.: Знання, 2006. – 459 с.
8. Огієнко І.І. Історія українського друкарства / І.І. Огієнко. – К.: Либідь, 1994. – 448 с.
9. Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні / XVI–перша половина XVII ст. /: Збірник документів / Упорядн. Я.Д. Ісаєвич, О.А. Купчинський та ін. – К.: Наукова думка, 1975. – 341 с.
10. Строев П.М. Библиографический словарь и черновые к нему материалы: Приведены в порядок и изданы под ред. акад. А.Ф. Бычкова / П.М. Строев. – СПб: Типография Имп. Академии наук, 1882. – 531 с.
11. Франко І. Лист Модеста Гриневецького до гр. М.Оссолінського 1813 р. / І.Я. Франко // Житє і слово, 1895. – Т.3. – Кн.2. – С.175–176.
12. Швецова–Водка Г.М. Документознавство: Навч. посібник / Г.М. Швецова–Водка. – К.: Знання, 2007. – 398 с.

13. Швецова–Водка Г.М. Документоведческие термины / Г.М. Швецова–Водка // Документ в системе социальных коммуникаций: сб. мат. III Всерос. науч.–практ. конф. с междунар. участием. – Томск: Томск. госуд. ун–т, 2008. – С.40–42.

14. Bandtkie J.S. Historya drukarn w Krolestwie Polskim i Wielkim Xiestwie Litewskim jako i w krajach zagranicznych, w ktorych polskie dziela wychodzify. – T.1–3 [Електронний ресурс] / J.S. Bandtkie. – Krakow, 1826. – 518 s. Режим доступу: http:/www.pbi.edu.pl/show.php.pub=30650&page=1. – Загол. з екрану.

15. Kompaniewich B. Cerkiew s[wietego] Onufrego Pustelnika i monaster x[iedzow] Bazelianon na przedmiesciu Krakowskim we Lwowie [Електронний ресурс] / B. Kompaniewich // Lwowianin – Lwow, 1837. – T.II. – S.71–72. Режим доступу: http:/www.ntsh.org/node/73. – Загол. з екрану.

Дегтеренко А.Н., Никольченко Ю.М. К вопросу об истоках украинского кириллического книгопечатания

Отображены основные этапы и достижения в исследовании истоков украинского кириллического книгопечатания.

Ключевые слова: *Украина, Россия, Польша, Австрия, украинское кириллическое книгопечатание, старопечатные книги, Иван Федоров, документоведение.*

Degterenko, A.M., Nikolchenko, Y.M. About the roots of Cyrillic Book Publishing

The main stages and achievements of Cyrillic Book Publishing are under the study.

Key words: *Ukraine, Russia, Poland, Austria, book publishing (printing), old–printed books, Ivan Fedorov, records management.*

УДК 398.8(477) «18»

Короткий В.А.

Передісторія появи пісенного збірника «Исторические песни малорусского народа»

Досліджено передісторію появи унікального збірника українського фольклору – «Исторические песни малорусского народа», упорядкованого Володимиром Антоновичем та Михайлом Драгомановим за допомогою однодумців. Відтворено розподіл обов'язків між усіма учасниками видавничого проекту.

Ключові слова: *В. Антонович, М. Драгоманов, «Исторические песни малорусского народа», історія української фольклористики.*

Спільний видавничий проект В. Антоновича та М. Драгоманова «Исторические песни малорусского народа» (Київ, 1874-75 р.) мав свою передісторію. На жаль, через багато причин здебільшого політичного, а інколи і особистого характеру історія підготовки і появи видання залишається недостатньо вивченою. Щоб ліквідувати лакуну, яка має місце, прослідкуємо за допомогою доступних нам документів хід підготовки пісенного збірника, який став хрестоматійним для української фольклористики і знаковим для українського суспільного руху.

Перебуваючи в еміграції М. Драгоманов подав ґенезу свого шляху до видання історичних пісень українського народу, задекларувавши власне бачення історії видання. «Займаючись давньою історією,» – згадував він в «Автобіографічній записці», написаній 1883 р. в Женеві, – «я звернув особливу увагу на релігію і міфологію арійських народів. Від давніх народів я перейшов до нових і тут зупинився і на нар[одних] переказах і словесності слов'ян і між ними, звичайно, українців. 1867 р. я з кількома приятелями вирішили розпочати видання збірників укр[аїнської] нар[одної] словесності, що нагромадилися у різних осіб з періоду захоплення збиранням етнографічного матеріалу в недавні роки. До речі, це були б майже єдині українські видання, не заборонені тоді російською цензурою. Незабаром ми видали дві книжки казок і дві пісень, а 1869 р. я разом з проф. Антоновичем засіли за складання зведення укр[аїнських] політичних пісень з історичними коментарем, перші два томи яких видані були в Києві 1874-1875 р. під заголовком «Историч[еские] песни малорусского народа с примечаниями Вл. Антоновича и М. Драгоманова». Т. I (Пісні віку дружинного і князівського, X-XV ст., пісні віку козацького; А) Боротьба з турками і татарами XV-XVI ст.); Т. II. (Пісні віку Козацького; В) Боротьба з поляками до см[ерті] Богдана Хмельницького 1657 р.). Тепер я продовжую це видання один в Женеві під заголовком: «Політичні пісні укр[аїнського] народу XVIII-XIX ст.» і видав поки що 1883 р. перший випуск: «Запорожці 1700-1740» (1881 р. я видав резюме політ[ичних] пісень XIX ст. під заголовком «Нові українські пісні про громадські справи»)» [1,с.94].

Отже, «Автобіографічні замітки» М. Драгоманова, засвідчують, що робота над підготовкою політичних пісень (так їх назвав Михайло Петрович) розпочалася у 1869 році разом з Володимиром Боніфатійовичем. Але слід зазначити, що політичний емігрант не назвав конкретного ініціатора видання, даючи підстави вважати, що ідея виникла у середовищі Київської Громади, до якої він тоді належав. До того ж у листі від 1894 року до Омеляна Огоновського він подасть уточнену інформацію про виникнення ідеї пісенного видання, але про це далі.

Палкий поціновувач таланту Михайла Петровича, один з перших його біографів М. Павлик наголошував, що «Драгоманів довго приготовлявся, поки вступав на поле фольклористики, а робив він се власне заграницею, від 1870 р., то й не диво, що вийшов тут далеко по за межі Росії, став на ґрунт усесвітньої порівняльної школи і з того погляду взявся за студії української словесности, перший завівши єї в круг усесвітньо-

порівнаних фольклорних студій і перший же використавши методу й результат тих студій задля української історії, народної просьвіти, політики» [2,с.21].

Саме Михайлу Петровичу його соратник приписував ідею видання «Исторических песен малорусского народа», наголошуючи «се-ж він задумав показати, як відбилася наша історія – власне соціальний бік єї – в наших народних піснях, і як відбивається в них та в народніх оповіданях сьвітогляд українського народу тай які з того всего можна вивести вказівки історикам, просвітникам і політикам України» [2,с.19-20].

Михайло Павлик був зачарований постаттю М. Драгоманова. Все, до чого причетним був його кумир, у тому числі й видання пісенного збірника, викликало його схвалення і захоплення. Популяризатор ідей Михайла Петровича, щоправда, дещо перебільшував роль свого ідейного наставника у підготовці знакового фольклорного видання, тому що не володів вповні необхідною для цього інформацією. Щодо характеру співпраці двох упорядників історичних пісень він лише констатував: «В тій книжці оба наші вчені показали які спомини зберігає у своїй памяті наш народ з тисячолітнього протягу свого історичного життя, які сліди в єго памяти полишили часи князів, часи татарського лихоліття і яке багатство величезних образів полишилося й доси з часів козаччини аж до смерти Хмельницького» [2,с.28].

Натомість талановита дослідниця українського фольклору Катерина Грушевська, вивчаючи історію видання «Исторических песен малорусского народа», свідчила, що вона мала «досить рідке щастя познайомитися з першим планом збірки, що не був використаний у роботі цілком, але очевидно брався серйозно під розгляд і вплинув на розвій праці. Се начерк, написаний рукою Антоновича» [3,с.LXXXIX]. Аналізуючи записи вона припустила, що доступний їй план видання історичних пісень був «складений набагато раніше перед 1874 р., може ще перед 1870 р.» [3,с.LC]. Безумовно, Катерина Михайлівна добре «знала руку» Володимира Антоновича і могла вірно ідентифікувати почерк автора документу. Але її твердження про те, що досліджуваний нею план видання «Исторических песен малорусского народа» був першим, не є достатньо переконливим. До того ж вона не зазначає джерела надходження цього рукопису. Але очевидним залишається той факт, що відома дослідниця української пісенної творчості вважала В. Антоновича автором першого плану збірки. Цей висновок вона зробила, очевидно, не без консультації з батьком.

Дослідження питання розподілу ролей між В. Антоновичем і М. Драгомановим, під час підготовки знакового для україністики видання, ускладнюється відсутністю достатньої джерельної бази. Ця проблема стоїть перед усіма дослідниками. Аналізуючи і залучаючи до наукового вжитку один з відомих планів видання історичних пісень, написаний рукою В. Антоновича перед 1870-ми роками, Катерина Грушевська акцентує увагу на останній сторінці документу. Вона припустила, що список книжок з помітками А. (Антонович) і Д. (Драгоманов) та інші позначки – «очевидно план поділу роботи між видавцями або спис джерел, де можна добути книжки для роботи» [3,с.XCII].

Частково відповідь на питання про авторство коментарів до видання дає лист Павла Житецького до Михайла Драгоманова від 22 грудня 1870 року. Член Старої Київської громади інформував Михайла Петровича про хід робіт з підготовки видання історичних пісень. «Переписування дуже просунулось, списано близько 120 аркушів, тобто майже більшу половину. Історичні примітки розпочаті. Ми з Русовим склали план покажчика технічних, художніх засобів мови, але виконання цього плану буде можливо лише тоді, коли з'явиться перша коректура» [4,с.10-11]. Отже, вже в 1870 році, роботи над історичними примітками були розпочаті. І роботу над ними здійснював один з співавторів підготовки видання, а саме В. Антонови, оскільки його колега перебував у закордонному відрядженні.

З лютого 1871 р. П. Житецький знову писав М. Драгоманову з Києва: «С Историческим сборником – хорошо. Переписка почти окончена. Некий Андриевский, учитель Гимназии в Беле, передал Чубинскому несколько десятков исторических песен, относящихся к Литовской эпохе (отдел, как Вы знаете, у нас самый скудный). Песни записаны в Ковенской и Гродненской губ. – и понятно, почему там, а не в другом каком-нибудь месте. Чубинский отказал нам, когда мы попросили у него сих песен: у меня, дескать, исторических песен вообще мало, да и не могу я по известным причинам

(говорят, однако же, что истор[ического] материала набралось у него на целый том). Вдруг Андриевский обращается к Антоновичу с предложением каких-то списанных им актов, и, вместе с тем, пишет, не угодно ли Вам, дескать, историч[еских] песен из Литовской эпохи, у меня, говорит, остался дубликат, каковой я сделал потому, что несовсем доверял Чубинскому. Само собою, разумеется, мы воскликнули: ура! – и ждем песен. Возрадуйтесь и Вы с нами! План у Антоновича относительно примечаний такой, чтобы там, где это возможно, вместо примечаний, поставить параллельные места из летописей. Более всего это уместно в княжеском периоде, но выписки из летописей будут идти через всю козацкую эпоху. Как Вам сие нравится? Мне – очень. Не говоря уже о дельности этого приема, он не лишен некоторой научной художественности. Работать Антонович начал, к августу, по его словам, он поспеет с своей работой. К тому же времени я подрядился окончательно развязать гордиев узел на счет орфографии и небольшой грамматики – с содержанием, главным образом, фонетическим. Не решусь на сие, пока хорошенько не познакомлюсь с другими словянс[кими] правописаниями. Пока мы утвердились на той мысли, что в отношении наречий хорошо было бы соблюсти, по крайней мере, три главные: галицко-подольское, киевское или Днепровское (яз. истор. дум) и харьково-полтавское (язык преимущественно литературный). Едва ли можно угоняться за Полесьем, Кролевщиной и Литовским дзеканьем. Главная трудность тут в том, чтобы, не усложнив дела, представить такие простейшие элементы, которые бы согласовались и с началами науки, и с разнообразием говоров, такую систему, которая бы соединила с научной объективностью – объективность бытовую. Но об этом – речь после, когда в моей собственной голове уяснятся главные очертания» [5,с.99-100].

Розлого цитований лист П. Житецького до М. Драгоманова є досить важливим документом серед нечисленних джерел, які розкривають зсередини т. з. «анатомію» видання. Ролі кожного з учасників видавничого проекту у ньому чітко окреслені і задекларовані. Ми маємо досить інформативний «зріз» процесу роботи над фольклорним збірником, який фіксує стан підготовчих робіт на початку 1871 р. Стає очевидним, що не все із запланованого було реалізовано у повному обсязі. Особливо це стосується передачі фонетичних особливостей мови пісень, що викликатиме у подальшому нарікання фахівців, зокрема Я. Головацького.

Коли саме виникнула думку видання «Исторических песен малорусского народа» достеменно сказати важко. Нагадаємо, що спочатку в «Автобіографічній записці» Драгоманов називав 1869 рік. У листі до М. Драгоманова від 22 грудня 1870 року член Київської громади Павло Житецький повідомляв Михайла Петровича: «Антонович достал рукописный сборник (песен 70) Черноморских, относятся они к эпохе разрушения Сечи и колонизации Черноморья» [5,с.97]. Отже, у 1870 році роботи з виявлення необхідних для книги матеріалів В. Антоновичем уже велися.

У 1871 році українці з теренів Австро-Угорщини також були добре обізнані з намірами діячів Київської громади видавати зразки української народної творчості. У листі Мелитона Бучинського до Леоніда Заклинського з Відня від 7 липня 1871 р. йдеться про необхідність допомогти Рудченку і Антоновичу «всіма казками, піснями і варіантами, які запопадуть, – щоб нам бодай працею вдержати рівновагу Київу […]. Козацькі пісні подамо Киянам, та самі за пару літ видамо ліричні їм у одвіт; час би і нам ініціативу взяти» [6,с.529].

Наступного дня (8 липня 1871 р.) М. Бучинський написав листа до Володимира Навроцького. Послання засвідчує його добру поінформованість щодо планів майбутніх видань українського фольклору, запланованого киянами. «До видань, що сучасно готовляться у Київі складом і накладом громадським, мусимо дати і наш доклад, бодай у праці. Оттак взявши уділ у виданю казок у «Рудченка» далі єму казки засилаймо в Житомір; зібрані пісні нарідні історичні (або тільки тла історичного) висилаємо до Антоновича у Київ. За програмою Драгоманова, а під Антоновича редакцією готовиться повний збірник пісень історичних. (С своім докладом поспішу до него 1 Вересня, залучаючи казки Рудченкови. У кого воля тай ласка, дотолі зашле й свою участь на мої руки). Пісні вийдуть у хронологічнім системі с цитатами із літописів. «Жива літопись Украйни поруч из писаною»« [6,с.529].

Добрій обізнаності з справами в Наддніпрянській Україні М. Бучинський завдячував М. Драгоманову. У листі до Данила Танячкевича від 22 серпня 1871 р. читаємо: «При кінці Червня с. р. переїхав п. Драгоман[ов], проф[есор] Київськ[ого] універ[ситету] у Відень, щоб зав'язати взаємини з нами. Гарний, прехороший чоловік собою, ще гарніші привіз вісті з закордону про їхні заходи і праці громадські, про казки народні, що друкуютця нині третім томом за накладом громадським, під редакцією Рудченка, – про словар – лексикон нашої мови, що лагодитця у проф. Житецького, і про збірник нар[одних] пісень історичних повний і спорядкований під редакцією проф. Антоновича, з цитатами з літописей. Ся програма походить від п. Драгоманова, – щоб стала, так я дефинюю, – устна літопись України поруч з писаною»[6,с.529].

М. Бучинський у своєму письмовому посланні до Д. Танячкевича користувався інформацією, одержаною від М. Драгоманова. Вона свідчить, що вже влітку 1871 р. існував якийсь укладений «збірник народних пісень історичних повний і спорядкований під редакцією проф. Антоновича, з цитатами з літописей», упорядкований за програмою Михайла Петровича. Очевидно, це був один з перших робочих варіантів пісенного збірника, який у подальшому зазнав доповнень і часткових структурних змін у зв'язку з появою нових фольклорних записів та їх варіантів, отриманих упорядниками від кореспондентів з різних частин Російської та Австро-Угорської імперій.

Важливість і необхідність видання кращих зразків українського народного пісенного репертуару на історичну тематику розуміла і молодь Галичини. Так знайомий Танячкевича у цьому зв'язку підкреслював: «Всі ми зарівно обов'язані дати поміч і громадський доклад до сего діла бодай у праці, тим і поспішав я с приятелями до бракованих записок власних, до переписування всіх пісень історичних Галицької Украйни» [6,с.529-530]. Приклад Київської громади надихав і заохочував галичан прискорити і координувати роботи з вивчення зразків місцевого пісенного матеріалу. «Час, не за Дніпрами Украйни шукати, час побачити її існу, свіжу і красну округи нас, і від неі питому, осібну участь додати до всеукраїнської культури. Переглянувши записки власні, – інформував товариша М. Бучинський, – знаючи чого лиш надіявся давно, що нарід наш має свою літопись устну, свою співану історію в Галичині богату, а ліричними і обрядовими піснями перевагу важну протів закордонського і природно: нарід у нас є, отже і був, має бувальщину, а яко співучий і виспівану» [6,с.530]. Далі повідомляється: «до нині готових у нас для п. Антоновича 130 пісень істор[ичних] наших, лиш у мене і двох-трёх приятелів, а як даст Біг озьмеся Громада, то і зрівноважимо Киянам» [6,с.530].

Знайомий М. Драгоманова виконав добровільно взяті на себе обов'язки надсилати громадівцям на Наддніпрянщину зразки західноукраїнського фольклору. Вже 6 вересня 1871 р. М. Бучинський інформував з Станіслава В. Навроцького. «Казка Твоя (Бабина причина) дивно гарна, пішла в ряд з 25-ма інчими (між ними 4 істор[ичні]) Рудченкові. Антоновичу вислав я аж 3 с[ього] м[ісяця] (через пізних Іванів) 170 істор[ичних] пісень і співанок» [6,с.425]. 15 вересня 1871 р. він знову писав товаришу: «Праця коло «збірника Антоновича» дійсно широко задумана, і обіймає всі пісні, повставші на підставі давних порядків у народі (з ілюстраціями)» [6,с.427]. Його прохання до друга полягало в наступному: «Вибери оже всі пісні і співанки козацькі, вояцькі, гайдам[ацькі], про панщину, і галицько-аврійські» [6,с.427]. З чергового листа від 10 лютого 1872 р. дізнаємося: «Посилку Антоновичу подам зі Львова, 16 рано, на почту. Єсть 50 пісень, 20 казок, мій нарис диялектів і 2 мапи. Степанович вишле своїх 50 гуцульських через 2 неділі» [6,с.432]. Наступного дня – 11 лютого того ж року М. Бучинський знову поінформував В. Навроцького: «Оце оногді як збіглись, то одним махом вилагодили здоровенну посилку у Киів, переписуючи з рукоп[исних] записок істор[ичні] пісні Антоновичу, – idem: галицькі казки Рудченкові, всіх до нині 64!» [6,с.433].

23 грудня 1872 р. М. Бучинський повідомив В. Навроцькому: «В справі збірника у Київі (Антонович) тілько і знаю, що декотрі давніші видавці не зволяють зачирати в іх записки. Erqo, наівно радять Кияне, щоб я позволив під такі пісні себе підписати, – а я раджу, пропустити тексти, вказавши на джерела, доки у Галичині не вийде друге видання комплєтне» [6,с.445]. 5 листапада 1874 р. він сповістив товариша: «Прислано Тобі с Киіва 1 том зб[ірника] дум Антон[овича] і Драгоманова. Я получив сегодня. Єсть десяток і з моіх збірників видрукований, – на жаль та не великий, пописано ти – Тобі,

через ті, взято тем «Підгірє» за місцевість «коло Станіслава». Збірник заложений з великим може за великим розмахом, закраває дійсно на епічну літопись не лиш малоруську, а й громадську – людську. Але хай уперед перечитаю порядочно» [6.с.466].

Готуючи до видання збірник історичних пісень його упорядники намагалися залучити найширше коло джерел. 1894 р. М. Драгоманов писав, що у 1871 р. він чув про старовинний рукописний збірник козацьких дум, який зберігався у професора-славіста О. Котляревського. Упорядникам вдалося навіть отримати копію того збірника. На це вказав сам Михайло Петрович, зазначивши цей факт в одній із своїх статей, присвячених українській фольклористиці. Він згадував, що в його архіві зберігався рукопис, який близько 1873 року передав В. Антоновичу молодий письменник-українець В. Маслов, який тоді мешкав у Москві. Рукопис був, начебто, копією збірника, що належав О. Котляревському. Московський українець також попереджав Володимира Боніфатійовича про неможливість публікації переданих фольклорних матеріалів без погодження з професором [7,с.266].

О. Котляревський також планував видати за власною редакцією збірник української народної пісенної творчості. Про це він писав у листі до М. Максимовича ще в кінці 1860-х років. «Есть у меня 14 дум, сделанных одним харьковским помещиком в 1805 году со слов певца Ивана, – інформував він Михайла Олександровича, – множество любопытнейших вариантов к Вашему собранию, много и нового, между прочим… Вообще рукопись эта сущая драгоценность; я приготовил ее к печати, но цензура посоветовала мне остановиться, чтобы не навлечь упреков в сепаратизме. Пусть лежит до радостного утра» [8,с.10]. Тому він, очевидно, і не дозволив киянам, авторам нового видання української пісенної творчості, використати записи старовинного збірника, що належав йому. В. Антонович і М. Драгоманов виконали волю О. Котляревського. До книг «Исторических песен малорусского народа» не було включено жодного тексту означеного рукописного збірника. Він навіть не згадувався у вступній частині та коментарях.

У 1881 р. О. Котляревський помер, так і не здійснивши своєї мрії видати підготовлений ним до друку збірник. Вперше матеріали рукописного збірника «Повести малороссийские…» були опубліковані під загальною назвою «Старинная запись народных малорусских дум с обзором вариантов к ним» у журналі «Киевская старина» [9]. 1893 року в Києві була опублікована книга П. Житецького «Мысли о народных малорусских думах», в якій також були надруковані зазначені тексти [10,с.186-245]. Тексти книги друкувалися з того ж набору, що і в журналі «Киевская старина». Різниться лише пагінація сторінок. Рукопис збірника в розпорядження П. Житецького передав його учень Нестор Котляревський – син професора О. Котляревського, який у свою чергу був товаришем Павла Гнатовича ще з дитинства. Саме П. Житецький підготував публікацію рукописного збірника, присвятивши його пам'яті О. Котляревського. Він також написав невелику вступну статтю, в якій зазначив коли і у який спосіб до нього потрапив рукопис з текстами дум, і детально описав його [11,с.132-146].

З копією Маслова, що була власністю М. Драгоманова, навесні 1926 р. познайомилася Катерина Грушевська, яка коротко переповіла її історію. Готуючи видання корпусу українських дум, вона отримала зі Львова від академіка В.М. Гнатюка (1871-1926) «рукопис, виправлений рукою Драгоманова, – копію з «копії Маслова», зроблену певно в домі самого Драгоманова. Копія ся списана на 19 аркушах краткованого паперу 273×213 міліметрів, нумерованих від 7 до 59 […] Папір рукопису ще досить білий, деякі аркуші пом'яті й подерті, инші заховалися зовсім добре, пожовклі тільки на краях. Чорнило письма заховалося зовсім добре. Сей рукопис зберігся як маленька частина архіву Драгоманова, що заходами проф. Гнатюка був спроваджений з Софії до Львова до архіву Наукового Товариства ім. Шевченка. Під час [Першої. – Авт.] світової війни той архів опинився в помешканні, де стояло постоєм російське військо, яке й зробило з архіву «велику купу сміття», – як писав покійний академік Гнатюк. (Листи В. Гнатюка до М. Грушевського, про які йдеться, опубліковані останнім. Див. // Україна. – 1926. – Кн. 6. – С. 185-189.) Багато з того «сміття» було спалено, а те, що лишилося, відбуло тяжке митарство з місця на місце, псуючись ще далі, аж поки на прохання Академії Наук акад. Гнатюк не переслав його до Київа. Така була доля дорогоцінної спадщини одного з видавців історичних пісень і з нею тої «копії Маслова», що стільки разів

виринала на видавничім обрію, готовилась до друку і так таки майже загинула серед сих заходів» [3,с.XXIII].

Донька відомого академіка описала не лише зовнішній вигляд, а також зміст «копії Маслова», який мав заголовок «Малорусские думы и песни, записанные в 1805 году Ломиковским из уст слепца Ивана лучшего рапсодиста которого он застал в начале XIX века» [3,с.XXIII]. Зазначена копія була рясно пописана іншими чорнилами. Катерина Грушевська побачила у правках «руку Драгоманова», оскільки примітки були під текстом «М.Т. – мабуть М. Толмачев, псевдонім Драгоманова»[3,с.XXIII].

Але повернемося до розгляду історії підготовки збірки історичних пісень. 1894 року М. Драгоманов у листі до О. Огоновського значно розширив і доповнив власне бачення передісторії пісенного видання. Тепер у його трактуванні ґенеза книги була наступною. Він зізнавався, що робота над «Историческими песнями малорусского народа» була досить складною. Спочатку, ще в 1863-1870-х [вірно 1869-1870-х. – Авт.] роках, вони з Антоновичем розподілили і опрацювали доступні їм друковані і рукописні збірники і збірки українських пісень. Потім уклали план («index» за М. Драгомановим) запланованої праці. Коли у 1870 р. Михайло Петрович виїхав у тривале закордонне наукове відрядження на його місце «став Русов, під доглядом котрого пісні переписувались пильно» [12,с.309]. Але під час переписування першопочатковий зміст книг і нумерація пісень були частково порушені, тому після повернення із закордону М. Драгоманову доводилося знову проводити вже виконану колись роботу. Він свідчив, що «часто не знаходив тих номерів, котрі пам'ятав і мусив знову розшукувати їх» [12,с.309].

Тим часом П. Житецький надумав додати до «Исторических песен» граматику і словник. А для реалізації того задуму почав вилучати необхідний йому матеріал з переписаних зошитів. П. Чубинський з свого боку «порадив методу видання варіантів з цифрами («алгебра» і «нудна робота», як казав Русов)» [12,с.309]. Рівнем виконання цих робіт, які здійснювалися дружинами деяких громадівців, Михайло Петрович не був вдоволений через велику кількість помилок, що їх робили добровільні помічники. Він вважав, що т. з. «алгебра» тільки тоді «могла вийти зносно, коли б її робили ангели» [12,с.309]. Драгоманов навіть намагався зовсім відмовитися від такої нумерації варіантів пісень, але викинути всю «алгебру» йому не дали, оскільки вважали, що всі варіанти друкувати дуже дорого, та «й жалко було б кидати в огонь працю алгебраїстів» [12,с.310]. Йому довелося прийняти запропонований до видання варіант приміток, про що він довго жалкував.

Політичний емігрант також повідомив львівському професору про те, як робилися примітки та вступна стаття до історичних пісень. В. Антонович, як свідчить лист М. Драгоманова до О. Огоновського, готував матеріали, які лягли в основу коментарів, опрацьовуючи «для них матеріал із краєвої історії», а його співавтор «з європейської (найбільш турецької)» [12,с.310]. Останній також робив порівняння з піснями інших народів. Потім два упорядники зустрічались і обговорювали разом зміст приміток. При цьому М. Драгоманов писав текст у присутності В. Антоновича, дослуховуючись до порад, «а де треба було, то й під диктовку його. Переднє слово написано було по раді з Антоновичем» [12,с.310].

Спомини Ірини Антонович доповнюють і уточняють свідчення Михайла Петровича. Донька Володимира Боніфатійовича згадувала: «Після повороту з-за кордону Михайло Петрович жив поруч із нами в будинку Консенціуша на Кузнечній № 36 (тепер од цього будинку не залишилось уже нічого: його розібрано). По різних справах він приходив до нас дуже часто; бували часи, коли вони, складаючи «Історичні Пісні», просиджували майже цілі ночі. Вся кімната, де вони працювали, була вкрита картками: лежали вони і на столі, і на стільцях, і на підлозі. Нам туди входити звичайно заборонялося. Навіть мама старалась не заходити , щоб не заважжати їм працювати. Тільки коли вже вони засиджувались надто довго, мама заходила й нагадувала їм про пізній час і готову вечерю. Прощаючись Михайло Петрович ішов додому, проходячи иноді кругом через вулицю, а часом пролазячи через дитячу дірку в паркані, що відділяв наше подвір'я від подвір'я, де жив Драгоманов (будинку № 38 на Кузнечній вулиці тоді не було), а батько лягав спати» [13,с.123].

Повертаючись до питання розподілу ролей між упорядниками пісенного збірника можна однозначно констатувати лише факт мізерності джерельної бази. Автор першої

монографії про М. Драгоманова, що побачила світ в роки Радянської влади, Давид Заславський небезпідставно вважав, що праця над виданням пісень була колективною. Драгоманову, на його думку, окрім «редактирования, принадлежит историческое введение и многочисленные комментарии» [14,с.60].

Факт колективної роботи над виданням підтверджують самі упорядники. У вступі до «Исторических песен малорусского народа» читаємо: «Мысль и план этого сборника были встречены собирателями и исследователями с большим сочувствием: покойный М.А. Максимович, Н.И. Костомаров, П.А. Кулиш, Н.М. Белозерский, Н.В. Лысенко, прежде издавшие записанные ими песни и доставившие немало материала для других сборников, напр. для сборника покойного А.Л. Метлинского, предоставили в наше распоряжение как печатные, так и рукописные сборники свои. Кроме того, нам переданы рукописные собрания гг. Неговского, Маркевича. Носа, Мартынова, Новицкого, Чубинского, Сеницкого, Штангеева, Стоянова, Шиманова, Андриевского, И.Я. Рудченка, А.Я. Рудченка, А.И. Лоначевского, Е.В. Судовщикова, Л.В. Ильницкого, Русова, Залюбовского, Лободовского, Ганенка, Зайкевича, Симашкевича, Руданского, Кропивницкого и др. и из Галичины – гг. М. Бучинского, Белинского, Стефановича и др. лиц, которые поименованы дальше под песнями, ими сообщенными. Большая часть этих лиц, а также много других помогали нам советами, справками, наконец, трудом при переписке и сведении вариантов настоящего сборника. Нам нечего говорить о нашей личной благодарности за весь труд и эту предупредительность, так как услуга эта оказана дорогому всем просвещенным людям делу изучения народа» [15,с.47-48].

Дмитро Дорошенко – автор першого серйозного дослідження про В. Антоновича, людина, яка знала його особисто, змушений був ще у 1932 році визнати: «Ми не знаємо, який був поділ праці між обома редакторами, але характер коментарів тут той самий, що і у дальших виданнях, які провадив Драгоманів за кордоном уже сам» [16,с.115].

Слід дещо уточнити, щоб твердження Д. Дорошенка стали зрозумілішими. Завдяки ініціативі членів Київської Громади 1873 р. у Києві було відкрито Південно-Західний відділ Російського Географічного товариства. Майже всі громадівці відразу долучилися до його діяльності. Почалася досить успішне і плідне хоча і недовге (до 1876 р.) функціонування підрозділу поважної наукової інституції в Україні. Під керівництвом П. Чубинського здійснювалася експедиційна діяльність, наслідком якої стали численні видання, з питань фольклору та етнографії [17;18,с.356-363].

Один із критиків українства у цьому зв'язку не безпідставно зазначив: «В юго-западном отделе Русского географического общества сосредоточилась в ту пору почти все «украинское» движение как стремление выяснить действительное лицо малорусского народа» [19,с.157]. Видавничий проект Київської Громади, покликаний ознайомити широкий загал українців і світової наукової спільноти з кращими зразками української історичної пісенної творчості, не був реалізований у повному обсязі. На заваді цьому стала антиукраїнська політика, яку тоді активно втілював у життя уряд Російської імперії. Емський акт 1876 р. доповнив Валуєвський циркуляр 1863 р., що був спрямований на придушення української культури. М. Драгоманов змушений був емігрувати, а всі роботи з видання збірників у межах Російської імперії довелося згорнути. Лише 1883 р. у Женеві побачили світ «Політичні пісні українського народу XVIII-XIX ст.» з передмовою та примітками політичного емігранта [20].

У вступній частині М. Драгоманов розповів про власне бачення історії цього видання. Воно зводилося до наступного. У 1874 р. в Києві вийшла перша книга «Исторических песен малорусского народа с примечаниями Вл. Антоновича и М. Драгоманова», що стала початком видання в якому планувалося звести і прокоментувати українські народні (мужицькі) пісні в яких помітні сліди громадського життя України від найдавніших часів. У такий спосіб (через пісенний репертуар) планувалося відтворити історію громадського життя в Україні. Антонович і Драгоманов поділили нагромаджений матеріал на 5 частин. Спільно, у межах Російської імперії, їм вдалося видати повністю лише першу частину зібраних пісень. З другої частини побачили світ лише перші два розділи. Вимушена еміграція Драгоманова обумовила необхідність розподілу спільно підготовленого матеріалу між двома редакторами-упорядниками. У Антоновича при цьому залишилися пісні про Гетьманщину з 1657 до 1709 року і пісні гайдамацької доби. Решта пісенного матеріалу дісталася М. Драгоманову. Саме його

він і видавав, знаходячись в еміграції, зберігаючи структуру вироблену спільно з В. Антоновичем. Проте, навіть осібно видані за час еміграції пісенні збірники не дають вповні відповіді на питання про розподіл обов'язків двох редакторів «Исторических песен малорусского народа», тим більше не називають справжнього ініціатора цього унікального видання.

Наведений вище матеріал засвідчує, що роботи над збірником пісень розпочалися ще у 1869 р. (за М. Драгомановим). Перед виїздом останнього у наукове відрядження за кордон у 1870 р. було вже твердо вирішено видати збірник історичних пісень. З цією метою було опрацьовано всі наявні опубліковані збірники та зібраний з допомогою членів Київської Громади та усіх бажаючих сприяти виданню багатий рукописний матеріал. Перший план збірки, на думку К. Грушевської, уклав В. Антонович. Потім уклали покажчик потрібних для збірника пісень та варіанти для них. Коментарі історичні і географічні для збірника зобов'язувався зробити В. Антонович, а «М. Драгоманов мусив написати літературно-філологічні пояснення та вступну статтю». (Архів Михайла Драгоманова. – Т. 1. Варшава, 1938. – С. 381.) Стара Київська громада, як свідчать листи П. Житецького до М. Драгоманова взяла на себе зобов'язання переписувати відібрані пісні з варіантами до них. Більшість учасників цього унікального видавничого проекту успішно виконала взяті на себе зобов'язання, що уможливило появу епохального збірника «Исторических песен малорусского народа». І хоча під час підготовки первісний задум і був дещо змінений, книги упорядковані В. Антоновичем та М. Драгомановим за допомогою однодумців, стали величним пам'ятником не лише цілому поколінню українофілів XIX століття, але й усьому українському народу.

Список використаних джерел

1. Михайло Драгоманов: автожиттєпис / уклали І.С. Гриценко, В.А. Короткий, М.В. Томенко. – Київ: Либідь, 2009. – 443 с.

2. Павлик М.І. Михайло Драгоманов і єго роля в розвої України / написав і видав М.І. Павлик. – Львів: Друк. Уділова, 1907. – VI, 91 с.

3. Грушевська К. Переднє слово. Збирання і видання дум в XIX і в початку XX віку / Катерина Грушевська // Українські народні думи / Історична секція ВУАН, Комісія української історичної пісенности. Т. 1. – Київ, 1927. – С. V-XII, XIII-CXX.

4. Катренко А.М. О.О. Русов – видатний український вчений і громадський діяч (1847-1915) / А.М. Катренко, Б.В. Петрук. – Київ: Норма-прінт, 1998. – 64 с.

5. Архів Михайла Драгоманова. Т. 1. Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870-1895 рр.) / підготов. Г.О. Лазаревський. – Варшава: Друк. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1938. – 442, [3] с.

6. Студинський К. Галичина й Україна в листуванні з 1862-1884 р.р.: матеріали до історії української культури в Галичині та зв'язки у Україною / К. Студинський. – Київ; Пролетар, 1931. – 606 с.

7. Драгоманов М. Нові варіанти кобзарський співів: матеріали до історії віршів українських / передав за замітками М. Драгоманов // Житє і слово. – Львів, 1895. – Т. 3, кн. 2. – С. 265-273.

8. Кирдан Б.П. Собиратели народной поэзии: из истории украинской фольклористики XIX в. / Б.П. Кирдан; АН СССР, Ин-т мировой л-ры им. А.М. Горького. – Москва: Наука, 1974. – 279 с.

9. Старинная запись народных малорусских дум с обзором вариантов к ним // Киевская старина. – 1892. – № 12 декабрь. – С. 391-408; 1893. – № 1 январь. – С. 93-125; № 2 февраль. – С. 293-318.

10. Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах / П. Житецкий. – Киев: Киевская старина, 1893. – 243 с.

11. Плачинда В.П. Павло Гнатович Житецький / В.П. Плачинда. – Київ: Наук. думка, 1987. – 208 с.

12. Огоновський О.М. Історія літератури руської. Ч. 4. Етнографія / Омелян Огоновський. – Львів: Накладом Наук. т-ва ім. Шевченка; Друк. Наук. т-ва ім. Шевченка, під зарядом К. Беднарського, 1894. – 347 с.

13. Антонович І.В. Спомини Ірини Волод[имировни] Антонович про М.П. Драгоманова / І.В. Антонович; упорядкув. і подав С. Глушко // Україна. – Київ, 1926. – Кн. 4 (18). – С. 120-134.

14. Заславский Д.И. Михаил Петрович Драгоманов: критико-биографический очерк / Д.И. Заславский. – Киев: Сорабкоп, 1924. – 172 с.

15. Драгоманов М.П. Вибране («… мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / М.П. Драгоманов; упоряд. та авт. іст. біогр. нарису Р.С. Міщук; приміт. Р.С. Міщука, В.С. Шандри. – Київ: Либідь, 1991. – («Пам'ятки історичної думки України»).

16. Драгоманівський збірник. Т. 1 / за заг. ред. Василя Сімоновича. – Прага: Видання Українського високого педагогічного інституту, заходом видав. Т-ва «Сіяч», [1930-1932]. – 319 с.: іл., ноти. – (Праці Українського високого педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі).

17. Записки Юго-Восточного отдела Императорского Русского географического общества. – Киев: В тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1874-1875. – Т. 1. – Киев, 1874. – 367, 62, 28 с; Т.2. – Киев, 1875. – 616 с.

18. Пыпин А.Н. История русской этнографии: [в 4 т.] / А.Н. Пыпин. – Санкт-Петербург: Тип. М.П. Стасюлевича, 1890-1892. Т. 3: Энтография малорусская. – 1891. –VIII, 425 с.

19. Украинский сепаратизм в России: идеология национального раскола: сборник / [вступ. статья и коммент. М.Б. Смолина]. – Москва: Москва, 1998. – 432 с. – (Пути русского имперского сознания).

20. Політичні пісні українського народу, XVIII-XIX ст. / з увагами [уклад., авт. передм. та приміт.] М. Драгоманова. – Женева: Вид. М. Драгоманов; Печатня «Громади», 1883. – Ч. 1. розд. 1.: Кінець козацтва. – V, LV, 137 с.

Короткий В.А. Предистория появления песенного сборника «Исторические песни малорусского народа»

Исследовано предисторию появления уникального сборника украинского фольклора – «Исторических песен малорусского народа», составленного Владимиром Антоновичем и Михаилом Драгомановым при помощи единомышленников. Воссоздано распределение обязательств между всеми участниками издательского проекта.

Ключевые слова: *В. Антонович, М. Драгоманов, «Исторические песни малорусского народа», история украинской фольклористики.*

Korotkiy, V.A. Pre-history of appearance of song collection the «Historical songs of malorusskogo people»

Are Investigational pre-history of appearance of unique collection of Ukrainian folk-lore – the «Historical songs of malorusskogo people», made Vladimir by Anton and Michael Dragomanovym through like-minded persons. Distributing of obligations is recreated between all participants of publishing project.

Key words: *V. is Anton, M. of Dragomans, «Historical songs of malorusskogo people», history of Ukrainian fol'kloristiki.*

УДК 94(477) «19/20»

Верховцева І.Г.

Суспільна опіка в Українському Подунав'ї (кінець XIX – початок XX ст.): соціокультурні аспекти

Аналізується розвиток суспільної опіки в Українському Подунав'ї наприкінці XIX – на початку XX ст. у контексті соціокультурного розвитку регіону.

Ключові слова: *суспільна опіка, Українське Подунав'я, соціокультурний розвиток.*

Трансформації, які переживає нині український соціум, зумовлюють інтерес вчених до розвитку суспільної опіки на наших землях в минулому. Особливий ракурс проблеми становить вивчення цього досвіду в регіональному вимірі, оскільки суспільний патронат пов'язаний з процесами соціальної інтеграції в областях країни, сприяє формуванню регіонального соціуму, мобілізації місцевого населення на вирішення нагальних завдань розвитку своєї малої батьківщини. Одним з регіонів України, вивчення історії становлення і розвитку суспільної опіки у якому ще тільки розпочато, є Українське Подунав'я. Його кордони обіймають сучасні дев'ять південно–західних районів Одещини. В історичній літературі край також фігурує під назвами Буджак і Південна Бессарабія, щоправда, вживання їх дослідниками не достатньо аргументовано, оскільки кордони сучасного Українського Подунав'я не співпадають ані з кордонами історичної області «Буджак», ані з кордонами природно–географічної області «Південна Бессарабія» [1,с.48].

Складна доля краю, розташованого у Північно–Західному Причорномор'ї, в дунай–дністровському пониззі, які у силу свого географічного положення завжди були зоною активних геополітичних протистоянь між імперіями та колонізації вихідцями з інших європейських регіонів, сьогодні активно вивчається [2]. Особливий потенціал для дослідницької практики, на наш погляд, становить соціокультурний розвиток краю, оскільки такий підхід, спрямовує думку вчених на розв'язання проблем формування регіонального соціуму в умовах мультикультурності, перманентних політичних змін, пов'язаних зі змінами державної приналежності (тільки в XIX ст. край чотири рази змінював «державну прописку»), що, безумовно, не сприяли сталості тут суспільних процесів. Не ставлячи за мету усебічне розв'язання проблеми, вважаємо доцільним охарактеризувати умови та основні напрямки розвитку суспільної опіки в краї наприкінці XIX – на початку XX ст. в контексті його соціокультурного розвитку. Означеними часами регіон переживав період відносної суспільної стабільності, перебуваючи в складі Росії, де тоді склались сприятливі соціально–політичні умови для розвитку суспільного патронату в ході модернізації російського соціуму. Цій проблемі присвячені чисельні розвідки сучасних вітчизняних науковців [3–11]. Спираючись на їх напрацювання, спробуємо з'ясувати, яке значення мав розвиток суспільної опіки в Українському Подунав'ї для його подальшого соціокультурного буття.

З входженням краю до складу Росії у 1878 р. в результаті її перемоги над Туреччиною розпочалась нова сторінка історії краю, пов'язана з модернізацією тут суспільного буття, одним з маркерів чого стало таке нове явище, як соціальна допомога нужденним членам суспільства. У регіоні, для питомої ваги населення якого християнство стало культуроутворюючою релігією, така діяльність завдяки проповіді церкви і традиціям виховання пов'язувалась з християнським служінням ближньому, сприймалась як суспільний обов'язок, органічна складова існування соціуму. Завдяки православній традиції прибульці–колоністи відчували себе на новій землі не зайдами, а «братами і сестрами», поставав особливий дух солідарності, взаємодопомоги. Не зайвим буде згадати і той факт, що часті зміни у XIX ст. «державного володаря» не сформували в краї міцний прошарок управлінців–бюрократів, чиновників, які так дошкуляли соціальній праці громадських діячів в інших регіонах країни. Тому, вважаємо, що у Подунав'ї

було достатньо соціокультурних передумов для розвитку суспільного патронату у розглядуваний період. Проте не бракувало і негативних чинників, що ускладнювали таку діяльність. До них, безумовно, варто віднести господарську руїну і зубожіння місцевої людності, пов'язані зі специфічними природними умовами регіону (нестача достатньої кількості орної землі, періодичні посухи, на які наражався край, тощо), перманентними військовими конфліктами на території краю, відсутністю сталих державних традицій, хвилями міграцій населення, які слідували одна за іншою. Не було тут і потужних промислових підприємств, які б могли сплачувати податки на користь земств і міських органів самоврядування; не велась активна банківська чи підприємницька діяльність. Зрозуміло, це не створювало міцну фінансову базу для розвитку суспільної опіки у Подунав'ї [11,с.52].

Активну соціальну діяльність в краї означеними часами розгорнули установи місцевого самоврядування. Ураховуючи специфіку суспільного розвитку регіону в попередні десятиріччя (до поворотного 1878 р.), про що йшлося вище, до найактуальніших проблем місцевого життя варто віднести передусім потребу у забезпеченні сільських мешканців, у тому числі колоністів, харчами в періоди неврожаїв чи у зв'язку з переселення їх сюди. Дійсно, архівні джерела повідомляють, що фактично саме це стало головною статтею витрат земських і міських установ краю. До неї слід віднести, зокрема, земську допомогу зубожілим сільським громадам, надання їм хліба чи посівного матеріалу з земських сховищ, магазинів, грошову допомогу на купівлю харчів та землі. Міські установи самоврядування утримували пункти харчування для бідних, особлива потреба в яких з'явилась з початком Першої світової війни, коли край заполонили румунські біженці. Іноді земства чи міські управи краю залучали до соціальної діяльності кошти приватних осіб чи громадських благодійних установ, зокрема, Ольгінського та Порт–Артурського комітетів, Товариства Червоного Хреста. Була і традиція так званих «лотерей» чи благодійних ярмарків, що організовувались установами самоврядування для збору коштів нужденним [11,с.52].

Окремим напрямком соціальної праці місцевих громадських установ можна назвати захист дитинства. Чи безкоштовним одягом або купівлею необхідних для навчання речей, чи створенням умов для оздоровлення на місцевих морських курортах хворих дітей, чи оплатою навчання дітей з бідних родин у ремісничих або професійних навчальних закладах відзначилась ця діяльність установ самоврядування краю. Приміром, у Акермані в 1900 р. був створений приют «Ясли», який щорічно «призрівав» 60 безпритульних дітей [12,арк.62]. Рада уповноважених посада Шабо у травні 1913 р. пожертвувала йому ділянку землі на березі Чорного моря [13,арк.82] та кошти на будівлю [12,арк.61]. Опікувались установи самоврядування і сиротами. Зокрема, в Акермані на початку XX ст. на утримання Ольгінського приюту установами самоврядування було виділено близько двох тисяч карбованців [14,арк.5]. Комунальна рада посада Вілково Ізмаїльського повіту у січні 1917 р. постановило: «выдать просителю Стоянову Григорию вспомоществование на содержание сирот–внуков двадцать рублей, расход этот отнести… на вспомоществование бедных». Для заохочення всиновлень земства видавали підвищений розмір допомоги [15,арк.3].

Не менше значення мало і надання установами самоврядування медичної допомоги населенню та опіка душевнохворими, літніми мешканцями, інвалідами війни. Приміром, земства Подунав'я направляли на лікування у лікарні Кишиніву психічно хворих та літніх людей [16,арк.13]. Оскільки край був прикордонням та полем періодичних військових протистоянь, в регіоні не бракувало «військовоувічних», як називають цю категорію нужденних архівні джерела. Їх реабілітація була постійною турботою і місцевої влади, і місцевих громадських установ. Кошти витрачались на реабілітацію, забезпечення протезами, грошову і харчову допомогу, працевлаштування [11,с.52].

Діяли у Подунав'ї і доброчинні приватні товариства. Приміром, за свідченнями архівних джерел, під опікою Марії Федорівни знаходився Порт–Артурський комітет, «в задачи коего входил сбор денежных пожертвований для снабжения раненых, больных и пленных всем необходимым, впредь до окончания войны, а также забота об устройстве и обеспечении их семейств» [15,арк.1]. В Акермані працював Міський Дамський Комітет допомоги сім'ям нижніх чинів, що збирав серед населення та передавав військовим і їх родинам теплий одяг, харчі, медикаменти [17,арк.15]. Менше відомостей подибуємо з

джерел про приватне благодійництво у Подунав'ї. Не випадково: як йшлося вище, через специфічні суспільно–політичні умови розвитку краю в XIX ст. немає підстав вести мову про вкоріненні тут купецькі чи аристократичні роди. Жертвувателями виступали представники заможних родин з числа переселенців, яких доля привела у Подунав'я. Такою була, приміром, славнозвісна династія купців Тульчіанових. Як вказують сучасні дослідниці І.А. Шишкіна та Р.П. Шишкіна, її представники ставали попечителями навчальних закладів краю, жертвувателями коштів та нерухомості для їх потреб. Чималу допомогу релігійним та соціальним установам Ізмаїлу надали також купці Сорокалєтов, Третьяченко та Славіч. Вони виділяли гроші на оздоблення православних храмів, шпиталям, лазаретам, родинам поранених та загиблих [18,с.93–94;19,с.99].

Суспільна опіка в Українському Подунав'ї у розглядуваний період сприяла консолідації мешканців краю, піднесенню їх добробуту та господарської активності, оформленню тут нових суспільних традицій, пов'язаних з соціальною взаємодопомогою, громадською ініціативою. Колоністи, що прибули сюди з інших регіонів, інтегрувались у місцевий регіональний соціум, творилось його неповторне «обличчя», пов'язане з виробленням особливих форм співжиття у специфічних природних, господарських та соціокультурних умовах Подунав'я. Урахування цього регіонального історичного досвіду, безумовно, сприятиме подальшій розбудові громадянського суспільства в сучасній Україні загалом.

Список використаних джерел

1. Верховцева І.Г., Луньова О.К. Південний захід Одещини у вимірі локалістики: питання топоніму // Матеріали ІІІ Міжнародної науково–практичної інтернет–конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД» (29–31 липня 2012 р.): Зб. наук. праць. – Переяслав–Хмельницький, 2012. – С.47–50.

2. Див. зокрема: Лебеденко О.М., Тичина А.К. Українське Подунав'я: минуле та сучасне. – Одеса: Астропринт, 2002. – 208 с.; Верховцева І.Г. Украинское Придунавье – славяно–романо–тюркское пограничье: базовые факторы формирования коллективной идентичности населения // Актуальные проблемы социологии, политологии, философии и истории: материалы международной заочной научно–практической конференции (19 декабря 2011 г.). – Новосибирск: Изд. «Сибирская ассоциация консультантов», 2011. – С.159–164.

3. Буяшенко В.В. Соціальна допомога в контексті повсякденності // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2009. – Вип. 39. – С.161–173.

4 Верховцева І.Г. Південно–західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. III. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С.234–239.

5 Верховцева І.Г. Участь земств Правобережної України у соціальній допомозі населенню // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. – Вип. 17. – Ізмаїл, 2004. – С.6–10.

6. Гузенко Ю.І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): Автореф. дис… канд. іст. наук. – Черкаси, 2004. – 17 с.

7. Моісеєва Т.М. Земська реформа та соціальна діяльність земств // Інтелігенція і влада: громадсько–політичний збірник. – Серія: Історія. – Одеса, 2004. – Вип. 3. – С.36–47.

8. Гребцова И.С., Гребцов В.В. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60–е гг. XIX ст.: Монография. – Одесса: Астропринт, 2006. – 320 с.

9. Ступак Ф.Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): Автореф. дис… док. іст. наук. – Переяслав–Хмельницький, 2010. – 46 с.

10. Приймак О.М. Особливості інституціоналізації патронімічного комунікативного поля у південноукраїнському селі кінця XIX – початку XX ст. // Грани. – 2010. – №2 (70). – С.10–15.

11. Верховцева І.Г. Установи місцевого самоврядування Українського Подунав'я у соціальній допомозі населенню краю (кінець XIX – початок XX ст.) // Матеріали VI Міжнародної науково–практичної інтернет–конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД» (22–24 грудня 2012 р.): Зб. наук. праць. – Переяслав–Хмельницький, 2012. – С.51–53.

12. Комунальна установа «Ізмаїльський архів (далі – КУІА). – Ф.757. – Оп.1. – Спр.7.

13. Там само. – Ф.757. – Оп.1. – Спр.27.

14. Там само. – Ф.1007. – Оп.1. – Спр.3.

15. Там само. – Ф.4. – Оп.1. – Спр.486.

16. Національний архів Республіки Молдова. – Ф.65. – Оп.1. – Спр.1673.

17. КУІА. – Ф.47. – Оп.1. – Спр.91.

18. Шишкіна І.А. Купецтво півдня Бессарабії (1812–1917 рр.) // Краеведческий вестник. – Вып. 2. – Измаил, 2008. – С.85–95.

19. Шишкина Р.П. Династия купцов Тульчиановых // Краеведческий вестник. – Вып. 2. – Измаил, 2008. – С.96–112.

Верховцева И.Г. Общественная опека в Украинском Придунавье (конец XIX – начало XX в.): социокультурные аспекты

Анализируется развитие общественной опеки в Украинском Придунавье в конце XIX – начале XX в. в контексте социокультурного развития региона.

Ключевые слова: *общественная опека, Украинское Придунавье, социокультурное развитие.*

Verkhovtseva, I.G. Social care in the Ukrainian Danube Region in the end 19 – at the beginning 20 century: socio–cultural aspekts

Analyses develop of social care in the Ukrainian Danube Region in the end 19 –at the beginning 20 century in the regional socio–cultural develop context.

Key words: *social care, Ukrainian Danube Region, socio–cultural develop.*

УДК 070.13(477)(09)

Сулима–Камінська І.В.

Цензурні органи Київського генерал–губернаторства у революційну та постреволюційну добу (1905–1914 рр.)

Висвітлено особливості роботи спеціальних органів нагляду за друком Південно–Західному краю в умовах революції 1905–1907 рр. та у постреволюційну добу. Проаналізовано процес поступового встановлення контролю цензурними органами над інформаційним простором Київського генерал–губернаторства після революційних подій 1905 р.

Ключові слова: *цензура, Головне управління у справах друку, Київський тимчасовий комітет у справах друку, Канцелярія київського окремого цензора, Інспектор у справах друкарень, літографій і книжкової торгівлі, «столипінська реакція».*

У Російській імперії інститут цензури виступав одним із головних захисників непорушності самодержавного ладу та існуючого суспільного устрою. Цензурні органи здійснюючи контроль за інформаційним простором держави, істотно обмежували поширення революційної, україномовної, ліберально–демократичної та порнографічної (чи будь–якої іншої аморальної) друкованої продукції. Революційній події 1905 р. змусили самодержавство серед ряду інших демократичних поступок піти й на послаблення цензурного режиму в імперії (у т.ч. було скасовано цензурні обмеження щодо українського книговидання). Попри це, робота спеціальних органів нагляду за друком продовжувалася аж до квітня 1917 р.

Мета даної статті полягає у дослідженні особливостей діяльності відповідних органів на території Київського генерал–губернаторства протягом 1905–1914 рр. Ця проблематика, попри певні напрацювання зроблені вченими дорадянської (Б.Грінченко [1], С.Єфремов [3], В.Садовський [11], А.Сидоров [12], Н.Фабрикант [14]), радянської (О.Дей [4], А.Животко [4]) та сучасної історіографії (українські дослідники О.Кирієнко [7], П.Опанащук [8], С.Петров [10], М.Тимошик [13], М.Щербак [16], Н.Щербак [17]; російські – Г.Жирков [6], Н.Патрушева [9]), залишається актуальною та потребує подальшої наукової розробки.

Київське генерал–губернаторство (Південно–Західний край) мало стратегічне значення в Російській імперії. Київ був культурним, інтелектуальним та економічним центром українських губерній, центром розвитку українського національно–визвольного руху. На Правобережжі зберігався вплив поляків на громадсько–політичне життя, великою була і соціальна база революційно–радикального та ліберально–демократичного рухів. Контролем за друкованими виданнями та обігом книжкової продукції у Південно–Західному краї включно до 1906 р. займалися Канцелярія київського окремого цензора та Інспектор у справах друкарень та книжкової торгівлі. Після впровадження змін до цензурного законодавства Росії (12 травня 1906 р. «Тимчасові правила для неперіодичних видань) замість Канцелярії київського окремого цензора було утворено Київський тимчасовий комітет у справах друку, який здійснював цензорські функції до квітня 1917 р. Протягом 1906–1909 рр. його очолював надвірний радник О. Сидоров (переведений до Москви), а з 1909 р. по 1917 р. – заслужений професор Київського університету, дійсний статський радник Т.Флоринський [19,арк.4,27]. Така цензурна інституція як Інспектор друкарень, літографій та книжкової торгівлі продовжила свою роботу без будь–яких реорганізацій до квітня 1917 р.

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. літератори і видавці відгукувалися про «київську цензуру» (побутова назва) як про надзвичайно сувору та прискіпливу, і особливо до україномовних видавничих проектів. Досить часто київські цензори або забороняли твір, статтю вцілому або «спотворювали їх до не пізнаваності» [15]. Разом із тим, як стверджує сучасний вітчизняний дослідник книговидавничої справи С.Петров, боротьба за рівноправність української культури не згасала в періоди

найшаленішої реакції і, звичайно, набула величезної гостроти напередодні і в роки революції. На початку січня 1905 р. із рішучими заявами відносно необхідності змін правил видання та розповсюдження серед народу україномовних книжок популярного змісту виступив ряд громадських організацій України, зокрема і Київське товариство грамотності. Статті, написані українською мовою, все частіше з'являлися на сторінках газет [10,с.251–253].

«Українська література після довгої перерви починає все частіше і частіше зацікавлювати широкі верстви суспільства», – відзначав В.Чаговець на сторінках «Киевской газети». Цілком виправдано можна сказати, що «період безцензурності» (який в Росії охоплював період з 19 жовтня по 24 листопада 1905 р.) в українських губерніях розпочався раніше. І, так би мовити, цензурну блокаду прорвали саме україномовні видання та національна інтелігенція. Не варто також забувати і про проблеми у самому цензурному відомстві. Як свідчить у своїх «Спогадах» Є.Чикаленко, майже всі редактори і видавці київських газет змушені були давати хабарі цензорам [15,с.320].

У діловодстві Канцелярії київського окремого цензора за 1905 р. фактично відсутні циркуляри чи будь–які інші процесуальні дії щодо обмеження певної тематики у періодичних виданнях чи особливого контролю за змістом статей [19,арк.144]. Після подій січня 1905 р. і фактично до грудня 1905 р. урвався зв'язок Канцелярії київського окремого цензора з Головним управлінням у справах друку (ГУД). Лише 10 грудня 1905 р. ГУД надіслав лист, у якому повідомляв: «Высочайше утвержденные 24 ноября 1905 г. правила имеют ввиду исключительно повременные издания, … они не касаются книг и брошюр, … относительно их остаются в силе все прежние узаконения [19,арк.144]».

30 грудня 1905 р. ГУД наказувало Канцелярії київського окремого цензора взяти контроль над усіма періодичними виданнями, особливу увагу звернути на статті соціалістичної тематики та переслідувати лише ті, що «не заключают в себе признаков преступлений» [19,арк.146].

Оцінюючи роботу цензурного органу Києва у 1905 р., можна констатувати абсолютну її неефективність. Архівні матеріали засвідчують, що у 1905 р. Канцелярія київського окремого цензора не мала ні списків революційних та заборонених до поширення видань, ні реєстру нових видавництв та редакцій періодичних видань [19,арк.167–173].

Намагаючись виправити помилки у роботі свого попередника або просто розпочавши все діловодство заново, Київський тимчасовий комітету справах друку (розпочав свою діяльність з травня 1906 р.) на чистий аркуш уписав 81 періодичне видання. Серед них 6 офіційних щотижневих видань: «Киевские губернские ведомости», «Киевские епархиальные ведомости», «Вестник Юго–Западных железных дорог», «Днепровские судоходные листки», «Воскресное чтение», «Руководство для сельских пастырей»; 8 щомісячних видань: «Богословский библиографический листок», «Записки Русской начальной школы», «Педагогический журнал», «Известия Киевского политехнического института», «Университетские известия», «Труды Киевской духовной академии», «Циркуляры по Киевскому учебному округу», «Циркуляры по Управлению народного просвещения» [20,арк.29–35].

Окрім цього, у 1906 р. у Києві виходило ще 46 суспільно–політичних, літературних газет і журналів різного спрямування. Серед них: «Закон и право» – орган монархічної партії; «Новый век» – орган октябристів; «Свободная мысль» та «Свобода и право» – органи конституційно–демократичної партії; «Работник» – орган соціал–демократів (більшовиків); «Боротьба» – орган соціалістів–революціонерів. Всі інші – без належності до конкретної політичної партії: «Киевлянин», «Церков и народ», «Правдивое слово» – консервативного напрямку, «Киевский вестник», «Киевские отклики», «Друг народа», «Народ», «Громадська думка», «Рада» – опозиційні. Переважна кількість газет, що виходили у Києві, видавались російською мовою, 3 газети – «Громадська думка», «Боротьба» і «Рада» – українською, 2 газети – польською, 1 газета – чеською [20,арк.35].

У травні–вересні 1906 р. на місцеві цензурні органи МВС, губернаторів, віце–губернаторів та уповноважених для нагляду за друкованим словом окремих чиновників від уряду посипалися численні розпорядження із вимогами встановити дієвий контроль за періодичними виданнями, друкарнями. Однак, важелі впливу на пресу у відповідних органів були вже не ті. З відміною попередньої цензури та передачею права накладати покарання на газети і журнали до судових органів зростала роль прокурів. Останні, часто будучи переобтяжені справами про революційні, інколи збройні, виступи не рідко

відмовлялися приймати справи про порушення цензурного законодавства періодичними виданнями. Тому 13 березня 1906 р. ГУД розіслало місцевим цензурним комітетам циркуляр №2300, в якому вимагало «доводити до відома вказаного Управління про кожен випадок відмови прокурорського нагляду в порушенні кримінального переслідування» [21,арк.20].

Досвідчені чиновники Київського тимчасового комітету у справах друку розуміли масштаби майбутньої роботи та знали, що завдання які ставить їм уряд слід реалізовувати поступово й обережними кроками. Вітчизняна дослідниця Н.Щербак порахувала, що протягом 1906 р. проти київських газет було порушено 82 судові справи [18,с.60]. Цифра дійсно вражаюча, але якщо розібрати детальніше, то виходить, що не всі прокурорські подання були розглянуті на судових засіданнях (через відсутність складу злочину відхилені на досудовому слуханні, по більшості справ були винесені адміністративні штрафи, прокурорські клопотання про арешт редакторів не були задоволенні [18,с.60].

На наше переконання, для періодичного видання, що мало солідну підписку або фінансувалося з інших потужних джерел, епізодичні штрафи були хоч і справою не приємною, але не смертельною. Інша справа, коли штрафували ледь не щомісяця, або арештовували тираж номеру чи призупиняли вихід видання.

Протягом 1906 р. основний цензурний удар було спрямовано на україномовні періодичні видання, що існували на фінансову підтримку Є.Чикаленка, зокрема на щоденні газети «Громадська думка» (1905–1906) та «Рада» (1906–1914). За перші 20 днів 1906 р. 5 разів накладався арешт на газету «Громадська думка», з 25 січня по 3 лютого 1906 р. її вихід було призупинено, а в серпні того ж року вона була зовсім закрита [13,с.57].

Загалом же цей рік виправдав надії цензурних і адміністративних органів Київського генерал–губернаторства. У звіті Київського тимчасового комітету у справах друку зазначалося, що в результаті судових і адміністративних репресій у 1906 р. та у зв'язку з загальним заспокоєнням, опозиційна преса значно менше стала приділяти уваги політиці, звертаючись до господарських, літературних, театральних та інших справ [20,арк.99].

Протягом 1907 р. у Києві виходило 68 періодичних видань, із них 9 були суспільно–політичного змісту: «Киевлянин», «Киевская мысль», «Киевские вести», «Последниеновости», «Рада», «Слово», «Рідний край» (переведений із Полтави), «Україна», «Dsennik Kjowski» [20,арк.111]. Решта були або «газетами–одноденками» (рекламно–інформаційні, передвиборчі), або мали вузькоспеціалізований зміст і не торкалися суспільно–політичних тем. Особливо дошкульними для цензури були «Киевская мысль» і «Киевские вести». Їхні попередники «Киевская Речь», «Киевский голос», маючи уже чималу кількість притягнень до суду, у січні 1907 р. самі припинили своє існування. Це була свого роду хитрість – видавці та редактори часто закривали газету, міняли її назву і через кілька днів вона знову з'являлася [23,арк.19–19зв]. Про це, звісно, знали цензурні органи, але законних підстав протидіяти цьому не було. Залишалося лише новими штрафними санкціями доводити видання до банкрутства, або добиватися за вироком суду його закриття. Останній шлях був не досить ефективний, адже не давав жодних гарантій. Натомість згідно із законодавством Російської імперії введення у певній місцевості військового стану або стану посиленої охорони надавали право генерал–губернаторам або губернаторам в межах підвідомчих їм територій вживати будь–які заходи задля запобігання порушень громадського порядку, охорони державної безпеки [7,с.92]. Цим правом вирішив у червні 1907 р. (за день до «третьочервневого перевороту») скористатися київський губернатор П.Ігнатьєв. У своїй обов'язковій постанові він заборонив публікацію будь–яких статей або інших повідомлень, у яких висловлюється негативне ставлення до уряду, критикуються дії тих чи інших державних установ. За порушення норм цієї постанови передбачався штраф до 500 р. або адміністративний арешт на 3 місяці [23,арк.39].

В умовах воєнного стану або стану посиленої охорони значно спрощувалася процедуру покарання редакторів місцевих періодичних видань. Не потрібно було звертатися до «Кримінального уложення» чи інших нормативних актів, достатньо було зафіксувати факт порушення розпоряджень губернатора. Саме з цією обставиною слід пов'язувати статистку цензурних переслідувань 1907 р. А саме, проти редакторів періодичних видань за позовами цензурного органу м. Києва було порушено 28 судових справ [20,арк.100]. Відповідно до судових рішень 3 рази штрафували редактора газети «Киевские вести» В.Семяновського (700 р.); 7 – редактора «Ради» М.Павловського

(800 р.); 2 – редактора газети «Слово» С.Петлюру (200 р.). Редактора газети «Народ» В.Лашнюкова було засуджено до 1 року ув'язнення. Оштрафували на 100 руб. навіть редактора «Киевлянина» М.Ващенка–Захарченка, який в образливому тоні писав про Державну думу [24,арк.84]. Попри, це, підсумовуючи роботу за поточний 1907 р., чиновники Київського тимчасового комітету у справах друку констатували, що опозиційні газети «Киевская мысль» і «Киевские вести» як і раніше намагаються провокувати вороже ставлення до уряду, тенденційно підбираючи новини, використовуючи різні непрямі натяки на урядові помилки [20,арк.118].

Контролювати дотримання друкарнями та книгорозповсюджувачами законів про друк на території Києва та загалом Південно–Західного краю мав Київський інспектор друкарень, літографій і книжкової торгівлі, який розпочав свою діяльність із 1886 р. Майже 30 років цю посаду займав статській радник А.Нікольський. Його діяльність у повній мірі задовольняла, як керівництво ГУДу, так і місцеве губернське начальства. Розвиток видавничого і рекламного підприємництва у XIX – на початку XX ст. значно стримувалися обмежувальними контрольно–ревізійними заходами і окремими цензурними заборонами Київського інспектора друкарень, літографій і книжкової торгівлі. Особливе невдоволення у видавців та рекламодавців викликали заборони друкувати рекламу стоматологічних кабінетів без погодження з лікарського відділу (1896 р.); розміщувати без відповідного дозволу у книгарнях будь–які бібліографічні оголошення, рекламу (1898 р.); використовувати друкарням браковані або видалені цензурою сторінки для підклейки обкладинок книжок тощо [25,арк.55,57].

Наприкінці XIX – у перші роки XX ст. обсяги помічених порушень, і вилучених книжок були незначними, та й, здебільшого, основні порушення стосувались технічних моментів книжкової справи [26,арк.12–14,23–26,34–35]. Ситуація змінилася після скасування у 1905 р. попередньої цензури та у «період безцензурності», адже одне за одним почали виникати українські та соціал–демократичні видавництва. На вітринах кіосків і книжкових магазинів починають з'являтися високої поліграфічної якості брошури К.Маркса, Ф.Енгельса, К.Лібкнехта, Лассаля, Плеханова та ін. В умовах, коли бездіяльною були ГУД та Канцелярія київського окремого цензора, інспектор друкарень і книжкової торгівлі також був безсилий. Виявленням, закриттям нелегальних видавництв займалися здебільшого поліційні та жандармські органи. Інспектор намагався вести реєстр робітників та облік продукції офіційно зареєстрованих друкарських підприємств [26,арк.49].

Спираючись на архівні дані слід констатувати, що протягом 1905–1906 рр. нові видавництва, що проходили відповідні процедури реєстрації, та їх продукцію (чи то українського, чи соціал–демократичного характеру), ні поліція, ні інспектор у справах друкарень і книжкової торгівлі не зачіпали. Натомість акценти були перенесені на вилучення антисемітської погромної літератури, друкарні й особи, що займалися виготовленням і поширенням такого роду літератури зазнали відповідних покарань [27,арк.349,363].

Ситуація почала змінюватися у 1907 р., наприкінці року почали арештовувати та вилучати не тільки соціал–демократичну, революційну чи українську національно–визвольну літературу, а й навіть нейтральні оголошення рекламного характеру, афіші, програми лекції видрукувані з порушенням відповідних нормативних процедур [24].

У 1908 р. проти редакторів та видавців київських газет за клопотанням цензорів було порушено 32 судові справи, а у 1909 р. – 35. Лише чверть справ була закрита за відсутністю складу злочину, по решті – винесені судові ухвали на користь органів цензури, на редакторів–порушників накладено штрафи [29,арк.1–39].

У постреволюційну добу відмічено зменшення кількості періодичних видань. За матеріалами Київського тимчасового комітету у справах друку на ввіреній йому території протягом 1909 р. виходило 74 періодичних видань: суспільно–політичних – 31; карикатурно–політичних – 2; художньо–літературних – 4; сільськогосподарських – 5; технічних – 3; наукових – 9; церковних – 2; духовно–релігійних – 4; педагогічних – 8; офіційних (державних) – 6 [24,арк.58]. За мовним принципом: російськомовні – 58; україномовній – 9; польські – 6; єврейські – 1 [24,арк.58зв]. Загальний наклад російськомовних газет і журналів складав 25000 примірників, польських – 4800; україномовних – 2650. І хоча на початок 1910 р. із зазначеної вище кількості видань залишилося 65, не слід стверджувати, що це відбувалося виключно через цензурні репресії. Деякі видання,

що виникли на хвилі революційного підйому, сплеску видавничої активності, потім не витримали конкуренції на ринку, не змогли завоювати постійну читацьку аудиторію.

З 1911 р. кількість періодичних видань знову зростає. Однак, із 70 періодичних видань, що виходили протягом року у Києві, майже не було відверто опозиційних газет, натомість з'явилось багато правих – «Двуглавый орел», «Молодые силы», «Святая Русь» та спеціальних: «Киевский театральный курьер», «Искусство, живопись, графика», «Физическое обозрение», «Вегетерианское обозрение» і т.п. У цьому році у Києві виходило 12 щоденних газет; із них – 10 російською мовою, «Рада» – українською і одна – польською. Крім того, виходило 19 щотижневих газет, з яких «Світова зірниця» і «Засів» – українською мовою, «Люд божий» – польською, «Чехословак» – чеською. Виходило 8 двотижневиків (серед них – «Рідний край» і «Рілля»); 24 щомісячники («Світло», «Літературно–науковий вісник», «Молода Україна», «Українська хата») [20,арк.253].

У 1912 р. цензура продовжувала боротися з опозиційними виданнями: редактора української газети «Засів» Степаненка було оштрафовано на 400 руб. за статтю «Перед четвертою Думою», редактора газети «Киевская мысль» Тарнавського на 300 руб. за статтю «Вважати дівицею», на таку ж суму за статтю «Князь Мещерський про реформу поліції», на 500 руб. за статтю «Запит трудовиків»; редактора журналу «Огні» Ольгу Прохазко – на 400 руб. за статтю «Київське життя» [20,арк.256].

У роки «столипінської реакції» цензурні органи змінили підходи до контролю за неперіодичними виданнями. Відповідно до циркулярів ГУД зазначалося, що всі заборони на твори, що були винесені уповноваженими на те інституціями до 1905 р. втрачали чинність. Однак, це не означало їх вільне поширення, для них передбачалася повторна перевірка відповідно до нових цензурних вимог 1906–1907 рр. 40% із книжок, що надійшли на повторну цензуру отримували до Київського тимчасового комітету у справах друку отримали дозвіл на вільне розповсюдження.

Для книжок і брошур, виданих за кордоном зберігалася попередня цензура. Продовжував існувати жорстокий контроль за зарубіжною літературою, і особливо україномовною. Приблизно до 40–50% найменувань друкованої продукції застосовувались обмежувальні санкції (заборона до поширення, істотні обмеження у продажі та поширенні, допущення лише у спецсховища бібліотек тощо) [29,арк.1–45].

Для обмеження українського книговидання застосовувалися не лише цензурні заходи. На зниження видавничої активності вплинуло закриття на території Наддніпрянщини «Просвіт»[1].

У 1910–1911 рр. особливу увагу Київського тимчасового комітету у справах друку привертали книги, брошури та окремі статі про Т.Шевченка. Велике занепокоєння у цензорів викликали: «В пам'ять 47–х роковин смерті великого борця Тараса Шевченка» (Чернівці, 1908), «Про життя великого поета Тараса Шевченка»; Костельник «Шевченко з релігійно–етичного становища»; Павлик «Т.Шевченко й Галицька Україна» [29,арк.70,73–74].

Попри оголошення чи фактичне визнання П.Столипіним українців «інородцями», київські цензори слідкували за тим аби широкому загалу недоступними були видання, на сторінках яких обговорювалися концепції розвитку українського народу, доводилася його ідентичність. Як і у другій половина XIX ст. не допускалися твори із прославлянням героїки козацької доби, наукові праці з військової чи суспільно–політичної історії, що не вкладалися у загальноросійську історичну концепцію [29,арк.75]. Але не обходилося і без конфузів. У 1911 р. цензурний орган Києва спочатку дозволив поширення праці Ю.Бачинського «Україна уярмлена», але потім зрозумівши свою помилку, змушений за допомогою поліцій вилучати по книгарням примірники видання [29,арк.76].

Протягом 1912–1914 рр. цензурний тиск на українські періодичні та неперіодичні видання, опозиційну пресу загалом не зменшився. Особливістю цього періоду було намагання окремих чиновників цензурного відомства збурити нове урядове хвилювання довкола «українського питання», сформувати у суспільстві образ «українського сепаратизму», який загрожує цілісності імперії та благополуччю її підданих. Пальма першості у цьому належить київському цензору С.Щоголєву, який рекомендував

[1] 20 січня 1910 року П.Столипін видав спеціальний циркуляр, що забороняв будь-яку реєстрацію чужорідних, інородницьких організацій, товариств і видавництв. Українці, як і інші неросійські пригноблені народи країни, згідно зі столипінським циркуляром принизливо оголошувалися «інородцями».

центральній та місцевій владі запровадити «меры против периодической печати на украинском языке».

У 1913–1914 рр. під заборону потрапили майже всі книжки, що замовляла з Галичини «книгарня Літературно–наукового вісника», а це здебільшого була література шевченківської, історико–краєзнавчої, козацької тематики. Збірки пісень та віршів, художні твори допускалися з істотними виключеннями [29,арк.95–98].

Поряд із боротьбою проти деструктивних для самодержавства соціал–демократичних, національно–визвольних, революційних видань, значно було посилено роботу цензурних органів по контролю за газетними оголошеннями, літературою медичного, еротично–порнографічного змісту. Цілим комплексом заходів було обмежено поширення псевдомедичної літератури, брошур із народної медицини, самолікування замовляннями, рецептами самостійного приготування певних ліків [30,арк.93].

Окремим циркуляром Київського тимчасового комітету у справах друку було заборонено друкувати оголошення про несанкціоновані владою лікарські послуги (аборти, пластично–косметологічні операції тощо), рекламу ліків від чоловічого безсилля, засобів контрацепції тощо [90,арк.94].

Було встановлено контроль за змістом оголошень про інтимні знайомства (не допустимим було описувати параметри жіночого тіла). Спільними зусиллями цензурні органи та поліція намагалися обмежити поширення інформації про позашлюбні статеві відносини, не допускати реклами платних інтимних послуг. Слід також відзначити, що існували чіткі підходи до диференціації літератури еротичного та порнографічного змісту. Остання безапеляційно вилучалася й у більшості була закордонного походження [90,арк.102].

Отже, в умовах революції 1905–1907 рр. цензурні органи Київського генерал–губернаторства були фактично бездіяльними. Через об'єктивні (революційна ситуація, сплеск національно–визвольного руху) та суб'єктивні (реформуванням нормативної бази та структури цензурного відомства) обставини і фактори вони не мали змоги контролювати ситуацію в інформаційній сфері. Однак, як тільки революційна хвиля спала, Київський тимчасовий комітет у справах друку, Інспектор у справах друкарень і книжкової продукції поступово повертають свої функціональні повноваження у видавничо–друкарській сфері. У роки «столипінської реакції» діяльність цензурних інституцій була позбавлена імпульсивності, а характеризувалася плановістю заходів на знищення опозиційної преси, охорону суспільної моралі, вилучення літератури, виданої безконтрольно у революційні роки. Зокрема, протягом 1908–1914 рр. простежувалося: зменшення кількості судових клопотань про порушення періодичними виданнями цензурних норм та водночас зростання числа судових ухвал на користь цензурних органів; збільшення у рази сум адміністративних штрафів, що накладалися на редакторів газет і журналів за порушення тих чи інших норм; витіснення адміністративними штрафами та цензурними переслідуваннями опозиційні газети і журнали, «розчистка» місця на ринку для проурядової преси.

Список використаних джерел

1. Грінченко Б.Д. Тяжким шляхом (про українську пресу) / Б.Д. Грінченко. – К., 1912. – 74 с.
2. Дей О.І. Книга і друкарство на Україні / Дей О.І. [за ред. П.Попова]. – К.: Наук. думка, 1965. – 315 с.
3. Ефремов С.О. Вне закона: к истории цензуры в России / С.О. Єфремов // Літературно–критичні статті [упоряд., передмова і примітки Е.С. Соловей]. – К.: Дніпро, 1993. – 351 с.
4. Животко А.П. Історія української преси: Навч. посіб. для студ. ф–тів журналістики вищих закл. освіти / А.П. Животко. – К.: НВЦ «Наша культура і наука», 1999. – 368 с.
6. Жирков Г.В. История цензуры в России XIX–XX вв.: Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений / Г.В. Жирков. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 368 с.
7. Кирієнко О.Ю. Загальна та військова цензура в Російській імперії (XVIII – початок XX ст.) / О.Ю. Кирієнко // Український історичний журнал. – К., 2010. – №4. – С.83–98.
8. Опанащук П.В. Діяльність української преси в умовах цензурної політики російського уряду (1906–1914 рр.) / П.В. Опанащук // Волинські історичні записки. – Луцьк, 2008. – Т.1. – С.49–57.
9. Патрушева Н.Г. История цензурных учреждений в России во второй половине XIX – начале XX века / Н.Г. Патрушева // Книжное дело в России во второй половине XIX – начале XX века. Сб. науч тр. – Спб., 2000. – Вып. 10. – С.7–48.

10. Петров С.С. Книжкова справа в Києві / С.С. Петров. – К.: ТОВ «УВПК «ЕксОб», 2002. – 344 с.
11. Садовський В. Законопроект о печати и украинская пресса / В.Садовський // «Украинская Жизнь», 1913. – Ч.6. – С.43–46.
12. Сидоров А. Печать и печатное дело в Юго–Западном крае / А.Сидоров. – СПб., 1905. – 24 с.
13. Тимошик М.С. До історії цензурних утисків українського друкованого слова в період проголошення конституційних свобод (1905–1917 роки) / М.С. Тимошик // Журналістика. Преса. Телебачення. Радіо. Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип. 25. – К.: Видавничо–поліграфічний центр «Київський університет», 1999. – С.55–63.
14. Фабрикант Н.П. Краткий очерк из истории русских цензурных законов к украинской литературе / Н.П. Фабрикант // Русская мысль. – №3. – 1905. – С.78–102.
15. Чикаленко Є.Х. Спогади (1861–1907): Документально–художнє видання / Є.Х. Чикаленко; [передмова В. Шевчука]. – К.: Темпора, 2003. – 416 с.: іл.
16. Щербак М.Г. Цензура і преса в Києві на початку XX ст. / М.Г. Щербак, Н.М. Щербак // Історія. Сучасність. – К., 2007. – №9.– С.141–146.
17. Щербак Н.О. Цензура в системі Міністерства внутрішніх справ Російської імперії (друга половина XIX – поч. XX ст.) / Н.О. Щербак, Н.М. Щербак // Науковий вісник Київського Національного університету внутрішніх справ. – К., 2008. – №5. – С.202–209.
18. Щербак Н.О. Діяльність цензури в українських губерніях на початку XX ст.) / Н.О. Щербак // Історичний журнал, 2007. – №6. – С.58–65.
19. Центральний державний історичний архів України м. Києва (далі – ЦДІАК України). – Ф.295. – Оп.1. – Спр.1.
20. Там само. – Спр.139.
21. Там само. – Ф.1680. – Оп.1. – Спр.102.
23. Там само. – Ф.295. – Оп.1. – Спр.6.
24. Там само. – Спр.438.
25. Державний архів м. Києва. – Ф.287. – Оп.1. – Спр.42.
26. Там само. – Спр.61.
27. Там само. – Спр.67.
28. Там само. – Спр.69.
29. ЦДІАК України – Ф.295. – Оп.1. – Спр.64.
30. Там само. – Спр.2.

Сулима–Каминская И.В. Цензурные органы Киевского генерал–губернаторства в революционный и постреволюционный периоды (1905–1914 гг.)

Освещены особенности работы специальных органов надзора за печатью на территории Юго–Западного края в условиях революции 1905–1907 гг. и постреволюционного периода. Проанализирован процесс постепенного восстановления контроля цензурных органов над информационным пространством Киевского генерал–губернаторства после революционных событий 1905 г.

Ключевые слова: *цензура, Главное управление по делам печати, Киевский временный комитет по делам печати, Канцелярия киевского отдельного цензора, Инспектор по делам типографий, литографий и книжной торговли, «столыпинская реакция».*

Sulima–Kamynskaya, I.V. Censorship institutions of Kiev general district in the revolutionary and post–revolutionary periods (1905–1914)

Features of special seal supervisors in the territory of the South–Western region in revolution of 1905–1907 and post–revolutionary period was shown. The process of the gradual restoration of censorship control over the information space of the Kiev province after the revolutionary events of 1905 was analyzed.

Key words: *censorship, the General Administration of Press, Kiev interim committee of the Press, the Office of the Kiev separate censor Inspector for printing, lithography and the book trade, «Stolypin reaction».*

УДК 94(477).930.3.281.9.

Козлов Д.В.

Перша промова Київського митрополита Володимира (Богоявленського) в Софійському соборі: програмні інвективи

Розглядаються напрями пастирської діяльності митрополита Володимира (Богоявленського), анонсовані ним у першій промові в кафедральному соборі. На тлі історичних обставин аналізуються акценти архіпастирської проповіді та символізм зустрічі нового архієрея.

Ключові слова: *Собор Св. Софії, митрополит, промова, програмні інвективи.*

Особа останнього Київського митрополита передреволюційної пори Володимира (Богоявленського) в історіографії викликає зацікавлення лише в контексті його опору українській течії в церковних структурах та його трагічної смерті й пошуків її винуватців. При цьому власне діяльність владики Володимира власне як архіпастиря Київської єпархії практично не вивчалася. Всебічне вивчення діяльності митрополита Володимира в Києві насправді важливе, оскільки, на відміну від світських структур, життя Церкви, попри всі «революційні рухи» в її середовищі, зберігає незмінною канонічну форму ієрархічного підпорядкування: усі заходи в Церкві потребували благословення митрополита, погодження з ним. Тож роль високопреосвященного Володимира (Богоявленського) була неординарною в усіх заходах, рухах та діях в середині Церкви і її структур, навіть в тих випадках, коли певні церковні групи виступали проти митрополита та його влади. Окрім того, особа митрополита якнайкраще надається для з'ясування на персоналістському рівні проблеми впливу швидкісних та різких змін суспільства на свідомість особистості, наділеної важливими пастирськими функціями. Ці впливи щодо митрополита Володимира прослідковуються на кількох рівнях: консервативної свідомості церковного діяча, вихованого на монархічних началах та чіткій ієрархічній системі; церковного керманича, звиклого до повного підпорядкування духовенства й вірян своїм постановам; пастиря–богослова, призвичаєного до значущості своєї місії та проповіді, впливу на свідомість і релігійне виховання людності; літньої людини, позбавленої сил та завзяття молодших церковних кадрів; росіянина, котрий не може сприйняти вимоги української течії серед церковних і світських діячів. У всіх цих сферах особа митрополита Володимира є доволі показовою. Детальний аналіз означених векторів впливів на поставу глави Київської митрополії дозволяє краще зрозуміти глибинні процеси релігійного життя суспільства та церковних структур, оскільки через особу ієрарха переломлювалися усі ці процеси суспільного і церковного життя.

Перебування владики Володимира на Київській кафедрі (грудень 1915 – січень 1918 гг.) було хоч і коротким, але дуже складним, котроверсійним і багатим на події особливо важливого історичного значення, в яких митрополит так чи інакше зобов'язаний був брати участить, чи реагувати на них. Цей період припадає на глобальні суспільні потрясіння й зміни: Перша світова війна, дві революції, громадянська війна, становлення української державності, руйнація усталеної соціально–політичної та почасти церковної системи і структур. В силу своїх ієрархічних обов'язків, Володимир (Богоявленський) не міг бути лише спостерігачем – він був дійовим учасником подій, особливо в церковній сфері. Виховання, переконання, стереотипи свідомості та позиція церковного священноначалія (відновленого інституту Патріаршества в РПЦ) поставили владику в опозицію до українських рухів в церковних структурах, до радикальних революціонерів в середовищі священства, а руйнація здобутків та усталених традицій минулого загострила його консервативну позицію щодо збереження непорушності основ церковного

життя й протидію «революційним перетворенням» в церковній організації. Все це спричинило створення сильної опозиції до митрополита в церковному середовищі, ізоляції владики, поширення негативної інформації про його діяльність і врешті вбивство. Поряд з цим, в історіографії склався стереотип слабкості митрополита, його неактивності, замкнутості тощо. На підставі вже першої промови владики на новій Київській кафедрі можна предметно переглянути цей стереотип, конкретно показати та проаналізувати засадничі ідеї, пропаговані ієрархом. А це корегує й загальні уявлення про процеси в житті суспільства, зокрема на ментальному рівні, означеної доби та регіону України.

Царський рескрипт про переміщення владики до Києва був виданий Миколою II в Царському Селі 23 листопада 1915 р. Цей крок був обставлений красивими словами: «Продолжительное святительское служение ваше, исполненное забот о распространении просвещения в духе Православной Церкви, защите Православия и насаждения трезвости в среде ваши пасомых, постоянно обращало на себя мое внимание. Ныне, призывая вас на кафедру митрополитов Киевских и Галицких в звании первенствующего члена Святейшего Синода, выражаю твердую уверенность, что вы и новую паству будете вести в духе мира и любви к укреплению в преданности Православной вере и праотеческим преданиям. Верховный Пастыреначальник Христос Спаситель да ниспошлет вам свою благодарную помощь и укрепит силы к успешному прохождению предстоящего вам многотрудного служения» [4,с.507–508]. Отже, як бачимо, цар публічно і прямо підкреслив два напрями архіпастирської діяльності владики: духовне просвічення та боротьбу за тверезість вірян. А непрямо, відправляючи до Києва, сподівався на продовження його православного проповідництва та закликів щодо підтримки «веры, царя и отечества». Ця настанова справді втілювалася митрополитом на самих початках своєї діяльності на кафедрі, поки існував інститут монаршої влади.

Близький знайомий митрополита І.М. Корольков на приватному рівні зазначив: «Кажется очевидным, что Киев быль весьма близким сердцу владыки и что в этом городе он желал окончить свое архипастырское служение». Це була не просто «формальність» некрологу. Автор засвідчив, що ще по смерті митр. Іоанникія (Руднєва), митр. Володимир «лично мне выражал свое желание переселиться в Киев, где бы ему окончить свою жизнь возле Печерских угодников» [5,с.21–22].

З іншого боку, люди з петербурзького оточення митрополита вказували, що коли він 24 листопада отримав царський рескрипт, то сприйняв це переведення в Київ без радості, як образу. Новгородський митрополит Арсеній (Стадницький) згадував, що владика заявив знову про бажання просто вийти на покій і лише після довгих роздумів все ж вирішив виконати свій архіпастирський обов'язок до кінця. Його напівіронічні слова відображали містичний факт: «Таким образом, я поистине Всероссийский митрополит, как занимавший все митрополичьи престолы» [6,с.344–345]. Насправді, митрополит Володимир був єдиним ієрархом в історії Російської Церкви, який посідав кафедри всіх трьох столичних міст: першопрестольного Києва, царської Москви та імперського Петербургу.

Задля з'ясування як владика Володимир публічно заманіфестував своє переведення в Київ, що цей старовинний осідок митрополитів «всея Русі» значив для нього, ми й проаналізуємо його першу проповідь в Софійському кафедральному соборі.

Київська паства була підготовлена до приїзду нового владики спеціальною біографічною статтею в єпархіальному періодичному органі «Киевских епархиальных ведомостях». Цікаво відзначити, на чому саме було заакцентовано редакцією. Перший акцент був зроблений на перебуванні владики єпископом Староруським в Новгороді, де усталилася його слава яскравого проповідника («Здесь окончательно установилось за молодым викарным епископом заслуженная слава ревностного и воодушевленного церковного оратора–архипастыря»). Затим підкреслювалася активна діяльності владики в Самарі під час голоду і епідемій, його різнобічна проповідницька, просвітницька та благочинна діяльність. В Грузії ж владика тратив чимало сил і праці на огляди під час візитацій всіх найменших приходів, на будівництво храмів та освячення місцевого духовенства. А от стосовно діяльності в Москві та Петербурзі не говорилося нічого, окрім простої констатації, що митрополит обіймав і ці кафедри. Отже, всі проблемні

моменти його біографії та численні «війни» в пресі (московського періоду) були обійдені мовчанкою, як того й вимагав офіціоз. Підсумок був наступним: «Осиротевшая после смерти митрополита Флавиана Киевская митрополичья паства встретила назначение Высокопреосвященного митрополита Владимира как весьма испытанного церковного кормчего, с полною радостию и душевным утешением» [1,с.1143–1146].

Лише через місяць після призначення, 22 грудня митрополит Володимир прибув до Києва. Важлива була сама церемонія зустрічі нового архіпастиря: на станції Дарниця його зустрічали намісник КПЛ архім. Амвросій, ключар Софійського собору прот. М.Браїловський та секретар Київської духовної консисторії М.Лузгін. Друга урочиста зустріч була влаштована на Київському вокзалі, де митрополита вітали три вікарні єпископи – Чигиринський Никодим (Кротков), Черкаський Назарій (Блінов) та Уманський Дмитрій (Вербицький), начальник Київського військового округу генерал–ад'ютант Троїцький, київський губернатор граф О.М. Ігнатьєв, професори КДА та значне число вірян. Під дзвони з усіх соборів, монастирів і церков владика попрямував до кафедрального Софійського собору [3,с.13–17]. Наведений нами опис зустрічі митрополита не є простою формальністю. Символізм зустрічі нового архіпастиря в ієрархічній послідовності осіб, які зустрічають, в послідовності слів, жестів і дій – все це давно усталена символіка шанування всіма владами і людьми кафедрального міста свого духовного пастиря. Особливе значення ця церемонія мала для древнього Києва і першого престолу Русі, де з кінця X ст. ця церемонія з певними видозмінами безперервно тривала. Тож митрополиту Володимиру символічно «поклонився» увесь православний Київ. Важливо зрозуміти як Київ у своєму людську прояві сприйняв конкретну особу в якості нового архіпастиря, що йому було сказано про це при зустрічі, і як відреагував на саму зустріч і своє призначення на історично головну кафедру Руської Церкви сам владика Володимир.

Єпархіальний періодичний орган зафіксував обидва тексти в прямому та широкому сенсі слова. Від імені православного Києва нового митрополита при зустрічі в Софійському соборі вітав ще один вікарій, єпископ Канівський, ректор КДА Василій (Богдашевський). Його промова була зафіксована цілком адекватно, оскільки сам єпископ її записав і подав в КЕВ. Її акценти дещо вражають. Єпископ не звертався до історичної пам'яті, до тезоіменитого митрополиту св. вел. кн. Володимира, до самої Софії як символу премудрості Божої і загалом до київських святинь та самого образу первопрестольного богоспасенного граду. З усіх київських сюжетів у привітанні було сказано лише таке: «Радуется наш древний Киев, всегда дорогой для Вас, ибо под покровом его святынь Вы провели незабвенные годы Вашей жизни. Радуется Академия, хвалящаяся о своем высоком сыне. Господь приблизил Вас к дорогой матери, о славе которой Вы так радеете, нужда которой так глубоко принимается к сердцу» [2,с.3]. Отже, ректор КДА акцентував на особливій ролі Києва в житті самого митрополита Володимира, а не всієї Церкви і Русі. Це зміщення традиційних акцентів показове. Звісно, владика Василій репрезентував академічну корпорацію, тому насамперед нагадував архіпастирю, що він вихованець Академії, однак всю славу давнього «святого Києва» він звів до слави самої Академії. Київ, його святині, образ «другого Єрусалиму» – все це розчинилося в одній КДА. Ця промова налаштовувала слухачів, учасників софійської церемонії зустрічі, та й самого митрополита на особистісний код сприйняття Києва і самої події.

Цікаво, що митрополит Володимир частково сприйняв цей «код» і відгукнувся на нього в своїй промові. Він також розвинув його в напрямі зміни власної ролі з студента–молитвеника в храмах і монастирях Києва на архіпастиря, який має сам повчати інших молитвеників. Перша промова владики Володимира в Софійському соборі і в Києві загалам має вважатися програмною. Принаймні, цього вимагав звичай, коли новопоставлений на кафедру ієрарх звертається до своїх вірних і оголошує про своє розуміння свого служіння на кафедрі, свої пріоритети, головні настанови, звертається до образу міста і самої кафедри, її святинь. В промові митрополита Володимира були інші акценти, вочевидь, навіяні сучасністю, загальною обстановкою в країні, соціальними рухами і т.д.

Промова митрополита не була ним самим записана чи відредагована у верстці КЕВ. Це треба підкресли: запис був здійснений під час самої промови і, звісно, його автор (тобто запису) «відпечатався» в самому тексті. Тож ми аналізуємо не словесну форму, а сенс промови, який, гадаємо, не був переінакшений в КЕВ [Тут і далі всі цитати за публікацією: 3,с.13–14].

На самому початку промови митрополит заакцентував увагу на своїй функції кормчого корабля Київської єпархії під час бурі: «Волны житейского моря по Божию изволению принесли мою ладью к св. граду Киеву. Призванный быть кормчим духовного корабля Киевской церкви, я невольно сравнивал себя с кормчим вещественного корабля, обуреваемого в бурном и безбрежном море страшными волнами. Я ясно представляю себе ту опасность, какой может подвергнуться этот корабль при наличии страшной бури, подводных скал и морских пиратов … Как осторожен должен быть кормчий, сознающий всю ответственность за участь плывущих на корабле! Как зорко должен он следить за своими сотрудниками, помыслы которых должны быть сосредоточены на единой общей цели!». Як бачимо, у традиційний для християнства образ Церкви як корабля митрополит явно вплів реальний стан Церкви і зокрема Київської єпархії, котра перебуває в бурхливому морі соціальних і політичних рухів, паства постійно перебуває в середовищі пропаганди революційних ідей, потрапляє під різні впливи і почасти сприймає церковну організацію як складову «старого ладу», консервативного стилю життя тощо. Митрополит Володимир фактично апелював до свого попереднього московського та петербурзького досвіду архіпастирства, де всі ці рухи створювали для нього складні, непереборні проблеми. Він ще не знав, що його може чекати в Києві, але, ймовірно, вважав, що це місто не обійшли всі означені рухи центрів імперії.

Другим акцентом промови митрополита було звернення до пастирів Київської Церкви. Це звернення також було навіяне його попереднім, головним чином, московським досвідом, коли частина пастирів стала в опозицію до владики й «воювала» з ним через скарги та петиції в Синод до обер–прокурора. Митрополит Володимир зазначив: «Разве не случается, что слуги кормчего и даже сами плывущие на корабле вступают в заговор с морскими разбойниками и делаются соучастниками их нападений на корабль?». Ці слова явно відбивають ситуацію всередині церковного середовища включно з духовенством, яке також піддавалося впливу нових політичних та соціальних віянь. Цікаво, що митрополит не розвиває цю ідею далі констатації: він не звертається до пастирів і вірних з нагадуванням їх обов'язків зберігати корабель Церкви, не цитує послань апостолів з цього приводу, не апелює до повчань самого Христа з Євангелій і т.д. Короткої фрази про «невірних» в церковному середовищі достатньо, щоб показати, що митрополит про них знає і остерігається їх.

Третім акцентом було повернення до образу «кормчого», тобто до свого покликання і ролі в Київській Церкві: «Бесспорно, что положение кормчего очень опасное, трудное и в высшей степени ответственное. Но как душа бесконечно важнее тела, так и положение кормчего духовного корабля несравненно сложнее и бесконечно ответственнее, чем положение кормчего вещественного корабля». Фактично це було звернення до власного «Я», так би мовити, до своєї внутрішньої архіпастирської свідомості. Митрополит на загал акцентував власну відповідальність і складність покликання, вказуючи фактично на високу відповідальність перед Господом за душі священства і вірян Київської єпархії.

Останній, четвертий акцент промови митрополита повертав присутніх в Софійському соборі до насущних проблем доби та складності існування церковних структур. Тут уже відкрито звучало занепокоєння реальним станом Церкви і слова митрополита звучали злободенно: «Мы переживаем чрезвычайно опасный момент исторической жизни нашей православной Церкви. Не забудьте, что политическая война сопровождается страшным натиском на нашу Церковь самых утонченных, самых опасных лжеучений… Житейское море в области церковной жизни скрывает на поверхности и в своих пучинах столько подводных скал, столько всевозможных опасностей, что кормчему Христова корабля нужно усугублять свою бдительность для сохранения от крушений поруганного ему от Бога корабля». Звісно, після такої

констатації митрополит, який звертався до вірних, оскільки в Софії зібралися лише ті, хто виражав свій послух новому архіпастирю, які не відступили і не нападали, тож владика міг апелювати до них і просити допомоги, особливо до вікарних єпископів та духовенства.

Образ Софії та її святинь не звучав у промові, але був проявлений в традиційному «молитовному жесті»: під час літії митрополит прикладався до мощів священномученика митрополита Макарія та інших реліквій і чудотворних ікон собору. Саме цей «молитовний жест» робив архіпастиря сопричасником до софійських святинь і самого образу першопрестольного храму та витоків християнства на Русі. На відміну від словесного, це було містичне єднання, яке адекватно сприймалося не лише священством, але й усіма православними в храмі.

Тут варто заторкнути важливе методологічне питання: історики звертаються лише до писемних документів і зовсім не апелюють до жестів, які в сакральній сфері набагато важливіші за слова і тексти. У зв'язку з цим, варто відзначити, що митрополит може підкреслити всі не висловлені інтенції щодо святині саме цими «жестами», які за змістом мають приватно–молитовний характер, але здійснюються публічно, тож є вагомим «жестом» поклоніння святині в очах вірян. Чи компенсував «молитовний жест» відсутність в промові митрополита алюзій щодо святості Києва, першоважливості Софійського собору, продовження справи св. Рівноапостольного кн. Володимира? Це доволі складне питання має кілька площин. Перша: для самого владики, молитва–жест на містичному рівні, як вже вказувалося, робила його співпричасним до історико–містичної сфери і Небесного Єрусалиму, який вміщувала Софія Київська. Друге: для співмолитвенників єпископів та духовенства як і для присутніх у соборі вірян «молитовний жест» митрополита в ідеалі мав бути сприйнятий адекватно його суті. Третє: для вірян і священства, які не були в Софійському соборі, тобто для основної маси пастви Київського митрополита, все ж більше промовляли його надруковані в КЕВ слова, текст промови, в основі якої – занепокоєння поточним моментом, станом суспільства та церковних структур і політичною обстановкою. Отже, для більшості слово архіпастиря отримало не завуальований соціально–політичний підтекст.

Інший характер мала перша літургія митрополита Володимира в Софійському соборі. Як кожна літургія, вона мала винятковий містичний характер, а як перша в цьому храмі, ще й особливий містичний характер місця. Цікаво, що «містику місця» підкреслив не митрополит, а софійське священство. Саме кафедральний протоієрей М.Златоверховников повернув владику до ідеї першопрестольності Софії, її чудотворного лику Богородиці та сакрального центру Русі. Служба відбувалася в перший день Різдва Христового. Митрополиту співслужили екзарх Грузії митрополит Платон (Рождественський), єпископ Назарій (Блінов), ректор КДС архім. Амвросій, кафедральний протоієрей М.Златоверховников та інше духовенство. Під час служби прот. Златоверховников підніс владиці копію чудотворного образу Богоматері «Нерушима стіна» (тобто, центрального мозаїчного образу у вівтарі Св. Софії). При цьому кафедральний протоієрей сказав наступне: «Сейчас мы вступаем в духовное общение с Вами и будем молиться пред чудотворною иконою Богоматери «Нерушимая стена». Икона эта существует более восьми веков и есть драгоценнейшая святыня не только нашего древнейшего и славнейшего храма, но и всей Руси. Чрез нее Богоматерь оказывает свою всесильную помощь всем ищущим от нее помощи и заступения. С горячею и усердною молитвою о вас, наш высокочтимейший архипастырь, мы обращается к Богоматери, да испросит Она нам у Сына Своего и Господа нашего нерушимое здравие, душевное спокойствие и успех в вашем многотрудном служении». Дарит копию «драгоценнейшей святыни вашего кафедрального храма» [7,с.17–19]. Отже, нове служіння митрополита Володимира через Св. Софію, її центральний образ Богоматері, престол першого соборного храму Русі (на Десятинній церкві тоді не акцентували) пов'язувалося з Престолом Господнім: давня Русь, її паладіум – Софійський собор і вся намоленість цього храму та багатостолітня молитва всієї Русі в ньому прикликалися до допомогу новому архіпастирю Київської єпархії.

Митрополит виступив лише «внемлющим», який сприймає все означене як належне. Він не говорив у відповідь, сам не акцентував на всіх означених образах, він їх сприймав. Фактично «сакрум» Софії «відкривали» новому митрополиту його хранителі – софійське священство, а він його «приймав». Це, знову таки, був вагомий «жест» сакрального штибу, який адекватно розуміли всі його учасники. Тож історик знову постає перед нетрадиційним джерелом – жестом і церемонією, яка своєю дією промовляє до очевидців, сучасників і до майбутнього. Дешифровка цієї дії є складною для світського історика, але вона не може бути проігнорована, особливо якщо мова йде про життя Церкви, її священства та ієрархії.

Список використаних джерел

1. Высокопреосвященный Владимир, митрополит Киевский и Галицкий // КЕВ. – 1915. – Часть неофициальная. – №49. – С.1143–1146.

2. Епископ Василий. Речь при встрече в Киево–Софийском кафедральном соборе 22 декабря 1915 г. Его Высокопреосвященства, Высокопреосвященнейшего Владимира, митрополита Киевского и Галицького // КЕВ. – 1916. – Часть неофиц. – №1. – С.1–3.

3. Из епархиальной хроники: Прибытие в Киев Высокопреосвященного Владимира, митрополита Киевского и Галицкого // КЕВ. – 1916. – №1. – Часть неофициальная. – С.13–17.

4. Киевские епархиальные ведомости. – 1915. – Часть официальная. – №49. – С.507–508.

5. Корольков И.Н. Блаженной памяти священномученика Владимира, митрополита Киевского / Корольков И.Н. – К., 1918. – С.21–22.

6. Памяти убиенного митрополита Киевского Владимира. Священный Собор РПЦ. Деяние 85–ое, 15 (28) февраля 1918 г. // Прибавления к «Церковным ведомостям». – 1918. – №9–10. – С.344–345.

7. Первое богослужение в Киево–Софийском кафедральном соборе Высокопреосвященного митрополита Владимира в звании митрополита Киевского // Там само. – С.17–19.

Козлов Д.В. Первая проповедь Киевского митрополита Владимира (Богоявленского) в Софийском соборе: программные инвективы

Рассматривается направления пастырской деятельности митрополита Владимира (Богоявленского), анонсированные им в первой речи в кафедральном соборе. На фоне исторических обстоятельств анализируются акценты архипастырской проповеди и символизм встречи нового архиерея.

Ключевые слова: *Собор Св. Софии, митрополит, проповедь, программные инвективы.*

Kozlov, D.V. First sermon of Metropolitan Vladimir of Kiev (Bogoyavlensky) in the Cathedral of St. Sophia: program theses

The article discusses the direction of the pastoral activity of Metropolitan Volodymyr (Bogoyavlensky), announced by him in the first speech at the Cathedral. Against the background of the historical circumstances are analyzed accents his archpastoral sermon and symbolism of the meeting of the new bishop.

Key words: *Cathedral of St. Sophia, Metropolitan, sermon, program theses.*

УДК 94(477)

Жолоб М.П.

Громади віруючих етнічних меншин України напередодні більшовицького перевороту 1917 р.

Розглянуто особливості функціонування релігійних громад сформованих представниками етнічних меншин підросійської України напередодні більшовицького перевороту 1917 р.

Ключові слова: *релігійна організація, релігійна громада, етнічна меншина, іудеї, католики, православні, старообрядці, протестанти, меноніти, поляки, німці.*

До складу Російської імперії входило чимало корінних народів. Разом з тим за різних обставин протягом тривалого часу на землі, котрі поступово приєднувала до себе Росія потрапляли представники інших народностей, батьківщина яких знаходилася далеко від нової оселі. Серед переселенців, що знайшли свій новий дім на території тієї частини сучасної України, що на початку XX ст. входила до складу Російської держави слід виділити німців, болгар, греків. До того ж, ще з часів коли українські землі знаходилися під владою Речі Посполитої тут залишилось багато поляків та євреїв, які переважно мешкали в містах. Та все ж найбільш чисельну етнічну меншину в Україні, утворювали представники титульного народу імперії, які, проте, самі себе нею природно не вважали. До того ж малороси, як тоді називали українців, на офіційному рівні, з акцентом на певні відмінності, теж визнавалися росіянами. Самобутність кожної з етнічних меншин визначали специфічні традиції, що тісно перепліталися з релігійними практиками. Вони допомагали представникам того чи іншого народу не втратити власну самоідентифікацію та запобігали асиміляції.

Метою дослідження є виявлення особливостей функціонування релігійних організацій та їх структурних одиниць, релігійних громад, етнічних меншин українських земель в контексті формування полікультурного складу населення південно–західних територій Російської імперії.

Окремі аспекти даного питання знайшли своє відображення в працях таких істориків: А.Безносова [1], В.Гонзуленка [3], Ю.Поліщука [16], Н.Рубльової [19;20] та ін.

Напередодні Першої світової війни у 1914 р. на українських землях Російської імперії проживало 1390 тис. римо–католиків, серед яких близько 800 тис. були поляками [6,с.168]. Польське населення України переважно походило від переселених в XVIII ст. польськими магнатами селян із Мазовії та дрібної шляхти, яка колонізувала спустошені війнами «креси» та протиставляла себе «холопам», тобто українцям і полякам–мазурам [24,с.271]. Відчутного удару зазнало польське населення України внаслідок поразки польського національно–визвольного повстання 1830–1831 рр., оскільки царський уряд конфіскував маєтки польських поміщиків – учасників повстанського руху. Внаслідок цього чимало поляків, які втратили своє майно переселилися до великих міст – Києва, Одеси, Харкова, Миколаєва та інших. За переписом Російської імперії 1897 р., у містах України їх налічувалося 30,3% [12,с.39]. До того ж в Україні мешкало біля 0,5 млн. німців [2,с.294]. Їх п'ята частина теж формувала католицькі громади, які були переважно сконцентровані на півдні країни та Донбасі [1,с.329].

До більшовицького перевороту 1917 р. Римо–католицька церква (РКЦ) мала прилаштовану до імперського адміністративного устрою структурну мережу. Управління парафіями здійснювалося або через деканати – групи парафій на чолі зі старшими священиками–деканами, або безпосередньо єпископом. На Правобережжі і півдні України в кожній губернії функціонувало близько 100 парафіяльних костьолів. Так, зокрема на Поділлі існувало 97 парафіяльних костьолів [19,с.311]. В проміжку між 1860 р. і 1914 роком, кількість католиків на кожному з цих приходів в середньому збільшилася з 2103 до 3090 чоловік, а на одного священика припадало 2462 віруючих [13,с.62].

Лівобережжя входило до складу Могилівської архідієцезії. Парафії цього регіону були нечисленними і на загал нараховували не більше 20 тис. віруючих. Католицькі громади були лише у найбільших містах (Харків, Чернігів, Полтава, Суми, Ніжин, Кременчук).

На південь України поширювалася юрисдикція Тираспольської дієцезії, до парафій якої належало 200 тис. віруючих, чимало з яких, так само як і місцеве духовенство (близько 100 патерів), була етнічними німцями [19,с.312]. Збільшенню кількості католиків в цьому регіоні сприяв, наприкінці XIX ст., приріст польського населення. Так, згідно із загальним переписом населення 1897 р., в південних губерніях Російської імперії католиками називали себе близько 53 тис. поляків, в тому числі в Херсонській губернії – 30,9 тис. чол., в Таврійській – 10,1 тис., чол., в Катеринославській – 12,3 тис. чол. Серед особливостей польської католицької громади півдня України слід вказати, як уже згадувалося, на перевагу міського населення (на відміну від Правобережної України, де переважало сільське населення). Так, на Херсонщині жителями міст були 80% польських католиків губернії. В Катеринославі 1914 р. їх проживало 10 тис. На 1909 р. у Миколаєві, Маріуполі та Херсоні мешкало понад 3 тис. поляків у кожному, в Харкові проживало 7 тис. Особливо інтенсивно польське населення збільшувалося в Одесі. 1913 р. в місті їх проживало близько 26 тис. Діяльність католицьких громад на території півдня України відзначалася в першу чергу етнонаціональним забарвленням. Проте треба зазначити, що життя у місті породжувало соціальну диференціацію населення, яка разом з полінаціональним складом католицького населення позначалася на становищі РКЦ в регіоні, оскільки не існувало тісної взаємодії та порозуміння як між етнічними групами взагалі, так і всередині кожної спільноти [3,с.167].

Майже всю Правобережну Україну охоплювала Луцько–Житомирська дієцезія. Число католиків у ній становило понад 760 тис. осіб, серед яких крім поляків та німців були ще й українці. Паства РКЦ на Правобережжі, де багато католиків проживали в сільській місцевості, зокрема навколо Бердичева, Шепетівки, Вінниці, Могилева–Подільського відзначалася високим ступенем релігійності, згуртованості навколо костьолів, дисциплінованості, відданості своїм духовним наставникам. Та її частина, що належала до елітарних прошарків населення – великих землевласників, аристократів, підприємців, урядовців, інтелігенції – служила надійною опорою своїй церкві, надаючи їй всебічну допомогу. Густа мережа костьолів на Поділлі, Волині і Київщині була збудована й утримувалася переважно коштом навколишніх землевласників. 98% священників РКЦ в цьому регіоні складали етнічні поляки. Римо–католицьке духовенство становило зовсім нечисленну групу, проте його вплив і авторитет були незрівнянно більшими, а коло обов'язків не обмежувалося суто пастирськими функціями. Досить часто ксьондз був лідером не тільки у своїй парафії, але й у всьому селі, а його садиба перетворювалась на центр громадського і культурного життя [19,с.31;20,с.343]. Католицькі віруючі однієї громади часто були розпорошені по багатьох селах та хуторах, віддалених від костьолу. Так, наприклад, Георгбурзька римо–католицька громада с. Дудникове на Запоріжжі об'єднувала жителів навколишніх населених пунктів – колоній Дудникове, Московки, Єлизаветівка, Єгорівка. Тому віруючі відвідували його не настільки часто, як це для них було бажаним, а лише на великі свята чи значні події [5,с.143].

Більшість німців України (близько 80%) були протестантами, які проживали на Волині та півдні України. Найбільшою протестантською релігійною організацією до якої належали німці була Євангелічно–лютеранська церква, наступною за чисельністю йшла секта менонітів. Їхні громади поділялися на братські та церковні. Невелика група вихідців з менонітів сповідувала адвентизм [1,с.329].

Після ліквідації Запорозької Січі та завоювання Кримського ханства на кінець XVIII ст. в Російській імперії особливо гостро постало питання колонізації Приазов'я та Причорноморських земель, яке царська влада намагалася в даний спосіб вирішити за рахунок іноземних переселенців. Тож, протягом 1762–1763 рр. Катерина II підписала документи в яких поселенців із Німеччини, Голландії та інших країн Європи було закликано переселитися до України.

Іноземні колоністи – німці, голландці, болгари, греки почали перетворювати дикі степи в культурні землеробські райони. Серед переселенців була значна кількість релігійних сектантів, бо на той час у Німеччині ще продовжувались гоніння на різноманітні й численні секти. Це були протестантські об'єднання, велику кількість яких становили меноніти. Вони були послідовниками протестантської секти, що виникла в Нідерландах десь у 30–40–ві роки XVI ст. і засновником якої вважається Менно Симоне. Меноніти розраховували знайти в Росії пристанок для вільного влаштування життя на засадах свого віровчення [8,с.7].

Сформовані на теренах Західної Європи віросповідні традиції були перенесені ними в Російську імперію і знайшли тут досить сприятливі умови для подальшого розвитку. Розуміючи особливу роль релігійного чинника у житті суспільства, самодержавство, при розробці переселенської політики, цьому аспекту приділяло максимальної уваги. Усім колоністам – будь–то меноніти, лютерани чи представники інших конфесій – гарантувалися належні умови організації релігійного життя, толерантне ставлення до їхньої віри. Адже задоволення віросповідних потреб розглядалося царським урядом як дієвий механізм закріплення колоністів на освоюваних землях.

На середину XIX ст. меноніти становили четверту частину німецького населення та третину всіх протестантів півдня України. Вони сформували тут компактні три анклави: Хортицьку і Маріупольську округи в Катеринославській губернії та Молочанську в Таврійській губернії.

Основною формою соціальної й релігійної організації менонітів була община. Її життям керували духовні старшини та проповідники, які обиралися з–поміж членів громади й обіймали свої посади довічно. Представники цієї духовної еліти користувалися в спільноті віруючих великою владою: розв'язували спірні питання, визначали покарання за провини, мали право виключати з общин тих, хто порушував її моральні норми.

Меноніти суворо дотримувалися принципів своєї віри. Внутрішньообщинні й сімейні стосунки, трудова етика, оформлення житла та одяг – усе це так чи інакше мало на собі відбиток їхніх релігійних уявлень. Будівлі та паркани фарбувались у синій колір. Богослужіння відбувалося у першій половині дня, молитва проходила мовчки. Навертати в віру представників інших конфесій заборонялося. Меноніти відзначались особливою охайністю, стриманістю, працьовитістю.

Характерною рисою релігійного життя колоністів на півдні України була толерантність – як у самих колоніях, так і у ставленні до корінного населення.

Німці–лютерани чисельно переважали серед колоністів Херсонської губернії. Незначна їх кількість проживала на Катеринославщині (компактні поселення лютеран – колонії Фішерсдорф, Йозефсталь – були розташовані поблизу губернського центру) [2,с.59].

Організаційний устрій Лютеранської церкви в Російській імперії набув впорядкованого вигляду з прийняттям Статуту 1832 р. На чолі Євангельсько–лютеранської церкви Росії знаходилася Генеральна консисторія в Санкт–Петербурзі під керівництвом духовного суперінтенданта – єпископа та світського президента. Окремі общини об'єднувалися в приходи, приходи в пробста, пробста – в консисторіальні округи, котрих на території імперії (не рахуючи Прибалтики) було два – Московський та Петербурзький. На Україну поширювалася юрисдикція останнього до якого належали громади Чернігова, Києва, Полтави, Херсона, Катеринослава, Таврії, Волині та Поділля [9,с.46].

Центр культурного та економічного життя європейського єврейства XVI ст. перемістився з країн Європи на Схід – до Польщі та Литви включно з їхніми українськими землями. Центральну роль у житті єврейської громади відігравала синагога (в перекладі з грецької – «зібрання»), що слугувала молитовним домом, осередком вивчення іудаїзму й місцем вирішення найрізноманітніших питань загального зацікавлення. Розподіл місць у синагозі відбивав соціальну ієрархію. Уздовж східної стіни сиділи найбільш поважні люди – рабин, знавці Талмуда, заможні євреї. Щодалі поважність місць зменшувалася, а біля західної стіни розташовувався нужденний люд [11,с.264,285]. Єврейська релігія з специфічним для неї консерватизмом, великою кількістю казуїстичних нагромаджень, деталізацією та суворим формалізмом, наштовхувала віруючого єврея на ряд запитань, тож для їх вирішення в кожній єврейській громаді існував рабин, який крім функцій релігійного керівника виконував ще й роль консультанта [18,с.330]. У XVIII ст. на Волині та Поділлі серед єврейського населення виник і набув поширення релігійний рух, що став відомий як хасидизм. Він був спрямований

проти прищеплюваних рабинами формалізму, схоластики та наполягав на пріоритеті простої щирої віри та святості у повсякденному житті [11,с.264,267]. З боку ортодоксального рабінату й вищих станів єврейства хасидський рух із самого початку зустрів відвертий опір. Із часом протиборство між ортодоксальним іудаїзмом і хасидизмом ослабло. Згодом обидві течії знайшли шляхи мирного співіснування, хасидизм став рівноправною складовою ортодоксального іудаїзму. Хасиди переважно молилися дома, а не в синагогах. Для молитви щосуботи і в свята вони одягали білий одяг. Своєрідним способом хасиди створювали молитовний настрій: співали, кричали, скакали, качались на підлозі, аби позбутись сторонніх думок. Для хасидів характерним було поклоніння праведникам і провидцям (цадикам), а не дотримання чисельних рабинських настанов [21,с.94,106]. Введення царським урядом у 1796 р. дискримінаційної «смуги осілості» (іудеям дозволялося жити лише в губерніях Правобережжя) призвело до того, що більшість євреїв поселилася у містечках і невеликих містах. На Правобережжі євреї, як і поляки, були розселені спорадично – окремими етнорелігійними громадами. Основу єврейської соціальної організації становила територіальна громада (кегила), яка зосереджувалася у міських поселеннях та функціонувала незалежно від інших завдяки громадському самоуправлінню (кагал), яке в межах Російської імперії було офіційно скасоване в 1844 р., хоча фактично продовжувало функціонувати [12,с.42]. Через це характерною рисою іудейських релігійних громад було те, що вони не мали чіткої структурованої організації [7,с.134,146]. Після розпуску кагалів уся система громадського самоуправління перейшла до рук рабинату, який забезпечував єдність, взаєморозуміння та взаємодію членів єврейських громад. Рабин був дороговказом єврейських мас в протистоянні офіційній владі та іноетнічному оточенню, зросійщенню, соціальному, релігійному, економічному протистоянню.

Досить високою була релігійна активність єврейського населення в Україні. 1887 р. в містах Подільської губернії діяло 119 синагог і молитовних будинків, в повітах 399 синагог та молитовних будинків. Загалом із всіх культових приміщень єврейські складали 22,5%. По губернії на одне приміщення для богослужіння припадало 628,5 чоловік єврейського населення [21,с.93,96].

На території України проживала невелика кількість вірменів, які формували власні релігійні громади в таких містах як Одеса, Харків, Юзівка, Луганськ, Мелітополь. Вони поділялися на григоріанські, які входили до складу Нахичевано–Бесарабської консисторії, центр якої знаходився у Кишиневі та католицькі, що підпорядковувалися католицькому єпископу Саратова. Демократизм управління Вірмено–григоріанської церкви та великий вплив у її внутрішній організації світського елементу підкреслює той факт, що саме церковне суспільство обирало на загальних зборах священнослужителів згідно з положенням, затвердженим Св. католикосом усіх вірмен 1 листопада 1914 року [15,с.349;14,с.300].

Перші поселення болгар в Україні були засновані вихідцями з с. Флатар біля Сілістри (400 родин) в долині річок Вись і Синюха (1752 р.) – села Ольшанка, Добре та інші Бобринецького повіту Херсонської губернії. В кінці XVIII – перших десятиліттях XIX ст. під час російсько–турецьких воєн болгари масами переселялися у Росію, рятуючись від турецьких репресій щодо християнського населення. Вони заснували великі поселення у південній Бессарабії. На початку 60–х рр. XIX ст. у зв'язку із захопленням значної частини цього регіону Румунією, болгари позбулися багатьох колоністських привілеїв, наданих їм імператорським урядом, внаслідок чого вони стали переселятися у Надазов'я, заснувавши там 38 поселень (30 тис. чоловік). Згодом там утворилася чимала колонія болгар з центром у Преславі біля Приморська [12,с.40]. Болгари сповідували православ'я, тож їхні релігійні громади були долучені до складу Руської православної церкви.

В останній третині XVIII ст. велика кількість кримських греків переселилася на територію Маріупольського округу. Для задоволення потреб новоприбулого населення було збудовано 24 церкви. Незабаром грецькі парафії було включено до Катеринославської єпархії. 1873 р. в усіх церквах, крім Катериненської було замінено мову відправи служби з грецької на слов'янську. Таким чином влада намагалася пристосувати життя етнічної меншини до умов державної системи Російської імперії [4,с.83].

Пізніше представники радянської влади на одній з нарад, надаючи характеристику становищу національних меншин в Російській імперії зауважували: «Болгарська та грецька куркульська верхівка внаслідок спільної релігійної приналежності з російським населенням та відомого протекціонізму асимілювалася, а потім шляхом наближення до російської культури, допомагала русифікувати решту середняцького та бідняцького населення» [25,арк.171].

Найбільшою національною меншиною України були росіяни, які разом з українцями належали до православної церкви. Однак певна їх кількість формувала етноконфесійні групи старообрядців або, як їх ще називали, старовірів. Початок старообрядництва сягає другої половини XVII ст., коли відбувся розкол російської церкви, спричинений церковними реформами московського патріарха Никона. Ця реформа й деякі обрядові зміни наразилися на опір частини духовенства і вірних, які виступили на захист старих обрядів, проти офіційного православ'я, яке підтримувало уряд. Досить швидко офіційна влада почала їх переслідувати. Втікаючи від репресій, старообрядці оселялися на окраїнах Росії та за її кордоном. Українські землі стали одним з осередків розселення російських старовірів, які поділилися на дві течії – попівців та безпопівці. Перші з них визнавали необхідність священиків задля здійснення богослужінь та обрядів, не дивлячись на значну участь у церковному житті мирян. Безпопівство виникло після смерті священиків старого висвячування. У лавах старообрядців після розколу не було жодного єпископа, за винятком Павла Коломенського, який помер ще в 1654 році і не залишив собі наступника. За канонічним правилам православна церква без єпископа існувати не може, тому що тільки єпископ має право посвятити священика і диякона. Старообрядницькі священики «дониконівського» поставлення скоро померли. Частина старообрядців, яка заперечила можливість існування «істинного» духовенства, сформувала безпопівський толк [22]. Старообрядці ж, які вирішили в себе залишити священство стали називатися попівцями. Коли старі священики стали помирати, було дозволено приймати біглих православних священиків, що «покаялися». Саме тому попівці почали називатися ще й біглопопівцями [17,с.125].

Вже в 70–90–х рр. XVII ст. старовіри, тікаючи від переслідувань, прийшли на Чернігово–Сіверщину й оселилися в Стародубі, в селах Біла і Синя Криниця, Замишев, Шеломи. Звідти частина їх переселилася на Правобережну Україну. У XVIII ст. вони з'явилися й на Волині. Переважно це були вихідці з центральних губерній Росії. Вони компактно селилися на території Житомирського, Овруцького, Новоград–Волинського повітів. Як результат уже в кінці XVIII – на початку XIX ст. старообрядницькі громади були досить чисельними в Пилипах, Андрушівці, М'ясковцях Житомирського, Чоловці Овруцького, Янушівці Новоград–Волинського повітів та в деяких інших населених пунктах краю. В 1912 р. кількість старовірів у Волинській губернії становила 13 тис. чол. [16,с.306].

Економічне зростання та збільшення населення слобод на півночі Гетьманщини, з одного боку, та постійні конфлікти їх із місцевими дідичами й українською владою (зокрема на ґрунті збільшення державних податків) спричинилися до того, що, починаючи з середини XVIII ст., частина старообрядців з Чернігівщини (а також із сусідньої Гомельщини) переселилася на мало залюднені простори південної України. Вони оселялися в Ново–Сербії, пізніше Слов'яносербії, а по опануванні Російською Імперією всієї південної України на Херсонщині (зокрема в Бериславському повіті) і Таврії (особливо в Мелітопільському повіті), де 1832 року їх було понад 7 000. Оселення старообрядців на півдні України підтримував уряд, щоб заселити вільні землі, і давав їм на деякий час різні пільги [22].

За правління Миколи I старообрядцям було заборонено приймати нових «біглих» священиків, тому в їхньому середовищі виникла думка про заснування власної ієрархії. Тож у XIX ст. в старообрядців постала власна так звана Білокреницька ієрархія, що отримала назву від міста, де проживав першоієрарх [17,с.173].

Згідно Всепідданішій доповіді обер–прокурора Святійшого Синоду за 1903–1904 рр., в Україні проживало більш ніж 185 тис. старообрядців. До 1917 р. старообрядницька громада м. Черкаси Київської губернії була найбільшою громадою Правобережної України. Тут діяло 6 храмів [23,с.46].

Центрами старообрядництва на території сучасної Донеччини стали селище Ольховатка, що офіційно було засноване в 1720 р. вихідцями з Курської губернії та с. Мелекіне. Віруючі старовіри Ольховатки на початку XX ст. становили більш ніж 80% її населення (2614 особи) [10,с.470]. На 1897 р. на території Харківської губернії проживало 2100 старообрядців. Золотий вік старообрядництва припадає на 1905–1917 рр., коли офіційно була дозволена свобода віросповідання. На Харківщині в ці роки активно будуються багаточисельні храми, зокрема в Харкові, Боровій, Гур'ївому Козачці [26,с.162].

Населення України здавна було поліетнічним. До того ж з часу входження українських земель до складу Російської імперії, кількість переселенців та їх нащадків лише збільшувалася, чому сприяла ініційована царським урядом колонізація іноземцями півдня України. Всі релігійні громади, сформовані представниками етнічних меншин українських земель, крім тих релігійних культів, для духовенства яких не була притаманна ієрархічна структура (меноніти, іудеї), на території Російської імперії входили до складу сформованих відповідними релігійними організаціями адміністративно–територіальних одиниць. Релігійні громади, які формували представники православних етнічних меншин включалися до складу Руської православної церкви. Не дивлячись на те, що влада в Росії мала ієрархічний централізований характер, а церква була державною, царська влада намагалася толерантно ставитися до релігійних поглядів представників етнічних меншин українських земель, за умови що ті, хто їх дотримувався, не порушували встановлені владою рамки політичного та економічного життя.

Список використаних джерел

1. Безносов А.И. Религиозная жизнь немецкого населения юга Украины и политика Советской власти (1920–1928 гг.) // Немцы России и СССР, 1901–1941 гг.: Материалы международной научной конференции. – М.: Готика, 2000. – С.329–342.
2. Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.). – Монографія. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2004. – 341 с.
3. Ганзуленко В. Польська католицька громада півдня України в другій половині XIX – на початку XX століття // Поляки на півдні України: історія і сучасність. У 2 т. – Т.2. – Жешов, Київ, Миколаїв: МДГУ ім. М.П. Могили, 2008. – С.164–168.
4. Грецьке Православ'я в Україні. Збірник наукових статей та матеріалів. – К.: Прайм, 2001.
5. Ігнатуша А., Ігнатуша О. Католицька церква на півдні України в 1920–1930–х рр. // Історія релігій в Україні. Матеріали IX міжнародної конференції 11–13 травня 1999 року. Книга I. – Л.: «Логос», 1999. – С.142–144.
6. Ковальчук А. Територіальна динаміка Римсько–католицької церкви в Україні // Історія релігій в Україні. Матеріали IX міжнародної конференції 11–13 травня 1999 року. Книга I. – Л.: «Логос», 1999. – С.166–169.
7. Козерод О. Євреї України в період нової економічної політики (1921–1929 рр.). – К., 2003.
8. Кудряченко А.І., Кулініч І.М., Хохлачов В.В. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле та сьогодення. – К.: Наукова думка, 1995.
9. Лиценбергер О.А. Евангелическо–лютеранская церковь и советское государство (1917–1938). – М.: Готика, 1999. – 432 с.
10. Луковенко І. Старообрядницькі поселення на Донеччині // Історія релігій в Україні. Праці X–ї міжнародної наукової конференції (Львів, 16–19 травня 2000 року). Книга I. – Л.: «Логос», 2000. – С.469–472.
11. Нариси з історії та культури євреїв України. Видання друге. – К.: Дух і Літера, 2008. – 440 с.
12. Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. – 80 с.
13. Пасечник О.А. Римо–католическая церковь в Каменец–Подольской (Хмельницкой области в 1920–1941 годах. – Хмельницкий: Издатель ЧП Цюпак А.А., 2009. – 188 с.
14. Пивоварська К. Вірмено–григоріанська церква в Лівобережній Україні в 20–ті роки XX століття // Історія релігій в Україні. Праці X–ї міжнародної наукової конференції (Львів, 16–19 травня 2000 року). Книга I. – Л.: «Логос», 2000. – С.299–301.
15. Пивоварська К. Знищення громад Вірмено–григоріанської церкви в Україні за часів радянської влади // Історія релігій в Україні. Праці XI–ї міжнародної наукової конференції (Львів, 16–19 травня 2001 року). Книга I. – Л.: «Логос», 2001. – С.347–353.

16. Поліщук Ю. Російські старовіри на Волині (кінець XVIII–XX ст.) // Історія релігій в Україні. Праці X–ї міжнародної наукової конференції (Львів, 16–19 травня 2000 року). Книга I. – Л.: «Логос», 2000. – С.305–310.
17. Прозоров Н.А. История старообрядчества. – М.: «Третий Рим», 2002. – 228 с.
18. Религиозные верования народов СССР. Сборник этнографических материалов / Под общ. ред. В.К. Никольского. – Т.II. – М.–Л.: «Московский рабочий», 1931. – 392 с.
19. Рубльова Н. Ліквідація в Україні ієрархії Римо–католицької церкви (кінець 1917–1937 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – №2/4. – С.311–330.
20. Рублева Н.С. Особенности существования немецкой католической общности в УССР (1920–1930–е гг.) // Немцы России и СССР, 1901–1941 гг.: Материалы международной научной конференции. – М.: Готика, 2000. – С.343–351.
21. Слободянюк П.Я. Єврейські общини Правобережної України: Наукове історико–етнологічне видання. – Хмельницький, 2005. – 409 с.
22. Старообрядництво. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Старообрядництво.
23. Таранець С.В. Російське старообрядство в Україні в XX столітті. – С.43–52. // Доля старообрядництва в XX – на початку XXI ст.: історія та сучасність. Збірник наукових праць та матеріалів / Відпов. ред. та упоряд. С.В. Таранець. – Київ–Куренівка–Чечельник, 2007. – 238 с.
24. Україна – Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали / НАН України. Інститут історії України; упорядкування, коментарі, вступна стаття: Н.С. Рубльова, О.С. Рубльов. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – 624 с.
25. Центральний державний архів органів влади та управління України. – Ф.413. – Оп.1. – Од. зб. 372. – 217 арк. Протоколи, доповідні записки, відомості, таблиці про обстеження білоруського населення, культосвітню роботу серед народностей Сходу, проживаючих на Україні, стан роботи серед мало чисельних нацменшостей УСРР. – 28 вересня 1928 р. – 22 квітня 1929 р.
26. Черкашин О.Л. Старообрядці Харківщини в умовах становлення радянської влади в 20–30 рр. XX ст. – С.159–168 // Доля старообрядництва в XX – на початку XXI ст.: історія та сучасність. Збірник наукових праць та матеріалів / Відпов. ред. та упоряд. С.В. Таранець. – К. – Куренівка – Чечельник, 2007. – 238 с.

Жолоб М.П. Общины верующих этнических меньшинств Украины накануне большевистского переворота 1917 г.

Рассмотрены особенности функционирования религиозных общин, которые были сформированы представителями этнических меньшинств подроссийской Украины в контексте миграционных процессов, проходивших на данной территории до большевистского переворота 1917 г.

Ключевые слова: *религиозная организация, религиозная община, этническое меньшинство, иудеи, католики, православные, старообрядцы, протестанты, меннониты, поляки, немцы.*

Zholob, M.P. Community of believers of ethnic minorities in Ukraine on the eve of the Bolshevik Revolution in 1917

The features of the functioning of religious communities formed by the representatives of the ethnic minorities of the Russian Ukraine in the context of migration, which took place in the area to the Bolshevik Revolution in 1917.

Key words: *religious organizations, religious communities, ethnic minorities, Jews, Catholics, Orthodox, Old Believers, Protestants, Mennonites, Poles, Germans.*

УДК 94(477+479.22):355.02+327 «1918»

Петренко І.Є.

Дипломатичні та військово–політичні відносини Української Держави з Грузинською Демократичною Республікою (квітень–грудень 1918 року)

Аналізується процес двосторонніх українсько–грузинських відносин в період з квітня по грудень 1918 року. Зокрема йдеться про встановлення дипломатичних відносин між Українською Державою та Грузією, розглядаються головні моменти військово–політичних відносин між обома державами. Висвітлюється значення цих відносин для міжнародного утвердження України в 1918 році.

Ключові слова: *дипломатичні відносини, Українська Держава, Грузія, чорноморський регіон, українсько–грузинські відносини, антибільшовицький блок.*

Одним із пріоритетних векторів зовнішньої політики урядів гетьмана П.Скоропадського був курс на військово–політичне та економічне утвердження Української Держави в чорноморському регіоні. Гетьманська дипломатія вела напружену роботу по налагодженню політичних і торгово–економічних зв'язків з державами і державними утвореннями, що мали виходи до Чорного моря.

Не була виключенням в цьому контексті й Грузія, якій гетьманський уряд відводив чільне місце в зв'язку з її вдалим геополітичним положенням між Сходом і Заходом.

У вітчизняній історичній науці проблемі міждержавних відносин України і Грузії у період національно–демократичної революції 1917–1921 років не було приділено належної уваги. Першим хто розглянув проблему українсько–грузинських міждержавних відносин в 1918 році був український державний діяч, історик Д.Дорошенко. На сторінках своїх історичних праць він проаналізував зовнішньополітичну діяльність уряду Української Держави, в тому числі й проблему відносин гетьманського уряду з Грузією та державними утвореннями Закавказзя. Ним було висвітлено головні аспекти дипломатичних та військово–політичних взаємин між Києвом і Тифлісом в період з травня по грудень 1918 року [15;16;17].

Для кращого розуміння зазначеної проблеми важливими є праці грузинських істориків М.Вачнадзе, В.Гурулі, М.Бахтадзе [6] та Г.В. Пипия [21].

Серед праць сучасних українських істориків, які в тій чи іншій мірі торкаються проблеми дипломатичних взаємин Української Держави з Грузією треба відзначити роботи Д.Вєдєнєєва [7;8;9;10], Т.Заруди [18;19], П.Гай–Нижника [12], Л.Гайдукова [11], М.Держалюка [14], В.Матвієнка [20], В.Солдатенка [22;23] та ін.

Проте, на сьогоднішній день, в історії двосторонніх українсько–грузинських відносин залишається ще багато прогалин, які потребують заповнення. Таким чином, актуальності зазначеної теми випливає з необхідності неупередженого та ґрунтовного дослідження маловідомих сторінок зовнішньої політики Української Держави та формування її взаємовідносин із Грузинською Демократичною Республікою в квітні–грудні 1918 року.

Для підготовки статті автором було залучено документи і матеріали фондів Центрального Державного архіву вищих органів влади та управління України, спомини українських державних діячів та дипломатів тієї доби.

3 березня 1918 року між Радянською Росією та країнами Четверного союзу було підписано Брестський мирний договір. У відповідності з ним стан війни між вищезазначеними сторонами припинявся й РСФРР виходила з Першої світової війни. Положення договору закріплювали низку військово–політичних і територіальних поступок, які Радянська Росія повинна була зробити на користь держав Четвертного союзу.

Одне з таких положень торкалося проблеми Закавказького регіону, де впродовж тривалого часу зіштовхувалися інтереси Росії і Туреччини. Стаття IV–та мирного

договору фактично передбачала перехід частини Закавказзя, а саме Ардаганської, Карської і Батумської областей з під контролю Росії до Туреччини. Однак ці територіальні поступки були недостатніми для Стамбулу й султанський уряд, як буде видно в подальшому, прагнув в обхід договору розширити свої кордони в глиб Закавказзя, за рахунок грузинських, вірменських і азербайджанських територій.

Посилення турецького впливу в Закавказзі було зустрінуте негативно місцевими народами, в першу чергу грузинами і вірменами, які з падінням російського самодержавства стали на шлях власного державного будівництва. В лютому 1918 року в Тифлісі представниками національно–демократичного спрямування Грузії, Вірменії та Азербайджану було скликано Закавказький Сейм. Він став об'єднаним законодавчим органом для всього Закавказзя. Окрім Сейму з листопада 1917 року діяв спільний закавказький уряд, що мав назву Закавказький комісаріат. Члени уряду і Сейму в переважній більшості зайняли антибільшовицькі позиції й не підтримали жовтневий переворот у Петрограді.

Грузинські і вірменські національно–демократичні сили в комісаріаті і Сеймі на відміну від азербайджанських представників, яких з Туреччиною пов'язували спільні традиції та іслам, були обурені тим, що питання переходу частини Закавказзя до Туреччини розглядалося без їх участі. Тому вони відкинули й осудили умови IV–ї статті Брестського мирного договору й оголосили себе в стані війни з Туреччиною.

У першій половині березня 1918 року турецькі війська перейшли в наступ у Східній Анатолії. 11 березня 1918 року турки зайняли місто Ерзурум, а до середини квітня міста Батум, Озургеті й практично всю територію провінцію Месхеті. На нетривалий час зупинити турецькі війська вдалося лише біля річки Чолокі [6].

У такій критичній ситуації, аби не допустити просування турецької армії далі в глиб грузинської і вірменської територій, Закавказький Сейм 22 квітня 1918 року проголосив утворення незалежної Закавказької Демократичної Федеративної Республіки, до складу якої увійшли Азербайджан, Вірменія і Грузія.

Урядом ЗДФР одразу ж було розпочато переговори з Туреччиною про мир й у зв'язку з цим в Батумі 11 травня 1918 року почала роботу закавказько–турецька мирна конференція.

З перших днів своєї роботи конференція виявила серйозні розбіжності в політичних орієнтаціях кожного з членів ЗДФР. Грузинські й вірменські представники були категорично проти посилення впливу Туреччини в Закавказзі й виступали за звільнення османськими військами більшості окупованих ними грузинських і вірменських територій. Однак, досягнення спільних цілей грузини вбачали завдяки підтримці Німеччини, в той час, коли вірмени зайняли проанглійську позицію. Натомість азербайджанські представники все більше схилялись на користь союзу з Туреччиною. Таким чином, на фоні всебільшого поглиблення розбіжностей у політичних орієнтаціях членів ЗДФР і непоступливості Туреччини, переговори з кожним днем втрачали свій сенс, а подальше існування ЗДФР опинилося під загрозою.

В умовах, що склалися грузинська делегація офіційно звернулася до німецького представника в Батумі генерала Отто фон Лосова з проханням надати Грузії німецьку підтримку і протекцію. Таким чином грузинські національно–демократичні сили прагнули стримати турецьку агресію й не допустити поширення більшовизму в Грузії.

Офіційний Берлін позитивно відреагував на грузинське звернення, оскільки, ще 27 квітня 1918 року в Стамбулі підписав з Туреччиною секретний договір про розподіл сфер впливу в Закавказзі. Відповідно до положень договору Грузія потрапляла в сферу геополітичних інтересів Німеччини [21,с.101–102]. У зв'язку з цим представники кайзерівського уряду та військового командування порадили грузинській Національній Раді вийти зі складу ЗДФР та проголосити незалежність Грузії, після чого офіційно звернутися до Німеччини з проханням протекції. Лише в такому разі, на думку німецької сторони, можна було уникнути подальшого турецького наступу в глиб Грузії.

26 травня 1918 року Національна Рада Грузії, беручи до уваги німецькі рекомендації, проголосила утворення незалежної Грузинської Демократичної Республіки. Було сформовано коаліційний уряд на чолі з Н.Рамішвілі. Портфель міністра закордонних справ в уряді було надано А.Чхенкелі [3,арк.11].

28 травня між Німеччиною і Грузією було підписано договір, за умовами якого на території останньої розміщувалися німецькі військові частини [13]. Їх головним завданням було підтримання порядку й не допущення турецьких і більшовицьких з'єднань в межі Грузинської Демократичної Республіки. Таким чином, німецьке командування встановлювало свій контроль над молодою закавказькою республікою.

Грузинський уряд, хоча й завдячував Німеччині своєю територіальною цілісністю, проте, не бажав потрапляти в повну військово–політичну залежність від неї. Грузинське політичне керівництво прагнуло розширити свої міжнародні зв'язки та отримати визнання і підтримку інших держав. Відносини грузинських національно–демократичних сил з Туреччиною і Радянською Росією були вкрай напруженими, а країни Антанти не бажали йти на дипломатичне зближення з Грузією через її зв'язки з Берліном, надаючи підтримку білому руху «за єдину і неділиму Росію». В такій міжнародної ситуації чи не єдиним реальним партнером для Грузії могла бути Україна, яка після підписання Брестського мирного договору з країнами Четверного союзу перебувала у схожій з Грузією військово–політичній ситуації.

На початку червня 1918 року офіційний Тифліс вирішує розпочати переговори, щодо встановлення дипломатичних відносин з Україною, де в результаті державного перевороту 29 квітня 1918 року на зміну Українській Народній Республіці було проголошено Українську Державу на чолі з гетьманом П.Скоропадським.

У контексті вищезазначеного 6 червня 1918 року посол Української Держави в Німеччині барон Ф.Штейнгель отримав дві особисті ноти за підписами міністра закордонних справ Грузії А.Чхенкелі. В одній з них повідомлялося, що Закавказька Демократична Федеративна Республіка припинила своє існування, а Закавказький Сейм і Уряд саморозпустилися «…з огляду на події, котрі виникли разом з наступом сил оттаманських за Кавказом...» [3,арк.13]. В іншій до відома Української Держави в особі українського посла доводилося повідомлення стосовно проголошення незалежної Грузинської Демократичної Республіки. В ноті від імені грузинського уряду висловлювалося прохання якнайшвидшого її визнання Українською Державою. Зокрема, в грузинському зверненні зазначалось, що «…Грузія оголосила себе незалежною Республікою і хоче організовувати свої міжнародні стосунки згідно своїм життєвим інтересам і забезпеченням своєї незалежності», тому просить уряд Української Держави «…признати якнайскоріше незалежність Грузії» [3,арк.11].

Обидві ноти 9 червня 1918 року були передані бароном Ф.Штейнгелем з Берліну до Києва на розгляд і погодження гетьмана П.Скоропадського та уряду [3,арк.17].

Для Української Держави Грузія могла стати своєрідним мостом, що з'єднував би її з іншими державними утвореннями Закавказзя та Персією. Саме через територію Грузії проходили Баку–Батумська залізниця та керасинопровід, по яким нафтопродукти з каспійської нафти постачалися в чорноморський регіон, а звідти в країни Європи. Гетьманський уряд, не маючи змоги імпортувати в достатній кількості енергоносії з Румунії та Росії через політичну конфронтацію з ними, безумовно мав зацікавленння у тісному партнерстві з Тифлісом в енергетичній сфері, розглядаючи Грузинську Республіку як важливого енергетичного транзитера.

Вагомим фактором, для зближення з Грузією була й перспектива вигідних торгово–економічних зв'язків. Щомісячно країни Закавказзя потребували близько 200 тис. пудів цукру та 3 млн. пудів пшениці [4,арк.39]. В умовах громадянської війни, коли постачання продовольства з Росії й Кубані було значно обмежено, а також через нерозвиненість власного сільськогосподарського виробництва, єдиним експортером хліба для Грузії і всього Закавказзя була Україна. Також, завдяки сприянню грузинського уряду могли відкритися реальні перспективи для постачання українського збіжж і сировини в Персію та східні провінції Османської імперії [4,акр.39].

Враховуючи вищезазначене можемо з великою вірогідністю припустити, що уряд Української Держави з великим зацікавленням зустрів грузинські пропозиції щодо зближення Києва і Тифліса. На це вказує і той факт, що літом–весною 1918 року гетьман П.Скоропадський прагнув створити міцний антибільшовицький блок, в якому Грузії відводилося одне з чільних місць. Як зазначав у своїх спогадах отаман Всевеликого Війська Донського П.Краснов: «...гетьман відчував, що вічно сператися на німецькі війська неможливо, що Україна одна не може існувати, і він вирішив створити тісний

оборонний союз, об'єднавшись з Доном, Кубанню, Кримом..., а також самостійною Грузією» [5,с.79].

4 липня 1918 року новий грузинський прем'єр–міністр Н.Жорданія звернувся до Д.Дорошенка з листом, в якому зазначалося, що уряд Грузинської Демократичної Республіки «в цілях зміцнення дружніх відносин між Україною і Грузією… призначив своїм представником при українському Уряді громадянина Віктора Васильовича Тевзая і заступником його – громадянина Давида Вісаріоновича Вачейшвілі, котрим і надані особливі повноваження» [3,арк.18]. До складу грузинської дипломатичної місії в ранзі урядовця для особливих доручень увійшов виконуючий обов'язки комісара Грузії в Україні Н.Брегвадзе. Ще одним урядовцем для особливих доручень у штат місії було затверджено С.Асатіані. Тимчасово виконуючим обов'язки радника грузинського дипломатичного представництва до 7 жовтня 1918 року залишався І.Москалевський, згодом його змінив М.Скоболєв [3,арк.25,27,33,34;20,с.175]. Свою роботу в Києві грузинське дипломатичне представництво розпочало на початку вересня 1918 року. Головними напрямками його роботи було налагодження взаємовигідних торгово–економічних і військово–політичних відносин з урядом Української Держави. У зв'язку з цим членами місії спільно з українськими урядовцями протягом вересня–грудня 1918 року велася підготовка проекту українсько–грузинської міждержавної угоди в торгово–економічній і політичній сферах.

Варто зазначити, що ще в грудні 1917 року депутат Всеросійських Установчих зборів І.Лордкіпанідзе перебуваючи в Одесі отримав повноваження від Національної Ради Грузії бути військовим комісаром при уряді УНР. Вже в січні 1918 року, у зв'язку зі своїм від'їздом до Петрограду, він передав свої повноваження Д.Вачейшвіллі, який був одним з ініціаторів створення й затвердження 13 січні 1918 року проекту угоди між урядом УНР і військовим комісаром Грузії в Україні. Угода торкалася проблем формування військових підрозділів з грузин, які перебували на території України, й подальшої їх передислокації в Грузію для боротьби проти турецьких і збільшовизованих з'єднань [20,с.163–164]. В квітні 1918 року Д.Вачейшвілі на посаді військового комісара змінив Н.Брегвадзе.

25 липня 1918 року відбулась зустріч українського посла в Берліні Ф.Штейнгеля з головою Особливої делегації Грузії в Німеччині князем Аваловим. Князь підтвердив вищезгадані ноти А.Чехенкелі від 6 червня й знову просив український уряд в особі посла про визнання незалежності Грузинської Республіки [3,арк.17]. В свою чергу грузинський дипломат заявив українському послу, що «…Грузія не зустрічає ніяких перешкод, щодо визнання України» [3,арк.17]. У своїй телеграмі до Києва від 30 липня 1918 року Ф.Штейнгель просив Д.Дорошенка «…представити… Пану Гетьману питання про визнання Грузії… з сприяючим заключенням» [3,арк.17].

Проте, на шляху до визнання де–юре незалежності Грузії Україною стояв ряд перешкод. Насамперед такий крок українського уряду міг значно погіршити і без того напружені відносини з РФСРР, з якою в той час велися мирні переговори в Києві. Не був зацікавлений в цьому й головний військово–політичний партнер Києва Берлін. Німецький уряд прагнув зберегти свій монопольний вплив на Грузію, обмеживши внутрішньо–і зовнішньополітичну самостійність грузинського уряду. В той же час Німеччина не хотіла порушувати Брестський мирний договір з Радянською Росією, де оминалося питання права народів Кавказу на самовизначення.

Беручи до уваги існуючі обставини уряд П.Скоропадського, як свідчить подальше розгортання подій, прийняв рішення вести з Грузією неофіційну політичну й торгово–економічну співпрацю, відклавши офіційне її визнання до сприятливіших часів. Однак, можемо погодитися з дослідником української дипломатії доби визвольних змагань В.Матвієнком, що не варто підходити до формування системи міжнародних відносин на постросійському просторі в період революційних 1917–1921 років з позиції усталених норм і принципів світової дипломатичної практики. Уже сам факт прибуття до Києва Дипломатичної місії Грузії на чолі з В.Тевзая та надання їй відповідного посольського статутсу свідчив про фактичне визнання Українською Державою Грузинської Демократичної Республіки [20,с.176].

Гетьманський уряд не створив на території Грузинської Республіки посольства, проте було відкрито консульську установу в Тифлісі. У відповідності до закону від 4

липня 1918 р. «Про заклад генеральних консульств і консульських агенств за кордоном», на неї покладалися завдання підготовки основ для розвитку торгово–економічних відносин з Грузією, надання матеріальної та юридичної допомоги громадянам Української Держави в цій країні, заснування українських освітньо–культурних організацій [10,с.118]. 20 липня 1918 року указом гетьмана П.Скоропадського консульським агентом 1–го розряду в Тифлісі було затверджено О.Кулінського [1,арк.114;2,арк.143].

Вагомою складовою співпраці Української Держави з Грузією була спроба П.Скоропадського залучити останню до створення міцного антибільшовицького союзу в який би увійшли Україна, Грузія, Кубань, Крим, Дон та Добровольча армія [5,с.79]. У зв'язку з цим велися переговори з урядами і керівниками цих державних утворень і командуванням Добровольчої армії. З цієї нагоди в жовтні 1918 року П.Скоропадський зустрічався з отаманом Всевеликого війська Донського П.Красновим.

Однак, ці плани не відбулися через протидію керівництва Добровольчої армії, яка за словами П.Краснова: «ставила ... завданням одночасним з боротьбою з більшовиками об'єднання осколків колишньої Росії в єдину, неподільну Росію – іншими словами, знищення самостійної України, самостійної Грузії, зазіхання на повну автономію Криму, Дону і Кубані» [5,с.84].

Важливим здобутком українсько–грузинських відносин стала широкомасштабна угода, що була підписана представниками обох держав 5 грудня 1918 року у Києві. Положення договору стосувалися загальних прав громадян однієї держави на території іншої, налагодження консульських зносин, організація двосторонньої торгівлі, мореплавства й транзиту [15,с.318–320;20,с.177]. Зазначена угода хоч і підписувалася в умовах складної внутрішньополітичної ситуації, що склалася в Україні в листопаді–грудні 1918 року, все ж це була значна подія, що наблизила Україну і Грузію до офіційних міждержавних відносин.

Таким чином, у квітні–грудні 1918 року урядом Української Держави було встановлено, хоч і не офіційні, дипломатичні та військово–політичні відносини з Грузинською Демократичною Республікою. Це відкрило шлях до налагодження політичних, торгово–економічних та культурно–інформаційних зв'язків України з цим державним утворенням та з усім Закавказзям загалом. Незважаючи на те, що ці зносини не були тривалими, через припинення існування Гетьманської держави 14 грудня 1918 року, все ж вони сприяли утвердженню й зміцненню міжнародного авторитету українського та грузинського народів.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф.1118. – Оп.1. – Спр.3.
2. Там само. – Спр.17.
3. Там само. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.134.
4. Там само. – Спр.135.
5. Краснов П.Н. Всевеликое войско Донское / П.Н. Краснов // Белое дело: Избранные произведения в 16 книгах. Дон и Добровольческая армия. – М.: Голос, 1992. – 5–209 с.
6. Вачнадзе М., Гурули В., Бахтадзе М. История Грузии (с дрвнейших времен до наших дней) / М.Вачнадзе, В.Гурули, М.Бахтадзе. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Vachn/index.php
7. Вєдєнєєв Д. З досвіду розбудови дипломатичної служби України / Д.Вєдєнєєв // Розбудова держави. – К., 1993. – №3. – С.30–36.
8. Вєдєнєєв Д. З історії розвідки і військової дипломатії України / Д.Вєдєнєєв // Розбудова держави. – К., 1993. – №9. – С.20–22.
9. Вєдєнєєв Д. На захисті прав українства / Д.Вєдєнєєв // Розбудова держави. – 1994. – №4. – С.33–38.
10. Вєдєнєєв Д.В. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави 1917–1923 роки. Монографія / Д.В. Вєдєнєєв, Д.В. Будков. – К.: К.І.С., 2006. – 312 с.
11. Гайдуков Л. Служба повного профілю: Розбудова зовнішньополітичної служби Української Держави гетьмана Павла Скоропадького / Л.Гайдуков, Д.Вєдєнєєв // Політика і час. – К., 1998. – №6. – С.71–78.

12. Гай–Нижник П.П. Міжнародні фінансові угоди України за Гетьманату П.Скоропадського 1918 року // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія» / П.П. Гай–Нижник. – К.: КДЛУ, 2000. – Вип. 4. – С.264–284.
13. Грузинская Демократическая Республіка. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Грузинская_Демократическая_Республика
14. Дрежалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках / М.С.Держалюк. – К.: Оріони. 1998. – 240 с.
15. Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 / Д.Дорошенко. – К.: Темпора, 2002. – Т.2. – 352 с.
16. Дорошенко Д. Дещо про закордонну політику Української Держави в 1918 р. / Д.Дорошенко // Хліборобська Україна. – Відень, 1920. – Зб. II–IV. – С.49–65.
17. Дорошенко Д. Закордонна політика Української Держави 1918 р. / Д.Дорошенко // У 60–річчя відновлення гетьманської Української Держави 29 квітня Р.Б. 1918. – Торонто: Батьківщина, 1978. – С.48–59.
18. Заруда Т.В. Зовнішньополітична діяльність уряду Української Держави. 1918 рік. Дис. … док. іст. наук: 07. 00. 02. – К., 1995. – 189 с.
19. Заруда Т. Становлення та основні напрямки зовнішньої політики Української Держави / Т.Заруда // Останній гетьман. – К.: Академпрес, 1993. – С.66–82.
20. Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії: Монографія / В.М. Матвієнко. – К.: Видавничо–поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – 397 с.
21. Пипия Г.В. Германский империализм в Закавказье в 1910–1918 гг. / Г.В. Пипия. – М.: Наука, 1978. – 224 с.
22. Солдатенко В.Ф. Зовнішньополітичний курс гетьманської держави Павла Скоропадського / В.Ф. Солдатенко // Україна дипломатична. – К., 2004. – Вип. IV. – С.336–353.
23. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис / В.Ф. Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.

Петренко И.Е. Дипломатические и военно–политические отношения Украинской Державы с Грузинской Демократической Республикой (апрель–декабрь 1918 года)

Анализируется процесс двусторонних украинских–грузинских отношений в период с апреля по декабрь 1918 года. В частности речь идет об установлении дипломатических отношений между Украинской Державой и Грузией, рассматриваются основные моменты военно–политических отношений между двумя государствами. Освещается значение этих отношений для международного утверждения Украины в 1918 году.

Ключевые слова: *дипломатические отношения, Украинская Держава, Грузия, черноморский регион, украинско–грузинские отношения, антибольшевистское блок.*

Petrenko, I.E. Diplomatic, military and political relations between the Ukrainian State and the Georgian Democratic Republic (April–December 1918)

Analyzes the bilateral Ukrainian–Georgian relations in the period from April to December 1918, in particular the establishment of diplomatic relations between Ukrainian State and Georgia. The researcher also reviewed the main points of military–political relations between these two countries and reveals the importance of this relationship for the international strengthening of Ukraine in 1918.

Key words: *diplomatic relations, the Ukrainian State, Georgia, Black Sea region, the Ukrainian–Georgian relations, anti–bolshevik bloc.*

УДК 930.2.(477) «1919»

Пархоменко В.А.

Втрата державності ЗОУНР (квітень–листопад 1919 р.) в історико–мемуарній літературі

Аналізується ситуація останніх місяців існування ЗОУНР. Увага акцентується на українсько–польській війні, протиріччях з Директорією УНР, зовнішніх та внутрішніх факторах, що призвели до втрати державності.

Ключові слова: *ЗОУНР, УГА, Директорія, Добровольча армія, мемуари.*

Проблема становлення державності в період значних соціальних катаклізмів, якими є війни, революції, часи падіння імперій, завжди викликали значну увагу як у сучасників, так і істориків наступних поколінь. Саме сучасники – по завершенню певного часу у мемуарній літературі намагаються дати оцінку подіям, які, на їхню думку, відображають історичний дух епохи. Потреба написання власної історії, особливо в ті часи, коли ця історія штучно викривлялася радянською державною ідеологією, змусила українських політичних діячів вдаватися до спроб створити найбільш об'єктивну версію перебігу історичних подій Української революції 1917–21 рр. Отже історико–мемуарна література, вагомо доповнює джерельну базу для досліджень майбутніх науковців. Звичайно, ці твори не позбавлені певної суб'єктивності, адже вони відображають особисті погляди авторів. Але саме цей суб'єктивізм, в свою чергу, і створює додаткове тло для кращого бачення подій.

Проблема Української революції завжди перебувала у полі зору науковців. Мемуарна спадщина доби визвольних змагань проаналізована в публікаціях М.Калиновича [1], В.Передерій [2], Р.Пиріга [3] та ін.

Аналізуючи мемуарну літературу, присвячену визвольним змаганням на Галичині, доцільно виділити кілька її груп. Так, до першої можна віднести праці діячів ЗУНР, котрі мають узагальнююче значення, містять в собі як особисті спогади, так і певні документальні джерела [4;5;6]. Іншу, не менш важливу, для об'єктивного висвітлення подій групу мемуарних творів становлять згадки про події в Галичині політиків з Наддніпрянщини, що протягом 1918–1920 рр. так чи інакше мали зв'язки з ЗУНР. Це праці В.Винниченка [7], І.Мазепи [8], П.Скоропадського [9], Д.Дорошенка [10], М.Галагана [11] та багато інших. Спогади цих політиків містять досить цікавий, і що головне сторонній погляд на визвольні змагання галичан. Однак варто зауважити і їх головний недолік – а саме спробу трактувати події за Збручем з позиції власної політичної платформи та у відповідності до власного політичного курсу. Мемуари Січових стрільців, хоч більшою частиною і присвячені подіям у Наддніпрянщині, проте містять цікавий матеріал про державницькі настрої галичан в цілому, їх бачення визвольних процесів на батьківщині, і особливо спільної боротьби в період існування Соборної УНР. До цієї групи мемуаристів можемо віднести В.Кучабського, Р.Дашкевича, Є.Коновальця, О.Назарука та багатьох інших [12;13;14;15;16;17].

Останній період існування Західноукраїнської держави, що тривав протягом більшої частини 1919 р. на відміну від попередніх періодів («Листопадовий зрив» та ін.) висвітлений у мемуарній літературі досить вузько. Переважно, лише в спогадах військових, котрі і були реальними носіями державності, міститься детальна інформація про основні події цієї доби. Більшість же політиків, особливо тих, хто власними діями (чи бездіяльністю) призвів до падіння цього осередку західноукраїнської державності, намагаються максимально скоротити ту частину мемуарів, що присвячена поразці. Така традиція притаманна не лише західноукраїнській мемуарній спадщині, а всьому масиву матеріалів, присвячених визвольним змаганням 1917–1921 рр. Саме через це викладення подій 1919 року в Галичині у спогадах сучасників є досить нерівномірним. Метою даної публікації є висвітлення, через призму мемуарної літератури, останніх

місяців існування ЗОУНР, виявлення внутрішніх та зовнішніх чинників, що призвели до поразки визвольних змагань в Східній Галичині.

Не зважаючи на офіційну зміну державницького статусу – перехід від незалежної держави до автономної області у складі УНР – політичний розвиток Східної Галичини в першій половині 1919 р. тривав у відповідності до власних особливостей. Втручання паризької Найвищої Ради Мирної Конференції у перебіг збройного українсько–польського протистояння, значною мірою погіршив перспективи українців власними силами захистити державність. Вимушене перемир'я дозволило полякам не лише зупинити «Вовчухівський наступ» УГА, а й забезпечити плацдарм для власного просування на схід. Тим часом новим центром ЗОУНР стає м. Станіслав. І саме в цьому місті Українська Національна Рада продовжила процес державного будівництва. Будучи, по суті лише тимчасовим керівним органом, Національна Рада підготувала і прийняла низку законів, що мали стабілізувати внутрішню структуру держави. Так, з 25 березня по 15 квітня тривала чергова сесія законодавчого органу регіону, на якій було прийнято низку важливих законів. У своїх мемуарах М.Лозинський наводить тексти цих документів, що значною мірою (завдяки авторським коментарям) дозволяє проаналізувати їх значущість для державного життя. Зокрема, 15 квітня було прийнято 2 закони про майбутню владу – Закон про вибори до сейму та Закон про скликання сейму. Ці документи не лише визначали принципи формування нового, загальнонародного представницького органу влади, а й здійснено розподіл території країни на виборчі округи і обумовлено принципи українського виборчого права. Інший, не менш важливий документ – Закон про виконання громадянських прав і обов'язків у Західній Області УНР від 8 квітня 1919 р., на думку мемуариста забезпечив правову єдність жителів обох частин України, адже за ним навіть громадяни УНР прирівнювались до громадян ЗОУНР [4,с.89–92]. На цій сесії, що передбачалась як остання для Національної Ради (в червні 1919 р. вже мав бути обраний сейм), було здійснено також спробу вирішення земельного питання. Будучи ледь не ключовим для українського населення, воно потребувало якнайшвидшого практичного вирішення, чого сама Національна Рада зробити не могла. Через це прийнятий 14 квітня закон містив лише основи майбутньої земельної реформи, проведення якої відкладалося на той час, коли солдати повернуться з війни, і головне (як зауважив М.Лозинський) – поки не визначиться міжнародна ситуація. Через небажання дати полякам додатковий аргумент проти ЗОУНР, так і не було чітко встановлено процедуру націоналізації великих земельних наділів, більшість з яких саме належала польським власникам [4,с.92].

Однак така поміркована політика української влади не досягла потрібної мети. І окрім власне внутрішніх, не менш важливими були і зовнішньополітичні причини. Незадоволення значної частини населення, і особливо політиків соціал–демократичного спрямування орієнтацією Державного Секретаріату на Антанту (і небезпідставне в світлі її ставлення до українсько–польського конфлікту) вилилась в пошуку нового політичного союзника. Якщо в перші місяці ЗУНР таким орієнтиром була Наддніпрянська Україна, то після втрати Директорією Києва і її політичного хитання в бік тієї ж самої Антанти, надія на допомогу з боку Петлюри значно знизилась. Нарада в Рівному, на якій були присутні військові керівники УГА та армії Директорії, досить детально описана у своїх спогадах М.Омеляновичем–Павленком, лише в черговий раз засвідчила – Петлюра сам сподівався на підтримку з боку Галицької армії, а не збирався допомагати їй проти поляків [18,с.180–181]. Колишній міністр закордонних справ Гетьманату Д.Дорошенко, який опинився у Станіславі, згадував що був там неприємно вражений великою кількістю офіцерів різних отаманських загонів Директорії. Петлюрівська «отаманщина» викликала розчарування серед галичан [10,с.441–442]. Тож на кінець весни 1919 р. лишалося тільки два можливих політичних орієнтири – союз з відомим українофобом, що відмовлявся навіть визнавати право українців на власну державу – генералом А.Денікіним, або союз з більшовиками, яких не сприймали не лише західноєвропейські політики, а й більшість представників галицької еліти.. Адже саме в цей час в Угорщині встановлюється радянська влада, і Угорська соціалістична республіка усіма силами намагалася здобути територіальний «коридор» до більшовицької Росії. Найкоротший шлях до об'єднання цих двох Радянських країн проходив саме через територію ЗОУНР, що і спричинило спроби більшовиків порозумітися з Національною

Радою [7,с.321–322]. Сам факт переговорів з угорськими комуністами про створення цього «коридору» мемуаристи розцінюють по різному. У той час як В.Винниченко однозначно називає їх єдиною спробою врятувати українську державу, яку буржуазні політики відкинули через страх перед революцією; то М.Лозинський згадує, що самі по собі переговори велись на приватному, а не на офіційному рівні. Більше того, він як мемуарист аналізуючи їх результати, апелює до твердження – ані Антанта, ані більшовики не хотіли бачити українську державу, і не збиралися виконувати свої обіцянки [4,с.103]. За таких умов небажання галицьких консерваторів йти на контакт з Москвою та Будапештом виглядало досить обґрунтованим.

Політичні баталії і внутрішнє протистояння, визначальне для верхівки ЗОУНР лише підкреслювало ту кризу, в якій опинився регіон на початку травня 1919 р., до того ж військово–стратегічна ситуація змінилася на користь поляків. Вже 20 квітня польські війська розпочали наступ в районі Львова, і повністю зняли його блокаду. 30 квітня до міста прибув генерал Ю.Галлер разом з французькими офіцерами. Його корпус, сформований у Франції з колишніх військовополонених–поляків був озброєний та вишколений за найкращими зразками, і не мав собі рівних на українсько–польському фронті [19]. Одночасно, в перші дні травня на бік поляків перейшов отаман УНР В.Оскілко, котрий мав тримати оборону Волині, але після невдалого державного перевороту змушений був тікати під польську зверхність [20]. Поляки увійшли до Луцька. Це відкрило весь правий фланг оборони Галицької армії, змушуючи її відступати. Як згадує генерал М.Омелянович–Павленко, наступ поляків тривав у напрямку Хирів – Старий Самбір, з подальшим виходом до нафтових районів. Одночасно з півдня розпочався наступ румунської армії, що підійшла ледь не до Станіслава. І вже 18 травня українські війська змушені були відійти в трикутник Дністер–Збруч–Золота Липа [18,с.183–184]. Опис цих подій різними мемуаристами, не зважаючи на відмінності, засвідчував одне – українська армія не могла на рівних боротися з поляками [19]. 23 травня, не маючи можливості захищати Станіслав від наступаючої румунської армії, Державний Секретаріат прийняв рішення про початок евакуації. 26 травня Президент Національної Ради Є.Петрушевич та члени уряду залишили місто і відбули спочатку до Бучача, звідти до Заліщик, і нарешті до Чорткова [4,с.106].

Ситуація, в якій опинилися ЗОУНР на кінець травня 1919 р. увійшла в історичну та мемуарну літературу під назвою «трикутника розпачу», адже дезорганізація в армії та уряді була значною. Як засвідчує О.Станімір, урядовці продовжували дискутувати навіть на мості в Заліщиках, а моральний стан солдатів був вкрай низьким. Не було ніякої визначеності щодо майбутнього. Єдиним шансом, на думку офіцерів, мало стати створення військової диктатури, яка зуміє об'єднати всі зусилля армії для перемоги [19]. Результатом подальших консультацій між військовими і урядовцями стала передача 9 червня 1919 р. всіх владних повноважень Є.Петрушевичу, який отримав посаду «Диктатора» [4,с.107]. З притаманним для нього «чорним гумором», В.Винниченко описав цю подію, як дії купки кулуарних бійців, що спочатку узурпували владу, а потім на мості в Заліщиках передали її одному кулуарному герою [7,с.403]. І хоча таке висвітлення подій також має право на життя, однак за тих умов іншого вибору у галичан фактично не було.

Встановлення диктатури, як тимчасового явища, призвело і до змін у політичній структурі держави. На зміну попереднім державним органам було створено уряд Головноуповноважених Диктатора, які виконували функції міністрів. При владі з'явились і нові люди, зокрема новим головнокомандуючим став генерал О.Греков. Заходи, проведені Диктатором певною мірою стабілізували ситуацію в українській армії, а генерал О.Греков зміг підготувати план загального наступу, що увійшов в історію під назвою «Чортківської офензиви». Саме наступ у червні під Чортковом, став останньою великою битвою Галицької армії на батьківщині, яка несподіваним ударом змогла заволодіти Чортковом, і в подальшому відтіснила поляків на лінію Золотої Липи. На його здійснення пішли всі ресурси Галицької армії, як людські, так і матеріальні. Метою цієї операції було звільнення українського осередку з блокади, з подальшим можливим наступом на Львів [18,с.187]. На 26 червня 1919 р. лінія фронту зупинилася на ділянці Дністер – Свирж – Букачівці – Перемишляни – Броди, але розвивати успіх не було можливості через брак амуніції та зброї [19].

На кінець червня поляки зуміли зосередити на вищеназваній лінії армію Галлера, яка 28 червня розпочала загальний контрнаступ по всьому фронту. Як засвідчує у своїх спогадах М.Омелянович–Павленко, плани О.Грекова щодо наступу на Львів з самого початку були блефом, адже можливості поляків захищати столицю Галичини були значно вищими. Через це відступ української армії на старі позиції, а в подальшому і відставка самого Грекова були закономірними явищами [18,с.188]. Відступ УГА на територію між Стрипою та Збручем, що завершився на початку липня підсумував результати українсько–польської війни. Українці втратили не лише всю територію, а й по–суті саму державність, залишками якої виявилися уряд та армія без власних громадян.

16 липня було видано наказ про перехід р. Збруч і переміщення Начальної Команди і уряду до м. Кам'янець–Подільський [19]. З цього моменту розпочинається останній етап історії ЗУНР і її боротьби за незалежність. Збруч перейшли близько 100 тисяч солдатів УГА, з яких лише половина була боєздатною. Очолювані власним керівництвом, галичани, не зважаючи на свою присутність на території Директорії, не поспішали переходити під владу Петлюри. Колишній секретар внутрішніх справ ЗУНР Л.Цегельський у спогадах відзначив, що на той момент розчарувавшись у Директорії, він залишив уряд ЗОУНР, оскільки був впевнений, що УГА треба відступати не за Збруч, а в Карпати для забезпечення прихильності та допомоги Чехословаччини [5,с.291]. Ще більш незрозумілим виявися статус Є.Петрушевича у загальноукраїнському керівництві. Як зазначає О.Назарук, ситуація ускладнилась після заяви Диктатора про його вихід зі складу Директорії, яка самою Директорією прийнята не була. Через це важко було визначити чи є він членом цього органу, чи ні, і його іменем східноукраїнські політики прикривалися у відповідності до власних політичних потреб. Не менш заплутаною була ситуація з урядом УНР, до складу якого входили також представники ЗОУНР – С.Вітек, В.Темницький, О.Безпалко та інші. Всі вони за політичною спрямованістю були соціал–демократами, що відповідало загальній приналежності уряду [8,с.144]. Однак для керівництва ЗОУНР міністри УНР були опозиціонерами, що лише посилювало розкол між цими владними інституціями. За таких умов навіть резиденції двох урядів знаходились в різних районах Кам'янця. Отже єдиною причиною, через яку уряди обох частин УНР змушені були діяти спільно, був зовнішній виклик: загроза з боку Польщі та більшовиків.

Не було єдності і в планах дій українських армій. Галичани, перейшовши Збруч діяли за лозунгом, наведеним М.Лозинським – «Через Київ на Львів», що передбачало звільнення України від більшовиків, а потім спільними зусиллями – звільнення Галичини від поляків. Однак такий проект ніяк не вписувався в плани С.Петлюри, який вже на той час вів таємні переговори з Ю.Пілсудським про спільні дії, і Галичина розглядалась ним як розмінна монета для торгу [15,с.228]. Варто також зазначити, що обидві сторони не полишали надії на порозуміння з Антантою, не зважаючи на той факт, що Найвища Рада Мирної конференції ще 25 червня 1919 р. фактично вирішила долю Галичини. В її рішенні було чітко вказано на необхідності польської окупації регіону [4,с.146–149].

У відповідності до існуючих умов було складено і два плани майбутнього наступу об'єднаної української армії – Директорія наполягала на необхідності захоплення Києва, що дозволить заручитися підтримкою всіх антибільшовицьких сил; галичани в свою чергу більш схилялися до ідеї походу на Одесу, адже це дозволить встановити прямий зв'язок з Антантою [18,с.192]. І коли врешті решт було прийнято остаточне рішення наступати на Київ, з'явилася нова проблема: наступаюча армія А.Денікіна, який відстоював позиції «єдиної та неподільної Росії», і взагалі відкидав можливість співробітництва з «більшовиком» Петлюрою, але розглядався галицькими політиками як можливий союзник. Та і сам Головний отаман УНР до останнього сподівався на можливість порозуміння з білогвардійською Добровольчою армією на ґрунті боротьби зі спільним ворогом – більшовиками.

Сам серпневий похід УГА описаний в багатьох мемуарах, адже його значення важко було переоцінити [21;22;23;24;25]. Через це невдача, викликана переважно політичними, а не військовими обставинами, була сприйнята всіма учасниками подій досить неоднорідно. Саме дії галицького генерала А.Кравса, який, зайнявши Київ 30 серпня,

вже 31–го, без бою залишив його денікінцям, викликали появу в мемуарах східноукраїнських політиків звинувачень у зраді та сепаратних переговорах галичан з Денікіним [26,с.51]. Однак інший мемуарист, В.Винниченко зазначає, що існував наказ С.Петлюри не вступати у конфлікт з Денікіним за будь–яких умов, й, відповідно, А.Кравс лише виконав його [7,с.448–449]. Аналогічно пояснював причини відводу українських військ з Києва і М.Омелянович–Павленко, вказуючи на наявність наказу не вступати у конфлікт до приїзду офіційної делегації для переговорів з Добровольчою армією [18,с.196]. Самі ж переговори, на які так сподівалися українські політики, лише посилили розкол між ними. Генерал А.Денікін погодився мати справу лише з УГА та її керівництвом, ігноруючи С.Петлюру і його уряд. В ультимативній формі керівництво Добровольчої армії вимагало підпорядкування петлюрівців собі, в іншому разі вони розглядатимуться як вороги [27,с.289]. Таким чином, на початок осені ситуація в українському керівництві була досить напруженою – кожна зі сторін вела переговори з потенційним союзником (Петлюра – з Пілсудським; Петрушевич – з Денікіним), де ставкою за власну державу була незалежність іншої частини України. І хоча більшість мемуаристів намагаються не наголошувати на таких обставинах, проте вони яскраво читаються поміж рядків. Навіть спільний маніфест, присвячений оголошенню війни Денікіну від 24 вересня 1919 р.; спільна нарада 25 жовтня та інші заходи, котрі мали продемонструвати єдність були, на думку М.Лозинського, лише тимчасовими спробами приховати існуючий розкол [4,с.146–149]. Навіть припинення переговорів з Добровольчою армією і оголошення їй війни не зняло напруги між українськими політиками та військовими. Галицька армія та армія УНР продовжували діяти окремо, і хоча їм вдалося на певний час зупинити наступ денікінців, проблеми лише посилилися. Особливо це стосувалося УГА, котра практично не мала матеріального забезпечення, і в середовищі якої розпочалася епідемія тифу [28,с.138–139]. Війська поступово втрачали боєздатність [29,с.147]. Не могло сприяти примиренню і укладання перемир'я з Польщею 3 жовтня 1919 р., яке хоч і було визнане Є.Петрушевичем, однак розглядалося більшістю галицьких військових як відкрита зрада [19].

Вирішальною подією, що остаточно розірвала союз ЗУНР та УНР стала угода між командуванням УГА та Добровольчої армії, укладена 6 листопада (угода Тарнавського – Шіллінга), за якою Галицька армія на засадах автономії входить до складу білогвардійської армії [30,с.101]. Головними причинами таких дій галицького військового командування, за свідченням мемуаристів, було бажання врятувати від неминучої загибелі 15 тисяч хворих тифом, і взагалі зберегти армію як таку від повного розкладання [31,с.16]. І навіть незважаючи на те, що ще 5 листопада Є.Петрушевич своїм декретом усунув М.Тарнавського від командування, а підписану угоду не було затверджено новим командуючим й самим Диктатором, звинувачення у зраді були неминучими. Їх ми знаходимо в багатьох мемуарах східноукраїнських авторів, у той час як їхні західноукраїнські колеги всіляко намагаються виправдати дії своїх керівників. Навіть подальший арешт М.Тарнавського (9 листопада), суд над ним (11 листопада) та денонсація угоди змінити ситуацію не могли [4,с.197].

Такий розвиток подій, на думку В.Винниченка, став кінцем петлюрівської «отаманщини», адже вона в той час спиралася виключно на підтримку Галицької армії [7,с.386]. 15 листопада член Директорії А.Макаренко відкрито заявив про необхідність евакуації з Кам'янця. Того ж дня Є.Петрушевич провів нараду зі своїми офіцерами, яка за свідченням М.Лозинського, завершилася ухваленням рішення про необхідність еміграції. В ніч з 15 на 16 листопада Диктатор з членами уряду перейшли румунський кордон, а звідти вже виїхали до Відня [4,с.200]. Одночасно Кам'янець залишив і уряд УНР, переїхавши на підконтрольну полякам територію. Цим фактично завершилися не лише визвольні змагання, а й соборність УНР. Незабаром, між А.Лівицьким з польського боку та С.Петлюрою була укладена угода, за якою Головний отаман відмовлявся від претензій на Галичину в обмін на підтримку Польщі у війні з більшовиками [7,с.474–475]. Цим він лише підтвердив побоювання галичан, котрі давно очікували такої зради.

Перехід до еміграції уряду ЗУНР та подальше коливання УГА між Денікіним та більшовиками, з її подальшим інтернуванням на території Чехословаччини фактично підсумувало боротьбу за незалежність Східної Галичини.

Таким чином, проаналізувавши мемуарну літературу, ми можемо зробити загальний висновок про багатоманітність джерельної бази, сформованої спогадами учасників визвольних змагань. Особливістю ЗУНР, по відношенню до Великої України, на чому зупиняють свою увагу більшість мемуаристів, стала спроба збудувати власну державу не на соціальних, а на національних принципах, зі збереженням стабільності та недопущення революційних вибухів. Відповідно і дії урядовців були спрямовані саме на формування державницьких інститутів – органів влади і армії, а не на вирішення соціально–економічних проблем регіону. Це стало як сильною (наявність власної, боєздатної армії), так і слабкою (відсутність народної боротьби з польськими окупантами) стороною цього політичного проекту. Не меншою особливістю є і стан постійної війни, що супроводжував ЗУНР з перших годин її існування, і котрий врешті–решт призвів до її падіння Однак в цілому такий розвиток подій в Україні став закономірним результатом всіх політичних процесів рубежу XIX–XX ст., а його наслідки – особливостями визвольних змагань як в Наддніпрянщині, так і в Галичині.

Список використаних джерел

1. Калинович М. Українська мемуаристика 1914–1924 рр.: Бібліографічний реєстр. – Едмонтон: Видавництво Канадського інституту українських студій Альбертського університету, 1991. – 32 с.
2. Передерій В. Матеріали до вивчення історії ЗУНР на сторінках «Літопису Червоної Калини» (1929–1939 рр.), (1991–1995 рр.): джерелознавчий аспект // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. – Вип.18. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2009. – С.666–673.
3. Пиріг Р.Я. Джерела з історії Української революції 1917–1921 років: Матеріали особового походження // Архіви України. – 2011. – №6. – С.83–102.
4. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920 / Михайло Лозинський. – Відень: Український Соціологічний Інститут, 1922. – 228 с.
5. Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопада 1918 р. / Лонгин Цегельський. – Львів: Свічадо, 2003. – 336 с.
6. Левицький К. Великий зрив: До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів / Кость Левицький. – Львів: Червона Калина, 1931. – 152 с.
7. Винниченко В. Відродження нації / Володимир Винниченко / репринтне відтворення видання 1920 р. – К.: Вид–во політичної літератури, 1990 – Ч.3. – 542 с.
8. Мазепа І.П. Україна в огні і бурі революції 1917–1921/ Ісаак Прохорович Мазепа – Прага: Український Соціологічний Інститут, 1942. – Ч.2. – 232 с.
9. Скоропадский П.П. Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918 / Павло Петрович Скоропадський. – К. – Філадельфія: Б.В., 1995. – 493 с.
10. Дорошенко Д.І. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.) / Дмитро Іванович Дорошенко. – К.: Темпора, 2007.– 632 с.
11. Галаган М. З моїх споминів (1880–ті – 1920–ті рр.) / Микола Галаган. – К.: Темпора, 2005. – 656.
12. Кучабський В. Від первопочинів до Проскурівського періоду / Василь Кучабський / Історія січових стрільців. – К.: Україна, 1992. – С.12–201.
13. Дашкевич Р. Артилерія Січових стрільців у боротьбі за золоті Київські ворота / Роман Дашкевич. – Нью–Йорк: Червона калина, 1965. – 205 с.
14. Коновалець Є. Спомини й уваги / Євген Коновалець / Історія січових стрільців. – К.: Україна, 1992. – С.287–346.
15. Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції / О.Назарук. – Відень: Український прапор, 1920. – 344 с.
16. Тарнавський М. Спогади / М.Тарнавський. – Львів: Червона Калина, 1992. – 128 с.
17. Безручко М. Від Проскурова до Чарториї / Марко Безручко / Історія січових стрільців. – К.: Україна, 1992. – С.202–286.
18. Омелянович–Павленко М.В. Спогади командарма (1917–1920) / Михайло Володимирович Омелянович–Павленко. – К.: Темпора, 2007. – 608 с.

19. Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917–1920 / Осип Станімір. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://diasporiana.org.ua/memuari/387– stanimir–o–moya–uchast–u–vizvolnih–zmagannyah–1917–1920/

20. Мартос Б. Оскілко і Болбочан: Спогади / Борис Мартос. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://lib.rus.ec/b/357977

21.Бородієвич Є. В чотирикутнику смерті. Причинки до трагедії УГА на Великій Україні / Є.Бородієвич. – Нью–Йорк: Червона Калина, 1975. – 86 с.

22. Волицький В. На Львів і Київ. Воєнні спогади 1918–1920 / В.Волицький. – Торонто: Гомін України, 1963. – 240 с.

23. Кравс А. За українську справу. Спомини про 3–й корпус УГА після переходу за Збруч / А.Кравс. – Львів: Червона Калина, 1937. – 99 с.

24. Левицький О. Галицька армія на Великій Україні (спомини з часу від липня до грудня 1919) / О.Левицький. – Відень: Українські мемуари, 1921. – 194 с.

25. Карпенюк М. День 31 серпня 1919 р. в м. Києві // Календар Червоної Калини на 1930 р. – Львів, 1929. – С.34–48.

26. Дяченко П. Чорні запорожці. Спомини / Петро Дяченко. – К.: Стікс, 2010. –448 с.

27. Деникин А. Очерки русской смуты: Вооруженные силы юга России. Заключительный этап борьбы. Январь 1919 – март 1920 / Антон Деникин. – Минск: Харвест, 2002. – 464 с.

28. Наливайко В. Спомини лікаря з української війни // За державність. – Ч.9. – Каліш, 1939. – С.92–144.

29. Шустикевич А. З останніх боїв (осінь 1919 року на Великій Україні) // Альманах Червоної Калини на 1930 рік. – Львів,1929. – С.144–148.

30. Тютюнник Ю. Записки генерал–хорунжого / Юрко Тютюнник. – К.: Книга Роду, 2008. – 312 с.

31. Паліїв Д. На чисту воду: З моїх спогадів // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч.6. – С.15–17.

Пархоменко В.А. Потеря государственности ЗОУНР (апрель–ноябрь 1919 г.) в историко–мемуарной литературе

Анализируется ситуация последних месяцев существования ЗОУНР. Внимание акцентируется на украино–польской войне, разногласиях с Директорией УНР, внешних и внутренних факторах, приведших к потери государственности.

Ключевые слова: *ЗОУНР, УГА, Директория, Добровольческая армия, мемуары.*

Parhomenko, V.A. A loss of the state system of Western area of the Ukrainian republic of people's (April–November 1919) is in historical memoirs literature

The situation of the last months of existence of Western area of the Ukrainian republic of people's is analysed. Attention is accented on Ukrainian–Polish war, disagreements with Directory of Ukrainian republic of people's, external and internal factors resulting in losses of the state system.

Key words: *Western area of the Ukrainian republic of people's, Ukrainian Galichina army, Directory, Voluntary army, memoirs.*

УДК 61(091):616–002.5(477.54) «1919/1934» **Робак І.Ю., Демочко Г.Л.**

Боротьба з туберкульозом у столичному Харкові (1919–1934 рр.)

Розглядаються медичні, адміністративні та громадські заходи у боротьбі з туберкульозом у 1920–х–1930–х рр. в Харкові. Визначені чинники, що і дали змогу подолати цю хворобу, окреслена мережа закладів, які займалися проблемами туберкульозу. Дана оцінка санітарній просвіті у протитуберкульозній справі.

Ключові слова: *соціальні захворювання, туберкульоз, більшовики, диспансер, профілактика, туберкульозний триденник.*

Соціальна сфера нашої держави має низку суттєвих вад, яких Україна не може позбутися вже третє десятиліття своє незалежності. Однією з таких вад є безпорадність держави у боротьбі з туберкульозом – соціальним захворюванням, яке особливо загострилося в сучасну добу. Погіршення життя населення, збільшення на вулицях безхатченків, недостатня фінансова підтримка сфери охорони здоров'я – все це сприяло підвищенню рівня захворюваності на туберкульоз. Згадаємо, що Україну спіткали подібні проблеми й на початку її радянської доби, коли хвороба стала загальнореспубліканською проблемою. Особливий удар сприйняв тоді Харків – перша столиця радянської України. В силу того, що місто мало столичний статус, саме тут почали впроваджуватися передові методи лікування цієї хвороби. За десять перших радянських років в значній мірі туберкульоз вдалося здолати, а у післявоєнні десятиліття цю хворобу викорінили зовсім. Тому досвід тих років для нас є безцінним, а його вивчення необхідною умовою подолання спалаху грізного захворювання.

Проблемою туберкульозу у 1920–х – на поч. 1930–х років займалися переважно медики, які залишили у спадок чисельні праці. Серед публікацій, присвячених боротьбі із соціальними хворобами, а саме з туберкульозом, слід відзначити роботи І.Арнольді [1], Н.Бердичевської [2], Н.Морозовського [3], Е.Мутті [4], Л.Ульянова [5]. Автори звернули увагу на причину розповсюдження захворювання, змалювали жахливий стан справ в сфері захворюваності на туберкульоз. Однак, бачачи переважно медичній бік проблеми, дослідники часто не звертали уваги на суспільну складову проблеми. Після середини 1930–х років розвідок про боротьбу із соціальними захворюваннями в Харкові майже не здійснювалося, окрім поодиноких згадок у медичних збірках, виданих на честь чергових річниць радянських свят.

Тому метою даної статті є створення історично достовірної картини приборкання туберкульозу в Харкові в 1920–і – на початку 1930–х років, всебічне висвітлення процесу становлення протитуберкульозної справи в місті з акцентуванням уваги не на суто медичних, а на адміністративних і соціальних заходах (роль держави, участь у громадськості, санітарна просвіта) тощо.

Сухоти вражали переважно соціально незахищені верстви населення. Ця хвороба в дожовтневий період давала найбільшу смертність [6,с.114], та й після революції кількість хворих на туберкульоз харків'ян залишалася високою [7,арк.17]. Тому позбавлення від такої тяжкої спадщини буржуазного ладу було в більшовицькій програмі не тільки пунктом серед чергових заходів, а питанням престижу, мірилом виконання обіцянок.

Сухоти – складна соціальна і суто медична проблема, що вимагає великих коштів. За царату держава надавала медикам мізерну підтримку. Спеціалізованої допомоги тривалий час не існувало, а невелика «лечебница», яка бралася за туберкульозних хворих, почала працювати у Харкові лише в 1910–х роках. У 1912 році Харківським відділом «Всероссийской лиги для борьбы с туберкулезом» була відкрита безкоштовна і загальнодоступна амбулаторія, що працювала як диспансер, у 1914 – безкоштовні ясла для дітей, хворих на туберкульоз. Від 1913 року діяв санаторій «Ріпки» на 35 ліжок. Але цих закладів вкрай не вистачало для Харкова [6,с.114–115]. Тому вже 1919 року виконком затвердив план розширення санаторію «Ріпки» до 200 ліжок, а приватну «лечебницу»

Г.М. Авдакової було націоналізовано і перетворено на диспансер [13,с.421]. Та всі ці заклади працювали переважно з хворими на туберкульоз легенів – найпоширенішу форму цієї недуги, хоча були захворювання і на кістковий туберкульоз, і на туберкульоз залоз, кишківника, нирок, шкіри тощо [14,с.8]. Однак хворих на кістковий туберкульоз обслуговували здебільшого ортопедичні заклади, а не спеціалізовані туберкульозні диспансери, і така ситуація зберігалася протягом усього досліджуваного періоду [15,с.55]. Лише невелика кількість тубдиспансерів мала власні кістково–суглобні відділи, а про відділи для інших різновидів туберкульозу ніде й не згадується.

Станом на 1921 р. вдалося налагодити роботу чотирьох амбулаторій–диспансерів. Через них пройшло 20223 хворих, госпіталізація яких проводилася в стаціонарах 1–го та 2–го диспансерів [16,с.9].

Епідемії, що вирували тоді, на деякий час відсунули безпосередню роботу Наркомздоров'я щодо винищення туберкульозу. Однак у 1922 році комісаріат продовжив роботу з організації системи закладів для боротьби з цією жахливою хворобою – протитуберкульозних диспансерів [17,с.272]. На той момент по всій Україні було лише 8 диспансерів на 390 ліжок [18,с.136]. Така мізерна кількість не задовольняла не те що республіку – будь–якому тогочасному українському місту бракувало б такої кількості ліжок. Провідною ланкою цієї системи планувалося зробити диспансер, навколо якого мали групуватися допоміжні лікувально–оздоровчі заклади: санаторії для дорослих і дітей, денні й нічні дитячі санаторії, нічні санаторії для дорослих, туберкульозна лікарня для госпіталізації тяжких хворих, а також туберкульозні пункти на великих фабриках та заводах [19,с.231–232]. У 1923 році запрацювали перші протитуберкульозні диспансери, які складалися з двох частин – медичної та громадської, яка пов'язувала диспансери з громадськими та заводськими організаціями. Вона формувалася з делегатів рад соціальної допомоги у складі представників фабзавкомів та інших організацій. Завданням диспансерів стали діагностика, лікування, профілактика та соціально–громадська боротьба з туберкульозом. Діяльність туберкульозного диспансеру поширювалася на певну територію, де фахівці вели облік туберкульозних хворих, виявляли туберкульозні вогнища, форми захворювання, вели систематичне спостереження за рухом туберкульозу в районі. В основу районування туберкульозних диспансерів поклали природно–історичні райони міста. Це дало можливість вивчати поширеність хвороби, захворюваність та смертність залежно від соціального, вікового, професійного та статевого складу населення [20,с.46]. На підставі опрацьованого матеріалу туберкульозний диспансер здійснював практичну боротьбу з туберкульозом. У найтіснішому зв'язку з диспансерами працювали й туберкульозні пункти на підприємствах. Тут лікарі виявляли туберкульозних хворих та направляли їх на лікування до диспансеру [21,с.10–11]. Одночасно діяли й нічні санаторії, які обслуговували працездатних хворих переважно із закритою формою туберкульозу, однак кількість таких санаторіїв не відповідала потребам міста, оскільки не були вирішені основні соціальні проблеми робітництва – недостатнє харчування та погані житлові умови.

Керівництво фтизіатричною справою здійснював Український науково–дослідний туберкульозний інститут, заснований у Харкові 1921 року. Оскільки таких інститутів на всю Україну було лише три (ще в Києві та Одесі), то харківський інститут обслуговував не лише місто і губернію, а й прилеглі регіони. Для того, щоб якось розвантажити ці заклади, 5 лютого 1922 року в Харкові почали діяти спеціальні курси для лікарів, організовані лікувальним відділом НКОЗ [22,арк.217;23,с.19]. Заняття проходили в будинку 89 по вулиці Чернишевській, при клінічному туберкульозному інституті (тут же був облаштований і гуртожиток). На курси прибували лікарі, відряджені губздороввідділами, які мали не менше трьох років терапевтичного стажу або чотирьох років загального лікарського стажу. Після закінчення чотиримісячних курсів вони мали не менш як півтора року відпрацювати за призначенням НКОЗ. Планувалося за перший лекційний термін підготувати щонайменше 25 лікарів. Викладали на курсах професори Я.С. Аркавін, С.Л. Трегубов, приват–доцент С.Л. Ерліх, доктори І.І. Файншмідт, Б.Л. Яхніс, Ф.Ю. Розе, С.М. Ямпольський, І.Б. Йозефович, Я.А. Гальперін та інші. Завідувачем курсів був обраний доктор М.С. Морозовський [24,с.264;25,с.159–160].

На початку свого існування туберкульозний інститут мав відділення на 100 ліжок для хворих на туберкульоз легенів, що містилося у великій п'ятиповерховій будівлі. Тут же працювали водолікувальний кабінет і аптека, власний рентгенівський кабінет. У 1924 році було відремонтоване й стало до ладу друге відділення інституту – хірургічне, на

25 ліжок, що розташувалося в сусідній будівлі. Це відділення виконувало надзвичайно важливу роботу – рятувало тих пацієнтів, яким консервативне лікування не допомагало.

Отже, завдяки активним заходам з розширення протитуберкульозної мережі вже на 1924 рік Харків мав вагомі здобутки – налічувалося сім диспансерів з допоміжними закладами, два санаторії («Ріпки» та «Сокольники»), Туберкульозний клінічний інститут Наркомздоров'я з кафедрою туберкульозу медичного інституту при ньому, спеціальне легеневе відділення на 80 ліжок при 2–й радлікарні, нічний санаторій на 75 ліжок [8,арк.38]. Наступного року пацієнтів прийняв ще один диспансер [26,с.3]. Допомогу туберкульозним дітям надавали такі заклади: три відділення при лікарнях, два денні санаторії, санаторії у селищі Високому на 40 місць, «Помірки» на 100, «Васищеве» на 40, «Ясна Поляна» на 40 та «Вільхівка» на 25 місць. До того ж у самому Харкові працювало 11 консультацій для дітей грудного віку [27,с.151].

Одним з найпотужніших був Центральний диспансер імені Роберта Коха, який містився на майдані Фейєрбаха, 12 – поряд з робітничими районами Плехановським (Петінкою) та Журавлівкою. Організований Харківським відділом «Всероссийской лиги для борьбы с туберкулезом», цей заклад швидко розрісся і вже після революції займав величезний двоповерховий будинок, з власним дитячим відділенням. Диспансер мав стаціонарне відділення на 20 ліжок (15 дорослих та 5 дитячих) і фінансувався за рахунок держави. Окрім державних коштів, надходила грошова допомога від єврейської доброчинної організації «Джойнт» та інших. При диспансері працювала рада соціальної допомоги, представлена робітниками багатьох підприємств. Цей заклад очолював протитуберкульозну роботу в місті та губернії.

Іншим досить великим закладом був 2–й протитуберкульозний диспансер, створений на базі націоналізованої «лечебницы» Г.М. Авдакової. Тут працювала амбулаторія, де діагностували ранні форми легеневого туберкульозу, що значно підвищувало шанси пацієнтів на одужання. На початку 20–х років диспансер був переведений у просторіше приміщення на вулиці Сумській, 52 [28,с.28]. Відтоді диспансер займав двоповерховий будинок, а біля нього розкинувся розкішний сад. У диспансері діяли амбулаторії для дорослих та дітей, аптека, стаціонарне відділення на 10 ліжок. Широко впроваджувалося лікування туберкуліном та шляхом накладання штучного пневмотораксу. На початку 20–х років це були дійові методи лікування страшної хвороби.

Ще один заклад боротьби з туберкульозом було відкрито при Першому інституті Робмеду у листопаді 1922 року. Він обслуговував виключно застрахованих, членів їхніх сімей та безробітних. Цей диспансер одразу був перевантажений відвідувачами, тому згодом прийом вели у дві зміни. Рада соціальної допомоги (РСД), організована тут з представників робітничої громадськості, координувала диспансеризацію робітників та зв'язок з підприємствами через так звані туб'ячейки (первинні осередки ради на виробництві). Тим, хто, за даними обстеження, харчувався незадовільно, радою призначалися пайки. Окрім такого виду допомоги, РСД займалася проведенням лекцій, консультацій на підприємствах тощо.

Окремий диспансер створили для обслуговування десяти тисяч робітників величезного Плехановського району (Петінки) у 1924 році [9,арк.4]. Диспансер надавав протитуберкульозну допомогу не тільки самим робітникам, а й членам родин. Його розгорнули при 3–й робітничій поліклініці, яка була розташована між двома найбільшими заводами – Харківським паровозобудівним та заводом «Електросила №1» (колишній завод ВЕК, евакуйований до Харкова з Риги 1915 року, в майбутньому ДЕЗ і ХЕМЗ). Хоча сама будівля медичного закладу була непоганою, в ній не існувало кабінету для хірургічного відділення, лабораторія і аптека були одним приміщенням поліклініки; рентгенівського кабінету теж не було, тому доводилося користуватись послугами рентген–кабінетів інших лікувальних закладів.

Дуже необхідним за своєю спеціалізацією був кістково–туберкульозний санаторій для дітей, відкритий губздороввідділом ще в 1919 році. Там на 50 ліжках лікувалися діти віком до 15 років. Обстеження маленькі пацієнти проходили в рентген–академії. Окрім лікування, діти в санаторії навчалися – їм викладали малювання, природознавство, креслення тощо.

Ще з дореволюційних часів за 47 верст від Харкова існував санаторій «Ріпки». Відкритий він був 7 липня 1913 року з ініціативи учасників Харківського відділу «Всероссийской лиги для борьбы с туберкулезом». Обабіч санаторію розкинувся великий дубовий парк, існувало власне водоймище, працювали електростанція, бібліотека,

дезінфекційна камера, пральня. У кінозалі демонстрували кінострічки про туберкульоз, лікування та методи запобігання цій хворобі. «Ріпки» був найкращим на той час тубсанаторієм. Хворі лікувалися тут протягом трьох місяців, отримували харчування 5–6 разів на день (5000 калорій), чого не міг дати жоден лікувальний заклад.

Для хворих на першу стадію активного легеневого туберкульозу працював санаторій «Сокольники», розташований за три версти від Харкова. Він міг прийняти 30 хворих, які добре харчувалися й відпочивали на природі.

Також існували протитуберкульозні заклади, створення яких було ініційоване Українським Червоним Хрестом та керівними органами шляхів сполучення – Дорздоровом Південних та Донецьких залізниць. 1923 року ці дві організації відкрили диспансер для своїх працівників, а Червоний Хрест додав дитяче відділення диспансеру.

У листках непрацездатності харківських робітників діагноз «туберкульоз» був зазначений у 67,3% випадків (для порівняння: у Москві такий діагноз сягав лише 30%) [29,с.125–126]. Тут варто зазначити, що за переписом населення 1926 року соціальний склад населення Харкова мав такий вигляд: пролетаріат – 84,6%, самостійні виробники – 10,1, підприємці – 4,6 та особи вільного фаху – 0,7% [30,с.4]. Основну «групу ризику» щодо захворювання на сухоти складали робітники, тобто переважна маса населення міста. Вони або вже хворіли на туберкульоз, або щодня на виробництві спілкувалися з носіями туберкульозної палички й мали всі шанси захворіти. Давалися взнаки і недостатньо здорова організація праці, і погані житлові умови. Докладно цю проблему висвітлено у невеличкій, але багатій статистичними даними, розвідці С.І. Медведєвої та Л.Д. Ульянова «Распределение и анализ заболеваемости и смертности от туберкулеза в Харькове по естественно–историческим и диспансерным районам». Автори ретельно проаналізували захворюваність харківських робітників, дослідили її рівень по районах проживання і підтвердили, що найбільше потерпали від туберкульозу саме робітничі райони [31,с.12].

На 1928 рік у Харкові діяло вже 8 туберкульозних диспансерів та 16 допоміжних закладів, а саме: 3 стаціонари (на 32 ліжка), 6 дієтїдалень (3 для дорослих – на 138 місць та 3 дитячі – на 120 місць), 2 дитячі майданчики (100 малят), 2 денні санаторії (60 дітей) та 3 нічні санаторії (190 осіб) [32,с.97;33,с.7;10,арк.46]. У 1929 році додалися 20 ліжок у 5–му тубдиспансері [10,арк.45]. На той час існувала нагальна потреба в таких закладах, бо, як показує рівень відвідувань (а це 38314 хворих у 1926 р. та 38402 хворих у 1927 р.), проблема туберкульозу залишалася гострою для нашого міста.

Подоланням туберкульозу займалася Харківська окружна туберкульозна рада. У 1926 році, на дотримання нового положення Народного Комісаріату охорони здоров'я про тубради, вона зазнала деяких змін. Тепер президія ради складалася з 15 осіб: окрздоровінспектора, туберкульозного інспектора, інспекторів лікувальної медицини, представників Охматдиту, санінспектора, завідуючого робітничою медициною, представників відділу охорони праці, окружної профспілкової ради, міської ради, медико–санітарного управління залізниці, головних лікарів 1–го, 2–го та 5–го диспансерів і представників ради соціальної допомоги 3–го та 5–го диспансерів.

Рада соціальної допомоги у 1920–х роках була новим явищем. Її метою стало об'єднання громадських організацій у боротьбі з туберкульозом, а також сприяння співпраці диспансерів з тими організаціями, які опікувались оздоровленням життя та побуту. Рада соціальної допомоги займалася проведенням різних протитуберкульозних акцій у районах, на підприємствах, у сім'ях, дитячих закладах тощо, пропагувала заходи профілактики, допомагала в організації масових оглядів груп населення на захворюваність туберкульозом, організовувала лекції, бесіди, виставки, музеї, «туберкульозні куточки», надавала соціальну допомогу хворим на туберкульоз та їхнім родичам, забезпечувала додатковим харчуванням, необхідними речами, сприяла відбору хворих на санаторно–курортне лікування, брала активну участь у туберкульозних триденниках. До складу ради входили переважно лікарі, завідувачі диспансерів, санітарні лікарі, а також представники страхкас, райжінвідділів, санітарного комітету житлових об'єднань. Діяльність ради соціальної допомоги фінансувалася на кошти, що надходили з фонду соціальної допомоги, від проведення туберкульозних триденників та інших організованих заходів; дозволялося й використання добровільних пожертв.

Із впровадженням диспансеризації та єдиних диспансерів протитуберкульозна діяльність значно активізувалася. У другій половині 1920–х років існували тільки

диспансери, а з 1930–го при єдиних диспансерах було розгорнуто потужні туберкульозні відділення, які займалися збиранням даних та обліком хворих. Така інформація дозволяла оцінити реальну і повну картину захворюваності. Усіх хворих розподіляли на групи – немовлята, вагітні жінки, промислові робітники, учні шкіл. Розподіл давав змогу перейти до наступного щабля – вести облік по групах і спостерігати динаміку. У відповідності до цього в групах проводили необхідне лікування та оздоровчі заходи. В результаті падав рівень захворюваності на підприємствах.

Іншою безсумнівною перевагою туберкульозних відділень диспансерів був постійний зв'язок фтизіатрів з дільничними диспансеризаторами. Завдяки такій тісній взаємодії з'явилася можливість якомога раніше виявляти туберкульозних хворих і негайно розпочинати їх лікування. Робота відділень заслужила довіру населення міста, тому вже за одне півріччя значно зросла кількість звернень харків'ян, особливо серед первинних хворих [34,с.1069].

Однак наполегливу роботу медиків ускладнювало те, що 97% хворих віком від 25 до 35 років були алкоголіками [35,с.4–5]. Коштів, що відводилися на протитуберкульозну роботу, хронічно не вистачало – дуже велика кількість населення була інфікована різними видами туберкульозу [36,с.169]. Одним із засобів поповнення «грошового кошика» були туберкульозні триденники. Згодом вони стали традиційними і відбувалися доволі часто. Гроші, зібрані у ці дні, становили значні суми, і керівництво охоче вдавалося до такого виду поповнення фінансів. Так, за поданням губздороввідділу губвиконком підготував відповідне розпорядження, за яким: упродовж триденників діяла надбавка на трамвайні квитки в розмірі 50%; на 25% дорожчали квитки в кіно, театри та інші видовища й розважальні заходи, рахунки в готелях, кафе, ресторанах, кондитерських, гастрономах і винних магазинах; на 10% зростали ціни в ювелірних крамницях; орендатори, власники будинків, домоуправління мали проводити обов'язкові збори з мешканців 16–60–річного віку, за винятком робітників, зайнятих на державних підприємствах, безробітних та червоноармійців. Усі додаткові кошти, зібрані під час триденників, спрямовували на протитуберкульозну справу [11,арк.73;12,арк.63].

Туберкульозні триденники традиційно проводили навесні. Очолював їх комітет з проведення триденників під головуванням завідуючого губздороввідділом, до його складу входили й інші відповідальні співробітники губздорову. До роботи обов'язково залучалися представники туберкульозних диспансерів міста Харкова.

Комітет по проведенню триденника широко вдавався до наочних методів впливу на харків'ян – лекції, кінофільми, «пересувні» виставки, які були звільнені від місцевого податку [37,с.2]. Такі засоби прищеплювали населенню елементарні речі, які багатьом не були відомі, – правила особистої гігієни й профілактики, початкові знання про туберкульоз.

Боротьба з туберкульозом активно проводилася і самим робітництвом – найбільш ураженою групою населення. З 1924 по 1928 рр. у Лебединському повіті існувала сільськогосподарська колонія «Здравниця», метою якої була соціальна реабілітація хворих на туберкульоз. Колонія мала працювала на госпрозрахунку, але через згортання непу та неможливість керівництва якісно організувати роботу колонії вона припинила своє існування [38,с.152].

Завдяки політиці радянського керівництва у Харкові вдалося значно знизити рівень захворюваності на туберкульоз, а смертність від нього у порівнянні з довоєнною зменшилася з 25 до 17 осіб на 10 000 населення [39,с.35]. Було встановлено ефективний профілактичний бар'єр на шляху інфекцій, створено широку мережу оздоровчих закладів (санаторіїв, нічних стаціонарів тощо). Це заклало основу для подальшого викорінення туберкульозних хвороб у радянському суспільстві. Проте, незважаючи на колосальні зусилля, наприкінці досліджуваного періоду проблема туберкульозу не була подолана остаточно. Ця хвороба ще залишалася провідною у середовищі промислових робітників. Тридцять відсотків смертей у працездатному віці були спричинені туберкульозом [40,с.56]. Дуже турбувала організація лікування кісткового та суглобного туберкульозу. Аж у 1933 році на спеціальній нараді протитуберкульозної та ортопедичної організацій України було заявлено про необхідність «розроблення усіх заходів у справі боротьби з кістковим туберкульозом», і відтоді йому почали приділяти більше уваги [15,с.55].

У цілому, політику радянського керівництва у боротьбі з туберкульозом можна визнати успішною. Медичні, адміністративні, профілактичні та санітарно–просвіт-

ницькі заходи сприяли тому, що рівень захворюваності на сухоти вже через десять років після приходу більшовиків значно знизився. Цей імпульс, заданий у 1920–х роках, дозволив позбутися туберкульозу. Сьогодні, коли туберкульоз став нагальною проблемою, необхідність втілення подібних заходів у життя не викликає сумнівів. Перспектива подальших досліджень вбачається авторами у розширенні географічних меж до кордонів колишньої радянської України, що дасть змогу дослідити проблему в рамках усієї держави. Інша перспектива – дослідження проблеми боротьби із туберкульозом впродовж післявоєнних років до здобуття незалежності.

Список використаних джерел

1. Арнольди И.А. Бацилловыделители и их социально–гигиенические условия / И.А. Арнольди // Туберкулез в городе и на селе. – 1931. – С.34–50.
2. Бердичевская Н.А. Туберкулезная болезненность на кондитерских фабриках города Харькова / Н.А. Бердичевская // Туберкулез в городе и на селе. – 1931. – С.135–143.
3. Морозовский Н. Борьба с туберкулезом на Украине / Н.Морозовский // Туберкулез. Сб. статей. – Х., 1924. – С.136–144.
4. Мутти Э.А. Болезненность и смертность от туберкулеза по профсоюзам города Харькова / Э.А. Мутти // Туберкулез в городе и на селе. – 1931. – С.63–70.
5. Ульянов Л.Д. Характеристика населения города Харькова / Л.Д. Ульянов // Туберкулез в городе и на селе. – Вып. 3: Болезненность и смертность от туберкулеза в г. Харькове и пяти городах Украины / [под ред. проф. И.И. Файншмидта и доц. Н.С. Морозовского]. – Х., 1931. – С.1–8.
6. Робак І.Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.) / І.Ю. Робак. – Х.: ХДМУ, 2007. – 346 с.
7. Державний архів Харківської області. – Ф.Р–855. – Оп.1. – Спр.8.
8. Там само. – Ф.Р–203. – Оп.1. – Спр.1502.
9. Там само. – Ф.П–1. – Оп.1. – Спр.25.
10. Там само. – Ф.Р–855. – Оп.1. – Спр.105.
11. Там само. – Ф.Р–203. – Оп.1. – Спр.919.
12. Там само. – Ф.Р–1639. – Оп.1. – Спр.1.
13. К борьбе с туберкулезом в г. Харькове и губернии (Об организации лечебниц и диспансеров) // Врачебное дело. – 1919. – №12. – Стб.422.
14. Туберкулез // Сб. статей. Изд. Харьк. губ. комитета по проведению туб. трехдневника – Х., 1924. – 170 с.
15. Гуфельд К.І., Фаєрман І.М. Організаційні заходи для охоплення та обліку хворих на туберкульоз кісток та суглобів / К.І. Гуфельд, І.М. Фаєрман // Профілактична медицина. – 1934. – №5. – С.55–56.
16. Каракаш Д. Достижения советского здравоохранения Харьковской области / Д.Каракаш. – Х., 1958. – 29 с.
17. Ціборовський О.М. Організація боротьби з соціальними хворобами в Україні (1920–1923 рр.) / О.М. Ціборовський // Україна. Здоров'я нації. – 2008. – №3–4. – С.270–276.
18. Морозовский Н. Борьба с туберкулезом на Украине / Н.Морозовский // Туберкулез. Сб. статей. – Х., 1924 – С.136–144.
19. Письмо секции борьбы с туберкулезом Народного Комиссариата Здравоохранения РСФСР местным здравотделам об организации на местах диспансеров по борьбе с туберкулезом // Становление и развитие здравоохранения в первые годы Советской власти. Сб. докум. и материалов. 1917–1924 гг. – М., 1966. – С.231–232.
20. Хроника // Хроника здравоохранения. – 1927. – №1–2. – С.46.
21. Епштейн Д.Я. Велика соціалістична революція і боротьба з туберкульозом на Україні / Д.Я. Епштейн // Радянська медицина. – Х., 1939. – С.10–11.
22. Центральний державний архів виконавчих органів влади та управління України. – Ф.342. – Оп.1. – Спр.2008.
23. Выписка из приказа по Народному Комиссариату Здравоохранения от 15 сентября 1920 года №157 // Бюлетень Народнього Комісарьята Охорони Здоров'я. – №2. – Харків, 1921.
24. Курсы для подготовки санитарных врачей – специалистов по туберкулезу // Профилактическая медицина. – 1922. – №4–5.
25. Украинский государственный туберкулезный институт // Туберкулез. Сб. статей. – Х., 1924. – С.159–160.
26. Саратиков С. Противотуберкулезный фронт и рабоче–крестьянская общественность / С.Саратиков. // Хроника здравоохранения. – 1927. – №6–7.

27. Хмельницкий Б. Борьба с туберкулезом в Харьковской губернии / Б.Хмельницкий // Туберкулез. Сб. статей. – Х., 1924.
28. Харьковский медицинский адрес–календарь на 1917 год. – Х., 1916. – 96 с.
29. Либерман И.А. Борьба с туберкулезом и страховые кассы / И.А. Либерман // Туберкулез. Сб. статей. – Х., 1924. – С.125–126.
30. Ульянов Л.Д. Характеристика населения города Харькова / Л.Д. Ульянов // Туберкулез в городе и на селе. – Вып. 3: Болезненность и смертность от туберкулеза в г. Харькове и пяти городах Украины / [под ред. проф. И.И. Файншмидта и доц. Н.С. Морозовского]. – Х., 1931. – С.1–8.
31. Медведева С.И., Ульянов Л.Д. Распределение и анализ заболеваемости и смертности от туберкулеза в Харькове по естественно–историческим и диспансерным районам / С.И. Медведева, Л.Д. Ульянов. – Х., 1927. – 24 с.
32. Матеріяли до звіту Харківської міськради XI скликання за 1926–27 та 1927–28 роки. – Х., б.г. – 92 с.
33. Медичні установи, організації та підприємства Харкова. Довідник. – Харків, 1930. – 167 с.
34. Вильнянский Л. Задачи и опыт работы туберкулезного отделения в системе единого диспансера / Л.Вильнянский, В. Каминский // Врачебное дело. – 1931. – №19–20. – С.1067–1070.
35. Мутті Е. Пияцтво і туберкульоза / Е.Мутті // За тверезість. – 1930. – №6. – С.4–5.
36. Борьба с туберкулезом // Туберкулез. Сб. статей. – Х., 1924.
37. О мероприятиях по проведению туберкулезного трехдневника в 1926 году // Вісник НКОЗ. – 1926. – №11–12.
38. Робак І.Ю., Демочко Г.Л. Сільськогосподарська колонія «Здравниця»: унікальний історичний досвід боротьби з сухотами / І.Ю. Робак, Г.Л. Демочко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: історичні науки. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2012. – Вип. 19. – С.151–159.
39. Арнольди И.А. Бацилловыделители и их социально–гигиенические условия / И.А. Арнольди // Туберкулез в городе и на селе. – Вып. 3.: Болезненность и смертность от туберкулеза в г. Харькове и пяти городах Украины / [Под. ред. проф. И.И. Файншмидта и доц. Н.С. Морозовского]. – Х., 1931. – С.34–50.
40. Журавель А.А. Підсумки першого Всеукраїнського туберкульозного з'їзду / А.А. Журавель // Профілактична медицина. – 1934. – № 7. – С.54–57.

Робак И.Ю., Демочко А.Л. Борьба с туберкулезом в столичном Харькове (1919–1934 гг.)

Рассматриваются медицинские, административные и общественные мероприятия по борьбе с туберкулезом в 1920–х–1930–х гг. в Харькове. Определены факторы, позволившие преодолеть эту болезнь, показана сеть заведений, которые занимались проблемами туберкулеза. Дана оценка санитарному просвещению в деле борьбы с туберкулезом.

Ключевые слова: *социальные заболевания, туберкулез, большевики, диспансер, профилактика, туберкулезный трехдневник.*

Robak, I.Yu., Demochko, A.L. Control of tuberculosis in Kharkiv as a capital of Ukrainian Soviet Republic (1919–1934)

The medical, administration and social methods of tuberculosis fight in Kharkiv in 1920–th – 1930–th are analyzed. The factors which helped to overcome this diseases are determinate. The net of institutions, which investigated the tuberculosis problems and treated this disease, was described. The role of sanitarian education in antituberculosian case was characterized.

Key words: *social disease, tuberculosis, the Bolsheviks, dispensary, prophylaxis, «tuberculosis tridennyk».*

УДК 94(477.84) «1920»

Кузьмин Р.Я.

Воєнний комунізм у Східній Галичині: соціально-економічні перетворення Галревкому в 1920 р.

Здійснено аналіз соціально–економічних реформ Галревкому, в контексті політики «воєнного комунізму». Розглянуто відношення населення Східної Галичини до спроби запровадження більшовицької державної моделі.

Ключові слова: *Галицький революційний комітет, воєнний комунізм, націоналізація, диктатура пролетаріату, радяно–польська війна 1919–1920 рр.*

«Коротке XX століття» розпочалось для українських земель випробуванням Першою світовою війною. Соціалізм та марксизм, з горнила Великої війни 1914–1918 років, вийшли політичними течіями, яким пророкували майбутнє домінування серед державних устроїв. Проте, умови крайньої жорстокості, розпаду державних апаратів вели до появи радикальних настроїв серед молодих політичних неофітів.

Більшовизм був одним із таких проявів радикальних тенденцій серед російського політикуму. В.Ленін (Ульянов), Л.Троцький (Бронштейн) і Й.Сталін (Джугашвілі) стали визначальними персоналіями для української історії першої половини XX століття. Прагнення до світової революції лідери більшовиків реалізовували від перших днів приходу до влади. Спроби встановлення влади у Фінляндії, Україні, країнах Прибалтики носили системний характер. Не обійшли увагою більшовики й Східну Галичину, з огляду на її стратегічне транзитне розташування, яке давало змогу поширити свій вплив на країни Східної та Південної Європи.

Вивчення заходів більшовицької влади, під час окупації Східної Галичини у 1920 р., займались Б.Тищик [14], І.Компанієць [10], В.Богайчук [1], А.Ткачук [15]. Серед діаспорних дослідників можна виокремити В.Веригу [2], М.Стахіва [13]. Серед сучасних дослідників слід назвати М.Литвина [11], Т.Галицьку–Дідух [3]. Згадану проблематику у своїх дослідженнях розглядали польський історик М.Клімєцкі [31] та британець Н.Девіс [30].

Метою статті є дослідження соціально–економічної моделі, яку намагались втілити в життя провідники Галревкому. З огляду на це цілями були: дослідження більшовицьких практик в промисловості, сільському господарстві, фінансовій та продовольчій сферах.

Протистояння польських та більшовицьких військ, отримало новий виток з 25 квітня 1920 р., коли війська II Речі Посполитої перейшли у наступ. Отримавши значне підкріплення Червона Армія перейшла у контрнаступ і в середині липня 1920 року перейшли р. Збруч, старий австро–російський кордон. Заздалегідь, на території УСРР, було створено тимчасовий орган влади – Галицький революційний комітет (Галревком). Персональний склад був відібраний за безпосередньої участі Політбюро ЦК РКП(б) та особисто В.Леніна. До нього увійшли: В.Затонський (голова), М.Баран, М.Левицький, І.Наваловський, А.Бараль (Савка).

Одним із ключових завдань новоствореного уряду Галицької Соціалістичної Радянської Республіки (ГСРР) було відновлення і перебудови на соціалістичний лад економіки краю. Великих руйнувань місцевому господарству було завдано безперервними бойовими діями в роки Першої світової війни та наступних військових конфліктів у 1918–1920 рр. Зокрема, під час відступу польських військ та частин Дієвої Армії УНР у липні 1920 р. вони доклали всіх зусиль, щоб вивезти або знищити якомога більше матеріальних ресурсів, якими могли скористатись більшовики [14,с.243]. Ось як описував стан господарства Галичини влітку 1920 р. один з працівників Галревкому: «Цілком зруйновані залізниці, зірвані мости, вивезені або спалені всі вагони і паровози, зруйновані фабрики і заводи, вивезені всі машини, повна відсутність сировини, палива... Зруйноване сільське господарство, як панські маєтки, звідки вивезений живий і мертвий інвентар, так і дрібні селянські господарства остались без худоби, потрібної для обробітку землі; цілі містечка і десятки сіл цілком спалені, величезна кількість землі в цьому році зовсім не оброблена. Вся Галичина є кладовищем, на якому кишить бідний, голодний люд» [24,арк.1]. Населення відчувало великий брак продуктів харчування. Селянам не вистачало коней, сільськогосподарських знарядь праці та засівного фонду. Гостро стояло питання будівельних матеріалів для відбудови житлових будинків, приміщень шкіл, церков та інших громадських організацій.

Декларація Галревкому Ч.1 «До працюючих всього світу» накреслила нову соціально–економічну програму: власність великих землевласників, підприємців та «всіх експлуататорів чужої праці» передавалась у власність держави, яка в подальшому мали бути націоналізована та соціалізована [4,с.4].

Інша декларація Галревкому – Ч.2 «Про права і обов'язки робітників в ГСРР» визначала «диктатура пролетаріату» основною частиною програми комуністів. Декларувався намір націоналізувати всі засоби виробництва (устаткування, сировину), комунікації та транспорту, які «переходять із сьогоднішнього дня в посідання робітничого клясу» через Ради робітничих, селянських і червоно стрілецьких депутатів [4,с.7]. Авторів декларації не засмучував курйоз, що створення Рад тільки планувалось і таким чином всі промислові ресурси зосереджувались у руках тимчасового органу – Галревкому. Декларація оголошувала про введення загальнообов'язкова трудова повинність без різниці статті, під гаслом «Хто не працює, той не їсть!».

Доповідна записка Галоркому ЦУ КП(б)У до ЦК РКП(б) від 20 червня 1920 року свідчила: «В 1912 р. в Галичині було 3 100 фабрично–заводських підприємств з 106 546 робітниками… Пролетаріат складається переважно з міського елементу і емігрантів, які повертались із західних країн» [12,с.331]. Вона визнавала, що реформи більшовиків мали проводитись у переважно аграрному регіоні, для якого найактуальнішими були земельне, продовольче питання та відбудова зруйнованого бойовими діями краю.

Одним із перших кроків нового уряду було створення Комісії про використання, на яку покладалось завдання: «планомірне використання всіх матеріальних засобів–матеріалів, сировини, фабрикатів і напівфабрикатів, встановлення певних норм і потреб всього роду матеріалів, продуктів і сировини та їх роз приділення між населенням, армією та промисловістю, встановлення кількості матеріалів для експорту» [20,арк.3]. Таким чином закладались підвалини планової економіки із ретельним обліком всіх засобів виробництва, ресурсів та продовольства з метою їх раціонального використання та, в разі потреби, швидкої евакуації.

Внаслідок праці мобілізованих робітників і підневільної праці «нетрудових елементів» по демонтажу «вузькоколійного» полотна та відбудові залізничної інфраструктури, вже 4 вересня відкрився залізничний рух на ділянці Броди–Красне, а 10 вересня до Тернополя з Підволочиська прибув перший потяг, який сполучив тимчасову столицю ГСРР із українськими губерніями УСРР [10,с.97]. В першу чергу, всі зусилля спрямовувались на відбудову зруйнованих стратегічних промислових об'єктів. Так, 17 серпня було відновлено роботу електростанції в Тернополі та Збаражі [5,арк.1], розпочала випуск продукції друкарня у Золочеві [14,с.247]. Спеціальні комісії повітревкомів проводили обстеження промислових підприємств по всіх містах та маєтках, вживались заходи для забезпечення підприємств кваліфікованою робочою силою, паливом та сировиною. З метою допомого у відбудові господарства уряд УСРР виділив Галревкому допомогу в розмірі 50 млн. карбованців [10,с.94].

На підприємствах і на транспорті створювалися фабрично–заводські комітети, які здійснювали контроль над виробництвом, усували від керівництва колишніх власників та управителів, організовували ремонтні роботи, а також слідкували щоб не було виявів саботажу та страйків. Їх роботою безпосередньо керували голови повітревкомів на основі вказівок Галревкому.

Внаслідок Першої світової війни та бойових дій з Польщею не було засіяно 43% орної землі (2 млн. 495 тис. гектарів) [24,арк.15]. Вже у першій декларації виданій від імені Галревкрму «До працюючих всього світу» в середині липня 1920 р. було чітко

зазначено про намір націоналізації власності великих землевласників та підприємців, в тому числі будівлі маєтків із всім живим та неживим інвентарем, земельні угіддя, ліси, пасовиська, водойми. «Всі ці маєтки і богатцтва передаються у власність держави…» шляхом реквізиції місцевими революційними комітетами [4,с.5]. Галицьке селянство закликалось до активної допомоги червоноармійським підрозділам всіма засобами. Одна із листівок політуправління Реввійськради XII армії видрукувана в кінці липня 1920 р. ще чіткіше формулювала завдання: «Хай згинуть ляські пани і поміщики!» [12,с.359]. Декрет Ч.2 «Про відділення церкви від держави і школи» поширював націоналізацію великого землеволодіння, крім поміщицької землі, також на церковну та монастирську власність [4,с.11].

Постанова Ч.2 «Про земельні маєтки й плоди, про збір хліба й паші» від 1 серпня 1920 р. в деталях визначав земельну політику Галревкому: всі поміщицькі, державні («цісарські»), церковні та монастирські землі із всіма будівлями, живим та неживим інвентарем «негайно одбираються у дотеперішніх їх власників і безплатно переходять через місцеві органи Радянської Влади у користування всіх працюючих» [4,с.13]. Тобто, земельна власність без відшкодування переходила у державну власність і повинна була надаватись у користування малоземельним та безземельним селянам, без передання її у приватну власність останнім. Контроль за обліком, збереженням і розподілом землі покладався на Земельний комітет Галревкому. Його повітові підрозділи повинні були «негайно виселити поміщиків, їх довірених і нетрудових арендарів (посесорів) з їх бувших маєтків і господарств…» в взяти їх під ретельну охорону від мародерів. Після ретельного обліку маєтки та їх інвентар мав вживатись для вчасного збору урожаю, обробки та засіву націоналізованих угідь[4,с.14]. Постанова визначала, що за проведення вищеозначених робіт наймані працівники (форналі) мали отримати 1/3 зібраного урожаю, інші 2/3 мали надійти в розпорядження Харчового відділу Галревкому, після залишення необхідного посівного фонду для наступного року. Робився виняток «в цім році» для дрібних орендарів, які отримували право на весь урожай, за умови, що вони не використовували найманої праці [4,с.14–15]. З панських маєтків і церковно–монастирських дворищ планувалось створити зразкові радянські господарства – радгоспи, колгоспи та артілі.

У своїх декретах Галревком транслював економічні моделі, які характерні для російського типу господарювання, зокрема переважання колективних моделей ведення сільського господарства, тоді як для України і Східної Галичини були більш характерна індивідуальна форма господарювання, з великою долею приватної власності на землю [8,с.11]. Для Східної Галичини в цьому аспекті характерне дрібне селянське господарство, земля якого бралась в оренду, через «земельний голод». Логіка планової економіки вимагала тотального контролю та управління всіма елементами господарчого механізму, при чому нехтувалось такими моментами як економічна доцільність засіву землі та підприємницька ініціатива селян–землеробів.

Для ретельного контролю та планомірного переобліку землеволодінь в структурі земельних відділів повітревкомів створювались підвідділи земельної реформи, які проводили трудову мобілізацію всіх землемірів округи для складання реєстру земель та їх власників (так звана «Земельна книга посідання») [6,арк.96]. Видавались накази про нормування при розподілі землі поміж селянами по Заліщицькому, Збаражському, Чортківському, Теребовлянському повітах [19,арк.5;26,арк.113]. При розподілі перевага надавалась безземельному та малоземельному селянству, а на практиці особам, які мали тісні відносини з членами сільревкомів. Для проведення розшарування села в інструкції земельного відділу Чортківського повітревкому зазначалось: «коли б багатші опиралися і не хотіли уступити, належить їх арештувати і присилати до міліції…» [29,арк.80]. Більш того Галревком сприяв зростанню конфліктності між різними категоріями селян розпалюючи «класову» боротьбу [12,с.516]. Зокрема у Гусятинському повіті «бідні били багатих за те, що і багачі хотіли одержати землю» [17,арк.14], а Чортківський повіт ревком видав наказ про «примусову позичку» у багатших селян знарядь праці для обробітку бідняками своїх земель [10,с.104].

Стосовно психології галицьких селян цікавим є спостереження голови Галревкому В.Затонського, яке він зробив у реляції В.Леніну 6 вересня 1920 р.: «…на шлях справжньої соціальної революції галицьке село, добре вишколене на західноєвропейську

манеру, виробивши в собі великі організаційні навики, вступає несміливо. Жде наказу або хоч би дозволу, зате накази виконуються ідеально» [12,с.516].

Основними проблемами при реалізації земельної політики були відсутність потрібної кількості знарядь праці, підвод, коней тощо. Стосовно останніх, становище ускладнювалось постійними реквізиціями та інтенсивною підводною повинністю з боку тилових військових частин. Пріоритет військових цілей значно ускладнювало проведення сільськогосподарських робіт, особливо в умовах постійних дощів, що загрожувало значними втратами урожаю. На початок вересня 1920 р. завершено розподіл «нетрудових» землеволодінь було видано спільну постанову земельного та харчового відділів Галревкому про експропріацію всього поміщицького майна, в тому числі те, яке було залишено на збереження куркулям [14,с.276]. Поміщиків–дідичів, які залишились, слід було арештовувати і під конвоєм скеровувати до повіт ревкомів.

На базі панських фільварків планувалось створення радянських зразкових господарств (радгоспів, комун, артілей). Вони мали користуватись найкращою землею, механізованими знаряддями праці та відбірною племінною худобою [4,с.14–15]. Галревком планував надавати їм фінансову допомогу [21,арк.1], оскільки вони мали слугувати наочним прикладом успішності більшовицького типу економіки. Колективні господарства було створено земельними відділами Галревкому в Збаражському, Чортківському, Гусятинському та Скалатському повітах. В деяких випадках, готовність селян до спільного використання дефіцитних знарядь праці та коней для обробітку приватних сільських наділів, в урядових реляціях видавалась за щире бажання селян до колективного обробітку всієї землі [18,арк.5]. Всі колективні господарства, які створювались на базах фільварків були добровільними та обирали для керівництва управу (3–х чоловік). Однак, голова назначався повітревкомом із числа лояльних селян, для контролю за роботою комуни [12,с.380]. Управа здійснювала розподіл обов'язків для ведення робіт, вела облік часу праці членів та розподіл урожаю.

В складних умовах соціально–економічної реальності на перше місце виходило питання виживання. Б.Колодій так характеризував сувору повсякденність серпня–вересня 1920 р. в ГСРР: «Всі наші щоденні турботи зводилися до того, де і як можна би наситися» [9,с.26]. Важкість становища засвідчує повідомлення Продовольчого відділу Галревкому від серпні 1920 р.: «З 5–ти мільйонного населення тільки 15–20% мають лишки хліба, біля 800 тис. зовсім його не мають, більше як 500 тис. не вистачить свого хліба до нового врожаю і тільки 50 тис. може прожити своїм хлібом впроголодь» [22,арк.18]. Непоодинокими були випадки голодної смерті також у містах Східної Галичини, зокрема Тернополі [9,с.26].

Першочерговим питанням для радянських властей було забезпечення робітників та співробітників установ продовольством. Галревком оголосив девіз «Хто не працює, той не їсть», щоб населення «на ділі бачило і почувало класовий поділ населення, який проводить Радянська влада» [24,арк.5]. Перевага у забезпеченні харчами віддавалась «трудовим» верствам населення. В цьому відношенні, цікавим є розставлені радянською владою пріоритети щодо окремих категорій населення: 1) Червона Армія; 2) Галицькі червоні частини; 3) міська і сільська біднота; 4) добровольці та мобілізовані [22,арк.18]. В умовах повоєнної дійсності пролетаріат та селянська біднота на межі виживання, тому були готові йти за всіма, хто був готовий їх нагодувати. Інтелігенція та політично активні верстви теж були перед вибором лояльності до нової влади або смерті. Таким чином, продовольче питання набувала важливого політичного забарвлення для Галревкому.

Маючи дворічний досвід «боротьби за хліб» в Росії та Україні, більшовики ввели хлібну монополію, якою заборонялась вільна торгівля продуктами харчування (хліб, м'ясо, олія); розпочато здачу населенням хлібних надлишків по твердих, як правило не відповідаючим ринковим цінам; практикувались конфіскації, без відшкодування, всіх прихованих продовольчих запасів; вилучення продуктів харчування у «нетрудових» верств населення. Для цього Галревкомом вводився суворий облік харчів у Східній Галичині, а населення розбивалось на категорії. Проведення в життя цих закладів покладалось на Продовольчий відділ Галревкому, голова якого Д.Кудря був одночасно особоуповноваженим Опродкомітету Південно–Західного фронту.

Для попередження спекуляції новоствореним відділом 10 серпня було видано постанову про норми перевезення продовольчих товарів. За нею заборонялось перевезення муки, круп і паші. Обмежено транспортування печеного хліба, м'ясних продуктів, риби, картоплі, олії, масла, яєць, цукру, чаю, кави, солі, тютюну, мила, сірників. Зате в без обмежень дозволялось провозити молочні продукти, конину, м'ясо домашньої птиці, овочі, мед тощо [23,арк.1]. Для контролю на всіх транспортних шляхах виставлялись загороджувальні загони, які мали повноваження проводити догляд майна.

На початку вересня 1920 р. було прийнято декрет «Про хлібну розкладку», за яким за кожним повітом з 16 повітів закріплювалась певна норма збору зернових та фуражу по закріплених цінах. Зразком слугували ціни розроблені для Київської губернії. Від продрозверстки звільнялись господарства, які мали менше 3,5 морги поля (до 2 гектарів) [22,арк.19,21], а якщо селяни мали квитанції на забране продовольство тиловими службами Червоної Армії, то це зараховувалось як частина продрозверстки. Найбільші квоти були визначені для Тернопільського, Борщівського, Скалатського та Підгаєцького повітів. До 1 листопада 1920 р. потрібно було виконати 75% запланованих норм [22,арк.22]. Розроблено плани по забезпеченню продовольством ще незайняті Червоною Армією повіти Східної Галичини. Зокрема із зібраного врожаю повинні були забезпечуватись промислові міста (Львів, Дрогобич, Борислав, Стрий) та гірські район. Планувалось, що Галичина сама забезпечить себе продовольством, крім м'яса, риби та соняшникової олії, які повинні були довезти з УСРР. З промислових товарів ГСРР мала експортувати в РСФРР та УСРР нафту, бензин, сіль, соду, а у зворотному напрямі – мануфактура, знаряддя праці, промислове устаткування, вугілля та інші товари промислового виробництва [24,арк.6].

Потрібно зазначити, що до складу продовольчих відділів ГСРР ЦК КПБ(б)У було делеговано велику кількість кадрів, які займались продовольчою справою в Україні або члени продорганів частин Червоної Армії, із випливаючими з цього наслідками, зокрема незнанням аграрної та продовольчої специфіки Східної Галичини [24,арк.3]. В інструкції Продовольчого відділу стосовно критики політики ревкомів §12 лаконічно зазначав: «…кожний, хто виступає на вічі або так проти розпоряджень революційного комітету, проти інтересів бідноти, є контрреволюціонером і ворогом робітничо–селянської влади» [25,арк.3].

Присутність військових у складі продовольчих органів ГСРР не спростило порозуміння між цивільною та військовою адміністраціями, а навпаки засвідчило відверту вторинність цивільної адміністрації. Продовольчі червоноармійські частини в Збаражському повіті «все чинять на власну руку – збирають збіжжя в селян, один з них побив голову ревкому…» [14,с.297–298]. Зіставляючи такі повідомлення із скаргами від місцевого населення про самовільні реквізиції червоноармійців та важку підводну повинність, можна дійти висновку, що така поведінка були звичним явищем на зайнятій Червоною Армією території Східної Галичини. Намагаючись вирішити проблему продовольчого забезпечення військове командування Червоної Армії віддало наказ про забезпечення військ із запасів на території Волинської та Подільської губерній [12,с.439]. Однак через знищення полько–українськими військами залізниць та мостів сполучення з УСРР було ускладнене. Тому, на території ГСРР залишались особливі продовольчі полки, які забезпечували продовольством у разі крайньої необхідності [22,арк.25].

Продовольча політика Галревком базувалась на декреті Ч.16 «Про організацію громадського харчування» від 25 серпня 1920 р. За ним радянська влада декларувала: «Всезростаюча дорожнеча, необхідність дати працюючим потрібний для життя мінімум харчів висовують на перше місце громадське харчування…» [22,арк.12] Для координації зусиль органів управління створювались Ради громадського харчування, яка мала розробляти необхідні заходи для покращення продовольчого забезпечення. Декрет зазначав: «Громадське харчування для дорослого населення організується в додаток до основного трудового пайка, в першу чергу для робітників, а після – для других працюючих» [22,арк.12]. Проявом гуманізму був §3, за яким харчування дітей до 16 років «незалежно від класового стану їх родин» мало відбуватись на безкоштовній основі.

Базовим документом слугував декрет Ч.17 «Про введення трудового харчового пайка». Імплементуючи доктрину «Хто не працює той не їсть», вводився «розподіл

продуктів харчування по трудовому принципу з метою піднесення працездатності людськості та продукційності її праці» [22,арк.13]. «Трудові» верстви забезпечувались повним пайком, тоді як для «експлуатуючих чужу працю» було передбачено лишень 50% пайка. Окрім цього працюючих поділили на робітників фізичної (категорія «А») та інтелектуальної праці (категорія «Б»), які отримували харчі за пропорцією 3:2. Для працівників стратегічних підприємств, з понаднормовою та фізично важкою працею, а також для працівників «кваліфікованих видів розумової праці» встановлювались спеціальні норми постачання харчами.

Пайок категорії «Б» належало теж отримувати безробітні, ремісники і кустарі, особи зайняті доглядом за дітьми до 12 років у трудових сім'ях, де не менше чотирьох членів сім'ї; вагітні жінки з 5 місяця вагітності. Матері, які годували груддю з дня народження дитини до виповнення року забезпечувались пайком по категорії «А» з додатковим збільшенням харчування. Окрім цього, діти від 1 до 5 років по спеціальних дитячих картках отримували пайок категорії «Б», а старші до 16 років – по категорії «А». Всі решта прошарків населення отримували тільки громадський пайок [22,арк.13]. Але попри декларовані прогресивні елементи продовольча політика залишилась у соціальній частині фактично на папері.

Першочергово мали забезпечуватись військові частини Червоної Армії та військові лазарети, далі – громадські лікарні, міліція, діти. Після цього робітники важливих підприємств, заклади соціального забезпечення, громадського харчування, в'язниці. Закінчували градацію решта робітників та службовців [22,арк.24]. З цього бачимо, що населення забезпечувалось в мінімальному розмірі та за залишковим принципом, свідченням чого було видача продуктів в кредит [24,арк.19].

Основним елементом продовольчої політики Галревкому було створення системи «замкнених їдалень при підприємствах і установах для дорослих, а для дітей – при школах і виховуючи установах» [22,арк.12]. Необхідною умовою такої їдальні була наявність не менше 100 робітників чи учнів. Для інших категорій громадян створювались їдальні загального користування, при наявності не менше 200 чоловік [22,арк.24]. Відкриттям та забезпеченням їх роботи мали займатись підвідділи громадського харчування при повіт ревкомах [24,арк.6]. Громадські їдальні були створені у всіх повітових містах зайнятих Червоною Армією повітах Східної Галичини. Зокрема, у Тернополі було відкрито чотири їдальні, які в тому числі забезпечували щоденно 2 тис. порціями обідів місцевих дітей [14,с.308]. У Борщівському повіті діяли 4 їдальні, Збаражі, Скалаті – 2, Бродах 1 – для службовців [12,с.506]. Ціни в їдальнях встановлювались залежно від критичності ситуації із прохарчуванням населення. Першочергово забезпечувались харчами співробітники радянських установ та робітники. Тотальний контроль за ринком продовольства та товарів першої необхідності створював прецеденти, коли повіт ревкоми давали харчі в кредит, оскільки громадського та трудового пайка не вистачало [24,арк.19]. Уряд ГСРР був змушений навіть йти на збитки, щоб мінімально забезпечити населення Східної Галичини всім необхідним [22,арк.24]. Продовольство було перетворено в інструмент впливу на мешканців та їх лояльності до влади Галревкому.

Складність та катастрофічність продовольчої проблеми із приходом більшовицької демонструють спогади сучасників. Б.Колодій, який був співробітником військового комісаріату, описує одну з таких скарг селянина на реквізиції червоноармійців: «…не тільки забрали весь мід, але і пні порозбивали та все понищили, поломали… большевики забирають все, а в заміну не дають нічого і не ділять землі» [9,с.15–16]. Попри привілейованість радянської номенклатури їх становище було ненабагато кращим: «Всі наші щоденні турботи зводились до того, де і як можна насититися» [9,с.26].

Резонанс отримала справа С.Короля співробітника відділу внутрішніх справ Галревкому, якого за обвинуваченням у прихованні продовольства та контрреволюційній діяльності було розстріляно. Строгість покарання пояснюється тим, що С.Король виступив на чолі співробітників радянських установ із скаргою стосовно їх поганого харчування та створення спеціальної закритої їдальні для вищого істеблішменту Галрекому, що кидало тінь безпосередньо на самого В.Затонського. У скарзі до Робітничо–Селянської Інспекції ГСРР повідомлялось: «Стверджуючи загальне пониження працьоздатности наслідком фізичного вичерпання і постійного недоїдання у

всіх співробітників державних установ з одного боку, і стоячи перед фактом організації нової столової, в якій подається в обильности всего єї привілеєва ним учасникам…» [27,арк.61а]. Збори співробітників Галревкому 31 серпня 1920 р. дійшли висновку: «При такому харчовому становищі робітники всіх офіціальних установ…не можуть брати на себе відповідальности за покладену на їх роботу…Ситі не мають права робити закидів голодним співробітникам радянських установ в саботажі і контрреволюції. Коли страдать во ім'я пролєтарської революції, так страдать всім. Геть з привілеями, геть з совбурами! (совєтська буржуазія – Прим. К.Р.). Перед революцією всі єї робітники рівні» [27,арк.61а зв–61б]. Було обрано комісію, на чолі з С.Королем, яка повинна була захистити інтереси працівників Галревкому. Після таких звинувачень, за наказом В.Затонського, С.Короля було заарештовано ГНК. Слідчий у цій справі розглянувши додаткові обставини присвоєння харчів та мануфактури С.Королем пропонував покарання 8 років примусових робіт з конфіскацією вилучених речей [27,арк.72зв]. Однак, Колегія ГНК врахувавши, що обвинувачений «свідомо брав участь в підриві радянської влади в лиці єї висших органів Галревком, ЦК КПГ» винесли вердикт із вищою мірою покарання – розстрілу [28,арк.22зв]. Вирок було приведено в дію 14 вересня 1920 р, за три дні до евакуації Галревкому з Тернополя [27,арк.73].

Однією з найважливіших ланок господарства, на який спрямовувались реформістські інтенції більшовицького уряду ГСРР, був фінансовий сектор. Через перебування в обігу валют різноманітних державних утворень (царські рублі, керенки, корони, марки, долари, карбованці, гривні) і місцевих громад (бони Львова, Тернополя, Збаража) виникала потреба врегулювання фінансової сфери Східної Галичини. Фондові біржі у Тернополі та Кремянці вели купівлю–продаж дорогоцінних металів, цінних паперів та акцій [16,с.92]. Першим заходом Галревкому було закриття бірж з метою перешкоджанні спекуляції. Фінансова модель комуністичної економіки не потребувала регіональних бірж ринкової економіки. Боротьба з «чорним ринком» жорсткими методами ГНК привела до вичікувального затишшя. Продовольча політика та боротьба із спекуляцією привели до великого дефіциту товарів першої необхідності, різкому підвищенню цін на «чорному ринку».

Вже 1 серпня 1920 р. від імен Галревкому було поширено постанову Ч.3 «Про грошові знаки», яка передавала весь контроль «нормування обмінної вартості всіх грошових знаків, які знаходяться на грошовому обороті» до рук Галревкому. За спекуляцію грошовими знаками оголошувалась конфіскація майна, арешт та суд військового трибуналу. Обов'язковою для розрахунку одиницею стали грошові знаки УСРР, РСФРР та інший радянських республік. Решта паперових грошей визнавались «необовязковими». Було встановлено наступний обмінний курс: 1 радянський карбованець = 1 царський рубль = 1 український карбованець = 2 австрійські корони. В умовах, коли галицьке населення тримало основні заощадження в коронах, це було відвертим знеціненням заощаджень населення.

Галопуюча інфляція грошових знаків, яку підстьобували заходи більшовицьких урядів РСФРР та УСРР масовим друком радянських грошей, які не були підкріплені виробництвом та цінними паперами. Такі заходи, як і невигідний курс обміну валют, були однією з ланок заходів більшовиків по класовій боротьбі із заможними верствами та знеціненню їх заощаджень.

Для кращого контролю потенційних ворогів радянської влади було проведено реєстрацію заможних родин, які могли переховувати значні капітали. Так, при такій реєстрації у Тернополі 20 вересня 1920 р. в списки було внесено більше 100 родин купців, промисловців, банкірів [7,арк.11–16]. Саме з цих громадян збирались «одноразові надзвичайні революційні податки» повітовими органами Галревкому. Так, на середину вересня 1920 року повітовими фінансовими відділами було зібрано: Тернопільському повіті – 15 млн. карбованців, Чортківському – 15 млн. крб., Теребовлянському – 12 млн. крб., Борщівському – 3 млн. крб., Заліщицькому – 3 млн. крб., Бучацькому – 2 млн. крб. Загалом у зайнятих більшовиками повітах Східної Галичини було реквізовано більше 100 млн. крб. [16,с.95].

Цікавим заходом по насиченню готівковою масою ГСРР було передання Галревкому виявлених у банках УСРР грошових знаків Директорії купюрами по 50 карбованців. Декрет Ч.23 від 15 вересня 1920 р. визнав їх обов'язковими для використання, якщо

мали серію АО та порядковий номер від 236 до 250. Також в обігу залишались грошові знаки РСФРР 1918–1920 років випуску та грошові купюри номіналом в 10 карбованців часів Директорії, в якості розмінної одиниці [12,с.561–562].

Заходи примусу та фінансового характеру мали намір стабілізувати фінансове становище уряду В.Затонського. За підрахунками Р.Тхоржевського щоденні витрати Галревкому коливались від 100 до 600 тис. карбованців [16,с.94]. Спроби фінансової реформи робились на фоні знецінення грошових знаків та подорожчання цін на товари масового споживання. Попри всі заходи впорядкування грошової системи населення не мало довіри до радянських грошей: «большевицькі гроші були звичайним папером без вартості» [9,с.18]. Зафіксовані численні випадки небажання приймати радянські карбованці чи нехтували офіційним курсом значно знижуючи їх вартість.

Для того, щоб припинити спекуляцію продовольством продоргани Галревкому розробили тверді заготівельні і відпускні ціни на основні продовольчі товари, а також допустимі норми перевезення [18,арк.5;12,с.390]. За дотриманням останніх мали наглядати ГНК та міліція.

Отже, заходи Галревкому йшли в рамках політики «воєнного комунізму». Основними заходами радянської влади були: націоналізація промисловості та сільського господарства; створення контрольних органів для управління всіма галузями; фінансове та матеріальне виснаження заможних верств; підрив авторитету церкви, інтелігенції, заможного селянства. Попри декларований пріоритет «трудових верств», головними реципієнтами поділу матеріальних благ були частини Червоної Армії та новостворена номенклатура, яка займала провідне місце у радянській моделі «держави–партії».

Список використаних джерел

1. Богайчук В.І. Радянське будівництво на Тернопільщині в 1920 р. // Український Історичний Журнал. – 1968. – №4. – С.118–120.
2. Верига В. Галицька Соціалістична Совєтська Республіка (1920). (Перша большевицька окупація Галичини). Записки НТШ. Т.203. Історично–Філософська Секція. – Нью–Йорк–Торонто–Париж–Мельбурн, 1986. – 202 с.
3. Галицька–Дідух Т.В. Дипломатична боротьба навколо проблеми українського представництва на мирній конференції в Ризі (вересень 1920 – березень 1921 рр.) // Український Історичний Журнал. – 2001. – №6. – С.100–109.
4. Збірник декретів, декларацій і постанов Галицького Революційного Комітету. Випуск 1.– Тернопіль: Всегалицьке Радянське Видавництво, 1920. – 19 с.
5. Державний архів Тернопільської області. – Ф.Р–2369. – Оп.1. – Спр.1.
6. Там само. – Ф.Р–2369. – Оп.1. – Спр.9.
7. Там само. –Ф. Р–2367. – Оп. 1. – Спр.27.
8. Коберський К. Кооперативний буквар. (Перша книжка кооперативного навчання). – Львів: Ревізійний союз українських кооперативів, 1928. – 150 с.
9. Колодій Б. Галицька Соціялістична Радянська Республіка. Спомин з 1920 р. – Львів, Українська Католицька Організація, 1932. – 28 с.
10. Компанієць І.І. Революційний рух в Галичині, Буковині та Закарпатській Україні під впливом ідей Великого Жовтня (1917–1920 рр.). – Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1957. – 112 с.
11. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія галицького стрілецтва. – Львів: Каменяр, 1991. – 200 с.
12. Тищик Б.Й. Галицька Соціалістична Радянська Республіка в 1920 році. Дис. … кандидата юридичних наук. – Львівський державний університет ім. І.Франка, 1965. – 494 с.
13. Тхоржевський Р. Гроші Галревкому // Архіви України. – 1991. – №5 (229). – С.92–95.
14. Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої Соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні (1917–1920 рр.) Документи й матеріали / О.Ю. Карпенка. – Львів: Книжково–Журнальне видавництво, 1957. – 692 с.
15. Стахів М. Третя совєтська республіка в Україні. Нариси з історії третьої воєнної інвазії Совєтської Росії в Україну і розвиток окупаційної системи в часі: Листопад 1919 – Листопад 1924. Бібліотека Українознавства НТШ. Т.26. – Ню–Йорк, 1968. – 244 с.
16. Ткачук А.Г. До 50–річчя Галицької Соціалістичної Радянської Республіки // Український Історичний Журнал. – 1970. – №8. – С.116–119.

17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України) – Ф.2189. – Оп.1. – Спр.1.
18. Там само. – Ф.2189. – Оп.1. – Спр.4.
19. Там само. – Ф.3004. – Оп.1. – Спр.5.
20. Там само. – Ф.2189. – Оп.1. – Спр.10.
21. Там само. – Спр.15.
22. Там само. – Спр.16.
23. Там само. – Спр.29.
24. Там само. – Спр.31.
25. Там само. – Оп.1. – Спр.35.
26. Там само. – Спр.42.
27. Там само. – Ф.2997. – Оп.1. – Спр.59.
28. Там само. – Оп.1 с/ч. – Спр.174.
29. Там само. – Ф.2189. – Оп.3. – Спр.7.
30. Davies N.White eagle, red star. The Polish–Soviet War 1919–1920 and 'the miracle on the Vistula'. – London: Pimlico, 2003. – 308 p.
31. Klimecki M. Galicyjska Socjalistyczna Republika Rad. Okupacja Małopolski (Galicji) Wschodniej przez Armię Czerwoną w 1920 roku. – Torun: Wydawnictwo Uniwersytetu M.Kopernika, 2006. – 229 s.

Кузьмин Р.Я. Военный коммунизм в Восточной Галиции: социально–экономические преобразования Галревкома в 1920 году

Проанализировано социально–экономические преобразования Галревкома, в контексте политики «военного коммунизма». Рассмотрены отношения населения Восточной Галиции к попытке установления большевицкой государственной модели.

Ключевые слова: *советско–польская война 1919–1920 гг., Галицкий революционный комитет, военный коммунизм, национализация, диктатура пролетариата.*

Kuzmyn, R.J. Military Communism in Eastern Galicia: social and economic transformations Galrevkom in 1920 year

The analysis of social and economic reforms Galrevkom, in the context of the policy of «military communism». We considered the ratio of the population of Eastern Galicia attempts to introduce the Bolshevik state model.

Key words: *Soviet–Polish war 1919–1920, Galician revolutionary committee, military communism, nationalization, dictatorship of the proletariat.*

УДК 378.1

Москальова Н.П.

Соціальні аспекти життя студентів ХІМЕСГ у 1930–ті роки

Досліджено соціальні аспекти життя студентів інституту у перші роки становлення ХІМЕСГ: особливості стипендіального забезпечення, умови харчування, забезпечення житлом, елементи комунізації побуту на фоні загального стану студентства м. Харкова.

Ключові слова: *вища освіта, стипендія, соціальне походження, освітянська реформа, прожитковий мінімум, гуртожиток, освітянська реформа, платне навчання.*

Становлення вищої школи у 1930–х рр. відображало характерні особливості розвитку радянського суспільства. Відкриття у 1930 р. у Харкові інституту механізації та електрифікації сільського господарства (ХІМЕСГ) визначалося більшовицькою технічною модернізацією сільського господарства. Поки що відсутні спеціальні роботи, присвячені характеристиці соціальних аспектів життя студентів ХІМЕСГ.

Історія ХІМЕСГ розглянута в ряді статей [1]. Проблемам розвитку вищої школи у 1920–30–і рр. присвячені роботи М.М. Кузьменко, О.Ю. Осмоловської, Є.М. Стрижака, О.О. Лаврут [2]. Питання організації вищої школи розглянуті в роботах М.Ю. Виговського [3]. Студентство радянської України стало об'єктом дослідження робіт В.Прилуцького [4]. Повсякденне життя студентів у 1920–30–і рр. активно вивчає О.Л. Рябченко [5].

В статті зроблено спробу дослідити життя студентів інституту у перші роки становлення ХІМЕСГ, а саме: особливості стипендіального забезпечення, умови харчування, вирішення житлової проблеми, елементи комунізації побуту на фоні загального стану студентства м.Харкова.

Відкриття ХІМЕСГ співпало з початком реалізації масштабних більшовицьких проектів індустріалізації країни та створення в аграрній сфері великого механізованого виробництва. Освітня реформа не була забезпечена необхідною матеріально–технічного базою та фінансуванням. Гостро не вистачало викладацьких кадрів, підручників, навчальних посібників; побутові умови для студентів теж були незадовільні. Відповідно до рішення спеціальної комісії ХІМЕСГ було тимчасово передано будинок по вул. Чайковського, 4. Пізніше інституту було передано будівлю по Московському проспекту, 45, а також будівлю по вул. Броненосця Потьомкіна, 15, де кілька років знаходився адміністративний корпус ХІМЕСГ.

У роки першої п'ятирічки навчання у вузах було платне. Щоб створити нормальні матеріальні умови для навчання трудящих, переважну більшість із них звільнили від плати за навчання. Плата за навчання для незвільнених представників робітничого класу і селянства визначалася в основному в межах від 25 до 100 крб., а для представників інших соціальних верств – від 25 до 301 крб. і вище [6,с.201]. У 1934 р. у зв'язку з успішною пролетаризацією вищої школи в усіх вузах було скасовано плату за навчання. Проте уже з 1.09.1940 р. вона знову вводиться [7].

Для основної маси студентства основним джерелом існування у місті були стипендії. Стипендіальне забезпечення у вузах стало однією із форм регулювання соціального складу студентства. При розподілі стипендій ними забезпечувалися вихідці з трудящих класів перш за все. У 1929/30 н.р. середній розмір стипендії становив 48,6 крб. і стипендіями було охоплено 65,6% студентів. Розмір стипендії залежав від типу інституту, поясу розташування навчального закладу і курсу. Найвищі стипендії одержували студенти індустріально–технічних і сільськогосподарських інститутів (41–55 крб.), а всіх інших вузів – 35–38 крб. [6,с.201–202]. Розмір стипендій був незадовільний для забезпечення елементарних потреб життя. У 1926/27 н.р., коли стипендіальна норма

склала 23 крб., прожитковий мінімум студента рівнявся 30 крб. (з розрахунку обід – 9 крб. на місяць, сніданок і вечеря – 10 крб. на місяць, оплата проживання в гуртожитку – 50 коп., одяг – 5 крб., підручники і навчальні приналежності – 1,5 крб., баня – 30 коп., прання білизни – 70 коп., предмети особистої гігієни – 40 коп., газети й театри – 1 крб.40 коп., перукарня – 50 коп., внески – 5 коп. [8,с.288]. З вересня 1930 р. для студентів індустріально–технічних вузів середній розмір стипендій становив 70 крб. на місяць, сільськогосподарських, економічних і педагогічних вузів – 65 крб., медичних і юридичних – 60 крб., а всіх інших – 50 крб. У межах кожного вузу розмір стипендії залежав від курсу навчання, розташування вузу в одному із п'яти поясів тарифів заробітної плати і трьох розрядів, в які зараховувалися студенти залежно від виробничого стажу та сімейного стану Студенти індустріально–технічних вузів забезпечувалися стипендіями на 75%, сільськогосподарських, економічних та педагогічних – на 70%, медичних на 60%, всіх інших денних вузів – на 50% від загальної кількості студентів [9].

З липня 1932 р. був запроваджений інший принцип стипендіального забезпечення студентів, за яким стипендії призначалися у залежності від успішності. Стипендію не одержували студенти, які не встигали. За Законом від 10.02 33 р. стипендії були такі: при нормальній успішності – від 55 до 115 крб., високій – від 65 до 135 крб. Для дефіцитних спеціальностей відповідно від 75 до 150 крб. та при високій успішності – від 90 до 175крб. [10,с.66].

Певна соціальна група студентства користувалася привілеями у забезпеченні стипендіями, перш за все «парттисячники» (175 крб.), була невелика група студентів, що отримували персональні стипендії (про наявність таких персональних стипендіатів в ХІМЕСГ не відомо, Н.П.).

Розмір стипендій не забезпечував прожиткового мінімуму. Зростання стипендії до кінця 1930–х рр. не дуже вплинуло на покращення життя студентів, оскільки зростала вартість найнеобхідніших речей і продуктів харчування. У 1932 н.р. «...обід, що був 29 коп., тепер коштує 45 коп., сніданок і вечеря замість 16 коп. – 23 коп. Взагалі ціни по студідальнях дуже строкаті» [11]. За даними звіту про роботу інституту у 1934/35 н.р. не вказано, скільки студентів одержували стипендію і в якому розмірі, але вказано, що «економії по стипендіальному фонду за півріччя немає, так само як немає нарікань на неправильну видачу стипендій. За перше півріччя існує перевитрати стипендіального фонду на 3000 крб. Але до кінця року це буде відрегульовано» [12,арк.4,9,14].

За споминами студентів першого дипломованого випуску ХІМЕСГ: «Побутові умови студентів визначалися загальною ситуацією в країні та розміром стипендії. На першому курсі в Полтаві (при організації інституту із Полтавського с.г інституту у Харків було переведено групу студентів 2 та 3 курсів, Н.П.) студенти одержували 19–21 крб. Поступово стипендія збільшувалася. На п'ятому курсі досягла 65 крб., а кандидати в аспіранти одержували до 165 крб.» [13,арк.12–13].

Студенти багатьох інститутів, щиро бажаючи одержати знання, але не маючи достатніх умов для забезпечення прожиткового мінімуму, постійно зверталися до органів влади з проханням вирішити проблему їх матеріального постачання. Так, студенти Харківського зернового інституту скаржилися П.П. Постишеву (27.01.1935 р.), що «студенти «6000» є такі, що ходять босі, обірвані по холоді, від чого бувають хвороби»[8,с.298].

У надзвичайно складних побутових умовах жили в перші роки студенти ХІМЕСГ. «Днями приймальні комісії багатьох інститутів почали проводити іспити вступників.... Правда є такі інститути, які й досі не подумали про організацію приймальної комісії, не то що про зустріч нового набору. Приміром, інститут механізації та електрифікації сільського господарства. Тут, за словами директора, комісію буде утворено за кілька днів до прийому, бо прийом до першого курсу буде закритий, і що ж мовляв робити комісії зараз. Насправді ж інститут не знає, що буде з прийомом на його робітфаки, що є по багатьох районах України. До основних курсів буде прийнято 210 чол. Кількість занадто обмежена лише через брак приміщення. В той же час у приміщенні інституту живуть співробітники, які займають площу, де б могли навчатись 200 студ. Про це дирекція порушила питання перед міськрадою, але остання обійшла це питання...» [14].

Значне збільшення контингенту студентів у 1930/31 н.р. перетворило житлову проблему в катастрофічну, оскільки союзним урядом було відпущено кредит на будівництво

гуртожитків у сумі лише 2,3 млн. крб. (НКО просив 10 млн.) як спецпризначення для Харкова. У постанові ХМПК від 7.04.1931 р. вказано, що «стан з розміщенням студентів у Харкові наштовхується на надзвичайно великі труднощі ... набирає загрозливого характеру...» [8,с.342].

У Харкові планувалося збудувати ряд студентських гуртожитків, подібних Гіганту (мешкало 465 чол.). «Ось питання з гуртожитками – найбільш дошкульне питання готування до нового учбового року. Що виходить? Інститути набирають нових студентів, об'єднання та наркомати дають контингент, дають гроші, відповідають за виш, чекають командирів. А якесь управління гуртожитками при міськраді повинно забезпечувати тих самих нових студентів, яких набирають всі ці інститути та об'єднання... Треба зробити так, щоб самий інститут думав про гуртожитки. Щоб це була його справа. Це можна зробити тоді, коли кожний інститут, кожне об'єднання матимуть свої гуртожитки. Така система, за якою «третя нянька», якесь управління гуртожитками, що стоїть над інститутами, а вірніше між інститутами турбується про матеріальне забезпечення студентства, про кількість та якість якого воно не знає, а знають лише інститути – безглузда, невідповідна,... створює безвідповідальність» [15]. «Першого вересня спромоглися цілковито включитися в навчальний рік лише ... два виші – авіаційний і медичний. І лише з 10 вересня до цих поодиноких «передовиків» почали приставати ще окремі виші, – машинобудівельний, інженерно–економічний, інститут механізації сільського господарства та ін.» [16].

Студенти інституту приймали участь у зведенні гуртожитку Гігант, там же і жили. «...у Харкові, де скупчені десятки тисяч студентів і де справа вимагає напруженої роботи, управи гуртожитків не роблять нічого і на кожному місці відчувається безладдя, безвідповідальність. Наявний житловий фонд гуртожитків на облік не взято. Студентів по гуртожитках та кімнатах розміщують без всякої системи і обліку. Внаслідок такої роботи часто можна спостерігати, що в гуртожитках живуть роками особи, які або зовсім не зв'язані з учбовими установами, або виключені з інститутів, або ж ті, що закінчили їх. Безсистемність розміщення студентів заперечує академланці та бригадній підготовці до лекцій, тому що в гуртожитках та кімнатах студентство живе з багатьох інститутів і різних курсів. В більшості гуртожитків ніякого студентського масового контролю. Коменданти адмініструють, як хочуть» [17]. Пізніше ХІМЕСГ були виділені 11–й та 12–й корпуси гуртожитків на Толкачівці, які були переповнені, погано опалювалися, часто залишалися без води, лише 80% з них у 1933 р. були забезпечені ковдрами, 50% простирадлами і 50% етажерками.

Неодноразово протягом 1930–х років керівники інституту заслуховувалися на засіданнях ХМПК. Так, на нараді 3.08.33 р. було розглянуто питання «Про підготовку до початку навчального року по інституту механізації та електрифікації сільського господарства». В рішенні відмічалося, що «не вистачає приміщень для 105 чол. Цього року буде прийнято 200 чол., а приміщень нема. Питання про прийом остаточно не розв'язане через відсутність учбових приміщень в інституті. Телеграмою Наркомзему Союзу і Комітету вищої технічної школи до одержання нового приміщення або розширення існуючого – прийому не проводити» [18,арк.424]. Середня норма жилплощі у 1934/35 н.р. по інституту складала 4,5 кв.м. на чол., протягом місяця двічі міняли білизну, раз в декаду відбувалося прання білизни за рахунок інституту, санітарна обробка. У 1935 р. гуртожиток, в якому жили студенти, було радіофіковано на 50%. Заняття велися у дві зміни, оскільки аудиторних приміщень не хватало. З утворенням інституту на Павловому полі йшло будівництво навчального корпусу та гуртожитку. В 1934 р. на ці потреби було виділено 450 тис. крб. Планувалося освоїти в майбутньому році 3 млн. крб. Хоча інститутом були оформлені кредити у травні 1935 р., будівництво було призупинено. Наркомзем перестав фінансувати його. Інститут неодноразово про свої проблеми доповідав Наркому, Головвузу, с.г. відділу ЦК КП(б)У, с.г. відділу ЦК ВКП(б), двічі доповідав Харківській міськраді і неодноразово інформував Харківський обком КП(б)У [12].

Гостро стояла в цей час і проблема харчування. Становлення нового навчального закладу припало на роки соціально–гуманітарної катастрофи початку 30–х років – голодомору. «Харчова вартість обіду набагато нижча встановлених норм і дорівнює лише 450–500 калорій, це задовольняє лише пів норму, а в деяких їдальнях немає навіть і

того (прикладом у Харківських студ. їдальнях №13 та 23 калорійність у квітні–травні–червні досягла лише 280–300 калорій). Студїдальні перевантажені, бо робкоопи до цих їдалень прикріплюють осіб, які зовсім не зв'язані з учбовими установами. Від того бувають дуже великі черги, а в деяких випадках через це не вистачає обідів. Сніданками та вечерями студенти охоплені зовсім незадовільно, а родини студентів харчуванням по–більшості не охоплені зовсім. По Харкову з 30 тис. студентів сніданками та вечерями охоплено не більше 10 тис.» [19].

Ось одне із рішень (1931 р.) по Нагірному робкоопу: «1. Перевести студїдальні на госпрозрахунок і встановити чітку відповідальність їхньої адміністрації за стан харчування студентства. 2. Домогтися від Нагірного робкоопу негайно розпочати ремонт їдалень, переобладнання та поширення їх.... 6. Негайно вжити заходів до закріплення кадрів, що обслуговують студїдальні, поповнення їх та підвищення відповідальності за їх роботу». «...людей по їдальнях не вистачає, плинність робочої сили непомірна, адміністративний персонал міняється буквально що–кожні два тижні (в їдальні №13 за 2 міс. змінилося 6 завідувачів). Особливо не вистачає поварів, що тікають з студїдалень в більш «порядні» місця» [20].

Про особливості студентського життя у Харкові наприкінці 1920–початку 30–х рр. свідчать дані обслідування, які були здійснені комісією (весна 1929 р.): стипендію як єдину форму матеріального забезпечення мали 65,4% чол. і 47,4% жінок. Приробіток до стипендії мали 19% чол. і 10,7% жінок. 27% із загальної кількості обслідуваних вважали умови свого харчування нормальними, проте 52% їх вважали незадовільними і 20% дуже поганими. Щодня тільки 44% студентів обідали, 59% снідали і тільки 42% вечеряли; 62% проживали у гуртожитках, 38% – на приватних квартирах, 9% проживали у підвальних та напівпідвальних приміщеннях. Допомога батьків чи родичів як джерело існування зустрічалися у 4,5% чол. і 21,5% жінок. Значні проблеми у студентської молоді були із здоров'ям. Тільки 4,2% чол. і 4% жінок вважали себе здоровими. Студенти мали хвороби нервової системи, серцево–судинні, органів травлення, туберкульоз. На підставі обстеження комісія зробила висновок, що стан здоров'я переважної більшості студентів є незадовільним. В основному, єдиним джерелом існування є державні стипендії. Умови проживання, характер харчування, забезпеченість одягом (38% не мали теплого пальто, 32% не мали задовільного взуття, 35% не мали калош) несприятливі для більшості студентів, що негативно впливало на здоров'я в цілому і шкідливо відбивалося на навчанні [21,с.38–40].

«Житлові умови спочатку були погані. З переїздом з Полтави до Харкова другий і третій курси розмістили в домовій церкві студмістечка. Жили там майже місяць, приймали участь у підготовці гуртожитку «Гігант» ... Жили в цьому ж гуртожитку з жовтня місяця, коли ще не було опалення і каналізації, по листопад місяць. Спали не роздягаючись, укривалися чим тільки можна було. Інколи в дуже холодні дні виступав іній на ковдрах від подиху тих, хто спав. Деякі кімнати–комуни будували печі – «буржуйки» з виводом труби у кватирку, і блаженствували, поки пожежники не заставили їх ліквідувати ці «буржуйки». Всі побутові негаразди та пригоди «полтавчани», як їх тоді називали, та і інші курси переносили стійко, з молодим завзяттям і гумором. Поступово житлові умови покращувалися і стали навіть зовсім хорошими. Особливо, коли нас перевели на «Толкачівку». Харчування на початку 30–х років, в роки перших випусків ХІМЕСГ, було складною проблемою. Існувала карткова система. На ринку хліб коштував дуже дорого. Ніхто не рішався залишати його на столі в їдальні як зараз. Харчувалися студенти в основному в їдальні. Там були великі черги. В їдальню без ложки не впускали і без здачі ложки не випускали. За столом не засиджувалися. Снідали, обідали, вечеряли швидко. Бо над нами вже стояла наступна зміна. Меню в їдальні майже не змінювалося. На перше – суп перловий, на друге – каша перлова. На сніданок і вечерю – чай і «силос», так студенти влучно прозвали вінегрет. Раз на тиждень кусок м'яса до каші. Хліб по картках – 600 г на день. В той час ця норма досить значна. Багато хто ходив на базар, в комерційні магазини, але в порівнянні з їдальнею це було досить дорого. Купували лише ті, хто підробляв на різних посадах та тимчасових роботах. В багатьох містах, МТС, радгоспах, колгоспах у 1931–33 рр. хліба було дуже мало, на працюючих видавали по 400–600 г. Дуже часто хліб був із кукурудзи, навіть із віки з вівсом та іншими сурогатами. Наскільки було складно з

харчуванням, що на випускний вечір 26 лютого 1933 року довелося зібрати хлібні картки всіх випускників. У 1930–33 рр. створювалися невеликі студентські комуни у складі однієї кімнати. Була такою комуною і наша кімната, в якій проживали Кагнер Вітя, Носенко Коля, Рогочій Веня, Сахін Хоня і Цюман Володя. Статут нашої кімнати був неписаний, але досить чіткий. Вся стипендія і 40% тимчасових заробітків йшли в загальну касу. Казначеєм був Сахін Хоня. Облік прибутків і видатків за касовою книгою був досить чітким. Із загальної каси харчувалися в їдальні. Домашні посилки йшли в загальний розподіл, але вони були не часто. По черзі купували одяг за талонами, які розподілялися за рішенням загальних зборів курсу із фондів профкому. Іноді одяг купували на ринку. Такі комуни з різною ступінню усуспільнення стипендії та заробітків були і в інших кімнатах. Одна із них, не пам'ятаю складу, мала назву «трубка Сталіна» [13,арк.12–13]. У 1933 р. бюро ХМПК прийняло рішення про створення самостійної системи потреб кооперації для студентів ряду вищих навчальних закладів м. Харкова, зокрема і в ХІМЕСГ [22,арк.56]. Останній місяць (червень) студенти одержували без особливої доплати посилений сніданок і молоко із навчального господарства за 55% ринкової ціни [12,арк.10].

Незважаючи на труднощі, інститут продовжував жити і розвиватися. У 1935 р. був здійснений перший випуск дипломованих фахівців (із захистом диплома) – 66 інженерів–механіків с.–г. виробництва. Труднощі становлення системи вищої освіти та підготовки народної інтелігенції в значній мірі були породжені самою більшовицькою реформою, що була спрямована на перетворення підготовки кадрів у складову частину адміністративно–командної планової системи, яка формувалася в 1930–і рр.

Список використаних джерел

1. Харьковский институт механизации и электрификации сельского хозяйства. Проспект. – М.: Изд–во МИИСП, 1980. – 40 с.; Москальов Б.Г. Харківський національний технічний університет сільського господарства ім. Петра Василенка: становлення і розвиток у 30–ті роки / Б.Г. Москальов, Н.П. Москальова // Механізація сільського господарства: Вісник ХДТУСГ. – 2004. – Вип.29. – С.5–15.; ХНТУСГ імені Петра Василенка. Буклет. Вид.2–е. – Х.: ХНТУСГ, 2010. – 120 с.

2. Кузьменко М.М. Науково–педагогічна інтелігенція УСРР 20–30–х рр. ХХ ст.: еволюція соціально–історичного типу: автореф. дис. … докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М.М. Кузьменко. – Х., 2005. – 25 с.; Осмоловська О.Ю. Державна політика щодо професорсько–викладацьких кадрів радянської України (1920–1930–ті рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.Ю. Осмоловська – Донецьк, 2004. – 19 с.; Лаврут О.О. Студентство радянської України в 20–ті роки ХХ ст.: автореф. дис. … канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.О.Лаврут. – Донецьк, 2004. – 20 с.; Стрижак Є.М. Кадрове забезпечення середньої та вищої школи УССР: історичний досвід 1920–1930–х років: автореф. дис. … канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Є.М. Стрижак. – Черкаси, 2008. – 20 с.

3. Виговський М.Ю. Становлення та функціонування номенклатури радянської системи освіти в Україні 20–30–х рр. ХХ ст.: автореф. дис. … докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М.Ю. Виговський. – К. 2006. – 35 с.

4. Прилуцький В.І. Матеріально–побутові умови життя студентів радянської України1920–х рр. / В.І. Прилуцький // УІЖ. – 2008. – №3. – С.86–101.

5. Рябченко О.Л. Студенти радянської України 1920–1930–х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації:монографія. – Х.: ХНАМГ, 2012. – 455 с. Рябченко О.Л. Повсякденне життя студентів радянської України (1921–1936 рр.): автореф. дис. … докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.Л. Рябченко. – Х.: 2012. – 40 с.

6. Вища школа Української РСР за 50 років: в 2 ч.Ч.1.(1917–1945 рр.). –К.: Вид–во Київ. ун–ту, 1967. – 395 с.

7. Сборник законов СССР. – 1940. – №27. – С.637.

8. Рябченко О.Л. Студенти радянської України 1920–1930–х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації: монографія. – Х.: ХНАМГ, 2012. – 455 с.

9. Известия. – 1930. – 19 сентября.

10. Высшая техническая школа СССР. – М.: ВКВТО, 1934. – 130 с.

11. Мироненко В. Міжвідомча метушня і гнилі макарони / В.Мироненко // Студент революції. – 1932. – №1. – С.22.

12. Харківський обласний державний архів (далі – Харківський облдержархів). – Ф.Р–5945. – Оп.1. – Спр.2.
13. Архів Музею історії ХНТУСГ ім. П.Василенка. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.170.
14. Маленко А. Повільні кроки інститутські / А.Маленко, І.Грищенко // Студент революції. – 1931. – №24. – С.10.
15. Тамаренко Т. Коли ми вже навчимося готувати навчальний рік? / Т.Тамаренко. Студент революції. – 1931. – №25–26. – С.6–8.
16. Тихий Б. Неполадки «пускового періоду». Харківські виші розпочали навчання незадовільно / Б.Тихий // Студент революції. – 1931. –№28. –С.4–8.
17. Олійник М. Ліквідувати знеосібку в гуртожитках / М.Олійник // Студент революції. – 1931. –№28. – С.33.
18. Харківський облдержархів. – Ф.Р–408. – Оп.8. – Спр.152.
19. Олійник. До сурової відповідальності зливників студентського харчування / Олійник // Студент революції. –1931. – №29–30. – С.16–17.
20. Тихий Б. Цех харчування – на рівень з темпами / Б.Тихий // Студент революції. – 1931. – №22–23. – С.24–26.
21. Томілін П. Що кажуть цифри (Попередній аналіз санітарно–побутового обслідування харківського студентства, проведений навесні 1929 р.) / П.Томілін // Студент революції. – 1931. – №6. – С.38–40.
22. Харківський облдержархів. – Ф.П–69. – Оп.1. – Спр.95.

Москалева Н.П. Социальные аспекты жизни студентов ХИМЭСХ в 1930–е годы
Исследуются социальные аспекты жизни студентов института в первые годы его становления: особенности стипендиального обеспечения, условия питания, обеспечение общежитиями, элементы коммунизации быта на фоне общего состояния студенчества г. Харькова.
Ключевые слова: *высшее образование, стипендия, социальное происхождение, прожиточный минимум, общежитие, образовательная реформа, платное обучение.*

Moskaleva, N.P. Social aspects of life of students of Kharkov institute of mechanization and electrification of agriculture in 1930–s
The social life of students of institute in first years of formation: Features of fellowship training, conditions of feeding, providing dormitories, elements of communization of life on the background of state of the students in Kharkov.
Key words: *Higher education, fellowship, social origin, subsistence minimum, dormitory, educational reform, paid education.*

УДК 334.735(47+57) «19»
Оніпко Т.В.

Запровадження Міжнародним кооперативним альянсом Міжнародного дня кооперації та участь у його святкуванні споживчої кооперації УСРР

Розкрито причини встановлення Міжнародним кооперативним альянсом Міжнародного дня кооперації та його значення для пропаганди кооперативних ідей. Висвітлено досвід започаткування цього свята в УСРР у 1923 р. Зроблено висновок про те, що Міжнародний день кооперації сприяв залученню до споживчих товариств нових членів, поліпшенню добробуту пайовиків і зміцненню фінансового стану кооперативних організацій.

Ключові слова: *міжнародний кооперативний рух, Міжнародний кооперативний альянс, Міжнародний день кооперації, споживча кооперація, кооперативна пропаганда, кооперування населення.*

Досвід 1920–х рр. свідчить про те, що споживча кооперація посідала достойне місце в міжнародному кооперативному русі. Прикметно, що запровадження Міжнародного дня кооперації в радянській Україні сприяло зацікавленості громадян в організації кооперативів як форми самозахисту в умовах економічної кризи в СРСР 1923 р. У нинішньому році виповнюється 90–річчя від моменту першого святкування Міжнародного дня кооперації в УСРР. Відкинувши ідеологічні штампи, зумівши проаналізувати надбання минулого, вбачаємо сенс у тому, щоб активізувати роз'яснення кооперативних ідей, гуманістичних принципів кооперації та її потенційних можливостей.

Дослідження з історії налагодження зв'язків споживчої кооперації України з міжнародним кооперативним рухом з'явилися ще в 1920–ті роки. З партійно–класових позицій міжнародну діяльність споживчої кооперації СРСР і центральної спілки споживчих товариств України – Вукопспілки (ВУКС) розглядали більшовицькі популяризатори кооперативного руху Е.І. Варьяш [1], С.Зарудний [2], В.М. Целларіус [3]. Суттєвий внесок у вивчення досвіду міжнародної діяльності споживчої кооперації СРСР, до складу якої входила вітчизняна кооперація, у післявоєнний період зробили радянські автори, зокрема О.І. Крашенниников [4]. При цьому вони надавали перевагу висвітленню політичного значення Міжнародного дня кооперації.

Серед сучасних українських дослідників кооперативного руху лише деякі приділили увагу значенню Міжнародного дня кооперації для налагодження зовнішньоекономічних зв'язків України. Передусім йдеться про розвідки М.А. Журби [5]. Погоджуємось із думкою вченого про те, що нині назріла необхідність розробки концепції історичного дослідження міжнародних зв'язків кооперації, підвалини для яких були закладені ще у 20–ті роки XX ст. Однак у статтях М.А. Журби переважно мовиться про міжнародні контакти сільськогосподарської, а не споживчої кооперації УСРР.

На підставі аналізу історіографічної бази окресленої проблеми можемо констатувати, що глибокого дослідження вітчизняного досвіду святкування Міжнародного дня кооперації споживчими товариствами та їх спілками донині не зроблено. Відтак метою даної статті є спроба висвітлення досвіду започаткування Міжнародного дня кооперації в УСРР Вукопспілкою, оскільки саме вона першою серед інших українських кооперативних спілок у 1923 р. стала членом Міжнародного кооперативного альянсу (МКА).

Питання про Міжнародний день кооперації з кінця XIX ст. не раз виникало на засіданнях МКА. Вперше в Росії на сторінках преси ідею про міжнародний день кооперації порушив артільний батько Микола Левитський. Перша світова війна практично припинила роботу МКА, міжнародний зв'язок кооперації ослабнув. Лише всередині 1921 р., з моменту Базельського конгресу МКА (Швейцарія), знову постало питання про запровадження дня кооперації.

Між науковцями дотепер тривають дискусії стосовно того, хто був ініціатором запровадження Міжнародного дня кооперації: керівники Альянсу чи радянські коопера-

тори? На думку сучасного дослідника міжнародного кооперативного руху А.М. Журби, це свято ініціював Міжнародний кооперативний альянс, який з моменту Базельського конгресу МКА почав розробляти рекомендації щодо введення такого дня. Голова МКА Гетхард на сторінках бюлетеня МКА підкреслював: все, що зроблено донині в справі об'єднання кооператорів, стосувалося лише тих, хто вже цікавився роботою кооперації. Він наголошував на тому, що треба зацікавити якнайширші кола людності ідеєю кооперації [5]. Весною 1922 р. ним було запропоновано офіційно встановити Міжнародний день кооперації. Цю пропозицію одноголосно ухвалили на засіданні ЦК МКА, яке відбулося 11 квітня 1922 р. у Мілані (Італія) [5]. Засідання Виконкому МКА, яке відбулося 30 вересня 1922 р. у м. Ессені (Німеччина), вирішило святкувати щороку день кооперації в першу суботу липня. Остаточно 4 лютого 1923 р. засідання Виконкому МКА ухвалило святкувати Міжнародний день кооперації в усіх країнах без винятку.

Більшовицький дослідник міжнародного кооперативного руху О.М. Лозовий ще в 20–і роки XX ст. свідчив про те, що у 1922 р. саме пропозиція радянських кооператорів святкувати щорічно Міжнародний день кооперації була підтримана на засіданні ЦК МКА в Мілані. Як зазначав автор, остаточно питання про Міжнародний день кооперації було вирішено у вересні 1922 р. і призначено це свято на першу суботу липня не без згоди і наполягання радянських кооператорів. Він наголошував на тому, що святкування дня кооперації мало «демонструвати згуртованість кооператорів усього світу і міць кооперативних організацій як способу економічного визволення робітничих мас і запоруку загального миру» [6,с.21].

С.Зарудний, займаючи більшовицьку позицію, був переконаний у тому, що керівники МКА, запроваджуючи Міжнародний день кооперації, водночас намагалися позбавити його революційного змісту, чому й призначили святкування не на 1 травня – день пролетарської солідарності, а на першу суботу липня [2,с.23]. Вважаємо цікавою точку зору С.Зарудного щодо причин встановлення дня кооперації. Він звертав увагу на те, що загальносвітова економічна боротьба кооперації проти дрібних комерсантів, крамарів, лихварів та перекупщиків відбувалася майже вдало. Але проти трестів та великих банків кооперація не могла встояти, тому потрібно було саме в Міжнародний день кооперації активно проводити антимонопольну і антитрестову пропаганду.

Відомий теоретик і практик кооперації В.М. Целларіус, який у 1920–і роки репрезентував українську радянську кооперацію в МКА, дотримувався думки, що пропозиція про встановлення Міжнародного дня кооперації усе ж таки належала очільнику МКА Гетхарду. Цей день, на думку голови Альянсу, «мав бути єдиним днем святкування й пропаганди кооператорів усього світу» [7,с.7]. Дослідник зазначав, що визначаючи день кооперації, Альянс виходив з того, що влітку легше організувати святкування багаточисельних кооперованих та некооперованих мас. На суботу воно призначено з огляду на те, що в цей день на підприємствах і в установах робочий день закінчувався раніше. На думку В.М. Целларіуса, встановлення дня кооперації було викликано прагненням керівників МКА збільшити кількість членів кооперації. Кооперація повинна була привселюдно показати ті успіхи, яких вона досягла, і охопити своїм впливом ту частину населення, яка ще не встигла вступити до кооперативів [7,с.8]. Однак автор, переймаючись ідеєю класової боротьби, закінчував свої роздуми тим, що свято кооператорів, як і 1 травня та 8 Березня, мало набути революційного змісту. З цього приводу він писав: «Міжнародний день кооперації повинен яскраво виявити братерське єднання мільйонів трудящих, що за допомогою кооперації ведуть боротьбу з капіталізмом» [7,с.10].

На початку літа 1923 р. МКА опублікував «Маніфест» про запровадження Міжнародного дня кооперації, згідно якого святкування у той рік мало проходити в усіх країнах 7 липня. Тоді Міжнародний день кооперації вперше відзначався в СРСР. У 1923 р. пропозицію Центроспілки РСФРР щодо гучного та масштабного відзначення Міжнародного дня кооперації підтримали й представники Вукопспілки. Деякі дослідники дотримуються точки зору, що однією з передумов вступу ВУКС до складу МКА у 1923 р. було визнання нею Міжнародного дня кооперації та його широке відзначення. М.А. Журба наголошує на тому, що виконання цієї умови контролювалось МКА [5].

Партійно–державні очільники СРСР та УСРР, зокрема, більшовицьке керівництво ВУКС (її правління з травня до жовтня 1923 р. очолював кооператор–більшовик О.Г. Шліхтер) розглядали Міжнародний день кооперації, по–перше, як можливість продемонструвати переваги кооперативного методу господарювання над приватним сектором економіки, по–друге, як спробу продемонструвати переваги радянської влади. Газета «Вісті ВУЦВК» звертала увагу на те, що згідно з планом Виконкому МКА відзначення Міжнародного дня кооперації мало проходити в усіх губернських і повітових містах та волостях СРСР [8,с.1]. Святкування Міжнародного дня кооперації в 1923 р. було підтримано в УСРР на державному рівні, про що свідчать архівні документи. Члени ЦК КП(б)У 9 липня 1923 р. брали активну участь у засіданні Всеукраїнської кооперативної ради «Вукоради» з нагоди свята [9,арк.44]. Крім цього, Агітпроп ЦК КП(б)У спеціально підготував тези для агітаторів–комуністів з нагоди Міжнародного дня кооперації, в яких зазначалося, що це свято в радянській країні переслідує двояку мету: по–перше – зміцнення власне радянської кооперації; по–друге – посилення комуністичного впливу на кооперацію буржуазних країн [9,арк.160].

Напередодні свята Вукопспілка розробила план участі споживчої кооперації в святкуванні Міжнародного дня кооперації. Видавничим відділом ВУКС були надруковані тези для агітаторів, гасла, плакати з діаграмами, листівки, що наочно демонстрували діяльність кооперації в різних країнах Західної Європи, Радянському Союзі, зокрема в УРСР. У кооперативній пресі з'явилися статті та заклики до кооператорів і всіх верств населення спрямувати сили на зміцнення радянської кооперативної системи, зростання її авторитету в міжнародному кооперативному об'єднанні. 7 липня 1923 р. вітчизняними кооператорами на вулицях були вивішені плакати: «Справжнє кооперування широких мас – наше завдання» [10,с.1].

Організаційний відділ Вукопспілки запропонував місцевим споживчим спілкам та робітничим кооперативам відпускати у цей день товари з крамниць зі знижкою, організувати продаж поліпшених обідів із кооперативних їдалень, здійснювати торгівлю книжками на кооперативну тематику, відкривати нові товариства тощо. Як засвідчують архівні дані та періодичні видання, на промислових підприємствах, у парках та на майданах відбулися мітинги, були влаштовані лекції про значення кооперації, поширювались спеціальні брошури та листівки, присвячені дню кооперації, проходили безкоштовні спектаклі і дитячі ігри, екскурсії, кооперативні ярмарки, відбувалася роздача дітям членів споживчої кооперації подарунків тощо. У день кооперації товари з кооперативних магазинів відпускали у середньому зі знижкою 10% [11,с.2].

Цікаву інформацію про відзначення Міжнародного дня кооперації помістила газета «Комуніст». Так, Вінницький робітничий споживчий кооператив на святкування дня кооперації відкрив низку споживчих кооперативів, у тому числі імені Роберта Оуена. Отримані Вукопспілкою телеграми про святкування дня кооперації в Бахмуті, Запоріжжі, Катеринославі, Житомирі, Єлизаветграді, Херсоні, Кременчуці та інших містах засвідчували, що 7 липня 1923 р. у цих містах на заводах і фабриках, підприємствах, у районних парках і міських садах відбулися лекції і мітинги з доповідями про значення кооперації. Як для членів кооперації, так і некооперованої частини населення були випущені спеціальні брошури та листівки із роз'ясненням важливості кооперації для поліпшення побутових умов життя населення. Із кооперативних магазинів та розподільників районних робітничих кооперативів пайовикам відпускали товари зі знижкою 10–15%. Аналогічні заходи з нагоди свята кооперації були вжиті кооперативними організаціями Одещини. Цікавим видається такий факт: одеські кооператори у Міжнародний день кооперації ухвалили взяти шефство над низкою споживчих товариств на селі [12,с.2].

Готуючись до свята, оргвідділ Київського Соробкоопу (Центральний робітничий кооператив міста Києва) розробив план участі у святкуванні Міжнародного дня кооперації у Києві та в окрузі. Видавничий відділ Соробкоопу друкував гасла і плакати, готував порівняльні плакати–діаграми, що мали демонструвати діяльність кооперації в різних країнах Західної Європи і в СРСР. Також оргвідділ подав правлінню Соробкоопу проект відпуску товарів у цей день із кооперативних магазинів зі знижкою проти звичайних цін, а також пільгового продажу поліпшених обідів з кооперативних їдалень. Разом з тим йшлося про влаштування крамничок для пільгового продажу кооперативних книжок. Важливо, що до свята Соробкоопом було заплановано відкриття кооперативного музею [13].

У кооперативі на сірниковій фабриці м. Києва збори ухвалили таке рішення: на честь Міжнародного дня кооперації дати фабриці ім'я ткачів – рочдельських піонерів (засновники першого споживчого товариства в світі, м. Рочдель, Англія). Діти пайовиків зібралися біля дитячого містечка, яке утримувала на свої кошти київська кооперація, і розпочалися гуляння з прапорами, на яких були заклики: «Ми – майбутні кооператори!». Як повідомляв «Бюлетень Вукопспілки», «у Києві всі кооперативи прикрасили свої будинки, це ж зробили державні установи. Деякі вулиці нагадували своїм зовнішнім

виглядом свято Першого травня» [14,с.23]. У цей день на зборах київських кооператорів одну з вулиць міста вирішили назвати вулицею Кооперації. У кооперативних магазинах товари відпускали зі знижкою 10–20%. Особливу увагу приділили агітації за вступ до споживчих товариств і внесення паїв, зменшених у цей день. До недоліків святкування всі київські газети віднесли слабку участь у проведених заходах молоді та жінок [15,с.119].

Наводимо ще одне повідомлення про свято кооперації в Києві та його околицях (святкові заходи тривали декілька днів), яке помістила газета «Спілка» – друковане видання київських кооператорів. У ньому мовилося про охоплення заходами з нагоди Міжнародного дня кооперації різних верств населення. Зокрема, в повідомленні говорилося: «7 липня 1923 р. у місті Києві були прочитані доповіді на підприємствах, проведені урочисті збори кооперованих робітників, збори жінок–робітниць, мітинги і концерти. Пройшло дитяче свято з роздачами дітям подарунків. 8 липня 1923 р. святкували день кооперації в Обухові. Увечорі відбулась вистава, улаштована силами місцевих кооперативів. У Василькові день кооперації припав саме на день річниці Васильківського робкоопу. Велику увагу було надано дітям – проведено бесіди на кооперативні теми в дитячих установах і організована під керуванням КСМУ (Комуністична спілка молоді України) дитяча маніфестація» [16].

Досвід проведення Міжнародного дня кооперації в УСРР у 1923 р. більшовицький теоретик кооперації В.М. Целларіус порівнював із досвідом відзначення цього дня за кордоном. Дослідник писав, що з метою відзначення дня кооперації в УСРР у містах і волостях були створені особливі комісії з підготовки святкування, видані спеціальні книги, газети і номери журналів про кооперацію, проведені лекції і доповіді на підприємствах, влаштовані збори, спільні урочисті засідання рад профспілок і кооперативів, організовані дитячі свята, маніфестації та екскурсії дітей із сільської місцевості до міста. Підсумовуючи результати першого відзначення Міжнародного дня кооперації в УСРР, В.М. Целларіус підкреслював, що воно «було поставлено широко» з охопленням громадськості міста та села [17,с.20]. Він свідчив про те, що «широкі маси робітників і селян помітили та запам'ятали влаштування Міжнародного дня кооперації» [17,с.33].

Разом з тим В.М. Целларіус підкреслював, що в 1923 р. у багатьох країнах Європи кооператори не змогли відзначити Міжнародний день кооперації широкомасштабно. Чому так? Дослідник з цього приводу писав, що «частина кооператорів за кордоном боїться розпочати відверту й рішучу боротьбу з капіталом, що там кооперація в полоні у буржуазії. Це їй не дає можливості поширюватись». Він наголошував на тому, що у Швейцарії, Голландії, Данії, Швеції, німецьких частинах Чехословаччини кооператори зовсім відмовилися від Міжнародного дня кооперації. В інших країнах, на думку автора, святкування дня кооперації «пройшло тихо, мляво, скупчено, без широких мас» [17,с.19]. Натомість, там, де брали участь комуністи, святкування мало вигляд жвавий, яскравий, а тому звертало на себе увагу працюючих.

Отже, з 1923 р. українські кооператори, підтримуючи ініціативи МКА, започаткували відзначення в першу суботу липня Міжнародного дня кооперації. Святкування цього дня в УСРР, як і загалом в СРСР, стало дієвою формою кооперативної пропаганди та залучення до кооперативів нових членів і додаткових коштів, що, в свою чергу, сприяло поліпшенню фінансового стану кооперативних організацій. Запровадження дня кооперації давало можливість кооператорам не лише довести переваги кооперативного сектора економіки над приватним господарюванням, але й переконати населення в перспективі кооперативного руху.

У свою чергу, більшовицьке керівництво УСРР усіляко намагалось використати Міжнародний день кооперації з політичною метою, а саме для комуністичної пропаганди та поширення революційних ідей. Більшовизація кооперативних структур та посилення комуністичного впливу в міжнародному кооперативному русі, звісно, було порушенням їх демократичних засад. Тож уроки минулого, з одного боку, переконливо засвідчують значний авторитет споживчої кооперації України серед міжнародної кооперативної спільноти, а з іншого – застерігають від політизації громадських організацій.

Для того, щоб оптимізувати споживчу кооперацію нині, потрібна не лише підтримка держави, але і сприяння населення, для якого кооперація справді може стати виходом із економічної скрути. Тож активізація діяльності кооператорів щодо пропаганди кооперативних ідей, розширення масштабів щорічного відзначення Міжнародного дня кооперації в Україні сприятиме залученню до кооперативів нових членів, розширенню їх соціальної бази, поповненню пайового капіталу. У свою чергу, отримавши фінансове

поповнення, споживчі товариства та їх спілки, особливо в районних центрах і на селі, зможуть активізувати, а в ряді випадків – відновити діяльність переробних підприємств, торговельних об'єктів, закладів побуту.

Список використаних джерел

1. Варьяш Э. Международное кооперативное движение и советская кооперация. – М.: Город и деревня, 1926. – 98 с.
2. Зарудний С. Кооперативний інтернаціонал. – Харків: Книгоспілка, 1927. – 43 с.
3. Целларіус В.М. До Міжнародного дня кооперації / В.М. Целларіус. – Х.: Книгоспілка, 1924. – 22 с.; Целларіус В. До Міжнародного дня кооперації / В.Целларіус. – Х.: Книгоспілка, 1925. – 48 с.
4. Крашенинников А.И. Международное кооперативное движение. Изд. 2–е, доп. и перераб. / А.И. Крашенинников, А.М. Морозов. – М.: Экономика, 1977. – 223 с.
5. Журба М.А. Міжнародні зв'язки споживчої кооперації України в 1922–1927 роках [Електронний ресурс] / М.А. Журба // Історія науки і біографістика. – 2006. – №1. – Режим доступу: http: // www. nbuv.gov.ua.
6. Лозовий О. Кооперативний інтернаціонал / О.Лозовий. – Х.: Держ. вид–во України, 1929. – 75 с.
7. Целларіус В. Міжнародний день кооперації і наші завдання / В.Целларіус. – Х.: Книгоспілка, 1929. – 23 с.
8. До Міжнародного дня кооперації // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 9 червня.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1743.
10. Хроніка. Святкування Міжнародного дня кооперації // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 15 липня.
11. Кооперативні пільги у день кооперації // Коммунист. – 1923. – 8 июля.
12. Чубря. Международный день кооперации / Чубря // Коммунист. – 1923. – 8 июля.
13. Святкування Міжнародного дня кооперації в Києві // Спілка (видання Київської спілки споживчих товариств).– 1923. – 23 червня.
14. Кооперативне свято на місцях // Бюлетень Вукоопспілки. – 1923. – №23. – С.21–24.
15. Нариси з історії споживчої кооперації Київщини / В.П. Пак, Ф.І. Ленченко; за ред. Ф.І. Ленченка. – К.: Ірірдіум, 2002. – 200 с.
16. Загальне святкування в місті // Спілка. – 1923. – 19 липня.
17. Целларіус В. До Міжнародного дня кооперації / В.Целларіус. – Х.: Книгоспілка, 1924. – 22 с.

Онипко Т.В. Введение Международным кооперативным альянсом Международного дня кооперации и участие в его праздновании потребительской кооперации УССР

Раскрыты причины установления Международным кооперативным альянсом Международного дня кооперации и его значение для пропаганды кооперативных идей. Освещен опыт введения этого праздника в УССР в 1923 г. Сделан вывод о том, что Международный день кооперации способствовал привлечению в потребительские общества новых членов, улучшению благосостояния паевиков и укреплению финансового состояния кооперативных организаций.

Ключевые слова: *международное кооперативное движение, Международный кооперативный альянс, Международный день кооперации, потребительская кооперация, кооперативная пропаганда, кооперирование населения.*

Onipko, T.V. The introduction of International day of cooperation by International cooperative alliance and participation of consumer cooperation of USSR in its celebration

The reasons of establishment of International day of cooperation by International cooperative alliance and its value for promotion of cooperative ideas are opened. The experience of introduction of this holiday in USSR in 1923 is shined. The conclusion is drawn that the International day of cooperation promoted attraction of new members in consumer societies, improvement of shareholders' welfare and strengthening of the financial state of cooperative organizations.

Key words: *international cooperative movement, International cooperative alliance, International day of cooperation, consumer cooperation, cooperative promotion, cooperation of population.*

УДК 94(477)

Бондарєва С.О.

Накази органів державної влади як джерело з історії соціально–культурного розвитку України періоду непу

Висвітлюються позиції органів державної влади щодо здійснення тих чи інших заходів у сфері соціально–культурної політики України періоду непу на прикладі наказів. Досліджено зміст, оформлення та вплив цього виду документа на внутрішнє життя установ, закладів і організацій. Розкрито, що за допомогою наказів конкретизувалися положення постанов органів влади.

Ключові слова: *накази, соціально–культурна політика, діловодна документація, неп.*

Важливе значення в процесі дослідження джерел з історії соціально–культурного розвитку України в період непу має дослідження наказів органів державної влади. Ці документи допомагають визначити рівень ефективності регулювання діяльності установ у соціокультурній сфері і надають можливість проаналізувати причини, які призвели до певних наслідків, відображених у організаційно–правовій документації. Дослідження цього виду документа має велике значення для розробки сучасного законодавства та стануть основою для вироблення рекомендацій під час прийняття політичних рішень у соціально–культурному житті сучасної України, що й обумовлює актуальність даної статті.

Тому метою даної статті є вивчення та аналіз наказів органів державної влади як джерела з історії соціально–культурного розвитку України періоду непу.

У джерелознавчих дослідженнях практично немає робіт в яких накази вивчалися як окремий вид джерела. В основному вони досліджувалися як вид діловодної документації. Насамперед, це праці М.Варшавчика [1], І.Ковальченка [2], О.Медушевської [3], Р.Мнухіної [4], К.Петряєва [5], А.Пронштейна [6], Л.Пушкарьова [7], В.Стрельського [8], Л.Шепелєва [9] тощо. В окремих з них наряду з розв'язанням важливих теоретико–методологічних проблем джерелознавства значну увагу приділено обґрунтуванню роботи з діловодними документами. Накази як окремий вид джерела розглядав дослідник Г.Тарле, він проаналізував накази Вищої ради народного господарства (ВРНГ) другої половини 1920–х рр. [10,с.146]. Суттєва роль у справі поглиблення джерелознавчих досліджень діловодних документів радянської доби належить М.Чорноморському [11]. Автором було детально досліджено нормативну базу зазначеного періоду й запропоновано звернути особливу увагу на вивчення наказів, на думку автора, вони були тим джерелом, що дозволили б установити мотиви, якими керувався орган влади у своїй діяльності. Подальший внесок у поглиблення вивчення діловодних документів зробив російський дослідник В.Кабанов [12], він запропонував класифікацію діловодних документів, згідно з якою накази відніс до розпорядчої документації, яка мала реалізовувати управлінську діяльність.

Таким чином, накази як історичне джерело з історії соціально–культурного розвитку України періоду непу не були дослідженні належним чином.

Особливе місце наказів у системі діловодних джерел визначається тим, що вони були найпоширенішим документом, який застосовувався в практиці управління. Як правило, накази видавалися від імені одноосібних керівників різного рівня. Зокрема, право видавати накази належало народним комісарам УСРР, керівникам відомств, директорам установ, закладів системи освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення та іншим особам, право яких на видання наказів установлювалося центральними і місцевими органами влади.

Накази містили інформацію про утворення, ліквідацію, зміну масштабів діяльності установ соціально–культурної сфери та їхніх структурних підрозділів, призначення, переміщення або звільнення робітників, внутрішній розпорядок підприємств тощо.

Текст наказів умовно можна поділити на дві частини: констатуючу і розпорядчу. У першій частині викладалися факти та події, що були підставою для видання наказу.

У розпорядчій частині розкривалися безпосередні заходи, які повинні були бути здійсненими. Розпорядча частина починалася зі слова «Наказую». Констатуюча частина могла бути відсутньою, якщо розпорядча частина наказу не потребувала обґрунтування.

Залежно від змісту накази можна поділити на дві групи: 1) накази із загальних питань; 2) накази із кадрових питань.

Накази із загальних питань видавалися на виконання директивних розпоряджень вищестоящих органів влади за ініціативою керівника установи. У наказах, виданих на підставі розпорядчих документів органів більш високого рівня, доводилися до відома підвідомчих установ директивні вказівки вищестоящих органів влади, конкретизувалися особливості їх застосування в умовах діяльності установи, визначалися виконавці, методи та строки виконання. Особливістю оформлення цих наказів було те, що в констатуючій частині наказу зазначалися назва документа вищестоящого органу влади, його номер, дата і заголовок.

Накази із загальних питань можна розділити на дві підгрупи: 1) накази, які зобов'язували до певної поведінки; 2) накази, які забороняли виконувати певні дії.

Зокрема, на нашу думку, найбільший інтерес для дослідження соціально–культурного розвитку УСРР у 1920–х рр. становлять два різновиди наказів, які зобов'язували до певної поведінки: накази, які вказували на конкретні дії підпорядкованих установ соціально–культурної сфери, та накази, які визначали загальні напрямки роботи місцевих органів освіти, науки, культури, системи охорони здоров'я тощо.

Проаналізуємо наказ за підписом народного комісара освіти «Про покращення роботи шкіл фабрично–заводського учнівства» від 12 квітня 1928 р. За змістом у розпорядчій частині документа можна виділити два блоки, перший з яких присвячено, власне, переліку заходів, а другий – визначенню засобів виконання визначених завдань. Перелік заходів уміщено в п'яти пунктах. Їхній зміст свідчить про те, що на школи покладалися завдання, не тільки пов'язані з підготовкою «...на виробництві з підлітків кадрів кваліфікованих, класово свідомих, технічно озброєних, культурних робітників», а й завдання, метою яких було «...пов'язати процес навчання з виробничою працею». Так, виконавцями цих заходів у документі було визначено плановий сектор і сектор соцвиху, які повинні були «...проробити протягом двох декад план переводу шкіл ФЗУ на базу навчання семирічної трудової школи» і в цьому плані «...передбачити розгорнення прискорених вечірніх курсів підготовки до вступу до ФЗУ». Методичному сектору доручалося протягом місяця «розробити і удосконалити всі типові навчальні плани і програмно–методичні матеріали» [13.с.315].

Цікавим джерелом є також наказ Донецького губернського виконавчого комітету (Губвиконкому) від 19 вересня 1922 р. по Губнаросвіті, підписаний головою Губвиконкому [14,арк.20]. Документ є завіреною машинописною копією.

Судячи з оформлення, наказ було видано за власною ініціативою місцевого органу влади, оскільки в констатуючій частині наказу немає згадки про документ вищестоящого органу, на підставі якого його було б видано. Для обґрунтування причин видання документа в констатуючій частині визначалися важкі матеріальні умови, у яких перебували заклади освіти Донецької області і необхідність їх фінансової підтримки з боку батьків учнів. З метою поліпшення цієї ситуації Губвиконком в особі голови наказував Губнаросвіті ввести у поточному навчальному році обкладання батьків на певних умовах.

Документ складався з чотирьох пунктів з підпунктами. Батьків учнів шкіл було запропоновано поділити на чотири категорії [14,арк.20]. До складу першої категорії мали увійти члени профспілок не нижче десятого тарифного розряду, червоноармійці, зареєстровані безробітні члени профспілок, а також діти–сироти, що не мали батьків. У примітці до цього пункту зазначені особи звільнялися від будь–якого фінансового обкладання. Другу групу становили члени профспілок 10–13 розрядів, третю – 14–17 розрядів. До четвертої групи мали увійти особи, які не були членами профспілок, а також отримували утримання поза тарифною сіткою. З тексту документа зрозуміло, що останні три категорії мали обкладатися певними зборами, проте цей механізм у наказі не прописано.

Цей збір мав збиратися на три місяці уперед. При школах мали бути утворені господарські комісії з членів відділів народної освіти, які мали контролювати увесь процес. Невнесення збору без поважної причини підлягало адміністративній відповідальності.

Проте в примітці до цього пункту було зазначено, що навіть діти злісних неплатників не могли бути позбавленими права відвідувати школу [14,арк.20].

Губнаросвіті доручалося розробити відповідні інструкції з упровадження положення наказу в життя закладів освіти. Наприкінці документа зазначалося, що дія цього наказу поширювалася на всі заклади освіти, які перебували на державному утриманні. Цікавим є той факт, що документ мав набути чинності «заднім числом» – з 1 вересня 1922 р.

Таким чином, на підставі аналізу наказів, направлених до підвладних установ, які зобов'язували їх до певної поведінки, можна стверджувати, що зміст цих документів, як правило, не обмежувався загальними вказівками нижчим органам влади здійснити ті чи інші дії, а містив детальну регламентацію діяльності підвладних органів. Із цього можна зробити висновок про жорстке вертикальне підпорядкування нижчих органів влади вищим. Водночас, окремі документи свідчать, що в деяких випадках органам нижчого рівня відводилася роль не тільки виконавців, але й самостійних ініціаторів певних видів діяльності у межах їх компетенції. Ці документи дають можливість відтворити перелік заходів, які впроваджувалися органами виконавчої влади в процесі покращення соціально–культурного рівня населення країни.

Водночас, поряд із наказами із загальних питань, які визначали перелік конкретних дій нижчих органів влади, наявні й накази, які лише намічали фронт необхідних робіт, залишаючи деталі виконання поставлених завдань на розгляд безпосередніх виконавців.

Проаналізуємо наказ Наркомосу УСРР «Про покращення якості учбової роботи». Розпорядча частина документа містила вісім пунктів, в яких було визначено напрямки роботи місцевих органів освіти, зокрема: 1) залучити до педагогічної роботи вчителів, які працювали не за спеціальністю; 2) підготувати безробітних працівників розумової праці для учительської роботи; 3) залучити до роботи в порядку виробничої практики тих осіб, які навчалися у педагогічних навчальних закладах; 4) встановити нормативну кількість учнів для одного вчителя; 5) переглянути навчальні плани та програми; 6) розгорнути додаткові заняття з відсталими школярами; 7) організувати позашкільну підготовку дітей «переростків» віком 9–11 років, які своєчасно не могли бути прийнятими до школи; 8) знизити вартість підручників та забезпечити школи наочним приладдям [13,с.315].

Підсумовуючи розгляд наказів, які містили тільки загальні вказівки, слід підкреслити, що їхнє значення як історичного джерела, яке відображає діяльність Народних комісаріатів та їхніх підконтрольних органів, полягає, по–перше, у висвітленні змін в методах роботи органів влади у зв'язку зі змінами в соціально–культурній ситуації в країні; по–друге, у висвітленні якості роботи органів влади; і нарешті, по–третє, у висвітленні характеру зв'язків вищих і нижчих ланок органів управління, відображенні вертикалі виконавчої влади в країні.

Накази, які увійшли до другої групи навпаки забороняли певним особам виконувати окремі дії. Як приклад можна розглянути наказ №54 від 3 травня 1923 р. [15,с.31]. Наказ не мав самостійної назви та складався тільки з розпорядчої частини.

Наказом заборонялося здійснення будь–якого рекламування лікувальних послуг. Медичні працівники могли повідомляти в газети лише інформацію про свою спеціалізацію, години і дні прийому, адресу. Заборонялося також рекламування будь–яких «народних» або патентованих ліків.

Усі виставлені або розклеєні оголошення повинні були бути знищеними у дводенний строк: у Києві – з дня оприлюднення наказу у «Відомостях ВЦВК», на місцях – з дня отримання номера «Відомостей ВЦВК» з опублікованим наказом. Газети і типографії, яким було надано оголошення подібного характеру до друку, повинні були негайно припинити їх публікацію [15,с.31].

Подібні накази могли видаватися і за розпорядженням кількох керівників. Зокрема, наказ №52 «Про заборону перевезення будь–яких медичних засобів» [15,с.31]. Наказом заборонялося перевезення у межах УСРР медичних та хірургічних інструментів і приладів, перев'язувальних матеріалів та іншого майна медичних закладів без дозволу Губздравів та Наркому охорони здоров'я.

Особи, які здавали зазначені предмети для відправки через пошту, залізниці, перевезення на конях, повинні були мати відповідний дозвіл: для перевезень у межах губернії – Губздраву, з однієї губернії в іншу – Наркому охорони здоров'я [15,с.31]. Наказ не стосувався військових вантажів, які супроводжувалися військовими документами.

Поштові та телеграфні установи, у яких вже були наявні приватні посилки, невидані отримувачам до дня оголошення наказу у відповідних установах або дня його оприлюднення у місцевих «Відомостях», повинні були направлятися до Народного комісаріату охорони здоров'я. При чому розрахунком із відправниками або утримувачами повинен був займатися безпосередньо Народний комісаріат охорони здоров'я [15,с.31].

Накази з кадрових питань висвітлювали події, пов'язані з прийняттям працівників установ соціально–культурної сфери на роботу, звільненням, відпустками, лікарняними, переведенням на інше місце роботи, оголошенням доган та попереджень тощо.

Прикладом кадрового наказу є «Наказ №9 по Народному комісаріату охорони здоров'я» від 15 січня 1928 р. Наказ є рукописним документом, що дає підстави вважати його чернеткою, до якої пізніше могли бути внесені зміни [16,арк.13–13зв].

Документ не мав констатуючої частини. На нашу думку, це пов'язане з тим, що зміст наказу не вимагав особливого обґрунтування, оскільки носив поточний характер. У документі вирішувалися наступні питання: призначення на час відпустки, відрядження, призначення чергових, попередження про дисциплінарну відповідальність за спізнення на роботу та порушення трудової дисципліни тощо. Наказ мав бути підписаним заступником народного комісара охорони здоров'я УСРР [16,арк.13–13зв].

Деякі накази Наркоматів з кадрових питань містили інформацію окремо по кожному відділу, що входив до складу певного комісаріату окремо. Зокрема, таким був «Наказ по народному міністерству освіти №1» від 3 січня 1922 р. [17,арк.9–13]. Документ є завіреною копією з підписом завідувача відділу особового складу й печаткою Народного комісаріату освіти. Цікавою є та обставина, що мова наказу – російська, а на печатці комісаріату освіти його назва наведена українською мовою, що, на наш погляд, засвідчує початковий етап українізації документообігу державних установ.

Зміст наказу допомагає відновити маловідомі подробиці функціонування Народного комісаріату освіту УСРР на початку 1923 р. З тексту документа зрозуміло, що наказ було видано від імені заступника народного комісара освіти Я.Ряппо, який на той час був виконувачем обов'язків Народного комісару освіти УСРР, замість В.Затонського, який перебував у відрядженні у Вінниці. Згідно з іншим наказом №3, В.Затонський повернувся до виконання обов'язків 26 січня 1923 р. [17,арк.9–13]. Отже, можна припустити, що його відрядження тривало близько двох тижнів.

Перші пункти наказу були адресовані всім головним відділам і були присвячені оформленню документації та здійсненню документообігу. Заслуговує на увагу наступне формулювання одного з пунктів наказу: «Пропоную перейти до перекладу документації на українську мову. На листування українською мовою відповідати українською мовою» [17,арк.9–13]. На нашу думку, це також свідчить про початок процесу українізації.

В останніх пунктах наказу вирішувалися кадрові питання окремо за кожним із відділів. Наприклад, по фото–, кіноуправлінню на підставі рішення ЦВК від 2 січня поточного року підлягали негайному звільненню такі особи: «Домбровський Микола Станіславович – завідувач технічним відділом; Лунін Микола Васильович – рахівник; Ушакова Ольга Андріївна – помічник бухгалтера; Сергієнко Юлія Михайлівна – діловод» [17,арк.9–13].

По Головному управлінню соціального виховання наказувалося ввести додаткову посаду молодшого статистика, судячи з усього, виходячи з потреб цієї установи, а також – перевести молодшого діловода інформаційно–статистичного відділу «тов.[ариша] Резника на посаду молодшого статистика».

По Головному відділу політичної просвіти інженер відділу культури «тов.[ариша] Лимарського В.К.» було відряджено з 4 січня поточного року, що правда, не зазначено куди–саме [17,арк.9–13].

По фінансово–економічному відділу наказувалося відправити статистика фінансово–економічного відділу «тов.[ариша] Кривусову – Первак С.А.» у відпустку на півтора місяці згідно з декретом про охорону материнства і дитинства, а скарбника цього ж відділу вважати хворим з 31 грудня 1922 р. [17,арк.9–13].

Крім завідувача відділу особового складу Народного комісаріату освіти УСРР, наказ повинен був бути підписаним заступником Народного комісаріату освіти і секретарем колегії.

Отже, кадрові накази містять важливу інформацію щодо поточних кадрових змін у Наркоматах та їхніх структурних підрозділах.

Підсумовуючи розгляд наказів, слід зазначити, що їх особливістю було те, що вони створювалися з конкретною поточною метою, для вирішення завдань у межах народного комісаріату, підпорядкованих їм органам влади, установам, закладам тощо. Накази визначали порядок здійснення тієї чи іншої діяльності, організовували внутрішнє життя установ, закладів і організацій, конкретизували положення постанов колегіальних органів влади.

Список використаних джерел

1. Варшавчик М.А. Историко–партийное источниковедение: теория. Методология. Методика / М.А. Варшавчик. – К.: Вища шк., 1984. – 319 с.
2. Источниковедение истории СССР: [учеб. для ист. спец. ун–тов и пед. ин–тов / И.Д. Ковальченко, С.В. Воронкова, А.В. Муравьев и др.]; под ред. И.Д. Ковальченко. – 2–е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 1981. – 496 с.
3. Медушевская О.М. Теоретические проблемы источниковедения: Учеб. пособие / О.Медушевская. – М.: МГИАИ, 1977. – 86 с.
4. Мнухина Р.С. Источниковедение истории нового и новейшего времени: учеб. пособие / Р.С. Мнухина. – М.: Высш. шк., 1970. – 328 с.
5. Петряев К.Д. Гносеологические и методологические основы источниковедения / К.Д. Петряев. – Киев; Одесса: Вища шк., 1978. – 67 с.
6. Пронштейн А.П. Вопросы теории и методики исторического исследования: учеб. пособие [для студентов высш. учеб. завед.] / А.П. Пронштейн, И.Н. Данилевский. – М.: Высш. шк., 1986. – 208 с.
7. Пушкарев Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории / Л.Н. Пушкарев. – М.: Наука, 1975. – 282 с.
8. Стрельский В.И. Основные принципы научной критики источников по истории СССР / В.И. Стрельский. – Киев: Изд–во Киев. ун–та, 1961. – 133 с.
9. Шепелев Л.Е. Изучение делопроизводственных документов XIX – начала XX вв. / Л. Е. Шепелев // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1968. – Вып. 1. – С.119–138.
10. Тарле Г.Я. Источниковедческий анализ некоторых видов делопроизводственных материалов ВСНХ / Г.Я. Тарле // Труды МГИАИ. – М., 1961. – Т.16.
11. Черноморский М.Н. Источниковедение истории СССР. Советский период: [учеб. пособие] / М.Н. Черноморский. – М.: Высш. шк., 1976. – 296 с.
12. Кабанов В.В. Источниковедение истории советского общества: курс лекций / В.В. Кабанов; [Рос. гос. гуманитар. ун–т; Ист.–арх. ин–т]. – М.: РГГУ, 1997. – 385 с.
13. Курило В.С. Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у XX столітті. – Луганськ: ЛДПУ, 2000.
14. Центральний державний архів виконавчих органів управління України (далі – ЦДАВО Україні). – Ф.166. – Оп.2. – Спр.1621.
15. Известия Народного комиссариата здравоохранения УССР. – №1–2.
16. ЦДАВО Україні. – Ф.342. – Оп.1. – Спр.847.
17. Там само. – Ф.177. – Оп.1. – Спр.373.

Бондарева С.А. Приказы органов государственной власти как источник по истории социально–культурного развития Украины периода нэпа

Освещаются позиции органов государственной власти относительно тех или других действий в сфере социально–культурной политики Украины в период нэпа на примере приказов. Исследовано содержание, оформление и влияние этого вида документа на внутреннюю жизнь учреждений, заведений и организаций, доказано, что с помощью приказов конкретизировались положения постановлений органов власти.

Ключевые слова: *приказы, социально–культурная политика, делопроизводственная документация, нэп.*

Bondareva, S.O. The orders of the government as a source for the history of social and cultural development of the New Economic Policy of Ukraine

Highlights the position of the government on the implementation of these or other actions in the area of social and cultural policy of Ukraine in the period of the NEP for example orders. The content, design and impact of the document appears on the inner life of agencies, institutions and organizations, we have proved that with the orders specify the provisions of acts of government.

Key words: *orders, social and cultural policies, record keeping documentation NEP.*

УДК 378.147/663(477) «193»

Білан С.О.

Історія формування системи підготовки фахівців–аграрників у 30–х рр. XX ст.

Здійснено аналіз формування та розвитку системи аграрної освіти в 30–х рр. XX ст. та її впливу на формування професійно–виробничої верстви українського села.

Ключові слова: *фахівці–аграрники, аграрна освіта, аграрний навчальний заклад.*

Розвиток сучасної цивілізації, демократизація суспільства, інтелектуалізація та зростання наукоємності праці, швидкий розвиток сучасних технологій потребують створення умов, за якими громадянин України, оволодіваючи сучасними професійними знаннями, став би високо і гармонійно розвиненою особистістю.

Формування новітньої системи професійної освіти, зокрема й аграрної, характерними ознаками якої є інноваційність, спрямованість на майбутнє, здатність до передбачення, конструктивність, адаптованість до запитів і потреб суспільства, вимагає внесення коректив у зміст та напрями діяльності сучасних аграрних навчальних закладів.

У цьому контексті особливого інтересу набуває процес формування системи аграрної освіти України у 1933–1939 рр. – період, коли трансформації аграрної сфери та певні досягнення у галузі сільського господарства вимагали удосконалення великого колективного господарства на основі використання сільськогосподарської науки, що зумовило становлення та розвиток різнорівневих аграрних навчальних закладів: шкіл, класів, курсів, училищ, технікумів. У свою чергу, нижча та середня освіта цього напряму сприяла становленню аграрних вищих навчальних закладів та розширенню їх мережі, що позитивно позначилося на якості діяльності фахівців агропромислового комплексу України.

Послідовний аналіз та вивчення різних аспектів розвитку аграрної освіти у радянський період здійснили І.Грицаєва, О.Дедусенко, М.Журба, Л.Епик, К.Іванович, О.Ковальчук, С.Коломієць, В.Коропов, В.Мазур, Н.Падун, Г.Субтильна, Н.Талалуєва, І.Фареній, Л.Шепель. Однак, названими дослідниками відображено лише окремі історичні аспекти формування системи аграрної освіти, здебільшого розкрито процеси її зародження і формування в умовах радянської моделі розвитку сільськогосподарського виробництва.

Наявна література не дає достовірного уявлення про нормативну базу, фактичні етапи, типи, напрями та організацію діяльності сільськогосподарських навчальних закладів України у період так званого «завершення соціалістичної реконструкції народного господарства», що охарактеризувався остаточним утвердженням тоталітарного політичного режиму сталінізму, масовими репресіями, змінами у формах власності та господарювання та у всіх галузях народного господарства, а також соціально–економічними перетвореннями.

Мета статті – аналіз і висвітлення процесу становлення та розвитку системи аграрної освіти в 30–х рр. XX ст. та її впливу на формування професійно–виробничої верстви українського села.

Невелика кількість та географія розміщення існуючих на початку досліджуваного періоду аграрних навчальних закладів не задовольняла потреби культурного та господарського розвитку українського суспільства і вимагала формування нової системи аграрної освіти. Відповідно, виникла потреба удосконалення діяльності та розгалуження мережі аграрних навчальних закладів, які сприяли б практичному вирішенню питань сільськогосподарського виробництва на науковій основі.

Значну роль у зосередженні уваги громадськості на розвитку сільськогосподарської освіти та проведенні масової агротехнічної пропаганди серед населення сільських

територій України у досліджуваний період відіграв XII з'їзд КП(б)У, що відбувся в січні 1934 р., рішенням якого було рекомендовано запровадити в усіх колгоспах і радгоспах соціалістичний технічний екзамен для керівних сільськогосподарських кадрів. В спеціальній постанові з'їзду «Про агротехпропаганду і підвищення агротехнічних знань колгоспників, працівників МТС і радгоспів» було поставлено завдання, «починаючи з 1934 р., перейти до обов'язкового агротехнічного навчання колгоспників, працівників МТС і радгоспів за прикладом ліквідації загальної неписьменності» [1,с.573–574].

Виконуючи рішення XII з'їзду КП(б)У, партійні організації УРСР, провели значну роботу, спрямовану на поліпшення агротехнічного виробничого навчання широких колгоспних мас. Питання масового навчання колгоспників стали предметом обговорення обласних і районних партійних організацій, пленумів і бюро обкомів та райкомів партії, партійних зборів первинних партійних організацій. Вони почали створювати агротехнічні і зоотехнічні гуртки, семінари, школи, в яких сільські працівники мали змогу засвоїти агротехнічний мінімум. Станом на 1 лютого 1934 р. лише в 27 районах Чернігівській області діяло 647 сільськогосподарських гуртків, з яких у 38 учні вивчали сіль господарську техніку, 234 – проблеми тваринництва, 177 – основи рільництва, 47 – технологію вирощування технічних культур, 67 – основи агротехніки, 84 – основи інших сільськогосподарських галузей [5,арк.62].

Агротехнічне навчання колгоспників, проведене партійними організаціями України в 1934–1935 рр. сприяло підвищенню їх культурно–технічного рівня, всього, за неповними даними, у лютому 1934 р. в Україні працював 8371 агротехнічний гурток, де навчалось 197746 колгоспників [8,арк.14], однак досягнуті успіхи не були ще показовими порівняно з тими можливостями, які мало механізоване сільськогосподарське виробництво, основною причиною чого було ще недостатнє впровадження новітньої агротехніки.

На січневому пленумі ЦК КП(б)У у 1936 р. було зазначено: «Основними причинами низьких врожаїв у колгоспах України є недостатнє застосування агротехніки, слабке впровадження сортового насіння, відсутність у значної частини колгоспів правильних сівозмін, недооцінка, насамперед в районах степу, нагромадження і використання місцевих добрив, недостатнє використання в більшості МТС тракторного парку, що призводить до затягування робіт і порушення агротехнічних строків» [2,с.46]. Вказавши на причини все ще низьких врожаїв в Україні, пленум намітив заходи з підвищення врожайності сільськогосподарських культур, в тому числі й впровадження у сільськогосподарське виробництво у 1936 р. комплексу агротехнічних заходів, поліпшення агротехнічного навчання і розширення знань всіх працівників сільського господарства, а не здачу агромінімуму, як це було раніше.

У 1936 р. рух за повне охоплення агротехнічним навчанням усіх колгоспників і масове оволодіння ними досягнень передової агротехніки, який очолили партійні організації, набув активного розвитку. Загальна кількість підготовлених для аграрного сектора працівників у роки другої п'ятирічки склала 3935 тис. осіб, у тому числі майже 2,5 млн. механізаторів сільського господарства, хоча за планом в цей період передбачалось залучити до навчання близько 1,5 млн. кваліфікованих працівників сільського господарства [11,арк.92,98]. У сільськогосподарських школах і на різних курсах у досліджуваний період спеціальну підготовку пройшов майже кожен п'ятий працездатний колгоспник УРСР, було підготовлено на кілька тисяч більше голів колгоспів, ніж налічувалося самих колективних господарств, кількість підготовлених рахівників також майже в тричі перевищувала їх кількість, з надлишком готували й механізаторські кадри.

Таких фахівців сільського господарства як агрономи, зоотехніки та ветеринарні фельдшери випускали вищі і середні навчальні заклади. Зокрема, з метою забезпечення колгоспного виробництва кваліфікованими працівниками ЦК КП(б)У і РНК УСРР 14 березня 1934 р. прийняли постанову про набір 10 тисяч кращих колгоспників і колгоспниць на навчання у сільськогосподарські вищі навчальні заклади і технікуми республіки, а 19 березня 1934 р. було прийнято додаток до неї, згідно якого 5 тисяч чоловік було зараховано до вищих навчальних закладів і 5 тисяч – в технікуми на такі спеціальності як агроном, агроном–зерновик, агроном–буряківник, агроном інших технічних культур (льон, конопля, бавовник, тютюн), агроном городніх культур, агрохімік,

інженер–механік, інженер–електрик, зоотехнік, ветеринарний лікар, спеціаліст захисту рослин, економіст, бухгалтер [12,арк.47,52]. Зарахованим на навчання колгоспникам їх господарства зобов'язувались сплачувати частину стипендії.

У цей період з метою створення сприятливих умов та задоволення потреб колгоспного виробництва у висококваліфікованих фахівцях країна досягла великих успіхів у розвитку вищої та середньої сільськогосподарської освіти. Так, в 1936 р. в СРСР налічувалося 90 сільськогосподарських вищих навчальних закладів, в яких навчалися 63,6 тис. осіб, а за п'ять років (1932–1937 рр.) – було підготовлено понад 136 тис. агрономів, зоотехніків, ветеринарів та інших фахівців у галузі сільського господарства [4,арк.73,75].

Народним Комісаріатом землеробства УРСР впродовж 1933–1939 рр. були перейменовані майже всі інститути сільськогосподарського профілю та реорганізовані 44 технікуми: 25 – перетворені на інститути, 16 – середні навчальні заклади, 3 – ліквідовано. Водночас було проведено реформу галузевої професійно–технічної освіти, а 65 професійно–технічних шкіл сільськогосподарського профілю було переведено на 4–річний термін навчання та реорганізовано в технікуми [3,с.148,159,164].

Аналіз історичної літератури, архівних та опублікованих документів показав, що у досліджуваний період в СРСР було створено систему аграрної освіти, яка була максимально наближена до потреб агропромислового комплексу та включала вищі та середні навчальні заклади, професійно–технічні училища, галузеві навчальні центри, сільськогосподарські школи та курси. Так, у травні 1939 р. в Україні вже діяли 25 аграрних вищих навчальних закладів, до складу яких входило 45 факультетів, де навчалося 9 тис. студентів. Переважна більшість з них оволодівали фахом агронома і значна кількість – ветеринара та зоотехніка [9,с.312].

Протягом досліджуваного періоду для агропромислового комплексу УРСР планувалось підготувати 16 тис. фахівців аграрного профілю і 15200 працівників середнього технічного агроперсоналу. З урахуванням цього планувалося довести кількість студентів у аграрних вищих навчальних закладах до 19 тис, а кількість учнів у сільськогосподарських професійно–технічних школах – до 47100 [6,с.115]. З цією метою активно формувалась мережа навчальних закладів для підготовки фахівців–аграрників на території України. Однак, більшість фахівців масових професій не направлялися в колгоспи. Майже половина агрономів та інженерів–механіків, які закінчили сіль господарські вищі навчальні заклади у 1933–1939 рр., працювали у відповідних органах державної влади (в основному в обласних і районних земвідділах). Механізатори стали робітниками машинно–тракторних станцій. Ті, хто оволодів фахом бригадира, в основному направлялися в радгоспи. Таким чином, навіть не зважаючи на розширення мережі аграрних навчальних закладів у досліджуваний період кадрове забезпечення сільського господарства значно не поліпшилось, оскільки їх випускники здебільшого займали керівні посади (голови та заступники голів колгоспів, провідні фахівці) [10,с.44].

В УРСР діяла досить розгалужена мережа стаціонарних сільськогосподарських шкіл і різного роду курсів, де здійснювалась підготовка керівників та організаторів колгоспного виробництва (голів колгоспів, бригадирів, завідуючих фермами, а також механізаторів). На курсах також навчалися працівники масових колгоспних професій: чабани, конюхи, яровизатори, доярки, свинарки, телятниці, пташниці та ін.

На початку досліджуваного періоду колгоспні кадри майже виключно готувалися на спеціальних курсах, які були розпорошені в МТС, різних підприємствах і навчальних закладах. Зазначені курси проводили навчання колгоспників без відриву їх від роботи, що мало на той час величезне значення, оскільки колгоспи не могли дозволити собі на тривалий час відривати колгоспників від виробництва і робити витрати, пов'язані з масовим відрядженням своїх членів на відповідні курси в МТС та містах.

У зв'язку з тим, що більшість курсантів не мали достатньої загальної підготовки, більша частина навчального часу витрачалася на вивчення загальноосвітніх дисциплін – рідної мови, суспільствознавства, арифметики, що серйозно ускладнювало проблему професійної підготовки. Зокрема, з п'яти місяців, за які здійснювалась підготовка тракториста–рульового, три місяці витрачалось на загальноосвітні предмети і лише один–два місяці – на власне виробниче навчання.

З метою поглиблення та одержання більш високої кваліфікації колгоспники, які закінчили курси, могли у вільний від польових робіт час продовжити навчання у школах колгоспної молоді (ШКМ), де після другого року навчання вони отримували права помічників старших рульових або комбайнерів, шоферів і машиністів; після третього року навчання – старших рульових і монтерів, а після четвертого року – ставали висококваліфікованими ремонтними робітниками і механіками. На четвертому році навчання здійснювалось в конкретних виробничих умовах – в ремонтних майстернях і тракторно–механічних школах.

Витрати та відповідальність за підготовку трактористів на курсах ШКМ несли одночасно колгоспи, МТС та районні відділи освіти, які керували загальноосвітнім та виробничим навчанням, направляли курсантів і відповідали за опалення, освітлення навчальних приміщень тощо.

Основним недоліком курсової системи навчання колгоспників, пов'язаним з її короткостроковістю, був низький рівень навчання, оскільки, наприклад, півтора–двомісячний термін навчання був абсолютно недостатній для освоєння трактора. Іншим її недоліком стала погана організація навчального процесу. Навчально–матеріальна база курсів була дуже слабкою, а викладацькі кадри – малокваліфікованими. Для занять у якості навчальних приміщень в різних МТС, радгоспах і колгоспах використовувались канцелярії або червоні куточки, які не мають не лише спеціального навчального обладнанням, але навіть підручників та наочних посібників. Спостерігалися випадки, коли під час польових робіт колгоспи відкликали курсантів з навчання, і рівень пропуску занять доходив до 40% всього навчального часу.

Програми навчальних дисциплін також не мали належного навчально–методичного рівня. Так, наприклад, на практичні заняття відводилося лише 20% навчального часу, а основна увага приділялася теоретичному навчанню. До цього слід додати, що через брак машин не завжди вдавалося дати курсантам навіть ту обмежену практику, яка передбачалася навчальним планом, оскільки в середньому на 150 чол. виділяли одну навчальну машину, і в результаті на кожного курсанта довелося лише 8 годин практичних занять.

Зосередження справи підготовки трактористів безпосередньо в МТС також не було випадковим, однак воно мало і свої негативні сторони, оскільки поєднувати виробництво з навчанням було важко, і тому навчання опинялася на другому плані. Директора МТС відтягували початок занять на курсах до закінчення польових робіт, скорочуючи таким чином терміни навчання, так як їм було вкрай важко відривати фахівців МТС, які викладали на курсах, від виробничих робіт. З цієї ж причини керівництво курсами та викладацьку роботу доручали менш підготовленим дільничним механікам або бригадирам тракторних бригад, без яких можна було обійтися під час ремонтних робіт, однак й вони – часто відривалися від навчальних занять, виїжджали за запасними частинами, відволікалися з інших господарських питань, і в таких випадках учнів на кілька днів розпускали по домівках. Все це призводило до того, що приблизно 25–30% курсантів навчалися замість належних чотирьох всього два–три місяці. Відтак, курсова система підготовки кадрів мала ряд недоліків: короткостроковість підготовки, відсутність необхідної матеріально–технічної бази, базових навчальних планів, типових навчальних програм, достатньої кількості викладачів, що неминуче позначалось на використанні тракторного парку.

У роки другої п'ятирічки (1933–1937 рр.) було проведено велику роботу з реорганізації системи підготовки механізаторських кадрів для сільського господарства. Справжніми центрами підготовки колгоспних кадрів масових кваліфікацій у досліджуваний період стали передові машинно–тракторні станції. Наприклад, Шевченківська МТС Одеської області в 1934 р. з числа колгоспників підготувала 200 трактористів, комбайнерів, штурвальних та інших фахівців, в 1935 р. – 309, 1936 р. – 457 і в 1937 р. – 325. У МТС також отримували необхідну підготовку бригадири рільничих бригад, шофери, яровизатори, ланкові з бавовни, інспектори з якості, партійні та комсомольські організатори. За 1934–1938 рр. у Шевченківській МТС. різні курси, включаючи й курси механізаторів, пройшли 832 колгоспника.

Найнижчим рівнем в системі виробничого навчання та підвищення кваліфікації всіх категорій колгоспних кадрів була здача агрозоотехмінімумів. Секретар ЦК ВЛКСМ

А.В. Косарів на нараді передовиків сільськогосподарського виробництва з керівниками партії та уряду наприкінці 1935 р. зазначив, що «…навчання агротехніці в колгоспах носить неорганізований, а іноді випадковий характер. Сили колгоспної інтелігенції (агрономи, вчителі, зоотехніки, ветеринарний персонал) недостатньо залучені у навчанні агротехнічному мінімуму і часто неправильно використовуються, тому … найближчим часом нам потрібно переглянути агромінімум» [7,арк.54]. У наступні роки справа виробничого навчання колгоспників помітно активізувалась, тільки за першу половину 1936 р. 535 тис. колгоспників закінчили курси з агротехніки, а з 1937 р. перевірка засвоєння колгоспниками агроправил і агротехніки сівби проводилася на початку кожного сільськогосподарського сезону.

В системі масового професійного навчання колгоспників особливе місце відводилося підготовці механізаторів, які вважались центральними фігурами колгоспного виробництва, уособленням кращих рис, «властивих трудівнику нового соціалістичного села». В УРСР до кінця другої п'ятирічки було організовано і діяло 380 шкіл механізаторів, які готували трактористів, комбайнерів, бригадирів тракторних бригад, шоферів і механізаторів. Частина шкіл механізаторів готувала фахівців тільки одного профілю, більшість – за рядом споріднених спеціальностей.

У підготовці механізаторських кадрів безпосередню участь брали комсомольські організації. Зокрема, оголосивши з 1 січня 1935 р. Всесоюзне змагання шкіл і курсів з підготовки та перепідготовки сільських механізаторів на Х пленумі ЦК ВЛКСМ було вирішено закликати усіх комсомольців активно включитися до нього, а розгорнуте змагання за найкращу підготовку механізаторських кадрів уже в 1935 р. переросло у змагання за кращу підготовку всіх масових сільськогосподарських кадрів.

Аналізуючи вище зазначене, можна зробити висновок, що соціально–економічні умови розвитку українського села в 1933–1939 рр. потребували від аграрних навчальних закладів підготовки фахівців, що мали відповідні часу професійні знання та вміння, спрямовані на вирішення реальних професійних завдань виробництва в умовах розвитку колгоспно–радгоспної системи. Протягом історичного розвитку України в цей період формування системи аграрної освіти відбувалось у певній залежності від рівня розвитку агропромислового комплексу та продуктивних сил в різних регіонах держави. Упродовж передвоєнного періоду на території України сформувалась досить розгалужена система аграрної освіти, яка включала інститути, технікуми, професійно–технічні училища, школи, курси та гуртки відповідного профілю, і була підпорядкована Наркомзему УСРР.

Актуальними напрямами подальшої розробки окресленої проблеми є аналіз процесу розвитку аграрної освіти України впродовж радянського періоду, обґрунтування його періодизації та основних етапів, а також узагальнення методів і форм організації навчального процесу в аграрних навчальних закладах досліджуваного періоду.

Список використаних джерел

1. XII з'їзд КП(б)У: Стенографічний звіт. – М.: Партвидав ЦК КП(б)У. – 1934. – 828 с.

2. Комуністична партія України: з'їзди і конференції / Кер. авт. упор. В.Ф. Солдатенко. – К.: Знання, 1991. – 478 с.

3. Культурне будівництво в Українській РСР: Стат. довідник. – К.: Рад. школа, 1940. – 240 с.

4. Листування з Наркомземом СРСР та іншими організаціями про мережу та інші питання організації сільськогосподарської освіти в УРСР. – ДАРФ. – Ф.5446. – Оп.22 (1938 р.). – Од. зб. 3180. – Арк.1–202.

5. Матеріали про стан агротехнічного навчання колгоспників. – ДАЧО. – Ф.470. – Оп.1 (1934). – Спр.1294. – Арк.1–62.

6. Падун Н.О. Система підготовки кваліфікованих кадрів для сільського господарства у 20–30 роки в Україні / Н.О. Падун // Удосконалення навчально–виховного процесу в професійних закладах сільськогосподарського профілю: Зб. наук. пр. – К.: АПН України, 1993. – С.115–120.

7. Постанови ЦК ВКП (б), ЦК КП(б)У, директивні листи ЦК КП(б)У, доповідні записки, довідки, телеграми сільгоспвідділу ЦК КП(б)У, обкомів партії про підготовку кадрів для сільського господарства. – ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Ч. IV (11 січня – 17 грудня 1935 р.). – Од. зб. 6696. – 97 арк.

8. Рахунки на проведення агротехнічної пропаганди. – ЦДАВО України. – Ф.Р–27. – Оп.14 (13 лютого – 22 березня 1934 р.). – Од. зб. 687. – 24 арк.

9. Сборник статистических материалов по сельскохозяйственным вузам, техникумам и рабфакам за 1939–1940 гг. – М.: НКЗ СССР, 1940. – 412 с.

10. Становлення і розвиток аграрної освіти і науки в Україні (з найдавніших часів і до сьогодення) / За ред. С.Живори. – К.: НАУ, 2004. – 144 с.

11. Стенограма наради при Наркомземі УРСР щодо виконання другого п'ятирічного плану. – ЦДАВО України. – Ф.Р–27. – Оп.14 (16 червня 1937 р.). – Од. зб. 17. – Арк.1–105.

12. Циркулярні листи ЦК КП(б)У обкомам партії, доповідні записки, довідки, листування відділу культури та пропаганди ЦККП(б)У, обкомів КП(б)У, радянських, профспілкових органів і установ про роботу вищих і середніх навчальних закладів, наборі найкращих колгоспників за рахунок 10–ти і 6–ти тисяч у сільськогосподарські вузи. – ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Ч. IV (27 січня – 6 вересня 1934 р.). – Од. зб. 6451. – 241 арк.

Билан С.А. История формирования системы подготовки специалистов–аграрников в 30–х гг. XX ст.

Осуществлен анализ формирования и развития системы аграрного образования в 30–х гг. XX ст. и ее влияния на формирование профессионально–производственного слоя украинского села.

Ключевые слова: *специалисты–аграрники, аграрное образование, аграрное учебное заведение.*

Bilan, S.O. Formation history of the system of training of Agricultural in 30s of the twentieth century

The article analyzed the formation and development of agricultural education in the 30s of the twentieth century and its impact on the formation of professional and industrial segments of the Ukrainian village.

Key words: *Skilled farmers, agricultural education, agricultural education institutions.*

УДК 94(477) «1941/1945»

Гула Р.В.

Діяльність партійно–державних органів з організації функціонування та розвитку ідеології радянського патріотизму в початковий період Великої Вітчизняної війни

Проаналізовані характерні риси діяльності партійно–державних органів з організації функціонування та розвитку ідеології радянського патріотизму у початковий період Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова*: партійно–державний апарат, ідеологія, радянський патріотизм.*

Вивчення ролі та місця феномену радянського патріотизму у часи Великої Вітчизняної війни у вітчизняній науці до нашого часу не було визначено як предмет цілісних фундаментальних досліджень. Практично не розглянуте у сучасній історіографії роль та місце партійно–державного апарату у консолідації радянського суспільства на основі ідеології радянського патріотизму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про наявність широкого плюралістичного спектру поглядів на наше недавнє минуле. З цього приводу заслуговують на увагу праці Ст.Кульчицького, В.Гриневича, О.Лисенко з питань вивчення особливостей розвитку ідеології радянського патріотизму у роки Великої Вітчизняної війни.

Автор статті ставив за мету на основі ретроспективного аналізу з'ясувати ступінь дослідження цієї проблеми.

Ідейною основою сталінського тоталітарного суспільства виступав моноідеологізм, як домінування марксистсько–ленінської ідеології у сфері духовного життя. Марксизм–ленінізм сталінської епохи був втілений у життя з допомогою штучно відокремлених імперативно–догматичних постулатів та комуністичної фразеології марксизму, які були поставлені на службу інтернаціональному етатизму. Ці компоненти дозволяли забезпечити ідеологічну надбудову сталінської моделі тоталітарного ладу, як сукупності:

1. Постулату про «соціалізм в однієї країні», що дозволяло ефективно монополізувати теорію марксизму–ленінізму, вжити репресивні міри для проведення індустріалізації та колективізації та поступово трансформувати ідеї інтернаціоналізму у радянський патріотизм і російський націоналізм.
2. Етатизму замість ідеї відмирання держави.
3. Антиегалітаризму замість подолання класових відмінностей.
4. Заперечення цінності людської особистості та сприйняття людини лише як «гвинтика» державного механізму.
5. Протиставлення радянського колективізму буржуазному індивідуалізму.
6. Виокремлення у соціальній структурі суспільства номенклатури, як правлячого класу [1,с.516–518].

За визначенням Д.В. Табачника, ідеологія того часу виступала «специфічним способом духовно–практичного та теоретичного освоєння соціальним суб'єктом об'єктивної дійсності та відірвана від духовно–культурного поля ілюзійна форма прагматично–інструментальної свідомості, що забезпечувала створення ефекту певної суспільної консолідації, авторитету влади та відчуження та приниження рядової особистості» [2,с.32].

У сучасній історичній белетристиці провідною ідеєю виступає теза про тотожність соціалістичних та нацистських ідеологій та режимів. Основою доведення виступає спекулятивне ототожнення зовнішніх ознак без врахування світоглядних змістовних відмінностей. Отже, абсолютизація ролі насильства, мобілізаційний, радикальний характер ідеологій, їх орієнтацію на кардинальну перебудову суспільства та особистості у визначеному ідеологічному напрямку було притаманна обом політичним режимам. Але, світоглядною основою соціалізму виступали проголошені постулати

інтернаціоналізму та гуманізму. Масовий народний рух виступав у формі міжнародного робочого руху. Не завжди проголошені світоглядні основи реалізувалися у реальному житті, але їх спрямованість визначала у кінцевому випадку гуманістичний характер державної ідеології. Духовною основою нацизму були соціал–дарвінізм, агресивний націоналізм і расизм, які послідовно реалізувалися у зовнішній та внутрішній політиці рейху. Основою для масового народного руху був рух представників дрібної буржуазії.

Антагоністичний характер двох ідеологій ілюструє розмова міністра закордонних справ III Рейху Й.Ріббентропа з радянським повіреним у справах Г.Астаховим. Нацистський функціонер підкреслив – офіційна ідеологія та суспільний лад двох держав «несумісні» та не варто думати про експорт ідеології [3,с.8].

Пропаганда ідей радянського патріотизму була організована у формах ідеологічної та агітаційно–пропагандистської роботи, як комплексу заходів, які проводили специфічні соціальні інститути з метою формування патріотичних ідеологічних констант у масовій та індивідуальній свідомості радянського суспільства.

Особливостями ідеологічної та агітаційно–пропагандистської роботи у початковий період Великої Вітчизняної були:

– суттєве зменшення марксистсько–ленінської риторики відносно звернення до патріотичної тематики в період 1941 р.;

– перебудова свідомості радянського суспільства з інтернаціоналістично–класових поглядів на виховання ненависті до німецьких загарбників;

– послаблення ідеологічного контролю.

Спектр діалектичних протиріч періоду розвитку та функціонування ідеологічної роботи у 1941р., на нашу думку містив протиріччя між:

– залишками у свідомості радянських громадян ідей пролетарського інтернаціоналізму та реаліями нацистської ідеології;

– активним використанням у пропаганді патріотичного дискурсу та символів, які асоціювалися з історичним минулим Росії та України та ортодоксією пролетарського інтернаціоналізму значних шарів населення;

– установкою на ненависть до нацизму та спробами механістичного перенесення її на німецький народ.

У початковий період війни були сформовані і системні елементи ідеологічної роботи з патріотичного виховання населення.

Цей часовий відрізок – від виступу В.М. Молотова 22 червня 1941 р. до виступу Й.В. Сталіна на урочистому засіданні присвяченому 24–ої річниці Жовтневої революції 6 листопада 1941 р. Цей період характеризувався домінуванням інтернаціоналістсько–класових констант в організації інформаційно–пропагандистського забезпечення патріотичного виховання радянського народу при обмежено–утилітарному використанні системи національно–історичних образів і символів.

Катастрофічні поразки СРСР на першому етапі війни з Німеччиною були пов'язані з комплексом причин політичного, воєнного, ідеологічного характеру. Сукупність ідеологічних причин містила суттєві прорахунки в практичної реалізації світоглядних основ радянського патріотизму. Кардинальне коректування принципів національної політики у 30–ті рр. все ж не змогли знівелювати та подолати наслідки відверто антипатріотичної кампанії першого десятиріччя радянської влади. Інтернаціональна складова радянського патріотизму вступала у суперечність з національним компонентом інтеграції радянських народів. Процес консолідації радянського суспільства у єдиний радянський народ був практично на початковій стадії, загальмований до того ж масовими репресіями.

Хоча війна у багатьох моментах розвіяла інтернаціоналістські ілюзії, тем не менш, спрацьовував факт різкого згортання антифашистської пропаганди перед війною після введення в дію пакту Молотова–Рібентропа. Армію відверто дезорієнтувала заява ТАРС від 14 червня 1941 р. про міцні та дужні взаємини СРСР та Німеччини [4,с.100].

У виступі В.М. Молотова 22 червня 1941 р. ще висловлюються надії на пролетарський інтернаціоналізм: «Ця війна нав'язана нам не німецьким народом, не німецькими робітниками, селянами та інтелігенцією, страждання яких ми добре розуміємо, а клікою кровожерливих правителів Німеччини». У зверненні Молотова згадуються події війни 1812 р.: «У свій час, на похід Наполеона наш народ відповів

вітчизняною війною». Висловлена надія на прояви радянського патріотизму [5,с.221–223]. Великий вчений В.І. Вернадський так прокоментував пропагандистський ефект від звернення Молотова: «Промова Молотова була не зовсім вдалою. Він оголосив, що це друга вітчизняна війна, і Гітлера чекає доля Наполеона. Закликав згуртуватися навколо більшовицької партії» [6].

Історичні мотиви лунали у опублікованому 7 липня 1941 року зверненні ЦК КП(б) У та РНК УРСР до українського народу: «Німецьких псів–лицарів рубали мечі воїнів Данила Галицького, рубали їх й шаблі козаків Богдана Хмельницького» [7,с.6].

Вводиться термін «Велика Вітчизняна війна» [8]. Ця пропагандистська конструкція вдало поєднувала у собі по–перше, хибне заперечення участі СРСР та нацистської Німеччини у військових компаніях до 1941 р. По–друге, це поняття надавало народу самопочуття жертви агресії, що дозволяло організувати роботу з патріотичної пропаганди справедливого характеру війни [9,с.93]. По–третє, це поняття було своєрідним діалектичним розвитком бойових традицій захисту Батьківщини у Вітчизняної війні 1812 р.

В основою патріотичного виховання був принцип справедливого характеру Великої Вітчизняної війни. На роз'яснення справедливого характеру війни було спрямована велика кількість матеріалів, які публікувалися у періодичної пресі. Тільки у перші дні війни, з 22 по 29 червня 1941 р. в газетах «Правда», «Известия», «Комсомольская правда», «Труд», «Красная звезда», «Литературная газета», «Боевая подготовка» було надруковано 70 пропагандистських матеріалів про морально–політичну єдність та патріотизм радянського народу [10,с.65–66].

У виступі Й.В. Сталіна 3 липня 1941 р. було наголошено, що це «війна всього народу», «всенародна вітчизняна війна», «війна за свободу нашої Вітчини» [11,с.1–13].

Емоційний ефект від виступу керівника держави був колосальним. В.І. Вернадський зазначав: «3 липня 1941 року промова по радіо Сталіна. Промова дуже добра та розумна. Загалом мобілізація та інш. йде добре» [6].

Лише у бесіді з У.Гарріманом, який очолював делегацію США на московській нараді 29 вересня–1 жовтня 1941 р. Сталін визнав факт того, що національна солідарність виявилася силою, яка діє набагато ефективніше, ніж класова. «Ми знаємо, що народ не бажає битися за світову революцію… У нас не має ілюзій, що вони (росіяни) будуть захищати нас. Вони захищають мати–Росію» [12].

З початку війни пріоритети ідеологічної роботи були спрямовані на патріотичне виховання. Характер патріотизму, до якого апелювала пропаганда трактувався від «радянського» патріотизму, як лояльності до СРСР, захисту його території, народу, образу життя до патріотизму, сфокусованому на рідному районі або місті та ненависті до загарбників.

Іншою особливістю патріотичної ідеології було створення образа ворога – антипода радянського патріота, як вже відпрацьований механізм ідеологічного впливу 30–х рр. 24 червня було створено Совінформбюро. Завданнями цього органу було керівництво процесами аналізу та розповсюдження інформаційних матеріалів міжнародних подій, внутрішнього життя, хода бойових дій на фронтах, організація контрпропаганди [5]. Активно використалися можливості засобів масової інформації. В цілому, власна мережа кореспондентів ТАРС на фронті охоплювала приблизно 40 чоловік. До лютого 1942 р. вона була поповнена 77 літераторами [9,с.95].

Абсолютизація інтернаціонально–класових постулатів в ідеології радянського патріотизму викликали суттєві прорахунки в організації патріотичного виховання населення. Трагічні події початкового періоду війни, штучність інтернаціоналістських гасел, втрата територій національних республік сформували зміну ідеологічних аспектів на користь активного використання констант російського патріотизму.

Список використаних джерел

1. Тоталитаризм в Европе XX века. Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоление: [рук. авт. кол. Я.С. Драбкин, Н.П. Комолова]. – М.: Памятники исторической мысли, 1996. – 540 с.

2. Табачник Д. В. Феномен тоталітарного репресивного суспільства в Україні (кінець 20–х–50–і рр.): історичний та економічний аспекти / Дмитро Володимирович Табачник. – К.: Інститут нац. відносин і політології НАНУ, 1995. – 103 с.

3. Цит. по: Веденеев Д.В. Защитить память о защитниках / Дмитрий Веденеев // Секретные материалы. – 2012. – №10 (336). – С.8–9.

4. Лившин А.Я. Пропаганда и политическая социализация / А.Я. Лившин, И.Б. Орлов // Отечественная история. – 2008. – №1. – С.99–105.

5. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: [в 16 т.]. 9–е доп. и испр. – М.: Политиздат, 1985. – Т.7. 1938–1945. – 574 с.

6. Вернадский В.И. Дневник. 1941. – Режим доступу: http://zhurnal.lib.ru/s/shewljakow_m_w/vernadskij.shtml.

7. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: [в 2–х т.]. – К.: Політвидав України. – 1976. – Т.2. – 1976. – 1022 с.

8. Ярославский Ем. Великая Отечественная война советского народа // Правда. – 1941. – 23 июня. – С.1.

9. Байрау Д. Пропаганда как механизм самореабилитации / Д.Байрау // Отечественная история. – 2008. – №1. – С.91–98.

10. Кондакова Н.И. Идеологическая победа над фашизмом 1941–1945 / Надежда Ивановна Кондакова. – М.: Политиздат, 1982. – 176 с.

11. Калинин М. Товарищ Сталин об отечественной войне // Спутник агитатора. – 1942. – №16. – С.1–13.

12. «Русское шли волна за волной»: Беседы американского профессора Урбана с бывшим послом в СССР А.Гарриманом // Родина. – 1991. – №6–7. – С.49.

Гула Р.В. Деятельность партийно–государственных органов по организации функционирования и развития идеологии советского патриотизма в начальный период Великой Отечественной войны

Проанализированы характерные черты деятельности партийно–государственных органов по организации функционирования и развития идеологии советского патриотизма в начальный период Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: *партийно–государственный аппарат, идеология, советский патриотизм.*

Gyla, R.V. Activities of the Party and government organizations with the operation and development of the ideology of Soviet patriotism in the initial period of the Great Patriotic War

Characteristic features of Party and government organizations with the operation and development of the ideology of Soviet patriotism in the initial period of the Great Patriotic War.

Key words: *party–state apparatus, ideology, Soviet patriotism.*

УДК 94(477.42):004.738.5

Стельникович С.В.

Інтернет–ресурси з історії нацистського окупаційного режиму в генеральному окрузі «Житомир»

Проаналізовано історіографічні та джерельні інтернет–ресурси з історії нацистського окупаційного режиму в генеральному окрузі «Житомир». Визначено, що вони спрямовані на формування загального уявлення про нацистську окупацію регіону.

Ключові слова: *інтернет–ресурси, нацистський окупаційний режим, генеральний округ «Житомир», сайт, портал.*

Новітні інформаційні інтернет–технології мають важливе значення для функціонування різних сфер суспільного життя, у тому числі й науки. Тому у рамках вивчення конкретної наукової проблематики, зокрема й історичної, постає питання про стан її розробки та наявність відповідної джерельної бази, тобто інтернет–ресурсів, у глобальному інформаційному просторі. При чому, інтернет–ресурси, які мають лише електронний варіант, мають бути відмежовані від он–лайн версій опублікованих історіографічних й джерельних матеріалів. Через це актуальним є звернення до інтернет–ресурсів з історії нацистського окупаційного режиму в генеральному окрузі «Житомир», до складу якого входили території сучасних Житомирської, частини Вінницької областей України та півдня Гомельської області Республіки Білорусь. Генеральний округ «Житомир» у силу ряду особливостей став одним із центральних регіонів у реалізації окупаційної політики в Райхскомісаріаті «Україна». Усебічне залучення наявної літературно–джерельної бази, серед якої й інтернет–ресурси, дозволить повною мірою визначити як загальні риси німецької окупації, так і її місцеві особливості на території Житомирсько–Вінницького регіону.

На сьогодні науковий аналіз інтернет–ресурсів з історії нацистського окупаційного режиму в генеральному окрузі «Житомир», як і мережевих ресурсів німецької окупації території України загалом, ще не проводився. В українській науці лише започатковується розробка відповідних напрямків, які можна віднести до проблематики історичної інформатики, у рамках яких здійснені спроби аналізу деяких тематичних веб–ресурсів [1;2;3;4].

Метою пропонованого дослідження є розгляд інтернет–ресурсів з історії нацистського окупаційного режиму в генеральному окрузі «Житомир», визначення їх історіографічно–джерельного потенціалу.

Історіографічні веб–ресурси з історії нацистського окупаційного режиму в генеральному окрузі «Житомир» відносно малочисельні та в основному представлені на регіональних сайтах і порталах органів влади, органів місцевого самоврядування, міст, музеїв, поодиноких спеціалізованих історичних сайтах, електронних інтернет–ЗМІ Житомирської, Вінницької областей України та Гомельської області Білорусі. Вони містять переважно довідкові матеріали науково–популярного й публіцистичного характеру з історії населених пунктів, районів, областей сучасних України та Білорусі, у тому числі в період німецької окупації, авторства місцевих краєзнавців та журналістів [5;6;7;8;9;10;11]. Популярною в мережі є тематика про вінницьку ставку (між селами Стрижавка й Коло–Михайлівка) А.Гітлера «Вервольф» [12;13;14] та житомирську ставку (у селищі Гуйва) Г.Гіммлера «Гегевальд» [15;16]. Довідкова інформація про ставки знаходиться на сайтах як Вінницької й Житомирської областей, так і загальноукраїнських та іноземних сайтах.

Музейні веб–ресурси з історії нацистської окупації Житомирсько–Вінницького регіону репрезентовані сайтом Вінницького обласного краєзнавчого музею. Тут у ряді підрубрик рубрики «Історико–меморіальний комплекс пам'яті жертв фашизму» [17] розміщена довідкова інформація про філію Вінницького обласного краєзнавчого

музею – Історико–меморіальний комплекс пам'яті жертв фашизму, спорудженого у липні 2011 р. на території колишньої ставки «Вервольф»; про історію створення та функціонування ставки, окупаційний режим на Вінниччині, радянський підпільний та партизанський рух у регіоні. На сайті також є інформаційна довідка про специфіку роботи музею Вінниці у період німецької окупації [18].

Наукові он–лайн публікації з історії окупаційного режиму в генеральному окрузі «Житомир», які не мають друкованих аналогів, практично відсутні. Проте зростаюче значення електронних наукових фахових видань в українському інформаційному просторі має сприяти поширенню відповідних наукових публікацій в інтернеті. Відзначимо, що станом на початок 2013 р. в Україні функціонує 4 електронні наукові фахові видання у галузі історичних наук (загалом 45 часописів з різних галузей знань) [19].

З іншої сторони, в інтернеті наявний значний масив електронних версій друкованих наукових досліджень українських (В.Власенко, В.Гінди, О.Гончаренка, В.Жилюк, О.Лисенка та інших) й іноземних (К.Беркгофа, Б.Єржабкової, В.Лауер) учених, які стосуються різних аспектів історії нацистського окупаційного режиму на території генерального округу «Житомир». Поширені в інтернет–просторі також опубліковані джерельні матеріали німецьких і українських архівів, упорядковані та видані В.Косиком і В.Сергійчуком.

Джерельні інтернет–ресурси з історії нацистського окупаційного режиму в генеральному окрузі «Житомир» представлені електронними версіями деяких оригінальних документів центральних та обласних архівних установ України. В основному вони, за винятком ряду матеріалів сайту Державного архіву Житомирської області, розміщені на офіційному веб–порталі Державної архівної служби України «Архіви України».

На порталі «Архіви України» особливе джерельне навантаження має рубрика «Документальні виставки on–line», до якої включені он–лайн виставки, сформовані на основі документів центральних та обласних архівів і тематично об'єднані назвою «Друга світова війна» в окрему підрубрику. Серед таких он–лайн виставок: «Виявлені в фондах ЦДАВО розсекречені архівні документи з тематики Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» [20], «Війна і Перемога в історичній пам'яті українського народу (до 65–річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років та 65–ї річниці завершення Другої світової війни)» [21], «До Дня партизанської слави» [22], «Друга світова війна і Голокост в Україні» [23], «Шляхами Перемоги. До 60–річчя визволення України. (1941–1944)» [24], електронний проект «Окупація. 1941–1944. Невідома війна. Невідоме життя» [25] та інші. Певні тематичні документи рубрики «Документальні виставки on–line», зокрема «Автографи війни та окупації (1941–1945)» [26], розміщені у підрубриці «Автограф української історії». Он–лайн виставки «До 70–х роковин початку насильного вивезення мирного населення з території окупованої України на примусові роботи в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» [27] й «До 70–х роковин трагедії Бабиного Яру» [28], які вміщені до підрубрики «З останніх виставок», містять версії аналогічних документальних он–лайн виставок Державного архіву Житомирської області.

До проаналізованих виставок включені електронні версії текстових документів, у тому числі газет і листівок, та фотодокументів німецького й радянського походження Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ф.3206, ф.3676, ф.4217, ф.4620, ф.КМФ–8), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ф.63, ф.65, ф.66), Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С.Пшеничного, Державного архіву Вінницької області (ф.П–425, ф.Р–1312, ф.Р–4277, ф.Р–6023), Державного архіву Житомирської області (ф.Р–1151, ф.Р–2636, ф.Р–4915, ф.Р–4931, ф.Р–5013), які відображають різні аспекти німецької окупаційної політики на території генерального округу «Житомир». Тут знаходимо матеріали, які стосуються питань організації адміністративної структури генерального округу (адміністративно–територіальний поділ генерального округу «Житомир»), накази окупаційної влади центрального та місцевого походження (маніфест німецького військового командування до селян України; оголошення райхскомісара України Е.Коха про стягнення податків та інших данин від 21 жовтня 1941 р.; наказ райхскомісара України Е.Коха про сприяння весняним роботам від 27 лютого 1943 р.; оголошення Олевського окружного комісара про прийняття заходів до міського населення від 20

вересня 1943 р.). Частина документів відображає колонізаційну політику окупаційної влади (німецькомовна газета «Куратор для етнічних німців»), регіональні прояви Голокосту (матеріали Житомирської обласної комісії з розслідування злочинів нацистів під час Великої Вітчизняної війни, ф.Р–2636), повсякденне життя місцевого населення, процеси його депортації на примусові роботи до Німеччини (накази цивільної адміністрації, листи з німецької неволі) тощо.

Найбільш репрезентативним серед ресурсів обласних архівних установ України з проблематики німецької окупації в генеральному окрузі «Житомир» є сайт Державного архіву Житомирської області. Принагідно відзначимо, що на сьогодні Державний архів Вінницької області не має свого електронного представництва в інтернеті. На сайті Держархіву Житомирської області міститься рубрика «Документальні виставки on–line», яка включає, зокрема, он–лайн виставки: «До 110–річчя від дня народження О.Ф. Федорова» [29], «До 70–ї річниці з дня початку Великої Вітчизняної війни» [30], «До 70–річчя з часу заснування партизанського загону ім. Щорса під командуванням А.Й. Цендровського» [31], «До 70–х роковин початку насильного вивезення мирного населення Житомирської області на примусові роботи в роки Великої Вітчизняної війни» [32], «До 70–х роковин трагедії Бабиного Яру» [33], «До дня партизанської слави» [34], «До 68–ї річниці визволення Житомирської області від німецько–фашистських загарбників» [35].

Експозиціями вказаних он–лайн виставок виступають електронні копії тематичних радянських та німецьких документів облархіву: ф.П–41, ф.П–76, ф.П–161, ф.Р–1151, ф.Р–1153, ф.П–1376, ф.Р–2636, ф.П–2668, ф.Р–4915, ф.Р–4931, ф.Р–5002, ф.Р–5013, газетний фонд, фототека. Це – агітаційні радянські та німецькі листівки, статті з місцевих газет («Українське Слово», «Гайдамака», «Голос Волині»), розпорядження й накази Житомирського обласного управління, німецького військового командування й цивільної адміністрації, листи з німецької неволі, документи про діяльність радянського партизанського руху, матеріали Житомирської обласної комісії з розслідування злочинів нацистів під час війни, тематичні фото тощо.

Серед мережевих представництв архівних установ інших країн увагу привертає сайт «Архіви Білорусі». Він є інформаційним ресурсом органів архівної справи та діловодства і системи державних архівних установ Республіки Білорусь. У першу чергу сайт дає можливість доступу до довідкової інформації про наявність та склад фондів з історії німецької окупації й діяльності радянського партизанського руху на території колишньої Поліської області (нині – у складі Гомельської області) Білорусі в період Другої світової війни. Ці документи в основному зберігаються у фондах Державного архіву Гомельської області [36].

Окрім доступу до довідкової інформації, на сайті «Архіви Білорусі» вміщено електронні версії кількох окупаційних документів фонду 1846 Державного архіву Гомельської області, які стосуються нацистської окупації північних білоруських районів генерального округу «Житомир». Це – розпорядження бургомістра по Житковицькому районному управлінню про обмеження переміщення цивільного населення в нічний час, датоване 22 липня 1942 р. [37], наказ по м. Житковичі бургомістра району про вилучення із особистого користування громадян художньої, навчальної і політичної літератури від 19 серпня 1942 р. [38], наказ бургомістра району та начальника біржі праці від 13 лютого 1943 р. старості с. Рудня з вимогою виділення робочої сили [39]. На ресурсі «Архіви Білорусі» також є електронна версія розпорядження райхскомісара України Е.Коха від 1 листопада 1942 р. про введення на окупованих східних територіях трудової повинності [40]. Документи розміщені на сайті у рамках підрубрики «Архівні документи про війну» тематичної розробки «Велика Вітчизняна війна. Білорусь», яка присвячена 65–річчю Перемоги у війні.

Отже, інтернет–ресурси з історії нацистського окупаційного режиму в генеральному окрузі «Житомир» представлені частково історіографічними та більшою мірою джерельними матеріалами. Історіографічні веб–ресурси містять переважно довідкову інформацію на місцевих сайтах і порталах. Джерельна база репрезентована електронними версіями деяких текстових й ілюстративних радянських та німецьких документів центральних і обласних архівів України у рамках тематичних он–лайн виставок. Поодинокі документи з фондів Державного архіву Гомельської області Білорусі вмі-

щено на сайті «Архіви Білорусі». Проаналізовані інтернет–ресурси таким чином є вузькими як за змістом, так і за характером і не можуть виступати самостійною історіографічно–джерельною базою комплексного вивчення проблематики окупаційного режиму на території генерального округу «Житомир», а покликані дати лише загальне уявлення про нацистську окупацію регіону. Проте у перспективі за умов широкого розповсюдження в інтернеті їх значення буде зростати.

Список використаних джерел

1. Кривошея І. Інтернет–ресурси як джерела інформації з родинної історії польських аристократів Потоцьких / Ігор Кривошея // ЕМІНАК. – 2007. – №1. – С.68–72.
2. Жданович О.В. Дослідницькі ресурси історичної тематики в мережі Інтернет: створення та використання: автореф. дис. … канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О.В. Жданович. – К., 2010. – 20 с.
3. Мельничук Н.М. Інтернет–ресурси як історіографічне джерело до проблеми вивчення історії польського «Сокола» на Волині (20–30–ті роки XX ст.) / Н.М. Мельничук // Грані: науково–теоретичний і громадсько–політичний альманах. – 2011. – №2. – С.18–20.
4. Мірошник Р.В. Інтернет–ресурси історії України в глобальній комп'ютерній мережі: особливості формування, інформаційне наповнення, проблематика (1991–2010 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Р.В. Мірошник. – К., 2011. – 19 с.
5. Мокрицький Г. Історія Житомира / Георгій Мокрицький [Житомирська міська рада]. – Режим доступу: http://zt–rada.gov.ua/pages/p122.
6. Місто Вінниця [Вінницька міська рада]. – Режим доступу: http://www.vmr.gov.ua/Lists/VinnytsyaCity/Default.aspx.
7. Історія міста Новограда–Волинського [Новоград–Волинський]. – Режим доступу: http://novograd.osp–ua.info/?ch=8&fl=hist.
8. Історія міста [Хмільник]. – Режим доступу: http://hmilnyk.osp–ua.info/?ch=1&fl=history.
9. Мозырь: История. 1941–1944 [Мозырь]. – Режим доступу: http://mymozyr.info/1152271170–mozyr–istoriya–1941–1944.html.
10. Історія Житомирщини. – Режим доступу: http://884zt.com.
11. История Гомельской области [Гомельский облисполком]. – Режим доступу: http://www.gomel–region.by/ru/oblast/history.
12. Ставка Гітлера «Вервольф» [Моя Вінниця]. – Режим доступу: http://www.myvin.com.ua/ua/town/places/sights/11.html.
13. Тилітко В. Вервольф – найпотаємніший бункер Гітлера. Й по сьогодні / Володимир Тилітко, Євген Шафранський [Аратта]. – Режим доступу: http://www.aratta–ukraine.com/text_ua.php?id=747.
14. Ставка А.Гитлера «Вервольф» (Wehrwolf) [Охотники за легендами]. – Режим доступу: http://www.necton.lv/component/content/article/29–modern/61–eichenhain–wehrwolf–1.html.
15. Ставка Генриха Гиммлера под Житомиром [Журнал Житомира]. – Режим доступу: http://zhzh.info/publ/4–1–0–34.
16. Бункер рейхсфюрера Гиммлера «Хегевальд» [Геокэшинг]. – Режим доступу: http://www.geocaching.su/?pn=101&cid=2644.
17. Історико–меморіальний комплекс пам'яті жертв фашизму [Вінницький обласний краєзнавчий музей]. – Режим доступу: http://muzey.vn.ua/node/390.
18. Історія [Вінницький обласний краєзнавчий музей]. – Режим доступу: http://muzey.vn.ua/node/149.
19. Електронні наукові фахові видання [Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e–journals/index.html.
20. Виявлені в фондах ЦДАВО розсекречені архівні документи з тематики Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. [Архіви України]. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Sections/VOV_CDAVO.
21. Війна і Перемога в історичній пам'яті українського народу (до 65–річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років та 65–ї річниці завершення Другої світової війни) [Архіви України]. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Sections/Peremoga_65.
22. До Дня партизанської слави [Архіви України]. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Sections/Partyzany.
23. Друга світова війна і Голокост в Україні [Архіви України]. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Sections/Holocost.

24. Шляхами Перемоги. До 60–річчя визволення України. (1941–1944) [Архіви України]. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Sections/Ukraine_60/index.php.
25. Окупація. 1941–1944. Невідома війна. Невідоме життя [Архіви України]. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Sections/1941–1945.
26. Автографи війни та окупації (1941–1945) [Архіви України]. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Sections/Avtografy/R–16.php.
27. До 70–х роковин початку насильного вивезення мирного населення з території окупованої України на примусові роботи в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. [Архіви України]. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Sections/70_Vivezennya/index–2.php.
28. До 70–х роковин трагедії Бабиного Яру [Архіви України]. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Sections/Babyn_Yar/index–2.php.
29. До 110–річчя від дня народження О.Ф.Федорова [Державний архів Житомирської області]. – Режим доступу: http://archive.zt.ua/exhibitions/3.html.
30. До 70–ї річниці з дня початку Великої Вітчизняної війни [Державний архів Житомирської області]. – Режим доступу: http://archive.zt.ua/exhibitions/7.html.
31. До 70–річчя з часу заснування партизанського загону ім. Щорса під командуванням А.Й. Цендровського [Державний архів Житомирської області]. – Режим доступу: http://archive.zt.ua/exhibitions/15.html.
32. До 70–х роковин початку насильного вивезення мирного населення Житомирської області на примусові роботи в роки Великої Вітчизняної війни [Державний архів Житомирської області]. – Режим доступу: http://archive.zt.ua/exhibitions/14.html.
33. До 70–х роковин трагедії Бабиного Яру [Державний архів Житомирської області]. – Режим доступу: http://archive.zt.ua/exhibitions/8.html.
34. До дня партизанської слави [Державний архів Житомирської області]. – Режим доступу: http://archive.zt.ua/exhibitions/1.html.
35. До 68–ї річниці визволення Житомирської області від німецько–фашистських загарбників [Державний архів Житомирської області]. – Режим доступу: http://archive.zt.ua/exhibitions/19.html.
36. Поиск по архивам. Гомельская область [Архивы Беларуси]. – Режим доступу: http://fk.archives.gov.by/catalogue/41.
37. Распоряжение бургомистра Житковичского района о запрете для гражданского населения хождения в ночное и вечернее время и общения с военными. 22 июля 1942 г. [Архивы Беларуси]. – Режим доступу: http://archives.gov.by/index.php?id=125762.
38. Приказ бургомистра Житковичского района об изъятии из личного пользования граждан художественной, учебной и политической литературы. 19 августа 1942 г. [Архивы Беларуси]. – Режим доступу: http://archives.gov.by/index.php?id=181601.
39. Сообщение бургомистра Житковичского района старосте деревни Рудня о предоставлении рабочей силы и сожжении деревни в случае неявки на работу. 13 февраля 1943 г. [Архивы Беларуси]. – Режим доступу: http://archives.gov.by/index.php?id=182864.
40. Служебное письмо рейхскомиссара Украины о введении трудовой повинности в занятых Восточных областях. 1 ноября 1942 г. [Архивы Беларуси]. – Режим доступу: http://archives.gov.by/index.php?id=101538.

Стельникович С.В. Интернет–ресурсы по истории нацистского оккупационного режима в генеральном округе «Житомир»

Проанализировано историографические и источниковедческие интернет–ресурсы по истории нацистского оккупационного режима в генеральном округе «Житомир». Определено, что они направлены на формирование общего представления о нацистской оккупации региона.

Ключевые слова: *интернет–ресурсы, нацистский оккупационный режим, генеральный округ «Житомир», сайт, портал.*

Stelnykovych, S.V. Internet–Resources on the History of the Nazi Occupation Regime in the Zhytomyr General District

It has been analyzed historiographic and source internet–resources on the history of the Nazi Occupation Regime in the Zhytomyr General District. Determined that they are aimed at forming a general understanding of Nazi occupation of the region.

Key words: *internet–resources, Nazi occupation regime, Zhytomyr general district, web site, web portal.*

УДК 930.2(447) «1941–1944»

Ковальська Л.А.

Художні фільми як історичне джерело з історії партизансько–підпільної боротьби в роки Великої Вітчизняної війни

Висвітлено проблеми створення такого типу джерел з історії партизансько–підпільної боротьби, як художні фільми. Наведено зразки ігрових фільмів, які дають уявлення про інформативність визначеного типу джерел. Проаналізовано зміст і сюжетну лінію, методи постановки та інформаційний потенціал ігрового кіно, як джерела з історії партизансько–підпільного руху.

Ключові слова: *історичне джерело, джерельний масив, ігрове кіно як джерело, Рух Опору, Велика Вітчизняна війна, партизансько–підпільний рух.*

Серед кінодокументів, як особливого виду історичного джерела з історії партизансько–підпільної боротьби в роки Великої Вітчизняної війни, зображувальні джерела представляють значний масив художніх (ігрових) фільмів. Вони несуть інформацію політичного, економічного та культурного характеру у вигляді динамічних зорових образів. Візуальне динамічне кінозображення у XX ст., завдяки швидкому розвиткові технічних засобів їх створення та збереження, отримало розвиток в нових видах фіксації й зберігання візуальної інформації – кіно та відеозображенні, а нині в цифровому вигляді. Для вивчення історичних подій певного періоду важливе значення мають як сучасні їм художні та публіцистичні фільми, так і фільми наступних років виготовлені на наявних кіноматеріалах, письмових джерелах різного виду та спогадах (у вигляді усної історії) очевидців історичних явищ та процесів.

Проблемам джерелознавчого дослідження візуально–динамічного типу джерела увагу приділяли науковці І.Н. Данилевський, В.В. Кабанов, О.М. Медушевська, М.Ф. Румянцева, В.М. Довгопол, М.А. Литвиненко, Р.Д. Лях [1–2]. Проте, спеціальному джерелознавчому дослідженню такого типу джерел як художні фільми з історії партизансько–підпільної боротьби уваги приділено не було. Звідси, мета статті полягає у виробленні методики аналізу й систематизації цього типу джерела, з'ясуванні інформативності ігрового кіно та визначення методів отримання історичної інформації.

Візуально–динамічні джерела, як окремий тип історичного джерела довго залишалися поза увагою дослідників, оскільки вони є новим видом історичного джерела тісно пов'язаного з науково–технічним розвитком. Сьогодні постає проблема напрацювання спеціальної методики роботи з таким типом джерел для визначення їх історичної інформативності. Це дасть можливість широко використовувати інформацію візуально–динамічних джерел для реконструкції процесів та явищ проблеми партизансько–підпільної боротьби.

Фільми про події партизанського та підпільного рухів у роки Великої Вітчизняної війни можна розподілити за жанровим характером на художні, документальні та публіцистичні телепередачі (журналістські розслідування), структуровані за хронологічним принципом. Художні (ігрові) фільми з зазначеної тематики виготовлені в радянський період мали свої особливості у вигляді наповнень агітаційно–пропагандистськими кліше про провідну роль і значення Комуністичної партії в організації партизансько–підпільного руху, агітаційно–пропагандистської роботи серед населення в роки війни та післявоєнний час. В цілому, в радянський період процес створення візуальних джерел відзначається особливим партійним контролем за телевізійною, художньою та публіцистичною творчою діяльністю. Проте, не дивлячись на ідеологічну зашореність документальні фільми радянського періоду містять багатий фактичний, візуально–динамічний матеріал, велику кількість нарративної інформації з вуст учасників і

очевидців, спогади керівного складу СРСР, зокрема керівництва партизанського та підпільного рухів.

Ігрове кіно становить окремий, специфічний у сприйнятті, тип історичного джерела. Серед методичного набору аналізу динамічних зображальних джерел історик повинен використовувати наступний алгоритм критики. В першу чергу необхідно вказати рік створення фільму – оскільки це інформація, з якої починається джерелознавчий аналіз ігрового кіно. В особливих випадках, коли фільм було заборонено до виходу й він з'явився на екранах пізніше, окрім року його створення інформативним для історика може бути й рік виходу фільму на широкий екран.

Ігровий фільм є авторським твором, який виражає точку зору його творців – режисерів і сценаристів. Необхідно звертати увагу на те, що їх погляди формувалися під впливом існуючих в конкретних історичних обставинах особливостей соціального середовища, до якого звертаються автори у творі. Вони враховують, погоджуються або полемізують з суспільством висвітлюючи окремі явища та процеси. Вагомим фактором впливу на сюжетну лінію ігрового фільму, виступає світогляд держави і суспільства, в якому створено або який розкриває запропонований художній візуальний твір.

Дослідникові потрібно, здійснюючи аналіз інформативності та достовірності ігрового фільму як історичного джерела, чітко визначити авторський задум і концепцію, побачити зовнішній вплив соціальної атмосфери та світогляду суспільства і державної ідеології на його творця–автора. Кожна авторська творча робота так чи інакше, не зважаючи на максимальне прагнення до об'єктивності викладу матеріалу, містить власне авторське бачення сюжету. Намагаючись викласти власну концепцію бачення проблеми шляхом її візуалізації, автор фільму може відтворити окремі ідеї, погляди, питання, які турбують дане суспільство та впливають на загальну картину оточуючого середовища в момент його створення. Завдання історика віднайти це додаткове нашарування ідей та поглядів, визначити ступінь їх впливу на формування стрічки та авторську ідею.

У підсумку всебічного аналізу ідеології фільму та середовища його творення, історик отримує від фільму додаткову інформацію про громадську думку, загальну атмосферу та окремі ідеї, які відображають цю епоху. Наступним важливим аспектом джерелознавчого аналізу є визначення жанру досліджуваного фільму. Необхідно враховувати жанровість фільму тому, що фільми історичного і фантастичного жанрів, різноманітні екранізації несуть мінімум інформації про оточуючу атмосферу та повсякденність часу створення фільму.

Слід враховувати, що фільми про сучасні авторам події оточуючого життя є багатим історичним джерелом для істориків повсякденності попри всю постановочність її епізодів. Особливо інформативними є свідчення про архітектурні особливості вулиць, інтер'єр, одяг, предмети побуту, спосіб відпочинку, праці, прояви побутової та громадської поведінки, взаємовідносин людей у конкретних історичних умовах. Сьогодні відчувається дефіцит візуально–динамічної інформації з історії партизансько–підпільного рухів, майже не залишилося свідків, здатних пояснити особливості тих подій. Історик зобов'язаний поставити питання про достовірність і типовість відображеної в ігровому фільмі матеріальної та духовної культури. Якщо вигляд вулиць має високий ступінь достовірності, то інтер'єри найчастіше створюються спеціально, навіть, можливо, ексклюзивно створеного під конкретний фільм.

Незаперечним для істориків залишається той факт, що фільми про Велику Вітчизняну війну стали класикою радянського кінематографа, та матимуть популярність й ще у не одного покоління глядачів та дослідників, оскільки у кожній родині були безпосередні учасники тих подій. За всю історію людства сталося так багато воєн, битв і конфліктів, що потрібно багато часу для перегляду всіх кінофільмів на ці теми. Серед активних творчих центрів ігрового кіно у радянські роки були й залишаються сьогодні незалежні держави – колишні радянські республіки Україна, Білорусь, Росія, що найбільше постраждали від подій війни.

Фільми новітньої доби історії України більше відповідають принципу об'єктивності. Вони містять значний архівний сегмент відео та кіноконтенту, різнопланову документальну базу, що в радянські роки була утаємничена владою. Авторами більш широко

використовується принцип плюральності, наводяться погляди та думки не тільки радянських учасників тих подій, а й спогади німецьких військових і національних партизанських утворень на території військових дій. В той же час, характерною рисою періоду незалежності радянських республік кінця XX ст. стає використання ідеологічної ангажованості авторів–публіцистів радянського періоду у політичній боротьбі як в межах країни, так і поміж республіками колишнього СРСР, що часто зумовлює односторонність висвітлення подій, надмірне ідеалізування окремих явищ та процесів тих подій.

Яскравими прикладами ігрового кіно як особливого типу історичного джерела є найперші фільми про актуальні теми та сюжети Великої Вітчизняної війни. Зокрема, після закінчення війни кіномитцями СРСР на студіях Росії й Білорусі було створено велику кількість художнього кіно та відео продукту. Радянські ігрові фільми про війну створювалися й на українських кіностудіях серед яких «Константин Заслонов» (реж. О.Файнциммер і В.Корш–Саблін, 1949 р.) [3], «От Буга до Вислы» (реж. Т.Левчук, 1980 р.) [4] за сценаріями Ю.Яновського. «Ракеты не должны взлететь» [5] (реж. О.Швачко та А.Тімонішин, 1964 р.) і «Проверено – мин нет» [6] (реж. Ю.Лисенко та З.Веліміровіч, 1965 р.) – за сценаріями П.Загребельного. Т.Левчук поставив фільм–трилогію «Дума о Ковпаке. Трилогия» [7] (реж. Т.Левчук, 1973–1976 рр.).

До радянської фільмографії перших повоєнних років відноситься й стрічка «Молодая гвардия» [8]. Фільм знятий режисером і автором сценарію С.Герасимовим на Кіностудії ім. М.Горького у 1948 р. й складається з двох серій. У фільмі задіяно багато акторів, для яких цей фільм став стартом подальшого професійного росту та кінокар'єри. В основу сюжету покладено події розгортання молодіжного спротиву в роки німецької окупації, героїзм комсомольців шахтарського містечка Краснодон, де молодь міста створює підпільну організацію «Молода Гвардія» й веде приховану підпільну війну.

Радянський художній фільм «Звезда» [9] знятий в 1949 р. режисером О.Івановим на ленінградській кіностудії «Ленфильм» за однойменною повістю Е.Казакевича. Сюжетна лінія стрічки показує процес розгортання складної діяльності у тилу ворога. Зокрема, група з сімки розвідників, названа «Зірка», на чолі з лейтенантом Травкіним повертаючись після виконання завдання зустрічається з німецьким загоном й вступає в сутичку з ворогом відправивши до керівництва інформацію одним з розвідників групи.

Багато важливих прикладів ігрового кіно з даної проблеми виготовлено кіномитцями Білорусі. Наприклад, режисерами Л.Голубом та М.Фігуровським на кіностудії Білорусьфільм у 1954 р. поставлено фільм «Дети партизана» [10]. Актори В.Комісаров, Н.Защипіна, П.Волков, П.Молчанов, Л.Мозалевська, О.Жаков, П.Шпрінгфельд, Г.Шпігель відтворили сюжет про долю суворовця Михася, сина загиблого під час війни партизана.

Представники українського кінематографа режисери М.Маєвська та О.Маслюков на кіностудії ім. О.Довженка у 1957 р. зняли стрічку «Партизанская искра» [11] за однойменним романом Сергія Полякова. Головні ролі у фільмі виконали В.Лущик, Л.Борисов, А.Юрченко, С.Несін, Н.Наум, І.Халаїм, Т.Матусевич та інші. Фільм присвячений діяльності та героїзмові українських партизан у роки війни в селі Кримка Одеської області на березі Південного Бугу, які діяли в тилу німецько–фашистських військ у 1941–1943 рр.

У більш пізній період радянського кіно на кіностудії ім. О.Довженка режисер А.Буковський у 1978 р. зняв фільм «Подпольный обком действует» [12], події якого засновано на спогадах відомого партизанського воєначальника двічі Героя Радянського Союзу О.Федорова про партизанський рух на Чернігівщині в роки Великої Вітчизняної війни. У фільмі головні ролі зіграли В.Щербаков, О.Федоров, М.Гринько, А.Барчук, В.Бондаренко, М.Катеринчук, О.Гонтар, Ю.Мажуга та інші. Події фільму розкриваються у чотирьох серіях про бойову, агітаційно–пропагандистську діяльність партизанських загонів на Чернігівщині та Волині в роки Великої Вітчизняної війни. В останній серії висвітлено події діяльності загонів під керівництвом О.Федорова, які організували

диверсійні групи та надійно блокували залізничне сполучення в районі Ковеля, що є яскравим підтвердженням активної їх роботи.

Подібні факти висвітлює наступний фільм режисера Ю.Тупицького, знятий на кіностудії ім. О.Довженка у 1984 р. у трьох серіях під назвою «В лесах под Ковелем» [13]. У головних ролях – О.Булдаков, Є.Пашин, Н.Сумська, В.Уральський, Л.Белазарович, Ю.Дубровин, А.Гур'єв та інші. Фільм знято за спогадами двічі Героя СРСР генерала–майора О.Федорова про партизанське з'єднання, що діяло в 1943 р. в районі Ковельського залізничного вузла.

Художніх фільмів присвячених подіям партизанського та підпільного буття в роки Великої Вітчизняної війни велика кількість. Запропонована низка стрічок з історії діяльності у тилу ворога дає можливість усвідомити значення такого виду історичних джерел у дослідженні джерельного комплексу проблеми, зокрема візуального підтвердження документальних письмових свідчень. Художні кінострічки є вагомим історичним джерелом з історії радянського Руху Опору в роки Великої Вітчизняної війни та мають високу історичну інформативність про події тих років, оскільки поставлені на реальних подіях і яскравих героях з залученням до співпраці істориків–спеціалістів або учасників тих подій. Стрічки зняті у добу заідеологізованості й партійної цензури їх зміст піддавався інтерпретації авторів сценарію, режисерів та акторів, тому їм властива деяка суб'єктивність та ідеологізованість у висвітленні подій.

Таким чином, художнє кіно є цікавим і важливим історичним джерелом, для аналізу якого необхідна спеціальна підготовка і особливі методи аналізу. Загалом можна сказати, що художні (ігрові) фільми з історії партизансько–підпільної боротьби як історичне джерело включають і поєднують інформацію з різноманітних типів та видів історичних джерел і створюють яскраву та насичену фактами візуальну картину минулого. Якщо врахувати, що знайти старий фільм і використовувати інформацію, отриману з ігрового кіно в друкованому науковому дослідженні вкрай важко, то стає зрозумілим дуже рідкісне використання даного джерела в історичних розвідках. Поява мережі Інтернету зумовила широку доступність рідкісних художніх фільмів, можливість швидко записати фільм і зробити нарізку цікавих для історика епізодів, дати активне посилання в опублікованій в Інтернеті наукової роботи на фрагмент фільму, роблять ігрове кіно дуже актуальним і перспективним історичним джерелом, до якого частіше будуть звертатися дослідники минулого.

Список використаних джерел

1. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие [Текст] / И.Н. Данилевский, В.В. Кабанов, О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцева. – М.: РГГУ, 1998. – 702 с.

2. Джерелознавство історії Української РСР [Текст] / В.М. Довгопол, М.А. Литвиненко, Р.Д. Лях. – К.: Вища школа, 1986. – 238 с.

3. Константин Заслонов [Електронний ресурс] / Кінофільм / Реж. О.Файнциммер і В.Корш–Саблин. – 1949 р. – Режим доступу: http://www. torrentino.com/torrents/140743

4. От Буга до Вислы [Електронний ресурс] / Кінофільм / Реж. Т.Левчук. – 1980 р. – Режим доступу: http://www.torrentino.com/torrents/570557

5. Ракеты не должны взлететь [Електронний ресурс] / Кінофільм / Реж. О.Швачко та А.Тимонишин. – 1964 р. – Режим доступу: http://www.torrentino. com/torrents/463839

6. Проверено – мин нет [Електронний ресурс] / Кінофільм / Реж. Ю.Лисенко та З.Веліміровіч. – 1965 р. – Режим доступу: http://www.torrentino.com/ torrents/918221

7. Дума про Ковпака. Трилогія [Електронний ресурс] / Кінофільм / Реж. Т.Левчук. – 1973–1976 рр. – Режим доступу: http://www.intv.ru/view/ ?film_id=111818

8. Молодая гвардия [Електронний ресурс] / Кінофільм / Реж. С.Герасимов. – 1948 р. – Режим доступу: http://www.torrentino.com/torrents/247013

9. Звезда знятий [Електронний ресурс] / Кінофільм / Реж. О.Іванов. – 1949 р. – Режим доступу: http://www.torrentino.com/torrents/595213

10. Дети партизана [Електронний ресурс] / Кінофільм / Реж. Л.Голуб і М.Фігуровський. – 1954 р. – Режим доступу: http://cinemaxx.ru/retrofilms/18270–deti–partizana–1954.html.

11. Партизанская искра [Електронний ресурс] / Кінофільм / Реж. М.Маєвська та О.Маслюков. – 1949 р. – Режим доступу: http://www.torrentino.com/ torrents/328570

12. Подпольный обком действует [Електронний ресурс] / Кінофільм / Реж. А.Буковський. – 1978 р. – Режим доступу: http://www.torrentino.com/ torrents/635564

13. В лесах под Ковелем [Електронний ресурс] / Кінофільм / Реж. Ю.Тупицький. – 1984 р. – Режим доступу: http://www.torrentino.com/torrents/144744

14. Исчезнувшие [Електронний ресурс] / Кінофільм / Реж. В.Островський. – 2009 р. – Режим доступу: http://www.torrentino.com/torrents/10326

Ковальская Л.А. Художественные фильмы как исторический источник по истории партизанской и подпольной борьбы в годы Великой Отечественной войны

Освещены проблемы формирования такого типа источников по истории партизанской и подпольной борьбы, как художественные фильмы. Приведен ряд игровых фильмов, которые дают представление об информативности этого вида источников. Проанализировано содержание, методы постановки и информационный потенциал игрового кино, как источника по истории партизанского и подпольного движения.

Ключевые слова: *исторический источник, игровое кино как источник, Великая Отечественная война, партизанское и подпольное движение.*

Kowalska, L.A. Feature films as a historical source on the history of the partisan and underground struggle in the years of the Great Patriotic war

The problems of the formation of such a type of sources on the history of the partisan and underground struggle, as art films. Provides for a number of feature films, which give an idea about the information content of this type of sources. Analyzed the contents, methods of productions and information potential of the game movie, as a source on the history of the partisan and underground movement.

Key words: *historical source, a feature film as a source of the Great Patriotic war, the partisan and underground movement.*

УДК 291.35(477.63/.64) 2.930.2(430) «193»(045)

Сокульський А.Л.

Як «Ahnenerbe» шукало сакральні центри в Надпорожжі й Запорожжі: спроба реконструкції

Дії «Ahnenerbe» в Надпоріжжі й Запоріжжі зводились до пошуків археологічних артефактів стосовно етнології індо–германських народів. ОДПУ СРСР почало відсліджувати дії німецької агентури в краї до того, як склалося ця окультна організація СС (1934).

Ключові слова: *Ahnenerbe, Берія, Кароліч, Яворницький, арії.*

1. НКВС СРСР досліджує діяльність «Ahnenerbe»

Документ: Лист «Л.Берия к НАЧИНО–ГПУУССР тов. Каролич А.Н. №226578 от 25 апреля 1934 г.» засвідчує, що іноземний відділ ОГПУ СРСР ще до формального заснування німецького науково–дослідного й окультного товариства «Ahnenerbe» займався і тримав на контролі пошуки германських окультистів на півдні УРСР.

Титульний лист цього документу має в лівому верхньому куті канцелярський штамп з текстом: «Союз Советских Социалистических республик. Объединенное Государственное Политическое Управление при Совнаркоме. Отдел иностранный 25 апреля 1934 г. №226578. Москва, площадь Дзержинского, 2. Теледгон: коммутатор ОГПУ» Краткое содержание.

Його текст наводився справа: «НАЧИНО–ГПУУССР тов. Короличу. Препровождаем для сведения в переводе с английского доклад известного Вам Е.Ляховича, по «украинскому вопросу, написанный им для англичан». Приложение упомянутое. Підпис ЗАМНАЧИНО ОГПУ Слуцкий». Поверх короткого змісту документу олівцем і чорнилом нанесено дві резолюції датовані без зазначення років: «28/4»; «13/VII», олівцем прописано: «Е. Ляховича. Нижче цих резолюцій, текст яких не розбірливий, йде машинописний текст: «б/на лиц арестованных – по справам из дел, представляемых НКВД УССР и НКВВ УССР. в/ рассмотрено дело и вынесенное решение возложить, возложить на тройку, в составе т.т. Кабулов, Маштабова (начальник 1–го отдела НКВД СССР), Народный комиссар внутренних дел Союза ССР Л. Берия».

Нижче прописано: «Ваш Берия, №13/144, 5.III.40 г.»

Власне цим документом, схоже, розпочиналася аналітична робота ОГПУ стосовно розвідувальних дій по окультній проблематиці на території УРСР. Про характер листування тов. Берия з Головою ОГПУ України Королічем А.І. згідно інтернетресурсу, мова йтиме нижче. Із персоналій ОГПУ наведених на титулі листа: Е.Ляхович був пов'язаний з Коновальцем і польською Катиню, а дійові особи Кабулов з розстрілом польських офіцерів в Катині і депортації татар з Криму в 1944 року.

Передісторію цих процесів можна зрозуміти вчитавшись в сутність германського окультного товариства Ahnenerbe часів Третього рейху. Для української історіографії, як і для публічного слухача сутність Ahnenerbe[1] мало відома, якщо не брати до уваги масові російські видання в яких проклинається німецький націо–соціалізм й окультизм верхівки Третього рейху. Після поразки останнього, союзники вивезли з Німеччини десятки вагонів документації, а СРСР, зокрема, з Нижньої Сілезії вивіз 25 вагонів документів Ahnenerbe, що склали основу «Особливого архіву СРСР». Ці документи не публікуються і пересічному читачеві про динаміку цього архіву, звісно, нічого не відомо. Значна частина німецької наукової еліти, вчорашні аненербовці, змушені були працювати в американських структурах. В першу чергу це Вернер фон Браун і його школа по розробці ФАУ–І, ФАУ–2, програм «НАУНЕРУ», Об'єкт 211 та інші. Деякі німецькі технології були використані союзниками, і треба думати, продовжують використовуватись і до цих пір. Найбільш важливі з них, це дослідження природи раку, яку успішно вивчав і розробляв професор Тюрингського університету Хірт, якому вдалося вивести ракову клітину, використовуючи флюоресцентну мікроскопію і виготовити протиядля, що успішно знищувало цю зловісну клітину. Важливі

[1] Ahnenerbe (спадщина предків) – елітарний містичний орден, який з 1939 року по ініціативі Генріха Гімлера став головною науково-дослідною структурою у форматі СС.

досягнення це товариство мало у відділах математики й пектину. Німцям не вистачило одного року для завершення виробництва зброї на основі ядерного синтезу і пізнання гравітаційних енергій і використання їх в космічних випробуваннях, хоча деякі дослідники, говорять, що це вже мало місце в практиці Третього рейху. В силу такої специфіки Ahnenerbe – затемнене і засекречене товариство Третього рейху, ще тоді, без малого століття назад було об'єктом пристальної уваги керівників вищого клану США, СРСР (Росії), Франції, Англії, Китаю…

Ahnenerbe– елітарний містичний орден, який з 1939 року по ініціативі Генріха Гімлера став головною науково–дослідною структурою у форматі СС.

Що то за товариство таке? Міт, легенда охороняюща темні, жахливі тайнознання доісторичних цивілізацій, позаземних цивілізацій, магічні тайни потусторонніх сил…?

Ahnenerbe бере початок від містичних організацій: «Германе–норден», «Туле», «Бриль». Три кити стали основною націонал–соціалістичної ідеології, що підтримувала доктрину про існування в трансісторичні часи якогось острова – Арктиди.

Функціонально товариство займалося містикою, космонавтикою й безліччю інших питань мілітаризованої держави. Зосереджувалось і на прозаїчних проблемах, як атомна зброя, і вплив низьких температур на організм людини там інші. Зовсім недавно в мас–медіа появились фактологічні матеріали про те, що левову долю знань Ahnenerbe отримало від представників вищої цивілізації з Альдебарана2. Спілкування з «альдебаранами» велось, нібито німцями із суперсекретної бази Вермахту розміщеної в Антарктиді.

Можливо її американці спробували дослідити в 1946 році, але отримали добрячого облизня, після чого почала якісно мінятись політика світових держав до Антарктиди. Документально було відомо, що Вернер фон Браун проговорився вищому бомонду США, що в Третьому рейху вже існували літальні апарати здатні підніматись на висоту 4000 км (іоносфера). Все, що досталось СРСР в Нижній Сілезії в умовах абсолютної секретності переміщалось в «Особливий закритий архів». В 1944–1945 рр. німці працювали над виробництвом атомної зброї і ФАУ–7.

Їх принципи базувалися на знаннях про можливість виробничого впливу на такі фізичні категорії як простір і час … [1]. Якщо це не жовта інформація таких же джерел, то про це напевно мали знати ведучі спеціалісти атомники Курт Дінтер, Вернер Гейзенберг, Вальтер Герлах, і звичайно, Вернер фон Браун. Один з них, німецький атомник – Гейльброннер заявляв: «Алхіміки знали про атомарні вибухові речовини, які можна виділити всього із кількох грамів металу». Міністр озброєння фашистської Німеччини в січні 1945 доповнював першого: «існує вибухівка розміром із сірникову коробку, здатна знищити вщент, таке місто як Нью–Йорк». Чи не на цьому висновку базується твердження, що Гітлеру не вистачило біля року. Деякі дослідники схиляються до думки, що німецька зверхбомба не була атомною в буквальному розумінні, а скоріше, термоядерною. І все таки гуманітарне начало переважало над технічним. Головні зусилля Г.Гімлер як голова Ahnenerbe спрямовував на пошук допотопних знань, які дозволяли розробляти нові технології та управляти з допомогою логічних методів свідомістю мас, здійснювати генетичні маніпуляції з метою формування «зверхлюдини». Все починалося в одержимому німецькому дусі.

З кінця XIX ст. австрійський монах Теодор Хаґен здійснив експедиції на Бл. Схід і Кавказ – привіз велику кількість древніх манускриптів і містичних вражень. У 1898 р. цестеріанський монах Йерг Лапе фон Лібенфельс, з впертістю аскета сформував з окультних знань вірування «Виенай» і видав книгу «Містеріальна мова індогерманців» до якої була докладена карта легендарної землі Туле. І ніби ця арктична країна і стала колискою людства. Маститий германознавець, професор і генерал Вермахту Карл Хаусхофер став наставником Гесса (працював асистентом в Хаусхофера) і Гітлера. До того ж Хаусховер встиг побувати німецьким послом в Японії. Цікаво відзначити, що 16.09.12 р. по телебаченню його внучка, баронеса Хаусхофер, виступаючи, визначила, що її дідо вказав і спрямував німецьку націю на розуміння її геополітичної проблеми.

Ahnenerbe найпродуктивніша організація Третього рейху. Колосальні теоретичні і технічні здобутки вплинули на картину всього повоєнного світу.

[2] Альдебаран головна зірка в сузір'ї Тільця. Оранжовий гігант, через свої фізичні властивості, вважається «оком» зоряної системи сузір'я Тільця і знаходиться від нашої планети всього на 60 світових років.

З німецькою педантичністю і точністю пророблялись історико–культурні, технологічні, містико–психологічні феномени, таких сакральних центрів, як Гіперборея, Атлантида, Туле, Шамбала, Агарти та такі ідеї, як Чорного Сонця, Грааля, Бриль, Свастики, Мегамби, Таємної доктрини, расології, індогерманіки, первісних релігій та вірувань, водородної енергії. В 1944–1945 рр. на острові Рюген була випробувана «нуклеарна бомба». І здається, був здійснений космічний політ на висоті 40 км навколо Землі. В становленні технічних проривів відзначились вчені–атомщики такі як Вернер фон Браун, Отто Мук. Перший не потребує представлень, а другий відомий ще і як атлантолог, видав працю «Тайна Атлантиди» (1965). Разом з Вернером Брауном Отто Мук учасник проектів «ФАУ–1,2,3,7». Крім цього Мук винайшов шпорхель – пристрій РДП (робота двигуна під водою). Відомі першокласні професори німецьких університетів (Берлінського, Мюнхенського, Кйольнського) та інших працювали над розробкою ідей і очолювали найважливіші проекти. Це вони на секретному полігоні в Пюнемюнді з Отто Муком розробляли авіа і космічну техніку. Мук мав 2 патенти 1938 і 1942 рр. на апарати вертикального старту і обертаючими крилами [1].

Експедиційна і пошукова робота Ahnenerbe заглиблювалася у виявлення й експериментування втрачених в давнину так званих атлантичних технологій. Багато спеціалістів високого рівня Фрідріх Хільшер, Вернер, О.Мук, В.Зіверс та ін. працювали після війни в США і СРСР. Запуском балістичної ракети ФАУ–2 на полігоні Уайт–Сендс керував Вернер фон Браун.

Куратором нацистського Ahnenerbe був Вальтер Вюрст, генеральним секретарем, історик Вольфрам Зіверс, ведучим в області чорної магії Карл Марія Віллігут (в перекладі значило «Бог з волі»), поміж себе наці називали його «падший ангел» або «Распутін Гімлера». Генеалогія Віллігутів велась з XIII ст. Цей рід був проклятий Ватіканом ще в середньовіччя. Асистент Віллігута Карл Ульх похований по смоленському кладовищі в СПб., засвідчував Паль у праці «Оккультные тайны Третьего рейха».

Ідейним натхненником Ahnenerbe був професор і генерал Веремахту, геополітик Карл Хаусхофер, у якого Гесс, як згадувалося вище, працював університетським асистентом, а для Гітлера Хаусхофер був наставником.

Вертаючись до гуманітарної сфери, необхідно визнати, значних успіхів німецькі лінгвісти досягли у вивчені та інтерпретації рунічних текстів, так і проторунічних, давність яких Вірт оцінював в 12 тис. років (мезоліт – прим. наша), а також в прочитанні Махабхарати та інших санскритських текстів. Німецькі фахівці працювали на всіх континентах світу, де тільки виявлялись сліди протознань минулих цивілізацій. У Палестині, Гімалаях, Тібеті, Лабрадорі, Швеції, Фінляндії, Антарктиці, в Подніпров'ї і Приазов'ї. Нові дані були отримані в області вивчення нордичної раси, особливо в генетичному, духовному і містичному контекстах. До ретельно засекречених тайн Ahnenerbe відноситься принцип побудови двигуна космічного апарату «Hauneburus–1», який працював на вільній, невичерпній енергії гравітації. Деякі автори вказують, що в 1990 р. бувший льотчик «Люфтваффе» заявив, що не Юрій Гагарін, а він перший космонавт Землі. Свій політ в космос він пов'язував з проектом «ФАУ–2», підготовленого Ahnenerbe [2].

В 1989 року в Нью–Йорку вийшла книга «Месіанська спадщина», автори якої цитують одного з прокурорів союзників Нюрнберга, який свідчив, що з Нюрнбергського процесу було вилучено ряд документів в інтересах нових власників. Фонд Рокфеллера 1946 року виділив 139000 доларів США для підготовки офіційної версії Другої світової війни. В ній майже витерта окультно–містична сутність нацизму і факт встановлення нацистського режиму американськими банкірами. Серед фінансуючих цей проект була і карпорація Стандарт Ойл Рокфеллер. Ернст Юнгер писав, що Гільшер – ні багато, ні мало створив нову церкву. Коли генерального секретаря Ahnenerbe Зіверса вели на страту за вироком Нюрбергського процесу, супроводжуючий його (за дозволом) Гільшер простягши руки до неба вимовляв «ар–ех–іс–ос–ур», що означала ця тирада, знали лише двоє.

Нині інтернет ресурс переповнений подробицями про Ahnenerbe, але про сутність доробку конкретних його півсотні інститутів (відділів) відомо надто мало. Покладаючись на німецький характер і педантичність учених різних галузей науки, філософів, фізиків, хіміків, біологів, математиків, астрономів, астрофізиків, психологів й містиків, серед яких було чимало популістів й авантюристів які концентрували величезну когнітивну енергію нації на пізнання як величного, прекрасного, так й

ізувірського і кривавого. Досвід Ahnenerbe доводить, що віра в ідею здатна спрямувати цивілізовану людину в одержимого генія і монстра [3;1].

Критицизм яким оточена інформація про Ahnenerbe в історіографії на пострадянському просторі далека від об'єктивізації. Центр уваги зосереджується в основному на гітлеро–есесівській сутності, злочинності гітлеризму. Але Гітлер як художник розумів, що символи свастики надзвичайно лаконічні й естетичні, на неї він надіявся не даремно. Вона себе виправдала за чверть століття – з 1920 по 1945. Товариство за короткий час інтегрувало спеціалістів і вчених в єдину наукову–дослідницьку структуру «Інститут воєнних досліджень», який очолив вище згадуваний Вольфрам Зіверс. Треба визнати практичність устремлінь в умовах хронічного недофінансування Ahnenerbe споряджало численні, але фахові експедиції по всьому світу. Була навіть виготовлена кольорова карта де побували аненербівці, на ній значилось 122 точки планети, де працювали німецькі дослідники. Узагальюючи вектори дослідження треба визнати, що стержнем пошуків їх, була проблема аріїв, в духовному і селекційному спрямуванні. За масштабами й прагматичністю історія не знала проекту подібно «Лебенсборн», в перекладі «джерело життя». Подібної конкретики не було ні в світі ні в будь–якій окремій країні [3,с.196].

Колишні і нинішні заборони і затуманення історичного фактажу нічого істотного не дали. Хоча б і тієї свастики, виглядали гротескно. Як можна заборонити стародавні символи? Подібні заборони нагадували одну історію з часів початку Вітчизняної війни, коли почався гітлерівський наступ. По наказу Сталіна в північних губерніях стали терміново відбирати у населення вироби народних промислів. Через те, що на всіх цих кувшинах, скринях, прялках, шкатулках, навіть на подолах жіночих сорочок і суконь в необмеженій кількості були присутні свастики, при тому і лівосторонні. Традиційно народні майстри використовували і кольорову гаму – червоний, чорний, білий. Отже, боротьба в такий спосіб з символікою тисячолітньої історії різних народів, не змогла побороти екстремізму [3,с.59–60].

Відображення вкладу Ahnenerbe у світову культуру зображується частіше через негатив, дарма, що ті вагони наукової макулатури які осіли в сховищах колишніх союзників – не доступні більшості професіоналів. Вони під табу тотальної влади держав, які їх придбали. Це продовжує міфологізацію рівня наукового виробництва цього наскрізь проникнутого окультизмом і містикою наукового товариства. Але попри всі негативи приписувані товариству не можна його когнітивне значення ототожнювати лише з ідеологією фашизму, коли під останнім, з наукового погляду, розуміється – войовничий антикомунізм, расизм, шовінізм, тоталітаризм, контроль особи й мілітаризація всіх сфер життя [4,с.316].

Щойно, інтернет джерела рознесли інформацію про те, що в Ботнічній затоці Балтійського моря виявлений об'єкт, представлений шести десятиметровим диском із бетону і сталі, і який досі виключає все електронне обладнання, яке знаходиться поблизу нього. Акваторія, де знаходиться диск на 92 метровій глибині в минулу війну мала стратегічне значення для нацистської Німеччини. Більшість шведських підшипників для німецької військової техніки доставлялись по цьому маршруту. Без них німецька техніка просто зупинилася б, зазначає шведський експерт Андерс Аутеллус. Принцип їх дії: виключення радарів кораблів. Шведські експерти вивчивши результати підводних зйомок, дійшли висновку: «Вся наша ІТ–техніка, в тому числі комп'ютери, відеокамери і супутниковий зв'язок, виключалися, коли ми знаходились над тим об'єктом, і знову включилися, коли відпливали приблизно на 200 метрів» [5].

Скільки ще таємниць у цьому світі пов'язані з Ahnenerbe?

Недарма, як наукова структура воно має солідну репутацію в світі, яка полягає в тому, що перейшовши межу природи і культури прагнули досягти істини. Гегелівське зведення об'єктивного до суб'єктивного має на меті лише підсилити їх протилежність [6,с.132].

Повертаючись до переписки народного комісаріату внутрішніх справ СРСР т.т. Л.Берія, Слуцького, А.Кароліча, Б.Шнейдера та інших головних функціонерів ОГПУ будемо дотримуватись автентичності змісту цитуємих документів:

2. ОГПУ і сакральні центри Надпорожжя й Запорожжя

«Тов. Берия Лаврентию Павловичу.
Председатель ОГПУ Украины
Каролич А.И.

СТРОГО СЕКРЕТНО.

Настоящим уведомляю Вас о незамедлительном исполнении данного Вами указания – директор Днепропетровского исторического музея проф. Эварницкий задержан и допрошен.

Во время допроса задержанный дал показания по интересующему Центр вопросу.

Следует отметить, что мировоззрение профессора носит выраженный идеалистический характер. Между тем, он подтвердил имеющиеся у Центра сведения – о возможном нахождении в устье реки Мокрая Сура, Солонянского района Днепропетровской области, подземного языческого храма и дал разъяснения по поводу изъятой у него во время обыска рукописи без названия.

Копия рукописи, в данный момент носящая служебное названием «Иггдрасиль», внимательно изучается специалистами, а оригинал отправлен в ГОХРАН СССР. Со слов арестованного рукопись была передана ему гр. Майдачевским, Петром Александровичем сокамерником Эварницкого по «делу промпартии» (1932 г, 58. ст. УК РСФСР, освобожден в том же году согласно совместному решению прокуратуры и Совнаркома СССО за №32/16.) Место нахождения гр. Майдачевского (автор рукописи?) в данный момент выясняется. Со слов арестованного Д.И. Эварницкого места нахождения других подземных культовых сооружений, предположительно:

Объекты:

№1) Скальный–лёссовый массив на месте впадения р. Суры в р. Днепр (частично подтоплен водами водохранилища им. В.И. Ленина) представляет собой хаотическое нагромождение гранитных обломков. У местных жителей данное место пользуется дурной славой.

№2) урочище Каменные Могилы, (КМ) Мелитопольский район Запорожской области,

№3) левый берег р. Верхня Хортица, пос. Верхняя Хортица, Запорожского района, Запорожской области,

№4) поселок Янцево, запорожского района, Запорожской области,

№5) так называемые Кучугуры (старое татарское городище), плавневая часть Большого Луга, Васильевский район Запорожской области.

Специальная групой ОГПУ тщательно обследовала объекта №2) – ему присвоен статус закрытой территории (ландшафтный заповедник), доступ к нему ограничен, в его локации запрещена какая–либо хозяйственной деятельность. С точки зрения практических результатов, ввиду обширности объекта КМ (глыба песчаника высотой 13 м и площадью 15 га) его разработка по интересующему Центр направлению представляется малоперспективным.

В местах расположения объектов №2), и №3), заложены гранитные карьеры и ведется промышленная добыча гранита. В режиме нормального функционирования этих объектов за ними ведется постоянное наблюдение.

Объект №4) «Кучугуры», разрабатывается спецгруппой, работа которой пока не дала сколь–нибудь убедительных результатов ввиду заболоченности прилегающей к объекту местности. Найденные группой артефакты 15–16–го веков кумано–татарской субкультуры, не имеют отношения к следственным действия Отдела.

Главный объект (расположенный в месте впадения р. Мокрая Сура в реку Днепр, частично подтоплен водами днепровского водохранилища им. вождя мирового пролетариата тов. В.И. Ленина, а в остальном представляет собой хаотическое нагромождение гранитных обломков. У местных жителей данное место пользуется дурной славой. В данный момент на объекте под видом закладки гранитного карьера производятся следственно–оперативные действия.

В свете вышеизложенного сведения полученные от проф. Эварницкого, выглядят более чем сомнительно. Его идеалистическая, по своей сути, концепция краеведения уже дано вызывает справедливые нарекания научной общественности г. Днепропетровска. Во время допроса Д.И. Эварницкий вел себя вызывающе, проявлял неуважение к следственным органам – несмотря на преклонный возраст позволял себе циничные высказывания в адрес ОГПУ, выкрикивал: «Так вам Иггдрасиль трэба?! Ну так возьмите же ее, лыцари вы, без страха и упрека!» (См. протокол допроса.) Высока вероятность того, именно Эварницкий Д.И. является распространителем слухов о так называемых «коридорах времени», «молока бессмертия», «черных альвах» и т.п. идеалистической ерунды. Среди части малограмотных (беспартийных,

нечленов профсоюза) обывателей вышеупомянутые слухи подкрепляются находками, полученными в результате участившихся несанкционированных раскопок курганов. Многочисленные артефакты скифо–курганной культуры, равно как и обнаруженные в пойме р. Молочной гроты с клиновидными письменами, вызывают определенное смятение у идеологически нестойкой части населения. В настоящее время гр. Эварницкий пребывает под стражей в изоляторе временного содержания. В населенных пунктах прилегающим к вышеуказанным объектам проведены оперативно–следственные действия по выявлению и изъятию полученных путем незаконных раскопок артефактов. В селах Днепроперовской области Башмачка и Никольское изъяты являющиеся предметом поклонения несознательной прослойки колхозного крестьянства деревянные (хлебодарные) грабли предположительно 17–го века с выжженным на рукояти надписью «Газдачшство короннага гетмана Евстфія Ружинскага», старинный татарский лук с ритуальными знаками и личным клеймом султана Баязета, якобы эффективный в борьбе с оборотнями (дивами). В рыбацком селе Приветное, Запорожской области, изъято «счастливое», передающееся из поколения в поколение старинное деревянное «самогребное» весло с характерным скандинавским орнаментом в виде ясеневых и дубовых листьев а также лечебная «нетленная» безрукавка сотканная из луговых трав. Все вышеуказанные предметы переданы в республиканский ГОХРАН. Партийным и хозяйственным органам дано указание усилить разъяснительную работу по борьбе с суевериями» [7].

Председатель ОГПУ Украины
Каролич А.Н.
Начальник особого отдела ОГПУ
Днепропетровской области
Шнейдер Б.И.
25.11.1936.
Председателю ОГПУ Украины
Каролич А.Н.
СЕКРЕТНО.

Вы там у себя не тем занимаетесь, Александр Натанович! Какие еще деревянные грабли, безрукавки нетленные? Причем здесь борьба с суевериями?! Вы, товарищи, там на местах утратили бдительность и классовое чутье! Вы же прекрасно осведомлены, о том какое значение товарищ Сталин придает надписям в гротах Каменной Могилы – его работа «Введение в введение языкознания» посвящена именно этому вопросу. А вы близоруко характеризуете важнейший объект как «малоперспетивный», про грабли деревянные докладываете.

Этот ваш дедушка–арестант Эварницкий – старый плут и выжига, к тому же открытый антисоветчик. Надавайте ему по почкам и отправьте помирать домой. Он все равно ничего там толком не расскажет, да и знает ли он что–либо определенное? Лучше искать надо, товарищи НАЧИНО ОГПУ Украины и начальник областного Особого Отдела. Рыть землю носом надо – рыть! – В прямом и в переносном смысле. У вас серьезные должности, товарищи чекисты. А вы луки татарские, и весла–самогребы к делопроизводству приобщаете. Недостает только ковра–самолета и скатерти–самобранки. Найдите непременно автора рукописи. Он то знает побольше этого вашего музейщика замшелого. Дело не терпит отлагательства и находится под моим личным – ЛИЧНЫМ (!) контролем. Во время следственных действий обходитесь минимальным количеством работников –соблюдайте режим строгой секретности. Есть оперативная информация – подразделение «Аненнербе–Иггдрасиль» в пригородах Днепропетровска ведет глубоко законспирированную работу. К данной записке прилагаю, полученный оперативным путем, секретный доклад небезызвестного Е.Ляховича составленный им для службы внешней разведки Великобритании. Это всем нам сигнал, товарищи! Доклад содержит сведения о кельтских подземных сооружениях в Северном Причерноморье. Англичане (!) в курсе уже, (проститутка Ляхович все им выболтал!), а ваш воз и ныне там где был. Командирую к вам старшину Карацупу с его Джульбарсом, на помощь – у них в отличие от вас и нюх и классовое чутье на месте. Удачи вам, товарищи Каролий и Шнейдер! С чекистским приветом:

Л. Берия.

Москва. 1936 г.» [7].

3. Сакральні центри Надпорожжя й Запорожжя

Сакральні місця Надпорожжя в листі Кароліча локалізуються в гирлі ріки Мокра Сура Солонянського району Дніпропетровської області.

Тут, в околицях сучасного села Сурсько–Михайлівське топоніміка сходить до індоарійських часів, а деякі археологічні пам'ятки датуються IV–II тисячоліттям до РХ. Проте, все сточище рік Сухої і Мокрої Сури зарегульоване, так, що первісні їх береги або під водою або забудовані населеними пунктами, промисловими об'єктами. Значна їх частина підтоплена дніпровським водосховищем ім. вождя світового пролетаріату, як зазначає в листі Берія – голові ОГПУ. Тут в XVIII ст. розміщався зимівник козака–довгожителя Микити Леонтійовича Коржа, який барвисто описав ці місця за козацьких часів у своїх спогадах [8,с.5–55].

Другим сакральним об'єктом названа Кам'яна Могила (Кам'яні Могили – в листі Кароліча) площею 15 га. Об'єкт тоді (1936) мав статус «ландшафтного заповідника», а з 1965 р. «пам'ятник історії» (с. Терпіння, Мелітопольського р–ну) датований IV–II тисячоліттям до РХ [9,с.114].

Третім об'єктом названий лівий берег р. Верхня Хортиця (селище Верхня Хортиця, Запорізького р–ну). В цьому урочищі були останці вікових дубів, в т.ч. славетний Запорозький дуб, якому за його життя пророчили 700 літ. Усох на початку 90–х років XX століття.

Селище Янцево і урочище Кучугури були під постійним наглядом або «под видом закладки гранитного карьера производятся следственно–оперативные действия» – пише в листі Кароліч. Що ж насправді утаємничено було в Надпорожжі й Запорожжі. На наш погляд – це була колиска народів, що розмовляли індо–арійськими мовами: Сура, Крарій, Перун, Хортиця і т.п. Острів Хортиця, серед 10 тисяч дніпровських островів, був місцем сонце поклоніння місцевого населення, яке археологами названо культурою Середній Стіг I і II. Гранітна будова порогів і більшості дніпровських островів є часткою Українського кристалічного щита (2,5–3 млрд. років). Іншої геологічної будови – останець К.М. Вона представляє собою розколотий пісковий корж висотою 13 м., який покоїться на ложі сарматського піску третичної епохи, і який являє собою залишки Сарматського моря. Сучасний вигляд КМ мала з часів формування р. Молочної (бл. 100000 років). На гранітах і пісковиках homo sapiens відшліфовував знаряддя праці з каменю. Це – полісуари і датуються вони IV–III тис. до Р.Х. Сакральні місця регіону мали велике значення в духовному життю людей. М.Я. Рудинський у цьому зв'язку писав: «… петрогліфічний комплекс К.М. в якійсь своїй частині є одним з проявів того світогляду, який склався в межах широкого культурно–історичного пояса, що простягся через Старий Світ між Індією і європейським узбережжям Атлантики» [Рудинський М.Я. Кам'яна Могила. – К., 1961. – С.140; Телегін Д.Я. Кам'яна Могила. – Дніпропетровськ: «Промінь», 1976. – С.8].

Інтерес аненербівців до дніпровського регіону зрозумілий, ще німці–меноніти обрали цей регіон в останній чверті XVIII ст. для свого переселення. В 1941–1943 рр. народна пам'ять стверджує, що на о. Хортиця розміщалась школа абверу3. Обласне ОГПУ ніяк не коментувало і не коментує досі цей факт. Але коли археологи НЗ «Хортиця» розпочинають розкопки в урочищі Музична балка – представники КДБ України тут як тут. Дніпровську луку аненербівці досліджували з моменту окупації території. Інші свідчення вказують, що на момент листування Берії з Каролічем німецькі фахівці працювали в регіоні, починаючи з будівництва Дніпрельстану. Дніпровський ареал язичників–аріїв цікавив аненербівців у плані селекційного проекту «Лебенсборн» (переклад з нім. джерело життя) [3,с.180]. В Нижній Наддніпрянщині та Запорожжі Ahnenerbe цікавили готські пам'ятки, рештки міст яких знаходились на правобережжі регіону. Від Дніпрових порогів до Каховки археології відомі рунічні знаки. Згідно теорії рун фур так (рунічна абетка) з'явилася ще в 200 ст. до РХ [10,с.106]. Давні мешканці наносили рунічні знаки на тіло і одяг – для збереження душі; висікали на камені – для збереження території; вирізали на талісманах для воїнів ідучих проти ворогів. Існують легенди й епоси, в яких говориться, що руни подаровані людям богами [10,с.106–107].

Навчально–дослідний відділ археології Ahnenerbe створювався з лютого 1938 року під керівництвом Рольфа Хене, а з 01.04.1938 р. в ньому працював Ернст Шютрумпф. До весни 1940 р. відділом керував Ханс Шляйф, а потім його змінив Герберт Янкун.

[3] Абвер [abwehr – відбиття] – воєнна розвідка і контррозвідка нацистської Німеччини. З січня 1935 по 1944 рр. її очолював розвідник-адмірал Фрідріх Вільгельм Канаріс

Весною 1943 р. «спецкоманда» Янкуна виконала пробні розкопки на Дніпровській луці. Відомий український археолог, учень Д.Яворницького Олександр Бодянський, був насильно виконуючим роботу провідника в Надпорожжі того року. Відділ ґрунтовно вивчив укріплення вікінгів та здійснював охорону давніх поселень й курганів на окупованих територіях України [11]. Шукаючи сліди давніх цивілізацій і їх знання, які еліта Третього рейху використовувала проти людства, разом з тим артефакти з етнології аріїв і давніх германців. Ще в 1808 р. німецький філософ і філолог Фридриг Шлегель висказав, що багато тисяч років тому якийсь протонарод, колискою якого були Гімалаї, захопив Індію, Персію, всю Європу і створив великі стародавні цивілізації. Знамениті вченні дали їм ім'я арії, що на санскриті означає «благородні». Теоретикам фашизму дійсно вдавалося збудити в надрах психології німецького народу психофізичний вибух небувалої сили. Адже наші батьки–учасники битви за Берлін свідчили, як німецькі діти–хлопчаки 12–13 років «вовчата Рейху» з впертістю приречених відстрілювались, і майже всі вони згинули.

В листі Кароліча Берії згадується рукопис «Иггарасиль» вилучений в академіка Яворницького і переданий ГОХРАН СРСР, постать посередника Майдачевського належить ще вивчити. Тортури над Яворницьким практикувались ОГПУ зразу ж після оголювання ним Дніпрогесівської археологічної експедиції Наркомпресу УРСР 1927–1932 рр. Ув'язнений в 1932 р. академік сидів по «делу промпартії» (1932 р., 58 ст. УКРСФР, звільнений рішенням прокурора Раднаркому СРСР за №32/16).

Колега Д. Яворницького по Дніпрогесівській археологічній експедиції наркомпроса УРСР 1927–1932 рр., фотограф Марко Микитович Залізняк, будучи при добрій пам'яті, розповідав нам, хортицьким музейщикам; при передачі Хортицькому заповіднику негативів і фотолейки, якими вони востаннє виконували зйомку Дніпрових порогів під контролем Д.Яворницького. З цих, кількох десятків фотонегативів були виконані позитиви до книги Д.Яворницького «Дніпрові пороги». Разом з цими реліквіями Марко Микитович передав кілька листів Яворницького до нього. Про один із них авторові цих рядків довелось писати в газеті «Индустриальное Запорожье» за 1990 рік. Ось його текст із збереженням синтаксису й орфографії академіка Яворницького [12,с.521]:

«На Вашого листа маю одповісти Вам, Марко Микитович, от що. Спершу скажу, що цілих півроку лежав тяжко хворий і був на волосині од смерті. І тільки дякуючи чотирьом лікарям та дружині, я, встав з ліжка і ходжу тепер по кімнатах свого будинку. В музей я зовсім не ходжу і тепер там за директора якийсь Карпенко. Мене і всіх співробітників, опріч одного тільки Садового вичистили з музею, як контрреволюційне кубло. Мої зложилателі написали ще один в Київ, щоб з мене зняли званіє академіка, але там їм сказали це вже «зась», з академіка мене не скинули, але чотири місяці не виплачували мені утримання з того часу пока не розібрали справи, бо вони написали в Київ наче б ті мене арештували.

Всі ті часом дуже тяжко було для мене і для всіх членів моєї сім'ї. Приходилось нести на ринок різні речі та з того жити. Тепер мені трохи легче, а все–таки повного душевного покою не знаю. Працюю тільки над словником і коли у Вас є такий там новий лексичний матеріал, присилайте його мені, за що буду дуже вдячний Вам. Окрім збірника, який надруковано в 1929 році, ми нічого не друкували і мабуть наші великі археологічні здобутки не скоро побачать світ. За минулий рік академія наша через паперовий голод не друкувала нічого, що дали археологічні розкопки. До всякого керівництва науковими справами після того, що я пережив, не брався. Шлю Вам вітання і от щирого серця бажаю всього найкращого, що є в нас на широкій Україні.

Ваш Д.Яворницький»

В контексті листів виразніє недолугість переслідувачів вченого, категорії: «коридору часу», «молоко безсмертя», «чорних ольвах»; раритети граблі Євстафія Ружинського, лук султана Баязеда і одіж зіткану з степових рослин визначали як «идеалистическую ерунду». Берія радив Каролічу: «надавайте ему по почкам и отправьте помирать домой» (?!) Привертає увагу інформація Берія, що «Аненербе–Иггдрасиль» в Дніпропетровській області веде глибоко законспіровану роботу; а доповідь Е.Ляховича містила інформацію про кельтські підземні споруди в Північному Причорномор'ї.

Пройшло три четверті століття, археологічні факти підтверджують існування підземних сакральних центрів на Черкащині, Надпорожжі (с. Скельки, Василівського району), смт Генічеську в Приазов'ї, і звичайно в Одесі. В літературі про Ahnenerbe

поширюється думка, хто виграє архівний тендер знань Ahnenerbe, той стане новим «Центром Сили» по управлінню глобальними фінансовими потоками [13].

Найневирогідніша загадка Ahnenerbe в тому, що за короткий час наці змогли змобілізувати психіку німецького народу на пізнання істини і прекрасного, результати яких направили на криваві жнива на великих просторах Другої світової війни.

Список використаних джерел

1. http:www.odessapassae.com; http://www.topcataloq.com.ua; «Мега–канал» в 2100–2200
2. Титаренко С. «Ahnenerbe» – темная тайна третього рейха. Джерело: http:www.topcatalog.com.ua
3. Лин фон Паль Оккультные тайны Третьего рейха. – М.: «Астрель». – СПб., 2006.
4. Остафійчук В.Ф. Історія України. Третє видання. – К.: «Знання–Прес», 2006.
5. www.ra–rb.de (Газеиа «Русская Германия», ст. «Инженеры в нацистской Германии умели дистанционно выводить из строя спутниковые телефоны и компьютеры»).
6. Сокульський А.Л. Культурологія. Словник–довідник. – Запоріжжя: Гуманітарний університет. 2006.
7. Пролог. Понедельник, 17 мая 2010, 15:13.
8. Устное повествованіе Н.Л. Коржа. Приложение к газете «Собор» – Днепропетровск, 1991.
9. Додаток до постанови Ради Міністрів УРСР від 21.07.1965 р., №711 // Збірник нормативних актів. Під ред. О.Н. Якименка. – К.: Вид. «Політичн. літер. України», 1970.
3. Лин фон Паль. Оккультные тайны рейха / Лин фон Паль / М.: «Астрель, –СПб».
10. Гросс П. Ананербе. Оккультная война Третьего рейха / П.Гросс – Ростов–на–Дону: «Феникс», 2006.
11. //zhurnal.lib.ru
12. Сокульський А.Л. Козацька Хортиця: історико–культурне значення в процесі виникнення і становлення запорозького козацтва. – Монографія. –Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2008.
13. http://zhurnal.lib.ru

Сокульский А.Л. Как «Ahnenerbe» искало астральные центры Надпорожья и Запорожья: попытка реконструкции

Деяния Ahnenerbe в Надпорожье и Запорожье сводились к поискам археологических артефактов касающихся этнологии индо–германских народов. ОГПУ СССР начало отслеживать действие немецкой агентуры в крае до того, как сложилась эта оккультная организация СС (1934).

Ключевые слова: *Ahnenerbe, Берия, Каролич, Яворницкий, арии.*

Sokul'skiy, A.L. How «Ahnenerbe» searched for the sacral centres in Nadporozhzhje and Zaporozhzhje: attempt of reconstruction

The actions of Ahnenerbe in Nadporozhzhje and Zaporozhzhje came to the search of archeological artifacts of Indo–European peoples' etnology. OGPU (the United State Political Department) of the USSR began to track the actions of German secret service in the region before the occult organization SS had been created in 1934.

Key words: *Ahnenerbe, Berija, Karolich, Javornitzkiy, Aryan.*

УДК 94:658.6(477–25) «1943/1945»

Цебро О.В.

Діяльність мережі закладів громадського харчування м. Києва (1943–1945 рр.)

Проведено аналіз діяльності закладів громадського харчування м. Києва у 1943–1945 рр. Зроблено висновок, що із розвитком державної мережі громадського харчування влада міста почала активно витісняти приватні заклади громадського харчування, які активно функціонували у перші місяці після звільнення Києва від окупантів.

Ключові слова: *громадське харчування, система нормованого постачання, карткова система, закриті їдальні, відкриті їдальні, комерційні ресторани, закусочні.*

Німецько–радянська війна внесла різкі зміни у повсякденне життя населення м. Києва. Серед них однією з найвідчутніших було обмеження в продовольчій сфері. Під час німецької окупації більшість киян відчувала гостру нестачу продуктів харчування. Визволення міста радянськими військами в листопаді 1943 р. принесло певне полегшення у сфері продовольчого забезпечення населення. У Києві, як і в інших звільнених від гітлерівців містах УРСР, було запроваджено систему нормованого постачання населення продуктами харчування. Вона передбачала створення у місті розгалуженої мережі закладів торгівлі, а також громадського харчування.

Функціонування закладів громадського харчування в Києві у 1943–1945 рр. не знайшло висвітлення в історіографії. В дослідженнях радянської доби відображено, насамперед, принципи функціонування закритих їдалень, через які здійснювалося забезпечення населення продтоварами за картковою системою в роки війни та в повоєнний час [24;25;17].

У вітчизняній історіографії до теми, як правило, зверталися побіжно, у контексті висвітлення інших питань [1;2;3].

Отже, проблема діяльності закладів громадського харчування у місті Києві в 1943–1945 рр. досі не стала предметом спеціального наукового розгляду. Між тим, ця тема потребує більш детального вивчення, оскільки важлива з токи зору поглиблення знань як з повсякденної історії міст України загалом, так і Києва зокрема.

Розгортання державної мережі закладів громадського харчування, які б здійснювали обслуговування населення в межах системи нормованого постачання, розпочалося в перші дні після визволення Києва від окупантів. Так, 10 листопада було організовано Міську контору громадського харчування, перейменовану незабаром у Київський міський трест їдалень. Однак, налагодження роботи цієї установи передбачало проведення досить тривалих підготовчих заходів.

Готові ж страви кияни у цей час могли купити лише на, так званих, «обжорних рядах». Такий специфічний вид торгівлі існував, як за часів окупації, так і після звільнення міста, на всіх столичних ринках. Тут селяни та одноосібники продавали різноманітні домашні страви [18,с.106].

У той же час міська влада заохочує відкриття приватних закладів громадського харчування. Їх робота допомагала задовольнити потреби киян у продовольстві допоки не було налагоджено функціонування державних їдалень. Так у місті з'являються приватні закусочні [20].

Робота зі створення мережі державних закладів громадського харчування розпочинається з інвентаризації довоєнних приміщень їдалень, кафе, ресторанів тощо.

Відомо, що кращі довоєнні заклади громадського харчування, які розміщувалися, зокрема, у центрі міста, було зруйновано в наслідок диверсійної діяльності радянських спецслужб. У результаті вибухів 24 вересня 1941 р. було знищено всі будинки по непарній стороні Хрещатика: від будинку №5 до Бессарабської площі. Серед них опинилися: ресторан «Метрополь» (вул. Хрещатик, 37), кафе–кондитерська (вул. Хрещатик, 27), кафе–їдальня (вул. Хрещатик, 29), кафе–бар за тією ж адресою, дієтична їдальня (Хрещатик, 7), їдальня Міськради (Хрещатик, 9), дитяча їдальня (Хрещатик, 25). По

парній стороні Хрещатик зазнав руйнувань від площі Калініна (сучасний Майдан Незалежності) до універмагу. Зокрема, було зруйновано ресторан «Гранд–Готель» (вул. Хрещатик, 22) та їдальню національних страв (Хрещатик, 34). Намагаючись локалізувати пожежу, що розпочалася у вересні 1941 р. на Хрещатику, німці підірвали найбільші будинки на сусідніх вулицях [18,с.55–56]. Так, в наслідок пожеж та вибухів було зруйновано: ресторан «Палас» (бульвар Т.Шевченка, 7) та кафе «Червоний мак» (вул. К.Маркса, 4 (тепер вул. Городецького)), тощо [12,арк.141].

Пошкоджень в часи окупації зазнала й низка інших закладів громадського харчування міста. Зокрема, імпортне обладнання було вивезено з ресторанів «Континенталь» (К.Маркса, 7 (тепер вул. Городецького)) та «Рів'єра» (Паркова алея), з дитячої (Червоноармійська, 22 (Велика Васильківська)) та вегетаріанської їдалень тощо. Загалом збитки, яких було завдано Київському об'єднанню їдалень, ресторанів та кафе (з листопада 1943 р. Київський Трест їдалень) оцінювалися у 5 млн. 410 тис. крб. [12,арк.137–138].

Відновлення діяльності державних закладів громадського харчування розпочинається з відкриття їдалень закритого типу. Сам термін «закриті їдальні» означав, що у таких закладах могли обслуговуватися лише чітко визначені, прикріпленні саме до цих їдалень контингенти населення. Їдальні такого типу здійснювали обслуговування в межах системи нормованого постачання.

Зазначимо, що в Києві діяли наступні місячні норми на продукти харчування: робітники могли отримати м'яса–риби – 2200 г, жирів – 600 г, круп і макаронів – 1500 г, якщо вони працюють на провідних підприємствах, визначених спеціальним списком, в інших випадках – 1800 г, 400 г, 1200 г на місяць. Службовці отримували відповідно – 1200, 300 і 800 г; утриманці – 500, 200 і 600 г; діти – 400, 300, 800 г продуктів на місяць. Норми на хліб були щоденними: робітники отримували 500–700 г, службовці – 400–450 г, утриманці та діти – 300 г хлібу на день.

За бажанням людина могла отримати свою місячну норму продуктів щодня харчуючись у їдальні. Для цього продуктові та хлібні картки мали дробні талони. Наприклад, продуктова картка мала талони на 50 і 100 г м'яса, а денна норма хліба у 600г поділялася трьома талонами на: 300, 200 і 100 г [17,с.33].

Наприкінці листопада 1943 р. у Києві вже функціонувало 12 закритих їдалень, які обслуговували працююче населення міста (3 тисячі чоловік) [20].

У грудні 1943 р. ці заклади громадського харчування діяли у кожному районі міста [21,арк.36]. Поступово їх кількість збільшується.

На листопад 1944 р. кількість закритих їдалень Києва досягла приблизно 400 одиниць [6,арк.120].

Наголосимо, що ці заклади підпорядковувалися не лише Тресту їдалень. Більшість з них входило до складу інших організацій: відділів робітничого господарювання (ОРСи), Спеціального торгу, який обслуговував працівників наркоматів внутрішніх справ та держбезпеки УРСР тощо.

Ці заклади громадського харчування, зорієнтовані на обслуговування працюючого населення міста, користувалися популярністю. Вони краще забезпечували прикріплений контингент продуктами, оскільки постачалися не тільки з державних фондів. У відання їдалень були передані радгоспи, до того ж нерідко вони були власниками підсобних господарств.

Кількість закритих їдалень міста, які входили до складу Київського міського тресту їдалень до кінця 1944 р. досягла приблизно 140. До цієї мережі закладів громадського харчування було прикріплено 33 946 осіб.

Зважаючи, що на січень 1945 р. нормованими продуктами у місті забезпечувалися 472 тис. 131 чол. [16,с.72], у закритих їдальнях Київського міського тресту харчувалося не більше 18% киян. Зазначимо, що близько половини з них в їдальнях просто отримували додаткові до основних карткових норм продукти. Вони, як правило, не отоварювали через їдальні свої продуктові картки [14,арк.2].

Це підтверджує аналіз прикріпленого контингенту. Так, близько 50% відвідувачів закритих їдалень тресту, мали право на додаткове харчування (літерні обіди, посилене дитяче харчування, посилене дієтичне харчування, друге гаряче харчування). Отримати його можна було у їдальнях, зорієнтованих на обслуговування визначених категорій населення. Наприклад, до складу Київського міського тресту їдалень входило: 9 їдалень для обласного та міського партактиву, 5 для працівників науки та мистецтва та лише

3 їдальні для дітей, хворих на туберкульоз та дві для інвалідів Вітчизняної війни (вул. Горвіца, 6 та вул. Басейна, 2 [8,арк.316]).

Натомість харчуванню у їдальнях ОРСів надавала перевагу значна частина прикріпленого до них населення. Це заощаджувало час на приготування їжі і, головне, більш–менш урізноманітнювало щоденний раціон. Адже, далеко не кожен киянин мав вдома щодня навіть мінімальний асортимент продуктів для приготування страв.

До квітня 1945 р. мережа закритих їдалень Київського міського тресту їдалень зменшилася на 10 одиниць. Це відбулося, головним чином, за рахунок передачі деяких закладів у підпорядкування відділам робітничого господарювання та закриття тих з них, які мали недостатню кількість прикріпленого контингенту. Проте, через швидкі темпи приросту міського населення, контингент, який користувався послугами закритих їдалень, збільшився у квітні до 35 241 чол. [14,арк.1].

Робота закритих їдалень у досліджуваний період мала низку недоліків. Зокрема, міська санітарна інспекція повідомляла, що наприкінці 1943 – в перші місяці 1944 рр. заклади громадського харчування відкривалися у непридатних для цього приміщеннях, які, як правило, потребували негайного ремонту, не були оснащені та підключені до водогону. Вода зберігалася у діжках, без дотримання необхідних санітарних вимог. З квітня 1944 р., коли їдальні було приєднано до міської водогінної мережі, їх санітарних стан поліпшився. Однак, і надалі в роботі більшості з них спостерігалися недоліки.

Через недодержання санітарних вимог за 4 місяці 1945 року в Києві було зафіксовано 3 випадки масових харчових отруєнь. Незважаючи на наказ Народного комісаріату торгівлі та розпорядження Державного комітету оборони про обробку сирих та готових продуктів на окремих столах, їдальні, в яких було зафіксовано отруєння, окремих столів не мали. Перевіривши 49 їдалень, Державна санітарна інспекція нарахувала у них лише 18 працівників, які пройшли санітарні випробування. Інспекція звітувала, що більшість працівників громадського харчування в санітарному відношенні були абсолютно безграмотними людьми.

Ситуація із санітарним станом у їдальнях ОРСів була ще гіршою. Якщо в їдальнях тресту були хоч якісь спеціалісти, то більшість ОРСів не мали навіть санітарних лікарів [8,арк.315].

Більшість їдалень відчували гостру потребу у холодильному та технологічному обладнанні. До кінця 1945 р. майже вся мережа не мала гардин та фіранок [14,арк.1зв]. Не було рушників, мила, льоду для зберігання продуктів, бракувало кухонного та столового посуду, а також меблів (столи, стільці), працівники не мали спецодягу [5,арк.47]. Низкою була якість страв, їхній асортимент був недостатнім, спостерігалося порушення норм випуску готової продукції, обважування, перевищення цін, використання непридатних ваг та гір (до 70% вимірювальних приборів в їдальнях були несправні [13,арк.62]), навіть були зафіксовані випадки використання монет та металевого лому замість гір [8,арк.303].

Наприклад, перевірка роботи їдальні №131 засвідчила, що приміщення знаходиться у незадовільному санітарному стані: в залі стіни були закопчені, клейонки на столах брудні, крім того бракувало місць для сидіння. Умови, в яких готувалася їжа також залишали бажати кращого: вікна в кухні не мали сіток від комах, гарячої проточної води не було, а тому посуд мився у двох іржавих брудних відрах, обробних столів не було, котли на вогнищі диміли, а димохід був зруйнований, на стінах було повно павутиння [13,арк.254].

Якість страв, приготованих у подібних умовах залишала бажати кращого. Так, у їдальні №1 на бульварі Шевченка був такий випадок: відвідувачу видали брудну виделку, потім замінили, однак з його тарілки посипалися іскри. Виявилося, що в його картоплі якимось чином опинився шматок антрациту [19]. А у їдальні №112 подавали настільки розведений омлет, що він стискався, як губка, а на посуді від нього залишалась вода. У цій же їдальні, через відсутність столових ваг, порції головний кухар накладав «на око». Від цього, в більшості випадків, страждали відвідувачі. Так, перевірка ваги страв продемонструвала, що замість 130 г тушкованої картоплі кухар «відважував» 100, 105, іноді – 140 г., замість 80 г. макаронів – відвідувачі найчастіше отримували 60 г., а дітям до чаю відпускалося по 10, 15 та 5 г повидла замість 30 г [13,арк.200].

В складних умовах військового часу закриті їдальні міста відчували недостатній асортимент продуктів для приготування страв. Тому Київським міським трестом їдалень було запроваджено виготовлення крохмалю і квасу з відходів картоплі та овочів. В

багатьох їдальнях вирощували зелень (кріп, петрушку, цибулю тощо) в ящиках, весною здійснювався збір дикоростучої зелені (лобода, щавель тощо) [14,арк.7].

Уявлення про меню у закритих їдальнях можна скласти за найменуваннями страв, які подавалися на обіди в проінспектованих у березні 1945 р. їдальнях: омлет (40 г) з пшоняною кашею (190 г), пшоняний суп (550 г), суп–лапша (550 г), розсольник (550 г), млинці з повидлом (140 г), суп–фасоль (550 г), суп манний з м'ясом (550 г), каша ячна з смальцем (150 г), каша гречана з смаженою ковбасою (190 г) [13,арк.180].

Великою прикрістю було те, що у ті важкі часи крадіжки продуктів не були рідкістю. Приміром, у їдальні Управління дороги було виявлено, що із 5 кг жирів, що були відпущені на 500 обідів, вкрадено було 1500 г. Замість 200 г хліба видавалося 130 г та замість 100 г пряників – 70 г [15,арк.6].

За весь 1944 р. розмір розтрат і крадіжок склав 325 тис. крб. за плановими (державними) цінами, що дорівнювало 2 млн. 97 тис. крб. за ринковою вартістю вкраденого [8,арк.303].

З початку року до 1 квітня 1945 р. було виявлено 116 випадків крадіжок на суму 225 тис. крб. за державними цінами [8,арк.312]. Проведена міською торгівельною інспекцією у травні 1945 р. перевірка виявила, що з 48 проінспектованих їдалень у 22–х були зафіксовані випадки обважування споживачів. Так, систематично не додавалося до 60 г м'ясо–рибних продуктів в готових блюдах [8,арк.309].

Загалом встановлено, що за весь 1945 р. розтрати та крадіжки склали 336 тис. крб. [14,арк.10]. На жаль, на той час така робота київських їдалень була радше правилом, ніж винятком.

Подальше розширення мережі державних закладів громадського харчування відбувається шляхом створення закладів, які здійснювали продаж готових страв та напоїв поза системою нормованого постачання. Так, з березня 1944 р. у Києві розпочали роботу шкільні їдальні та буфети. Школярі щоденно почали отримувати 50 г хліба, або пиріжок вагою 37,5 г, вартістю 20 коп. та чай або каву з цукром по 15 коп. за склянку [9,арк.61]. З вересня 1944 р. учні шкіл забезпечувалися кисломолочними продуктами (кефір, суфле, морозиво, молочний кісель) та 30 г борошна замість 50 г хліба [10,арк.120]. На 1 січня 1945 р. у місті функціонувало 43 шкільні їдальні, де харчувалося 49 300 школярів. До квітня 1945 р. кількість їдалень не змінилася, однак кількість їх відвідувачів збільшилася до 53 800 чол. [14,арк.1]. Обслуговування у шкільних їдальнях не було налагоджено на належному рівні, бракувало місць для сидіння через гостру нестачу меблів [14,арк.7].

Наступним кроком у налагодженні роботи міської мережі громадського харчування була організація у Києві закусочних та чайних. Ці заклади також підпорядковувалися Київському міському тресту їдалень. На червень 1944 р. у Києві вже діяло 7 закусочних, які мали назву «Американки». Вони спеціалізувалися на торгівлі комерційним пивом та горілкою та здійснювали продаж страв та напоїв за комерційними цінами, які були набагато вищими за ціни у закритих закладах громадського харчування. До кінця липня кількість цих торгівельних закладів планувалося збільшити до 20 [9,арк.239]. Здійснити ці задуми не вдалося. На 1 січня 1945 р. в місті їх нараховувалося лише 11 [14,арк.1].

У зв'язку з появою закладів нового типу, 22 лютого 1945 р. Київський міський трест їдалень було реорганізовано у Київське міське управління громадського харчування, до складу якого увійшла база закусочних [8,арк.311].

У березні 1945 р. розпочинається організація «культурних чайних» на ринках Києва. Перші такі заклади з'явилися на Володимирському, Житньому та Галицькому базарах. Вони були зорієнтовані, головним чином, на обслуговування селян, які приїздили до міста [13,арк.84].

До квітня 1945 р. кількість державних «Американок» та чайних виросла до 17 [14,арк.1].

Характерно, що більшість цих закладів було відкрито на місці приватних закусочних. Приміщення у приватників вилучалися разом з усім обладнанням: котлами, полицями, стойками, мийками, плитами тощо. За це майно їм сплачували за державними цінами, які в кілька разів були нижчими за ринкові. Наголосимо, що меблів та обладнання за державними цінами у 1943–1945 рр. у вільному продажу не було. Отже, згадані речі, очевидно, купувалися приватниками на ринку. Це дає підстави стверджувати, що під час державних реквізицій останні понесли великі збитки [4,арк.224].

Якість обслуговування у державних закусочних та чайних також залишала бажати кращого. Перевірка мережі цих закладів, проведена у квітні 1945 р. продемонструвала, що їх санітарний стан був незадовільним. Низка закусочних не мала настільних ваг, а якщо й мали, то нетавровані. Тавровані мензурки для горілки та кухлі для пива також були відсутні. Алкогольні напої наливали відвідувачам, як правило, у банки, або напіврозбиті чарки. Закуски, як ковбаса, курка, омлет, капуста, а також хліб відпускалися, зазвичай, «на око» [13,арк.159].

Іншим типом державних закладів громадського харчування, які здійснювали продаж страв та напоїв за комерційними цінами, були кафе. У досліджуваний період часу у складі Київського міського управління громадського харчування було одне кафе, яке розміщувалося за адресою Хрещатик, 8. У роботі цього закладу теж спостерігалася низка недоліків. Зокрема, у квітні 1945 р. тут було продано 443 літри пива за ціною 34 крб., замість встановлених 22 крб. за літр [13,арк.197]. Траплялися випадки, коли до другої години дня в кафе були відсутні в продажі сніданки та обіди, торгівля здійснювалася виключно алкогольними напоями. До речі, коштували обіди в цьому закладі громадського харчування 10 крб. 50 коп. – 11 крб. [13,арк.258].

Влітку 1944 р. Київ став першим містом УРСР, де було відкрито комерційні ресторани. Керувало роботою цих закладів Головне управління з комерційної торгівлі (Головособторг), яке входило до складу Народного комісаріату торгівлі СРСР [22,арк.6]. Перші два такі ресторани відкрилися 1 липня 1944 р. Тут за комерційними цінами без карток страви могли придбати всі бажаючі. Проте, вартість комерційної ресторанної продукції була в декілька разів вищою, аніж страви, які продавалися у закритих їдальнях [23,арк.14–15].

Весною 1945 р. Головособторг відкриває ще один комерційний ресторан під назвою «Театральний» за адресою вул. Червоноармійська (Велика Васильківська), 140. Це приміщення до цього було зайняте приватним підприємцем. Однак, за вимогою влади, у триденний термін приватник змушений був його звільнити [7,арк.222].

Весною 1945 р. столиця УРСР стала першим містом республіки, де розпочали роботу відкриті їдальні [8,арк.319зв]. Відвідувати їх могли всі бажаючи. Відповідно до наказу наркомату торгівлі СРСР від 6 липня 1943 р. страви у них продавалися з націнкою до 200%, а горілчані та безалкогольні напої за комерційними цінами. До кінця травня 1945 р. планувалося відкрити 6 таких закладів громадського харчування [11,арк.122]. Однак, відкрити до зазначеного терміну вдалося лише 4 заклади.

4 квітня 1945 р. розпочали роботу перші дві відкриті їдальні за адресами вул. Леніна (тепер Богдана Хмельницького), 3 та Короленка (Володимирська), 38. Місяць їх роботи показав, що вони «виправдовують вказівки партії та уряду»: за 25 робочих днів ці їдальні дали виторг 466,8 тис. крб., що складає до 20 тис. крб. в день [8,арк.309]. Однак, подальші перевірки виявили, що, наприклад, у їдальні по вул. Короленка, 38 у перші дні після відкриття порції відповідали встановленій вазі, але поступово почали зменшуватися. Влада міста звернула на це пильну увагу, оскільки розраховувала створенням мережі відкритих їдалень витіснити приватну торгівлю готовими продуктами на базарних «обжорках», а отже, їх робота мала бути зразковою. Наприкінці травня 1945 р. вільний продаж страв розпочали їдальні на вул. Костянтинівській та на Подолі [8,арк.315зв].

Отже, у 1943–1945 рр. у місті Києві вдалося створити розгалужену мережу державних закладів громадського харчування. Попри низку недоліків у їх роботі, можливість відвідувати закриті їдальні значно полегшувала життя мешканцям міста. Маючи вдома досить обмежений асортимент продуктів, який не завжди дозволяв приготувати якусь страву, багато для кого стало зручніше харчуватися в їдальнях. Із розвитком державної мережі громадського харчування влада міста почала активно витісняти приватні заклади громадського харчування, які активно функціонували у перші місяці після звільнення Києва від окупантів.

Список використаних джерел

1. Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України / Т.В. Вронська – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 83 с.

2. Вронська Т.В. Дія карткової системи в Україні у воєнні та повоєнні роки (1941–1947 рр.) // Сторінки воєнної історії. Зб. наук. статей. Вип. 2. / Т.В. Вронська – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – С.163–183.

3. Гальченко С.І. Міське населення Центральних областей України в умовах нормованого постачання (1943–1947 рр.): Дис. канд. іст. наук. / С.І. Гальченко – Черкаси, 2007. – 215 с.

4. Державний архів м. Києва. – Ф.Р–1. – Оп.4. – Спр.24.

5. Там само. – Спр.32.

6. Там само. – Спр.37.

7. Там само. – Спр.53.

8. Там само. – Спр.54.

9. Там само. – Ф.Р–106. – Оп.6. – Спр.2.

10. Там само. – Спр.3.

11. Там само. – Спр.11.

12. Там само. – Ф.Р–1043. – Оп.1. – Спр.2.

13. Там само. – Спр.5.

14. Там само. – Спр.8.

15. Державний архів Київської області. – Ф.1401. – Оп.1. – Спр.2.

16. Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб / Т.В. Вронська та ін., О.Є. Лисенко (відп. ред.); НАН України, Ін–т. іст. Укр. та ін. – К.; Л., 2003. – 528 с.

17. Любимов А.В. Торговля и снабжение в годы Великой Отечественной войны / А.В. Любимов – М.: Экономика, 1968. – 231 с.

18. Малаков Д.В. Кияни. Війна. Німці / Д.В. Малаков. – К.:Амадей, 2010. – 364 с.

19. Про одну їдальню // Київська правда. – 1944. – 9 лютого. – №28 (66) – С.2.

20. Про постачання населення м. Києва // Київська правда. – 1943. – 21 листопада. – №10 – С.4.

21. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.633.

22. Там само. – Спр.679.

23. Там само. – Спр.1356.

24. Чернявский У.Г. Война и продовольствие. Снабжение городского населения в Великую Отечественную войну / У.Г. Черняковский – М., 1964. – 208 с.

25. Чернявский У.Г. Продовольственное снабжение городов в годы Великой Отечественной войны // Исторические записки. – №69 / У.Г. Чернявский. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1961 – С.3–26.

Цебро О.В. Деятельность сети предприятий общественного питания г. Киева (1943–1945 гг.)

Проведен анализ деятельности заведений общественного питания г. Киева в 1943–1945 гг. Сделан вывод, что с развитием государственной сети общественного питания власть города стала активно вытеснять частные заведения общественного питания, которые активно функционировали в первые месяцы после освобождения Киева от оккупантов.

Ключевые слова: *общественное питание, система нормированного снабжения, карточная система, закрытые столовые, открытые столовые, коммерческие рестораны, закусочные.*

Tsebro, O.V. The activities of Kyiv network of catering in 1943–1945

The analysis of activity of establishments of public food consumption of m. Kyiv is conducted in 1943–1945. A conclusion is done, that with development of state network of public food consumption power of city began actively to oust private establishments of public food consumption, which actively functioned in the first months after the release of Kyiv from invaders.

Key words: *catering, normalized supply system, food rationing, closed canteens, open canteens, commercial restaurants, diners.*

УДК 262.1:281.96 УГКЦ:94(477.83–21) «1946»

Ходак І.В.

Доля греко–католицького духовенства в контексті рішень Львівського собору 1946 р.

Здійснено аналіз процесу підготовки та ліквідації УГКЦ радянськими органами влади. Досліджено наслідки ліквідації церкви для греко–католицького духовенства. Розглянуто долю єпископату на чолі з митрополитом Й.Сліпим в контексті переслідування та арештів.

Ключові слова: *греко–католицька церква, духовенство, львівський собор, репресії.*

Стрімке відродження в 90–х роках XX століття Української греко–католицької церкви (УГКЦ) обумовило зміну не тільки суспільних, але й духовних домінант і, відповідно, підвищення інтересу до складної історії церкви в радянські часи. У цьому контексті наукової актуальності набула потреба зняття усіх фальсифікованих радянською ідеологічною системою звинувачень на адресу УГКЦ, яка працювала на збереження національної ментальності, духовних і культурних традицій мільйонів українців.

Ліквідація УГКЦ на західноукраїнських землях у повоєнний після Другої світової війни період стала темою багатьох наукових досліджень, в яких з різних позицій висвітлювалися причини, перебіг, масштаби, результати та багато інших питань, пов'язаних з даною акцією.

Однак, попри інтерес науковців до загальних процесів даної проблематики, спеціального наукового дослідження щодо передумов, підготовки, проведення та результатів Львівського церковного собору 1946 р. як найважливішої складової процесу ліквідації УГКЦ у загальній антиунійній політиці режиму досі не зроблено. Все вище зазначене і обумовлює актуальність даного питання.

Після Другої світової війни радянська влада свою політику націлювала на підготовку Собору, який би проголосив про самоліквідацію УГКЦ. З цією метою партійне керівництво почало розробляти детальний стратегічний план загального наступу на католицьку церкву. Важливу роль у її знищенні зіграв колишній працівник НКВС Г.Карпов, який за розпорядженням Сталіна в 1943 р. очолив Раду у справах Руської Православної Церкви при Раднаркомі СРСР. Саме він розробив директиву №58 від 15 березня 1945 р. Перший її розділ мав назву: «Заходи для відриву греко–католицької церкви в СРСР від Ватикану і подальшому її приєднанні до РПЦ. Згідно з цією директивою католицизму оголошувалася війна, а місця католицької ієрархії мала посісти ієрархія РПЦ. Дана постанова ставила за мету «ізолювати Ватикан і понизити авторитет папи» [1,с.67]. Російському православ'ю відводилася значна роль у боротьбі проти римо–католицької церкви і уніатства.

Зокрема, пропонувалося організувати у м. Львові православну єпархію, надавши її главі титул єпископа львівського і тернопільського, який об'єднає православні парафії Львівської, Станіславівської, Дрогобицької і Тернопільської областей. В іншому пункті інструкції говорилося про необхідність створити «всередині уніатської церкви ініціативну групу, яка повинна буде декларативно заявити про розрив з Ватиканом, закликаючи уніатське духовенство до переходу на православ'я» [2,с.325]. Тож наявність у Галичині греко–католицької ієрархії була суттєвою перешкодою у реалізації планів радянської влади.

Формальним приводом до репресій єпископату стала надрукована 8 квітня 1945 р. в газеті «Вільна Україна» стаття В.Росовича «З хрестом чи з ножем», де автор звинуватив ієрархів УГКЦ у співробітництві з німцями [2,с.345].

З 11 на 12 квітня 1945 р. органи радянської служби безпеки заарештували п'ятьох членів греко–католицької ієрархії, в тому числі й митрополита Й.Сліпого. Наступний

удар було зроблено з 25 на 26 травня 1945 р., коли були заарештовані всі видатні церковні керівники.

Після арешту всього єпископату радянські репресивні служби взялися за створення добровільної ініціативної групи по возз'єднанню греко–католицької церкви з православною з центром у Львові. До складу ініціативної групи увійшли Г.Костельник, А.Мельник, А.Пельвецький. Треба зауважити, що вона одержала повноваження від уряду Радянської України, й була єдиним тимчасовим церковно–адміністративним органом, якому надавалося право керувати греко–католицькими парафіями в західних областях України.

Підготовка до ліквідації УГКЦ почала вестися прискореними темпами, однак, як вияснилось, що за церковними канонами собор відбутися не може, бо всі єпископи були ув'язнені. Та цю проблему вирішив московський патріарх Алексій, який висвятив членів ініціативної групи: А.Пельвецького та А.Мельника.

Результатом політики радянської влади був арешт єпископату УГКЦ на чолі з митрополитом Йосифом Сліпим та організація псевдособору, який прийняв рішення про «саморозпуск» греко–католицької церкви [3,с.130]. 8–го березня 1946 р. представниками радянської влади відбувся львівський псевдо собор, оскільки керівники церковної ієрархії в тій чи іншій мірі залежали від радянської влади, тому підпорядкувалися її вимогам. Наслідком роботи були такі рішення: анулювання постанов Берестейського з'єднання 1596 р. і об'єднання з Московською Православною церквою.

Таким чином, після проведення львівського собору всі греко–католицькі храми, монастирі та каплиці перейшли до Московського патріархату або були закриті. Арештами, терорами і примусовим приєднанням до Московського патріархату влада намагалася ліквідувати УГКЦ і поставити її поза законом як нелегальну. Та церква продовжувала існувати катакомбно, подібно першим християнським церквам у Римській імперії.

Сам львівський собор відбувся без митрополита Йосифа Сліпого. Адже його було заарештовано органами внутрішніх справ у Львові 11 квітня 1945 р. Лише 4 місяці митрополит міг виконувати свої обов'язки, так як пізніше розпочалася його хресна дорога, яка тривала з 11 квітня 1945 р. до 27 січня 1963 р. Спочатку своє покарання митрополит відбував у Львові, а потім у Києві. Умови, в яких знаходився Йосиф Сліпий, були жахливими. Та попри всі перешкоди, він знаходив можливість і правив служби в підземеллях київської в'язниці [4,с.85].

10 травня 1946 р. відбувся суд над Й.Сліпим. В ході судового засідання митрополиту були пред'явлені ряд обвинувачень. У них вказувалося, що глава церкви, очолюючи Львівську духовну семінарію виховував молодь в антирадянському дусі. Під керівництвом митрополита виходили статті антирадянського змісту в періодичних виданнях «Мета» і «Дзвони». У тому числі указувалося, що Й.Сліпий брав активну участь у формуванні дивізії «СС Галичина» [4,с.87].

Служба безпеки СРСР організовувала під час допиту митрополита очні ставки. Перш за все це здійснювалося з метою виявлення суперечностей у свідченнях. Вперше такого роду процес був здійснений між митрополитом Й.Сліпим і М.Чарнецьким. Під час його проведення свідчення підсудних суттєво відрізнялися. Зокрема, ієрархам були пред'явлені звинувачення в тому, що під їх керівництвом переховувалися діячі ОУН і УПА. У свою чергу М.Чарнецький спростовував зазначену інформацію. Але в той же час стверджував, що за клопотанням митрополита Й.Сліпого на навчання в богословську академію був зарахований учасник УПА – Іван Калагурка. Пред'явлені звинувачення в свою адресу митрополит повністю відхиляв. В процесі судового засідання Й.Сліпий вказував: «На навчання в богословську академію я приймав людей у яких були документи видані радянським керівництвом. Можливо комусь із діячів УПА вдалося вступити до богословської академії, з фальшивими документами, але на жаль інформацією про це я не володів» [7,арк.132].

Таким чином, перед службою безпеки стояло завдання в будь–який спосіб вибити у Й.Сліпого під час слідства зізнання у злочинах яких він не скоював. Втілити в життя даний намір не вдалося, оскільки митрополит залишався, вірний принципам церкви.

Рішенням суду Й.Сліпого засудили на 8 років позбавлення волі з відбуванням примусових робіт у сибірських таборах. Головними місцями його ув'язнення були Новосибірськ, Норильськ, Кіров, Печора [6,с.30].

Під час перебування в таборах митрополит згадував не лише про долю греко–католицької церкви, але й про український народ. Перебуваючи, в таборі міста Печора Й.Сліпий написав «Різдвяне послання», в якому закликав бути вірними своїй вірі й церкви. У цьому посланні глава УГКЦ вірив у відродження церкви митрополит, говорив: «Настане день і царство сатани зникне, а церква і віра Господня будуть жити вічно» [6,с.31].

Трагічна доля не оминула і єпископа Станиславівської єпархії Г.Хомишина. Він був заарештований представниками радянської влади 11 квітня 1945 р. Після цього керівництво партійних органів порушило кримінальну справу проти єпископа і пред'явило йому ряд обвинувачень. У них вказувалися конкретні факти, які підтверджували провину ув'язненого. Важливе місце займали наступні пункти:

1. За завданням німецьких розвідувальних органів Г.Хомишин разом з іншими представниками церкви проводив активну антирадянську агітацію закликаючи всіх священнослужителів і віруючих уніатської церкви здійснювати опір владі.

2. З липня 1941 р. за вказівками гестапо, неодноразово у своїх зверненнях і посланнях закликав священиків і віруючих допомагати німцям у створенні місцевих окупаційних органів влади, брати участь у постачанні сільськогосподарських продуктів для німецької армії [8,арк.225].

На основі перерахованих фактів представники каральних органів визнали Г.Хомишина винним і призначили йому покарання у вигляді п'яти років позбавлення волі з конфіскацією майна. Свій вирок єпископ відбував у внутрішній в'язниці НКВД, де умови були жахливими.

Щодня влаштовувалися багатогодинні допити над Г.Хомишиним, застосовувалися методи фізичного і морального тиску. За період ув'язнення було оформлено 36 протоколів.

21 квітня 1945 р. під керівництвом капітана Дубка відбувся перший допит над єпископом. На початку розслідування працівники каральних органів намагалися з'ясувати не тільки біографічні дані, але і ставлення Г.Хомишина до радянської влади.

Зокрема, під час допиту який відбувся 21 квітня 1945 р. правоохоронні органи з метою доведення провини підсудного стверджували, що після встановлення радянської влади на західноукраїнських землях Г.Хомишин здійснював антирадянську діяльність [9,арк.122]. Зазначені звинувачення підсудний повністю заперечував.

Про це свідчить відповідь, надана під час слідства. У ній Г.Хомишин зазначав таке: «Ніякої антирадянської діяльності я не проводив, проте якби й здійснював, то не зобов'язаний вам про це відповідати» [9,арк.212].

Отже, можна зробити припущення, що ймовірно радянське керівництво намагалося сфабрикувати свідоцтва підсудного. Адже на наступних допитах, за визначенням дослідниці Н.Рубльової мовний стиль протоколів нагадував мову офіційної радянської пропаганди, а не відповіді священнослужителя [6,с.34].

Допити над Г.Хомишиним тривали до 11 вересня 1954 р. хоча термін його ув'язнення закінчився ще 10 квітня. Як свідчать матеріали архіву КДБ, 21 грудня того ж року, в зв'язку з погіршенням стану здоров'я єпископа, Г.Хомишин був переведений з внутрішньої тюрми НКВД, у лікарню Лук'янівської в'язниці, де й далі тривали допити. Зокрема, на їх питання, а коли б вас відпустили на волю, щоб ви робили: – Він без коливання відповів: «Те ж що й досі. Буду вас поборювати тому, що я – слуга Христа, а ви його вороги» [6,с.34].

28 грудня 1945 р., не витримавши тортур Г.Хомишин помер. Незабаром працівники лікарні оголосили, що причиною смерті була серцева слабість, старість і дистрофія.

Таким чином, політика радянської влади була спрямована на цілеспрямоване знищення УГКЦ. Керівництво держави залучило до боротьби з церквою каральні органи, які здійснювали роботу по розколу церкви, використовуючи методи шантажу, залякування і репресій. Результатом політики радянської влади стало проведення Львівського собору 1946 р. в ході якого було прийнято рішення про самоліквідацію УГКЦ та арешт духовенства. З цього часу представники радянського керівництва

здійснювали систематичні допити над священнослужителями. Але переслідування з боку влади, не змогли зломати їх віру і надію на відродження церкви.

Список використаних джерел

1. Доброєр О. Католицька церква в Україні. Статистика, аналізи, коментарі / О.Доброєр. – К.: Кайрос, 2001. – 222 с.
2. Гайковський М.І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко–Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках: збірник документів і матеріалів, упоряд / Гайковський М.І. – Львів: Місіонер, 2006. – Т.1. – 650 с.
3. Сапеляк А. Київська церква на слов'янському Сході. – Буенос–Айрес / А.Сапеляк. – Львів: Місіонер, 1999. – 231 с.
4. Ленцик В. Богословська Академія у Львові / В.Ленцик // Логос. – 1958. – Т.9. – Кн.2. – С.85–96.
5. Мишанич О. Йосиф Сліпий перед «судом» / О.Мишанич // Богословія. – 1992. – №2. – С.65–85.
6. Українська греко–католицька церква / Гол. упор. Гаюк В.В., Тушенний В.В. – Львів, 1992. – 122 с.
7. Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Ф.9948. – Оп.68069. – Спр.148372. Справа по обвинуваченню Сліпого Йосифа Івановича, Чарнецького Миколая Олексійовича та інших по статті 54–1 та 54–2 УРСР. – Т.1., 265 арк.
8. ДА СБУ. – Ф.9948. – Спр.148372. Справа по обвинуваченню Сліпого Йосифа Івановича, Чарнецького Миколая Олексійовича та інших по статті 54–1 та 54–2 УРСР. – Т.2., 345 арк.
9. ДА СБУ. – Ф.9948. – Спр.148372. Справа по обвинуваченню Сліпого Йосифа Івановича, Чарнецького Миколая Олексійовича та інших по статті 54–1 та 54–2 УРСР. – Т.3., 265 арк.

Ходак И.В. Судьба греко–католического духовенства в контексте решения Львовского собора 1946 г.

Осуществлён анализ процесса подготовки и ликвидации УГКЦ советскими органами власти. Исследованы последствия ликвидации церкви для греко–католического духовенства. Рассмотрены судьбы епископата во главе с митрополитом И.Слепым в контексте преследования и арестов.

Ключевые слова: *греко–католическая церковь, духовенство, львовский собор, репрессии.*

Khodak, I.V. The Ukrainian Catholic priesthood fate in context of Ecumenical council synod in Lviv 1946

It was maid anelyssised of the liquidation of ukranian catholic–church by Soviet Gouwerment bodies. The concequencec of the Church abolition for Ukrainian Catholic priesthood were investigated. The destine (fate) of the episcoppateu habed by arch Joseph Slipyi in the context of persecution and arrest was considered.

Key words: *Catholic–Church, clergy, Lviv Cathedral, repression.*

УДК 94(477) «1945/1953» :314.745.5(47+57)

Мелешко Н.Б.

Особливості перевезень репатрійованих громадян територією Української РСР у 1946–1953 рр.

Комплексно аналізуються особливості організації, нормативно–правового та матеріального забезпечення і здійснення перевезень «переміщених осіб» територією Української РСР у 1946–1953 рр.

***Ключові слова**: репатріація, «переміщені особи», транспортування, перевезення, залізниця, репатріанти–транзитники.*

Серед чільних завдань радянських органів репатріації «переміщених осіб» у повоєнний період важливе місце посідали перевезення репатріантів на місця проживання. Прикордонний статус і розвинена транспортна інфраструктура Української РСР зумовили особливе місце Української РСР в цьому процесі, проте в історичній науці дотепер фактично відсутні праці, в яких питання організації та здійснення перевезень репатріантів територією республіки у 1946–1953 рр. були б виділені в предмет окремого дослідження. Зазвичай історики зверталися до цих аспектів побіжно, в контексті вивчення проблем репатріації радянських переміщених осіб загалом. Зокрема, у вітчизняній історіографії, цієї теми торкалися С.Д. Гальчак [7] і Т.В. Пастушенко [8;9].

Виходячи з стану наукового вивчення окресленої проблеми, метою нашої статті є комплексний історичний аналіз особливостей організації, нормативно–правового та матеріального забезпечення і здійснення перевезень репатрійованих «переміщених осіб» територією Української РСР у 1946–1953 рр.

Не дивлячись на всі проблеми, що постали перед розореною війною країною, об'єктивні та суб'єктивні труднощі, до весни 1946 р. основна маса переміщених осіб – радянських громадян, (включно з мешканцями територій, що увійшли до складу СРСР у 1939–1940 та 1944–1945 рр.) були вивезені з радянської зони окупації Німеччини та інших підконтрольних країн Європи на батьківщину. Припинення масового потоку репатріантів внесло свої корективи і в таку ділянку роботи, як перевезення поверненців. Якщо практика формування збірних ешелонів із репатріантами для їх відправлення з таборів і збірних пунктів закордоном була продовжена, то від виділення спеціальних потягів для транспортування поверненців від кордону СРСР на місця проживання радянське керівництво поступово відмовилося. Репатріанти відтепер перевозилися частіше в окремих вагонах потягів пасажирського сполучення. Країна поступово поверталася до мирного життя.

Із 1 червня 1946 р. Міністерство шляхів сполучення СРСР повернулося до довоєнної практики вільного продажу залізничних квитків. Здавалося б, цілком позитивне та логічне рішення, чи не одразу ж викликало напруження у придбанні репатріантами квитків на потрібні їм потяги, особливо далекого сполучення. Один приклад. Вже 14 червня 1946 р. начальник ПРП Полтавського облвиконкому М.Ясинський доповідав своєму безпосередньому начальнику, керівнику відділу репатріації Полтавського Облвиконкому А.Богуну про те, що внаслідок запровадження вільного продажу квитків через каси вокзалів виник їх дефіцит і відправка репатріантів із обласного ПРП ускладнилася. 3 червня на пункт прибули 42 репатріанти Кіровоградської та Дніпропетровської областей. Їх відправка тривала цілих три дні. 7 червня до Полтави дісталися 94 особи – репатріанти Херсонської, Кіровоградської, Харківської та Миколаївської областей. Відправка останніх тривала цього разу 4 дні, а з пункту від'їздили по 10–15 осіб на добу [1,арк.34].

Здавалося б, що зменшення потоку репатріантів до мінімуму потягне за собою покращення організації перевезення тих нечисленних, хто ще продовжував надходити на прикордонні ПФП МВС СРСР і ЗПП МЗС СРСР із західних зон окупації. Проте документи свідчать, що проблеми залишалися, а їх причиною, зазвичай, був суб'єктивний,

тобто – людський, чинник. Наприклад, 10 січня 1947 р. Ковельський ЗПП МВС СРСР №325 направив до Одеси 2 вагони з репатріантами–українцями різних областей. По дорозі частина репатріантів розбіглися, а один вагон із сімома десятками репатріантів тільки 17 січня прибув за призначенням. Про відправку людей до «Південної Пальміри» відділ репатріації Одеського облвиконкому поінформований не був. Наразі прибулий вагон поставили на запасну колію товарної станції, де той простояв 8 діб без опалення. Виділений для супроводу репатріантів офіцер відібрав у громадян польські та німецькі гроші та зник [2,арк.41].

Далеким від ідеального було транспортування репатріантів, що його здійснював у 1947 році Гродненський ЗПП МЗС СРСР. 10 березня 1947 р. завідувач відділом репатріації Львівського облвиконкому І.Бізяєв доповідав: «Гродненський пересильний табір №312, як правило транспортування репатріантів усіх областей України здійснює на адресу нашого (Львівського – Авт.) відділу репатріації. Не говорячи вже про неправильність таких дій, коли репатрійовані мусять долати сотні зайвих кілометрів, ухиляючись від головної магістралі, що веде в центральні області України, це ще й перетворює нас у додатковий пересильний табір […] Для характеристики наведемо останній приклад відправки Гродненським табором транспорту №50060 з репатрійованими, у складі 5 вагонів, у кількості 199 осіб. Із них зі Львівщини було не більше 7 осіб – решта з інших областей. Репатрійовані були направлені з Гродно 19 лютого 1947 р., а прибули до Львова 2 березня 1947 р. Харчі вони отримали лишена 2–4 дні, начебто в залежності від відстані. На оформлення документів і перевідправку та сортування вагонів із однієї станції на іншу пішло 7 днів. Проте це не остання перевідправка, адже ряд репатріантів згруповані по кілька областей в одному вагоні. Таким чином репатріанти дістануться домівок не раніше кінця другої половини березня, і все ж таки, на кінцевій станції вони вимушені будуть купувати квиток за власний кошт». Резюмуючи свій допис обласний чиновник підкреслював, що порушення правил транспортування репатріантів з боку Гродненського ЗПП №312 відбуваються систематично. Відправляючи транспорт із репатріантами адміністрація пункту не дає супроводу, а призначаючи старшого серед поверненців – не наділяє його повноваженнями та не надає спеціального посвідчення. Систематизовані списки репатріантів не складаються [2,арк.52–53]. На адресу Львівського обласного відділу репатріації у 1947 р. відправляв уродженців і мешканців України також табір репатріації №304 (м. Сігет, Румунія). Перед посадкою репатріантів у потяг цей ЗПП видавав їм сухий пайок на 8–10 днів, тоді як лише до Львова люди добиралися від 8 до 10 днів. Таким чином, репатріанти вже у Львів прибували голодні. Місцевий ПРП, навіть за великого бажання, прохарчувати репатріантів–транзитників не міг, адже отримував фонди тільки на харчування репатріантів–земляків. Доповідаючи в Київ про ці факти, керівник обласного відділу репатріації просив сприяння у виправленні ситуації з відправкою репатріантів із ЗПП Гродно та Сігета [2,арк.53].

Як показав час, відомчий егоїзм і байдужість у ставленні до репатріантів на етапі їх доправлення додому продовжували мати місце й надалі. Ще один красномовний випадок стався на Львівському обласному ПРП 6 червня 1947 р. Того дня до Львова прибули два вагони з репатріантами–транзитниками із того ж таки збірно–пересильного пункту №304. Серед них було 6 осіб психічно хворих і 3 інваліди, які потребували спеціального супроводу. Супроводжуючий поверненців лейтенант медичної служби здав душевнохворих до місцевої психлікарні, туди ж намагався «прилаштувати» також інвалідів. Коли ж йому, на підставі відсутності в цих людей відповідного діагнозу, відмовили, то останній полишив немічних на ПРП і зник [2,арк.159].

Існували проблеми й з перевезенням ручної поклажі та багажу репатріантів. 5 червня 1947 р. у доповідній на ім'я завідувача відділом репатріації РМ УРСР М.Зозуленка комендант збірно–пересильного пункту №325 (м. Ковель) скаржився: «Відправка репатріантів, які їдуть пасажирськими потягами, пов'язана з трудністю перевезення їхнього багажу. Залізниця приймає швидкісний багаж вагою лише до 50 кг на один квиток, а в реемігрантів буває до 100 кг багажу. Відправляти його товаробагажом вони не можуть, адже їдуть на зовсім нові місця, а товаробагаж прибуває тільки за кілька місяців, а їм цей час якось потрібно жити та працювати. Крім усього, для оплати за відправлення багажу в реемігрантів немає грошей» [3,арк.23]. Комендант ЗПП про-

сив відповідальних чиновників у Києві дати вказівку керівництву залізничного вузла Ковель про забезпечення своєчасної відправки репатріантів залізницею та перевезення всього їхнього вантажу. Радянський офіцер також просив уряд забезпечити кошти на придбання плацкарт для репатріантів, які добиралися на місця призначення потягами далекого сполучення [3,арк.25].

На перевезення репатріантів–українців у 1948 р. РМ УРСР виділила з республіканського бюджету лише 10000 карбованців. Ще 80 000 карбованців мали витратити на оплату внутрішніх перевезень обласні бюджети. Цікаво, що зарезервована в бюджеті сума транспортних витрат на кінець року так і не була повністю використана. Якщо республіканський бюджет вибрав усі заплановані кошти, то обласні тільки половину цієї суми [6,арк.15]. Цей факт свідчить про те, що кількість репатріантів, які повернулися в Українську РСР 1948 р. була вкрай незначною та не виправдала сподівання уряду.

Цього року більшість репатріантів прибували на територію Української РСР із збірного табору №277 у Східній Німеччині транзитом через ЗПП МЗС СРСР №312 у м. Гродно (Білоруська РСР). Якою була ця дорога та як організовувалася відправка репатріантів із вищезазначеного збірно–пересильного пункту, свідчить доповідна записка завідувача відділом репатріації Дрогобицького облвиконкому Ольшевського на ім'я М.Зозуленка, датована 11 серпня 1948 р. Перед відправкою репатріантів додому помічник коменданта пункту оформляв вимогу залізниці на потрібну кількість вагонів для їх транспортування, підписував дорожню накладну, складав поіменні списки цих осіб, проводив посадку людей у вагони та завантажував їх майно. У той же час поіменні списки репатріантів по областям не складалися, а старшим ешелону (чи вагонів) призначався один із репатріантів, якому й вручався загальний список усіх пасажирів, що прямували в республіку. Про відправку репатріантів відповідні відділи репатріації в регіонах УРСР також не повідомлялися. Серед негативних наслідків такої організації перевезення репатріантів керівник обласного відділу репатріації називав: безконтрольну та самовільну висадка останніх у дорозі, в результаті чого часто вагони на станцію Дрогобич прибувають порожні; відсутність організованої зустрічі та прийому людей обласними органами репатріації, через відсутність інформації про факт прибуття. Репатріантів, які прибували на станцію, працівники залізниці спішно висаджували, вивантажували їхнє майно, не звертаючи увагу на час доби та погодні умови та не повідомляючи місцеві органи репатріації про приїзд цих людей. Як наслідок, літні люди та репатріанти з малими дітьми, без охорони майна по кілька діб очікували на станції [4,арк.147–148].

1949–го року в звичній схемі доправлення репатріантів від таборів репатріації та збірно–пересильних пунктів до місць призначення сталися зміни викликані повною та тепер вже остаточною ліквідацією такої ланки установ репатріації, як обласні приймально–розподільчі пункти (ПРП). 4 лютого 1949 р. завідувач Відділом у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР М.Зозуленко просив начальника збірно–пересильного табору №312 (м. Гродно, Білоруська РСР), полковника Брежнєва, плануючи відправку людей в Україну залізницею, направляти їх безпосередньо на адресу обласних відділів репатріації, а безкоштовні білети на проїзд таким громадянам оформляти не до обласних центрів, а до місць їх постійного проживання. Останнє мотивувалося відсутністю у відділів репатріації облвиконкомів необхідних коштів на оплату місцевих перевезень [5,арк.7–8]. Цікаво, що плануючи бюджет республіканських органів репатріації на 1949 р., М.Зозуленко пропонував Раді Міністрів УРСР на оплату перевезення репатріантів передбачити виділення з республіканського та місцевих бюджетів на ці цілі лише 8300 карбованців. Оскільки обласні приймально–розподільчі пункти рішенням уряду були ліквідовані, то ще 34000 карбованців передбачалося витратити на оплату проживання репатріантів у місцевих готелях [6,арк.15].

Підсумовуючи дослідження питання перевезення переміщених осіб в ході їх репатріації до СРСР через територію України, відзначимо, що цей напрям роботи був одним із головних у діяльності відповідальних республіканських органів. Українська РСР мала розвинену мережу транспортного сполучення (передусім залізничного), що дозволяла порівняно швидко перевезти репатріантів на місця призначення.

Заключний період репатріації – з січня 1946–го та до її повного завершення у 1952 році – разом із значним скороченням потоку людей, які поверталися на батьківщину,

а згодом і перетворенням такого повернення на одиничні випадки, приніс очікуване покращення в справу перевезення репатріантів і реемігрантів і вніс корективи в практику їх транспортування. Якщо формування збірних ешелонів із репатріантами для їх відправлення з таборів і збірних пунктів закордоном продовжувалося, то від виділення спеціальних потягів для транспортування поверненців від кордону СРСР на місця проживання радянське керівництво поступово відмовилося. Репатріанти відтепер перевозилися частіше в окремих вагонах потягів пасажирського сполучення. Із ліквідацією у 1949 році обласних приймально–розподільчих пунктів була запроваджена практика розміщення репатріантів–транзитників у готелях. Майже всі витрати на перевезення брала на себе держава.

Список використаних джерел

1. Листування з міністерствами і центральними установами Української РСР з питань репатріації радянських громадян (5 січня 1946 р. – 30 грудня 1946 р.) // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.Р–2. – Рада народних комісарів (Рада Міністрів) Української РСР. – Оп.7. – Спр.4255. – 246 арк.
2. Листування з Радою Міністрів, міністерствами і центральними організаціями Союзу РСР з питань репатріації громадян (2 січня 1946 р. – 30 серпня 1946 р.) // ЦДАВО України. – Ф.Р–2. – Оп.7. – Спр.5785. – 168 арк.
3. Матеріали про роботу збірно–пересильних пунктів у справах репатріантів в областях Української РСР (19 лютого 1947 р. – 19 грудня 1947 р.) // ЦДАВО України. – Ф.Р–2. – Оп.7. – Спр.5832. – 96 арк.
4. Листування з відділом репатріації виконавчого комітету Дрогобицької обласної Ради депутатів трудящих Української РСР з питань прийому і трудовлаштування репатрійованих громадян (5 січня 1948 р. – 22 грудня 1948 р.) // ЦДАВО України. – Ф.Р–2. – Оп.7. – Спр.7881. – 234 арк.
5. Матеріали про роботу збірно–пересильного пункту м. Гродно (6 січня 1949 р. – 28 грудня 1949 р.) // ЦДАВО України. – Ф.Р–2. – Оп.7. – Спр.10014. – 40 арк.
6. Кошториси витрат на утримання обласних відділів в справах репатріації виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих Української РСР (січень 1949 р. – грудень 1949 р.) // ЦДАВО України. – Ф.Р–2. – Оп.7. – Спр.10020. – 172 арк.
7. Гальчак С.Д. На узбіччі суспільства: остарбайтери Поділля у повоєнній Україні / С.Д. Гальчак // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. №1 (34), 2010 р. / Харків: Права людини, 2010. – С.269–281.
8. Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праці, репатріація (1942–1953) / Т.В. Пастушенко; Ін–т історії України НАН України. – К., 2009. – 282 с. – Бібліогр.: С.239–265.
9. Пастушенко Т.В. «В'їзд репатріантів до Києва заборонено…»: повоєнне життя колишніх остарбайтерів та військовополонених в Україні / Т.Пастушенко; Ін–т історії України НАН України, Нім. Фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». – К., 2011. – 164 с. – Бібліогр.: С.146–164.

Мелешко Н.Б. Особенности перевозок репатриированных граждан территорией Украинской ССР в 1946–1953 гг.

Комплексно анализируются особенности организации, нормативно–правового и материального обеспечения и осуществления перевозок «перемещенных лиц» территорией Украинской ССР в 1946–1953 гг.

Ключевые слова: *репатриация, «перемещенные лица», транспортировка, перевозка, железная дорога, репатрианты–транзитники.*

Meleshko, N.B. Features transportations of repatriated citizens on the territory of the Ukrainian SSR during 1946–1953

Features of the organization, legal and financial support and implementation transportations of «displaced persons» on the territory of the Ukrainian SSR during 1946–1953 are comprehensively analyzed.

Key words: *repatriation, «displaced persons», transporting, transportation, railway, transit–returnees.*

УДК 94(477)

Снегірьов В.А.

На вильоті репресій: 1948 рік – спеціальні переселенці

Розглядається маловивчений вид репресій кінця сорокових років двадцятого століття, коли сільські жителі України на своїх зборах висилали до Сибіру і на Далекий Схід своїх же селян.

Ключові слова: *репресії, селяни, 40–і роки, двадцяте століття, Україна.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Снегирев В.А.

На излете репрессий: 1948 год – выселенцы

Рассматривается малоизученный вид репрессий конца сороковых годов двадцатого века, когда сельские жители Украины на своих собраниях высылали в Сибирь и на Дальний Восток своих же крестьян.

Ключевые слова: *Репрессии, крестьяне, 40–е годы, двадцатый век, Украина.*

Репрессивный характер существовавшего в СССР строя – имеет общеизвестный характер и в значительной мере изучен. Однако отдельные виды репрессий и их особенности до сих пор изучены мало. Таковыми, по нашему мнению, являются репрессии в отношении колхозников, когда сами крестьяне на общем собрании отправляли в ссылку своих односельчан в конце 40–х годов XX века.

Изучение истории репрессий и их характера является важным моментом при построении демократического общества в силу того, что необходимо четко обозначить: когда и каким образом общество скатывается к тоталитаризму, чтобы не повторять пройденных ошибок.

Исследованию послевоенных репрессий в Украине посвящены работы ряда авторов. Среди них М.М. Шитюк (2001) [1], И.В. Мусиенко (2005) [2], Н.С. Сердюк (2006) [3] И.Е. Николаев (2006) [4], Т.В. Вронская (2009) [5], однако в них не рассматриваются репрессии колхозников самими же колхозниками. В то же время этот тип репрессий рассмотрен рядом авторов в России. Например, исследователь В.Ф. Зима еще в 1994 году описал данный вид репрессий [6]. В монографии Н.В. Кузнецовой (2002) описываются репрессии данного типа, проводимых на Нижней Волге [7,с.215–220]. С точки зрения демографических процессов рассматривал этот вид репрессий А.А. Мальцев [8]. Изучению положения выселенцев (спецпереселенцев) в местах ссылки посвятил свою работу А.В. Шалак (2005) [9,с.89–94].

Выделение нерешенных прежде частей общей проблемы, которым посвящена статья. Создание общей картины зависит от тщательного изучения её отдельных частей. Именно поэтому изучение процессов репрессий в сельском хозяйстве в 1948–1954 гг. в Ворошиловградской (Луганской) области имеет научную ценность – в силу их недостаточной изученности.

Новизна обусловлена тем, что на основе исследования разрабатываемой проблемы показана её не изученность на региональном уровне и произведено на основе изученного круга малоизвестных источников комплексное исследование эволюции данного типа репрессий.

Методологическое или общенаучное значение заключено в получении нового знания о репрессиях в сельском хозяйстве в 1948–1954 годах, в том числе о способах их организации.

Репрессии колхозников в отношении колхозников базировались на следующих законодательных актах. Во–первых, это Указ Президиума Верховного Совета СССР «О

выселении из Украинской ССР лиц, злостно уклоняющихся от трудовой деятельности в сельском хозяйстве и ведущих антиобщественный, паразитический образ жизни» [10,с.572–573] в котором в частности говорилось в п.1: «Предоставить общим собраниям колхозников или общим собраниям крестьян села на территории Украинской ССР право выносить общественные приговоры о выселении из села лиц, которые упорно не желают честно трудиться, ведут антиобщественный, паразитический образ жизни, подрывают трудовую дисциплину в сельском хозяйстве и своим пребыванием в селе угрожают благосостоянию колхоза, колхозников и их безопасности». Регулирующим актом являлось постановление Совета Министров СССР от 21.2.48 №446 «О порядке применения Указа Президиума Верховного Совета СССР от 21.2.48 г.» [11]. Во вторых – с одной стороны дублирующий для УССР, но распространяющий его на другие республики СССР Указ Президиума Верховного Совета СССР от 2 июня 1948 г. «О выселении в отдаленные районы лиц, злостно уклоняющихся от трудовой деятельности в сельском хозяйстве и ведущих антиобщественный паразитический образ жизни» [12], где к полю репрессий «…на право высылать из села (деревни) лиц, которые упорно не желают честно трудится, ведут антиобщественный образ жизни…» помимо УССР (за исключением западных областей) были присоединены РСФСР, БССР (за исключением западных областей), Карело–Финская ССР, Грузинская, Армянская, Азербайджанская, Узбекская, Таджикская, Туркменская, Казахская и Киргизская ССР.

Отметим, что одной из причин появления принудительных миграций во второй половине 1940–х гг. стало снижение производительности труда в послевоенной деревне и введение жестких мер по упрочнению колхозно–совхозной дисциплины.

Рассмотренные выше указы предоставляли возможность местному руководству при помощи колхозных собраний решать вопрос о выселении за пределы областей в отдаленные края любого живущего на селе человека. А вот причиной «уклонения» колхозников от своих трудовых обязанностей являлось их тяжелое материальное положение, отсутствие механизмов достойного материального поощрения со стороны государства, а также значительное количество налогов, сборов и выплат.

Покажем, как это происходило в Ворошиловградской области. Попутно заметим, что данный вид репрессий относится к внесудебным репрессиям. Само осуждение колхозника развивалось по установленному сценарию: руководством колхоза или села (в этом случае сельсовет собирал общее собрание села, поселка) намечались лица к осуждению. Далее созывалось общее собрание колхоза или населенного пункта, на котором должны были присутствовать большинство колхозников или жителей села. На собрании обязаны были присутствовать председатель колхоза, парторг колхоза, представитель райкома партии, зачастую это был первый секретарь райкома, представитель райисполкома, работник прокуратуры. Присутствующие на собрании должны были проголосовать большинством голосов. Затем вынесенное решение утверждалось сельсоветом, затем райисполкомом и направлялось в облисполком. Это была последняя инстанция, после которой лицо, осужденное к выселению – выселялось. Вмешаться могла либо областная прокуратура, либо любые вышестоящие республиканские или союзные органы власти. Однако если процесс уже был запущен, человек – выслан, то обратиться к властям он мог лишь через пять и не ранее лет. До этого срока жалобы выселенцев, обычно не рассматривались. При этом существовал такой, можно сказать, иезуитский ход: вернуть с поселения высланное лицо могло только решение собрания того же колхоза.

Нужно также отметить, что основным мотивом к выселению, как правило, служила не выработка трудодней. Само же понятие трудодня было весьма туманным. Согласно определению, данному в Украинской Советской Энциклопедии (1963): «Трудодень – это единица измерения затрат работы в колхозах, с помощью которой определяется часть каждого колхозника в доходах сельскохозяйственной артели; экономическая категория, порождена колхозно–кооперативной формой собственности, что выражает социалистические производственные отношения в с.–х. артелях». Далее описывается, что трудодни начисляются в зависимости от 7–9 разрядов работ. Так, за одно и то же время, в зависимости от разряда колхозник мог получить от 0,5 до 4,5 трудодня [13,с.571–572]. Естественно такой люфт и мог порождать различные злоупотребления в оценке проделанной колхозником работы. Соответственно практически любого колхозника можно было подвести под невыполнение нормы трудодней. Тем более что нормы эти весьма разнились от колхоза к колхозу [14]. Сами колхозы так же делились

по группам в зависимости от плодородия почв, производимой продукции, доходности. Соответственно разнились и трудодни [15]. Хотя в среднем эта цифра за год составляла около 300 трудодней на взрослого человека. Однако были и другие показатели, превосходившие эту цифру, например колхоз «III Интернационал» Булгаковского сельского совета Ново–Астраханского района Ворошиловградской области имел в 1948 г. норму выработки 345 трудодней [16].

Таким образом, можно с полным основанием считать, что трудодни не могли являться объективной оценкой, могущей дать основания к выселению людей в малообжитые места СССР.

На деле же, как показывают наши исследования, это являлось основным мотивом к выселению. В документе под названием «Опись дел от 31 марта 1950 года по Указу Президиума Верховного Совета СССР от 21 февраля 1948 года переданных в 1–й отдел Ворошиловградского Облисполкома» фигурирует 184 дела о выселении [17]. В документе «Сведения о количестве вынесенных общественных приговоров по Указу Президиума Верховного Совета СССР от 2 июня 1948 года в разрезе по годам (1948–1949–1950 гг.) по районам Ворошиловградской области» [18] указано, что всего по области было вынесено: в 1948 г. 271 приговор, в 1949 г. – 12, в 1950 – 0. Количество отмененных приговоров в 1948 г. – 39, в 1949 – 8, 1950 г. – 0. Предупреждений было сделано за эти годы 700. Более всего людей выселили из Станично–Луганского района – 22. С Александровского – 19, Беловодского – 15, Белолуцкого – 5, Боково–Антрацитовского – 0, Белокуракинскинского – 9, Ворошиловского (сельского) – 5, Верхне–Тепловского – 10, Евсугского – 4, Краснодонского – 3, Ивановского – 12, Кременского – 18, Кадиевского – 4, Лисичанского – 2, Лозно–Александровского – 5, Мостковского – 1, Марковского – 7, Меловского – 2, Ново–Светловского – 11, Ново–Айдарсткого – 9, Ново–Астраханского – 6, Нижне–Дуванского – 19, Ново–Псковского – 5, Попаснянского – 14, Покровского – 11, Ровеньковского – 8, Сватовского – 10, Станично–Луганского – 22, Старобельского – 17, Свердловского – 3, Фрунзенского – 13, Троицкого – 2, Успенского – 7.

Значительная роль принадлежала своего рода «профилактической работе» – предупреждением общего собрания колхоза или сельского населенного пункта о возможном выселении физического лица в случае невыполнения им положенной нормы трудодней.

Так в секретном письме «Председателям исполкомов всех уровней» за подписью Секретаря Исполкома Ворошиловградского Совета депутатов трудящихся И.Шевела от 23.02.1949 исх. №29 говорилось о необходимости предоставить сведения о проведенных колхозами собраниях и о том, сколько человек колхозников были предупреждены и как они исправились. Сообразно этому все колхозы предоставили сведения в районы, а райисполкомы предоставили сведения в Облисполком [19].

Всего 32 района представили отчеты. По области были предупреждены 1276 колхозника, выполнили свои обязательства по выработке трудодней 579 и не выполнили свои обязательства 697 из них 187 по уважительным причинам. Большее число предупреждений сделано в Ивановском районе – 106, 92 – в Нижне–Дуванском, 88 – в Меловском, 85 – Ново–Айдарском, 84 – Белолуцком. Именно в этих районах было и наибольшее число высланных [20]. В материалах по выселению, предупреждению и по надзору за исполнением в 1948 по 1950 годах содержатся сведения о том, что собрания по рассматриваемому постановлению были проведены во всех колхозах Ворошиловградской области. Были решения и на выселение, но в 50% случаев ограничивались предупреждениями, которые затем проверялись. Однако даже те, кто не выполнил своих обязательств по исправлению своей деятельности в колхозах выселяемы уже не были. Тотальное выселение наблюдалось только в 1948 г. В 1949 году выселялись единицы. Выселение снизилось в 9–10 раз, т.е. на порядок. С 1950 г. выселений уже не происходило [21].

Необходимо отметить, что из детально изученных 150 дел о выселениях лишь 10–12% были отменены Ворошиловградским Облисполкомом. Из них в большинстве случаев это либо активные мужчина, пришедшие с фронта и явно не боявшиеся председателей, либо больные и многодетные матери, либо женщины, лишившиеся мужей во время военных действий. Некоторые лица, обвиненные в антиобщественном образе жизни и спекуляции, затем оказались больными и предъявили справки об инвалидности, причем уже после вынесения решения о выселении, но до отправки в места отбывания ссылки. Часть дел в архиве не сохранилась. Наличных дел – 150, хотя в

описи Облисполкома тех лет указаны 184 дела. Тем не менее, эти цифры позволяют нам сделать некую экстраполяцию на всю Украину. И она предстает перед нами в следующем виде: из Украины в Сибирь и на Дальний Восток было выслано по рассматриваемому указу не менее четырех тысяч человек, а вероятно и более, поскольку Луганская область являлась промышленной, а не сельскохозяйственной и экстраполяция несколько условна. Вряд ли это решало проблему рабочей силы на золотых приисках и рудниках, куда в основном и были сосланы спецпереселенцы–выселенцы. Однако этого вполне было достаточно, чтобы запугать трудовые массы колхозников, показать им их полное бесправие и ничтожность перед власть имущими и, в первую очередь, на низовом уровне.

И не случайно репрессии начались с Украины, где за время оккупации немало крестьян вернулось к единоличному ведению хозяйства. После освобождения они не желали возвращаться в колхоз. Таких людей выселяли в первую очередь, так как они мешали восстанавливать колхозно–совхозную систему. А в первую очередь пострадали те, кто выражал недовольство творившимся в колхозах произволом: разоблачал действия членов правления колхоза, нарушавших устав сельскохозяйственной артели, открыто выступал с критикой действий местных руководителей. Инициатором печального указа явился по сути Н.С. Хрущев, возглавлявший в тот период республику. За основу проекта указа была взята статья 683 из IX тома Свода законов Российской империи, согласно которой крестьянские общества могли выносить приговоры об удалении из села лиц, дальнейшее пребывание которых угрожало местному благосостоянию и безопасности [22].

На основе изложенного материала можно констатировать, что репрессивная политика в отношении крестьян начала ослабевать уже с 1949 года. По своей природе носила она характер «кампанейщины» и, по сути, изначальна была обречена на провал. Однако эти репрессии на селе ещё раз показали необходимость перемен в обществе, уставшем жить в страхе.

Перспективы использования результатов исследования заключается в том, что выводы и подходы могут быть востребованы и использованы в научной и учебной работе.

Список использованных источников

1. Шитюк М.М. Масові репресії на півдні УРСР в 20–ті – на початку 50–х років: Автореф. дис. ... д–ра іст. наук: 07.00.01 / М.М. Шитюк; НАН України. Ін–т історії України. – К., 2001. – 35 с.

2. Мусієнко І.В. Політичні репресії комуністичного режиму на Північній Буковині й Хотинщині в 40–50–х рр. XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.В. Мусієнко; Чернів. нац. ун–т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2005. – 20 с.

3. Сердюк Н.С. Репресії радянських органів державної безпеки щодо української греко–католицької церкви в 1944–1949 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н.С. Сердюк; Київ. нац. ун–т ім. Т.Шевченка. – К., 2006. – 22 с.

4. Ніколаєв І.Є. Репресії проти військовослужбовців та працівників органів ДПУ–НКВС України в 20–50–ті роки XX століття: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.Є. Ніколаєв; Нац. пед. ун–т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2006. – 20 с.

5. Вронська Т.В. Репресії проти родин «ворогів народу» в Україні: ідеологія та практика (1917–1953 рр.): автореф. дис. ... д–ра іст. наук: 07.00.01 / Т.В. Вронська; Ін–т історії України НАН України. – К., 2009. – 40 с.

6. Зима В.Ф. Второе раскулачивание: аграрная политика конца 40–х – начала 50–х годов // Отечественная история. – 1994. – №3. – С.109–125.

7. Кузнецова Н.В. Восстановление и развитие экономики Нижнего Поволжья в послевоенные годы (1945–1953). – Волгоград: Изд–во Волгоградского государственного университета, 2002. – 292 с.

8. Мальцев А.А. Демографические процессы в российской деревне в 1946–1959 гг. (На материалах Среднего Поволжья): автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 – Отечественная история / А.А. Мальцев; Самарский филиал Московского гор. пед. ун–та. – Самара, 2012. – 20 с.

9. Шалак А.В. Спецпоселенцы Восточной Сибири: численность, динамика (1941–1950–е гг.) // Известия Иркутской государственной экономической академии. – 205.– №3–4 (44–45). – С.89–94.

10. История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920–х – первая половина 1950–х годов: Собрание документов в 7–ми томах. – Т.1: Массовые репрессии в СССР. – М., 2004. – С.572–573.

11. Протест в порядке надзора. – ДАЛО. – Ф.Р–1779. Исполнительный Комитет Луганского Областного Совета депутатов трудящихся. Оргинструкторский отдел. – Оп.2. – Дело 1547.

Материалы к решению Луганского Облисполкома о выселении за пределы УССР согласно Указа Президиума Верховного Совета УССР. – 401 арк. – Начато 23 апреля 1948 года – окончено 7 июля 1953 года. Срок хранения – постоянный. – Арк.95–95зв.

12. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 2 июня 1948 г. «О выселении в отдаленные районы лиц, злостно уклоняющихся от трудовой деятельности в сельском хозяйстве и ведущих антиобщественный паразитический образ жизни» [Электронный ресурс] / Сайт Красноярского общества «Мемориал». – Режим доступа: http: //www. memorial.krsk.ru/DOKUMENT/USSR/480602.htm. – Загл. с экрана. Яз. рус.

13. Трудодень / Українська Радянська Енциклопедія. – Том 14. – К.: Академія наук УРСР, 1963. – 592 с.

14. Березовский М. Укрепление финансового хозяйства колхозов и денежные доходы колхозников // Журнал Госплана и ЦУНХУ СССР «План». – 1936. – №9. – С.19–22.

15. Чмелевский Н. Доходы колхозников в 1935 г. // Журнал Госплана и ЦУНХУ СССР «План». – 1936. – №21. – С.28–31.

16. Державний архів Луганської області. – Ф.Р–1779. Исполнительный Комитет Луганского Областного Совета депутатов трудящихся. Оргинструкторский отдел. – Оп.2. – Дело 1546. Материалы к решению Луганского Облисполкома о выселении за пределы УССР согласно Указа Президиума Верховного Совета УССР. – 365 арк. – Начато 10 мая 1948 года – окончено 30 июня 1948 года. Срок хранения – постоянный. – Арк.187.

17. Там само. – Ф.Р–1779. Исполнительный Комитет Луганского Областного Совета депутатов трудящихся. Оргинструкторский отдел. – Оп.2. – Дело 1543. Материалы к решению Луганского Облисполкома о выселении за пределы УССР согласно Указа Президиума Верховного Совета УССР. – 406 арк. –Начато 30 апреля 1948 года – окончено 20 октября 1953 года. Срок хранения – постоянный. – Опись дел по Указу Президиума Верховного Совета СССР от 21 февраля 1948 года переданных в 1–й отдел Ворошиловградского Облисполкома. – Арк.283–291.

18. Там само. – Сведения о количестве вынесенных общественных приговоров по Указу Президиума Верховного Совета СССР от 2 июня 1948 года в разрезе по годам (1948–1949–1950 гг.) по районам Ворошиловградской области. – Арк.232.

19. Там само. – Секретное письмо Председателям исполкомов всех уровней за подписью Секретаря Исполкома Ворошиловградского Совета депутатов трудящихся И.Шевела от 23.0249 исх. №29. – Арк.30–141.

20. Там само. – Справка о выполнении взятых обязательств предупрежденных колхозников по указу Президиума Верховного Совета Союза ССР от 21 февраля 1948 года по колхозам Ворошиловградской области по состоянию на 25.04.49. – Арк.142.

21. Там само. – Документы и отчеты по выселению и по предупреждению и по надзору за исполнением. С 1948 по 1950 годы. – Арк.54–242.

22. Ст.683 (по Прод. 1906 г.). Раздѣлъ четвертый. О сельскихъ обывателяхъ. / Сводъ Законовъ Российской Имперіи. Томъ IX [Электронный ресурс]. – Сайт: Классика Российского права, проект компании «Консультант Плюс» при поддержке издательства «Статут» и Юридической научной библиотеки издательства «Спарк» – Режим доступа: http://civil.consultant.ru/reprint/books/205/. – Загл. с экрана.

Snegirov, V.A. At the end of repressions: 1948 a year is the special migrants

The insufficiently known type of repressions of end of the forties of the twentieth age is examined, when the villagers of Ukraine on the collections sent to Siberia and on Far East of the peasants.

Key words: *Repressions, peasants, 40th, twentieth age, Ukraine.*

УДК 94(477):791.44.071 «1960/1970»

Ховайба Н.Г.

Українські кіномитці та радянська влада: протистояння, утиски, репресії (друга половина 1960–х – 1970–і роки)

Розглядається протистояння радянської влади і кіномитців, ступінь творчої свободи інтелігенції у тоталітарній державі, а також система покарань, яка застосовувалася проти незгодних.

***Ключові слова**: радянська влада, тоталітарна держава, кіномитці, репресії, арешти.*

В тоталітарній державі неможливо кіномистецтво розглядати окремо від епохи, адже всі сфери життя взаємопов'язані між собою: політична, соціальна, культурна. Тому українські кінематографісти не могли стояти осторонь, коли в країні почалася хвиля арештів української інтелігенції, представники якої виступали за збереження української мови та культури, були проти посилення русифікації. Таку позицію займали С.Параджанов, Л.Осика, Ю.Іллєнко. У своїй творчості вони шукали альтернативи усталеним радянським ідеологічним канонам у кіномистецтві, пропонували нове бачення його розвитку в контексті національної культури.

Форми виразу протесту були безпосередньо пов'язані зі специфікою творчості: це і осмислення ситуації, привернення уваги до гострих проблем стану української культури, створення організацій для відкритої боротьби, поширення творів, памфлетів, які викривали серйозні недоліки радянського суспільства [2,с.155].

Серед дослідників, які досліджують боротьбу української інтелігенції цього періоду, можна відзначити В.К. Барана [3], Ю.О. Курносова [12], В.Ф. Бобкова [4], О.Г. Бажана [2], Т.Г. Гунчака [8], М.П. Загребельного [11]. В своїх працях вони розглядають систему покарань за інакомислення, яка існувала в СРСР, ідеологічні межі, в яких творила українська інтелігенція. Зокрема, в монографії Ю.О. Курносова на основі заборонених радянською владою документів аналізується інакомислення як одна із форм спротиву існуючій політичній системі у 1960–х – 1980–х роках. В книзі В.Ф. Бобкова аналізується розгалужену систему управління КГБ, в тому числі діяльність п'ятого управління боротьби з інакомисленням. В.К. Баран на основі введення в науковий обіг невідомих раніше документів характеризує політичну систему, дисидентський рух. Цікавим є висновок російської дослідниці О.В. Бригадіної про те, що інакодумство було суспільним явищем та представляло інтереси меншості з приводу всіх сфер суспільного життя, а особливо офіційної ідеології та через це перебувало в специфічних відносинах з офіційною владою [5].

Важливим джерелом дослідження даного питання також є спогади, зокрема М.Дзюби та його дружини – І.Дзюби про режисера С.Параджанова. В них детально розкривається морально–психологічна атмосфера 1970–х років, в період арештів української інтелігенції, відношення режисера до цих подій, його ставлення до загального напрямку розвитку радянського кіномистецтва [10].

Метою даної статті є розкриття протистояння української творчої інтелігенції і влади у 1960–х– першій половині 1980–х років.

Відома дослідниця Х.Арендт влучно зазначила, що «...в тоталітарних країнах пропаганда і терор являють собою два боки однієї медалі» [1,с.390]. Тобто, пропаганда – це впровадження ідеологічних доктрин в життя, так звана «психологічна війна», яку використовують для підкорення народу. А терор – це суть форми правління [1,с.393]. Враховуючи, що в тоталітарних суспільствах опозиційне мислення було неможливим, оскільки влада вела боротьбу за придушення інакомислення, називаючи це боротьбою з «українським буржуазним націоналізмом».

Серед каральних заходів, які застосовувалися до незгодних з пануючою ідеологією були арешти, обшуки, слідство, суди, ув'язнення в таборах, заслання за межі України.

Це забезпечувалося відповідними статтями Кримінального кодексу СРСР: стаття 62 – покарання за антирадянську діяльність, 187 (1) – про поширення неправдивої інформації про радянський лад, 56 – за зраду Батьківщини. Але часто опозиціонерів судили не тільки за цими статтями, а й за сфабрикованими проти них справами, звинувачуючи їх в наркоманії, хуліганстві, гвалтівництві [16,с.234]. А також судові переслідування все частіше замінялися адміністративними мірами покарання – звільненням з роботи, відмовою в праві виїхати за кордон, розміщенням на лікування в психлікарню [5,с.245].

Влада вважала інакомислення дуже небезпечним елементом, тому Ю.В. Андропов, очолюючи КДБ СРСР, створив спеціальне п'яте управління по боротьбі з інакомисленням і значно розширив штати цього комітету [12,с.39]. В системі КДБ існували три основних оперативних структурних підрозділи – розвідка, контррозвідка, військова контррозвідка. З приходом до влади цього політика вимоги до роботи контррозвідки значно зросли [4,с.191].

У структурі КДБ існував Секретно–політичний відділ, який займався опозицією. Згодом було створено Управління по боротьбі з ідеологічною диверсією, головними завданнями якого були наступні: 1) глибокий політичний аналіз ситуації і точний прогноз; 2) протистояння ідеологічній експансії із–за кордону. Очолити це управління було запропоновано В.Ф. Кадишеву, а його першим заступником став Ф.Бобков. Пізніше ця структура отримала назву «5–те Управління КДБ» [4,с.195]. Ф.В. Бобков у своїх спогадах стверджує, що в практиці 5–го Управління КДБ не було репресивних заходів, останні застосовувалися лише у випадках серйозних протиправних дій [4,с.208].

В Україні арешти серед інтелігенції почалися з кінця серпня 1965 року і продовжувалися весь 1966 рік (протягом 1965–1967 рр. було проведено низку арештів у Москві) [19,с.77]. В'ячеслав Чорновіл згадує: «В кінотеатрі «Україна» мала відбутися прем'єра фільму «Тіні забутих предків». Параджанов рік тому як закінчив роботу над фільмом, але його не випускали на екрани. І от ми домовляємося опротестувати саме на громадському перегляді цього фільму. Іван Дзюба, член Спілки письменників, він зможе пробитися до мікрофону, щоб щось сказати нібито про фільм, а я так би мовити підтримаю його ззаду. І ось Іван Дзюба бере слово, і повідомляє всім, що почалися політичні арешти схожі на ті, що були в сталінські часи. Якийсь дуже здогадливий кіномеханік в кінобудці включає якийсь апарат і він починає свистіти, Івана глушать. Іван сходить зі сцени в супроводі С.Параджанова. Свист припиняється, і я в цей час піднімаюсь і закликаю всіх тих, хто протестує проти повторення знову терору встати на ноги. Піднімається майже весь зал, хоч публіка була дуже різна» [21,од.обл.11723].

Присутні в залі глядачі думали, що прем'єру фільму буде зірвано, але сеанс відбувся. Але під час показу до кінотеатру «Україна» прибули машини з охоронцями, тому що влада боялася, що після показу можуть відбутися ще виступи. Але було спокійно [17,с.3].

Отже, відбулася публічна маніфестація громадянського спротиву, на яку перетворилася київська прем'єра «Тіней забутих предків» в кінотеатрі «Україна» 11 вересня 1965 року. Перед демонстрацією фільму С.Параджанова разом з І.Дзюбою публічно виступили проти першої хвилі арештів у середовищі української інтелігенції, називаючи імена ув'язнених осіб [11,с.3]. Та й своїм фільм режисер протиставляв радянській ідеології життя та історію українського народу, його національну самобутність [22,с.16].

В жовтні 1965 року С.Параджанов був одним з тих, хто підписав листа до керівництва КПУ та КПРС, виступаючи проти арештів І.Світличного, П.Заливаха, Б.Гориня, обшуків української інтелігенції в Києві, Львові, Івано–Франківську, Тернополі, Луцьку [7,с.235].

З кінця 1966 року до Карного кодексу УРСР було введено параграф 187, в якому говорилося про покарання за «свідоме поширення неправдивої інформації, шкідливої для радянського суспільства і його суспільного ладу», саме цю норму найбільш часто силові структури використовують в чергових політичних процесах [13,с.19–20].

3 квітня 1968 року був написаний «Лист 139 діячів науки, літератури і мистецтва, робітників і студентів Генеральному секретарю ЦК КПРС, голові Президії Верховної Ради СРСР з приводу масових політичних репресій в Україні», який також був підписаний відомим режисером С.Параджановим, О.С. Світличним, І.М. Дзюбою. В листі засуджувалися закриті політичні процеси, наголошувалося, що придушення інакомислення, переслідування та утиски української культури є порушенням громадянських прав людини [7,с.236]. До того ж зазначалося, що арешти суперечать Конституції Радянського Союзу [3,с.9].

Активну боротьбу з інакомисленням проводив голова КДБ України – В.В. Федорчук, який поіменно знав всіх опозиціонерів, керував арештами діячів культури починаючи з 1971 року [16,с.220]. Також боротьбу з інакомисленням системно проводив секретар ЦК КПУ з питань ідеології В.Ю. Маланчук, прихильник політики М.Суслова. Секретар В.Ю. Маланчук розпочав наступ не тільки на опонентів існуючої влади, а й розгорнув діяльність з попередження подій, які могли спричинити їх появу [16,с.236]. Метою було не лише придушення опозиціонерів, а й бажання змусити їх відмовитися від своїх поглядів. За його керівництва було встановлено тотальний ідеологічний контроль у всіх сферах життя [16,с.237].

11 жовтня 1972 року Голова КДБ при Раді Міністрів УРСР В.Федорчук і секретар ЦК КПУ з ідеології В.Маланчук внесли на порядок денний пропозиції щодо боротьби з проявами націоналістичної діяльності і посилення пропаганди. В реальному житті це означало боротьбу в усіх установах культури з діячами, які мають «націоналістичні ухили», викорінення всього українського [15,с.19].

В умовах активізації дисидентського руху в 1970–х роках радянська влада була змушена використовувати не тільки репресії, але й нові форми боротьби з інакомисленням. В жовтні 1972 року КГБ СРСР звернувся до ЦК КПРС із пропозицією про попереджувальні дії для осіб, які проводять «політично шкідливу діяльність». Їм пропонувалося спочатку надсилати письмове повідомлення з вимогою припинити таку діяльність і надавалися роз'яснення, що загрожує в разі її продовження. По суті, це було залякування дисидентів. 16 листопада 1972 року Політбюро ЦК затвердило це рішення і ухвалило секретний наказ Президії Верховної Ради СРСР від 25 грудня 1972 року. Згідно цього документу особам, які здійснювали «антигромадські дії», але які не вели за собою кримінальної відповідальності, спочатку надсилалося письмове повідомлення з вимогою припинення такий дій. Інколи особу могли викликати до органів безпеки для роз'яснень, а якщо в подальшому таки вона здійснить злочин, то всі протоколи про її попередження прикладалися до кримінальної справи [6,с.269].

На початку 1972 року розпочалися арешти представників культури, особливо після призначення на посаду першого секретаря ЦК Компартії України, прихильника русифікації В.Щербицького. Саме він розпочинає масову русифікацію та боротьбу з незгодними [12,с.39].

У 1972–1973 рр., під час другої хвилі арештів, С.Параджанов був свідком у справі Івана Дзюби. На допиті режисер спочатку вів себе невпевнено, а потім почав висловлюватися негативно про країну та владу, яка, на його думку, довела І.Дзюбу до такого стану [10,с.19]. Навіть з початком арештів у С.Параджанова на квартирі продовжували збиратися представники творчої інтелігенції та обговорювалися проблеми як арештів, так і загальної ситуації в країні.

З початку 1970–х років стеження за С.Параджановим органів КГБ посилилося [10,с.21]. В інтерв'ю журналу «Україна» Голова КДБ УРСР М.Голушко сказав, що в Кримінальним кодексом передбачено покарання за наклепи на існуючий лад в країні, антирадянську пропаганду, переслідування за інакомислення [3,с.101]. 17 грудня 1973 році в Києві вперше С.Параджанов був заарештований. Причиною цього стала промова, виголошена митцем в Мінську у Будинку мистецтв для білоруських кінематографістів на презентації фільму «Цвіт гранату». Занадто емоційно і критично режисер висловився щодо сценарію фільму. З цього моменту відбувається переслідування його владою, але спочатку це були лише відмови в постановках нових фільмів та різка критика його творчості у пресі. Після арешту йому оголосили вирок в п'ять років позбавлення волі, а також звинуватили у валютних спекуляціях, насильстві. Але весь цей процес був штучно створений, оскільки режисер був невигідним владі, занадто різко він її критикував [18,с.3]. Варто зазначити, що С.Параджанов під наглядом КГБ був з 1962 року, йому інкримінували зустрічі і листування з представниками мистецького середовища капіталістичних країн [19,с.26].

1 березня 1974 року перший заступник прокурора міста Києва Р.Долинський у статті «Іменем закону», яка була опублікована в газеті «Вечірній Київ», звинуватив

С.Параджанова в зруйнуванні своєї сім'ї, в тому, що він квартиру перетворив на притон, розпутство, що підпадало під дію статті 122 КК УРСР [14,с.40].

В результаті з кінця 1973 по грудень 1977 р. С.Параджанов за сфальсифікованими звинуваченнями перебував у тюрмі, звинувачений за гомосексуалізм [11,с.63]. Його сестра Рузанна (завідувач кафедрою у Московському авіаційному інституті, була винахідником палива для ракет), захищаючи брата, домоглася прийому у Л.Брежнєва в Москві. Він, з приводу її скарги зазначив, що в С.Параджанова «дуже довгий язик» [11,с.63–64].

Роки ув'язнення С.Параджанов провів у Лук'янівській тюрмі в Києві, а також на зонах поселень Губник, Стрижавка, у Хмельницькій і Донецькій пересильних тюрмах, у Перевальська зона біля теперішнього Алчевська [11,с.67]. Намагаючись допомогти митцеві, у 1977 р. французький літератор Луї Арагон приїхав до Москви, де мав зустріч з Л.Брежнєвим і особисто просив його звільнити С.Параджанова. В результаті 30 грудня 1977 р. режисер був звільнений [11,с.87].

Проте невдовзі, в січні 1982 р., за вільне висловлювання проти влади С.Параджанова було притягнуто до слідства у Тбілісі [11,с.92]. І тільки протести та захист видатних діячів культури дозволив йому 4 жовтня 1982 р. уникнути наступного ув'язнення [11,с.95].

До плеяди українських кіномитців, які зазнали переслідування, належить режисер Української студії хронікально–документальних фільмів Гелій Снєгірьов. Ставлення влади до режисера було негативним, особливо після зйомок у 1966 р. документального фільму про траурний мітинг у Бабиному Яру з нагоди 25–річчя трагедії, на якому виступали І.Дзюба, В.Некрасов, В.Войнич. Фільм був вилучений наступного дня, Г.Снєгірьову знімати фільми більше не дозволяли. 19 вересня 1977 року голова Комітету держбезпеки СРСР Ю.Андропов повідомляв про рішення КДБ СРСР, погоджене з ЦК КПУ щодо його арешту. Режисера було притягнено до кримінальної відповідальності за ст. 62 КК УРСР (антирадянська агітація і пропаганда). Причиною арешту була публікація в 1977 році на Заході книги «Набої для розстрілу» («Ненько моя, ненько...»), в якій розповідалося про політичний процес над «Спілкою визволення України» наприкінці 1920–х– початку 1930–х років [2,с.157].

Отже, у другій половині 1960–1970–х роках здійснювалась свідома ідеологічна акція щодо дискредитації творчої інтелігенції. Найбільше переслідувань зазнали ті діячі, які виступали проти існуючої ідеології [9,с.154].

Кіно в тоталітарній державі мало слугувати для створення об'єднаної, потужної і монолітної імперії, для ідеї «об'єднання народів» [13,с.34]. Кінематографісти, які не вписувалися в рамки ідеології зазнавали утисків, хто лише своїми фільмами, тим просто забороняли працювати.

Список використаних джерел

1. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Х.Арендт. – К.: Дух і Літера, 2005. – 584 с.

2. Бажан О.Г. Форми інтелектуального опору в дисидентському русі в Україні (кінець 50–х – 80–ті роки XX ст.) / О.Г. Бажан / «Наукові записки» НУ «Києво–Могилянська академія». – Т.9. Спеціальний випуск у 2–х частинах. – Частина І. – Видавничий дім «КМ Academia». – К., 1999. – С.155–160.

3. Баран В.К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр. – Львів:МП «Свобода»,1992. – 124 с.

4. Бобков Ф.Д. КГБ и власть / Ф.Д. Бобков.– М.: Ветеран МП, 1995. – 382 с.

5. Бригадина О.В. Инакомыслие и власть. Диссидентское движение в СССР в середине 1960–х – начале 1980–х гг. / О.В. Бригадина // Российские и славянские исследования / Редкол.: О.А. Яновский (отв. ред). и др. – МН.: ББГУ, 2004. – Вып. 1. – С.242–250.

6. Власть и оппозиция. Российский политический процесс XX столетия. М.: РОССПЭН, 1995. – 400 с.

7. Гриневич В.А. Радянський проект для України / В.А. Гриневич, В.М. Даниленко, С.В. Кульчицький, О.Є. Лисенко; НАН України, Ін–т історії України; редкол.: В.А. Смолій, В.М. Литвин, Л.В. Губерський, І.М. Дзюба. – К.: Наук. думка, 2004. – 527 с. – (Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси в 3 т.; Т.2).

8. Гунчак Т. Україна: 20 століття / Тарас Гунчак. – К.: Дніпро, 2005. – 384 с.

9. Демиденко Т.П. Партійно–державна політика в сфері культури в 70–ті роки (на прикладів України та Білорусії) / Т.П. Демиденко // Україна XX століття: культура, ідеологія, політика. – К.,1999. – С.149–163.

10. Дзюба М. КДБ про Параджанова. Документи із розсекреченого архіву КДБ УРСР / Марта Дзюба // Кіно–театр. – 2011. – №1. – С.12–22.

11. Загребельный М.П. Сергей Параджанов / М.П. Загребельный. – Харьков: Фолио, 2011. – 121 с. (Серия «Знаменитые украинцы»).

12. Курносов Ю.О. Інакомислення в Україні (60–ті – перша половина 80–х рр. XX ст.) / Ю.О. Курпносов. – К.: Ін–т історії України НАН України, 1994. – 221 с.

13. Левицька Й. Повернення до коріння. Українське поетичне кіно / Йоанна Левицька. – К.: Задруга, 2011. – 124 с.

14. Морозов Ю. Сергей Параджанов: «…чтобы не молчать, берусь за перо». Выбранные места из переписки с недругами и друзьями / Ю.Морозов // Искусство кино. – 1990. – №12. – С.32–41.

15. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / За ред. Ю.Шаповала. – К.: Генеза, 2004. – 808 с.

16. Політична історії України. XX століття: У 6 томах / редколегія: І.Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза. – 2002–2003. Т.6. – 2003. – 696 с.

17. Роженко М. Тіні забутих предків (До 30–тиліття протестаційної акції шістдесятників у київському кінотеатрі «Україна») / Микола Роженко // Вечірній Київ. – 1995. – 19 серпня. – С.3.

18. Сергій Праджанов: листок–сигнал: До 80–річчя від дня народження / ред. О.Г. Полева – Донецьк, 2003 – 7 с. – (Серія «Митці України»).

19. Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80–ті роки // Матеріали міжнародної наукової конференції 15–16 вересня 1994 р. / редколегія П.П. Панченко, Є.В. Пронюк, А.А. Кондрацький та ін. – К.: Інститут історії України НАН України. – 1998.– С.75–76.

20. Україна: антологія пам'яток державотворення, X–XX ст.: у 10 т. / редкол.: І.М. Дзюба [та ін.]. – К.: Вид–во Соломії Павличко «Основи», 2008. Т.9. – 2009. – 734 с.

21. Центральний державний кінофонофотоархів України імені Г.С. Пшеничного. – од. обл.11723.

22. Яремчук А. Реальність «Тіней...» / Андрій Яремчук // Українська культура. – 2000. – №7–8. – С.16.

Ховайба Н.Г. Украинские кинематографисты и советская власть: противостояние, притеснения, репрессии (вторая половина 1960–х – 1970–х годы)

Рассматривается противостояния советской власти и кинематографистов, степень творческой свободы интеллигенции в тоталитарном государстве, а также система наказаний, которая применялась против несогласных.

Ключевые слова: *советская власть, тоталитарное государство, кинематографисты, репрессии, аресты.*

Hovayba, N.G. Ukrainian filmmakers and Soviet power: opposition, oppression, repression (the second half of 1960–1970 years)

In the article the confrontation of Soviet and filmmakers, intellectual's degree of creative freedom in a totalitarian state and the system of punishment, which was used against dissenters.

Key words: *soviet power, the totalitarian state, filmmakers, repression, arrests.*

УДК 477(4УКР)

Гадмалієв С.Б.

Вплив глобалізаційних процесів на розвиток вищої освіти в Україні у 90-х роках XX ст.

Аналізуються основні аспекти впливу глобалізаційних процесів на реформування вищої освіти України у 90-х роках XX ст.

Ключові слова: *вища освіта, реформи, політика, держава, суспільство.*

Сучасний стан розвитку людства характеризується розширенням та поглибленням процесів глобалізації, що охопили на цей час майже всі країни світу та визначають головні тенденції світової економіки. В процесах глобалізації кожна країна повинна зайняти певну нішу, якщо вона прагне уникнути периферійної осібності й має намір досягти належного рівня добробуту, стабільного і безпечного життя. Глобалізація являє собою процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції та уніфікації. Основними наслідками цього процесу є міжнародний поділ праці, міграція в масштабах усієї планети капіталу, людських та виробничих ресурсів, стандартизація законодавства, економічних та технічних процесів, а також зближення культур різних країн. Це об'єктивний процес, який носить системний характер, тобто охоплює всі сфери життя суспільства. В результаті глобалізації світ стає більш зв'язаним і залежним від усіх його суб'єктів.

Держави, які приймають цей порядок, адаптуючи до нього власне економічне законодавство, управлінські традиції та підприємницьку культуру досягають поліпшення показників розвитку своєї економіки та добробуту громадян [3]. Водночас глобалізація насамперед пов'язана з англо-американською моделлю світоустрою, експансією євроатлантичних культурних цінностей і прийняттям саме цих цінностей вищою школою. Деякі автори розцінюють глобалізацію як нову форму експансії Сполучених Штатів Америки, своєрідний «культурний імперіалізм», який нівелює культурну ідентичність народів різних країн [13,с.5-11]. В рамках глобалізації відбувається підпорядкування освіти «інтересам могутніх іноземних транснаціональних корпорацій, які нав'язують свої стандарти навчання, свою мову спілкування, не рахуючись з національними особливостями, витісняють національні мови – носіїв самобутніх культур»[7,с.26]. Глобалізація в освіті, як і в інших галузях являє собою об'єктивний, але далеко неоднозначний процес. Його головна небезпека вбачається дослідниками в тому, що «замість єдності в багатоманітності і розширення освітніх можливостей можна одержати сумну уніфікацію, одноманітність і втрату самобутнього творчого потенціалу національних (регіональних) освітніх систем»[18,с.31].

Глобалізація, на думку П.Скотта, прямо стосується університетів, адже робить особливо актуальним завданням поширення національних культур, сприяє стандартизації навчання (під впливом сучасних інформаційних технологій і появи глобальних дослідницьких мереж), а також обмежує бюджетні можливості розвинених країн, від яких залежить більша частина фінансування університетської освіти[19,с.3-4]. Подібну до цієї точку зору висловлював Д.Деланті. Він підкреслював, що з огляду на зміни в суспільстві, культурі й знаннях університети повинні знайти себе в нових реаліях, щоб гарантувати свою «конвертованість». Однак на відміну від П. Скотта він стверджував, що на рубежі XX–XXI ст. університет уже став глобальною установою, зайнятою в тристоронніх відносинах із урядовими й багатонаціональними корпораціями[4]. Е.Грін наголошував, що в «постнаціональну добу» система національної освіти стає «мертвою, анахронічною, недоречною, раптом втрачає свій сенс»[8,с.275]. Тому особливу загрозу для національних систем вищої освіти становить поява освітніх провайдерів. У слаборозвинених країнах ця тенденція збільшує «відтік інтелекту» за кордон[23].

Під впливом процесів глобалізації вища освіта змушена змінювати свої функції. Вона поступово перетворювалася на масове явище і перестає бути лише способом підготовки фахівців для різних сфер життєдіяльності[12,с.2]. Г.Колін[10,с.27-30] і

Г.Макбурні[14,с.46-55] пов'язували глобалізацію передусім із формуванням освітньої нерівності. Неоднаковий доступ до знань, інформаційних технологій і мов міжнародного спілкування становив одну з головних причин появи нерівності в питаннях освіти.

Розпад СРСР і відновлення незалежної Української держави збільшили вплив глобалізацій них процесів в країні. Падіння «залізної завіси» зробило можливим приєднання України до інтеграційних процесів, характерних для світової економіки. Це, у свою чергу, вимагало включення української системи освіти до єдиного загальносвітового простору. Загальною ознакою розвитку світових економічних процесів наприкінці XX ст. став перехід до нової стадії розвитку цивілізації – постіндустріального (інформаційного) суспільства[17]. Панування інформаційного суспільства із різким збільшенням обсягів доступної для пересічного громадянина інформації виводило на перший план забезпечення освітніми закладами здатності особи до її аналітичного осмислення та володіння технічними засобами отримання і передачі інформації. Цей процес входив у протиріччя із замкнутістю традиційної радянської системи освіти, практично не орієнтованої на швидке впровадження у навчальний процес новітніх досягнень науки і техніки. Тому утвердження в Україні базових принципів філософії глобальної освіти проходило паралельно із розвінчанням міфу про «найкращу у світі радянську систему освіти».

На початку 90-х років XX ст. в українському суспільстві панували дві протилежні думки стосовно оцінки вищої освіти у республіці. Прихильники однієї з них підкреслювали, що радянська система вищої освіти залишалася найкращою у світі, не дивлячись на наявність окремих несуттєвих недоліків. У другому випадку вважалося, що освітянські заклади не відповідають світовим вимогам і потребують кардинальних змін. Фактичне протистояння між прихильниками названих точок зору на оцінку вищої освіти в Україні на початку 90-х років XX ст. відіграло велику роль у визначенні впливу глобалізації на розвиток вищої освіти в республіці.

На думку Н.Балабанової, культурна глобалізація вищої освіти в Україні пов'язана насамперед із процесом розбудови інноваційно-знаннєвого суспільства. Складність цього процесу обумовлена включенням України протягом тривалого часу до тоталітарної системи, внаслідок чого ні її економіка, ні соціальна й культурна сфери не могли розвиватися вільно та самостійно. Культурний розвиток суспільства супроводжувався переважно руйнуванням старих норм, традицій, звичаїв, а не їх залученням до нових соціокультурних умов[2].

Вплив глобалізаційних процесів на розвитку української вищої школи позначився у першу чергу через зміни у структурі вищої освіти, продиктовані її інтеграцією у світовий освітній простір. Під впливом зарубіжних фахівців в Україні було введено різнорівневу освіту із більшою кількістю ступенів градації. З метою приведення системи вищої освіти України у відповідність до структури, яку рекомендували ЮНЕСКО, ООН та інші міжнародні організації вищі навчальні заклади I-II рівнів акредитації були впроваджені до цієї структури замість колишніх середніх спеціальних закладів. До 1992 р. до закладів вищої освіти (ВЗО) на території України відносилися лише університети (великий спектр фахів, серед яких і з обов'язкових для «класичних університетів» гуманітарних і природничих наук), політехнічні інститути (значна кількість технологічних спеціальностей з кількох царин), спеціалізовані інститути (підготовка фахівців переважно з одного фаху: педагогіки, медицини, гірничої справи, сільського господарства тощо), нарешті, консерваторії (вищі музичні заклади).

У 1992 р. всі заклади, які навчали молодь після закінчення повної середньої освіти (11 чи 10 класів), були формально визнані в Україні вищими (higher education). Нова номенклатура ВЗО стала вдвічі ширшою: професійні і технічні училища, технікуми, коледжі, інститути, консерваторії, академії, університети, включивши заклади, які у більшості розвинених країн входять до структури середньої загальної і професійної освіти.

У 1993 р. міністр освіти П.М.Таланчук на першому з'їзді медпрацівників України вказав, що без забезпечення можливості для вузів входження до світового освітнього простору самим лише перейменуванням інститутів в університети та академії, а технікумів – у коледжі неможливо сподіватися на досягнення вищою освітою України світового рівня. Він відзначав негативний вплив підпорядкування вузів не лише

Міністерству освіти, а й іншим міністерствам та вказував на необхідність збереження наукового потенціалу українських вузів[22,с.4].

Показовим прикладом взаємовпливу підприємницького підходу і глобалізації у вищій освіті є розвиток транснаціональної освіти. Саме в рамках такої освіти можна спостерігати особливості сучасного функціонування традиційних вищих навчальних закладів, їх дії на міжнародній арені в просторі ринку, в межах якого вищими закладами освіти реалізуються соціальні ролі приватних провайдерів освіти, про які говорилося вище[28;29]. Інтернаціоналізація стає важливою стратегією розвитку вищої освіти в різних державах[25;26;27]. Зміст і форми інтернаціоналізації вищої освіти стають більш багатогранними. Це не лише обмін педагогами й тими, хто навчається, а й інтернаціоналізація навчальних програм та предметів, використання загальнонаукових знань, транснаціональне навчання, навчання через INTERNET усього світу, співпраця у галузі наукових досліджень, створення регіональної та всесвітньої організації взаємодії. У багатьох галузях інтернаціоналізація перетворилась у співпрацю та обмін між державами не лише в окремих регіонах, а й у глобальному масштабі. Перевагами інтернаціоналізації освіти можна вважати уникнення дублювання та копіювання інформації, покращення ідентифікації проектів та визначення їх доцільності, поглиблення бази знань вузів та покращення навчальних програм, розширення світогляду студентів та викладачів[9].

Глобалізація почала вимагати від вузів міжнародної конкурентоспроможності. В цій ситуації підготовлені вузами спеціалісти мають брати участь у державному будівництві не лише власної держави, а й інших країн. Інтернаціоналізація вищої освіти спрямована серед іншого на забезпечення світового ринку людськими ресурсами. Спеціалісти будь-якої держави повинні вміти співпрацювати зі своїми колегами з інших краї, конкурувати, демонструвати широкий міжнародний кругозір. Це вимагає від ВНЗ сміливих реформ щодо цілей підготовки, вибору предметів, навчальних посібників, методики, технічних засобів, опанування передовим світовим досвідом, неперервного дослідження, поширення загальних знань, підготовки спеціалістів високого рівня, здатних до конкуренції в умовах світової економіки. У передмові до Лімської декларації, ухваленої 10 вересня 1988 року, зазначено, що автономія є необхідною передумовою виконання вищими навчальними закладами належних їм функцій. Сам термін «автономія» у цій декларації застосовується в такому значенні — «це незалежність вищого навчального закладу від держави та інших суспільних сил у прийнятті рішень стосовно внутрішнього управління, фінансів, адміністрації, встановленні власної лінії поведінки у сфері освіти, науково-дослідної роботи, викладання та інших, пов'язаних із цим видах діяльності». «Держави зобов'язані не втручатися в автономію вищих навчальних закладів і запобігати втручанню інших сил суспільства» — записано у п. 18 Лімської декларації. В Ерфуртській декларації 1996 року зазначено, що «держава повинна поважати академічну свободу і автономію». У Саламанській конвенції 2001 р. принцип автономії вищих навчальних закладів розкрито через перелік їхніх прав. «Університети повинні мати право формувати свою стратегію, вибирати свої пріоритети в навчанні і проведенні наукових досліджень, витрачати свої ресурси, профілювати свої програми та встановлювати власні критерії для прийому професорів і учнів». «Безпосереднє регулювання, детальний адміністративний і фінансовий контроль вищої освіти» розцінюються як гальмо на шляху поліпшення якості вищої освіти. Фактично в кожному документі, що становить «фундамент» для побудови так званого європейського простору вищої освіти, тією чи іншою мірою йдеться про різні форми автономії вищих навчальних закладів — фінансову, організаційну, наукову тощо. Слід також зазначити, що галузь вищої освіти за своєю природою є інноваційною галуззю, яка потребує розмаїття поглядів і підходів до проведення наукових досліджень, викладання та управління. Саме тому, на думку експертів, автономія ВНЗ залишалася центральною проблемою реформування всієї галузі вищої освіти[24,с.34].

Глобалізація потребувала всебічного підвищення здатності соціальної служби освіти. У зв'язку з неперервним зростанням інтелектуальної економіки закріплюється соціальна функція вищої освіти. Орієнтація на ринок, інтенсифікація соціальної служби, прояв державної волі стали новою місією і ознакою епохи вищої освіти[21,с.33]. Однак отримання вищої освіти забезпечує й «експорт ціннісних установок» країнами,

які мають потужну галузь вищої освіти. Але відповідно до соціологічних опитувань, проведених на рубежі XXI ст., більшість українців (72 % проти 7 %) висловили думку про необхідність захисту національної культури та способу життя від іноземних впливів[1,с.127].

Одним із найбільш активних засобів впливу на національні системи освіти країн Європи став так званий «болонський процес». Болонський процес офіційно спрямований на формування єдиного відкритого європейського простору у сфері освіти, впровадження кредитних технологій на базі європейської системи трансферу кредитів, стимулювання мобільності і створення умов для вільного пересування студентів, викладачів, науковців в межах європейського регіону, спрощення процедури визначення кваліфікацій, що сприятиме працевлаштуванню випускників і студентів на європейському ринку праці.

Спроби надати загальноєвропейського характеру вищій школі фактично розпочалися в 1957 році з підписання Римської угоди. Згодом ці ідеї розвинулися в рішеннях конференції міністрів освіти 1971 та 1976 років, у Маастріхтському договорі 1992 р. У 1997 р. під егідою Ради Європи та ЮНЕСКО розроблено і прийнято Лісабонську конвенцію про визнання кваліфікацій, які існують у системах вищої освіти Європи. В Україні наслідком приєднання до Конвенції стало запровадження ступеневої вищої освіти й уведення нових кваліфікаційних рівнів «бакалавр» і «магістр». 25 травня 1998 року в Парижі міністри освіти Великобританії, Німеччини, Італії і Франції прийняли Спільну декларацію (Сорбонська декларація), якою і був започаткований Болонський процес. Сама Болонська конвенція (Спільна заява європейських міністрів освіти) була підписана дещо пізніше 18-19 червня 1999 року в м.Болонья.

Запровадження кредитної системи в рамках Болонського процесу обумовлювало кредитно-модульну організацію навчання. Кредитно-модульна система організації навчального процесу являла собою модель організації навчального процесу, яка базувалася на поєднанні модульних технологій навчання та залікових освітніх одиниць (кредитів). Вона зменшувала навантаження на студентів, оскільки за умов її впровадження ставали відсутніми сесії.

У той же час приєднання до Болонського процесу створювало можливості для регулювання ринку робочої сили у Європі із залученням до роботи на виробництві у європейських країнах тих спеціалістів, які зацікавили європейських роботодавців. І, водночас, забезпечувалася можливість відмежуватися від дипломованих спеціалістів, які не зацікавили європейських роботодавців шляхом впровадження інституту акредитації.

Результатом такого підходу в Україні став масштабний процес так званого «перекачування мізків». У період з 1991 р. по 2002 р. за кордон емігрували 574 доктори наук та з 1996 р. по 2002 р. – 907 кандидатів наук, майже третина з яких – перспективні фахівці, молодші 40 років, інша третина – віком 41-50 років. За даними Президії НАН України, лише з її установ у 1994-2001 роках усього виїхали 3838 наукових працівників, в тому числі 3399 на тимчасову роботу і стажування, з них 842 доктори і 2358 кандидатів наук. у 1992-2001 рр. виїхали на постійне проживання всього 439, з них 101 доктор наук і 275 кандидатів наук. крім того, за цей період на тимчасовій роботі за кордоном перебували 3544 науковці, у тому числі 778 докторів та 2226 кандидатів наук. загрозу національній безпеці України становив відтік за індивідуальними запрошеннями на роботу переважно молодих освічених кадрів. Лише у 2001 р. до країн з привабливими для наукової діяльності умовами виїхали 162 доктори і кандидати наук, на 11 % більше, ніж у 2000 р.[5,с.50-51] економічна привабливість роботи за межами України стала основною причиною виїзду ряду провідних вчених за кордон.

Дослідники виділяють низку загроз глобалізації в сфері освіти. У першу чергу в рамках глобалізації, освіту намагаються перетворити на систему, яка обслуговує виробничу сферу, а характер її розвитку визначається не потребами суспільства, а попитом на ринку праці. Перед освітою ставляться завдання не стільки громадянського, політичного і культурного розвитку населення, скільки підготовки кадрів. Крім того, помітним стало перетворення освіти з суспільного блага, яке не має ринкової ціни і не є предметом купівлі-продажу, на товар. Освіта зорієнтовується не на виявлення і розвиток здібностей кожного учня, а на забезпечення особистого успіху талановитих індивідів,

а також окремих країн в конкурентній боротьбі на світових ринках. Система освіти використовується як засіб легітимізації сучасних форм соціального розшарування[6].

Поширення дистанційного навчання в умовах використання глобальних комп'ютерних мереж поступово знецінює особисту співпрацю викладачів та студентів, яка серед іншого передбачала формування «особистих шкіл» видатних науковців[16,с.14]. У той же час метою дистанційного навчання, згідно з Концепцією розвитку дистанційної освіти в Україні оголошено забезпечення загальнонаціонального доступу до освітніх ресурсів шляхом використання сучасних інформаційних технологій та телекомунікаційних мереж і надання умов для реалізації громадянами своїх прав на освіту. Тут вказувалося, що переважна більшість навчальних закладів, організацій та установ, які використовували або намагалися використовувати технології дистанційного навчання, потребували об'єднання їх зусиль та зусиль державних інституцій щодо: прискорення цього процесу; координації дій, нормативно-правової захищеності; надання дистанційній освіті статусу рівноцінної з очною, заочною, екстернатом форми навчання; зменшення інтелектуальних, матеріальних та фінансових витрат на впровадження і розвиток дистанційної освіти[11]. Тут можна зауважити, що доцільність розширення дистанційного навчання можна було обґрунтувати стосовно отримання другої вищої освіти для осіб із сформованим світоглядом. А для стаціонару більш виваженим видається збереження класичної форми навчання.

З одного боку, інформація перетворилася на потужний глобальний і стратегічний ресурс людства, з іншого ж інформаційне суспільство характеризується зростанням відчуження людини. Сучасні процеси глобалізації та інформатизації об'єднують світ, як правило, через упровадження масової культури, яка орієнтує людину на поверхове ставлення до життєвих явищ як до калейдоскопу розваг і вражень. Масова культура формує особливий, спрощений тип мислення й сприйняття світу[15,с.18].

Загалом процес глобалізації призвів до втрати Україною частини провідних спеціалістів, що працювали в галузі освіти, до введення ступеневого навчання у вузах та переходу до Європейської кредитної перевідної системи. Крім того, багато навчальних закладів зробили перші кроки в міжнародному співробітництві. Глобалізація визначила потребу у підвищенні здатності до проведення міжнародних діалогів. Спілкування між різними культурами, продиктоване умовами глобалізації, стало необхідною умовою досягнення успіху як окремою людиною, так і державою в цілому.

Список використаних джерел

1. Арсеєнко А., Гирич Л., Толстих Н. Глобалізація і глобалізм в оцінках населення України / А.Арсеєнко, Л.Гирич, Н.Толстих // Українське суспільство 1992-2007: Динаміка соціальних змін. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2007. – С. 117-132.

2. Балабанова Н. Суспільство знань та інновацій: шлях до майбутнього України. – К.: Арістей, 2005. – 104 с.

3. Борщевський В.В. Глобалізація бізнесу та глобалізація освіти: взаємна еволюція чи взаємні виклики? // http://management.org.ua/conference/docs/1108384985_SME-04-44.doc

4. Деланти Д. Новые модели университетов // http://socio.tamp.ru/1.htm

5. Економічна еміграція з України: причини і наслідки / Ін-т досліджень діаспори. – К.: Геопринт, 2003.– 60 с.

6. Золотухін Г. Освіта – товар, студенти – не покупці // http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=35&c=625

7. Канаев Н.М. Глобализация и высшее образование. Взгляд из ЮНЕСКО // Философия образования / Н.М.Канаев. – 2005. – № 1 (12). – С. 26-31.

8. Квак М. Національна держава, глобалізація та університет як модерний заклад // Ідея Університету: Антологія / Упоряд. М. Зубрицька, Н. Бабалик. – Львів: Літопис, 2002. – С. 267-291.

9. Коліванова Т.В., Паутова О.Ю. Глобалізація та інтернаціоналізація освіти // http://www.isma.pl.ua/p43.htm

10. Колин Г. Глобальные проблемы информатизации общества: информационное неравенство // Alma Mater. – 2000. – № 6. – С. 27-30.

11. Концепція розвитку дистанційної освіти в Україні / Постанова МОН України від 20 грудня 2000 р. // http://unmcpr.at.ua/publ/koncepcija_rozvitku_distancijnoji_osviti_v_ukrajini/1-1-0-1

12. Кремень В. Вища освіта стає обов'язковим етапом у житті людини // Освіта України. – 2002. – № 46. – С. 2.

13 Кучуради И. Философия перед лицом мировых проблем / И.Кучуради // Вопросы философии. – 2004. – № 3. – С. 5-11.

14. Макбурни Г. Глобализация как политическая парадигма высшего образования сегодня // Высшее образование сегодня. – 2001. – № 1. – С. 46-55.

15. Огнев'юк В.О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку (світоглядно-методологічний аспект) / В.О.Огнев'юк. – Автореф дис… докт. філос. наук. – К., 2003. – 28 с.

16. Павловський К. Трансформації вищої освіти в XXI столітті. Польський погляд / К.Павловський. – К.: Навчально-методичний центр «Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2005. – 230 с.

17. Розумний А. Вища освіта в контексті глобалізації / А.Розумний // Зеркало недели. – 2002. – 26 янв.

18. Семенов С.Н., Семенова А.Н. Российская высшая школа в условиях глобализации / С.Н.Семенов, А.Н.Семенова // Философия образования. – 2005. – С. 31-33.

19. Скотт П. Глобализация и университет // Alma Mater. – 2000. – № 4. – С. 3-8.

20. Степаненко В. Глобалізація крізь українську призму: політичний дискурс та громадська думка / В.Степаненко // Українське суспільство 1992-2007: Динаміка соціальних змін. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2007. – С. 105-116.

21. Су С., Чуньмей С. Якість вищої освіти на тлі глобалізації: погляд китайських педагогів / С.Су, С.Чуньмей // Шлях освіти. – 2008. – № 1. – С. 30-33.

22. Таланчук П.М. Україна XXI століття: стратегія освіти / П.М.Таланчук // Рідна школа. – 1993. – № 2. – С. 2-8.

23. Тітарчук В. Соціокультурна глобалізація вищої освіти: тенденції та наслідки / В.Тітарчук // http://www.viche.info/journal/391/

24. Янкевич В.Ф. Системний аналіз – методологічна основа реформування управління і освіти / В.Ф.Янкевич // Освіта і управління. – 1998. – №.1. – С. 31-37.

25. Blight, D. International Education: Australia's Potential Demand and Supply. Canberra: International Development Programme Education Australia, 1995. – 185 p.

26. David Skyrme Associates. The Global Knowledge Economy and Its Implications for Business // Management Insight 1 (1997) // http://www.skyrme.com/insights/21gke.htm

27. Globalization: A Critical Introduction. London: Macmillan Press, 2000. – 367 p.

28. Johnstone, D., Arora, A., Experton, S. The Financing and Management of Higher Education: A Status Report on Worldwide Reforms. Washington D. C.: The World Bank, 1998. – 340 p.

29. Scott, P. Massification, Internationalization, and Globalization // P. Scott, ed. The Globalization of Higher Education. Buckingham: The Society for Research into Higher Education and Open University Press, 1998. – P. 125-154.

Гадмалиев С.Б. Влияние глобализационных процессов на развитие высшего образования в Украине в 90-хгодах XX ст.

Анализируются основные аспекты влияния глобализационных процессов на реформирование высшего образования Украины в 90х годах XX в.

Ключевые слова: *высшее образование, реформы, политика, государство, общество.*

Gadmaliev, S.B. Influence of globalizacionnykh processes on development of higher education of Ukraine during 1990's.

An author analyses the basic aspects of influence of globalizacionnykh processes on reformation of higher education of Ukraine during 1990's.

Key words: *high education, reforms, politic, power, society.*

УДК 94(477)

Марченко С.Д.

Еволюція виробничих відносин в аграрному секторі України у 1990–2000–і роки: здобутки і прорахунки

Аналізуються зміни виробничих відносин в аграрному секторі України у 1990–2000–х роках, визначаються їх позитивні та негативні аспекти. Наголошується на можливій загрозі латифундизації сільського господарства України і, як наслідок, можливому обезземеленні селян, в умовах відміни мораторію на купівлю–продаж землі.

Ключові слова: *виробничі відносини, аграрний сектор, засоби виробництва, форми власності, оренда, розпаювання землі, латифундизація.*

Питання про еволюцію виробничих відносин в аграрному секторі України у 1990–2000–і роки є актуальним і цікавим в історичному плані, оскільки ця еволюція була зумовлена не лише зміною державної аграрної політики, але й зміною суспільно–політичного ладу, вона відбувалася на зламі історичних епох.

Різні аспекти реформ в аграрному секторі сучасної України стали об'єктом переважно економічних досліджень. Серед істориків ці проблеми вивчали Л.Ю. Беренштейн, С.С. Падалка, П.П. Панченко та інші. Проте, в історичних працях проблема зміни виробничих відносин в аграрному секторі України 1990–2000–х років не знайшла достатнього висвітлення.

Окремі аспекти реформування економічних відносин в аграрному секторі України 1990–х років розглядалися авторами історико–економічного нарису «Українське село у 20–90–х роках XX століття» [11]. Основні кроки по демонтажу колгоспно–радгоспної системи в Україні висвітлені у двотомному виданні «Історія українського селянства» [4].

Заслуговує на увагу кандидатська дисертація М.М. Зизи, в якій проаналізована трансформація виробничих відносин у ході здійснення аграрної реформи в Україні. Але дисертант розглядає цю трансформацію не осібно, а в контексті тих змін, що відбувалися в українському селі у другій половині XX – на початку XXI століття [3].

Значна увага розкриттю форм і методів реорганізації колгоспів і радгоспів, формуванню нових виробничих відносин в аграрному секторі України приділена у монографії «Україна на зламі історичних епох» [10]. Проте, тут відображені зміни, які відбувалися лише у 1990–і роки.

Автор своїм завданням вважає аналіз еволюції виробничих відносин в аграрному секторі України у 1990–2000–і роки в порівнянні з типом виробничих відносин, що існував в радянську епоху.

Необхідність зміни характеру виробничих відносин в аграрному секторі України визріла ще у 80–х роках XX століття. Колгоспно–радгоспна система, що сформувалася у Радянському Союзі, зумовила такий характер виробничих відносин, при якому правове і соціальне становище провідної виробничої сили – селянина – мало чим відрізнялося від доби феодалізму.

Держава, монопольно володіючи основним засобом виробництва – землею, тримала селянина чи в якості кріпака (оплата праці по трудоднях, відсутність паспортів, неможливість самостійно покинути сільську місцевість), чи в якості найманого сільськогосподарського працівника (після хрущовських реформ). Виробник був відчужений від землі, від управління, від створеного ним продукту, він не був зацікавлений в раціональному використанні ресурсного потенціалу. Все це зумовлювало неефективність колгоспно–радгоспної системи.

Продовольча програма 80–х років минулого століття, спроби модернізації агропромислового комплексу країни в період горбачовської перебудови, як і всі попередні починання, від початку були приречені на невдачу, оскільки вони не передбачали головного – зміни виробничих відносин.

В постановах партійних та радянських органів 1989–1990–х років декларувалося створення альтернативних державній форм господарювання (фермерські господарства, кооперативи, різні форми оренди), проте, в реальності запровадження орендних відносин, колективного, сімейного, особистого підрядів не могли дати бажаного результату, оскільки перехід на самостійне господарювання стримувався відсутністю необхідних умов та протидією з боку місцевих адміністрацій, керівників колгоспів і радгоспів.

Навіть спроба останнього союзного уряду, який розробив програму переходу до ринкових відносин під державним контролем, не знайшла у 1990 році підтримки у Верховній Раді СРСР. Не була підтримана і більш радикальна програма групи академіка С.Шаталіна («500 днів»), яка передбачала трансформацію виробничих відносин на основі приватизації державної власності.

Після проголошення незалежності одним із пріоритетів мала б стати швидка модернізація аграрної сфери, в першу чергу, зміна виробничих відносин.

В 90–ті роки відбувалися деякі зміни, але вони не носили системного характеру, не мали відповідного наукового обґрунтування, не враховували досвід передових країн, хоча стратегічною метою господарської реформи в аграрному секторі проголошувалася зміна організації виробничих відносин і на цій основі істотне підвищення продуктивності, ефективності та стабільності сільськогосподарського виробництва. Суттю реформи було формування господарських структур ринкового типу, різних форм власності, розмірів, типів і напрямів діяльності. Тобто, господарська реформа – це процес трансформації господарських відносин, наслідком якої є формування різних господарських укладів на селі [1,с.139].

Ще в грудні 1990 року Верховна Рада республіки прийняла Земельний кодекс УРСР, яким передбачався рівноправний розвиток усіх форм власності, а в жовтні 1991 схвалила Концепцію роздержавлення та приватизації підприємств, землі та житлового фонду. В цілому, в процесі реформування переважали заходи, спрямовані на зміну форм власності і форм господарювання. У 1991–1993 роках здійснювалась інвентаризація земель сільськогосподарського призначення, їх розподіл між існуючими тоді типами господарств, виявляли дані про кількість осіб, які мали відношення до сільськогосподарських земель, у 1994–1997 роках здійснювалась робота щодо розподілу землі між членами колгоспів, передача земель у колективну власність КСП, «паперове» розпаювання землі.

Але ці та ряд інших перетворень суттєво не змінили виробничі відносини у всій їх сукупності. Так, наприклад, держава все ще встановлювала фіксовані закупівельні ціни, що не відповідали реальним витратам на виробництво, до 1996 року існувало держзамовлення на закупівлю сільськогосподарської продукції, сільські виробники були обтяжені значними фіскальними податками, практично не існував ринковий механізм збуту продукції.

Певні зміни відбулися лише у структурі власності на землю, що частково змінило характер виробництва та розподілу: якщо у 1991 році земля належала державі на 100%, то у 1995 році 66% землі перебувало у державній власності, 31% – у колективній, 3% – у приватній [12,арк.140]. Станом на 2000 рік 50,6% сільськогосподарських земель вже знаходились у власності недержавних сільгосппідприємств, 9,4% – у приватній власності, а 40% перебували у власності держави [2,с.112–113]. В інших складових системи виробничих відносин значних змін не відбулося.

Це призвело до того, що в 1990–ті роки не вдалося стабілізувати ситуацію в агропромисловому комплексі, вона продовжувала погіршуватись. Так, наприклад, стан виробничо–фінансової діяльності аграрних підприємств зумовив ситуацію, за якої збитки за 1996–1999 роки становили 12,3 млрд. грн., рівень збитковості зріс від 11,7% у 1996 році до 28,3% у 1998–му і 22,1 у 1999 році. Збитковими стала переважна більшість підприємств. У 1998 році їх було 91,9%, а у 1999–му – 84,2% [13,с.28].

Виступаючи на парламентських слуханнях 15 січня 2003 року віце–прем'єр–міністр України з аграрних питань І.Г. Кириленко відмітив, що з 1990 по 1999 рік індекс цін на промислову продукцію, що споживалася АПК в 6 разів перевищив індекс цін на сільськогосподарську продукцію. За оцінками науковців, це призвело до практично повного вимивання обігових коштів на суму 57 млрд. грн. Диспаритет цін набув загроз-

ливих масштабів. Нереформоване сільське господарство цими величезними коштами щедро продотувало інші реформовані галузі та споживачів [6,с.4].

Помітним за своїми наслідками кроком став Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 року, згідно якого в країні почалося розпаювання сільськогосподарських земель в натурі. За короткий період було розпайовано 25,8 га сільськогосподарських земель і 6,4 млн. селян безкоштовно отримали землю в приватне володіння [9].

Впродовж року після введення в дію президентського указу 10,8 тис. колишніх КСП було перетворено на 13,7 тис. приватних господарських структур, серед яких господарські товариства становили 47%, кооперативи – 24%, приватно–орендні – 20%, фермерські господарства – 8%. Понад 300 тис. селян оформили свої паї актами на приватну власність, одержали на них землю і почали самостійно господарювати на ній [4,с.535].

На нашу думку, реалізація Указу Президента мала як позитивні, так і негативні наслідки. Важливим було те, що чітко визначалось, що реформа здійснюється на засадах приватної власності на землю та майно, а це повинно було б кардинальним чином модернізувати усю сукупність виробничих відносин. Держава повинна була поступово відходити від безпосереднього адміністративного втручання у справи виробників. Указом передбачалася лібералізація цін на сільськогосподарську продукцію.

Суттєвим недоліком реалізації Указу стало те, що Україна втратила крупнотоварне виробництво з тими перевагами, які воно мало. Мільйони селян лишилися сам на сам з землею без відповідної технічної бази. Держава не встановила зрозумілі і стабільні правила та норми, які б були направлені на активну розбудову ринкових інституцій в аграрній сфері. Замість послідовної реструктуризації колишніх колгоспів і радгоспів (пізніше – КСП) у підприємства ринкового типу (акціонерні товариства, інші форми) відбулася їх проста руйнація.

Деякі вчені, зокрема, професор А.М. Малієнко, знаходять в сучасному етапі аграрного реформування риси періоду абсолютизму, кріпосництва стосовно методів, форм і цілей з тією особливістю, що мова вже йде не про чергове закріпачення селян, а про їх повне усунення з історичної арени. На думку вченого, сучасне гасло «земля – селянам» шляхом зрівняльного паювання відповідає аналогічному гаслу 1917 року не тільки по формі, але й по змісту. Воно являється таким же крупномасштабним обманом, як і його більшовицький аналог. Цілком свідомо і прораховано землею зрівняльно наділені жителі сіл, які можуть її лише продати за повної відсутності у селах тих, хто може її купити. Результатом чергового «подарунку» може стати обезземелення селян, перехід земельної власності в руки буржуазії, формування аграрних латифундій, позбавлення селян місця застосування праці, а згодом і проживання [8,с.62–63].

На нашу думку, у висновках А.М. Малієнка є певне раціональне зерно, оскільки селяни отримали у власність земельні паї, розміри яких не дозволяли здійснювати рентабельне виробництво і конкурувати з крупнотоварними господарствами. Виробничі відносини, що складалися на цьому етапі, залишалися гальмом розвитку продуктивних сил. На думку фахівців, як зарубіжних, так і вітчизняних, для рентабельного ведення сільськогосподарського виробництва земельні наділи мають бути площею не менше 100 гектарів. Тому перед селянами, як власниками земельних паїв, реальною була перспектива або створювати кооперативні господарства, або здавати землю в оренду.

Практично розпаювання землі активізувало систему орендних відносин, правові засади яких були визначені ще раніше (Указ Президента від 23 квітня 1997 року та Закон України від 6 жовтня 1998 року). За короткий період в оренду було передано 22,4 млн. га земельних паїв (якими володіли 5,6 млн. громадян). Впродовж року після Указу Президента України від 3 грудня 1999 року понад 85% договорів оренди селяни укладали з правонаступниками КСП, 10% – з підприємницькими структурами і тільки 5% – з фермерами [4,с.535]. Плата за оренду землі та майна встановлювалася на рівні не менше 1% від вартості землі та майна (на даний час збільшена до 3%). На нашу думку, така орендна плата є надзвичайно мізерною і не задовольняє інтереси землевласників. Як правило, орендарі прагнуть розраховуватися за оренду землі і майна не грошима, а натуральною продукцією, що вигідно орендатору, і не вигідно орендодавцю.

Парадокс орендних відносин, що склалися в Україні, полягає в тому, що власники землі, як основного засобу виробництва, не в змозі встановити правила гри, які їм вигідні, що викривлює суть виробничих відносин. Поширення орендних відносин призвело до створення агрохолдингів, які, по суті, перетворюються на латифундії. Так, наприклад, аграрна компанія Кернел має в оренді 84,5 тис. га сільгоспземель [7], агрохолдинг KSG Agro обробляє 92 тис. га, а до 2016 року планує збільшити земельний банк до 200 тис. га [5]. І це ще не найбільші латифундисти в аграрному секторі України. Відміна мораторію на купівлю–продаж землі цілком вірогідно може привести до суцільної латифундизації, оскільки, володіючи потужним фінансовим капіталом, агрохолдинги зможуть скупити земельні паї і селяни з власників знову перетворяться на найману робочу силу. В цих умовах, на наш погляд, держава повинна на законодавчому рівні закріпити право власників земельних паїв не лише отримувати плату за оренду, а й отримувати відповідну частку доходу від реалізації виробленої продукції. Це в деякій мірі нормалізує виробничі відносини.

В листопаді 2012 року Верховна Рада України знову продовжила мораторій на продаж землі до 2016 року, хоча потреба введення ринку землі вже давно «перезріла». При наявності політичної волі у керівництва країни, достатньо внести правки в Земельний Кодекс, Закон про оренду землі, які б вносили певні обмеження. Зокрема, в Земельному Кодексі більш чітко прописати, хто має право купувати сільгоспземлі, внести обмеження по площі набутої земельної власності (наприклад, не більше 100 га в одні руки) та деякі інші. Адже завдання держави полягає у тому, щоб виробити правила гри, створити умови для розвитку ефективних виробничих відносин, для успішного функціонування усіх суб'єктів аграрного ринку.

Перша стаття Конституції декларує Україну як соціальну та правову державу. Виходячи з цього, реформи, що здійснюються в аграрній сфері, мали б носити соціально–захисний характер для селян як власників землі і сформувати такий тип виробничих відносин, який сприяв би стрімкому розвитку продуктивних сил. Лише при наявності відповідної політичної волі Україна за історично короткий термін може перетворитися на квітучу аграрну країну.

Список використаних джерел

1. Аграрна реформа в Україні / П.І. Гайдуцький, П.Т. Саблук, Ю.О. Лупенко та ін.; За ред. П.І. Гайдуцького. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 424 с.

2. Актуальні питання аграрної політики. Збірник робіт 1999–2002 / Уклад.: В.Дем'янчук, О.Шевцов, В.Артюшин. – К.: [б. и.], 2002. – 450 с.

3. Зиза М.М. Зміни виробничих відносин в українському селі (друга половина XX – початок XXI століття): історичний аспект: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноукраїнський національний ун–т ім. Володимира Даля – Луганськ, 2005. – 20 с.

4. Історія українського селянства. Нариси в двох томах / Редкол. В.М. Литвин (голова), В.М. Геєць, В.М. Даниленко та ін. – К.: Наукова думка, 2006. Т.2. – 654 с.

5. Касьянов С. Правительству не стоит бояться появления гигантских латифундий. – [Електронний ресурс] / Forbes Украина. – Режим доступу: htt:// forbes.ua/opinions/1341331–pravitelstvu–ne–stoit–boyatsya–poyavleniya–gigant.

6. Кириленко І.Г. Про хід реформування та заходи щодо поліпшення ситуації на селі: Нотатки з виступу на парламентських слуханнях 15 січня 2003 року // Економіка АПК. – 2003. – №1. – С.3–11.

7. Крупнейшая агрокомпания Украины решила отказаться от производства Сахара. По материалам Интерфакс–Украина. – [Електронний ресурс] / Кореспондент.net. – Режим доступу: htt:// korrespondent.net/business/companies/1431320/print

8. Малиенко А.М. Альтернативный взгляд на аграрную реформу и политику в Украине / Малиенко А.М., Ярмоленко В.П., МазуренкоА.В.; под.ред. А.М.Малиенко. – К. ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2009. – 268 с.

9. Реформування сільського господарства в Україні і рентні відносини. – [Електронний ресурс] / Бібліотека українських підручників. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/15931106/politekonomiya/reformuvannya_silskogo_gospodarstva_ukrayini_rentni_vidnosini

10. Україна на зламі історичних епох (формування нових виробничих відносин в аграрному секторі економіки сучасної України (1991–2000 рр.) / Л.Ю. Беренштейн, Г.П. Мигрин, П.П.

Панченко та ін.; В.А. Смолій (голова ред. кол.); НАН України, Інститут історії України, Українська академія історичних наук. – К., 2000, 395 с.

11. Українське село у 20–90 роках XX століття (короткий історико–економічний нарис) / За ред. д. іст. наук, професорів Л.Ю. Беренштейна, Г.П. Мигрина, П.П. Панченка. – К.: НУ НАНУ–НАУ, 1998. – 122 с.

12. ЦДАВО України. – Ф.5233. – Оп.2. – Спр.387.

13. Шкільов О.В. Організація аграрних формувань та ефективність їх діяльності в період економічних реформ // Економіка АПК. – 2004. – №11. – С.24–30.

Марченко С.Д. Эволюция производственных отношений в аграрном секторе Украины в 1990–2000–е годы: достижения и просчёты

Анализируются изменения производственных отношений в аграрном секторе Украины в 1990–2000–е годы, определяются их положительные и отрицательные аспекты. Акцентируется на возможной угрозе латифундизации сельского хозяйства Украины и, как следствие, возможном обезземеливании крестьян в условиях отмены моратория на покупку–продажу земли.

Ключевые слова: *производственные отношения, аграрный сектор, средства производства, формы собственности, аренда, распаевание земель, латифундизация.*

Marchenko, S.D. Evolution of production relations in the agrarian sector of Ukraine in 1990–2000: achievements and miscalculations

The changes of production relations are analysed in the agrarian sector of Ukraine in 1990 – 2000. And their positive and negative aspects are determined. This article is concentrated on possible threat of latifundization of agriculture in Ukraine. And as a result of that possible dispossessing of land of peasants under conditions of abolition of moratorium on the purchase–sale of land.

Key words: *production relations, agrarian sector, means of production, patterns of owneship, lease, land share, latifundization.*

УДК 378.1(61):364

Гладка Г.Л.

Реформування вищої медичної освіти в Україні як елемент соціальної політики держави: історичний аспект

Аналізується процесс становлення та реформування вищої медичної освіти в Україні у його зв'язку із соціальною політикою держави.

Ключові слова: *медицина, вищий навчальний заклад, соціальне забезпечення, соціальна політика.*

Медична освіта взагалі і, вища зокрема, була і залишається однією з актуальних проблем кожної нації, адже саме від цієї галузі залежить підготовка кадрів, призначених дбати про її здоров'я, вести профілактичну роботу серед людей різного віку для попередження небезпечних хвороб, пропагувати здоровий спосіб життя для збільшення його тривалості, збереження генофонду нації. Дбаючи про здоров'я населення, медики в той же час зміцнюють економіку країни, покращують культурний і духовний розвиток кожної людини. Проте підготовка кадрів для системи охорони здоров'я і, зокрема діяльність вищих медичних закладів України ще й досі не привернула належної уваги учених, незважаючи на свою актуальність і доцільність. Особливо зростає актуальність розгляду вищої медичної освіти як елементу соціальної політики держави.

Окремі її аспекти розглядаються у працях І.Шапіро. Організації системи вищої медичної освіти присвячені дослідження й інших авторів: В.Гиріна, О.Грандо, Б.Криштопи, А.Романенко. Проте і в перших працях, і в других цільове вивчення історії становлення системи вищої медичної освіти в контексті формування соціальної політики не знаходило належного висвітлення, оскільки не було головною метою, автори обмежувались в основному звертались до згадування окремих періодів, не вимальовуючи стрункої еволюційної лінії.

Розвиток історії української медицини вивчав професор В.Плющ. Заслуговують на увагу його «Нариси з історії української медичної науки і освіти». Проблемі становлення та розвитку вищих жіночих курсів у Києві присвячено дослідження К.Кобченко «Київські вищі жіночі курси в контексті боротьби за Освіту жінок в Україні (1878–1920)». Заслуговує на увагу праця З.Нагачевської «Педагогічна думка і просвітництво у жіночому русі Західної України (ІІ половина XIX ст. – 1939 р.)».

Проте, відсутність в історико–медичній літературі узагальнюючого аналізу становлення системи вищої медичної школи в Україні в контексті соціальної політики держави, тим більше з позиції науковості зумовлює актуальність даного дослідження і дозволяє окреслити його мету. Тож, метою даної статті є вивчення особливостей становлення, розвитку та вдосконалення системи вищої медичної освіти в Україні як компоненту соціальної політики держави.

В загальних рисах у становленні та розвитку вищої медичної освіти в Україні слід виділити кілька етапів [2,с.132], кожен з яких має свої особливості.

Найстарішим народом, з якого виріс український народ вважаються трипільці (назва походить від села Трипілля Черкаська область). Напередодні нашої ери грецькі історики, які часто навідувались до наших причорноморських просторів і контактували з кочовими племенами, зокрема зі скіфами. Ці згадки закінчуються VII століттям. Як відомо, до X ст. наші 8 пращури були язичниками. Відповідно до цього як провідну верховну силу славили богів, вірили в існування інших надприродних істот, що населяють природні осередки (ліси, болота, річки тощо) та помешкання людей. Здоров'я людини розглядалось як воля богів, з–поміж якими були як добрі, так злі, які могли вселятися в людину і викликати різні хвороби [1,с.18–22].

З огляду на цю первісну специфіку, первинно медичною та ветеринарною допомогою на території стародавньої України займалися переважно волхви та знахарі. Набутий досвід лікувальників передавався із покоління в покоління, а лікувальник за спадковістю називався в народі «вченим лікарем», що мав пошану в народі. Тож,

освіта лікарів на світанку української національності була розвиненою для тих часів, проте носила виключно спадкоємний та родинний характер.

Медицина прадавніх українців – завжди була медициною народною. Протягом довгих сторіч самобутня, а в ряді випадків цілком оригінальна, вона нагромадила великий і багатий досвід в лікуванні хвороб та їхньому запобіганні. Вітчизняна медична освіта зростала на базі емпіричного досвіду і містила у собі основи раціональності [1,с.26]. В своїй раціональній частині медицина трипільців та скіфів як пращурів українців йшла тим самим шляхом, яким ішла медицина китайська, індійська, грецька та інших народів.

Зачатки ж соціального забезпечення на території теперішньої Україні, як і інших країн, з'являються також в язичницькі часи виключно у формі благодійності, і медична допомога є невід'ємним компонентом цієї системи. В той час ця допомога носила примітивні форми, не була організованою і регулярною. Поява державності практично мало що змінила, так як в основі благодійності як форми існування соціальної допомоги все одно лежало суб'єктивне ставлення індивіда чи групи до соціально незахищених верств населення (співчуття, зобов'язання тощо). Медична допомога та освіта, що мала її забезпечити, в той час поставала одним з центральних компонентів соціальної політики та соціального забезпечення, оскільки незахищені верстви населення потребували перед усім лікування та догляду. Розвиваючись у межах фактично додержавного, первісно–патріархального ладу вона була неструктурованою, традиційною.

Офіційне зародження благодійності як форми провадження соціальної допомоги пов'язують з 911 роком, коли був підписаний договір князя Олега з греками, який містив у собі взаємні зобов'язання про викуп полонених. По своїй суті цей договір містив в собі моменти соціальної роботи та був першим свідченням піклування держави про громадян.

Разом з християнством, яке прийшло на Русь із Візантійської імперії понад 1000 років тому, були успадковані високі духовно–моральні цінності, що виявлялися в милосерді, співчутті, у служінні ближньому. Утвердившись в Україні, християнство на довгий термін взяло справу соціального забезпечення лікування під своє безпосереднє керівництво. Церковний статут князя Володимира Великого, прийнятий в 996 р., оголосив лікарні церковними установами, а самих «лічців» – людьми церковними, підлеглими єпископові [1,с.35].

Справжнім поштовхом в розвитку соціальної політики та забезпечення стало прийняття християнства у 988 році. У особі князя Володимира втілилася одночасно і особиста благодійність, і державна. Розвиток медичної освіти узгоджувався з цими процесами. В якості першого українського вченого–медика В.Плющ у своєму дослідженні описував княгиню Євпраксію–Зою. Онучка Володимира Мономаха (дочка Мстислава), вона народилася у 1108 р., здобула освіту при княжому дворі. З дитинства цікавилася народною медициною, пізніше успішно лікувала хворих, а переїхавши до Візантії (одружилась з імператором Візантії у 1122 р.), продовжувала свою медичну освіту. Про це свідчить її медичний Трактат «Мазі», написаний грецькою мовою, в якому був не лише аналіз існуючих на той час медичних джерел, а й власні спостереження Євпраксії [5,с.206].

Відповідно до цього етапу розвитку, медицина часів середньовічної Київської України–Руси формує кілька напрямів (терапія, хірургія, повивальна справа, військова медицина, лікування психічних розладів тощо). Проте медичних пам'яток часів Київської Русі майже не збереглося. Одним з найгрунтовніших джерел, що свідчать про медичну освіту в Україні є «Києво–Печерський патерик». Вже в XI ст. в монастирі була лікарня, куди приносили і приводили різних хворих – хірургічних, терапевтичних, хворих з психічними і нервовими захворюваннями. Проте того, в цей час на Русі поруч з родинною та монастирською медициною існувала й світська, мирська медицина.

В ці часи по містах особи, які займалися лікувальною справою почали з'являтись серед представників різних професій. Із збільшенням населення міст зростав попит на медичну допомогу. А, отже, зростала кількість осіб, для яких лікувальна справа була професією – способом існування. В цей період медична освіта переставала носити родинно–спадковий характер, а стала набувати фоми цехового навчання, ремісництва.

Основою знань цих лічців був віковий досвід народної емпіричної медицини з елементами містичного характеру, що зумовлювалося тогочасним світоглядом [1,с.38].

У зв'язку з постійними війнами, в яких перебувала Україна, одним із пріоритетних напрямків тогочасної медицини було лікування травм. У військових походах армій періоду XII–XV ст. вже брали участь світські лікарі. Зазвичай їх основною метою було надання допомоги знаті. Проте, як свідчать літописи, допомогу отримували і рядові воїни. Частіше за все її надавали представники народної медицини, які з метою заробітку слідували за військом, надаючи допомогу пораненим та хворим, які самі платили за лікування.

На противагу вітчизняним монастирям, монастирі Західної Європи вже з XIII століття перестали надавати допомогу пораненим. Це пов'язано з тим, що в цей період католицька церква, яка вважала гріхом хірургічні методи, постановою Вюрцбурзького собору заборонила духовенству надавати допомогу пораненим. Це призвело до поглиблення прірви між терапією та хірургією, яка на довгий час залишилась у руках ремісників–цирульників.

Розвиток медичної освіти, як і всієї системи соціального забезпечення в Україні значно затримували постійні феодальні міжусобиці та навали. В цих умовах Православна церква була єдиним гарантом допомоги соціально незахищеним верствам населення, вона єдина виконувала функції благодійності та соціальної допомоги, медичного забезпеченя, лікування, підготовки медичних кадрів в тому числі.

У XIII–XV ст. становий етап розвитку медичної освіти завершується та починається академічний. Особливістю першої частини цього періоду стало створення закладів підготовки лікарів без участі урядових структур, що тривало до кінці XVI століття, після чого заклади медичної освіти стали невід'ємним елемент загальнодержавної системи освіти.

Так, можна зауважити на створення закладів медичної освіти, проте без участі урядових структур в кінці XVI ст. – Острозької школи (1578–1624) та Замойської академії (1593–1784) – як прояв меценатської діяльності наприкінці XVIII ст.

У 1578 р. князь Костянтин Острозький, український магнат і меценат, заснував на Волині Острозьку академію – греко–слов'яно–латинський колегіум – першу школу вищого типу в Україні, яку називали «Острозькі Афіни». При академії було відкрито шпиталь з медичним класом (прообраз факультету), де вивчали медицину.

З XV ст. почалася підготовка учених лікарів у Польщі, в Ягеллонському (Краківському) університеті. Пізніше лікарів готували в Замойській академії в м.Замостя (недалеко від Львова, сучасна територія Польщі). Академія в Замості була заснована з ініціативи графа Яна Замойського в 1593 р., який сам здобув освіту в Падуанському університеті. Відкритий за прикладом Падуанського університету, медичний факультет академії був слабшим від Краківського [1,с.47–48].

1586 р. у Львові засновано першу братську школу. Братства займалися різноманітною роботою: благодійницькою і освітньою діяльністю, допомагали збіднілим членам своєї парафії тощо. Пізніше такі школи були створені в Луцьку, Бересті, Перемишлі, Кам'янці–Подільському. У 1615 р. було відкрито Київське братство, а при ньому медичну школу. 1632 р. архімандрит Петро Могила об'єднав Київську братську школу із заснованою ним Лаврською школою та заснував Києво–братський колегіум. З 1633 р. він отримав назву Києво–Могилянського. В 1701 р. зусиллями гетьмана України Івана Мазепи колегіуму надано офіційний титул та права Академії [1,с.48].

Перебування під тривалим наглядом іноземних загарбників вплинуло на становлення та розвиток медичної освіти. Не маючи на українських землях університетів і вищих медичних навчальних закладів, вихідці з України здобували освіту за її межами. У зв'язку з потребами в лікарях російської армії під час війни з Туреччиною за одноосібним без рішення Г.Потьомкіна відбулось відкриття Єлизаветградської медико–хірургічної школи (1787–1797). За рішенням австрійського уряду був відкритий лише Львівський «Колегіум медикум» (1773).

Система ідентифікації соціально незахищених верств населення та надання їм необхідної медичної допомоги оформилась набагато пізніше, у XIX ст. По мірі підвищення рівня соціально–економічного розвитку назріває ідея необхідності реформування системи соціального захисту, оскільки рішення питання допомоги кількості людей, що

все зростала, силами благодійності було не можливе. Починає формуватися державна інфраструктура системи соціального захисту через будівництво та утримання лікарень, сирітських будинків тощо. Держава усвідомлює необхідність управління та нормативного забезпечення розвитку системи соціального захисту, що поступово ставала елементом соціальної політики. І в цій системі медичному забезпеченню та медичній освіті надається первинне місце. У другій половині XVIII століття у вітчизняній практиці соціального забезпечення з'являється нове поняття – суспільне піклування, від якого невід'ємне медичного забезпечення [3,с.128].

Проте у XIX ст. Україна вступила без жодного вищого навчального медичного закладу. Єдина в Східній Україні Єлизаветградська медико–хірургічна школа в 1797 році була закрита царським урядом, а в 1805 році за рішенням австрійського уряду Львівський університет з медичним факультетом був приєднаним до Краківського.

Підготовка лікарів залишалась монопольним правом Росії, де діяли медичний факультет Московського університету, а також утворені з госпітальних шкіл після реформи вищої медичної освіти медико–хірургічні академії у Москві і Петербурзі, підпорядковані Медичній колегії.

Наступний етап становлення та розвитку вищої медичної освіти починається у перших роках XIX століття пов'язаний з реформою державного управління в Російській імперії – заснуванням галузевих міністерств, в результаті якої Медична колегія була скасована у 1804 році. Управління медичною освітою покладалось на новий державний орган – Експедицію державної медичної управи при Міністерстві внутрішніх справ.

Результатом такої реформи стало порушення цілісності системи управління медичною справою, що існувало в період Медичної колегії навіть при всіх її недоліках, а сама медична справа опинилась роз'єднаною: лікувальні установи були підпорядковані Експедиції державної медичної управи при Міністерстві внутрішніх справ як вищому державному органу управління, а питання науки та підготовки кадрів вирішувались її дорадчим органом – Медичною радою [2].

Однак, ще до реформи вся професійна освіта в нашій державі на європейський зразок належала до відомства знову створеного міністерства народної освіти, тобто непрофільного стосовно медичної справи органу управління. Відокремлення медичної освіти від системи медичної справи, що збергалось майже 130 років – аж до 30–х років XX століття, стало провідною особливістю організації вищої медичної освіти в Україні.

У 1803 році царський уряд вперше затвердив концепцію про освіту, згідно з якою вищою її формою в державі була визнана університетська освіта. Відкриття університетів з медичними факультетами в Україні XIX ст. стало можливим лише завдяки наполегливості вітчизняної громадськості. Проте, даючи згоду на відкриття університету в м.Києві, Микола I не передбачав наявність у ньому медичного факультету, тому останній почав діяти лише у 1841 році [2].

Тож, історія розвитку власне вищої медичної освіти в Україні бере початок з часу створення медичних факультетів при університетах. Так, на території східноукраїнських земель медичні факультети функціонували при Харківському університеті з 1805 р., університеті Св. Володимира з 1841 р., Новоросійському університеті з 1900 р., на території західноукраїнських земель – з 1894 р. остаточно було відновлено медичний факультет при Львівському університеті.

Принципова структура системи вищої медичної освіти в XIX – на початку XX століття в Україні була суто вертикальною. Певна децентралізація в системі вищої медичної освіти відбулась в середині 30–х років XIX ст. і супроводжувалась утворенням у 1835 році на місцях нової освітянсько–адміністративної структури – навчального округу.

В цей час система вищої медичної освіти була цілком завершеною, з наявність цілісно функціонуючого хоч і мала морфологічно диференційований суб'кт управління: імператор, міністр народної освіти, опікун навчального округу, ректор. Основними складовими регулювання системи вищої освіти були університетські статути, розпорядження управлінських одиниць, що носили односторонній, регламентуючий характер [2;5].

Велику роль у розвиткові позауніверситетської медичної освіти як невід'ємного компоненту соціальної політики держави відігравали земства. Земська медична освіта реально відображала потребу соціальної сфери в кадрах для медичного забезпечення.

Нестача державних фінансових ресурсів на соціальну допомогу та суспільне піклування в другій половині XIX століття примушують звернутися до активнішого залучення громадськості у соціальну роботу. Після земської (1864) та міської (1880) реформ основне навантаження з розвитку системи соціального захисту лягло на міське та земське самоврядування.

Така система соціального захисту з зачатками ще не організованої належним чином соціального забезпечення, одичного в тому числі, збереглася до кінця XIX – початку XX століття. Організаційно–правову структуру системи соціального захисту взагалі, та соціальної допомоги зокрема, представляли елементи трьох типів: громадські, громадсько–державні та приватні. Система ж підготовки медичних кадрів була виключно державною та громадською.

Від початку заснування земств і приблизно до середини 70–х років більшість фельдшерів можна було називати земськими лише формально. У ті часи лише одиниці свідомо йшли працювати до земств. Зазвичай вони отримували освіту в ротних школах у відомствах державного майна й виконували свої службові обов'язки, проте культурними чи санітарно–просвітніми завданнями громадської медицини занадто не переймалися. Спочатку в земських медичних установах переважали лікарі, що прийшли з урядової служби чи з колишніх наказів громадського піклування. Запрошуючи на роботу лікарів, земське керівництво не могло обмежувати їх певними службовими межами, тому що ще не виробило цілісної системи і не могло сформулювати всіх прав та обов'язків. Робота на дільницях була нелегкою: земства повсякчас відчували потребу в молодих кадрах. Вони почали запрошувати на роботу випускників медичних факультетів і лікарських шкіл.

Час довів, що поліпшення медичного обслуговування населення в межах соціальної політики держави було прямо по'язане із забезпеченням кадрами.

Зазвичай, земства вирішували питання надання медичної освіти всім, хто бажав виходячи із своєї фінансової спроможності. Земськими зборами було визначено, що фельдшерську освіту міг отримати майже кожен, хто виявляв таке бажання, оскільки це не вимагало значних витрат на відміну від навчання в університетах. У зв'язку з цим було ухвалене рішення відкрити в усіх губерніях і, по можливості, у повітах, фельдшерські школи, щоб у найкоротший термін забезпечити надання медичної допомоги у сільській місцевості. Однак питання про збільшення кількості фельдшерів і якість їх підготовки хвилювали громадськість ще задовго до земської реформи. Незадовільний стан медичного обслуговування, брак коштів та необхідних медичних кадрів вимагали від медичного департаменту Міністерства внутрішніх справ і Головного медика Міністерства державного майна терміново вжити відповідних заходів щодо розширення мережі освітніх установ з підготовки середнього медичного персоналу, аптек і приймальних покоїв для обслуговування сільського населення. З метою підготовки якомога більшої кількості фельдшерів Медичний департамент, дозволив прийом слухачів до фельдшерських шкіл Наказів громадського піклування. Фельдшерські школи відкривалися і при губернських лікарнях [7].

Як в університетах, так і поза ними, до кінця XIX століття вже намітилась певна диференціація медичної науки та освіти. В цей час в Києві вперше в Російській імперії введено викладання військово–польової хірургії, створена одна з перших в державі кафедр гігієни, розпочалось викладання дисциплін в умовах клініки.

Подальший розвиток кафедр призвів до виокремлення нових, зокрема: приватної патології та терапії, нервових і душевних хвороб, дермативенерології, офтальмології та інших, загальною чисельністю до 24 напрямів. В такому стані вища медична освіта увійшла у XX століття.

За кількістю діючих кафедр медичні факультети вищих навчальних закладів Східної України значно випереджали медичний факультет Львівського університету (відновлений австрійським урядом ще раз в 1894 році), в якому до кінця XIX століття існувало лише 14 кафедр, з них клінічного профілю – 5, і який діяв за університетськими статутами Австро–Угорщини та постановами уряду [8].

Певні особливості мала і жіноча вища медична освіта в Україні. Вони були зумовлені громадським рухом за її визнання, формами становлення і розвитку: від курсової підготовки наприватних засадах до Жіночих медичних інститутів у Харкові (1910) та

Києві (1916). Становлення жіночої вищої медичної освіти постійно супроводжувались як дозволом, так і забороною жінкам здобувати до університетську освіту [5,с.206].

Протягом третього етапу, який тривав понад століття, в Україні не було створено єдиної системи підготовки медичних кадрів: вища медична освіта була підпорядкована міністерству народної освіти, а вища жіноча медична освіта взагалі була відокремлена від університетської.

Наступний, досить короткий період розвитку вищої медичної освіти, припадає на 1917–1919 роки. Початок цього періоду ознаменовано заснуванням у 1917 році Українського народного університету з україномовним медичним факультетом, який діяв паралельно з медичним факультетом університету св.Володимира. Цей період ознаменований відкриттям медичного навчального закладу нового типу – Клінічного інституту удосконалення лікарів [2].

Подальший етап розвитку вищої медичної освіти був ознаменований штучним відокремленням її від загальної системи медико–санітарної підготовки. Цей період 1919–1930 роки припав на встановлення радянської влади, яка намагалась в першу чергу не організувати дану сферу, а політично завоювати її. Політичне завоювання вищої медичної школи відбувалось в двох головних напрямках – оновлення професорсько–викладацького складу, та докорінна зміна соціального складу студентства – його «пролетаризація».

Оскільки погляди професорів старої підготовки на розвиток вищої медичної школи не завжди співпадали з поглядами правлячої верхівки, то відповідно до урядових рішень проводились так звані чистки педагогічного складу. Значна кількість медичної інтелігенції в цей час залишає межі країни, що призводить до позбавлення хворих кваліфікованої медичної допомоги та гострої нестачі кваліфікованого професорсько–викладацького складу протягом тривалого часу.

Щодо управління вищою медичною освітою як компонентом соціальної політики держави, в цей період підпорядкування здійснюється на зразок РФСР – Головному комітету з професійно–технічної і соціально–наукової освіти Народного комісаріату освіти, а не Народному комісаріату охорони здоров'я (НКОЗ). Останній був позбавлений активного впливу на підготовку лікарів відповідно до соціальних птреб суспільства, що вкрай негативно позначилось на систмеі медичної підготовки фахівців. Це суттєво структурувало громадськість, і медичну в тому рахунку. Після чого було подняте питання про передачу управління підготовкою лікарів до відому НКОЗ. Проте на реалізацію цієї вимоги пішло ще 10 років [2].

У 1920 роках в Україні існували кілька типів вищих медчних навчальних закладів (медичні факультети, медичні інститути, вищі медичну курси тощо). Так, розрізнені навчальні заклади даних типів лягли в основу інтегрованого закладу – Інституту охорони здоров'я, що в грудні 1920 року було трансформовано у відповідну Академію.

Проте створення цих навчальних закладів було невідповідним основним напрямам державних реформ в сфері медичної освіти, що ускладнювало її розвиток. Через необхідність таких змін єдиним типом вищого навчального медичноо закладу в Україні став інститут на відміну від існувавших в РФСР медичних факультетів університетів. В цей період відбувається організаційне оформлення системи вищої освіти. Нормативно–правові документи, що покликані були регламентувати діяльність вищих навчальних закладів, прийняті в цей період, з самого початку позбавляли вищу школу демократичних засад, що, хоч і перервами, проте існували до цього.

Період становлення вищої медичної освіти України в радянський період характеризується також суперечливим баченням підготовки лікарських кадрів за спеціальностями, що існували раніше лише в межах середньої освіти: санітарні лікарі, стоматологи та фармацевти.

Весь цей період становлення характеризується жорстким та деструктивним протистоянням Наркому просвітництва та Наркому охорони здоров'я: перший мав права «законодавця» стосовно вищої медичної освіти, та не має уявлення про її належний стан та ефективне функціонування, останній же навпаки, не мав жодних важелів до втілення раціональних трансформацій у вищій медичній школі.

В результаті у 20–30–х роках XX століття в Україні щорічно або кожні два роки всю систему підготовки лікарів переглядали в цілому. Практикувався в «стаж», і «нахили»,

і «цикли», і «бригадно–лабораторний метод», і «інстиути». Переважала то лекційна, то бригадно–лабораторна системи навчання; практика впроваджувалась та з перервами, то безперервна. Як наслідок, в період 20–30–х років XX століття жодний випуск лікарів не пройшов навчального плану по одній усталеній системі, що безумовно вплинуло на якість медичного забезпечення населення в цей період та ускладнило виконання завдань соціального забезпечення.

На цьому етапі докорінної реорганізації системи вищої медичної освіти в Україні йшлося вже не тільки про збільшення кількості лікарів для забезпечення захисту населення, а й про обов'язкову підготовку лікарів спеціалістів, зокрема з охорони материнства та дитинства, санітарно–епідеміологічного забезпечення в першу чергу. Це вимагало створення в медичних інститутах профільних факультетів.

Варто віддати належне Наркому охорони здоров'я, який будучи фактично усунутим від процесу формування системи вищої медичної освіти, не припиняв в цих питаннях відстоювати принципові позиції стосовно ключових дискусійних питань. Так, саме Нарком охорони здоров'я схвалює та виносить на розгляд ідею про доцільність існування в медичних вузах чотирьох факультетів: лікувально–профілктичного, санітарно–гігієнічного, охорони материнства і дитинства та одонтологічного.

Проте, навіть за таких реформ соціальні потреби у медчному забезпеченні не були задоволені у кадровому аспекті. Можливість щороку випускати лише 700 лікарів мало відповідало загальній потребі в 7 тис. фахівців [2]. Назріла нагальна потреба передчі вищих медичних навчальних закладів до відомства НКОЗ, оскільки підготувати кваліфікованого лікаря можливо лише за умови нерозривного зв'язку його навчання із медичною практикою. Дані реорганізаційні дії з передачі вищої медичної освіти упідпорідкування відповідного наркомату були здійснені тільки через 10 років.

Після передачі медичної освіти під відомство Наркому охорони здоров'я, було створено Головне управління медичними навчальними закладами. Цим в межах становлення соціальної політики було завершено організаційне формування єдиної цілісної державної системи охорони здоров'я, в яку вища медична освіта нарешті включилась як фундаментальна забезпечуючи складова. В цій системі нерозривно пов'язувались лікувальна справа, санітарно–протиепідемічне обслуговування, підготовка медичних кадрів та розвиток медичної науки.

В умовах незалежної України вища медична школа на новому етапі свого існування розпочала реформування відповідно до нових завдань системи охорони здоров'я та світових зразків соціального забезпечення населення. Це передбачає посилення процесів децентралізації, впровадження наукових засад, надання певної автономії навчальним закладам та делегування їм повноважень. Єдине що за будь–яких прогресивних реформ має залишаться без змін – це є підпорядкування вищої медичної освіти Міністерству охорони здоров'я. Це є основною умовою, яка уможливить відповідність системи підготовки медичних кадрів вимогам соціальної політики на даному етапі. Міністерство охорони здоров'я в процесі підготовки лікарів та працівників, що фактично реалізують медичний захист населення, не має перетворитись на простого споживача кадрів [2].

Таким чином, процес становлення та розвитку української медичної освіти завюди було спрямовано в межах вимог історичної епохи на підготовку висококваліфікованого лікаря, який відповідає рівню розвитку медичної науки і вимогам соціального забезпечення. Дана тенденція простежується і по тепер. Проте сьогодні вона має грунтуватись на введенні якісно нової методології організації навчального процесу за європейським зразком.

Основні проблеми медичної освіти в Україні сьогодні – це: неповна відповідність стандартам ЄС і ВФМО; зниження якості підготовки медичних кадрів внаслідок низької мотивації студентів і викладачів до самоудосконалення; відсутність університетських клінік (4 на усю країну); невідповідність умов навчання вимогам часу, застосування застарілих педагогічних технологій, низький рівень соціального захисту викладачів, інформатизації навчального процесу і відповідності самостійної роботи студентів та ін. Впровадженню змін перешкоджають нерозуміння викладачами та громадськістю завдань і мети євроінтеграції, недосконалість законодавства, недостатність фінансування вищої школи, високий рівень педагогічного навантаження на викладача та ін.

Тож перспективами подальших історико–медичних досліджень є аналіз досвіду формування системи медичної освіти в країнах Європи з метою порівняльного аналізу та збагачення вітчизняної практики зарубіжним досвідом.

Список використаних джерел

1. Голяченко О. Історія медицини: підручник / О.Голяченко, Я.Ганіткевич. – Тернопіль: Лілея, 2004. – 248 с.

2. Криштопа Б.П. Управління вищою медичною освітою в Україні: системно–історичний аналіз / Б.П. Криштопа // Український медичний часопис. – №3 (17). – 2000. – С.132–138.

3. Крыштопа Б.П. Высшее медицинское образование в Украинской ССР / Б.П. Крыштопа. – К.: Здоров'я, 1985. – 320 с.

4. Кушик М. Особливості організації навчального процесу в медичних закладах на східноукраїнських землях в XIX ст. / Марія Кушик // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка. – Тернопіль: ТДПУ, 2002. – №11. – С.114–120.

5. Кушик М. Становлення та розвиток вищої жіночої медичної освіти в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / М.Кушик. – Психолого–педагогічні проблеми сільської школи. – 2010. – Вип. 33. – С.205–212.

6. Пилип Г.М. Передумови реформування вищої медичної освітив Україні (1987–1990–і роки) [Електронний ресурс] / Г.М. Пилип // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). – 2012. – №2. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpbdpu/Ped/2012_2/Pilip.pdf

7. Разумна Н.М. Участь земств у розвитку медичної освіти в україні (друга пол. XIX – поч. XX ст.) [Електронний ресурс] / Н.М. Разумна // Історіографія, джерелознавство (збірка наукових праць). – Режим доступу: http://www.info–library.com.ua/books–text–10427.html

8. Шапиро И.Я. Из истории медицинского образования в западных областях Украины и на Буковине / И.Я. Шапиро. – Львов: Изд–во Львов. ун–та 1957. – 62 с.

Гладкая Г.Л. Реформирование высшего медицинского образования в Украине как элемент социальной политики государства: исторический аспект

Анализируется процесс становления и реформирования высшего медицинского образования в Украине в его связи с социальной политикой государства.

Ключевые слова: *медицина, высшее учебное заведение, социальное обеспечение, социальная политика.*

Gladka, G.L. Reformation of higher medical education in Ukraine as an element of social politics of the state: historical aspect

Becoming and reformation of higher medical education in Ukraine is analysed in his connection with state's social politics.

Key words: *medicine, higher educational establishment, social providing, social politics.*

УДК 351.853:378.245

Комарницька І.Ю.

Роль міжнародних організації у збереженні культурно–історичної спадщини в сучасній Україні

Розглянуто окремі аспекти діяльності міжнародних організацій по збереженню пам'яток у сучасній Україні.

Ключові слова: *історична пам'ятка, культурно–історична спадщина.*

Роль міжнародних організацій у збереженні пам'яток історії і культури в Україні певним чином досліджувалася у контексті питань нормативно–правового регулювання пам'яткоохоронної справи. Серед них слід згадати праці В.Акуленка, Г.Андрес, М.Бевз, В.Вечерського, В.Горбик, Н.Куковальської, С.Молчанова, Н.Пеліванової, Л.Прибєги, В.Холодок, О.Худолей. Проте мова йде не про спеціальні дослідження, оскільки ця проблематика не стала предметом окремих комплексних досліджень.

Майже недослідженим залишається досить важливий аспект в охороні історико–культурної спадщини України – роль у ній міжнародних організацій, її представництв, комітетів, оскільки Україна повинна діяти в межах тих міжнародних нормативних актів, які підписала, та, відповідно до них і корегувати національне законодавство. Дослідники піднімають цю проблему лише побіжно, в межах розгляду загальної історії розвитку пам'яткоохоронної справи в Україні, або ж коли обговорюється доля окремих пам'яток, що внесені до Списку всесвітньої спадщини UNESCO.

О.Кубальський проаналізував стан збереження пам'яток Києва, які перебувають під охороною цієї міжнародної організації. Йдеться про охоронні заходи стосовно збереження середовища Софійського та Києво–Печерського історико–архітектурних заповідників. У публікації показано роль Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (далі – UNESCO) у зростанні не лише наукового чи туристичного інтересу до цієї унікальної пам'ятки, але й різних профільних інституцій по виконанню вимог щодо охорони пам'ятки світового значення. Так, О.Кубальський говорить про низку наукових форумів, на яких піднімалися згадані вже питання щодо порушення нормативно–правового режиму в зонах охорони, які навіть розглядали експерти UNESCO, а також проблеми ухвалення законодавчих норм, якими б заборонялося приватизувати землі в межах історико–культурних заповідників і об'єкти національної культурної спадщини [3,с.50]. Обговорюючи ситуацію навколо долі Києво–Печерської лаври, автор аналізує роль міжнародних експертів у приверненні уваги до проблем цього архітектурного комплексу, особливо пов'язаних із несанкціонованим будівництвом на прилеглих територіях Лаври. Зауважимо, що згідно із положеннями UNESCO, зміни у буферній зоні держава має погоджувати з цією міжнародною організацією, однак Україна цього не робила. Ще більшу проблему становить забудова схилів Дніпра та ставлення до цього відповідних державних установ [3,с.63–65].

Л.Прибєга також цих питань торкається лише в межах дослідження більш глобальних проблем пам'яткоохоронної справи. Більша увага прикута до аналізу відповідності національного законодавства в цій сфері міжнародним стандартам та вимогам UNESCO. Дослідницею розглянуто окремі історичні аспекти співпраці України з цією міжнародною організацією, а також із Комітетом всесвітньої спадщини, Міжнародною радою з питань пам'яток і визначних місць, Міжнародним союзом із питань охорони природи та Міжнародним центром досліджень у галузі охорони і реставрації культурних цінностей [4,с.486]. Зважаючи, на те, що охорона на національному рівні нерідко організована не на належному рівні, то Конвенція з охорони всесвітньої культури та природної спадщини, яку було прийнято з ініціативи UNESCO, накладає на країни–підписанти відповідні зобов'язання. Конвенцією передбачено використання міжнародної допомоги і співпраці. З цією метою при UNESCO був створений Міжнародний комітет з охорони всесвітньої культурної та природної спадщини (Комітет всесвітньої спад-

щини). У числі його обов'язків – складання списку найвизначніших пам'яток світової культури, а також списку всесвітньої спадщини, що перебуває під загрозою [4,с.487].

Комітет тісно співпрацює з іншими міжнародними пам'яткоохоронними інституціями. До них у першу чергу належить Міжнародна рада з питань пам'яток і визначних місць (далі – ICOMOS), Міжнародний союз із питань охорони природи (далі – UICN). Пропозиції щодо занесення пам'яток до Списку всесвітньої культурної спадщини подаються відповідними державними органами за участю національних комітетів ICOMOS та UICN, для фахової оцінки запропонованих до Списку пам'яток також запрошуються експерти ICOMOS та UICN. Отже, основні положення Конвенції з охорони культурної та природної спадщини спрямовані на функціонування міжнародної системи охорони пам'яток. З метою вдосконалення пам'яткоохоронної системи збереження пам'яток на національному рівні, створення умов охорони об'єктів культурної і природної спадщини на рівні світових стандартів у кожній окремо взятій державі–учасниці Конвенції з охорони культурної та природної спадщини, Генеральною конференцією UNESCO водночас була прийнята також Рекомендація про охорону на національному рівні культурної і природної спадщини. Цю Рекомендацію треба розглядати як узагальнення світового досвіду охорони об'єктів культурної та природної спадщини.

Влітку 2012 р. відбулася 36–та сесія UNESCO, під час піднімалися болючі для України питання стосовно збереження пам'яток, що включені до світової культурної спадщини [5]. Як повідомляє видання «Коммерсант», Комітет всесвітньої спадщини висловив невдоволення забудовою буферних зон навколо Києво–Печерської лаври та Софії Київської. Було поставлено умови, що у разі, коли ситуація не поліпшиться, то ці пам'ятки будуть переведені у статус пам'яток, що перебувають під загрозою. Учасники засідання закликали Україну запровадити мораторій на будівництво і надати до лютого 2013 р. повну інформацію про будівлі навколо заповідників. Крім того, зауважується, що комітет розглядав можливість включення до списку об'єктів всесвітньої спадщини Андріївської та Кирилівської церков.

У дослідженні І.Клавіної окрема увага приділяється положенням Ризької конвенції 2000 р., яка була прийнята на конференції у Ризі за сприяння UNESCO [2]. Ініційована UNESCO конференція мала на меті вироблення інструментарію для застосування певних принципів і критеріїв історичної реконструкції пам'яток, а також узагальнення інформації щодо сучасної практики консервації та реставрації [2].

Відома дослідниця пам'яткоохоронної справи Г.О. Андрес розглядає роль міжнародних організацій у справі охорони культурної спадщини на прикладі діяльності UNESCO і Ради Європи у контексті загальної теми дисертаційного дослідження. Автором розглядається історія становлення, визначаються основні напрями діяльності міжнародних організацій у галузі культурної спадщини [1,с.10]. Автором проаналізовано роль UNESCO у формуванні міжнародних засад охорони культурної спадщини. Після Другої світової війни ЮНЕСКО та міжнародні неурядові (ICOM та ICOMOS) організації взяли на себе відповідальність за збереження пам'яток. Як підкреслює дослідниця, діяльність UNESCO спрямована на формування загальних критеріїв і напрямів пам'яткоохоронної діяльності на світовому рівні. Автор звертає увагу на Конвенцію UNESCO «Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту», що формує стратегію охорони рухомого і нерухомого майна як під час воєнних дій, так і в мирний час. Конвенцію Г.Андрес вважає ключовим документом міжнародного законодавства, своєрідною основою, що визначає поняття «культурні цінності» в наступних документах UNESCO. Також не менш важливими є положення Конвенції UNESCO «Про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності», які стосуються процесів переміщення рухомої спадщини та звертають увагу на потребу врегулювання прав власності на пам'ятки. Особливе значення для охорони культурної спадщини має Конвенція UNESCO «Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини». Цей документ визначив шляхи для збереження об'єктів спадщини, що мають універсальну цінність.

Таким чином, роль міжнародних організацій в Україні зводиться до регулятивної, консультативної та нормотворчої діяльності, вироблення критеріїв у охороні культурної спадщини.

Список використаних джерел

1. Андрес Г.О. Охорона культурної спадщини України в контексті світових інтеграційних процесів (друга половина ХХ – початок ХХІ століття): автореф. дис... канд. іст. наук: 26.00.05 / Г.Андрес.– К., 2009. – 20 с.

2. Клавіна І. Конференція з проблем автентичності й історичної реконструкції культурної спадщини / Клавіна І. // Українська спадщина. http://donklass.com/arhiv/histdisk/heritage/heritage/arhitektura/restavracija

3. Кубальський О.Н. Пам'ятки Києва у Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО / Кубальський О.Н., Федорова Л.Д. // Проблеми збереження історико–культурної спадщини Києва / Горбик В.О. (відповідальний редактор). – К.: Ін–т історії України НАН України, 2009. – С.43–73.

4. Прибєга Л.В. Сутність та зміст поняття «охорона» в архітектурному пам'яткознавстві / Л.В. Прибєга // Праці Науково–дослідного Інституту памяткоохоронних досліджень. – К., 2008. – Вип. 4. – С.470–492.

5. ЮНЕСКО грозится удалить Лавру и Софию из списка объектов всемирного наследия, 9 июля 2012: [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://kiev.lb.ua/culture/2012/07/09/159948_yunesko_grozitsya_udalit_lavru.htm

Комарницкая И.Ю. Роль международных организаций в сохранении культурно–исторического наследия в современной Украине

Рассмотрены отдельные аспекты деятельности международных организаций по сохранению памятников в современной Украине.

Ключевые слова: *исторический памятник, культурно–историческое наследие.*

Komarnitskaya, I.Y. The role of international organizations in the preservation of cultural heritage in modern Ukraine

Consider some aspects of the work of international organizations for the conservation of monuments in contemporary Ukraine.

Kew words: *a historical monument, cultural and historical heritage.*

УДК 94(477):614.842.86

Балябас В.Д.

Пожежно–рятувальна служба України: шляхи оптимізації і підвищення ефективності

Висвітлено головні напрями на шляху удосконалення організаційних, нормативно–правових, кадрових і матеріально–технічних засад функціонування пожежно–рятувальної служби в сучасних умовах. Розкрито роль органів державного управління в реалізації цього процесу.

Ключові слова: *Україна, МНС України, пожежно–рятувальна служба, органи державного управління, організаційне, нормативно–правове, кадрове і матеріально–технічне забезпечення.*

У сучасних умовах розвитку України, коли забезпечення пожежної безпеки населення має неабияке значення для стабілізації соціально–економічного становища країни, з усією гостротою постає питання підвищення ефективності пожежно–рятувальної служби, яка є визначальною ланкою у боротьбі з пожежами та іншими надзвичайними ситуаціями природного та техногенного характеру.

Звернення до проблеми реформування і розвитку пожежно–рятувальної служби (далі ПРС) є надзвичайно актуальною темою зі сформульованої суспільно–політичною, так і наукової точки зору. Не дивлячись на появу ряду праць, присвячених питанням діяльності ПРС в Україні, переважно в історичному (Н.Барановська, Л.Баличева, І.Глєбова, Н.Клименко, В.Ліпкан, Л.Марченко, Б.Островський, О.Полтанов, А.Томіленко, О.Труш, О.Чернецький, О.Ярмола) чи юридичному аспектах (А.Антонов, А.Берлач, С.Вовченко, В.Доманський, С.Засунько, О.Копан, Б.Кормач, М. Кулєшов, С.Масов, Д.Павлов, Р.Приходько, А.Сіліна, М.Удод, Ф.Філіпенко, Б.Хижняк, А.Чубенко), сьогодні у вітчизняній історіографії відчувається нестача спеціальних досліджень, присвячених питанням оптимізації та шляхам підвищення ефективності діяльності пожежно–рятувальної служби України. Дослідження цих питань є метою запропонованої статті.

Для реалізації ефективного забезпечення пожежної безпеки України сьогодні постає завдання перетворити на ділі органи й підрозділи державної пожежної охорони в оперативно–рятувальну службу, забезпечити в державі становлення функціональних і територіальних підсистем їх діяльності, готовності до проведення ефективних заходів щодо захисту населення у випадку виникнення надзвичайних ситуацій [1,с.43]. Це вимагає, насамперед, комплексного, поетапного їх вирішення у сфері пожежної безпеки; гарантованого захисту суспільства та навколишнього природного середовища від пожеж та їх наслідків; впровадження організаційних засад функціонування системи забезпечення пожежної безпеки.

У зв'язку з тим, що проблема пожежної безпеки є складовою частиною національної безпеки, вона потребувала здійснення першочергових заходів, на виконання яких розпорядженням КМУ від 29 грудня 2010 р. була схвалена «Концепція Державної цільової соціальної програми забезпечення пожежної безпеки на 2011–2015 роки» [2]. Слід зазначити, що прийняті впродовж 2002–2008 років галузеві та регіональні цільові програми забезпечення пожежної безпеки, а також інші програми, до яких включені окремі заходи щодо забезпечення пожежної безпеки, не були виконані в повному обсязі внаслідок відсутності або обмеженості фінансування. Виконання Державної цільової соціальної програми на 2011–2015 рр. передбачає: створення ефективної багаторівневої системи управління діяльністю суб'єктів господарювання щодо забезпечення пожежної безпеки; приведення протипожежного стану об'єктів та населених пунктів у відповідність з вимогами законодавчих та інших нормативно–правових актів у сфері пожежної безпеки; зниження ризику виникнення пожеж та загроз, пов'язаних з пожежами, створення сприятливих соціальних умов життєдіяльності населення, зменшення впливу небезпечних факторів пожеж на навколишнє природне середовище; скорочення кількості пожеж, загиблих і травмованих, економічних втрат та матеріальних збитків; своєчасне виявлення осередків загорянь і оповіщення про них населенню та підрозділам пожежної охорони; забезпечення мінімального часу прибуття підрозділів пожежної охорони до місця пожежі шляхом оптимального їх розміщення.

На основі Державної цільової соціальної програми забезпечення пожежної безпеки на 2011–2015 роки були розроблені регіональні і місцеві програми. Зокрема, розпорядженням Голови Брусилівської районної державної адміністрації Житомирської області 11 лютого 2011 р. була затверджена «Цільова соціальна програма забезпечення пожежної безпеки Брусилівського району на період 2011–2015 років» [3]. Програма забезпечення пожежної безпеки на цей період в Черкаській області була розроблена за ініціативи керівництва обласного УМНС України і затверджена рішенням Черкаської обласної ради від 28 грудня 2010 р [4]. Рішенням V сесії Хустської міської ради VI скликання Закарпатської області від 30 грудня 2011 р. була затверджена «Програма попередження надзвичайних ситуацій та забезпечення пожежної безпеки в м. Хуст на період до 2015 року» [5]. Ці програми розроблялась на основі концепцій соціально–економічного розвитку регіонів, комплексного підходу до розв'язання проблем захисту суспільства, народного надбання і довкілля від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, пожеж та їх наслідків. Вони визначили шляхи вдосконалення системи попередження, локалізації та ліквідації надзвичайних ситуацій, забезпечення пожежної безпеки та організаційні засади її функціонування.

Серед причин низької ефективності діяльності ПРС була відсутність комплексного підходу до здійснення запобіжних заходів у сфері техногенної, пожежної безпеки і невідповідність показників, передбачених державними програмами, реальній потребі. Тому розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 квітня 2011 р. була схвалена «Концепція загальнодержавної цільової соціальної програми захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру на 2012–2016 роки» [6]. Виконання Програми дасть змогу значно підвищити ефективність діяльності аварійно–рятувальних служб; забезпечити належний рівень безпеки населення, захищеності територій, об'єктів виробництва і соціально–культурної сфери від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру; знизити ризик виникнення надзвичайних ситуацій та мінімізувати їх наслідки.

На жаль, пожежні підрозділи, на базі яких були створені аварійно–рятувальні підрозділи, більше ніж на 90% ще не пройшли на той час атестацію, а отже, не могли виконувати інші завдання, ніж гасити пожежі [7]. Для подальшого удосконалення процесу підготовки ПРС для роботи у складі єдиної державної аварійно–рятувальної служби 21 березня 2012 р. наказом МНС України було затверджено порядок утворення підрозділів для організації та здійснення охорони від пожеж або пожежно–технічного обслуговування підприємств, установ, організацій та інших об'єктів [8]. З метою проведення переатестації пожежних команд для роботи у складі аварійно–рятувальних служб 9 квітня 2012 р. було затверджено «Положення про відомчу атестаційну комісію Міністерства надзвичайних ситуацій України» [9]. На початок 2012 р. тільки на Чернігівщині 16 пожежних підрозділів пройшли атестацію та на їх базі були створені державні аварійно–рятувальні служби, які надаватимуть кваліфіковану допомогу людям під час надзвичайних ситуацій, а також на договірних засадах виконуватимуть послуги з постійного та обов'язкового обслуговування потенційно–небезпечних об'єктів [10]. Якщо у 2009–му році в Кіровоградській області було створено 17 місцевих пожежних команд, то вже через рік з'явилося ще 16, а планом на 2011–й рік передбачалось створити ще 17 МПК, які мали входити до єдиної аварійно–рятувальної служби [11].

Із метою удосконалення організаційно–управлінської структури єдиної державної системи запобігання і реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру Наказом МНС України від 10 травня 2012 р. за №774 аварійно–рятувальним службам, підпорядкованим підрозділам Територіального управління МНС України в Івано–Франківській області, було надано статус державних [12].

Слід зазначити, що проблемною залишається ситуація із забезпеченням пожежної безпеки у сільській місцевості, де виникає більше третини загальної кількості пожеж, а їх гасіння ускладнюється значною віддаленістю підрозділів державної пожежної охорони та низьким рівнем технічної оснащеності протипожежних формувань сільськогосподарських об'єктів. Проблема організації пожежогасіння в населених пунктах сільської місцевості охоплює достатньо велику кількість питань, які потребують вирішення як на етапі створення підрозділу місцевої пожежної охорони, так і на етапі його функціонування. За 2008–2009 роки були зроблено перші важливі кроки на шляху до відновлення та налагодження функціонування цих підрозділів у сільській місцевості.

Особливої гостроти проблема пожежної безпеки набувала у віддалених гірських населених пунктах Івано–Франківщини. Потрібно було чимало часу, щоб пожежні автомобілі добралися туди від найближчого пожежного підрозділу, який зазвичай знаходився у районному центрі. За таких умов надзвичайно важливим було створення місцевих пожежних команд. Саме за ініціативи обласного управління МНС нову місцеву пожежну команду відкрили у лютому 2011 р. в селі Пістинь на Косівщині. Тепер Пістинська місцева пожежна команда повинна була обслуговувати не тільки територію села, а, при потребі, здійснювати виїзди для надання допомоги ще 4 навколишнім селам – Микитинці, Уторопи, Трач та Шешори [13]. На Івано–Франківщині почали діяти новостворені пожежні підрозділи в селах Виноградів Горденківського та в Рожневі Косівського районів, а також в Чернелиці Городенківського та Спасі Коломийського районів.

Як відомо, важливу роль у забезпеченні належного протипожежного захисту об'єктів, населених пунктів відводять добровільним пожежним формуванням. Європейський досвід переконує: 30–40% пожеж у початковій стадії ліквідовують саме добровільні пожежні дружини. В Україні відповідний показник не перевищує 3–4%. через те, що в державі намітилася чітка тенденція до скорочення цінних помічників пожежників–професіоналів. Наприклад, на кінець XX ст. в шеренгах добровольців перебували 34 тис. дружин і команд, а станом на 2009 рік залишилося 20 тис. [14]. Проблему відновлення діяльності добровільних пожежних формувань не раз обговорювали на засіданнях обласних комісій з питань техногенно–екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій. Активна робота проводилась і з представниками органів місцевого самоврядування, громадами, керівниками підприємств. Зусилля були не змарновані. У 2009–2010 роках кількість ДПД лише в Кіровоградській області зросла вдвічі. Сьогодні на Кіровоградщині функціонує 1431 формування [15].

Разом з тим оцінку ефективності діяльності пожежних команд слід було давати тільки на основі аналізу їх оперативної діяльності, яка б характеризувала рівень професійності цих підрозділів та компетентності їх органів управління, від оперативних дій і рішень яких у багатьох випадках залежали кількісні показники надзвичайних ситуацій, загиблих і постраждалих людей та матеріальних збитків. Слід зважати на те, що в сучасних умовах обмеженого державного фінансування та обмежених фінансових можливостей суб'єктів господарювання без економічного підходу, кількісного та якісного аналізу протипожежних рішень неможливо було правильно визначити і забезпечити стратегічні завдання по створенню безпечних умов життєдіяльності людини. Практична реалізація державної політики у сфері захисту населення, територій від пожеж та інших надзвичайних ситуацій, пріоритетом якої було запобігання їх виникненню та адекватне реагування на них, мала базуватися на глибоких нормативно–правових та економічних знаннях, використанні сучасного міжнародного досвіду.

З кожним роком проблемні питання із забезпеченням пожежної безпеки в країні все більше загострювалися. Це було пов'язано, насамперед, з тим, що рівень матеріально–технічного оснащення сил цивільного захисту, наукового забезпечення заходів захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій не відповідав сучасним вимогам. Понад 80 відсотків одиниць техніки, якою було оснащено підрозділи оперативно–рятувальної служби цивільного захисту Міністерства надзвичайних ситуацій, перебували в експлуатації більш як 20–30 років. Відсутня була спеціальна техніка для рятування людей на висотних об'єктах та об'єктах підвищеної поверховості. Як свідчив аналіз, на сьогодні перебував у незадовільному стані парк пожежних автомобілів в оперативно–рятувальних підрозділах України (за статистикою на 2011 рік, 79,53%

пожежних автомобілів експлуатувалися понад 10 років, і для них не було сервісного технічного обслуговування). За результатами оцінки парку пожежних автомобілів МНС України було встановлено деякі перспективні напрямки, що в подальшому змогли б поліпшити ситуацію, а саме:

– цілеспрямоване фінансування на розвиток протипожежної техніки;

– збільшення структури парку пожежних автомобілів за рахунок капітальних ремонтів застарілої техніки та придбання нової;

– розробка сучасних багатофункціональних зразків пожежних автомобілів (модульного типу);

– комплектація пожежних автомобілів (відповідно до завдань, які покладають на підрозділ, та об'єктів, що їх захищають) [16].

Основними шляхами вдосконалення системи матеріально–технічного забезпечення сил реагування МНС повинні були стати: затвердження державної програми розвитку технічного забезпечення підрозділів аварійно–рятувальної служби МНС; забезпечення цих підрозділів новітніми зразками спеціальної техніки і засобів; продовження співпраці з Міноборони та іншими центральними органами виконавчої влади стосовно безкоштовної передачі матеріальних цінностей до сфери управління МНС; розробка та вдосконалення, спільно з навчальними та науково–дослідними закладами, нормативно–технічної бази, яка регламентуватиме діяльність МНС щодо матеріально–технічного забезпечення виконання заходів цивільного захисту; створення резерву відповідної аварійно–рятувальної, інженерної та пожежної техніки, засобів рятування, захисту, спеціального обладнання; контроль за створенням, накопиченням, поповненням та зберіганням матеріальних резервів усіх рівнів.

МНС України потребувала нових підходів у вирішенні питань підготовки кадрів для органів та підрозділів пожежної охорони, які реалізовували практичні заходи щодо забезпечення належного протипожежного захисту держави. Рішенням Колегії Міністерства надзвичайних ситуацій України від 25 жовтня 2011 року Департаменту кадрів та роботи з особовим складом спільно з Державною інспекцією техногенної безпеки України для формування державного замовлення на підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації кадрів, враховуючи проведену реорганізацію МНС України, було визначено завдання уточнити потребу у наборі фахівців різних освітньо–кваліфікаційних рівнів до вищих навчальних закладів України [17]. Рівень підготовки особового складу професійних пожежно–рятувальних служб, обсяг знань, умінь та практичних навичок рятувальників мав визначатися державними стандартами за відповідними професіями та навчальними програмами, вимоги яких повинні бути гармонізовані з міжнародними нормами, які дозволили б у разі потреби залучати українських рятувальників до виконання робіт у складі міжнародних аварійно–рятувальних формувань без додаткової підготовки.

Для налагодження ефективної роботи пожежно–рятувальної служби, забезпечення пожежної безпеки важливе значення мав аналіз та систематизація законодавчих і нормативно–правових актів, які регламентували діяльність підрозділів МНС України щодо ліквідації пожеж, їх взаємодії з місцевими органами виконавчої влади, службами і підрозділами інших міністерств та відомств, службами життєзабезпечення району. Нормативно–правове забезпечення МНС України нараховувало близько тисячі документів різного статусу, що в тій чи іншій мірі стосувалося різних напрямків його компетенції. Але аналіз організаційно–правового механізму свідчив, що норми Законів України «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру», «Про аварійно–рятувальні служби», «Про пожежну безпеку», «Про місцеві державні адміністрації» та інші в окремих випадках дублювали і суперечили іншим законодавчим актам, які також регулювали відносини у сфері надзвичайних ситуацій. Актуальним завданням була й розробка й видання Закону України «Про забезпечення пожежної безпеки», загальна частина якого мала б забезпечувати його взаємозв'язок із законодавством про надзвичайні ситуації. Для цього слід було внести відповідні зміни в закони України «Про основи національної безпеки України», «Про захист населення й територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру». Удосконалення чинного законодавства про забезпечення пожежної безпеки в сучасних умовах повинно було проводитися з урахуванням факту входження

підрозділів пожежної охорони до системи цивільного захисту населення й територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру.

Складною проблемою, яка виникла у процесі створення підрозділів місцевої пожежної охорони у складі єдиної системи цивільного захисту, лишалось питання фінансування, оскільки законодавством України не передбачалось їхнє фінансування з державного чи обласного бюджету. А попередні розрахунки свідчать, що для утримання однієї пожежної команди з восьми працівників щороку потрібно, як мінімум, 140 тис. грн. Не кожний місцевий бюджет може дозволити собі таку розкіш. Водночас ефективність таких команд була беззаперечна [18,с.17]. Тому стало необхідним внести зміни в бюджетне законодавство, які безпосередньо сприяли б формуванню дієвого та сучасного механізму фінансування всієї системи цивільного захисту. Він поєднував би як фінансування за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, так і позабюджетних джерел надходжень, що давало змогу своєчасно попереджувати надзвичайні події та мінімізувати їх негативний наслідок.

Стан з надзвичайними ситуаціями, у тому числі з пожежами, свідчив, що незважаючи на удосконалення організаційних та технічних заходів, зусилля в напрямку підвищення безпеки в країні ще не давали очікуваного ефекту. Це ставило вимогу перед МНС змінити акцент політики від ліквідації надзвичайних ситуацій, зокрема, пожеж, у бік вирішення задач саме по запобіганню їх виникнення. Тому головними завданнями пожежної безпеки була робота щодо запровадження ризик–орієнтованого підходу для зниження ризику виникнення кризових явищ, розробка державних програм у галузі попередження і ліквідації небажаних подій.

Таким чином, ефективність діяльності пожежно–рятувальних підрозділів щодо забезпечення пожежної безпеки в Україні багато в чому залежала від того, наскільки якісно були підготовлені для них відповідні організаційні, нормативно–правові, фінансові і матеріально–технічні умови. Встановлювалася чітка взаємодія між центральними й місцевими органами виконавчої влади, за якої повною мірою можна було б реалізувати ті завдання, які стояли перед пожежно–рятувальними підрозділами України.

Список використаних джерел

1. Вовченко С. Проблеми державного управління у сфері захисту населення й територій від надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру / С.Вовченко // Вісн. державної служби України. – 2008. – №3. – С.40–45.

2. Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми забезпечення пожежної безпеки на 2011–2015 роки [Електронний ресурс]. Розпорядження КМУ №2348 від 29 грудня 2010 р. – Режим доступу: www. kmu.gov.ua.

3 Про схвалення цільової соціальної Програми забезпечення пожежної безпеки Брусилівського району на період 2011–2015 років [Електронний ресурс]. Розпорядження Голови Брусилівської районної державної адміністрації Житомирської області від 11.02.11 №53. – Режим доступу: brusyliv–rda.gov.ua.

4. Програма забезпечення пожежної безпеки на 2011–2015 роки в Черкаській області [Електронний ресурс]. Затверджена рішенням Черкаської обласної ради від 28 грудня 2010 р №3–9/ VI. Інформація Центру пропаганди Управління МНС України в Черкаській області. – Режим доступу: www. gumns.ck.ua.

5. Програма попередження надзвичайних ситуацій та забезпечення пожежної безпеки в м. Хуст на період до 2015 року [Електронний ресурс]. Затверджена рішенням V сесії Хустської міської ради VI скликання від 30.12.2011 р. №540. – Режим доступу: www. khust–miskrada.gov.ua.

6. Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової соціальної програми захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру на 2012–2016 роки [Електронний ресурс]. Розпорядження КМУ №368–р від 27 квітня 2011 р. – Режим доступу: www. kmu.gov.ua.

7. Перспективи розвитку рятувальної служби в Україні [Електронний ресурс]. Рішення колегії МНС України від 26 січня 2012 р. №1. – Режим доступу: www. mns. gov.ua.

8. Про затвердження порядків утворення підрозділів для організації та здійснення охорони від пожеж або пожежно–технічного обслуговування підприємств, установ, організацій та інших об'єктів на підставі договорів [Електронний ресурс]. Наказ МНС України від 21 березня 2012 р. №621. – Режим доступу: www. mns. gov.ua.

9. Про затвердження Положення про відомчу атестаційну комісію Міністерства надзвичайних ситуацій України [Електронний ресурс]. Наказ МНС України від 9 квітня 2012 р. №681. – Режим доступу: www. mns. gov.ua.

10. Муха В. Як реформуються підрозділи МНС Чернігівської області / В.Муха // Високий Вал. – 2011. – 23 лист.

11. Парфьонов І. Активізація важливих заходів боротьби з вогнем / І.Парфьонов // Пожежна безпека. – 2011. – №9 (144). – С.12–13.

12. Про надання статусу державних аварійно–рятувальних служб підпорядкованим підрозділам Територіального управління МНС України в Івано–Франківській області [Електронний ресурс]. Наказ МНС України від 10 травня 2012 р. №774. – Режим доступу: www. mns. gov.ua.

13. Створення місцевих пожежних команд – запорука пожежної безпеки у сільській місцевості Івано–Франківської області. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.if.mns.gov.ua.

14. Маховський О. Про надійний щит від «червоного півня» / О.Маховський // Пожежна безпека. – 2009. – №5. (116). – С.24–25.

15. Парфьонов І. Активізація важливих заходів боротьби з вогнем / І.Парфьонов // Пожежна безпека. – 2011. – №9 (144). – С.12–13.

16. Сучасний стан протипожежної техніки в Україні. Аналітичний огляд // Пожежна безпека. – 2011. – №10 (145). – С.22–23.

17. Про результати роботи Міністерства у січні–вересні та завдання до кінця 2011 р. [Електронний ресурс]. Рішення Колегії Міністерства надзвичайних ситуацій України від 25 жовтня 2011 року №23. – Режим доступу: www. mns. gov.ua.

18. Доманський В.А. Деякі питання щодо удосконалення державного управління у сфері цивільного захисту України / В.А. Доманський // Безпека життєдіяльності. – 2010. – №1.– С.17–23.

Балябас В.Д. Оптимизация и пути повышения эффективности деятельности пожарно–спасательных служб Украины

Рассмотрены главные направления на пути усовершенствования организационных, нормативно–правовых, кадровых и материально–технических основ функционирования пожарно–спасательных служб в современных условиях. Раскрыта роль органов государственного управления по реализации этого процесса.

Ключевые слова: *Украина, МЧС Украины, пожарно–спасательная служба, органы государственного управления, организационное, нормативно–правовое, кадровое и материально–техническое обеспечение.*

Baliabas, V.D. Optimization and ways to improve the efficiency of the Fire and Rescue Service of Ukraine

Deals with the main directions towards improving the institutional, legal, personnel and logistical operational principles fire and rescue service in today's conditions. The role of government in implementing this process.

Key words: Ukraine, Ministry of Ukraine, fire and rescue service, public administration, organizational, legal, personnel and logistics.

УДК 930(477):929Петров(043.3)

Андрєєв В.М.

Віктор Петров як дослідник життя та творчості П.Куліша

Розглядається інтелектуальна біографія Віктора Петрова, зокрема, її «кулішезнавчий сюжет». Проаналізовано праці В.Петрова присвячені життю та творчості П.Куліша.

Ключові слова: *Віктор Петров, інтелектуальна біографія, Пантелеймон Куліш.*

Віктор Платонович Петров (псевдоніми – В.Домонтович, В.Бер, В.Плят, А.Семьонов, Борис Вериго; 22(10).10.1894–08.06.1969) – видатний представник української гуманітарної думки XX ст. (літературознавець, філолог, фольклорист, етнограф, історик, археолог, філософ і письменник). Визнаний як науковець та письменник у 1920–1930–ті рр., В.Петров, в силу різних життєвих колізій і обставин, був благополучно і надовго «вилучений» з інтелектуального простору СРСР та української діаспори, а його багатогранна літературна, філософська та наукова спадщина забута. Останнім часом життя й творчість інтелектуала привертає все більше уваги дослідників. В українському інтелектуальному співтоваристві він відомий як письменник, філософ та радянський розвідник. Про нього не написано узагальнюючої монографії, не реконструйовано інтелектуальну біографію і, навіть, залишаються не вивченими її окремі сюжети. Отже, метою даної розвідки є висвітлення «кулішезнавчого сюжету» інтелектуальної біографії В.Петрова.

У 1920–ті рр. П.Куліша досліджували багато українських вчених. Так, побачили світ розвідки та статті М.Грушевського, С.Єфремова, О.Дорошкевича, П.Чубського (М.Могилянського), Є.Кирилюка, В.Петрова та ін. [11,с.37]. У 1927 р. ВУАН навіть видала окремий науковий збірник «Пантелеймон Куліш» [12] за редакцією С.Єфремова та О.Дорошкевича до якого увійшли статті С.Єфремова [4], О.Дорошкевича [3], В.Петрова [20], П.Чубського [29] та Б.Неймана [10].

Протягом 1920–х рр. В.Петров опублікував цілу низку статей присвячених П.Кулішу [14–25]. Логічним підсумком кулішезнавчих студій вченого стала монографія «Пантелимон Куліш у п'ядесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість» (1929) [26], яка стала найвизначнішою подією тогочасного кулішезнавства. Книга побудована на документах та архівних матеріалах, які були ґрунтовно опрацьовані вченим.

Дослідження В.Петрова було високо оцінено у науковому співтоваристві. Згодом відомий український історик та літературознавець В.Міяковський підкреслював, що в 1920–ті рр. В.Петров настільки глибоко увійшов у вивчення П.Куліша, що з цього часу ця постать стала його постійним супутником до кінця академічної роботи в Україні, вчений підходив до П.Куліша з різних боків, використовуючи різні методи [9,с.446].

Дослідження про П.Куліша стало логічним продовженням студій В.Петрова над українським, російським та західноєвропейським преромантизмом та романтизмом. Так, вивчення життя та творчості Г.Сковороди на тлі преромантичних ідеологій XVIII ст., російських романтиків (К.Аксаков, М.Бакунін, І.Кіреєвський, М.Язиков та ін.), єнського романтизму (студії про Новаліса) підготували послідовний перехід до праці про П.Куліша [26,с.IV].

Вибір теми був обумовлений низкою факторів. Приваблювала В.Петрова непересічна особистість та «широкий розмах творчих досягнень» П.Куліша, що надавало чималі можливості «плідно розгорнути рамці свого наукового досліду». На думку вченого, П.Куліш був одним з визначних представників і, навіть, лідерів українського громадського руху XIX ст. Отже, висвітлення еволюції його ідеологічних переконань на тлі «соціального й політично–громадянського руху XIX–го віку» надає можливості для «відповідних соціологічних аналіз», а реконструкція зв'язків П.Куліша з різними суспільними угрупованнями допомагає з'ясувати джерела його ідеологічних настанов.

Також до цих студій В.Петрова заохочував й стан джерельної бази – великий обсяг недостатньо опрацьованого архівного матеріалу, що надавало можливість ученому висвітлити маловідомі сюжети життя та творчості П.Куліша [26,с.III–IV].

Крім того, значну роль у зверненні В.Петрова до постаті П.Куліша відіграла й так звана літературна дискусія 1920–х рр., яка в інтелектуальному дискурсі являла собою сконцентроване вираження пошуків проекту українського майбутнього. За формулювання плану нової України, що з початку 1920–х рр. визрівав у площині трансформації наукових та художніх текстів, у 1925–1928 р. узялася переважна більшість українських інтелектуалів. Цей проект було побудовано з кількох концептуальних гасел на зразок «психологічної Европи» чи «азіятського ренесансу». Так, неокласики прагнули з початку відродження культурного комплексу України, яке й репрезентувала літературна практика «теоретиків–олімпійців», а надалі – розвиток в контексті розквіту усіх східних країн під безпосереднім впливом греко–римського мистецтва та німецького експресіонізму. Особливим змістом наділялася категорія «психологічна Европа». Їй протиставляли поняття «Просвіта» та «Москва», перше з яких співвідносили зі сферою компетенції «трудящих мас», а друге – з довготривалим обтяжливим впливом на національний мистецький комплекс чужої культури. Крім цих загальних орієнтовних одиниць, пропонувалося розв'язання ряду конкретних завдань. Серед них – кардинальні зміни в галузі «віджитого старого», а саме: відхід від «провінціалізму» до «європеїзму», від графоманії до кваліфікації, від пропагандивного й політизованого мистецтва до мистецтва глибокої думки, від народницького орієнтування на утилітаризм літератури до М.Зерова, «зерових» та «молодого класу молодої нації», від млявого російського «кающегося дворянина» до психологічних образів старої, буржуазної і навіть феодальної Європи, а також від малописьменного «молодняку» до освічених письменників, перекладачів, кваліфікованих поціновувачів української літератури [5,с.70–73].

У цьому дискурсі особливу увагу інтелектуалів привертали постаті Т.Шевченка та П.Куліша, які уособлювали собою два шляхи розвитку української літератури. Перший – народницький, традиційний, провінційний, а другий – європейський. Специфікою шевченківського дискурсу в 1920–х рр. був його двосторонній перманентний зв'язок із дискурсом кулішівським. Своєрідне знецінювання культурної теми «Т.Шевченко» супроводжувалося передовсім акцентуванням на темі «П.Куліш». Отже, В.Петров, один із провідних тогочасних науковців, письменник, що в соціальному позиціонуванні був близьким до неокласиків звернувся до теми П.Куліша [5,с.55–56].

Хронологічні рамки свого дослідження В.Петров обмежив 1850–и рр. (від повернення з тульського заслання до видання «Основи» включно). На цьому періоді дослідник зупинився, адже вважав, що дана проблема недостатньо висвітлена у науковій літературі. Крім того, на його думку, життя та творчість П.Куліша охоплюють великий проміжок часу, а обсяг джерел дослідження є надто великим й може стати основою для написання кількох монографій. У зв'язку з цим учений зосередив свою увагу на «добі «зрілого» Куліша», коли його творча, культурна й громадська діяльність досягла свого найбільшого розквіту [26,с.III–IV].

Структурно роботу побудовано за предметно–хронологічним принципом. Автор планував зробити книгу в двох томах, що відповідають двом періодам творчої біографії П.Куліша: I – від 1852 до 1857 р.; II – 1858–1862 рр. Перший період В.Петров визначає як час реалізації задуманого та невиконаного в 1840–их рр. (видає «Чорна Рада», «Алексей Однорог», «Записки о Южной Руси» тощо) – лише закінчивши розпочате раніше П.Куліш переходить до інших тем та інших планів. Другий – «час нових можливостей, наступних етапів, час зробити те чого він не зміг зробити на початку 50–х рр.: почавши з видання «Хати», Куліш створює «Основу»» [26,с.IV]. Проте, плани, щодо видання двохтомної монографії не було реалізовано. Світ побачила лише перша частина книги.

Монографія В.Петрова поділяється на дві частини. Перша – біографічна («Життя. Ідеологія»), друга присвячена аналізу творчості П.Куліша («Творчість»). Перша частина складається з розділів в яких автор висвітлив певні сюжети творчої біографії свого героя – «Куліш рр. 1852–1853–го й Некрасівський «Современник»» (I), «Куліш–хуторянин» (II), «Зима 1854–1855 р. Перебування Куліша в Абрамцеві. Праця над Гоголем.

В.С. Аксакова про Куліша» (III), «Перша половина р. 1855–го. Кримська війна. Смерть Миколи І. Політичні настрої Кулішеві того часу» (IV), «Куліш у Київі. Між хутором і Петербургом» (V), «1856. Петербург (лютий–червень)» (VI), «Перебування Куліша на Україні влітку року 1856–го» (VII), «Куліш і Шевченко р. 1856–1857–го» (VIII), «Теорія «культурництва» в Кулішевому листуванні р. 1856–7» (IX), «Труди й дні р. 1856–1857)» (X), «Перед від'їздом за кордон. Хорість Олександри Михайлівни» (XI), «Хуторянство і Європа» (XII). Друга – «Чорна Рада» (I), «Алексей Однорог» (II), «Яків Якович, як повість бідного службовця» (III), «Воспоминания детства» (IV), ««Записки о Южной Руси» та етнографічні студії Кулішеві» (V).

В.Петров основну увагу присвятив соціальному стану П.Куліша, який зумовлював багато подій його життя, погляди, ідеологію. Автор висвітлив економічне становище свого героя у 1852–1857 рр. П.Куліш, і це важливо на думку автора, був землевласником, що зумовило його певну незалежність від суспільства та відрізняло від М.Некрасова та інших різночинців. П.Куліш був за своєю ідеологією «хуторянином», його «мета – хутір», а петербурзька «журнальна робота» – щось тимчасове. В.Петров вважав, що це «дуже цікавий тип, що ним означається певний етап в історії економічних стосунків на Україні». Для П.Куліша, як і для багатьох селян, заробітки поза селом це лише засіб покращити добробут села або хутора [26,с.56–57]. Через це В.Петров пояснює становище П.Куліша в гуртку М.Некрасова – він не міг стати «літературним наймитом», якому немає часу «освіжить голову» [26,с.25,319]. В.Петров характеризує ідеологію П.Куліша, як «романтичний націоналізм» [26,с.313].

Характерною рисою монографії В.Петрова є доволі об'єктивне ставлення до П.Куліша. Він не ідеалізує його, як це часто роблять біографи, що ототожнюють із собою предмет свого дослідження й представляють читачеві зразковий образ героя. Натомість В.Петров висвітлює неприємну зарозумілість П.Куліша [26,с.236–238], його «афектацію» [26,с.167], паразитизм щодо великих панів та Т.Шевченка [26,с.256–257], єзуїтство [26,с.17], безмежний егоїзм, розповідає, як він б'є кріпаків на хуторі [26,с.63], наводить вбивчу характеристику його, як людини, з листа його дружини [26,с.351] тощо.

У 1930 р. В.Петров захистив докторську дисертацію про П.Куліша і йому було присуджено вчений ступінь доктора філологічних наук. Опонентами на захисті виступили академік АН СРСР та УСРР В.Перетц та академік АН УСРР, член–кореспондент АН СРСР А.Лобода. Відзив В.Перетца про дисертацію В.Петрова було опубліковано у Науковому збірнику Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови [13].

До постаті П.Куліша В.Петров звернувся й у своїй літературній творчості. 1930 р. вийшла його книга «Романи Куліша» (написана на основі матеріалів, зібраних В.Петровим для дисертаційного дослідження про П.Куліша) [1,с.9]. Тут автор крізь призму взаємовідносин свого героя з жінками барвисто змалював епоху романтизму [28]. Цей твір, як і роман «Аліна й Костомаров» знаходиться на межі науки і художнього твору. Жанр романізованої біографії приваблював В.Петрова можливістю синтезу, з'єднання елементів наукового та художнього дискурсу. Сам В.Петров вважав, що «Аліна і Костомаров» є першим біографічним романом в Україні [6,с.731]. «Романи Куліша» та «Аліна і Костомаров» стали доволі популярними серед української студентської молоді, інтелігенції та ширших кіл читаючої публіки [8,с.366–367].

З точки зору історика, на особливу увагу заслуговує твір «Романи Куліша», в якому В.Петров вдається до деміфологізації П.Куліша. На дев'яносто відсотків текст «Романів Куліша» складається з цитат: листи Куліша до О.Білозерської, О.Милорадович, М.Маркович (Марко Вовчок), П.Глібової, Г.Рентель, О.Марковича, М.Грабовського, В.Тарновського, П.Плетньова, М.Білозерського, Т.Шевченка, М.Юзефовича, Д.Каменецького, О.Огоновського, О.Барвінського, Л.Глібова; листи П.Куліша до колег і приятелів; листи в яких фігурує його ім'я; листи, що мають опосередковане відношення до його особи; автобіографічні спомини Куліша, спогади В.Аксакової, М.Білозерської та О.Кониського про Куліша, нотатки С.Аксакова про О.Пушкіна, спогади М.Білозерського про М.Гоголя, спогадів М.Чалого, І.Тургенєва, П.Аненкова, К.Юнге, А.Суслової, Н.Огарьової про М.Маркович; щоденники Куліша, В.Аксакової; мемуари І.Сеченова [5,с.12].

Також важливою рисою «Романів Куліша» є й такі складові елементи твору як «Вступні уваги» й «Додатки». Ці компоненти мають важливе значення, адже ними автор готує читача до сприйняття теми приватного життя П.Куліша та демонструє його прагнення до науковості. Крім того, своїми цитатами та науковим апаратом В.Петров намагається підстрахуватися, захиститися від можливих наслідків за порушення табу на приватне життя відомої постаті [5,с.12].

В праці В.Петрова П.Куліш постає у не звичному для читача образі – як герой любовних романів, герой–коханець. Автор крізь призму взаємовідносин героя з жінками – Ол.Милорадович, Марко Вовчок, П.Глібова, М.Рентель, барвисто змалював епоху 50–60–х рр. XX ст. Як учений, що чітко усвідомлює предмет свого дослідження, В.Петров у «Вступних увагах» звертається до поняття «кохання». Авторське тлумачення цього терміну протиставляється поетичним: «Поети творили ілюзію кохання, як ілюзію абсолютного почуття. Насправді можна було б говорити тільки про соціальну обумовленість і соціальну умовність любовного інстинкту. Кохання не є індивідуалістичні переживання. Переживання індивіда, – воно є соціально обумовлене почуття; так само як і біологічного; статевий потяг не є індивідуалістичне переживання, воно є прояв родового інстинкту… Кохання є соціальне почуття. Воно деформується під впливом суспільних взаємин, класової ідеології, смаків, мистецьких ілюзій. Досить переглянути історію Кулішевих кохань, познайомитись з його інтимним листуванням, щоб переконатись у цьому. Стиль Кулішевого кохання – функція соціальної чинності». Так, у 1840–1850–х рр. він – романтик (сентиментальний і чутливий, близький до слов'янофілів), а в 1860–х він вже раціоналіст і позитивіст, досить вільнодумна та ліберальна людина (в поглядах на жінку, родину, релігію). П.Куліш, на думку В.Петрова, цілком «детермінований» та «невільний».

Романи П.Куліша – це романи зрілої, літньої людини, яка в своїй громадській і літературній діяльності переживає розквіт творчих можливостей, здійснює найкращі прагнення й мрії молодих літ, стверджує своє соціальне призначення, але в інтимному особистому житті гостро й гірко починає відчувати сердечну зів'ялість, втому, дражливу й знервовану байдужість. В.Петров порівнює П.Куліша з Фаустом, який у своєму чернечому кабінеті переконався у нікчемності пізнання й мріє про Маргариту. На всіх його романах позначилися прикмети трагічного й похмурого, не радісного й тяжкого розчарування, зневір'я, сумніву, хитань, спустошеності, втоми. Він плекає в собі ілюзорну й сумнівну сподіванку заперечити те, що є, і відновити, що вже давно вицвіло й спорохніло [2,с.231].

В.Петров розкриває маловідомі сторони особистості П.Куліша й характеризує його як людину безтактну, самозакохану та егоїстичну з «хворим духом», «хворою уявою», що в сорок років поводиться «як хлопчик». Його розмови про самогубство він порівнює із стилем «Страждань молодого Вертера» [2,с.254,379]. В.Петров визначає П.Куліша як чоловіка, що подобався жінкам але був нещасливим коханцем, адже ніколи не вмів викликати пристрасті у жінок й це зачіпало його самолюбство. У стосунках з жінками він поводився по менторські, виступаючи просвітником у своїх романах, він «зберігає позу пророка» [2,с.369]. «Культурництво – основний тон його взаємин з жінками», – писав В.Петров [2,с.228].

Утім, зауважує В.Петров, Куліш сам визнає, що він не вартий великого кохання, адже зраджує свою любов заради творчих прагнень. Творчість для нього вище за кохання. Проте, його любов до жінок це не «волокитство», «його Афродіта не Афродіта пандемос, а Афродіта уранія, небесне кохання» – він прагне недосяжного ідеалу (романтик). На думку В.Петрова, П.Куліш хотів би жити «аскетичним здержуванням, патосом праці», «колиб пристрасна натура не проривала його спокою, але коли приходила пристрасть кохання, почуття пристрасті приходило вже в утомі й через утому, через виснаженість, нудьгу, байдужість, через бажання спочинку. І, віддаючись коханню, він відчував це віддання, як зраду. Щоб творити він офірував коханням». Життя Куліша було суворе, віддане творчій мрії – ствердити себе в відродженій нації, в визволеному народі українському. Особисте життя він приніс в жертву праці, творчій мрії, служінню громаді. Жінку він зраджує задля обов'язку перед суспільством [2,с.357,375–377].

В.Петров звернув увагу й на таку рису свого героя, як любов до «подвоєння романів» – розпочинаючи один, він паралельно розпочинав другий. Так, на 1857–1859 рр.

припадають романи з О.Милорадович та М.Маркович (Марко Вовчок), а на 1860–1862 рр. з П.Глібовою та Г.Рентель. Мати три–чотири романи – дійти довершеності в почутті. На любовній манері Куліша виразно позначився стиль доби – він об'єднав моральне менторство Л.Толстого з холодним експериментаторством Стендаля. Проте, вважав В.Петров, П.Куліш не був дон Жуаном, адже для нього подвоювати чи потроювати кохання, кінець–кінцем, означало не більше як подвоїти–потроїти листування [2,с.369,377].

У стосунках з жінками П.Кулішу, за визначенням В.Петрова, був притаманний «жах кохання», «платонізм». Соціальна «невозможность жить впоєне» була водночас і особистою, моральною, психічною, сексуальною. Усі його романи через це були «напівроманами», «напівкоханням». Жінка віддавалася цілком, а чоловік не наважувався переступити останньої межі [2,с.376–377]. Idee fixe П.Куліша стає штовхання коханої жінки в обійми іншого, щоб з боку спостерігати «подробиці» іншого роману – він переконує Милорадович вийти заміж, радіє, що Глібова не кине чоловіка, штовхає Марка Вовчка в обійми Тургенєва, радить Рентель взяти шлюб з іншим. Це була певна внутрішня тенденція, вважав В.Петров, «хворобливий наростень на глибокому й щирому почутті» – «платонізм в адюльтері», гротескна й безглузда форма кохання – бути «платонічним третім» в коханні інших двох. П.Куліш віддавав перевагу «коханню до далекої», бажав мати не коханку, а кореспондентку, «близьку–далеку» душу. В.Петров припускає, що це була своєрідна втеча в душевне підпілля та глибокий внутрішній злам [2,с.377].

В.Петров застосовує специфічну термінологію – «сплін», «адюльтер», «несвідомо», «інстинктивно», «патологічна», «сексуальність», «платонічне кохання» тощо [2,с.234,375–377]. Він звертає увагу на Кулішеві обмовки – несподівані слова, що «вирвались» у нього ненароком.

Отже, хоч В.Петров й не посилається на праці, популярного в Росії та СРСР 1920–их, З.Фройда та інших психоаналітиків, спостерігаємо його тогочасні зацікавлення психоаналітичними підходами й застосування їх в своїх історико–літературних студіях. Ще наприкінці XIX – першій чверті XX ст. в російській та радянській науці психобіографістика мала своїх послідовників. Звичайно, що не обішли ці інтелектуальні віяння й українську гуманітаристику. Для української біографістики 1920–х рр. також не були чужими елементи психоаналізу. Як приклад тут можна згадати праці шевченкознавців–психоаналітиків С.Балея, Я.Яреми, А.Халецького та ін. Отже, по суті «Романи Куліша» – інтимна психобіографія.

«Романи Куліша» та «Аліна й Костомаров» відбивали, певною мірою, комплекс явищ, притаманних загальній соціокультурній парадигмі 1920–х рр. Ця парадигма була представлена як своєрідний проект України у площині трансформації наукових та художніх текстів й характеризувалася двома практиками: переоцінювальний дискурс українського минулого та прогнозувальним дискурсом національного майбутнього. Перша передбачала пошук матеріалу для створення образу нової України й зводилася до ревізування поглядів на українську історію, літературу та її знакових постатей, а друга відповідала за план розвитку національної культури, зорієнтованої на західноєвропейську культурну модель [5,с.174–177].

Отже, наприкінці 1920–х В.Петров захистив докторську дисертацію про П.Куліша й став провідним українським кулішезнавцем. До теми «Куліш» В.Петров звернувся й як письменник. «Романи Куліша» вважається художнім твором, а тому досліджується переважно філологами–літературознавцями й даремно оминаються увагою істориків. Утім, вважаю, що «Романи Куліша», оскільки їх написано на основі документальних матеріалів (переважно – листи та мемуари) заслуговують на пильнішу увагу з боку істориків.

Список використаних джерел

1. Агеєва В. Передмова / В.Агеєва // Домонтович В. Вибрані твори / вступ. ст., упоряд. В.П. Агеєвої. – К.: Книга, 2008. – С.5–20.

2. Домонтович В. Вибрані твори / вступ. ст., упоряд. В.П. Агеєвої. – К.: Книга, 2008. – 360 с.

3. Дорошкевич О. Куліш на засланні / О.Дорошкевич // Панталеймон Куліш: зб. пр. Комісії для видання пам'яток новітнього письменства / за ред. акад. С.Єфремова та О.Дорошкевича. – К., 1927. – С.12–72.

4. Єфремов С. Провіяний Куліш. Характер і завдання дослідів про Куліша / С.Єфремов // Панталеймон Куліш: зб. пр. Комісії для видання пам'яток новітнього письменства / за ред. акад. С.Єфремова та О.Дорошкевича. – К., 1927. – С.5–11.

5. Зубань В.І. «Аліна і Костомаров» та «Романи Куліша» В.Петрова в контексті українського культурного життя 20–х років XX століття: дис. … канд. філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / В.І. Зубань. – Х.: Харків. нац. ун–т ім. В.Н. Каразіна, 2003. – 208 с.

6. Крупницький Б. Мої спогади про В.Петрова / Б.Крупницький // Україна. – Париж, 1953. – Чис. 9. – С.730–737.

7. Лукьянов А. Александр Пушкин в любви. Интимная психобиография поэта / А.Лукьянов. – Ростов–на–Дону: Феникс, 1999. – 437 с.

8. Махно Є. Подвижник науки. Зі спогадів про Віктора Платоновича Петрова / Є.Махно // Українська біографістика: зб. наук. пр. / НАН України, Нац. б–ка України ім. В.І. Вернадського, Ін–т біогр. дослідж.; редкол.: В.І. Попик (відп. ред.) [та ін.]. – К., 2008. – Вип. 4. – С.366–371.

9. Міяковський В. «Недруковане й забуте»: Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя; Новітня українська література / В.Міяковський. – Нью–Йорк: УВАН, 1984. – 508 с.

10. Нейман Б. Куліш і Вальтер–Скотт // Панталеймон Куліш: зб. пр. Комісії для видання пам'яток новітнього письменства / за ред. акад. С.Єфремова та О.Дорошкевича. – К., 1927. – С.127–156.

11. Одарченко П. Наукова діяльність Української Академії Наук у роки 1919–1932 / П.Одарченко // 125 років Київської української академічної традиції (1861–1986) / за ред. М.Антоновича. – Нью–Йорк, 1993. – С.25–45.

12. Панталеймон Куліш: зб. пр. Комісії для видання пам'яток новітнього письменства / [за ред. акад. С.Єфремова та О.Дорошкевича]. – К., 1927. – 200 с. – (Збірник Історично–філологічного відділу ВУАН; №53).

13. Перетц В.М. П.Куліш і його новий біограф. Нотатки до книги В.П. Петрова «Пантелимон Куліш у п'ядесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість» // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови / за ред. акад. В.Н. Перетца. – К.: ВУАН. – 1931. – Вип. 3. – С.33–43. – Рец. на кн.: Петров В.П. Пантелимон Куліш у п'ядесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість. Т.1. – К., 1929. – 8, 571 с.

14. Петров В. Т.Шевченко та П.Куліш. До історії їх взаємовідносин в 1843–1844 рр. / В.Петров // Т.Шевченко та його доба: зб. історико–філологічного відділу УАН. – К., 1925. – №28, зб. 1. – С.57–79.

15. Петров В. Т.Шевченко, П.Куліш, В.Білозерський – їх перші стрічі / В.Петров // Україна. – 1925. – Кн.1/2. – С.42–50.

16. Петров В. Куліш–хуторянин / В.Петров // Записки Історично–філологічного відділу ВУАН. – 1926. – Кн.9. – С.156–184.

17. Петров В. Матеріали до історії приятелювання Куліша і Шевченка рр. 1856–1857 / В.Петров // Т.Шевченко та його доба. – К., 1926. – Зб.2. – С.83–100.

18. Петров В. Хуторянство і Європа (Листи Куліша з–за кордону р. 1858–го) / В.Петров // Життя й революція. – 1926. – №7. – С.71–79.

19. Петров В. Теорія культурництва в Кулішевому листуванні р. 1856–1857 / В.Петров // Записки Історично–філологічного відділу ВУАН. – 1927. – Кн.15. – С.1–22.

20. Петров В. Перебування Куліша на Україні влітку року 1856–го (Матеріали до Кулішевої біографії) / В.Петров // Пантелеймон Куліш: зб. пр. Комісії для видання пам'яток новітнього письменства / за ред. акад. С.Єфремова та О.Дорошкевича. – К., 1927. – С.73–101.

21. Петров В. Різдво р. 1846. До історії Кирило–Мефодіївського товариства / В.Петров // Шевченківський збірник. – Х.: Наук.–дослід. інст. Т.Шевченка, 1928. – С.34–65.

22. Петров В. Різдво р. 1846 / В.Петров // Шевченко. Річник перший. – Полтава: ДВУ, 1928. – С.139–154.

23. Петров В. «Чорна Рада» П.Куліша як роман соціальний / В.Петров // Література. – К., 1928. – Т.1. – С.29–37.

24. Петров В. Вальтер–Скотівська повість з української минувшини // Куліш П. Михайло Чарнишенко. – К.: Сяйво, 1928. – С.5–35.

25. Петров В. Куліш і Квітка / В.Петров // Квітка–Основ'яненко: зб. на 150–річчя народження, 1778–1928. – Х., 1929. – С.94–106.

26. Петров В. Пантелимон Куліш у п'ядесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість / В.Петров. – К., 1929. – VI, 572 с. – (Збірник Історично–філологічного відділу ВУАН; №88).

27. Петров В. П.Куліш і Пол.Глібова / В.Петров // Життя й революція. – К., 1930. – Кн.4. – С.48–72.

28. Петров В. Романи Куліша. Біографічні нариси. Ол.Милорадовичівна, Марко Вовчок, П.Глібова, М.Рентель / В.Петров. – Х.: Рух, 1930. – 212 с.

29. Чубський П. Куліш і Шевченко / П.Чубський // Панталеймон Куліш: зб. пр. Комісії для видання пам'яток новітнього письменства / за ред. акад. С.Єфремова та О.Дорошкевича. – К., 1927. – С.102–126.

Андреев В.Н. Виктор Петров как исследователь жизни и творчества П.Кулиша

Рассматривается интеллектуальная биография Виктора Петрова, а именно, ее «кулишеведческая» составляющая. Анализируются работы В.Петрова посвященные жизни и творчеству П.Кулиша.

Ключевые слова: *Виктор Петров, интеллектуальная биография, П.Кулиш.*

Andreev, V.M. Victor Petrov as a researcher of P.Kulish's life and works

In this article considered intellectual biography of Victor Petrov rather it's «kulishresearching» component. The article analyzes the work of Petrov dedicated to P.Kulish›s life and works.

Key words: *Victor Petrov, intellectual biography, P.Kulish.*

УДК 39(477) (092) «18/19»

Борисенко М.В., Лагунова О.С.

Дослідження жниварської обрядовості Аг. Кримським

Досліджується зміст неопублікованого розділу «Жнива» з етнологічної праці Аг. Кримського «Звенигородщина, Шевченкова батьківщина, з погляду етнографічного та діалектологічного», який містить рідкісні дані про календарну обрядовість селян Середньої України. Особливу увагу приділено маловідомому обряду «Жіночий бал», який виконувався під час жнив.

Ключові слова: *Аг. Кримський, етнологія, фольклор, жнива, обряд, жінки, Звенигородка.*

Жнивова обрядовість українського села в XX столітті зазнала глибоких змін. Незважаючи на побутування нових театралізованих реконструкцій, жнивова обрядовість українців вже на рубежі XIX–XX ст. поступово втрачала свої традиційні, давні елементи, внаслідок поширення капіталістичних відносин на селі та появі сільськогосподарської техніки. Після запровадження колгоспного ладу та відчуження людини від землі, цей пласт народної культури просто щез. У радянській та пострадянській історіографії обряд «жнива» розглядалися переважно через призму соціально–економічних відносин на селі [26]. Хоча і в радянській час, окремі дослідники (В.Пропп, Б.Рибаков) вказували на ритуально–магічну суть обрядів, через які селянин втілював свої сподівання на щедрий урожай.

Таким чином, жниварські обряди, як частина календарної обрядовості українців, потребує нового вивчення на основі досить обмеженого, на жаль, кола джерел, що відносяться до кінця XIX – початку XX ст. Предметом розгляду запропонованої статті є багатий, автентичний етнографічний матеріал у неопублікованій, народознавчій спадщині відомого українського мовознавця, етнолога Аг. Кримського.

Дослідженнями наукової спадщини Аг. Кримського цікавилися такі вчені як В.Борисенко, М.Глушко, М.Гуць, О.Дей, Г.Денисенко, П.Попов, В.Хоменко, А.Чабан [16,с.22–26;17;18;19;20;21;22,с.206–219;23;28;29;32;34]. Загалом, більшість дослідників розглядало працю вченого «Звенигородщина, Шевченкова батьківщина, з погляду етнографічного та діалектологічного» (далі – «Звенигородщина…») у сукупності з іншими його етнографічними дослідженнями, обмежуючись загальними описами її змісту, та й не всієї праці, а лише першої її частини, подекуди публікуючи з неї уривки. Ці видання базуються переважно на опублікованих матеріалах, оминаючи архівну частину. Короткий джерелознавчий аналіз неопублікованих частин «Звенигородщини…» здійснив О.Дей [22,с.206–219;28]. Він перший залучив архівні матеріали Аг. Кримського до наукового обігу, опублікувавши уривки з його етнологічної спадщини та зосередивши увагу на фольклорі Звенигородщини. М.Гуць надрукував невелику частину заробітчанських пісень з архіву та коротко описав розділ «Жнива» з першої частини, який не потрапив у верстку цієї книги [19,с.50–53]. М.Глушко детально розглянув історію створення «Звенигородщини…», вказуючи на її особливе, неоціненне значення для сучасних етнологічних судій [18]. Згадуючи розділ «Жнива», він, зокрема, пише: «Отож чому, і на якій стадії підготовки книжки до видання цей розділ зник, – нині неможливо встановити» [18,с.156]. Тому вважаємо за потрібне приділити увагу цьому маловідомому розділу книги, який, на щастя, зберігся.

Джерельною базою дослідження є народознавчі праці А.Кримського, що не були опубліковані за життя та після смерті вченого. Зокрема, це вилучені радянською цензурою частини його фундаментальної праці – «Звенигородщина…», які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського у фондах №1 та 36.

Аг. Кримський народився 15 січня 1871 р. у Володимир–Волинському. Проте, відразу після народження Агатангела, його сім'я переїхала до міста Звенигородка у Київської губернії, де батько майбутнього вченого купив садибу. Аг. Кримський був українським

письменником, вченим, сходознавцем, етнологом, неодмінним секретарем Української академії наук (УАН) (1918 р.). У 1892 р. він закінчив Лазаревський інститут східних мов у Москві. У 1898 – 1918 рр. вчений працював викладачем (з 1900 р. – професором) Лазаревського інституту, з 1918–1921 рр. був професором Київського університету. Помер 25 січня 1942 р. у засланні у Кустанаї (Казахстан), по звинуваченню в антирадянській націоналістичній діяльності. Справу проти Аг. Кримського припинено у 1957 р., реабілітований у 1960 р. У 1970 р. 16–та сесія Генеральної асамблеї ЮНЕСКО внесла його ім'я до переліку видатних діячів світу.

Звенигородщина, була батьківщиною українського генія Тараса Шевченка, який саме зі свого сільського оточення виніс ту культурну спадщину, яка мала подальший вплив на формування класичної української літератури і культури. Розуміючи це, а також маючи власні симпатії до цього краю, як і до своєї батьківщини, Аг. Кримський вирішив здійснити монографічне дослідження на матеріалах Звенигородщини. Тому він організував групу кореспондентів, які збирали польовий матеріал. Їх соціальний склад був надзвичайно строкатий: вчені (С.Єфремов (1876–1939)), прості селяни, студенти та вчителі [25,с.VII]. Сам вчений також активно записував розповіді селян, збирав пісенний матеріал.

Збір матеріалу та підготовка монографії тривали протягом кількох десятиліть і лише на наприкінці 20–х років XX ст. робота була завершена. «Звенигородщина…» мала вийти під грифом Історично–філологічного відділу ВУАН у результаті співпраці Діалектологічної комісії під головуванням Аг. Кримського та Етнографічної комісії на чолі з А.Лободою (1871–1931). Як писав сам учений, ця книга була про малодосліджений етнографами край, що залишається актуальним й досі. Перша книга містить описи побутового життя селян, обрядів, тексти пісень. У 1930 р. вона мала авторську верстку, але видана була лише у 2009 р. Звенигородським районним краєзнавчим музеєм. Друга та третя частини, які мали містити відповідно: фольклорні записи (казки, історичні оповідання та перекази) і діалектологічний словник української мови Звенигородщини, так і залишилися у стані попереднього рукопису та потрапили до Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського [25,с.XI–XII]. Саме ці частини та заборонений радянською цензурою [11,додаток] розділ першої книги «Жнива», містять рідкісні етнографічні дані, які варто розглянути більш детально.

Твір «Звенигородщина…» зустрічав багато перепон з боку радянської влади. Як видно із записки М.Левченка (1903–1934), секретаря Аг. Кримського, Агатангелу Юхимовичу довелося виправдовуватися за цю роботу та доводити, що вона має велике етнографічне значення, розкриває вплив Сходу на етногенез українців і має цілком прорадянський напрямок [2,арк.1;3;4,арк.1;5,арк.1;6,арк.3;7,арк.1]. Причиною цьому було були його складні стосунки з керівництвом радянської України та колегами в Українській академії наук.

Частина першої книги «Звенигородщина…», «Жнива» отримала дві машинописні копії та складається з чотирьох розділів: «Жнива» (№29), «Жнивові пісні» (№30), «Жіночий баль» (№31) та «Калачеве свято» (№32). Частково збереглися рукописні записи кореспондента С.Терещенко (1876–1948), першого директора Звенигородського музею, яка допомогла Аг. Кримському збирати етнографічний матеріал [1,арк.71–75,1163–1454;8;9,арк.534–594;10;11;12,арк.72–73,23–34,340–352;13,арк.386–423;14,арк.1108]. В.Хоменко стверджував, що уся ця частина була створена С.Терещенко [33,с.36–37]. Проте у ній міститься посилання на записи, окрім С.Терещенко, інших кореспондентів Д.Коваленка, І.Козія, М.Левченка, І.Лисака, С.Паламаренка, П.Шалієвського та самого Аг. Кримського.

У вступному слові вчений знайомить читача з традиційною порою для жнив у Звенигородському повіті які тривають у липні–серпні. У наступних підрозділах з назвами «Примітки на врожай», «Ладнаються зажинати. Про серп», учений описує процес підготовки до жнив, наводить прикмети (17 шт.) та легенду, пов'язану з головним атрибутом жнив, – серпом. У підрозділах «Зажинають» та «Ідуть жнива» він досліджує традиції початку жнив–зажинків. Автор відзначає – особливо цікаву деталь – елементи колядування на першому снопі для того, щоб не було «джуми» та холери [11,арк.10–11,21].

В наступних підрозділах розглядаються обряди та ритуальні пісні, що виконуються під час самих жнив – «Прикмети на те, щоб легше жалося» (4 шт.), «Як жнуть». Підрозділ «Закрутки» присвячений віруванням у наврочення за допомогою скручених колосків жита. У ньому подається три оповідання з цього приводу. У підрозділах «Кінець першого дня жнив на полі» та «Прийшли з поля додому» розповідається про традиції закінчення робочого дня під час жнив та дозвілля під час них. Цікавий підрозділ «Спомини як зажинали й жали колись у панів», що стосується економічних відносин між панами і женцями після реформ 1860–х рр. Платили женцям за працю натурою, віддавали кожен п'ятий – восьмий сніп. Традиції зажинків у пана зберігалися такі самі як у селян [11,арк.20–22]. У підрозділ «Другий день жнив і инчі» продовжується опис традиції під час роботи, а також подаються оповідання про покарання тим, хто працює під час жнив у свята Паликопи–Пантелеймона (8 та 27 липня) та Марії Магдалини (22 липня). Селяни починали з початку жати жито, потім пшеницю, бо вірували, що св. Ілля може «замкнути» пшеницю [11,арк.24–25].

Наступні підрозділи розкривають звичаї обжинків після завершення жнив. У підрозділ «Як обжинаються» Аг. Кримський особливу увагу приділяв усім словесним виразам та пісням під час звичаю «гонити перепелицю». Досліджуючи цю традицію, він посилався на статтю «Волосова борода» у своєму збірнику праць «Розвідки, статті та замітки» (К., 1928). У цій статті, автор сформулював власне трактування традиції залишати «Спасову бороду» на полі із недожатих колосків під час обжинків. Записи з селищ Колодистого, Ріпки, Попівка, Багачівка та міста Звенигородка підтвердили його наукові положення [11,арк.26–29].

Найгучніше відзначали обжинки у панів, зазначав Аг. Кримський у підрозділі «Як обжиналися колись у поміщиків». Селяни виконували на полі та у садибі у панів усі традиційні обряди, а панство влаштовувало їм банкет [11,арк.30–32]. Набагато скромніше святкували обжинки у священика, більше робили це, як послух («Як обжинали попа»). Новим видам жниварської техніки («косилки») та зміні традицій присвячений підрозділ «Як обжинаються тепер ті, хто не додержує старих хліборобських звичаїв». Підрозділ «Возовиця» присвячений традиціям перевозу снопів жита з поля у садибу, а також святкуванню нового врожаю – «куштуванню книша». У підрозділах «Косять ярину. Молотять збіжжя» та «Кінець польовим роботам. Буряк» описуються традиції збору ярової та озимої пшениці, картоплі, буряку, виготовлення для цього коси і ціпа, якими молотять пшеницю.

У підрозділі «Спомини старих людей про давні жнивні звичаї і їхнє нарікання на нове» він як живий приклад наводив образ баби Бидулчихи, яка проклинала у 1905 р. усіх освічених людей за те, що вони не дотримуються жнивних звичаїв та свят. На додачу він навів розповіді ще чотирьох старих людей, які розповідали про вірування щодо жнив та їхніх традиції [11,арк.39–47].

У наступному розділі «Жнивові пісні» Аг. Кримський приділив увагу пісенній народній творчості. У вступі до нього, вчений дослідив історіографію публікації жниварських пісень на прикладі книг Б.Грінченка (1863–1910) «Етнографічні матеріали, зібрані в Чернігівській і сусідніх з нею губерніях» (Чернігів, 1985 р. – І ч. і 1896 р. – ІІ ч.), А.Метлинського (1814–1870) «Народні південно–руські пісні» (К., 1854) та П.Чубинського (1839–1884) «Праці етнографічно–статистичної експедиції в Західно–Російський край» (СПб., Т.ІІІ, 1872). Він дійшов висновку, що дослідники часто плутали пісні та подавали ті, які виконуються під час жнивних робіт разом з обжинковими, або просто ліричними.

На Звенигородщині Аг. Кримський спеціально зібрав з десяток жниварських пісень у селах у 1890–1898 рр. з м. Звенигородки, сіл Озірної, Неморожі, Пальчика та Гусакова. С.Паламаренко записав 1903 року в с. Колодистому 15 шт., С.Терещенко у 1926 р. в с. Попівка – 60 шт., П.Шалієвський у 1928 р. в с. Ріпки – 12 шт. З десяток приспівок у 1927–1928 рр. в с. Багачівка записав секретар ученого – М.Левченко. Усього разом Аг. Кримський отримав більше 114 шт. жниварських пісень, проте з них використав лише 70 [11,арк.49]. Учений нагадав, що жнива на Звенигородщині починаються у липні у Петровський піст, тому серед жниварських пісень багато петрівчанських, які були опубліковані у відповідному розділі книги «Звенигородщина…». Він розкрив

також основні теми, які трапляються у цих піснях: хліборобські, сімейно–побутові, пісні до танців або до чарки.

Далі Аг. Кримський подав самі тексти пісень, поділивши їх на групи «Жнивові пісні елегійні» (31 шт.), «Веселі жнивові пісні» (25 шт.) та «Пісні обжинкові» (12 шт.), де обов'язково зазначав рік і місце запису, а також дав наскрізні посилання на інші варіанти пісень і коментарі до деяких з них. У четвертому підрозділі «Пісні обжинкові» він повертався до обжинкових обрядів, описаних у попередньому розділі, роз'яснюючи коли і де співають різні варіанти обжинкових пісень. Особливу увагу він звертає на «сороміцькі» жіночі обжинкові приспівки (13 шт.) і робить такий висновок: «Отаких коротеньких приспівок сексуального характеру, що п'яненьке жіноцтво пританцьовуючи приспівує їх на обжинках, маємо ми записаних на Звенигородщині ще декілки. Та наводити їх тут усі нема справжньої потреби: вистачить зазначити, що тема в них варіюється скрізь одна й та сама – про фізичне спарування, про акт запліднення. Мабуть колись думали, що такими після жнив пісеньками можна символічно забезпечити для своєї ниви плодючість і врожайність на той рік, на нові жнива» [11,арк.93–100].

Після дослідження про жнивовий «сороміцький» фольклор, Аг. Кримський переходить до тридцять першого розділу книги «Звенигородщина…» – «Жіночий баль», відомості про який Аг. Кримському надала С.Терещенко. Вчений так оцінював наданий нею матеріал: «Розказавши про обжинкове випивання з сороміцькими жіночими п'яненькими пісеньками, випадає тут–таки згадати й про «жіночий бал», бо своїми особливостями він з обжинками зв'язується як–найтісніш, дарма що справляється не на обжинках, а ще перед ними» [11,арк.101]. Далі він подав запис С.Терещенко 1928 р. (на нашу думку з с. Попівка), надрукований його секретарем М.Левченком. С.Терещенко на допитах у ДПУ свідчила, що зосередити увагу на «сороміцькому» фольклорі її просив М.Левченко, бо жінки про це швидше розкажуть жінці, ніж чоловікові [31,с.99].

У записах йдеться про те, що наприкінці XIX ст. на Звенигородщині побутував звичай, коли жінки без чоловіків та дітей, збиралися зранку в однієї з них та заводили еротичні ігри – «перелаз», «косарі та женці» та інші, які мали елементи імітації статевого акту. Також кореспондент подала три «сороміцькі» пісні, які супроводжували це дійство. Кореспондент повідомляла, що такі вечірки на той час, підтримувалися лише жінками старшого віку. Такі «бали» справляли також на свято Симона Зилота (23 травня), на запусти (27 листопада), на Масницю [9,арк.534–539;11,арк.101–105;13,арк.419–421;14,арк.1108].

Таким чином, етнографічні матеріали, котрі зберігаються в архіві Аг. Кримського, його наукові дослідження, розкривають рудименти давніх традицій, які повинні були забезпечити врожайність на наступний рік. До таких архаїчних елементів народної культури належала традиція переодягання чоловіка у жіноче вбрання, коли він потрапляв на «жіночий бал». Враховуючи цензурні утиски, в імперські та радянські часи, ця тематика ігнорувалася вченими. Лише Ф.Вовк (1847–1918) («Студії з української етнографії та антропології», К, 1995) та М.Грушевський (1866–1934) («Дитина в звичаях і віруваннях українського народу», Л., 1906) торкалися питання інтимного життя. Далі питання оголення тіла як магічної дії досліджувала К.Грушевська (1900–1943) у праці «З примітивного господарства» (К., 1927). Такі «заборонені» теми стали вивчатися тільки в наш час і привертають усе більше уваги [24;27,с.25–34].

В останньому розділі першої частини «Звенигородщини…» Аг. Кримський досліджує «калачеве свято», а також близькі до нього свята Маковея (14 серпня) та Спаса (20 серпня). Він писав, що «калачеве свято» – це суміш народних та релігійних традицій, хоча у нього давнє коріння. На відміну від «книша», якого вживають з горілкою, «калач» вживають з молитвою і біля церкви. Учений, посилаючись на записи цього свята С.Терещенко, стверджував, що на Звенигородщині його почали святкувати з липня 1920 р., а чи святкували раніше – не знає. Певного дня для цього свята не було. Сутність його полягала в тому, що відбувалася святкова хода з «калачем» і зустріч на межі між селами громади цих сіл на чолі з священиками, після чого йшли відправляти церковну службу разом. Головну роль у підготовці та святкуванні цього свята належала вдовицям та дівчатам–підліткам. Таким же чином «калач» передавали на другий день іншому селу і так далі. Залишки від калача використовували в народній медицині та ветеринарії. До загального опису цього свята Аг. Кримський додає два свідчення від

людей про «калачеве свято», записані С.Терещенко. В одному з них, 1926 року від К.Квятковської, йдеться про насильственне перешкоджання святкуванню цього свята активістами–комуністами [11,арк.115].

Наступне дослідження стосується свята Маковій. На основі записів І.Козія, І.Лисака, С.Терещенко, П.Шалієвського та власних нотаток Аг. Кримський вивчав традиції святкування, різновиди зілля, що посвячують у церкві в цей день, а також широке їх використання у народній медицині. На свято Спаса («Преображення Господнє») освячували садовину і «квітку» з житніх та пшеничних колосків, зернами з яких на наступний рік починали засівати поле. Вчений додав свій власний запис святкування храмового свята на Спаса у м. Звенигородці, а також вірування та приказки про нього.

До розділу «Калачеве свято» відніс Аг. Кримський ще два останніх у літньому циклі свята – «Першої Пречистої» (28 серпня, «Успіня Пресвятої Богородиці») та «Івана Головосіки» (11 вересня). Він знаходив багато спільного у повір'ях «Першої» та «Другої Пречистої» (21 вересня, «Різдво Пресвятої Богородиці»), що призводило до плутанини між ними [11,арк.127–128].

Чому ця важлива і цікава частина книги, присвячена жниварській обрядовості не увійшла у верстку книги, можна дізнатися з рукописного додатку до справи №145 з фонду №36, який не має закінчення й, отже, без підпису. Вперше про цей документ згадував О.Дей [22,с.214;28,с.64]. У ньому, невідомий автор якомога дошкульніше звинувачував Аг. Кримського у відсутності аналізу зібраного матеріалу у розділі «Жнива», в описі звичаїв ворожих комунізму традицій «куркульства», у порнографії, ненависті до колективізації та здобутків комуністичної влади. На нашу думку, радянських цензорів непокоїло те, що автор не захотів своєю працею долучитися до міфологізації минулого українського селянства в руслі більшовицької ідеології. Крім того, наведені антикомуністичні та антисемітські фрази старих селянок, навіть як ілюстрація їхньої «темності», не могли їм сподобатися. Ще одним свідчення складної долі «Звенигородщини…» стало те, що у машинодруці до «жниварської» частини Аг. Кримський був змушений викреслити прізвище М.Левченка, який у 1929 р. був ув'язнений у справі СВУ [11,арк. 28,36,49,100,101,129;23,с.436–438;31,с.98–101,106–109,114–116,119–120,124–125].

Таким чином, ми бачимо, що в архіві Аг. Кримського зберігається численний етнографічний та фольклорно–філологічний матеріал, частково опрацьований автором. Він є свідченням не лише великого натхнення та працелюбства вченого, його любові до рідного краю, але містить численні рідкісні автентичні етнографічні дані. Тому архівна спадщина Аг. Кримського вимагає уважного вивчення та дослідження фахівцями з етнології та фольклористики, а також публікацій архівних розділів книги вченого «Звенигородщина…», зокрема розділу про жнива.

Список використаних джерел

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки імені України імені В.І Вернадського. – Ф.І. [Архив Крымского А.Е.]. – Спр.22383. [Фольклорні матеріали: обряди, звичаї, легенди, пісні та ін., зібрані на Звенигородщині в 1890–1928 рр. Ол. Панасовичем, Іваном Лисаком, А.Ю. Кримським, Йосипом Димінським, С.М. Терещенковою, М.Левченком, Вас. Рожанським, П.Мисливцем, П.Шалієвським], [підготовлено до друку Кримським Агатангелом Юхимовичем в к. 20–х рр. XX ст.], 976 арк.

2. Там само. – Ф.І. [Архив Крымского А.Е.]. – Спр.26612. План деятельности кафедры Восточной письменности и культуры на 1929–1930 гг., 11 арк.

3. Там само. – Ф.І. [Архив Крымского А.Е.]. – Спр.26613. План деятельности кафедры Восточной письменности и культуры на 1930–1931 гг. с кабинетом арабо–иранской филологии и тюркологической комиссии [черновик], [1930 г.], 8 арк.

4. Там само. – Ф.І. [Архив Крымского А.Е.]. – Спр.26614. План деятельности кафедры Восточной письменности и культуры под председательством акад. Крымского на 1930–1931 гг. с кабинетом арабо–иранской филологии и тюркологической комиссии, 5 арк.

5. Там само. – Ф.І. [Архив Крымского А.Е.]. – Спр.26616. План деятельности кафедры Восточной письменности и культуры под председательством акад. Крымского на 1932 г. с кабинетом арабо–иранской филологии и тюркологической комиссии, 4 арк.

6. Там само. – Ф.І. [Архив Крымского А.Е.]. – Спр.26619. [Отчет историко–филологической кафедры с кабинетом арабо–иранской филологии, написанный Крымским], [1930 г.], 4 арк.

7. Там само. – Ф.І. [Архив Крымского А.Е.]. – Спр.26623. Тематический план работы научно–исследовательских учреждений на 1931 год. Кафедра Восточной письменности и культуры под председательством А.Крымского, 20 января 1931 г., Киев, 1 арк.

8. Там само. – Ф.XXXVI. [Архів А.Кримського]. – Спр.124. [Українські народні пісні, записані в Звенигородському районі], 63 арк.

9. Там само. – Ф.XXXVI. [Архів А.Кримського]. – Спр.131. [Запис українських народних пісень і легенд], [XIX ст.], 6 арк.

10. Там само. – Ф.XXXVI. [Архів А.Кримського]. – Спр.144. [Кримський Агатангел Юхимович]. Жнива [запис народних оповідань на Звенигородщині], 18 арк.

11. Там само. – Ф.XXXVI. [Архів А.Кримського]. – Спр.145. [Кримський Агатангел Юхимович]. Жнива [з книги «Звенигородщина»] [розповіді про жнива та жнивові пісні], 258 арк.

12. Там само. – Ф.XXXVI. [Архів А.Кримського]. – Спр.680. [Кримський Агатангел Юхимович]. Вступне слово до роботи [«Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного»], оригінали етнографічних записів з Звенигородщини, фоторепродукції видів краю та ін., 1891–1928 рр., 367 арк.

13. Там само. – Ф.XXXVI. [Архів А.Кримського]. – Спр.681. [Кримський Агатангел Юхимович]. [Матеріали до роботи «Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектичного»], [1928 р. ?], 426 арк.

14. Там само. – Ф.XXXVI. [Архів А.Кримського]. – Спр.689. [Кримський Агатангел Юхимович]. [Матеріали до роботи «Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектичного»], [1928 р. ?], 2069 арк.

15. А.Ю. Кримський. Твори в п'яти томах / [ред. колегія: І.К. Білодід (голова), О.І. Ганусець, О.І. Дей та ін.]. – К.: Наукова думка, 1973. – Т.3. Мовознавство. Фольклористика / [редактор тому О.І. Дей]. – 1973. – 512 с.

16. Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920–1930–х років / В.Борисенко. – К.: Унісерв, 2002. – 92 с.: іл.

17. Борисенко В.К. Агатангел Кримський як фольклорист і етнограф / В.К. Борисенко // Народна творчість та етнографія. – 1991. – №3. – С.43–52.

18. Глушко М. Кримський А.Г. Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного: відтворення з авторського макету 1930. / автор. прередм. А.Ю. Чабан. – Черкаси: «Вертикаль», видавець ПП Кандич С.Г., 2009. – XVI+438+10 с., іл. / М.Глушко // Шевченків світ. – 2010. – Вип. 3. – С.148–158.

19. Гуць М.В. З архіву А.Кримського / М.В. Гуць // Українська мова і література в школі. – 1991. – №9. – С.50–53.

20. Гуць М.В. Знаменні календарні дні у час збирання врожаю в серпні (за архівними матеріалами А.Кримського) / М.В. Гуць // Українська мова і література в школі. – 1991. – №8. – С.71–73.

21. Гуць М.В. Подвижник на ниві науки й культури / М.В. Гуць // Українська мова і література в школі. – 1991. – №7. – С.26–33.

22. Дей О.І. Сторінки з історії української фольклористики / О.І. Дей. – К.: Наукова думка, 1975. – С.206–219.

23. Денисенко Г.Г. Неодмінний секретар ВУАН (А.Ю. Кримський) / Г.Г. Денисенко // Репресоване краєзнавство (20–30–ті роки). – Київ, 1991. – С.116–121.

24. Ігнатенко (Колодюк) І. Народні ембріологічні уявлення українців // Народна культура українців: життєвий цикл людини. Історико–етнологічне дослідження: [у 5 т.] / [за наук. редак. д.і.н, проф. М.Гримич]. – К., 2008. – Т.1. Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – С.5–12.

25. Кримський Аг. Звиногородщина, Шевченкова Батьківщина, з погляду етнографічного та діялектичного з географічною мапою та малюнками / Аг. Кримський // Збірник Історично–філологічного відділу ВУАН. – 1930. №71. 434 с.

26. Круть Ю.З. Хліборобська обрядова поезія слов'ян / Ю.З. Круть. – К.: Наукова думка, 1973. – 211 с.

27. Курочкін О. Українці в сім'ї європейській. Звичаї, обряди, свята / О.Курочкін. – К.: Бібліотека українця, 2004. – 246 с.

28. Неопубліковані фольклорні матеріали з Шевченкового краю, зібрані Агатангелом Кримським / О.І. Дей // Народна творчість та етнографія. – 1971. – Кн.2. – С.63–66.

29. Попов П.М. Академік А.Ю. Кримський як дослідник народної поетичної творчості / П.М. Попов // Народна творчість та етнографія. – 1961. – Кн.3. – С.77–82.

30. Пропп В.Я. Русские аграрные праздники / В.Я. Пропп. – СПб: Азбука, 1995. – 176 с.

31. Реабілітовані історією. Черкаська область: [у 4 т.]. – Сміла: Тясмин, 2006. – (Науково–документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / гол. редкол.: Тронько П.Т. (голова) [та ін.]). Кн.1 / [обл. редкол.: Овчаренко М.С. (голова) та ін.]. – 2006. – 600 с.

32. Хоменко В. Нездійснене видання: «Звенигородщина» Агатангела Кримського / В.Хоменко // Літературна Україна. – (30 листопада 2000 р.). – С.7.

33. Хоменко В.М. Звенигородщина. Словник–довідник / В.М. Хоменко. – Черкаси, Відлуння–Плюс, 2008. – 172 с. (Науково–популярне видання).

34. Чабан А.Ю. Агатангел Кримський / А.Ю. Чабан // Академія наук вищої освіти України. Науково–інформаційний вісник. – 2001. №3 (74). – С.104–108.

Борисенко М.В., Лагунова О.С. Исследование обряда жатвы Аг. Крымским

Исследуется содержание неопубликованного раздела «Жатва» из этнологической работы Аг. Крымского «Звенигородщина, родина Т.Шевченко, с точки зрения этнографического и диалектологического» (К., 1930), которая содержит редкие данные о календарных обрядах крестьян Средней Украины. Особое внимание уделено малоизвестному обряду «Женский бал», который выполнялся во время жатвы.

Ключевые слова: *Аг. Крымский, этнология, фольклор, жатва, обряд, женщины, Звенигородка.*

Borisenko, M.V., Lagunova, O.S. The investigation of harvest ceremony by A.Krymski

The unpublished chapter «Harvest», containing the unique information about the peasants' calendar ceremony of the Middle Ukraine, from the ethnological work «Zvenygorodschyna, Shevchenko's homeland from the ethnographical and dialectical point of view» by A. Krymski has been investigated. The particular attention has been paid to the unknown ceremony «Women's ball» which was performed during the harvest.

Key words: *A.Krymski, ethnology, folklore, harvest, ceremony, women, Zvenygorodka.*

УДК 930.1:94.470

Дубінський В.І., Полякова Л.І.

Проблеми англійської аграрної історії в працях Є.О. Космінського

Марксистська історіографія як основа для вивчення формаційного розвитку людства. Аналізується радянська історіографія аграрних стосунків в Англії на прикладі праць Є.О. Космінського. Визначаються основні проблеми аграрного життя Англії.

Ключові слова: *радянська історіографія, аграрні відносини, феодалізм, Є.О. Космінський, феодальна рента, класова боротьба.*

Феодалізм як друга стадія формаційного розвитку людства в рамках марксистського підходу до історії займає важливе місце в радянській історіографії під назвою середні віки. Основною причиною зміни суспільних формацій в марксистській історіографії є вдосконалення функціонування економічної моделі суспільства. Для досліджень радянських істориків характерно домінування вивчення економічної історії людства, орієнтованих на визначення основних факторів зміни формаційного поступу. Пошук причин, що призводить до прогресу в економічних відносинах став прерогативою для пролонгації досліжень медієвістики СРСР. Найбільш видатним істориком економічної історії середньовічної Англії є Є.О. Космінський, який значно збагатив радянську історичну науку.

Метою данного дослідження є визначення проблем англійської аграрної історії в працях Є.О. Космінського.

Головні наукові інтереси Є.О. Космінського були зосереджені на аграрній історії Англії XIII ст. і він присвятив аграрній історії Англії багато дослідницьких статей і дві монографії. Перша з них «Английская деревня в XIII веке» [4] вийшла в світ у 1935 р., друга – «Исследования по аграрной истории Англии в XIII в.» [5], опубліковану в Москві у 1947 р., була видана на англійській мові у Оксфорді в 1956 р.

Є.О. Космінський займався проблематикою вивчення окремих манорів, зокрема манор Брамптона [8]. В ході свого дослідження він прийшов до висновку, що більша кількість утримань належала до мілких. Причину він бачить в домінуванні натурально–господарських відносин, яка не сприяла можливостям накоплення в селянському господарстві. Натомість формування середнього та великого утримання спричиняються початком генези внутрішнього ринку, епідемією чуми та громадянськими війнами, які привели до демографічної кризи в Англії. Вчений відмічає появу неселянських утримать в середовищі фрігольда [8,с.219].

В своїх монографіях Є.О. Космінський дав визначення манору як організації залежного селянства з метою придбання з нього феодальної ренти [4,с.83]. Це визначення манору було конкретизоване в його наступній монографії. Згідно Є.О. Космінського, манор є звичайною організаційною формою присвоєння феодальної ренти, формою, яка може виступати в різних проявах в залежності від домінуючої форми ренти, від місцевих економічних, історичних і географічних умов [4,с.41].

В центр своїх досліджень Є.О. Космінський поставив не типовий манор, а все англійське село XIII ст. в цілому, всі комплекси земельної феодальної власності, в якому б виді вона не виступала.

Вже в першій своїй монографії Є.О. Космінський дійшов до висновку, що структура феодальної власності в середньовічній Англії не вичерпувалась типовими великими манорами і що разом із ними існували численні мілкі та середні вотчини, що відрізнялися більшою яскравістю структури. Він встановив також, що для англійського села XIII ст. був характерний значний розвиток товарно–грошових відносин і зокрема, домінування грошової ренти в загальній рентній масі, при зберіганні однак домінування відробіткової ренти на вілланських утриманнях у великих, особливо церковних вотчинах.

Він вважав, що різноманіття феодальної структури, розшарування селянства, рання комутація ренти не призвели до початку капіталістичної ери. В своїх дослідженнях Є.О. Космінський показав, що комутація ренти яка стала причиною початку особистого звільнення селян у XIII ст. відбувалась одночасно із збільшенням відробіткових повинностей, закріпачення окремих груп селянства і загальним погіршенням його положення.

Він бачив в манорі перш за все організацію для експлуатації селянства і виявив погіршення в положенні основної маси селянства в XIII ст. під впливом розвитку товарно–грошових відношень.

Є.О. Космінский вперше піддав серйозному вивченню джерела, що не використовували його попередники–Сотенні свитки 1279 р. та Посмертні розслідування. Ці джерела дозволили ширше і різноманітніше показати аграрне життя Англії.

Звернувши на них увагу ще в 1916 р. він почав працювати над виданними частинами Сотенних свитків, а потім за час свого наукового відрядження в Англії в 1925–1926 рр. вивчав неопубліковані розділи цього джерела, а також посмертні розслідування. Ці джерела, які містили масовий цифровий матеріал дозволили Є.О. Космінському широко використовувати статистичний метод у формі загальних підрахунків, які до нього не використовувалися в дослідженні аграрної історії Англії XIII ст.

Велику увагу Є.О. Космінський присвятив класовій боротьбі англійського селянства за ренту, за общинні угіддя, за визволення від особистої залежності і зібрав значний фактичний матеріал ілюструючий цю боротьбу.

Особливу увагу у своїй праці «Исследование по аграрной истории Англии XIII в.» [5] науковець приділив проблемі розшарування селянства у XIII ст., зокрема наявності в його середовищі великої кількості малоземельних селян, які інколи використовувались як наймані робітники в мілких і середніх вотчинах. Він дійшов висновку, що вважати працю найманих селян як форму капіталістичної експлуатації не можна бо наймит залишався селянином, інколи навіть кріпосним [5,с.288].

В спеціальній главі Є.О. Космінський поставив питання про робочу силу в англійській феодальній вотчині XIII ст., яке до нього спеціально не досліджувалося [5,с.295]. Він дійшов висновку, що найманна праця і наймані робітники XIII ст. не повинні ототожнюватися з аналогічними поняттями капіталістичної епохи і підкреслив їх феодальну природу. Він визначив, що при використанні найманих робітників в господарстві феодалів, есплуатація феодальної праці поєднувалися з різними формами позаекономічного примусу, що найманий робітник цього періоду звичайно одночасно залишався селянином, досить часто ще кріпаком, і як наслідок, використання найманної праці в англійському селі XIII ст. не можно сприймати як форму капіталістичної експлуатації.

У другій монографії [5] Є.О.Космінський вперше поставив найважливіший не тільки для аграрної, але і для всієї соціально–політичної історії середньовічної Англії питання о істотних відмінностях в господарській організації і структурі великих вотчин з однієї сторони, і мілких і середніх – з іншої.

Він виявив, що мілкі вотчини мали більш тісніші зв'язки з ринком, ніж великі, і відрізнялися більш низьким процентом вілланської землі, домінуванням домену і вільних утримань, більш регулярним використанням найманої праці, значно більшим розшаруванням селянства, пануванням грошової ренти. Тим самим Є.О. Космінський визначив привильний шлях до розуміння тих відмінностей в економічних, соціальних і політичних позиціях баронства і лицарства, які давно відмічалися всіма дослідниками історії Англії, але не знаходили аргументованого пояснення. Виявлення цих відмінностей допомагає також зрозуміти соціальні основи політичного союзу між лицарством і містами, які зіграли важливу роль в політичному розвитку Англії у XIII–XV вв.

Особливу увагу в своїй монографії «Исследование по аграрной истории Англии XIII» [5] Є.О. Космінський звернув на своєрідний соціальний шар середньовічної Англії – вільне селянство, вперше вказавши на його соціальну неоднорідність.

Таким чином, в монографіях Є.О. Космінського була поставлена і в значній мірі вирішена на конкретному англійському матеріалі загальна проблема медієвістики–проблема впливу розвитку товарно–грошових відносин на аграрний устрій феодельного

села. Є.О. Космінський переконливо довів, що цю проблему неможливо вирішувати прямолінійно і однобічно, що в залежності від конкретних історичних умов товарно–грошові відносини можуть не тільки розкладати, але і консервувати феодальні зв'язки, і саме в Англії XIII ст. одночасно спостерігалися обидві ці тенденції.

Дослідження Є.О.Космінського, особливо його остання монографія [5], торкаються не тільки основних питаннь аграрної історії Англії, але і встановлюють звязок між аграрною, соціальною, і частково політичною історією. Він не займався спеціально вивченням політичної історії Англії, але глибокий соціальний аналіз характерний для всіх його робіт з аграрної історії, дозволив намітити нові шляхи дослідження і в області політичної історії цієї країни. Є.О. Космінський вперше звернув увагу на ворожість англійської феодальної держави до кріпосного селянства, на те, що посилення цієї держави у XII–XIII ст. супроводжувалося значним погіршенням правового положення вілланів, він підкреслив важливе значення юридичної теорії вілланства XII–XIII ст. для посилення експлуатації селянства.

В останні роки свого життя Є.О. Космінський почав дослідження соціально–економічних відносин в Англії більш пізнього часу – XIV–XV вв. С точки зору вченого, в Англії в період пізнього феодалізму почалася стагнація барщинного кріпосного господарства, і зростало та міцніло нове доменіальне господартво, яке було засноване на найманій праці, і мілке господарство особисто вільних селян. Це була епоха в розвитку феодального устрою, яка передувала початку його розкладання, але не означала цілковитого економічного занепаду, так як відмирання старих відношень змінилося новими – більш прогресивними.

Питанням особливості комутації феодальної ренти була присвячена його праця «Эволюция форм феодальной ренты в Англии в XI–XV вв.» [6].

Синтез дослідницьких доробок російських вчених був відображений в праці «Роль русских историков в разработке истории Англии» [3].

Проблеми російської історіографії аграрних відносин в Англії були викладені в статті «Аграрная история Англии и русская историческая школа» [1]. В ній він визначає одну з основних проблем дослідження історії Англії – важкість праці в англійських архівах, орієнтує дослідників на вивчення XV ст., визначає недостатньо розроблені питання генезис феодальної вотчини, зв'язку вивчення аграрної історії з історією розвитку міст, промисловості, торгівлі, політичного впливу, зовнішніх відносин.

Визначення прерогативних напрямів пролонгації дослідження англійської аграрної історії в середні знайшло відображення в працях «Вопросы аграрной истории Англии в XV веке Англии» [9], «Английское крестьянство в XIII веке» [2],»Изучение истории крестьянства и аграрных отношений в Англии» [7].

Таким чином, в своїх дослідженнях Є.О. Космінський використовуючи широку джерельну базу, зокрема «Сотенні Свитки» та «Посмертні розслідування» висвітлює проблемні питання англійської аграрної історії. В своїй дослідженнях вчений дійшов висновку, що організація маноріального устрою була спричинена бажанням феодалів відбирати у селян значну частину їх власного прибутку. Наслідком такого явища стало бажання останніх захистити свою власність від зловживать сеньйорів, що обирало форму боротьби народних мас або так званої класової боротьби, яка в свою чергу була рушійною силою історичного процесу в радянському формаційному підході до вивчення історії.

Список використанних джерел

1. Косминский Е.А. Аграрная история Англии и русская историческая школа / Е.А. Косминский // Проблемы английского феодализма и историографии средних веков. – 1963. – С.113–124.

2. Косминский Е.А. Английское крестьянство в XIII веке / Е.А. Косминский // Средние века. – 1942. – №1 – С.43–65.

3. Косминский Е.А. Роль русских историков в разработке истории Англии / Е.А. Косминский // Проблемы английского феодализма и историографии средних веков. – 1963. – С.61–83.

4. Косминский Е.А. Английская деревня в XIII в. / Е.А. Косминский – М.: Издательство академии наук СССР, 1935. – 278 с.

5. Косминский Е.А. Исследование по аграрной истории Англии XIII. в. / Е.А. Косминский – М.: Издательство академии наук СССР, 1947. – 493 с.

6. Косминский Е.А. Эволюция форм феодальной ренты в Англии в XI–XV вв. / Е.А. Косминский // Проблемы английского феодализма и историографии средних веков. – 1963. – С.234–261.

7. Косминский Е.А. Изучение истории крестьянства и аграрных отношений в Англии / Е.А. Косминский // Проблемы английского феодализма и историографии средних веков. – 1963. – С.125–145.

8. Косминский Е.А., Лавровский В.М. История манора Брамптона в XI–XVIII вв. / Е.А. Косминский, В.М. Лавровский // Средние века. – 1946. – №2 – С.190–221.

9. Косминский Е.А. Вопросы аграрной истории Англии в XV веке Англии / Е.А. Косминский // Проблемы английского феодализма и историографии средних веков. – 1963. – С.146–176.

Дубинський В.И, Полякова Л.И. Проблемы английской аграрной истории в трудах Е.А. Косминского

Марксистская историография как основа для изучения формационного развития человечества. Анализируется советская историография аграрных отношений в Англии на примере трудов Е.А. Косминского. Определяются основные проблемы аграрной жизни Англии.

Ключевые слова: *советская историография, аграрные отношения, феодализм, Е.А. Косминский, феодальная рента, классовая борьба.*

Dubinskiy, V.I., Polakova, L.I. Problems of English agrarian history are in labours of E.O. Kosminskogo

Marxist historiography as basis for the study of structure development of humanity. Soviet historiography of agrarian relations is analysed in England on the example of labours of E.O. Kosminskogo. The basic problems of agrarian life of England are determined.

Key words: *soviet historiography, agrarian relations, feudalism, manor, feudal rent, class struggle.*

УДК 94(37):930.2Драгоманов

Лагодзінський В.В.

Оцінка М.Драгомановим античних римських авторів

Аналіз наукової спадщини Михайла Драгоманова свідчить про його самостійність у висновках, які спираються на ґрунтовну обізнаність з антикознавчою проблематикою, цілком задовільним володінням мовами джерел і європейської історіографії, сучасними йому методологічним інструментарієм. Повернення «невідомого Драгоманова», Драгоманова–антикознавця в сучасну вітчизняну історіографію сприятиме не тільки більш об'єктивній оцінці творчості самого вченого, а й сприятиме розвитку антикознавчих студій в сучасній Україні. Ґрунтовність античних студій Драгоманова, а також той факт, що вони здійснювалися на початковому етапі його наукової творчості, дозволяють стверджувати про значний вплив, який вони справляли на визначення основних світоглядних орієнтирів вченого, його кругозору.

Ключові слова: *Михайло Драгоманов, історіографія, історія Риму.*

У попередніх наших статтях ми вже говорили про актуальність для історичної науки вивчення антикознавчої спадщини Михайла Драгоманова [10;11;12]. Ця спадщина, як і її дослідження, є неодмінною частиною «драгоманознавства» – при всій умовності цього терміна [7;8;9]. Можна погодитися з висновком Юлії Куценко про недостатню дослідженість античних студій Михайла Драгоманова [9], обмеженість джерельної бази при виконанні цих досліджень [9]. Сьогодні в українській історичній науці ситуація поступово змінюється. З появою спеціальних розвідок В.Гарнаги [1;2], А.Ігнатьєвої [6], О.Петречка [13], В.Ставнюка [14] і тільки–но згаданої Ю.Куценко розширюється не тільки коло залучених джерел, а й тематика досліджень. У них, вже традиційно, приділяється увага його історико–теоретичним та методологічним працям, вивченню римської історії доби громадянських воєн та імперії, а в статтях В.Гарнаги здійснена спроба аналізу уявлень Драгоманова про давньогрецьку історію, історію Риму царської доби та періоду ранньої республіки, залучено для аналізу історичних поглядів твори популярного характеру, таких, в особливості, як «Рай і поступ» [3] та «Заздрі боги» [4]. У цій статті ми спробуємо ще розширити коло досліджуваних в рамках «драгоманознавства» питань, звернувши увагу на оцінки Драгомановим античних римських авторів, особливостей їх сприйняття римської історії, впливів їх «присудів», за термінологією Драгоманова, на судження істориків нової доби.

Для Драгоманова очевидна схожість поглядів письменників грецьких і римських: «Мы с умыслом постоянно показывали сходство понятий греческих писателей и римских» [5,с.83].

Він неодноразово підкреслює вплив оцінок античних авторів щодо історії Греції і Риму на всю пізнішу історіографічну традицію. «Обозрев в подробностях понятия римских писателей о ходе римской истории, – пише він в своїй праці по Таціту, – мы могли наглядно убедиться, что понятия эти почти целиком нашли себе место и в сочинениях новых европейских писателей» [5,с.89]. Це особливо помітно при оцінках творів європейських істориків XVIII ст., як, наприклад, Монтеск'є. Про нього Драгоманов схиляється до оцінок Ам. Тьєрі, якого й цитує: «Монтескье, блестящий мыслитель и гениальный политический аналитик, в конце концов есть не что иное, как патрицийоппозиции времен первых Цезарей, Тацит, одаренный пророческою силою, обозревающий всю историю римскую с чувствами, предрассудками и огорчениями современника Домициана» [5,с.310–311].

Але подібний вплив зберігається, на думку Драгоманова, і для всієї першої половини XIX ст., як це видно із аналізу творів Г.Вебера, що, у свою чергу, спирається на присуди з цього питання Теодора Моммзена «Также со значительными ограничениями можно принять и общее всем римским писателям объяснение всех последующих бедствий

Рима чрезвычайным увеличением государства; это объяснение, как можно видеть на приведенных выше выдержках Вебера и как увидим ниже, на Монтескье, целиком заимствовано из древних писателей и новыми историками, которых взгляды на ход римской истории вообще не очень много отличаются от взглядов Саллюстия и других древних историков и моралистов» [5,с.76–77]. Це й зрозуміло, вплив оцінок римських авторів на присуди мислителів нового часу завжди буде відчуватися і кожний, хто читатиме Салюстія чи Таціта буде знаходитися перед спокусою розділити їхні думки щодо Римської республіки і її занепаду, щодо громадянських війн і переходу до Імперії: «Предилекция наших отцов к внутренней истории Рима, – солідаризується Драгоманов з Амедеєм Тьєрі, – объясняется, по словам Тьерри, еще одной причиной: поэтичностью и картинностью этой истории с высоты Капитолия. «Мы любим представлять себя римлянами, и без больших колебаний мы становимся патрициями, современниками Сципионов и Гракхов, актеров во внешних завоеваниях и во внутренней политической борьбе. Мы всходим в нашем воображении на трибуну на форуме, где гремели такие красивые бури; мы занимаем место на скамьях сената, который приветствовали далекие цари и народы как собрание богов. Свобода бросает на сцену магический свет, который, увеличивая людей, поставленных на первом плане, вырезывает их из тени, облекающей остальное. Такова поэтическая иллюзия, которая окружает аристократию, что она продолжается и в ее истории. Увлеченный интересом зрелища, ни читатель, ни автор не заботятся о том, на чей счет игралась в республиканском Риме, на театре форума домашняя драма, которая имела своим последствием порабощение рода человеческого и опустошение мира» [5,с.311].

Для Драгоманова очевидна необхідність критичного ставлення до свідчень і суджень античних авторів. При цьому, для грецьких авторів це вже, на його думку, значною мірою зроблено завдяки зусиллям Дж.Грота: «То, что мы желаем для римской истории и римских писателей, в значительной степени сделано уже в отношении к истории и литературе греческой, особенно благодаря трудам Грота. Грот именно приложил в обширных размерах сравнительный прием к истории греческой и к приговорам греческих писателей» [5,с.93].

Вітає він подібний підхід і до римських джерел, вбачаючи його початок у працях Ам. Тьєррі та Мерівела («Меріваля» у транскрипції Драгоманова): «то самое, что сделано в отношении к греческой истории и литературе, должно быть сделано и над римской. Начало положено, и опять англичанином – Меривалем» [5,с.94].

Для Драгоманова особливо важливим здається з'ясувати об'єктивність античних авторів у їх висвітленню ходу римської історії. «Является вопрос, насколько и теперь беспристрастным историком могут быть оправданы и признаны симпатии и антипатии древних писателей, какова была та мерка, тот идеал, с которым относились древние к разным эпохам своей истории, насколько они могли правильно понять причины исторических явлений и смены эпох, словом, какова была философия истории древних и как она влияла на произнесение ими приговоров о той или другой исторической эпохе, о том или другом историческом явлении» [5,с.35].

Драгоманов вважає, що для античних, та й взагалі стародавніх письменників, характерні віра у те, що історичні факти залежать від волі вищих сил, віри у втрату золотого віку і поступовий занепад людського щастя через непокору людей волі богів, послаблення пошани до богів, посилення людської погорди та занепад моралі, у те, що «боги и фортуна дают людям и народам счастье и несчастье то по капризу и зависти, то по справедливости, в награду добродетелей и наказание проступков» [5,с.40]. Для Драгоманова це особливо помітно у творах давньогрецьких авторів – Гомера: «Не будем останавливаться на всем известных понятиях о непосредственном вмешательстве богов в действия людей и народов, которые высказываются в гомеровских поэмах» [5,с.38], Геродота: «Обращаемся для характеристики понятий об этом вопросе у греческих историков к Геродоту, который представляет особенный интерес потому, что у него можно найти различные оттенки мнения о вмешательстве богов в судьбу отдельных лиц и народов» [5,с39] та інших. Але прикладів такого впливу вищих сил багато і в літературі, як пише Драгоманов, «римських моралістів». Він зосереджується в своєму аналізі цього питання на творах римських істориків, особливо Саллюстія і Таціта, і, навівши приклади з цих авторів, підсумовує: «Естественно, что такого рода объяснения исторических событий, даже в той форме, которая меньше допускает произвола фортуны, в форме награды и наказания за поступки лиц и народов, не

вели древних историков к необходимости исследовать внутренние причины явлений, причины изменений быта, форм государства, их темных и светлых сторон. Это были готовые, предвзятые заключения, и историку только оставалось кое–как приладить к ним факты» [5,с.42].

Ця філософія історія визначається відсутністю ідеї прогресу: «Древние не имели понятия об идее прогресса; древние также мало признавали и законосообразность в исторических явлениях и мало обращали внимания на внутренние, социально–политические причины исторических явлений, мало были в состоянии понять органичность роста в учреждениях и вообще жизни народа и связь между собою различных периодов истории одного народа» [5,с.37], ідеалізацією минулого та віддалених країн чи народів «У древних писателей, рассуждавших о ходе истории и причинах исторических фактов, можно различать два рода понятий для объяснений исторических явлений. Оба цикла понятий на этот счет идут почти параллельно и одновременно между собою. Первый ряд таких понятий представляет убеждение, что исторические факты зависят от воли нескольких или одного верховного существа, которое, то по капризу, по злобе и зависти, то вследствие нарушения человеком его распоряжений, оскорбления святыни или недостаточного усердия в заявлении почитания, или, наконец, нарушения человеком известных нравственных понятий, вследствие преступлений, наносит человеку и народу бедствия, и наоборот, то по капризу же, то в награду, возвышает человека и народ к счастью и величию. Второй ряд понятий о ходе исторических явлений сводится к положению, что в давно прошедшем люди пользовались полным счастьем, но чем дальше, жизнь становится хуже. Это мнение связывается с предыдущим тем, что первая утрата золотого века и постепенный упадок человеческого счастья обусловливается неповиновением человека воле богов, а далее ослаблением почтении к богам, усилением гордости и упадком нравственности» [5,с.37–38], пошуками етичного ідеалу в минулому – «стародумством», за влучним висловом Драгоманова «Таковы основные черты понятий древних, преимущественно римских, писателей о старых временах, о настоящем и, отчасти, о будущем, таковы представления их о ходе римской истории. Эти представления, как видим, весьма неблагоприятны для эпохи гражданских войн в римской истории и эпохи Римской империи, и напротив чрезвычайно благоприятны для древнейших времен вообще и времен старой республики в частности. Кажется, мы не очень ошиблись, если, за неимением другого, более удобного, термина для такого рода идей, назвали его стародумством» [5,с.89].

Така ідеалізація минулого помітна як у грецьких, так і в римських авторів. При цьому, віра в ідеї золотого віку в античному суспільстві в ході історичного розвитку тільки посилюється: «Основные идеи легенд о золотом веке до того были крепки в умах древних писателей, что только немногие из них, сравнивая настоящее с прошедшим, сознавались в том, что первое превосходит второе, а по большей части самым произвольным образом идеализировали прошлое, и чем более шел прогресс нравственных и политических идей, чем более поэтому возбуждалось недовольство настоящим, тем более идеализировалось прошлое, тем более прошлому навязывались такие черты, которых у него не могло быть ни под каким видом» [5,с.45]. В Греції це знаходить своє вираження в характерній зміні оцінок минулого кращими письменниками Еллади. Так, Фукідід, який, на думку Драгоманова жив у часи, коли ще відчувалася різниця сучасного йому цивілізованого стану Афін і варварством милого часу та низьким рівнем цивілізації сусідів, говорить, що «первобытное время не дало ничего великого ни в военном отношении, ни в чем–либо другом» и изобразил героическое время Эллады, как время бедности, пиратства и разбоев, употребляя такой же прием к реставрации героического времени по Гомеру, какой употребляют новые историки, напр. Грот [5,с.45]. Але вже його молодші сучасники (очевидно, під впливом того прогресу, про який говорить Драгоманов) ідеалізують минуле і шукають моральний ідеал в інших країнах: «Прошло несколько времени, и греческие историки начинают навязывать древнейшему времени не только идеи справедливости и великодушия, но даже миролюбия, отыскивают, наконец, в прошлом такое лицо и страну, к которой привязывают все свои идеальные стремления, Ликурга и старую Спарту, о которых, как известно, греческие историки раннего времени говорили далеко не то, что последующие, начиная с Ксенофонта и до Плутарха. Параллельно с этой идеализацией прошлого шли или идеализация отдаленных стран и народов, или утопические представления о таких странах, как Платонова Атлантида» [5,с.45].

«Римские писатели, – продовжує Драгоманов, – также не имели сознания об идее прогресса и так же произвольно идеализировали прошлое и отдаленные земли» [5,с.44]. Для деяких з цих письменників, подібно до Фукідіда в Елладі, теж існував час, коли в сучасності бачили багато хороших рис, яких бракувало минулому, – принаймні недавньому минулому. Це був час при початках імперії, так званий «вік Августа». Щодо нього одночасно декілька римських письменників висловили ряд суджень, які деякими пізнішими мислителями сприймалися за початок усвідомлення ідеї прогресу, а деякими навіть за передчуття язичниками народження Христа і настання царствія Божого [5,с.44]. Тут Драгоманов наводить в якості найяскравіших прикладів знамениту четверту еклогу «Буколік» Вергілія і деякі місця з Сенеки: «Особенно выдающиеся из подобных мест римских писателей мы находим у Вергилия и Сенеки» [5,с.44]. В наші задачі не входить детальний аналіз цих прикладів. Зауважимо тільки, що для Драгоманова, попри загалом високу оцінку цих письменників, очевидна відсутність у них послідовних історичних понять: «Посмотрим же на эти мысли у названных писателей, и мы наглядно увидим, и как несовершенны и произвольны были исторические понятия римских писателей, и как утопична мерка, с которой относились к жизни» [5,с.44], – говорить він на початку свого аналізу, а навівши найяскравіші приклади їхніх історичних поглядів, підсумовує: «Приведенные выдержки из Вергилия и Сенеки представляют нам изложение теорий кругового вращения в жизни человечества: от счастья к беззакониям и бедствиям и опять к счастью» [5,с.49].

Ще песимістичнішими (а для Драгоманова історичні погляди античних авторів загалом здаються песимістичними: «… все они действительно большие пессимисты», – зауважує він [5,с.51]) виглядають погляди Горація, Лукреція та Лукана, для яких «…круг развития жизни в мире оканчивался не возрождением, а просто уничтожением» [5,с.49].

Таким чином, робить висновок Драгоманов, обидва погляди римських письменників на хід історії різняться в деталях: «…одни ожидали возрождения мира, другие не ждали его» [5,с.50], але сходяться в головному: «отношении к ходу жизни мира и человечества от начала до своего времени оба мнения совершенно согласны: оба полагают золотой век позади и затем постепенное ухудшение людей» [5,с.50].

Не тільки поети та філософи, а й римські історики схильні до ідеалізації минулого і песимізму щодо сучасного їм життя. Драгоманов зараховує до них і уже згаданого Лукреція, і Ціцерона, але й Тіта Лівія і Таціта.

Своєрідність оцінок римськими авторами історії Риму, її ходу, на думку Драгоманова, полягає в тому що це саме «римські письменники», «дети Рима латинского и квиритского» – цитує Драгоманов Амедея Тьєрі [5,с.310]. Звідси й зосередження на зображенні життя аристократії і двору столиці при одночасному ігноруванні життя провінцій «…те черты, на которые жалуются сатирики и моралисты, относятся почти исключительно к жизни столицы, и преимущественно аристократии и двора, а отнюдь не могут служить выражением жизни провинций, добрые нравы которых признают сами римские писатели» [5,с.52–53], і нерозуміння «зовнішнього» значення історії Риму, а отже – й нездатність вірно зрозуміти й історію «внутрішню». «От … поклонения авторитетам старых римских писателей, – зауважує Драгоманов, – и писатели новые увлекались только внутренней историей Рима и не могли оценить вовсе внешней его истории» [5,с.310–311]. Подібні підходи характерні навіть для Таціта. «Тацит, – пише Драгоманов, – при своем желании быть беспристрастным, не мог вовсе обойти того обстоятельства, что провинциалы сочувствовали установлению империи и не доверяли сенату, но он намекнул на это обстоятельство только отрицательным оборотом речи, не высказал ни малейшего сочувствия отношениям империи к провинциалам и все свои симпатии обратил к старым временам «консульства и свободы». Что же касается до эпохи гражданских войн, то Тацит даже Гракхов отнес к числу «мятежных трибунов» [5,с.88].

Лише юрисконсульти, на думку Драгоманова, становлять виняток в ставленні до римської імперії і до періоду громадянських війн. «С течением времени, – пише він, – из римской интеллигенции выделилась часть, которая присоединилась к правительству, старалась о продолжении дела, начатого в революционную эпоху, т.е. уравнения сословий и облегчения младших членов семьи, общества и государства, слишком угнетенных староримским строем. Это были юрисконсульты. Но огромное большинство римских писателей и историков до конца пребыло верно староримским

идеалам, до конца не хотело видеть во времени после древнего Катона ничего, кроме разврата, кровопролития и постыдного рабства» [5,с.78].

Причина, на думку Драгоманова, полягає в «дивовижній асиміляційній силі» Риму» [5,с.313,315], яка навіть вихідців з провінцій, людей нових, подібних Цицерону та Лукану, примушувала ставати на точку зору консервативної партії і староримських ідеалів.

Ще одна своєрідність римських авторів полягає в їх неувазі до питань соціально–політичних, усе зводиться до морально–педагогічних причин [6,с.189], навіть до, на перший погляд, педагогічної, а насправді – майже дитячої наївності.

Особливо яскраво це проявляється в творах Саллюстія – «в разных местах истории заговора Катилины и Югуртинской войны, в двух политических письмах к Юлию Цезарю, в оставшихся фрагментах истории Рима» [5,с.60]. На думку Драгоманова, Саллюстій «…всех характернее резюмировал нравственно–политическую лексикологию римских писателей» [5,с.65] і його судження «прекрасно характеризует римские исторические и политические мнения» [5,с.60]. «…Мы, – зауважує Драгоманов, – не видим почти вовсе внимания к политическо–социальной стороне быта республики; нет речи ни о значении народа, ни учреждений, все сводится исключительно к морально–педагогическим причинам и мерам. Страх врагов напугал римлян – раздоры прекратились; немногие честные люди взяли в руки правление – и наступило царство отличных нравов и величайшего согласия. …С завоеванием Карфагена и расширением римского господства, не только прошел спасительный страх врагов, но возросли гибельные богатства; «спокойствие и обилие привели за собою то, что обыкновенно бывает в счастии, роскошь и гордость; стали почитаться не более добродетельные, ибо все были равно развращены, но более богатые и сильные; вдобавок, нравы предков изменились с необыкновенною быстротою, молодежь испортилась от роскоши и жадности (luxu atque avaritia) до того, что все поколение ни само не могло жить скромно, ни терпеть скромности у других. Начались ссоры, власть сената превратилась в деспотизм, народная свобода в своеволие» [5,с.64–65].

Таке бачення ходу римської історії характерне не тільки для Саллюстія. «Подобным образом объясняют перемены в жизни республики все почти римские писатели – Лукан [5,с.60], Веллей Патеркул, Флор, Таціт, Ювенал – стверджує Драгоманов, посилаючись на відповідні місця в указаних авторів [5,с.65]. Консервативний, винятково моралістичний погляд римських письменників на епоху громадянських війн і перехід до імперії мав і цілком практичні наслідки. Драгоманов негативно їх оцінює. «Главная беда – пише він – и главный источник смут в увеличении римского государства состоял, говорим, не в том, что оно было велико и богато, а в том, что в нем права не были равномерно распределены. …Этой–то социальной, правовой причины движения почти вовсе и не заметили в эпохе гражданских войн и империи римские моралисты–историки, как не заметили такой же неправды в старом республиканском времени. Тому причиною была, кроме предвзятого стародумства, политически–социальная, а часто – моралистическая точка зрения на исторические явления и эпохи…» [5,с.70–71]. Для Драгоманова стародумство римських письменників відвертало їх від революційного руху. Вони, подібно до Катона і Ціцерона, ставали в ряди захисників status quo і таким чином, як зауважує Драгоманов, «открывали дорогу отъявленным эгоистам» [5,с.84], справляли шкідливий вплив на практичний хід справ у державі [6,с.189]: «…даже и те, которые давали советы фактическим правителям, обращали внимание их совсем не на главную сторону вопроса» [5,с.84].

Таким чином, оцінки Драгомановим античних і в особливості римських авторів характеризуються самостійністю, що значно вирізняє його праці з поміж як сучасної йому історіографії, так і поглядів наступних поколінь антикознавців.

Список використаних джерел

1. Гарнага В.П. Творчість Корнелія Тацита у дослідженнях М.П. Драгоманова // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Черкаси, 2010. – Вип. 182. – С.27–33.

2. Гарнага В.П.: Царський і республіканський Рим в антикознавчих дослідженнях М.П. Драгоманова / В.Гарнага // Історіографічні дослідження в Україні [Текст]: [зб. наук. пр.] / Нац. акад. наук України, Ін–т історії України; [редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.]. – К.: Ін–т історії України, 2011. – Вип. 21. – С.86–102.

3. Драгоманов М. Заздрі боги (із серії популярних видань) // Пам'яти Михайла Драгоманова: збірник / за ред. Я.Довбищенка. – Х.: ПОЮР, 1920. – С.91–111.

4. Драгоманов М. Рай і поступ. – Б. м., 1915. – 75 с.

5. Драгоманов М.П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М.П. Драгоманов. – К.: Университетская типография, 1869. – Ч.І. – VIII, 415 с.

6. Ігнатьєва А. Судження римських істориків про імперію та імператорську владу в оцінці М.П. Драгоманова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць. – Х., 2007. – Вип. 10. – С.185–193.

7. Куценко Ю.Ю. Історіографічний образ Михайла Драгоманова в творчості І.Лисяка–Рудницького // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон: ХДПУ, 2002. – Вип. 8. – С.54–59; її ж. Відображення особистості Михайла Драгоманова в наративних джерелах // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон: ХДПУ, 2004. – Вип. 17. – С.49–57.

8. Куценко Ю.Ю. Невідоме дослідження про Михайла Драгоманова // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон: ХДПУ, 2009. – Вип. 30. – С.198–210.

9. Куценко Ю.Ю. Сучасне драгоманознавство: стан та перспективи розвитку // Література та культура Полісся [Текст]: збірник наукових праць. Вип. 63. Історико–культурний простір та його наповненість окремими явищами / Відп. ред. та упоряд. Г.В. Самойленко; Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. – Ніжин: НДУ ім. М.Гоголя, 2011. – С.162–185.

10. Лагодзінський В.В. Елліністичні студії Михайла Драгоманова // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. К.: ВІР УАН, 2012. – Вип. 61. (№6) – С.109–114.

11. Лагодзінський В.В. Михайло Драгоманов про сенс історії Риму // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. К.: ВІР УАН, 2012. – Вип. 62. (№7) – С.90–94.

12. Лагодзінський В.В. Щодо початків підготовки Михайла Драгоманова як антикознавця // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України. К., 2012. – №1/2012 [61]. – С.113–120.

13. Петречко О. Античні студії Михайла Драгоманова // Хроніка 2000: Український культурологічний альманах. – 2010. – №2(84). – С.433–441.

14. Ставнюк В.В. Роль античних студій у формуванні історико–філософських поглядів Михайла Драгоманова // Український історичний журнал. – 1998. – №6. – С.46–54.

Лагодзинский В.В. Оценка М.Драгомановым античных римских авторов

Анализ научного наследия Михаила Драгоманова свидетельствует о его самостоятельности в выводах, которые опираются на основательную осведомленность с проблематикой антиковедения, целиком удовлетворительным владением языками первоисточников и европейской историографии, современным ему методологическим инструментарием. Возвращение «неизвестного Драгоманова», Драгоманова–антиковеда, в современную отечественную историографию будет содействовать не только более объективной оценке творчества самого ученого, но и развитию антиковедчесих студий в современной Украине. Основательность античных студий Драгоманова, а также тот факт, что они осуществлялись на начальном этапе его научной деятельности, позволяют утверждать о значительном влиянии, которое они производили на определение основных мировоззренческих ориентиров ученого, его кругозора.

Ключевые слова: *Михаил Драгоманов, историография, история Рима.*

Lahodzins'kyi, V.V. Assessing Drahomanov ancient Roman authors

Analysis of the scientific legacy of Michael Dragomanova demonstrates his independence in the conclusions, which are based on a thorough knowledge of antykoznavchoyu issues, satisfactory Languages sources and European historiography, his contemporary methodological tools. Return of «unknown Dragomanova» Drahomanov–antiquity to the modern national historiography will not only be more objective assessment work of the scientist, but also promote the development antykoznavchyh Studies in Contemporary Ukraine. Thoroughness of ancient studies Dragomanov, and the fact that they were carried out at the initial stage of his scientific work, suggest the significant impact they kept on defining the basic ideological orientations scientist, his outlook.

Key words: *Mykhailo Drahomanov, historiography, the history of Rome.*

УДК 66.01.1(4Укр)

Полянський Ф.І.

Творча спадщина Юрія Липи як джерело української політико–психологічної думки

З'ясовано стан досліджень з етнопсихологічних проблем політики. Проаналізовано основні праці Юрія Липи та визначено їх місце в історії української політико–психологічної думки.

Ключові слова: *духовність, історія, політичні процеси, психологія, українська раса.*

Історія української політичної психології, на сьогоднішній день, залишається малодослідженою. Передусім, злиденність молодої науки обумовлена об'єктивними причинами – дискусіями щодо предмету дослідження, формування методології науки, засиллям «старших родичів», політології, історії і філософії. Можна виділити і суб'єктивні – українські, засилля марксистсько–ленінських догматів, антирадянською спрямованістю українських вчених, які водночас були і політичними діячами, слабкістю українських наукових шкіл.

Тому пошук «інтелектуальних коренів» політичної психології, як зазначає М.Слюсаревський, це сьогодні не тільки предмет пізнавального інтересу, а й передумова його дальшого поступу [1,с.107].

Один з шляхів розвитку української політичної психології – займають дослідження етнопсихологічних проблем політики. Серед плеяди науковців (І.Мірчук, О.Кульчицький, І.Лисяк–Рудницький, Д.Чижевський, В.Янів, Я.Ярема та ін.), які досліджували етнопсихологічну тематику, важливе місце посідає спадщина Юрія Липи (1900–1944).

Аналізувати політичні процеси, Ю.Липа почав ще юнаком. Серед ранніх його творів відмітимо книжку «Королівство Київське по проекту Бісмарка». У ній аналізуючи проект Бісмарка стосовно самостійності Української держави, Ю.Липа наголошував на необхідності утворення держави в межах етнографічних земель, де проживають українці. З огляду на це справедливо називають працю сімнадцятирічного одеського юнака першим аналізом європейської політики і місця Української держави в ній [2,с.51].

Досліджуючи роль і місце літератури у боротьбі за відродження української духовності, розбудови нації та виборення незалежності України Ю.Липа видає фундаментальну літературознавчу працю «Бій за українську літературу» [2,с.52]. У цій праці автор досліджує українську літературу від найдавніших часів, відзначає її контекстуальність в європейському літературному процесі, з'ясовує роль слова у формуванні свідомості нації, розкриває феномен творчості, виокремлено роль і місце митця у суспільстві.

Вихід у світ праць «Українська доба» і «Українська раса», свідчить про ґрунтовність власного політичного бачення українського шляху і перспектив руху за здобуття державності Ю.Липи. Полеміка навколо викладених ідей, підштовхнула автора до більшого. Ю.Липа видає пенталогію політичних праць – «Призначення України», «Чорноморська доктрина», «Розподіл Росії», «Панування, Труд і Лад» та «Russland und seine geopolitischen Moglichkeiten» («Росія та її геополітичні можливості»).

«Призначення України», за висловом автора, це спроба «синтези первнів України» мала продовжити традицію зв'язку між народом і долею («Провиддіням»), відповідальності національних лідерів і кожного громадянина за долю українського народу. У роботі аналізуються головні політичні сили в тогочасній Європі і фокусується думка про підстави українському світу стати одним з центрів політичних впливів. Автор вводить у науковий обіг поняття геополітичні ознаки української території, визначає поняття українська раса, досліджує впливи трьох первенів – трипільців, еллінів і гот – на утвердження української раси у Київській державі і впливу різних «домішок»

у функціонуванні національного організму. Ю.Липа простежує втілення основних генеральних ідей в українській еліті.

Наприклад, у параграфі «Підсвідомість в основі» характеризуючи поняття «нація» у межах протиставлення «чужий» – «свій», Ю.Липа зазначає що, «своє» є «підсвідоме ... прийшло від тисячоліть; було впродовж дуже довгого часу виразним наказом, свідомим звичаєм, врешті перейшло в відрух». Досліджуючи «органічні збірні ритми почувань», автор доходить висновку, що етнопсихологічні процеси в політичній сфері, «теорія психології в спокійних часах XIX століття, особливо континентальна, досі не визнавала і не розуміла» [3,с.13–14].

Етнічний фактор у політичних процесах стає важливим об'єктом дослідження, адже у 30– рр. XX ст. в Італії формується фашизм у трактуванні Мусоліні, а у Німеччині – нацизм Гітлера, а у СРСР утверджується націонал–більшовизм Сталіна. Критично оцінюючи політико–ідеологчну складову цих напрямків, Ю.Липа бачить майбутнє України в мобілізації своїх духовних сил: пізнанні самих себе, свого «Я», своє минулого та традицій.

Ідеї україноцентричності, за визначенням Ю.Липи, мали відігравати важливу роль у формуванні духовності українців. Для українця координатором має бути Україна. «Це є така ж нормальна річ для духовності визначати свій край за середину світу, як для одиниці фізично здорової визначати свій власний організм за найдовершеніший» [3,с.165]. Таким чином, автор пропонує свій шлях розвитку – традиційний український.

У своїй концепції Ю.Липа на перше місце ставить відчуття расового організму, з постійною загрозою ззовні. Здатність раси до боротьби назовні – це важливіше, ніж усі основоположні ідеї народу. Впорядкування того, що вже є біологічно в українцях, їх відвічних будівничих цінностей. Одиницею українського народу є асоціативна група. Змістом цього впорядкування є велика українська культура, свідомість характеру раси, свідомість у державності, торгівлі, освіті, керівництві [4].

Відчуття власної раси, «свідомість роду», за дослідженням Ю.Липи, є важливим чинником мобілізації людських ресурсів. На думку автора, саме завдяки такому психічному феномену нації відбулась Київська Козаччина 1855 р., українізація військових частин російської армії у період Першої світової війни. Другою прикметою цього феномену є процес «чисто расового, самохітнього очищення від чужинців». Для прикладу цього твердження, наводить події Української національної революції 1917–1923 рр., добровільна втеча заселених царатом росіян з української території 1917 р.

У цьому контексті цікавим є розуміння національного відродження, яке Ю.Липа, позначає як «відпорність української раси». Автор замічає, що теорія «відпорності» не пояснюється ні з позицій націоналізму (наявності проводу), ні освіченості (наявності шкіл), ні культурності (наявності традицій), а тому, що ця «певність оперта на підсвідомому відчуванні вартости якогось глибшого феномену в глибині раси».

«Можна заборонити одиниці говорити її мовою, можна вчити її дітей тільки чужою мовою, можна втискувати в їх голови цю чужу мову. Але, – як вважає Ю.Липа, – чим натиск є раптовіший, сильніший, тим відпорніша затиснена клітина. Коли ж прийдуть, скажімо, якісь політичні чи суспільні події, які ослаблять цей натиск, наступає такий швидкий, такий потужний і цілковитий вибух клітин, що відбудова мовна, інтелектуальна, духовна й моральна стихійно затирає сліди всякого утиску». Позицію автора підтверджують численні приклади з політичної історії України.

Для окреслення української раси Ю.Липа використовує чотири методи: антропологічний, історичний, демографічний і психологічний. Психологічному методу відводиться автором найважливіша роль. Психологія народу настільки тісно переплетена з його історією, що це надало підстави Ф.Медвідю і В.Барану, стверджувати про історично–психологічний метод [5].

На основі використання історично–психологічного методу Ю.Липі вдалось простежити психологічні властивості людності трипільської, готської, еллінської культур і їх вклад в український етногенез. Так, за дослідженнями автора, трипільський первень приніс в українську расу такі психологічні властивості: енергійність, витримку, відвагу, обережність, невідступність; еллінський – прив'язаність до обрядів та традицій; готський – сильний характер, відчуття спільності та дисципліни, непорушність слова,

організованість [3]. Це яскравий приклад впливу культурно–господарського типу на психологічні властивості етносу.

Серед об'єктів розгляду різних груп велику увагу привертають дослідження еліти як виразника національного організму. Національну еліту Ю.Липа розглядав з позицій еллінізму і готизму, тобто виходячи з таких властивостей – експромту, ефекту несподіваності, натхненності і відповідно продуманості і розміреності. Еллінський тип лідерства – це людина, що має чітку структуру мислення, творчий підхід до організації нового життя суспільства, не схильний до консерватизму, сильна воля до влади. Готичний тип – лідер–символ своєї групи, узагальнений образ духу спільноти, відданий традиціям свого народу, солідарний з членами референтної групи. Отож, політичний лідер в еллінстві – це митець–творець, а в готизмі – командний лідер («висловник ритму традицій своєї групи»).

Характеризуючи проблему політичного лідерства в історії України, Ю.Липа відмічає: «Українські герої – це висловники туги й праці багатьох поколінь. Вони завершують собою повторність і уяскравлюють традицію. Їхня особиста творчість – це завжди тільки одна сильна мелодія, що вплітається в потужний спів раси». Так, великий цар Понту Митрадат VI Евпатор, через сімсот років продовжив державотворчі традиції Пантикапеї та інших полісів Північного Причорномор'я. Великий князь Русі Святослав Завойовник через п'ять століть успішно повторив готський бойовий волзько–закавказький шлях. Великий князь Русі Володимир Великий успішно завершив процес християнізації українських земель, започаткований апостолом Андрієм. «Не можна собі уявити потужних постатей Ярослава Мудрого й Осмомисла, вважав Ю.Липа, без попередньої, дуже довгої системи традицій. Богдан Хмельницький завершував два–три століття козацької стратегії й устрою. Навіть Симон Петлюра не висловив би того, що висловив, без попередньої, майже столітньої мурашиної праці української еліти» [3]. Отож, давність нації (української раси) обумовлює командний тип лідерства, схильність до консерватизму, повторюваність політичних процесів.

Характеризуючи хиби української еліти, Ю.Липа вводить і поняття «пораженство». Пораженство – концептуальний відхід людини від свого національного «Я», психічне відчуження української інтелігенції. Влучним висловом, що характеризує таке явище, на думку автора, є слова апостола Павло: «Їх Богом є черево, а їх кінець – погибель». До їхнього числа автор відносить Сковороду, Гоголя, Метлинського, Гребінку, П.Куліша, М.Костомарова, М.Драгоманова, М.Грушевського тому, що вони у своїх працях заперечували теорія самобутності української раси і не вважали її як самостійний національний організм.

Викладені ідеї у книзі «Призначення України» знайшли продовження у творенні наступної концептуальної геополітичної книги «Чорноморська доктрина». Сформована Ю.Липою концепція великої України з опертям на чорноморський і середземноморський геополітичні простори мала у такий спосіб протиставитись ідеї великої Росії. Від ідеї автор перейшов до чину, до створення науково–дослідної інституції «Український чорноморський інститут». Інститут з часом мав стати координаційним політичним центром об'єднання причорноморських народів у єдиному державному утворенні – Чорноморській федеративній великодержаві на чолі з Україною.

Очевидно, стан німецько–радянського фронту у 1941 р. надихнув автора до написання наступної праці «Розподіл Росії». Тут Ю.Липа на основі історичного аналізу означив прикметну рису Росії – агресивність. Він провів генетичний аналіз Росії–СРСР із висвітленням національних, культурних, господарських відмінностей та розкрив штучність цього політико–державного утворення, його внутрішню слабкість, величезні регіональні відмінності і наростання антагонізму у відношенні Центр–Окраїна [6]. Так, Ю.Липа вступає не тільки, як теоретик політичної психології, але як практик, саме тоді він передбачив не лише розпад СРСР і самостійність національних держав, але й формування регіонального патріотизму, «відрубності» народів Російської федерації.

Ідеї наступної праці Ю.Липи «Панування, Труд і Лад», як й інших робіт, актуальними є й нині. Безкомпромісна боротьба за національні інтереси. «Панування не будь–яке, не для купки людей і не на кілька років, а панування на століття для усієї нації». Не обмежуватись національно–географічним принципом, а виходити на великодержавні методи. Формування стимулу до праці через тенденцію постійного підвищення заробітної плати. Солідарність професійних спілок. Українська Апостольська Церква святого Андрія Первозванного [7]. Так, етнічнопсихологічний чинник став вирішальним у побудові держави, її внутрішній і зовнішній політиці, у співвідношенні громадянина і держави, формуванні релігійної доктрини.

Ю.Липа чудово відчував політичну ситуацію. Тому для впливу українсько–німецьких стосунків і відстоювання положень Акта відновлення Української державності від 30 червня 1941 р. Ю.Липа видає і поширює серед високих німецьких кіл свою брошуру «Russland und seine geopolitischen Moglichkeiten». Так, автор сподівався вплинути на німецьких окупантів роллю України у європейській політиці минулого, допускав, що йому вдасться переконати їх щоби змінити свою політику стосовно українців.

Досліджуючи етнопсихологічні проблеми політики, Ю.Липа на підставі історично–психологічного методу розробив питання про національний характер, менталітет, сформулював концепцію української раси, психологічно обґрунтував лідерський потенціал на міжнародній політичній арені, а також було спроектовано політично–психологічні технології активного включення України в європейські політичні процеси.

Список використаних джерел

1. Слюсаревський М. Політична психологія як наука. Порівняльний аналіз шляхів становлення та розвитку за рубежем і в Україні / М.Слюсаревський. – Психологія і суспільство [Текст]: український теоретико–методологічний соціогуманітарний часопис / Тернопільский національний економічний університет. – Тернопіль: Економічна думка, 2009. – №4.– С.107–118.

2. Янчук О. Пороги вічності Юрія Липи (нарис життя і творчості) / Олесь Янчук // Визвольний шлях, 2000. – Вересень. – С.50–69.

3. Липа Ю. Призначення України / Ю.Липа // Дніпро. Спеціальний випуск. – К.: Фундація ім. О.Ольжича, 1997. – №11–12. – 268 с.

4. Ковальський Г.Є. Традиціоналістична концепція Ю.Липи. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nrs/2010_1/NRO_2010_1%5C01%5C00_Kovalskiy.pdf

5. Медвідь Ф.М., Баран В.В. Концепція української раси Юрія Липи: витоки, сучасне прочитання / Ф.М. Медвідь, В.В. Баран. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/npmaup/2011_2/pdf_files/5–12.pdf

6. Липа Юрій. Розподіл Росії. – Л.: Ін–т народознавства НАН України, 1995. – 145 с.

7. Липа Ю. Панування, труд і лад / Ю.Липа. – Український націоналізм: антологія. Т.1. – вид. друге. – К.: ФОП Стебеляк О.М., 2010. – 384 с.

Полянский Ф.И. Творческое наследие Юрия Липы как источник украинской политико–психологической мысли

Выяснено состояние исследований по этнопсихологическим проблемам политики. Проанализированы основные труды Юрия Липы и определено их место в истории украинской политико–психологической мысли.

Ключевые слова: *духовность, история, политические процессы, психология, украинская раса.*

Polians'kyj, F.I. Creative heritage as a source of Lypa George Ukrainian political and psychological thought

It is shown ethnopsychological state research policy issues. The main work of Yuri Lypa and define their place in the history of Ukrainian political and psychological thought.

Key words: *spirituality, history, political processes, psychology, Ukrainian ethnicity.*

УДК 94:930.1:О.Касименко

Завалко Н.В.

Шлях Олександра Карповича Касименка в історичну науку

Розглядається етап становлення українського радянського історика О.К. Касименка як педагога, науковця, вченого та майбутнього очільника академічної історичної науки в УРСР.

Ключові слова: *ідеологічні обмеження, фізичний та психологічний терор, наукові школи, дослідницька діяльність, формування особистості.*

Нове осмислення біографічних досліджень як окремої галузі історичного знання та спеціальної науки відбулось наприкінці 1980–х – на початку 1990–х років, тобто в останні роки існування СРСР та на першому етапі відродженої державності України. Відтоді національні діячі та історичні постаті стають головним предметом біографічних студій, серед яких найбільшого поширення набувають історико–біографічні нариси, історичні портрети тощо. Попри суттєві досягнення останніх двох десятиліть у галузі біографістики та історичної просопографії, цей напрям вітчизняної історіографії є й залишається серед найбільш актуальних та перспективних.

Не залишився осторонь біографічних досліджень життєвий і творчий шлях директора Інституту історії АН УРСР – Олександра Карповича Касименка.

Важливе місце у дослідженні фактів про життя, діяльність та наукову спадщину О.К. Касименка, посідають напрацювання істориків: Р.Г. Симоненка, П.Т. Тронька, Є.М. Скляренка, М.Н. Лещенка та ін. У вивченні процесу становлення та розвитку тогочасної академічної історичної науки, визначне місце займають доробки дослідників: П.М. Калениченка, М.В. Коваля, Н.В. Комаренка, О.Ю. Кондратенка, О.С. Рубльова, С.О. Єкельчика, Н.М. Яковенко, В.П. Яремчука, тощо.

В той же час, залишаються малодослідженими питання ранніх років життя та юності Олександра Карповича, особливостей становлення та формування Касименка як викладача соціогуманітарних дисциплін й ученого–історика у загальному суспільно–політичному й науковому контексті 1920–1930–х рр.

Олександр Карпович народився (10) 23 червня 1905 р. у селі Велика Бурімка на Полтавщині, поблизу Золотоноші (нині Чорнобаївський район Черкаської області) [1,с.149]. Місцевість цю, принаймні до початку 1920–х років, з повним правом називали «серцем України» [2,с.21]. Так як, вона відіграла важливу роль не тільки в часи українського національного відродження XIX – початку XX ст., а і змогла зберегти панівне становище в національно–культурних процесах аж до початку XX ст. Адже, на цьому терені знайшли сприятливий ґрунт національно–визвольні ідеї Т.Шевченка й Кирило–Мефодіївського братства, діяльність багатьох визначних українських культурних і громадсько–політичних діячів XIX–XX ст. [3,с.2210].

Народженому в родині селян–бідняків Олександру довелося змалку допомагати батькам. У квітні 1921 р. вступивши в члени комсомолу й працював секретарем комсомольського осередку до літа 1922 р. й одночасно був членом бюро райкому і членом повітового комітету комсомолу [4,арк.3].

Допитливий юнак прагнув навчатися, закінчивши семилітню школу, в 1922 р. Касименко поступає до лав студентів Полтавського Інституту Народної Освіти (ІНО) (в травні 1920 р. Полтавський історико–філологічний факультет був злитий з Полтавським Педагогічним інститутом) на гуманітарний факультет (з 1922 р. по 1926 р. – відділення спеціальності – історик) [5,арк.4зв], де проявляються його перші здібності до глибокого вивчення історії.

В Полтавському ІНО викладали достатньо кваліфіковані кадри. Так, історик, архівіст та краєзнавець Павло Григорович Клепатський (Клепацький; 1885 – після 1938 рр.), упродовж 1923–1931 рр. працював викладачем, згодом професором Полтавського ІНО,

завершив тут підготовку дисертації на ступінь доктора української історії [6,с.347]. Викладав історію класової боротьби та історію й економіку Полтавщини на першому та третьому курсах суспільствознавчої секції Полтавського ІНО [7,арк.13]. За навчальним планом в інституті за суспільствознавчою цикловою комісією закріплювались наступні дисципліни: мовознавство, техніка мови, політекономія, література російська, українська та всесвітня, історія матеріалізму, українська мова, методика історії, радянська система освіти тощо. Ці дисципліни викладали більш кваліфіковані, на той час, викладачі, такі як: Г.Г. Ващенко, П.Л. Адамович, ректор інституту М.Х. Фарбер, Л.П. Строєв, В.О. Щепотьєв, П.Г. Бузинний [7,арк.14].

19 липня 1927 р., згідно затвердженого ВУЦВК та Раднаркомом УРСР положення про Інститути народної освіти (ІНО), Полтавський ІНО видав О.К. Касименку диплом «викладача старшого концентру семирічки з суспільствознавчих дисциплін» [4,с.10]. Він став одним з 22 осіб Полтавського ІНО, що мали успішність, яка відповідала нормі (станом на 26/27 навчальний рік, кількість студентів складала 174 особи) [7,арк.24–25].

В роки навчання Олександр Карпович постає як і організатор, так під час навчання він 2 роки був секретарем комсомольської організації Інституту та головою окружного бюро Пролетстуда при Окрпрофраді. Ще в 1921 р. вступає до комсомолу і працюючи секретарем комсомольської організації до літа 1922 р., він одночасно є членом бюро Райкому та повітового комітету комсомолу. Так, в 1926 р. вступає до кандидатів, а вже в серпні 1929 р. – в члени ВКП(б) [4,арк.3].

Особливістю 1930–х років, в атмосфері яких відбувалося становлення Касименка – викладача й дослідника–початківця, було згортання саме тих гуманітарних ділянок, які виходили поза вузькі межі власне україністики. Відбувалося це шляхом жорстких ідеологічних обмежень, нищівним розгромом та ліквідацією дослідницьких інституцій, фізичним і психологічним терором щодо науковців. Внаслідок перманентних «чисток» культурних і наукових еліт було репресовано, розстріляно або ж загинуло у таборах до 80% творчої, зокрема наукової інтелігенції.

Перші 13 років трудової діяльності Олександр проходили в Полтаві. З вересня 1926 р. по березень 1929 р. працював викладачем історії Індустріального технікуму, відтоді – штатним викладачем 1–ої категорії з соціально–економічних питань Полтавського сільськогосподарського інституту. З лютого 1930 р. по вересень 1933 р. – завідуючий кафедри соціально–економічних наук Полтавського Технологічного Інституту. З вересня 1933 р. він став доцентом кафедри Росії та народів СРСР Педагогічного інституту, а в грудні наступного року – завідувачем названої кафедри (до лютого 1935 р.) [4,арк.3]. На цій посаді Олександр Карпович продовжував збагачуватися знаннями, досвідом взаємодії з студентським загалом, оволодівав складним мистецтвом керівництва викладацько–дослідницьким колективом та роботою у громадських органах. Потреба у такому збагаченні викладацьким досвідом й знаннями була нагальною, враховуючи назагал невисокий рівень підготовки у радянській загальноосвітній «трудовій» та й вищій школі. Навчання у Полтавському ІНО було скороченим – чотирирічним (загалом О.Касименко середню й вищу школу пройшов лише за 11 років). Знань вочевидь бракувало. Надолужувати їх доводилося самотужки. Втім, випадок з освітою Олександра Касименка не був якимось винятковим явищем для тих років. Н.Д. Полонська–Василенко зауважувала характерну рису першого радянського десятиріччя в Україні (принаймні до відновлення університетів у республіці 1933 р.) – появу комсомольської генерації дослідників–гуманітаріїв, що «не мали фактично високої освіти, бо університети не існували в Україні, а підготовка, яку давали «ІНО здебільшого була дуже слаба» [8,с.117].

Прикметною рисою розвитку історичної науки у перші десятиліття радянської адміністрації було залучення викладачів вузів до активної участі у дослідницькій роботі, особливо на місцях, в рідному краї. Так, наприклад, Олександр Карпович брав діяльну участь у роботі створеної у Полтаві комісії з історії революції та громадянської війни – кругового підрозділу відповідного республіканського науково–дослідницького органу – Комісії по історії Жовтневої революції та Комуністичної партії ЦК КП(б)У (Істпарту ЦК КП(б)У), який постановою Президії ВУЦВК від 7 серпня 1929 р. був реорганізований в Інститут історії партії й Жовтневої революції [9,с.18–20].

За ініціативою молодих дослідників і викладачів, серед яких був і О.К. Касименко, наприкінці 1929 р. при агітаційно–пропагандистському відділі Полтавського окрпарткому КП(б)У було створено науково–дослідний (марксо–ленінський) семінар з вивчення проблем історії партії та Жовтневої революції. Центральне архівне управління України рекомендувало почати його роботу з археографічної обробки документів революційного руху на Полтавщині у лютому – жовтні 1917 р. Налагодження контактів з поважною науковою установою й увага до документальної бази досліджень сприяли відповідальному підходу молодих ентузіастів–викладачів до дослідницької роботи, закладали основи їх майбутніх успіхів на історичній ниві [2,с.23–24].

Багатопланова й невичерпна тема передумов та розвитку революційно–визвольної боротьби українського народу стала головною у наукових пошуках молодого історика. У Полтаві побачили світ перші наукові праці О.К. Касименка. Так, у 1931–1933 рр. в обласній газеті «Більшовик Полтавщини» був надрукований цикл з восьми його статей «Нариси з історії більшовицьких організацій на Полтавщині в період 1918–1919 рр.» [10,с.325].

Протягом 1932–1935 рр. працював виконуючим обов'язків редактора місцевої газети «Більшовик Полтавщини». О.Касименку пощастило уціліти за доби масових репресій. Він відбувся «лише» короткочасним (лютий – травень 1935 р.) виключенням з партії «за прояв лібералізму, що проявився у недостатній боротьбі проти засмічення апарату редакції» «Більшовика Полтавщини» [4,арк.3].

В той же час, у Олександра Карповича був надзвичайний педагогічний талант. Так, отримавши посаду завідуючого кафедри Житомирського Педагогічного Інституту (з серпня 1939 р. по липень 1941 р.) за плідну, віддану та натхненну роботу в характеристиці, затвердженої на партзборах в 1941 р., про Олександра Карповича зазначено так: «…работает лектором по курсу Новой Истории в Житомирском Педагогическом институте … Лекции читает на высоком теоретическом уровне. Серйозно работает над повышением своей деловой квалификации, сдал к защите диссертацию на кандидата наук. Товарищ Касименко принимает активное участие в общественной жизни института...» [4,арк.9]. Характеризували лекторський талант Олександра Карповича і під час викладання в Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка: «...За широку ерудицію і глибокі знання, Касименко, як викладач–педагог, користувався високим авторитетом і заслуженою повагою серед професорсько–викладацького складу та студентів. Його лекції завжди проходили жваво, на високому ідейно–теоретичному рівні, при переповненій аудиторії». Напевно саме цим пояснюється те, що багато його учнів стали в майбутньому висококваліфікованими спеціалістами в галузі історії, успішно захистили дисертації на здобуття вченого ступеня кандидатів і докторів історичних наук. Загалом ним підготовлено десятки науковців, які плідно працюють в різних науково–дослідних установах та вузах республіки [11,с.120].

О.К. Касименко за станом здоров'я (хвороба очей) був знятий з військового обліку. Коли почалася війна, він затримався у Києві. Про це свідчить опублікована ним 28 серпня 1941 р. у республіканській газеті «Радянська освіта» стаття «Розгром німецької армії Вільгельма II у війні 1914–1918 рр.». Перші два роки війни Олександр Карпович з родиною перебував в м. Чкалов (Оренбург), де з жовтня 1941 р. по вересень 1943 р. працював на посаді завідуючим відділом пропаганди та агітації Чкаловського райкому ВКП(б) [10,с.326]. Протягом 1941–1946 рр. працював редактором журналу ЦК КП(б) У «Партійне життя» [12,с.552].

У Києві О.К. Касименко працював з перших днів його визволення. У жовтні 1943 р. його призначили штатним лектором, а через деякий час – й консультантом ЦК КП(б)У. Водночас з перших же днів поновлення діяльності Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка та заснування нового факультету міжнародних відносин він працював старшим викладачем кафедри історії міжнародних відносин і зовнішньої політики СРСР, а з жовтня 1945 р. по травень 1951 р. – завідуючий зазначеної кафедри [4,арк.5]. Одночасно, з 1 вересня 1944 р. до лютого 1946 р., Олександр Карпович викладав за сумісництвом нову історію в Київському педінституті. І вже в квітні 1946 р. успішно захистив в Інституті історії України підготовлену в основному ще перед війною кандидатську дисертацію «Панська Польща – плацдарм боротьби Антанти проти Радянської Росії (1918–1919 рр.)» [10,с.326].

Широта історичних поглядів Касименка розкрилась під час перебування на посаді відповідального редактора зовнішньополітичного журналу «Сучасне і майбутнє (січень 1945 р. – листопада 1947 р.). В цей час Касименко видає ряд статей, присвячених зовнішньополітичній ситуації в світі. Так в статтях: «Хто визначає курс політики Англії?» та «Географічні напрямки нового курсу Трумена» розкривається та надається оцінка напряму британської зовнішньої політики [13,с.9] та головному наміру США оволодіти найважливішими ключовими позиціями на Близькому і Середньому Сході, особливо в Туреччині та Греції [14,с.13]. В статті «Небезпечна гра в «західний блок» Олександр Карпович розкривається, як освічений дослідник, зовнішнього курсу Іспанії, Англії та Франції та знавцем дипломатичних ігор тогочасного світу тощо [15,с.4]. Саме таке теоретичне підґрунтя та обізнаність в зовнішній політиці дало змогу Касименку бути членом делегації від Української РСР на Паризькій мирній конференції 1946 р., яка займалася виробленням мирних договорів з колишніми союзниками гітлерівської Німеччини, а також іншими суттєвими проблемами мирного врегулювання в Європі. Він представляв Україну в питаннях, що стосувалися Балкан, зокрема в комісії для Болгарії. Учений очолював делегацію Української РСР на засіданнях Економічної комісії ООН в справах Європи. Олександр Карпович виїжджав і на сесію [11,с.120].

Підсумовуючи етап становлення майбутнього видатного діяча історичного процесу, варто наголосити на певних рисах формування його творчої індивідуальності. Олександр Карпович розпочав активну працю в галузі історичної науки одразу ж після закінчення Інституту, поєднуючи викладання й перші дослідницькі спроби. Специфічні обставини існування вітчизняного суспільствознавства другої половини 1920–х – 1930–х рр. визначили його увагу, по–перше, до розробки різнопланових тем з історії України – від середньовіччя до глобальних проблем XX ст., по–друге, до актуальних питань загальної історії та міжнародних відносин й, по–третє – популяризації історичних знань. Ці головні напрямки знайшли продовження у подальшій науковій діяльності вченого. Початківські вправи Олександра Касименка у з'ясуванні важливих історичних проблем відповідали тодішньому рівневі дослідницької роботи й не могли не містити прикметних для того часу недоліків.

Це безперечно, позначилося не тільки на історичній спадщині але й на організаторських здібностях майбутнього директора Інституту історії України АН УРСР.

Але, попри все, Олександр Карпович був істориком своєї епохи. Саме за його часів Інститут досяг значних успіхів не тільки в дослідженні найбільш актуальних питань історії України, а й в організації консультаційної роботи, науково–методичного керівництва по підготовці наукових кадрів для Вищих навчальних закладів Української СРС – плеяди нової генерації істориків.

Список використаних джерел

1. Олександр Карпович Касименко [Некролог] // УІЖ. – 1971. – №3. – С.149.

2. Тронько П.Т. О.К. Касименко – видатний український вчений і організатор історичної науки / П.Т. Тронько, Р.Г. Симоненко, Є.М. Скляренко; [НАН України. Ін–т історії України; наук. ред. акад. НАН України П.Т. Тронько]. – К.: Ін–т історії України НАН України, 2007. – 140 с.

3. Оглоблин О. Полтавщина / О.П. Оглоблин // Енциклопедія українознавства. Словникова частина / гол. ред. В.Кубійович. – Париж – Нью–Йорк: Молоде життя, 1970. – Т.6. – 2400 с.

4. Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Ф.1. Інститут історії України НАН України – Оп.1–ос. – Спр.526. Особова справа Олександра Карповича Касименка, 2 лютого 1947 р. – 15 лютого 1964 р. – 81 арк.

5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.166. Народний комісаріат освіти Української РСР. – Оп.2. Організаційно–інструкторський відділ. Статистичний стіл. – Спр.1123. Матеріали про стан та учбово–виховну роботу Полтавського інституту народної освіти за 1921/22–1923/24 навчальні роки (звіти, доповіді, анкетні відомості, зведення, плани), 17 листопада 1922 р. – 10 листопада 1924 р. – 143 арк.

6. Ясь О.В. Клепатський (Клепацький) Павло Григорович (12.01.1885 – після 1938) / О.В. Ясь // Енциклопедія історії України: У 8 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2007. – Т.4: Ка – Ком. – 528 с.

7. ЦДАВО України. – Ф.166. Народний комісаріат освіти Української РСР. – Оп.2. Організаційно–інструкторський відділ. Статистичний стіл. – Спр.169. Річний звіт Полтавського

інституту народної освіти про його стан та учбово–виховну роботу за 1926/27 навчальний рік, 15 листопада 1927 р. – Арк.13 зв.

8. Полонська–Василенко Н.Д. Українська Академія наук: Нарис історії / АН України. Інститут української археографії; редкол.: П.С. Сохань (відп. ред.) та ін.; вступна стаття та упорядкув.: І.В. Верба, П.Д. Овчаренко, О.Пріцак, О.С. Рубльов та ін. – К.: Наукова думка, 1993. – Ч. ІІ Пам'ятки історичної думки України (1931–1941). – 415 с.

9. Санцевич А.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР 1936–1986 гг. / А.В. Санцевич, Н.В. Комаренко; [под ред акад. АН УССР Ю.Ю. Кондуфора]. – Киев: Наук. думка, 1986. – 208 с.

10. Симоненко Р.Г. Олександр Карпович Касименко / Р.Г. Симоненко // Інститут історії України НАН України. 1936–2006 / [НАН України. Ін–т історії України; редкол.: акад. НАН України В.А. Смолій (відп. ред.), В.Ф. Верстюк, С.В. Віднянський, О.В. Юркова (відп. секр.) та ін.]. – К.: Ін–т історії України НАН України, 2006. – 818 с.

11. Лещенко М.Н., Симоненко Р.Г. 70–річчя з дня народження О.К. Касименка / М.Н. Лещенко, Р.Г.Симоненко // Український історичний журнал – 1975. – №8. – С.120.

12. Українська радянська енциклопедія. У 12–ти т. – Т.5.(КАНТАТА – КУЛИКИ). – Вид. 2: Головна редакція Української радянської енциклопедії. – К., 1980. – 566 с.

13. Касименко О. Хто визначає курс політики Англії? /О.Касименко // Сучасне і майбутнє. – 1946. – №12. – С.9–12.

14. Касименко О. Географічні напрямки нового курсу Трумена / О.Касименко // Сучасне і майбутнє. – 1947. – №3. – С.13–16.

15. Касименко О. Небезпечна гра в «західний блок» / О.Касименко // Сучасне і майбутнє. – 1945. – №7. – С.4–9.

Завалко Н.В. Шлях Олександра Карповича Касименка в історичну науку

Рассматривается этап становления украинского советского историка О.К. Касименка как педагога, историка, ученого и будущего главы академической исторической науки в УССР.

Ключевые слова: *идеологические ограничения, физический и психологический террор, научные школы, исследовательская деятельность, формирование личности.*

Zavalko, N.V. Way of Oleksandr Carp Kasimenko in historical science

Period of formation of Ukrainian Soviet historian O.K. Kasymenko's as a teacher, a scientist, a scholar and a future leader of the Academy of Historical Science in the USSR is observed.

Key words: *ideological limitations, physical and psychological terror, scientific schools, research activity, formation of personality.*

УДК 94(479.24)

Шахбазова Р.

Деякі питання політичного та економічного розвитку Азербайджану в період халіфату в дослідженнях академіка В.В. Бартольда

Розглядаються деякі питання політичного та економічного розвитку Азербайджану в період халіфату в дослідженнях академіка В.В. Бартольда. Автор спробував розкрити складності підходу політики Халіфату в період розвитку «мусульманства» на близькому Сході. Також автор спробував розглянути деякі аспекти прояву цього процесу в Азербайджані.

Ключові слова*: халіфат, торгівля, Ардебіль, аграрний розвиток, етнічна історія, торгове життя.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Шахбазова Р.

Некоторые вопросы политического и экономического развития Азербайджана в период халифата в исследованиях академика В.В. Бартольда

Рассматриваются некоторые вопросы политического и экономического развития Азербайджана в период халифата в исследованиях академика В.В. Бартольда. Автор попытался раскрыть сложности подхода политики Халифата в период развития «мусульманства» на ближнем Востоке. Также автор попытался рассмотреть некоторые аспекты проявления этого процесса в Азербайджане.

Ключевые слова: *халифат, торговля, Ардебиль, аграрное развитие, этническая история, торговая жизнь.*

Проблемы социально–политического и экономического развития Азербайджана в период Халифата занимали, особое место в исследованиях видного историка, востоковеда, академика, автора более 400 трудов по истории, географии, культуре, литературе и религии народов Ближнего и Среднего Востока, Василия Владимировича Бартольда (1869–1930). Все научное наследие В.В. Бартольда издано в 1963–1976 гг. в виде девятитомного сборника его «сочинений». В.В.Бартольд, исследовал вопросы, связанные с историей Азербайджана в период Халифата не в рамках одной статьи, главы или же одной, конкретной проблемы (например, аграрное развитие, этническая история, торговая жизнь и др.), а подходил к этой истории комплексно. Соображения, положения, научные выводы В.В. Бартольда по вопросам истории политической и административной эволюции Азербайджана в VIII–IX вв. сосредоточены в основном в I части II тома в разделах его «Сочинений»: «Сочинения по истории Кавказа и Восточной Европы», «Сочинения по исторической географии», «Сочинения по исламу». Правда, видный востоковед косвенно затронул вышеназванные проблемы и в других статьях. В разделе «Сочинения по истории Кавказа и Восточной Европы» эти вопросы рассматриваются очень кратко, в виде очерка, обзора. В первой части II тома «Сочинений» В.В. Бартольда под названием «Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира» представлено 10 лекций, в двух (II–III лекции) из которых конкретно затрагиваются вопросы политической истории Азербайджана в

период Халифата. В первой части этого тома «Сочинений» ученого представлены статьи «Краткий обзор истории Азербайджана» и «Об истории Дербента», в которых наряду с другими этапами истории Азербайджана, нашел свое отражение период Халифата.

В.В. Бартольд читал лекции в Азербайджанском (Бакинском) Государственном Университете на тему «Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира». Во второй лекции ученого представлен обзор общеполитического положения Азербайджана накануне арабского завоевания. В этом исследовании В.В. Бартольд отмечал, что Византия и империя Сасанидов (III–VII вв.) являлись основными, крупными государствами исследуемого периода и выявил главную причину научных споров по этому вопросу в историографии Европы и мусульманских стран: «Наша историография за ту традицию, которая признает, что Римская империя была единственной империей, господствующей над всем миром. А для арабских историков мировой империей является Иранская (Сасанидская – Р.Ш.)» [5,с.19]. Не учитывая мнение европейских историков по этому вопросу, В.В. Бартольд отмечал, что преимуществом могучей Сасанидской империи, являвшейся достойным соперником Византийской империи, было то, что она имела господствующую позицию в торговле с Индией и Дальним Востоком. Вся мировая торговля была сосредоточена в руках Востока и в результате этого обстоятельства получила культурное превосходство над ней [5,с.20–21].

Рассматривая вопросы военно–административной жизни Азербайджана в период Халифата, В.В. Бартольд уделяет самое пристальное внимание Дербентской крепости. Дербент, укрепленный Сасанидскими шахиншахами и играющий роль бастиона, крепости, и в период Арабского Халифата не утратил эту главную функцию. В.В. Бартольд, опираясь на сведения арабских источников, отмечает, что в VIII веке политическое руководство Арабского Халифата содержало в Дербенте (арабы называли эту крепость «Баб аль–абваб», т.е. «Врата ворот» – Р.Ш.) 24 тысячное войско [5,с.31]. Видимо, В.В. Бартольда очень интересовали крепостные сооружения, укрепления Дербента: Он является автором многочисленных статей и лекций, посвященных истории этого города, особенно крепостных стен Дербента [5,с.31–49;2,с.786–787;3,с.875–878 и т.д.]. Отметим, что военно–политическая история Дербента и после В.В. Бартольда была в центре внимания историков различных стран, а видный востоковед, историк В.Ф. Минорский (1877–1966) посвятил истории города отдельную монографию, в которой исследована жизнь города в X–XI века [6]. Однако и В.Ф. Минорский, археолог А.А. Кудрявцев в своих исследованиях больше опирались на археологические материалы. Масштаб археологических раскопок, проведенных к началу XX века, был крайне ограниченным, и это обстоятельство создало массу трудностей для В.В. Бартольда: он не смог с уверенностью утвердить или опровергнуть сведения арабских источников, выдвинуть свое конкретное мнение в спорах, связанных с историей крепостных стен Дербента. В 40–50–х гг. XIX столетия некоторые русские историки (И.Н. Березин, И.Н. Ханыков) выдвинули такое предположение, что со времен политического господства арабов до XBЫI века Каспийское море занимало меньшую часть Дербентского побережья, а впоследствии часть древних стен Дербентской крепости осталась под водой [см.:2,с.786–787]. В.В. Бартольд, не соглашаясь с этим предположением, выдвинул такое мнение, что нынешние крепостные стены были реставрированы и восстановлены по распоряжению сефевидского шаха Аббаса I (1587–1629) в начале XVII века [2,с.787]. Кроме того, он отмечает, что крепостные стены Дербента были разрушены еще в VII–VIII вв., во времена походов хазар и восстановлены в период правления арабов [5,с.28]. Отметим, что и результаты археологических раскопок, проведенных в 50–60–х гг. минувшего века, свидетельствуют о том, что эти соображения В.В. Бартольда соответствуют историческим реальностям [7;6 и т.д.].

В своих исследовательских трудах В.В. Бартольд указывал, что военно–административным центром Азербайджана в период правления арабов вначале был город Марага, а затем Ардебиль. Однако он не раскрыл причину этого изменения [1,с.203–204]. Дело в том, что действительно в период существования Арабского Халифата города Марага и Ардебиль несколько раз сменили друг друга в роли военно–административного и политического центра страны. Общеизвестно и то, что накануне арабских завоеваний Ардебиль являлся самым большим, главным городом Южного Азербайджана. В начальный период своего господства арабы сохранили статус этого города как политического

и военно–административного центра страны. Даже Аль–Ашгас ибн Гейс, назначенный в период правления халифа Али (656–661) правителем Азербайджана, переселил в Ардебиль арабов, живущих за счет государственного обеспечения, обстроил город [4,с.94]. Однако в связи с началом арабо–хазарских войн, Ардебиль превратился в арену напряженных сражений. Вдобавок к этому, в начале IX века город Ардебиль стал центром деятельности хуррамитов. Потому столица области «Азербайджан», подвластной Арабскому Халифату, была перенесена в древний город Марага [4,с.94–95]. Таким образом, основной причиной частой смены столицы страны были военно–политические факторы исследуемого нами периода. Именно эту причину не раскрыл в свое время В.В. Бартольд.

В.В. Бартольд, уделяя огромное внимание истории городов Азербайджана, особенно Тебриза, опираясь на сведения письменных источников, отмечал, что в конце VIII в Тебриз еще был селением и только в годы правления халифа аль–Мутаваккиля (847–861) превратился в укрепленный город. Ученый справедливо считал, что город Тебриз только в период правления Раввадидов (I половина X века – 1116–17) стал политическим центром Азербайджана [1,с.205].

Проблемы истории экономического развития (города, торговля, аграрные отношения и др.) Азербайджана в VII–IX вв. нашли свое широкое отражение в исследованиях В.В. Бартольда. Арабские завоевания, арабо–хазарские войны оказали негативное влияние на городскую жизнь Азербайджана. В этот период под влиянием военно–политических событий заметно сократилась хозяйственная деятельность населения во многих городах страны, торговые пути стали негодными. Однако в VIII веке на территории Арабского Халифата господствовал феодальный способ производства и в этой политической, социально–экономической системе Азербайджан не составлял исключение. Официальные круги Халифата, прекрасно понимающие не только военно–стратегическое, но и экономическое значение Азербайджана, проводили в стране широкомасштабные мероприятия по восстановлению и благоустройству.

Многие города, пострадавшие от войн исследуемого нами периода, восстанавливались, в городах страны оживилась хозяйственная жизнь. Именно в период Халифата многие азербайджанские города начали формироваться как центры ремесла и торговли (подробнее об этом см: 5). Значительно широк круг вопросов, связанных с историей экономического развития городов Азербайджана в период Халифата и затронутых В.В. Бартольдом. Эти вопросы можно сгруппировать нижеследующим образом:

1) Проблемы происхождения строительствам или восстановления азербайджанских городов;

2) Вопросы истории ремесла в городах Азербайджана;

3) Место роль, степень участия этих городов в системе торговли (в том числе международной торговли) рассматриваемого периода.

В.В. Бартольд рассматривал, исследовал в первую очередь проблемы происхождения самых крупных городов Азербайджана. Видный ученый придавал исключительное значение вопросам истории возникновения, благоустройства, строительства, восстановления городов (в том числе в период Халифата). Существование, развитие городов, являющихся политико–административными или же религиозными центрами, были всегда в центре внимания В.В. Бартольда. Правда, историк не представил вниманию научной общественности классификацию, экономическую типологию городов Азербайджана исследуемого периода. Вообще, такие разделения, классификации, типологии социальных и экономических институтов, учреждений – больше присущи марксистской исторической науке, историографии, и, несмотря на свои определенные недостатки, необходимы в процессе исследования. Несмотря на отсутствие такого подхода, В.В. Бартольд, как высокопрофессиональный историк представил вниманию читателей начальные моменты подъема и падения того или иного города, самые незначительные изменения в участии этих городов в торговых связях исследуемого периода.

В.В. Бартольд, опиравшийся на сведения арабских географов VII–X вв., отмечал, что первый период арабского господства город Марага превратился в военный лагерь и название «Марага» дали городу именно арабы [1,с.203]. В труде арабского автора XII века Якута аль Хамави название этого города представлено в персидском варианте – «Афрахруз» [1,с.203]. Однако В.В. Бартольд, исследовавший значение названия

«Марага», пришел к такому заключению, что слово «Марага» следует понять как «пастбище для табуна лошадей» (от арабского слова «тамаррата» – «пастись»). Отметим, что историк, объясняя значение слова «Марага», опирался на сведения арабского автора аль Балазури (VIII век). Так как, по преданию, описанному этим арабским автором, город раньше назывался «Афрахаруз» правитель Эрменийи и Азербайджана Марван ибн Мухаммед (732–744), возвращаясь с военных походов на Мугань и Гилян, разбил лагерь вблизи этого села. Там было много навоза, и кони начали ковыряться в нем. Поэтому это селение начали называть «Марага» [4,с.96–97].

Опираясь на это предание, В.В. Бартольд не затронул более древнюю историю города Марага, который упомянут в античных источниках под названием «Фрааспа». С другой стороны, В.В. Бартольд не связывал начало возрождения Мараги именно с периодом правления Марвана [4,с.97]. Марага, превратившийся с VII столетия в главный город Адурбадагана (Азербайджана), уступил свою позицию в конце IX века Ардебилю.

Географическое расположение Ардебиля (город находится на хорошо орошаемой равнине – Р.Ш.) Ардебиля создало благоприятные условия для его экономического развития и расширения его торговых связей с внешним миром. В.В. Бартольд связывает место и роль Ардебиля в международной торговле с торговой линией Ардебиль – Зенджан [1,с.204]. Общеизвестно, что Зенджан на протяжении столетий был пограничным городом исторического Азербайджана, являлся важным населенным пунктом на стыке торговых путей, ведущих в Иран и в города Персидского залива и с этой точки зрения можно согласиться с мнением академика. В своих исследованиях В.В. Бартольд уделил больше внимания истории северо–азербайджанских городов, нежели южно–азербайджанских. По сведениям письменных источников, на которые опирался историк, Барда, являвшаяся одним из самых больших городов (после Рея и Исфахана), находящихся между Месопотамией (территория нынешнего Северного Ирака) и Хорасаном, по распоряжению халифа Абдельмалика (685–705) была восстановлена в начале VIII века, а в годы правления халифа Аль–Мансура (754–775) интенсивно развивалась. Результаты археологических раскопок, проведенных после II мировой войны, подтвердили сведения средневековых авторов, на которые опирался В.В. Бартольд [5,с.39].

По сведениям синхронных арабоязычных источников, вторым городом «климата» (арабские авторы средневековья изучали и представляли страны по географическому принципу – Р.Ш.) после Барды был Дербент, а третьим – Тифлис. Города Барда, Дербент были знамениты в области производства красителей, шелка и хлопчатобумажных тканей [5,с.209]. Особенно славились льняные ткани, производимые в Дербенте. По мнению В.В. Бартольда, выявившего особенности исторического развития городов Барда и Дербент, как центров ремесла, Барда являлась основным центром и узлом всех торговых путей и всех торговых операций арабов, центром транзитной торговли между северными и южными странами. «Один из этих путей вел в Тифлис, обходя город Гянджу, который впоследствии превратился в огромный город и оставил Барду в тени» [5,с.40]. В восточном направлении этот торговый путь вел в Шемаху, а далее, в северном направлении в Дербент. Еще один путь вел торговцев в Трапезунд (Трабзон).

«Раньше этот путь проходил через Дербент, а затем через город Ани. Правители Ани построили мост через реку Арпачай, и после этого вместо более длинного дербентского пути появился более благоприятный путь, ведущий из Ани в Трабзон» [5,с.40]. Отметим, что В.В. Бартольд отмечал факт тесных торговых связей Дербента с Византией.

Исследования В.В. Бартольда, собравшего и анализировавшего сведения арабоязычных авторов IX–XI вв. о самых важных городах Азербайджана в период Халифата, дают нам возможность прийти к такому заключению, что в исследуемый период города Азербайджана по своему географическому положению, производству, участию в торговых связях, являлись центрами феодального характера.

С другой стороны, города Азербайджана указанного периода занимали стабильные позиции в экономической системе Передней Азии, сформировавшейся в период существования и развития Арабского Халифата.

Период, охвативший VII–IX вв. в истории Азербайджана, исследован в отечественной исторической науке в достаточной степени. Несомненно, что научные труды В.В. Бартольда, связанные с этим историческим периодом, его соображения, обобщения, выводы все еще не потеряли свою актуальность и способствуют дальнейшему развитию исторической науки.

Список использованных источников

1. Бартольд В.В. Историко–географический обзор Ирана – Сочинения, Т.VII, Москва, 1971.
2. Бартольд В.В. К истории Дербента – Сочинения, Т.II, часть I, Москва, 1963.
3. Бартольд В.В. Ширваншах – Сочинения, Т. II, часть I, Москва, 1963.
4. Велиханлы Н.М. Арабский халифат и Азербайджан. Баку, 1993 (на азербайджанском языке).
5 История Азербайджана. В 7 т. Т.II. III–первая четверть XIII века. Баку, 1998; Т.III. XIII–XV вв. – Баку, 1998 (на азербайджанском языке).
6. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X–XI вв. Москва, 1963.
7. Шанидзе А. Язык и письмо кавказских албанцев. Москва, 1960.

Shahbazova, R. Some political and economic development of Azerbaijan during the caliphate in sciences studies V.V. Bartold

This article discusses some of the issues of political and economic development of Azerbaijan during the Caliphate in sciences studies V.V. Bartold. The author tried to reveal the complexity of policy approaches during the Caliphate of 'Islam' in the Middle East. The author also tried to examine some aspects of the manifestation of this process in Azerbaijan.

Key words: *Caliphate, trade, Ardebil, agricultural development, ethnic history, trading life.*

УДК 973:327(47+57) «19»

Крисенко Д.С.

Образ СРСР як фактор еволюції зовнішньої політики США (друга половина XX ст.)

Висвітлюється еволюція іміджу СРСР у США за даними опитувань суспільної думки в період з кінця 1930–х до 1991 р.

Ключові слова: *США, СРСР, суспільна думка, імідж, ворог.*

В усі епохи формування і використання привабливих образів держави та її еліти з повним правом можна віднести до числа найважливіших факторів їхнього успіху на міжнародній арені. Такі образи, підкріплені реальними досягненнями держави та її керівників у ключових сферах соціально–політичного життя, є необхідною умовою визнання авторитету країни і впливу її політичних лідерів у світі. Період «холодної війни» є наочною демонстрацією цих аксіом: роль двох наддержав у системі міжнародних відносин визначалася не стільки реальною військово–політичною потужністю, скільки штучно створеним та поширеним іміджем – своїм власним та противника. Розробці теоретичних основ формування національних іміджів та стереотипів присвячені роботи У.'Юкенена, Г.Елмана, К.Оулдінга, Р.Жервіса та багатьох інших західних вчених. На матеріалі російської історії механізми формування та функціонування зовнішньополітичних стереотипів досліджували Н.А. Єрофеєва, О.Височіна, А.В. Голубєва, С.В. Чугров, О.Єгорова, К.Плєшакова. Праці, присвячені дослідженню образу Росії та СРСР у США, належать перу А.Бейці, А.Тарсаїдзе, А.В. Павловській, А.І. Старцеву. М.І. Анісімов, А.А. Єлістратов, Р.М. Самарін, М.О. Мендельсон, Я.Н. Засурский, Б.А. Гіленсон, І.В. Киреєва зробили великий внесок у дослідження впливу радянської дійсності на американську культуру. Однак їхні роботи не розкривають проблему у достатній мірі, що обумовлює вибір об'єкту даної розвідки. Отже, ним є образ СРСР у США.

З моменту закінчення Другої світової війни для Сполучених Штатів взаємини з Радянським Союзом були стрижнем їхньої зовнішньої (в багатьох аспектах і внутрішньої) політики. Сутністю цієї політики було стримування комунізму та «експансії Кремля». На думку Ч.Кейнса, редактора авторитетного видання «Форін Полісі», «з закінченням «холодної війни»… американська зовнішня політика втратила більше, ніж ворога – вона втратила секстант, за допомогою якого корабель держави спрямовувався з 1945 р.» [6,с.5]. Лейтмотивом численних дискусій та обговорень, що відбувалися у США, була теза «не упустити шанс» у створенні нового світового порядку.

Зовнішня політика США піддається впливу багатьох факторів, і суспільна думка є одним з них. Вважається, що вона грає вирішальну роль при виробленні зовнішньополітичного курсу, уряд США, відповідно, не може його ігнорувати. Історичні зміни, що відбувалися у СРСР, були у центрі уваги суспільної думки, політичних, академічних і ділових кіл США. Існувала унікальна одностайність у оцінці подій: у Росії відбулася найрадикальніша революція XX ст., яка здатна у корні змінити усю міжнародну систему. Парадоксально, але напередодні Другої світової війни американці віддавали перевагу фашизму перед комунізмом як формі державного устрою, за якого вони хотіли б жити. Ще у січні 1937 р. інститут Геллапа задавав респондентам питання: «Яка з європейських країн подобається вам більш за все?» СРСР зайняв 14–е (останнє) місце, отримавши лише 1% усіх голосів, у 1939 р. результат знову повторився – 1%. У той же час проведені у Великій Британії опитування показали більш позитивний імідж СРСР – 12%. Відповідаючи на питання «Яка країна вам не подобається більш за все?» американці поставили СРСР на третє місце після Третього Рейху та Італії. Втім, у 1938 р. на питання: «Якби почалася війна між Німеччиною та Росією, на чийому боці ви б хотіли бачити перемогу?» 83% відповіли, що на боці другої, вбачаючи у ній менше зло. Американська суспільна думка стала більш теплою до СРСР після німецької агресії у червні 1941 р., і особливо після радянсько–американської угоди 1942 р. [4,с.132].

Отже, після початку Великої вітчизняної війни образ Радянського Союзу істотно покращився. Патріотичний підйом, масовий героїзм та жертовність, демонстровані радянськими людьми, здійснили зсув у американській суспільній думці. З 1941 р. більшість американців підтримувала твердження про те, що «російський комунізм не подобається нам, але ми будемо його терпіти, оскільки він подобається росіянам». Красномовними також є характеристики, якими американці описували радянських людей у 1942 р., п'ять із них буди наступними: працелюбні, хоробрі, радикальні, звичайні, прогресивні [2,с.106]. Втім, імідж радянського народу істотно змінився після закінчення Другої світової війни. Опитування, проведені в США у 1948 р. показали, що визначення «жорсткі» зайняло серед його прикметників перше місце. Востаннє таке опитування було проведене у 1966 р. і показало, що п'ять основних характеристик росіян були наступними: працелюбні, войовничі, розумні, прогресивні, здібні. Проте СРСР як «найбільш дружню країну» обрав менш ніж 1% вибірки, тоді як 32% – як «найменш дружню» [3,с.72–75]. Причиною цієї ситуація було порушення Москвою принципу лідерства та домінування, які є імперативами зовнішньої політики США. Стійка ідеологія лідерства, перевага США у світових справах породили синдром переможця: у будь–якій міжнародній акції американці зобов'язані перемогти. Від принципу лідера США відступили лише одного разу – у рамках Великої Трійки щодо СРСР, проте не з поваги до нього, а з розрахунку реальної ролі радянського фронту, який протягом усієї війни стримував 70% військової потуги вермахту.

З 1948 по 1953 рр. Національна Корпорація з Опитувань Суспільної Думки поміщала у своїх листах питання «Яка Ваша думка щодо наших взаємин з Росією: чи варто США проявляти більше волі при досягненні компромісу з Росією, чи наша попередня політика є хорошою без змін, чи слід бути більш жорсткими, ніж сьогодні?» Перевагу компромісу віддали не більше 10%, тоді як 35% респондентів обрали більш жорсткий курс. Не виключалася респондентами і можливість війни проти свого колишнього союзника, – причому з застосуванням ядерної зброї. До кінця президентської каденції Г.Трумена підтримка використання термоядерних сил не знижувалася нижче 50% опитаних [7,с.197]. На початку «холодної війни» американська еліта сформулювала особливе розуміння загроз безпеці США з тим, щоб нейтралізувати коливання у суспільній думці.

З початку 1950–х по кінець 1980–х рр. ставлення американських обивателів до СРСР фактично не зазнавало змін. На запитання про це респондентам пропонувалися п'ять варіантів відповіді: «дуже сприятливе», «здебільшого сприятливе», «здебільшого несприятливе», «немає думки». Як свідчать статистичні дані, протягом трьох десятиліть «здебільшого несприятливе» та «несприятливе» ставлення до СРСР домінувало. Особливо негативно американці ставилися до Москви в періоди перебування при владі республіканських адміністрацій. Показники «здебільшого несприятливо» та «несприятливо» були найвищими у 1953 р – 91% (початок правління Д.Ейзенхауера) і у 1983 р. – 89% (Р.Рейгана). Отже, протягом 1970–х і 1980–х рр. американська громадськість продовжувала бачити в СРСР ворога або «недружню державу». За даними опитування Гелапа, від 65 до 93% американців дотримувалися такої думки фактично до середини 1980–х рр.

Цікаво також порівняти думку американців про СРСР зі ставленням до інших недружніх країн, – навіть серед них його рейтинг був найнижчим. У 1985 р. «сприятливо» та «дуже сприятливо» до СРСР ставилися лише 3% американців. Такий само низький рейтинг мали Іран (у 1989 р. – 5%) та Ірак (у 1991 р. – 3%). «Загрозу» з боку СРСР більшість американців продовжували відчувати фактично до самого моменту його розпаду. Так, у середині 1980–х рр. загрозу з боку СРСР як «дуже сильну» охарактеризували 60% опитаних, удвічі менше респондентів (29%) вважали її «мінімальною» [1,с.202].

Ситуація змінилася лише у розпал «перебудови» в СРСР – у 1988 р. число опитаних, які позитивно та негативно ставилися до цієї держави, приблизно зрівнялися: відповідно 44% і 46%. У 1989 р. 62% респондентів відмітили відповіді «сприятливо» та «дуже сприятливо». Причому, між 1987 та 1989 рр. число позитивних відповідей збільшилося з 25% до 62%, а негативних знизилося з 71 до 29% [1,с.206]. Втім, антагоністичне та недовірливе ставлення до СРСР продовжувало домінувати серед американців і напри-

кінці 1980–х рр. Майже 66% опитаних погодилися з твердженням, що «Ради брешуть, шахрають, роблять усе для ствердження справи комунізму». У жовтні 1987 р. 39% респондентів погодилися, що «Радянський Союз, так само як гітлерівська Німеччина – імперія зла, що робить спроби керувати світом» [11,с.43–44].

Ставлення пересічних американців до СРСР було дуже неоднозначним, і у травні 1988 р. більшість із них висловили впевненість у тому, що відносини між Москвою та Вашингтоном покращилися (у 1986 р. – 24%, у 1988 р. – 68%, у 1990 р. – 62%) [9,с.178], а у 1989 р. 65% опитаних висловили думку, що «ми вступаємо в нову еру, коли взаємини між США та СРСР будуть значно кращими, ніж вони були». Фактична здача Москвою своїх позицій на світовій арені та у середині власної держави спричинила те, що за короткий термін з 1987 по 1990 рр. число американців, які бачили у СРСР «недружню країну» або «ворога», скоротилося з 89% до 49%, а у 1991% – до 22%. Число ж респондентів, які бачили в СРСР «дружню країну» або «союзника», за цей же період збільшилося з 7 до 42%, а в 1991 р. склала 71%. Прикметно, що одразу після Другої світової війни, у 1945 р. громадськість майже порівну розділилася на тих, хто вважав СРСР «миролюбною» та «агресивною» державою (39% та 38% відповідно). Через два роки, у 1947 р. ця ситуація різко змінилася – 7 з 10 американців (68%) почали вважати, що амбіції Москви настільки великі, що може початися війна [10,с.142]. Ця думка залишалася практично незмінною і у 1980–і рр. (до 1987 р.). Але у листопаді 1989 р., одразу після падіння Берлінської стіни, проведене опитування показало, що розкид думок повернувся до рівня 1945 р. Отже, ніщо так сильно не вплинуло на ставлення американців до СРСР, як «оксамитові революції» у Східній Європі. В проведеному опитуванні 90% респондентів назвали падіння Берлінської стіни «одним з найяскравіших проявів миролюбності за поточні роки» [5,с.10]. Втім, навіть на межі 1980–х – 1990–х років ставлення американців до зовнішньої політики СРСР не було однозначно позитивним: 41% респондентів не схвалювали політику Москви на міжнародній арені. Ці цифри різко відрізнялися від результатів опитування, проведеного інститутом Геллапа одразу після Другої світової війни – тоді тільки 7% опитаних підтримали радянську зовнішню політику. У порівнянні з попереднім періодом, спостерігалося збільшення числа респондентів, які вважали, що СРСР робить усе, щоб зберегти мир, хоча 63% так не вважали. Заради справедливості слід зазначити, що за даним питанням, низький рейтинг мають і самі США – 49% американців впевнені, що їхній уряд не робить усього необхідного, для того, щоб зберегти мир на планеті [8,с.18–19].

Одним з факторів, які заважали сприймати СРСР як миролюбну державу, продовжувала залишатися міфічна «комуністична загроза». Навіть коли вщухли пристрасті маккартизму 1950–х років, комуністична ідеологія продовжувала порушувати традиційні американські цінності. Вона бачилася як загроза політичній, економічній і релігійній свободі. Навіть війна в Індокитаї (яка виявилася найбільш жорстоким та непопулярним конфліктом в американській історії) була почата для того, щоб стримати комунізм. Засобами ЗМІ та освітніми закладами пересічним американцям була нав'язана думка про те, що радянська ідеологія становить загрозу їхній безпеці, фундаментальним цінностям та інтересам. Поза сумнівами, більша частина цих «загроз» була уявною або перебільшеною, проте дані опитувань свідчили, що у масовій свідомості вони пустили глибоке коріння.

Цікаво також те, що загроза американським цінностям з боку СРСР лякала американців більше, ніж війна з ним. Коли респондентам було запропоновано з двох тверджень обрати одне, близьке до їхньої власної думки – чи турбує їх більше військова загроза з боку СРСР чи їх більше непокоїть «загроза усім поглядам та цінностям – свободі, демократії, релігії, підприємництву», тільки 26% опитаних відмітили військову загрозу, у той час як 69% обрали загрозу їхнім поглядам та цінностям.

Статистичні дані свідчать, що у другій половині 1980–х рр. американці продовжували бачити у СРСР свого головного ворога, причому домінуюче значення мали ідеологічні та ціннісні розбіжності. Надто сильними були стереотипи сприйняття Москви крізь призму тоталітарної парадигми, щоб пересічні американці, втім, як і експерти, були готові повірити у здатність радянської системи швидко змінюватися або побачити соціально–культурні наслідки політики «перебудови». На тлі цих протиріч не здається дивним, що у 1990 р. 52% американців заявили про те, що «холодна

війна» продовжується. У серпні 1991 р. так вважали 53%, але у грудні того ж року ця цифра знизилися до 33%.

Таким чином, ставлення американців до СРСР від моменту закінчення Другої світової війни до його розпаду залишалося здебільшого негативним. Американці сприймали Радянський Союз як ворога, який загрожував їхнім позиціям у світі, будучи чужим за своєю соціально–політичною системою та ідеологією. Образ СРСР став частиною усієї системи поглядів американців, фундаментальним елементом їхніх переваг, таких як основні цінності та схильності. Образ СРСР може бути детермінований набором певних базових цінностей. На масовому рівні зовнішньополітичні проблеми традиційно сприймаються у Сполучених Штатах через призму моралі. Властиве американцям акцентування морального початку, що часто набирає форм моралізування, особливо у зовнішній політиці, вміло використовується творцями політики для забезпечення її власної підтримки. СРСР перестав існувати, завершилася «холодна війна», але його негативний імідж був поширений на Російську Федерацію та інші країни, які виникли на його місці.

Список використаних джерел

1. Рябцева Е.Е. Внешнеполитические предпочтения американской общественности (вторая половина XX века) / Е.Е. Рябцева. – Астрахань: Изд–во Астраханского социального института, 2001. – 223 с.
2. Bruner J.S. Mandate from the People / J.S. Bruner. – N.–Y.: Duel, Sloan & Pearce, 1944. – 278 p.
3. Buchanan W. How Nations See Each Other / W. Buchanan, H. Cantri. – Urban: University of Illinois Press, 1953. – 220 p.
4. Gallup G.H. The Gallup Poll: Public Opinion 1935–1971 / G.H. Gallup. – Vol. 1 – N.–Y.: Random House, 1972. – 158 p.
5. Harris I., Associates Survey for Business Week. – November 13, 1989. – 25 p.
6. Maynes C.W. America without the «Cold War» // Foreign Policy. – No. 78 (Spring), 1990.
7. Niemi R.G. Trends in Public Opinion: A Compendium of Survey Data / R.G. Niemi, J. Mueller, T.W. Smith. – N.–Y.: Greenwood Press, 1989. – 356 p.
8. The Gallup Poll Monthly. May 1990. – No. 295. – 68 p.
9. The Gallup Poll 1991. – 278 p.
10. Yankelovich D. Coming to Public Judgment. Making Democracy Work in a Complex World / D. Yankelovich. – N.–Y.: Syracuse University Press, 1991. – 290 p.
11. Yankelovich Group. A Surveys of American Voters: Attitudes Concerning National Security Issues. – N.–Y.: Author, 1988. – 372 p.

Крысенко Д.С. Образ СССР как фактор эволюции внешней политики США (вторая половина XX в.)

Освещается эволюция имиджа СССР в США по данным опросов общественного мнения в период с конца 1930–х до 1991 г.

Ключевые слова: *США, СССР, общественное мнение, имидж, враг.*

Krysenko, D.S. Image of the USSR as a factor in the evolution of U.S. foreign policy (sec. half of the XX century)

This article is devoted to the evolution of the image of the Soviet Union in the USA according to public opinion polls from the late 1930s until 1991.

Key words: *the USA, the USSR, public opinion, the image, enemy.*

УДК 94:327.5(5–15:569.4) «1956/1991»

Бузань В.Ю.

Вплив американсько–радянського суперництва на перебіг арабсько–ізраїльського конфлікту (1956–1991 рр.)

Досліджено суперництво між США та СРСР в арабсько–ізраїльському конфлікті, показано вплив американсько–радянського суперництва на перебіг арабсько–ізраїльських війн, розглянуто підходи США й СРСР до врегулювання арабсько–ізраїльського конфлікту.

Ключові слова: *США, СРСР, Близький Схід, арабсько–ізраїльський конфлікт, мирне врегулювання.*

Арабсько–ізраїльський конфлікт триває протягом багатьох десятиліть і є одним з основних елементів нестабільності в близькосхідному регіоні. Актуальність статті зумовлена насамперед необхідністю більш глибокого і предметного вивчення міжнародного аспекту даного регіонального конфлікту. В умовах біполярного світу перебіг конфлікту між арабськими країнами та Ізраїлем значною мірою визначався суперництвом між США і СРСР та їх боротьбою за розширення сфер впливу на Близькому Сході. Арабсько–ізраїльський конфлікт був складовою частиною американсько–радянського біполярного протистояння. З'ясування місця і ролі арабсько–ізраїльського конфлікту в суперництві між великими державами допоможе краще зрозуміти характер відносин між великими держави в країнах «третього світу» в роки «холодної війни». Актуальність теми зумовлюється потребою відмови від домінуючих в минулому упереджених і надто ідеологізованих підходів до висвітлення американсько–радянського суперництва у арабсько–ізраїльському конфлікті. Критичний аналіз досвіду набутого США і СРСР у близькосхідному мирному врегулюванні арабсько–ізраїльського конфлікту можна використати на сучасному етапі близькосхідного мирного процесу. Дослідження концептуальних засад політики США і позиції СРСР щодо арабсько–ізраїльського конфлікту в роки «холодної війни» сприятиме розумінню основних засад сучасної близькосхідної політики Вашингтона та Москви.

У американській історіографії помітні суттєві розбіжності в оцінках політики офіційного Вашингтона щодо арабсько–ізраїльського конфлікту і характеру взаємовідносин між двома великими державами у справі близькосхідного мирного врегулювання. Представники правоконсервативного напрямку (реалісти або глобалісти) у своїх наукових працях більше уваги приділяли темі американсько–радянського суперництва на Близькому Сході, а ніж питанню близькосхідного врегулювання. Вони головне завдання американської близькосхідної політики вбачали у стримуванні розширення радянської сфери впливу на Близькому Сході. До цієї групи авторів можна віднести Ю.Ростоу, У.Лакера, А.Рубінштейна, М.Кертіса, С.Шпігела, Р.Такера, Д.Пайпса.

Серед поміркованих консерваторів необхідно відзначити наукові праці М.Керра, Дж.Бреслауера, Р.Фрідмена, Дж.Хоровітца, Дж.Ленчовського, А.Перлмуттера, Б.Рубіна, А.Харфінкла, Б.Райха, Є.Ластіка. На відміно від правих консерваторів вони допускали можливість американсько–радянської співпраці у справі врегулювання арабсько–ізраїльського конфлікту, але наголошували на особливій ролі США в близькосхідному мирному процесі. А.Атертон, Дж.Кемпбелл, У.Кванд, Дж.Болл, Дж.Сіско, Г.Сондерс дотримувалися збалансованих поглядів на близькосхідну політику США. Варто зазначити, що ці дослідники працювали на державній і дипломатичній службі та були безпосередньо залучені в процес мирного врегулювання арабсько–ізраїльського конфлікту.

Представники ліберального (реалісти або регіоналісти) та радикально–критичного напрямку були більш критичні у своїх оцінках політики США щодо арабсько–ізраїльського конфлікту. Вони пропонували керівництву США більше уваги приділяти питанню близькосхідного врегулювання. Ліберальних поглядів дотримувалися Дж.Бадо, У.Полк,

М.Хадсон. Найбільшими критиками близькосхідної політики США були представники радикального напрямку Дж.Сторк, В. і Р. Халіді, Н.Чомські, Н.Аурі, К.Крістісон.

Різноманітні аспекти арабсько–ізраїльського конфлікту та близькосхідної політики США та СРСР були висвітлені в роботах російських дослідників Є.Примакова, Є.Пирліна, О.Колобова, І.Звягельської, Л.Медведька, М.Пеліпася, В.Румянцева, О.Васильєва, М.Нарінського, Г.Мирського Г.Косача. Їхні роботи побудовані на широкій джерельній базі і відзначаються досить високим рівнем об'єктивності й достовірності.

Українські дослідники зробили свій внесок у справу дослідження близькосхідної політики США. Б.Гончар вивчав роль та значення арабсько–ізраїльського конфлікту в процесі формування зовнішньополітичного курсу США щодо Радянського Союзу. С.Апатов, П.Райнов, В.Глєбов, І.Коваль досліджували концептуальні засади політики США щодо врегулювання арабсько–ізраїльського конфлікту.

Аналіз стану наукової розробки проблеми засвідчив, що в сучасній вітчизняній та зарубіжній історіографії тема американсько–радянського суперництва у арабсько–ізраїльському конфлікті розкрита побіжно та фрагментарно та потребує цілісного та узагальнюючого дослідження.

Мета статті – дослідити вплив американсько–радянського суперництва на перебіг арабсько–ізраїльського конфлікту та з'ясовується місце й роль близькосхідного конфлікту в американсько–радянському протистоянні в роки «холодної війни». У означеній статті на основі широкого кола документальних матеріалів комплексно аналізуються ті аспекти політики США і СРСР щодо арабсько–ізраїльського конфлікту, яким раніше не було приділено належної уваги у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників. Зокрема, прослідковано влив американсько–радянського суперництва на перебіг арабсько–ізраїльських війн і близькосхідного мирного процесу; виявлено спільні й відміні риси у підходах двох великих держав до врегулювання арабсько–ізраїльського конфлікту; простежено еволюцію американсько–радянських відносин з питання врегулювання арабсько–ізраїльського конфлікту.

У 1947 р. США та СРСР під час голосування в Генеральній Асамблеї ООН підтримали резолюцію №181/ІІ про утворення на території Палестини двох незалежних держав (арабської та єврейської). У першій половині 1950–х років зникла спільність підходів двох великих держав щодо арабсько–ізраїльського конфлікту. Великі держави намагалися розширити свої сфери впливу на Близькому Сході й заручитися підтримкою держав регіону. Арабсько–ізраїльський конфлікт перетворився в об'єкт суперництва між двома великим державами, які розглядають цей регіональний конфлікт через призму біполярної конфронтації. СРСР починає підтримувати арабські країни у їх протистоянні з Ізраїлем. Свідченням цього стало підписання у 1955 р. угоди про продаж Чехословаччиною зброї Єгипту. США орієнтуються на підтримку Ізраїлю. Така позиція Вашингтона та Москви багато в чому визначалася міркуваннями глобальної стратегії. Радянський Союз намагався налагодити дружні й партнерські відносини з арабськими країнами для того, щоб мати можливість використовувати їх у глобальному суперництві з США. Ізраїль поступово перетворився на головного близькосхідного союзника США, який мав стримувати загрозу з боку Радянського Союзу і його близькосхідних союзників з числа арабських країн. Але США були зацікавлені у послабленні позицій СРСР у арабському світі і намагалися налагоджувати контакти з арабськими країнами.

У 1956 р. США та СРСР негативним чином відреагували на початок воєнної операції Великої Британії, Франції та Ізраїлю проти Єгипту. Вашингтон намагався публічно дистанціюватися від дій своїх західноєвропейських союзників та Ізраїлю тому, що їх дії лише дискредитували США в очах арабських країн і опосередкованим чином підштовхувала країни регіону до зближення з СРСР. Дві великі держави доклали чимало зусиль для того, щоб добитися припинення війни проти Єгипту. Москва діяла більш активніше та рішучіше в цьому напрямку. Зокрема, СРСР в завуальованій формі погрожував Великій Британії, Франції та Ізраїлю застосувати проти них воєнну силу в випаду відмови припинити бойові дії. Москва заявляла про готовність направити до регіону ведення бойових дій загони добровольців, якщо країни–агресори зволікатимуть з виведенням військ з території Єгипту. СРСР пропонував США провести спільну воєнну операцію під егідою ООН для того, щоб покласти край війні на Близькому Сході [5,с.165–171]. Держдепартамент відхилив дану пропозицію [7,с.795–796]. Натомість США застосували політичні й економічні важелі впливу на британський, французький

та ізраїльський уряд для того, щоб переконати їх припинити війну проти Єгипту. Після Суецької кризи близькосхідний регіон остаточно перетворився на арену суперництва двох наддержав – США та СРСР. Суецька криза ознаменувала закінчення періоду домінування Великої Британії і Франції на Близькому Сході, перетворення близькосхідного регіону в об'єкт непрямого протистояння між США та СРСР.

Вплив американсько–радянського суперництва на перебіг арабсько–ізраїльських війн був неоднозначним. З одного боку, напередодні арабсько–ізраїльських війн великі держави застерігали учасників близькосхідного конфлікту від нерозважливих дій, які можуть призвести до початку збройного конфлікту та закликали один одного докласти всіх зусиль для того, щоб переконати своїх регіональних союзників утриматися від початку війни [3,с.119–121;10,с.10–11,58–68,159–164;18,с.11–13]. Після початку збройних дій обидві великі держави доклали значних зусиль для того, щоб не допустити переростання локальних війн на Близькому Сході в конфлікт глобального масштабу. Дві наддержави намагалися тримати під контролем перебіг бойових дій між своїми близькосхідним союзниками. Ескалація напруженості не була вигідна ні США, ні СРСР. У Москві і Вашингтоні не хотіли, щоб війна між їхніми близькосхідними союзниками негативним чином вплинула на подальший розвиток двосторонніх відносин. Під час арабсько–ізраїльських війн Кремль та Білий дім підтримували постійний зв'язок між собою, обговорювали питання припинення вогню та неодноразово закликали один одного застосувати наявні важелі впливу на своїх близькосхідних союзників для того, щоб примусити їх припинити війну [1,с.146;10,с.300–304,325–326,366–372]. Існування постійного каналу зв'язку і обопільне бажання уникнути прямого зіткнення дозволили лідерам обох великих держав мирним шляхом вирішити ті непорозуміння, які виникали між ними під час збройних конфліктів на Близькому Сході.

З іншого боку, дві великі держави фактично сприяли ескалації напруженості на Близькому Сході. Дискусійним в науковій літературі залишається питання про роль СРСР у провокуванні Шестиденної війни. У травні 1967 р. СРСР передав Єгипту неперевірену розвідувальну інформацію про зосередження ізраїльських військ на сирійському кордоні для проведення воєнної операції проти Сирії. Після отримання даної інформації керівництво Єгипту привело збройні сили в стан підвищеної бойової готовності та зажадало виведення миротворчих сил ООН з Синайського півострова [10,с.233–237,258–259,403–405]. Під час війн великі держави активно надавали політичну й воєнну підтримку своїм регіональним союзникам. США постачали зброю до Ізраїлю, а СРСР – арабським країнам [18,с.20–21,91;11,с.57,60;8,с.586]. Ситуація на фронтах війни визначала позицію великих держав у Раді Безпеки ООН під час обговорення питання про припинення вогню [18,с.16–18;10,с.403–405;12,с.61–66,84–85,92;16,с.199–200,251]. Кожна з наддержав була зацікавлена в тому, щоб перемогу в арабсько–ізраїльських війнах здобув саме їхній союзник у регіоні. Вашингтон та Москва сподівалися таким чином підвищити власний престиж у регіоні і послабити позиції супротивника.

Арабсько–ізраїльський конфлікт негативним чином впливав на американсько–радянські відносини. Під час близькосхідних криз зростала напруженість у відносинах між США і СРСР та збільшувався ризик безпосереднього втручання великих держав у збройний конфлікт на Близькому Сході. СРСР неодноразово у завуальованій формі погрожував безпосереднім чином втрутитися у конфлікт. Під час Суецької кризи СРСР заявив про готовність застосувати ядерну зброю проти Великої Британії і Франції для того, щоб відновити мир на Близькому Сході [5,с.167–171]. Під час Шестиденної війни 1967 р. СРСР попередив США, що у випадку невиконання Ізраїлем резолюцій про припинення вогню «будуть здійснені необхідні акції, включаючи військові» [4,с.33–34]. Під час четвертої арабсько–ізраїльської війни (1973 р.) керівництво СРСР запропонувало своїм американським колегам негайно направити до Єгипту радянські та американські військові контингенти для того, щоб забезпечити виконання резолюції Ради Безпеки про припинення вогню. Кремль попередив Білий дім, що у разі відмови радянське керівництво «буде вимушено терміново розглянути питання про вживання відповідних заходів в односторонньому порядку» [15]. У відповідь США оголосити стан підвищеної бойової готовності в своїх ракетно–ядерних силах у всіх регіонах світу для того, щоб застерегти СРСР від втручання у конфлікт [17,с.425–427].

В роки «холодної війни» обидві великі держави суперничали за право визначати хід близькосхідного мирного процесу. Кожна з великих держав хотіла, щоб процес врегулювання на Близькому Сході відбувався у відповідності з їхніми мирними пропозиціями. Вашингтон і Москва по–різному бачили процес врегулювання арабсько–ізраїльського конфлікту. СРСР виступав за всеохоплююче врегулювання близькосхідного конфлікту, підтримував багатосторонні мирні переговори, пропонував скликати конференцію для підписання сторонами конфлікту мирного договору. У Москві вважали, що звільнення Ізраїлем окупованих територій є передумовою для початку переговорного процесу [4,с.214–215,220,286]. США віддавали перевагу поетапному врегулюванню арабсько–ізраїльського конфлікту, підтримували сепаратні і прямі двосторонні переговори між сторонами конфлікту. У Вашингтоні були переконані, що мирний договір можна укласти лише після визнання арабськими країнами Ізраїлю [13,с.749–755].

Протягом тривалого періоду часу Вашингтон і Москва у своїх пропозиціях з близькосхідного врегулювання зводили палестинську проблему лише до вирішення питання біженців. У середині 1970–х рр. СРСР почав наполягати на праві палестинців створити власну незалежну державу на території Західного берегу р. Йордан і сектора Газа. СРСР наполягав на тому, що реалізація права палестинців на національне самовизначення є обов'язковими елементом близькосхідного мирного процесу [4,с.199,214–216,244–245]. США виступали проти створення палестинської держави і пропонували натомість запровадити перехідний період самоврядування для жителів палестинських територій. СРСР вважав Організацію визволення Палестини (ОВП) єдиним законним представником палестинського народу [4,с.333,369–371]. До 1988 р. США не визнавали і не вели жодних переговорів з ОВП [6,с.51–55]. Палестинська проблема досі невирішена через непоступливу позицію керівництва Ізраїлю з питання ізраїльських поселень на палестинських територіях та статусу м. Єрусалим.

Відносини між США та СРСР з питання близькосхідного врегулювання були складними. З одного боку, дві великі держави суперничали за право впливати на мирний процес. США намагалися відсторонити СРСР від участі в процесі врегулювання конфлікту і послабити його позиції на Близькому Сході. Вашингтон прагнув закріпили за собою роль єдиного посередника в мирних переговорах між арабськими країнами та Ізраїлем. Москва жорстко критикувала такі наміри Вашингтона і намагалися брати активну участь у близькосхідній політиці. З іншого боку, обопільне бажання добитися миру на Близькому Сході створювало передумови для співпраці між великими державами з питання врегулювання арабсько–ізраїльського конфлікту. Американські й радянські високопосадовці та дипломати час від часу обговорювали питання близькосхідного врегулювання і намагалися спільними зусиллями добитися мирного вирішення арабсько–ізраїльського конфлікту. Уряди обох великих держав оприлюднили декілька спільних заяв з питання близькосхідного врегулювання, доклали значних для того, щоб організувати і провести у Женеві (1973 р.) та Мадриді (1991 р.) конференції з врегулювання арабсько–ізраїльського конфлікту [14,с.354–367,4.с.166,172,266–267]. Однак американсько–радянська співпраця з питань близькосхідного врегулювання була епізодичною і короткочасною та не мала системного характеру. Періоди співпраці швидко змінювалися періодами суперництва. Поодинокі факти співпраці між двома великими держави не заважали їм проводити політику спрямовану на розширення власних сфер впливу в близькосхідному регіоні за рахунок послаблення позицій суперника. Після завершення четвертої арабсько–ізраїльської війни (1973 р.) близькосхідний мирний процес почав проходити у відповідності з американським підходом до врегулювання. Між Єгиптом та Ізраїлем спочатку були укладенні угоди про роз'єднання військ, а потім і мирний договір. СРСР був позбавлений можливості брати безпосередню участь у близькосхідному мирному процесі тому, що мирні переговори між сторонами конфлікту відбувалися на двосторонній основі за посередництва США, а Москва виступала за багатосторонні переговори і жорстко критикувала сепаратний шлях врегулювання. Після розпаду СРСР американці позбулися свого головного конкурента на світовій арені і остаточно утвердився в ролі головного спонсора близькосхідного мирного процесу.

Американсько–радянське суперництво впливало на перебіг арабсько–ізраїльських війн. Великі держави сприяли ескалації конфлікту тому, що постачали зброю учасникам конфлікту. Водночас, Вашингтон і Москва докладали зусиль для того, щоб не допусти прямого зіткнення між собою під час війн між їхніми близькосхідними

союзниками. США та СРСР фактично визначали перебіг процесу близькосхідного мирного врегулювання. Саме у столицях двох великих держав розроблялися мирні плани з врегулювання конфлікту і вирішувалась доля близькосхідного мирного процесу. США вдалося добитися певних успіхів у справі близькосхідного врегулювання. Водночас неврегульованість палестинської проблеми на сьогодні залишається однією з головних перешкод для встановлення міцного миру на Близькому Сході.

Список використаних джерел

1. Добрынин А. Сугубо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962–1986 гг.) / Анатолий Добрынин. – М.: Автор, 1996. – 688 с.
2. Исраэлян В. На фронтах холодной войны: записки советского посла / Виктор Исраэлян. – М.: Мир, 2003. – 366 с.
3. Примаков Е. Конфиденциально: Ближний Восток на сцене и за кулисами (вторая половина XX – начало XXI века) / Евгений Примаков. – М.: ИИК «Российская газета», 2006. – 384 с.
4. СССР и ближневосточное урегулирование. 1967–1988. Документы и материалы / [отв. ред. Ю.М. Воронцов]. – М.: Политиздат, 1989. – 510 с.
5. Суэцкий канал: Сборник документов. – М.: Изд–во ИМО, 1957.
6. Department of State Bulletin, Vol. 89, Jan–Mar, №2143. (February 1989).
7. Department of State Bulletin, Vol. 35, Oct–Dec, №908. (November 19, 1956).
8. Department of State Bulletin, Vol. 69, Oct–Dec, №1794. (November 12).
9. Department of State Bulletin. Vol. 82, Jul–Sep, №2064. (July 1982).
10. Foreign Relations of the United States, 1964–1968, Vol. XIX, Arab–Israeli Crisis and War, 1967. – Washington: Government Printing Office, 2004.
11. Israelyan V. Inside the Kremlin during the Yom Kippur war / Victor Israelyan. – University Park, Pa.: Pennsylvania State University Press, 1995. – 238 p.
12. Kissinger H. Crisis: the anatomy of two major foreign policy crises / Henry Kissinger. – N.Y.: Simon & Schuster, 2003. – 564 p.
13. Kissinger H. Years of Upheaval / Henry Kissinger. – N.Y.: Simon & Schuster, 2011. – 1283 p.
14. Kissinger H. White House years / Henry Kissinger. – Boston: Little, Brown and Company, 1979. – 1521 p.
15. Message from Brezhnev to Nixon, 24 October 1973, received at State Department, 10:00 p.m. // NSArchive, Doc. №71. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB98/octwar–71.pdf
16. Oren M. Six Days of War: June 1967 and the Making of the Modern Middle East / Michael B Oren. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – 446 p.
17. Quandt W. Peace process: American diplomacy and the Arab–Israeli conflict since 1967 / William Quandt. – Third edition. – Washington, D.C.: Brookings Institution Press, 2001. – 488 p.
18. Ro'i Y. and Morozov B. The Soviet Union and the June 1967 Six Day War / Yaacov Ro'i; Boris Morozov. – Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press, 2008. – 366 p.

Бузань В.Ю. Влияние американо–советского соперничества на ход арабо–израильского конфликта (1956–1991 гг.)

Исследуется соперничество между США и СССР в арабо–израильском конфликте. Автор анализирует политику великих держав во время арабо–израильских войн, исследует подходы Вашингтона и Москвы к урегулированию арабо–израильского конфликта.

Ключевые слова: *США, СССР, Ближний Восток, арабо–израильский конфликт, мирное урегулирование.*

Buzan, V.Yu. The impact of rivalry between the U.S. and the USSR on the course of the Arab–Israeli conflict in 1956–1991

The rivalry between the U.S. and the USSR in the Arab–Israeli are studied. An author reveals Great Powers positions during Arab–Israeli wars and compares USA and USSR policy toward Middle East peace settlement.

Key words: *USA, USSR, Middle East, Arab–Israeli conflict, peace settlement.*

УДК 94(420) «19»

Ганцян Р.Ю.

Дисциплінарний статус історії сучасності у Великій Британії у першій половині XX ст.

Проаналізовано становлення історії сучасності у Великій Британії у першій половині XX ст. З'ясовано тематику та коло проблем у працях британських істориків сучасності.

Ключові слова: *Велика Британія, історія сучасності, політична історія, суспільствознавство.*

На даному етапі розвитку історичної науки у її межах можна констатувати факт фрагментації на ряд окремих суб–дисциплін. Ні у кого не виникає спірних питань при виділенні соціальної, політичної, економічної історії, які набули статусу окремих галузей історичного знання ще на етапі становлення професіоналізації історичної науки. Що стосується інших субдисциплін, таких як історія ідей, гендерна історія, історія повсякдення тощо, то їхнє становлення відбувалося на протязі XX століття у період популяризації міждисциплінарних методів соціального пізнання, внаслідок чого їхній дисциплінарний статус на сьогоднішній день є предметом багатьох наукових дискусій.

Однією із історичних дисциплін із невизначеним досі дисциплінарним статусом є історія сучасності, яка, перебуваючи на стику різних суспільствознавчих наук (історії, філософії, політології, соціології, соціальної психології, політекономії тощо) втім залишається об'єктом зацікавлення істориків ще з часів Геродота. Із цього приводу А.Тойнбі зазначив, що «якщо не враховувати історичний фон минулого, то це теперішнє може стати нерозгаданою загадкою, і у спробах справитися із нею людина дії, яка однак не мислить історично, може просто заблукати серед трьох сосен» [2,с.85]. Однак, багато істориків відмовляються від розгляду історії сучасності, як предметної сфери історичної науки, тоді як представники інших наук, займаючись історією сучасності, та використовуючи наукові методи історичного пізнання, не схильні ідентифікувати себе істориками.

З огляду на це, завданням даної статті є на прикладі розгляду суто академічної історії та суспільствознавчих студій загалом у Великій Британії у першій половині XX ст., довести, що історія сучасності вже у цей час займала певне місце у межах соціогуманітаристики, як складова частина історичної науки.

Склалася парадоксальна ситуація, у якій історія сучасності у Британії у першій половині XX ст. не є об'єктом розгляду суто академічної спільноти істориків. При цьому історіографічний процес характеризується появою як узагальнюючих праць [4;19], так і робіт, присвячених науковим доробкам окремих істориків сучасності [5;16;21;23]. Однак навіть у цих працях, значною мірою сконцентрованих на розгляді концептуальних засад історії сучасності, дослідник рідко натрапляє на цей термін.

З метою реконструкції ситуації, у якій відбулося становлення історії сучасності, перш за все, потрібно з'ясувати, яке місце займала ця дисципліна у британській соціогуманітаристиці, якою мірою вона була поглинута процесами академізації та інституціоналізації тощо. Отже, на кін. XIX – поч. XX ст. академічний світ включав у себе сукупність закладів та об'єднань, які мають свої функції і виконують свої «місії» у рамках професії. Як стверджує Г.І. Звєрєва, спільнота істориків у Великій Британії у цей час складається із професіоналів, що працюють у системі вищої школи, дослідницьких закладах та інших об'єднаннях [1,с.36].

Однак історична наука кристалізується, як самодостатня наукова дисципліна, не відразу, що можна охарактеризувати, як незавершений процес інституціоналізації історичної науки. Так, у Оксфорді історичний факультет був відкритий на базі історичного відділення – школи нової історії у межах гуманітарного факультету мистецтв [1,с.38]. Це говорить про те, що на даному етапі історична наука значною мірою була не відділена від інших гуманітарних наук. Популярність нової та новітньої історії була значною,

про що говорить той факт, що перші професори історичного факультету Оксфорда У.Стаббс, Ф.Пауелл, Ч.Ферс та інші були фахівцями із політичної та конституційної історії Нового і Новітнього часу. При цьому нова та новітня історія, як і уся історична наука в цілому, були тісно прив'язані до політики та суспільствознавчих студій, що узгоджувалося із вікторіанською традицією XIX ст.

Згідно із Дж.Барроу, концепція історичного континуїтету, висунута вікторіанськими істориками, була взаємопов'язаною із іншими аспектами британської інтелектуальної історії, зокрема із політичним вченням вікторіанської доби [7,с.2]. Із цього приводу доречно згадати слова професора кафедри Нової історії Оксфорду наприкінці XIX ст. Е.Фрімена, який стверджував, що «наша минула історія є власністю ліберала», однак потім додає , що «принципи сучасної політики зберігають певну автентичність і не є цілком виведеними із найдавніших часів» [12,с.10].

Більше того, історична наука була прив'язана до мистецтвознавчих студій, що піддавало сумніву науковий характер британської історіографії. Можна відзначити, що у цей час не було усталеного уявлення про історію, як науку, а історія сучасності не мала статусу окремої дисципліни. Так, спеціаліст в області британської політичної історії Нового часу Ч.Ферс доводив, що історія представляє собою особливу дисципліну, будучи «частково галуззю науки, а частково – областю літератури» [11,с.28–31]. Він неодноразово вказував на необхідність зміцнення учбового плану, який, за його словами, забезпечував «прекрасну підготовку журналістів, але не майбутніх істориків. Цю думку підтверджує дослідник французького ліберального інтернаціоналізму К.–П. Сік, який відзначає, що значна частина робіт в галузі соціогуманітарного вчення, у Франції, Великій Британії та США на початку XX ст. «імпортували ідеї із журналізму» [22,с.106].

Треба відзначити, що журналістська справа та історія сучасності у Британії були доволі пов'язаними. Так, А.Тойнбі згадував, що до того, як він отримав статус серйозного дослідника, йому доводилося заробляти на життя журналістською справою [2,с.70]. Більше того, цей історик на замовлення Королівського товариства із вивчення міжнародних відносин (Четем–Хаусу) видавав протягом міжвоєнного періоду, та в перші повоєнні роки «Огляд міжнародних відносин», за що він взявся виключно із меркантильних причин [2,с.75].

Зі слів самого А.Тойнбі «Огляд міжнародних відносин», присвячений історії сучасності, надзвичайно став у пригоді при написанні його фундаментальної праці «Осягнення історії»: «Коли досліджуєш історію минулих поколінь, доводиться воскрешати цілі мертві покоління у своїй уяві. Представити собі, якими вони були при житті, можна лише за аналогією із тим, що ми знаємо про живих, тобто про наших сучасників. Із цього приводу абсолютною необхідністю є те, щоб будь–який історик стояв однією ногою у сучасній історії…». Думку А.Тойнбі із цього приводу розвиває Е.Карр, який у праці, присвяченій теоретичній розробці проблем історичної науки, писав: «…ми можемо споглядати минуле та досягнути розуміння минулого, лише очима теперішнього. Історик належить власному часові» [10,с.25]. Однак, згідно із А.Тойнбі, за діалектичним принципом зв'язок теперішнього із минулим є також зворотним: «…Не приносячи історичного фону у картину теперішнього, неможливо розібратися у сучасних подіях» [2,с.86]. Таким чином, згідно з А.Тойнбі, сучасність у будь–якому випадку повинна бути сферою інтересів професійного історика.

Як відмічає Г.І. Звєрєва, у першій половині XX ст. переважаючими студіями у Оксфорді були політична і конституційна історія Англії, випускниками якого були такі історики сучасності, як Дж.Мюррей, А.Ціммерн та Дж.Брайс. Цікаво відзначити, що ці історики до того, як зацікавилися проблемами сучасної історії, набули статусу спеціалістів із античної історії, або, як прийнято це називати у Британії, класики. Не дивним тоді здається той факт, що в даний період виникають праці із використанням компаративістського, або історико–порівняльного методу, де грецька полісна система порівнюється із Європою [18,с.3], а Римська імперія – із Британською [6,с.5].

Політико – конституційна проблематика визначала також предметне поле історії сучасності, як і історичної науки в цілому. Саме тому серед британського академічного загалу істориків під історією сучасності розумілося, перш за все, розгляд основних проблем політичного та економічного життя суспільства.

Значної популярності набула нова історія також у Кембриджі наприкінці XIX – на поч. XX ст. У британській історіографії за цим навчальним закладом закріпилася назва Кембриджської школи Нової історії (Дж.Сілі, Дж.Актон, Дж.Барі, які по черзі займали кафедру Нової історії) [1,с.42]. Характерною ознакою також було те, що становлення цієї школи пов'язано із діяльністю видних британських політологів, економістів, правознавців, які працювали у коледжах цього університету. Як і випадку із Оксфордським університетом, у Кембриджі історія сучасності, виступала предметним полем для представників різних наук, не будучи прив'язаною лише до історичного факультету.

Більше того, у цей час, як відмічають дослідники, в академічних колах Кембриджу панувало переконання про історію (особливо, історію сучасності), як фундамент політичної науки та політичного управління. Як відзначав сер Дж.Сіллі, «політики є вульгарними, коли вони не піддаються лібералізації з–боку історії» [3,с.5]. Думки Дж.Сіллі поділяв його наступник на посаді голови кафедри Нової історії Дж.Баррі, який, говорячи про академічну історію, відмічає, що «це є важливим не лише для усіх студентів–істориків, не лише для тих, хто зробив історію спеціальною роботою свого життя, а й для тих, хто вивчає її, як частину ліберальної освіти» [8,с.8]. Цілком практичного характеру надає сучасній історії сер Дж.Актон, який вважав, що «для політичної науки служить інша наука, яка випливає із загального потоку історії… і знання про минуле, істинні свідчення, отримані на підставі досвіду, є доволі практичними у якості інструмента дії та сили у процесі творення майбутнього» [3,с.6].

Потрібно відзначити, що в умовах зростаючої глобалізації, інтернаціоналізації та формування міжнародної правничої системи перевага у британській історіографії надавалася зовнішньополітичним та імперським сюжетам, що знову ж таки було успадкованим істориками сучасності [14,с.536–546]. Особливо це є характерним для Дж.П. Гуча, Л.Картіса, А.Ціммерна, які прагнули на сучасному етапі розвитку Британської імперії відмітити її проблеми та перспективи. В університеті в Абердині навіть було організовано читання лекцій по британській імперській історії [17,с.99–100]. Однак сферою зацікавлення британських істориків сучасності була не лише британська історія. На думку Е.Карра, це було пов'язано, перш за все, із зовнішньополітичними амбіціями Британської імперії, і прагненням її представників поширювати англо–саксонські цінності, а з ними свій вплив, на різні частини світу. Оскільки Перша світова війна надала цим проблемам значного масштабу, то зрозуміло, що вони стали основною темою зацікавлення британських гуманітаріїв [9,с.49].

По мірі становлення професійної історичної науки у її межах проходило формування автономних суб–дисциплін, таких як історія державної влади, історія політичних партій, історія дипломатії і міжнародних відносин, політична біографія тощо. З приводу цього Г.І. Звєрєва пише, що власне історію на протязі першої половини XX ст. далеко не завжди продукували академічні історики. Становлення самої історії, як академічної дисципліни у межах британської соціогуманітаристики, як і процес завершення інституціоналізації історичної науки, припадає лише на середину XX ст. [1,с.63].

Дійсно, якщо розглянути провідних спеціалістів із історії сучасності у Британії, то професіональними істориками, при чому з певними ремарками, можна вважати Дж.Гуча (який, будучи відомим серед європейських та американських істориків, утім у Британії не займав серйозної академічної позиції), А.Тойнбі (котрого частина наукової спільноти не визнавала істориком [5,с.2–3]), Е.Карра (який при здійсненні оглядів історії сучасності ідентифікував цей рід занять міжнародною політикою), Дж.Мюррея (який ідентифікував себе спеціалістом із класики), А.Ціммерна (який мав також лекційні курси із соціології), Дж.Брайса (який очолював не лише кафедри історії, а й конституційного та цивільного права), тоді як Н.Енджелл, Дж.Гобсон, Г.Брейлсфорд та Л.Вульф асоціювалися скоріше із публіцистикою та були спеціалістами із міжнародної політики. Навіть у цей час, у зв'язку зі зближенням історії із соціальними науками і розвитком міждисциплінарних підходів у академічних колах нерідко звучало побоювання з приводу зникнення «чистої історії» і її розчинення у широких гуманітарних та соціальних курсах. Тим не менше, адаптація дослідницьких областей із других дисциплін до британської історіографії проходило досить складно [1,с.114–115].

Як відзначав у своїй інаугуральній лекції в честь зайняття посади голови кафедри Нової історії у Кембриджському університеті у 1895 р. сер Дж.Актон, саме у Франції,

а не у Британії «особлива увага приділяється дослідженню сьогодення, адже там уже є курси з історії сучасності і видані відповідні підручники». Але разом з тим він застерігає, що «у той же час ми повинні розуміти обставини, які відрізняють дві епохи. Новітній час відрізняється від Нового тим, що значна частина фактів не може бути достовірно встановлена… Певні ключі до розгадки таємниці завжди є прихованими, і ми можемо гарантувати точність лише після того, як мине час сучасної генерації» [3,с.6]. Таким чином, цей історик дає зрозуміти, що у Британії ще зарано говорити про історію сучасності, як окрему наукову дисципліну.

Більше того, у цей час можна констатувати відсутність єдиного термінологічного апарату серед британського академічного загалу при розгляді даного сегменту історичного знання. Якщо сер Дж.Актон наприкінці XIX – на поч. XX ст. у своєму курсі лекцій схильний використовувати термін «сучасна історія» (contemporary history), то вже у 1910 р. виходить 12–ий том Кембриджської Нової історії під назвою «Найновіша доба» (The latest age) [20,с.3], а кількома роками пізніше Дж.Гуч видає свою працю під назвою «Історія нашого часу» (History of our time) [13,с.5]. Ситуацію ще більше ускладнює дефініція А.Тойнбі, який у своїх спогадах писав, що йому «випало жити у Західному світі у період його переходу від сучасної у постсучасну епоху його історії…» [2,с.18–19].

Можна відзначити також різницю у підходах при визначенні нижньої хронологічної межі історії сучасності. Якщо сер Дж.Актон та укладачі 12–го тому Кембриджської нової історії за початок відліку беруть закінчення франко–прусської війни у 1871 р., то Дж.Гуч на початку 10–их років XX ст. починає свій виклад історії сучасності із 1885 р., тобто з часу, коли зародилося сучасне йому покоління. Для А.Тойнбі такою межею, яка якісно відмежовує різні історичні епохи для західного світу, є початок останньої третини XIX ст. [2,с.5].

Таким чином, можна підсумувати, що у першій половині XX століття історія сучасності у Британії ще не набула статусу окремої наукової дисципліни, і асоціювалася із наріжними соціальними, політичними, економічними та етичними проблемами тодішнього часу, будучи сферою зацікавлення гуманітаріїв, суспільствознавців, політиків, публіцистів тощо. Однак ще з часів Вікторіанської доби сучасна історія, будучи прив'язана до суспільствознавчих студій, не переставала бути предметною сферою зацікавлення академічних істориків, у яких виникла нагальна потреба на початку XX ст., в епоху інтернаціоналізації, глобалізації та інтенсифікації світової історії, застосувати свої знання минулого з метою осмислення проблем сучасності.

Доказом цього стали як перші розвідки із сучасної історії Е.Карра, А.Тойнбі, Дж.Гуча, А.Ціммерна, Л.Вульфа, Дж.Мюррея, присвячені суто історії сучасності, так і праці, присвячені загальній історичній тематиці чи історіософії визнаних істориків Е.Фрімена, Дж.Актона, Дж.Барі, а пізніше Е.Карра та А.Тойнбі, у яких історія сучасності трактується як неодмінна складова усього історичного процесу, осмислення якої є неможливим без минулого, і без якої неможливим є проектування майбутнього. Все це давало підстави говорити про те, що на середину XX століття в межах історії сучасності почала виділятися вузькоспеціалізована тематика, а сучасна історія була вписана визнаними британськими істориками зі світовим ім'ям у загальні історіософські схеми, без яких є неможливим академічне пізнання соціальної дійсності.

Список використаних джерел

1. Зверева Г.И. Британская историография в контексте академической культуры XX века. Дисс. … док. истор. наук. – М., 1998. – 455 с.

2. Тойнби А. Дж. Пережитое. Мои встречи / Пер. с англ. М.Ф. Носова. – М.: Айрис–пресс, 2003. – 672 с.

3. Acton J. Lectures on Modem History / John Acton. – London: Macmillan and Company, 1906. – 240 p.

4. Ashvorth L. International Relations and the Labour Party: Intellectuals and Policy Making from 1918–1945 / Lucian M. Ashvorth. – London – New–York: Tauris Academic Studies, 2007. – 306 p.

5. Becque P. The Tragedy of Reason: Toynbee's Search for a Middle Way. Draft Paper for presentation at the Political Studies Association (PSA) Graduate Conference, Oxford, 6–7th December 2010. – 14 p.

6. Bryce J. The Ancient Roman Empire and the British Empire in India / James Bryce. The Diffusion of Roman and English Law throughout the World. Two Historical Studies / James Bryce. – L.: Humphrey Milford, 1914. – 138 p.

7. Burrow J. A Liberal Descent. Victorian historians and the English past / J. Burrow. – C.: Cambridge University Press, 2008. – 308 p.

8. Burry J.B. An Inaugural Lecture. Delivered in the Divinity School Cambridge on January 16, 1903. – Cambridge: University Press, 1903. – 39 p.

9. Carr E.H. The Twenty year's crisis 1919–1939: An Introduction to the study of foreign relations / Edward Hallet Carr. – N.–Y., 1962. – 244 p.

10. Carr E.H. What is History? The George Macaulay Trevelyan lectures delivered in the university of Cambridge, January – March 1961 / Edited by R. W. Davies. – N.–Y.: Penguin Books, 1987. – 188 p.

11. Firth Ch. Commentary of Macaulay History of England / Ch.Firth. – L., 1938. – 375 p.

12. Freeman E. The Growth of the English Constitution from the earliest times / E.Freeman. – L.: Macmillan and Co, 1876. – 234 p.

13. Gooch G.P. History of our time, 1885–1911 / [edited by H.Fisher, G.Murray, A.Thompson]. – L.: Williams and Norgate, 1913. – 260 p.

14. Kitson Clarc G. A. Hundred years of the Teaching of History at Cambridge, 1873–1973 // The Historical Journal. – 1973. – T.XVI, №3. – P.536–546.

15. Koot G. English Historical Economists and the Emergence of Economic History in England // History of Political Economy. – 1980. – T.12, №2. – P.194–199.

16. Long D. Towards a new liberal internationalism. The international theory of J.A. Hobson / D.Long. – C: Cambridge university press, 1996. – 286 p.

17. McLachlan J. The Origin and Early Development of the Cambridge Historical Tripos // Cambridge Historical Journal. 1947. – T.IX, №1. – P.112–135.

18. Murray G. Our Great War and The Great War of the ancient Greeks / Gilbert Murray – N.–Y.: Thomas Seltzer, 1920 – 78 p.

19. Osiander A. Rereading Early Twentieth–Century IR Theory: Idealism Revisited / International Studies Quarterly. – 1998. – №42. – P.409–432.

20. The Cambridge Modern History in 14 volumes / [planned by the Late Lord Acton LL. D. Regius Professor of Modern History, edited by A. W. Ward, G. W. Prothero, S. Leathes]. – L.: The Macmillan Company, 1920. – Vol. XII. The Latest Age. – 1033 p.

21. Thinkers of the Twenty Years' crisis: Interwar Idealism re–assessed / [edited Long D., and Wilson P.]. – Oxford: Clarendon Press, 1995. – 346 p.

22. Sick K–P. A New Idea of Europe: The Liberal Internationalism of the Nouvelle revue Francaise (1919–1925) // European Political Economy Review. – 2003. – T.1, №.1. – P.105–117.

23. Wilson P. The International Theory of Leonard Woolf: A Study in Twentieth–Century Idealism / Peter Wilson. – N.–Y.: Palgrave Macmillan, 2003. – 284 p.

Ганцян Р.Ю. Дисциплинарный статус истории современности в Великобритании в первой половине XX в.

Проанализировано становление истории современности в Великобритании в первой половине XX в. Выяснено тематику и круг проблем в трудах британских историков современности.

Ключевые слова: *Великобритания, история современности, политическая история, обществоведение.*

Hantsyan, R.Y. Disciplinary status of current history in Great Britain in the first half of the twentieth century

The article analyzes the development of current history in Great Britain in the first half of the twentieth century. It is shown range of topics and issues in the works of British specialists in current history.

Key words: *Great Britain, current history, political history, social studies.*

УДК 94(35):327.8

Макаров Р.В.

Позитивні та негативні наслідки британського мандатного управління в Іраку (1920–1932 рр.)

Розглядаються історія утворення, існування та ліквідації британського мандату Ліги Націй на території Іраку (1920–1932 рр.) та всі аспекти британської мандатної політики, що проводилася в країні в цей період, дається оцінка її наслідкам.

Ключові слова: *Месопотамія, Перська затока, нафта, Великобританія, мандат, араби, суніти, шиїти, курди, Ірак.*

Більшість сучасних держав Близького Сходу та Північної Африки утворилися внаслідок розпаду колоніальних систем імперіалістичних держав Європи. Серед них є і ті, що утворилися на територіях, які знаходилися під управлінням Великобританії та Франції, що здійснювалося в межах мандатів Ліги Націй, які вони отримали після Першої світової війни. Так на просторах колишньої системи мандатів, починаючи з тридцятих років минулого століття, поступово утворилися Держава Ізраїль та Палестинська автономія, Йорданія, Сирія, Ліван та Ірак.

Не дивлячись на те, що свого часу, встановлення політико–економічного контролю Лондоном та Парижем над територією цих країн було цілком обумовлене експансіоністськими устремліннями цих європейських імперій, наслідки функціонування системи мандатів були доволі неоднозначними.

Говорячи про негативні наслідки, в першу чергу, слід згадати про міжетнічні та міжконфесійні конфлікти, які виникли на території Палестини, Лівану та Іраку та стали суттєвою перешкодою для стабільного та поступового розвитку регіону, залишаючись неврегульованими до нинішнього часу. Їх виникнення є наслідком використання державами–мандатаріями давніх протиріч між різними етнічними та релігійними спільнотами Близького Сходу в інтересах зміцнення свого впливу на підконтрольних територіях.

Негативним наслідком також є і те, що держави, які утворилися на базі мандатів Ліги Націй, довгий час продовжували перебувати в сильній економічній та політичній залежності від колишніх держав–мандатаріїв, звільнитися від якої вони зможуть протягом XX ст. завдяки внутрішнім революційним перетворенням.

Якщо говорити про позитивні наслідки, то слід відзначити, що сама поява нових незалежних держав на Близькому Сході, багато в чому, стала можливою завдяки перемозі держав Антанти над Османською імперією та розподілу її території, створенню системи мандатів Ліги Націй, сприянню держав–мандатаріїв в оформленні державних інститутів та кордонів майбутніх держав, налагодженню тісних економічних зв'язків між мандатаріями та підмандатними територіями.

Активна участь Великобританії та Франції в подіях 2011–2012 рр. на Близькому Сході та у Північній Африці є свідченням того, що ці європейські держави і досі не втратили політичних та економічних інтересів в колишніх колоніях та підмандатних територіях. Саме тому для кращого розуміння можливих наслідків впливу провідних західних держав на процеси, що відбуваються в країнах Близького Сходу та Північної Африки слід знов звернутися до історії взаємовідносин між цими країнами в XX ст.

Виходячи з вищезазначеного, дане дослідження мало за мету розгляд теми утворення, існування та ліквідації британського мандату Ліги Націй на території Іраку (1920–1932 рр.) та аналіз спільних наслідків британського мандатного управління для цієї країни.

Серед задач даного дослідження ставилися наступні:

1. Виявлення причин, з яких Межиріччя Тигру та Євфрату потрапило до кола інтересів британських імперіалістів та процесу реалізації ними своїх експансіоністських устремлінь, наслідком чого стало отримання мандату Ліги Націй в Месопотамії.

2. Розгляд обставин через які Лондон був змушений розпочати побудову Іракської держави та процесу формування її державних інститутів і оформлення державних кордонів.

3. Аналіз та оцінка загальних наслідків британської мандатної політики в Іраку.

Українськими дослідниками, як за радянських часів, так і за часів незалежності, дана проблема майже не розглядалася, проте значну увагу їй приділяли інші радянські дослідники, серед перших був С.Кечекьян – автор аналітичного дослідження «Мандати Ліги Націй в країнах арабського Сходу» [1], яка була видана в Баку у 1930 р. тобто ще за часів існування мандатної системи. В невеликій монографії автор розглядає історію появи нового для системи міжнародних відносин явища, аналізує причини його появи та його природу, окремо розглядає особливості кожного мандату, в тому числі і в Іраку.

Що стосується дослідження британського мандату в Іраку як проблеми суто історичної, то слід відзначити монографію А.Ментешашвілі «Ірак в роки англійського мандату» [2], що побачила світ у 1969 р. Дослідження присвячене всім аспектам британської мандатної політики, робиться спроба дати оцінку їй та її наслідкам, а також національно–визвольному руху народів Іраку в цей період.

На пострадянському просторі проблема вивчалася російськими дослідниками, серед яких можна відзначити дисертації на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук Алі Ода Алі «Іракcько–англійські відносини (1914–1932 рр.)» [3] та М.Мусоріної «Формування іракського суспільства в період британського мандату Ліги Націй (1920−1932 рр.)» [4]. Перше дослідження присвячене послідовному розгляду історії встановлення, функціонування та скасування британського мандату в Іраку, дається оцінка підсумкам та значенню британського мандатного управління. Друге дослідження являє собою детальний аналіз наслідків впливу британської мандатної політики на іракське суспільство.

Окремим аспектам проблеми присвячена монографія О.Тихонової «Етноконфесійні спільноти Іраку в роки британського мандату» [5] та дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук Г.Валіахметової «Боротьба великих держав і нафтових компаній за іракську нафту (1912−1928 рр.)» [6].

Втім, попри значний вклад радянських та сучасних російських науковців в дослідження даного питання, на відміну від західних країн, на пострадянському просторі ця проблема повною мірою не досліджена та має подальшу перспективу свого вивчення.

Напередодні Першої світової війни, Британська імперія ще знаходилася на піку своєї могутності, відомому як період Pax Britannica. Її володіння розкинулися на всіх населених континентах та складали майже чверть суходолу. Населення імперії налічувало близько 400 мільйонів осіб, що також дорівнювало майже чверті всього людства.

Британський флот фактично контролював всі важливі морські шляхи, особливе значення серед яких мав найкоротший морський шлях з Європи до Південно–Східної Азії, що пролягав крізь Суецький канал.

В світі продовжувалося поширення англійської мови, що поступово відбирала у французької статус Lingua franca, а також Англійського права, технологій, англійської системи мір і т. ін.

На початку XX ст. Британська імперія оволоділа новими територіями, у 1902 р. були анексовані Трансвааль та Помаранчева Вільна Держава у Південній Африці. Економічно та політично були підкорені інші незалежні держави такі як Персія, Китай, Аргентина та ін. Ще одним регіоном, який користувався підвищеною увагою британських імперіалістів були близькосхідні володіння Османської імперії, особливе значення серед яких мали Палестина, що знаходилася в безпосередній близькості до Суецького каналу та Месопотамія, яка виходила до Перської затоки.

Месопотамія входила до складу Османської імперії з 1534 р. До 1869 р. на її території існувала єдина адміністративна одиниця – Багдадський пашалик, яка пізніше була розділена на три вілайети: Багдадський (утворено у 1869 р.), Мосульський (виділено зі складу Багдадського у 1879 р.) та Басрський (утворено у 1884 р.) [2,с.11]. Напередодні Першої світової війни населення Месопотамії коливалося від приблизно 2 мільйонів 500 тисяч до 2 мільйонів 700 тисяч осіб [2,с.11;5,с.37]. Месопотамія була місцем проживання арабів, курдів, туркменів (туркоманів), турок, черкесів (так звали

мусульман–переселенців з Кавказу), персів, вихідців з Індії, євреїв, вірмен, ассирійців та лурів [7].

Найбільшою етнічною спільнотою в регіоні були араби, їх кількість складала приблизно 75% від населення [2,с.38]. Курди складали близько 18%, а інші, серед яких найбільш чисельними були туркмени, ассирійці, євреї та вірмени складали не більше 7% від населення Месопотамії [7].

Найбільшою релігійною спільнотою регіону були мусульмани. За різними даними вони складали від 94 до 96% населення Месопотамії. Чисельність умми за станом на 1914–1920 рр. згідно приблизних підрахунків складала від 1 мільйону 800 тисяч до 2 мільйонів 65 тисяч осіб [5,с.68].

Населення північної та північно–східної Месопотамії сповідувало іслам сунітського штибу, а більшість населення півдня та центру – шиїзм [2,с.15].

У соціально–економічному відношенні Месопотамія була відсталим регіоном Османської імперії. Основу його економіки складало сільське господарство, при цьому на селі переважали підвалини схожі на феодальні. Більш того, за незначної щільності населення та сприятливих умовах для таких форм землеробства, як вирощування зернових культур, фініків, бавовни, тютюну та винограду. Сільське господарство регіону на початку XX ст. знаходилося в стані занепаду. Врожаї були низькими та нестійкими. Так, наприклад месопотамський землероб отримував не більше за 8 ц пшениці с гектару. Таке положення місцевого землеробства було викликано: браком посівної площі (напередодні британської окупації з 12,5 мільйонів га придатної до обробки землі оброблялося лише не більше за 0,5 мільйона га тобто приблизно 4%), занепадом зрошувальної системи (нічого не робилося як заради відбудови старовинних дамб, що регулювали періодичні повені річок та їх течію, так і мережі каналів, по яких вода потрапляла до посівів), відсталістю знаряддя праці та методів обробки землі, високими урядовими податками, важкими умовами оренди, жахливим станом шляхів сполучення та незахищеністю селян–фелахів від набігів кочівників–бедуїнів.

Турки не проявляли жодного інтересу щодо використання місцевих природних та людських ресурсів та майже не робили реальних кроків які були б спрямовані на підняття місцевої економіки (виключення складає невеликий комплекс реформ Мідхат–паши які проводилися у XIX ст.). Що на думку А.Ментешашвілі: «Заважало їм пустити глибоке коріння в Іраку. Внаслідок чого, вони складали враження тимчасових правителів, що задалися метою вижати з країни якомога більше соків, поки вона ще під їх владою» [2,с.21,58].

Британська імперія почала поступово зміцнювати свої торгівельно–економічні та політичні позиції в межиріччі Тигру та Євфрату ще з середини XIX ст. Разом з усіма колоніями і в першу чергу Індією, Великобританія впевнено утримувала перше місце в експорті Месопотамії, напередодні Першої світової війни її доля буде складати приблизно 60% [8,с.269]. З продуктів землеробства до Британії вивозили ячмінь, пшеницю та рис, до Індії вивозили переважно рис, кукурудзу, чечевицю та боби. Торгівля зерновими з портами Червоного моря та Індії була зосереджена в руках месопотамських фірм з Багдаду та Басри, які мали свої представництва в Лондоні, Манчестері, Бомбеї, Каїрі та інших великих торгівельних центрах Британської імперії [2,с.36,54,55;3,с.100,103]. Проте монополія на вивіз фініків належала лише британським торгівельним компаніям, що мали філії в Багдаді та Басрі. Фініки користувалися широким попитом в Америці, Європі, Індії та Східній Африці [2,с.54]. Що до продуктів тваринництва, то до Індії вивозили арабських коней та відчищений жир, до Британії та Західної Європи – шкіри та хутро, до Єгипту – велику рогату худобу [9,с.29].

Серед імпортних товарів, що заповнювали ринок Месопотамії переважну більшість так само складали вироблені на просторах Британської імперії. Так три чверті імпорту займали бавовняні тканини [9,с.28], більшість яких везли з Манчестера та Індії. З Індії до Месопотамії також везли джутові мішки, чай, пряжу та індиго, з Уельсу до Месопотамії постачалося вугілля, з Єгипту – цукор, з Персії – тютюн. Окрім цього британські фірми здійснювали постачання на месопотамський ринок товарів з інших країн, що мали значний попит місцевого населення. Так з Бразилії та Ємену імпортували каву, з США – гас , з Франції та Австро–Угорщини – деревину, з інших країн Європи та Азії – папір, фарби, свічки, фески та інші товари [2,с.54].

Слід відзначити те, що Месопотамія разом з іншими регіонами Османської імперії, як ринки збуту поглинали значну частину європейського експорту в Азію і тут десятиріччями зберігався стабільно високий попит на продукцію тих галузей виробництва європейських країн, що відчували на собі падіння попиту на внутрішніх ринках, особливо це стосувалося текстильної промисловості [10,с.137].

В регіоні вели активну діяльність британські компанії The British India Steam Navigation Company Ltd – фактичний монополіст у транспортуванні вантажів та пасажирів у Перській затоці, The Euphrates and Tigris Navigation Company, що належала родині Лінч та була монополістом по транспортуванню вантажів та пасажирів по Тигру, компанія індійських текстильних магнатів Сасунів (що мали походження з євреїв Месопотамії) та ін.

90% вантажів з імпортними товарами проходило через порт Басри, звідки вони постачалися до Багдаду, а потім розподілялися по регіону [2,с.54,55]. Це в свою чергу робило Басру одним з ключових пунктів морського шляху: Британія – Гібралтар – Суец – Червоне море – Баб–ель–Мандебська протока – Аравійське море – Перська затока – Індійський океан, що був найкоротшим маршрутом з Європи до Індії та всієї Південно–Східної Азії і знаходився під контролем Великобританії [11,с.148].

Деякі впливові британські колоніальні діячі активно виступали за реалізацію будівництва залізничної магістралі від Кейптауну через Каїр до берегів Гангу. Цей «залізний обруч» повинен був стягнути всі британські колонії, що мали вихід до басейну Індійського океану. Месопотамія при вирішенні цієї грандіозної задачі повинна була стати одним з найважливіших кіл в цьому ланцюгу [11,с.147–148].

Проте на початку XX ст. у Британської імперії в регіоні з'являється серйозний конкурент її політико–економічному пануванню в обличчі Німеччини, для якої Месопотамія так само стає зоною геополітичних інтересів.

Особливу загрозу для британського панування уявляв проект Багдадської залізниці, що реалізовувався з 1903 р. Анатолійською спілкою залізниць яка належала Deutsche Bank. Він, в перспективі, повинен був з'єднати Центральну Європу та узбережжя Перської затоки.

Німеччина прагнула завоювати ринки Центральної та Південно–Східної Азії, де її позиції були слабкими у порівнянні із британськими чи російськими, тому проект Багдадської залізниці повинен був відкрити прямий шлях німецьким товарам та капіталам, а в майбутньому і німецьким військам до цих регіонів [12,с.18–19].

Ще одним чинником загострення боротьби за Месопотамію стало відкриття у 1901 р., поблизу міста Мосул крупних родовищ нафти, придатних для промислової розробки. Ці родовища відразу стали об'єктом підвищеного інтересу з боку Лондона, який спробував домогтися права на їх розробку через Англо–Перську нафтову компанію (АПНК). Потреба в цьому була пов'язана перш за все із переходом Королівських військово–морських сил Великобританії з твердого (вугілля) на рідке паливо, що було зумовлено перегонами озброєнь між провідними морськими державами, передусім Великобританією та Німеччиною. Звісно що на їх розробку претендувала і Анатолійська спілка залізниць за якою стояли Deutsche Bank та німецький уряд. В решті решт, буде створена Турецька нафтова компанія (ТНК), майже 75% акцій якої опиниться в руках АПНК та британсько–нідерландської компанії Royal Dutch Shell і лише 25% дістанеться Deutsche Bank, що викликало хвилю обурення в Німеччині, але через початок Першої світової війни компанія так і не розпочала роботу [13,с.10–12;14,с.129–130].

Усвідомлюючи важливість Месопотамії, британське командування почало готуватися до битви за неї ще за півмісяця до офіційного вступу Великобританії в Першу світову війну, перекинувши на острови Бахрейну Індійський експедиційний корпус «D» під командуванням Артура Баррета. У листопаді 1914 р. йому вдалося захопити портові міста Басру та Фао, але подальше просування британських військ на північ, у глиб регіону, було довгим, проблематичним та супроводжувалося значними людськими та матеріальними втратами. Це було зумовлено консолідацією шиїтської та сунітської громад Межиріччя заради джихаду проти «кафірів» та сильним і відчайдушним спротивом османських військ.

Саме тому, коли була досягнута перемога та укладене Мудроське перемир'я 30 жовтня 1918 р., що припинило бойові дії між військами Антанти та Османської імперії,

британці змогли просунутися лише до лінії Тікріт–Рамаді–Ханакін [15,с.89–96,270–273]. Тобто вілайет Мосул, фактично залишився поза межею британської окупації.

9–16 травня 1916 р. у Лондоні була укладена таємна угода між Великобританією та Францією про розподіл азійських володінь Османської імперії. Ця угода була укладена у формі обміну нотами між французьким послом П.Камбоном та міністром закордонних справ Великобританії Е.Греєм, що одержала назву «угоди Сайкса–Піко», утворену від сполучення прізвищ дипломатів, які підготували її проект, британця Марка Сайкса та француза Франсуа Жоржа–Піко. Згідно з цією угодою більша частина Месопотамії входила до т.зв. «Червоної зони» (Частина Багдадського та Басрського вілайетів), де встановлювався прямий британський контроль. Остання частина входила до «Зони В», на яку поширювався політичний та економічний вплив Великобританії. Проте більша частина Мосульського вілайету, включаючи саме місто Мосул, входила в «Зону А», що підпадала під політико–економічний вплив Франції [16]. Але Великобританія не збиралася віддавати Франції багату нафтою провінцію, тому враховуючи те, що Сирія та Кілікія (регіони де Франція мала стратегічні інтереси) знаходилися під контролем британських військ, використовуючи суперечливі положення Мудроського перемир'я, британці окупували і Мосульський вілайет на початку листопаду 1918 р. [17,с.117;18,с.4].

Проте під кінець Першої світової війни все більш значну роль на міжнародній арені починають грати Сполучені Штати Америки, вступ яких у війну на боці Антанти власне і призвів до остаточного перелому у війні на користь цього блоку.

8 січня 1918 р. президент США Томас Вудро Вільсон на спільному засіданні обох палат Конгресу виступив з посланням, в якому містилася т.зв. програма миру, представлена у вигляді тез. Що в решті решт отримала назву «14 пунктів Вільсона».

В перших п'яти пунктах затверджувалася концепція «відкритого світу»: обговорення мирних договорів в умовах гласності, відмова від таємних міждержавних домовленостей, свобода торгівельного мореплавства у мирний та воєнний час, знищення економічних бар'єрів для міжнародної торгівлі, скорочення національних озброєнь, неупереджене та справедливе розв'язання колоніальних суперечок.

Наступні вісім пунктів стосувалися післявоєнного політичного облаштування на територіях держав, що брали участь у війні, та головним чином надання народам права на самовизначення. Пункт 12 стосувався ситуації в Османській імперії, де говорилося: «Турецькім частинам сучасної Османської імперії повинен бути гарантований міцний суверенітет, але іншим національностям, які на даний момент знаходяться під турецькою владою, повинна бути забезпечена справжня гарантія життя та абсолютно безпечна можливість автономного розвитку…» [19,с.275].

Заперечувати затвердженню вільсонівських принципів в післявоєнній міжнародній політиці Великобританія, що понесла у війні значних втрат в людських, військових та фінансових ресурсах, так само як і Франція, вже не мала змоги, що в свою чергу унеможливлювало реалізацію положень угоди Сайкса–Піко. Тому для Великобританії важливим завданням стає пошук іншого способу закріплення контролю над Месопотамією, який би не суперечив принципам нового світового устрою та виключав пряму анексію цієї території [1,с.6,9].

Доля близькосхідних володінь Османської імперії та колоній Німеччини була вирішена на Паризькій мирній конференції, що відкрила свою роботу 18 січня 1919 р. Ці території виходили з–під юрисдикції Стамбулу та Берліну і підпадали під систему мандатів, що надавала Ліга Націй – міжнародна організація, створення якої передбачалося Версальським мирним договором за пропозиції президента США Т.Вільсона.

Правовим підґрунтям створення мандатної системи стала стаття 22 уставу Ліги Націй, де зазначалося, що «передові нації світу» отримують піклування над народами, що населяють колишні території переможених держав, та які ще не здатні керувати собою в особливо важких умовах сучасного світу.

Мандати Ліги Націй поділялися на три категорії:

«А» – території Османської імперії, в тому числі і Месопотамія, які майже досягли розвитку, що дозволяв їм стати незалежними державами, за адміністративної та економічної підтримки держави–мандатарія.

«В» – колишні колонії Німеччини у Центральній Африці, що підлягали безпосередньому керуванню державою–мандатарієм.

«С» – колишні німецькі колонії у Південно–Західній Африці та Океанії, що безпосередньо керувалися державами–мандатаріями з поширенням на них їхнього національного законодавства [1,с.10–12].

Питання про передачу Месопотамії під мандатне управління Великобританії було вирішено на міжнародній конференції, що проходила в італійському місті Сан–Ремо 19–26 квітня 1920 р., тоді ж було вирішене питання і про Мосульський вілайет [19,с.299], коли 24 квітня була укладена франко–британська угода, згідно якої Франція поступалася Мосульським вілайетом в обмін на секвестровану долю Deutsche Bank в Турецькій нафтовій компанії [13,с.14].

Коли в Месопотамії стало відомо про рішення конференції в Сан–Ремо, в країні піднялася колосальна хвиля антибританських настроїв, що в решті решт, виплеснулася в масове повстання влітку–восени 1920 р.

На початку липня повстання охопило весь район Середнього Євфрату, головною силою повстання були фелахи, особливо з району проживання напівкочових племен, що повстали проти британської політики експропріації земель племінної громади. Очолювали повстання переважно шейхи племен та шиїтські духовні лідери, якими керував координаційний комітет повстання, створений організацією «Харас аль–істікляль».

Намагання британців придушити повстання в його локальній фазі зазнали невдачі. Протягом липня повстанці завдали британським військам ряд поразок та на початку серпня захопили значні території в центральній та північній частинах країни. Для придушення повстання британцями було задіяне 65 тис. військ, та протягом осені, використовуючи складні відносини між племінними лідерами та вкрай жорсткі заходи, їм вдалося придушити повстання.

Але не дивлячись на поразку, повстання 1920 р. значно вплинуло на подальшу долю країни, його важкі наслідки змусили Лондон змінити управлінську політику в Межиріччі. Спочатку була дана згода на формування національного перехідного уряду, а в 1921 р. утворено королівство Ірак під британським мандатним управлінням [4,с.49;20,с.96,186–190].

В розпочатій політиці спрямованій на створення королівства, британці заручилися підтримкою організації «аль–Ахд аль–іракі», що виступала за поступовий шлях Іраку в напрямку побудови державності під британським протекторатом. Це вплинуло і на обрання Фейсала – сина мекканського шерифа та лідера арабського повстання проти османів Хусейна аль–Хашимі в якості короля Іраку, який до цього зробив невдалу спробу затвердитися як король Сирії, та був вигнаний французькими військами. Його кандидатура була затверджена в червні 1921 р. на конференції верховних комісарів в Каїрі [4,с.52].

Не дивлячись на спротив багатьох представників племінної верхівки та широких верств населення Іраку, 23 серпня 1921 р. під захистом британських багнетів чужий для країни емір Фейсал бін Хусейн аль–Хашимі був проголошений королем Іраку [4,с.54;20,с.190].

12 вересня був створений перший постійний уряд Іраку на чолі із Абд ар–Рахманом аль–Гайлані, колишнім нагібом Багдаду, лідером організації «Аль–Ахд аль–іракі» [4,с.56]. Першим верховним комісаром – головою британської мандатної адміністрації став Персі Кокс, досвідчений колоніальний діяч.

Слід звернути увагу, що британці зробили ставку на сунітську частину населення країни, де більшість складали шиїти, адже більшість світської еліти знаходилася в рядах сунітів, прихильників напрямку в ісламі, який був державною релігією Османської імперії [4,с.31]. В майбутньому це призведе до нових сплесків напруженості між сунітами та шиїтами в Іраку.

10 жовтня 1922 р. було укладено перший британсько–іракський договір, який легалізував британське мандатне управління в Іраку шляхом двосторонньої угоди.

Весною 1925 р. була прийнята конституція Королівства Ірак, яка проголошувала його суверенною, незалежною державою з конституційно–монархічною формою правління, проте суверенітет держави обмежувався угодою 1922 р.

Згідно конституції, законодавча влада в державі належала двопалатному парламенту, що складався з сенату та палати депутатів, а також королю. При цьому члени королівської родини не могли бути сенаторами та депутатами. Палата депутатів обиралася на всезагальних виборах, шляхом тайного голосування, а сенаторів призначував король. Сенат мав широкі повноваження, в тому числі міг скасовувати рішення нижньої палати.

За період мандатного управління вибори до парламенту відбулися у 1925, 1928 та у 1930 рр. [2,с.108].

Право голосу мали лише чоловіки, що досягли двадцятирічного віку, тобто значна частина населення була позбавлена права на волевиявлення. При цьому результат волевиявлення значно спотворювався, адже значна частина населення була неосвіченою.

Міністрів уряду призначував король, проте уряд був підзвітним перед нижньою палатою парламенту, яка мала право висунути йому вотум недовіри, але уряд мав право вимагати від короля розпуску парламенту за «надзвичайних обставин», точного визначення яким, конституція не давала.

Король Іраку не мав права приймати жодного рішення без поради з британським верховним комісаром, останній через короля мав вплив на уряд сенаторів та провладно налаштованих депутатів [2,с.110].

Таким чином, незалежність іракських державних інституцій була лише формальністю в той час як реальна влада належала британській мандатній адміністрації. Проте іракські державні інститути знаходилися лише на стадії свого становлення, з часом їх роль в політичному житті країни буде зростати.

Доволі складною виявилася проблема формування кордонів Іраку, особливо гостро повстало питання про приналежність Мосульського вілайету, претензії на який висунула Кемалістська Туреччина. Мосульське питання стало предметом запеклих дебатів між Великобританією та Туреччиною на Лозаннській конференції (1922–1923 рр.), далі, протягом декількох років Мосульське питання розглядалося на сесіях Ради Ліги Націй, а пізніше воно було винесено і на розгляд Постійної палати міжнародного правосуддя в місті Гаага [2,с.149].

Одним з головних чинників, до якого постійно апелювали сторони був етнічний та релігійний склад населення провінції і право її етнорелігійних спільнот на самовизначення та вільний, поступовий розвиток.

Турецька сторона наполягала на тому, що абсолютна більшість населення провінції має тюркське походження та сповідує іслам, у зв'язку із чим прагне до об'єднання з Турецькою республікою і самовизначення в рамках цієї держави. Проте британська сторона в свою чергу не тільки заперечувала твердженням опонентів, але і активно намагалася заручитися підтримкою ассирійсько–християнського, арабського та єврейського населення регіону [2,с.156;5,с.181–182]. Оскільки ж більшість населення Мосульського вілайету складали курди, які етнолінгвістично не були пов'язані з іншим населенням краю та прагнули до національного суверенітету і створення незалежної курдської держави [5,с.182], суперечки навколо приналежності вілайету стали причиною загострення в міжетнічних та міжконфесійних відносинах в регіоні.

Дипломатичний конфлікт було залагоджений внаслідок підписання британсько–іракcько–турецької угоди в Анкарі 5 червня 1926 р., згідно якої Туреччина відмовилася від домагань на Мосульський вілайет, визнавши турецько–іракський кордон, встановлений Лігою Націй (т.зв. «Брюссельську лінію»). В обмін на свою відмову від територіальних претензій, Туреччина повинна була отримувати 10% доходів Іраку від мосульської нафти протягом 20 років [2,с.149;13,с.71–96,109–131]. В той же час міжетнічні та міжрелігійні протиріччя, що загострилися внаслідок Мосульського політико–дипломатичного конфлікту, не тільки не були улагоджені його припиненням, але і отримали своє продовження в трагічних подіях наступних років.

Курдська проблема постала найбільш гостро, протягом періоду британського мандатного управління в Іраку відбулися три курдських повстання на чолі із шейхами Махмудом Барзанджі у 1919–1925 рр. [2,с.192–193;22,с.34–38,43] та братами Мустафою і Ахмедом Барзані у 1931–1932 рр. [23,с.9–10]. Тим не менш, прагнення курдського народу до надбання національного суверенітету в тій чи інший формі, в період мандату та у наступні роки так і залишилося незадовільненим.

Британці прийняли ряд економічних заходів, серед яких остаточне закріплення племінних земель за шейхами, які вони почали здавати в оренду та продавати, внаслідок чого зміцнювалися ринкові відносини на селі. Модернізували податкову систему, розділивши податки на чотири групи: дрібні податки, податок на худобу, на майно та сільгоспдіяльність [2,с.120–128].

Британські компанії зберігали свою монополію в цих сферах економічної діяльності, де вони домінували до Першої світової війни.

Одним з головних та найскладніших економічних питань залишалося питання про розробку іракської нафти, боротьба за неї тривала протягом всього періоду британського мандатного управління в Іраку, та пройшла у два етапи: 1918–1928 рр. та 1928–1932 рр. Перший період пов'язаний із сперечанням Великобританії з Францією та Туреччиною навколо приналежності Мосульського вілайету, про що мова велася раніше. А також намаганням США домогтися самостійної розробки іракської нафти американськими компаніями завдяки відстоюванню принципу «відкритих дверей та рівних можливостей» в порушенні якого Вашингтон звинувачував Лондон. Результатом першого етапу боротьби за іракську нафту став поділ акцій ТНК між D'Arcy Exploration Company (дочірня структура АПНК), французькою напівурядовою Compagnie française des pétroles, Anglo–Saxon Petroleum Company (дочірня структура Shell) та Near East Development Company, що представляла інтереси американських компаній, всі вони отримали по 23,75%. Також 5% отримала компанія Г.Гульбенкяна.

31 липня 1928 р. учасники ТНК підписали «Групову угоду» або «Угоду про Червону лінію», яка передбачала допуск до участі в розробці нафти на будь–якій ділянці, що знаходилася в межах регіону окресленому «червоною лінією» всіх акціонерів ТНК в тій пропорції, яку вони мали в акційному капіталі компанії, якщо концесію на цю ділянку отримував один з них. До району, що окреслювався «червоною лінією» входили Ірак, Туреччина, Сирія, Палестина, Трансйорданія, Кіпр та Аравійський півострів окрім Кувейту. Цією ж угодою закріплювався неприбутковий статус ТНК, яка лише видобувала нафту на території Іраку та транспортувала її до Середземного моря, також вона остаточно закріплювала акційний розподіл наведений вище [6,с.154,183,184–187].

Не дивлячись на те, що АПНК отримала лише рівну частину акцій ТНК (з 1929 р. Іракська нафтова компанія) на ряду з французькими, американськими та приватними акціонерами, британська дипломатія в цілому, змогла здобути перемогу в десятирічній боротьбі за іракську нафту. Адже багатий нафтою Мосульський вілайет був збережений за Іраком. ТНК фактично стала монопольним власником прав на розробку іракської нафти, яка отримала вихід до Середземного моря завдяки трубопроводам та залізницям, що почали зводитися згідно умовам угоди в Сан–Ремо. Потреби Британської імперії в нафті були цілком забезпечені. Нарешті, формула розподілу акцій в ТНК та «Угода про Червону лінію» стали хоч і компромісною але вигідною альтернативою принципу «відкритих дверей та рівних можливостей», яка цілком задовольняла Великобританію.

Другий етап боротьби пов'язаний з намаганням компаній, що не увійшли до групи акціонерів ТНК / ІНК домогтися перерозподілу прав на розробку нафтових родовищ Іраку та всього Близького Сходу.

З 1928 р. у ТНК / ІНК з'являється конкурент в обличчі The British Oil Development за якою стояли потужні фінансово–промислові групи Великобританії, інтереси яких було проігноровано при створенні ТНК / ІНК. А також італійська напівурядова компанія Azienda Generale Italiana Petroli (L'Agip) та фінансово–промислові групи Німеччини, Швейцарії та Франції. Їм вдалося домогтися перерозподілу концесій в Іраку, проте ІНК залишила за собою більшу частину нафтових родовищ [24,с.14–19].

В 1930 р. був підписаний новий британсько–іракський договір, за яким Великобританія визнавала незалежність Іраку та зобов'язувалася домогтися його прийняття до Ліги Націй. Договір укладався на 25 років, за його умовами Ірак був зобов'язаний консультуватися з Лондоном по всіх зовнішньополітичних питаннях, та надавати йому всебічну військову допомогу [3,с.139–170].

Ірак було прийнято до Ліги Націй у 1932 р. внаслідок чого, дія британського мандату була припинена.

Таким чином, встановлення британського мандатного режиму в Іраку було свого роду компромісом між британськими експансіоністськими устремліннями та новою

політичною кон'юнктурою післявоєнного світу. В той же час, використати мандат Ліги Націй як прикриття анексіонізму також не вдалося через неспроможність Лондону остаточно здолати потужний опір національно–визвольного руху народів Іраку, тому Лондон був змушений розпочати процес розбудови іракської держави.

Створення незалежної держави, що була б зв'язана з Великобританією вигідними для останньої угодами, які гарантували захист її політичних та економічних інтересів, цілком задовольняло Лондон, проте це сприяло і поступовому розвитку самого Іраку, становленню його державних інститутів, оформленню його кордонів та захисту його політичних і економічних інтересів. Появу та поступове становлення незалежного Іраку можна назвати головним та найважнішим позитивним наслідком британського мандатного управління.

Серед негативних наслідків слід відзначити загострення взаємовідносин між сунітською та шиїтською спільнотами, арабським, курдським та ассірійським населенням, що було викликано перевагою, яку британці віддавали арабам–сунітам у формуванні істеблішменту, а також мосульською кризою та невдалою боротьбою курдів за набуття власного суверенітету. Зміцнення економічної залежності Іраку від Великобританії та фактичного його усунення від розподілу головного багатства країни – нафти.

Список використаних джерел

1. Кечекьян С.Ф. Мандаты Лиги Наций в странах арабского Востока / С.Ф. Кечекьян. – Баку: Издание об–ва обследования и изучения Азербайджана, 1930. – 62 с.
2. Ментешашвили А.М. Ирак в годы английского мандата / Альберт Михайлович Ментешашвили. – М.: «Наука», 1969. – 289 с.
3. Али Ода Али Иракско–английские отношения (1914–1932 гг.): дис. … канд. ист. наук: спец. 07.00.03 / Али Ода Али. – Москва, 1992. – 215 с.
4. Мусорина М.Л. Формирование иракского общества в период британского мандата Лиги Наций: дис. … канд. ист. наук: спец. 07.00.03 / Марина Леонидовна Мусорина. – Казань, 2010. – 204 с.
5. Тихонова Е.В. Этноконфессиональные общины Ирака в годы британского мандата / Елена Викторовна Тихонова. – М.: Издательство ЛКИ, 2007. – 240 с.
6. Валиахметова Г.Н. Борьба великих держав и нефтяных компаний за иракскую нефть (1912−1928 гг.): дис. … канд. ист. наук: спец. 07.00.03 / Гульнара Ниловна Валиахметова. − Екатеринбург, 1999. − 212 с.
7. Тихонова Е.В. Россия и этноконфессиональные общины Месопотамии накануне развала Османской империи [Електронний ресурс] / Елена Викторовна Тихонова. – режим доступу: http: // www. hist. msu. ru / Science / Conf / 01_2007 / Tihonova. pdf – 11.10.2012.
8. Федоренко А.Ф. Ирак / А.Ф. Федоренко, П.М. Пак // Новейшая история арабских стран Азии / под ред. Наумкина В.В. – М.: «Наука», 1988. – С.269–336.
9. Longrigg S.H. Iraq, 1900 to 1950: A Political, Social, and Economic History / S. Longrigg. – London, Oxford University Press, 1953. – 416 p.
10. Внешнеэкономические связи османской империи в новое время (конец XVIII – начало XX в.): Монография / Иванов С.М., Киреев Н.Г., Мейер М.С., Шеремет В.И. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989. – 230 с.
11. Шумов С.А. Ирак: история, народ, культура: Документальное историческое исследование / С.А. Шумов, А.Р. Андреев. – М.: Монолит–Евролинц–Традиция, 2002. – 232 с.
12. Ряполов В.В. Средняя и Центральная Азия в колониальных планах Германской империи в 1870–е – 1918 гг.: Автореф. дис. … канд. ист. наук: спец. 07.00.03 / Владимир Васильевич Ряполов. – Казань, 2009. – 27 с.
13. Герасимов О. Иракская нефть / Олег Герасимов. – М.: «Наука», 1969. – 186 с.
14. Фурсенко А.А. Нефтяные войны (конец XIX – начало XX в.) / Александр Александрович Фурсенко. – Л.: «Наука», 1985. – 207 с.
15. Лудшувейт Е.Ф. Турция в годы Первой мировой войны 1914 – 1918 гг.: Военно–политический очерк / Евгений Фёдорович Лудшувейт. – М.: Изд–во Московского ун–та, 1966. – 386 с.
16. The Sykes–Picot Agreement [Електронний ресурс]. – режим доступу: http: // www. nationalarchives. gov. uk / documentsonline / DoLUserDownload / nadvaer@mailua / CAB/24/9/0/0071. pdf. – 29.09.2012.

17. Поцхверия Б.М. Турция между двумя Мировыми войнами: очерки внешней политики / Поцхверия Борис Михайлович. – М.: «Наука», 1992. – 253 с.
18. Корсун Н.Г. Греко–турецкая война 1919–1922 гг. / Николай Георгиевич Корсун. – М.: Воениздат НКО СССР, 1940. – 56 с.
19. Турция: рождение национального государства. 1918–1923: по документам РГАСПИ / Федер. архив. Служба России, Рос. гос. архив соц.–полит. истории, Ин–т стран Азии и Африки при МГУ им. М.В. Ломоносова, Ин–т науч. информации по обществ. наукам РАН: [сост. Н.Б. Шувалова]. – М.: Гуманитарий, 2007. – 352 с.
20. Котлов Л.Н. Национально–освободительное восстание 1920 года в Ираке / Лев Николаевич Котлов. – М.: Издательство академии наук СССР, 1958. – 208 с.
21. Дическул В.М. Англо–турецкие отношения в 1923–1929 гг.: дис. … канд. ист. наук: спец. 07.00.03 / Вера Михайловна Дическул. – Москва, 1983. – 204 с.
22. Мгои Ш.Х. Курдский национальный вопрос в Ираке в новейшее время / Шакро Худоевич Мгои. – М.: «Наука», 1991. – 324 с.
23. Комаров Д. Барзани и борьба южных курдов / Денис Комаров // 100 лет Мустафе Барзани / под ред. Т.Афо. – М.: Представительство Регионального Правительства Иракского Курдистана в России и странах СНГ, 2003. – С.4–36.
24. Валиахметова Г.Н. Иракская нефть в политике великих держав на Ближнем Востоке (1932–1941 гг.). – М.: Институт востоковедения РАН, 2010. – 444 с.

Макаров Р.В. Позитивные и негативные последствия британского мандатного управления в Ираке (1920–1932 гг.)

Рассматриваются история образования, существования и ликвидации британского мандата Лиги Наций на территории Ирака (1920–1932 гг.) и все аспекты британской мандатной политики, проводимой в стране в данный период, даётся оценка её последствиям.

Ключевые слова: *Месопотамия, Персидский залив, нефть, Великобритания, мандат, арабы, сунниты, шииты, курды, Ирак.*

Makarov, R.V. Positive and negative consequences of the British mandatory management in Iraq (1920–1932)

The history of formation, existence and liquidation of the British mandate of the League of Nations in territory of Iraq (1920–1932) are considered and all aspects of the British mandatory policy spent in the country during the given period, the estimation is gave to its consequences.

Key words: *Mesopotamia, Persian gulf, oil, Great Britain, the mandate, Arabs, Sunnis, Shiites, Kurds, Iraq.*

УДК 94(497.5) «1990–1999»

Нагірний М.З.

Вуковар як центр культурницького життя русинів та українців Хорватії наприкінці XX ст.

Розглянуто історію зародження та розвитку русинсько–української спільноти у Вуковарі. Висвітлено різноманітні прояви культурницької діяльності тамтешньої діаспори. Охарактеризовано зовнішній аспект активностей місцевого товариства.

Ключові слова: *русини, українці, Хорватія, Вуковар, регіональне товариство.*

В умовах глобалізації важливого значення набуває збереження ідентичності (а подекуди й самого існування) малих народів та національних меншин. Це є особливо актуальним для нашої діаспори, розкиданої по світі.

Однією з найдавніших українських діаспор є переселенці, які живуть на Балканах, зокрема, в Хорватії. Парадоксально, але вивченню культурного життя наших земляків у Хорватії у спеціальній літературі приділено обмаль уваги. Його досліджували тільки поодинокі місцеві ентузіасти – В.Костельник [1], Г.Такач [2] тощо. В Україні ж цими питаннями ніхто не займався. Тож наша мета – заповнити цю прогалину і розглянути перебіг культурно–мистецького розвитку української діаспори Хорватії на прикладі одного з її центрів у місті Вуковар, з наголосом на останніх роках XX століття.

Об'єктом дослідження є русини й українці Вуковара та їхні організації. Предметом дослідження виступає діяльність русинсько–українських товариств краю у різноманітних її проявах.

Слід зазначити, що тамтешня українська діаспора існує паралельно під двома назвами – «русини» й «українці», що зумовлено неоднаковим часом їх переселення (до і після українського національного відродження).

У Вуковар русини переселялись ще на початку XIX століття із сербської Воєводини, а після Другої світової війни – і з інших районів Балкан [3,с.27].

18 лютого 1968 р., за тиждень до створення центральної організації діаспори – Союзу русинів і українців (СРіУ), у Вуковарі було засновано культурно–мистецьке товариство (КМТ) «Осиф Костелник», хоча культурно–розважальні вечори там проводились ще з 1966 р. [1,с.42–44].

На початку діяльності йому бракувало коштів та фахових знань. Все це компенсувалось великим ентузіазмом та любов'ю до рідної культури. На солідніший рівень КМТ вийшло, коли йому на поміч прибули фахівці з тодішньої Чехословаччини [2,с.82].

Початково товариство було розподілено на дві секції – українську і русинську. При товаристві був заснований драматичний гурток, який поставив декілька п'єс. Згодом почали працювати гуртки танців і музики. Також упродовж чотирьох років діяли курси української мови. Товариство організовувало вечорниці, концерти та інші культурні ініціативи [4,с.222].

Фольклорна секція мала три вікові групи: наймолодша, молодіжна та ветеранська. Вони активно виступали на культурно–розважальних вечорах русинів і українців Вуковара, Осієка, регіональних оглядах фольклору, на маніфестаціях «Петровський дзвін», «Винковацькі осені», «Червона ружа». Паралельно працювала вокальна секція [2,с.83–84].

Співочий квартет «Калина» з Вуковара», чиї пісні транслювали і на хорватському ТБ, був офіційним представником Союзу русинів і українців Югославії 13–17 червня 1991 р. у Луцьку, де відбувся перший міжнародний фестиваль українського фольклору «Берегиня» [5,с.6].

Товариство мало й низку недоліків, серед яких – затісне приміщення та недостатня увага підготовці молодої зміни [6,с.29].

До хорватсько–сербської війни КМТ «Осиф Костелник» було одним з найбільш розвинутих. Тут успішно діяли секції хорового співу, а також драматична, фольклорна, музична [7,с.91]. Традиційно в останню суботу січня у Вуковарі відбувалися культурно–розважальні вечори. Це найдавніша і одна з наймасовіших маніфестацій русинсько–української меншини.

Хороші результати в роботі КМТ перервала сербська агресія проти Республіки Хорватія.

Більшість активних членів товариства стали на захист свого міста. Пізніше деякі з них були нагороджені Указом Президента Хорватії Ф.Туджмана. Під час оборони Вуковара були вбиті або пропали безвісти близько 100 русинів й українців, переважно активні члени товариства. Більшість із тих, хто залишилися в живих, були відведені у сербські табори. Приміщення КМТ було зруйноване вщент, народні костюми і все обладнання згоріло. Чимало активістів товариства як вигнанці були розміщені по всій Хорватії [2,с.84].

Без багатьох членів, без костюмів та інструментів КМТ «Осиф Костелник» все ж відновило свою діяльність. У 1992 р. члени вуковарського товариства повертаються із сербських таборів та згуртовуються у Загребі [8,с.31].

КМТ «Осиф Костелник», перебуваючи у вигнанні, зуміло зібрати своїх членів, організувати фольклорно–танцювальну і музичну секції, культурно–розважальні вечори. Брало участь у культурних маніфестаціях, виступало на святкуванні Дня державності у Поповаці, на маніфестації «Липовляни–94», на «Винковацьких осенях» та ін. [9,с.32].

До 1995 р. товариство позичало костюми в товариств з Липовлян, Загреба та Осієка. Потім (за фінансової підтримки СРіУ) виготовили власними руками русинські костюми, а українські придбали 1996 р. у Києві [10,с.132].

Вуковарське КМТ, попри те, що його керівний комітет тимчасово перебував у Загребі, було одним із найактивніших та найпотужніших. Воно виступало як у Хорватії, так за її межами. Зокрема, 1997 р. «Осиф Костелник» виступав на «Лемківській ватрі» (Ждиня, Польща), 1998 р. – у Свиднику (Словаччина), 1999 р. – у Німеччині [11,с.13].

Тривалий час КМТ не могло повернутися до Вуковара: місцевий Будинок культури був зруйнований, тож займатися не було де. Свій традиційний вечір вуковарці організовували у Загребі п'ять років поспіль [12,с.7]. І тільки у 1999 р. цей захід повернувся до Вуковара.

Наприкінці того ж року КМТ «Осиф Костелник» разом з керівництвом СРіУ (яке повернулось у Вуковар як у давній осередок діаспори) переселилось у власне нове приміщення.

З розколом у середовищі русинсько–української громади у Вуковарі в 2003 р. було створено КПТ «Іван Франко», яке увійшло до Української громади Хорватії. Українську культуру товариство розвиває у трьох секціях: поезії, українських народних звичаїв та ремесел, хорових колективів [13].

Таким чином, впродовж розглядуваного періоду Вуковар залишався одним із ключових культурних центрів русинсько–української меншини Хорватії. Тут працювало потужне регіональне товариство з низкою секцій, яке в рамках культурних маніфестацій та програм організовувало культурні маніфестації, виставки, інші заходи. Не зважаючи на несприятливі умови, спричинені хорватсько–сербською війною, можна констатувати зростання діапазону діяльності нашої діаспори у Вуковарі.

Список використаних джерел

1. Костелник В. Три деценії діялносци КМД «Осиф Костелник» Вуковар (1968–1991–1998) (1) / В.Костелник // Нова думка. – 1998. – №105. – С.42–44.

2. Takač M. KUD «Osif Kostelnik» – Vukovar / M.Takač // Rusini i Ukrajinci u Republici Hrvatskoj (1991–1995) / [urednik S.Burda]. – Zagreb, 1995. – S.82–86.

3. Simunovič J. Rusini i Ukrajinci u Republici Hrvatskoj – doseljenje i stanje prije 1991. g. / J.Simunovič // Rusini i Ukrajinci u Republici Hrvatskoj (1991–1995) / [urednik S.Burda]. – Zagreb, 1995. – S.25–29.

4. Румянцев О. Галичина – Боснія – Воєводина. Українські переселенці з Галичини на території югославських народів в 1890–1990 роках / О.Румянцев. – Київ, 2008. – 256 с.

5. Ляхович М. На святі «Берегиня» у Луцьку в Україні: вуковарці і кулянці / М.Ляхович // Нова думка. – 1991. – №89. – С.6.

6. Дудаш Б. Ярослав Блотний – зустрічі і розмови / Б.Дудаш // Нова думка. – 1990. – №84. – С.28–29.

7. Павлович П. Чловекови остава лєм емоційно прилапиц факти и жиц з нїма / П.Павлович // Думки з Дунаю. – 2010. – №12. – С.91–93.

8. Такач Г. Вуковарски бал Русинох и Українцох и у Загребе / Г.Такач // Нова думка. – 1994. – №100. – С.31–32.

9. Sikorski V. Izvještajno razdoblje Saveza Rusina i Ukrajinaca Republike Hrvatske – odsjek u epopeji nacionalne manjine u Domovinskom ratu / V.Sikorski // Rusini i Ukrajinci u Republici Hrvatskoj (1991–1995) / [urednik S.Burda]. – Zagreb, 1995. – S.5–9.

10. Костелник В. 40 роки Союзу Русинох и Українцох Републики Горватскей / В.Костелник, Г.Такач. – Вуковар, 2008. – 296 с.

11. Такач Г. Нащива делегації Союзу Русинох и Українцох РГ до Словацкей и Польскей / Г.Такач // Нова думка. – 1999. – №109. – С.13–14.

12. Тимко О. Актуална розгварка зоз предсидетельом Союзу РиУ РГ мр. Иринейом Мудрим / О. Тимко // Нова думка. – 1998. – №104. – С.7–9.

13. Semenjuk I. KPD Ukrajinaca «Karpati». Pregled rada društva u 2008. godini [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.karpati.hr/arhiva/Pregled%20rada%20KPD%20Ukrajinaca%20Karpati%20u%202008.%20godini.pdf – Назва з екрану.

Нагирный М.З. Вуковар как центр культурнической жизни русинов и украинцев Хорватии в конце XX в.

Рассмотрена история зарождения и развития русинско–украинского сообщества в Вуковаре. Освещены различные проявления культурной деятельности тамошней диаспоры. Охарактеризованы внешние аспект активностей местного общества.

Ключевые слова: *русины, украинцы, Хорватия, Вуковар, региональное общество.*

Nahirnyj, M.Z. Vukovar as a center of cultural life of the Ruthenians and the Ukrainians in Croatia at the end of twentieth century

The history of the origin and development of the Rusyn–Ukrainian community in Vukovar is covered. The various manifestations of cultural activity of the our diaspora is shown. The external aspect of the activity of local community is characterized.

Key words: *the Rusyns, the Ukrainians, Croatia, Vukovar, regional community.*

УДК 656+(479)91+94(479.24)

Аббасова М.

Розвиток транспортних шляхів на Південному Кавказі в XIX ст.

Розглядаються питання розвитку транспортних шляхів на Південному Кавказі в XIX ст., зокрема Борчалінскої області Картлі–Кахетії, переданої їй в 1736 році Надір шахом Афшаром. Про торговельні відносини на Південному Кавказі, про існування тісних торговельних зв'язків між різними районами Закавказзя, свідчать залишки караван–сараїв, які можна зустріти на протязі всіх доріг в регіоні – Гянджі, Шемахі, Іреване, Тебрізі, Арбеділе та інших містах.

Ключові слова: *транспорт, Кавказ, Східна Грузія, Борчали, караван–сараї.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Аббасова М.

Развитие транспортных путей на Южном Кавказе в XIX в.

Рассматриваются вопросы развития транспортных путей на Южном Кавказе в XIX в., в частности Борчалинской области Картли–Кахетии, переданной ей в 1736 году Надир шахом Афшаром. О торговых отношениях на Южном Кавказе, о существовании тесных торговых связей между различными районами Закавказья, свидетельствуют остатки караван–сараев, которые можно встретить на протяжении всех дорог в регионе – Гяндже, Шемахе, Иреване, Тебризе, Арбедиле и других городах.

Ключевые слова: *транспорт, Кавказ, Восточная Грузия, Борчалы, караван–сараи.*

История Грузии XVIII – начала XIX вв. является историей политически раздробленной страны, состоящей из отдельных княжеств. В этих княжествах издревле сосуществовали мусульмане и христиане. Каждый регион наравне с присущей ему политикой, имел и свою экономику, одной из составных частей которой была торговля. Для расцвета торговли в Восточной Грузии большое значение имела близость её к одному из важнейших торговых путей, «Гилян – Шемаха – Астарханскому «шелковому пути», который исстари являлся ареной для выгодной внешней торговли Картли–Кахетии.

Одним из таких регионов, находящихся в Восточной Грузии, являлись Борчалинские земли, которые были отторгнуты от Азербайджана и переданы под управление Картли–Кахетии в 1736 г. по приказу Сефевидского (Иранского) шаха Надира Афшара. Борчалинская зона, где с древнейших времен проживали азербайджанцы, играла важную роль во внешней торговле Восточной Грузии, так как испокон веков торговые пути из Тебриза, Гянджи, Карса и Дманиси, ведущие в Тифлис, проходили через Борчалинскую зону. Азербайджанский историк Ахмед бек Джаваншир [7,с.113] отмечал о широких торговых связях между Тифлисом и Гянджой, а также о расширении торговли между Тифлисом и Дманиси. То есть, он подчеркивал, что, несмотря на частые военные действия, караванные пути здесь никогда не теряли свою значимость. Грузия вела обширную торговлю с различными азербайджанскими областями. Так в грузинских летописях упоминается о том, что в Тифлис каждый день прибывали кара-

ваны из Гянджи, Шемахи, Иревана, Тебриза, Арбедиля и других городов. В XVIII–XIX вв. участок под названием Дамгачи у селения Неджмеддин служил перекрестком, где пересекались торговые караванные пути из Азербайджана в Грузию. В местечке Карабулаг у селеления Зурдакенд также пересекались торговые пути, и здесь находилось много караван–сараев. Но нужно отметить, что торговые пути проходили по неблагоустроенным дорогам. Как известно, одним из главных торговых путей, соединявших Грузию и Азербайджан, проходил через мост на реке Храм. Этот мост известен в народе как с той, так и с этой стороны под названием «Сыныг кёрпю» – «Разрушенный мост» или «Красный мост». «Красный мост» находился непосредственно на границе Казахского уезда и служил в конце XIX – начале XX веков удобным сообщением с Борчалинским уездом. Этот мост использовался не только в торговых целях, но и для перегона скота на яйлаги, т.е. в горы и обратно, что происходило в весеннее и осеннее время, и в этот период здесь требовалось бдительное наблюдение и надзор со стороны полиции, во избежание инцидентов и угона скота. Значение этого моста было настолько велико, что со стороны властей периодически отпускались определенные суммы для благоустройства лиц, охраняющих Красный мост. В одном из документов читаем: «В Борчалинском уезде в настоящее время имеется 16 постов полицейской стражи, из коих 10 – за плату от земства, а 6 бесплатно. Присутствие после подробного обсуждения настоящего вопроса пришло к заключению, что на Красном мосту через реку Храм, на границе Борчалинского и Казахского уездов, следует выстроить за счет земских сумм помещение из двух комнат, с конюшнею на 6 лошадей, стоимость в 1200 рублей» [13,с.144]. Примерно в 50–х годах XVIII в. начинается процесс благоустройства транспортных путей в Борчалинской зоне. Один из торговых путей связывавших Восточную Грузию с Россией начинался в дельте Волги и вел из Астрахани, далее в Каспийское море, оттуда по реке Куре торговые корабли доходили до азербайджанских городов Сальяна и Джавадага оттуда товары перегружались на караваны и следовали в города Тифлис, Дманиси и другие пункты. Караванные пути, доходившие до Черного моря, проходили через Лагодехи – Балаканы – Нуху – Шамахы и Баку и обратно. Из Грузии товары доставлялись в Гянджу, Шушу, Ленкорань и Иран [4,с.12]. Генерал Павел Зубов писал о торговых отношениях на Южном Кавказе и подчеркивал, что «о существовании тесных торговых связей между различными районами Закавказья, свидетельствуют остатки караван–сараев, которые можно встретить на протяжении всех дорог в регионе» [9,с.213].

В источниках также отмечается, что имеретинское, кахетинское и картлийское дворянство, а также агалары Шамшадила, Казаха и Борчалы приобретали у тбилисских купцов всевозможные иноземные товары. В XVIII–XIX вв. в Восточную Грузию и в Борчалы «большими партиями завозились ковры из Азербайджана, как Южного из Тебриза, так и Северного. А также привозилось много медной посуды из Азербайджана» [14,с.245]. В XIX в. ткани в регионе были, главным образом, привозными. Как отмечают авторы: «Разнообразные шелковые ткани доставлялись из Имерети и Азербайджана – Джаро – Белокан и Илису; из Бакинской и Елисаветпольской (Гянджи) губерний поступали знаменитые сорта шелка – дараи, канаус и мова. Из Карса. Джелалоглу и Гюмрю в Борчалы привозили соль, сахар, шелк и другие мануфактурные товары» [2,с.84]. Нужно отметить, что товары, привозимые в изучаемую нами зону, за весь путь следования несколько раз облагались налогами, так как купцы привозившие товар проезжали несколько таможенных границ. Например, как отмечает С.Эсадзе [18,с.301], купцы, привозившие товар в Борчалинский уезд из Дербента кроме таможенных взносов 7 раз платили налог рахдари (внутреннюю пошлину), что тормозило развитие торговых отношений на Южном Кавказе. Для улучшения торговли по царскому указу от 8 октября 1821 г. на Южном Кавказе был введён льготный торговый тариф, согласно которому таможенная пошлина взималась лишь с 50% всех товаров, ввезенных заграничными купцами, благодаря чему торговля в южно–кавказском регионе оживилась. А 6 июня 1836 г. была окончательно уничтожена рахдарная система [10,с.11], т.е. торговая пошлина. Во 2–ой половине XIX в. в Тифлисе был учрежден специальный магазин по торговле солью, находившийся в ведении Закавказской казенной палаты и переданный «в откупное содержание Тифлисскому жителю Мехти–беку Ага–Гусейн оглы» [2,с.84]. Жители Борчалы за солью также часто приезжали в город

Тифлис. Признавая роль Тифлиса не как производительного, а как административного и торгового центра на Южном Кавказе, председатель Кавказского отдела Русского технического общества, составитель железнодорожного проекта М.Герсеванов отмечал, что «Тифлис далеко не центр производительности Закавказского края. Пшеница, рис, рыба, фрукты, шелк, шерсть, хлопок, марена, медь, нефть, даже вино, словом все предметы, составляющие богатство Закавказского края, добываются и производятся, главным образом, в восточных местностях, а именно в Бакинской и Елизаветпольской губерниях и Закатальском округе, а потому центр производительности края гораздо ближе к Баку, чем к Тифлису...» [6,с.9–10]. Различные грузы из Баку и Гянджи доставлялись в Тифлис за 20–25 дней, а за пуд перевозки груза уплачивалось до 2–х рублей. А из Тифлиса крупные и мелкие торговцы привозили товары в борчалинские селения. Больших торговых пунктов в районе было два: селения Шулаверы Большие и Джалалоглы. В селениях этих имелось множество лавок, в которых жители главным образом запасались изделиями фабрично–заводской промышленности. Торговые заведения имелись и в других селениях, но обороты их были незначительными и ассортимент товаров не отличался разнообразием» [17,с.166]. Многие торговцы в Больших Шулаверах, селении Джалалоглы и других селениях фигурировали еще в качестве ростовщиков, ссужая население деньгами под будущие урожаи и получая львиную долю из результатов годового труда крестьянина. Вот что писал по этому поводу В.Величко: «Весь край разделен на районы, разобранные более или менее крупными пауками – армянами, эксплуатирующими местное татарское (азербайджанское – М.А.) население. В одном месте сидит, скупая за бесценок тут и виноград, какой–нибудь Хубларов, в другом – Согомонов, в третьем – еще кто нибудь в таком же роде. А эти сельские продукты скоро портятся: если не продать вовремя, го пропадет немало груда и семья труженика лишится куска хлеба. Сунутся в город? Скупщики могут не допустить до рынка, и мелкая полиция будет на их стороне» [5,с.162]. В селении Шулаверы во 2–ой половине XIX в. было «15 мануфактурных лавок, остальных около 40. Весь товар, кроме рыбы и больших партий соли, Шулаверы получают из Тифлиса, в сухое время по грунтовой дороге, идущей через Марнеул на Соганлуг, а в грязное – по шоссейной дороге, через Коды – Соганлуг. Рыба закупается в Сальянах; соль – в незначительном количестве в Тифлисе, а большею частью в Кульпах и Кагызман» [17,с.167]. Продажей скота в Борчалинской зоне, «занимались жители селений Большие Шулаверы, Большие Муганлы, Незерли, Корархы, Караджалар, Сарван, Кырыхлы, Хаджылы, Арыхлы, Имиргасан, Кепенекчи и Кемерли» [16,с.18]. Дороги и транспортные условия в Борчалинском уезде в XIX в. не отвечали требованиям этого времени и были в плохом состоянии. Перевозка жителями как горных, так и равнинных районов для продажи быстропортящихся продуктов: мяса, овощей, фруктов и бостанных растений на двух или четырех колесных арбах по каменистым и ухабистым дорогам до Тифлиса, Боржома, Гори, Кутаиса, Менгилиса и других городов, представляла для населения большие трудности. В результате 60–70 процентов перевозимого груза портилось и выбрасывалось, не доезжая до места назначения [3,с.168]. Значительная магистраль, пересекавшая Грузию по диагонали и соединявшая Кахети–Эрети с Тао–Кларджети, так называемая «овечья тропа», пролегала на границе Шида и Квемо Картли го есть, по Борчалинской зоне, вдоль Триалетского хребта и множеством разветвлений связывалась с окрестными землями. «Эта древнейшая дорога, как пишет Д.Мусхешвили, – в определенные исторические периоды, вероятно, имела важное политическое значение, сыграв значительную роль в воссоединении «земель» Грузии» [15,с.214].

Преобладающую роль в исследуемой нами зоне, как и на всем Южном Кавказе, вплоть до начала XX века, в перевозке грузов играл вьючно–верховой транспорт. На дальние расстояния товары перевозились караванами, основным транспортным средством в которых являлся верблюд. В горных и предгорных местностях для перевозки вьюков и верховой езды использовали в основном лошадей и ослов. С экономической деятельностью населения в непосредственной связи находится пассажирское и грузовое движение между Борчалинской зоной и прилегающими территориями Южного Кавказа. Главными пунктами отправления и прибытия пассажиров и товаров в зоне Борчалы были два селения: Большие Шулаверы и Джалалоглы.

Сообщение Шулаверы с Тифлисом также производилось при помощи арб, дилижансов и фургонов. В конце XIX в. была открыта новая почтовая Колагирань–Джелалоглинская дорога, в связи с чем ранее существовавший полицейский пост у селения Шагали упразднили и перенесли к станции Колагирань [15,с.261]. Эти мероприятия значительно улучшили сообщение и торговые отношения между населенными пунктами в этом труднодоступном районе Борчалинского уезла. В одном из протоколов совещания по Тифлисской губернии читаем: «Настоятельно нужно разработать ныне существующую дорогу от Шулаверы через Привольное в местечко Джелалоглы. Осуществление этого проекта, помимо того, что «подымет торгово–промышленное значение уезда, облегчит грунтовое сообщение всего уезда с Тифлисом и с огромным Лорийским плоскогорьем, и даже с Александропольским уездом. Население уезда, понимая важное значение этой дороги, принимает горячее участие в деле разработки её. Все общества Борчалинского приставства и часть Екатериненфельдского составили приговоры о принятии участия в разработке этой дороги. Шулаверское общество, помимо разработки своего участка, какое ему достается по разверстке, жертвует 1000 руб., на тот же предмет. 1000 руб. жертвует Шинихское общество. Так что земство, за исключением расхода на постройку моста у селения Ахкерпи, шириной 4 сажени и длиной около 10 сажень, а также отпуска дорожных инструментов для разработки дороги, не произведёт особых затрат. Следует разработать также дорогу от селения Думаниси до Башкечита, что соединит часть Триалетского приставства с шоссейной дорогой, идущей от Тифлиса в Караклис через Безобдальский перевал» [12,с.145].

Во второй половине XIX в. наблюдается увеличение товарооборота в Восточной Грузии и в Борчалы, так как жители Картли–Кахетии получили право свободного передвижения и переселения в Россию и обратно: купечеству даровали право свободной торговли в России, как преимущества и льготы для русского купечества. Но как пишет О.Маркова: «О лицах крестьянского сословия не вспоминала ни одна из договаривающихся сторон» [11,с.169]. В результате этих мер наблюдалось оживление торговли и в Борчалинской зоне. Местные крестьяне хоть и не могли непосредственно, покинув родные места, торговать в том или ином регионе, они продавали излишки своей продукции, если таковые были, скупщикам. Но окончательное улучшение торговли в изучаехмой нами зоне получило после открытия железной дороги в 70–80–х годах XIX века, соединившей Баку с Тифлисом.

По Борчалинскому уезду также была спроектирована железнодорожная линия в нескольких направлениях: «Из Тифлиса по предложению, она должна была направиться через станцию Навтулуг, к селению Соганлуг, где перейдя через мост над рекой Курой, мимо селения Коды, войти в пределы Борчалинского уезда около селения Марнеул. От этого пункта проектированы были следующие направления: 1) от Марнеула на немецкую колонию Екатериненфельд, по течению реки Машаверы, на стеклянный завод барона Кученбаха, селения Воронцовку, Джалал–оглы и через Двальский перевал в Александропольский уезд; 2) от Марнеула до селения Колагир, по течению рек Храм и Дебед–чая, мимо селений Узунляр и Цатер, на селение Большой Караклис, Александропольского уезда; 3) от Марнеула до селения Эмир, а затем, через селения Шулаверы, Опрет и Привольное на селение Джалалоглы и в Александропольский уезд; 4) Из Марнеула на Колагир. колонию Екатеринфельд. Чатахский завод, Привольное и опять Джалалоглы» [3,с.187].

Как нам известно, в 1865 г. Южно–Кавказская железная дорога из положения проектного перешла в период сооружения. 10 октября 1872 г. по всей этой линии было открыто движение, 22 декабря 1879 года царское правительство дает разрешение на строительство железной дороги между Баку и Тифлисом. После чего началось строительство, так называемого «Нефтяного участка» Южно–Кавказской железной дороги, которое закончилось в январе 1882 года, то есть через два года по ветке Тифлис – Баку отправился первый прямой поезд, а 8 мая 1883 г. состоялось ее официальное открытие. Выдающийся азербайджанский просветитель–демократ Гасан–бек Зардаби, чутко замечавший новые веяния в хозяйственной жизни Азербайджана, считал «строительство Бакинско–Тифлисской железной дороги вторым после нефтяной промышленности важнейшим фактором, оказавшим сильное влияние на экономику Азербайджана» [8,с.351]. По прибыли приносимой казне, Закавказская (Южно–Кавказская) железная

дорога занимала одно из первых мест среди остальных казенных железных дорог России того периода.

Открытие Бакинско–Тифлисской железной дороги дало новый толчок расширению внутреннего рынка в Восточной Грузии и Борчалах. Показателем роста товарооборота между различными областями Южного Кавказа являлась динамика роста грузооборота станций. Как подчеркивает Г.Алиев, изучивший влияние Бакинско–Тифлисской железной дороги на развитие капиталистических отношений в Азербайджане: «Грузооборот станций Бакинско–Тифлисской железной дороги с 1883 по 1890 гг. увеличился в 8 раз, тогда как в целом по России грузооборот за тоже время возрос в 3 раза» [1,с.15].

Список использованных источников

1. Алиев Г.А. Влияние Бакинско–Тифлисской железной дороги на развитие капиталистических отношений в Азербайджане (80–90 годы XIX века) / Генезис капитализма и вопросы формирования пролетариата в Азербайджане / Баку, 1985.
2. Анчабадзе Ю.Д., Волкова Н.Г. Старый Тбилиси. Москва, 1990.
3. Аргутинский–Долгоруков А.М. Борчалинский уезд в экономическом и коммерческом отношениях. Тифлис, 1897.
4. Велиев М. Азербайджан (физико–географический, этнографический и экономический очерк). Баку, 1921.
5. Величко В. Кавказ. Русское дело и международные вопросы. Баку, 1990.
6. Герсеванов М. Кавказская железная дорога. Железноводск, 1974.
7. Джаваншир Ахмедбек. О политическом существовании Карабахского ханства. Шуша, 1901.
8. Зардаби Гасан–бек. Избранные статьи и письма. Баку, 1962.
9. Зубов П. Картина Кавказского края. IV ч., СПб., 1835.
10. История Азербайджана, в 7–ми томах. Т.II. Баку, 2000.
11. Маркова О.П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII в. М., 1966.
12. Материалы губернских (областных) и уездных (окружных) поземельно–раскладочных присутствий по проекту Земской сметы. Тифлисской губернии на 1915–1917 г. Тифлис, 1913.
13. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т.I, Тифлис, 1884.
14. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т.VII, Тифлис, 1913.
15. Мусхелишвили Д. Основные вопросы исторической географии Грузии. Т.2, Тбилиси, 1967.
16. Ömərli V. Borçalı distansiyası // Ş.Məmmədli. Paralanmış Borçalı // B., 2001.
17. Пурцеладзе Д.Г. Грузинские крестьянские грамоты и прочее. Тифлис, 1882.
18. Эсадзе С.М. Историческая записка об управлении Кавказом. Т.1, Тифлис, 1907.

Abbasova, M. Development of transport routes in South Caucasus in the XIX century

The article deals with the development of transport routes in South Caucasus in the XIX century, particularly in Borchaly district of Kartli–Kakheti, transferred to it in 1736 by Nadir Shah Afshar. The remnants of caravanserais, which can be found across all the roads in the region – Ganja, Shamakhy, Iravan, Tabriz, Arbadil and other cities are the evidence of trade relations in South Caucasus, of the existence of close trade links between the different areas of the Caucasus.

Key words: *transport, the Caucasus, Eastern Georgia, Borchaly, caravanserais.*

УДК [479.243]

Гусейнов Ю.

Карабах – стародавня азербайджанська земля

На основі фактичних матеріалів азербайджанських вчених і історичні епохи доводиться, що Карабах є давньої азербайджанській землі.

Ключові слова: *Карабах, Кавказька Албанія, Азербайджан, історико–етнографічна сфера.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Гусейнов Ю.

Карабах – древняя азербайджанская земля

На основе фактических материалов азербайджанских ученых и исторические эпохи доказывается, что Карабах является древней азербайджанской земле.

Ключевые слова: *Карабах, Кавказская Албания, Азербайджан, историко–этнографическая сфера.*

Завоевавший еще с незапамятных времен славу своей волшебной природой и выгодной географической позицией Карабах – один из красивейших уголков Азербайджана. Особую прелесть этому краю придают величественные горы, недосягаемые скалы, богатые пастбищами долины и овраги, бурные горные реки, прозрачные источники, зеленые леса, минеральные воды – средство от тысяч заболеваний. Карабах берет начало в Малых Кавказских горах и располагается между реками Кура и Араз. Название «Карабах» упоминается в памятниках начиная с XII века. Здесь же найдены самое древнее в мире человеческое пристанище – Азыхская пещера, богатые памятники Ходжалы–Гядабейской культуры. В газете «Тифлисские ведомости», издававшейся на Кавказе, публиковалось множество основанных на подлинных документах материалов, рассказывающих об истории Карабаха. За подписью «З...В» 23 сентября 1830 года была помещена статья «Исторический взгляд на Карабахскую провинцию», а 23 августа того же года «Крепость Шахбулаг», «Современная история Шахбулага», «Из путешествия». Исследования показали, что автором этих статей является Платон Зубов. Одним из источников, посвященных истории Шуши, можно считать труд П.Зубова «Астрология Карабаха, или начало строительства Шушинской крепости в 1752 году». Внимательно просматривая в «Тифлисских ведомостых» отдельные части работы П.Зубова приходишь к выводу, что автор, по–видимому, не утруждал себя всесторонним изучением этапов правления Панах хана и в целом истории создания Карабахского ханства. Неправильна мысль об основании Шуши в 1752 году. Город Шуша был основан в 1750 году. В безымянной грузинской летописи, переведенной на русский язык У.С. Такашвили и изданной под заголовком «Описание событий», присутствуют факты, подтверждающие основание Шуши в 1750 году. И в древние периоды, и в раннем средневековье Карабах, где проживали албанские племена – итили, гаргары, саки и другие, входил в состав Кавказской Албании. В IV веке албанцы, жившие в горной части Карабаха, приняли христианство и таким образом оторвались от своих корней. Албанские христианские мелики (владыки), вошедшие в нашу историю под именем «Хамса», совершили отступничество и, творя жестокости, стали непримиримыми врагами своих братьев по крови. Это предательство отчетливо проявляет себя в истории Карабахского ханства и последующих политических событиях.

Как историко–этнографическая область, Карабах входил в состав Кавказской Албании, затем вместе со всеми азербайджанскими землями оказался в плену арабского халифата. В IX–X веках Карабах входит в состав государства Саджи, в X веке – Джалаир, в XI–XII веках – Шаддади, в XII–XIII веках – Атабек – Эльдегизов,

со второй половины XIII века до XIV века – Хулакюль (Эльханиды), в XV веке оказывается в составе государств Гарагоюнлу и Аггоюнлу. В эпоху Сефевидов Карабах входил в состав этого государства, было образовано Карабахское беглярбекство с центром в Гяндже. Карабах входил в состав различных азербайджанских государств, и потому здесь частично проводилось административное разделение территории, но впоследствии все земли были объединены с Карабахом. В 1747 году после убийства Надир шаха на территории Азербайджана образовалось 18 ханств, одним из которых было и Карабахское ханство, основанное Панахали ханом Джаванширом. В своем труде «История Карабаха» Мирза Джамал Джаваншир пишет: «Границы Карабахской области таковы: с юга река Араз от моста Худаферин до моста Сыныг. Сейчас мост Сыныг расположен между Газахом, Шамсаддином и Демирчи – Гасанлы и согласно терминологии русских государственных чиновников его называют «Красный мост». С востока река Кура, соединяющаяся в селе Джавад с рекой Араз и впадающая в Каспийское море. С севера граница Карабаха с Елизаветполем проходит по реке Горан до реки Кура – река Кура, проходя по многим местам, достигает реки Араз. С запада возвышаются карабахские горы, именуемые Кюшбек, Салварты и Эрикли. Карабахская область – одна из территории Аранской области. Во время всемирного потопа в эпоху пророка Ноя и спустя короткое время после потопа один из сыновей Ноя владычествовал на территориях между реками Кура и Араз... и на некоторых других землях... и всем им он дал свое имя – Аран».

С исторической точки зрения важным событием становится укрепление власти в Карабахе, то есть создание ханства Панахали беком – самым влиятельным представителем карабахской аристократии. Как пишет В.А. Потто, «в 1747 году Панах хан провозгласил себя правителем. На границах с крупными государствами появилось небольшое самостоятельное государство, уверенно заявившее о своей независимости». Глава этого государства Панахали хан неизменно укрепляет свои позиции, добивается заметных успехов в государственном строительстве. Неудавшийся поход шекинского правителя Гаджи Челеби на Карабахское ханство, обезвреживание Панахали ханом и его сыном Ибрагимхалил ханом меликов и подчинение их себе создали политические условия для признания Карабахского ханства со стороны соседних ханств и зарубежных государств. Как указывалось выше, для создания себе политического оплота на Южном Кавказе Российская империя в начале XIX века стала переселять не имеющих государственности, столицы, истории, культуры армян на земли Карабахского, Иреванского и Нахчыванского ханств. После заключения Кюрякчайского соглашения 14 мая 1805 года на различных этапах из Ирана и Османского государства в Северный Азербайджан было переселено большое число армянских семей. Это насильственное перемещение способствовало искусственному завышению численности армянского населения в регионе. Отметим, что в Северном Азербайджане, превратившемся в арену противоборства между Россией и Ираном, происходило массовое истребление на селения, неконтролируемый отток людей в соседние страны. Согласно источникам, в 1805 году в Карабахе проживало 10 тысяч семей. В 1808 году их численность снизилась до 7474. Все источники однозначно свидетельствуют об уменьшении числа азербайджанцев в Карабахе. Подробные сведения о численности и этническом составе населения Карабаха содержатся в «Налоговой тетради Карабахской области», подготовленной Ермоловым и Могилевским в 1823 году. В этом документе отражена численность населения по селам и семьям. Однако к этой тетради необходимо относиться критически. Потому что в ней чрезмерно завышена численность армян, прибывших из–за рубежа. В Карабахе никогда не было и не могло быть местных армян. Из–за прямого внесения армян в документ невозможно установить точную численность немногочисленных армянских семей, проживавших в Карабахе после оккупации Северного Азербайджана со стороны России и до составления этой тетради. В изданной в 1823 году «Налоговой тетради Карабахской области» указывается, что здесь проживало 15.729 азербайджанских семей. 1111 из них жили в городе, а 14.618 – в селах. Армянских семей было 4366, из которых 421 обосновались в городе, 3945 – в селах. Как видно из цифр, численность армян искусственно завышена. Отметим, что в 1828–1839 годах в горную часть Карабаха переселилось 200.000 армян. И.П. Петрушевский собрал очень ценные этнографические сведения о вере и убеждениях

карабахского населения, анализировал их на основе первоисточников. Он пришел к мнению, что «Карабах никогда не являлся центром армянской культуры. В Карабахе существовала единая культура, принадлежавшая азербайджанскому народу». Согласно русскому исследователю М.А. Скибицкому, составившему в XIX веке карту Карабаха, в конце того же столетия азербайджанцы проживали в 338 селах, раскинутых на всей территории Карабаха. На основе сведений за 1899 год, азербайджанцы составляли 70% всего населения Карабаха, армяне 16,6%, курды – 12,7%, таты – 0,7%. Подтверждая мнение М.А. Скибицкого скажем, что в горах Карабаха существуют 567 дачных мест и очагов. Из них лишь один топоним можно отнести к русскому языку и два – армянскому. Огромное значение карты М.А. Скибицкого состоит в том, что их 1035 географических названий в ней 866, то есть 84% – азербайджанские топонимы. Лишь 5% топонимов относятся к армянскому языку, а 11% – другим языкам, что подтверждает мнение о пришлости армян на эти земли.

Немаловажна для нас и мысль С.П. Зелинского. Исследователь подчеркивает, что культура армян, переселившихся в эти места, по всем компонентам отличается от культуры местного населения – потомков албанцев, принявших христианство и выставляемых армянами. В письме карабахских меликов Петру I, датированным 1723 годом, они сами называют себя албанцами. В то же время, они указывали, что местные жители являются албанскими мусульманами. Этот факт подтверждает этническое тождественное происхождение населения Карабаха. В эпоху Панахали хана в 1748 году была заложена основа Баята, в 1749 году Шахбулага, наконец, в 1750 году Шушинской крепости (Панахабад). Отмечу, что до сих пор историкам не известна причина смены Панахабада на топоним Шуша. Наряду с образованием, последующим политическим, экономическим, социальным развитием Карабахского ханства началась и новая эпоха в истории Карабаха – героическая эпоха. Панахали хан никогда не прерывал борьбу за объединение карабахских земель в едином ханстве. За создание сильного государства он вел войны с внутренними и внешними вражескими силами. Среди внутренних врагов особенно сильны были албанские мелики. Панахали хану удалось их обезвредить, положить конец борьбе с центральной властью. Панахали хан вынужден был бороться с Магомедгасан ханом Гаджаром, Фатали ханом Афшаром, стремившимися прийти к власти в Иране. Да и ханы – соседи недружелюбно относились к Карабахскому ханству. В 1750 году Фатали хан Афшар предпринял наступление на Панахабад. Н.А. Делили пишет, что город оказался под угрозой капитуляции. В сложившейся ситуации Панахали хан был вынужден пойти на некоторые соглашения с Фатали ханом Афшаром. В качестве знака повиновения он отправляет своего сына Ибрагимхалил бека заложником в Урмию. Одним из тех, кто вел борьбу за власть в Иране, был и Керим хан Занд. В ходе одного из сражений Фатали хан убивает его брата Искендер хана. Чтобы отомстить врагу, Керим хан Занд решил использовать в своих целях Панахали хана и добился своего. Панахали хан тоже был не прочь избавиться от Фатали хана Афшара. Он искал благоприятного момента для вызволения сына Ибрагимхалил бека из его рук. Отборные войска Панахали хана форсировали Араз и соединились с войсками Керим хана. После того как объединенные силы одержали победу над Фатали ханом Афшаром, Керим хан под видом гостя приглашает своего основного и могущественного противника Панахали хана в Шираз. Он освобождает из плена Ибрагимхалил бека и отправляет его в Карабах. Это означало конец эпохи правления Панахали хана. Мирза Джамал пишет: «Достопамятный Панах хан не долго прожил в столице Керим хана Ширазе. Наступил час смерти, и он переселился в мир иной. Покойника с большими почестями привезли в Карабах, похоронили в благоприобретенном имении, расположенном в местности, известной сегодня под названием Агдам».

Ибрагимхалил хан был правителем Карабаха с 1763–го по 1806 годы. В период его властвования еще большее развитие получили государственные атрибуты ханства. Мирза Джамал Карабаги пишет, что Ибрагимхалил хан, не повинуясь иранским и русским монархам, проводил независимую политику.

Источники свидетельствуют, что Ибрагимхалил хан продолжил политическую линию своего отца Панахали хана, ни на мгновение не забывал о повышении обороноспособности ханства. В 60–80–х годах XVIII века Ибрагимхалил хан добился установления стабильности внутри ханства, нейтрализовал внешних врагов, создал

все условия для мирного труда населения. Во всех летописях, относящихся к истории Карабаха, имя Ибрагимхалил хана упоминается с почтением, везде повествуется о его щедрости. Мирза Джамал Джаваншир пишет: «Каждый год в день Новруз байрамы достопочтенный хан дарил знатным военачальникам своего войска халаты, продукты питания, коней и мечи». В административном отношении ханство делилось на 21 округ. Главы округов – наместники, сельские старосты, беки назначались ханским указом. В Карабахском ханстве беки занимали основное место в высшем сословии, обладали административно–полицейской властью над сельчанами. Они несли ответственность перед ханом, и мощь ханской власти во многом зависела от них. В социальной прослойке особое место отводилось духовенству. Они освобождались от налогов и повинностей и жили за счет религиозных пожертвований (часть пожертвований, выдаваемых в пользу сеидов – потомков Мухаммеда). Особые права предоставлялись и меафам, также освобожденным от налогов и повинностей. В ханстве они исполняли жандармские функции. Меафство носило наследственный характер. Низкую прослойку общества составляли крестьяне, подданные, батраки, различные народности. В целом, в ханстве применялось 17 видов налогов. Величие ханской власти, отражение внешних нашествий полностью зависело от вооруженных сил. Армии уделялось особое внимание. Русский дипломат, полковник С.Д. Бурнашев в своем труде «Описание азербайджанских земель в Иране и их политическое положение» пишет, что в Карабахском ханстве существует боеспособное 7–тысячное войско. Однако он не отмечает, сколько воинов состоят в кавалерии и пехоте. Мир Мехти Хазан в «Книге по истории Карабаха» упоминает о 12–тысячных вооруженных силах Карабахского ханства. В экономике ханства важное место занимали земледелие, скотоводство, кустарное производство. Ведущие позиции в экономике принадлежали сельскому хозяйству. На втором месте стояло животноводство. В сельском хозяйстве огромное внимание уделялось искусственному орошению. В земледелии приоритет отдавался выращиванию пшеницы, ячменя, риса, проса. Передовые позиции в экономике ханства занимали также хлопководство и шелководство. В садах и огородах производилась различная продукция. Животные разводились в условиях зимовий и летних пастбищ. В хозяйстве, военных походах использовались лошади и другие животные. Одной из основных отраслей являлось ткачество. Текстильщики изготовляли ковры, паласы, ковровые ткани, переметные сумки, большие мешки. Ведущей сферой кустарного творчества оставалось ковроткачество. Утонченность и пестротой узоров карабахские ковры завоевали славу во всем мире. Можно сказать, все сферы творчества отражали в себе национальную духовность народа. Гордость Азербайджана – Шуша, была центром кустарной промышленности, торговли и творчества. В конце XVIII века в Шуше проживало свыше 10 тысяч человек. Шушинские ювелиры производили из золота и серебра браслеты, застежки, нарядные булавки, пояса, серьги, украшения для одежды. Шушинские купцы вели торговлю с Россией, Ираном, другими азербайджанскими ханствами. Поддерживались торговые связи также с Османским государством и царством Картли Кахетия. В конце XVIII – начале XIX веков Карабахское ханство столкнулось с иностранным вмешательством. Благодатные земли стали ареной войны между Россией и Гаджарами. Пришедший в 1795 году к власти в Иране Ага Магомед шах Гаджар совершил нападение на Карабах. 33 дня он держал Шушу в осаде, однако так и не сумел покорить город. В кровопролитных сражениях Ибрагимхалил хан еще раз продемонстрировал свое полководческое мастерство. Дабы противодействовать оккупационной политике России в отношении Южного Кавказа Ага Магомед хан Гаджар ускорил работы в военной сфере. В 1797 году он предпринимает второе наступление на Карабах, Шуша вновь оказывается в блокаде и Ибрагимхалил хан, отбив атаки златоглавых, вышел из крепости и завершил военную операцию уже за пределами Шуши. Возвращаясь, он увидел, что дорога, ведущая в город, занята войсками Гаджара. Хан был вынужден отправиться в дом одного из своих родственников в Балакене... С уходом Ибрагимхалил хана в Джар–Балакен участь Шуши была предрешена. Французский дипломат и писатель Жан Геврин в своем историческом романе «Шах–скопец» приводит и обоснует множество фактов, связанных со вторым наступлением Ага Магомеда шаха Гаджара на Шушу и оставлением города Ибрагимхалил ханом. Однако Ага Магомед шаху Гаджару всего неделю удалось задержаться в Шуше. Он

был убит своими же приближенными. Ибрагимхалил хан возвращается в Шушу. По требованию племянника убитого монарха Фатали шаха, провозглашенного правителем Ирана, Ибрагимхалил хан с большими почестями отправляет тело Ага Магомед шаха в Тегеран. Пришедший к власти Фатали шах преследовал цель укрепить государство, расширить его территорию, а также повысить свой престиж, Он планировал подчинить себе все азербайджанские ханства, в том числе и Карабахское. Однако этому намерению препятствовала Российская империя. Видя стремление Ибрагимхалил хана наладить тесные отношения с Россией, Фатали шах попытался воздействовать на него, но не добился поставленной цели. Он даже послал в Шушу своих доверенных Керим хана, Рагим хана и Абдулла хана. Это тоже не дало положительных результатов. Отвергнув помощь Ирана в борьбе против России, Ибрагимхалил хан направляет посланника в Тифлис, выражает желание встретиться с главнокомандующим русскими войсками П.Д. Цициановым. В письме к Чарторийскому злейший враг нашего народа Цицианов так оценивает действия хана: «Опасаясь действий иранских войск, Ибрагимхалил хан направил своего представителя и сообщил о повиновении нам... Мне кажется, что сделать это его заставил страх». Для ведения переговоров в шушинскую крепость по указанию П.Д. Цицианова направляется майор И.Лисаневич. В связи с появлением русского офицераа в Шуше Ибрагимхалил хан проводит верховный совет с участием всех беков. Совещание продолжается шесть дней, и беки отвергают предложение перейти под покровительство России. Но Ибрагимхалил хан сообщает Лисаневичу о согласовании всех пунктов проекта договора. Из исторических документов видно, что упорство Ибрагимхалил хана приводит окружающих в недоумение. Иранский наместник Пиргулу в письме Ибрагимхалил хану отмечает: «...От подобного действия будут стыдиться все ваши потомки, ваши земли будут разнесены в пух и прах... пока этого не случилось, займись свои делом, иначе будет поздно». Наконец, «в мае 1805 года на границе ханства, в лагере на берегу Кюрякчая в 20 верстах от Елизаветполя (Гянджа) князь Цицианов принимает клятву верности Карабахского ханства русскому императору. 14 мая Ибрагимхалил хан и главнокомандующий русскими войсками на Кавказе П.Д. Цицианов подписывают трактат, состоящий из 11 статей и названия «Клятвенное обязательство». Этот трактат юридически оформил присоединение ханства к России. Хан принял на себя обязательства каждый год выплачивать России дань в размере 8 тысяч червонцев и разместить в Шуше российские воинские части. Обосновавшийся в Шуше Лисаневич вмешивается во внутренние дела ханства, грубо нарушает положения «Клятвенного обязательства». Фактически, он управляет всеми делами Карабахского ханства. Ибрагимхалил хан он мог не видеть допущенной ошибки. Поэтому он искал пути, чтобы избавиться от русских. Местное население также испытывало отвращение к Лисаневичу и возглавляемой им банде разбойников. В целом, в Северном Азербайджане усиливалось народное движение против России. В этот период войска Аббаса Мирзы вторглись на карабахские земли и стали двигаться в направлении Шуши. Чтобы избежать человеческих жертв и разрушения хозяйства, Ибрагимхалил хан принимает посланников златоглавых и приветливо с ними общается. Такие действия хана вызывают подозрения у Лисаневича. В это время Ибрагимхалил хан переносит свой дом и имущество из Ханского сада поближе к крепости. Лисаневич с вооруженным отрядом в 200 человек нагрянул в дом хана. Без всякого предупреждения русские открывают огонь, убивают хана, членов его семьи и приближенных – всего 17 человек.

Итак, Ибрагимхалил хану дорого обошлось тяготение к России. В этот кровавый день Мехтигулу хан и Джафаргулу бек оказались в Шуше. Население города, услышав весть об убийстве хана и его семьи, пришло в ярость. Шушинцы готовы были перебить русских, однако Мехтигулу хан и Джафаргулу бек сумели остановить людей.

В данной статье мы коротко коснулись истории Карабаха и Карабахского ханства. Эта область на протяжении всей истории принадлежала Азербайджану, составной частью территории республики она останется и впредь. Определение места и роли существовавшего в 1747–1822 годах Карабахского ханства в истории национальной государственности имеет очень важное научное и политическое значение. Изучение опыта государственного строительства и системы административного управления Карабахского ханства крайне необходимы для нашей страны, восстановившей в конце

XX века свою независимость. Для того, чтобы доказать необоснованность армянских утверждений о якобы исторически принадлежащих им этих землях, свести к нулю их попытки ввести в заблуждение мировое общественное мнение, чрезвычайно актуально довести до международной общественности сведения из надежных источников, раскрывающих историю Карабахского региона и Карабахского ханства. Важно также в соответствии с реалиями, объективно изучить историю края на основе «Карабахнамэ».

Список использованных источников

1. История Азербайджана с далекого прошлого до 1870 годов. Под ред. проф. С.С. Алиярлы. – Баку: изд–во «Азербайджан», 1996 (на азерб.яз.).

2. Мирза Адыгезал бек Гарабагнамэ «Гарабагнамелер». Кн.1, сост. и подгот. к.и.н. А.Фарзалиевым. – Баку: «Языцы», 1991 (на азерб.яз.).

3. Мирза Джамал Джаваншир. История Карабаха // Гарабагнамелер. Кн.1, сост. и подгот. к печати к.и.н. А.Фарзалиевым. – Баку: «Языцы», 1989 (на азерб.яз.).

4. Виноградов В.В. Узеир Гаджибеков и азербайджанская музыка. –Москва, 1938.

5. Петрушевский И.Д. О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха. – Баку, 1930.

6. Зелинский С.П. Экономический быт государственных крестьян Зангезурского уезда, Елизаветпольской губернии. Материалы... Т.IV, ч.1.

7. Потто В. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. – Спб., 1887, Т.II.

8. Халилов Х.Д. Экскурс в прошлое Карабаха (на азерб.яз.). – Баку, 1992.

9. Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 г. по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым. – Тифлис, 1887.

Guseinov, Ju. Karabakh – ancient Azerbaijani land Summary

On the basis of actual materials the Azerbaijani scientific traces historical epochs and proves that Karabakh is the ancient Azerbaijani land.

Key words: *Karabakh, Caucasian Albania, Azerbaijan, historical – ethnographical sphere.*

УДК 930.1(477)

Махорін Г.Л.

Історична думка доби Відродження і Просвітництва

Розкривається еволюція історичних поглядів упродовж XV–XVIII століть. Окрему увагу приділено історичній думці в Україні, а також історичним працям зарубіжних дослідників, у яких розповідається про українські землі.

Ключові слова: *гуманізм, культурний плюралізм, раціоналізм, романтизм, універсальність історичного процесу, циклічність розвитку, філософія історії.*

Становлення історичної науки пройшло тривалий шлях. Важливими етапами у розвитку історичних поглядів були епохи Відродження і Просвітництва. Формування історичної думки слід завжди розглядати у контексті тієї чи іншої історичної доби і панівних у той час суспільних явищ і тенденцій.

До проблеми розвитку історичних знань зверталися у своїх працях ряд сучасних істориків, як зарубіжних Ф.Дворнік [1], Дж.Еванс [2], так і вітчизняні – Л.Зашкільняк [3], В.Масненко [4], Н.Яковенко [5] та ін. Зокрема, Леонід Зашкільняк у монографії «Методологія історії від давнини до сучасності» окремими розділами виділив комплекси питань: «Історіографія європейського ренесансу: критична історія (XV–XVI ст.)» (Розділ 3 та «Історична думка Бароко і Просвітництва (XVII–XVIII ст.): філософська історія» [3,с.66–106].

Досліджуваної проблеми торкалися у свої працях історики і радянської доби.

На думку М.А. Барга, усвідомлення поділу історії на епохи, тобто на якісно (історично) різні часи, відбувається у період Відродження. Гуманісти вважали середньовіччя темними віками, ідейно чужими і далекими їм, а ідейно і якісно близькою – античну епоху, головним чином – період розквіту Греції і Риму. Відкриття історичного часу стало завершенням процесу перетворення соціальної свідомості в історичну [6,с.81,83]. Лише з XV ст. у французькій історичній літературі почала проводитись думка про те, що часи і люди відрізняються відповідно характеру часу.

Також якісно новим в історичній думці епохи Відродження була відмова від провіденціалізму – тепер Божий задум перестали розглядати як причину історичних подій. Історичні праці позбавляються недостовірної міфологізації, поглиблюється критичне ставлення до джерел. Одним з перших гуманістів, який спонукав до критичного осмислення поглядів і праць істориків минулого, був італійський гуманіст XV ст. Лоренцо Валла (1406–1457). Були зроблені важливі кроки до написання загальної історії, прикладом цього стала праця Флавіо Бьондо «Декади історії від занепаду Римської імперії (1483 р.)».

Видатним істориком епохи Відродження був Н.Макіавеллі (1469–1527 рр.), автор таких творів як «Державець», «Історія Флоренції». Його звернення до античних традицій виявилися, зокрема, у ставленні до історії як повчального досвіду, у наданні великого значення ролі людини в історичному процесі.

У добу Ренесансу відбувається певне відродження традицій античного циклізму, особливо це характерно для поглядів і уявлень про хід історичного розвитку в XVI ст. Згадуваний вище Н.Макіавеллі, як і античний історик Полібій, розглядав зміну монархічних, аристократичних і демократичних форм правління як коло, в якому оберталися і обертаються правління усіх республік.

Гуманісти відкинули періодизацію історії за чотирма монархіями, зокрема це зробив французький історик Жан Боден (1530–1596 рр.). Згадаймо, що на початку V ст. Ієронім поділяв всесвітню історію на періоди існування чотирьох монархій: Вавілонська, Перська, царство Олександра Македонського і Римська монархії. Жан Боден вважав, що кількість історичних монархій значно більша. Також він заперечував твердження Ієроніма про спадковість імперії Карла Великого від Римської імперії. Але Жан Боден

підтримував ідею циклічності розвитку і Ренесанс розглядав як відродження античності на новому витку спіралі історичного процесу.

Ідеї Відродження мали певний вплив на історичну думку і в країнах Східної Європи. Своєрідністю розвитку історичних знань у цій частині світу було збереження практики літописання, ведення хронік. У Чехії першої половини XV ст. однією з найвидатніших історичних писемних пам'яток був «Хронікон», укладений Вавржинцем з Бржезови у латинському і чеському мовних варіантах. Він також упорядкував «Світовий літопис», доведений ним однак тільки до VII ст. Виділяють і збірку документів кінця XIV – кінця XV ст. «Стародавні богемські хроніки», яку упорядкував невідомий автор. Важливими історичними джерелами про міжнародні політичні відносини у XV ст. є щоденники учасників чеських посольств (делегацій) до Франції, Іспанії, Португалії. Помітним внеском у розвиток історичної науки, передусім у Чехії, стала праця Енеа Сильвіо Пікколоміні «Історія Богемії», написана латиною приблизно в 1458–1460 роках і перекладена чеською 1510 р. Автор, як ревний католик, гостро засуджував гуситський рух, але разом з тим цією працею зробив відомими на увесь світ його керівників. Значення постаті автора підкреслимо тим, що Енеа Сильвіо Пікколоміні, секретар архіву імператора Фрідріха III, пізніше став папою Пієм II [1,с.254,256]. Відмітимо також появу праці Бартоша Папроцького про геральдику чеської знаті.

Однак Ф.Дворнік у ґрунтовній праці «Слов'яни в європейській історії та цивілізації» так характеризував подальший розвиток історичних знань у Чехії: «Загалом тодішня чеська історіографія мала невелику користь з нового духу гуманізму. Несміливі спроби імітувати класичні зразки можна знайти лише в латинській історії Яна Скали з Дубравії та чеськомовному літописі Кутена. У своїй «Чеській хроніці» (1537 р.) Богуслав Білейовський намагався показати, що чашництво було стародавньою чеською традицією, започаткованою св. Мефодієм. «Празька хроніка» Бартоша Пі саржа виявляє більше відчуття історії, подаючи досить чітку картину перших років правління Фердинанда I Габсбурга. Цей твір є цінним історичним джерелом, разом зі «Спогадами» Сікста з Оттерсдорфа, які описують невдале повстання чеської знаті проти свого правителя у 1546 р. Більш поширеними виявилися переклади ранніх християнських хронік та легковажні літературні компіляції незначної історичної ваги. Особливо це стосується хроніки католицького автора Вацлава Гаєка з Лібочан, сповненої казкових історій, викладених у розважальній манері» [1,с.259].

Цей же дослідник відзначає, що вплив Ренесансу був більш значним у Польщі, бо на відміну від Богемії, Польщу не виснажувала релігійна боротьба. Центром культурного, наукового життя став Краків, особливо з відновленням 1400 р. університету. Серед інтелектуальних студій помітне місце займали праці з політичної теорії. Разом з тим відзначимо появу першого польського трактату про історичні теорії, написаного Станіславом Іловським на поч. XVI ст. Проте найбільші здобутки польської культури XV–XVII ст. пов'язані з літературою. У деяких творах ми прослідковуємо історичні мотиви, як, для прикладу, у драматичному творі Яна Кохановського (1530–1584 рр.) «Відмова грецьким послам». 1552 р. вийшла одна з перших національних історій «Тридцять книг про походження і діяння поляків» М.Кромера, написана латиною. Перша історична праця, видана польською мовою, з'явилася у XVI ст. Її автором був Мартин Бєльський, його працю продовжив син Йоахим. Традиційна хроніка зазнала впливу Відродження. Так, Матей Стрийковський, пишучи хроніку польської і литовської історії, деякі події подав у віршованій формі [1,с.264,268].

Згаданий вище Йоахим Бєльський і також хроніст Рейнольд Гейденштейн у своїх творах значне місце відводили опису подій на українських землях. Але кожен із них використовував різні підходи до висвітлення минулого та подій, сучасниками яких вони були. Йоахим Бєльський після смерті батька опрацьовував його творчу спадщину, продовжував писати історію Польщі. Як відмічає С.Леп'явко, «Хроніка Бєльського носить шляхетський характер – подає історію Польщі через призму політичної діяльності шляхти і магнатів, яка мала для Речі Посполитої нерідко визначальне значення. Але як батько, так і син, не загравали з шляхтою, намагалися бути максимально об'єктивними, говорити правду. Для манери письма Бєльського характерні докладність опису подій, критичне осмислення різних джерел, стриманість в оцінках історичних осіб та їхніх вчинків» [7.с.68].

Але Р.Гейденштейн, також пишучи про козацько–селянське повстання 1594–1596 рр., здійснює інший підхід. За твердженням С.Леп'явка, «автор «Історії Польщі» відверто стояв на позиціях магнатського табору, довільно відбирав та інтерпретував факти. Гейденштейн не скупився на емоційні характеристики повстанців як злочинців, які прагнули грабежу і вбивств» [7,с.62].

Українські землі були об'єктом розгляду і в праці італійського історика Майо Ліно Бізаччоне «Історія громадянських воєн нашого часу», надрукованій 1653 р. у Болоньї. У ній розповідається про революцію в Англії і закінчується описом початку національно–визвольної війни під керівництвом Б.Хмельницького [8,с.637].

Свідченням переходу від традицій давньоруського літописання до творення широких історичних картин став «Синопсис» – перший розгорнутий історичний друкований твір в українській історіографії. Вірогідним автором цієї пам'ятки вважають економа Києво–Печерської Лаври Пантелеймона Кохановського, а редактором – архімандрита Лаври Інокентія Гізеля. Книга була надрукована у лаврській друкарні 1674 р. [9,с.339]. Пізніше твір перевидавався з доповненнями – відомі видання 1678 р. і найповніше, 1680 р. Невдовзі, 1681 р., Кохановський видрукував «Хронограф» і «Обширний синопсис руський» (1682 р.). Ю.Мицик відмічає, що «Кохановський активно використовував український літописний звід кінця XIII ст. (Іпатіївський літопис), Густинський літопис, житія святих, друковані польські хроніки XVI–XVII ст. (твори М.Кромера, О.Гвагніні, М.Стрийковського). Оригінальних відомостей в «Синопсисі» мало (близько 30), їхня цінність невелика. Історична концепція Кохановського запозичена багато в чому з московських історіографічних схем, для неї характерні монархізм, провіденціалізм» [9,с.340].

Автор «Синопсиса» вважав, на думку О.Л. Шапіро, що давність літописів є важливим критерієм їх достовірності. Але, широко використовуючи «Хроніку польську, литовську, жмудську і всія Русі» М.Стрийковського Пантелеймон переніс у свій твір і ряд неточностей (для прикладу, те, що Добриня – жінка, Рогволд – не полоцький, а псковський князь) [10,с.108].

Подіям в Україні приділяли увагу й інші автори: А. де Обіньє (1600–1612 рр.), Ж. де Ту (1604–1608 рр.), Н. де Бартенон (1608 р.), П. де Волле (1616 р.), Бодієр (1617 р.), де Авіті і де Нойер (1619 р.), Ж.Баре, де Гіш, Ф. Де Сезі (1620 р.), Ж. де Люк (1625 р.), Ж.Лабурер (1630 р.), пишучи зокрема, про Запорозьку Січ. Про Б. Хмельницького і очолювану ним національно–визвольну війну оповідали П. де Нуйає (його листи про дипломатичну діяльність гетьмана); де Брежі (мемуари і реляції послів (1644–1649 рр.)), а також такі дослідники як Арпажон (1649 р.), Авогур (1655 р.), Н.Шано. Помітне місце серед праць іноземців про Україну займає «Історія війни козаків проти Польщі», написана 1663 р. П.Шевальє, яка у XVII ст. слугувала джерелом історичних досліджень П.Симоновського, О.Рігельмана.

Наталя Яковенко слушно відмічає еволюцію поняття історія: «Від XV ст. поняття «історія» починають в Італії прикладати не тільки до «репортажів» про конкретні епізоди – походи, битви, а й до описів минулого конкретних міст–держав. Впродовж XVI ст. назва «історія» чи «історії» помалу завойовує ширший простір, поширюючись на синтез кількох «репортажів» про поточні події («Найновіші відображення усіх історій Джакомо Філіпо Форесті», 1513 р.)... Врешті, у XVII ст. слово «історія» помалу витісняє на другий план свого конкурента – «діяння». При цьому вони характерно міняються місцями: узагальнювальні праці щораз частіше називають себе «історією», натомість опис–репортаж ще деякий час зберігає назву «діянь»... В останній чверті XVII ст. слово «історія» здобуває вже незворотну перемогу у заголовках найрізноманітніших жанрів історіописання. У XVIII ст. утвердилося й поширене до сьогодні подвійне значення слова «історія» – ним стали позначати як самі події минулого, так і їх описи» [5,с.29,30].

Подібну думку висловлював М.А. Барг, який вважав, що у перетворенні сукупності більш або менш розрізнених «регіональних історій» у всесвітню історію знайшов своє відображення всесвітньо–історичний розвиток, а не вузьке місцеве буття людей. XVIII ст. в історії ідеї «всесвітньості» історичного процесу втілює початкову фазу її раціонального філософського осмислення, що було безумовно пов'язано з утворенням світового ринку, зростанням взаємозалежності країн і народів з явним перетворенням історії у всесвітню історію [6,с.28].

Непростий і складний процес цього переходу ми прослідковуємо на прикладі поглядів французького католицького священика Ж.Боссюе (1627–1704 рр.), автора праці «Роздуми про всесвітню історію». Він намагався відстояти провіденціалізм, нові раціоналістичні теорії підпорядкувати колишнім теологічним концепціям. Ж.Боссюе поділяв причини історичних подій на первинні та вторинні. Первинною він називав волю Бога, вважав, що Бог управляє всіма народами. Відхід від ідеї провіденціалізму ми бачимо вже у працях Гуго Грація (1583–1645 рр.) і Томаса Гоббса (1588–1679 рр.). На думку Грація, Бог є творцем всесвіту, але, створивши людину, він ніби надав право людям творити свою історію, будувати державу, видавати закони і т.д. Гоббс також уважав, що Бог дав людині «природній розум», а історичне життя надалі розвивається не за Божим замислом, а за законами людського розуму (ця релігійно–філософська концепція одержала пізніше назву – деїзм, які ввів у науковий обіг Дж.Локк (1668–1744 рр.).

Дещо пізніше, на початку XVIII ст., Джамбатіста Віко у своїй праці «Основи нової науки про загальну природу націй» зауважував, що перед тим як набути природній розум, люди пройшли тривалий шлях розвитку. Він вважав, що в процесі цього розвитку відбувалася послідовна зміна трьох видів людської натури:

1) божа, яка ґрунтувалася на оманливих фантазіях;
2) героїчна, яка ґрунтувалася на грубій силі;
3) розумна, яка передбачає розум, совість, обов'язок.

Відповідно цьому поділу Віко виділяв три періоди історії, кожному з яких притаманний був свій вид суспільних відносин і правління. Віко вважав, що історію роблять самі люди. Разом з тим він висловлював думку про циклічність розвитку. Висунувши теорію історичного круговороту в ході всесвітньої історії, заперечував всесвітню історію як неперервний спадкоємний процес розвитку людини [10,с.125].

У певній мірі компромісну позицію зайняв Й.Г. Гердер (1744–1803 рр.). У праці «Ідеї до філософії історії», написаній 1784 р., відомий філософ висловлював думку, що всесвітня історія, яка хоч і відображена у долях народів, які змінювали один одного, однак є цілісним процесом розвитку людства. А історія кожного з цих народів – замкнуте коло і разом з тим важлива ланка у цьому процесі.

Цього ж 1784 р. з'явилася праця І.Канта «Ідея загальної історії з космополітичної точки зору», який висунув концепцію прогресу як основного змісту всесвітньої історії, і щоб осягнути розвиток людства, вважав, що треба вийти за вузькі національні рамки. Подібний погляд висловлював 1789 р. у своїй лекції «Що таке і для яких цілей вивчають всесвітню історію» Шіллер: справжні цілі подій можуть бути виявлені тільки у всесвітній перспективі [6,с.29,30].

1794 р. французький просвітитель Ж.Кондорсе опублікував твір під назвою «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму», у якому він також подавав бачення всесвітньої історії як лінійного прогресу людства.

Але вже наприкінці XVIII ст. ідея універсальності історичного процесу втрачає своє панівне становище. На зміну прийшла концепція культурного плюралізму – тепер на перший план виступає ідея історичної індивідуальності кожного народу. Замість історії загальнолюдського розвитку постає велика кількість національних історій – відбувається своєрідне розмивання ідеї цілісного процесу всесвітньої історії.

Ми розуміємо, що одним із чинників, які зумовили такий перехід, були суспільно–політичні ідеї Просвітництва – ідеї природних прав людини, ідеї рівності і свободи. Від усвідомлення рівності прав людей приходить усвідомлення рівності прав народів, виникає романтизм з його культом індивідуального, ідеалізацією героїчного минулого «свого» народу, історія, окрім національного, набуває також виразно персоналізованого характеру.

Ці тенденції знайшли своє відображення і в українській історіографії. Свідчення цього – праці Петра Симоновського (1717–1809): «Короткий опис козацького малоросійського народу і про військові його справи...» (1765 р.), «Відповіді на деякі питання про Малу Росію» (1786 р.) [11,с.16]. Згадаймо і праці С.Лукомського «Зібрання історичне», В.Рубана «Короткий літопис Малої Росії з 1506 по 1770 р.», також написані російською мовою.

Українські інтелектуали того часу ідеалізували давню історію, нерідко вдаючись до необґрунтованих припущень. Так, у Гетьманщині другої половини XVIII ст. були роз-

повсюджені міфи про давне походження українського народу. Василь Капніст вважав, що руси походили від легендарних гіпербореїв, від яких стародавні греки запозичили науки, мистецтво. А на думку П.Симоновського, «козаки є рід Скіфослов'янський». Романтики–інтелектуали того часу ідеалізували козацтво, його ватажків. Звичайно, романтизація української історії сприяла формуванню національної свідомості, однак історична наука була через це не в повній мірі об'єктивною і достовірною.

Список використаних джерел

1. Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. – К., 2005. – 528 с.
2. Еванс Дж. На захист історії. – Львів, 2008. – 296 с.
3. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів, 1994.
4. Масненко В. Історична думка в процесі розвитку національної свідомості українців. Автореф. дис. … д–ра іст. наук: 07.00.06. – К., 2002. – 42 с.
5. Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – 368 с.
6. Барг М.А. Категории и методы исторической науки. – М., 1984. – С.81,83.
7. Леп'явко С. Польські хроніки І.Бєльського і Р.Гейденштейна про повстання 1594–1596 рр. на Україні // Україна і Польща в період феодалізму. – К., 1991. – С.61–70.
8. Ідзьо В. Історія України. – Львів. 2003. – 763 с.
9. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К., 2002. – 430 с.
10. Шапиро А.Л. Историография с древнейших времён по XVIII век. Курс лекций. – Л., 1982. – 242 с.
11. Кононенко В. Історик «вольностей» козацьких. Шлях Петра Симоновського // День. – 2009. – 7 серпня.

Махорин Г.Л. Историческая мысль эпохи Возрождения и Просвещения

Раскрывается эволюция исторических взглядов на протяжении XV–XVIII веков. Отдельное внимание уделено исторической мысли в Украине, а также историческим трудам зарубежных исследователей, в которых рассказывается об украинских землях.

Ключевые слова: *гуманизм, культурный плюрализм, рационализм, романтизм, универсальность исторического процесса, цикличность развития, философия истории.*

Makhorin, G.L. Historical thought the Renaissance and Enlightenment

The article reveals the evolution of historical views over XV–XVIII centuries. Special attention is given to historical thought in Ukraine, as well as historical works of foreign researchers, who describes the Ukrainian lands.

Key words: *humanism, cultural pluralism, rationalism, romanticism, the universality of the historical process, cyclic development, philosophy of history.*

УДК [930.2:070.1](477) «1881/1917»

Радченко Н.М.

Кооперативні видання 1881–1917 рр. як джерело із вивчення історії розвитку кредитно–фінансової системи України

Проаналізовано інформаційний потенціал кооперативних періодичних видань центральних та місцевих установ 1881–1917 рр. для дослідження історії розвитку кредитно–фінансової системи України.

Ключові слова: *періодична преса, історичне джерело, кредитно–фінансові установи, установи дрібного кредиту.*

Помітне місце у системі джерел із вивчення історії розвитку кредитно–фінансової системи України 1850–1917 рр. займають кооперативні періодичні видання, які виступають часом основним джерелом інформації з багатьох питань, що стосуються історії становлення кредитно–споживчих кооперативів. Слід сказати, що до проблематики ролі кооперативних видань у інформаційному супроводі кредитно–споживчої кооперації зверталися сучасні українські учені, передусім М.Аліман [1], В.Власенко [2], В.Половець [3], І.Фареній [4], І.Пятницькова [5], О.Панченко [6] та інші. Загальну характеристику висвітлення діяльності кооперативів у періодичній пресі надав у своїй роботі О. Панченко, проте автор розглянув лише сільські споживчі товариства початку XX ст. [6]. Отже, метою статті є аналіз інформаційного потенціалу кооперативної періодичної преси при висвітленні діяльності кредитно–фінансових установ України 1881–1917 рр.

Нижня межа хронологічних рамок зумовлена тим, що перший подібний періодичний друкований орган з'явився у 1881 р. – «Листок С.–Петербургского Отделения Комитета о сельских, ссудо–сберегательных и промышленных товариществах», виходив він з 1881 по 1887 рр., із деякими перервами, два рази на місяць [7].

Кооперативну пресу 1881–1917 рр. представляють публікації центральних і місцевих кооперативних видань: «Кооперативная жизнь», «Объединение», «Вестник кооперации», «Економіст», «Вестник сельского хозяйства», «Вестник сельскохозяйственной кооперации», «Голос рабочей кооперации», «Вестник кооперативных союзов», «Хуторянин», «Южный кооператоръ», «Кооперативное слово» тощо.

Взагалі, кооперативна преса містила значну кількість різноманітних фактів, що характеризують багатоплановість діяльності кооперативів та союзів. До речі, і сама преса була важливою складовою цієї діяльності. Тільки за роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) видання кооперативами різного роду газет та журналів виросло з 29 назв до 117. У 1917–1918 рр. практично всі найбільші кооперативні союзи імперії мали власні друковані органи. Особливо багату для дослідників інформацію містили центральні журнали, як–то: «Хроника учреждений мелкого кредита», «Вестник кооперативного кредита», «Кооперативная жизнь», «Вестник кооперативных союзов», «Кооперативный кредит». Серед інших видань їх вирізняє досить високий професіоналізм публікацій та об'єктивність оцінки подій, що відбувалися в області кооперативного кредиту, відстоювання кооперативних принципів.

На рубежі століть починає видаватися – «Хроника учреждений мелкого кредита», спочатку у якості додатку до московського «Вестника сельского хозяйства», а з початку XX ст. – як самостійне та перше дійсно регулярне кооперативне видання. Саме дана газета зверталася до проблем кредитних кооперативів, а у період з 1900 по 1908 рр. коли фактично припинився друк інших кооперативних видань, а нові не створювалися, це практично єдине періодичне видання. У зв'язку з тим, що його діяльність пов'язана із Таврійською губернією, матеріали пов'язані саме з цим регіоном, в «Хронике учреждений мелкого кредита» займають значне місце [8].

У 1909 р. відомий економіст та історик М.І. Туган–Барановський створив і очолив журнал «Вестник кооперации», який за визнанням сучасників «…являлся лучшим из

подобных изданий не только в России, но и за рубежом» [9]. В журналі друкувалися статті відомих кооперативних теоретиків, подавалася інформація про розвиток кооперативного руху тощо.

Ще одним центральним виданням, хоча й доволі специфічним, був «Вестник мелкого кредита», що видавався Управлінням зі справ дрібного кредиту Державного банку. Цей журнал необхідний перш за все для визначення офіційної позиції з тих чи інших питань розвитку кредитних кооперативів, а також, як джерело статистичних даних – адже саме Управління зі справ дрібного кредиту вело всю статистику з кредитної кооперації після 1905 р.

З 1915 р. видавався «Вестник кооперативных союзов», який є одним з головних джерел з історії кооперативних союзів та договірних об'єднань. Видання публікувало різноманітну інформацію про діяльність кредитних установ, їх операції та союзи, доволі часто на сторінках журналу публікувалися різноманітні звіти та протоколи засідань. Загалом українські кредитно–фінансові установи у «Вестнику кооперативных союзов» згадуються у 52 статтях, замітках, повідомленнях, оголошеннях тощо. Переважна більшість з них стосується інформації стосовно кооперативних установ (кредитних товариств, союзів кооперативів, союзів установ дрібного кредиту тощо), значно менше уваги приділялося висвітленню діяльності ощадно–позичкових кас та банків.

Особливістю преси як історичного джерела є велика різноманіть представлених у ній матеріалів. Тому інформацію, яка становить науковий інтерес для даної розвідки, залежно від змісту можна умовно поділити на декілька категорій (Див. табл. 1).

Табл. 1

Тематичні напрямки та кількість публікацій «Вестника кооперативных союзов» 1915–1917 рр.

№	Назва кредитно–фінансової установи	Історія становлення та розвитку копер. установ	Методичні рекомендації стосовно діяльності кооперативних установ	Аналітичні огляди діяльності кооперативних установ	Інформаційні повідомлення, новини з місць
1.	Київський Союз установ дрібного кредиту	3	2	10	10
2.	Катеринославський Союз установ дрібного кредиту	1		3	3
3.	Бердянський Союз ощадно–позичкових та кредитних товариств	4		3	
4.	Харківський Союз установ дрібного кредиту			1	2
5.	Одеський Союз кредитних та ощадно–позичкових товариств			1	1
6.	Мелітопольський Союз установ дрібного кредиту	1		1	1
7.	Інші вітчизняні кооперативні установи	8	6	5	19
8.	**Загалом**	**17**	**8**	**24**	**36**

Зі змісту таблиці можна побачити, що найбільше уваги серед українських кооперативних установ на сторінках журналу приділялося Київському Союзу установ дрібного кредиту, який із загального числа кількості номерів журналу за три роки – 46, згадується 23 рази, тобто, майже, у кожному другому номері. Серед інших вітчизняних кооперативних установ, окрім відображених у таблиці 1, у публікаціях журналу зустрічається інформація стосовно: Слов'яносербського кооперативного союзу, Київського союзу

кооперативів, Харківського товариства сільського господарства, Придніпровського Союзу установ дрібного кредиту, Бурдзинковського товариства кооперативів з посередництва (Олександрійський уїзд Херсонської губернії), Об'єднання кооперативів Чорнобильського району (Київська губернія), Харківського губернського кредитного Союзу, Бессарабського Союзу, Новозибковського Союзу (Чернігівська губернія).

Аналіз тематичних напрямків свідчить про те, що найбільш повно у статтях журналу викладено історію створення першого кооперативного союзу у Росії – Бердянського Союзу ощадно–позичкових та кредитних товариств. Так, цій темі присвячено декілька статей К.Храневича та В.Кільчевського [10]. Так, К.Храневич не лише описує створення Бердянського Союзу, а наводить думку інших авторів, які займалися дослідженням даного питання, характеризує джерела інформації, які використовував під час підготовки статті: «…четыре ссудо–сберегательные товарищества Бердянскаго уѣзда еще въ 1896 г. заключили между собой добровольное частное соглашеніе о томъ, чтобы не платить по вкладамъ болѣе 6% и не брать по ссудамъ болѣе 9% … Къ сожалѣнію, текстъ этого соглашенія, повидимому не оглашался въ кооперативной печати (намъ, по крайней меръ, не удалось его разыскать). Къ еще большему сожалѣнію, непосредственные дѣятели того времени не дѣлились своими замыслами о томъ, почему оно не распространилось ни вглубъ (т.–е. на другія стороны совмѣстной дѣятельности), ни вширь (т.–е. на все довольно густое гнездо товариществъ Бердянскаго уѣзда). Рождаются и нѣкоторые иные скептическіе вопросы относительно этого соглашенія, которые, однако, отнюдь не могутъ коле бать того вывода, что бердянское соглашеніе 1896 г. было первымъ» [11].

Серед методичних рекомендації переважають різноманітні правила та програми курсів, так у березневому номері за 1915 р. була надрукована «Програма курсовъ по кредитной коопераціи при Кіевскомъ Союзъ учр. мелк. кред.» [12].

Інше тематичне спрямування – аналітичні огляди діяльності кооперативних установ, містить: різні звіти, протоколи засідань Комісій союзного будівництва при Комітеті сільських ощадно–позичкових та промислових товариств, короткі огляди діяльності кредитних товариств, порівняльні баланси союзів установ дрібного кредиту тощо. Так, друкувалися звіти Київського Союзу установ дрібного кредиту та Катеринославського Союзу установ дрібного кредиту тощо [13].

Найчисленнішу групу публікацій становлять різноманітні короткі інформаційні повідомлення, замітки, новини з місць про діяльність кооперативів, оголошення тощо. Найчастіше зазначено інформація у «Веснику» містилася у розділі «Хроника союзной жизни» та «Оголошення».

Загалом шпальти журналів та газет знайомили читачів з різноманітними питаннями кооперативної теорії та практики, викликаючи щирий інтерес. Преса кооператорів містила спеціальні рубрики (хронікальні замітки, повідомлення союзів, кореспонденцію з міст, огляд преси та нових видань тощо), що розкривали повсякденне життя кооперативних організацій. Передові статті редакторів видань носили ярко виражений публіцистичний характер. Оперативність у подачі матеріалу газет та журналів часом негативно відзначалася на якості інформації. Так, в пресі зустрічаються окремі статистичні дані, що потребують додаткової перевірки та співставлення з іншими джерелами інформації, оскільки або недосить точні, або досить приблизні.

Поряд із популярними центральними виданнями друкувалися практично у кожному губернському місті спільними зусиллями споживчої та кредитної кооперації власні. Назви були різними від «Кооперативного слова» до «Економіста». Безпосередньо місцеві новини українських кооперативних товариств висвітлювалися у таких видання як «Хуторянин», «Економіст», «Хроника», «Южный кооператоръ», «Кооперативное слово», «Самопоміч», «Селянин» тощо.

У місцевій пресі переважно повторювалися доктрини, передруковані із інших центральних кооперативних видань. За тематикою публікації часто перекликалися, особливо по відношенню до політичних подій, характеристиці ситуації справ у центрі та на містах. Тон журналів та газет був досить схожий, починаю від загального лозунгу «В единении – сила!» (щоправда, не всі українські кооперативні видання його використовували), який розміщувався не лише на передовиці з висвітленням поточних проблем, але у віршах, присвячених кооперації. Досить часто окремий журнал видавав

різні додатки, так у Львові економічно–господарський місячник «Економіст» друкував «Самопоміч» [14].

Проаналізувавши матеріали кооперативних видань, можна зробити висновки про тематичні напрями розміщеної там інформації. По–перше, історія становлення та розвитку кооперативних установ, інформаційні матеріали про діяльність вищих та місцевих державних органів різного рівня. По–друге, методичні рекомендації стосовно діяльності кооперативних установ. По–третє, інформаційні повідомлення і замітки безпосередньо з місць про найрізноманітніші сторони діяльності кооперативів. По–четверте, аналітичні огляди діяльності кооперативних установ, статистичний матеріал, документи різноманітних зборів, оголошення тощо.

Отже, кооперативні періодичні видання центральних та місцевих установ дають можливість розкрити багато сторін діяльності кредитних кооперативів. Переважну більшість матеріалів цих видань можна віднести до інформаційних, публіцистичних. Достовірність вміщеної статистичної інформації вимагає порівняння їх з іншими джерелами інформації. Подальше опрацювання та залучення матеріалів кооперативних видань 1881–1917 р. сприятиме подальшому поглибленню вивчення історії кредитно–фінансової системи України другої половини XIX ст. – 1917 р.

Список використаних джерел

1. Аліман М. Особливості розвитку споживчої кооперації України в XIX – на початку XX століть / М.Аліман // Споживча кооперація: Історичні та соціально–економічні аспекти: зб. Наук. Статей. – К.: Ред. газ. «Вісті…», 1996. – С.19–30.

2. Власенко В.М. Кредитна кооперація лівобережної України другої половини XIX – початку XX ст.: автореф. дис. … к.і.н. 07.00.01 «Історія України»: / В.М. Власенко // Харківський державний університет. – Х., 1998. – 19 с.

3. Половець В.М. Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917 рр.) / В.М. Половець. – Чернігів: Просвіта, 2002. – 266 с.

4. Фареній І.А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX століття) / І.А. Фареній. – Черкаси: Відлуння–Плюс, 2003. – 160 с.

5. Панченко О.П. Роль кооперативних видань в інформаційному супроводі сільських споживчих товариств на початку XX ст. / О.П. Панченко // Українська кооперація. – 2011. – №4 // http://www.ukrocoop–joumal.com.ua/num//panchenko.htm.

6. Пятницькова І.В. Роль кооперації у культурному житті населення Південної України у кінці XIX – на початку XX ст. / І.В. Пятницькова // http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/lipd/2/09Piatnitskova.him.

7. Листок С.–Петербургского Отделения Комитета о сельских, ссудо–сберегательных и промышленных товариществах // ФЭБ: Словари, энциклопедия: Русская периодическая печать // feb–web.ru/feb/periodic/Ib–abc/Ib1/Ib1–3943.htm

8. Соколовский А.В. Кооперативный кредит в России в конце XIX – в начале XX века: автореф. дис. … к.и.н.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А.В. Соколовский. – http//www.referun.com/n/kooperativnyy–kredit–v–rossi–v–kontse–xix–nachale–xx–veka.

9. Кондратьев Н.Д. Михаил Иванович Туган–Барановский / Н.Д. Кондратьев // Истоки. – М.: Экономика, 1990. – Вып. 2. – С.270–294.

10. Кильчевский В. Изъ исторіи кооперативних союзові въ Россіи / В.Кильчевский // Вестник кооперативных союзов. – 1915. – №1. – С.27–30; Кильчевский В. Характерные черты кооперативного союзного строительства в Россіи / В.Кильчевский // Вестник кооперативных союзов. – 1915. – № 2. – С.88–94; Кильчевский В. Изъ исторіи кооперативних союзові въ Россіи / В.Кильчевский // Вестник кооперативных союзов. – 1915. – №1. – С.27–30; Кильчевский В. Характерные черты кооперативного союзного строительства в Россіи / В.Кильчевский // Вестник кооперативных союзов. – 1915. – №2. – С.88–94. Храневич К. Очерки изъ Исторіи Союзнаго Строительства / К.Храневич // Вестник кооперативных союзов. – 1917. – №1. – С.31–35; Храневич К. Очерки изъ Исторіи Союзнаго Строительства / К.Храневич // Вестник кооперативных союзов. – 1917. – №2. – С.36–47.

11. Храневич К. Очерки изъ Исторіи Союзнаго Строительства / К.Храневич // Вестник кооперативных союзов. – 1917. – №1. – С.31–32.

12. Програма курсовъ по кредитной коопераціи при Кіевскомъ Союзъ учр. мелк. кред. // Вестник кооперативных союзов. – 1915. – №3. – С.201–104.

13. Краткій очеркъ дѣятельности Кіевскаго Союза учрежденій мелк. кредита // Вестник кооперативных союзов. – 1915. – №1. – С.27–31; Екатеронославскій Союзъ учрежденій мелкаго кредита // Вестник кооперативных союзов. – 1915. – №2. – С.99–102.

14. Звіт з діяльности «Краєвого Союза ревізійного» у Львові і стану союзних стоваришень за 1912 рік // «Економіст. – 1913. – №1. – С.21.

Радченко Н.Н. Кооперативные издания 1881–1917 гг. как источник изучения истории развития кредитно–финансовой системы Украины

Проанализирован информационный потенциал кооперативных периодических изданий центральных и местных учреждений 1881–1917 гг. для исследования истории развития кредитно–финансовой системы Украины.

Ключевые слова: *периодическая пресса, исторический источник, кредитно–финансовые учреждения, учреждения мелкого кредита.*

Radchenko, N.M. Cooperative Edition 1881–1917 as a source of study of the history of the development of credit–financial system of Ukraine

Analysis of information potential co–operative periodicals of Central and local institutions, 1881–1917 to research the history of the development of credit and financial system.

Key words: *periodical press, the historic source of credit and financial institutions, institutions of small–scale credit.*

УДК 94(477) «1950/1970» :631

Лазуренко Ю.М.

Відображення змін продуктивних сил індивідуальних селянських господарств України в умовах непу в історіографії другої половини 50–х – 70–х рр. XX ст.

Проаналізовано історіографію другої половини 50–х – 70–х рр. стосовно висвітлення проблеми розвитку продуктивних сил в українському селі в роки нової економічної політики (1921–1929 рр.)

***Ключові слова**: селянські господарства, дослідження, продуктивні сили, сільське господарство.*

Історіографія розвитку продуктивних сил сільського господарства доби непу часто ставала предметом дослідження істориків, громадських та політичних діячів. Однак, потрібно зазначити, що більшість літератури радянського періоду характеризується марксистсько–ленінськими підходами та установками інтерпретації історії. Саме тому радянська історіографія перетворилася в прислужницю політичного режиму та командно–адміністративної системи, але інтерес істориків до доби непу в українському селі при цьому не зменшується, а з роками тільки зростає. Це пов'язано з тим, що період 1920–х рр. був досить насичений господарськими інноваціями, а економіка характеризувалася багатоукладністю.

Метою статті є висвітлення в історіографії II пол. 50–х – 70–х рр. XX ст. змін продуктивних сил індивідуальних селянських господарств України в добу непу.

З середини 1950–х рр. відбулася поступова методологічна переорієнтація історичної науки. XX з'їзд КПРС (14–25 лютого 1956 р.) став переломним в історії СРСР. Не зважаючи на те, що критика і розвінчання культу особи Й.Сталіна М.Хрущовим носила обмежений характер, але все ж сприяла виникненню плюралізму та загальній лібералізації історичної науки. З 1956 р. твори «батька всіх народів» почали вилучатися у населення та з державних установ, проте історичні оцінки доби жорсткого тоталітаризму продовжували побутувати. Доба «відлиги» відкрила перед радянськими вченими нові можливості неупереджених досліджень. Загальна лібералізація суспільно–політичної атмосфери сприяла зверненню вчених до складних питань радянської історії, які в попередній історіографічний період або не ставились взагалі, або були викривлені. Важливо, що в цей час історики почали вперше засуджувати наслідки масової колективізації, хоча і не порушували питання про її недоцільність, погоджуючись на безальтернативність цього явища в умовах кінця 1920–х рр. «За часів хрущовської «відлиги», – як пізніше відзначав дослідник І. Зеленін, – історики колективізації дійсно мали можливість «на ділі спростовувати» офіційні її трактування лише за умови, що зовні вони солідаризувалися з ними» [1,с.61]. Тобто науковці в принципі мали можливість вільно працювати з джерелами та «критикувати» складні моменти в історії, як от, на приклад колективізацію, але тільки за умови пояснення їх необхідності та безальтернативності.

З відкриттям архівів в другій половині 1950–х рр. перед дослідниками відкрилися нові можливості для висвітлення історії непу. Проте перебільшення ролі Комуністичної партії у господарчих процесах, в тому числі розвитку продуктивних сил сільського господарства продовжувалась. У дусі компартійних рішень з'їздів були написані праці П.Бакуменко, І.Слинька [2]. Вони зупинились на усталених історіографічних положеннях і в основному досліджували колгоспне будівництво 1920–х рр.

Безцінний вклад у дослідження доколгоспного села зробив відомий російський вчений В.Данілов. Ще в 1956 р. В.Данілов, вивчаючи соціально–економічні процеси в радянському селі доби непу, наголошував на виключному значенні дослідження зазначеної проблематики [3]. Як наслідок, вже на початку 1960–х рр. з'являються змістовні роботи В.Данілова, Б.Бабій, П.Стояна, П.Загорського, П.Бакуменка, І.Бакуменка [4]. Питання розвитку продуктивних сил сільського господарства України доби непу в 1960–х рр. розглядалися також в монографіях З.Шульги, М.Цалюка, П.Денисовця, М.Куца [5].

Окреме місце радянські вчені приділяли питанням союзу робітничого класу і селянства, як основи економічного зростання, в контексті вивчення творів В.Леніна [6]. З середини і до кінця 1960–х рр. вийшли з друку ряд фундаментальних колективних робіт з історії радянського селянства та колективізації кінця 1920–х – початку 1930–х рр. [7]. Розвиток продуктивних сил сільського господарства в цих працях показаний перш за все через призму колгоспно–радгоспного будівництва та політики радянської влади.

Наприкінці 1950–х – на початку 1960–х рр. В.Данілов одним з перших звернув увагу на проблеми аграрних відносин в СРСР в 1920–ті рр. Зокрема, він розглянув соціальну диференціацію селянських господарств, розкрив, на основі аналізу підсумків Всесоюзного перепису населення 1926 р., методику аналізу соціально–демографічної структури сільського населення [8]. В.Данілов наголошував на неможливості вивчення ступеня розвитку продуктивних сил в сільському господарстві без залучення матеріалів сільськогосподарської статистики [9]. На цих же позиціях стояв і М.Міняйло [10]. Важливо, що В.Данілов дослідив політику радянської влади щодо заможного селянства та причини кризи хлібозаготівель кінця 1920–х рр. На зазначені проблеми звернув увагу і інший радянський вчений В.Яковцевський [11].

Таким чином, творчий доробок В.Данілова став методологічною основою багатьох історико–економічних досліджень. Вчений, розглядаючи ступінь розвитку продуктивних сил в доколгоспному селі, справедливо і дуже точно відмітив, що «характер виробничого процесу в сільському господарстві до переходу до суцільної колективізації визначався природними ... продуктивними силами, в складі яких вирішальне місце належало робочій худобі» [12,с.31]. Далі він підсумував, що «основою зростання середняцької групи селянства було відновлення і розвиток продуктивних сил сільського господарства» [12,с.33–34]. Тобто, як бачимо, вчений говорив про вирішальну роль робочої худоби у піднесенні продуктивних сил, і це справедливе твердження, адже більшість господарств в Україні вимушені були наймати її у більш заможних груп селянства. В цілому, В.Данілов найбільш ґрунтовно розглянув ступінь розвитку продуктивних сил в сільському господарстві, адже його роботи наповнені значним фактичним матеріалом, показав особливості розподілу засобів виробництва, їх оренди та товарно–грошові відносини на селі, що в сукупності дає цілісне уявлення про стан сільського господарства в добу непу.

Серед досліджень, присвячених податковій політиці радянської влади в українському селі 1921–1929 рр., звертає на себе увагу стаття В.Цибульського в журналі «Питання історії» за 1963 р. Вчений говорив про негативну роль продрозкладки у відновленні продуктивних сил сільського господарства. Залучивши нові архівні джерела, автор підтвердив правильність політики Комуністичної партії в контексті впровадження продподатку для швидкого піднесення сільськогосподарського виробництва [13]. Практичну сторону податкової політики в українському селі досліджували В.Данілов, П.Денисовець, А.Калмикова, О.Єрмак і Є.Євсєєв [14]. І.Берхін навіть вважав, що податкова політика радянської влади була визначальною при виробленні політики на селі в цілому [15].

Увага дослідників також була звернена до діяльності комітетів незаможних селян, як організації, що репрезентувала політику Комуністичної партії на селі [16]. Окреме місце знайшли візії про спілки сільськогосподарських та лісових робітників [17], комітети взаємодопомоги [18]. Такий важливий елемент розвитку продуктивних сил, як баланс робочої сили на селі досліджував Л.Мінц [19]. Вчений дослідив структуру часової зайнятості в сільському господарстві та дійшов висновку, що в Україні наймана праця використовувалась досить інтенсивно [19,с.195]. Дослідник вважав головною причиною безробіття на селі аграрне перенаселення та повільний розвиток промисловості, яка не могла поглинути надлишок трудових ресурсів [20,с.180]. Вихід Л.Мінц пояснив все тією ж політикою індустріалізації та колективізації, які стали основою поступального розвитку продуктивних сил. До цієї проблематики звертались також В.Данілов [21], Л.Афанасьєв [22].

Історію нової економічної політики досить ґрунтовно досліджував також Ю.Поляков. Використовуючи значний статистичний та архівний матеріал, він показав стан сільського господарства напередодні переходу до непу, рівень розвитку продуктивних сил та характер різних соціально–економічних груп селянства [23]. У монографії «Перехід до непу і радянське селянство» Ю.Поляков досить детально розкрив необхідність переходу до нової економічної політики, дослідив процес від-

новлення продуктивних сил сільського господарства. Зокрема, у VII та IX розділах показані перетворення, які відбулись в середовищі селянства в контексті змін розмірів посівів, забезпечення робочою худобою і інвентарем селянських господарств. В полі зору науковця опинилися також орендні відносини, податкова політика та соціальні зміни в селянстві [24].

Отже, історіографія 1960–х рр. про розвиток продуктивних сил селянських господарств доби непу досить багатопланова. Адже лібералізація суспільно–політичного життя, започаткована ще М.Хрущовим не була повністю вичерпана. Тому увага істориків все в більшій мірі була спрямована до складних проблем вітчизняної історії. Особливо це актуалізувалося в контексті святкування 50–річчя радянської влади в 1967 р. І хоча в історичних дослідженнях переважала класова тематика та проблеми колективізації, все ж праці радянських вчених були досить інформативними, адже в більшості ґрунтувались на значному фактичному матеріалі.

Потрібно відмітити, що фактично до середини 1970–х рр. вивчення продуктивних сил селянських господарств доби непу фактично не відбувалося. Хоча, на початку 1970–х рр. вийшли праці Р.Ляха [25], О.Полоси [26], в яких розглядались регіональні особливості здійснення непу в українському селі. Радянські вчені були переконані у малопродуктивному способі виробництва господарств селян–одноосібників, натомість протиставляючи їм великі колективні господарства, які нібито були передовими і прогресивними для піднесення продуктивних сил. Звертає на себе увагу також стаття Ю.Полякова «Неп – шлях до соціалізму», розміщена в збірнику «Нова економічна політика. Питання теорії і історії» [27]. Цікаво, що автор досить неоднозначно дав визначення суті непу, слідуючи ленінському трактуванню, але при цьому досягнення у сільському господарстві також трактувались науковцем через призму творів «вождя більшовиків». Тобто об'єктивності в зазначеній праці досить мало. Однак стаття все ж репрезентативна, адже праці радянських істориків в 1970–х рр. в більшості написані в такому ж контексті [28].

В 1970 р. побачила світ ґрунтовна розвідка І.Чемериського «Сільськогосподарське виробництво СРСР в 1921–1925 рр. по статистичним джерелам». Вчений, використовуючи значний масив історичних джерел, розкрив особливості розвитку продуктивних сил, а саме – рівень сільськогосподарського виробництва в радянському селі в т.зв. «відбудовчий період» [29]. На переконання дослідника, радянська література не давала єдино вірної інформацію про урожайність сільськогосподарських культур за 1920 – 1925 рр. [29,с.458]. «Особливо великі розбіжності, – писав І.Чемериський, – є в оцінці урожайності та валових зборів зерна на Україні в 1921 р. Так, за даними ЦСУ РРФСР, валовий збір хлібів на Україні в 1921 р. склав 633 250 тис. пудів. За даними ж ЦСУ УРСР він не досягав і 300 млн. пудів. Такі ж цифри називають сучасні українські історики та економісти» [29,с.462]. Натомість статистичні дані по підрахункам поголів'я худоби «не викликало особливих суперечок» у вченого [29,с.460]. Основні показники сільськогосподарського виробництва в 1928–1935 рр. розглянув І.Зеленін [30].

Звертає на себе увагу монографія Б.Мигаля «Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовчий період (1921–1925 рр.)» [31]. Він детально висвітлив питання державної допомоги селянським господарствам в роки непу. Зокрема, автор показав динаміку відновлення поголів'я продуктивної і робочої худоби, машинопостачання і землевпорядження на селі. Пізніше Б.Мигаль займався проблемами земельної оренди в доколгоспному селі, як важливої умови піднесення продуктивних сил. Він, зокрема, підкреслював її класові ознаки і «експлуатацію» збіднілих селянських господарств більш заможними [32].

Проблемам економічних перетворень в доколгоспному селі присвячена історіографічна монографія В.Погуділа. Він доводив безперспективність індивідуальних селянських господарств через зменшення їх товарності, та намагався обґрунтувати необхідність колективізації самим ходом історичного розвитку [33]. Натомість А.Барсов до причин колективізації відносив і «натуралізацію сільського господарства», в зв'язку з чим неможливо було далі інтенсивно розвивати продуктивні сили ні в сільському господарстві, ні в промисловості [34,с.97]. Про соціалістичне будівництво в українському радянському селі, як основу подальшої колективізації писали також В.Осокіна [35], П.Алексанов [36].

В кінці 1970–х рр. А.Полоса зробив важливу розвідку про розвиток структури продуктивних сил в доколгоспному селі України [37]. Вчений акцентував увагу на

результатах аграрних перетворень на Півдні України в 1921–1927 рр., а саме – на вдосконалення та оптимізацію засобів виробництва. Про досягнення та результати аграрних перетворень в Україні в 1920–х рр. писав також М.Ксьондзенко [38].

Квантитативні методики аграрної історії, зокрема методи багатовимірного аналізу застосовували також І.Ковалева, М.Міняйло, В.Дробижева [39].

Отже, розвиток продуктивних сил в сільському господарстві України доби непу в історіографії другої половини 1950–х – 1970–х рр. досліджувався досить багатопланово. Проте це висвітлення носило більш загальний характер. Безпосереднє вивчення розвитку продуктивних сил в індивідуальних селянських господарства на проводилось. Натомість радянські вчені в більшій мірі звертали увагу до проблем колгоспного будівництва, диктатури пролетаріату та Комуністичної партії, боротьби з опозицією в роки непу.

Список використаних джерел

1. Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар по кн.: Левин М. Российские крестьяне и Советская власть. Исследование коллективизации. Нью–Йорк; Лондон, 1975 // Отечественная история. – 1994. – №4–5. – С.46–78.

2. Бакуменко П.І. Українська РСР в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.) / П.І. Бакуменко. – К.: КДУ, 1960. – 107 с.; Слинько І.І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927–1932 рр.) / І.І. Слинько. – К.: Вид–во АН УРСР, 1961. – 325 с.

3. Данилов В.П. Социально–экономические отношения в советской деревне накануне коллективизации / В.П. Данилов // Исторические записки / Отв. ред. А.Л. Сидоров. – М.: Изд–во АН СССР, 1956. – Т.55. – С.89–138.

4. Данилов В.П. Земельные отношения в советской доколхозной деревне / В.П. Данилов // История СССР. –1958. – №3. – С.90–128; Данилов В.П. О характере социально–экономических отношений советского крестьянства до коллективизации сельского хозяйства / Данилов В.П. – М.: Ин–т истории АН СССР, 1961. – 60 с.; Бабій Б.М. Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.) / Бабій Б.М. – К.: Вид–во АН УРСР, 1961. – 384 с.; Стоян П.К. Нариси історії комітетів незаможних селян України / П.К. Стоян, П.С. Загорський. – К.: Вид–во АН УРСР, 1960. – 163 с.; Бакуменко І.І. Здійснення нової економічної політики в сільському господарстві України в 1921–1929 рр. // Економіка України. – 1962. – №12. – С.12–36; Бакуменко П.І. Українська РСР в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.) / П.І. Бакуменко. – К.: Вид–во КДУ, 1960. – 107 с.

5. Шульга З.П. Підготовка суцільної колективізації на Україні / З.П. Шульга. – К.: Вид–во Київ. ун–ту, 1960. – 151 с.; Цалюк М.Я. Радгоспне будівництво на Україні (1921–1930 рр.) / М.Я. Цалюк. – К.: Держполітвидав, 1961. – 116 с.; Денисовець П.М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921–1925 рр.: историческая литература / П.М. Денисовець. – Х.: Вид–во ХГУ, 1969. – 154 с.; Куц М.Т. Питання колгоспного будівництва на Україні (1929–1941 рр.) / М.Т. Куц. – Львів: Вид–во Львівського ун–ту, 1965. – 279 с.

6. Макаров Б.И. Критика троцкизма по вопросам строительства социализма в СССР / Б.И. Макаров. – М.: Мысль, 1965. – 112 с.; Вяткин А.Я. Разгром Коммунистической партией троцкизма и других антиленинских групп: В 2–х частях. Часть I. / А.Я. Вяткин. – Л.: Изд–во Ленинград. ун–та, 1966. – 176 с.; Генкина Э.Б. К вопросу о ленинском обосновании новой экономической политики / Э.Б. Генкина // Вопросы истории КПСС. – 1967. – №1. – С.64–66; Биллик В.И. В.И. Ленин о сущности и периодизации советской экономической политики в 1917–1921 гг. и о повороте к нэпу / В.И. Биллик // Исторические записки. – М.: Наука, 1967. – Т.80. – С.126–159.

7. Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917–1937: Зб. док. і матеріалів: У 3 т. Т.2. – К.: Вид–во АН УРСР, 1965. – 839 с.; Історія селянства Української РСР. – Т.2. – К.: Наукова думка, 1967. – 536 с.

8. Данилов В.П. Сельское население Союза ССР накануне коллективизации (По данным общенародной переписи 17 декабря 1926 г.) / В.П. Данилов // Исторические записки. – 1963. – Т.74. – С.64–108; Данилов В.П. Создание материально–технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства в СССР / В.П. Данилов. – М.: Изд–во Акад. наук СССР, 1957. – 452 с.

9. Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство / В.П. Данилов. – М.: Наука, 1977. – 318 с.

10. Миняйло Н.Г. Методы изучения социально–экономической структуры крестьянского хозяйства 20–х гг. (По материалам бюджетов центральночерноземных и поволжских губерний): Автореф. дис. … канд. ист. наук / Н.Г. Миняйло. – М., 1975. – 23 с.

11. Яковцевский В.Н. Аграрные отношения в СССР в период строительства социализма / В.Н. Яковцевский. – М.: Наука, 1964. – 342 с.

12. Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения / В.П. Данилов. – М.: Наука, 1979. – 359 с.

13. Цыбульский В.А. Налоговая политика в деревне в первые годы нэпа / В.А. Цыбульский // Вопросы истории. – 1965. – №10. – С.46–59.

14. Данилов В.П. Советская налоговая политика в доколхозной деревне / В.П. Данилов // Октябрь и советское крестьянство: Сб. ст. – М.: Политиздат, 1977. – С.165–191; Денисовець П.М. Податкова політика Радянської держави щодо селянства України в 1921–1929 рр. / М.П. Денисовець, О.П. Єрмак // Український історичний журнал (У.І.Ж.). – 1982. – №6. – С.88–96; Ермак А.П. Колхозное крестьянство Украинской ССР в период социалистической реконструкции народного хозяйства / А.П. Ермак // Проблемы истории советского крестьянства: Сб. ст. – М.: Наука, 1981. – С.122–131; Євсєєв Є.Т. Практичне здійснення податкової політики на Україні в 1925–1929 рр. / Є.Т. Євсєєв // Питання історії народів СРСР. – 1972. – Вип. 14. – С.84–93; Калмыкова А.И. О некоторых вопросах расслоения деревни в годы восстановительного периода (1921–1925 гг.) / А.И. Калмыкова // Вестник МГУ. Сер. 9: Истор.науки. – 1960. – №3. – С.3–26.

15. Берхин И.Б. Экономическая политика Советского государства в первые годы Советской власти / И.Б. Берхин. – М.: Наука, 1970. – 239 с.

16. Березовчук М.Д. Комітети бідноти України / М.Д. Березовчук // Український історичний журнал. – 1964. – №3. – С.114–120; Березовчук М.Д. Перші соціалістичні перетворення на селі: Про організацію сільської бідноти та їх роль у здійсненні перших соціалістичних перетворень / М.Д. Березовчук. – К.: Політвидав України, 1976. – 149 с.; Опора партії на селі. Спогади активних учасників комітетів незаможних селян України / упоряд.: М.Д. Березовчук, Т.М. Колішер, П.К. Стоян, В.В. Сухарєв. – К.: Вид. політ. літ–ри України, 1971. – 315 с.; Лях Р.Д. Участь комітетів незаможних селян у завершенні аграрних перетворень на Україні (1920–1923 рр.) / Р.Д. Лях // Питання історії народів СРСР. – 1973. – Вип. 16. – С.26–32.

17. Петровская Г.П. Батрачество и Союз сельскохозяйственных и лесных рабочих накануне коллективизации сельского хозяйства СССР / Г.П. Петровская // Исторические записки. – 1966. – Т.79. – С.50–76.

18. Мигаль Б.К. Організація і зміцнення комітетів взаємодопомоги на Україні в 1921–1924 рр. / Б.К. Мигаль // Питання історії народів СРСР. – Х., 1969. – Вип. 8. – С.88–91; Рибак І.В. Селянські комітети (товариства) взаємодопомоги в соціалістичній перебудові села (1921–1932 рр.) / І.В. Рибак, І.Д. Мазур // У.І.Ж. – 1979. – №11. – С.65–70.

19. Минц Л.Е. Проблемы баланса труда и использования трудовых ресурсов в СССР / Л.Е. Минц. – М.: б. и., 1967. – 255 с.

20. Минц Л.Е. Баланс труда в сельском хозяйстве. Использование рабочей силы в крестьянском хозяйстве / Л.Е. Минц // Проблемы баланса труда и использования трудовых ресурсов в СССР. – М., 1967. – С.179–245.

21. Данилов В.П. Советское крестьянство: краткий очерк истории (1917–1969) / В.П. Данилов, М.П. Ким, Н.В. Тропкина. – М.: Политиздат, 1970. – 510 с.

22. Афанасьев Л.А. Аграрное перенаселение / Л.А. Афанасьев. – М.: Соцэкгиз, 1963. – 298 с.

23. Поляков Ю.А. Новая экономическая политика: разработка и осуществление / Ю.А. Поляков, В.П. Дмитренко, Н.В. Щербань. – М.: Политиздат, 1982. – 240 с.

24. Поляков Ю.А. Переход к нэпу и советское крестьянство / Ю.А. Поляков. – М.: Наука, 1967. – 511 с.

25. Лях Р.Д. Особенности осуществления аграрных преобразований в Донбассе (1917–1923 гг.) / Р.Д. Лях // Проблемы аграрной истории советского общества. – М.: Наука, 1971. – С.32–35.

26. Полоса А.И. Перераспределение земельного фонда в Степной Украине в ходе аграрных преобразований советской власти (1920–1922 гг.) / А.И. Полоса // Проблемы аграрной истории советского общества. – М.: Наука, 1971. – С.41–44.

27. Поляков Ю.А. Нэп – путь к социализму / Ю.А. Поляков // Новая экономическая политика. Вопросы теории и истории. – М.: Наука, 1974. – С.5–20.

28. Кузьмин В.И. Нэп и социалистическая реконструкция народного хозяйства / В.И. Кузьмин // Новая экономическая политика. Вопросы теории и истории. – М.: Наука, 1974. – С.20–35; Генкина Э.Б. К вопросу о ленинском определении сущности нэпа / Э.Б. Генкина // Новая экономическая политика. Вопросы теории и истории. – М.: Наука, 1974. – С.49–55; Петраков Н.Я. Хозяйственная реформа: План и экономическая самостоятельность / Н.Я. Петраков. – М.: Мысль, 1971. – 134 с.

29. Чемерисский И.А. Сельскохозяйственное производство в СССР в 1921–1925 гг. по статистическим источникам / И.А. Чемерисский // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1965 г. – М.: Изд–во Московск. ун–та, 1970. – С.453–463.

30. Зеленин И.Е. Основные показатели сельскохозяйственного производства в 1928–1935 гг. / И.Е. Зеленин // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1965 г. – М.: Изд–во Московск. ун–та, 1970. – С.464–473.

31. Мигаль Б.К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовчий період (1921–1925 рр.) / Б.К. Мигаль. – Х.: Вища школа, 1974. – 167 с.

32. Мигаль Б.К. Аренда государственных земельных фондов трудящимся крестьянством Украинской ССР в 1922–1930 гг. / Б.К. Мигаль // Вопросы истории СССР. – Х.: Основа, 1990. – Вып. 35. – С.56–64.

33. Погудин В.И. Путь советского крестьянства к социализму: историографический очерк / В.И. Погудин. – М.: Мысль, 1975. – 275 с.

34. Барсов А.А. Нэп и выравнивание экономических отношений между городом и деревней / А.А. Барсов // Новая экономическая политика. Вопросы теории и истории. – М.: Наука, 1974. – С.93–105.

35. Осокина В.Я. Социалистическое строительство в деревне и община (1920–1933 гг.). – М.: Мысль, 1978. – 176 с.

36. Алексанов П.А. В борьбе за социалистическое переустройство деревни: (крестьянская взаимопомощь. 1921–1932 гг.) / П.А. Алексанов. – М.: Мысль, 1971. – 271 с.

37. Полоса А.И. О некоторых особенностях структуры производительных сил в доколхозной деревне степной Украины (1921–1927 гг.) / А.И. Полоса // Проблемы аграрной истории (XIX – 30–е годы XX в.): В 2 ч. – Минск: Наука и техника, 1978. – Ч.2. – С.172–177.

38. Ксьондзенко М.І. Результати аграрних перетворень на Україні після Великої Жовтневої соціалістичної революції / І.М. Ксьондзенко // У.І.Ж. – 1978. – №4. – С.77–87.

39. Ковалева И.А. Применение статистико–математических методов в социально–экономических исследованиях советских статистиков 20–х годов / И.А. Ковалева // Математические методы в исследованиях по социально–экономической истории. – М.: Наука, 1975. – С.261–282; Миняйло Н.Г. О методах анализа внутренней структуры крестьянского хозяйства накануне коллективизации / Н.Г. Миняйло, В.А. Обожда, В.П. Пушков // Материалы XV сессии Межреспубл. симпозиума по аграрной истории. – Вологда: ВГПИ, 1977. Вып. 3. – С.167–187; Дробижев В.З. Некоторые вопросы применения количественных методов в изучении социальной структуры советского общества в 20–е годы / В.З. Дробижев, В.А. Устинов / Источниковедение отечественной истории: Сб. статей. – М.: Наука, 1976. – С.358–364.

Лазуренко Ю.Н. Отражение изменений производительных сил индивидуальные крестьянские хозяйства Украины в условиях нэпа в историографии второй половины 50–х – 70–х гг. XX в.

Проанализирована историография второй половины 50–х – 70–х гг. XX в. относительно освещения проблемы развития производительных сил в украинском селе в годы новой экономической политики (1921–1929 гг.).

Ключевые слова: *крестьянские хозяйства, исследования, производительные силы, сельское хозяйство.*

Lazurenko, Y.M. Changes reflected in the productive forces of the individual peasant economy of Ukraine in the New Economic Policy in the historiography of the second half of 50's – 70's. XX century

The historiography of the second half of the 50's – 70's. XX century was analyzed regarding coverage problems of the productive forces development in the Ukrainian village during the new economic policy (1921–1929).

Key words: *farms, research, the productive forces, agriculture.*

УДК 94(477) «1942/1943»

Палкін Д.В.

Організаційні заходи радянського уряду щодо підпорядкування та активізації керівництва діяльності партизанів і підпільників в Україні на другому етапі війни (1942–1943 рр.): сучасна українська історіографія

В історіографічному аспекті коротко розглядаються основні організаційні заходи радянського уряду у роботі з підпорядкування Руху Опору в Україні на другому етапі Великої Вітчизняної війни (1942–1943 рр.). Також приділяється значна увага фактору зростання радянського партизанського і підпільного рухів та основним проблемам цього явища.

***Ключові слова**: Радянський уряд, другий етап Великої Вітчизняної війни (1942–1943 рр.), партизанський рух, підпільники.*

Однією з тем сучасної української історіографії є історія Великої Вітчизняної війни. Цікавість істориків саме до вивчення цієї теми є досить обґрунтованою. До сьогодні залишається низка не досліджених або малодосліджених питань війни, у низці праць сучасних істориків ми виявляємо масу дискусійних, а часто і не вірно визначених та висвітлених аспектів. Особливо це стосується партизанського руху і підпілля (як радянського, так і українського націоналістичного).

Ця проблема є однією з центральних тем вітчизняної історіографії, яка цікавить дослідників і в наш час. Повне та об'єктивне дослідження комплексно всіх причин розвитку радянського руху Опору, визначення основних напрямків діяльності радянських партизан і підпілля у часи війни на тимчасово окупованій території України можна визначити як нагальне завдання сучасної історичної науки. З цих проблем є визначена наукова та публіцистична література.

Джерельною базою при написанні статті слугували наукові публіцистичні праці сучасних істориків. Серед них слід виділити дослідження таких науковців, як І.Дробот, В.Кучер, П.Чернега, В.Косик, П.Добров, І.Єсіп, А.Слюсаренко, І.Патриляк, М.Боровик, А.Кентій, В.Лозицький, В.Клоков, С.Купченко, П.Панченко, В.Філіпов та інші.

Використали також й історіографічні праці вчених – це П.Панченко, А.Кентій, В.Лозицький.

Метою роботи є розгляд дослідницької літератури за двадцятирічний період розвитку сучасної історіографії. Автором передбачається проаналізувати розвиток історіографії в двох основних напрямках: заходи радянського уряду щодо підпорядкування та централізації керівництва Рухом Опору; перехід під радянське керівництво партизанського руху та відношення населення до партизан та підпільників в Україні.

Як ми можемо прослідкувати з праць істориків, які досліджують тему війни, 1942–1943 рр. в сучасній українській історіографії вважаються часом найбільшої активізації радянського руху Опору в Україні. У визначенні початкового періоду цього явища переважна більшість науковців схиляється до дати від 20 червня 1942 року, коли було створено Український штаб партизанського руху (УШПР) на чолі з Т.Строкачем з метою централізації керівництва партизанської боротьби в Україні.

У праці В.Кучера, зокрема, звертається увага на недостатнє матеріально–технічне становище радянських партизан та підпільників у тилу німецьких сил. Ця обставина спонукала радянське командування та партійні органи піти на рішучі заходи з метою посилення партизанського руху, активізації діяльності загонів, диверсійно–розвідувальних груп, організації спеціальних груп, підготовкою яких займалися армійські і фронтові штаби та органи НКВС, їх підпорядкування єдиному центру. УШПР став

фактично бойовим органом ЦК КП(б)У з оперативного керівництва для посилення боротьби на окупованій території України [7,с.400].

В іншій праці А.Слюсаренко, І.Патриляк, М.Боровик намагаються визначити основні тактичні та бойові завдання, які ставилися перед УШПР: 1) керівництво над підготовкою партизанських кадрів, 2) відбір кандидатів на посади командирів у партизанських загонах та з'єднаннях, 3) узагальнення досвіду боротьби у ворожому тилу, 4) фінансове забезпечення учасників партизанського руху, 5) ведення обліку партизанських з'єднань, 6) відзначення героїв (в тому числі підготовка нагород) [9,с.189].

Ці ж автори звертають увагу також на негативні моменти у роботі УШПР, зокрема на факти саботажу або непокори партизанських лідерів, які не бажали бути під посиленим контролем військового командного центру у своїй роботі з УШПР, а саме: виступали проти контролю діяльності партизанських загонів, протидіяли реорганізації партизанських загонів, не сприймали масові кадрові перестановки командирів загонів, не були задоволені характером бойових завдань та не своєчасним, на їхню думку, забезпеченням бойових загонів та з'єднань озброєнням та боєприпасами та низкою інших організаційних рекомендацій [9,с.190].

А.Кентій, В.Лозицький стверджують, що зі створенням УШПР не відбулося стрімкого розвитку партизанського руху, оскільки німецькі війська вже 22 липня 1942 року захопили всю територію УРСР та під цим тиском радянські війська були змушені залишати українські території. А фактичне становлення системи управління партизанським рухом відбулося лише впродовж грудня–березня 1943 року. У цей час під прямим підпорядкуванням УШПР перебували представництва при військових радах Воронезького, Південно–Західного та Південного фронтів й обласні штаби руху Опору. Перші керували партизанською боротьбою у прифронтовій території, другі – у глибокому тилу противника. З квітня 1943 року УШПР перебував в оперативному підпорядкуванні Ставки Верховного Головнокомандування. Прямий політичний контроль за діями останнього та його системи здійснював ЦК КП(б)У [2,с.8,9].

В.Клоков стверджує, що серйозною перешкодою у розвитку партизанської боротьби була розпорошеність радянського керівництва у тилу. Практично до середині літа 1942 року партизанськими діями керували не тільки партійні органи (для яких були більш вагомими дані про політичну ситуацію на окупованих територіях), але й командування Збройних Сил та служби органів внутрішніх справ, які були більш зацікавлені у використанні партизанських загонів для отримання розвідувальних даних про сили та наміри противника у його прифронтовій смузі. В основному розвитком партизанського руху на всій території України займалися партійні органи, які не мали зброї, зв'язку з діючими у тилу ворога партизанськими загонами. Поступово розвитку та активізації збройної боротьби партизан сприяла допомога з радянського тилу, яка зростала з початком звільнення території України [4,с.120–121].

Історик В.Філіпов зауважує, що з 1943 року (часу виходу військ воронезького фронту до Дніпра) важливе місце у діяльності УШПР займало питання сталої взаємодії партизанів з радянськими військами на лінією фронту [10,с.146].

В.Косик говорить, що у січні 1942 року радянські партизани були дуже активними, особливо у тилу німецьких військ, які знаходилися недалеко від фронту [3,с.252].

В.Клоков говорить, що лише весною 1943 р. в УШПР були створені відділи:

1) інформаційний (який продовжував виконувати частину роботи оперативного відділу з організації розвідки в інтересах радянського військового командування);

2) технічний (технічне забезпечення загонів, бойова та диверсійна діяльність на ворожих комунікаціях);

3) медико–санітарний (забезпечення медико–санітарної служби у партизанських формуваннях, що мало за необхідність надання медичної допомоги населенню) [5,с.39].

Слід зауважити, аналізуючи праці істориків, що період літа 1943 року став часом підготовки до наступу німецьких військ. У цей час партизани та підпільники дуже ефективно почали використовувати операцію під назвою «рейкова війна» (підривання рухомого складу ворога на залізницях та дорожніх сполученнях), що заважало німецьким військам перекидати до лінії фронту військову техніку, боєприпаси та людські резерви через пошкодження транспортних сполучень [12,с.141].

Як ми можемо прослідкувати, у 1943 р. партизанський рух набув більш організованого характеру, зокрема підвищився рівень оперативного керівництва партизанськими з'єднаннями та загонами з боку УШПР, його представництв при військових радах

фронтів, обласних штабів партизанського руху. Висока організація і підтримання постійного радіозв'язку з партизанськими формуваннями дозволяло своєчасно вносити зміни в плани бойових дій, ставити перед партизанами завдання, які треба було змінити у бойових умовах [11,с.16].

Історики А.Слюсаренко, І.Патриляк, М.Боровик говорять, що після переходу питань з організації партизанської війни на окупованій території до республіканського штабу, органи НКВС–НКДБ сконцентрували свою увагу лише на перекиданні до ворожого тилу своїх резидентур, агентів, диверсійно–розвідувальних елементів, а з 1943 р. і оперативно–чекістських груп та спецзагонів. Основними їх завданнями були: отримання політично важливої розвідувальної інформації (зокрема, про колабораціоністів та українських націоналістів), розширення мережі агентів, контррозвідувальні заходи, терор проти німецьких офіцерів, розвідників та їх посібників. Партизанські загони, які формувалися навколо спецгруп органів держбезпеки, використовувалися в основному для забезпечення їх основних завдань [9,с.189].

Як ми можемо прослідкувати з твердження науковців А.Слюсаренко, І.Патриляка, М.Боровика, з 1943 р. органи НКВС–НКДБ відокремилися від організації Руху Опору та почали відігравати допоміжну роль для УШПР.

П.Панченко, В.Кучер стверджують, що УШПР був створений з метою централізації керівництва над усією партизанською боротьбою в Україні, для підготовки кадрів та забезпечення загонів і з'єднань зброєю та боєприпасами та став своєрідним бойовим органом з оперативного керівництва над всім рухом Опору республіки, що сприяло кращому рівню керівництва над бойовими діями партизан та підпільників. У цей період на думку дослідників значно підвищується роль таких видів діяльності партизан та підпільників як: 1) диверсійна та розвідувальна діяльність (в основному в населених пунктах – напади на німецькі штаби, склади зі зброєю та військово–технічним спорядженням, пальним, медикаментами та диверсії на транспортних комунікаціях противника; добування даних своєї розвідки); 2) рейдова тактика (сама ідея про проведення рейдів на окупованих територіях виникла під час наради партизанських командирів у Москві у кінці серпня – початку вересня 1942 року) [8,с.405].

Але не завжди рейди територією України мали позитивний результат. Наприклад, так званий великий рейд у 1943 році мав на своїй меті пропагандистську мету, намагаючись продемонструвати радянську присутність особливо на території Західної України, де як відомо переважав український націоналізм [3,с.402].

Науковці акцентують увагу на тому, що партизани у весняний та літній період 1943 року не могли повність виконати завдання, які перед ними ставилися через низку проблем та прорахунків радянського керівництва: недостатність зброї, патронів та боєприпасів у партизанських загонах, недооцінка сил противника у тилу, сильний опір з боку ОУН–УПА на території Волині та Полісся під час рейдів, активне військове сприяння частинам Червоної армії під час її наступу [2,с.11].

П.Добров, М.Єсіп вважають, що з цього часу створення УШПР, він у своїй роботі міг спиратися на підтримку місцевого населення (особливо знання ним місцевості) та координаційну підтримку влади вселяючи у ряди німецьких солдат постійне відчуття страху та небезпеки навіть у власному тилу та віру радянських людей у неминучу перемогу [1,с.255].

Існують також досить критичні оцінки діяльності партизан з розрізненням двох основних понять: терор (наприклад, розстріл військовополонених німців та розправи над німецькими посібниками, місцевим населенням, яке потенційно могло сприяти ворогу; крадіжки майна у місцевого населення, мародерство та бандитизм) та бойові дії. Можна зокрема спробувати проаналізувати різницю між господарськими операціями (ревізії) – проводилися в основному за наказом командира, коли у населення забиралася частина майна або продовольства та грабунками населення (примусова конфіскація продовольства та особистого майна) [6,с.157].

Отже, з аналізу праць науковців, ми можемо прослідкувати, що 1942–1943 рр. в сучасній українській історіографії вважаються часом найбільшої активізації радянського руху Опору в Україні. У визначенні початкового періоду цього явища переважна більшість науковців схиляється до дати від 20 червня 1942 року, коли було створено Український штаб партизанського руху (УШПР) на чолі з Т.Строкачем з метою централізації керівництва над партизанською боротьбою в Україні. Але у цей час радянський Рух Опору має суттєві проблеми: 1) Певні неузгодження УШПР з партизанськими

загонами, підрозділами НКВС та армійськими частинами через ряд відповідних причин; 2) Також з'являється проблема саботажу з боку командирів партизанських формувань, які звикли раніше діяти на свій розсуд, через певні рішення та контроль з боку УШПР.

З іншого боку, УШПР став першим керівним органом за час війни, який більш–менш зумів організувати та контролювати всю діяльність Руху Опору на території України та визначити для себе та НКВС окремі роздільні та конкретні завдання. На нашу думку саме цей аспект потрібує подальшого дослідження у майбутньому.

Список використаних джерел

1. Добров П. Історія України: курс лекцій і структурно–логічні схеми / Добров П., Єсіп М. – Донецьк, 2009 – 472 с.
2. Кентій А. Партизанський рух 1941–1944 рр. в Україні // А.Кентій, В.Лозицький – Український історичний журнал – №3, 2005 р. – 400 с.
3. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Косик В. – Париж–Нью–Йорк–Львів, 1993 р. – 660 с.
4. Клоков В. К истории боевого взаимодействия Украинских партизан с Красной армией (1941–1945 гг.) // В.Клоков – Друга Світова війна і Україна. Матеріали наукової конференції 27–28 квітня 1995 р – К., 1996. – С.120–121.
5. Клоков В.И.О стратегии и тактике советских партизан в борьбе против фашистских оккупантов на Украине (1941–1944) // В.Клоков – К, 1994. – 129 с.
6. Купченко С. Білі плями партизанського життя // С.Купченко. Друга Світова війна. Уроки історії. Збірник наукових праць – Умань, 2009. – 290 с. – 360 с.
7. Кучер В. Радянські партизани / Кучер В. Політична історія України ХХ ст. у 6–и томах. Т.4 Україна у Другій Світовій війні (1939–1945) – К, 2003. – 469 с.
8. Панченко П. Україна в полум'ї війни 1941–1945 / П.Панченко., В.Кучер – К. – 2005. – 580 с.
9. Слюсаренко А.Г.Україна в роки Другої Світової війни / Слюсаренко АГ., Патриляк І.К, Боровик М.А. – К., 2009 р. – 447 с. – С.189.
10. Філіпов В. Взаємодія партизанських формувань з військами воронезького фронту при визволенні Лівобережної України // В.Філіпов. Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції (27–28 жовтня 1994 р.). гол ред. Коваль В. – К., 1995. – 283 с. – С.146.
11. Україна партизанська 1941–1945. Партизанські формування та органи керівництва ними. Науково–довідникове видання / Автори–упорядники Лозицький В., Бажан О., Кентій А., Ткач О. – К. «Парламентське видання», 2001. – 320 с.
12. Український народ у Другій світовій війні /Дробот І., Кучер В., Слюсаренко А., Чернега П. – К., 1998. – С.161.

Палкин Д.В. Организационные меры советского правительства в сфере подчинения и активизации управления над деятельностью партизан и подпольщиков в Украине на втором этапе войны (1942–1943 гг.): современная украинская историография

В историографическом аспекте коротко рассматриваются действия советского правительства в сфере подчинения и активизации управления над деятельностью партизан и подпольщиков в Украине на втором этапе Великой Отечественной войны (1942–1943 гг.), а так же уделяется значительное внимание фактору возрастания советского партизанского и подпольного движений, основным проблемам этого явления.

Ключевые слова: *Советское правительство, второй этап Великой Отечественной войны (1942–1943 гг.), партизанское движение, подпольщики.*

Palkin, D.V. The Organization measures of Soviet government in the field of submission and activity of actions rule of partisans and under the floors in Ukraine during the second station of the war (1942–1943): modern Ukrainian histography

The author draw a different measures of Soviet government in the organization of partisans and under the floors in Ukraine during the second station of the war (1942–1943), relying on the wide range of modern monographic sources, the light, is shed on the establishment, growing, activity and development of Soviet partisans movement and under the floors actions in Ukraine.

Key words: *Soviet government, the second station of the war (1942–1943), the partisans movement, the under the floors actions.*

УДК 930.1 «1985/1991»: [355.311.1:615.478](47+57) «1941/1945» Сіропол В.О.

Медичне забезпечення Червоної Армії в роки Великої Вітчизняної війни: історіографічний огляд

Здійснено спробу історіографічного аналізу низки робіт, що публікувалися на сторінках «Военно-медицинского журнала» у другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр., присвячених питанням медичного забезпечення Червоної Армії та пов'язаних з розвитком військової медицини періоду Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: *військова медицина, медичне забезпечення, гігієна, епідеміологія, хірургія, терапія, Червона армія, Велика Вітчизняна війна, «Военно-медицинский журнал», публікації, статті.*

Історія військової медицини 1941-1945 рр. відноситься до не достатньо вивчених сюжетів сучасної історіографії. Серед причин, що стримують науковий пошук, ми можемо назвати повільне введення архівних джерел у науковий обіг, традиційні стереотипи, невизначеність методологічних підходів у сфері дослідження діяльності санітарно-медичної служби. Серед кола проблем, які розглядаються в історіографії військової медицини, можна виокремити історію медичного забезпечення, що й виступає предметом нашого дослідження.

Метою даної статі є визначення та аналіз кола актуальних проблем, що студіювалися на сторінках журналу в зазначений період, у ході вивчення медичного забезпечення Червоної армії. До завдань дослідження можна віднести тематичний зріз публікацій у «ВМЖ», еволюцію методологічних засад, змістовне наповнення та пізнавальний потенціал.

На сьогоднішній день фахівцями з історії медицини зроблено значний внесок в дослідження даного сегменту. Однак публікації з історіографічним аналізом праць з історії військової медицини не достатньо представлені в історичній науці. Проте, в роботах, з якими ми ознайомилися, можна зустріти окремі положення з історіографічним змістом, провідне місце серед яких займають доробки російських вчених. Зокрема, петербурзькі науковці П. Гладких та О. Локтєва, одні з небагатьох, хто спробував подати власне бачення на розвиток історіографії у даній площині у своїй монографії, що вийшла в світ у 2005 р. [17]. Серед українських науковців можна виокремити дисертацію О. Латиш, яка була захищена у 2004 р. [25]. Утім, вони не дають вичерпного аналізу усіх праць, які висвітлювали діяльність санітарно-медичної служби в роки Великої Вітчизняної війни, значна частина з яких була опублікована у низці періодичних видань, зокрема, на шпальтах «Военно-медицинский журнала». Це був перший журнал у галузі військової медицини, заснований з ініціативи баронета Я.В. Віллієї у 1822 р. У 1917 р. його видання було призупинено, а з 1929 р. Головне військово-санітарне управління (ГВСУ) РСЧА почало випускати щомісячний військово-медичний журнал «Военно-санитарное дело», котрий у 1944 р. було перейменовано в «Военно-медицинский журнал». У зазначений період, на його сторінках, розміщено значну кількість праць з історії медичного забезпечення, що й заклало підґрунтя для їх аналізу.

З другої половини 1980-х рр. в історіографії Великої Вітчизняної війни розпочинається новий період, який характеризується певним переосмисленням питань медичного забезпечення радянських військ у Великій Вітчизняній війні. До цього переважна більшість авторів неохоче приділяла увагу виявленню причин недоліків та невдач у системі медичного забезпечення, відсутні були дані про понесенні санітарні втрати, без урахування яких неможливо об'єктивно оцінити роботу даної служби. Вирішити ці та інші проблеми намагались науковці в наступні десятиліття. Досліджуваний період в історіографії історії військової медицини знаменується подальшою розробкою низки проблем попередніх років. Роботи й надалі продовжують писати, як правило, самі медики, очевидці та учасники бойових дій. Актуальними залишилися питання заван-

таженості шпитальних баз, з'ясування клінічної картини, лікувально-евакуаційних можливостей, тощо [1;31;33;36;].

Роблячи історіографічний зріз публікацій розміщених у досліджуваному періодичному виданні кінця другої половини 1980-х – початку 1990-х рр., потрібно відзначити, що значна частина праць ще присвячена, головним чином, 3-му періоду Великої Вітчизняної війни (кінець 1943 – 8 травня 1945 рр.). Дана тенденція простежується на сторінках журналу вже не один умовний період, що саме по собі може свідчити про виявлення значного інтересу до завершальної фази війни, адже тоді санітарно-медична досягла піку свого розвитку та мала колосальний досвід забезпечення бойових дій. Даний етап радянської історіографії представлений у цій хронологічній ніші працями О Зубарчука, доцентів С. Белова, О. Шевцова, О. Яковлєва, І. Вишнякова, професора М. Войтенка та іншими фахівцями з історії військової медицини [3;5;7;8;9;11;20;35;37]. Звісно, як і переважна більшість наукових робіт, ці публікації давали опис форм організації роботи санітарно-медичної служби у ході бойових операцій, тактики та маневрів шпитальних баз. Відбувалось подальше дослідження особливостей медичного забезпечення, виходячи з умов бойової обстановки. До таких особливостей можна віднести відставання лікувальних закладів 2-го та 3-го Українських фронтів під час Будапештської операції (29.10.1944 – 13.02.1945 рр.), незважаючи на не глибокий тил фронту, про що пише у своїй роботі у 2-му номері журналу за 1990 р. О. Яковлєв, пояснюючи даний факт стрімким просуванням ворога. Або наявність значних прогалин в евакуаційному забезпеченні під час Білоруської операції у 5-й Гвардійській танковій армії в складі 3-го Білоруського фронту, за свідченнями С. Белова, в силу відсутності транспорту, яке вело до відставання МСБ. Характерною рисою робіт у даній тематичній ніші є наявність положень, які розкривали факт тримання значних медичних сил та засобів у згорнутому стані. Дана обставина призвела до скорочення хірургічних втручань у військовому районі та загального скорочення надання кваліфікованої медичної допомоги. Одні вчені, як С. Белов, О. Шевцов, О. Яковлєв та інші, пояснюють дану тенденцію стрімким просуванням військ. Професор М. Войтенко, на прикладі Кіровоградської бойової операції, що проводилася силами 2-го Українського фронту з 05.01.1944 р. по 16.01.1944 р., залучивши архівні документи показав, що це стало можливим через наявність серйозних недоліків у плануванні медичного забезпечення. «Заслуговує на увагу значна кількість лікувальних установ (41.8% загального ліжкового фонду армії), що знаходились у згорнутому стані» [11,с.22]. Загалом, як стверджує автор, такі недоліки були притаманні фактично всім операціям, проведеним Червоною армією в роки Великої вітчизняної війни. Оскільки, планування було вкрай слабким місцем радянської військової медицини та по суті не мало сформованих принципів і єдиних підходів. Наявність таких тверджень у публікації стала можлива завдяки ґрунтовному аналізу фактів та висновкам, якими пронизана вказана праця.

Одна з перших розвідок, автор якої підняв питання організації власне медичного забезпечення під час звільнення Західної України, була опублікована в травневому номері журналу за 1987 р. [21]. Майор О. Іванов запропонував читачеві короткий опис, у якому подано основні засади діяльності медичних працівників 454-го стрілецької полку, 100-ї стрілецької дивізії 1-го Українського фронту у наступальній Львівсько-Сандомирській операції (липень 1944 р.). Стаття характеризується прагненням автора визначити особливості військової медицини фронту на даному. Зокрема, вказано, що наявні полкові медичні пункти (ПМП) даної дивізії у операції так само не завжди мали можливість для свого розгортання. У період відступу ворога, вказані медичні пункти фактично не функціонували. Утім, навіть ця обставина, не стала на перешкоді у відставанні ПМП від головних сил армії, причини якого нам в статті знайти не вдалося.

Розширили межі дослідження у військовій медицині під час Львівсько-Сандомирської бойової операції професор О. Лобастов та підполковник Л. Зільберберг [29]. Вони, на рівні 1–го Українського фронту дослідили широкий спектр проблем медичного забезпечення, чільне місце серед яких займає аналіз діяльності шпитальної бази фронту, що, у ході операції, здійснила складний маневр групами шпитальних баз фронту (ШБФ), який був націлений на здійснення маневру шпитальними базами армії (ШБА) та повноцінного медичного забезпечення фронту. Цінним у роботі для нас, є факт аналізу санітарних втрат, кількість яких становила 17,9%, значну частину з яких забезпечили танкові армії [29,с.61]. Ми можемо припустити, що на дану статистику

вплинуло слабке лікувально-евакуаційне забезпечення в даній операції, про що, власне, йшлося у статті.

Згаданий маневр шпитальними базами фронту, відповідно до тверджень авторів, став результатом узагальнення досвіду попередніх бойових операцій, зокрема, Курської битви, медичне забезпечення якої досить детально подано у публікаціях професора О. Лобастова та доцента Б. Голосова у 6 і 7-му номерах журналу за 1988 р. [27; 28]. Вивчаючи низку питань у роботі медичних частин під час Курської битви, науковці звернули увагу на значне забезпечення Центрального та Воронезького фронтів силами та засобами медичної служби, не притаманне для більшості інших бойових операцій. Зокрема, за матеріалами статей, Воронезький фронт, особливо в ході оборонної частини військової кампанії, зазнав відчутних санітарних втрат у силу значної тривалості бойових дій і співвідношення сил противників.

До речі, варто наголосити, що в досліджуваний період продовжує активно працювати у даній сфері, зі своїми колегами та однодумцями професор О. Лобастов, праці яких доволі часто знаходять своє відображення саме у досліджуваному нами журналі [12;19;24;26;30]. Їх напрацювання продовжують аналіз санітарних втрат у ході таких операцій як: Яссько-Кишинівська, Балатонська, Східно-Прусська та інші. Зокрема, під час Яссько-Кишинівської операції, встановлено факт великих санітарних втрат у ході бойових дій саме на 3-му Українському фронті. Пояснюється це значним розповсюдженням малярії серед особового складу [30,с.70]. Вказані публікації, на відміну від наявних наукових доробків, перш за все намагались ознайомити читача з новими даними, базуючись на введенні в науковий обіг архівних матеріалів, поглибити процес вивчення особливостей бойових операцій, виявити недоліки та знайти їм пояснення. Так, аналіз емпіричного матеріалу та досвіду військових медиків, теоретичних положень, які в деякій мірі знайшли своє відображення і у монографії Л. Зільберберга, переконали О. Лобастова та Ф. Комарова в неправильності теоретичних положень 1941-1945 рр. відносно відсотка (70-80%) оперованих на ДМП, оскільки виконати дану умову на той час, через слабке вцілому забезпечення силами й засобами та часту реорганізацію МСБ, не можливо [18]. Це й пояснює низький показник хірургічних втручань на рівні медичних служб дивізії у розмірі 45-55% [24,с.13]. Поруч із цим, науковці відзначили слабкий рівень дослідження ролі керівників в управлінні медичною службою на цьому етапі. Причиною цьому слугувала наявність табу на окремі сторони вивчення в історичній науці, пов'язаних з існуванням культу особистості. Згодом, покращити ситуацію у даному відношенні за межами журналу спробували І. Алексанян, М. Кнопов і В. Таранухa публікацією своїх монографій у 2000-2005 рр., які стали продовження їх наукової діяльності кінця 1980-х – початку 1990-х рр. [2;22;23].

На фоні аналізу досягнень, найбільше яких медична служба зазнала саме в період стрімкого наступу Червоної армії, з'являються наукові доробки з висвітленням ранніх епізодів із життя санітарно-медичної служби у Великій Вітчизняній війні. Тут можна виділити роботи про медичне забезпечення Сталінградської битви. Адже у 1987 р. країна святкувала ювілей з нагоди перемоги у цій битві. Даний факт зумовив появу публікацій, які у порівнянні з попередніми напрацюваннями, привносили нові дані, висновки та узагальнення, без урахування яких неможлива об'єктивна оцінка форм і методів діяльності медичної служби. Варто зупинитися на матеріалах професорів А. Георгієвського, О. Лобастова та доцента Ф. Іваньковича. Автори, використовуючи архівні дані та аналізи на основі досліджень своїх попередників, здійснили спробу вивчити організаційні моменти в діяльності Сталінградського фронту під час двох воєнних кампаній 1942/1943 рр. [13;14]. Саме оборонний період Сталінградської битви з його умовами та оперативною обстановкою визначив характер діяльності медиків. Вивчаючи тогочасний досвід роботи медичних служб, дослідники зосередили увагу на організації лікувально-евакуаційного забезпечення 62-ї та 64-ї армії фронту на окремих етапах. До особливостей діяльності санітарно-медичної служби, відмічених дослідниками, варто віднести часту передислокацію різних медичних установ, викликану неодноразовою реорганізацією фронту, що додавало нових труднощів у роботі служби. Ці чинники ускладнили й можливість визначення санітарних втрат військ під час оборони «фортеці на Волзі». Та, співставляючи факти й дані інших джерел, автори доходять висновків, що найбільших втрат радянські війська зазнали під час боїв за місто. Аналізуючи положення статей, стає зрозумілим, що найбільше труднощів

у системі медичного забезпечення мав військовий район, оскільки існувала гостра проблема виносу поранених. Авторами відзначено й слабку комплектацію служби фронту лікувальними установами та їх перевантаженість, недостатню хірургічну активність у армійському та фронтовому районах, що, на нашу думку, потребувало більш детального розгляду.

На сторінках журналу знайшла своє відображення і діяльність санітарно-медичної служби під час форсування р. Дніпро [4;32;34]. Працюючи над узагальненням бойового досвіду медиків після Курської битви у 1943 р., автори виявили гостру нестачу санітарів та санітарів-носильників, загальний некомплект яких складав 50% та 30% відповідно [32,с.32]. До проблем, які мали місце під час форсування Дніпра, віднесено ще й відсутність зв'язку, що в свою чергу створювало перешкоди для управління ланками медичної служби. Не дивлячись на низку труднощів, робота медичної служби визнана задовільною.

Окремим аспектом медичного забезпечення стала Московська битва, якій було присвячено статті на сторінках даного видання за січень 1987 р. і грудень 1991 р., відповідно [6;15]. Автори публікацій, доцент І. Вишняков, професор А. Георгієвський та М. Пилипцевич основну увагу приділили питанням медичного забезпечення Західного фронту, що мало свої особливості та низку недоліків. У публікаціях з даною тематикою другої половини 1980-х рр. неодноразовано відзначалася гостра проблема нестачі місць у шпитальних базах, що знайшло своє відображення і у аналізованих нами статтях, головним чином, у силу недокомплекту шпитальної бази на рівні польових рухомих шпиталів першої лінії. У порівняні з попередніми науковими розвідками, дані праці, базуючись на архівних матеріалах, містили більш повний аналіз причин, які зумовили значні труднощі для військових медиків. Серед них можна виокремити недосконалість хірургічної допомоги, недооцінку бойової обстановки, запізнілі маневри медичних установ, відсутність лікувально-евакуаційних планів та інші, які на думку авторів, були типовими для всіх бойових операцій початкової фази війни 1941-1945 рр.

Певну цінність, на нашу думку, має й стаття професора А. Георгієвського, доцентів Селіванових, яка вийшла у світ на початку 1989 р. [16]. Автори, аналізуючи фундаментальні праці доби ленінсько-брежнєвських часів, у критичній формі засуджують весь радянський період історіографії, який, на їх переконання, наклав відбиток на розвиток знань з історії військової медицини. Поняття об'єктивності у працях з даної тематики досліджуваного періоду, на їх думку, є доволі суперечливим та потребує переосмислення низки фактів. Методологічна база, що використовувалася в часи марксистсько-ленінських «перетворень», повинна бути негайно переглянута у дусі новітніх віянь та демократизації суспільства. Такого роду публікації дають підстави нам твердити про початок завершення «ленінського» періоду історіописання та зародження нового сучасного періоду, який остаточно сформувався з розпадом СРСР.

Відповідно до історіографічного аналізу низки репрезентативних публікацій на даному етапі відзначається актуалізація дослідження проблем медичного забезпечення на Українських фронтах, яке потребувало подальших вивчень. Утім, для дослідників історії військової медицини, завершальна фаза Великої Вітчизняної війни, як і в минулі роки, ще становить значний інтерес. Простежується тенденція науковців до активнішого залучення архівних матеріалів у своїх дослідженнях, що зумовило появу ґрунтовних висновків у більшості праць, глибшого аналізу недоліків, намагання подати їх об'єктивні причини. Проблематика переповнення шпитальних баз у бойових операціях, що панувала у працях 1960-1970-х рр., поволі відходить на другий план. Нового розвитку набирають дослідження санітарних втрат у Великій Вітчизняній війні. Така актуалізація даного питання, на нашу думку викликана зняттям табу на окремі теми військової історії, полегшенням доступу до даних в архівах і демократизацією радянського суспільства. Проте, нам фактично не вдалося віднайти праці, які б бодай трохи могли пролити світло на становище санітарно-медичної служби у перші місці війни. У зв'язку з чим, даний період діяльності військових медиків потребує подальших досліджень, висновків та узагальнень.

Список використаних джерел

1. Александров Н.М. Военные стоматологи в период Великой Отечественной войны // Военно-медицинский журнал. – 1985. – №12. – С.18-20.

2. Алексанян И.В., Кнопов М.Ш. Военно-полевая хирургия в годы Великой Отечественной войны. – М.: Медицина, 2000. – 264с.

3. Белов С.И. Медики 5-й гвардейской танковой армии в Белорусской наступательной операции (К 45-летию операции) // Военно-медицинский журнал. – 1989. – №8. – С.63-67.

4. Борисов А.А. В боях за Днепр (Из записок военного врача) // Военно-медицинский журнал. – 1990. – №5. – С.42-46.

5. Вишняков И.А. Оперативная группа санитарного отдела 61-й армии в Висло-Одерской операции // Военно-медицинский журнал. – 1985. – №1. – С.17-20.

6. Вишняков И.К. Некоторые вопросы медицинского обеспечения войск Западного фронта в Московской битве // Военно-медицинский журнал. – 1987. – №1. – С.17-21.

7. Вишняков И.К. О лечебно-эвакуационном обеспечении войск 61-й армии в Рижской операции (Воспоминания участника) // Военно-медицинский журнал. – 1989. – №10. – С.66-69.

8. Войтенко М.Ф. Медицинское обеспечение 57-й армии в Белградской операции // Военно-медицинский журнал. – 1985. – №4. – С.22-28.

9. Войтенко М.Ф. Медицинское обеспечение войск 2-го и 3-го Белорусских фронтов в Восточно-Прусской операции // Военно-медицинский журнал. – 1985. – №2. – С.11-17.

10. Войтенко М.Ф. Особенности медицинского обеспечения 64-й армии в период ликвидации окруженных под Сталинградом войск противника / М.Ф. Войтенко // Военно-медицинский журнал. – 1987. – №11. – С.28-31.

11. Войтенко М.Ф. Цена нечеткого планирования (Из опыта организации медицинского обеспечения 7-й гвардейской армии в Кировоградской наступательной операции) // Военно-медицинский журнал. – 1990. – №1. – С.20-23.

12. Георгиевский А.С., Лобастов О.С. Медицинское обеспечение советских войск в Восточно-Прусской операции // Военно-медицинский журнал. – 1990. – №5. – С.49-54.

13. Георгиевский А.С., Лобастов О.С., Иванькович Ф.А. Организация медицинского обеспечения советских войск в оборонительный период Сталинградской битвы // Военно-медицинский журнал. – 1987. – №10. – С.10-15.

14. Георгиевский А.С., Лобастов О.С., Иванькович Ф.А. Организация медицинского обеспечения советских войск в Сталинградской наступательной операции // Военно-медицинский журнал. – 1987. – №11. – С.23-28.

15. Георгиевский А.С., Пилипцевич Н.Н. Медицинское обеспечение войск Западного фронта в битве под Москвой // Военно-медицинский журнал. – 1991. – №12. – С.4-9.

16. Георгиевский А.С., Селиванов В.И., Селиванов Е.Ф. Задачи историков военной медицины в свете перестройки // Военно-медицинский журнал. – 1989. – №2. – С.71-74

17. Гладких П.Ф., Локтев А.Е. Очерки истории отечественной военной медицины. Служба здоровья в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. / Под ред. действ. чл. РАМН, д-ра мед. наук, проф., ген-лейт. мед. сл. Б.В. Гайдара. – СПб., 2005. – 720с.

18. Зильберберг Л.Б. Особенности организации хирургической работы в дивизионных медицинских пунктах при массовом поступлении раненых в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – Л.: ВММ МО СССР. – 1984 – 85с.

19. Зильберберг Л.Б., Лобастов О.С., Цветков В.В., Чмутов В.П. Потери медицинского состава войск в Великую Отечественную войну // Военно-медицинский журнал. – 1990. – №2. – С.20-21.

20. Зубарчук А.К. Организация лечебно-эвакуационного обеспечения 3-го Украинского фронта в Венской операции // Военно-медицинский журнал. – 1985. – №3. – С.11-16.

21. Иванов А.И. Организация медицинского обеспечения стрелкового полка в период Львовско-Сандомирской наступательной операции // Военно-медицинский журнал. – 1987. – №5. – С.75-76.

22. Кнопов М.Ш. Военная эпидемиология в годы Великой Отечественной войны. – М.: ОАО «Издательство Медицина», 2005. – 320с.

23. Кнопов М.Ш., Тарануха В.К. Военно-полевая терапия в годы Великой Отечественной войны. – М.: Медицина, 2003. – 328с.

24. Комаров Ф.И., Лобастов О.С. Основные итоги и уроки медицинского обеспечения советской армии в годы Великой Отечественной войны // Военно-медицинский журнал. – 1990. – №5. – С.3-20.

25. Латиш О.Ю. Розвиток системи охорони здоров'я в Україні періоду Великої Вітчизняної війни: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2004. – 185л.

26. Лобастов О.С. Медицинское обеспечение Балатонской оборонительной операции // Военно-медицинский журнал. – 1990. – №3. – С.20-24.

27. Лобастов О.С., Голосов В.А. Медицинское обеспечение советских войск в Курской оборонительной операции // Военно-медицинский журнал. – 1988. – №6. – С.12-17.

28. Лобастов О.С., Голосов В.А. Медицинское обеспечение советских войск в Курской наступательной операции // Военно-медицинский журнал. – 1988. – №7. – С.11-15.

29. Лобастов О.С., Зильберберг Л.Б. Медицинское обеспечение войск в Львовско-Сандомирской наступательной операции // Военно-медицинский журнал. – 1989. – №8. – С.59-63.

30. Лобастов О.С., Зильберберг Л.Б. Медицинское обеспечение советских войск в Ясско-Кишиневской стратегической наступательной операции (К 45-летию операции) // Военно-медицинский журнал. – 1989. – №9. – С.67-72.

31. Миронов И.П. Опыт медицинского обеспечения стрелкового полка в боях на Калининском фронте // Военно-медицинский журнал. – 1985. – №4. – С.28-31.

32. Русанов В.Н. Опыт медицинского обеспечения стрелкового полка при форсировании Днепра // Военно-медицинский журнал. – 1985. – №4. – С.31-341

Русанов В.Н. Опыт медицинского обеспечения стрелкового полка при форсировании Днепра // Военно-медицинский журнал. – 1985. – №4. – С.31-34.

33. Соколов В.И. Организация медицинского обеспечения советских войск в битве за Днепр // Военно-медицинский журнал. – 1988. – №12. – С.11-18.

34. Шевцов О.С. Организация медицинского обеспечения советских войск в Висло-Одерской операции // Военно-медицинский журнал. – 1990. – №3. – С.16-20.

35. Юров И.А., Гринь В.А. Медицинское обеспечение Берлинской операции // Военно-медицинский журнал. – 1985. – №4. – С.13-20.

36. Яковлев А.В. Медицинское обеспечение советских войск в Будапештской операции // Военно-медицинский журнал. – 1990. – №2. – С.11-16.

Сиропол В.А. Медицинское обеспечение Красной Армии в годы Великой Отечественной войны: историографический обзор

Осуществлена попытка историографического анализа ряда работ, которые публиковались на страницах «Военно-медицинского журнала» во второй половине 1980-х – начале 1990-х гг., посвященных вопросом медицинского обеспечения Красной Армии и связанных с развитием военной медицины периода Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: *военная медицина, медицинское обеспечение, гигиена, эпидемиология, хирургия, терапия, Красная армия, Великая Отечественная война, Военно-медицинский журнал, публикации, статьи.*

Siropol, V.O. The Medical providing of Red Army in the years of Great Patriotic war: a historiography review

Is Carried out attempt of historiography analysis of row of works which was published on the pages of «Voenno-medicinskogo of zhurnala» in the second half of 1980th – at the beginning of 1990th, devoted the question of the medical providing of Red Army and related to development of military medicine of period of Great Patriotic war.

Key words: *military medicine, medical ensuring, hygiene, epidemiology, surgery, therapy, the Red Army, the Great Patriotic War, «Military and medical journal», publications, articles.*

УДК 94(477) «1920/1930»:331.08

Стрижак Є.М.

Кадрове забезпечення середньої та вищої школи Радянської України 1920–1930–х рр.: історіографія проблеми

Проаналізовано історіографію кадрового забезпечення середньої та вищої школи Радянської України 1920–1930–х рр. Зроблено висновок, що окремі фрагменти цієї проблеми висвітлювалися в науковій літературі, однак системного студіювання досліджуваної нами теми донині не було.

Ключові слова: *інтелігенція, дослідження, науково–педагогічні кадри, учителі.*

Історіографія проблеми кадрового забезпечення середньої та вищої школи Радянської України 1920–1930–х рр. почала формуватися практично синхронно з процесом становлення нової радянської школи в республіці й була тісно пов'язана з формулюванням ідеологами правлячої комуністичної партії власного ставлення до працівників розумової праці, зокрема й до їх численного загону – освітянської та науково–педагогічної інтелігенції.

Так, на початку 1920–х рр. з'явилася ґрунтовна праця Ю.Ларіна, що стосувалася соціально–професійного походження та політичної орієнтації інтелігенції, яка почала співпрацювати з більшовицькою владою [1]. Автор наголошував на особливостях використання інтелектуального потенціалу суспільства задля функціонування економічно–господарських органів і загалом «держапарату». За допомогою соціологічного й політологічного аналізу дослідник з'ясував питання про професійний рівень, освітній ценз, соціальне походження й політичні вподобання «буржуазно орієнтованих» службовців [1,с.61–62].

М.Бухарін вважав інтелігенцію, котра стала на шлях співпраці з радянською владою, «соціально–класовою групою» і «кваліфікованою бюрократією» [2,с.326]. Виразні класові ознаки службовців, які походили з інженерно–технічної інтелігенції, виокремлював також А.Луначарський [3].

Організаційної схеми та функціональних ознак системи освітніх установ в Радянській Україні 1920–1930–х рр., їхніх кадрових проблем стосувалися студії Н.Мірзи–Авак'янц й М.Авдієнка, І.Хаїта, М.Скрипника, Я.Ряппо [4], що друкувалися впродовж 1920–х – початку 1930–х рр. Вони висвітлювали як загальні питання освітньої роботи, так і її кадрові проблеми.

Постишевський погром української культури 1933 р. не лише підвів риску під контроверсійними здобутками українізації попередньої доби, а й став новою точкою відліку у функціонуванні Наркомату освіти УСРР і підлеглих йому загальноосвітніх установ та вищої школи республіки. Перманентні кадрові «чистки» за соціально–ідеологічними ознаками не лише стали прикметним явищем у житті українських радянських освітян 1933–1938 рр., а й украй загострили проблему педагогічних кадрів в Радянській Україні. Усі ці явища доволі виразно зафіксовано в численних офіційних виступах нового наркома освіти Радянської України (1933–1938) В.Затонського [5] та його заступника А.Хвилі [6].

Конституція 1936 р. політично та юридично зафіксувала наслідки сталінської модернізації суспільства, відтак інтелігенція виявилася в ньому прошарком, а не повноцінною соціально–професійною групою, яка уособлювала інтелектуальну власність.

Історіографія 1940–1950–х рр. висвітлювала переважно еволюцію освіти, школи, культури [7], хоча російська історіографія не полишала вивчення проблем «радянської інтелігенції» [8]. Методологія і термінологія суттєво не змінювалися.

Однією з перших праць українських радянських істориків, де застосовано дефініцію поняття інтелігенції, була монографія співробітника Інституту історії АН УРСР Ю.Курносова та заступниці міністра освіти УРСР А.Бондар «У навчанні та праці: Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР» [9]. Автори торкнулися й проблем

підготовки «кадрів інтелігенції», зокрема науково–педагогічної й освітньої, хоча цей аспект на той час уже досліджував А.Лутченко [10].

Студіювання історії української інтелігенції, затаврованої в 1930–х і пізніших роках як «буржуазно–націоналістична», і насамперед її педагогічних кадрів, їхнього ідеологічного виховання–перевиховання, підготовки й селекції за умов тоталітарного режиму та спрямованих проти вітчизняних робітників розумової праці репресій належало до табуйованих і перебувало під негласною забороною. 1969 року в розвідці Ю.Курносова порушувалося питання про «радянську інтелігенцію», ішлося про основні напрями вивчення її соціального походження, джерел формування. Однак незмінною залишалася методологічна база дослідження, закладена ще наприкінці 1930–х рр., коли і з'явилося розгорнуте обґрунтування терміна «соціалістична інтелігенція» [11].

Активно вивчалися науково–історичні проблеми формування інженерно–технічної інтелігенції, що пов'язувалося з питанням пришвидшеної індустріалізації СРСР, натомість ідеологічний аспект проблеми виявлявся значною мірою затушованим.

До ґрунтовних праць, які вийшли друком у 1970–х рр., варто зарахувати монографію А.Лутченко [12]. У цілому окресленої теми торкалися десятки дослідників, що засвідчувало не лише початок вивчення історії загалом «радянської інтелігенції», а насамперед її соціально–професійних груп, зокрема й науково–педагогічної та учительської. Продовженням тенденції легальної деідеологізації у вивченні історії вітчизняної інтелігенції стала кандидатська дисертація київського дослідника Г.Касьянова [13].

Історіографічний процес 1970–1980–х рр. вирізнявся поглибленням соціальних пріоритетів наукового пошуку, однак усе ще в контексті наукового обґрунтування становлення нової історичної спільноти – радянського народу. Українські дослідники з'ясовували генезу соціалістичної інтелігенції, соціально–філософські особливості її розвитку [14], але одночасно виявляли пожвавлений інтерес до її галузево–професійних груп. Саме на таких методологічних засадах написано праці В.Даниленка, Л.Ткачової, В.Шейка, В.Литвинової [15]. Автори виокремлювали професорсько–викладацький склад вищих навчальних закладів, аналізували культурно–просвітницьку діяльність художньої інтелігенції, тобто прагнули з'ясувати функціонально–кадрові ознаки, роль і місце в суспільстві певних груп інтелігенції. Колективні монографії стосувалися загальних теоретико–методологічних питань, а індивідуальні праці – конкретних історичних проблем діяльності вищої школи й різних соціально–професійних груп інтелігенції, насамперед інженерно–технічної, наукової, художньої.

Якісно новий етап у вивченні проблем радянської інтелігенції розпочався в 1980–х рр. Прикметними в цьому контексті були дослідження московського історика інтелігенції С.Федюкіна, зокрема його стаття «Деякі аспекти вивчення історії радянської інтелігенції» [16]. Попри домінування ритуальних ідеолого–пропагандистських штампів, властивих тогочасній радянській історіографії, у розвідках авторахакцентувалася увага й на якісних, а отже, значною мірою й негативних моментах у формуванні радянської інтелігенції: стрімкому падінні життєвого рівня інтелігенції порівняно з дореволюційним часом; низькому рівні знань абітурієнтів 1920–1930–х рр.; перманентних «чистках» студентського складу радянських внз за ознакою соціального походження; мізерних видатках на підготовку пересічного фахівця за радянських часів порівняно з добою царату, потребі тривалого «доучування» випускника радянської вищої школи навіть після отримання ним диплома та ін. [16,с.24–27].

Упродовж 1980–х рр. виходили друком праці В.Пастухова, І.Кліцакова, В.Майбороди [17]. Автори досліджували становлення науково–педагогічних кадрів вищої школи, кадрові проблеми учительського корпусу Радянської України, але в контексті їхньої підготовки, розташування за галузевим принципом, уникаючи аналізу функціональних ознак, соціально–професійної специфіки й реального суспільного статусу.

Підсумковим науково–історичним і теоретико–методологічним дослідженням проблем формування й розвитку радянської інтелігенції України стала колективна монографія Інституту історії АН УРСР «Интеллигенция Советской Украины: некоторые вопросы историографии и методология исследования» [18], яка фактично стосувалася винятково історіографії та методології вивчення питання. Але позитивним був власне факт появи цієї роботи у вітчизняній історіографії, оскільки в Радянській Україні вона була першою працею такого формату, хоча й концептуально майже нічим не відрізнялася від методологічних засад попередніх років. Для її авторського колективу соціалістична

інтелігенція була лише складовою «нової соціальної й інтернаціональної спільноти людей – радянського народу» [18].

Освітньо–культурні, суспільно–політичні й соціально–професійні аспекти діяльності науково–педагогічної інтелігенції та номенклатури системи Наркомосу Радянської України висвітлювали дослідники політики українізації: В.Даниленко, І.Ващенко, Я.Верменич, П.Бондарчук, В.Борисов, В.Масненко [19]. У їхніх працях критично проаналізовано політико–ідеологічні засади політики українізації, її кадрові проблеми, досягнення й втрати. Водночас піддано сумніву сутнісні ознаки цієї політики, тобто її конструктивний вплив на духовне відродження національно–культурного життя в Радянській Україні.

У 90–х рр. XX ст. – на початку XXI ст. вітчизняні історики досліджували особливості підготовки національних педагогічних кадрів [20], до певної міри вже традиційно висвітлювали функціонування системи освіти [21], а також вивчали номенклатуру НКО Радянської України, біографії його окремих чільних діячів [22].

Методологічне значення для майбутніх дослідників мала монографія одного з провідних співробітників Інституту історії України НАН України [23], Г.Касьянова, «Українська інтелігенція 1920–х – 30–х рр.: соціальний портрет та історична доля». Розмірковуючи над шляхами вирішення проблем кадрового дефіциту стосовно інженерно–технічних та освітянських працівників, що особливо загострився наприкінці 1920–х рр., науковець слушно наголошував, що система владних заходів щодо подолання цього дефіциту спрямовувалася на кількісні показники: «Відповідно до цього реформувалася мережа вищої і середньої освіти [23,с.135]. В багатьох закладах вводилася вузькоспеціалізована і прискорена система навчання, спрямована на швидкісну підготовку спеціалістів. Учений зауважував, що аналогічні процеси спостерігалися й у підготовці інтелігенції інших спеціальностей з тими ж згубними наслідками: «Форсування підготовки учителів було викликане схожими проблемами: необхідність прискорення подолання неписьменності, поліпшення рівня підготовки внзських абітурієнтів і т. ін. Такий підхід був дуже небезпечним і авантюристичним, бо консервував невисокий професійний рівень шкільних учителів і, як наслідок, призводив до зниження якісного рівня загальної освіти» [23,с.136].

В історіографії окресленого періоду ретельно вивчали перебіг, регіонально–історичні особливості й наслідки масових репресій 1930–х рр. проти освітян Радянської України, що їхній відлік традиційно береться з «шахтинської справи» 1928 р. (у загальносоюзному масштабі) й процесу «Спілки визволення України» 1929–1930 рр. [24]. Серед таких досліджень своїм фаховим рівнем вирізняється монографія вченого з Інституту історії України НАН України В.Марочка та його німецького колеги Г.Хілліга – «Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941)» [25].

Значний інтерес для вивчення історії й масштабів репресій тоталітарного режиму проти науково–педагогічної й освітньої інтелігенції республіки 1920 – 1930–х рр. становлять й окремі статистичні дані з монографії донецького викладача В.Нікольського «Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920–х – 1950–ті рр.): Історико–статистичне дослідження» [26].

Репресії проти педагогічної інтелігенції Радянської України фрагментарно висвітлено також у синтетичній монографії Інституту історії України НАН України «Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси» [27].

Із вищенаведеної проблематики переважали назагал фактологічні праці, проте вони сприяли з'ясуванню низки теоретичних питань та окресленню напрямів подальшого вивчення проблеми. Спостерігалася деяка ідеалізація особливостей національно–культурного розвитку в Радянській Україні зазначеної доби, хоча в монографіях Л.Новохатька, Г.Єфіменка фіксуємо критичний аналіз проблем націонал–комунізму й національної політики ВКП(б) в Радянській Україні, а також її впливу на проблеми кадрового забезпечення вищої й середньої загальноосвітньої школи [28].

Характерною ознакою вітчизняної історіографії 1990–х – початку 2000–х рр. є поглиблене вивчення соціально–професійних груп працівників розумової праці. Їх формування та діяльність досліджували О.Тарапон, І.Богінська, М.Шипович, О.Осмоловська [29]. Захищено дисертації про політичну й культурно–освітню діяльність наркомів освіти Радянської України М.Скрипника, О.Шумського [30], а також із питань історіографії освіти в Радянській Україні [31]. Триває вивчення організаційно–функціональних засад системи освіти в Радянській Україні міжвоєнної доби [32].

Так, наукові праці М.Кузьменка присвячено аналізові соціально–професійного статусу й освітньо–культурного рівня науково–педагогічної інтелігенції Радянської України 20–30–х рр. XX ст. [33].

Підсумовуючи історіографічний аналіз наукової літератури з питань кадрового забезпечення середньої та вищої школи Радянської України 1920–1930–х рр., зазначимо, що окремі фрагменти цієї проблеми висвітлювалися в науковій літературі, однак системного студіювання досліджуваної нами теми донині не було.

Список використаних джерел

1. Ларин Ю. Интеллигенция и Советы: хозяйство, буржуазия, революция, госаппарат / Ларин Ю. – М.: ГИЗ, б.г. – 128 с.

2. Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма / Бухарин Н.И. – М.: Издательство политической литературы, 1989. – 512 с.

3. Луначарский А. Интеллигенция и социализм / Луначарский А. // ВАРНИТСО. – 1930. – №4. – С.3–14.

4. Мірза–Авак'янц Н.Ю. Народна освіта на Україні у 1924 р. / Мірза–Авак'янц Н.Ю. // Радянська освіта. – 1925. – №8/9. – С.83–85; Авдієнко М. Народна освіта на Україні в 1927/28 році / Авдієнко М. // Радянська освіта. – 1928. – №10. – С.15–26; Хаїт І. Система радянської освіти: Підручник для вжитку в педагогічних вузах і для вчительства / Хаїт І. – Х.: Книгоспілка, 1927. – 250 с; Скрипник М. За єдину систему народної освіти / Скрипник М. // Радянська освіта. – 1930. – №5/6. – С.1–10; Ряппо Я. Система народного просвещения Украины: Сб. материалов, статей и докладов / Ряппо Я. – Х.: Радянська школа, 1925. – 253 с.

5. Затонський В.П. Про вчителів та школу / Затонський В.П. – Х.: Рад. школа, 1935. – 226 с.

6. Хвиля А. Школа – могутня зброя виховання комуністичного суспільства / Хвиля А. // Комуніст. – 1933. – 5 вересня.

7. Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР. 1917–1957. – К.: Рад. школа, 1957. – 448 с.; Кафтанов С. Десять лет работы высшей школы / Кафтанов С. // Вестник высшей школы. – 1948. – №5. – С.1–12; Терентьєв В.Т. Розвиток вищої технічної школи УРСР в роки першої п'ятирічки / В.Т. Терентьєв, Ю.В. Бабко // Український історичний журнал (далі – У.І.Ж.). – 1958. – №3. – С.73–83.

8. Кафтанов С. Советская интеллигенция и ее задачи в новой пятилетке / Кафтанов С. – М.: ГИЗ, 1947. – 63 с.; Синецький А.Я. Профессорско–преподавательские кадры высшей школы СССР / Синецький А.Я. – М.: Просвещение, 1950. – 235 с.; Галкин К.Т. Высшее образование и подготовка научных кадров в СССР / Галкин К.Т. – М.: Высшая школа, 1958. – 176 с.

9. Курносов Ю.О. У навчанні та праці: Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР / Ю.О. Курносов, А.Г. Бондар. – К.: Наук. думка, 1964. – 342 с.

10. Лутченко А.И. Советская интеллигенция: история формирования и роста. 1917–1965 гг. / Лутченко А.И. – Минск: Вышейшая школа, 1968. – 432 с.

11. Курносов Ю.О. До питання про визначення поняття «радянська інтелігенція» / Курносов Ю.О. // У.І.Ж. – 1969. – №5. – С.68–74.

12. Лутченко А.И. Создание инженерно–технических кадров в годы построения социализма в СССР (1926–1958) / Лутченко А.И. – Минск: Вышейшая школа, 1973. – 238 с.

13. Касьянов Г.В. Інженерно–технічні секції профспілок України в соціалістичному будівництві 1926–1937 рр. / Касьянов Г.В.: Автореф. дис. … канд. іст. наук. – К., 1987. – 19 с.

14. Астахова В.И. Советская интеллигенция и ее роль в общественном прогрессе / Астахова В.И. – Х.: Вища школа, 1976. – 155 с.; Смоляков Л.Я. Социалистическая интеллигенция: социально–философский анализ / Смоляков Л.Я. – К.: Вища школа, 1986. – 224 с.

15. Даниленко В.М. Сотрудничество УССР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма / Даниленко В.М. – К.: Наук. думка, 1981. – 190 с.; Ткачова Л.І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму / Ткачова Л.І. – К.: Наук. думка, 1985. – 191 с.; Шейко В.М. Великий Октябрь и культурно–просветительская деятельность научной интеллигенции Украинской ССР (1921–1925 гг.) / Шейко В.М. // Вопросы истории СССР. – 1979. – Вып. 24. – С.58–64; Литвинова В.П. Из истории культурно–просветительской деятельности художественной интеллигенции УССР (1921–1925) / В.П. Литвинова, В.М. Шейко // Вестник Харьковского ун–та. – 1984. – Вып. 266. – С.12–18.

16. Федюкин С.А. Некоторые аспекты изучения истории советской интеллигенции / Федюкин С.А. // Вопросы истории. – 1980. – №9. – С.17–31.

17. Пастухов В.П. Науково–педагогические кадры высшей школы / Пастухов В.П. – К.: Вища школа, 1983. – 57 с.; Кліцаков І.О. Підготовка і виховання учительських кадрів на

Україні (1927–1937 рр.) / Кліцаков І.О. // У.І.Ж. – 1990. – №2. – С.57–69; Майборода В.К. Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР 1917–1941 рр. / Майборода В.К. // У.І.Ж. – 1990. – №11. – С.58–64.

18. Интеллигенция Советской Украины: некоторые вопросы историографии и методология исследования. – К.: Наук. думка, 1988. – 187 с.

19. Даниленко В.М. Згортання «українізації» й посилення русифікаторських тенденцій у суспільно–культурному житті радянської України у 30–ті роки / Даниленко В.М. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 1996. – Вип. 2. – С.96–116; Ващенко І.В. Українізація в історіографії середини 1930–х – початку 1950–х рр. / Ващенко І.В. // Збірник наук. праць Харків. держ. пед. ін–ту ім. Г.Сковороди: Історія та географія. – Х., 2000. – Вип. 5. – С.36–43; Верменич Я.В. Політичні наслідки та уроки політики українізації 20–30–х рр. / Верменич Я.В. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2001. – Вип. 4. – С.288–308; Бондарчук П.М. Політика українізації і профспілки УСРР (1920–ті рр.) / Бондарчук П.М. – К.: Ін–т історії України НАНУ, 2001. – 161 с.; Борисов В.П. Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921–1932 рр. / Борисов В.П. // У.І.Ж. – 1999. – №2. – С.76–80; «Українізація» 1920–30–х років: передумови, здобутки, уроки. – К.: Ін–т історії України НАНУ, 2003. – 392 с.

20. Висовень О. Педагогічна інтелігенція в національно–культурному розвитку України (1920 – поч. 1930–х рр.): історіографія / Висовень О. // Наук. записки з укр. історії Переяслав–Хмельницького держ. пед. ін–ту ім. Г.Сковороди. – 1994. – Вип. ХІІІ. – С.116–118; Мартынчук И.И. Подготовка национальных педагогических кадров в 1920–е годы / Мартынчук И.И. // Новые страницы в истории Донбасса: Сб. ст. – Донецк, 1997. – С.83–90; Кліцаков І.О. Педагогічні кадри України (1917–1937 рр.) / Кліцаков І.О. – Донецьк: Юго–Восток, 1997. – 310 с.; Богінська І.В. Система підготовки педагогічних кадрів в умовах поступового згортання політики українізації (1933–1939) / Богінська І.В. // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. – Луганськ, 2001. – С.147–150.

21. Майборода В.К. Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР 1917–1941 рр. / Майборода В.К. // У.І.Ж. – 1990. – №11. – С.58–64; Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20–ті роки / Липинський В.В. – Донецьк: РВА ДонДТУ, 2000. – 247 с.

22. Солдатенко В.Ф. Незламний: Життя і смерть Миколи Скрипника / Солдатенко В.Ф. – К.: Книга Пам'яті України, 2002. – 352 с.; Даниленко В.М. Соціальний тип та інтелектуально–освітній рівень номенклатури скрипниківського нарком осу: Біографічні нариси / В.М. Даниленко, М.М. Кузьменко. – Севастополь; Донецьк : Вебер, 2003. – 56 с.; Дорошко М.С. Компартійно–державна номенклатура УСРР у 20 – 30–ті роки ХХ ст.: соціоісторичний аналіз / Дорошко М.С. – К.: «Київський ун–т», 2004. – 154 с.; Виговський М.Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920 – 1930–х років: соціальне походження, персональний склад та функції / Виговський М.Ю. – К.: Генеза, 2005. – 312 с.

23. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920–х – 30–х років: соціальний портрет та історична доля / Касьянов Г.В. – К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський ін–т укр. студій Альбертського ун–ту, 1992. – 176 с.

24. Войналович О.О. Фабрикація справи «Польської організації військової» та втрати педагогічних кадрів на Поділлі / Войналович О.О. // Тези доп. респ. наук. конф. «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля». – Дунаївці, 1993. – С.87–88; Журецький Я.І. Освітяни Миколаївщини – жертви репресій сталінізму / Я.І. Журецький, Шитюк М.М. – Миколаїв, 1994. – 69 с.; Кузьменко М. Висвітлення масових репресій проти науково–педагогічних кадрів в Україні періоду сталінщини: історіографічний аналіз сучасної української літератури / Кузьменко М. // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико–правова оцінка. – К.; Нью–Йорк Вид–во М.П. Коць, 2003. – С.267–275; Ващенко І.М. «Справа» польських педагогів Києва 1930–1931 рр. – маловідома сторінка антипольських репресій 1930–х рр. / Ващенко І.М. // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун–ту ім. М.Коцюбинського. Сер.: Історія: Зб. наук. Праць. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2004. – Вип. 8. – С.299–303; Петровський Е. Кадрова ситуація на історичному факультеті Одеського державного університету в 1930–х роках / Петровський Е. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – К.: Ін–т історії України НАНУ, 2005. – Вип. 13. – С.260–273; Бринош І.В. Біль минулого: Нариси з історії репресій 1930–х років серед освітян Одеської області (Іванівський район) / І.В. Бринош, Е.П. Петровський. – Одеса: СМИЛ, 2006. – 224 с.

25. Марочко В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / В.Марочко, Г. Хілліг. – К.: Наук. світ, 2003. – 302 с.

26. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920–х – 1950–ті рр.): Історико–статистичне дослідження / Нікольський В.М. – Донецьк: Вид–во Донец. нац. ун–ту, 2003. – 623 с.

27. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси. – К.: Наук. думка, 2002. – С.426–433.

28. Новохатько Л.М. Проблеми соціально–економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20–30–ті рр. ХХ ст.) / Новохатько Л.М. – К.: СТИЛОС, 1998. – 316 с.; Єфіменко Г.Г. Національна політика керівництва ВКП(б) в Україні 1932–1938 рр. (освіта та наука) / Єфіменко Г.Г. – К.: Ін–т історії України НАН України, 2000. – 72 с.

29. Тарапон О.А. Становище та діяльність літературно–мистецької інтелігенції України в умовах українізації (1923 – початок 1930–х рр.) / Тарапон О.А.: Автореф. дис. … канд. іст. наук. – К., 1999. – 20 с.; Богінська І.В. Педагогічні кадри Донбасу і політика українізації (1920–1930–ті рр.) / Богінська І.В.: Автореф. дис. … канд. іст. наук. 07.00.01 – Історія України. – Донецьк, 2000. – 18 с.; Шипович М.А. Літературно–мистецька інтелігенція України у 1920–ті роки / Шипович М.А. Автореф. дис. … канд. іст. наук. – Донецьк, 2000. – 20 с.; Осмоловська О.Ю. Державна політика щодо професорсько–викладацьких кадрів радянської України (1920–1930–ті рр.) / Осмоловська О.Ю.: Дис. … канд. іст. наук. 07.00.01 – Історія України / Київський нац. ун–т ім. Т.Шевченка. – К., 2004. – 202 с.

30. Ищенко И.И. Политическая деятельность А.Я. Шумского на Украине / Ищенко И.И.: Автореф. дисс. … канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1992. – 19 с.; Шарпатий В.Г. Діяльність М.О. Скрипника на чолі Наркомату освіти Радянської України (1927–1933 рр.) / Шарпатий В.Г.: Автореф. дис. … канд. іст. наук / Запоріз. держ. ун–т. – Запоріжжя, 1994. – 17 с.

31. Чирва Ю.І. Розвиток народної освіти України (1917–1932 рр.): Історіографія проблеми / Чирва Ю.І.: Автореф. дис. … канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1995. – 18 с.; Ситніков О.П. Освіта в Українській СРР (1920–ті роки): історіографія / Ситніков О.П.: Автореф. дис. … канд. іст. наук. – К., 2003. – 15 с.

32. Мірошніченко М.І. Вища школа Радянської України в 1920–1928 рр.: проблеми розвитку, досвід, уроки / Мірошніченко М.І.: Автореф. дис. … канд. іст. наук. – К., 1993. – 16 с.; Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20–ті роки / Липинський В.В.: Автореф. дис. … д–ра іст. наук. 07.00.01 – Історія України / Харківський нац. ун–т ім В.Н. Каразіна, 2001. – 39 с.; Борисов В.Л. Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920–1933 рр. / Борисов В.Л.: Автореф. дис. … канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.

33. Даниленко В.М. Науково–педагогічна інтелігенція в роки голоду / В.М. Даниленко, М.М. Кузьменко // У.І.Ж. – 2003. – №5. – С.145–155; Кузьменко М.М. Науково–педагогічна інтелігенція в УСРР 20–30–х років: соціально–професійний статус та освітньо–культурний рівень / Кузьменко М.М. – Донецьк: Норд–Прес, 2004. – 455 с.

Стрижак Є.Н. Кадровое обеспечение средней и высшей школы Советской Украины 1920–1930–х гг.: историография проблемы

Проанализирована историография кадрового обеспечения средней и высшей школы Советской Украины 1920–1930–х гг. Сделан вывод, что отдельные фрагменты этой проблемы освещали в научной литературе, однако системного изучения исследуемой нами темы доныне не было.

Ключевые слова: *интеллигенция, исследования, научно–педагогические кадры, учителя.*

Strizhak, E.M. Staffing secondary and higher schools of Soviet Ukraine 1920–1930's: historiography problems waz analyzed

Historiography of the skilled providing of middle and higher school of Soviet Ukraine 1920–1930–kh is analysed. A conclusion is done, that the separate fragments of this problem lighted up in scientific literature, however much a system study of the theme probed by us was not to this day.

Key words: *intelligence, research, research and teaching staff, teachers.*

УДК 94(477) «1980/1990»:631

Лазуренко В.М.

Висвітлення проблеми становлення та життєдіяльності селянських фермерських господарств в Україні доби непу в історіографії 1980–х – початку 1990–х рр.

Розкрито соціальну структуру селянських господарств України періоду нової економічної політики (1921–1929 рр.) за матеріалами, що знайшли своє відображенні у роботах вітчизняних авторів 80–х – початку 90–х рр. XX ст. Висвітлено різні підходи дослідників до визначення об'єктивних параметрів селянських фермерських господарств доби недостатньо розвинутого товарного виробництва.

***Ключові слова**: сільське господарство, селянство, куркуль, фермер, заможне селянство, історіографія.*

Історіографічний аналіз широкого спектру соціально–економічної наукової літератури, що вийшла друком упродовж 20–90–х рр. XX ст. та перше десятиріччя XXI ст., в тому числі й за кордоном, свідчить про те, що проблема соціально–економічної диференціації українського села в роки нової економічної політики (1921–1929 рр.) перебувала в центрі уваги не лише істориків, але і економістів, аграрників, політиків, соціологів, філософів, культурологів. Слід, однак, зазначити, що чисельність публікацій далеко не тотожна їх якості. Тривалий період, протягом 30–х – 70–х рр. XX ст. більшість публікацій в силу добре відомих причин несли на собі відбиток відвертої політичної заангажованості. Лише починаючи з 1980–х років став помітним відхід від вищезгаданих усталених стереотипів.

Метою даної статті є показати висвітлення проблеми становлення та життєдіяльності селянських фермерських господарств України в добу непу в історіографії 1980–х – початку 1990–х рр.

Новий період дослідження широкого кола проблем, пов'язаних з діяльністю в українському селі різних прошарків селянства, аналізу сільськогосподарських кооперативних об'єднань, що активно діяли на Україні протягом 20–х рр. XX ст. був започаткований в першій половині 80–х рр. XX ст.

Незважаючи на чисельні негативні явища в духовному і політичному житті суспільства, прогресуючий розвиток складних, нерідко неоднозначних процесів в аграрному секторі народного господарства життя все більш настійливо висувало потребу відмови від застарілих ідеологічних догм і, бодай в суто науковому пошуку, виходу за межі традиційних схем і стереотипів.

Цьому сприяло і те, що прийняття в 1982 р. Продовольчої програми, крім пропагандистських цілей, певним чином зобов'язувало до реального пошуку більш ефективних форм організації сільського господарства. Це давало підставу розпочати новий етап досліджень в галузі аграрної історії України та, зокрема, комплексу проблем, пов'язаних з функціонуванням всіх соціально–економічних різновидів селянських господарств періоду непу, в тому числі і фермерського типу.

Розгортання цих досліджень мало не лише суто пізнавальне, але й історико–прикладне значення, яке полягало, насамперед, в тому, що вже в умовах радянської влади, тобто, на тій же соціально–політичній основі, не заперечуючи її, значна частка українського селянства жила і працювала на інших, відмінних від колгоспно–радгоспної системи, соціально–економічних засадах, ефективно розбудовувала свої господарства, надаючи їм все більш товарного характеру, що прямо сприяло інтересам тієї ж радянської держави, суспільства в цілому.

Процеси виробничої, а звідси і соціальної диференціації у доколгоспному селі розглядалися на початку 1980–х років не лише в монографічних дослідженнях та наукових

статтях, але і в узагальнюючих працях з історії України, історії селянства [1]. Однак, в них стандартно подавалися три групи селянських господарств: «бідняцькі», «середняцькі», «куркульські». Останнє, зрозуміла річ, зображувалося з виключно «класових» позицій. Автори фактично не торкалися сутності цих визначень. А звідси випливало цілком логічне питання. Яким чином, в який спосіб після всіх зрівняльних переділів революційної доби всередині політично цілого селянства не просто існують, але й інтенсивно розвивається виробничо, а звідси і товарно активна все більш чисельна група заможних (в градації від вищесердніх до багатих) господарств. Зрозуміло, що така відверта політична заангажованість суттєво викривлювала дійсний стан життя на селі.

Цікаву градацію українських селянських господарств доби непу подали на початку 1980–х років у своєму дослідженні П.Денисовець та О.Єрмак [2]. Характеризуючи податкову політику радянської держави щодо селянства України дослідники, користуючись даними Наркомату фінансів УСРР, поданими в 1927/28 р. для встановлення суми сплати податку з грошового прибутку, виділили наступні групи селянських господарств: «бідняцьке», «маломіцне середняцьке», «середняцьке», «заможне середняцьке», «куркульське». Хоч дослідники і не могли оминути «куркульство», яке як і в сталінську добу продовжувало виступати причиною і втіленням всіх негараздів в радянському сільському господарстві. Вони, однак, в контексті викладу матеріалу, практично не концентрують на ньому увагу. Мова у переважній мірі йде саме про виробничий розвиток, підвищення товарності саме заможних господарств. Тобто на першому плані виступає саме господарсько–економічне, а не ідеологічно заангажоване вульгарно–соціологічне бачення.

Певний внесок у розробку загальних питань проблеми визначення параметрів селянських господарств України внесли на початку 1980–х рр. С.Водотика та І.Мазур [3]. Проводячи аналіз наукових досліджень та статистичних даних минулих десятиліть дослідники прийшли до добре аргументованого висновку про те, що селянські господарства в ті роки поділялися на два типи: «сільськогосподарське селянське господарство» та «промислове селянське господарство». Дані типи у свою чергу мали свій соціальний склад (спільний для обох видів господарств): «пролетарі», «напівпролетарі», «нижчесередні», «середні», «вищесередні» та «дрібнокапіталістичні елементи». Як зазначають дослідники, власники вищесереднього господарства, «прагнули перетворитися в «справжніх господарів» [3,с.49]. Все більш чисельні кількісно заможні середняки вже мали на той час у власному користуванні достатню кількість засобів виробництва та тяглової сили відповідно до розмірів свого землекористування. Разом із термінологічно визначеним радянською системою «куркульством», тобто заможним селянством, вони уособлювали фермерські тенденції у радянському доколгоспному селі. Однак, все більш відверте застосування політичних і економічних заходів, щодо обмеження господарської активності «куркульства «об'єктивно гальмувало і збільшення чисельності заможної верстви селянства за рахунок економічної розбудови середняцьких господарств. Не випадково у рішеннях XV з'їзду ВКП(б), наголошують С.Водотика й І.Мазур, висловлювалася стурбованість, що у радянській державі наявний процес «зростання куркульських груп за рахунок заможної частини середняків» [3,с.49].

Ряд проблем, пов'язаних із оптимальним використанням наявних земельних ресурсів, підвищення ефективності сільського господарства за рахунок значно кращого використання, а це було можливим, насамперед, в умовах їх використання господарствами фермерського типу висвітлила В.Осокіна [4].

Аналіз проблеми заможності доби непу та формування господарств фермерського типу в історіографії досліджуваного нами періоду, без перебільшення, був би неповним без висвітлення позиції відомого історика радянської та пострадянської доби, визнаного фахівця у сфері соціально–економічних відносин на селі в доколгоспний період В.Данілова [5]. Праці вченого можна віднести до найважливіших досягнень радянської історіографії з питань селянського господарства непівського періоду. Щоправда, автор не ставив за мету показати специфіку розвитку індивідуального селянського господарства саме в Україні і тому використовував дані переважно по РРФСР, залучаючи, однак, при потребі, і доволі широко, матеріали, які стосувалися, власне, українського селянства.

В.Данілов наголошував на тому, що в тогочасному селянському середовищі реально існувала впливова «група заможних господарств, яка концентрувала у власних руках засоби виробництва у кількості, яка перевищувала можливості їх власних трудових ресурсів» [6,с.19]. Однак, досягалася ця заможність, за В.Даніловим власним ефективним і раціональним господарським розвитком. Проте, в роки радянського тоталітаризму при характеристиці економічно міцних селянських груп, які на офіційному рівні вважалися ворогами радянської системи, науковець не міг вжити лише один термін – «заможне» селянство, тому, виходячи з існуючої «заборонної» ситуації, він уживав і термінологічне визначення «заможно–куркульські групи» подаючи їм, однак, власні характерні ознаки.

Однак, при цьому В.Данілов відносить до заможної, прогресуючої групи як так зване «куркульство», так і значну частину середняцтва, яке власним господарським розвитком економічно тяжіло до віднесення його до «куркульства». Він зазначає: «Якщо взяти заможну групу селянства в цілому, тобто включаючи і тих середняків, котрі були економічно максимально близькими до куркулів, то виявиться, що у 15,8% господарств було сконцентровано 39,3% землеробських знарядь і 73,3% складних машин» [6,с.21] (зазначимо, що це сумарні дані по всій території СРСР, в т.ч. і України). Виключно так зване «куркульство» концентрувало 11,7% знарядь праці і 30,8% машин, а питома вага цих господарств була рівна лише 3,2% [6,с.21].

Господарства, які були на той час економічно сталим та відповідно прибутковим, В.Данілов ритуально відзначав: «заможно–куркульська верхівка», «заможно–куркульські елементи». Разом з тим він активно використовує і такі суто економічні поняття, як «крупні господарства», «найбільш заможна частина селянських господарств».

Слід спеціально підкреслити, що економічне значення функціонування заможної групи селянських господарств, які вже міцно стали на шлях фермерства, було дуже важливим для життя села в цілому. Їх господарський вплив активно трансформував традиційне дрібне ручне виробництво незаможного селянського двору. Ця група господарств, концентруючи за даними на 1927 р. в цілому по СРСР 51,5% земель орендного фонду [6,с.25], постійно розширювала площі власних посівів за допомогою оренди; використовувала у власних господарствах строкових робітників; кредитувала значну кількість незаможних господарств, сприяла своїми коштами активну розбудову кооперативних товариств, які в свою чергу всебічно сприяли економічному піднесенню незаможницьких господарств, які завдяки їх підтримці отримували доступ до складних сільськогосподарських машин, поліпшували породу худоби, використовували високоякісний посівний матеріал, прилучаючись до економічно вигідної для них переробки і збуту сільськогосподарської продукції.

Проблемі використання внутрішніх ресурсів індустріалізації (насамперед сільського господарства) в СРСР була присвячена монографія С.Кульчицького [7]. Як тематично, так, в певній мірі, і хронологічно вона прямо не стосувалася проблеми нашого дослідження. Автору, однак, вдалося, полемізуючи із дослідником О.Барсовим [8] та аналізуючи державну політику цінотворення, хоч і стисло, та не називаючи речі своїми іменами, але все ж досить прозоро вказати і на значення заможних селянських господарств в цій справі, показати руйнівну роль порушення балансу вартісного обміну між містом і селом в другій половині 20–х рр. ХХ ст., що драматично ускладнило функціонування господарств фермерського типу.

Особливу увагу в цей період привертають статті відомого дослідника селянського господарства України доколгоспного періоду В.Калініченка [9], які стали новим кроком до більш детального з'ясування поставленої нами проблеми.

Щоправда, хронологічно новий етап досліджень був започаткований статтею С.Ляха [10]. В цілому, вона була присвячена висвітленню діяльності сільськогосподарських кооперативних об'єднань, в яких дуже активну роль відігравали саме господарства, які прагнули до фермерського типу розвитку. з різноманітними державними, господарськими, громадськими організаціями. Згодом С.Ляхом з даної проблематики була захищена дисертація [11].

Слід також зазначити, в цей період поряд з іншими аспектами життя радянського суспільства 1920–х років по новому почало висвітлюватися і життя українського селянства в до колгоспний період. Було, нарешті, знято зловісне тавро навішене на

найбільш енергійну, заповзятливу його верству. Такі дослідники, як Г.Шмельов [12], Ф.Турченко та І.Рибалко [13] поряд з критичним аналізом колективізації, в цілому, вагомо торкнулися і питання щодо альтернативи, їй вказуючи на швидкий прогрес фермеризації.

В цей історіографічний період відбувся значний поштовх у дослідженні питань, пов'язаних з діяльністю різноманітних кооперативних організацій українського селянства 20–х рр. ХХ ст., які прямо і безпосередньо сприяли становленню українського фермерства, активно впливаючи на виробничий розвиток, організацію переробки сільськогосподарської сировини, збут продукції (насамперед, зернових та технічних культур), накопичення обігових коштів (шляхом організації практично безвідсоткового кредитування).

Вже в нових політичних умовах була опублікована стаття В.Бутенка [14]. Висвітлюючи загальні питання розвитку сільського господарства в 20–ті роки, автор торкається і проблем, пов'язаних із кредитуванням селянських господарств, що прямо впливало на підвищення їх товарності.

В умовах наростання цілого комплексу хронічних кризових явищ в аграрному секторі народного господарства, в другій половині 80–х рр. ХХ ст. логічно посилилася увага історичної науки до вивчення альтернативних пануючій колгоспно–радгоспній системі соціально–економічних форм організації сільськогосподарського виробництва. Одним з перспективних напрямків цієї роботи стало глибоке, всебічне вивчення змістовного вітчизняного історичного досвіду ефективного функціонування розгалуженої системи сільськогосподарської кооперації України 20–х рр. ХХ ст., в основі якої лежало активне використання товарно–грошових форм організації економічно взаємовигідної та раціональної співпраці селянських господарств.

Значний внесок у загальну розробку цієї проблеми зробив В.Марочко. Він фактично вперше прослідкував складні організаційно–політичні процеси, через які довелося пройти українському кооперативному рухові протягом 1917–1921 рр. [15]. Стосовно наступного періоду ним було також проаналізовано ряд питань, що стосувалися становлення в мережі сільськогосподарської кооперації функціонування господарств фермерського типу [16].

Цікаві матеріали, що відтворюють реальні умови діяльності заможних господарств фермерського спрямування в мережі сільськогосподарської кооперації України в 1921–1925 роках, опрацювали С.Кокін, В.Марочко, О.Мовчан в роботі, яка висвітлювала хронологію та загальний перебіг політичних і економічних подій відбудовного періоду [17].

Ряд важливих питань безпосередньої фінансово–економічної і організаційно–господарської роботи всіх ланок кредитної сільськогосподарської кооперації, і, зокрема, розкриттю конкретного механізму поєднання зусиль держави і селянських кооперативних організацій у виробничому кредитуванні сільського господарства України в 20–ті рр. ХХ ст., було показано в статті А.Морозова і С.Водотики [18].

Логічним продовженням даної роботи стала публікація А.Морозова, присвячена показу загальногосподарського значення та виявленню реального економічного впливу системи сільськогосподарської кооперації, як поєднуючого фінансово–організаційного центру всіх спеціальних систем сільськогосподарської кооперації: зернової, м'ясо–молочної, буряківничої, плодоовочевої, насінницької, пасічницької та інших [19]. Слід підкреслити, що спеціалізовані, тобто суто товарні за своїм характером кооперативні системи і поєднували селянські господарства саме фермерського типу, чи ті, що виразно ставали на цей шлях. Дослідженню особливостей української кредитної кооперації в добу непу були присвячені й інші публікації та монографія А.Морозова [20].

В цілому, аналіз історіографії 1980–х – 1990–х років стосовно піднятої нами проблеми ще раз переконливо доводить, що вона в ці роки не була обділена увагою науковців. Існуючі роботи, при їх належному опрацюванні, є добрим фундаментом для її подальшого поглибленого вивчення.

Отже, докладний історіографічний аналіз дає можливість виділити, достатньо цікаві для нас, з точки зору мети статі, особливості становлення і розвитку заможних селянських господарств фермерського типу. Серед них варто виділити наступні: накопичення в результаті активної господарської діяльності значних грошових коштів, а звідси і

сплата значних сум податків; наявність у власному користуванні надлишків засобів виробництва; добра забезпеченість господарства чоловічими робочими руками; використання у власному господарстві сторонньої робочої сили (посезонної, а в окремих випадках – постійної); наявність надлишків зернової та іншого роду продукції; загальний склад заможної селянської родини, пересічно складався із семи членів; наявність достатньої кількості земельних угідь (від 6 га і більше); переважання грошової форми сплати над натуральною за оренду землі; наявність у господарстві робочої худоби (від 3–х голів і більше); використання у власному господарстві сільськогосподарської техніки; вкладання грошових коштів в придбання племінних порід худоби; прагнення до збільшення власних земельних наділів; виділення значних площ під зернові посіви; здача в оренду іншим групам селянства робочої худоби та сільгоспреманенту, кредитування; наявність у власному користуванні спеціальних підприємств для переробки сільськогосподарської продукції.

Список використаних джерел

1. Історія Української РСР. Короткий нарис [Текст]. – К.: Наукова думка, 1981. – 525 с.; История советского крестьянства [Текст]: В 5 т. – Т.2. Советское крестьянство в период социалистической реконструкции народного хозяйства. 1927–1937 гг. – М.: Наука, 1986. – 448 с.

2. Денисовець П.М. Податкова політика радянської держави щодо селянства України / П.М. Денисовець, О.П. Єрмак // Український історичний журнал (далі – У.І.Ж.). – 1982. – №6. – С.88–96.

3. Водотика С.Г. Зміни в соціально–класовій структурі селянства України напередодні масової колективізації (1927–1929 рр.) / С.Г. Водотика, І.Д. Мазур // У.І.Ж. – 1983. – №2. – С.42–51.

4. Осокина В.Я. Социалистическое строительство в деревне и община. 1920–1933 гг. / Осокина В.Я. – М.: Наука, 1978. – 176 с.

5. Данилов В.П. Каковы современные оценки коллективизации сельского хозяйства в нашей стране / Данилов В.П. // Историки отвечают на вопросы: Сборник / Сост. А.Н. Свалов. – М.: Московский рабочий, 1988. – С.106–124; Данилов В.П. Коллективизация: как это было / Данилов В.П. // Страницы истории советского общества. Факты, проблемы, люди. – М.: Политиздат, 1989. – С.228–253; Данилов В.П. Коллективизация сельского хозяйства в СССР / Данилов В.П. // История СССР. – №5. – С.7–30; Данилов В.П. О характере социально–экономических отношений советского крестьянства до коллективизации сельского хозяйства / Данилов В.П. – М.: Институт истории АН СССР, 1961. – 60 с.; Данилов В.П. Нэп и его судьба / Данилов В.П., Дмитренко В.П., Лельчук В.С. // Историки спорят. – М.: Политиздат, 1988. – С.122–190.

6 Данилов В.П. О характере социально–экономических отношений советского крестьянства до коллективизации сельского хозяйства / Данилов В.П. – М.: Институт истории АН СССР, 1961. – 60 с.

7. Кульчицький С.В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации в СССР (1926–1937 гг.) / Кульчицький С.В. – К.: Наукова думка, 1979. – 255 с.

8. Барсов А.А. Баланс стоимостных обменов между городом и деревней / Барсов А.А. – М.: Наука, 1969. – 204 с.

9. Калініченко В.В. Відчуження надлишків землі в куркульських господарствах Лівобережної України: (1920–1923) / Калініченко В.В. // Вісник Харківського університету. Історія. – 1980. – №201. – Вип. 12. – С.38–44; Калиниченко В.В. Крестьянская поземельная община на Украине в доколхозный период / Калиниченко В.В. // Вестник Харьковского университета. – 1984. – №226. – С.3–12; Калиниченко В.В. Крестьянское хозяйство Украины накануне перехода Советской страны к нэпу / Калиниченко В.В. // Вестник Харьковского университета. – 1986. – №2296. – С.26–34; Калиниченко В.В. Формы крестьянского землепользования на Украине в доколхозный период (1917–1929 гг.) / Калиниченко В.В. // Вопросы истории СССР. – 1985. – Вып. 30. – С.70–79.

10. Лях С.Р. Роль сельскохозяйственной кооперации в становлении советского образа жизни крестьянства Украины (1921–1928 гг.) / Лях С.Р. // Вопросы истории. – Х., 1980. – Вип. 25. – С.38–44; Лях С.Р. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР / С.Р. Лях, С.В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 1988. – 180 с.

11. Лях С.Р. Формирование элементов советского образа жизни в доколхозной деревне Украинской ССР (1921–1929 гг.): автореф. дис. … канд. ист. наук / С.Р. Лях. – К., 1981. – 20 с.

12. Шмелев Г.И. Коллективизация: на крутом переломе истории / Шмелев Г.И. // Истоки: вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли. Вып. 2. – М.: Экономика, 1990. – С.76–110.

13. Рибалка І. Соціально–класова структура населення України напередодні Жовтневої революції / І.К. Рибалка, Ф.Г. Турченко // У.І.Ж. – 1981. – №11. – С.20–33; Рибалка І.К. Сталінщина й розселянювання країни / Рибалка І.К. // У.І.Ж. – 1989. – №10. – С.10–21; №11. – С.3–13.

14. Бутенко В.И. Развитие сельскохозяйственной кооперации на Украине в 20–е годы / Бутенко В.И. // Вестник Харьковского университета. – 1989. – №343. История. – Вып. 23. – С.3.–10.

15. Марочко В.І. Які форми кооперації існували на Україні в 20–ті роки / Марочко В.І. – К.: Наукова думка, 1989. – 182 с.

16. Марочко В.І. Українська селянська кооперація: історико–теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / Марочко В.І. – К.: M.P. Kots Publishing, 1995. – 224 с.

17. Хроника социалистического строительства на Украине. 1921–1925 гг. / С.А. Кокин, В.И. Марочко, О.Н. Мовчан. – К.: Наукова думка, 1989. – 230 с.

18. Морозов А.Г. Розвиток системи державно–кооперативного сільськогосподарського кредиту на Україні (1921–1929) / А.Г. Морозов, С.Г. Водотика // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К.: Наукова думка, 1989. – Вип. 23. – С.35–40.

19. Морозов А.Г. Діяльність спеціалізованої сільськогосподарської кооперації на Україні (1923–1928 рр.) / Морозов А.Г. // У.І.Ж. – 1989. – №8. – С.76–87.

20. Морозов А.Г. Кредитна кооперація під пресом колективізації / Морозов А.Г. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 2. – К.: Наукова думка, 1992. – С.46–51; Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу / Морозов А.Г. – Черкаси: НДІТЕХІМ, 1993. – 274 с.

Лазуренко В.Н. Освещение проблемы становления и жизнедеятельности крестьянских фермерских хозяйств в Украине в период нэпа в историографии 1980–х – начала 1990–х гг.

Раскрыто социальную структуру крестьянских хозяйств Украины периода новой экономической политики (1921–1929 гг.) по материалам, которые нашли свое отражение в работах отечественных авторов 80–х – начале 90–х годов XX века. Освещены различные подходы исследователей к определению объективных параметров крестьянских фермерских хозяйств периода недостаточно развитого товарного производства.

Ключевые слова: *сельское хозяйство, крестьянство, кулак, фермер, зажиточное крестьянство, историография.*

Lazurenko, V.M. Brightening problems of coming into being and life's work of peasant farms in Ukraine in the period of HEP in historiography in 1980's – early 1990's

The social structure of farms in Ukraine of the period of the new economic policy (1921–1929) based on the materials that are reflected in the works of local authors 80's – early 90–ies of XX century is opened. Different approaches of researchers to determination of objective parameters of peasant farms of the period of underdeveloped commodity production is lightened.

Key words: *agriculture, peasants, kulaks, farmer, prosperous peasants, historiography.*

УДК 394.6:330.111.66:[316.723](477)

Скоряк А.Г.

Історіографічний аналіз особливостей ярмаркування Полтавської губернії

Зроблена спроба виокремити головні особливості ярмаркової торгівлі Полтавської губернії у XIX – на початку XX століть шляхом історіографічного аналізу матеріалів досліджень, що містяться у відділі рідкісних видань Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка та Державному архіві Полтавської області.

Ключові слова: *ярмарок, Полтавська губернія, відділ рідкісних видань, Державний архів Полтавської області.*

Ярмаркова торгівля була і залишається цікавою не лише економічною подією, але і феноменальним соціальним явищем в українській історії. Від самого початку виникнення ярмарки характеризувалися суто економічними ознаками, але із часом набули двояких ознак, базувалися як на економічних, так і соціальних, культурних елементах. Своєрідно на розвитку ярмаркової торгівлі позначилося розчленування сучасних українських земель та їх входження до складу цілого ряду іноземних держав: Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Молдавського князівства, Волощини (а згодом Румунії. – А.С.), Московського царства (з 1547 р. по 1721 р. території сучасної Російської Федерації носили назву «Московське царство», а з 1721 р. – «Російська імперія». – А.С.), Австро–Угорщини. Не дивлячись на свою популярність у низці країн Європи упродовж століть, проблема ярмарків не знайшла комплексного відображення у ґрунтовних, фундаментальних, дослідженнях, але існують основоположні праці окремих вітчизняних дослідників, які присвячені певним вузьким аспектам ярмаркування: асортименту товарів, які продавалися на тих чи інших ярмарках, аналіз ярмаркових звичаїв, забобонів, прикмет, розваг та народних гулянь, статистичні матеріали та переписи учасників–торгівців, що виокремилися в ту чи іншу ярмаркову субкультуру та ін.

Проблема ярмаркової торгівлі побіжно згадується у працях наступних учених: В.Борисенка [2], М.Грушевського [4;5], Д.Яворницького [19] та ін.

Так, відомий український дослідник В.Борисенко у монографії «Соціально–економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.» подав дуже стислу, але досить чітку і важливу для нашого дослідження згадку про правила ярмаркової торгівлі; навів для прикладу назви деяких товарів, що продавалися на українських ярмарках та зазначив найбільші у досліджуваний ним період торгівельно–промислові центри [2].

М.Грушевський у праці «Історія України–Руси» справедливо визначає ярмарки як один із торгових привілеїв, що надавався владою жителям західноукраїнських міст в епоху Середньовіччя, наводить перелік та стислу характеристику основних правил організації вітчизняних ярмаркових торгів, починаючи із XVI століття [4;5].

Дослідник історії Козаччини Д.Яворницький у своїй тритомній «Історії запорозьких козаків» згадує про відкриття польським графом Францом Салезієм Потоцьким у місті Умань ярмарку із метою зробити місто центром «багатства и культурности» [19].

Українській ярмарковій торгівлі присвячено автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук «Ярмарок у системі традиційної культури українців (друга половина XIX – початок XX ст.)» вітчизняної дослідниці В.Юрченко [18]. (У 2009 р. у Київському національному університеті імені Т.Г. Шевченка цією дослідницею було захищено кандидатську дисертацію на зазначену вище тему. – А.С.).

Сучасні полтавські історики–краєзнавці та інші дослідники (В.Жук. С.Свищева та ін.) також виявляють науковий інтерес до явища ярмаркування, проте сьогодні ми не знаходимо узагальнюючих, фундаментальних, досліджень, у яких би аналізувалася історіографія ярмаркової торгівлі в Полтавській губернії другої половини XIX – початку XX століть.

Ярмарковій торгівлі Полтавщини у різні історичні періоди було присвячено лише публікації таких наших сучасників, як: В.Жук [6] та С.Свищева [15].

У статті «Іллінський ярмарок» полтавського історика–краєзнавця В.Н. Жук розкриваються причини появи та розвитку Іллінського ярмарку; аналізуються чинники, що сприяли його переведенню із міста Ромни Полтавської губернії до Полтави; зазначаються приклади товарів, якими торгували ярмаркувальники; деталізується товарообіг цього торгу; висловлюється гіпотеза щодо причин та приблизної дати припинення його діяльності [6].

Інша полтавська авторка С.Свищева у своїй публікації «Сорочинський ярмарок: історія та відродження» визначає мету та називає дату відродження Сорочинського ярмаркового торгу в селищі Великі Сорочинці Миргородського району на Полтавщині за радянської влади; подає перелік товарів та учасників, які беруть у ньому участь; аналізує сучасні ярмаркові розваги [15].

Метою пропонованої наукової розвідки є історіографічне узагальнення соціального та економічного аспектів діяльності полтавських ярмарків на основі наукового аналізу матеріалів стародруків із відділу рідкісних видань Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (ПНПУ імені В.Г. Короленка. – А.С.) та Державного архіву Полтавської області (ДАПО. – А.С.).

Поставлена мета вимагає вирішення таких ***завдань:***

– проаналізувати напрямки досліджень, праці яких присвячені ярмаркам та зберігаються у відділі рідкісних видань Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка та Державному архіві Полтавської області;

– дослідити соціально–економічні особливості розвитку ярмаркових торгів Полтавської губернії у XIX – на початку XX століть.

На самому початку нашої наукової розвідки вважаємо за необхідне зазначити, що дана стаття є переробленим та удосконаленим результатом наших наукових пошуків, які ми подавали до друку в «Український історичний збірник». Також потрібно зауважити, що у відділі рідкісних видань Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка та Державному архіві Полтавської області зберігаються стародруки, які датуються XIX – початком XX століть.

Як справедливо зазначає у своїй публікації «Іллінський ярмарок» полтавська дослідниця В.Жук, поява і поширення ярмарків відбувається у XVII століття [6]. Ярмаркові торги того часу з'явилися на території Полтавської губернії як головне місце оптового і роздрібного продажу вітчизняних та іноземних товарів, а їх поява та терміни проведення приурочувалися до релігійного свята, від якого потім і отримували свої назви [16,с.34]. (Рідшими випадками було надання назви ярмарку залежно від виду товарів, якими торгували на тому чи іншому торгові. Наприклад: кінний. Також іноді назва ярмаркових торгів походила від назви соціальної групи торгівців, які на ньому. Наприклад: так звані «селянські» ярмарки. – А.С.).

На територіях Полтавської губернії, що входили до складу Російської імперії, у XIX – на початку XX століть працювало 110 ярмарків, на яких продавали 47% усіх товарів. (Полтавська і Харківська губернії у XIX столітті розділяли між собою першість за кількістю проведених за рік ярмаркових торгів у Російській імперії. – А.С.). Найбільшими серед них на Полтавщині були наступні ярмарки:

– Іллінський (20 липня – 1 серпня) та Вознесенський (перша половина травня) у місті Ромни;

– Покровський (1 жовтня) у Полтаві [16,с.33–34].

У 1817 році у Полтавській губернії проводилося близько 332 ярмаркових торгів. Найбільшим серед них був Іллінський ярмарок, що виник наприкінці XVII століття у Ромнах (у 1852 році його перевели із Ромен до міста Полтава. – А.С.), а вже у XVIII столітті став одним із найбільших на території Лівобережної України. Починав свою роботу даний торг як кінний ярмарок. На якому торгували кіньми, худобою, вовною, шкірою, медом, олією, горілкою, селянськими виробами, одягом, землеробськими знаряддями тощо [16,с.34].

Завдяки появі залізничних шляхів торгівля децентралізується і мало не у кожному селі влаштовують постійні лавки, але їх товарообіг охоплює переважно лише заводську і фабричну промисловість, тобто ті види продукції, збут яких відбувався раніше на ярмаркових торгах. Більшість товарів, необхідних у домашньому господарстві та побуті українських селян, виготовлялися і надалі на місцевому рівні, а їх збутом у малих кількостях займалися базари, у великих – ярмарки. Найпопулярнішими видами продукції були продукти рослинництва і тваринництва, а також кустарні вироби.

Таким чином, ми можемо стверджувати, що функціонування ярмаркових торгів було викликане лише необхідністю збуту і придбання того товару, який не входив у коло лавкової, тобто постійної торгівлі.

Досить важливі для нашого дослідження відомості про діяльність Іллінського ярмарку ми віднаходимо у статті «Ильинская ярмарка в период ее существования в гор. Ромнах» дослідника Ф.Ніколайчика, виданій у Полтаві у 1907 р., яка зберігається у відділі рідкісних видань Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Автор робить спробу проаналізувати діяльність Іллінського ярмаркового торгу у період його заснування та проведення у місті Ромни. Таким чином, ми бачимо, що дослідник подає нам унікальні дані про роменський Масляний ярмарок від часів його появи у XVII столітті і аж до його переведення у Полтаву в 1852 р. [11,с.17–105].

Проблему переведення Іллінського ярмаркового торгу із міста Ромни до Полтави висвітлено у праці «К вопросу о переводе Ильинской ярмарки из Ромен в Полтаву» відомого полтавського краєзнавця І.Ф. Павловського, яка була видана у рамках діяльності Полтавської ученої архівної комісії та зберігається у Державному архіві Полтавської області [12].

Ще одним джерелом для наукового аналізу історії діяльності Іллінського ярмарку є статті дослідника О.Незбудія, опубліковані у травневому за 1861 р. та березневому за 1862 р. випусках журналу «Основа». Обидві наукові розвідки знаходяться у відділі рідкісних видань Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. У статті «Изъ г. Ромна (Полтавской губернии) (5.03.1861): Маслянская роменская ярмарка» акцентується увага на тому, що Іллінський ярмарковий торг проходив у місті Ромни Полтавської губернії у період із 15 лютого до 1 (22) березня, а серед переліку товарів можна знайти такі: віск (2000 пудів), щетину (близько 4000 пудів), пір'я дрібне, пух, гриву, м'ясо та хутро, тютюн, цукор рафінад (більше 10000 пудів), цукровий пісок [10,с.64–65]. У іншій публікації «Екатеринославская, Коренная, Ильинская (в Полтаве) ярмарки 1861 г.» О.Незбудій подає науковий аналіз трьох найбільших ярмаркових торгів Полтавської губернії XIX століття [9].

Катеринославський, Петропавлівський ярмарок спеціалізувався на продажу шерсті. Більшість катеринославських купців та вівчарів обирали варіант збуту своєї сировини саме на цьому ярмарковому торзі, оскільки він був найближчим до їхнього дому (на відміну від Троїцького та Іллінського), а тому витрати на доставку цього товару сюди були для торгівців та самих вівчарів мінімальними. У джерелах ми знаходимо наступні види шерсті: «брудну та російську шерсть, шпанську овчину» [16,с.43]. Петропавлівський ярмарок мав тісні економічні зв'язки із Корінним та Іллінським ярмарковими торгами. Як справедливо зазначає полтавська дослідниця В.Н. Жук, на Іллінський ярмарок до Полтави у 1853 році прибуло понад 14 тисяч підвід з різними товарами. Взагалі на ярмарковий торг збиралося до 40 тисяч і більше людей. Через торгівлю на ньому, як і на інших великих ярмарках, здійснювався економічний зв'язок як із центральними губерніями Російської імперії, так і з Доном, Польщею, Австрією, Німеччиною, Прибалтикою, Туреччиною та іншими країнами [6,с.7]. На Іллінському ярмарковому торзі особливою популярністю і попитом серед покупців користувалися статуетки та глиняні іграшки у вигляді персонажів із творів М.Гоголя [16,с.44]. Серед товарів віднаходимо дані про наступні: найдорожчі хутра, діаманти, атласну тканину, табуни коней, яруси шерсті, малоросійський тютюн, сиру шкіру, овчину, вози із полотном, шитими товарами (очевидно одягом), чобітками, балагани із кожушками. Кількість шерсті, яку привозили на продаж купці, сягала 300 пудів. Учасники Іллінського ярмарку зауважували деякі недоліки, з ряду яких варто назвати такі незручності: дерев'яні торгівельні ряди (за винятком Зеленського і Карпова), майже на кожному кроці на цих торгах зустрічався вогонь, а про дотримання елементарних засобів протипожежної безпеки не могло бути і мови. Саме тому купці, які брали участь у Іллінському ярмарку у місті Полтаві хотіли, щоб даний торг було переведено до Харкова, а більш правильно – говорили про його заміну більшими термінами проведення Успенського ярмарку у Харкові. Шкіра (сировина) на Іллінському ярмарку у 1862 році коштувала: бичача – по 7 рублів, а яловка – по 5 рублів. Також у переліку товарів можна знайти наступні: тютюн малоросійський, віск (було привезено близько 5 т. пудів вартістю від 20 рублів 75 копійок до 21 рубля 75 копійок), заєць–русак (кількістю у 100 т. шт.), косиця, грива, майка (шпанська муха у кількості 1000 пуд. По 16 рублів 15 копійок) холст і полотно (кількістю у 1000 возів, від 3 т. аршинів вартістю за тисячу середнього

полотна 85–90 рублів), пошиті чобітки (кількістю 500 возів), кожушки білі (вартістю 6 рублів 49 копійок), цукор, папір, паперове середнє сукно, недорогі шовкові тканини, шовк високої якості.

На Іллінському ярмарку у середовищі купців виокремлюються такі їх категорії, як серебряники, хутровики, виноторгівці, бакалійники і москотильники. Важливою особливістю цього ярмаркового торгу був окремо виділений єврейський торгівельний ряд, представники якого продавали галантерейні вироби. Найбільшим попитом серед ярмаркувальників користувалися голки, які продавали євреї [9,с.98].

У відділі рідкісних видань Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка знаходиться досить цікаве видання – «Группы и статуэтки на Ильинской ярмарке в Полтаве», вміщене у №9 журналу «Київська старовина» за 1903 рік. У даній роботі аналізується перелік статуеток, що продавалися на Іллінському ярмарку, серед яких названо наступні: «Н.В. Гоголь, слушающій кобзаря», «Старецъ–лирникъ съ поводыремъ», «Тарас Бульба», «Гончаръ и швецъ за своими работами» [3,с.124].

У відділі рідкісних видань Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (ПНПУ імені В.Г. Короленка. – А.С.) та Державному архіві Полтавської області (ДАПО. – А.С.) знаходиться по–одному, ідентичному, примірнику наукової розвідки Я.Забєло «Опыт изслъдования украинскихъ крестьянскихъ ярмарокъ. Описаніе Лубенской покровской ярмарки 28 сентября – 2 октября 1891 г.» [7]. Аналізована праця дає нам важливі дані для дослідження так званих «селянських» ярмарків, які проводилися у Полтавській губернії у XIX – на початку XX століть. Як справедливо зазначає Я.Забєло у своїй роботі, із переліку ярмаркових торгів, що міститься у даних матеріалів додатку до «Системного зводу постанов Полтавського губернського земства за 1865–1882 роки» помітним є те, що у Полтавській губернії у 338 населених пунктах функціонувало 1030 ярмарків, але згодом їхня кількість збільшилася і дуже скоро сягала 1100; характер оптової торгівлі мали Іллінський ярмарок у Полтаві та чотири ярмарки у місті Ромни. На цих ярмаркових торгах торгували предметами фабрично–заводської промисловості. Решта ярмарків Полтавської губернії були пунктами збуту сільськогосподарської продукції у кустарних виробів, а також місцем придбання селянами деяких речей промислового виробництва, необхідних для ведення домашнього господарства і задоволення їхніх матеріальних потреб. Таким чином, серед інших типів українських ярмаркових торгів ми можемо виділити ще один – «селянські», що характеризувався досліджуваними вище ознаками [7,с.3]. Торгували на Лубенському ярмарку й лісом. Його поставки здійснювалися підводами із найближчих міст Чернігівської та Харківської губерній, а також гужовим транспортом, селянами Чернігівської губернії, із Кролевецького, Остерського та Сосницького повітів. Купці із перелічених територій у Полтавській губернії мали загальну назву «литвини». Саме ліс та деревина, які вони поставляли, продавалися на місцевих ярмарках та базарах. Лісовий матеріал, що сплавляли по річці Дніпро і доставляли залізничними шляхами, майже повністю потрапляв на торгівельні двори до оптових торгівців. Окрім поставок на базари та ярмаркові торги половини повітів півночі Полтавської губернії «литвини» торгували вапном та крейдою [7,с.11].

Аналізована нами наукова розвідка Я.Забєло містить відомості про велику кількість селянських ярмарків, які функціонували майже упродовж року в різних містах, містечках і селах досліджуваної нами території. При цьому підкреслимо, що кількість подань про дозвіл створення нових ярмаркових торгів від населення до земств у XVII–XIX століттях невпинно зростала. Це пояснювалося тим, що саме ярмарки найоптимальніше задовольняли як купівельні, так і торгівельні потреби й можливості українського населення, сприяли активному розвитку місцевого економічного життя [16,с.70–89].

Реальним показником відображення життя тогочасного малоросійського села була саме ярмаркова торгівля, оскільки з її допомогою можна було виявити потреби села – економічні, побутові, культурні, політичні і соціальні, а також те, наскільки повно вони задовольняються, яким є рівень купівельної спроможності населення у той чи інший період, що саме продають і купують жителі, як, кому і за якими цінами продають ті чи інші види товарів, які звичаї і традиції (як позитивні, так і негативні) формуються у процесі ярмаркування.

Як слушно зазначає Я.Забєло у роботі «Опыт изслъдования украинскихъ крестьянскихъ ярмарокъ. Описаніе Лубенской покровской ярмарки 28 сентября – 2

октября 1891 г.» комісія, створена Полтавським губернським зібранням другого чергового скликання у 1866 році для розгляду питання про відкриття нових ярмарків, ухвалила: «прежде всего мнѣніе о необходимости, по возможности, избѣгать частого открытія ярмарквоъ, въ виду того что онѣ большею частью служать предлогомъ для празднаго препровожденія времени и отвлекаютъ жителей отъ сельскихъ занятій» [7,с.3]. Подібний негативний погляд на роль ярмаркових торгів висловлювався зрідка і повітовими земствами як мотив для відхилення місцевих подань про створення нових ярмаркових торгів. Прикладом може бути відхилення Кременчуцьким повітовим зібранням наприкінці 1870–х років подання міської думи позаштатного міста Градизьк про відкриття ще одного додаткового ярмарку, мотивуючи це тим, що у згаданому вище населеному пункті на час подання прохання уже функціонувало чотири ярмаркові торги, а відкриття п'ятого не відповідатиме потребам населення і викликатиме додаткові матеріальні витрати з його боку, сприятиме переїздам селян з одного торгу на інший з метою отримання якомога більшого прибутку від продажу чи якомога менших витрат від купівлі продукції, призведе у кінці–кінців до продажу сільськогосподарських продуктів по занижених і придбання привозних товарів по завищених цінах [16,с.139–141]. Торгівля ж худобою на так званих «сільських» ярмарках Полтавської губернії посідає без сумніву провідні позиції і сприяє появі нових ярмарків та процвітанню ярмаркової торгівлі [7,с.3–4].

У праці Я.Забєло «Опыт изслъдования украинскихъ крестьянскихъ ярмарокъ. Описаніе Лубенской покровской ярмарки 28 сентября – 2 октября 1891 г.» містяться важливі дані про перелік ярмаркових торгів не лише міста Полтави, але і Лубен, місця їх проведення, кількість учасників, та маршрути проїзду до них [7]. Ярмарки стимулювали розвиток урбанізаційних процесів та зміни в архітектурних планах міст. Так, у місті Лубни для ярмаркових торгів було відведено спеціальну «Ярмаркову» площу розміром у 13 д. 120 саж. На цій території могли розміститися за своїми розмірами лише три невеликі ярмарки, а ось два більші – «Преображенський» та «Троїцький» займали – Ярмаркову та Базарну площі. Збір із учасників цих ярмаркових торгів на обох площах за увесь період ярмаркування у 1891 році складав 2900 рублів. Ярмаркова площа розташовувалася на північній околиці міста, поблизу Пирятинської дороги, до неї вели прямі шляхи від усіх інших окраїн міста Лубни: від Лохвицької дороги – Мало–Монастирська вулиця, від Хорольської дороги – через Базарну площу Пирятинська вулиця; від Лукомської дороги через Гімназійну площу – Дворянська вулиця; Пирятинська дорога сама упиралася в Ярмаркову площу [7,с.5].

Як купці та ярмаркуючи селяни і міщани, так і їхня худоба у період функціонування тих чи інших ярмарків потребували харчів і води. Для забезпечення цих потреб необхідною була наявність водопою. Лубенський Покровський ярмарковий торг великою мірою залежав від цього, адже ярмаркувальники зазнавали великих незручностей у зв'язку із місцем розташування водопою. Незважаючи на те, що уздовж міста Лубни протікала річка Сула, водою у достатній кількості не були забезпечені ані учасники ярмарків, ані їхня худоба. Як слушно зауважує дослідник Я.Забєло, це пояснювалося тим, що Ярмаркова площа розташовувалася на горі і була віддаленою від річки приблизно на дві версти [7,с.5]. Таке невигідне місцерозташування водопою змушувало більшість купців, міщан і селян поїти своїх коней і худобу, приведених на ярмарок, із колодязів за особливу плату, яка встановлювалась у розмірі однієї копійки від штуки худоби. Зазвичай більшість учасників ярмаркових торгів уранці і ввечері гнали худобу на водопій до річки, оскільки у цей час покупців на ярмарку не було, а ось удень, коли торгівля вирувала на повну силу усі ярмаркувальники обирали варіант платного водопою з місцевих криниць. Винятком були лише ті господарі, котрі змушені платити за свою худобу по 10–15 копійок, що було досить значною сумою. Навколо Ярмаркової площі діяло близько 20 колодязів і 1 – на кладовищі. Прибуток кожного власника зазначених вище криниць за період функціонування Покровського ярмарку сягав від 3 до 16 рублів залежно від розміру колодязя, що пояснювалося досить частими випадками нестачі води (особливо під час торгів на Преображенському ярмарковому торзі) [7,с.5].

У містечку Лубни функціонувало п'ять ярмарків, які залежно від обсягів товарообігу можна розташувати у наступній послідовності:

– Преображенський (розпочинався 6 серпня і тривав 12 днів);
– Троїцький пересувний (тривав 3 дні);
– Покровський (розпочинався 1 жовтня, а тривав 3 дні);

– Масляний пересувний (тривав три дні);
– Спиридонівський (розпочинався 12 грудня і тривав 2 дні) [16,с.78–79].

Час заснування Покровського ярмаркового торгу дослідниками не встановлений. Після введення у Полтавській губернії земських установ, коли за вимогою Міністерства внутрішніх справ було піддано перегляду підстави для існування усіх фактично відкритих у губернії ярмарків губернське земське зібрання 22 жовтня 1868 року серед решти цих торгів затвердило і Лубенсько–Покровський ярмарок як «утверджений з незапам'ятних часів, викликаний потребами населення, необхідний для збуту сільський виробів і такий, що сприяє розвитку промисловості й торгівлі» [7,с.8]. Саме із цього часу він згадується як трьохденний ярмарковий торг, який щороку починається 30 вересня, хоча насправді тривав чотири дні. Так, у 1868 році Лубенсько–Покровський ярмарковий торг розпочався 28 вересня у суботу, а закінчився 2 жовтня у вівторок.

Участь у ярмарках брали переважно жителі навколишніх сіл і міст, дрібна шляхта, купці та козаки, а подекуди й іноземні торгівці. Продавців на Лубенсько–Покровському ярмарковому торзі можна умовно розділити на такі типи:

– одні із них одночасно були і продавцями, і покупцями, або більшої частини, або усього товару;
– інші були перекупниками товару на місці його виробництва і потім збували його на ярмарку чи в інших місцях торгівлі;
– продавці, які приїжджали на ярмарок узагалі без товарів і скуповували продукцію на місці та потім перепродували її учасникам ярмаркового торгу.

Таким чином, ми бачимо, що ці відомості є вкрай важливими для дослідження ярмаркових субкультур на українських ярмаркових торгах та соціального складу їх учасників.

Як справедливо зазначається у науковій розвідці Я.Забєло «Опыт изслъдования украинскихъ крестьянскихъ ярмарокъ. Описаніе Лубенской покровской ярмарки 28 сентября – 2 октября 1891 г.», багато незаможних людей приходили на ярмарки пішки. Інколи так на ярмаркові торги потрапляли і самі купці. Окрім того, на ярмарках України (що у кінці XIX – на початку XX ст. входила до складу Російської імперії. – А.С.) та країн Західної Європи були баришники (продавці коней), прасоли (переважно торгівці рибою та сіллю, яких іноді іменували ходебщиками, бо вони носили за спиною великий мішок, що називався ходай; були скупники однорідних товарів у великих обсягах, їх цікавили пух, перо, кінський волос, віск, насіння (даний вид народного промислу називали подеколи шибайним); щетинники (торгівці дрібним крамом); гуртівники (торгували оптом); перекупні (дрібні крамарі); фурщики (власники возів–фур, яким селяни доручали продаж своїх товарів) та інші скупники товарів. Також на ярмарках Полтавської губернії зустрічались так звані «кулаки» (Даний термін є самоназвою цієї ярмаркової субкультури. – А.С.) – дрібні торгівці, які виступали у якості посередників у торгівлі між самими селянами, що продавали різноманітні товари сільськогосподарського та дрібного виробництва. За посередницьку діяльність «кулаки» отримували по 10–15 копійок прибутку і таким способом за увесь період ярмаркування заробляли чистий дохід у розмірі від до 5 рублів кожен. Імовірно, що таких посередників на українських ярмарках у Російській імперії та Польській державі було за неофіційними даними набагато більше, що у свою чергу пояснювалося небажанням представників цієї ярмаркової субкультури потрапляти на очі регістраторам або ж приховуванням своєї професії [7,с.9]. Стосовно стратифікації решти ярмаркувальників варто зауважити, що «… «гуртівниками» називали оптових торговців, а «перекупнями» – дрібних крамарів. Також виокремлюють ще й «перекупок» та «перепродух», баб–»сидух», «фурщиків» – володарів возів–»фур», яким селяни доручали продаж своїх виробів. В Україні як промисел торгівлі дрібним крамом, так і прасольський товар називали подекуди «шибайним». Мандрівних же торговців–»прасолів» іменували «ходебщиками» (ці сердеги носили за спиною «хожай» – великий мішок)». Таким чином, ми можемо стверджувати, що ярмаркові торги мали досить складну соціальну стратифікацію, яка потребує подальшого наукового аналізу з боку історичної науки, а торгівельні посередники «кулаки» були попередниками сучасних біржових дилерів та брокерів («биків» і «ведмедів»), оскільки функції, які вони виконували у XIX – на початку XX століть, співпадають із тим обсягом і видами діяльності, що виконують нинішні біржові посередники.

Потрібно зауважити, що на ярмарки приїжджали переважно жителі навколишніх сіл та міст. Шляхта і купці, козаки і селяни звозили на ці торги хліб, крупи, рибу, віск, мед, прядиво, худобу, шкури тварин, сіно, сільськогосподарську продукцію і вироби хатнього ремесла [16,с.39]. Основними споживачами переважно були міщани. Купці скуповували велику кількість зерна, худоби, інших товарів із метою вигідного перепродажу у інших містах чи на тому самому ярмарку. Великим попитом користувалася зброя, яку виробляли або українські майстри, або завозили іноземні торгівці [16,с.82].

У процесі наукового аналізу стародруків із відділу рідкісних видань Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка та Державного архіву Полтавської області при проведенні дослідження нам не вдалося встановити точної кількості посередників, товарів і прибутків від ярмаркування, оскільки свідчення про ярмаркові торги збиралися поліцією лише по завершенню того чи іншого ярмарку з метою підбити підсумки від проданого товару і визначити обсяги прибутку, але у останні дні роботи ярмарку на торгах залишалися лише одні балагани [16,с.40]. Таким чином, ми бачимо, що значна частина прибутків з ярмаркування «зслизали» від реєстрації у поліції. Із цього приводу дослідник Я.Забєло слушно зауважує, що купці, які залишалися наприкінці діяльності ярмарку і були опитані поліцією, намагалися у своїх показаннях зменшувати кількість привезеного і проданого товару, побоюючись при цьому сплати підвищеної ставки податків до державної казни [7,с.11]. Отже, можна стверджувати, що праця Я.Забєло «Опыт изслъдования украинскихъ крестьянскихъ ярмарокъ. Описаніе Лубенской покровской ярмарки 28 сентября – 2 октября 1891 г.» дає нам відомості про стан розвитку злочинності, наявності тіньового капіталу та розвитку тіньової економіки на ярмаркових торгах Полтавської губернії у XIX – на початку XX століття.

Дослідник Я.Забєло в аналізованій нами науковій розвідці слушно зауважує, що Лубенсько–Покровський ярмарок класифіковано як селянський було неправомірно. На підтвердження своєї гіпотези дослідник висуває у якості аргументу те, що на цьому ярмарку торгували і купували товари не лише селяни, але і козаки, містяни та представники інших суспільних прошарків тогочасного українського населення. Серед товарів були книги, поставкою яких на цей ярмарковий торг займалися компанії Губанова, Ситіна та Прєснова, видавництво Києво–Печерської лаври, а також купці із Лубен і Чернігова. Загальна вартість усієї цієї продукції, привезеної на ярмарок, становила 150 рублів. Книги, доставлені для продажу на Лубенсько–Покровський ярмарковий торг, були написані на проблеми статистики, топографії, кліматології, історії та археології [7,с.514–515]. Таким чином, можна стверджувати, що продаж книг на відповідну тематику свідчить про розвиток таких наук як статистика, топографія, кліматологія, історія, географія.

Потрібно зауважити, що науковий аналіз діяльності Лубенського сільського ярмарку, який діяв у XIX столітті у Полтавській губернії подано у праці «Сільський ярмарок на Лубенщині. (З сільського життя XVIII ст. Збірник Харківського історико–філологічного товариства, виданий на пошану проф. М.Сумцова)» під авторством дослідника В.Милорадовича [8]. Дослідник зауважує, що у цьому ярмарковому торгу брали участь селяни із навколишніх сіл і інших населених пунктів, а серед асортименту товарів були різні види сільськогосподарської продукції та ремісничі вироби, необхідні для ведення селянами їхнього господарства та задоволення найелементарніших побутових потреб їхніх родин [8,с.1–6].

Переважаючим способом доставки товарів на полтавські ярмарки був гужовий транспорт, при чому не лише із навколишніх повітів, але і з доволі таки віддалених міст та сіл. Для прикладу можна назвати населені пункти Чернігівської, Харківської та Курської губерній колишньої Російської імперії. Крім того, гужовий транспорт переважав у доставці товарів на ярмарок на ще більші відстані, незважаючи на те, що на той час уже доволі успішно функціонували залізничні шляхи, вони не могли витіснити знаменитого чумацького промислу. Саме гужовим транспортом на Лубенсько–Покровський ярмарок здійснювалися поставки солі із Криму, а риби – із Дону. Стосовно доставки товарів на Сорочинський ярмарок, то М.Гоголь зазначає з цього приводу наступне: «Одиноко в стороне тащился на истомленных волах воз, наваленный мешками, пенькою, полотном и разною домашнею поклажею, за которым брел, в чистой полотняной рубашке и запачканных полотняных шароварах, его хозяин» [16,с.40]. (Хоча брати до уваги матеріали художніх творів вітчизняних та закордонних

письменників історикам при проведенні ними наукових досліджень потрібно украй обережно. Це пояснюється тим, що письменники не використовують історичних документів та намагаються у своїх творах передати духовну, моральну сторону життя населення, соціально–побутові проблеми суспільства на тому чи іншому історичному етапі, використовуючи для цього різні літературні прийоми, власні домисли та народні перекази, легенди, думи, пісні. – А.С.).

У торгівельних рядах українських ярмарків були гори товарів і не було такої речі, якої не можна було б придбати на цьому торгу [16,с.40].

Важливим предметом торгівлі на ярмарках була сіль. Вона поставлялася із Галичини, Покуття (містечко Коломия) і Північного Причорномор'я на всі українські ярмаркові торги та за кордон. Відповідно до цього роду товару виділяється і певний прошарок купців сіллю, яких називали солениками, а пізніше – чумаками і коломийцями (коломійцями, коломойцями). З подальшим розвитком ярмаркової справи найбагатші торгівці сіллю монополізували цю торгівлю [16,с.40–41].

Щотижневі торги проходили переважно у понеділок і в п'ятницю, де торгували продуктами харчування, сільськогосподарською сировиною, ремісничими виробами. Асортимент товарів дає можливість нам стверджувати, що українські землі XIX – початку XX століть мали певну господарську спеціалізацію. Так, у містечку Опішне на Лівобережжі торгували, крім так званого «красного товару» і продуктів харчування [16,с.41], дерев'яним, глиняним та скляним посудом; у Глухові, Конотопі, Борзні – хлібом; у Полтаві, Ромнах, Ніжині – тютюном; у прикарпатському містечку Лисець – шкіряними виробами; у Бережанах – вовною і полотном; на торгах і базарах Заліщиків і Збаража – зерном, а у Львові – худобою. Усі торгівельні операції відбувалися просто неба. Приїжджі купці і селяни продавали товари безпосередньо з возів, підвод та маж, а міські ремісники – у ятках, які ставили у відведених магістратом місцях. Міська влада суворо і ретельно стежила за якістю продукції і тим, аби продукти харчування потрапляли передусім до міщан, а не до перекупників–кулаків. Як у країнах Західної Європи, так і на території українських земель були суворі обмеження щодо ведення торгівлі ремісниками, що не належали до цехових організацій. За місце на ярмаркових площах міська влада брала певну плату, яка не була постійною і однаковою для усіх міст, а залежала виключно від виду товару [16,с.41].

На ярмарки приїжджали купці з різних куточків не лише з українських земель, але й з ряду країн Центральної та Західної Європи. Арабський мандрівник, що побував в Україні у 1654–1656 рр., писав із цього приводу наступне: «У козацькій країні ярмарки відбуваються безперервно, від початку до кінця року, кожного свята, кожної пори року буває ярмарок у тому чи іншому місці» [16,с.41]. На ярмаркових торгах не лише продавали різні види промислових і сільськогосподарських товарів, але й укладали торгівельні угоди загальнонаціонального і міжнародного економічного значення, метою яких була поставка чи виробництво тих чи інших промислових і сільськогосподарських товарів. Значного поширення та розвитку набуває і оптова торгівля сільськогосподарськими та промисловими товарами. Спочатку ярмаркові торги мали суто економічне значення і лише з часом набули певної спеціалізації у залежності від тої продукції, якою на них торгували купці. Так, відомо, що на ярмарках міст Тернопіль і Броди торгували кіньми, а у Станіславі та Чернівцях – полотном і худобою. Ярмаркова торгівля, часті переїзди купців із одного міста в інше, пожвавлювали взаємообмін між різними регіонами сучасної Української держави, а торгівельні шляхи поєднували найвіддаленіші території. Внутрішній ринок України поступово набував загальнонаціонального характеру [16,с.41].

Ще одним джерелом для дослідження ярмарків кінця XIX – початку XX століття у Полтавській губернії є публікація «Базар–гулянье в Полтаве / под. заглавиемъ «Сорочинскый ярмарок»«, який зберігається у відділі рідкісних видань Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Цінність даного видання полягає у тому, що в ньому містяться дані про дійство під назвою Базар–гуляння у Полтавському міському саду, яке відбулося 22 серпня 1904 року у Полтавській губернії, а прибутки від його проведення було передано у фонд будівництва школи імені Івана Петровича Котляревського. Цей захід був справді масовим народним гулянням у місті Полтаві. Ряд господарських возів стояли із припіднятими голоблями. До цих возів і підвод були прив'язані коні та воли, які їли сіно. Під возом лежав, відпочиваючи селянин, що приїхав поярмаркувати. Під наступним возом лежав інший поважний

господар, який поволі покурював свою люльку. Ці вози, власне кажучи, займали всю вхідну алею міського саду. Територія міського саду у місті Полтаві перетворилася на ярмаркову площу із балаганами та торгівельними рядами. Серед товарів можна було зустріти горшки, кавуни, бакалійні та галантерейні товари, горілку, пиво, мед і варенуху [1,с.92–93]. Таким чином, можна стверджувати, що даний масовий захід Базар–гулянь був прототипом сучасного Національного Сорочинського ярмарку, який із другої половини XX століття щороку проводиться як масовий театралізований торг у селищі Великі Сорочинці Миргородського району Полтавської області.

Ще одним важливим джерелом з цілої низки стародруків, які містяться у відділі рідкісних видань Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, є наукова розвідка «Пречистинская ярмарка въ с. Васильевка (с. Яновщинъ Н.В. Гоголя) Полтавского уезда. 6–8 сентября 1901 года: опит статистического изследования съ изложеніем метода описанія» під редакцією О.Рклицького [14], де містяться відомості про те, що на Пречистенському ярмарку, який проводився у селі Василівці (Яновщині, де народився М.Гоголь) з 6 по 8 вересня 1901 року, серед переліку товарів були такі: худоба, коні, продукти лісорубства (дрова), хліб у зернах, борошно, зерна олійних рослин (конопля та ін.), сіно, овес, кавуни, соняшники, картопля, огірки, цибуля, часник, груші, яблука, сливи, горіхи, мед, віск, вощина, сіно, масло, сало, щетина, поросята, смушки (сирі), вовна (шерсть), шкіри, кури, гуси, качки, індики, яйця, солена риба, сало, дьоготь, сіль, крейда, вапно, шорні і залізні вироби, ікони, картини, полотно, сукно, плахти, взуття, одяг, шапки, картузи, гончарні вироби, булки, бублики, печений хліб та пряники, які були доставлені із Миргородського, Полтавського та Зіньківського повітів [14,с.15–17].

Велику наукову вагу для дослідження ярмаркової торгівлі XIX – початку XX століття має праця, видана завідуючим Секцією Полтавського Губстатбюро (Секція Полтавського Губернського статистичного бюро. – А.С.) Д.Соловей «Решетиловская ярмарка 12–14 октября 1923 г. Статистическое исследование», оскільки у ній подаються не лише статистичні дані ярмаркових переписів товарів та цін на них, але і приклади карток, за якими проводилися переписи самих ярмаркуючих – селян, скупників, перекупників, купців [13]. Приводом для опису Решетилівського ярмарку послугували зміни в економіці Полтавщини, яка після розпаду Російської імперії увійшла до складу Радянського Союзу. На початку праці подається короткий науковий аналіз історіографії, присвяченої ярмарковій торгівлі Полтавської губернії. У праці Д.Солов'я наголошується, що Решетилівський ярмарок спеціалізувався на торгівлі чорними смушками досить хорошої якості, за якими свого часу приїжджали не лише купці із Російської імперії, але і угорські, греки та молдавани, а для підтвердження автором наводяться дані досліджень І.Аксакова [13,с.7]. Як справедливо зазначає Д.Соловей у своїй праці «Решетиловская ярмарка 12–14 октября 1923 г. Статистическое исследование», Решетилівка «… со своей околицей в пятдесятые годы минувшего столетия была наибольшим на Полтавщине продуцентом смушков» [13]. Окрім чорних смушок на Решетилівському ярмарку продавали у значних кількостях хліб та яйця. Дослідник Д.Соловей зазначає, що у Решетилівці до революції 1917 року діяли також і щоденні базари, які збереглися і до початку 20–х років 20 століття, а окрім необробленої сільськогосподарської продукції тут торгували ще й різними промисловими товарами [13,с.11] та книгами [13,с.37]. Слід зауважити, що книги продавали лише кілька окремих торгівців, а книжкова торгівля на Решетилівському ярмарку жодним чином не була організована. Досить цікавим є опис ярмаркових розваг у Решетилівці, серед яких названо карусель [13,с.32]. Дослідник Д.Соловей зазначає цікавий випадок наступного змісту, який стався на Решетилівському ярмарку: «Тут стоит, например, упомянуть об одном очень характерном случае, который произошел на второй день и произвел неотразимое и гнетущее впечатление на весь наш отряд. Крестьянин приехал на ярмарку парою прекрасных волов и, быстро продавши их перекупщику за 35, 000 руб., оставил на возу своих домочадцев и побежал платить налог. Пока он возвратился, перекупщик, на глазах регистраторов и тех домочадцев, что остались на возу, перепродал волы за 75, 000 руб., даже не отвязавши их от крестьянского воза. Когда селянин возвратился и ему рассказали обо всем, он только ударил себя руками об полы и через силу промолвил:

– «Ну, вже нехай!.. однаково завтра довелося б мені удвічі платити!..»« [13,с.19].

У цьому статистичному дослідженні, присвяченому Решетилівському ярмарковому торгу, подається неоціненно важлива динаміка даних перепису усіх видів товарів та цін на них за всі дні проведення ярмарку, усіх категорій учасників–торгівців та спеціально розроблені картки для реєстрації і перепису скупників [13].

Таким чином, ми можемо стверджувати, що праця «Решетиловская ярмарка 12–14 октября 1923 г. Статистическое исследование» Д.Солов'я дає нам найповніші і найдостовірніші матеріали для проведення дослідження на прикладі одного ярмарку Полтавської губернії XIX – початку XX століття.

Завершальним, але найголовнішим виданням серед проаналізованих нами наукових розвідок, для дослідження ярмаркової торгівлі Полтавської губернії у XIX – на початку XX століття має стародрук «Список ярмарок, существующихъ въ Полтавской губернии на 2–е июля 1904 г.: Общий характеръ ярмарочной торговки в Полтавской губернии (видами товаров)», який зберігається у відділі рідкісних видань Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Ця наукова розвідка виконана у вигляді переліку усіх ярмаркових торгів, що проводилися на території сучасної Полтавщини у різні історичні періоди та списком населених пунктів, де вони проводилися [17]. Головна цінність цього видання полягає у тому, що дослідник ярмаркової торгівлі на Полтавщині знатиме, які саме ярмарки йому потрібно буде досліджувати і архівні матеріали яких періодів необхідно шукати.

Невблаганний хід природного економічного процесу призвів до ліквідації Іллінського, Сорочинського та інших ярмарків Полтавщини. Цьому сприяли також революція та громадянська війна, нехтування більшовиками об'єктивними економічними законами під час проведення політики «воєнного комунізму» в Україні та інших країнах колишнього Радянського Союзу. У 1924 році було вирішено відновити роботу Іллінського ярмарку, але він пропрацював лише два роки. Дещо покращило ситуацію та умови функціонування українських ярмарків запровадження більшовиками нової економічної політики (НЕПу). Колективізація і супутній їй голодомор, які проводилися в Україні, перетворили українського вільного селянина–господаря на слухняного колгоспника. У період входження України до складу колишнього Радянського Союзу в усіх радянських республіках мала місце державна планова економіка, що спричинило непотрібність вільного ринку та відповідних йому економічних відносин, а, отже, і ярмарки поволі починають припиняти своє тривале і споконвічне функціонування. Директор Національного Сорочинського ярмарку С.Свищева стверджує, що на кінець XIX століття в Україні діяло близько 1200 ярмаркових торгів, які були невід'ємною складовою української економіки та культурного життя нашого народу [15,с.161], на тривалий період – майже півстоліття – це досягнення було викреслене з культуротворчих процесів.

Серед найближчих перспектив дослідження ярмаркової торгівлі на українських землях ми визначили наступні: аналіз витоків, процесу становлення та періодизації ярмаркової торгівлі на українських землях; дослідження наукового доробку полтавського ученого Івана Павловського; історіографічний аналіз праць Едварда Руліковського та інших польських дослідників, праці яких присвячено проблемам ярмаркової торгівлі; дослідження нормативних та контркультурних ярмаркових субкультур на українських ярмарках; роль ярмаркової торгівлі в урбанізаційних процесах та зовнішньоекономічних зв'язках країн Центрально–Східної Європи на етапі раннього нового часу; історіографічний аналіз ярмаркової торгівлі у працях російських і вітчизняних дослідників XIX – початку XX ст., радянських та сучасних українських істориків, краєзнавців, економістів, культурологів, етнографів.

Список використаних джерел

1. Базар–гулянье в Полтаве / под. заглавиемъ «Сорочинскый ярмарок» // Кіевская старина. – 1904. – Сентябрь. – С.92–96.

2. Борисенко В.Й. Соціально–економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – Київ: Наукова думка, 1986. – 263 с.

3. Группы и статуэтки на Ильинской ярмарке в Полтаве // Киевская старина. – 1903. – №9. – С.124.

4. Грушевський М.С. Історія України–Руси: В 11 т., 12 кн. / [Електронний ресурс] // Режим доступу http://litopys.org.ua/

5. Грушевський М.С. Історія України–Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол. П.С. Сохань (голова) та ін. – Київ: Наукова думка, 1991. – Т.6. – 680 с.

6. Жук В.Н. Іллінський ярмарок // Директорська пошта. – 2000. – №1. – С.7–8.
7. Забело Я.П. Опыт изслъдования украинскихъ крестьянскихъ ярмарокъ. Описаніе Лубенской покровской ярмарки 28 сентября–2 октября 1891 г. Составил Я.П. Забъло. Издано под. редакціей Н.Г. Кулябко–Корецкаго. – Полтава: Типо–литографія И.А. Дохмана, Александровская улица, домъ Варшавскиъ, 1892. – 34 с.
8. Милорадович В.П. Сільський ярмарок на Лубенщині. (З сільського життя XVIII ст. Збірник Харківського історико–філологічного товариства, виданий в пошану проф. М.Сумцова). – Харків, 1909. – 7 с.
9. Незбудій О. Екатеринославская, Коренная, Ильинская (в Полтаве) ярмарки 1861 г. // Основа. – 1862. – Березіль. – С.94–99.
10. Незбудій О. Изъ г. Ромна (Полтавской губернии) (5.03.1861): Маслянская роменская ярмарка // Основа. – 1861. – Май. – С.64–65.
11. Николайчик Ф. Ильинская ярмарка в период ее существования в гор. Ромнах. – Вып. 3. – С.17–105.
12. Павловский И.Ф. К вопросу о переводе Ильинской ярмарки из Ромен в Полтаву. – Вып. 5. – С.10–19.
13. Решетиловская ярмарка 12–14 октября 1923 г. Статистическое исследование / Составил завед. Секцией Полтавского Губстатбюро Д.Ф. Соловей. – Полтава, 1924. – 90 с.
14. Рклицкій А.В. Пречистенская ярмарка въ с. Васильевка (с. Яновщинъ Н.В. Гоголя) Полтавского уезда. 6–8 сентября 1901 года: Опытъ статистического исследования съ изложеніем метода описанія. – Полтава, 1904. – 76 с.
15. Свищева С. Сорочинський ярмарок: історія та відродження // Зб. наук. праць Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Серія «Педагогічні науки». – Випуск 6 (53). – Полтава, 2006. – С.167–171.
16. Скоряк А.Г. Український ярмарок: соціально–економічне явище і субкультурний феномен [Текст]: наукова розвідка / А.Г. Скоряк. – Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс». – 2011. – 146 с.
17. Список ярмарок, существующихвъ Полтавской губернии на 2–е июля 1904 г.: Общий характеръ ярмарочной торговли в Полтавской губернии (видами товаров). – Полтава: Тип. Л.Фишбегр, 1904. – 158 с.
18. Юрченко В.О. Ярмарок у системі традиційної культури українців (друга половина XIX – початок XX ст.). – Автореф. дис. … кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.05. – Етнологія. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2009. – 19 с.
19. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Редкол.: П.С. Сохань (відп. ред.) та ін. – Київ: Наукова думка, 1990–1991. – Т.1. – 1990. – 592 с.

Скоряк А.Г. Историографический анализ ярмаркования Полтавской губернии
Сделана попытка выделить главные особенности ярмарочной торговли Полтавской губернии в XIX – начале XX веков путем историографического анализа материалов исследований, которые хранятся в отделе редких изданий Полтавского национального педагогического университета имени В.Г. Короленко и Государственном архиве Полтавской области.
Ключевые слова: *ярмарка, Полтавская губерния, отдел редких изданий, Государственный архив Полтавской области.*

Skoryak, A.G. Historiografical analysis features of fair trade of Poltava province
The author makes an attempt to highlight the main features of fair trade of Poltava province in the nineteenth – early twentieth centuries by historiografical analysis of the research contained in the department of rare books from Poltava National Pedagogical University named after V.G. Korolenko and of State Archive of Poltava region.
Key words: *fair, Poltava province, department of rare books, the State Archive of Poltava region.*

УДК 34:94(47+57)

Шаравара Т.О.

Зарубіжна історіографія про витоки судових реформ 1864 р. в Російській імперії

Досліджено погляди представників західноєвропейської та американської (США) історіографії на передумови, рушійні сили та значення судових реформ, започаткованих у 1864 р. в Російській імперії. Проаналізовано рівень західноєвропейського впливу на розвиток російської правової думки.

Ключові слова*: судова реформа 1864 р., німецька «історична школа», освічена ліберальна бюрократія, судова контрреформа, судочинство, правова система.*

Еволюція правової думки в Російській імперії на принципово новому рівні почалася з XVIII ст., коли самодержавство стало на шлях часткового запозичення окремих інституціональних форм правління Заходу. Модернізація правових інститутів поглибилася за часів діяльності М.М. Сперанського, який працював над систематизацією законодавства Російської імперії, і була певною мірою довершена Судовими реформами, розпочатими з 1864 р. Судові статути 1864 р. разом із новим цивільно–процесуальним та кримінальним законодавством започаткували систему незалежних судів, відокремлених від адміністрації. Зміст судових реформ становили: публічність та гласність судових засідань, принцип змагання сторін, запровадження суду присяжних, реформи адвокатури і прокуратури, що створювало певні гарантії для належного проведення судових процесів.

На середину XIX ст. інтелектуальна спадщина епохи Просвітництва та ідея природного права вже втратили свою актуальність. Їх витіснили засади німецького ідеалізму, постулати «історичної школи» Ф.Савіньї. З погляду засновників «історичної школи» Ф.Савіньї, Г.Гуго, Г.Пухти, право проходить три стадії розвитку: на першій – відбувається спонтанне, неусвідомлене сприйняття правових норм; на другій – право формують учені, юристи й пристосовують його до нових суспільних порядків; на третій – починається кодифікація права [1]. Ідеї еволюції норм права, культивовані засновниками «історичної школи» Німеччини, знайшли широку підтримку в європейському суспільстві, прихильників серед провідних представників буржуазії, набули поширення і в Росії. У Німеччину, до Ф.Савіньї, з метою поглиблення знань і перейняття правового досвіду все частіше відряджали російських професорів. Ця подія знайшла висвітлення в західноєвропейській історіографії й активізувала наукову дискусію щодо розвитку правових начал та правової системи в Росії на предмет правових запозичень з Європи.

Зважаючи на численну джерельну базу проблеми, що містить дискусійні оцінки передумов, першопричин, рушійних сил і наслідків судових реформ, започаткованих 1864 р. у Російській імперії, ставимо за мету дати аналіз західноєвропейській історіографії, окреслити малодосліджені нею питання.

Питання передумов, рушійних сил та соціальної трансформації російського суспільства напередодні судових реформ другої половин XIX ст. у західноєвропейській та американській історіографії є домінуючими. На відміну від позиції російських дослідників XIX ст., які завелику увагу приділяли постаті царя–реформатора Олександра II і вказували на визначну його роль у процесі проведення судових реформ в Росії, європейські історики XX ст. називають головним ініціатором та рушієм судових реформ окремий суспільний прошарок – освічену, ліберально налаштовану бюрократію.

У 1950–х рр. в західноєвропейській та американській (США) історіографії утвердилася ідея згідно з якою, зміни в системі судочинства та судоустрою Російської імперії стали можливими завдяки активній участі освіченої бюрократії. В.Леонтович та Г.Фішер доводили, що ліберальні бюрократи, які належали до когорти «західників», прагнули зблизити Європу і Росію з тією метою, щоб остання стала на шлях прогресу.

Учені вказали, що основною рисою нової бюрократії була лояльність до самодержавства загалом та династії Романових зокрема. Історики вивчили способи впливу чиновників на монарші кола, вказали на готовність освічених, ліберально налаштованих представників бюрократичних кіл, працювати психологічно та інтелектуально, задля реформування режиму зсередини. Як вони зазначають, тогочасні ідеї чиновників–лібералів, земських активістів, представників інтелектуальних ліберальних дворянських кіл часто збігалися, проте вони так і не змогли стати союзниками [2;3].

Вивчення специфіки розвитку юридичної думки в Росії напередодні судових реформ 1864 р. належить Р.Лінкольну та Р.Уортману, які вважають, що Ф.Савіньї не мав визначального впливу на формування російської правової думки. Зокрема, Р.Лінкольн наголошує на домінуючій ролі в процесі розробки судових реформ освіченої російської бюрократії. Він доводить, що Олександр II не прогнозував наслідки реформ для суспільства та не усвідомлював глибини можливих суспільних зрушень, зрештою, підписуючи документ, він до кінця не розумів під чим ставить підпис [4].

На думку Р.Уортмана, усі нововведення в судовій сфері стали заслугою молодих чиновників–юристів, приналежних до еліти державної бюрократії. Їхні ідеї втілювалися завдяки підтримці прогресивних діячів монаршого походження, зокрема, великого князя Костянтина Миколайовича. Вони швидко просувалися кар'єрними сходами, брали участь у розробці основних засад судової реформи. Отже, як зазначає Р.Уортман, генезис судових реформ варто шукати у вищих ешелонах влади, у позитивній динаміці розвитку бюрократії [5].

Історіографію передумов та рушійних сил судових реформ поповнила низка вичерпних досліджень У.М. Пінтнера. Учений дослідив процес формування освіченої ліберальної бюрократії. З його погляду, перед тим, як ініціювати реформи, бюрократія еволюціонувала від розрізненого цивільного чиновництва до сформованої соціальної категорії – напівспадкового класу державних службовців, що залежали від держави в майновому плані та плані престижу й не мали землі [6;7].

Передусім необхідно вказати, що ідея ключової ролі освіченої бюрократії у процесі модернізації російського суспільства домінує у працях американських (США) та західноєвропейських істориків, зокрема, й стосовно решти реформ другої половини XIX ст. Наприклад, Т.Тарновскі та Р.Уортман на підтвердження своєї позиції наводять той факт, що в Росії було створено Імператорське училище правознавства – спеціальний заклад з підготовки державних службовців для Сенату й Міністерства юстиції. Викладацький склад для роботи в Імператорському училищі готували за кордоном, тож вихідці з нього були професіональними юристами, а відомі головні ідеї правових систем Заходу вони розвивали і втілювали в Росії.

Вплив західноєвропейської правової думки на процеси трансформації судової системи в Росії всебічно висвітлено в історіографії. Окремі представники Оксфордського університету доводили, що царське самодержавство, з притаманною йому гіпертрофією державної влади та загальною пасивністю суспільства, гальмували проникнення в Росію західноєвропейської правової традиції, заснованої на принципах римського права. Через це Росії і не вдалося створити демократичної політичної системи, яка б відповідала західній моделі демократії. Як зазначає А.Уолік, у той час, коли в західноєвропейському суспільстві панувала ідея незалежного існування законів від політики та домінування над нею, – у Росії XIX ст. урядові кола консервували анахронізми [8].

Шляхом порівняння правових систем провідних країн Європи й Росії окремим представникам західноєвропейської історіографії вдалося глибше розкрити це питання. Дослідники вказали на те, що російське суспільство чимало нового запозичувало із західних правових систем, особливо це посилилося за часів Катерини II, яка прагнула зі своїм оточенням відповідати поширеній в тогочасному суспільстві ідеї «освіченої монархії», інакше не могло й бути, оскільки це країни одного Євразійського континенту [9].

Досить критично оцінили рівень розвитку судової системи Російської імперії дореформених часів Д.Хаммер та М.Райфф. Гостро критикуючи інститути влади імперії, вони обстоюють позицію, згідно з якою в Росії лише після реформ започаткованих 1864 р. з'явилася система офіційних норм та інститутів, юриспруденція – як напрям

наукової думки і професійні юристи. Усі існуючі правові інститути дореформеного часу вони називають рудиментами, які не мали інтелектуальної та політичної ваги, не були щонайменше аналогічні західноєвропейським [10;11].

В історичних працях узагальнюючого характеру простежуються аналогічні оцінки. Європейські історики вважають, що Росія не могла уникнути правових запозичень з Європи ще й з тієї причини, що рівень розвитку буржуазних відносин вимагав систематизації правових норм, правової стабільності для представників промислових кіл, а їх цілком влаштовували окремі європейські правові цінності [12;13]. Ці погляди поділяє Р.Так. Автор вказує, що російські реформатори відкинули концепцію природного права як систему обмежень накладену державою на суспільство, заради блага всіх його членів. Вони взяли за основу західну ліберальну концепцію природних прав особистості, які мають бути захищені законом заради блага самої особистості [14].

Порівнюючи прусську та російську монархії початку XIX ст. Х.Розенберг зазначає, що притаманне цим державам адміністративне право ніяким чином не захищало їхніх підданих від свавільних наказів, оскільки його основною функцією був примус до слухняності, а не захист особистих чи громадянських прав. З огляду на те, що соціальна еволюція поставила на порядок денний захист особистих немайнових прав особи, Російській імперії довелося провести модернізацію законодавства та судові реформи [15].

С.Кучеров вказує, що уряди розвинених країн Європи почали відмовлятися від недосконалої системи судочинства і значно раніше, ніж правлячі кола Російської імперії, усвідомили необхідність систематизації законодавства, шляхом розмежування суду й адміністрації. Зокрема, Франція провела докорінні реформи на межі XVIII–XIX ст., Німеччина – після 1848 р., а Росія – лише 1864 р. Серед недоліків дореформеної судової системи Російської імперії дослідник виокремлює: визнання власної вини обвинуваченим як найкращого доказу; упереджене ставлення суддів до показів свідків, яке залежало від статі (особливо жінок), соціального статусу чи наявної освіти останніх. Як зазначає автор, у дореформеній Росії було безліч можливостей для тиску, підкупів, хабарництва, зловживань владою, корупції та порушень законності [16].

Необхідно підкреслити, що така наукова позиція набула поширення в історіографії з середини XX ст. і підтримується сьогодні представниками різних наукових зарубіжних шкіл. Зокрема, Теодор Тарановскі наголошує на тому, що до судових реформ царська Росія була «традиційною поліцейською державою, різновидом секуляризованої абсолютної монархії, в основі якої лежало природне право, що давало монарху владу над підданими з метою забезпечення загального блага. Монархічне право було правом примусовим, іноді навіть таємним. Його першооснова – указ соверена» [17,с.302]. Дослідник доводить, що відсутність в Російській імперії систематизованого законодавства до XIX ст. та нездатність монархів створити надійну систему інститутів влади і підготованого бюрократичного апарату призвели до негативних наслідків. Слуги самодержця, як особисті його представники відчували «смак» державної влади, а тому чинили сваволю на місцях. Російські судово–адміністративні органи в організаційному, процесуальному та професійному сенсі не відповідали вимогам часу. Складна судова система для різних соціальних прошарків мала безліч інстанцій, у яких розглядалися судові справи десятиліттями. «Усе це посилювалося корумпованістю та некомпетентністю поліції. Місцеві судді вміли лише читати й писати, і навіть в Сенаті лише окремі з них мали юридичну освіту» [17,с.304]. Він же наголошує на тому, що російське дореформене суспільство не могло самотужки сформувати когорту «реформаторів». Отже, дослідник вважає, що запозичення з Заходу відіграли вирішальну роль у становленні правової системи в Росії. Т.Тарановскі наразі вважає нагальним визначення цілей та прагнень російських реформаторських кіл і насамкінець ступені міцності та тривалості реформ. Питання під таким кутом зору не ставив жоден історик; в основному інтерес більшості вчених привертали причини, хід та наслідки реформи, її складові, процеси боротьби та протидії їй. Рівень укорінення нововведень у російському суспільстві не викликав інтересу в решти істориків. Головним позитивним наслідком реформи Т.Тарановскі називає появу обмеженої законом бюрократії, що служила вже не тільки короні, а й суспільству загалом.

Окремі аспекти судових контрреформ були висвітлені в дослідженнях Т.Тарановскі [18] та У.Вагнера [19]. Якщо радянські історики наголошували на бажанні царизму знищити основи «судової реформи» (всі зрушення в судовій системі радянські вчені підвели під одне поняття «судова реформа»), то названі науковці висловлюють протилежний погляд і доводять, що царський уряд не мав на меті знищувати базові принципи судових реформ. Доказом, на їхню думку, є факт блокування урядом плану проведення судових контрреформ за авторством М.В. Муравйова. Дослідники зазначають, що російський уряд обмежував судочинство тільки в тих випадках, коли питання стосувалися самодержавства та зачіпали його інтереси. Водночас, застосовуючи термін «судова контрреформа», вчені не розкривають усіх складових його змісту, а переважно акцентують увагу на введенні 1889 р. посади начальника поліцейського округу, наділеного як судовою, так і адміністративною владою. Цей факт, на їхню думку, є головною складовою контрреформи, оскільки він порушував принцип розподілу виконавчої та судової влади. На визначенні хронологічних рамок контрреформ побіжно зупиняється Т.Тарановскі, фактично окреслюючи їх кінцем 1880–х рр. [18]. Необхідно зазначити, що проблематика судових контрреформ не знайшла повного висвітлення в західноєвропейській та американській (США) історіографії. Насамперед історики оминули увагою: утиски адвокатури, знищення адвокатського самоврядування в особі рад присяжних повірених, ліквідацію публічності судових процесів та ін.

Наслідки модернізації судової системи усебічно розкриті у низці праць М.Цефтела. До недоліків пореформеного часу автор відносить: становий підхід до розгляду судових справ селян, збереження волосних судів та неможливість захистити майнові права, порушені чиновником. Попри це він наголошує і на позитивних сторонах проведених судових реформ – суттєвому покращенні системи захисту цивільних прав [20]. Учений зазначає, що реформа сприяла зміцненню прав особи та культивувала поняття «громадянські права», поклала початок конституціональним ідеям, що швидко поширилися суспільством [21].

Проаналізовані джерела дозволяють зробити наступні висновки. Інтерес істориків різних європейських шкіл у другій половині XX ст. викликали питання рушійних сил судових реформ, започаткованих 1864 р. у Російській імперії та західноєвропейських правових впливів на процес розвитку і оновлення російської судової системи. Переважна більшість дослідників вважають ініціаторами та втілювачами реформ в Росії представників освіченої, ліберально налаштованої бюрократії, тобто нової когорти молодих чиновників–юристів. Прошарок освіченої бюрократії був сформований завдяки поширенню в європейському суспільстві нових правових ідей, які запозичувала російська держава із Заходу. Питання впливу західноєвропейської правової думки на процеси трансформації судової системи в Росії знайшло всебічне висвітлення в історіографії Правові запозичення, на думку більшості західноєвропейських учених, були природнім процесом, пов'язаним з географічною близькістю Росії та Європи; тривалим процесом правової еволюції в Росії упродовж XVIII ст. і проникненням в її середовище нових правових ідей; загальним низьким рівнем правової культури населення в Російській імперії та в її судочинстві. Необхідно наголосити, що така наукова позиція набула поширення в історіографії з середини XX ст. і нині підтримується представниками різних наукових зарубіжних шкіл. Праці західноєвропейських та американських (США) учених переважно носять загальний характер. Малодослідженими залишаються різноманітні сторони судових контрреформ та їхніх хронологічних рамок. Практично не знайшли належного висвітлення питання запровадження судових реформ в регіонах імперії, розвитку адвокатури, реформування кримінально–процесуальної системи та прокуратури.

Список використаних джерел

1. Савиньи Ф.К. О римском праве в средние века / Ф.К. Савиньи. – СПб., 1838.
2. Leontovitsch V. Geschichte des Liberalismus in Russland / V. Leontovitsch. – Frank–furt am Main, 1957.
3. Fischer G. Russian Liberalism, From Gentry to Intelligentsia / Fischer G. – Cambridge; Mass, 1958.
4. Lincoln R.B. Reform and Reaction in Russia / Lincoln R.B // Cahiers du Monde Russe et Sovietique. – 1975. – Vol. 16. – N.2. – P.171.

5. Wortman R.S. The Development of a Russia Legal Consciousness / Wortman R.S. – Chicago, 1976.
6. Pintner W.M. The Social Characteristics of the Early Nineteenth Century Russian Bureaucracy / Pintner W.M. // Slavic Review. – 1970. – Vol. 29. – N3. – P.429–443.
7. Russian Officialdom, The Bureaucratization of the Russian Society from the Seventeenth to the Twentieth Century / Ed. By W.M. Pintner, D. K. Rowney. Chapel Hill, 1980. – Ch. 8, 9.
8. Walicki A. Legal Philosophies of Russia Liberalism / Walicki A. – Oxford, 1987. – P.1–18.
9. Kaizer F.B. Zur Geschichte der russischen Justiz von Katharina II bis 1917 / Kaizer F.B. – Leiden, 1972.
10. Hammer D.P. Russia and the Roman Law / Hammer D.P. // American Slavic and East European Review – 1957. – Vol. 16. – N.1. – P.1–13.
11. Raeff M. Codification et droit en Russie imperiale. Quelques remarques comparatives / Raeff M. // Cahiers du monde russe et sovietique. – 1979. – Vol. 20. – N.1. – P.5–13.
12. Sir Bernard Pares. A history of Russia / Sir Bernard Pares. – London, 1949. – 611 p.
13. Seton–Watson H. The Decline of Imperial Russia (1855–1914) / H. Seton–Watson. – London, 1952. – 359 p.
14. Tuck R. Natural Rights Theories, Their Origin and Development / R. Tuck. – Cambridge, 1979.
15. Rosenberg H. Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy. The Prussian Experience, 1660–1815 / Rosenberg H. – Cambridge; Mass. 1958. – P.48.
16. Kucherov S. Courts, Lawjers and Trials under the Last Three Tsars / Kucherov S. – N.Y., 1953.
17. Тарновски Т. Судебная реформа и развитие политической культуры царской России / Т.Тарановски // Великие реформы в России 1856–1874 гг. [под ред. Л.Г. Захаровой, Б.Эклофа, Дж.Бушнелла]. – М.: Изд–во МГУ, 1992. – С.301–317.
18. Taranovski T. The Aborted Counter–Reform: Murav'ev Commission and the Judicial Statutes of 1864 / Taranovski T. // Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas. – 1981. – Bd. 29. – N.2. – P.161–184.
19. Wagner W.G. Tsarist Legal Policies at the End of the Nineteenth Century: A Study in Inconsistencies / Wagner W.G. // Slavonic and East European Reviev. – 1976. – Vol. 54. – N.3. – P.371–394.
20. Szeftel M. Personal Inviolability in the Legislation of the Russian Absolute Monarchy / Szeftel M. // American Slavic and East European Review. – 1958. – Vol. 17. – N.1. – P.1–24.
21. Szeftel M. The Form of Government of the Russian Empire Prior to the Constitutional Reforms of 1905–1906 / Szeftel M // Essays in Russian and Soviet History / Ed. By J.S. Cutriss. – Leiden, 1963. – P.1–24.

Шаравара Т.А. Зарубежная историография об истоках судебных реформ 1864 г. в Российской империи

Исследованы взгляды представителей западноевропейской и американской (США) историографии касательно предпосылок, движущих сил и значения судебных реформ, начатых в 1864 г. в Российской империи. Проанализированы выводы зарубежных ученых относительно западноевропейского влияния на развитие российской правовой мысли.

Ключевые слова: *судебная реформа 1864 г., немецкая «историческая школа», просвещенная либеральная бюрократия, судебная контрреформа, судопроизводство, правовая система.*

Sharavara, T.O. Foreign historiography of the origins of the judicial reform of 1864, in the Russian Empire

The article is devoted to the views of the representatives of the Western European and American (USA) historiography about prerequisites, the driving forces and the importance of judicial reform begun in 1864, in the Russian Empire. Analyses the conclusions of foreign scholars on the Western European influence on the development of Russian legal science.

Key words: *judicial reform of 1864, the German historical school, enlightened liberal bureaucracy, judiciary counter–reform, judiciary, legal system.*

УДК 94(477)328.1:930

Левицька К.В.

Парламентаризм в Україні: сучасна українська історіографія

Розкриваються теоретичні аспекти становлення парламентаризму в Україні та здійснено історіографічний аналіз сучасних видань, що характеризують 1917 р. – початок XXI ст.

Ключові слова: *Україна, парламентаризм, українська історіографія, дослідження, держава.*

Парламентаризм (від англ. Parliament, нім. Parlament, франц. Parlement – парламент) – система представницьких органів влади, за якої чітко розподілені функції законодавчих і виконавчих органів і в якій вирішальну роль відіграє парламент як постійно діючий представницький орган влади [13,с.240–241].

Парламентаризм, за твердженням науковців, історично зумовлений наслідок суспільно–політичного розвитку, породжений формуванням і становленням державності. Ідея парламентаризму стала складовою суспільно–політичної думки України ще з часів формування вічового устрою Київської Русі, діяльності козацьких рад, демократичних засад управління Запорозької Січі тощо. У наступні періоди вітчизняної історії вона продовжила свої кращі здобутки в програмових документах кирило–мефодіївців, Народної ради, Української національно–демократичної партії, Русько–української радикальної партії, Української народної партії та інших політичних сил як на східних, так і західних землях України.

Наголосимо, що на рубежі XIX–XX ст. у програмах найбільш впливових західноукраїнських політичних партій була зафіксована ідея державної незалежності. Вона декларувалась на папері, а її практична реалізація була на той час у силу об'єктивних і суб'єктивних причин неможливою.

У сучасній українській історіографії відсутні комплексні дослідження, присвячені з'ясуванню історії вітчизняного парламентаризму. Хоча окремі публікації в академічних збірниках почали з'являтися після 1991 р. і торкалися деяких аспектів історії парламентаризму, його ідентифікації та визначення дефініції. Спільною рисою цих видань є відображення парламентаризму одночасно з вивченням історії української державності; конституціоналізму, зокрема, тих проблем, які найбільше були сфальшовані радянською ідеологічною системою. Науковцям доводилося не лише спростовувати застарілі стереотипи, об'єктивно і критично оцінюючи парламентаризм на основі архівних документів і матеріалів, але й довести глибинні витоки ідей українського парламентаризму.

У середині 1990–х років з'явилися дослідження, в яких автори намагалися прослідкувати та аргументувати появу українського парламентаризму. Серед них: В.Доморослий [3], О.Мироненко [11], В.Шаповал [16] та ін.

Характеризуючи сучасну українську історіографію, можна виділити декілька груп науковців, які різняться за напрямками досліджень. Зокрема, представники одного з них обґрунтовують витоки парламентаризму з княжої та козацької доби (Ю.Древаль, В.Доморослий, В.Журавський, В.Ричка, Г.Федоренко та ін.). На думку Ю.Древаля, корені українських історичних традицій безпосереднього народовладдя сягають періоду Київської Русі й пов'язані з вічовими зібраннями. Характер компетенції віча першочергово визначався його взаємозв'язками з князівською владою. На думку автора, до періоду передісторії парламентаризму належить козацька рада. Вона характеризувалася рівністю та свободою громадянського голосу, головним місцем ради у системі політичного устрою, не мала юридичного статусу, бо базувалася на звичаєвому праві [4,с.23]. Автор застерігає, що через відсутність у ті часи парламентів (тобто загальнонародних представницьких законодавчих установ) вони не можуть мати самостійного

значення. Спростовує популярні спроби ідентифікувати цей період як один із етапів українського парламентаризму і виділяти його окремо.

В.Доморослий виводить передісторію парламентаризму з часів формування боярської ради в Київській Русі, а безпосередньо його елементи з'явилися в козацькі часи, згідно з конституцією П.Орлика, у вигляді Генеральної ради – «парламенту» [3,с.14].

Інститут законодавства Верховної Ради України 1997 р. провів конференцію «Державно–правова реформа в Україні», де обговорювалися проблеми історії та сучасності парламентаризму. Саме на ній прозвучала теза про те, що історія становлення та розвитку українського парламентаризму характеризується так званою «фрагментарністю», оскільки впродовж свого історичного розвитку Україна мала відповідно лише «спалахи» національної державності.

У середині 1990–х років А.Денисов, Л.Кривенко, Н.Мороховська, А.Погорєлова, Ю.Шемшученко почали розглядати парламентаризм не лише з історичної та правознавчої точок зору, але й з філософської, культурологічної тощо. Зокрема, Л.Кривенко застерігає від неправильних ототожнень двох різних термінів «парламентаризм» та «парламент». Історія становлення останнього набагато давніша, бо парламентаризм уособлює якість парламенту, яка асоціюється з провідним становищем представницького органу в системі державних органів, відповідно виник він набагато пізніше [10,с.19–20]. На думку Ю.Шемшученка, становлення і розвиток парламентаризму в Україні відбувалися у руслі загальносвітових процесів. Він підкреслює, що ідея парламентаризму не завжди розвивалася по висхідній лінії, оскільки Україна існувала як самостійна держава невеликі проміжки часу [17,с.17–20].

Питання часового відліку витоків українського парламентаризму торкалися дослідники і в дисертаційних роботах. З'ясовуючи історію формування апарату управління Запорозької Січі, І.Паньонко стверджує, що козацька рада була законодавчою владою, але не у формі представницького органу, яким були станові парламенти європейських держав тих часів, а у формі прямої участі в управлінні справами Війська Запорозького всього козацького стану. Рада була органом найвищого порядку в управлінні козацьким військом [12,с.9].

Окреме місце аналізу передісторії та історії парламентаризму в Україні, характеристиці основних періодів його історії, акцентуючи увагу на питаннях наступництва і на тих відмінностях у представництві народу через органи державної влади, які існували в різні її періоди, приділила Г.Журавльова. Вона підкреслює, що початки парламентаризму в Україні можна пов'язувати лише з другою половиною XIX ст., коли на наших теренах розпочався процес формування відповідної ідеології [5,с.135–140].

Історіографічний аналіз досліджень, присвячених витокам вітчизняного парламентаризму, дає підстави стверджувати, що науковцями обґрунтовуються критерії ідентифікації, а також та чи інша часова точка відліку, від якої безпосередньо можна відштовхуватись, говорячи про передісторію чи власне історію парламентаризму в Україні.

Ми не повинні ніколи забувати слова відомого історіографа Я.Калакури про те, що «історіографія виступає потужним інструментом самоідентифікації української нації, зростання її національної і державницької самосвідомості, засобом історичної тяглості традицій українського народу, його історичної думки» [6,с.468]. Сучасний період у дослідженні історії становлення українського парламентаризму розпочався із проголошенням у 1991 р. національної незалежності. Він подає велику надію на повноцінне осмислення нашої історії XX – початку XXI ст. Історіографія «відкрилася» для зовнішнього світу та конструктивних дискусій, стала на позиції об'єктивності й історизму, зокрема мова йде про дослідження ідеї та практики парламентаризму. Стосовно ж аналізу ставлення до історіографії парламентаризму в Україні 1917 р. – початку XXI ст. окреслилися два основні напрямки: 1) у контексті дослідження інших, ширших або суміжних проблем: розвиток української ідеї та державності, український національний та політичний рухи, національно–демократична революція 1917–1921 рр.; 2) шляхом створення сучасних розвідок з окремих аспектів теми. Представники нової генерації істориків В.Шатіло, В.Кривошея, Г.Касьянов, В.Колесник, С.Телешун підготували ґрунтовні дослідження з окремих аспектів проблеми.

Зміни в українському суспільстві кардинальним чином позначилися на дослідженні становлення та еволюції парламентаризму в період піднесення національно–визвольного руху, Української революції. Упродовж останнього десятиріччя усунуто значну прогалину в історії українського державотворення, однак проблеми залишаються, причому про їх наявність свідчать, зокрема, ті праці, в яких розглядається еволюція вітчизняного парламентаризму. Поява такого масиву наукової літератури з питань, які зовсім недавно були недоступні дослідникам, породила й певні проблеми. Оскільки в радянські часи національно–визвольні змагання та діяльність тодішніх органів влади розцінювалася з позицій спотворення реального стану речей та навішування ярликів, то зараз нерідко зустрічається перебільшення, надлишок пафосу в оцінці як періоду Центральної Ради, так і Гетьманату й Директорії. Значний внесок у вивчення цієї проблеми належить ученим Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Опубліковано ряд документальних збірок, захищено низку дисертацій, видано сотні монографічних досліджень, брошур і статей, проведено десятки наукових конференцій та «круглих столів», що відобразили неоднозначність питання парламентаризму 1917–1921 рр. та чи не вперше постановку його як наукової проблеми. Нерідко, особливо молодою генерацією науковців, проблемний аналіз українського державотворення та в цьому контексті парламентаризму, підмінюється активним цитуванням законодавчих актів без належного коментування та аналізу, механічним запозиченням описаних подій і документів.

Сьогодні у центрі уваги науковців постали проблеми державотворення, його історіографії, різним аспектам яких присвячено праці В.Верстюка, О.Копиленка, М.Копиленка, В.Капелюшного, А.Коцура, О.Реєнта, В.Солдатенка [1;7;9;14;15].

Важливою подією в науковому світі істориків, історіографів, усіх, хто цікавиться історією парламентаризму в Україні, стала поява фундаментальної монографії А.Коцура та В.Дмитрушко [2], де подається комплексна характеристика основних етапів дослідження українського парламентаризму та охарактеризовано стан його відображення в історіографії. Авторами через призму наукових праць, а їх опрацьовано аж 658 найменувань, з'ясовано історію становлення парламентаризму на теоретичному рівні – в програмах політичних партій та практичному – діяльності українських депутатів у складі парламентів Австро–Угорщини та Російської імперії. Здійснено історіографічний аналіз висвітлення діяльності українських представницьких установ з владними функціями в 1917–1920 рр. Значна їх частина розглядається в контексті інтерпретації європейського парламентаризму.

Отже, на сьогоднішній день, історії українського парламентаризму 1917 р. – початку XXI ст. присвячена певна кількість літератури, різнопланової за проблематикою та шириною аспектів, що висвітлюються.

Список використаних джерел

1. Верстюк В. Роль і місце Центральної Ради в модерній історії України / В.Верстюк // Укр. іст. журн. – 1997. – №5. – С.17–25.

2. Дмитрушко В.М. Парламентаризм в Україні другої половини XIX ст. – 1920 р.: історіографія: Монографія / В.М. Дмитрушко, А.П. Коцур. – К. – Чернівці: Книги–XXI, 2009. – 244 с.

3. Доморослий В. Законодавча та виконавча влада в Україні: історія проблеми / В.Доморослий // Розбудова держави. – 1995. – №12. – С.10–15.

4. Древаль Ю. Парламентаризм у політичній системі України: (політико–правовий аналіз) / Ю.Древаль. – Х.: Вид–во Нац. ун–ту внутрішніх справ, 2003. – 280 с.

5. Журавльова Г. Витоки українського парламентаризму / Г.Журавльова // Віче. – 1998. – №6. – С.135–140.

6. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я.С. Калакура. – К.: Ґенеза, 2012. – 512 с.

7. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно–визвольних змагань (1917–1921 рр.) / В.Капелюшний. – К.: Олан, 2003. – 608 с.

8. Копиленко О., Копиленко М. Держава і право України 1917–1920. Центральна Рада. Гетьманство. Директорія: Навч. посібник / О.Копиленко, М.Копиленко. – К.: Либідь, 1997. – 208 с.

9. Коцур А. Українська державність: історія і сучасність / А.Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 350 с.

10. Кривенко Л. Парламент без парламентаризму? / Л.Кривенко // Віче. – 1997. – №4. – С.13–32.

11. Мироненко О. Біля витоків вітчизняного парламентаризму / О.Мироненко // Правова держава. – К.: Ін–т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 1998. – Вип. 8. – С.228–238.

12. Паньонко І.М. Апарат управління Запорізької Січі (середина XVI ст. – 1775 р.): автореф. дис. …канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львів. нац. ун–т ім. І.Франка. – Львів, 2000. – 18 с.

13. Політичний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / Кер. проекту Ю.С. Шемшученко. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.

14. Реєнт О. Розвиток парламентаризму в Україні / О.Реєнт. – К.: Ін–т іст. України НАН України, 2005. – 125 с.

15. Солдатенко В. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.) / В.Солдатенко. – К.: Пошуково–видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 1999. – 507 с.

16. Шаповал В. Парламентаризм в Україні: пошуки парадигми чи рух до нового / В.Шаповал // Віче. – 1997. – №5. – С.14–25.

17. Шемшученко Ю. Теоретичні засади розвитку українського парламентаризму / Ю.Шемшученко // Право України. – 1998. – №1. – С.17–20.

Левицкая Е.В. Парламентаризм в Украине: современная украинская историография

Рассматриваются теоретические аспекты становления парламентаризма в Украине и осуществлено историографический анализ современных изданий, которые характеризируют 1917 г. – начало XXI в.

Ключевые слова: *Украина, парламентаризм, украинская историография, исследования, государство.*

Levytska, K.V. Parliamentary system in Ukraine: modern Ukrainian historiography

There are uncoverring the theoretical aspects of development of parliamentarism in Ukraine and there was done the historiographic analysis of contemporary issues, that are characterize the period of 1917 – the beginning of the XXI century.

Key words: *Ukraine, parliamentary system, Ukrainian historiography, research, state.*

УДК 930.253(73)(091)

Левченко Л.Л.

Питання систематизації архівних документів у контексті історії архівної справи Сполучених Штатів Америки

Висвітлено розвиток методів систематизації архівних документів в архівних установах США, відзначено внесок У.Г. Ліланда, Т.Р. Шелленберга та інших вчених у впровадження в практику роботи американських архівів європейських принципів «походження» та «поваги до фонду». Визначено, що основи систематизації архівних документів закладені Олівером Холмсом, який виокремив п'ять рівнів систематизації: архівне сховище, група документів, серії у групах, файли (архівні справи) у серіях, документи у файлах. «Рівні Холмса» впроваджено в усіх архівних установах США, вони стали підставою для описування документальних комплексів і створення сучасних електронних довідників.

Ключові слова: *систематизація архівних документів, рівні систематизації, групи документів, серії документів, Уалдо Гіффорд Ліланд, Маргарет Кросс Нортон,Теодор Рузвельт Шелленберг, Олівер Холмс, принцип походження, принцип поваги до фонду.*

(Продовження. Початок – вип.68)

Теоретичне обґрунтування систематизації документів у Національному архіві США першим здійснив Т.Р.Шелленберг (спочатку у своїй книзі «Modern Archives: Principles and Techniques» (Сучасні архіви: принципи і техніки), а згодом у ряді статей, у тому числі «Archival Principles of Arrangement» (Архівні принципи систематизації), в яких він конкретизував свою думку) [13;14]. Вчений виділив три рівні документальних комплексів: (1) дуже великі (групи документів офіційного походження або колекції приватних паперів), (2) середні (що складаються з підгруп або серій), (3) маленькі (документальні комплекси з окремих документів, поєднаних разом у теках, томах або біндерах). Шелленберг вказав на два базових принципи систематизації архівів: (1) «походження» («provenance»), (2) «оригінального порядку» («original order», анг., або «respect pour l'ordre primitif», фр., передбачає збереження при систематизації оригінального порядку документів, який вони мали при їх утворенні і відкладенні у поточній діяльності установи). Він також наголосив на необхідності збереження доказової цінності («evidential values») та такого порядку систематизації, який би уможливив подальше ефективне описування («it is necessary to arrange them so they can be described effectively» – необхідно систематизувати їх так, щоб вони могли бути описані ефективно) та використання документів («make them accessible for use» – зробити їх доступними для використання) [14,с.12].

Шелленберг писав, що принцип «походження» має витоки з французького «respect pour les fonds» (повага до фонду), розвиненого у подальшому прусськими архівістами, які 1881 р. увели у Прусському державному архіві правила систематизації згідно із

«provenienzprinzip» (принцип походження, нім.)[1]. Принцип походження Шелленберг розглядав відносно (1) груп і підгруп документів та (2) серій. Принцип походження означає, що документи кожної окремої організації повинні бути систематизовані в окремі інтегральні комплекси (groups and subgroups – групи і підгрупи, не фонди, як у Франції) і не змішуватися між собою. Групи поділяються на серії [14,с.14].

На рівні серії важливим, на думку Т.Р.Шелленберга, мав бути той факт, що документи серії утворювались у ході здійснення установою/особою певного виду функцій. Кожна окрема серія відображає окрему функцію установи. Кожен документ в серії є частиною органічного цілого і не може бути відірваний від серії. Натомість серії в групі повинні формуватись окремо. Дуже вдало формування серій в архівній групі Шелленберг продемонстрував на манускриптах особового походження. Видатна особа могла займатися різними видами діяльності: літературною, політичною, законодавчою, бізнесом (накопичити документи фінансового характеру), колекціонувати і зберігати документи генеалогічного характеру. Відповідно окремі серії формуються за різними видами діяльності: одна відбиває літературну творчість особи, друга – політичну, третя – законодавчу і так далі. З іншого боку, формування групи не за серіями, а у хронологічному порядку (коли усі документи будуть виставлені у хронологічному порядку без розподілу їх за видами діяльності особи) зменшить цінність документального комплексу для дослідника. Предметна систематизація документів, як вважав Шелленберг, ще гірша, по–перше вона забирає у архівіста багато часу, по–друге помилковий вибір «предмета» веде до помилкової систематизації документального комплексу. Застосування принципу «походження» витісняє предметну систематизацію архівних документів [14,с.16–18].

Шелленберг нагадував, що поняття «оригінального порядку» виросло з «registraturprizip» (принцип реєстратур), також сформульованого прусськими архівістами 1881 р. для застосування в роботах по систематизації архівних документів у Прусському державному архіві. Порядок вимагав, щоб документальний комплекс установи був систематизований і зберігався таким чином, щоб відбивати порядок поступового відкладення документів в установі під час її діяльності. Оскільки сам принцип викликав багато суперечок, Т.Р. Шелленберг спробував розглянути його відносно (1) систематизації серій в групах (як співвідносяться серії одна до одної, а не до свого джерела); (2) систематизації документів в серіях. Порядок серій у групі для Шелленберга важливий тільки з точки зору практичності їх використання, а не доказової цінності структури і функцій організації. То ж для вченого важливим було те, щоб групи не змішувались одна з одною, і, щоб серії не змішувались одна з одною, а порядок розміщення серій в середині групи жодним чином не впливав на розуміння значення документів і доступність їх для опанування дослідниками [14,с.18–19].

Систематизацію документів в середині серії Шелленберг розглядав у двох ракурсах: (1) можливої цінності систематизації для дослідження діяльності установи, яка відображена у документах певної серії; (2) цінності систематизації для висвітлення інформації, що міститься у серії. Вчений погодився, що вдала систематизація документів всередині серії за хронологічним порядком відбиває послідовність подій/дій установи/осіб. Алфавітна систематизація демонструє розвиток стосунків осіб (наприклад, у колекції манускриптів або листуванні офіційних посадових осіб), функціональна висвітлює початок діяльності установи, її ґенезу, результати роботи. Проте, припущення того, що архівісти повинні забезпечити збереженість оригінального порядку, у якому документи відкладались у діяльності установи, демонструє, що цей порядок не мав на меті дотримання якогось певного виду систематизації. Отже, неважливо в якому порядку документи систематизовані у середині серії, бо це жодним чином не впливає на

[1] Йдеться про прусських вчених Хайнріка фон Зібеля (Heinrich Karl Ludolf von Sybel), Фредеріка Мейнеке (Friederich Meinecke), Макса Лехмана (Max Lehmann) та інших 80–х рр. XIX ст. Див. у працях: Posner Ernst. Max Lehmann and the Genesis of the Principle of Provenance / Posner Ernst. Archives and the Public Interest: Selected Essay. – Washington, D.C.: Public Affairs Press, 1967. – P.37–38; Klumpenhouwer Richard. Concepts of value in the archival appraisal literature: an historical and critical analysis. A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of master of archival studies in the faculty of arts // The University of British Columbia. – 1988, October. – P.40.

висвітлення діяльності установи. То ж Шелленберг дійшов висновку: (1) якщо порядок документів у серії має значення (наприклад, він демонструє послідовність здійснення фінансових операцій або будь–яку іншу послідовність дій), його слід дотриматися; (2) якщо порядок документів у серії демонструє безлад у діяльності установи та її адміністрації, логічно, що архівісту краще зберегти цей безлад для демонстрації поточного життя установи; (3) якщо при систематизації архівіст повинен взяти до уваги індивідуальні особливості документального комплексу, їх слід врахувати при формуванні серій (але це не можна взяти за правило; посилання архівіста на індивідуальні особливості колекції Шелленберг вважав за брак професійних знань).

Зовсім інший погляд Шелленберг мав на систематизацію документів, які містили важливу інформацію, але не мали доказової цінності для висвітлення структури і діяльності установи. Як приклад вчений навів звіти Метеорологічного бюро, які в установі комплектувались у порядку, не прийнятному для подальшого використання цих документів. То ж після надходження їх до Національного архіву США вони були пересистематизовані за штатами, місцевостями у штатах, а всередині – за хронологією [14,с.19–23].

Цікавим є той факт, що так серйозно розмірковуючи над проблемами систематизації, Шелленберг ледве не забув про реальний стан архівних комплексів, накопичених у ході діяльності урядових установ США. Згадавши про них, Шелленберг зазначив, що у державних установах європейських країн документи систематизувались у процесі діяльності установи і на момент передачі до архіву вже були організовані у певному порядку і внесені до реєстрів. У США установи майже халатно відносились до зберігання своїх документів і, накопичивши їх величезну кількість, жодним чином їх не систематизували. Реконструювати оригінальний порядок систематизації документів у діяльності установи після надходження їх до архіву не виявлялося можливим. Тому, на думку Шелленберга, архівіст мав право застосувати той вид систематизації документів всередині серії, який він вважав найбільш прийнятним для даної установи. Принцип «оригінального порядку», заявлений прусськими архівістами, Шелленберг назвав «without system, foolish and impractical» (безсистемним, нерозсудливим і непрактичним) [14,с.23].

Отже, головна перевага системи Шелленберга була у її гнучкості, можливих модифікаціях у кожному конкретному випадку. Проте його систематизація була відірвана від описування. Хоча Шелленберг вважав, що систематизація є основою для описування, але він розглядав ці два процеси окремо, на що пізніше вказав Річард Бернер, зазначивши, що архівні довідники «finding aids» (а саме «indexes», «catalogs», «lists of record items») у Шелленберга не співвідносяться з описами «inventory». Бернеру взагалі було незрозуміло, що Шелленберг рекомендував індексувати і каталогізувати, самі документи чи описи. Логічно він дійшов висновку, що це все ж таки документи. То ж фрагментарність підходу Шелленберга очевидна [15,с.135–136].

На думку Френка Еванса, Річарда Бернера, Террі Абрахама, Труді Петерсон та інших американських вчених найкращим чином описані принципи систематизації у праці Олівера Венделла Холмса[2] «Archival Arrangement – Five Different Operations at Five Different Levels» (Архівна систематизація), яка побачила світ 1964 р. [16], тобто на сім років пізніше ніж книга Шелленберга (1956 р.) [13], і три роки пізніше ніж стаття Шелленберга (1961 р.) [14]. Важливо зазначити, що саме у 1960–ті рр. на хвилі розгортання рухів за права людини в історичній науці США виникла нова концепція «соціальної історії», яка змістила акценти історичної науки з фокусування на державі та її еліті у бік досліджень проблем пересічних громадян, соціальних та етнічних меншин, чорношкірокого населення, жінок тощо. Тому історична наука потребувала

[2] Олівер Венделл Холмс (Oliver Wendell Holmes) – 1902–1982, розпочав кар'єру у Національному архіві США 1935 р., працював на різних посадах, у тому числі начальником Відділу документів галузі природничих ресурсів (1948–1961 рр.) та виконавчим директором Національної комісії історичних публікацій (1961–1971 рр.). 14–й Президент SAA (1958–1959 рр.) Автор численних праць з історії і теорії архівів // Rundell Walter, Jr. Oliver W. Holmes. – American Archivists. – 1982, Spring. – Vol. 45, №2. – С.248–250.

залучення до наукового обігу значних масивів типових документів. Це стало ще однією причиною для удосконалення теорії і практики систематизації архівних документів. Олівер Холмс виділив п'ять рівнів систематизації:

1. На рівні депозиторію «depository level» (архівного сховища). Архівний холдінг (архівне сховище) розподіляється на декілька головних відділів, в яких розміщуються групи документів. Наприклад, у сховищах Національного архіву США сьогодні нараховується 472 групи документів. Документи можуть розміщуватись: (1) за хронологічним принципом (наприклад, секція документів колоніального періоду, секція документів періоду незалежності тощо); (2) відповідно до ієрархії державних установ (наприклад, у Національному архіві США навколо комплексу документів головного департаменту розташовані документи підвідомчих йому установ); (3) з урахуванням рівня урядових установ (центральні, місцеві); (4) у комбінації цих підходів. Важливе значення відіграють розмір сховища і комплексу документів, фізична природа документів (науково–технічні документи, мапи, малюнки, фільми тощо), кількість звернень дослідників до даних документів, ступінь необхідної охорони, кількість працівників, необхідних для обслуговування сховища [16,с.25];

2. На рівні групи або підгрупи документів «record group and subgroup levels» спочатку слід визначитись, з тим які установи представлені документальними комплексами у даному сховищі, а потім із тим, які документи належать тій чи іншій установі. Це дасть можливість утворити групи документів. В архівах США документальний комплекс великого департаменту може бути розділений на декілька груп або декілька маленьких документальних комплексів різних установ (як правило одного підпорядкування) можуть бути об'єднані у «collective record groups» (колективну, загальну, сукупну групу документів). Група документів є основною одиницею обліку й описування – «record groups are usually the basic units for administrative control, arrangement, description, reference service and statistical accounting and reporting» (група документів зазвичай є базовою одиницею для адміністративного контролю, систематизації, описування, створення науково–довідкового апарату, статистичного обліку та звітності), (в українських архівах такою одиницею є архівний фонд). Фізично кожна група розміщується окремо у сховищі на визначених для неї полицях. Документи однієї групи не можуть знаходитись у двох різних місцях, тому при розміщенні групи у сховищі враховуються майбутні надходження документів. Рішення про заснування нових груп, про визначення кордонів (розподілення) існуючих груп, про розміщення групи у сховищі приймається головою відділу і затверджується керівником архівної установи. Чіткого визначення потребує приналежність підгруп, які складають окремий рівень систематизації. Підгрупи можуть створюватись у випадку багаторазових реорганізацій установи, частих змін кількості її підрозділів, дезорганізації документального комплексу установи [16,с.25–28]. Роботи по систематизації на рівні групи завершуються укладанням офіційного звіту або резюме («summary») про кожну засновану групу;

3. На рівні серії у групі «series within the record group». О.Холмс зазначив, що середній розмір групи у Національному архіві США складає 3000 кубічних футів[3], деякі групи настільки великі і складні, що нараховують тисячі серій. Фізично всі вони повинні бути розміщені у логічній послідовності на полицях у сховищі, щоб складати цілу групу. Визначення серій документів є складною роботою, яка потребує проведення дослідження історії, структури, функцій і діяльності, реорганізаційних змін, документальних комплексів попередників та правонаступників установи. Найкращий вихід, як вважає О.Холмс, – це розподілення документів на серії під час їх упорядкування в установі та передачі на зберігання до архіву. Правильно упорядкована серія складається із схожих файлів (справ), кожен файл має своє відповідне місце. Файли можуть бути розташовані за алфавітною, нумераційною або хронологічною схемами або у їх поєднанні. Наприклад, щорічні звіти систематизуються за роками, потім за штатами, і нарешті за округами у штатах. Серія також може складатись з одного файлу (однієї архівної справи). Важливе значення має визначення кордонів серії (початку і кінця).

[3] 3000 кубічних футів складає 84,95 кубічних метрів. Для порівняння: таку кількість документів можна завантажити у 2 залізничних вагони.

Систематизація серій у групі закріплюється на початку опису «inventory of the record group» (у опису кожній серії надається її унікальний номер), хоча на цій стадії робіт, як правило, архівісти укладають картки, якими зручно користуватись для обрання найбільш зручної схеми систематизації серій у групі. Холмс пише, що немає двох архівістів, які обрали одну й ту саму схему систематизації серій у групі [16,с.28–33].

4. На рівні файлів (архівних справ) всередині серії «filing units within series». Очевидно, зазначає, О.Холмс, що ця робота має бути виконана без зволікання, особливо, якщо очікується значна кількість звернень дослідників до документів даної установи. Головне у систематизації на даному рівні зберегти оригінальний порядок, якого дотримувалась установа у своїй «filing policy or system» (політиці або системі формування серій). Пересистематизація допускається у разі порушення оригінального порядку, але не слід створювати нову, невластиву установі, схему систематизації. Навіть якщо установа зберігала свої документи у безладі, для архівіста краще зберегти цей безлад (такої думки дотримувався й Шелленберг), бо він демонструє безвідповідальність керівництва установи. Лише у випадку з маленькими установами, у діяльності яких утворено невеличкі серії, архівіст може пересистематизувати файли. На цьому етапі файли вкладаються у коробки (справи можуть зберігатися зв'язаними у в'язки без коробок, процес називається «boxing»). Коробки (в'язки) переписуються із зазначенням такої інформації: (1) номеру і назви групи документів, (2) назви підгрупи, (3) назви серії, (4) переліку вмісту коробки із зазначенням першого і останнього номерів файлів, вкладених у коробку. Коробки виставляються на полиці із урахуванням здійсненої систематизації (процес має назву «shelving»). Важливо зазначити місце коробки в групі і підгрупі, а також у серії. Потім нумеруються ряди полиць, на які виставлено коробки даної групи; виготовляються ярлики, на яких відображено усю вищезазначену інформацію, ярлики наклеюються на коробки. Цей процес називається «labeling». Проведення систематизації на цьому етапі завершується укладанням контрольного списку «checklist». Такі контрольні списки є окремими документами у випадку довгих і складних серій, для коротких серій вони слідують як додатки за описом групи «appendixes to inventories of the record groups» [16,с.33–36,38–40];

5. На рівні документів у файлі «documents within file units» архівіст повинен зберегти той порядок документів, у якому вони були упорядковані в установі. Систематизація допускається у випадку вирівнювання документів або мікрофільмування [16,с.36–38].

Террі Абрахам зауважив у своїй праці, присвяченій ревізії О.Холмса, що той виклав свою систему виключно базуючись на двадцятирічному досвіді роботи у Національному архіві США [17,с.371]. Рівні, описані Холмсом, були впроваджені у практику систематизації архівних документів (як офіційного походження, так і особового походження (манускриптів)) у всіх архівних інституціях США. Вони забезпечують здійснення інтелектуального контролю на всіх рівнях систематизації: архіву в цілому, групи документів, серії, файлів і документів у файлі [12,с.178]. Усі подальші концепції систематизації документів базовані на рівнях Холмса, хоча Р.Бернер так само критикував Холмса як і Шелленберга, за відірваність систематизації від описування [15,с.136–137]. Він вдався до цієї критики, як зараз очевидно, через страх перед процесами автоматизації. Террі Абрахам, Труді Петерсон, Томас Хайкерсон, навпаки, обґрунтовано доводили, що саме «рівні Холмса» «привели до структурованої ієрархії документів» в архівах [18] і зробили можливим створення електронних довідників та інших архівних БД [17;18,с.130].

Для демонстрації «рівнів Холмса» наведемо приклад їх застосування до колекції документів особового походження афро–американського письменника з Джорджії Реймонда Ендрюса (Мал.1–3) [19].

Для кращого розуміння різниці між систематизацією архівних документів у США та в Україні, спробуємо здійснити відповідні порівняння (Таб. 1).

ANDREWS, RAYMOND.
Raymond Andrews papers, 1947-1992 (bulk 1971-1991)

Descriptive Summary

Creator:	Andrews, Raymond.
Title:	Raymond Andrews papers, 1947-1992 (bulk 1971-1991)
Call Number:	Manuscript Collection No. 673
Extent:	21.5 linear ft. (46 boxes), 3 oversized bound volumes (OBV), and 5 oversized papers (OP)
Abstract:	Papers of Georgia African American author Raymond Andrews including correspondence, literary manuscripts, scrapbooks, printed material, audio visual materials, photographs, and memorabila.
Language:	Materials entirely in English.

Мал. 1. Приклад резюме, укладеного на рівні групи документів – колекції манускриптів № 673

Raymond Andrews papers — Manuscript Collection No. 673

Description of Series

Series 1: Correspondence, 1971-1991
- Subseries 1.1: Family correspondence, 1967-1991
- Subseries 1.2: General correspondence, 1965-1989

Series 2: Writings by Raymond Andrews
- Subseries 2.1: Apalachee Red
- Subseries 2.2: Rosiebelle Lee Wildcat Tennessee
- Subseries 2.3: Baby Sweet's
- Subseries 2.4: The Last Radio Baby
- Subseries 2.5: Jessie and Jesus and Cousin Claire
- Subseries 2.6: Shorter writings

Series 3: Notebooks, circa 1972-1991
Series 4: Subject files
Series 5: Writings by Raymond Andrews and Andrews' family members
- Subseries 5.1: Writings by Raymond Andrews and Andrews' family members
- Subseries 5.2: Clippings of Reviews of Raymond Andrews's novels
- Subseries 5.3: Profiles of Raymond Andrews and Andrews family
- Subseries 5.4: Promotional materials for Raymond Andrews's novels
- Subseries 5.5: Other Printed Materials

Series 6: Audiovisual materials and Artwork
- Subseries 6.1: Video tapes
- Subseries 6.2: Audio tapes
- Subseries 6.3: Photographs
- Subseries 6.4: Art work

Series 7: Memorabilia
Series 8: Scrapbooks
Series 9: Personal finances
Series 10: Collected materials

Мал. 2. Приклад закріплення систематизації на рівні серії

Raymond Andrews papers — Manuscript Collection No. 673

Series 3
Notebooks, circa 1972-1991
Boxes 25 - 28

Scope and Content Note
The notebooks in the Raymond Andrews Papers often contain early versions of Andrews' novels and other writings as well as drafts of letters and other miscellaneous notes. These notebooks often include more than one work. When dates are present in a notebook, they are given in the following description. The notebooks are arranged in approximate chronological order.

Box	Folder	Content
25	1	*Appalachee Red* manuscript, ca 1972-1973
25	2	*Appalachee Red* manuscript, ca 1973
25	3	*Appalachee Red* manuscript; ca 1973-1975; various untitled fictional writings
25	4	*Rosiebelle Lee Wildcat Tennessee* manuscript
25	5	*Rosiebelle Lee Wildcat Tennessee* manuscript
26	6	*Rosiebelle Lee Wildcat Tennessee* and *Baby Sweet's* manuscripts; other writings; draft correspondence; ca 1979
26	7	*Rosiebelle Lee Wildcat Tennessee*, *Baby Sweet's* and *99 Years and a Dark Day* [unpublished novel] manuscripts; draft correspondence; variously dated 1980, 1985, 1989
26	8	Notes, brief fictional sketches, ca 1982 [mostly empty]
26	9	*99 Years and a Dark Day* manuscript; autobiographical writings; draft correspondence; ca 1982-1984
26	10	*99 Years and a Dark Day manuscript*; autobiographical writings; draft correspondence; ca 1982-1984
26	11	*99 Years and a Dark Day* and *Last Radio Baby manuscripts*, ca 1982-1986
27	12	*99 Years and a Dark Day manuscript*; draft correspondence; ca 1984-1985
27	13	*The Hairy Legged Gypsy* [unpublished fiction] manuscript; notes; "Growing Up Black in the Forties"; ca 1984-1985
27	14	*99 Years and a Dark Day* and *Hairy Legged Gypsy* manuscripts; draft correspondence; other writings; ca 1985-1985
27	15	*Baby Sweet's* manuscript; draft correspondence; notes; ca 1985
27	16	*The Last Radio Baby* manuscript; notes re: *Rosiebelle Lee Wildcat Tennessee*, ca. 1985

Мал. 3. Приклад закріплення систематизації на рівні файлів (архівних справ) всередині серії

Таблиця 1

Порівняльний аналіз понять, що використовуються архівними галузями США і України при систематизації архівних документів

Архіви США [20]	Архіви України [21]
Група документів «record group» – основна одиниця обліку і описування, визначена як колекція документів, що мають спільне походження, має ієрархічну організацію і підходящий розмір для подальшої систематизації, описування, створення довідників та використання. Іноді може складатись із документів декількох установ, пов'язаних підпорядкуванням або спільною діяльністю. Іноді комплекс документів однієї установи може бути розділено на декілька груп. Підлягає постійному зберіганню.	Архівний фонд – одна з основних класифікаційних одиниць Національного архівного фонду України, під якою розуміється нагромаджена за час діяльності однієї чи декількох юридичних або фізичних осіб сукупність архівних документів, об'єднаних за ознакою генетичного, історичного або логічного зв'язку, що підлягають постійному зберіганню.
Колективна, сукупна, загальна група документів «collective record groups» – штучна колекція, об'єднує декілька груп документів споріднених за видом діяльності та підпорядкуванням установ, що утворили невелику кількість документів.	Може відповідати об'єднаному архівному фонду. Архівний фонд офіційного чи особового походження, створений як сукупність архівних фондів декількох фондоутворювачів, між якими простежуються історичні або логічних зв'язки, однорідність функцій, підпорядкування, спільність об'єкту і часу діяльності, місцезнаходження, правонаступність тощо, а для фізичних осіб – родинні, професійні, творчі зв'язки, участь в одних подіях є об'єднаним архівним фондом.
Підгрупа «subgroup» – комплекс документів структурного підрозділу установи, включений до групи.	Підфонд – частина об'єднаного архівного фонду, що має одного фондоутворювача (не співпадає з американським поняттям «subgroup»).
Серія «series» – групи схожих документів, організованих згідно з системою реєстрації документів (filing system). Серія є результатом створення, отримання або використання документів у ході тієї ж самої діяльності установи або виконання певної функції. Серія має початок і кінець, її складові пов'язані між собою. В середині серія може бути упорядкована за алфавітною, нумераційною або хронологічною схемами або представляти комплекс однотипних документів, наприклад щорічні звіти.	Приблизно може відповідати комплексу документів, включеному до одного архівного опису одного фонду.
Підсерія «subseries» – комплекс документів у серії, які відрізняються від цілого за типом, формою і змістом.	Приблизно відповідає комплексу документів, внесених до відповідного розділу опису.
Опис групи «inventories» (опис, анг.) – список серій у колекції (Більше підходить до поняття «список фондів» в українській архівній практиці і зовсім не співпадає з поняттям «архівний опис»).	Реєстр описів – використовується для обліку архівних описів у архіві в цілому (не співпадає за призначенням з поняттям «inventories»).
Контрольний список «checklist» – використовується для обліку файлів (архівних справ) та закріплення систематизації на рівні серії. Зазвичай слідує за описом групи «inventories» як додаток.	Архівний опис – використовується для по одиничного та сумарного обліку справ, закріплення порядку їх систематизації та обліку змін.

Архівна справа «file» – тематично пов'язана між собою група документів, підшита в одній теці «folder».	Архівна справа – основна одиниця обліку, може формуватись з одного документу, частини одного документу або сукупності документів, що об'єднані за однією або декількома спільними ознаками (авторською, кореспондентською, номінальною, предметною, хронологічною, географічною). Підшивається в одній теці.
Документ «item» або «piece» – документ у файлі, який фізично може складатись, як з одного аркушу, так і з декількох. Під «item» може розумітися як одна фотографія, так й альбом з фотографіями.	Документ – поодиничний документ у справі, може складатись, як з одного аркушу, так і з декількох.

Таким чином, американський підхід до систематизації архівних документів характеризується запозиченням, адаптацією і трансформацією європейських принципів «походження», «поваги до фонду» та «оригінального порядку» відповідно до практики діяльності американських архівів. У ході апробації були різні підходи до систематизації (Б.Шамбауха, К.Стайлса, У.Г. Ліланда, Д.Роуленда, Дж. К. Фіцпатріка та Бібліотеки Конгресу, М.К. Нортон, Л.Х. Еванса, Т.Р. Шелленберга), але в результаті домінували принципи, запроваджені Олівером Холмсом, котрі вплинули не тільки на систематизацію, а й на організацію зберігання, описування, створення довідників до архівних документів. Американські вчені сформували не лише власні методи систематизації та організації архівів, а й термінологію. В основі їх відмінностей лежить практика роботи американських архівістів, законодавчо–нормативна база та реалії американського життя.

На сьогоднішній день вони не співпадають з європейськими архівними практиками, у тому числі й з українською. Тому ще раз варто звернути увагу на необхідність опанування українськими істориками, соціологами, політологами, представниками інших наукових сфер архівними знаннями різних країн. У разі відсутності попередньої підготовки у своїх подальших дослідженнях вони можуть зіткнутися із невідомою архівною дійсністю, яка, або унеможливить, або затримає їх дослідження. Сьогодні вже уведено курс архівознавства до програм підготовки істориків, документознавців, юристів, але він висвітлює переважно українську архівну практику. Очевидно, що на черзі дня стоїть потреба розширення спектру спеціальностей, студентам яких будуть викладатись курси «архівознавства» і уведення «зарубіжного архівознавства», та відповідної підготовки підручників, посібників і навчальних програм з цих дисциплін.

Список використаних джерел

12. Berner C. Richard. Arrangement and Description: Some Historical Observations // American Archivist. – 1978, April. – Vol. 41, №2. – P.169–181.

13. Schellenberg T. R. Modern Archives: Principles and Techniques. – Chicago: University of Chicago Press, 1956. – 247 c.

14. Schellenberg T. R. Archival Principles of Arrangement // American Archivist. – 1961, January. –Vol. 24, №1. – P.11–24.

15. Berner Richard C., Haller Uli. Principles of Archival Inventory Construction // American Archivist. – 1984, Spring. – Vol. 47, №2. – P.134–155.

16. Holmes Oliver W. Archival Arrangement – Five Different Operations at Five Different Levels // American Archivist. – 1964, January. – Vol. 27, №1. – P.21–41.

17. Abraham Terry. Oliver W. Holmes Revisited: Levels of Arrangement and Description in Practice // American Archivist. – 1991, Summer. – Vol. 54, №3. – P.370–377.

18. Peterson Trudy Huskamp. The National Archives and the Archival Theorist Revisited, 1954–1984 // American Archivist. – 1986, Spring. – Vol. 49, №2. – P.125–133.

19. Raymond Andrews papers, 1947–1992 (bulk 1971–1991) // Режим доступу: http://findingaids.library.emory.edu/documents/andrewsraymond673/ – офіційний веб–сайт архіву і бібліотеки університету Еморі, Атланта, штат Джорджія.

20. Pearce–Moses Richard. Glossary of Archival and Records Terminology // Режим доступу: офіційний веб–сайт Товариства американських архівістів: http://www2.archivists.org/glossary.
21. Основні правила роботи державних архівів України. – К., 2004. – 228 с. + додатки.

Левченко Л.Л. Вопросы систематизации архивных документов в контексте истории архивного дела в США

Освещено развитие методов систематизации архивных документов в архивных учреждениях США, отмечен вклад У.Г. Лиланда, Т.Р. Шелленберга и других ученых в практическое внедрение в работу американских архивов европейских принципов «происхождения» и «уважения к фонду». Определено, что основы систематизации архивных документов заложены Оливером Холмсом, который выделил пять уровней систематизации: архивное хранилище, группа документов, серии в группах, файлы (архивные дела) в сериях, документы в файлах. «Уровни Холмса» внедрены во всех архивных учреждениях США, они стали основой для описания документальных комплексов и создания современных электронных справочников.

Ключевые слова: *систематизация архивных документов, уровни систематизации, группы документов, серии документов, Уалдо Гиффорд Лиланд, Маргарет Кросс Нортон, Теодор Рузвельт Шелленберг, Оливер Холмс, принцип «происхождения», принцип «уважения к фонду».*

Levchenko, L.L. Questions of archival documents arrangement in the context of the United States archival history

This article describes the development of methods of archival documents arrangement in the U.S. archival institutions, notes the contribution of W.G. Leland, T.R. Schellenberg and other scientists in practical implementation of European principles of «provenance» and «respect des fonds» for American archives. Additionally, it determines that Oliver Holmes had created the foundations of archival documents arrangement. He distinguished five levels of arrangement: depository level, record group and subgroup, series within the record group, filing units within series and documents within file units. Holmes's levels were implemented in all archival institutions in the U.S.; they became the basis for description and modern electronic finding aids creation.

Key words: *archival documents arrangement, levels of arrangement, records groups, series of documents, Waldo Gifford Leland, Margaret Cross Norton, Theodore Roosevelt Schellenberg, Oliver Holmes, the principle «provenance», the principle of «respect des fonds».*

УДК 39:93/99:(55)

Мамедова І.

Етнографічні відомості про місто Тебріз в європейських мемуарних джерелах

Аналізуються праці мандрівників, в яких Тебріз постає перед нами науковим і культурним центром; описуються прогресивні звичаї і традиції тебрізців.

Ключові слова: *Тебріз, мандрівники, мемуари, Жан Шарден, Сефевіди.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Мамедова И.

Этнографические сведения о городе Тебриз в европейских мемуарных источниках

Анализируются труды путешественников, в которых Тебриз предстает перед нами научным и культурным центром; описываются прогрессивные обычаи и традиции тебризцев.

Ключевые слова: *Тебриз, путешественники, мемуары, Жан Шарден, Сефевиды.*

Тебриз, являвшийся в средние века столицей ряда империй, привлекал внимание Западных и Восточных государств в XVII в. Этот интерес стимулировали благоприятные географическая и политическая позиции, экономическая значимость города. В этот период все больше развивались международные отношения. Ряд европейских стран стояли на пороге нового политического строя – капитализма, а Восток продолжал поддерживать свои исторические традиции. Промышленные перевороты, происходившие один за другим в различных странах, начиная с Англии, создавали необходимость в приобретении сырьевых запасов и рынков продаж. Эти причины усиливали интерес Западных дипломатов к Востоку, в результате чего под предлогом торговли с данными странами они стремились к налаживанию политических отношений с ними, распространению христианства, и надеялись тем самым завоевать эти народы и государства. Раньше европейские путешественники давали краткую и поверхностную информацию о бытовом и культурном уровне народов древнего мира. Однако немного времени спустя они начинают создавать более крупные произведения, в которых дают всестороннее описание этих народов.

В XVII в. в Тебризе побывали такие путешественники, как Георг Тектандер, Гарсия де Сильва (Испания), Адам Олеарий (Германия), Жан Батист Тавернье, Филипп де Ла–Сеинт Тринт, Жан Шарден, Ла Бое Ле Гуз, Александр де Родес, Пуле (Франция) Антуан де Говеа (Португалия), Томас Герберт (Англия), Джемилли Карери (Италия) и другие.

В XVII в. Тебриз являлся второй столицей могучего государства Востока – Сефевидов. По дороге на Восток из Европы, а отсюда обратно в свои страны купцы обязательно проезжали через Тебриз. Тебриз стоял на торговых путях между Константинополем и Индией [1,с.631]. По этой причине наряду с ремесленничеством город являлся важнейшим рынком продаж. Наличие в Тебризе многочисленных рынков и трехсот караван–сараев говорит о широком объеме торговли в Тебризе в указанных период. Судя по записям Ж.Шарден, здесь были такие просторные караван–сараи, в каждом из которых могли разместиться триста человек. Кафе, закусочные, курильни опиума, бани и мечети свидетельствуют о популярности таких зданий [2,с.73].

В мемуарных источниках указывается географическое положение Тебриза, широта и долгота, на которых он расположен, окружение его горами, и тот факт, что он берет свое название от названия горы «Таурус» («Тавр»). Имея благоприятное географическое и экономическое положение, Тебриз являлся важным пунктом между Османской империей, Россией и Индией.

Большинство европейских путешественников считали Тебриз одним из городов Мидии, а Ж.Шарден, А.Родес, Дж.Карери, Поле отождествляли этот город со столицей Мидии – Экбатаном. Они даже отмечали наличие здесь гробниц некоторых Мидийских правителей. Недалеко от гробниц находились руины мечети с мраморными колоннами и несколько могил–саркофагов. По преданию в этой мечети существовали гробницы некоторых Мидийских правителей. На месте святилища Эйнали или Зейнали прежде находились атешкеде (церковь), которые позднее мусульмане превратили в мечеть [2,с.73].

По экономическому состоянию, торговым отношениям и численности населения путешественники считали Тебриз второй столицей государства Сефевидов после Исфахана. Наличие в городе 250 мечетей свидетельствует о плотности населения. Отмечается, что на окраинах города функционировали промыслы белой соли, на расстоянии 3 м – небольшое количество золотого, на расстоянии 4 м – богатых медных промыслов, во дворах били ключом минеральные воды. Середину Тебриза пересекала река Мехранруд, обильные воды которой, взбушевавшись, смывали все на своем пути.

Путешественники подчеркивают, что во времена Сефевидо–Османских войн крепостные стены города были разрушены, а также отмечают величие его территории, на которой были расположены широкие площади, сады, мечети, медресе, караван–сараи, бани и другие примеры богатой материальной культуры. Из мемуарных источников нам становится известно, что в Тебриз поставлялись товары в различном ассортименте, поскольку отсюда проходили караваны. Это был самый активный торговый город в Азии. Экономические превосходства города привлекали к себе купцов из различных стран. Тебриз поддерживал постоянные торговые отношения с арабами, грузинами, моголами, индусами, русскими, турками, татарами и внутренними провинциями Персии, и его рынки всегда были полны роскошными товарами. Из Западных стран – Сирии, Польши, России сюда поставляли золото, серебро, нежную ткань, янтарь кораллового, золотистого и серебристого цветов, из Восточных стран – Татарстана, Тибета, Узбекистана, Китая, Афганистана и Восточной Индии – шелк, сапфир, алмаз, кожу, расписную полотняную ткань под названием «шила», корицу, перец и прочие различные приправы, необработанный Гиланский шелк [3,с.82–87]. Тебриз являлся наилучшим торговым городом Азии. В городе было широко развито ткацкое ремесло ковроткачество, шелкоткачество считались самыми важными видами ремесла. Мастера–шелкоткачи были достаточно искусными в своем деле. Здесь также было распространено кожевенное ремесло, в частности больше всего использовалась шкура мула и ослиная шкура. Изготовляемые тюрбаны, чалмы, шелковые платки экспортировали в Грецию и Африку. В Тебризе деньги были в обороте больше чем в других местах Азии и Персии. Основной социальный контингент городского населения составляли купцы, ремесленники и аристократы. Ж.Шарден отмечает, что после захвата города, Султан Селим переселил 3000 семей ремесленников в Константинополь [2,с.80].

Авторы также раскрывают один интересный факт о том, что внешний вид и внутренний интерьер домов не дополняли друг друга. По описанию Дж.Карерина, несмотря на то, что снаружи замки были отштукатурены глиной, и выглядели полуразрушенными, грубыми и не привлекательными, внутри их находились довольно роскошные, напоминавшие рай сады, большие мраморные бассейны с высокими фонтанами, фруктовые деревья, гарем для женщин и пр. Причина подобного противоречия заключалась в опасении нападения османцев на город. Состоятельные жители демонстрировали внешний вид своих дворцов разрушенным. Таким образом, они считали, что захватчикам в голову не придет, что внутри подобных помещений ведется роскошная жизнь. Из–за частых землетрясений частные квартиры были одно, или двухэтажными. Основным сырьем для строительной культуры города считались обожженный кирпич и кирпич–сырец,

гажа. Большинство домов строили из кирпича–сырца, а государственные здания и мечети – из обожженного кирпича, а украшали их глазированным кирпичом [4,с.100].

Одним из первых европейских путешественников, посетивших Тебриз в 17 в., был Георг Тектандер. Его и делегацию, посланную королем Венгрии Родольфом, встретили во дворце Шаха Аббаса 27 августа 1602 г. они выбыли из Праги, и, через Россию и Каспийское море, вступили в государство Сефевидов. 15 декабря 1603 г. делегация прибыла в Тебриз, где предъявили Шаху Аббасу официальное письмо короля. Георг Тектандер был секретарем Австрийско–Венгерского Посольства. Он описывал путешествие в своей книге под названием «Путешествие в Персию Этьена Какаса в 1602 г.». Позднее это произведение было переведено на французский язык. Путешественник отмечает, что окрестности города открыты, он не окружен прочными стенами. Посол Испании Гарсия да Сильва посетил государство Сефевидов по указу Короля Португалии Филиппа III. В 1917 г. он прибыл во дворец Шаха Аббаса, о чем написал интересную книгу путешествий. Он подчеркивает, что стены Тебриза были разрушены во время Сефевидо–Османской войны, и город состоит из множества руин. Шах Аббас отвоевал Тебриз у османцев, а затем «вырвал его с корнями». Некогда прекрасный город теперь превратился в развалины и руины [3,с.56].

В книге «О великой войне 1622 г.» Г.Сильва повествует о Англо–Португальской войне над Персидским Заливом. Путешественник сообщает о том, что в 1530 г. указом Султана Сулеймана Кануни турецкий полководец Ибрагим Паша захватил Тебриз, и разрушил город. В 1603 г. Шах Аббас с легкостью захватил ворота Тебриза. Стотысячным турецким войскам противостояли шестидесяти двухтысячные войска сефевидов. Тетя Шаха Аббаса (дочь Шаха Тахмасиба) подняла защитников города против османцев. В результате чего Шах Аббас завладел Тебризом и поручил руководство провинцией Азербайджан Пирбудаг хану. Еще одним путешественником, побывавшим в Тебризе в XVII в., был Томас Герберт. Он прибыл во дворец Сефевидов вместе с английским послом Сером Дормон Коттоном. Томас Герберт состоял на службе Шаха Аббаса в Казвине в 1627 г., и по возвращении издал свою книгу путешествий в Англии в 1647 г. В труде он пишет о Тебризе: «Это самый крупный город Мидии и в целом является местом, где расположен трон провинции. Он находится на подошве горы «Таурус», от которой и берет свое название. Турки, так же как и персы, называют этот город «Тебризом». Несомненно, в древности город мог называться иначе. Турки и персы боролись за право владения городом. Султан Селим направил на город сильное войско, впоследствии Султан Сулейман поддержал политику своего предка. Он поджег город дотла, так что языки пламени разнеслись по всему Тебризу в течение нескольких дней. Город был разграблен турками в 1534 г., и в период правления Султана Мурада III в 1583 г. был разрушен от руки османских солдат. Ситуация стала опасной» [3,с.64].

В XVII в Ж.Тавернье несколько раз побывал в государстве Сефевидов, и в первый приезд встречался с Шахом Сафи. В сентябре 1638 г. второе свое путешествие он совершает вместе со своим братом Даниаллой. В апреле 1639 г. они достигают Исфахана, и по пути в Индию и, возвращаясь в Европу, снова пересекают Персию. В третий раз Ж.Б. Тавернье продлевает свое путешествие по Востоку до Индии, Китая, Суматры. Проезжая через Тебриз в 1639 г. он записал следующие свои впечатление о городе:

«После нападения Султана Мурада IV город Тебриз был приведен благоустроенный вид. Дворцы города были построены в основном из кирпича–сырца. На большой площади Тебриза, где восседал бегларбек, дважды в день: утром и днем, играли на нагаре. В Тебризе очень много хороших лошадей по доступной цене. Посередине города течет полноводная река Мехранруд. Над рекой построены три моста и имеется один ключ. Иногда река бушует и смывает все вокруг. Мастера–шелкоткачи достаточно искусны в своем деле» [4,с.72].

Филипп де Ла–Сеинт Тринт приступает к своей миссии для распространения христианства на Востоке по указанию католической церкви. С этой целью он в феврале 1629 г. путешествует из Франции в Персию, Аравию и Индию. В 1640 г. он возвращается в Европу через территорию государства Сефевидов. В этом путешествии он получает возможность увидеть древние Мидийские города и Азербайджан. 26 июня

1640 г. Филипп прибывает в Тебриз. «Книгу путешествий», написанную им, Пьерре Сент Андре перевел с латыни на итальянский, а позднее и на французский язык под названием «Путешествие Филиппа по Востоку». В произведении о Тебризе написано следующее:

«…Город все еще находится под властью тюрков, которые учиняют здесь погромы. Я услышал от одного христианского духовного лица, что в городе произошло сильное землетрясение, в результате которого мощные здания превратились в руины. Это огорчающее обстоятельство привело большой и древний город в печальный вид» [3,с.75].

В 1633 г. немецкий путешественник А.Олеарий прибывает в Тебриз через Москву, и пишет свои краткие впечатления о городе: «Тебриз расположен на подошве горы Оронт, которая ныне называется «Таурус». Здесь находятся резиденции шахов древнего Экбатана. Воздух в городе настолько приятен, что здесь не услышишь и упоминания болезни. Также сказывают, что если здесь кто–то и заболеет, то сможет исцелиться и без лекарств. В Персии имеются все сорта винограда, но самые сладкие из них растут в Тебризе и Ширазе. Хлопок хорошо растет в Азербайджане, его бутоны увеличиваются в два–три раза» [3,с.78].

Ла Бое Ле Гуз, французского происхождения, был представителем Индийской компании в Исфахане. 29 ноября 1645 г. он посетил Тебриз, который сравнил с великими города мира. «Если учитывать исторические границы и остатки стен, Тебриз можно считать больше чем Каир, и равным Лондону» писал он [3,с.50].

Французский путешественник испанского происхождения Александр де Родес прибыл в Персидский Залив в феврале 1648 г. и достигает Тебриза 29 июня, где он вынужден был остановиться всего на 15 дней. В своем дневнике он пишет: «…Сейчас мы в Тебризе. Говорят, что этот город был столицей Мидии. За все свое путешествие я не увидел в Персии города крупнее этого по размерам и количеству населения. Здесь все стоит очень дешево. Я сам стал свидетелем того, что за одну серебренную монету мы приобрели столько хлеба, сколько одному человеку за неделю не съесть» [3,с.69].

Французский путешественник Пуле посетил Тебриз в 1657 г. Он отмечает, что среди увиденных им городов Тебриз единственный располагает благоприятным климатом Экбатана. Если окинуть взором здания города с одного конца до другого, то Тебриз будет казаться равным Парижу. Воздух в Тебризе чист и благоприятен, другого такого места я не видел. Все дома построены из кирпича–сырца. Я увидел лишь несколько государственных зданий и мечетей, построенных из обожженного кирпича, покрытых глазированным кирпичом [3,с.89].

Факты, изложенные в европейских мемуарных источниках, очень важны при исследовании культурной жизни города Тебриз в развитые средние века. Хотя мы не считаем субъективные мысли иностранных путешественников, миссионеров и дипломатов увесистыми источниками, однако в их произведениях можно встретить ценные сведения. В отличие от европейских авторов, местные историки того времени в своих книгах руководствуясь государственной политикой, часто не выражали критического отношения к дворцовой атмосфере. В результате этнографических исследований, связанных с городом Тебриз, в европейских мемуарных источниках XVII в., мы приходим к следующим заключениям:

– в XVII столетии Тебриз располагал законченным материально–общественным комплексом, характерным городской культуре – кварталами, рынками, мечетями, банями, монетными дворами, кладбищем нескольких сотен лет древности, богатой кухней и т.д. большинство из перечисленных строений функционировали как в центре города, так и в окрестных его селах;

– Тебриз являлся важным центром ремесленничества в Персии. Здесь были широко развиты шелководство, ковроткачество, изготовление тканей, посудное дело;

– Тебриз был важным пунктом в Западной и Восточной торговле;

– наряду с городской культурой, ремесленничеством, торговлей, сформировавшимися в Тебризе, благоприятные природные условия окрестных областей, обширные источники природной воды и искусственной системы орошения, способствовали развитию культуры земледелия;

– являясь центром науки и культуры, город был носителем моральной культуры (поэзии, музыки, религиозных и мирских мероприятий, народных спектаклей, цирка, многочисленных прогрессивных обычаев и традиций).

Таким образом, исследования показывают, что книги путешественников является важным источником при этнографическом исследовании города Тебриз в XVII в, и она должна использоваться в целом при всестороннем изучении культуры и быта большинства регионов Азербайджана.

Список использованных источников

1. Minorski V. Tabriz. Separat–Abdruck Aus // Enzyklopaedie des İslam. Leiden, 1928, 630–643 s.
2. Жан Шарден. Сияхатнаме (перевод на азерб. язык В.Асланов) Баку, Элм, 1994, 94 с.
3. ب.ورهاچم اخ زورهب. ش رمش نم ربت ،زیربت ،مود پاچ ،زیربت ،ا نتشاراتادن یاش مس ،۱۳۸۸ ص ٤٩٩
4. ب.ورهاچم اخ زورهب. ت ربت زا زیربت ،نادرگن اهاج ،نارای ،زیربت ، ۱۳۸۹ ص ٢٩٤

Mammadova, I. Ethnographic information about the city of Tabriz in the memoir european sources

The works of the travelers mentioned Tabriz as the center of science and culture as well as reflected progressive traditions of Tabriz people.

Key words: *Tabriz, travelers, memoirs, Chardin, the Safavids.*

УДК 94(479.24)

Мехтізаде С.

Середньовічне образотворче мистецтво і музика Азербайджану в щоденниках західноєвропейських мандрівників

Досліджується деякі питання образотворчого мистецтва і музики Азербайджану описуваних в щоденниках західноєвропейських мандрівників. Автор відзначає, що матеріальні та письмові джерела свідчать про те, що мініатюрний живопис, види декоративно–прикладного мистецтва Азербайджану досліджуваного нами періоду мали багатовікові традиції і мали певні регіональні особливості. Так само, автор звертав увагу на такі елементи як килимарство і виробництво художньої тканини в Азербайджані в цей період.

***Ключові слова**: культура, мистецтво, мистецтво мініатюри, музика, література.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Мехтизаде С.

Средневековое изобразительное искусство и музыка Азербайджана в дневниках западноевропейских путешественников

Исследуется некоторые вопросы изобразительного искусства и музыки Азербайджана описываемых в дневниках западноевропейских путешественников. Автор отмечает, что материальные и письменные источники свидетельствуют о том, что миниатюрная живопись, виды декоративно–прикладного искусства Азербайджана исследуемого нами периода опирались на многовековые традиции и имели определенные региональные особенности. Так же, автор обращал внимание на такие элементы как ковроткачество и производство художественной ткани в Азербайджане в этот период.

***Ключевые слова:** культура, искусство, искусство миниатюры, музыка, литература.*

На фоне культурного подъема XV–XVII вв. развивалось и искусство Азербайджана. Об этом свидетельствуют сведения источников, результаты археологических исследований, некоторые образцы материальной культуры – надгробные надписи, эпитафии, надписи на памятниках архитектуры, резьба по камню, дереву и по гажу, изделия из стекла, образцы изящного шитья и художественной вышивки, ковроткачества. Материальные и письменные источники свидетельствуют о том, что миниатюрная живопись, виды декоративно–прикладного искусства Азербайджана исследуемого нами периода опирались на многовековые традиции и имели определенные региональные своеобразия. Уже с XIII в. Азербайджан начал формироваться как один из значительных центров миниатюрой живописи Востока [2,с.289], а шемахинская, бакинская и тебризская школы миниатюрной живописи были очень известными в XV–XVII столетиях [4,с.8,12].

Азербайджанские правители рассматриваемого периода, особенно Сефевидские шахи, уделяли особое внимание развитию искусства в стране, покровительство-

вали представителям искусства и даже сами занимались каллиграфией, поэзией (Шах Исмаил I, Шах Тахмасиб I, Шах Аббас I) [2,с.294]. А основатель государства Сефевидов (1501–1736) Шах Исмаил I (1487–1524) под псевдонимом «Хатаи» оставил будущим поколениям огромное поэтическое наследие и вошел в историю литературы Азербайджана. По инициативе Шаха Исмаила I, художники из Багдада, Шираза, Исфахана, Герата собирались в Тебризе и демонстрировали свое мастерство. А дворцовая библиотека в Тебризе превратилась в центр миниатюрной школы [6,с.203]. Виды декоративно–прикладного искусства также были в центре внимания официальных кругов страны. Виды декоративно–прикладного искусства Азербайджана исследуемого периода находились на очень высоком уровне своего развития. Образцы декоративно–прикладного искусства удовлетворяли не только бытовые, но и эстетические потребности людей. Поэтому их можно оценить как истинные произведения искусства.

Однако искусствоведы отмечают, что в XVII в. искусство Азербайджана вступило в период застоя, начался процесс постепенной потери художественных традиций [4,с.123–125]. Видимо, этому явлению «содействовали» различные (социально–экономические, военно–политические, интенсивное уменьшение городского населения, миграции населения, общий застой в городской торговле и культурной жизни) факторы. Несомненно, что вышеуказанные факторы, отрицательно повлияли на тенденцию развития различных областей искусства Азербайджана в целом [2,с.318].

В произведениях западноевропейских путешественников в той или иной степени нашли свое отражение показатели развития, состояния азербайджанского искусства в этот период, а также изменения, произошедшие в культурной жизни страны. Правда, сведения европейских путешественников не такие уж подробные. Свое широкое описание в источниках нашла резьба по камню в Азербайджане. Основным видом этого искусства можно считать гравировку. Гравировщик создавал в основном надгробные памятники, различные строительные элементы [5,с.62–63]. Резьба по камню была широко распространена в Азербайджане. Наблюдения и сведения западноевропейских путешественников свидетельствуют о том, что эта область обычно служила делу создания и орнаментации надгробных памятников, мавзолеев и куполов. В дневниках европейских путешественников отмечается, что на этих памятниках, изготовленных в большинстве случаев из обтесанных камней, указывались личность покойного погребенного, дата создания памятника, имя архитектора. Эти памятники украшались эпитафиями и надгробными надписями, содержащими вышеупомянутые сведения. Основу мусульманской гравировки на камне составляют графическое письмо, стилизованные геометрические и растительные узоры, орнаменты. Поэтому большинство людей, занимавшихся гравировкой на камне, должны были быть и прекрасными каллиграфами.

Сведения письменных источников свидетельствуют о том, что в средние века в Азербайджане была широко распространена и мозаика. Например, немецкий путешественник XVII в. Адам Олеарий так описывает один из мавзолеев в Ардабиле – мавзолей отца Шейха Сафиаддина (1252–1334) – Сейида Джабраила: «Мавзолей построен в большом саду, в форме круглого здания, имеющего окна с разноцветными стеклами» [7,с.592–593]. Сведения Адама Олеария, а также сообщения голландского путешественника Яна Стрейса об образцах азербайджанского зодчества свидетельствуют о том, что местные мастера искусства были знакомы с тайнами искусства «шебеке» (ажура). Резьба по дереву способом «шебеке» была одним из самых изящных, тончайших видов азербайджанского декоративно–прикладного искусства.

В дневниках европейских авторов XV–XVII вв. имеются подробные сведения о производстве предметов роскоши. Этот вид декоративно–прикладного искусства был органически связан с обработкой металла, и сведения европейских путешественников свидетельствуют о том, что художественная обработка металла достигла в Азербайджане высокого развития. Ювелиры Азербайджана изготавливали изделия из серебра, золота, драгоценных камней. Внимание европейцев привлекали в основном предметы роскоши азербайджанских женщин. Например, Адам Олеарий писал: «Шеи и подбородки их женщин украшены несколькими рядами жемчугов или ожерельем; их лица почти полностью покрыты жемчугами и предметами роскоши… на их пальцах было много колец, а на запястьях широкие браслеты» [7,с.777]. Обобщая эти описания

европейских авторов, можно прийти к следующему выводу: основными элементами, типами предметов роскоши женщин были украшения для головы, ушей, шеи и груди, рук, запястья и пальцев, ворота, спины и одежды. Сравнение этой типологической классификации с типами украшений XIX – нач. XX вв. доказывает, что ювелирное дело и культура одежды Азербайджана формировались в течение многих столетий, и имеют богатые традиции [5,с.200–202].

Особое место в системе декоративно–прикладного искусства Азербайджана занимают ковроткачество и производство художественной ткани. Эти виды азербайджанского декоративного искусства достигли в средние века высокого уровня развития и были тесно, органично связаны с миниатюрной живописью. Например, «украшение ткани резным методом являлось важной областью прикладного искусства, особенно традиционного искусства орнамента» [7,с.283]. В этой области искусства мастера использовали и сюжетные, и орнаментальные мотивы узоров, вышивок. Мастер (вышивальщик) способом выжигания, с помощью острого пера с черным тонким кончиком чертил контурные линии желаемого рисунка или же узора, и украшал поверхность этих линий пером из тростника, которое он макал в краску [7,с.284].

В Азербайджане была распространена также вышивка шелковых тканей позолоченными нитями («гюлебетином») и такие ткани продавались очень дорого. По сведениям французского путешественника Жана Шардена (XVII в.), приблизительно один метр этой ткани, являющейся «самой дорогой тканью в мире», продавался за 50 теменов. Для сравнения отметим, что 8 ярдов (т.е. 7,28 м.) простой «тафты» (т.е. шелковой ткани, не вышитой позолоченными нитями) стоило всего один песо [3,с.43].

Факт широкого распространения вышеуказанных видов декоративно–прикладного искусства в Азербайджане отражен и в косвенных сведениях европейских путешественников. Ян Стрейс отмечает, что даже седла коней местных феодалов изготавливались из дорогих тканей и материалов, украшенных позолоченными нитями и драгоценными камнями: «Шемахинский хан сидел на прекрасном и дорогом арабском скакуне. Седло коня было изготовлено из дорогой, вязанной, вышитой позолоченными нитями, ткани. Ткань была украшена жемчугами и драгоценными камнями» [8,с.257]. Хан и его окружение, встретившие Адама Олеария в Шемахе, также были в дорогой одежде, удивившей путешественника. Они были в позолоченной одежде, а чалмы (тюрбаны) были вышиты золотыми и серебряными нитями [7,с.525,527].

В XV–XVII вв. в Азербайджане было широко распространено украшение уникальных книг, рукописей орнаментами, покрытие переплетов книг и рукописей позолоченной тканью. Адам Олеарий так описывает книги библиотеки мавзолея Шейха Сефи: «Исторические книги были украшены рисунками. Переплет книг был из красной кожи. Они были украшены литыми из золота рисунками цветов и листьев» [7,с.588]. Азербайджанцы очень высоко ценили книги [7,с.792].

Самым распространенным видом декоративно–прикладного искусства Азербайджана и в этот период являлось ковроткачество. В произведениях почти всех путешественников имеются сведения, связанные с азербайджанскими коврами. Это обстоятельство дает нам возможность утверждать, что ковроткачество в средневековом Азербайджане находилось на высоком уровне своего развития. Средневековье считается искусствоведами и историками культуры особым этапом в процессе эволюции азербайджанского ковроткачества. Именно на этом этапе появились и получили широкую популярность в стране и на огромном пространстве Евразии орнаментальные и сюжетные ковры [1,с.194]. XVI век стал периодом расцвета азербайджанского сюжетного ковроткачества.

В оформлении широко использовались геометрические, растительные, анимистические, человеческие мотивы, поэтому в изготовлении ковров участвовали также художники–миниатюристы и азербайджанский ковер превращался в истинное произведение искусства. Главными центрами орнаментального и сюжетного ковроткачества были города Шемаха, Баку и Тебриз. Обычно эти ковры не стелились, а вешались на стене. Например, Адам Олеарий, будучи гостем Шемахинского хана, отмечает, что в комнате, где проводился банкет, на стенах висели привлекательные картины и прекрасные ковры [7,с.527].

Ковроткачество, являющееся ведущей, самой важной, трудоемкой и прибыльной областью декоративно–прикладного искусства Азербайджана, и в последующие столетия сумело сохранить свое практическое значение [5,с.273].

Музыка является одной из составных частей азербайджанской национальной культуры. Азербайджанское музыкальное искусство имело своеобразные черты и в XV–XVII вв. Музыка Азербайджана развивалась в исследуемый период в нижеследующих направлениях: народное творчество, исполнительское искусство и ашугское творчество. Определенное влияние на нашу музыку оказали также исламская и иранская музыка. В дневниках западноевропейских путешественников XV–XVII вв. имеются самые различные сведения об азербайджанской музыке, в том числе о дворцовой военной музыке, о музыкальных инструментах. Больше сведений о музыке Азербайджана имеются в дневниках Энтони Дженкинсона, Адама Олеария, Жана Шардена и Яна Стрейса, участвовавших на мероприятиях, организованных и проведенных в их честь в различных регионах страны.

Эти сведения свидетельствуют о том, что музыка занимала важное место в каждодневной жизни, на праздниках, а также в различных мероприятиях населения средневекового Азербайджана. Никакой праздник, особенно «Новруз», не обходились без музыки и танца. Адам Олеарий наряду с описанием богатого, красивого стола, открытого по распоряжению Шемахинского хана в честь западных гостей, представляет нам сведения об азербайджанской музыке, о музыкальных инструментах и танцах: «В ходе банкета на различных инструментах исполнялись музыка и песни, и эта музыка создавала странную гармонию. Кроме того, 2 мальчика, исполняя несколько странных танцев, развлекали присутствующих. Таким образом, в тот же день, после всей усталости, мы получили наслаждение, подобное райскому» [7,с.528].

Интересны сведения Адама Олеария о военной музыке: «Будучи здесь, мы услышали также полевую музыку чужестранцев. Перед нами на конях скакали четыре музыканта. Они поочередно исполняли музыку на медном инструменте длиной в четыре «гуладжа», конец которого был широким, а внешне похожем на свирель. Этот инструмент назывался «керренаи» (искаженная форма слова «гараней», т.е. «большая флейта» – С.М.). При исполнении музыки, конец этого инструмента поднимали вверх. Кроме них были простые исполнители свирели, а также несколько барабанщиков. Они вешали свои барабаны, похожие на продолговатые длинные горшки, на седло. Кроме них присутствовало несколько музыкантов, у которых имелись инструменты, похожие на длинный, кривой рог, бубны. На расстоянии четверти милей от города стояло двухтысячное пешее войско, которое имело пять знамен с очень длинными шестами… И здесь звучала специальная музыка, исполняемая на двух больших цимбалах. Эта музыка звучала так, будто две большие медные тарелки ударяют друг об друга. Музыку исполняли также на свирелях и других странных инструментах» [7,с.525–526].

Обобщая эти сведения западноевропейских авторов, можно прийти к такому выводу, что основными музыкальными инструментами в Азербайджане в исследуемый нами период были нижеследующие: струнные музыкальные инструменты (саз, тар, кеманча, уд); духовые музыкальные инструменты (ней – восточный вариант флейты, гара–ней – «большая флейта», зурна, балабан); ударные музыкальные инструменты (дэф, гавал – бубен, литавры – барабан, тэбил – одна из форм барабана). Наличие музыкальных инструментов, упомянутых в дневниках путешественников, свидетельствует о том, что в этот период жили традиции средневековой азербайджанской музыки, а также было широко распространено производство музыкальных инструментов.

Таким образом, культура и искусство Азербайджана, различные составные виды декоративно–прикладного искусства, азербайджанская музыка нашли свое определенное отражение в произведениях западноевропейских путешественников. Эти виды национального искусства, опираясь на местные традиции, являлись также носителями региональных, исламских, общевосточных культурно–эстетических ценностей. Азербайджанская культура этого периода занимала достойное место в системе культуры Ближнего и Среднего Востока, играла важную роль в процессе эволюции синкретической культуры огромного региона. Под воздействием различных факторов, с XVII века азербайджанская культура вступила в период определенного застоя, стагнации. Поэтому и в сведениях западноевропейских путешественников XVII века

также нашли свое отражение вышеупомянутые виды искусства Азербайджана, которые были подвергнуты отрицательному влиянию объективных факторов рассмотренного нами исторического периода.

Список использованных источников

1. Ализаде А.А. Социально–экономическая и политическая история Азербайджана в XIII–XIV вв. Баку, 1956.
2. Гейдаров М.Х. Торговля и торговые связи Азербайджана в позднем средневековье. Баку, 1999.
3. Гасымов Х.С. Средневековая культура Азербайджана. Баку, 2008 (на азербайджанском языке).
4. Керимов К. Миниатюры Азербайджана. Баку, 1980 (на азербайджанском языке).
5. Мустафаев А. Азербайджанское ремесло. Баку, 1999 (на азербайджанском языке).
6. Онуллахи С. Город Тебриз в XIII–XVII вв. Баку, 1982 (на азербайджанском языке).
7. Подробное описание путешествия Голштинского Посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 гг., составленное секретарем посольства Адамом Олеарием / Перевел с немецкого П.Барсов. Изд. Императорского Общества истории и древностей России при Московском Университете. Москва, изд. Университетской типографии, 1870.
8. Стрейс Я.Я. Три путешествия. Перевод Э.Бородиной. Москва, 1935.

Mehtizade, S. Medieval Azerbaijan applied arts and music in the diaries of Western Europe travelers

Examines some of the fine arts and used music of Azerbaijan described in the diaries East European travelers. The author notes that the material and written sources indicate that the miniature painting, types of arts and crafts in Azerbaijan study period we relied on the age–old tradition and had some regional specialties. Just by paying attention to items such as carpet weaving and artistic fabric production in Azerbaijan in the period.

Key words: *culture, art, miniature art, music, literature.*

УДК 94(479.24)

Сулейманов А.

Реформа підготовки медичних кадрів Нахічеванскої Автономної Республіки

Висвітлюються реформи в організації охорони здоров'я, освіті і підготовці медичних кадрів для Нахічеванскої Автономної Республіки в 1993–2003 роках.

Ключові слова*: мережі охорони здоров'я, Азербайджан, Нахчиванська Автономна Республіка, Гейдара Алієв, лікарі–фахівці.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Suleymanov, A.

Reforms on medical personnel training in the nakhchivan autonomous republic

Light up a reform in organization of health, formation and training of medical personnel for Nakhchivan Autonomous Republic in 1993–2003 years.

Key words: *health network, Azerbaijan, Nakhchivan Autonomous Republic, Heydar Aliyev, medical specialists.*

Like other countries that at present practice transition period Azerbaijan has also faced some social problems. Our steps forward in the direction of health guard's population and health service improvement and our achievements under present conditions rejoice us.

Azerbaijan has made big achievements in the rapid increase of health field, in the creation and extension of multy–profile health network and in the preparation of health–service specialists. Nowadays Azerbaijan that moves confidently forward to build independent, democratic and legal power has high skilled medical specialists. It must be mentioned that health specialists training has a direct impact on people's sound development. Hence, an intensive work is being carried out in the fields– training of modern medical specialists, organization of educational establishments with an eye to develop competency level of present cadre reserve, solidity of material and technical basis.

Our national leader Heydar Aliyev said: «There are people with high knowledge, high specialty, high science in Azerbaijan and they reflect a great part of the society which makes us witness how valuable our educational system is. If not for these, all the scientific fields and economy of Azerbaijan could hardly develop in this way. If not for these, the science of Azerbaijan could hardly grow. We must appreciate them and never forget achievements gained within ten years», while talking about the role of educational and medical cadre reforms in our national increase [7,s.34].

Azerbaijan State Medical University after N.Narimanov was the educational establishment that used to train erudite medical specialists for Nakhchivan Autonomous Republic. From 1993 the number of qualified doctors in Nakhchivan AR began to decrease. The main reason of it is being grounded on day–by–day stray intensifying political, economic and social situation, the substitution of high skilled doctors working in Nakhchivan AR for Baku, the blockade situation of the autonomous republic, etc.

Notwithstanding between 1993–1994 AMU after N.Narimanov sent graduates of therapeutics (17), pediatry (10), stomatology (4), pharmaceutics (2) to Nakhchivan AR on appointment, over 50% of them substituted it for Baku owing to their marital status [4].

Therefore medical indices of population in Nakhchivan for 1994 in comparison with 1993 dropped from 25,3% to 24,9%. The secondary medical personnel play an exceptional part in the development of medical service quality and its rationality in Nakhchivan AR. The positive results of the health institutions occupations depend on professional level as well of secondary medical personnel as of doctors, on their workmanship, also on providing

the health institutions with sufficient secondary medical personnel. Provision of the health institutions in Nakhchivan AR also with secondary medical personnel in the period under investigation was unsatisfying. If in 1993 the number of secondary medical personnel in Nakhchivan was 2970, in 1994 and 1995 this number fell to 2933 [13,s.25]. Of course provision of every ten thousand men of population is getting decreased. If in 1993 the number of secondary medical personnel for every ten thousand was 94, in 1995 this number was 85 men [13,s.16]. These indicies is much under medical cadres providing indicies. According to statistics in 1994–1995 though there were 1638 vacancies for middle skilled cadres by the republic 492 of them fell to Nakhchivan AR's share. Decrease of the level to provide health institutions with secondary medical personnel, inequality of the settlement in different regions and institutions in Nakhchivan AR was related to the then processes in the republic, the hard blockade situation of the province and to the abrupt changes in demographic processes, also to transforming a part of professionals to military–medical patterns. One of the most important factors that bear negative impact on staffing duties was the drawbacks in preparation and settlement of secondary medical personnel. Because the planning of admittance to medical schools, the efficient arrangement of the process of admittance, the proper appointment supplies of young cadres is of great importance. Except for these, the number of students from Nakhchivan AR at Baku medical educational establishments was getting decreased in the period under investigation.

For material and technical basis of Nakhchivan medical school didn't afford the cadre preparation didn't meet standard needs. Admittance plan being poor and corresponding graduation didn't fill even annual loss of secondary medical personnel. Moreover, the intensifying migration process, expansion of health net and increase in population, opening new military–medical patterns has already resulted in vacancies for secondary medical personnel. In 1993–1994 necessity for secondary medical personnel was not only in Nakhchivan AR but even in the whole republic in grave condition. It should be noted that preparation of middle skilled medical cadres with new bias in Nakhchivan AR began in 1994.

A small medical educational establishment called «Shafgat» founded in Nakhchivan attached to International Charity and Health fond started working according to October 30, 1994, order numbered 396 by Prime Minister of Nakhchivan AR [15]. The very year 94 students were admitted attached to «the nurse business» after whose successful graduation the educational establishment became inactive. Owing to corresponding needs of the «Regulations on Education» the International Charity and Health Fund sent documents to Azerbaijan Ministry of Education and Azerbaijan Ministry of Health to register «Shafgat» junior educational health establishment which train secondary medical personnel, with the bias of medicine, status of medical school. As the existence of «Shafgat» junior educational health establishment in the structure of the Charity and Health Fond didn't meet the needs of the «Regulations on Education» it was decided admissible to stop its work.

Hence, we want to note that to consider the present wide care for national medicine, existence of all medicinal plants in the Nakhchivan AR flora, in order to employ it thoroughly, in this case the renewal and starting educational activity of «Shafgat» junior educational establishment, which is the only establishment training secondary medical personnel on national medicine. Since there will be more need for these personnel almost in everywhere, in all health organizations, in health sanitary wings, in military hospitals. Nakhchivan AR set a board to attestate secondary medical personnel according to its 15.02.1994, issue of order 28 [16]. As it ran in the issue, into the board, there were included medical organizer, surgeon, therapist, pediator and medical personnel on different fields. After the commission got its maintenance by Azerbaijan Ministry of Health, from June in 1994 it got power to activate. The commission started its work for attestation by taking special training measures as shown in existing regulations. Head doctors of health establishments were the first informed about the rules to hold attestation and also in large institutions, for instance, in the Republican hospital after N.Narimanov there was held a heating discussion on this point. Lay–out samples of necessary documents for attestation, as well the inquests considered in the direction, were copied and sent together to the institutions. Hence, a result can be arrived at that in Nakhchivan AR there has a lot been done concerning the attestations of secondary medical personnel and proper preparatory measures have been taken. But it becomes apparent from the results of the reference on the work of the secondary medical personnel attestation commission attached to Nakhchivan AR Ministry of Health that the attestation enlisting factors of personnel was very poor. Results of the attestation held in 2000 were visual proof of that. The attestation taking indices of average secondary medical workers in Nakhchivan AR held in 1994 and 2000 shown in the table below:

№		1994	2000
1	Republican Hospital after N.Narimanov	40,2%	56,5%
2	by Sharur region	36,2%	41%
3	by Babak region	32,4%	37,6%
4	by Ordubad region	21,3%	33,4%
5	by Julfa region	26,2%	31,3%
6	by Shahbuz region	33,4%	41,7%
7	by Sadarak region	28,7%	37,3%

As obvious from the table, the enlisting factors of secondary medical personnel is too below the standard indices.

Investigations yielded that in 1993–1995 in Nakhchivan AR health institutions requirements for secondary medical personnel comparatively rose. Having considered it, Minister of Health of the Republic of Azerbaijan authorized the admittance of graduates of the Nakhchivan «Tekis» college after R.Budagov to fill the secondary medical personnel posts according to his order dated 14.08.1995 [5]. It was particularly mentioned in the order that there was great need for sercondary medical cadres in Nakhchivan AR living in the blockade conditions for a long period and that the youth faced many difficulties to study in other cities of the republic. The calendar plans and syllabus, teaching stuff, material and technical basis of «Tekis» college in Nakhchivan correspond to that of the state institutions and hence the Supreme Experts Commission gave it an affirmative review. One of the issues calling attention in the period under investigation was that there grew great need for nurses in remote villages of Nakhchivan AR in health establishments with shift labor routine. Notwithstanding the point was always under the check of Nakhchivan AR Ministry of Health, it was left unsolved for a good deal of time. The situation was discussed in Nakhchivan AR Ministry of Health Board, it was taken into account to admit graduate nurses of paying co–operative medical colleges to posts at institutions in need of them, by way of exception, according to April 27, 2001 dated 11/7 Order (101). On June 6, 2000 Azerbaijan Ministry of Health issues an order «On Ministry of Health medical schools' activities in 1998–1999 academic years» and the order was considered as a new phase of reforms performed to improve the training of secondary medical and pharmaceutical cadres in medical schools. It was particularly pointed out that material and technical basis of some medical schools was insufficient, especially at Nakhchivan medical school after Heyran khanum the academic space for a student was much tinier than standards, the laboratories, classes were poorly provided with utensils and visual aids. The number of the teachers on staff at Nakhchivan medical schools is equal to 13,9%. The superiority of teachers of hour–work results in deranging the training level of students. The subject calendar plans are poorly worked out, even in some cases one can witness the teachers give classes without calendar plans. Ministry of Health Board accepted an order to discuss the drawbacks and gaps existing at Nakhchivan medical school at masters' meeting, the working–out of prompt measures plan to lift them. The order had also reflected to develop educative–cultivating issues, provision of laboratories and rooms with equipments, staffing of teachers on staff and Nakhchivan AR Ministry of Health and The Cadres, Science and Education Central Board of Ministry of Health of Azerbaijan Republic was charged with regular supervision over the school.

Under Azerbaijan Republic President Heydar Aliyev's order «On State Committee for reforms in the field of Education of Azerbaijan Republic», dated March 30, 1998, there was founded State Committee to ensure The World Bank for capital invests to make reforms in independent Azerbaijan educational system to meet the international standards, to develop education and develop its material and technical basis, to prepare the reforms Program on education [2,p.80–81]. Hence there was established a new phase of reforms in the educational branch of the republic. «Program of Reforms on Education of Azerbaijan Republic» worked out in a short period of time was asserted by President Heydar Aliyev after large considerations on June 15, 1999 [11,p.187], on a historical day–National Liberty, by a particular order. So there was written a valiant page to our modern educational history. In the

very program reflecting the basis of state policy in educational field of Azerbaijan Republic and legible strategy, prior lines of the XXI century national educational establishment the national personnel training was pointed out as one fo the main issues to solve. Acceleration of reforming and construction in Nakhchivan science and education branches widely scoped at the beginning of XXI century. So that it steadily holds the issues – the development of education to meet modern standards, training of secondary medical cadres in the focus of attention. Nakhchivan AR governing body succeeded in solving the radical problems within short period of time. According to Vasif Talibov's order, the chairman of Nakhchivan AR National Assembly, regarding Nakhchivan medical school's 70 year jubilee, it has been evicted to a three–storeyed building in Nizami street in Nakhchivan to improve its material and technical basis, to develop the educational and training efficiency and has been represented to students' and teaching–staff's utilization after capital repairs [7]. The aggregate area of the school is 5183 square meters and 3816 square meters of it is the share of the school building. There are 10 discipline studies, 1 computer study, a large and rich designed H.Aliyev lecture hall, 18 classrooms, a gymnasium, an assembly hall to hold popular–cultural acts, a library with large book stock and other subsidiary rooms. The building has also been provided with the heating system and an attached electric transformer. In order to improve the material and technical basis of the school the studies have been supplied with modern visual aids, medical appliances, new computers have been bought, and lessons are conducted by computers in «Anatomy», «Pediatric», «Therapy», «Surgery» studies. In order to minimize the secondary medical personnel requirements in Nakhchivan AR the student admittance plan has been increased to 210 persons in 2001–2003 [15]. According to the results of test exams the admittance plan was carried out in the following way under student admittance state committee's 14.09.2001 dated order.

№	Speciality	Admittance plan	Free of charge		Paying		Factual admittance
			Plan	Fact	Plan	Fact	
1	Nursing	90	40	40	50	48	88
2	Therapy	60	30	29	30	30	59
3	Obstetrics	30	10	10	20	11	21
4	Pharmacy	30	10	6	20	3	9
Total		**210**	**90**	**85**	**120**	**92**	**177**

As is seen from the table, the admittance was carried out with deficiency in 2001 and the planned 33 person lack. In 2002–2003, 27–31 persons were lacking in accordance with the admittance plan that all belonged to paying groups. A significant part of the extensive building measures taken in Nakhchivan comprises the ones done on educational system. With regard to improving the quality, efficiency of education in Nakhchivan there are taken measures to open new faculties to meet proper needs. A faculty laid under our national leader Heydar Aliyev's particular instructions, attached to Nakhchivan State University, served as a background for training high level doctors–pediators. In 2000 a new building was delivered for utilization of 150 students and teachers consisting of a clinic, a chemist's, laboratories on clinical anatomy, biology, microbiology, a library and wide auditoria [1].

But in early 2003–2004 the faculty building was repaired on modern lines, being supplied with experimental laboratories, computer and other utensils to improve educational level and provide the use of visual aids. Academic basis of the medical faculty consists of the chairs «Principal medical subjects», «General medicine», «Pediatric», and University Clinic and oter health institutions in Nakhchivan. There have been offered all facilities for students to make use of Nakhchivan Central Hospital, Children's Hospital, Mother–and–child Rehabilitation Center, Cardio logical Clinic, Venereal Clinic, and other health institutions. The basic question for present–day sanitation is to meet needs for high–level medical personnel in the transition period to market economy, to form sound life–style in every public member. The duties to fulfill the above mentioned are the followings:

1. To strive for to increase the admittance quantity of students and staffing of teachers;
2. To intensify teaching–cultivating point at medical school and to increase the supervision over students' achievement indices;

3. To take proper measures for the supply of laboratories and medical studies with necessary equipments and aids;
4. To discuss at joint–discipline commissions the topics on syllabus every year;
5. To intensify supervision over teachers' and students' use of modern medical literature to adapt theoretical and practical lessons to modern methodology;
6. To organize doctors' and secondary medical personnel's dispatch to professional courses to improve their skills in a planned and consecutive order;
7. To intensify systematic supervision over doctor–interns training process and over graduates to practice internment;
8. To set a task before Ministry of Health to draw young personnel to doctors' posts that Nakhchivan AR is in much need of;
9. To enlarge international ties to corporate with foreign countries in order to profit from their educational and personnel training probations;
10. To hold steady scientific–practical conferences and seminars to increase professional knowledge and proficiency of doctors and secondary medical personnel.

It should be noted that as a result of reforms held in 1993–2003 in Nakhchivan AR city and regional hospitals, at medical units, dispensary and polyclinics attention grew to develop the professional personnel staff, to hold professional and qualification improving courses. There was paid more attention not only to quantity, but also to quality in training high and secondary medical personnel, which impressed high and secondary schools of Nakhchivan training medical personnel to build their work in two directions, to increase quality and quantity. As a result, Nakhchivan AR's needs for high skilled personnel was met more profoundly in comparison with early 90–s. Our great leader was on particular terms with doctors, high appreciated their public role. He said: «Profession of a doctor is the one that requires great loyalty to his nation and profession» [12].

H. Aliyev bore particular attention together with the quantity to also the quality of doctors. To his mind, people who work on the health of people had no rights to err. This idea by our great leader remains as the professional responsibility and motto of every doctor.

The list of literature

1. Aghayev Z. Doctors–pediators are trained in Nakhchivan // «Sharg gapisi»–2005, 2 June.
2. Orders and directions of Azerbaijan President (January–March), 1998. – B., 1998.
3. The jubilee conference materials dedicated to the 60 year of High Pharmacological education.
4. The record office of Azerbaijan Ministry of Health, fund 2, list 2, issue 19, papers 53–58.
5. The record office of Azerbaijan Ministry of Health, fund 2, list 2, issue 14, papers 76–81.
6. The record office of Azerbaijan Ministry of Health, fond 2, list 24, pages 83–87.
7. A joint board Of Azerbaijan Ministry of Health.
8. Aliyev N. Education is the future of our nation. – B., 2002, 207 pages.
9. Problems on labor market and training personnel. [The problems of scientific–practical conference]. – B., 2002. –303 p.
10. Jafarov T. Development of medicine in Nakhchivan AR. – B.: «Sada», 1999. – 313 p.
11. Huseynov I. Independent Azerbaijan founder. – B.: «Tehsil», 2004. – 472 p.
12. Gadirov A. The role of Heydar Aliyev's policy in the development of Azerbaijan // Historic Persons. – 2006, № 1. – S.36.
13. Nakhchivan AR in the statistic indicies. – B.: (Sada), 1998. –127 p.
14. Reports on 1993–2003 of Nakhchivan AR Ministry of Health.
15. In Nakhchivan AR, fond 17, list 2, issue 256.
16. In Nakhchivan AR, fond 17, list 2, issue 257.

Сулейманов А. Реформа подготовки медицинских кадров Нахичеванской Автономной Республики

Рассматриваются реформы в организации здравоохранения, образовании и подготовке медицинских кадров для Нахичеванской Автономной Республики в 1993–2003 годах.

Ключевые слова: *сети здравоохранения, Азербайджан, Нахчыванская Автономная Республика, Гейдара Алиев, врачи–специалисты.*

УДК 904

Шабанов С.Б.

Скляні сосуди з розкопок Булганакського городища в Криму

Описуються скляні сосуди з розкопок пізньоскіфського Булганакського городища в Криму. Наведені описи знайдених фрагментів та реконструкції форм скляних сосудів, їх інтерпретація й хронологія. Висвітлені зв'язки варварського населення передгірського Криму з античними полісами, роль та місце скляного посуду у побуті скіфів.

Ключові слова: *пізні скіфи, скло, форма, чаша, стакан, бальзамарій, технологія склоробства.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Шабанов С.Б.

Стеклянные сосуды из раскопок Булганакского городища в Крыму

Описываются стеклянные сосуды из раскопок позднескифского Булганакского городища в Крыму. Дано описание найденных фрагментов и реконструкция форм стеклянных сосудов, их интерпретация и хронология. Освещены контакты варварского населения предгорного Крыма с античными полисами, роль и место стеклянной посуды в быту поздних скифов.

Ключевые слова*: поздние скифы, стекло, форма, чаша, стакан, бальзамарий, технология стеклоделия.*

Вираз вдячності

Выражаю благодарность руководителю раскопок доктору исторических наук, професору И.Н. Храпунову за возможность работы с неопубликованными материалами

Булганакское позднескифское городище расположено в 15 км к западу от Симферополя и в 2 км к югу от с. Пожарского. Оно занимает вершину холма, возвышающегося с юга над долиной реки Западный Булганак. Высокий холм (80 м над уровнем реки) ограничен с трех сторон крутыми склонами, с четвертой, южной стороны, он естественной границы не имеет, переходя в плато, которое тянется к югу. Булганакское городище находится на границе между предгорной и степной частями полуострова [17,с.3].

В 1981–1989 гг. проводились планомерные раскопки городища экспедицией Симферопольского государственного университета (ныне Таврический национальный университет). На поселении были открыты и исследованы оборонительные сооружения акрополя, который занимал площадь более 4000 м2. Результаты раскопок показали, что функционировало оно в III в. до н.э. – II в. н.э. Итоги раскопок Булганакского городища были опубликованы [16;17;18], в том числе статьи, посвященные отдельным категориям находок: лепной керамике [2], керамическим клеймам [19], мегарским чашам [22]. Данная статья посвящена найденным на территории городища стеклянным сосудам и хранящимся в фондах Центрального музея Тавриды (г. Симферополь).

Всего на городище найдено более десятка фрагментированных стеклянных сосуда. Форму некоторых сосудов удалось восстановить:

1) чаши «с ребрами» из толстого прозрачного бесцветного стекла верхней части фрагмент (рис.1.1). Найден в раскопе на валу, квадрат №17–19. Инв. №Д–4079;

2) гладкостенной чаши из толстого прозрачного бесцветного стекла верхней части фрагмент (рис.1.2). С внутренней стороны имеется гравированная полоса. Найден в хозяйственной яме №1, раскоп на валу, квадрат №16–20. Инв. №Д–3938;

3) гладкостенной чаши из толстого прозрачного с зеленым оттенком стекла стенки фрагмент. С внутренней стороны имеется гравированная полоса (рис.1.3). Происходи из кладки оборонительной башни, раскоп на валу. Инв. №Д–4533;

4) стакана из толстого иризированного стекла венчика фрагмент (рис.1.4). На тулово опоясывают горизонтальные шлифованные полосы. Найден в раскопе №2, кв. №19–9. Инв. №Д–4531;

5) стакана из толстого иризированного стекла венчика фрагмент (рис.1.5). Найден в хозяйственной яме №33, раскоп №1, квадрат №25–28. Инв. №Д–4534.

6) стакана из толстого бесцветного, прозрачного стекла венчика фрагмент (рис.1.6). Найден в раскопе №2, квадрат №19–10. Б/н.

7) бальзамария из тонкого иризированного стекла тулова и горла фрагмент (рис.1.7). Происходит из заполнения полуземлянки, раскоп №1. Инв. №Д–4662.

8) сосуда (бальзамария или стакана) из толстого с голубым оттенком стекла нижней части фрагмент (рис.1.8). Происходит из хозяйственной ямы №39, раскоп №1, квадрат №25–29. Инв. №Д–4663.

9) стакана с «миндалевидным» орнаментом из тонкого прозрачного со слегка желтоватым оттенком стекла стенок фрагменты (рис.1.9). Найдены в раскопе №2, квадрат №19–9. Инв. №Д–4530.

10) сосуда (амфориска?) из тонкого прозрачного бесцветного стекла стенки фрагмент. Тулово сосуда орнаментировано рядами горизонтальных полосок из белого стекла или эмали (рис.1.10). Найден в раскопе №2, квадрат №19–10. Инв. №4535.

Почти все найденные на Булганакском городище стеклянные сосуды изготовлены в технике свободного выдувания (в т.ч. и в заранее изготовленную форму), которая была открыта в середине I в. до н.э. [7,с.52], но получила более широкое распространение уже в первые века нашей эры. С тех пор эта технология не претерпела значительных изменений. На городище найдены венчики от трех стаканов, которые, по–видимому, имели цилиндрическую или усечено–коническую форму (рис.1.4,5,6). Края у стаканов были отогнуты и необработанны, что может свидетельствовать о том, что они не подвергались т.н. «горячей» обработке после того как их сбили с выдувной трубки – понтии. Тулово одного стакана, судя по имеющемуся у нас фрагменту, было орнаментировано шлифованными полосками. Метод последующей «горячей» обработки уже выдутого изделия позволял формировать тело сосуда в зависимости от пожелания мастера. Так наиболее часто этот метод применялся при обработке края сосуда, когда под действием высокой температуры он загибался, а образовавшийся венчик оплавлялся. Стеклянные сосуды (стаканы, кувшины и т.д.) как с необработанными, так и с оплавленными краями изготавливались на протяжении всего римского времени.

Известно большое количество стеклянных стаканов с необработанными венчиками в Херсонесе [6,с.123–133], на Боспоре [13,рис.9.9,10;14,рис.6] и в Предгорном Крыму [21,с.166,рис.12.1,2,5,22;20,рис.58.13], датирующихся I–IV вв. н.э. и позднее.

Обращают на себя внимание фрагменты стакана с т.н. «миндалевидным орнаментом» (рис.1.9,11) или lotus beaker (в англоязычной литературе называние связывают с рельефными украшениями в виде лепестков лотоса [32,fig.14]). Такие сосуды изготавливались в технике свободного выдувания в заранее заготовленную форму. К.Айсингс датировала их I–II вв. н.э., отметив, что они имитировали металлическую посуду и назывались «toreumata» (т.е. отчеканенный или имеющий рельефные украшения) [33,p.45–46]. Находки в римской Британии рельефных стаканов датируются 70–170 гг. н.э., но наиболее широко там они были распространены в конце I в. н.э. [24,p.31]. Известны находки таких сосудов на территории Сербии (Нови Бановци) [36,T.III.9]. В собрании Эрмитажа хранится целый аналогичный стакан, поступивший в 1931 году из коллекции А.А. Бобринского. Н.З. Кунина датирует его второй половиной I в. н.э. и относит к продукции восточно–средиземноморских или италийских стеклоделательных мастерских [11,кат.118]. Небольшой фрагмент стенки такого стакана

найден на городище Пантикапея, датирующийся Н.П. Сорокиной I в. н.э. [13,рис.3.1]. В Предгорном Крыму, кроме Булганакского городища, найдены фрагменты стакана с «минделевидными» украшениями в заполнении зольника горизонта В Неаполя Скифского, датирующегося второй половиной I – серединой / третьей четвертью II вв. н.э. [8,с.109.5].

Фрагмент стеклянного бальзамария (рис.1.7) с перетянутым горлом можно датировать I–II вв. н.э. По замечанию К.Айсингс такие бальзамарии появляются в восточных провинциях Римской империи, затем широко распространяются по территории империи в I–III вв. н.э. [33,p.97–98]. I в. н.э. датируется бальзамарий из некрополя античного Акко (Израиль) [29,fig.11], II в. н.э. из некрополя Самофракии [28,fig.30]. В Ольвии они известны в комплексах I–II вв. н.э. [10,с.48]. Этим же временем датируется бальзамарий из могильника Бельбек IV [15,с.90,рис.1.6]. Л.Баркоци находки подобных стеклянных сосудов датирует началом II в. н.э. [26,taf.XIX.241]. Бальзамарий из античного Сирмиума (Sirmium) датируется позднеримским временем [36,tab.XV.4]. Подобный бальзамарий происходит из комплекса III–IV вв. н.э. некрополя Колчестера [27,p.151,fig.9.4].

Одна стеклянная чаша, найденная на Булганакском городище изготовлена в технике литья, распространенной в эллинистическое и раннеримское время и украшена вертикальными ребрами (рис.1.1,12). В крымских Предгорьях найдены фрагменты нескольких чаш из толстого стекла с т.н. «ребрами». Один фрагмент происходит из детской могилы №403 могильника Нейзац, датирующейся II–III вв. [21,с.167,рис.12.24]. Известны находки такой чаши в Херсонесе [9,рис.16.1], городах Боспорского царства [11,кат.№54–56;23,ил.2.6,7]. В погребениях могильников Бельбек II и Бельбек IV найдены стенки таких чаш оправленных бронзовой проволокой, которые выполняли, по–видимому, роль талисманов [15,с.97,рис.2.3,3а,4,5]. Один фрагмент чаши найден при исследованиях городища Неаполя Скифского [8,с.35,рис.110,9]. К.Айсингс такие чаши относит к форме 3а и датирует I в. н.э. [33,p.18–19]. Их находки известны в Восточном Средиземноморье и на Аппенинском п–ове [30,kat.327–332], римской Британии [24,p.21–22] и Паннонии [35,t.XXIII.4–10]. Похоже, что чаши с ребрами получают наибольшее распространение в раннеримское время и выходят из употребления в III в. н.э., что стоит связывать с постепенным прекращением использования технологии литья и вытеснением его более совершенным методом свободного выдувания.

Среди находок стеклянных сосудов также стоит отметить находки фрагментов двух гладкостенных чаш (рис.1.2,3). Такие сосуды также изготавливались в технике литья, но в отличие от чаш с ребрами исчезают намного раньше. Две чаши, изготовленные в технике литья найдены в Цемдолинском некрополе и датируются концом I в. до н.э. – началом I в. н.э. [1,с.149]. В Крыму много разнообразных гладкостенных чаш найдено при исследовании святилища на перевали Гурзуфское Седло, где они датируются I в. до н.э. – I в. н.э. Это, по сути, является единственным примером сосредоточения таких изделий в Северном Причерноморье [12,с.20]. На Ближнем востоке такие чаши известны на территории Бахрейна и датируются второй половиной I – началом I вв. н.э. [25,p.24]. Две чаши найдены на о–ве Самофракия в Эгейском море и датируются первой половиной I в. н.э. [28,p.39]. Известны находки таких чаш на территории Турции [34,fig.16]. Много чаш найдено на территории римской Британии в 43–70 гг. н.э., только отличаются они тем, что имеют прошлифованные полосы не только с внутренней, но и с внешней стороны чаши [24,fig.13.2]. В Эрмитаже хранится чаша из синего стекла сирийского производства предположительно из Пантикапея и датируется концом I – началом I вв. н.э. [11,кат.52]. Аналогичные чаши с отогнутым венчиком найдены в доме Ливии на Палатинском холме в Риме [31,p.22]. Таким образом, можно отметить гладкостенные чаши, в отличие от чаш с ребрами, выходят из употребления или в конце I в. н.э. или в начале II в. н.э.

Кроме перечисленных находок стеклянных стаканов, чаш, бальзамария на городище найдены неорнаментированные стенки и донья нескольких сосудов, форму которых восстановить невозможно. Все стеклянные сосуды можно датировать I в. до н.э. – II вв. н.э. Если учесть, что в конце I или в начале II в. н.э. жители оставили большую часть поселения в связи с кризисными явлениями [17,с.31], то датировку стеклянных

сосудов можно сузить до I в. до н.э. – I в. н.э. или даже до I в. н.э. На это время приходится расцвет Булганакского поселения [17,с.25].

Опираясь на материалы исследований позднескифских поселений и могильников, Т.Н. Высотская отмечала, что стеклянные сосуды не пользовались большой популярностью в среде поздних скифов, [3,с.136;4,с.145;5,с.84–85]. Кроме Булганакского городища в Центральном Крыму стеклянные сосуды найдены только при исследовании Неаполя Скифского, причем большая их часть также может датироваться I–II вв. н.э. В Восточном Некрополе скифской столицы найдено только два бальзамария и чаша. В то же время в позднескифских некрополях Юго–Западного Крыма известно около сотни стеклянных сосудов. С одной стороны это подтверждает мнение о том, что в I–III в. н.э. областью наиболее интенсивных торговых контактов Боспора и Херсонеса является их округа и лишь незначительная часть товаров, в частности стеклянной посуды, попадала в Центральный Крым [9,с.88–89]. Можно привести еще один пример. В расположенном неподалеку от Булганакского городища позднескифском могильнике Кольчугино найден только один фрагмент ручки стеклянного сосуда изготовленного в технике сердечника. Но с другой стороны, нельзя обойти вниманием и тот факт, что, например, при изучении Усть–Альминского позднескифского городища и его некрополя прослеживается прямо противоположная ситуация – количество стеклянных сосудов в погребениях исчисляется десятками, а из результатов раскопок поселения о них ничего неизвестно. Можно предположить, что населением Неаполя Скифского оставившим Восточный некрополь, стеклянная посуда по каким–то не известным причинам не использовалась в проведении погребальных церемоний. В то время как жившие в окрестностях Херсонеса варвары оставляли в могиле вместе с прочим сопровождающим инвентарем по несколько стеклянных сосудов в одной могиле. По–видимому, жители Неаполя Скифского и, возможно, Булганакского городища пользовались стеклянной посудой только в утилитарных целях.

Додатки

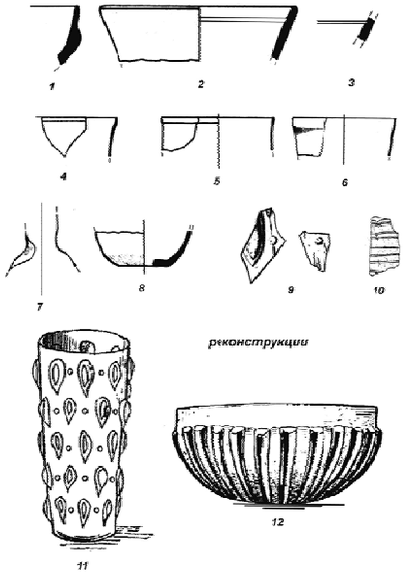

Рис. 1. Стеклянные сосуды из раскопок Булганакского городища

Список использованных источников

1. Аспургиане на Юго–Востоке Азиатского Боспора: по материалам Цемдолинского некрополя. – М.: Гриф и Ко, 2008. – 299 с.

2. Власов В.П. Лепная керамика позднескифского Булганакского городища / В.П. Власов // Бахчисарайский историко–археологический сборник, 1997. – Вып. 1. – С.204–303.

3. Высотская Т.Н. Поздние скифы в Юго–западном Крыму / Т.Н. Высотская. – К.: Наукова думка, 1972. – 192 с.

4. Высотская Т.Н. Неаполь – столица государства поздних скифов / Т.Н. Высотская. – К.: Наукова думка, 1979. – 205 с.

5. Высотская Т.Н. Усть–Альминское городище и некрополь / Т.Н. Высотская. – К., 1994. – 206 с.

6. Голофаст Л.А. Стекло ранневизантийского Херсонеса / Л.А. Голофаст // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, 2001. – Вып. VIII. – С.97–260.

7. Дзиговский А.Н., Островерхов А.С. Стеклянная посуда как историческое явление в памятниках скифо–сарматского времени Украины, Молдовы и российского Подонья / А.Н. Дзиговский, А.С. Островерхов. – Одесса: Измаильская городская типография, 2000. – 260 с.

8. Зайцев Ю.П. Неаполь Скифский. II в. до н.э. – III в. н.э. / Ю.П. Зайцев. – Симферополь: Универсум, 2003. – 212 с.

9. Кадеев В.И., Сорочан С.Б. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н.э. – V в. н.э. / В.И. Кадеев, С.Б. Сорочан. – Харьков: Вища школа, 1989. – 136 с.

10. Козуб Ю.И. Стеклянные бальзамарии из некрополя Ольвии / Ю.И. Козуб // Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры. – К.: Наукова думка, 1986. – С.41–52.

11. Кунина Н.З. Античное стекло в собрании Эрмитажа / Н.З. Кунина. – Спб.: Государственный Эрмитаж, 1997. – 360 с.

12. Новиченкова К.В. Стеклянные гладкостенные чаши из святилища античного времени у перевала Гурзуфское Седло / К.В. Новиченкова // Материалы по археологии, истории и этнографии Таври, 2002. – Вып. IX. – С.15–26.

13. Сорокина Н.П. Стекло из раскопок Пантикапея 1945–1959 гг. / Н.П. Сорокина // Материалы и исследования по археологии СССР, 1962. – №103. – С.210–236.

14. Сорокина Н.П. Античные стеклянные сосуды из раскопок некрополя боспорского города Кепы на Таманском полуострове / Н.П. Сорокина // Античный мир и археология, 1977. – Вып. 3. – С.115–144.

15. Сорокина Н.П., Гущина И.И. Стеклянные изделия из могильников первых веков нашей эры Юго–Западного Крыма / Н.П. Сорокина, И.И. Гущина // Труды Государственного исторического музея, 1980. – Вып. 51. – С.89–100.

16. Храпунов И.Н. Раскопки Булганакского городища (1981–1984 гг.) / И.Н. Храпунов // Краткие сообщения Института археологии АН СССР, 1987. – Вып. 191.

17. Храпунов И.Н. Булганакское позднескифское городище (по раскопкам 1981–1989 гг.) / И.Н. Храпунов // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, 1991. – Вып. II. – С.3–34.

18. Храпунов И.Н., Мульд С.А. Оборонительные сооружения акрополя Булганакского городища / И.Н. Храпунов, С.А. Мульд // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, 1993. – Вып. III. – С.8–13.

19. Храпунов И.Н., Федосеев Н.Ф. Керамические клейма Булганаского городища / И.Н. Храпунов, Н.Ф. Федосеев // Древности 1996. – Харьков: Бизнес–информ, 1997. – С.87–92.

20. Храпунов И.Н., Власов В.П., Смокотина А.В., Шапцев М.С. Поселение в Барабановской балке (по результатам раскопок 2007–2008 гг.) / И.Н. Храпунов, В.П. Власов, А.В. Смокотина, М.С. Шапцев. – Симферополь: ДОЛЯ, 2009. – 132 с.

21. Шабанов С.Б. Стеклянные сосуды из могильника Нейзац (по материалам раскопок 1996–2011 гг.) / С.Б. Шабанов // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, 2011. – Вып. XVII. – С.141–191.

22. Шапцев М.С. Мегарские чаши позднескифского городища Булганак / М.С. Шапцев // Проблемы истории, филологии, культуры, 2008. – Вып. XIX. – С.325–335.

23. Яценко Е.Г. Стеклянные сосуды I – середины II вв. н.э. из раскопок городища Танаис / Е.Г. Яценко // Novensia, 2008. – №18–19. – P.101–134.

24. Allen D. Roman Glass in Britain / D. Allen. – Shire, 1998. – 64 p.

25. Andersen S.F. The Glass and Pottery Vessels / S.F. Andersen. – Kopenhavn: Aarhus University, 2007. – 262 p. (The Tylos Period Burials in Bahrain; Vol.1).

26. Barkoczi L. Pannonische Glassfunde in Ungarn / L. Barkoczi. – Budapest, 1988. – (Studia Archaeologica; IX). – 343 s.

27. Cool H.E.M., Price J. Roman vessel glass from excavations in Colchester, 1971–85 / H.E.M. Cool, J. Price. – Colchester, 1995. – 256 p. (Colchester Archeological Report; Report 8).

28. Dusenbery E. Ancient Glass from the Cemeteries of Samothrance / E. Dusenbery // Journal of Glass Sudies, 1967. – Vol. IX. – P.34–49.

29. Fortuna M.T. I vetri romani di Cornus conservati al Museo di Caligari // Journal of Glass Studies, 1969. – Vol. XI. – P.19–25.

30. Gorin–Rosen Y. The Glass / Y. Gorin–Rosen // Journal of Roman Archaeology. Supplementary series, 2005. – №60. – P.195–210.

31. Grose D.F. Early Blown Glass / D.F. Grose // Journal of Glass Studies, 1977. – Vol. XIX. – P.9–29.

32. Grossman R.A. Ancient Glass / R.A. Grossman. – New Haven: Yale University Art Gallery, 2002. – 44 p.

33. Isings C. Roman Glass from Dated Finds / C. Isings. – Groningen; Djakarta, 1957. – 185 p.

34. Some Examples of Ancient Cast and Ribbed Bowls in Turkey / C.S. Lightfoot // Journal of Glass Studies, 1993. – Vol. 35. – P.22–38.

35. Ružić M. Rimsko staklo u Srbiji / M. Ružić. – Beograd, 1994. – 141 s.

36. Šaranović–Svetek V. Antičko staklo u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije / V. Šaranović–Svetek. – Novi Sad, 1986. – 108 s.

Shabanov, S.B. The Glass Vessels from the settlement Bulganakskoe excavated in the Crimea

Descript the glass vessels from the late Scythian settlement Bulganakskoe excavated in the Crimea. The author describes the fragments of glass vessels found there, reconstructs the forms of these vessels, and provides their interpretation and chronology. The article also sheds some light on contacts between the barbaric population of the Crimean foothills and ancient poleis, as well as on the role and place of glassware in everyday life of the late Scythians.

Key words: *late Scythians, the glass, the form, the bowl, the beaker, the unguentarium, glass–making technology.*

УДК 728.81(477.84)+719

Шиян Л.М.

Відновлення інтер'єрів Збаразького замку як важливий фактор проведення реставраційних робіт

Стилістика втрачених інтер'єрів історико–архітектурних пам'яток визначається, насамперед, усіма обставинами їх первісного розміщення та існування. Обґрунтовується концепція реконструкції ренесансових інтер'єрів у Збаразькому замку XVII ст.

Ключові слова: *Збаразький замок, Відродження, інтер'єр, реконструкція.*

Тернопільська область займає перше місце в Україні за кількістю оборонних замків, фортець та фортів, їх залишків чи хоча б згадки про існування таких у минулому. Відомий дослідник цього краю О.Чоловський писав, що історія замків та фортець Тернопілля є «однією великою епопеєю тієї землі» [21,с.51]. Більшість оборонних пам'яток була внесена до реєстру ще наприкінці 50–х років XX ст. та, на жаль, значна їх частина все ще не досліджена, детально не описана і потребує нового підходу для їх оцінки. Серед загалу і сьогодні іноді побутує думка, що оборонні пам'ятки є елементами чужої культури, яка була привнесена на етнічні українські землі в часи їхньої інкорпорації до складу сусідніх держав. Тому є нагальна потреба з'ясувати усі обставини історичного розвитку пам'ятки. Це має не лише науково–теоретичне та практичне значення для її відродження, але і важливий духовний вплив, спрямований, щоб посилити національну самосвідомость суспільства, плекати гордість за своє минуле.

Провідним суб'єктом пам'яткоохоронної діяльності в Тернопільській області є Національний заповідник «Замки Тернопілля». З початку створення заповіднка від 1994 р. тривають відновлювальні роботи замку князів Збаразьких у м. Збаражі. За цей період здійснено великий обсяг робіт: частково відновлено другу лінію оборони, дитинець, дах, рови, в'їзну вежу, частину підвалів, колодязь, усі комунікації, проведено ремонт внутрішніх приміщень. У замку функціонують постійні музейні експозиції. На черзі відтворення інтер'єрів. Для прийняття їх концептуального вирішення необхідно детально простудіювати комплекс чинників, які зумовили становлення, розвиток та загальнокультурну цінність пам'ятки. Це дозволить не лише зберегти пам'ятку від фізичного знищення, але, насамперед, забезпечить її документальний характер.

Історико–краєзнавчі дослідження історико–архітектурних пам'яток Тернопільщини, зокрема оборонних замків, незважаючи на постійний інтерес до них з боку суспільства, є важливою, але недостатньо вивченою досі ділянкою історичної науки. Як і інші замки, Збаразький замок описували історики та краєзнавці XIX ст. в контексті історичних подій, які відбувалися на теренах краю [14,с.247–248;16,с.625–629;17,с.93–95;20,с.60–65;19,с.186–187;23,с.71–122;28,с.36]. Проте в багатьох студіях не аналізувався увесь комплекс чинників, які зумовлювали його формування та розвиток. Мало дослідженим був аспект «замок – власник».

З активізацією пам'яткоохоронної діяльності в Австро–Угорській імперії наприкінці XIX ст., а згодом, в міжвоєнний час, у Другій Речі Посполитій були проведені обстеження та зроблені описи пам'яток оборонного зодчества, у т.ч. і Збаразького замку. Дослідження Я.Вітвіцького, А.Мілобендзького О.Чоловського, Б.Януша, а згодом А.Зайця, Ю.Нельговського та В.Собчука стосувалися аналізу фортифікацій замку як важливого елементу мілітарно–оборонної доктрини Речі Посполитої XVI–XVII ст. [6,с.57–63;9,с.199–205;12,с.15–57]. Стан збереження пам'ятки, на той час переплaнованої та пристосованої під утилітарні функції, не дозволив зробити комплексну оцінку її морфологічних рис. Частина публікацій мала інформативний характер з метою популяризації пам'ятки [7,с.86;8,с.44;19,с.186–187].

Цінність історико–архітектурної пам'ятки: наукова та виховна – нівелюється з моменту втрати нею документальності. Нове функціональне використання замку під заклад культури немає нищити його джерельний характер. Було б неправильно нехтувати документальністю заради певної «театральності», експозиційної привабливості для туристів та відвідувачів музею. Метою статті є спроба на основі опрацьованих джерел обґрунтувати концепцію відтворення ренесансових інтер'єрів у Збаразькому замку як таких, які відповідають первісній функціональності пам'ятки, дозволять розкрити її документальний цілісний характер та надати меморіальних рис, пов'язаних з особистостями та важливими подіями національної історії.

Як і інші пам'ятки архітектури Збаразький замок – складний комплекс з характерними рисамим та особливостями: загальнокультурними, структурними, художньо–декоративними, національними, планувальними та просторовими. Серед інших оборонних замків України XVI–XVII ст. він посідає видатне місце, тому що перевищував багато інших приватних замків свого часу системою фортифікацій. Замок будувався як головний оборонний форпост у стратегічно важливому місці, де сходилися головні традиційні шляхи татарських набігів на Русь – Чорний, Кучманський та Волоський. Якщо врахувати, що до кінця XVII ст. таких навал було понад 200, замок виконував свою функцію і послабляв їх руйнівний вплив на економічну та демографічну ситуацію на українських та сусідніх з нею польських та угорських землях.

Одним з важливих чинників, які зумовили формування та розвиток твердині був біографічний аспект. З другої половини XV ст. Збараж стає родовим гніздом волинського роду князів Збаразьких. Численні уряди, королівські привілеї, шлюбна політика, закупи та брутальні захоплення земель під час наїздів дозволили Збаразьким на рубежі XVI–XVII ст. стати одними з найбільших землевласників у Речі Посполитій. Володіння роду займали значні території на Волині, Київщині, Поділлі, Пинщині та Малопольщі. За підрахунками Н.Яковенко майнова потужність князів Збаразьких–Вишневецьких, яка досягла свого піку напередодні повстання Хмельницького, згідно з подимними тарифами 1629–1640 рр. складала відповідно: 24382 та 14938 димів. По всім трьох українських воєводствах Волині, Київщині та Поділлі це було 37,3% до загальної кількості князівських димів [15,с.127].

В умовах нових соціально–політичних чинників, які переживала Україна в останній чверті XVI – на початку XVII ст., українська князівська верства, за словами Н.Яковенко «байдужа до великої державної політики, витрачає весь свій енергетичний потенціал на створення власних держав – уділів, які приносять їм і почуття могутності, і усвідомлення своєї влади вдома, в Україні» [15, с.128]. У цій програмі важливу роль відводилося родовому гнізду. Старий замок Збаразьких, напівдерев'яний та напівмурований, збудований ще у XVI ст., не відповідав ні вимогам часу, ні амбітності власників.

Переорієнтація на західноєвропейські цінності позначилася на смаках та особистих вимогах української знаті. З особливою силою проявилися пошуки нових типів споруд. Магнати будують великі укріплені резиденції, запрошують відомих архітекторів із Західної Європи. Нові замки стають не лише більш придадними для житла, але й набувають палацового характеру. Будівництво навколо таких резиденцій нових бастіонних фортифікацій, особливо на окраїнах, було зумовлене не тільки мілітарними чинниками, але і бажаннями власника продемонструвати свою силу та багатство.

Більшість дослідників новозбаразького замку його розбудову на початку XVII ст. пов'язують з ім'ям князя Криштофа Збаразького (1580–1627) – старости крем'янецького (1608), конюшого коронного (1615), старости болеславського, вісліцького, грубешівського, випускника Болонського та Падуанського університетів, учня Галілео Галілея [29,с.618].

Інтелектуал та один з найбагатших людей свого часу в Речі Посполитій, князь був яскравою та непересічною особистістю. Образ К.Збаразького, політика, воїна, дипломата, яскраво змалював Самуїл Твардовський у поемі «Legacyja, to jest historyczny opis poselstwa polskego do Porty Ottomanskiey przez Krzysztofa księcia na Zbarażu, odbytego w r. 1621» [27,с.1–235]. Посольство К.Збаразького до Туреччини тривало від вересня 1622 р. до кінця лютого 1623 р. Воно нараховувало близько 1 тис. осіб і було чи не найпишнішим не тільки у Речі Посполитій, але і Європі того часу. К.Несецький стверджував, що саме на дипломатичній ниві якнайкраще проявилися риси характеру та

здібності князя Збаразького, «почуття гідності особистої та народної». К.Збаразький зумів надзвичайно вдало поєднати особисті амбіції та гордість за свою країну з етикетом султанського двору і вимогами турецької дипломатії.

Посольство було вельми успішним, не останню роль у цьому зіграли величезні кошти, які його забезпечували: 500 тис. левів готівкою та подарунків від Речі Посполитої на 200 тис. левів. Значна частина цих коштів, за свідченнями біографів, належала до власних статків князя [22,с.400]. К.Збаразькому вдалося внести в документи договору про перемир'я істотні зміни на користь Речі Посполитої. В очах сучасників посольство не лише сприяло авторитету Речі Посполитої, але і самого князя. Заслугою князя стало визволення з турецького полону християнських бранців, у т.ч. польного гетьмана Речі Посполитої Станіслава Конєцпольського та інших знатних осіб. Заплативши великий викуп, частково з особистих коштів, він проявив не просто щедрість, але і підтримав старі станові звичаї [22,с.398].

Посольство, як перша поява князя К.Збаразького на публічній арені, змінило його подальше життя, зробило його публічним. Після повернення з Туреччини князь написав трактат про турецький мир під назвою «Status teraźniejszy monarchiej Tureckiej, iakie subiektu, sily Ziemskie y morsiej y czego się spodziewać z iego przymierza możemy» [18,с.97]. За свідченням біографа Збаразьких Ю.Бартошевича, ця перша вдала спроба розбудила у князя бажання на подальшу працю на благо держави [22,с.400].

Особливий інтерес К.Збаразький проявляв до архітектури. Практичні знання з фортифікаційної науки він набував під час війни між Нідерландами та Іспанією, в якій брав безпосередню участь. Намір князя побудувати нову резиденцію з'явився ще під час його перебування в Падуї, а статки та амбіції дозволили замовити проєкт одному з найвидатніших італійських архітекторів – теоретиків пізнього Відродження В.Скамоцці. Правда, слід відзначити, що проєкт знаменитого архітектора не був повністю втілений у життя. Деякі дослідники пояснюють це нехтуванням автором важливих на той час мілітарних чинників перед надмірною презентабельністю резиденції. У зв'язку з цим гіпотетично не виключається участь у безпосередніх будівельних роботах іншого архітектора–італійця Андреа дель Акви чи голландського інженера Генріха ванн Роена [18,с.228]. Новозбудований замок став міцною фортецею, яка могла протистояти і наїздам татарської кінноти, і тривалій облозі з використанням артилерії, що ставала дедалі потужнішою.

Характерною особливістю Збаразького замку була наявність так званого другого кільця оборони, яка істотно збільшувала його обороноздатність. Вздовж валів дитинця, під їх терасою, містилися ряди склепінчастих казематів. За ними колись розташовувався коридор або приміщення, які мали бійниці для ручної зброї з зовнішньої сторони куртин [20,с.62].

В архівах не вдалося віднайти опису Збаразького замку середини XVII ст. Як приклад, можна почерпнути інформацію про інтер'єри замків того часу на теренах України з інвентарного опису Старокостянтинівського замку, складеного за наказом князя Доменіка на Острозі та Заславлі, графа на Тарнові, від 31 жовтня 1636 р. Площа нинішніх Старокостянтинівського та Збаразького замку приблизно одинакова – 1000 кв.м. За своїм походженням та статусом волинський магнат Доменік Заславський не поступався Збаразьким, а статками навіть перевищував їх. Отже, можна припустити близьку типологічну ідентичність інтер'єрів обох замків. Наведемо окремі витяги з інвентаря. Двоповерховий палац Старокостянтинівського замку мав анфіладне розміщення покоїв. На «другий поверх вели сходи до великої зали, навколо зали галереї». В кожному покої, крім світлиць, були «розмальовані» каміни або кафельні. Стелі в великих залах теж «розмальовані», очевидно кесонні, бо згадуються покої з стелями, які мають чотири або вісім «wierhów» (wierh – дах). Віконні плетінки в приміщеннях свинцеві. Серед меблів, зокрема, у великих залах в описі згадуються лише великі лави та «розписані» шафи. «За палацом біля кам'яної стіни квітник» [10,с.12–13]. Загалом, інтер'єри скромні. Звичайно, потрібно зробити поправку на те, що Старокостянтинівський замок не був родовим гніздом князів Заславських.

Зі Збаразьким замком пов'язана така важлива сторінка національної історії як облога 1649 р. військом Б.Хмельницького. Впродовж другої половини XVII ст. замок неодноразово виконував функції опорної бази під час організації оборони краю [5,арк.1].

Під час польсько–турецької 1672–1675 рр. та Північної 1709 р. воєн Збаразький замок був частково зруйнований. З втратою своєї оборонної функції з кінця XVII ст. він починає занепадати. Така ж доля спіткала і низку інших навколишніх замків, які належали Збаразьким–Вишневецьким, зокрема, в Ожигівцях, де житловими були лише офіцини [11,арк.230–232].

Не сприяла збереженню Збаразького замку і зміна власників збаразького маєтку. Внаслідок тривалих судових справ новими власниками стають графи Потоцькі гербу Срібна Пілава. Головною садибою першого з них, Юзефа Потоцького (? –1751) залишається м. Станіславів. У місті на замовлення графа працюють відомі архітектори того часу Кароль Бено та Ян де Вітт [25,с.70–72].

Нова епоха вимагала нових підходів до облаштування резиденції з підвищеною комфортністю, яка не могла суміщатися з тодішніми фортифікаціями Збаразького замку. В акті фундації Ю.Потоцьким у 1726 р. фарного костелу у Збаражі знаходимо дотичні дані, які певною мірою проливають світло про тогочасний стан замку. Місто на той час перебувало в оренді і на замок щоквартально витрачалося 100 зл. Навіть адміністратор проживав за межами замку [2,арк.2зв].

Спадок після смерті Юзефа Потоцького перейшов до його єдиного сина, Станіслава (1698–1760), старости галицького, воєводи смоленського, київского, познанського. В 1755 р. був освячений поновлений костел ОО. бернардинів у Збаражі, перебудова якого здійснювалася значною мірою на кошти С.Потоцького. За його ж сприяння у 1757 р. був виготовлений великий вівтар цього костела. Даних про будівельні роботи, які в часи Станіслава Потоцького, проводилися у Збаразькому замку, наразі, не виявлено. Пояснити це можна тим, що питання оборони перестали на той час бути актуальними, а стан замку та нове пристосування його під житло потребувало значних коштів. Головною резиденцією графа на той час була Ковалівка під Немировим [26,с.156–158].

Після смерті С.Потоцького у квітні 1762 р. був складений акт про передання майна спадкоємцям. У документі містяться дані по Збаразькому ключу. На той час Збараж зі Старим Збаражем, передмістями Залужжям та Базаринцями, фільварками, які до них належали, селами Вищими та Нижніми Луб'янками, Грицівцями, Охримівцями, Лозовою, Курниками, Черняхівцями, Кретівцями, Ворняками приносили прибуток у сумі 73 909 злотих на рік [1,арк.2492]. Фундації С.Потоцького на монастирі та костели Збаража становили відповідно: ОО. бернардинам – 672 зл., василіянам – 400 зл., фарному костелові – 400 зл. З експензії витрати на охорону з розрахунку 20 зл. добових на «обмундирування, капрала» і т. ін. складали 4370, 28 зл. на рік. У порівнянні витрати на утримання козаків Ободівського ключа Летичівського повіту складали 6800 зл., а немирівського гарнізону – 14464, 19 зл. Окремим пунктом вказана сума на проведення консервації замку та будинків – 300 зл. [3,арк.2494]. Цікавий факт, що архіваріусові містечка Заложці (Залізці), яке теж належало Потоцьким, була запланована сума 400 зл., тобто більша, ніж на утримання замку [3,арк.2494].

Отже, наведений документ дає можливість припустити, що Збаразький замок на той час не мав значного інтересу для його тодішніх власників. Спосіб життя, яке проводили магнати в провінції, вимагав розкішну палацову резиденцію, оточену великим парком, садом, часто з оранжереєю, локалізовану від навколишньої забудови. Цим вимогам мало відповідала сувора архітектура старої збаразької твердині.

У 1772 р. внаслідок першого поділу Польщі Збараж у складі українських етнічних земель Східної Галичини відійшов до Австрійської монархії. Після смерті останнього власника Збаража з роду Потоцьких, Франтішека, у 1853 р. наступними власниками збаразького маєтку стають княгиня Ядвіга Любомирська (1815–1895) та її донька Наталі фон Крой – Дюльмен (1856–1931), ерцгерцогиня австрійська. Останнім приватним власником Збаразького ключа був нотаріус з Кіцманя доктор права Тадеуш Нементовський. За деякими свідченнями перед Першою світовою війною він перекрив дах замку та відбудував в'їзну вежу. На жаль, російське військо, яке згодом тут розмістилося, розібрало на паливо дах та балки перекриття, а відступаючи – висадило частину казематів [16,с.628].

Після відновлення Другої Речі Посполитої у 1933 р. була проведена часткова реставрація стін замку у правому крилі, поновлені лиштви вікон, зміцнені карнизи, встановлений дерев'яний каркас даху з дощаним покриттям та частково відбудована

в'їзна вежа. Роботи продовжувалися до кінця 1938 р. і у зв'язку з новими політичними реаліями в 1939 р. уже не поновлювалися.

У радянські часи, особливо післявоєнні, попри декларацію пам'яткохоронних заходів і створення відповідних громадських організаційних структур – Всеукраїнського товариства охорони пам'яток історії та культури, пам'ятки оборонного зодчества, церкви, монастирі із ідеологічних міркувань залишалися без опіки. Більше того, їх часто використовували як джерела будівельних матеріалів. Через це до початку 50–х років XX ст. від попередньої реставрації Збаразького замку мало що залишилося. Лише у 1958 р., відповідно до постанови Ради міністрів був розроблений проєкт відбудови замку, на жаль, без урахування його культурної та історичної цінності. Замок відбудовували як культурно–спортивний комплекс. Роботи почалися в 1965 р. і тривали майже 20 років. В результаті було змінене первісне планування замкового палацу.

Проєкт відновлення Збаразького замку, виконаний на замовлення Державного комітету України з будівництва та архітектури, що здійснив Інститут «Укрзахідпроектреставрація» наприкінці 90–х рр. XX ст. через відсутність необхідних на той час джерельних даних не повністю використав можливості пам'ятки. Це, зокрема, стосувалося концепції відтворення інтер'єрів замкового палацу. В сучасних статтях та розробках, у т.ч. закордонних дослідників, які присвячені проблемам реставрації історико–архітектурних пам'яток, особливо тих, які зазнали великих втрат, проглядається тенденція повернення до «синтетичного» пізнання пам'ятки, з урахуванням усіх обставин її первісного розміщення та існування [4,с.74–76].

Анотовані в дослідженні документи заперечують існування у Збаразькому замку палацових інтер'єрів XVIII ст. Це змінює усю концепцію його внутрішньої реконструкції. Відстоюючи позиції наукового підходу в історичному пам'яткознавстві, доцільніше призупинити відтворення барокових інтер'єрів у замковому палаці. А в залах його лівого крила, де частково збереглися автентичні склепіння, відтворити пізньоренесансові інтер'єри. З урахуванням уже значною мірою виконаної реставрації замкових фортифікацій, реконструкція ренесансових інтер'єрів забезпечила би пам'ятці цілісний характер.

Інтер'єр епохи Відродження як явище давно уже не існує. Єдиним важливим методом його реконструкції, на думку відомого мистецтвознавця епохи Відродження Т.Тарасової, є принцип історизму, використання теоретичних трактатів, документальних джерел та можливостей художнього мистецтва: живопису та мініатюри [13,с.14].

Необхідним підготовчим етапом для реконструкції інтер'єра є уточнення внутрішнього планування та місцезнаходження кожного приміщення. Внутрішня структура палаців епохи Відродження відзначалася чіткістю та простотою розміщення. З Італії прийшла у Східну Європу мода на розміщення парадних та житлових кімнат анфіладно вздовж основних фасадів. Головним приміщенням в системі парадних покоїв палаців була велика зала, яка використовувалася для прийнять, та була розрахована на велику кількість людей. Особисті покої власника теж часто містилися поблизу великої зали і групувалися навколо опочивальні. Їхнім смисловим центром був кабінет. В «Traktacie Andrzeja della Agua o puszkarstwie» К.Збаразький писав, що має «багато книг найславніших фландрських авторів» [18,с.126]. І парадні покої, і особисті були орієнтовані на «репрезентацію» власника, і в їхньому оформленні велику роль відігравали твори мистецтва.

Особливістю внутрішніх інтер'єрів ренесансових палаців були плоскі стелі з різьбленними касетами, мощені майолікою або кам'яними плитами підлоги. Головними функціональними предметами інтер'єра були меблеві конструкції, які були механічним з'єднанням декількох предметів. Часто вмонтовані в стіну подібні конструкції в середині інтер'єра створювали ілюзію нового самостійного простору. В інтер'єрах як допоміжний елемент використовували драпірувальні тканини [13,с.13].

Згідно з документальними даними інтер'єри епохи Відродження вирізнялися багатими різьбленими покритими позолотою плафонами, шкіряними оббиттями і високими дерев'яними різьбленими панелями на стінах, мармуровими камінами та художньо виконаними підлогами. Характерними рисами цього часу було застосування в інтер'єрах темного колориту з використанням позолоти, а в області архітектурни форм – прості лиштви вікон та портали у вигляді виступів. Меблі часто прикрашали живописні вставки. Скрині, крісла та ліжка мали вишукану форму. В XVI–XVII ст.

для оббиття стін часто використовували тканини або їх фрескову імітацію. Ще одним матеріалом, яким оздоблювалися стіни, були дерев'яні панелі «spalliara», які прикрашалися орнаментальними розписами або різьбою.

Живопис та пластика були важливим елементом інтер'єрів. У теоретичному ідеальному домі художнє оздоблення внутрішніх покоїв було тісно зв'язана з ритуальними формами поведінки. Настінні розписи втілювали певну доктрину. Спочатку це були євангельські та біблійні сюжети, які використовували як засіб морального впливу. Згодом, у XVI ст., коли проблема повчальності змісту відійде на другий план, їх замінять «античні».

Поступово розширювалася і сюжетність живопису. Спочатку ним прикрашали меблі та кесонні стелі, згодом станковими живописними полотнами в рамах прикрашали стіни. Важливим місцем в розміщенні живопису був простір стіни над каміном. Каміни в головних великих залах палаців зберігали свою головну символіку домашнього вогнища. Тому найчастіше їх прикрашали геральдичними мотивами. Іноді це були якісь особисті меморіальні події, які нагадували про них власникам [13,с.19]. Меморіальні цілі викликали використання портретів в інтер'єрах, причому це були і скульптурні, і живописні портрети. У Збаразькому замку цю роль виконували, мабуть, парсуни князів Збаразьких, які сьогодні знаходяться у фондах Національного музею Історії України у Києві та Львівській галереї мистецтв. Крім живопису та скульптури в ренесансових інтер'єрах часто використовувалася дрібна пластика та рельєфи. Іноді це були невеликі фігурки, які прикрашали каміни або карнизи дерев'яної обшивки стіни. Роль світильників часто виконували великі канделябри, які ставили на землю.

Загалом наповнювали інтер'єр не окремими речами, а формували як єдиний цілісний комплекс, що об'єднував головні культурні тенденції свого часу та смаки власників. Враховуючи значний вплив на архітектурні смаки української магнатерії польських культурних традицій, для проведення відповідних реконструкцій, крім згаданих вище наукових рекомендацій, доцільно як аналог використати досвід реставрації ренесансових інтер'єрів у Польщі (Баранов, Красичин).

Отже, реконструкція інтер'єрів Збаразького замку – це комплексна історико–художня проблема, яка об'єднує проблеми історії, мистецтва, побуту, стилю життя та світогляду. Здійснити ці завдання неможливо, якщо не врахувати комплекс основних факторів, які вплинули на створення пам'ятки, традицій оформлення її інтер'єрів, структуру – того, що «представляло» власників. Соціальний статус власника обумовлював характер житла, його інтер'єрів. До речі, інтер'єри розглядалися з точки зору «відповідності та можливості», а саме: статусу, знатності та багатства власника. Особливий статус волинських князів Збаразьких на законодавчому, «звичаєвому» та містичному рівні став одним з головних чинників зростання їхньої майнової потужності і, як наслідок, сприяв будівельній активності у XVII ст., зокрема, спорудженню Збаразького замку – одного з кращих втілень архітектури пізнього Відродження в Україні.

Список використаних джерел

1. Акт передачі маєтків між спадкоємцями Станіслава Потоцького. 1761р. Мова польська. – Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ). – Ф.5. – Оп.1. – Спр.239. – Арк.2491–2510.

2. Акт фундації костела в Ст. Збаражі. 1726 р. Мова польська. – ЛНБ, Відділ рукопису. – Фонд.О.Чоловського. – Спр.1781. – Арк.1–3.

3. Видатки на утримання гарнізону та консервацію замка у м. Збаражі. 1761р. Мова польська. – ЦДІАЛ. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.239 – Арк.2494.

4. Гессен А. Жизнь архитектуры (Вопросы научной реставрации). – Москва: Искусство, 1981. – С.74–94.

5. Збараж. Про напади турецьких та татарських військ (Лист до К.Я. Сапіги воєводи віленського) Копія. – Вільно, 1687. Мова польська. – ЛНБ., Відділ рукопису. – Сап.1891. – П.13. – Арк.1.

6. Заяць А. Обороноздатність волинських міст XVI – першої XVII ст. // Середньовічні та ранньомодернові оборонні споруди Волині. – Кременець, 2006. – С.57–63.

7. Лесик О. Замки та монастирі України. – Львів: Видавництво «Світ», 1993. – 174 с.

8. Мацюк О. Замки та фортеці Західної України. – Львів: Центр Європи, 1997. – 160 с.

9. Нельговський Ю. Замок в Збаражі // Українське мистецтвознавство. – Київ: Наукова думка, 1971 р. – С.199–205.
10. Новицкий А. Описание староконстантиновского замка. Материалы Института истории архитектуры. – Киев, 1945 г. –18 с.
11. Опис Ожигівського замку [Вміщений в маєтностех Крем'янецького та Летичівського повітах Волинського та Подільського воєводств]. 1748 р. Мова польська. – НБУВ. – Ф.1. – Спр.150. – Арк.230–232.
12. Собчук В. Мережа оборонних споруд Південної Волині (серед. XIV – першої пол.XVII ст.) // Середньовічні та ранньомодернові оборонні споруди Волині. – Кременець, 2006. – С.15–57.
13. Тарасова М. Светский интерьер итальянского Возрождения. – Москва, 1990. – 19 с.
14. Яковенко Н. Нариси з історії ранньомодернової України. – Київ: Критика, 2006. – 582 с.
15. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XVI – до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ: Критика, 2008. – 470 с.
16. Aftanazy R. Zbaraż//Dzieje rezydencij na dawnych кresach Rzeczpospolitej. – Wyd. 2. – Wroclawetc., 1994. – T.5. – S.625–629.
17. Baliński M., Lipiński T. Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. – Wyd. – 2–e. Warszawa. – 1886. –T.3, cz.1 – 535 s.
18. Dobrowolska W. Młodość Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich. – Przemysl, 1926. – 334 s.
19. Dunin–Karwicki J. Z zamgłonej i niedawno minionej przeszlosci. Wołysńkie opowiadania historyczne. – Warszawa, 1901. – VIII, 220 s.
20. Czolowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej. – Lwów, 1892. – S.60–65.
21. Czolowski A. Pzeszlosć i zabytki województwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926. – 200 s.
22. Encyklopedia powszechna S. Orgelbranda. – Warszawa, 1884. – T.12. – S.387–401.
23. Kubala L. Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem // Szkice historyczne. Seria I i II. Wyd. 5 // Dziela Ludwika Kubali. – Lwów, Warszawa, 1923. – T.2. S.71–122.
24. Milobędzki A. Tajemnica zamku w Zbarażu // Kwartalnik architektury i urbanistyki. – Warszawa, 1956. – T.I. – Z.4. – S.372–380.
25. Potocki Józef // SPB. – 1948. – T.VII/1. – Z.31. – S.70–72.
26. Potocki Stanisław // SPB. – 1948. – T.VII/1. – Z.31. – S.156–158.
27. Twardowski S. Przeważna legacya J.K.M. Krzysztofa Zbarażskogo. – Wilno, 1706. – 235 s.
28. Twardowski S. Wojna domowa z kozaki i tatary. – Kalisz, 1681 – 176 s.
29. Wolff J. Kniaziowe litewsko–ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – 698 s.
30. Zbaraż // SG. – 1893. – T.13. – S.509–510.

Шиян Л.Н. Восстановление интерьеров Збаражского замка как важный фактор проведения реставрационных работ

Стилистика утраченных интерьеров историко–архитектурных памятников определяется, прежде всего, всеми обстоятельствами их изначального размещения и существования. Обосновывается концепция реконструкции ренессансных интерьеров в Збаражском замке XVII в.

Ключевые слова: *Збаражский замок, Возрождение, интерьер, реконструкция.*

Shyan, L.M. Reconstruction of the interiors of the Zbarazh Castle as an important factor of conservation activities

The stylistics of the lost interiors of historical and architectural monuments is determined primarily by the circumstances of its original location and existence. The concept of reconstruction of the Renaissance interiors in the Zbarazh Castle in XVII century is developed in this article.

Key words: *Zbarazh Castle, Renaissance, interior, reconstruction.*

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 300.54+370+681.142.37

Воронкова В.Г.

Управлінська діяльність як предмет соціально–філософської рефлексії

Розглядається поняття «рефлексії» в історії соціально–філософської думки, підкреслюється, що в основі розвитку поняття «рефлексії» виділяються два основних етапи: рефлексія як спосіб обгрунтування наукового знання в індивідуальній самосвідомості і рефлексія як спосіб обгрунтування наукового знання у суспільній самосвідомості; відмічається, що управлінська діяльність здійснюється через посередництво рефлексії, в якій саморозгортаються атрибути рефлексивного управління в різних формах; аналізується рефлексивно–філософське поняття відповідальності, зокрема в самоуправлінні.

Ключові слова*: рефлексія, філософська рефлексія. самоаналіз, самосвідомість, управлінська діяльність, рефлексивне управління, філософія управління, рефлексивно–філософське поняття відповідальності.*

Розглядаючи проблему управлінської діяльності як предмета соціально–філософської рефлексії, слід проаналізувати поняття «рефлексії». Відмітимо, що у європейській філософії вона вперше була поставлена Сократом та її висхідною формою було самопізнання. Але головне заключається в тому, що рефлексія визначально осмислювалася як спосіб обгрунтування цінностей – моральних, естетичних та ін. Тим самим був обраний курс на онтологічне тлумачення рефлексії, який сягнув майже до Нового часу, змінивши його на гносеологічне обгрунтування. Вже в європейській філософії Середніх часів функціональне призначення рефлексії якісно змінюється, вона виступає як модус релігійних цінностей, включаючи в себе і інші. У Новий час рефлексія виступає як спосіб наукового знання, а у якості методологічного принципу за допомогою неї можна вирішувати гносеологічні проблеми. Саме у цей час формується її адекватне розуміння та іманентна сутність, що у подальшому знайшло своє втілення в державно–управлінському процесі [1].

В розвитку поняття «рефлексії» виділяються два основних етапи: 1) рефлексія як спосіб обгрунтування наукового знання в індивідуальній самосвідомості (Декарт–Локк–Лейбніц); 2) рефлексія як спосіб обгрунтування наукового знання у суспільній самосвідомості (Фіхте–Шеллінг–Гегель). У критичній філософії І.Канта рефлексія відіграє подвійну роль; у некласичній філософії XIX–XX ст. рефлексія визначається як філософський метод обґрунтування самих основ духовної і практичної діяльності. Першорядна роль філософської рефлексії досліджувалася як на індивідуальному, так і на соціально–комунікативному рівнях в умовах формування управління як системи [2]. Найбільш глибоко в індивідуальній людській діяльності її роль була виявлена феноменологією (Гуссерль, Вебер, Шюц), екзистенціалізмом (Хайдеггер, Сартр,

Камю, Ясперс), прагматизмом (Пірс, Джемс, Дьюї); в соціально–комунікативній діяльності – герменевтикою (Дільтей, Хайдеггер, Рікер, Гадамер). Для нас важливим є вчення К.Ясперса, для якого філософська рефлексія є важливою для людини, яка попадає у критично–межову ситуацію. У феноменології та екзистенціалізмі визначалися відповідно предметні і ціннісні засади людської діяльності, у прагматизмі мова йшла про виявлення її оперціональних основ, в основі чого рефлексія тлумачиться як спосіб мислення. Інструментальний розвиток трактування філософської рефлексії представляв Дьюї; у герменевтиці методологічне значення рефлексії було встановлено Гадамером, який, відмічаючи діалектичний характер будь–якої рефлексії, вбачав її природу у відображенні. На його думку, як відношення відображення, думка також рефлексивна, проте рефлексивний рух неможливо обмежити думкою. Так як рефлексія є в будь–якій діяльності, то рефлексія як відображення діяння самої справи є діяльнісною формою рефлексії. Тому в історії російської методологічної школи виявилося два напрями дослідження рефлексії – Г.Щедровицького, що розвивається згідно формули: «відображення–дія–відображенння», і І.Ладенка, що розвивається згідно формули «дія–відображення–дія». Проаналізувавши прояви рефлексії, можемо відмітити, що у першому випадку рефлексія визначається як «відображення відображення», у другому – діяльнісному, як « дія дії», тобто шляхом подвоєння дії, що, згідно з Гадамером, розвитку поняття «рефлексії» виділяються два основних етапи: 1) рефлексія як спосіб обгрунтування наукового знання в індивідуальній самосвідомості (Декарт–Локк–Лейбніц); 2) рефлексія як спосіб обгрунтування наукового знання у суспільній самосвідомості означає «діяння самої дії». Якщо реалізацію першого варіанту ми вбачаємо в концепції інтелектуальних систем І.Ладенка, то реалізацію другого – в системомиследіляльнісній концепції Г.Щедровицького та загальній теорії систем [3].

Ми прагнемо дослідити, що рефлексія є опосередкованим відображенням суб'єктом об'єкта, способом даного опосередкування являється самосвідомість суб'єкта, причому як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях. В цілому рефлексію визначаємо як відображення іншого в собі, а себе в іншому. Рефлексія в той же час відіграє суттєву роль у вирішенні протиріч між суб'єктом і об'єктом, у методологічному смислі вона є способом вирішення суперечностей між суб'єктом і об'єктом, що означає відтворення основ людської діяльності. Соціальна модель філософської рефлексії виявляє світоглядні основи людської діяльності. Граничними світоглядними основами являються предметні, операціональні і ціннісні: рефлексивна дія обертається діями відображення (рефлексії). Але у плані реалізації своєї нормативної функції прикладна методологія являється управлінською діяльністю. Постільки прикладна філософія у своїй теоретичності і науковості є тотожною прикладній науці, управлінські функції властиві і філософській рефлексії. Це означає, що філософська рефлексія у своїй раціональній діалектичній формі, також направляє, організує і регулює людську діяльність. Можна передбачити, що діалектичний метод, будучи способом свідомого (рефлексивного) вирішення протиріч, що виникають у взаємодії суб'єкта з об'єктом, здійснює дані функції у категоріях «мета», «засіб» і «результат». Адже, будь–яка діяльність є цілеспрямованою, організується за допомогою засобів і регулюється на основі результатів. Тому виявляючи світоглядні основи культури, філософія формулює (організує) універсальний рефлексивний механізм як спосіб реалізації (і регуляції) всіх рефлексивних процесів у людській діяльності, формуючи управлінську діяльність як єдиний соціальний процес і організм [4].

Мета статті – сформувати теоретичні підстави рефлексивного управління як критичного і праксеологічного управління, в основі якого суб'єкт – суб'єктне управління

Дана мета реалізується в наступних задачах:

– проаналізувати поняття «рефлексії» в історії соціально–філософської думки;

– визначити сутність і значення рефлексивного управління;

– розкрити сутність і значення системогенезу і культурогенезу у становеленні рефлексивного управління;

– обгрунтувати прикладну роль філософської рефлексії, яка заключається у свідомому вирішенні суперечностей між суб'єктом і об'єктом всередині управлінської діяльності.

Досліджуючи специфіку філософської рефлексії в управлінській діяльності, означимо, що, рефлексуючи «зсередини» даних процесів і будучи «над» ними, рефлексія тим самим ними управляє. Управлінська діяльність, що здійснюється на основі рефлексії і через посередництво рефлексії, визначається в різних формах як рефлексивне управління. Закономірна спеціалізація рефлексивного управління здійснюється у двох напрямках: 1) стосовно звичних ситуацій мова йде про самоуправління; 2) стосовно критичних ситуацій – про зовнішнє управління ними. Філософське осмислення управлінської діяльності визначально виявляється зовнішньою рефлексією. У гранично загальному світоглядному контексті філософська рефлексія ставить і вирішує проблеми управління, тобто відповідає на питання: що це таке, а в управлінському контексті вона осмислює проблеми методології управлінської діяльності, визначає концептуальні підходи до управління як такого. У методологічному контексті управлінської діяльності філософська рефлексія ставить і вирішує проблеми методологічних засад прийняття рішень – ядра і суті будь–якої управлінської діяльності в контексті саморозгортання соціального світу [5].

Проведений аналіз дозволяє відмітити, що рефлексія – це механізм і процес самопізнання, самовизначення, саморозвитку, самооцінки і самоорганізації керівників. Рефлексія як механізм включає механізм самозапуску, принципом якого є динамічна рівновага протилежностей. Тому рефлексивне управління – це метод підвищення ефективності діяльності організації, в основі якої – самовизначення і професійно–особистісний саморозвиток працівників організації. Рефлексуючий суб'єкт – це професійно зростаючий суб'єкт організації, для якого активність стає рушійною силою розвитку організації. Модель рефлексії розробляється кожним співробітником у рамках методологічних принципів єдності особистості, свідомості, мислення і діяльності. У цілому керівник направляє рефлексивне управління на формування єдиної управлінської команди, використовуючи всі механізми – комунікаційні, соціально–особистісні, інтелектуальні, особистісно–вольові. Рефлексивне управління виступає як управління підготовки і прийняття управлінських рішень. В самоуправлінні дану функцію бере на себе самосвідомість, яка є у той же час і центром предметної свідомості і направлена на виявлення об'єктивного у суб'єктивному смислі, що і є безкінечним процесом. Самосвідомість і є початком самостійності і відповідальності у прийнятті рішень. Розвиток управлінської рефлексії передбачає вихід за межі власної, внутрішньої її сфери у зовнішній соціокультурний контекст. У різних сферах культури вона формує універсальне відношення людини до світу і стає філософською рефлексією. З іншої сторони, разом з конкретною універсальністю філософська рефлексія набуває і реальної влади [6].

На нашу думку, постільки процес рефлексії має свій початок і своє завершення, системогенез її механізму у граничному вигляді має потрійний смисл:1) нерефлексивна (дорефлексивна) стадія; 2) рефлексивна стадія (рефлексія першого порядку); 3) саморефлексивна (надрефлексивна) стадія, в контексті якої мова йде про рефлексію другого порядку і наступних порядків. Рефлексивний механізм є їх результатом. У своїй найбільш розвинутій формі, що акумулює у знятому вигляді всі попередні стадії, він виступає просто як рефлексія рефлексії. Але ця абстракція передбачає безкінечну багатоманітність його конкретних форм: поняття поняття, мислення мислення, пам'ять пам'яті, свідомість свідомості, наука науки, кібернетика кібернетики, комунікація комунікацій, управління управлінням. Звідси виникає необхідність представляти цей механізм на конкретно–всезагальному, тобто світоглядному рівні [7,с.89–96].

Відповідно до проблеми нашого дослідження смислогенез рефлексивного механізму в його універсальному – онтологічному – смислі сполучається з антропосоціогенезом, досягаючи рівноваги живих, тенхнічниї, соціальних та екологічних систем [8]. Серед основних форм людської активності слід виділити три матеріальні системи відображення: 1) поведінську; 2) діяльнісну; 3) автокомунікативну. У процесі

автокомунікації відбувається замкнення відкритої системи людської діяльності, її самоорганізація і опосередкування безпосереднього. Авторефлексія, тобто рефлексія над рефлексією немов би повертає нас назад – у нерефлексію. Способом цього відтворення уявляється позитивний і негативний зворотний зв'язок, що сприяє формуванню механізма управлінської діяльності. Авторефлексія (саморефлексія) розділяється на ту, що: 1) виробляє; 2) і ту, що відтворює, в результаті чого формується механізм зворотного зв'язку, як і механізм взаємозв'язку і механізм відбору. У гносеологічному аспекті смислогенезу філософська рефлексія виступає як спосіб виявлення унікальних пізнавальних засад рефлексивного механізму прийняття людиною рішень. Рефлексія над процесом прийняття рішень виявляє їх граничні методологічні засади, творчий характер яких найбільш глибоко проявляється у самосвідомості. Логіку усвідомлення цих засад слід уявляти як послідовність категорій: «мета–засіб–результат», які можна уявити як способи (форми) вирішення задач закритого, відкритого і синергетичного типів. Структуроутворення рефлексивного механізму управлінських рішень здійснюється на рівні ідей, концептів, концепцій, концептуальних підходів, теорій, парадигм в координмаах управління [9].

Означимо, що у контексті культурогенезу філософська рефлексія виступає як універсальний спосіб усвідомлення процесів підготовки і прийняття управлінських рішень у різних сферах людської діяльності. Відповідно буденного, теоретичного і метатеоретичного рівнів відображення можна виділити її 1) одиничну; 2) особливу; 3) всезагальну форми. На третьому, особливо філософському рівні, рефлексивний механізм управлінських рішень формується також в категоріях «мета», «засіб» і «результат», пов'язаних між собою. Як спосіб самовизначення людини у світі, відтворююча філософська рефлексія у методологічному аспекті управлінської діяльності виражається принципом самодетермінації. Самодетермінація у цьому плані виступає не тільки умовою її відтворюючої активності чи свободи, але і джерелом багаточисленних різновидностей «самості». Отже, вона також є принципом самостійних управлінських рішень. Таким чином, суб'єкт виявляє висхідні умови своєї власної управлінської діяльності (самоуправління), а засади цих рішень знаходяться у різних формах рефлексивного механізму управлінських рішень в історичних формах саморегуляції управлінського процесу [10].

Найбільш фундаментальна, філософська інтерпретація способу самовизначення в управлінській ситуації уявляється: 1) як відповідне витлумачення даної ситуації; 2) як визначення у ній власної позиції суб'єкта; 3) як визначення управлінського відношення суб'єкта до об'єкта. В останньому виражається сам принцип самодетермінації суб'єкта самоуправління. Категоріальна модель управлінської ситуації, за допомогою якої здійснюється цей процес, уявляється в свідомості суб'єкта, і являється автокомунікативною системою. Наступним ланцюгом у такій системі може опинитися кожний елемент цієї управлінської системи, причому у кожному її елементі рефлексивно відображається структура цілої системи. У рефлексивному механізмі управлінських рішень також відбивається вся управлінська ситуація всієї інфосфери [11,с.25–29].

Отже, філософська рефлексія як принцип представляє собою методологічну точку зору. В управлінській ситуації їй відповідає позиція засобів. У цьому смислі поняття «управлінська ситуація» співпадає з поняттям «проблемна ситуація», а управлінська діяльність виступає як свідоме вирішення суперечностей у взаємодії суб'єкта з об'єктом. Таким чином здійснюється перехід від простого управлінського опосередкування до складного рефлексивного опосередкування всередині управлінської діяльності. Процес рефлексивного опосередкування суб'єкта і об'єкта, тобто процес вирішення діалектичних суперечностей між ними, передбачає наявність і послідовне виділення у категоріальній моделі трьох позицій: 1) об'єкта; 2) засобу; 3) суб'єкта. Висхідна діалектична суперечність з цих позицій розгалужується відповідно певних аспектів; відповідно, виділяються три основних типи особливих, управлінських проблем: вибору, взаємозв'язку і зворотного зв'язку. Проблема вибору виникає у відкритій систем і людської діяльності, коли проявляються різні її напрямки. У закритій системі, коли виявляються розриви (невідповідності) діяльності, виникають проблеми зв'язку.

Проте відмінності цих систем відносні: коли центр (механізм) управління знаходиться всередині системи, вона являється закритою, коли ззовні – відкритою. Проблема зворотного зв'язку виникає тоді, коли необхідно визначити своє місце у конкретній ситуації, виникає як проблема самовизначення суб'єкта управління у конкретній ситуації. Рефлексивний механізм підготовки і прийняття рішень являється достатньою умовою для принципових рішень будь–яких управлінських проблем. Саме у цьому і заключається його універсальність. Але філософська рефлексія не дає у такій формі апріорних, готових рекомендацій на всі випадки життя. Її дієвість заключається в тому, що вона формує у суб'єкта вміння самостійно приймати рішення у будь–яких конкретних управлінських ситуаціях, коли формуються доленосні рішення на етапі сучасного державотворення [12].

Можемо констатувати, що прикладна роль філософської рефлексії заключається у свідомому вирішенні суперечностей між суб'єктом і об'єктом всередині управлінської діяльності. Управлінські рішення, зумовлені філософською рефлексією, відіграють значну роль у формуванні свідомості суб'єкта. Їх методологічна зумовленість філософською рефлексією проявляється на трьох рівнях: 1) на рівні визначення самого поняття «відповідальності»; 2) на дескриптивному рівні; 3) на нормативному рівнях.

У зв'язку з цим варто зауважити, що рефлексивно–філософський аналіз поняття «відповідальності» акцентує увагу на трьох найбільш загальних аспектах його зумовленості: 1) структурному; 2) функціональному; 3) розвитку. При цьому ми отримуємо відповіді на питання, хто і перед ким її здійснює, за що суб'єкт несе відповідальність, як він реалізує свою відповідальність [13]. Як свідчить аналіз, усвідомлення відповідальності здійснюється в конкретній взаємодії суб'єкта з об'єктом, тут же криється і джерело відмінностей в її розумінні. У часовому розумінні вона розділяється на ретроспективну і перспективну: ретроспективною являється відповідальність за здійснення дій, які представляються об'єктивними, вис тупаючи в позитивних і негативних результатах. Перспективна відповідальність – це відповідальність за попередні дії, результати якої виражаються суб'єктивно і в конкретних цілях. Суть першої розкривається в механізмі каузальної детермінації, суть другої – в механізмі телеологічної детермінації. На їх основі виникають дві загальні концепції відповідальності: 1) дескрептивна і 2) нормативна. В дескриптивній концепції відповідальності по результатам відтворюється весь процес людської діяльності, досліджуються всі її структурні елементи. Виходячи з цього, здійснюється передбачення наслідків тих чи інших дій суб'єктів у різних умовах. В нормативній концепції мова йде про намагання суб'єктів активно приймати участь у перетворенні оточуючого світу, в результаті чого відповідальність постає як така, що пролонгується на перспективу. У даному контексті відповідальність визначається як здатність суб'єкта встановлювати зворотний зв'язок, який також може бути позитивним або негативним. В той же час відповідальність у сфері управління і самоуправління має свої особливості, а у сфері рефлексивного управління вони є особливими [14].

Таким чином, основні управлінські проблеми, що виникають як рух пізнання від конкретного до абстрактного (проблема зворотного зв'язку, проблема взаємозв'язку, проблема вибору), перетворюючись у діалогічну форму, предстають як питання: що робити? як робити? для чого робити? навіщо робити? Разом з тим і управлінська відповідальність отримує визначеність тільки у позитивних результатах, тобто набуває ціннісного значення. Відповідальними рішеннями є ті, що з необхідністю приводять до значущих для суб'єкта результатів. Тому підготовка і прийняття відповідальних рішень у якості необхідного обґрунтування потребує певного рівня усвідомленості суб'єкта і саме у такому відношенні рефлексивний механізм управлінських рішень являється нормативним правилом. Методологічна зумовленість відповідальних управлінських рішень філософською рефлексією дескриптивно відображає зміну підходів у формуванні концептуальних основ рефлексивного управління і самоуправління. Натуралістичному типу відповідає класичний тип прийняття рішень (Дж.Нейман, О.Моргенштерн), системосмиследіляльнісному – некласичний (Г.Саймон, Ю.Козелецький), гуманітарному– постнекласичний (синергетичного типу). Перший тип зумовлює відповідальність

за результати управлінських рішень, другий – за способи (засоби), третій – за їх цілі. Але ця форма включає в себе і всі інші, які генетично їй передують. Таким чином, у нормативному аспекті методологія виражає (у зворотному плані) весь рефлексивний механізм управлінських рішень. У своїй нормативній спрямованості філософська рефлексія здійснює пошук відповідей на питання: що робити? як? для чого? Ці питання являються світоглядними, так як вони є основними питаннями будь–якого світогляду. Відповідаючи на них принципово, філософська рефлексія визначає критичну межу відповідальності будь–якого суб'єкта за свої власні управлінські рішення, так як без цих засад не може бути відповідальних рішень. Проте, як відмічав М.Хайдеггер, «відповідь – це лише початок відповідальності». Філософія відповідає на всі питання і брати на себе відповідальність за управлінський смисл світоглядних питань. Філософська рефлексія дозволяє здійснювати це свідомо. У даному випадку мова йде про свідоме підпорядкування в самоуправлінні суб'єкта об'єкту і навпаки, що особливо проявляється у процесі підготовки і прийняття рішень суб'єктом у контексті виявлення об'єктивної логіки специфічного алгоритму. Формування рефлексивної системи ми означимо як організацію, зміну її якості – на ефективну організацію, а формування у результаті зміни якості нового у системі – як самоорганізацію. Під цілеспрямованими змінами стану системи розуміються такі процеси та операції, за допомогою яких дана управлінська система досягає нового оптимального стану, урівноваженого відносно зовнішнього середовища [15].

Накопичення результатів емпіричних досліджень свідчить, що об'єктивна логіка цілепокладання, яка означена психологами, представляє собою закономірність у даній тріаді: мотив–умова–ціль. Рефлексивне відтворення даної закономірності у суб'єктивній формі, тобто у самому процесі цілепокладання, передбачає відповіді на наступні питання: що слід зробити? що можна зробити? що повинен зробити? Відповідь на перше питання визначає мотив діяльності; відповідь на друге питання визначає умови діяльності; відповідь на третє питання визначає саму ціль – орієнтир діяльності. У трьох модальностях виражаються три основних модуси ціннісного відношення суб'єкта до об'єкта, а відповідні їм процеси представляють певні стадії процесу цілепокладання: 1) переживання ситуації; 2) розуміння ситуації; 3) бачення цілей. Таким чином, рефлексивне управління процесом цілепокладання заключається у методично сформованих відповідях на питання, що формуються на окремих етапах оцінки ситуації. У формі цих питань здійснюється конкретизація основної управлінської проблеми вибору. Рефлексивний процес породження цілі здійснюється шляхом вибору необхідного з можливого, шляхом мисленнєвого розподілу наявних ресурсів згідно з потребами та інтересами суб'єкта. Відносна завершеність рефлексії цілепокладання заключається у тому, що у формі її ідеального продукту – цілі – знаходить своє вираження постановка проблеми, яка приводить до рефлексивного мислення, а потім управління. У контексті діалектичного методу виділяються три основних аспекти системного аналізу ситуації: 1) структурний; 2) функціональний; 3) генетичний. Послідовна реалізація проблеми на основі цих трьох підходів приводить до бажаних результатів, для чого потрібно знайти відповідні операції, алгоритми, програми, методи і способи дії [16,с.119–125].

Шо стосується усвідомлення прийняття рішення як способу дії, то останній не тільки зумовлює її результат, але й зумовлюється результатом. Тому слід відмітити, що проблема прийняття рішень ідентична проблемі зворотного зв'язку. Таким чином, нами сформована мисленнєва модель зворотного зв'язку в управлінській діяльності, суть якої заключається в невизначеності. Об'єктивна логіка вирішення проблеми представляє таку закономірність: можливі результати – бажані результати – певний результат. Її рефлексивне відтворення у суб'єктивній формі, передбачає послідовність відповідей на наступні питання: 1) що буде, якщо….? 2) що буде краще? 3) бути чи небути будь–чому? Три виділених питання конкретизують практичне відношення самореалізації суб'єкта, і відповідні їм процеси представляють собою певні стадії і форми операціонального відображення управлінської ситуації: 1) передбачення результатів дії; 2) їх оцінку; 3) вольовий акт вибору результатів дії. Таким чином, рефлексивне управління процесом

прийняття рішень заключається у методично сформованих для реалізації відповідей на питання, що виникають на окремих етапах операціонального відображення ситуації. Рефлексивне передбачення результатів дії у прийнятті рішень відрізняється від передбачення варіантів вирішення проблем зв'язку. Подальший аналіз засвідчив, що основним методом у даному випадку являється екстраполяція, а прогностичний образ майбутнього забезпечує зворотний зв'язок з можливими результами дії. Таким чином, непередбачувані, неочікувані результати ведуть до втрати процесів управління, але для цього слід дати місце і вольовим рішенням, рішучому переходу до процесів реалізації і контролю управлінських рішень, які будуть прийняті на основі повної персональної відповідальності та зворотного зв'язку[17,с.31–38].

В цілому в результаті філософської рефлексії управлінської когорти державних службовців мають бути сформовані такі управлінські механізми, які зможуть впливати на виникнення нових ефективних структур соціального, економічного, політичного, духовно–ідеологічного та світоглядного порядку; привести до обмеження масштабів корупції та злочинності, локалізації причин, що зумовлюють ці явища; розробки спеціальних заходів стабілізації політичної, економічної та соціальної системи, збалансованого гуманістичного розвитку суспільства та врахування інтересів майбутніх поколінь.

Список використаних джерел

1. Атаманчук Г.В. Государственное управление (организационно–функциональные вопросы): учебное пособие:– М.: ОАО НПО «Экономика», 2000. – 302 с. – (Энциклопедия управленческих знаний).
2. Афанасьев В.Г. Системность и общество.– М.: Политиздат, 1980.– 368 с.
3. Берталанфи Л. Общая теория систем – обзор проблем и результатов // Системные исследования. Ежегодник 1969 г. – М.: Наука, 1969. – 424 с.
4. Бех В.П. Социальный организм: философско–методологический аналіз. – Запорожье.: «Тандем–У», 1998. – 186 с.
5. Бех Ю.В. Саморозгортання соціального світу: монографія.– К.: Вид–во НПУ імені М .П.Драгоманова.2007. – 248 с.
6. Воронкова В.Г. Філософія гуманістичного менеджменту(соціально–антропологічні виміри). Монографія / Воронкова Валентина Григорівна.– Запоріжжя: РВВ ЗДІА, 2008. – 254 с.
7. Воронкова В.Г. Гуманістичні засади державного управління / В.Г.Воронкова // Аналітика і влада: журн. експерт.–аналіт матеріалів і наук. пр.. Ін–ту пробл. держ. упр. та місц. самоврядування Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К.: НАДУ, 2012.– №6. – С.89–96.
8. Горский Ю.М. Гомеостатика: модели, свойства, патологии // Гомеостатика живых, технических, социальных и экологических систем / Ю.М.Горский. – Новосибирск: Наука, Сиб. отд., 1988. – 322 с.
9. Координати управління: Збірник наукових праць / За ред. проф. Д.І.Дзвінчука. – Івано–Франківськ, «Місто НВ», – 2012.– №3. – 132 с.
10. Крохмаль Н.В. Історичні форми саморегуляції соціального процесу / Н.В.Крохмаль. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – 144 с.
11. Куцепал С.В. Інфосфера як простір буття сучасної людини / С.В.Куцепал // Вісник національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія: [зб. наук.пр.]. – К.: НАУ, 2008. – №1(7). – С.25–29.
12. Нестеренко Г.О. Українська політична нація: самоорганізаційні засади становлення: [Монографія] / Г.О.Нестеренко. – К.: Вид–во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2007. – 360 с.
13. Особистість у дискурсі саморозгортання інформаційної цивілізації: монографія / колектив авторів; редкол.: В.П.Бех (голова), Г.О.Нестеренко (заступник голови); Мін–во освіти і науки, молоді і спорту, Нац. пед.. ун–т імені М.П.Драгоманова. – К.: Вид–во НПУ імені М.П.Драгоманова., 2012. – 786 с.
14. Саморегуляція соціального організму країни: [Монографія] / за наук. ред.В.П.Беха; В.П.Бех (голова), Н.В.Крохмаль, Г.О.Нестеренко; Мін–во освіти і науки, Нац. Пед. ун–т. імені М.П.Драгоманова. – К.: Вид–во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – 652 с.

15. Соснін О.В., Воронкова В.Г., Ажажа М.А. Інвестиції в людський розвиток в умовах глобальної трансформації: навчальний посібник / В.Г.Воронкова, М.А.Ажажа. – Львів: Магнолія 2006, 2011. – 602 с.

16. Сурмін Ю.П. Проблеми та ризики державно–управлінських реформ / Ю.П. Сурмін // Аналітика і влада: журн. експерт.–аналіт матеріалів і наук. пр.. Ін–ту пробл. держ. упр. та місц. самоврядування Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К.: НАДУ, 2012.– №6. – С.119–125.

17. Шпекторенко И.В. К проблеме компетентностной сущности профессионального опыта кадров / И.В.Шпекторенко // Государственное и муниципальное управление: Ученые записки СКАГС: [научно–теоретический журнал]: Российская Академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации Южно–Российский институт–филиал . – Ростов–на–Дону, 2012. – №3. – С.31–38.

Воронкова В.Г. Управленческая деятельность как предмет социально–философской рефлексии

Рассматривается понятие «рефлексии» в истории социально–философской мысли, подчеркивается, что в основе развития понятия «рефлексии» выделяются два основных этапа: рефлексия как способ обоснования научного сознания в индивидуальном самосознании и рефлексия как способ обоснования научного знания в общественном самосознании; отмечается, что в управленческой деятельности, которая осуществляется благодаря посредничеству рефлексии, саморазворачиваются атрибуты рефлексивного управления в разных формах; анализируется рефлексивно–философское понятие ответственности, в частности в самоуправлении.

Ключевые слова: *рефлексия, философская рефлексия, самоанализ, самосознание, управленческая деятельность, рефлексивное управление, философия управления, рефлексивно–философское понятие ответственности.*

Voronkova, V.G. Management activities as a matter of social and philosophical reflection

Discusses the concept of «reflection» in the history of social and philosophical thought, it is emphasized that the basis of the concept of «reflection» are two main stages: reflection as a way to justify the scientific consciousness in the individual self–awareness and reflection as a way to justify the scientific knowledge in the public consciousness, states that in management, which is implemented through the mediation of reflection, self–extracting attributes of reflexive control in different forms; analyzed reflexive philosophical concept of responsibility, particularly in the local government.

Key words: *reflection, philosophical reflection, introspection, self–awareness, managing activities, reflexive control, management philosophy, reflective and philosophical concept of responsibility.*

УДК 141.7(44)

Дєдяєва І.П.

Розвиток поняття про свободу в історії філософії

Розглядаються основні етапи розвитку проблематики свободи. Зроблено висновок, що між традиційним і сучасним новоліберальним розумінням свободи полягає глибинна суперечність, яка проявляється у всіх інших духовних сферах – релігійній, політичній, культурній, соціальній та інших.

Ключові слова: *свобода, свобода волі, моральнісність, моральнісний закон, свобода вибору, лібералізм, деконструкція.*

Проблематика свободи – надскладна і невичерпна – у філософії є найдавнішою. Що є свобода, де її корені, її межі, які випливають із неї наслідки? У історико–філософському предметному полі проблема свободи поставала у двох іпостасях: як проблема свободи вибору й дій, та як проблема самого хотіння, або свободи волі.

Безсумнівний внесок у дослідження питань свободи, відчуження, гуманізму зробили вітчизняні фахівці І.Бичко, В.Табачковський, В.Лях, О.Олександрова. Існує ряд джерел філософів радянської доби, у яких ґрунтовно розкриваються загальнофілософські питання співвідношення свободи й необхідності (праці В.Голубенко, Т.Ойзермана, І.Нарського, Н.Мотрошилової, С.Попова), взаємозв'язку особистості й суспільства (праці І.Антоновича, А.Спіркіна, Г.Шахназарова). Проблематика свободи волі розроблена в працях М.Мамардашвілі, С.Левицького. Філософія свободи була головним предметом міркувань для І.Канта і Г.Гегеля, А.Шопенгауера і Ф.Ніцше, Ж.–П. Сартра і К.Ясперса, Ф.Достоєвського і Л.Толстого, М.Бердяєва і В.Соловйова, В.Віндельбанда, Е.Фромма, М.Бахтіна. У історії філософії увага до проблематики свободи не зменшується, змінюються лише акценти.

У давньому світі у основу суспільного життя покладались гармонія, порядок та міра – як закон, що проявляє себе, на думку філософів, перш за все, у взаємному зв'язку людей, у їх спілкуванні. Платон доводив, що щастя окремої людини залежить від блага всього суспільства. Погляди Платона на свободу логічно випливають із його загальної філософської методології, у основу якої покладені розумні ідеї. Людина розумною частиною душі причетна до ідеї так само, як і всі речі. Досягти свободи можна лише підпорядкувавши нерозумні частини своєї душі її розумній частині. Але істинного блага, свободи людина може досягти тільки у державі, яка одна, за Платоном, тільки й може виступати дійсним суб'єктом свободи [9,с.161–162,168–173].

Аристотель поняття свободи зв'язує із доцільністю, стверджуючи, що у людині закладене внутрішнє устремління до вищої цілі, до досконалості. Свобода розуміється Аристотелем як вроджена, оскільки устремління до вищої цілі не підкорюється особистісному вибору [4,с.335–336].

У основу стоїчної філософії покладене вчення про обов'язки, суб'єктивну доброчинність, чим вони доповнили систему моральнісної філософії, закладену Сократом. Сутність свободи стоїки вбачали у підкоренні законам природи. Ідеалом стоїчної доброчинності є мудрець, що живе у згоді з природою, тобто з розумом, у внутрішньому спокої. У цій незалежності духу полягає найвища насолода [3,с.493]. Сутність стоїцизму полягала у запереченні рабства. Мудрий, якщо навіть він раб у оковах, духом може бути вільним. Невільний той, хто підкорюється пристрастям.

В середні віки Християнство ще більше поглибило внутрішній, індивідуально–інтимний момент свободи. Призивало до свободи совісті, підносило внутрішню, моральнісну сторону життя людини, залишаючи зовнішній, громадянській сфері другорядну увагу.

У XVI столітті, в епоху розквіту Відродження, суспільна будова зводиться на принципі, що був невідомий давньому світу: рівність всіх людей. Усвідомлення цього принципу позначає величезний крок, який зробило людство у середні віки, виховуючись під впливом християнства.

Філософський Новий час утвердив нове розуміння людської природи – як такої, що основною своєю характеристикою має пізнавально–дослідницьку експансію у світі.

Пізнання природи й підкорення її владі людини стало головним змістом й прагненням наукової діяльності мислителів, символом людської розкутості, свободи. Ф.Бекон, Р.Декарт, Г.Лейбніц, Б.Спіноза розкрили істинну велич знання, воно є могутнім засобом у оволодінні силами природи, а, отже, і першим засобом розкріпачення людського духу, шляхом до свободи. XVII століття стало епохою славетних суспільно–правових та міжнародних теорій права. Основою сутності людини, диктованої їй її власною природою, є прагнення до самозбереження. Ціллю суспільного буття є збереження природних прав: життя, свободи й власності. Природний закон не дозволяє порушувати чуже право. Все, що суперечить людській природі, те є суперечним й природному праву.

Слід зазначити, що всім мислителям Нового часу є притаманним устремління побудувати державу на засадах особистої свободи. Таке устремління притаманне людській думці, складає необхідний прояв однієї із суттєвіших її сторін, та є неможливим без філософських обґрунтувань.

Французькі просвітники також велику увагу приділяли гарантіям свободи громадянина. Відома праця Монтеск'є «Про дух законів» мала ціллю дослідити закони, що керують людськими суспільствами, й особливо ті, якими охороняється свобода.

У «Договорі» Ж.–Ж. Руссо міститься усвідомлення суттєвої істини, саме, що свобода зберігається тільки виконанням суспільного обов'язку, сталістю та самопожертвуванням: той, хто хоче зберегти своє життя за рахунок інших, повинен, у свою чергу, бути готовим віддати за них життя, якщо це буде необхідно [11,с.175]. Тому держава покликана встановити рівність між громадянами. Завдання держави полягає в тім, що вона встановлює для всіх рівні права й заважає одним порушувати права інших.

І.Кант повертає дослідницьку увагу до свободи до контексту свободи волі. У пізнанні, природу якого мислитель глибоко дослідив у «Критиці чистого розуму», людина роздвоюється на два протилежних світи, між якими немає переходу; у практичній сфері людина сама здійснює цей перехід, приймаючи вимоги розуму за керівні основи своєї діяльності й вносячи таким чином умоглядні ідеї у чуттєвий світ. Це є очевидним із того, що людина діє не тільки під впливом зовнішніх спонукань, але й за внутрішніми мотивами, що виникають із чистого розуму, за уявленням закону, або за обов'язком. Кант піддав ретельному аналізу це поняття про обов'язок, що складає центр всіх моральнісних переконань; він виділив його джерело й тим самим поклав початок моральнісній системі, зведеній на суто раціональних началах. Загальне правило, що випливає із чистого розуму, філософ формулює так: чини так, щоб правило твоїх учинків могло бути загальним законом для всякої розумної істоти. Ця формула є категоричним імперативом практичного розуму, якому людина має слідувати за будь–яких обставин. Із змісту категоричного закону вилучаються емпіричні дані, практичні цілі, залишається тільки вища, абсолютна ціль, яка слугує критерієм для інших. Такою ціллю є розумна істота, яка носить у собі закон та разом з тим є суб'єктом усіх практичних цілей. Свобода розумної істоти полягає у можливості самій бути причиною своїх дій, це є автономія волі. Так, моральнісний закон та свобода зв'язані нерозривно: моральнісні вимоги можуть випливати єдино із свободи, та навпаки, свобода може проявлятися єдино у моральнісних вимогах, що визначають дії розумної істоти.

Таким чином, ідея свободи, яка до Канта теоретично залишалась недоведеною, тут виявляється необхідною, оскільки є абсолютною умовою моральнісного закону. Людина не може діяти моральнісно інакше, як усвідомлюючи себе внутрішньо вільною. Автономія волі складає єдине можливе підґрунтя моральнісності. Розумна воля сама собі закон, а не тільки підкорюється закону. І цього достатньо, як доводить Кант, для доказу дійсного існування свободи, яке не підлягає ніяким досвідним дослідженням: істота, яка може діяти не інакше, як виходячи із своєї свободи, тим самим є дійсно вільною. Звідси зрозуміло, чому свобода складає всезагальну упевненість людства.

Подальший розвиток філософської думки став у великій мірі розробкою положень кантівського вчення.

У міркуваннях Г.Гегеля міститься глибоке розуміння природи свободи волі. Як доводить мислитель у «Філософії права», воля є практичний розум, тобто розум, що діє у зовнішньому світі. Тому воля містить в собі два протилежних визначення: загальне та часткове. З однієї сторони, як думка або як загальне начало, воля не зв'язана ніякою ціллю і ніяким спонуканням; вона може відсторонитися від усього. Це – елемент нескінченності. З іншого боку, воля має зміст: вона завжди бажає чогось конкретного. Отже, від невизначеності вона переходить до визначення. Але яким би воно не було, воля завжди усвідомлює його своїм, нею покладеним, бо ж вона ним не зв'язана і від визначення вона може знову перейти до невизначеності. Воля є єдністю загального

та часткового. Протилежні визначення місяться в ній як ідеальні моменти, як від неї залежні і нею покладені; сама вона виступає як абсолютна можливість переходу від одного до іншого. Визначаючись, воля залишається собою, тобто зберігає в собі елемент чистої невизначеності. Тому вона й усвідомлює визначення як момент, від якого вона завжди може відмовитися, так само, як і навпаки, від невизначеності воля завжди може перейти до визначення, нею самою покладеному. В цьому й полягає її свобода, яка складає сутність волі. Тому всі істоти, що володіють волею, усвідомлюють себе вільними. Окрім свободи волі людина потребує свободи дій. Людині недостатньо її принципової, внутрішньої свободи, їй необхідна також свобода зовнішня. Вимога зовнішньої свободи ґрунтується на свободі внутрішній. Внутрішня свобода без зовнішньої облишена дійсності. Однак тільки внутрішня свобода є умовою зовнішньої, надає їй значення: із простого факту вона перетворює її на принцип, на соціальну вимогу.

У якості факту зовнішня свобода існує й для тварин. Але тварина не є суб'єктом свободи й творчої діяльності, для неї не існує свободи у смислі принципу. В людині, навпаки, зовнішня свобода є не фактом, а вимогою. Факт може їй суперечити: відомо, що на всьому протязі історії та у наші дні мільйони людей перебувають у неволі. Якщо керуватися одними фактичними даними, то треба визнати, що свобода й неволя однаково лежать у природі людини. Але не зважаючи на такий всесвітній факт, загальновизнано, що людина повинна бути вільною; саме вимога свободи стала ціллю розвитку людських суспільств. «Людина вільна лише тому, що здатна визначати саму себе всезагальним чином, тобто думкою» [5,с.177].

Екзистенційна філософія пов'язує переконання про те, що індивідуальне життя людей не піддається науковому аналізу, із радикальною протилежністю світу предметів й світу людського існування. Світ речей може бути предметом наукового аналізу, оскільки він може бути визначений «ззовні». Наш індивідуальний світ, що конституюється нашими внутрішніми переживаннями, нашим самопізнанням, не може бути предметом подібного аналізу, адже це означало б зведення людської особистості до рівня предметів, речей; втрату інтимного індивідуального світу у загально–абстрактному пізнанні; нарешті, невизнання того, що є сутністю людського існування – свободи – через заперечення людської «відкритості» й втискування індивіда у рамки певної заданої статистичної формули.

Те, за що найчастіше дорікають екзистенціалістам, вони немов би розривають й протиставляють свободу внутрішню (теоретичну) й зовнішню (практичну), думку й діяльність, і абсолютизують поняття свободи, позбавляючи його соціальних рис. Але найбільша загальнолюдська проблема полягає саме в тому, що внутрішня свобода людини виявляється в дійсності відірваною від зовнішньої, що «думка» далеко не кожного може втілитися у «діяльність», що соціальне в дійсності протистоїть особистому. Не екзистенціалісти «розривають», а у самому житті наявний такий розрив. Людина по природі своїй вільна, свідома й соціальна. Їй не треба піклуватися щодо своєї внутрішньої свободи; вона, як казав Ж.–Ж. Руссо, народжується вільною, тобто вільна вже за своєю сутністю. Про те каже й Ж.–П. Сартр, проголошуючи, що ми не вибираємо бути вільними, ми засуджені на свободу. Внутрішня свобода, по суті, безмежна. Але одне діло – сутнісні характеристики особистості, а зовсім інше – як вони реалізуються конкретно в кожній живій особистості. Екзистенціалісти постійно мають на увазі це розрізнення.

Починаючи з епохи Просвітництва у свідомості європейської людини відбуваються серйозні зміни, якісно змінюється саме уявлення про людину. У XIX ст. мислителі–позитивісти, ідеологи сучасного лібералізму, такі як Дж. Ст. Мілль, сформували принцип свободи людини «нового часу». Свобода – «негативна», «свобода від»: релігійних забобонів, станових, культурних, національних, державних та інших устоїв, свобода від тягаря будь–якої відповідальності. Найвищим благом є те, що приносить найбільшу користь «людині економічній».

У другій половині XX ст. резонансним виявився виступ структуралістів з питань, пов'язаних з життєдіяльністю індивіда, його свободою, смислом життя. У досить своєрідній пізнавальній перспективі вони стали тлумачити проблему статусу конкретного людського індивіда, його місця у суспільних структурах. У центрі дослідницької уваги структуралістів опиняється не суб'єкт, а безособова структура. «Основна ідея філософського структуралізму – не «буття», а «відношення», не суб'єкт, а структура. Люди розглядаються чимось на кшталт шахових фігур, гральних карт, лінгвістичних, математичних або геометричних одиниць: вони вже не існують поза встановленими

відношеннями, а лише специфікують тип поведінки. Замість суб'єктів ми отримуємо форми, а не субстанції» [1,с.629].

Ще більш жорстким трансформаціям поняття свободи було піддане в філософії і культурній практиці постмодернізму. Постмодернізм, який здається крайнім нігілізмом, навіть виродженням всієї класичної західної філософської культури, постулює принцип «деконструкції», в якому немає місця таким поняттям як суб'єкт і об'єкт мораль, смисл, ціль, Бог, істина, віра, краса. Мова тепер йде про «фалоцентризм», «смерть автора», «симулякри», «едипові комплекси» і таке інше. Наведемо для прикладу тлумачення поняття «свобода» Новітнім філософським словником: «Свобода – універсалія культури суб'єктного ряду, яка фіксує можливість діяльності й поведінки в умовах відсутності зовнішнього ціле покладання. В історичному контексті європейської культури домінуючим виявляється аспект свободи, який артикулюється в класичній філософській традиції як свободи волі. Когерентним процесом по відношенню до історико–філософського розгортання проблематики свободи волі є розвиток поняття свободи в контексті філософії влади, яка визначає останню саме як можливість зовнішнього цілепокладання діяльності іншого суб'єкта» [8,с.880]. В цій незрозумілій або зарозумілій, псевдофілософській термінології свобода десь губиться, втрачає смисл. Водночас свобода перетворилася на фетиш сучасного світу. «Свобода слова», «свобода совісти», «свобода переконань», «свобода економічної діяльності», «свобода самовираження» – ідея «зовнішньої», мовою класичної філософії, свободи, відірвана від свого висхідного, віками набутого змісту, зашкалює у «відкритому суспільстві», де мало хто замислюється над істинним змістом явищ дійсності. При згадуванні життєво важливих, «онтологічних» понять на думці миттєво спливає певний аудіо–візуальний ряд, створений ЗМІ, який підказує заздалегідь уготований висновок «обробленій» культурно та ідеологічно свідомості.

Таким чином, між традиційним і сучасним новоліберальним розумінням свободи полягає глибинна суперечність, яка проявляється у всіх інших духовних сферах – релігійній, політичній, культурній, соціальній та інших.

Список використаних джерел

1. Автономова Н.С. Концепция «археологического знания» М.Фуко // Вопросы философии. – М., 1972. – №10. – С.142–150.
2. Ален де Бенуа. Против либерализма // Русское время. Журнал консервативной мысли. – №1 Август 2009. – 70 с.
3. Антология мировой философии: В 4–х т. – Т.1, ч.1. – М.: Мысль, 1969. – 576 с.
4. Аристотель. Большая этика // Соч. в 4–х т. – Т.IV. – М.: Мысль. – 1983.– С.295–393.
5. Гегель Г.В.Ф. Философия права. – М.: Мысль, 1990. – С.44–378.
6. Дугин А. Философия традиционализма. М. Арктогея – Центр. 2002.
7. Милль Дж.Ст. О свободе / Пер. с англ. А.Фридмана // Наука и жизнь.– 1993. №11. – С.10–15; №12. – С.21–26.
8. Новейший философский словарь: 3–е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом. 2003.
9. Платон. Законы // Собр. соч.: В 3–х т. – Т.III, часть II. – М: Мысль, 1972. – С.83–478.
10. Религиоведение. Энциклопедический словарь. – Под редакцией А.П. Забияко, А.Н. Красникова, Е.С. Элбакян. М. Академический проект. 2006.
11. Руссо Ж.–Ж. Об общественном договоре // Трактаты. – М.: Наука, 1969. – С.151–256.

Дедяева И.П. Развитие понятия о свободе в истории философии

Рассматриваются основные этапы развития проблематики свободы.Сделан вывод, что между традиционным и современным новолиберальним пониманием свободы заключается глубинное противоречие, которое проявляется во всех других духовных сферах, – религиозной, политической, культурной, социальной и других.

Ключевые слова: *свобода, свобода воли, нравственность, нравственный закон, свобода выбора, либерализм, деконструкция.*

Dediaeva, I.P. Development of the concept of freedom in the history of philosophy

The basic stages of development of problematiki of freedom are examined.A conclusion is done, that deep contradiction which shows up in all other spiritual spheres consists between the traditional and modern novoliberal'nim understanding of freedom – to religious, political, cultural, social et al.

Key words: *freedom, free will, morality, moral law, freedom of choice, liberalism, deconstruction.*

УДК 316.42

Зленко Н.М.

Суспільство ризику як сучасний етап історичного поступу людства

Проаналізовано погляди українських та зарубіжних філософів викладені в сучасному науковому дискурсі стосовно існуючих видів ризику взагалі та соціальних зокрема; розглянута специфіка соціального ризику сучасного суспільства як суспільства ризику. Зроблено висновок про необхідність формування нового світогляду, стилю життя, нових стратегій і специфічних форм існування в середовищі ризиків.

Ключові слова: *ризик, суспільство ризику, невизначеність.*

Розвиток сучасної цивілізації вступив у період, коли першочерговою стає необхідність корінних якісних трансформацій для виживання й подальшого поступального руху людства, беручи до уваги зміни техніко–технологічного й інформаційного порядку. Це дає підстави говорити про нову парадигму людського існування в якісно новому техногенному інформаційному суспільстві.

В сучасних теоріях розвитку суспільства існує велика кількість підходів до його визначення: постіндустріальне суспільство (Д.Белл), постфордизм і інформаційна інфраструктура (Р.Райх), інформаційний капіталізм і мережеве підприємництво (М.Кастельс), споживчий капіталізм (Г.Шиллер), керування за допомогою інформації (Ю.Хабермас), суспільство організації, спостереження й контролю (Е.Гідденс), суспільство споживання (Ж.Бодріяр), індивідуалізоване суспільство (З.Бауман). Однак завдяки зусиллям ряду західних соціологів, філософів, психологів, економістів, істориків під час обговорення глобальної суспільної динаміки у XXI ст. все частіше використовується концепція «суспільства ризику» (У.Бек). Тому виявлення і передбачення ризикових ситуацій, а також вчасні дії, спрямовані на їх попередження, або мінімізацію негативних наслідків є необхідною умовою подальшого існування і розвитку людства. Разом з тим, інші визначення сучасного суспільства виступають не як альтернативні, а радше розкривають різноманітні риси сучасного етапу суспільного поступу.

Найбільш фундаментальні праці, де дискутуються засади пов'язані з розумінням природи ризику й ризикогенного соціуму, представлені дослідженнями Ф.Найта, У.Бека, В.Бехмана, А.Вілдавські, Ю.Габермаса, Е.Гідденса, М.Дугласа, К.Лау, Н.Лумана. Ці дослідження, становлячи концептуальну основу всіх подальших досліджень, сприяли становленню гносеології й онтології ризику.

Проблеми ризиків досліджують українські вчені В.Андрущенко, Л.Бевзенко, Е.Головаха, М.Михальченко, Б.Поляруш, А.Стегній, А.Толстоухов а також представлені у розвідках, що досліджують систему «суспільство – природа – культура» (М.Кисельов, С.Кримський, В.Крисаченко, М.Попович, М.Савостьянова, Л.Сидоренко), де звертається увага на проблеми ризиків створюваних сучасною наукою.

Значний внесок у розробку теорій і моделей суспільства ризику зробили російські вчені: А.Альгін, І.Афанасьєв, А.Зезюлько, В.Зубков, Ю.Зубок, В.Ібрагімова, К.Ісаєв, С.Красиков, А.Мозкова, В.Моторін, С.Нікітін, Б.Порфир'єв, Н.Смакотіна, К.Феофанов, С.Яковлева, О.Яницький та ін.

В науковому аспекті ризик усе більше аналізується з використанням нових теоретичних та методологічних підходів, принципів, що характеризуються міждисциплінарним характером. А в останнє десятиліття одним з таких підходів, міждисциплінарним науковим напрямом у системі пізнання став синергізм.

Особливості розвитку «суспільства ризику» з нелінійною динамікою й багатоваріантністю перспектив розвитку аналізуються в межах синергетики й соціосинергетики (В.Аршинов, В.Буданов, С.Вовк, І.Добронравова, Е.Князєва, Н.Кочубей, К.Корсак, С.Курдюмов, А.Лебідь, Г.Малинецький, А.Назаретян, А.Попов, І.Пригожин, В.Ратніков, М.Рузавін, І.Стенгерс, І.Снегірьов, Г.Хакен, В.Цикін, В.Чуйко).

Можна констатувати, що в даний час єдиного розуміння ризику навіть в межах якоїсь однієї наукової дисципліни не існує. Найвірогідніше, це пов'язано з надзвичайною складністю і багатогранністю даного феномену. Концептуальна невизначеність терміну «ризик» у сучасній науці пов'язана з тим, що у процесі соціогенезу розуміння ризику та його сутності не було однозначним та загальновизнаним. Питання, навіть, не у тому, що існує значна кількість його дефініцій, а у тому, що деякі з них суперечать одне одному.

Одним із перших, хто в науковому форматі почав вивчати ризик в системі суспільно–економічних наук був американський вчений Френк Найт, його основні ідеї лягли в основу праці «Ризик, невизначеність і прибуток» (1921 р.) [15]. Визначна його заслуга в тому, що він розвів категорії «ризик» та «невизначеність». «Практична різниця між категоріями ризику та невизначеності полягає у тому, – зауважує Ф.Найт, – що у першому випадку розподіл результатів у групі відомий (що досягається шляхом апріорних обчислень або вивчення статистики попереднього досвіду), а у другому – ні». Тож, ризик може бути обчислений. Істотним кроком на шляху з'ясування сутності ризику стала теорія, викладена німецьким соціологом Н.Луманом. Останній звертається до онтологічних основ вивчення ризику, ставлячи під сумнів раціональну природу діяльності людини та логічну соціологічну концепцію «суспільства ризику» заклав У.Бек, який розглянув її через призму таких явищ як війна, тероризм, економічна глобалізація, неолібералізм, держава та суверенітет. До таких ризиків вчений відносить: 1) екологічний кризи; 2) глобальні фінансові кризи; 3) терористичні загрози, які є похідними від транснаціональних терористичних мереж [1,с.28–30].

Наприклад, у колективній монографії «Общество риска и человек: онтологический и ценностные аспекты» наведена така дефініція поняття «ризик»: «Ризик – це історично і соціально задана форма проблематизації майбутнього, що виражає відповідність між актуальним сьогоденням і невизначеним майбутнім у свідомості особистості, соціокультурний зміст якої визначається внутрішньою складністю суспільства і здатністю людини формулювати і вирішувати все більш складні завдання» [8,с.16–17].

У сучасній науковій думці виокремлюють два великих напрями інтерпретації ризику як соціального феномену: реалістичний та соціокультурний підхід. Перший з них розглядає ризик як об'єктивний факт, який можливо пізнати і оцінити незалежно від соціальних процесів і культурного середовища. Цей підхід притаманний когнітивним наукам і застосовується інженерними дисциплінами, економікою, статистикою, психологією, епідеміологією та деякими іншими прикладними науками. На противагу цьому, в соціокультурному напрямі головна увага приділяється саме соціальному і культурному контекстам, у рамках яких ризик сприймається і стає предметом суспільного обговорення. При цьому в другому напрямі умовно виокремлюють три підходи – культурно–символічний, розвинений М.Дуглас і її колегами, теорію «суспільства ризику» У.Бека і Е.Гіденса та «калькулятивної раціональності» М.Фуко.

Культурно–символічна концепція репрезентована доробками Мері Дуглас, Аароном Вілдавські та ін. Вони зосередили свої дослідницькі зусилля на визначенні ризику як соціокультурного факту, що відрізняється від природного катаклізму у випадку небезпеки нанесення шкоди суб'єкту чи об'єкту реалізації ризику або недостатньої захищеності від небезпеки. Ризик–тривожність та ризик–толерантність є культурними орієнтаціями, що впливають на рівень ризикогенності у суспільстві.

Теорія «суспільства ризику», фундаторами якої є Ульрік Бек, Ентоні Гідденс та ін. Даний підхід концентрується на макросоціальних змінах, породжених виробництвом ризиків при переході до високої модернізації. У.Бек у своїй модернізаційній теорії обґрунтовує процес переходу до ери ризику як об'єктивної необхідності. Е.Гідденс вважає «високу» сучасність добою універсалізації, глобалізації та інституціоналізації ризику. Відправна теза теорії «суспільства ризику» У.Бека полягає в тому, що сучасні ризики не можливо зрозуміти за допомогою якоїсь однієї системи знання, тому що вона не в змозі оцінити реальні, сукупні небезпеки для життєдіяльності людей. В явищі ризику відбувається синтез реального й віртуального: «Ризики не вичерпуються вже наслідками, що настали, і нанесеним збитком. У них знаходить вираження істотний компонент майбутнього... У якомусь дуже важливому змісті вони (ризики) реальні й одночасно нереальні. З одного боку, велика кількість загроз і руйнувань вже реальні: забруднені й умираючі води, ліси, що гинуть, невідомі раніше хвороби тощо. З іншого боку, соціально спрямована вага аргументів ризику припадає на загрози, що очікуються в майбутньому» [1,с.38–39].

Теорія «калькулятивної раціональності», що ґрунтується на аргументах урядової перспективи (governmentality) Мішеля Фуко. Прихильників цього підходу мало цікавить, «що є ризик насправді», оскільки вони вважають, що «правда про ризик» конструюється через людський дискурс, стратегії, практики та інституції. Вони також досліджують, як різні концепції ризику породжують специфічні норми поведінки, які можуть бути використані для мотивування індивідів до вільної участі у процесах самоорганізації в ризикогенних ситуаціях [14,с.25].

До XV ст. слово «ризик» не було зафіксовано у письмових джерелах та не спостерігалося у фольклорі, а для опису численних явищ, що формують сутність ризику як явища, використовувався досить широкий лексичний діапазон. Грецькою мовою «ridsikon», «ridsa» перекладається як круча, скеля; італійською «risiko»– небезпека, загроза, «risicare» – маневрувати поміж скель; у англомовній літературі слово «risk» почали вживати у середині XVIII ст. від французького «risque» – ризикований, сумнівний. На відміну від економічних, гуманітарні енциклопедії не містять поняття ризику [11].

У сучасній українській мові термін «ризик» трактують як усвідомлену можливість небезпеки, а також як можливість збитків або неуспіху у якійсь справі [3,с.1221].

Поняття соціального ризику воно прослідковується ще в працях давньогрецьких мислителів: Платона, Аристотеля, Сенеки, а також Ф.Бэкона, Т.Гоббса, І.Канта, Д.Юма. У цих дослідженнях доводиться, що на стадії первісного суспільства найбільш значимими ризиками, яких зазнали люди, були природні (екологічні) ризики, а також ряд медичних ризиків (хвороби й смертність). У період рабовласницького ладу крім перерахованих набувають значення економічні й військові ризики.

Перехід до індустріальної стадії розвитку супроводжувався посиленням соціальних ризиків, що виникли на початку рабовласницького суспільства. При чому дане посилення було детерміновано економічними і політичними ризиками, пов'язаними із процесами обгородження, частковою заміною ручної праці машинною, масовими міграціями, ростом злочинності, географічними відкриттями й поруч інших факторів. Саме в цей період – на рубежі між середньовіччям й Новим Часом – відбувається запозичення терміна ризику з лексикону мореплавців і торговців. Формулюється теза: «Ризик – шляхетна справа».

Епоха Великих географічних відкриттів створила реальні умови для виникнення нових типів ризику, реалізації індивідуального потенціалу й надала можливість більшій, ніж раніше, кількості людей особисто зіштовхнутися з ризиком, відчути ситуацію невизначеності, які обіцяла зустріч із Новим Світом.

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. відбувається формування й розвиток техногенного ризику, пов'язаного з науково–технічним процесом, що підсилився механізацією виробничих процесів, численними відкриттями в природничих науках. Крім, того, протягом XIX ст. здійснюється нагромадження національних (етнічних) ризиків. У середині XX ст., на думку ряду вчених, відбувається перехід до нового щабля суспільного розвитку – постіндустріального або інформаційного суспільства [7,с.47–55], який не тільки увібрав у себе усе раніше існуючі види ризиків, але й генерував безліч нових. До них можна віднести такі, як ризик тероризму, інформаційний ризик і ряд інших. У зв'язку з розвитком глобалізації соціальний ризик став елементом транснаціональної й міждержавної взаємодії.

Сьогодні теорія соціального ризику переживає етап свого активного становлення – у спеціальній літературі існує значна кількість авторських визначень соціального ризику. Інтенсивність залучення соціальних аспектів до сфери інтересів ризикології, окрім загальнонаукових тенденцій суспільного розвитку, певною мірою була спричинена надзвичайно важкими наслідками природних і техногенних катастроф, які мали місце у останні роки XX ст. При цьому слід зазначити, що інтенсивність таких процесів в сучасних умовах зростає, що призводить до підвищення рівнів ризику та посилення їхнього шкідливого впливу.

Отже, надати єдине і логічно несуперечливе визначення проблематично через ряд причин: а) кожна історична епоха має власний, неповторний набір внутрішніх парадигмальних ідей; б) явища суспільного життя унікальні, їх якісні характеристики та аксіологічні модуси неоднакові; в) можливо говорити про багатовекторність інтерпретацій ризику залежно від світоглядних настанов, ідеології, політичного і суспільного статусу суб'єкта історичного процесу.

Аналізуючи наявні в науковій літературі визначення до розуміння ризику, можна виділити три аспекти розгляду даного феномена: а) ризик як небезпека, погроза; б) ризик як імовірність певних можливостей, тобто ризик трактується як ситуація вибору; в) ризик як спосіб зняття стану, ситуації невизначеності шляхом реалізації наявних можливостей у реальність. У реальному соціальному житті всі три аспекти ризику, як правило, переплітаються в єдине ціле, тому що будь–який вибір припускає зняття невизначеності, але, у той же час, він може таїти в собі певну загрозу або небезпеку, оскільки з ним пов'язані якісь очікування, варіативність здійснення яких і являє собою ситуацію ризику [9,с.82].

Але, поняття ризику не вичерпується ймовірністю негативних наслідків, воно містить у собі ймовірність і сприятливого результату.

Таким чином, ризик та його межі з соціально–філософської точки зору визначаються системою цінностей, що склалася у індивіда чи в суспільстві: людина боїться загубити те, що важливо для неї. У попередні історичні епохи превалювали різні підходи щодо трактування ризиків існування суспільства та людини. Це було пов'язано з особливостями життєвого укладу епохи: релігійними уявленнями, культурними цінностями та ідеалами, державним устроєм, характером взаємовідносин між членами суспільства тощо. Те, що було ціннісною, ідейною домінантою у різні історичні періоди, складало предмет ризику – загальне благо, гідність та честь, зумовленість людського існування, можливість самореалізації особистості, законність, ризик технологічного застою, соціальне експериментування тощо.

Сучасні наукові дослідження характеризуються різноманітністю підходів щодо питання класифікації ризиків [6,с.19–20]: – за типами суспільства, для яких характерні ризики. У рамках формаційного підходу виокремлюють первісно–суспільні, рабовласницькі, феодальні, капіталістичні, соціалістичні ризики; в рамках теорії модернізації – традиційні та сучасні ризики; в рамках «концепції хвиль» – доіндустріальні, індустріальні та постіндустріальні ризики; – за сферами суспільної життєдіяльності – економічні, політичні, культурні (духовні), правові, національні (етнічні), екологічні, техногенні та соціальні ризики; – за суб'єктно–об'єктними характеристиками – індивідуальні, групові, колективні, суспільні та цивілізаційні ризики; – за соціальною обумовленістю – інституціоналізовані та неінституціоналізовані ризики; – за ступенем свободи суб'єкта та об'єкта ризику – добровільні та недобровільні ризики; – за реакцією суб'єкта – діяльнісні та бездіяльнісні ризики; – за наявністю (відсутністю) аналогів рішень – ординарні та неординарні ризики; – за ступенемобґрунтування – обґрунтовані (виправдані) та необґрунтовані (невиправдані) ризики; – за видами наслідків – матеріальні та нематеріальні, фізичні та моральні ризики; – за можливістю компенсації – ризики з компенсацією та без компенсації; – за ступенем індивідуального та соціального допущення – припустимі, критичні та катастрофічні ризики; – за передбачуваністю (прогнозуванням) – ризики, що піддаються достеменному високоточному прогнозуванню, ризики середнього й низького ступенів прогнозування; – за часом появи – актуальні та відстроченні ризики; – за масштабами прояву – локальні та глобальні ризики; – за можливістю страхування – страхові та нестрахові ризики.

Сучасне суспільство весь час змінюється, несе в собі нове, несподіване і невизначене, відбувається розширення і активізація різного роду ризиків. Сучасність характеризується вибуховими темпами зростання ризикових ситуацій і небезпек.

Терміни «ризик» і «небезпека» часто використовуються як синоніми для вказівки на можливість збитку. Тим не менш, представники багатьох наукових областей розмежовують небезпеку і ризик. При цьому для одних (теорія прийняття рішень) базовими є поняття «ризик», а для інших (технічні дисципліни, екологія, військові науки) – «небезпеку».

Тенденція відтворення ризику в нашому суспільстві теж набуває все більших масштабів. Факторами, які свідчать про загрози існування самого суспільства, є негативні демографічні процеси, рівень злочинності, суїциду, алкоголізм, наркоманія. Але це – наслідки, причина – у втраті звичної соціально–політичної системи норм і цінностей.

Британський соціолог Ентоні Гідденс [4,с.57] уважає ризик однією з чотирьох атрибутивних рис «високої сучасності» (або «пізньої сучасності»), відмежовуючись при цьому від теорії модернізації і постмодерну. Водночас атрибутивність ризику в умовах «високої сучасності» визначається принциповою некерованістю низки ситуацій і процесів, що загрожують не окремим індивідам і невеликим спільнотам, а людству

загалом. Атрибутами сучасної соціальної дійсності він уважає універсалізм, глобалізацію, інституціоналізацію, а також посилення ризику внаслідок ненавмисної побічної дії деяких факторів, тих чи інших людських дій.

Виникнення сучасної соціологічної концепції «суспільства ризику» обумовлено тим, що:

– процес модернізації постійно породжує нові ризики, вносить невизначеність до кожного осередку суспільства;

– відбувається процес «саморозвитку» науки та технології, який не може повністю контролюватися суспільством;

– наука поступово втрачає монополію на істину, між знаннями та соціальною практикою виникає посередник – корпус політично ангажованих експертів;

– існуючі соціальні інститути недостатньо рефлексивні стосовно ризиків [13].

Розвиток сучасних суспільств, виражений в абстрактних системах сучасності (інформація, грошові системи і т.д.), створив великі сфери відносної безпеки для безперервного перебігу повсякденного життя, більш безпечні, ніж у будь–якому з досучасних суспільств. Однак, на думку Е.Гідденса, подібний процес не є однозначно позитивним. Зростає складність соціальних систем і відносин. Е.Гідденс відзначає що кількість ненавмисних наслідків соціальних дій збільшується. Сьогодні людина оточена ризиками, що йдуть від технологічних і соціальних систем. Загрозливі ризики виходять з–під контролю не лише індивідів, а й величезних організацій, зокрема й держав.

В суспільстві ризику минуле втрачає здатність визначати теперішнє. У.Бек попереджає про необхідність переосмислення та усунення заздалегідь передбачуваних небезпек, позаяк надалі цієї можливості може не бути або буде занадто пізно [1,с.39]. Тенденція розповсюдження ризиків ілюструє схему, за якою прибутки зосереджуються у вищих прошарках суспільства, а наслідки споживає решта населення, тим самим поглиблюється соціальна нерівність. Матеріальні потреби стають первинними за вибору між наявною загрозою та її віддаленими наслідками.

Відбувається руйнація засад традиційного прогнозування майбутнього розвитку цивілізації. «Ядерні, хімічні, генетичні й екологічні мега–ризики – стверджує У.Бек, – руйнують чотири основні підвалини, на яких ґрунтується система обчислення ризиків. По–перше, це глобальні, непоновлювальні втрати. Тому концепція грошової компенсації тут не спрацьовує. По–друге, за самих руйнівних катастроф, які тільки можна собі уявити, неможливо створити достатньо ресурсів, необхідних для ліквідації наслідків. Тому концепція моніторингу катастроф та їхніх наслідків також не працює. По–третє, сучасні глобальні катастрофи не мають обмежень у просторі і часі. Вони стають «подіями», які мають початок, але не мають кінця… По–четверте, наявна система норм та вимірювальних процедур не спрацьовує» [1,с.23].

Новий глобальний розвиток цивілізації ініціює новий режим «саморозвитку» науки, в якому вона об'єднується з індустрією наукомістких технологій (біоінформаційних, генно–інженерних, інформаційних, телекомунікаційних і т. ін.), отримуючи назву «технонаука». Практика використання наукомістких технологій не підвладна контролю суспільства. Річ у тім, що «технонаука» не претендує на істину, а лише на технологічність знань [12,с.57].

А.Толстоухов зазначає, що науково–технічний прогрес людства не став гарантом свободи людини, а лише інструментом державного контролю та маніпулюванням влади. Відсутність стабільності в теперішньому світі стала головною особливістю існування людини у створеній нею ж самою глобальній цивілізації. Така цивілізація характеризується визнанням міжнародних пріоритетів над національними. Економічний, політичний, екологічний та культурний простори формуються під тиском міждержавних інститутів, які передусім сповідують інтереси транснаціональних корпорацій [11,с.52].

Сучасне суспільство стоїть перед відкритою проблемою ризику, що безпосередньо пов'язана із впровадженням сучасних наукомістких супертехнологій, які призводять до глобальних кризових станів. З іншого боку, поняття ризику можна оцінити як шанс до розширення влади над природою. Як зазначає Г.Бехман, за цієї позиції, деструктивні сили звужуються до залишкового ризику, який у зв'язку з величезними прибутками трактується як соціально адекватні втрати. Ще одна позиція полягає в зосередженні уваги на безпеці й розглядає ризики як виклики для суспільства. Представники цієї позиції вважають можливим досягнення повної безпеки. Інноваційність такого суспільства у сприйнятті безпеки та надійності на рівні центральних цінностей. Відмінною

рисою цього суспільства є осучаснення свого майбутнього за допомогою ризику та власний спосіб користування невизначеністю [3,с.27].

Також, на сьогодні можна констатувати й системну духовну кризу: руйнується мораль, вироджується образність і мистецтво, відмирають істинні релігійні почуття. Живе спілкування, душа пригнічуються комунікаціями та інтелектом. Криза традиційних світоглядних цінностей призводить до кризових явищ в усьому суспільному житті. Крім того, ризики ініціюються сучасною інформаційною культурою, незаперечним лідером якої є екранна культура. Телебачення перетворюється на транслятор згубних звичок і девіантної поведінки через засилля картин насильства та вбивств. Особливо проблема гостро поставлена в суспільствах дефіциту, де телебачення досить часто є майже єдиною розвагою не тільки для дорослих, але й дітей і підлітків. Інформаційна культура спирається на інформацію не як знання (в класичному розумінні), а на дані будь–якого характеру, суперечливі зокрема й необов'язково достовірні.

Ризики, виконують ще й роль стимулюючої сили, яка призвана відволікти увагу від реальних проблем, які пов'язані з реальним споживанням ризиків. «У парках атракціонів імітується багато ситуацій, які утворюють гострі відчуття, але досить контрольованим є способом, які виключають два моменти: активну роль індивіда та обставини невизначеності, що потребують активної дії та дозволяють її проявити» [2,с.78].

Уникнути всього комплексу ризиків досить складно, але для кожного суспільства та його культури принципово важливим є стан динамічної рівноваги між відкритістю/закритістю, який показує, що країні вдалося зберегти національну самобутність культури, яка увійшла у світовий інформаційно–комунікативний простір.

Отже, суспільство ризику – це специфічний спосіб організації соціальних зв'язків, взаємодії і стосунків людей в умовах невизначеності, коли відтворення життєвих засобів (умов життя), фізичних і духовних сил людини, набуває не соціально спрямованого, а переважно випадкового, ймовірнісного характеру, витісняючись виробництвом самого ризику.

Аналіз проблеми суспільства ризику дозволяє нам прийти до наступних висновків. По–перше, людство перебуває в стані соціокультурної трансформації, коли в єдиній надскладній системі «природа – суспільство» усе виявляється взаємозалежним: поведінка людей і антропогенне навантаження, соціально–економічні умови й стан біосфери. При цьому людство випробовує певні межі стійкості, при переході через які відбувається біфуркація.

По–друге, у цей трансформаційний період переходу людства в нову інформаційну еру все більшу роль у створенні ризикогених ситуацій починають відіграти напрацьовані ще при епосі індустріалізму. Як правило, вони проявляються через значний проміжок часу, а в біфуркаційні глобальні історичні періоди вони загострюються ще сильніше, створюючи зону ризику для існування всього людства.

По–третє, людство в цілому, держави й уряди в більшості починають розуміти, що потрібно не тільки реагувати на погрози, що вже породили ризикогенні ситуації, але й прогнозувати, розпізнавати майбутні небезпеки й вчасно вживати превентивних заходів.

Список використаних джерел

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Ульрих Бек; пер. с нем. В.Седельника и Н.Федоровой; послесл. А.Филиппова. – М.: Прогресс–Традиция, 2000. – 384 с.

2. Бехман Г. Современное общество: общество риска, информационное общество, общество знаний / Готтхард Бехманн; пер. с нем. А.Ю. Антоновского, Г.В. Гороховой, Д.В. Ефременко, В.В. Каганчук, С.В. Месяц. – М.: Логос, 2010. – 248 с.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов. та CD) / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел] – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.

4. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность [Текст] / Э.Гидденс // THESIS. – 1994. – Вып. 5. – С.56–70.

5. Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь / Э.Гидденс. – М.: Весь мир, 2004. – 116 с.

6. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків (колективна науково–аналітична монографія) / За ред. Е.М. Лібанової. – К.: Ін–т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, Держкомстат України, 2010. – 496 с.

7. Моисеев Н.Н. Универсум. Информация. Общество / Н.Моисеев. – М.: Устойчивый мир. – 2001. – 200 с.

8. Общество риска и человек: онтологический и ценностный аспекты / Саратов. Межрегион. Ин–т Общественных наук; ред. В.Б. Устьянцев. – Саратов: Наука, – 2006. – 289 с.

9. Порфирьев Б.Н. Риск и безопасность: определение понятий [Текст] / Б.Порфирьев // Риск в социальном пространстве. – М.: Ин–т социологии РАН, 2001. – С.82–98.

10. Седов И.А. Формализация финансового управления рисками предприятия. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cis2000.ru/publish/books/book_71/intro.shtml

11. Толстоухов А. Глобальный социальный контекст и контуры эко–будущего / А.Толстоухов // Вопросы философии. – 2003. – №8. – С.49–63.

12. Чоловська Н. Суспільство ризику в контексті викликів техногенної цивілізації / Н.Чоловська // Вісник Львів. ун–ту. Серія: Філософія. – 2010. – Вип. 13. – С.68–75.

13. Яницкий О.Н. Является ли постсоветское общество «обществом риска»? – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sociology.ru/centr/2000ianic.html

14. Lupton D. Risk [Text] / D.Lupton. – London: Routledge, 1999. – 181 p.

15. Frank H. Knight. The Meaning of Risk and Uncertainty. In: F.Knight. Risk, Uncertainty, and Profit. Boston: Houghton Mifflin Co, 1921, P.210–235.

Зленко Н.Н. Общество риска как современный этап исторического развития человечества

Проанализированы взгляды украинских и зарубежных философов изложены в современном научном дискурсе относительно существующих видов риска вообще и социальных частности; рассмотрена специфика социального риска современного общества как общества риска. Сделан вывод о необходимости формирования нового мировоззрения, стиля жизни, новых стратегий и специфических форм существования в среде рисков.

Ключевые слова: *риск, общество риска, неопределенность.*

Zlenko, N.M. Risk community as the current stage of the historical development of humanity

The views of the Ukrainian and foreign philosophers in the modern scientific discourse converning existing types of risk in general and in particular the social ones are analysed specific character of social risks of the modern society as a risk society. It was concluded that there is a need in the new worldvision, life–style, new strategies and specific forms of existing in the risk environment.

Key words: *risk, risk society, uncertainty.*

УДК 130.1+13

Дондюк А.М.

Методологічні колізії феноменологічного: онтологічна залежність та позитивна сила страху

Аналізуються феномен інтенційного в межах теоретико–методологічного простору, зокрема в межах антропологічного знання. Простежується питання когнітивного, емоційного досвіду людини, тонкої межі між різними станами свідомості.

Ключові слова: *досвід, інтенційне, редукційне.*

Сучасні філософсько–антропологічні розмірковування протягом усього часу мали багато теоретичних перетинань, спільних зацікавленостей з іншими науками, зокрема з дослідженнями у царині психіатрії. Так із цих перетинань й виникла спільна феноменологічна традиція яка представляє собою найбільш яскравий приклад такого собі зіткнення теорії з практикою, з реальністю та конкретною людиною. Саме у цій площині є актуальним звернення до теми методологічних колізії феноменологічного: онтологічної залежності та позитивної сили страху.

Отже, щоб мати право означити щось як суб'єкт, існуючий для світу, потрібно цей світ на початок внести в суб'єкт. Можливо, саме цю відмінність нам і допомагатиме знайти феномен інтенційного в просторі «між…» в досвіді між помітним та не–помітним. Наші намагання побачити цей світ, навіть інколи в його прихованих від нас формах, вимагатимуть нашого розуміння інтенційності і як інтенційності саме в сфері знання, раціональності цього світу… Та й врешті чим для нас ці намагання усвідомити інтенційність світу – застереженнями від нього самого, способом визначити межі його розумності? Саме тому психіатрія у своїх феноменологічних методологічних виявах чи то в просторі знання практичного бачитиме себе в межах цих питань. Об'ємність даної тематики в феноменологічному знанні вже вимагає нас зосередитись в цьому контексті на питаннях, безумовно співвідносних з намаганнями визначити межі раціональності саме як проблеми антропологічного знання.

Сучасні наукові розмірковування привертають до себе значну увагу в даному контексті варто згадати праці таких науковців, які працювали на межі філософії й інших наук, а саме Е.Гусерль, Ф.Кабестан, Е.Левінас, Ф.Мадіоні, А.Мальдіне, Є.Мінковський, Л.Пенто, Ж.–П. Сартр.

Свого часу саме Е.Гусерль в «Ідеях…І» вважав за необхідне для себе розрізняти свідомість актуальну та неактуальний стан свідомості. І врешті це дозволило теоретику, саме в §36 Інтенційне переживання,[1,с.110–112] акцентувати свої роздуми на тому, що актуальна свідомість яким би вона не підлягала змінам в переході до стану не–актуального, чи то будь–які модифікації переживання вже матимуть єдність в собі як такі. Е.Гусерль виходитиме з положення, що в сутності будь–якого cogito, в його актуальності невід'ємно те, що це у всьому буде свідомістю направленою на «щось» в його здійсненні. Е.Гусерль не визначить на цей момент всіх методологічних проблем інтенційного щодо самої «конкретності» свідомості, врешті що в подальшому буде безумовно необхідним та важливим для феноменологічної психології та психіатричного знання взагалі… Отже, зробимо застереження, що феномен інтенційного власне і вимагає розгляду теоретико–методологічного, в контексті філософського знання в цілому, що зупиняє нас перед іншими дискусійними темами інтенційного. Е.Гусерль, ніби для себе, не дозволяє в цьому просторі обґрунтовувати інтенційне в контексті ще й фізичного процесу, принаймні не згадуватиме про це у своїх текстах, але, попри все, в його текстах, буде згадуватися про певну співвідносність між суб'єктивними пізнавальними актами (Erkennens) та їх смисловим наповненням. Варто ще вказати що сама близькість тієї структури знаку, перед якою постає феноменологічний метод сприйняття цього зв'язку між інтенційними актами та їх предметним наповненням, і чи не це врешті дозволяло феноменологічній теорії виявити нехай спочатку на рівні самих «регіональних аспектів» цю когнітивну проблему досвіду, та й те як інтенційні акти в своїй формальній структурі дозволятимуть більш чітко виходити на рівень саме

реальної свідомості досвіду. Мова йтиме не про самий досвід практикуючого, співвідносний з реальністю як такою. Для нас в даному випадку важливо нагадати, що це аж ніяк не теми онтологічні, реальність та онтологічність не поставатимуть як тотожні в нашому тлумаченні. Не в останню чергу це й могло постати вже у формі певної вимоги стосовно чистого досвіду, а для Е.Гусерля, саме це ми бачимо, принаймні, у відтвореному тексті «Формальної та трансцендентальної логіки» [2,с.48–82], значимість трансцендентального досвіду, зібрані автором зауваження щодо цієї теми, з одного боку, та й тема стосовно формальної структури інтенційної свідомості, інтенційності як можливості наукового бачення, що врешті не визначатимуться як позитивність, але ж принаймні у формі, що провокує саме до сумніву, чи то до незгоди з…[1]

Та й чи не доречніше нам було б говорити про якийсь досвід суб'єктивного, чи все ж таки ця суб'єктивність має певні форми загальності досвіду? Отже, звертаючись до проблеми аномального в свідомості, нам в подальшому доведеться перетинатись не тільки з темою інтенційного, але й редукційного в досвіді, процесу його об'єктивації, адже власне сама річ, котра постає поруч з нами ніколи не буде випадковістю. Знаковий простір самої речі вже досить складний простір, та й наше сприйняття, розглядуване лишень як когнітивний простір, стає залежністю від самої структури речі, від того, що подалі й буде визначатись у феноменології як свідомість внутрішня. Відомий французький письменник М.Пруст не висловлюватиме це поняття інтенційного, але сама ситуація дозволить йому промовити – речі, що існуватимуть поруч з нами, аж ніяк не з'являтимуться в просторі нашого бачення [3,с.133]. Незрозумілість в тому, чому ми виходимо на якісь теми, невідомі та незнайомі нам самим? Хіба ж не так? Отже більшість подібних тлумачень того, що ми відчуваємо, є не чим іншим, як своєрідним прагненням відмежуватись від них, тих речей та самих тлумачень, від того, що ми відчуваємо, примусить ці речі виходити з нас в такому розмитому баченні, яке б завадило осягнути їх. Сам же процес рефлективності здійснюється як процес певної вторинної спрямованості, спроби осягнути ту ж річ, яка вже певною мірою постає в екрані нашої свідомості в цьому контексті варто дозволити вживати таке поняття як «картина світу». Задумуючись над поняттям об'єктивації та присутності в ній самого процесу інтенційності, виникає ще й поняття того, що саме в феноменологічному знанні визначалось як самий зміст свідомості чи то як можливо було б визначити як наповненість свідомості.

Це поступово набуватиме форму поняття Чужого, навіть визначеного як Інше, адже для свідомості це безумовна «набутість» в свідомості, прихід цих смислів в досвід, але ж смислів, що продовжуватимуть проживати в свідомості як щось чуже в ньому, смислів, які доречно подалі порівнювати з присутнім у Гусерля в «Логічних дослідженнях» поняттям самого інтенційного об'єкту. Напевно тому ще й можливі певні паралелі щодо ідеї сприйнятого, але навряд чи доречні ототожнення в цій тематиці з якоюсь єдиною сутнісною формою в цілому. Не випадково, що Франка Мадіоні (Franca Madioni) одна з перших психотерапевтів, належних до феноменологічної школи, намагався пояснити як саме в психіатричному знанні може бути інтерпретована проблема Іншого [4;5]. Він говоритиме про можливість непрямого досвіду, котрий дозволятиме моєму «Я» власне і сприймати Інше саме як відповідне втілення в цей непрямий досвід.

Безперечно, що саме інтенційність не матиме своїх визначених абсолютних форм, на які потрібно було б вказувати і лише розглядати їх як якісь винятково описові форми. Сучасний світ навряд чи дозволить нам згадувати про певні інтенційні сутнісні форми знання в досвіді лише як самоданість.

[1] Едмунд Гусерль в 1916 році дискутує з Інгарденом на тему, як саме ми можемо сприймати початкові дані свідомості, але одне було незаперечним для теоретика, коли він приходить вже до позиції, що «початкові дані свідомості» за своїм визначенням не матимуть як такої «визначальної структури свідомості». Ми повинні постійно запитуватись про можливість того як свідомість набуває саме цієї визначеності. Інгарден закінчуватиме свою п'яту лекцію окресленням проблеми, що дані свідомості, як і акти свідомості виникають з мого «Я». Акти беруть «висхідний виток в моєму «Я», в «мені», а те, що визнавалось як «дані свідомості»… поставатиме чимось винятково набутим в моєму досвіді; це, безумовно, «реальна частина нашої свідомості», проте це саме та частина реальності, що проживатиметься мною; або ж як Гусерль намагався пояснити тоді Інгардену, що на відміну від акту, дані свідомості нав'язані мені, але й як саме це здійснюватиметься? Пізніше Інгарден намагався якомога детальніше пояснити цю ситуацію у «Вступі до феноменології Едмунда Гусерля», у п'ятій лекції, зокрема.

Все має свої феноменальні кордони в цьому і саме в праці Е.Гусерля «Феноменологія внутрішньої свідомості часу»[6] і присутні посилання на певні феноменальні кордони (саме в розумінні Sich – abstufen), кордони, що зникатимуть та з'являтимуться постійно відносно нового. Постійність «Тепер – моменту» новим ніколи не може бути відносно саме цього «змісту схоплення», цих феноменальних кордонів. Звертаючись до цих тем, Гусерль дозволяє визначитись для себе, що він розуміє і під поняттям «збереження предметної інтенції» чи швидше «схоплення наповнення». Гусерль вважає, що повне схоплення предмету містить два компоненти – один конституює об'єкт відповідно його позачасовим визначеностям, інший створюватиме саме темпоральне положення в досвіді Тепер–Буття, майбутнє–буття як і буття в цілому [6,с.66]. Постійно виникатимуть нові межі в цьому досвіді і теоретик дозволяє говорити про те, що «в цьому новому здійсненому відмежуванні в бік полягатиме сама зміна» [6,с.66]. Варто сказати, що пізніше розуміння Гусерлем в цьому контексті стосовно «логіки поведінки» перед минулим та майбутнім саме це викличе в науковому просторі психології та психіатрії надзвичайно велику зацікавленість щодо феноменологічного знання і поставатиме можливість визначити певне поняття «збереження предметної інтенції» в контексті психіатричного дослідження.

В даному випадку важливо, стосовно феноменологічної психології визначити, принаймні, яким саме чином буде цей процес само–сприйняття об'єкту і концептуально в феноменологічному прийнятті проблеми, а врешті і можливість інших паралелей, чи й адекватності в досвіді біологічному, фізіологічному, врешті і навіть питань плану онтологічного. В подальшому це дозволятиме певною мірою в співвідносності з ідеєю інтенційного прослідкувати, як можуть бути окреслені кордони саме дослідження інтенційності у межах реального рівня свідомості. Філіп Кабестан, який є спеціалістом в області феноменології, а саме його зацікавленості стосуються тем представлених Ж.–П. Сартром, звернувся стосовно феноменологічного досвіду у своїй роботі на здобуття ступеня доктора наук з філософії «Психологія та інтенційне: ідея феноменологічної психології в працях Гусерля та Сартра» [7]. Досліджуваний феномен повинен бути визначений саме як об'єкт у такій формі, що утримує в собі як відтворене, а врешті і відтворююче, водночас. Інтенційність, постійна змінюваність інтенційності, як і формальна структура інтенційного в свідомості, можуть бути розглянутими саме в просторі відтвореного–відтворюючого. Де саме й розшукувати представленість інтенційності, чи то швидше те, що могло б бути визначене як репрезентативність інтенційного саме на рівні об'єкту?[2]Гусерль вважав, що справа не в модусі cogito взагалі, не в модусі актуальності, але в тому як саме спостерігати те, що й існуватиме в особливому просторі, набуваючи до того ж особливості модусу акту. Свого часу Е.Левінас вдається до питань, що пояснюють те, як у Гусерля суміщались та співвідносилось виникнення феноменологічних теорій, зокрема натуралістичних ідей у феноменології. Гусерль, говорячи про об'єкт у цьому сприйманні, зазначмо, що для нього не настільки важливим буде сама проблема, чи дійсно існує реальність, та реальність, серед якої ми існуємо також. Реальність, безумовно, може бути і сфантазованою, створеною. Відчуття, що Едмунд Гусерль швидше застерігатиметься, беручи в лапки, згадуючи про об'єкт – нехай він буде і сфантазованим чи вигаданим той об'єкт, про який і йтиме мова. Але тема редукційного вже озвучена і до цієї тематики ми не зможемо не вдаватися як окремої дослідницької теми.

Відомий французький вчений Л.Пенто, аналізуючи тему інтенційного у розділі «Традиції та їх відтворення» свого дослідження «(PE) Інтерпретації. Феноменологія та «німецька філософія» в 30–х роках XX століття», визначатиме один з феноменологічних принципів як поєднання саме в контексті їх анти–об'єктивного характеру, тобто

[2] Але в той же час в досліджуваній нами темі інтенційного завжди важливо було б розрізняти позицію Едмунда Гусерля періоду «Ідей I», з котрою він самий стосовно інтенційного багато у чому був незгодний вже в сам час написання «Формальної та трансцендентальної логіки». Для Едмунда Гусерля періоду саме «Ідей I» концепція безумовно узгоджена, але зібрані зауваження в «Формальній та трансцендентальній логіці» дозволятимуть вказувати на певну до–інтенційність, перед–об'єктивність та навіть анти–об'єктивність у цьому просторі. Але беручи до уваги саму позицію теоретика стосовно цього варто ще й зауважити, що Гусерлю саме періоду «Ідей I» було важко знайти саме мовне наповнення поняттям для багатьох нових додаткових визначень щодо інтенцій, тих значень, що врешті приходили і у розмовні мови, теоретичні мови, котрим це важливо, щоб працювати з багатьма феноменологічними поняттями як такими.

заперечення можливого «ототожнення реальності та об'єкту», як таких. Л.Пенто саме в цьому просторі вказуватиме на своєрідний злет наук про людину (що здійснювався він безумовно і в межах філософського простору), запитуючись, «чи має наука певні поклики, інтенції до зміни тих сфер, самих форм більш престижного існування на ті ж об'єкти, що змогли б себе виявити, водночас, через розгляд і через більш буденні процедури» у цьому досвіді [8].

Чи не тому ця проблеми визначалася ще й як проблема плану онтологічного дозволила Р.Інгардену з часом озвучити, що об'єктивність інколи і є ця не–можливість розшукувати в просторі між емпіричним та онтологічним як таким, вже не говорячи про об'єктивність в просторі антропологічного знання. Інгарден лише доповнить стосовно цього можливість існування «третьої форми подібної суб'єктивності», тобто тему, котра власне нічого і не заперечуватиме стосовно онтологічного, реального, це лише доведеться визначити як «інтенційний об'єкт» досвіду. Зрештою, мені було б цікаво нагадати, що Е.Гусерль вже в §5 «Логічних досліджень», присвяченому проблемі інтенційного об'єкта, визначає саме сутнісні особливості цього об'єкту, необхідно було б згадати і про «іманентний об'єкт» та наявний в досвіді «об'єкт інтенційного»…

В текстах Гусерля присутнє питання інтенційності та інтенційності в процесі «наповненості свідомості». Яким чином інтенційність здійснюватиме себе в процесі розуміння тих речей, що про них вже можна було б сказати як про «екран» свідомості? Та як можна було б посилатись на розуміння цих речей як на діючі смисли, що поставатимуть водночас поза межею цього «екрану» свідомості, на який вказується? Цей «екран» нашої свідомості здійснюватиме досить протилежні функції у самому процесі пізнання. Інтенційність примушуватиме інколи не побачити, інколи побачити зовсім по–іншому. Гусерлем же у цьому контексті ставитиметься питання про співвідносність «інтуїтивного спогаду» та «інтуїтивного очікування–сподівання».

Чому я визначаю проблему інтенційного стосовно саме феноменологічної психіатрії? Яким чином інтенційність визначатиме межі активної свідомості стосовно раціо та й змінюваності раціо щодо досвіду, а відповідно і практичного раціо? Безумовно, що змінюваність інтенційного (і на рівні багатьох феноменологічних понять) відбувається в свідомості до того як ми починаємо усвідомлювати інтенційне як сам об'єкт цієї змінюваності. Пізніше намагаючись прослідкувати змінюваність нашого раціо в досвіді, Евальд Готфрид говоритиме про патологічний раціоналізм, як і про присутні визначення щодо холодного та псевдо логічного розсуду. Можливості розсуду абстрактного, але при цьому аж ні в якому разі це не розсуд, зв'язаний з конкретністю ситуації, чи то з реальністю досвіду. Саме ж логіка цієї ситуації і дозволятиме наблизитись до понять, що відтворюватимуть живий абсурд в досвіді. Але попри все, це дозволятиме Годфриду вказувати на девіації як саме таке відхилення в поведінці людини, що активізуватиме змінюваність самих попередньо–прийнятих норм, норм, що могли б визначатись і як суспільні цінності відповідно до конкретної епохи. Напевно цікаво, якщо ми змогли б в такий спосіб простежити аспектність інтенційності, взагалі. Ми проживаємо в світі (саме тому нам це і дозволяє визначитись стосовно й простору реального досвіду) ще до того, як ми розуміємо рефлексивно визначений для себе об'єкт, не вказуючи вже стосовно іншого Я, про цілісність об'єкту. Поняття необмеженого визначеного смислу вимагатиме свого аналізу ще й через проблему редукційного, модифікації в свідомості, редукції саме як практичного досвіду, пам'яті, накладання в досвіді, врешті тема емоційності та раціональності в сприйнятті, а для психології, як на мене це ще й можливість пояснити на цьому рівні поведінки інтенційність свідомості ще й як практику досвіду.[3]

[3] У М.Пруста в частині його роману «По направлению к Свану», інтенційна свідомість як особлива функція мислення могла б бути визначена ще й ось якою процедурою: «цей світ був світом, в якому він її лише мислено (подумки) тримав із світом, що існував лишень в його уяві; за те, що цей світ саме і був реальний з його речами… він відчував не лише зацікавленість і захопленість, але й відчуття вдячності йому, адже ці речі поглинали його марення чи то маячню, та й хоча самі речі ніби збагачувались від цього, зате він (Сван) позбавлявся саме від самих марень, – адже всі ці речі поставали ще й відчутними втіленнями його бачень та й займали його розум, адже вони в його очах набували особливої рельєфності чи ж то чіткості і разом з тим поглинали його виниклий душевний біль» (Пруст М. По направлению к Свану [Пер.с фр. Н.М. Любимова] М.: Республика. 1992. С.253-254).

Це дозволило Е.Гусерлю §26. «Ідей І» сказати «Не звідкись конкретно, а саме звідси і виникатимуть ті скептицизми, котрі в майбутньому можуть себе поставляти саме як можливі гальма практично – наукової діяльності. Ми всі є цими гальмами у формі природної догматичної науки, виникають ці гальма певним чином щоб і зрозуміти собі лише самий врешті загальний принцип будь–якого методу, принцип первинного права будь–яких даностей, саме цей принцип зберігаючи в першу чергу в живому розумінні і при цьому ігноруючи будь–якими змістовними даностями»[6,с.64].

Але якщо і вдаватись до цілком визначених тут аргументів щодо інтенційного та присутнім відповідним лінгвістичним формам, завдяки котрим не в останню міру прослідковується, поняття інтенційного. Варто зауважити про дослідження французького філософа, одного з відомих представників феноменологічної школи, А.Мальдіне. Окрім загальних робіт з антропології до сфери його наукових інтересів належать зацікавлення дослідженнями в галузі психіатрії, зокрема психозу та меланхолії. А.Мальдіне говоритиме не лише про інтенційне як теоретичне феноменологічне поняття, а ще, й через мову сучасності, визначатиме інтенційне проблемою вже можливо іншої репрезентативності як такої [9,с.431–437]. Тут варто зазначити про одну з праць А.Мальдіне, «Людське мислення та психоз», де автором розвиваються ідеї інтенційного і не лише в тлумаченні феноменологічному, а й антропологічному та психопатологічному, у зазначеній роботі він звертається до досвіду філософського та досвіду практикуючих психіатрів, а саме до досліджень М.Гайдеггера, Л.Бінсвангера, Є.Мінковського, Е.Штрауса, В. фон Вайдзекера, Л.Сонти [10]. Зазначмо, що навіть Гусерль дещо «зменшує» стосовно процесу мислення цю присутність трансцендентального, якщо можливо було б так висловлюватись, в дії інтенційній. Власне ж для А.Мальдіне дещо виправдано було визначення своєрідних просторових психозів (atnosphrique psychose). Але для дослідника було важливим сприйняття саме у контексті психіатричного – чому інколи в нашій свідомості саме це щось, а не інше примушуватиме цей предмет бути сприйнятим? І саме цей предмет в його відповідному адекватному сприйнятті? Власне чи не це та проблема інтенційного що і є цим насильством, а інколи що і до самого себе також – чи не в цих мисленних ситуаціях свідомість вимушена звертати увагу на саму міру уважності, котра спрямовуватиме погляд на… Виникає певне замкнене коло, а що для сьогоднішнього світу про інтенційне дозволятиметься зазначати як про форму своєрідного насильницького акту. Говорячи про інтенційність, таким чином, це нам врешті і дозволяє сприйняти акт феноменологічної свідомості як і це висхідне володарювання над об'єктом, звичайно ж розуміючи проблему в її феноменологічному баченні.

Сьогодення власне і дозволятиме інтенційне побачити саме в цьому контексті насильства досвіду. Для сучасного знання, зокрема, для психології та психіатрії це постало особливо цікавою темою досліджень. Напевно, тому тема й примушуватиме подалі визначитись про феномен інтенційного саме в теоретичному досвіді. Але найбільш цікавим моментом може бути в цій структурі інтенційного сама ця можливість володарювати стосовно баченого. Безперечно, що Гусерль задаватиметься цими проблемами володарювання над світом, що поруч. А саме важливе, як позбавитись від цього конфлікту зі світом об'єктивним, це вже і буде характерним для тенденцій саме на початку XX століття як у межах психології, так і проблем саме методологічних стосовно змінюваності та взагалі можливості стосовно цієї проблеми у методологічному. Якщо ж звичайно вдаватись до простору безпосередньо належного до психології, було б цікавим згадати такого автора як Є.Мінковський. Він принаймні говоритиме про інтенційні зміни свідомості, що можна було б простежити на прикладах змін, котрі відбуватимуться на основі таких виявів як, зокрема, геометричність аспектів раціоналізму.

Напевно, що вдаючись до контексту досліджень у психіатрії та психології, лише можливість побачити, прослідкувати саму ідею інтенційності в найбільш яскраво виявленому та дослідженому контексті свого часу дозволить запитуватись щодо цього. Доречніше ж було б прослідкувати ті певні «рефлексивні зсуви», що дозволятимуть нам лише згадувати про інакшість меж розуму поруч. Ідея інтенційного дозволятиме, навіть говорячи про аномальний характер досвіду, бути більш обачливим до того, про що ми говоримо як інакшість поведінки.

Не випадково, що для багатьох дослідників феноменологічний метод не дозволятиме замислюватись над темами іманентного досвіду, а винятково саме над тою реальністю, що не зіпсована, не розколота, а дозволятиме лишень говорити про сприйняття, інтенційне саме як концепту в гусерлівському розумінні. Для мене найбільш

наближеним буде використання поняття «inentionale (mentale) Inexistenz» предмета, що перекладається якоюсь мірою і як «інтенційна присутність предмета». Лише вдаючись до активних феноменологічних понять в їх аналізованій взаємодії можливим буде визначення феномену, саме інтенційного як особливого сприйняття в досвіді. Напевно не випадково прослідковується ця тема у Б.Вальденфельса, коли він говоритиме про наступне – феномен набуває своєї структурності відповідно до своєї особливості лише завдяки тому, коли це взаємо–опосередкування може бути простежене через взаємодію інтенційного та каузального у смислі, лише тоді ми зможемо відчути і ці межі розуму як контекст практичного знання, зокрема[4] [11,с.46].

Список використаних джерел

1. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии [пер. с немецкого Михайлова А.В.]. – М.: Дом интеллектуальной книги. 1999. – К.I, §36.
2. Гуссерль Е. Формальна і трансцендентальна логіка. Досвід критики логічного розуму // Зарубіжна філософія XX століття. Читанка з історії філософії у 6 книгах. Книга 6 // Е.Гуссерль. – К: Довіра, 1993.
3. Пруст М. По направлению к Свану [пер.с фр. Н.М. Любимова]. – М.: Республика, 1992.
4. Madioni F. Le psychothérapeute à «l'ecole de phénoménologie»// Topique, 2004/3, № 88. – P.173–183.
5. Madioni, F. «Hémoire et temporalité du moi» in «Monographie de psychopathologie» Truble Neurologique Conflit Pschichique. – Paris: PUF, 2002.
6. Гуссерль Э. Феноменология внутреннего сознания времени. Собр. соч. – Т.1. – М.: Гнозис, 1994. – 162 с.
7. Cabestan P. Psychologie et intentionnalité: l'idée d'une psychologie phénoménologique dans l'oeuvre de Husserl et de Sartre. Lille: Atelier national de Reproduction des Thèses, 1998.
8. PintoL. (Re)traductions. Phénoménologie et «philosophie allemande» dans les années 1930// Actes de la recherche en sciences sociales, 2002, №145. – P.21–33.
9. Maldiney H. Discussion: Simposium de Kreuzlingen, 1961// Schweiz Arch Neurol Neurochir Psychiatr, 1962. Vol. 90. – P.431–437.
10 Maldiney H.Penser l'homme et la folie. – Grenoble,1991. – 425 p.
11. Вальденфельс Б. Мотив чужого. – Минск: Пропилеи, 1999.

Дондюк А.Н. Методологические коллизии феноменологического: онтологическая зависимость и положительная сила страха

Анализируется феномен интенционального в пределах теоретико–методологического пространства, в частности в рамках антропологического знания. Прослеживается вопрос когнитивного, эмоционального опыта человека, тонкой грани между различными состояниями сознания.

Ключевые слова: *опыт, интенциональное, редукционное.*

Dondiuk, A.M. Methodological collisions of the phenomenological: ontological dependence and the positive power of fear

In this article the author analyses the phenomenon of the intentional within the theoretical and methodological framework, particularly within the anthropological knowledge. The author examines the issues of cognitive and emotional human experience, a thin border between different states of consciousness.

Key words: *experience, intentional, reduction.*

[4] Феномен знання дозволятиме також використовувати термін інтенційності та каузальності і визначати в цьому, в першу чергу, реальну–каузальну дію, котра не виявляє себе в реальній поведінці. Водночас, мова йтиме про пережиту дію, а для феноменологічної свідомості я маю право використовувати поняття інтенціональності стосовно світу тих смислів, про які я матиму знання і саме цей акцент важливий адже через форму цих смислів ми підходимо до простору смислів причинно-каузальних відносин, що не лише не відповідають своєрідною адекватністю щодо феномену реальної свідомості, але й причинністю належною тому, про що ми говоримо як про текст, інакше кажучи ще як про пережиту дію. Ці застереження важливі, адже інтенційність саме як феномен історичного досвіду та минулого в сприйнятті варта окремої уваги в дослідженнях.

УДК 1(091)

Кулик О.В.

Філософія макабра і хаос

Уточнюється зміст поняття «макабр» у філософському дискурсі. В результаті історико–філософського дослідження встановлено зв'язок таких понять як «макабр» і «хаос».

***Ключові слова**: макабр, хаос, смерть, історія філософії.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Кулик А.В.

Философия макабра и хаос

Уточняется содержание понятия «макабр» в философском дискурсе. В результате историко–философского исследования установлена взаимосвязь таких понятий как «макабр» и «хаос».

***Ключевые слова:** макабр, хаос, смерть, история философии.*

В философском дискурсе XIX–XXI веков можно встретить термин «макабр». Содержание этого понятия туманно для большинства исследователей и нуждается в прояснении. Данная статья призвана помочь решить эту исследовательскую проблему, уточняя концептуальное содержание данного термина.

Историю употребления слова «macabre» можно проследить как минимум до XIV столетия. Первоначально оно употреблялось исключительно в контексте специфического сюжета литературы и изобразительного искусства – так называемой «Пляски смерти» («La Danse macabre»), в которой мертвецы увлекают за собой живых в смертельный танец. Мыслитель, который одним из первых занялся систематическим изучением данного сюжета – Йохан Хёйзинга – предлагает соотносить с понятием «macabre» всё позднесредневековое видение смерти. Он говорит о принципиальном отличии макабрического восприятия смерти от всех предшествующих соответствующих представлений [9].

В чём состоит специфика макабра? Хёйзинга обращает внимание на то, что макабрический сюжет акцентуирует лишь наиболее жестокие стороны смерти. В нём нет даже намёка на такие распространённые представления, что связаны со смертью, как идея скорби близких о почившем, как трактовка смерти в качестве вожделенного покоя, конца страданий. Сцены «плясок смерти» по–настоящему чудовищны.

В силу монструозности содержания понятия «макабр», случаи использования данного термина в философском дискурсе не часты. Философское применение этого понятия по большому счету исчерпывается сферой философии культуры. Так, именно в данном ключе о макабре писал Й.Хёйзинга и Мишель Фуко [8], которые стремились показать эволюцию восприятия смерти в европейской культуре. Похожие задачи поставила перед собой российская исследовательница Наталья Минькова в своей кандидатской диссертации о репрезентации смерти и кодов позднесредневековой «макабрической культуры» в социокультурной реальности рубежа XX–XXI веков.

Иные известные мне случаи употребления слова «макабр» в философских работах служат примером не столько соответствующей концептуализации исследуемого материала, сколько построения оценочных суждений в адрес того или иного автора. Так, Джефри Хартман именует произведение Жака Деррида «Глас» «макабрической комедией» [12,с.64], а Ивонн Шеррат отмечает, что «Деррида часто ассоциируется с довольно макабрическим проектом деструкции традиции гуманитарных наук» [17,с.105]. В другом исследовании именуются «макабрическими» уже отдельные пассажи Гегеля [13,с.85]. А в монографии Густава Мюллера слово «макабр» применяется и вовсе для характеризации теорий античных атомистов: «Строго говоря, там вовсе нет жизни, а лишь одна смерть. Единственная реальность, которая «реально реальна» – это мёртвые атомы и пустота, в которой они кружатся в вечном и нерушимом макабрическом танце» [15,с.57]. Как видно из этого перечня, в использовании понятия «макабр» в историко–философских исследованиях пока сложно обнаружить как систематичность, так и глубину.

Тем временем, я полагаю, что «макабр» – это понятие, которое заслуживает более пристального внимания. Цель настоящей статьи – наметить основные направления философского исследования феномена, который концептуально зафиксирован в понятии «макабр».

Во–первых, макабр продуктивно рассматривать как манифестацию хаоса.

Очевидно, что в границах онтологической бинарной оппозиции порядок/хаос макабр находится именно на стороне хаоса. Макабр нарушает древнее правило Эпикура «когда мы есть – смерти нет, когда она есть – нас нет», располагая в одном хронотопе мёртвое и живое.

Обычно исследователи (например, Ж.Делюмо) видят значение макабра прежде всего в экспликации принципа «Memento mori». Но это не так. Макабр изначально существенно отличался от ванитас, и со временем данное различие становилось всё более и более ощутимым. Дело в том, что макабр не столько указывает на скоротечность людской жизни, сколько демонстрирует немыслимое – вторжение мира мертвецов в мир живых и их взаимодействие. Натюрморты, выполненные в жанре ванитас, также демонстрируют символы смерти – черепа, скелеты, но те представлены как вещи, чьё присутствие в художественной композиции нравоучительно напоминает о преходящем характере жизни. В макабре же мертвецы – не вещи, а субъекты некого действа.

Фридрих Юнгер абсолютно справедливо пишет: «рядом с неживым всегда существует живое, смерть никогда не встречается отдельно от жизни, так как одно без другого лишено смысла и по отдельности немыслимо» [11,с.237]. Однако, в макабре необычен модус существования неживого. Например, он отличается от того модуса, о котором пишет в работе «Делегирование и политический фетишизм» Пьер Бурдьё, говоря о пассивных объектах, от лица которых выступают некие официальные представители (в нашем случае – это церковь, близкие), эксплуатируя «эффект оракула». Он отличается и от модуса «не–человеков» в концепции восполнения социального пространства Б.Латура [6,с.199].

Если вспомнить трактовку смерти представителями немецкой классической философии, то можно прийти к выводу, что мертвецы макабра – живы. Как известно, Кант, Фихте, Гегель толковали смерть в качестве утраты субъектности. Например, Гегель утверждал, что мёртвый – этот тот, кто освободил своё бытие от деятельности, становясь пассивным бытием для другого [3,с.310]. В то же время, в «la Danse macabre» мертвецы отнюдь не пассивны, они, как минимум, не менее активны, чем живые участники их танца.

Дильтей писал, что люди, зная о смерти, на самом деле, неспособны принять факт её существования [4,с.219]. По словам этого философа, принципиальная чуждость смерти понуждает человечество разрабатывать религиозные и философские системы, которые призваны сделать факт смерти чем–то приемлемым для нас. Эти слова близки к истине, но я бы не решился быть столь категоричным, как вышеупомянутый мыслитель.

Да, действительно, людям сложно принять факт смерти, но они способны на это – и существование макабра является тому подтверждением. Просто в некоторые эпохи макабрические сюжеты удаляются в маргинальные ниши общественного сознания, а в некоторые они выходят на первый план. К примеру, не секрет, что во времена эпидемий чумы «мрачные условия Лондона на протяжении пиковых периодов смертности создавали макабрическую атмосферу» [14,с.97]. В наше странное время макабр также присутствует на авансцене. И это неудивительно, ведь сложно не согласится, например, с мнением об актуальности «философии смерти в век атомный бомбы – век, когда тотальное уничтожение человечества стало макабрической возможностью» [16,с.157].

Но макабр – это не столько напоминание о смерти, сколько отображение представления, что существование как таковое является хаосом, в котором смерть и жизнь неразрывно сплетены в монструозном танце. То, что для макабра морализаторство не

является главной идеей, можно особенно ярко проследить в современных макабрических сюжетах – на примере выставок Гюнтера фон Хагенса, творчества Тима Бёртона или же на примере так популярных нынче кинофильмов жанра хоррор. В этом аспекте я поддержу утверждение Натальи Миньковой о том, что современной западной культуре с одной стороны характерна тенденция к приумножению макабрической тематики, а с другой свойственно почти полное отсутствие нравственной рефлексии [7,с.7].

Второе, что я считаю нужным утверждать в данной статье – это то, что объяснение макабра в рамках социальной философии является недостаточным.

Так, Хёйзинга пишет о присущем макабру «намерении соединить предостережение о тщете и преходящем характере всего земного с уроком социального равенства – перед смертью все равны». Да, действительно, в иконографии макабра распространён следующий упомянутый нидерландским мыслителем сюжет: «передвигающаяся неверными шажками старенького учителя танцев Смерть увлекает за собой Папу, императора, рыцаря, поденщика, монаха, малое дитя, шута, а за ними – все прочие сословия и ремесла». Однако я полагаю, что для пояснения этого сюжета стоит посмотреть на него не с точки зрения увлечённого идеями социального равенства XX века, а вспомнить передающиеся из поколения в поколение архетипические ритуалы, которые описывает Мирча Элиаде [10].

Элиаде раскрывает содержание древних ритуалов, в которых кроме прочего присутствуют два элемента, характерные для позднесредневековой иконографии макабра. А именно, участники данных ритуалов отбрасывали свойственные им социальные роли (например, правители прислуживали рабам); кроме того, в этом сакральном действе изображалось возвращение мертвецов в мир живых и их времяпровождение в нём. Так вот, эти ритуалы, (например, древневавилонский акиту), по свидетельству Элиаде, были призваны символизировать эпоху, что предшествовала переходу мира от хаоса к космосу, то есть к порядку. Призвание макабра, как и этих ритуалов, состоит вовсе не в том, чтобы сообщать о социальном равенстве. Его «послание» состоит в напоминании о том состоянии бытия, которое лишено любых признаков упорядочивания, то есть, о хаосе.

Третье, что мне представляется важным в философском осмыслении макабра, – это указать на обязательную для возникновения макабрического эффекта трёхчастную структуру.

О первых двух предпосылках возникновения данного эффекта я уже говорил – это наличие смерти и наличие жизни в одном хронотопе. Если вспомнить классические изображения позднего средневековья, мы видим мертвецов, соединённых в жутком танце с живыми. В более современных макабрических сюжетах мы вновь имеем дело с теми же двумя компонентами. Так, знаменитая часовня в Седлеце сама по себе лишь оссуарий. Задуманный оборудовавшим эту часовню Франтишеком Ринтом макабрический эффект возникает лишь в тот момент, когда в неё входит посетитель. Живой зритель, ощутив себя в окружении сводящего с ума хоровода неисчислимого количества мертвецов, становится частью макабрической композиции.

Но для возникновения макабрического эффекта мало простого соприсутствия живого и мёртвого. У человека, натолкнувшегося на труп, может возникнуть отвращение, скорбь, ужас, но не чувство макабра. Для возникновения макабрического ощущения необходим ещё один элемент, а именно, – пастиш.

Фредрик Джеймисон удачно охарактеризовал пастиш как «пустую иронию», что лишена всякого сатирического подтекста. Пастиш возникает, когда некто наблюдает соединение несоединимого. Причём необходимым условием существования такого рода бриколажа должно являться отсутствие аксиологических приоритетов в отношении той или иной его части. Я полагаю, что для осмысления философского содержания понятия «макабр» термин «пастиш» более продуктивен, чем привычный для подобных сюжетов в искусстве термин «гротеск».

Отбрасывая аристотелевское представление о смерти как об утрате способности чувствовать, макабрические мертвецы осклаблены в усмешке. Как тут не вспомнить упомянутые Джеймисоном античные статуи, уста которых застыли в вечной полуулыбке от осознания, что у них пустые глазницы. В классических макабрических сюжетах пастиш инспирирует ухмылка, застывшая на черепе мертвеца, а также

легкомысленные па, выписываемые в Пляске смерти разлагающимися человеческими останками.

В оссуарии из Седлеца пастиш инспирируется созерцанием того, во что именно превращены Ринтом трупы: это и украшающие своды часовни черепа, что составляют собой своеобразный орнамент; это и выложенные в затейливые сюжеты человеческие копчики и крестцы; это и те сотни тщательно отобранных по размеру костей, что свешиваются с монструозной люстры. Весь этот некродизайн чудовищен, но, являясь соединением несоединимого, он производит пастиш, то есть третью необходимую предпосылку возникновения макабрического эффекта.

Чётвёртое утверждение, которое я хочу обосновать в данной статье, заключается в том, что макабр возможен не только в качестве образа, но и в виде концептуальной системы. То есть, я постулирую возможность макабра в качестве составляющей философского дискурса.

Чтобы убедиться в том, что философский макабр возможен, достаточно обратить внимание на содержание и форму философских концептов ряда известных мыслителей. Например, Жана Бодрийяра.

Осмысливая распространённые в XX веке идеи смерти автора/читателя, Бодрийяр неслучайно пишет о гистерезисе [1,с.193]. Этот термин применяется для описания процессов, которые продолжаются по инерции, для характеризации эффекта, который длится, несмотря на то, что порождающий его импульс угас.

Бодрийяр изображает реальность существующей в том же модусе, что ногти и волосы, которые продолжают некоторое время расти на умершем человеческом теле. Например, он пишет: «особенно сегодня реальное, кажется, уже не более как груда мёртвой материи, мертвых тел, мёртвого языка – отложение осадков и отходов» [2,с.98]. В концептуальной картине мира данного философа есть все три необходимых элемента для возникновения макабрического эффекта: мёртвое, живое, а также сопровождающий их соприсутствие пастиш.

Конечно, макабр Жана Бодрийяра – скорее исключение, чем правило для философского дискурса. Большинство мыслителей трактуют мир в терминах упорядоченности и отсутствия какого бы то ни было хаоса. Тем не менее, в одной из своих статей [5] я подробно аргументировал, что в истории философии насчитывается не так уж и мало примеров построения философских учений, которые признают существование хаоса.

Во–первых, это теории таких философов, как Шеллинг, Ортега–и–Гассет, которые, признавая существование хаоса, считают данное признание важной предпосылкой полноценной жизни человека. Во–вторых, это подход, что репрезентирует Исайя Берлин, предлагая отделить, обезопасить наблюдателя от хаоса, не опровергая существование последнего. В–третьих, это стратегия коллекционера, на которую указывают, например, Сьюзен Зонтаг и Питер Гринуэй. Представители этой стратегии, не опровергая существование хаоса, стремятся отстоять своё право на воссоздание порядка в тех или иных формах.

Философия макабра – это четвёртая из возможных философских стратегий взаимодействия с хаосом. Данный подход предлагает относиться к хаосу с особого рода иронией, что порождена осознанием его монструозной несуразности.

В качестве вывода данной статьи я считаю возможным утверждать, что понятие «макабр» концептуально выходит за рамки фиксации особенностей позднесредневекового восприятия смерти, обладая потенциалом для прояснения фундаментальных философских проблем. Мне видится перспективным дальнейшее изучение философии макабра, в первую очередь в историко–философском ключе.

Список использованных источников

1. Бодрийяр Ж. Америка / Жан Бодрийяр. – Санкт–Петербург: Владимир Даль, 2000. – 210 с.
2. Бодрийяр Ж. Соблазн / Жан Бодрийяр. – М.: Ad marginem, 2000. – 320 с.
3. Гегель Г.В. Феноменологія духу / Г.В. Гегель. – К: Основи, 2004. – 550 с.
4. Дильтей В. Типы мировоззрения и обнаружение их в метафизических системах / В.Дильтей // Культурология. XX век: Антология. – М.: Юрист, 1995. – С.219.
5. Кулик О.В. Хаос та страх / Олександр Вікторович Кулик // Науковий журнал «Філософія і політологія в контексті сучасної культури» – 2011. – Випуск 2. – С.228–232.

6. Латур Б. Где недостающая масса? / Брюно Латур // Социология вещей. – М.: Территория будущего, 2006. – С.199–222.
7. Минькова Н.В. Репрезентация смерти и коды позднесредневековой «макабрической культуры» в социокультурной реальности рубежа XX–XXI веков. Автореф. дисс. … кандидата философских наук. – Москва, 2010. – 22 с.
8. Фуко М. Рождение клиники / Мишель Фуко. – М.: Смысл, 1998. – 310 с.
9. Хейзинга Й. Осень средневековья. – М.: Прогресс, 1995. – 416 с.
10. Элиаде М. Миф о вечном возвращении. – СПб.: Алетейя, 1998. – 250 с.
11. Юнгер Ф. Совершенство техники / Фридрих Георг Юнгер. – Санкт–Петербург: Владимир Даль, 2002.– 560 с.
12. Hartman G. Saving the text: literature, Derrida, philosophy / Geoffrey H. Hartman. – JHU Press, 1982. – 184 p.
13. Magee G. Hegel and the Hermetic Tradition / Glenn Alexander Magee. – Cornell University Press, 2008. – 304 p.
14. Martin M. Between theater and philosophy: skepticism in the major city comedies of Ben Jonson and Thomas Middleton / Mathew R. Martin. – University of Delaware Press, 2001. – 191 p.
15. Müller G. Philosophy of literature / Gustav Emil Müller. – Ayer Publishing, 1976 – 226 p.
16. Piovesana G. Yamawaki N. Recent Japanese philosophical thought, 1862–1996: a survey / Gino K. Piovesana, Naoshi Yamawaki. – Routledge, 1997 – 310 p.
17. Sherratt Y. Continental Philosophy of Social Science: Hermeneutics, Genealogy and Critical Theory from Ancient Greece to the Twenty–first Century / Yvonne Sherratt. – Cambridge University Press, 2006. – 241 p.

Kulik, A.V. Philosophy of macabre and chaos
The author specifies the content of the concept of «macabre» in the philosophical discourse. As the result of historical–philosophical research the connection (interrelation /correlation) of such concepts as «macabre» and «chaos» is traced.
Key words: *macabre, chaos, death, history of philosophy.*

УДК 94(4):129:172.1»17»
Левкулич В.В.

Особливості теоретизації проблеми справедливості у соціально–філософській думці Просвітництва

Теоретичним підґрунтям ліберальної моделі соціальної справедливості стала суспільно–філософська думка філософів Просвітництва. Ліберальна концепція соціальної справедливості є свого роду відображенням і легітимацією класичної ринкової системи соціального воздаяння, що склалася в західному суспільстві на індустріальному етапі його розвитку.

Ключові слова: *справедливість, соціальна справедливість, категорія справедливості, право, природне право, суспільний договір.*

Соціально–філософський дискурс початку нового століття характеризується мало не ренесансним зверненням до фундаментальних ідей та метанаративів епохи Просвітництва. Таке зацікавлення цілком зрозуміле та прогнозоване, якщо зважати, що сьогодні ми знову переживаємо серйозну кризу метафізичних підвалин нашої цивілізації. А тому, ми вимушені звертатись до своїх інтелектуальних першоначал, щось частково префразовуємо та відкидаємо, але аж ніяк не відходимо від лексичного мінімуму, ретельно теоретизованого Просвітництвом, а пізніше успадкованого сучасною культурою.

Справедливість як фундаментальне поняття породжує сьогодні чималий інтерес у соціально–філософській думці. З одного боку, можливо, ми за звичкою механічно наголошуємо на її вічній актуальності для людського духу, який не терпить ні рабства, ні взагалі будь–якого пригніченого стану. Але, з іншого боку, звертаючись до справедливості, ми маємо справу не так з чистим поняттям, як із певним соціальним явищем.

Чимало вітчизняних та зарубіжних філософів, соціологів, політологів і представників філософії права, зокрема, В.А Бачинін, З.А. Бербешкіна, В.С. Нерсесянц, Г.В. Мальцев, Г.Ю. Канарш, Д.І. Кірюхін, Л.Г. Верецька, О.Г. Коломієць, Дж.Ролз, Д.Міллер, М.Волзер, Н.Фрейзер, Е.М. Хоноре та багато інших, зробили значний вклад у дослідження соціальної справедливості. Але попри велику кількість праць, присвячених соціальній справедливості, досліджень, в яких би розглядалася історія становлення справедливості як соціально–філософської категорії, не так вже і багато. Тому варто звернути увагу у своїх наукових пошуках, перш за все, на особливості теоретизації ідеї справедливості в історії соціально–філософської думки, зокрема, в епоху Просвітництва.

Для повноцінного дослідження соціальної справедливості необхідно розглянути, перш за все, основні ідеї та погляди таких філософів як Жан–Жак Руссо, Шарль Луї де Монтеск'є та інших мислителів Просвітництва.

У Західній Європі в період зародження капіталістичних відносин та індустріалізації одночасно формується класична ліберальна модель соціальної справедливості. Теоретичним підґрунтям цієї моделі стала суспільно–філософська думка мислителів не тільки епохи Нового часу але й Просвітництва. Ліберальна концепція соціальної справедливості є свого роду відображенням і легітимацією класичної ринкової системи соціального воздаяння, що склалася в західному суспільстві на індустріальному етапі його розвитку.

Будучи прихильником природного права, Жан–Жак Руссо посилався на нього жорстко критикуючи сучасну йому епоху як цивілізацію нерівності, в якій бачив найбільшу соціальну несправедливість. На його переконання, справедливі суспільні відносини існували в минулому, коли панував егалітаризм, тобто всі люди були рівні між собою. «Всяка справедливість від Бога. Він єдине її джерело; але якщо б ми вміли отримувати її з такої висоти, то ми б не потребували ні Уряд, ні закони. Безсумнівно,

для людини існує всезагальна справедливість, що виходить лише від розуму та заснована на простому праві людяності. Але ця справедливість, щоб бути прийнятою нами, повинна бути взаємною» [7,с.344].

На думку філософа, саме соціальна нерівність є найбільшим злом у суспільстві. Багатство спричиняє ледарство, а розкіш приводить до розтління моралі. Він виступає проти великої приватної власності та критикує феодальні порядки. Але Жан–Жак Руссо відстоює дрібну приватну власність, яка заснована на особистій праці. З нею він пов'язував і можливість ліквідації поділу суспільства на багатих і бідних. Досягти відносної майнової рівності, на його думку, можна за допомогою закону, який би виражав загальну волю людей. Жан–Жак Руссо зазначав: «…ні один громадянин не повинен володіти таким значним достатком, щоб мати можливість купити іншого, і жоден – бути настільки бідним, щоб бути вимушеним себе продавати» [7,с.349]. Жан–Жак Руссо вважав, що людина хоч і народжена вільною, але тим не менш скрізь перебуває у кайданах. Разом з тим він зауважує, що тільки підкоряючись законам, які виражають загальну волю можна бути вільним. Закон, на думку філософа, не може бути несправедливим, бо ніхто не може бути несправедливим до самого себе. Тому, за його словами: «…необхідні угоди та закони, щоб об'єднати права та обов'язки і повернути справедливість її предмету» [7,с.176].

Суспільний договір покликаний «знайти таку форму асоціації, яка захищає і відгороджує всією загальною силою особистість і майно кожного з членів асоціації, і завдяки якій кожен, єднаючись з усіма, підкоряється, тільки самому собі і залишається настільки ж вільним, як і раніше» [7,с.160].

Жан–Жак Руссо бачить вирішення цього завдання тільки за однієї умови, а саме – в результаті утворення особливої політичної субстанції, яка виступає в якості єдиного джерела законів – загальної волі. Філософ намагається ідентифікувати загальну волю шляхом її протиставлення одночасно як індивідуальній волі так і волі всіх. На відміну від перших двох, загальна воля є суто суспільною за своєю природою і тому завжди спрямована не на вигоду приватних осіб (або суму таких вигод), а на досягнення спільних переваг. Ймовірно, тому правильніше за все інтерпретувати загальну волю як вираз духу громадянськості, притаманного кожному індивіду не як приватній особі, а як суб'єкту політики.

Головною особливістю загальної волі, на думку Жан–Жака Руссо, є те, що вона не може помилятися. Оскільки загальна воля виражає не приватні, а завжди тільки загальні інтереси (в цьому її природа), то і помилок з її боку не може бути, бо вона завжди спрямована на благо. Саме властивість моральної непогрішності робить загальну волю, за Жан–Жаком Руссо, єдиним легітимним джерелом законодавства, а відтак єдиним мірилом справедливості. «…Одна тільки загальна воля може керувати силами Держави відповідно до мети її утворення, яка являється загальним благом» [7,с.167]. Найбільш наочним проявом справедливості загальної волі є встановлювана нею загальна рівність прав: «З якого б боку ми не підходили до основного принципу, ми завжди прийдемо до одного й того ж висновку, а саме: суспільний договір встановлює між громадянами такого роду рівність, при якій всі вони беруть на себе зобов'язання на одних і тих же умовах і всі повинні користуватися однаковими правами» [7,с.173].

Будучи теоретиком республіканської форми правління та демократії, Жан–Жак Руссо вважав, що влада повинна належати народу. А суспільний договір є абсолютною всезагальною справедливістю. Він продукт розуму і основа справедливості. Маючи таку природу походження і соціальний статус, суспільний договір не може довільно та безкарно порушуватися. Жан–Жак Руссо виходив із розуміння позитивної природи людини як об'єктивного першовитоку справедливості; несправедливість же, на його думку, полягає у нерівності приватної власності, посиленої і поглибленої нерівністю політичною.

Подібні ідеї Жан–Жака Руссо здійснили найбільший вплив на соціально–політичну та конституційно–правову доктрини розвитку Франції XVIII ст. Він на теоретичному рівні розробляв механізм ефективного контролю за діяльністю уряду, обґрунтовував право народу на законотворчість, розглянув проблему соціальної нерівності та дійшов висновку, що її можна вирішити за допомогою законодавства.

Клод Адріан Гельвецій в трактатах «Про розум» [3], «Про людину» [4] також торкався проблеми справедливості в суспільстві. У своїх творах мислитель обґрунтовував ідеї політичної свободи, рівності усіх людей перед законом, а витоки справедливості вбачав у природі людини.

Клод Адріан Гельвецій підтримував погляди Дені Дідро щодо суспільного договору, що виникає внаслідок збігу певних суспільно–історичних обставин: поряд з існуванням особистих, приватних інтересів у людей загострюється потреба у взаємній боротьбі із силами природи; необхідною умовою співіснування стає бажання припинити взаємні чвари та встановити загальні правила (закони), які необхідні для охорони приватної власності.

Завданням ідеальної держави, на думку Клода Адріана Гельвеція, є законодавче регулювання відносин власності для того, щоб розподіляти її справедливо, збільшуючи кількість власників.

Мислитель вважав за необхідне встановлення рівності всіх громадян перед законом, відповідальності всіх членів суспільства перед єдиним судом, а також необхідність дотримання принципів недоторканості особи, свободи особистості та інших.

Клод Адріан Гельвецій стверджував, що справедливість охороняє життя та свободу громадян. Ідея справедливості нерозривно пов'язана з ідеєю власності: головним принципом справедливості, на думку Клода Адріана Гельвеція, є принцип приватної власності. Справедливість, яка містить у собі майже всі доброчинності, полягає у наданні кожному того, що йому належить, і зводиться, таким чином, до підтримки права власності. Справедливість виникає тільки при укладенні певної угоди між людьми або закону, створеного заради користі як можна більшої кількості людей. Дотримання принципу справедливості передбачає наявність рівноваги сил громадян, причому, збереження цієї рівноваги – вершина мистецтва законодавця.

Виховання на підставі принципу справедливості, за Клодом Адріаном Гельвецієм, означає як знання законів, так і їх точне виконання, дотримання правових приписів. Для того, щоб бути справедливим та доброчесним, потрібно, перш за все, знати закони, оскільки від законодавства залежить «могутність і щастя народів».

Важливе значення для втілення справедливості та законності має покарання за несправедливі вчинки та нагорода за справедливі, які сприяють загальній користі. Співвідношення в законі між покаранням та нагородою повинно спонукати людей до доброчинності, справедливості, діяльності заради загального блага.

Зміст справедливості полягає у точному дотриманні договорів, взаємних зобов'язань, укладених на підставі загального інтересу, що розглядається як сукупність приватних інтересів. З усіх інтересів приватних осіб створюється загальний інтерес, на підставі якого різним вчинкам надаються назви справедливих або несправедливих, дозволених або недозволених, в залежності від того, якими вони були для суспільства (корисними, нейтральними чи шкідливими) [7,с.202].

Порушення принципу справедливості Клод Адріан Гельвецій пов'язував із неосвіченістю народу: якщо нахабне й сильне злодіяння часто знижує справедливість та пригнічує народи, то це відбувається внаслідок неосвіченості, яка приховує від народу його справжні інтереси, заважає єднанню, захищає злочинця від покарання.

З точки зору принципу справедливості Клод Адріан Гельвецій обґрунтовував право народів на опір тиранам, оскільки будь–який «акт самовладдя» є несправедливим. Влада, що зберігається лише за допомогою сили, може бути силою ж і відвернута. Справедливість міститься в досконалості вчинків, які корисні для більшості. Таким чином, влада більшості і є справедливою [7,с.202].

Свою правову концепцію соціальної справедливості розробив Шарль Луї де Монтеск'є. На відміну від багатьох сучасних йому мислителів, він розглядає справедливість не як похідне явище соціального життя і держави, а як вічну і природну основу, передумову суспільного життя і держави. Шарль Луї де Монтеск'є вважав, що справедливість є важливим атрибутом існування суспільства. «Суспільство неминуче розпадеться, якщо йому не будуть властиві начала справедливості» [1,с.41]. У розумінні Шарля Луї де Монтеск'є справедливість є вічною і незмінною, вона дана людині від природи. «Справедливість – це співвідношення між речима: вона завжди однакова, яка б істота її не розглядала, чи то Бог, чи ангел, або на сам кінець, люди-

на» [6,с.201]. На думку Шарля Луї де Монтеск'є «…справедливість вічна і зовсім не залежить від людських законів» [6,с.202]. Як наслідок, справедливість Шарль Луї де Монтеск'є виводить із звичайного природного порядку, і тому вважає її природною, вродженою якістю кожної людини. «Люди народжені щоб бути доброчесними і … справедливість – якість, притаманна їм так само, як і саме існування» [5,с.276]. Шарль Луї де Монтеск'є переконаний в універсальному характері справедливості як основи суспільства та вродженої доброчесності людської природи.

У Шарля Луї де Монтеск'є справедливість ототожнюється з природним правом, або, іншими словами, він не розділяє природне право і справедливість. Таким чином, «справедливість за Шарлем Луї де Монтеск'є зводиться, так само як і в інших представників теорії природного права, до необхідності слідувати приписам природних законів» [2,с.17]. До природних законів або природного права відноситься прагнення до задоволення своїх життєвих потреб, збереження життя, майна і безпеки, вдячність, відплата за заподіяну шкоду та інше. Природне право, сутність якого становить саме справедливість, у Шарля Луї де Монтеск'є передує позитивному законодавству так само, як суспільство передує державі. «Відносини справедливості передують позитивному закону, що їх встановив» [2,с.17]. В іншому місці Шарль Луї де Монтеск'є наголошує на тій самій думці: «Законам, що створені людьми повинна була передувати можливість справедливих відносин» [5,с.344].

Із появою держави виникає необхідність легітимації природного права – справедливості в позитивному праві. Таким чином, ідеальною є ситуація, коли держава гарантує природні права і забезпечує справедливість. Тобто позитивне законодавство повинно виражати та ґрунтуватися на нормах природного права і справедливості. «Правовий підхід до вивчення генезису, сутності та завдань держави привів Шарль Луї де Монтеск'є до висновку про те, що держава як інститут є справедливою по своїй природі» [1,с.47].

В той же час, Шарль Луї де Монтеск'є аж ніяк не ідеалізував суспільні відносини, а добре розумів, що його ідеал справедливої держави так і залишатиметься ідеалом, бо на практиці все виглядає інакше. Так, один із дослідиків його соціально–філософських поглядів Микола Азаркін зазначав: «Несправедливість, сваволля … притаманні не державі взагалі, а її посадовим особам і урядам, яким піддані не протидіють» [1,с.47]. Для того щоб у державі діяли закони і панувала справедливість, на думку Шарль Луї де Монтеск'є, держава має бути демократичною, а запорукою цього повинна стати детально розроблена ним система розподілу влади, яка мала б лягти в основу демократичного режиму.

Отже, Шарль Луї де Монтеск'є обґрунтував головну роль закону в утвердженні принципів рівності і справедливості (тотожних природному праву), розуміючи його як певний тип суспільної організації, де між політичною рівністю громадян і реальною рівністю, неминучий великий розрив. Тому, Шарль Луї де Монтеск'є вважав, що в природному стані люди народжуються рівними, але вони не можуть зберегти цю рівність; суспільство відбирає її від них. І вони знову стають рівними лише завдяки законам, що створені людьми і яким повинна передувати можливість справедливих відносин. Вчення Шарля Луї де Монтеск'є про соціальну справедливість є свого роду спробою легітимізувати ліберальну модель справедливості, формальну рівність і майнову нерівність, а також експлуатацію як вічне і природне право, яке передує закону і державі, але в той же час лежить в основі позитивного закону і держави.

В європейській соціально–філософській думці ідея справедливості набула сучасного значення саме в епоху Просвітництва. Часи боротьби буржуазії з панівними феодальними порядками породили нові аспекти як у соціально–практичному застосуванні світоглядних надбань справедливості, так і в теоретичному дискурсі цього поняття. Мислителям Просвітництва було притаманне усвідомлення генеалогічних зв'язків справедливості не лише з природними, суспільними і державними факторами, а й також із характером міжособистісних стосунків, людським фактором в цілому.

Аналіз соціально–філософської думки Просвітництва доводить, що розвиток теоретичних уявлень про справедливість зумовлений особливостями європейського соціокультурного простору і в основному відтворює об'єктивні закономірності суспільно–історичного процесу. А висунуті концепції справедливості в епоху Просвітництва були свого роду апологетами буржуазних відносин, в яких ми знаходимо першо-

начала ідей суспільного договору, громадянського суспільства, правової держави та лібералізму.

Список використаних джерел

1. Азаркин Н.М. Монтескье / Н.М. Азаркин. – М.: Юрид. лит., 1988. – 128 с.
2. Батиев Л.В. Учение Ш.Л. Монтескье о «духе законов» / Юридический вестник Ростовского государственного университета, 2005. – №1. – С.11–18.
3. Гельвеций К.А. Об уме / К.А. Гельвеций. – М.: Соцэкгиз, 1938. – 395 с.
4. Гельвеций К.А. Про людину, її розумові здібності та її виховання / Пер. з фр. Б.Підмогильний. – К.: Основи, 1994. – 413 с.
5. Монтескье Шарль Луи де. Избранные произведения. Пер. с фр. / Общая ред. и вступ. статья М.П. Баскина. – М.: Госполитиздат, 1955. – 800 с.
6. Монтескье Ш. Персидские письма / Пер. з фр. Е.А. Гунста. – М: Гослитиздат, 1956. – 399 с.
7. Руссо Ж.Ж. Трактаты / Ж.Ж. Руссо. – М.: Наука, 1969. – 704 с.

Левкулич В.В. Особенности теоретизации проблемы справедливости в социально–философской мысли Просвещения

Теоретическим основанием либеральной модели социальной справедливости стала общественно–философская мысль философов Просвещения. Либеральная концепция социальной справедливости является своего рода отражением и легитимацией классической рыночной системы социального воздаяния, сложившейся в западном обществе на индустриальном этапе его развития.

Ключевые слова: *справедливость, социальная справедливость, категория справедливости, право, естественное право, общественный договор.*

Levkulych, V.V. Features of theorization the problem of justice in social philosophical thought of the Enlightenment

Social philosophical thought of the Enlightenment became the theoretical grounds of the liberal model of social justice. Liberal conception of social justice is a sort of reflection and legitimization of the classic market system of social requital that formed in the western society on the industrial phase of its development.

Key words: *justice, social justice, category of justice, right, absolute law, social contract.*

УДК 316.752

Морозова Л.П.

Цінності в контексті неокласичного підходу до соціуму

Представлені особливості ціннісно–оцінного фактора в рамках зміни пріоритетів сучасної науки: від некласичної до постнеокласичної парадигми. Специфікою постнеокласичної науки є посилення аксіологічного фактору в дослідженні відносин складної системи, що саморозвивається, «середовище – людина – суспільство», а також проблеми духовної кризи особистості з виходом на ідеї синергетики в рамках існуючого соціуму.

Ключові слова: *духовність, криза цінностей, наука, людина, суспільство.*

Домінуючою тенденцією в сучасній науці є парадигмальні зрушення в розумінні соціуму, його сутності, місця людини в ньому й відповідно сформовані стереотипи розуміння реального світу, і самої людини, її дій, поводження в умовах екологічної, демографічної, культурологічної кризи. Усвідомлення планетарного характеру кризи системи «світ – людина» приводить сучасну постнеокласичну науку до пошуку нових шляхів виходу із цієї ситуації. Постнеокласичний тип раціональності розширив поле рефлексії над діяльністю, показав зв'язок внутрішньонаукових цілей з не науковими, соціальними цінностями й цілями. Виявилося, коли сучасна наука в центр своїх досліджень поставила унікальні, історично розвиваючи системи, особливим компонентом яких стала сама людина, так ще із претензією на експлікацію цінностей, це не тільки не суперечило традиційній установці на одержання об'єктивних знань про світ, але й виступило передумовою реалізації цієї установки.

Пріоритетним завданням постнеокласичної науки стає вихід на новий рівень проблем сучасного соціуму. Об'єктами дослідження постнеокласичної філософії стають унікальні, складні системи, що історично розвиваються та самоорганізуються, взаємодіючи з навколишнім середовищем. Серед них особливого значення, набувають – природні системи, у яких бере активну участь людина, починаючи від екологічних, інформаційних, медико–біологічних і до аксіологічних об'єктів і процесів.

Дослідження в рамках сучасної філософії, висувають актуальні проблеми, пов'язані із ціннісно–оцінними відносинами. При цьому на перший план повинні виходити концептуальні проблеми, які досить неоднозначно визначаються в сучасній літературі.

Таким чином, особливістю постнеокласичної науки є посилення аксіологічного фактору в дослідженні відносин такої складної системи, що саморозвивається, як «середовище – людина – суспільство», а також проблеми духовної кризи особистості з виходом на ідеї синергетики в рамках існуючого соціуму, тобто мова йде про обумовленість духовної кризи особистості соціокультурними факторами й з'ясуванні ролі цінностей у цьому процесі. З огляду на складність і багатогранність проблем постнеокласичної науки з'являється необхідність поглибленої розробки нових соціогуманітарних і природничо–наукових підходів, включаючи комплексні, міждисциплінарні дослідницькі програми, у рамках яких будуть взаємодіяти різні галузі пізнання, що дозволить намітити людству шлях подолання глобальної цивілізаційної кризи. Цією проблематикою займалися російські вчені: К.В. Сельченок, В.С. Стьопіна, Л.Д. Бевзенко, В.І. Каширін, а також українські вчені: В.П. Андрущенко, М.І. Михальченко [2], М.М. Кисельов, В.С. Крисаченко.

У сучасній культурі відбулися парадигмальні зрушення відносно розуміння реальної дійсності, її сутності, місця людини в ній і відповідно відбувається відмова від ряду сформованих стереотипів як стосовно розуміння навколишнього світу, так і стосовно розуміння самої людини, її дій, поводження та інше. Некласичний світ визначив досить серйозну проблему деформації механізму трансляції культурних цінностей. В країні склалася така ситуація, коли старше й середнє покоління, котре покликане транслювати культурні цінності підростаючому поколінню, саме виявилося в досить неоднозначній

ситуації, коли доводиться переосмислювати цілий ряд, здавалося б, уже сформованих цінностей. Перехід нашого суспільства до нової фази розвитку призвів до того, що певні стереотипи діяльності та поведінки, а як наслідок і світу цінностей, піддаються переосмисленню, переінтерпретації в рамках умов, що змінилися. Подібна ситуація надає сучасній дійсності деяку неоднозначність відносно самого факту трансляції культурних і інших цінностей.

Людина, і особливо молодь, має потребу в постійному співвідношенні своїх внутрішніх цінностей з системою цінностей, що існує в суспільстві. Однак, коли ця система є деякою мірою розмитою, тоді, для самоствердження, самореалізації в житті, для прийняття певної програми дій, людина повинна одержати підтримку та схвалення ззовні. У цьому випадку на перший план виходять моральні оцінки, тому що будь–яка дія, покликана мати той або інший ефект, що веде до соціально значимого результату, та людської самоповаги. Відома в історії філософії проблема відчуження в нинішній ситуації працює як ніколи. Дійсно, в умовах ринкових відносин, українська молодь у рамках ціннісних орієнтацій, якоюсь мірою, губиться й розглядає свої власні цінності як відчуження від самої себе. «Якщо вища цінність людини – успіх і любов, істина, справедливість, милосердя, ніжність їй не потрібні, то, навіть проповідуючи ці ідеали, вона не буде до них прагнути» [4]. Соціокультурна ситуація сьогодення значною мірою визначається рівнем невизначеностей, непередбачуваності, і не можна сказати, що подібна тенденція одержала якесь певне ослаблення, хоча про певні зрушення до кращого говорити можна.

Проблеми, які бачить сучасна молодь перед собою, є наслідком руйнування ілюзій, пов'язаних з досить швидким переходом України до цивілізованої ринкової економіки. Подібні ілюзії є своєрідною проекцією емоційного, суб'єктивного стану людини на навколишню соціальну реальність. Сучасна українська молодь достатньо адаптувалася до тих протиріч, які відбуваються в реальному світі. Але це не означає, що вона приймає ці реалії. Вся та система цінностей, що склалася в нашій країні в сьогоденні, не тільки не захищає внутрішній, духовний світ, соціальні цінності молоді, але й значною мірою дезорієнтує її, створює помилкові, показні цінності, прагнення до яких негативно впливає на неї.

Духовна криза пов'язана з руйнуванням стереотипів поведінки, цінностей і ціннісних орієнтацій людини призвела до того, що певна частина населення вже оцінює безвихідність ситуації, що в першу чергу впливає на формування ціннісних орієнтацій молоді. Наявні ціннісні орієнтації, які відіграють визначальну роль некласичного раціонального підходу до соціуму у формуванні способу життя особистості, визначають її внутрішню духовну картину світу, комплекс раціональних аспектів свідомості. Але при цьому не можна забувати про те, що не останню роль відіграє формування інтуїтивних уявлень, пов'язаних з емоційними або ментальними образами стосовно того життя, з яким молодь зіштовхується. Мова в першу чергу йде про ціннісні орієнтації соціальної реальності, про ті закони, закономірності, які формують реально існуючий в Україні соціальний простір. Досить відомим фактом є те, що людська особистість формується до того моменту, коли людина досягає зрілості й більше не перетерплює значних змін і трансформацій.

Як показують дослідження, процес розвитку ніколи повністю не зупиняється і ймовірність значної зміни особистості різко знижується після досягнення людиною зрілого віку. Тому суспільству не байдуже, яка саме система цінностей сформується у свідомості сучасного нинішнього покоління. Слід зазначити зв'язок між духовними цінностями, духовними установками, орієнтирами й соціальною реальністю, зв'язаною насамперед з політикою й економікою. Моральність, що буде відбивати сформовану в суспільстві шкалу цінностей, визначає соціальне буття в не меншому ступені, ніж економіка й політика. Подібні зв'язки й взаємодії в цей час одержали розвиток на концептуально–методологічному рівні, так що сама проблема цінностей стала однієї із самих актуальних у соціально–гуманітарних науках. Тому розглянута з усіх боків категорія цінності в некласичній науці починає здобувати нові відтінки.

Звичайно, склад людського життя, зв'язаний зі змістом цінностей кожного суспільства, є аналізованим, насамперед з позиції історичності, тому що система існуючих цінностей формується природним шляхом. Кожна з подібних систем мала свій початок і одержувала подальший розвиток у рамках різних моделей суспільного становлення. У цьому контексті доречно помітити, як відзначав Ф.Ніцше вустами Заратустри: «Жити

не міг би народ не вмій він оцінювати; скрижаль вищих благ висить над кожним народом. Людина вперше вклала цінності в речі, щоб зберегти себе – вона створила зміст речей і людський зміст!».

Чи варто говорити у цій ситуації про те, що людина може цілком самостійно конструювати цінності? Реальний світ – це не просто люди, різні соціальні шари, прошарки, у яких людина живе, працює, взаємодіє з іншими людьми. Цінності ж завжди мали насамперед груповий характер, тобто поєднували людей. Кожній культурі характерна своя шкала цінностей, яка є своєрідним результатом життя нації, її історії, особливостей історичного розвитку. Цінності можуть мати певну силу, що буде визначати світогляд і поведінку будь–якої людини. Взагалі цінності, навряд чи можна розглядати як об'єкти, хоча реально саме цінності розглядають як деякі якості. Цінності в різних контекстах здобувають своєрідну видимість самостійної ролі, самостійних об'єктів історії. У цьому зв'язку вкажемо хоча б на добутки скульптури, літератури, живопису та ін. Однак не можна сказати, що цінність є універсальною властивістю об'єкта, тому що в цьому випадку властивості лише пояснюють його можливості придбати ту або іншу цінність, ставши відповідно її носієм. Цінності виступають як відношення людини до подібних об'єктів і утворюють сферу переживань людини. Для того щоб об'єкт став власником певної цінності, необхідно щоб сама людина усвідомлювала наявність у неї таких атрибутів, які здатні задовольняти ті потреби, які має на увазі наявна система цінностей.

Джерелом виникнення цінностей можна розглядати соціальний досвід людини. І тоді дійсним суб'єктом ціннісної свідомості буде не ізольована людина як самодостатня особистість, а соціум у конкретних формах свого прояву, починаючи від роду, групи, нації та ін. Але ні цінності суспільства, ні цінності особистості не можуть змінитися досить швидко. Парадигмальна зміна цінностей здійснюється поступово, і пов'язана з тими трансформаціями, які відбивають реальні події сучасного суспільства. Основним критерієм відділення цінностей від того, що виступає в якості їхнього антипода, завжди буде виступати суспільний інтерес. Одним із прикладів цього служить поняття загальнолюдських цінностей, які дійсно в сьогоденні сприяють діалогу культур, Цей діалог веде до зближення націй, народів, до досягнення взаєморозуміння між ними, тобто цінності вже на рівні загальнолюдських втрачають свого роду замкнутість – і це добре.

Так кожний новий етап розвитку суспільства створює можливості для збагачення всієї системи цінностей якщо не новими базовими поняттями й категоріями, то, принаймні, новими відтінками тих ціннісних орієнтацій, які носять оцінку загальнолюдських. Загальнолюдські цінності будуть виступати в якості культурних своєрідних універсалій, і в цьому зв'язку варто говорити про певний ціннісний зразок, що виступає джерелом різноманіття цінностей у рамках конкретних, або як прийнято називати, локальних цивілізацій.

У рамках сучасної постмодерністської теорії, досить поширена точка зору про те, що на основі сучасної європейської цивілізації виникає єдина цивілізація, з якоюсь єдиною системою цінностей, що прийнято називати загальнолюдською системою цінностей. Зрозуміло, подібна точка зору має право на існування й для неї є досить вагомі підстави, тому що європейські стандарти знаходять своє відображення в рамках інших цивілізацій і навіть більш модно зараз говорити не про виняткові загальноєвропейські людські цінності, а про євро–американські цінності й відповідно про євро–американську цивілізацію. Позитивні моменти в такій оцінці є, однак стосовно до української дійсності подібні підстави не повинні піддаватися ні в якій мірі абсолютизації. І варто звернути увагу на те, що зміна й трансформація ціннісних орієнтацій у цих країнах значною мірою пов'язана не із проблемами українській дійсності, а, ростом добробуту в більшої частини населення даних країн, тобто соціальні цінності будуть у значній мірі відрізнятися від загальноукраїнських. «Єдина світова цивілізація – це такий же нонсенс, як і генетично стандартна людина, адже цивілізаційна розмаїтість настільки ж необхідна для забезпечення стабільності роду людського, як і розмаїтість генетична. І в той же час рід людський взаємодіє із природою як єдиний вид, отже, неминучі загальні стандарти поведінки, мотиви ухвалення рішення» [3].

Зазначимо, що універсальні цінності існують, хоча б з погляду того, що людство утворює єдиний біологічний ряд, і саме цей ряд забезпечує певну внутрішню цілісність культури, що відбиває універсальність соціального досвіду людства. Вищі гуманістичні цінності в різні часи по–різному розумілися в народів, але не можна сказати, що вони

не є властивими їм взагалі. В основах культури будь–якої нації перебувають загальні, або навіть тотожні, для всіх культур духовні цінності. Саме вони й виступають у ролі своєрідних культурно–ціннісних універсалій. На кожному етапі розвитку людство конструює власну систему цінностей, що найбільш точно відбиває ті умови, те соціальне буття, що відтворює цю систему цінностей. Звернемо увагу на те, що подібна система цінностей успадкує ті соціально–культурні цінності, які були розвинені на попередніх етапах розвитку суспільства.

Соціокультурне середовище, сформоване зусиллями й працею різних поколінь, впливає на становлення характеру особистості, стиль його поведінки, прагнення і бажання. Зміст трансляції соціального досвіду й елементів людської культури дозволяє виявити й моделювати в освітніх системах найбільш ефективні форми громадського життя в рамках простору культури. Такий підхід вимагає організації освітнього процесу, а також його дослідження в соціокультурному контексті.

Існує точка зору щодо характеру взаємозв'язку культури і освіти з позиції культурологічної парадигми. Культура розглядається як передумова, для вибору змісту освіти і її результату. У сучасних умовах основним завданням освіти є не тільки передача знань і досвіду поколінь, але й розвиток культури людини. Тому молоде покоління українців проявляє інтерес до культури свого народу й до культури інших країн. Таким чином, поряд з відомими чинниками розвитку освіти – методологічними, економічними, правовими, існують ціннісно–значими, які визначаються рівнем і типом культури суспільства. Образ культурної людини – явище історико – етнічне. Проблема пов'язана з етносом викликає інтерес, тому що в кожній культурі, у кожного народу, в умовах тієї або іншої цивілізації існують свої ідеали культури й освіти.

Потенціал української культури пов'язаний із цінностями національного життя, системою знань, менталітетом народу, його традиціями. Крім того, освіта є наслідком організації культури, що визначає взаємодію різних рівнів інтерпретації соціуму. Завдяки взаємодії освіти й цінностей відбувається зародження й формування цілісності життя, особистості, співтовариства. Наприкінці XX ст. необхідність ґрунтовного вивчення українцями власної історії й культури вийшла на перше місце. Історія показує, що в українців завжди були і є власні цінності освіти.

Гуманістично орієнтований напрям виступає філософською основою освітньої установки на людину як на мету й суб'єкта освітнього процесу. В основі освітньої системи перебувають такі три принципи освіти, як індивідуальність, цілісність, культуротворення [5]. Цінність, визначається інтегральністю, специфічними особливостями й характеристиками.

У сучасній літературі існує більше 200 визначень феномена цінностей, у яких надаються різні підходи при розгляді досліджуваної проблеми. На наш погляд, якщо звертатися до сутності цінності з онтологічних і методологічних позицій, то варто виділити два моменти: зв'язок з індивідом як оцінюючим суб'єктом і санкціонування цінностей суспільством або групою. Традиція розгляду проблеми пов'язана зі співвіднесенням цінності до сфери належного, котре береться як норма, ідеал, мета, що в реальному житті не завжди здійснюється. Наприклад, О.Н. Бакурадзе пов'язував сутність цінності з тим, що «судження цінності вказує на стан, з певною метою. Цінність не те, що є, а те, що повинне бути». Схожу думку висловлює М.В. Богуславський. Він зазначає, що «цінності – це, ідеали громадського життя, й особистої діяльності». У цьому ж контексті інші вчені розуміють під цінністю «самостійний стосовно окремого суб'єкта інваріант оцінного досвіду. Деякі, вони розмежовують на цінність–мету й цінність засобу. Така концепція є адекватною при дослідженні структури цінностей, позначенні критеріїв, однак такий розподіл є досить умовним тому, що сама цінність може виступати й метою, і засобом, і критерієм людської діяльності. Розглядати подібні позиції на адекватні й неадекватні не варто, швидше за все необхідно звертати увагу на ціннісні ситуації в рамках єдиної системи цінностей, у рамках процесу створення єдиної теорії цінностей. Той або інший підхід, має право на існування у вивченні своєрідної, специфічної сторони феномена цінностей, ціннісної проблематики взагалі. Значимість того або іншого об'єкта, існує незалежно від свідомості людини, але до оцінки, до усвідомлення об'єкта, суб'єкт фактично «не знає про його цінність». Критерій оцінки, не тільки створює цінність, але й виявляє її, виконує службово–допоміжну роль і є продуктом суспільного розвитку. Механізмом особистісного освоєння групових цінностей є соціальна ідентифікація як процес становлення особистої ідентичності самої

особистості, що не зводиться до рольової ідентичності соціальної групи. Ідентичність виступає в якості своєрідного механізму суб'єктивно–особистісного засвоєння соціальної дійсності, що перебуває в стані становлення стійкої системи таких чинників, які забезпечують зв'язок цієї системи з соціумом. Цінність властива предмету не від природи і не в силу внутрішньої структури об'єкта. Справа в тому, предмет є носієм певних соціальних відносин, соціального буття людини. Цінність виступає як щось індивідуальне, тому й існує цілий ряд оцінок самого об'єкта.

Це пояснюється розмаїтістю індивідуальних особливостей оцінюючого суб'єкта й, специфікою його потреб і інтересів. Повторювані оцінки створюють норми й принципи, окремої соціальної групи, та впливають на поведінку людини Звичайно, вони мають своєрідний особистісний зміст для самого суб'єкта. Зазначені вище концепції, та й деякі інші, особливо ті, у яких так звана «спрямованість – можуть виступати найважливішою стороною особистості, що визначає її соціальну, моральну цінність» [7]. Спрямованість – це інтегральний феномен, який розкриває тенденційність поведінки й характеризує особистість як суб'єкта людських відносин. Власне спрямованість проявляється в установках особистості, а саме в ціннісних орієнтаціях, цілях, ідеалах, інтересах. І все це варто відносити до мотиваційної сфери особистості, тому що вона спонукає особистість до діяльності.

Не можна не відзначити концепцію ціннісних орієнтацій особистості в контексті методологічного підходу до цінностей вічності. Предмети і явища соціуму, пов'язані з особистістю, суспільними відносинами виступають як об'єктивно включені в її внутрішній світ і її діяльність, які отримують особистісно–значиму цінність. Таким чином, поняття ціннісної орієнтації особистості виникає для пояснення соціально–значимої поведінки, і подібна точка зору дійсно зв'язує аспекти діяльності, мотивацію, та поведінку.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. Філософія освіти в сучасній Україні: стан та перспективи розвитку / В.Андрущенко // Вища освіта України. – 2004. – №7. С.64–81.
2. Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Сучасна соціальна філософія / В.П. Андрущенко, М.І. Михальченко. – К., 1996. – 220 с.
3. Баимбетов А.А., Кабакович Г.А. Молодежь в кризисном социуме / А.А. Баимбетов, Г.А. Кабакович. – М.,1998. – 196 с.
4. Богатирёва Т.Г. Синергетика глобализационных социокультурных процессов и культурная политика / Т.Г. Богатирёва // Глобализация: синергетический поход. – М., 2002. – 211 с.
5. Губерський Л.В. Культура, ідеологія, особистість / Л.В. Губерський. – К., 2002. – 198 с.
6. Історія української та зарубіжної культури. – К., 1999. – 410 с.
7. Ильенков Е.Ф. Философия и культура / Е.Ф. Ильенков. – М., 1991 – 362 с.

Морозова Л.П. Ценности в контексте неоклассического подхода к социуму

Рассматриваются особенности ценностно–оценочного фактора в рамках изменения приоритетов современной науки: от неклассической к постнеклассической парадигме. Спецификой постнеклассической науки является усиление аксиологического фактора в исследовании отношений сложной саморазвивающейся системы «среда – человек – общество», а также проблемы духовного кризиса личности с выходом на идеи синергетики в рамках существующего социума.

Ключевые слова: *духовность, кризис ценностей, наука, человек, общество.*

Morozova, L.P. The values in the context of neoclassical hike to sotsiumu

The features of the value–evaluative factor in the changing priorities of modern science: from nonclassical to postneoklasikal paradigm are presented. The specific postneoklasikal axiological science is the strengthening factor in the study of complex system of relations that is self–developing, «environment – human – society» and the problem of spiritual crisis of identity facing the idea of synergy within the existing society.

Key words: *spirituality, the crisis of values, science, people, society.*

УДК 37.111

Отрешко В.

Цінність праці: матеріальна, соціальна, духовна

Аналізується багатоаспектна сутність (і цінність) праці – матеріальна, соціальна, духовна, а також роль духовних чинників в її утвердження та формуванні здорового (трудового) способу життя українського суспільства.

Ключові слова: *людина, праця, культура, трудовий спосіб життя, духовні чинники.*

Праця – основа становлення людини, культури, цивілізації. Вона розгортається як цілеспрямована діяльність під впливом різноманітних чинників, зокрема, матеріальних, соціальних і духовних. Зважаючи на потребу у матеріальному існуванні людини (працею людина забезпечує своє природне існування), слід мати на увазі соціальні і духовні чинники. На жаль, в українському суспільстві їх чинність дедалі стає все менш помітною. Нинішня українська людина практично не відчуває «радості праці», її духовної, людино творчої сутності; суспільство ж, у свою чергу, утвердженню духовної цінності праці конкретної уваги фактично не приділяє. Культура і освіта, релігія і мораль, наука та інші форми духовно–практичного освоєння світу ідею праці перемістили «на задвірки» власних ціннісних пріоритетів. Праця немов би відірвалась від духу. Духовність української людини, здається, формується по за працею. Духовність і праця локалізуються на різних полюсах способу життя, який таким чином виявляється «мало–трудовим» і «мало–духовним».

Між тим, значення та першочерговість моральних та релігійних чинників для формування ставлення до праці окремої людини та суспільства в цілому виявлено й обґрунтовано багатьма класиками суспільно–політичної і філософської думки. Найбільш ґрунтовно до цього підійшов німецький філософ і культуролог Макс Вебер. Вчений висуває гіпотезу про те, що розвиток «протестантської етики» створив соціальні та психологічні передумови, що виявилися особливо необхідними для виникнення західного типу капіталізму, як стилю життя трудового і конструктивного. Саме по собі прагнення до одержання максимально високого прибутку, вважає М.Вебер, узагалі має мало спільного з капіталізмом. Подібне прагнення, відзначає він, «неважко знайти в офіціантів, лікарів, кучерів, артистів, кокоток, корумпованих чиновників, у солдатів, у розбійників, відвідувачів ігорних будинків, у жебраків... можна сказати, знайти його у всіх епохах, у всіх країнах планети, де для цього існували або існують об'єктивні можливості. Безмежна жага наживи ні найменшою мірою не рівнозначна капіталізмові, і ще менше вона тотожна його духу» [1,с.38]. Тому, Вебер висловив припущення про існування взаємозв'язку між релігійною етикою протестантизму і тими життєвими настановами, що сприяли появі «духу» капіталізму та забезпечили його розвиток з погляду особистісних мотивацій.

Намагаючись перевірити істинність своєї гіпотези, Вебер досліджує зв'язок конфесійної належності суб'єктів господарювання з величиною їхніх доходів. За його спостереженнями, у складі німецького населення протестанти серед власників капіталу, підприємців, висококваліфікованого технічного й торговельного персоналу далеко перевищують за кількістю католиків. Так, на землі Баден у 1900 році, за даними податкової служби, на кожні 1000 жителів протестантського віросповідання припадало 954 900 марок капіталу, а на 1000 католиків – усього лише 589 800 марок. Спираючись на результати аналогічних досліджень історичного минулого, Вебер сформулював своє припущення. Ці порівняння свідчать про наявний причинний зв'язок, «тому отримане особливе духовне виховання, релігійна атмосфера рідного дому визначили спрямованість усього виховання, вибір професії та подальшу професійну долю» [1,с.186].

Якщо звернутися до основ католицького віровчення Середньовіччя, то привертає увагу відсутність у ньому насамперед професійної та господарської етики. Прикладом може бути людина, що цілий день проводить не в праці, а в молитві, як пише Вебер «у всесвітній аскезі». Щодо прагнення до цього ідеалу в мирському житті, у повсякденній праці, католицька церква займає позицію нейтралітету. На зовсім інших підставах

побудована етика протестантизму. їй властиві два елементи, відсутні в католицизмі: а) методичність життєвого укладу; б) професійна етика або професійний обов'язок. Обидва вони відіграли величезну роль у розвитку західного раціоналізму. Професійний обов'язок і систематичність життєвого укладу складають основу нової соціальної етики, що виражає дух капіталізму.

«Один із конститутивних компонентів сучасного капіталістичного духу, і не лише його, а всієї сучасної культури: раціональна життєва поведінка на основі ідеї професійного покликання, виник – і наша праця присвячена доведенню цього – із духу християнської аскези» – пише М.Вебер [1,с.180]. Він зазначає, що «мирська протестантська аскеза з усією рішучістю відкидала безпосередню насолоду багатством і прагнула обмежити споживання, особливо, коли воно набирало надмірного характеру. Разом з тим вона звільняла придбавання від психологічного гніту традиціоналістської етики, розбивала кайдани, які сковували прагнення до наживи, перетворюючи останнє на заняття не лише законне, а й бажане Богові» [1,с.173].

Лютер був першим, хто порушив тему «богоугодності» професії. Але у вченні Лютера ще відсутні елементи раціоналізму, що стали необхідною складовою частиною «духу капіталізму». Професія в Лютера – це осередок Божественного світового порядку, який відшукує і в який вбудовує себе людина в земному житті. Кальвінізм, на відміну від лютеранства, набагато більшого значення надає раціональній і «активізуючій» стороні нової професійної етики. Для реформаторської церкви головним стало не виконання професійного обов'язку саме по собі, а особистий, індивідуальний успіх; максимально високі трудові досягнення стають змістом і основою людського життя. Повсякденною вимогою стає сувора аскеза. «З чернечої келії вона переміщалася в професійне життя і здобувала панування над мирською моральністю». Ще більш важливим було інше – те, що релігійна оцінка невтомної, постійної, систематичної, мирської професійної праці як найбільш ефективного аскетичного засобу і водночас найбільш надійного і очевидного засобу утвердження відродженої людини й істинності її віри неминуче мусила стати могутнішим фактором у поширенні того світорозуміння, яке ми визначили як «дух» капіталізму [1,с.174].

Стиль життя протестантів визначається беззавітною відданістю професії, безустанною професійною працею. Моральному осуду піддавалися ледарство, небажання працею примножити вже нажите. Протестантська етика – цілий каталог обов'язкових норм повсякденного життя: хто не працює, той не їсть; праця – охоронець від спокус «нечестивого» життя; спати більше шести годин на добу – неприпустима витрата часу; марне проводження часу – це один із найбільш тяжких гріхів» [1,с.130].

Вебер наголошує на ще одній важливій особливості протестантизму, що мала значний вплив на розвиток «капіталістичного духу». Протестантизм став першою світовою релігією, що виступила проти схвалення бідності й прославляння відсутності інтересу до матеріальних благ. Закликам католицизму до покірності та смиренності, до готовності непохитно і безмовно переносити на життєвому шляху випробування бідністю, хворобами, оскільки всі ці випробування послані Всевишнім, кальвінізм протиставив інше трактування євангельських заповідей – обов'язок прагнути до поліпшення обставин, що склалися, знову ж таки ціною самовідданої праці. Отже, на думку М.Вебера, саме ці орієнтації щодо до праці та моралі стають найвизначальнішими у розвитку успішного капіталізму в тих країнах, які зараз є прикладом стандартів праці, споживання та соціальних гарантій трудовій людині.

У найзагальнішому розумінні, праця – це діяльність людини, спрямована на досягнення певного результату. Праця як доцільна і цілеспрямована діяльність людей є неодмінною умовою існування і розвитку суспільства. Вона виступає як засіб перетворення природи та створення культури. Культура ж, у свою чергу, аж ніяк не зводиться до матеріальних предметів; вона одночасно є сферою духу і цінностей, утвердженню яких (і завдяки яким) праця слугує основою й пріоритетом. Особливості праці як об'єкта дослідження полягають в тому, що, по–перше, праця – це доцільна діяльність людей зі створення благ та послуг, яка має бути ефективною, раціонально організованою; по–друге, праця є однією з головних умов життєдіяльності не лише окремої особи, але і будь–якого підприємства чи організації, а також суспільства в цілому; по–третє, в процесі праці формується система соціально–трудових відносин, які утворюють стрижень суспільних відносин на рівні культури в цілому, регіону, підприємства і мікроколективу.

Важливою проблемою є осмислення глибинної суті праці як такої. У літературі, як правило, дослідження концентрується на розкритті тієї сторони праці, яка ближче до поверхні явищ. І в той же час без належної уваги залишається інша, глибинна її сторона. На наш погляд, праці властиві два рівні суті. Суть першого порядку відносно проста і більш менш легко пізнавана. Вона полягає в тому, що праця виступає як доцільна діяльність по виготовленню матеріальних благ і послуг. Суть другого порядку або глибинна її суть полягає в тому, що праця одночасно є процесом саморозвитку доцільної діяльності, розвитку самої людини, її культури, духовності і моралі. В процесі праці людина змінює, переробляє речовину природи і пристосовує її до задоволення своїх потреб і, одночасно, формує людський, відмінний від всього тваринного, спосіб життя – культурний і духовний.

Праця є основа і неодмінна умова життєдіяльності людей. Впливаючи на навколишнє природне середовище, змінюючи і пристосовуючи її до своїх потреб, люди не тільки забезпечують своє існування, але і створюють умови для розвитку і прогресу суспільства. Процес праці – явище складне і багатоаспектне. Основні форми його прояву – це витрати людської енергії, взаємодія працівника з засобами виробництва і виробниче взаємодію працівників один з одним. Роль праці у розвитку людини і суспільства полягає в тому, що в процесі праці створюються не тільки матеріальні і духовні цінності, призначені для задоволення потреб людей, а й розвиваються самі працівники, які здобувають навички, розкривають свої здібності, поповнюють і збагачують знання. У процесі праці, виконуючи ті чи інші трудові функції, люди взаємодіють, вступають одне з одним у різні відносини. Історичний розподіл праці по різних галузях і видах діяльності (розділення на професії) розглядається як умова прогресу, оскільки в результаті підвищується якість виробництва. Розподіл праці (особливо на працю «фізичну» і «розумову») розглядається також як основна умова виникнення соціальної нерівності і класів, оскільки були виділені ті, хто управляє, і ті, хто підкоряються [2,с.236]. Отже, вплив на суспільство праця здійснює завдяки сукупності соціальних характеристик: соціально–природної, суб'єктно–об'єктної двоякості; багаторівневості; структурної упорядкованості; суб'єктоцентризму, динамічності (рухливості), цілеспрямованості [3,с.417]. Двоїстість праці полягає в органічній єдності її предметно–речовинних, природних, технологічних і функціональних факторів у поєднанні із соціальними, соціально–суб'єктними, людськими чинниками. Ця двоякість відбивається в поняттях змісту і характеру праці. Багаторівневість праці відбиває її прояв на суспільному, груповому та особистісному рівнях. У першому разі мова йде про поділ, спеціалізацію та обмін праці. В другому – про специфіку праці в різних спільнотах (колективах, кооперації, корпорації, організації). На особистісному рівні – аналіз конкретного виду занять на конкретному робочому місці конкретного працівника.

Структурна упорядкованість фіксує типологічні ознаки і прояви праці, відбиті в таких поняттях, як: форма, вид організація праці, управління процесами праці чи трудовою діяльністю. При цьому працю слід відрізняти від інших видів людської діяльності, критеріями в чому можуть виступати: продуктивна включеність цієї діяльності в сукупну суспільну працю, що забезпечує зростання матеріальних і духовних благ суспільства; екзотеризація (набуття незалежного від суб'єкта праці існування) виду діяльності; потенційна чи актуальна цінність для суспільства наслідків екзотеризації діяльності.

Наявність цих трьох ознак і їхня органічна єдність відрізняють працю від інших форм діяльності, що складають істотну частину соціального життя суспільства. Праця є мовби первинною категорією, у якій відображається різноманітність конкретних суспільних явищ, процесів і відносин. Характер праці відображає в основному її соціальну сутність, за якою праця завжди є суспільною. Однак суспільна праця складається з праці індивідів, а в різних суспільно економічних формаціях зв'язок між індивідуальним і суспільною працею різна, що і визначає характер праці. Вона відбиває соціально–економічний спосіб з'єднання працівників із засобами праці, тобто процес взаємодії людини з суспільством і залежить від того, як і на кого людина працює. Характер праці визначається особливостями виробничих відносин, за яких праця відбувається, і виражає ступінь їх розвиненості. Вона відображає соціально–економічне становище трудящих у громадському виробництві, відношення між працею всього товариств і працею кожного окремого працівника.

Як самостійній категорії праці притаманні кількісні й якісні характеристики. Кількісна характеристика праці полягає у тому, що вона є витратою певного обсягу енергії. З економічної точки зору кількісна характеристика праці проявляється в таких поняттях, як чисельність зайнятих, тривалість робочого дня, трудомісткість, інтенсивність праці тощо. Якісна характеристика праці проявляється в таких поняттях і категоріях, як складність роботи, професійна специфіка, якість кінцевих результатів праці (продукції, послуг), ефективність витраченої праці, відповідальність за трудову діяльність тощо. Поняття зміст праці висловлює виробничо–технічну сторону з`єднання працівника з засобами праці, характеризує процес праці як взаємодія людини з природою (знаряддями і предметами праці). Зміст праці є сукупністю виконуваних працівником дій та їх співвідношення, складом конкретних трудових функцій [4,с.236]. Змістовність праці – це насиченість його розумовою діяльністю, вираз складності, різноманітності виконуваних трудових функцій, інтелектуально–психологічна характеристика праці. Головним фактором, що впливає на зміну структури трудових функцій, виступає науково–технічний прогрес. Під його впливом змінюються зміст і змістовність праці. Умови праці – це сукупність соціально–економічних, техніко–організаційних, соціально–гігієнічних та соціально–психологічних умов, що впливають на здоров`я і працездатність людини, її ставлення до праці, ступінь задоволеності працею, на ефективність виробництва, рівень життя та розвитку особистості.

Слід особливо підкреслити, що сучасні соціальна, політична, психологічна, а також економічна наука відійшла від вузького, суто виробничого погляду на працю (що проявлявся за радянських часів передусім ідеологізовано–штучним поділом праці на так звану «продуктивну» та «непродуктивну»). Ми визначаємо працю як свідому цілеспрямовану створюючу діяльність; прикладання людиною розумових та фізичних зусиль для одержання корисного результату у задоволенні своїх матеріальних та духовних потреб; як процес перетворення ресурсів природи в цінності і блага, що здійснюється і керується людиною під дією як зовнішніх стимулів (економічних та адміністративних), так і внутрішніх спонукань; як вияв людської особистості. В такому визначенні праця включає в себе, окрім традиційних видів людської діяльності, також творчі, новаційні її види, зокрема підприємництво. Метою творчих видів діяльності є створення нових ідей, образів, методів, уявлень, технологій. Результати творчості вчених, винахідників, підприємців, художників, письменників, артистів складають в розвинених країнах вагому частину національного багатства, їхня частка в національному доході невпинно зростає.

Список використаних джерел

1. Вебер Макс. Протестантська етика і дух капіталізму / Макс Вебер; [пер. з. нім. О.Погорілий]. – К.: Основи, 1994. – 261 с.
2. Гниліцька Н.О. Праця як соціокультурний феномен / Н.О. Гниліцька // Гуманітарний вісник ЗДІУ. – 2009. – №37. – С.235–239.
3. Суїменко Є.І. Праця / Є.І. Суїменко // Соціологія: короткий енциклопедичний словник. – К.: Либідь, 1998. – С.417–418.
4. Гниліцька Н.О. Праця як соціокультурний феномен / Н.О. Гниліцька // Гуманітарний вісник ЗДІУ. – 2009. – №37. – С.235–239.

Отрешко В. Ценность труда: материальная, социальная, духовная
Анализируется многоаспектная сущность (и ценность) труда – материальная, социальная, духовная, а также роль духовных факторов в ее утверждения и формировании здорового (трудового) образа жизни украинского общества.
Ключевые слова: *человек, труд, культура, трудовой образ жизни, духовные факторы.*

Otreshko, V. Cennost' labour: material, social, spiritual
Multidimensional essence (and value) of labour is Analysed – material, social, spiritual, and also role of spiritual factors in its assertions and forming of healthy (labour) way of life of Ukrainian society.
Key words: *man, labour, culture, labour way of life, spiritual factors.*

УДК 140.28(34)
Павлова Т.С.

Філософські витоки формування психологічного підходу до права як індивідуальної і соціальної дійсності

Розглядаються питання виникнення і розвитку психологічного підходу до права. Особлива увага приділяється специфічним теоретико–методологічним принципам засновника цього некласичного підходу Петражицького Л.Й. Показаний емоційний аспект таких важливих елементів соціального і індивідуального життя як право і мораль.

Ключові слова*: емоція, право, мораль, ірраціональний, психологія.*

Все частіше можна спостерігати сьогодні тенденцію у відповідності до якої такі важливі елементи індивідуальної і соціальної дійсності як право і мораль асоціюються з точкою зору якоїсь конкретної людини або певної спільноти, зводяться до чиєїсь думки або бажання, часто емоції. Проблемою у цьому плані є те, що такій підхід носить занадто суб'єктивний характер, спирається частіше на певні інтереси і не має наукового підґрунтя. Важливим науковим завданням є прояснити сутність психологічної компоненти у моралі та праві, визначити її роль та вплив на свідомість особи і соціальну дійсність, можливості практичного застосування у правозастосовній діяльності.

Психологічний підхід до права, засновником якого виступає Л.Петражицький завжди цікавив дослідників як дуже специфічний, визначений неординарністю прочитання морально–правової дійсності. До фахівців, що займалися проблемними питаннями цього підходу і були можна сказати сучасниками Л.Петражицького, можна віднести М.Алексєєва, Я.Бермана, Г.Гінса, Д.Дембського та ін. У своїх роботах вони полемізували з автором психологічної школи права, намагалися вписати зміст його вчення у загальний контекст розвитку філософії і теорії права. Відбувалися спроби порівняти зазначений підхід з марксизмом, частіше не на користь першого. До таких авторів можна віднести М.Резунова, М.Рейснера, В.Зорькіна та ін. Сьогодні інтерес до психологічної школи права виріс і з'явилися роботи, у яких робляться спроби розглянути погляди Петражицького у контексті сучасності, до таких авторів можна віднести А.Літвінова, С.П'ятківної, В.Ралько та ін. Але недослідженими залишаються проблеми, що знаходяться на межами філософії, юриспруденції, психології, соціології, які б могли надати відповідь на питання про природу права як психологічного явища у соціальному контексті і у цьому плані найціннішими для дослідження є роботи самого Л.Петражицького.

Метою даного дослідження є визначити особливості, витоки психологічного підходу до права, що розкриває його з однієї з важливих сторін – емоційної. Сьогодні вже немає сумніву у тому що психологічна складова є дуже важливою у всіх процесах, у яких приймає участь людина. Правосвідомість і правова культура, особливості правової психіки осіб відіграють важливу роль у розумінні права сьогодні. Оскільки практичний бік застосування психологічних аспектів у розумінні права і моралі є дуже важливим і відповідальним, необхідне досконале розроблення цих проблем на теоретичному рівні.

Петражицький є автором психологічної теорії права, основою якої є вчення про етичні емоції. Особливу увагу при розгляді питань права і моралі він приділяє експериментальній психології Вундта, який у своїх дослідженнях перейшов від диференціальної до соціальної психології. Тенденція психологізації взагалі була характерною для початку 20 століття, активного розвитку набували експериментальні методи, які застосовувалися у багатьох науках. Психологія сьогодні має експериментальні данні відносно того, що емоції є більш стійкими ніж сфера свідомості, оскільки

якщо руйнується інтелектуальна сфера, емоції, перш за все насолода, страждання, радість, страх залишаються.

Теорія Петражицького виступає як плюралістична, оскільки при розгляді філософсько–правової проблематики поєднує у собі юриспруденцію, логіку, психологію. Велику увагу мислитель приділяє правосвідомості і розглядає правові явища через її призму. Він розкрив з психологічної точки зору таку важливу етичну і юридичну категорію як обов'язок, пов'язавши її з природою людини, її психікою, ввів у площину культурологічного розгляду, фактично зробивши людиноцентристський переворот у розгляді моральної і правової проблематики. Він змінив сам критерій за яким традиційно розглядалися право і мораль, знаходилися їх спільні і розрізнюючи риси. Таким критерієм став обов'язок. Підхід Петражицького є некласичним, він на жаль не достатньо вивчений.

Заслугою Петражицького є те, що він розкриває мораль і право з одного важливого і реального боку, а саме з точки зору психології людей, суспільних психологічних процесів, емоційності, моральної і правової свідомості. Ця психологічна складова є важливою для сприйняття моралі і права тими чию поведінку воно регулює, у тому числі і тих, хто створює позитивне право, у правозастосовній діяльності. Право і мораль за Петражицьким виступають як етичні емоції, але не дивлячись на це його все ж таки більшою мірою цікавлять не самі емоції, а те які функції вони виконують і яким чином впливають на свідомість і поведінку особи.

Петражицького цікавить не лише індивідуальна психіка і пов'язані з нею емоції, а й соціально–психологічні явища. На думку мислителя соціальні зміни у суспільстві можливі лише тоді, коли не лише суспільство, а й сама особа психологічно змінюється, стає здатною сприймати нові напрямки розвитку, тільки тоді ці зміни будуть носити дієвий, конструктивний, усвідомлений характер. Він показав аспекти взаємодії різних правил у суспільстві, їх психологічний і соціальний зв'язок і перш за все права і моралі. Звернув увагу на такий важливий момент реалізації права як добровільність, на відміну від обов'язковості, як зовнішнього примусу. В принципі реалізація права виступає у нього як цілком добровільний акт, якій на відміну від моралі має більш зобов'язуюче значення у свідомості особи, а примус є скоріше винятковою мірою.

Щодо актуальності Петражицького сьогодні слід зазначити, що багато питань його наукового спадку залишилися нерозкритими, незрозумілими і не проаналізованими належним чином. Л.Спірідонов та І.Честнов у вступному слові до видання роботи Петражицького «Теорія права і держави у зв'язку з теорією моральності» зазначають, що немає ні одного прикладного дослідження, яке спиралося б у своїй програмі емпіричного вивчення юридичної дійсності від теоретичних ідей Л.Й. Петражицького як своєї наукової основи [9,с.3]. Можливо зараз у зв'язку з розвитком філософії, психології, соціології, їх досягнень, можна зробити таку спробу. Його психологічна теорія має право на існування і свій розвиток, тим більше, що ні філософія, ні юриспруденція не знайшла якоїсь загальновизнаної основи для юридичної дійсності.

Щоб зрозуміти вчення Петражицького про мораль і право, необхідно враховувати деякі моменти і специфіку його підходу. На цьому слід зупинитися детальніше. Він був фахівцем не лише у теоретико–методологічних питаннях права, а й у практичних питаннях правозастосування, зокрема цивільного і корпоративного права. Окрім більш пізніх праць Петражицького, які є відомими сьогодні і на основі яких власне і говорять про його морально–правові погляди, існують його більш ранні праці, але менш відомі. Перш за все це роботи німецькою мовою «Die Fruchtvertheilung beim Wechsel der Nutzungsberechtigten vom Standpunkt des positiven Rechts und der Gesetzgebung: drei civilrechtliclie Abhandlungen» та «Die Lehre vom Einkommen», вони вийшли в період з 1892 по 1895 рр. Ці роботи були присвячені цивільному праву, розгляду питань проекту Німецького кодексу, а також римському праву, у якому Петражицький був одним з найкращих фахівців свого часу.

З точки зору розгляду специфіки і співвідношення моралі і права у вченні Петражицького, цікавим є той момент, до яких підстав у зазначених роботах Петражицький відносить право і мораль. І такою підставою на його думку виступає

любов. І, що важливо любов не як емоція, а як різновид розумності, як важлива об'єктивна цінність. У роботі «Die Lehre vom Einkommen» він зазначає, що істинною підставою права (у тій мірі, у якій право не обертається у свою протилежність) – сила – може бути знайдена тільки в любові із–за єдиної причини – там, де не діє любов, розум сам по собі стверджуватися не може. Вся людська цивілізація у всіх своїх політичних досягненнях була лише кристалізацією любові [1,с.477]. Тому право і мораль мислитель розглядав разом як етичні емоції, вони розумілися ним як прояви такої любові у широкому сенсі слова. Петражицький запровадив нові критерії їх розділення, оскільки існуючі, засновані на розгляді права як зовнішнього акту поведінки, а моралі як внутрішнього акту не могли задовольнити Петражицького. Цей важливий телеологічний момент, визначена мета до якої повинні прагнути правила у вигляді права і моралі визначають теорію Петражицького і як аксіологічну. Проблема лише у тому, що питання цінностей права і моралі у поглядах Петражицького потребують свого подальшого дослідження.

Наступною особливістю вчення Петражицького є те, що він хоча і враховує інтелектуальний склад права і моралі, все ж таки на перший план виносить ірраціональний момент, що полягає у розгляді їх як етичних емоцій, а вони багато у чому ірраціональні. Є багато факторів, які визначають таку ірраціональність етичних емоцій, умовно їх можна поділити на суб'єктивні і об'єктивні. Суб'єктивні формуються у свідомості особи під впливом особливостей її власної психіки, характеру, індивідуального життєвого досвіду і таке ін., що ж стосується об'єктивних факторів, то вони перш за все пов'язані з суспільством, його розвитком, встановленими у ньому правилами.

Щодо інструментів дослідження які Петражицький використовував то слід зазначити, що важливу роль у його дослідженні займають два з них, які він зазначає коли говорить про вчення про суб'єкти. 1. Як і в інших сферах науки про право, сфера знаходження і вивчення відповідних явищ переміщується із зовнішнього світу у психіку тих, хто переживає правові психічні процеси, приписує різним уявленим істотам обов'язки і права, відповідно з цим, належним методом вивчення суб'єктів є самоспостереження і поєднаний метод внутрішнього і зовнішнього спостереження. 2. Завданням зазначених досліджень і вчень є ознайомлення з відповідними фактами правової психіки, констатування того, що є у цій психіці у якості суб'єктивних уявлень і у якому вигляді воно тут має місце, без свавільних перетлумачень [9,с.330]. Таким чином самоспостереження, спостереження навколишнього світу та фактів правової психіки є тим інструментарієм, який дозволяє розкрити мораль і право з точки зору їх як явищ психологічних.

Іноді висловлюється думка про те, що Петражицький у своїх поглядах продовжував розвивати ідеї Канта, але щодо повернення до цих ідей мислитель відносився доволі скептично, зокрема він зазначав, що повністю історією можна вважати метафізичний дуалізм Канта, де апріорні до досвідні форми нормативного зобов'язання існували незалежно від апостеріорної матерії досвіду [10,с.1851–1854]. На його думку ідеї Канта не могли просто переноситися у нові умови розвитку науки, суспільства.

Петражицький дуже обережно поводився з науковими поняттями і не допускав їх простого переносу з однієї науки в іншу. Зокрема, він зазначав, що поняття, створене, наприклад, фізикою або психологією або стає більш ширшим за об'ємом – і тоді воно є досягненням і філософії, або і в філософії воно залишається поняттям фізики або психології, якщо вочевидь збереження об'єму поняття на рівні галузі [8,с.82]. Такій підхід дозволяє чітко визначитися з поняттями, їх повнотою і сферою застосування. Мислитель впроваджував цікавий поділ наук, заснований не на принципі предметності, тобто поділі згідно з предметом вивчення науки, а на принципі наукових суджень. Таким чином, на його думку, науки слід поділяти на ті, де судження спрямовані на те, що існує і на ті, де судження спрямовані на те, що повинне бути. До сфери теоретичних наук Петражицький відносив судження про те, що існує, а не про те, що лише мислиться. До сфери ж практичної науки про право Петражицький відносить вивчення норм діючого права і називає її догматикою. Відійшовши від кантівського поділу ноуменального

і феноменального, Петражицький у своїх дослідженнях «переміщується» у сферу феноменального, у якому розглядає право як теорію і як догматику.

Існуючий розподіл загальних і відмінних ознак понять, включення чи виключення їх до певного класу, на думку мислителя, проводиться не за їх об'єктивними властивостями, а за назвами, що є звичними. Крім того, часто, що стосується права і моралі, їх намагаються знайти не у тій сфері. Оскільки за Петражицьким вони існують у психічній сфері і являють собою емоції, не слід їх шукати в об'єктивно існуючих предметах, матеріальних речах. Так не можна вважати законом, документ у якому цей закон надрукований, а лише етичну емоцію, яку він визиває. Однією з причин того, що часто право і мораль шукають не у психологічній сфері емоцій, а у матеріальному світі або просто за лінгвістичними асоціаціями, є те, що сама природа права є складною і часто збиває дослідника з обраного ним шляху.

Підсумовуючи, можна виділити основні особливості психологічного підходу Петражицького до права. Власне ці особливості і визначають специфіку цього підходу, який займає завдяки своїй неординарності особливе місце у контексті філософсько–правових вчень. На перший план виходить розуміння права і моралі як етичних емоцій, що складають психологічну сферу людини і суспільства. Це дозволяє розглянути право як внутрішнє переживання, яке у той же час виникає не лише на підставі власних уявлень про право, а і на підставі правил–установок що формуються суспільством та розвитком культури. Звинувачення Петражицького у тому, що його підхід не має аксіологічної складової є безпідставними, оскільки у якості головної цінності права розглядається любов у широкому гуманістичному сенсі, як єдине розумне начало, а ірраціоналізм права виражається у тому що природа етичних емоцій є ірраціональною по суті. Таким чином раціональна основа права – любов, залишається єдиною і незмінною аксіологічною його підставою, у той час як залишається ірраціональним спосіб його існування, сприйняття і усвідомлення особою, групою осіб, суспільством. Основними інструментами дослідження права є спостереження і самоспостереження, тобто пізнавальна діяльність направлена як на зовнішній світ – суспільство зі своїми культурними правилами–настановами, так і на внутрішній світ – світ людини. Цей інструментарій є у нагоді для теоретичного вивчення права, як правової емоції і його впливу на індивідуальну і колективну психіку.

Список використаних джерел

1. Petrazycki L. Die Lehre vom Einkommen, Bd 2. – Berlin: Müller, 1895. 486 s.

2. Алексеев Н. Н. Основные философские предпосылки психологической теории права Л. И. Петражицкого. – «Юридический вестник». 1913. Кн. 4, С.5–23.

3. Берман Я.А. К вопросу о природе правовых явлений: Теория Л.И. Петражицкого с точки зрения эмпир. психологии. – Москва: тип. Г.Лисснера и Д.Собко, 1915. – 29 с.

4. Гинс Г.К. Л.И. Петражицкий. Характеристика научного творчества. Харбин: Изд. Юридического фак–та, 1931. – 283 с.

5. Дембский Д. Философия права и нравственности профессора Л.И. Петражицкого. Харьков: тип. Б. Бенгис, 1909. – 186 с.

6. Зорькин В.Д. Позитивистская теория права в России. – М.: Изд–во МГУ, 1978. – 270 с.

7. Литвинов А.Н. Полемика П.И. Новгородцева и Л.И. Петражицкого о возрождении естественного права, или как теория права направляясь в Индию, может попасть в Америку // Философия права. − 2004. – №2. – С.13–19.

8. Петражицкий Л.И. Введение в изучение права и нравственности: Эмоциональная психология. – СПб.: Типография Ю.Н. Эрлих, 1905. – 311 с.

9. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. СПб.: Лань, 2000. – 608 с.

10. Петражицкий Л.И. К вопросу о «возрождении естественного права» в нашей программе. По поводу диссертации П.И. Новгородцева «Кант и Гегель в их учениях о праве и государстве». Право, 1902. №41. С.1794; №42. С.1851–1854.

11. Пяткина С.А. Л.И. Петражицкий и его эмоционалистская школа в системе правовых идей отечественной юриспруденции. – М.: Статут, 2000. – 215 с.

12. Ралько В.В. М.Штирнер и Л.И. Петражицкий – подходы к пониманию сущности права // Ученые труды Российской Академии адвокатуры и нотариата. – 2010. – №3. – С.60–66.

13. Резунов М. Марксизм и психологическая школа права. – М.: Мысль, 1931. – 240 с.

14. Рейснер М.А. Теория Л.И. Петражицкого, марксизм и социальная идеология. – СПб.: Типография т–ва «Общественная Польза», 1908. – 239 с.

Павлова Т.С. Философские истоки формирования психологического похода к праву как индивидуальной и социальной действительности

Рассматриваются вопросы возникновения и развития психологического подхода к праву. Особое внимание уделяется специфическим теоретико–методологическим принципам основателя этого неклассического похода Петражицкого Л.И. Показан эмоциональный аспект таких важных элементов социальной и индивидуальной жизни как право и мораль.

Ключевые слова: *эмоция, право, мораль, иррациональный, психология.*

Pavlova, T.S. Philosophical origins formation of the psychological approach to rights as individual and social reality

The question of the origin and development of psychological approach to the law. Particular attention is paid to specific theoretical and methodological principles of the founder of the non–classical approach Petrazhitsky L.J. Displayed emotional aspect of such important elements of social and individual life as law and morality.

Key words: *emotion, law, morality, irrational, psychology.*

УДК 141.9319.8+008

Препотенська М.П.

Urbanus oasis: екзистенціальні аспекти урбаністичної утопії у контексті мегаполісу

Урбаністичні утопії розглянуто з точки зору їхніх екзистенціальних аспектів у контексті мегаполісу. Визначено, що історично відбулася екзистенціальна трансформація утопій: класичні утопічні ідеї глобальної перебудови і тотальної регламентації життя у місті поступилися багатожанровим проектам різноманіття у мегаполісі як основи «ідеального міста» (Urbanus oasis). Людина мегаполісу здатна будувати свою сутність і сутність міста через низку екзистенціалів, провідні з яких – воля до творчості і свободи.

Ключові слова: *урбаністична утопія, урбаністична свідомість, мегаполіс, Urbanus oasis, екзистенціал.*

Споконвік люди мріяли про досконале суспільство, де було б втілено вищі цінності буття. Ці мрії відображено зокрема в утопіях. Є сенс виявити демаркаційну межу між мрією про ідеальне, яка хоч би частково має наукові підстави, та фантазіями, яким не дано здійснитися. Особливо важливою може бути ця справа, коли утопічні проекти стосуються макротопосу, великих міст. Мегаполіси, число яких на планеті неухильно зростає, зумовлюють специфічний спосіб життя, детермінують граничні ситуації. Прикладом може бути осягнення одного з найбільш брендових мегаполісів – Парижу. Ж. Бодрийяр у «Місті та ненависті», відштовхуючись від паризьких реалій, описує негативні відчуття: «Наші мегаполіси, наші космополітичні міста – свого роду абсцеси… Гірше за все не те, що ми завалені з усіх боків відходами, а що самі стаємо ними» [8]. Контроверзійно цьому розгортаються урбаністичні мотиви у кінематографічному вимірі, в кіноальманасі 2006 року «Paris, je t'aime» (Париж, я люблю тебе»), де любов до міста стає своєрідним об'єднуючим фактором історій кохання кіногероїв, показом того, як особистісні потрясіння експлікуються на місця подій.

Наведені приклади демонструють переживання, пов'язані із теперішнім часом міста, з його екзистенціальним опануванням «тут і зараз». На відміну від цього утопічні проекти зазвичай скеровані у майбутнє, апелюють до людської уяви і потреби в образі ідеального Urban Oasis (оазису міста). Прагнення ідеалу – одна із сутнісних рис людини у становленні її світогляду. «Людина, поранена злом оточуючого світу, має потребу уявити, викликати образ досконалого, гармонічного ладу суспільного життя», – писав Микола Бердяєв, обмірковуючи поширеність утопічних сюжетів [5,с.329]. Ернст Блох називав утопію «станом надії» для людини, особливим переживанням свого існування у світі й стверджував, що людина за своєю суттю є не тільки homo faber і homo ludens, але й и homo utopicus [7]. Утопічні проекти малюють таку перспективу людського існування, де стерто гостроту деструктивних настроїв і подолано соціальні антагонізми. Наскільки це можливо? Яку екзистенціальну насиченість мають урбаністичні утопії, чи корелюються вони з контекстом мегаполісу? Відповідь на ці питання – мета даної статті. Її актуальність підсилена тим, що сучасний вектор урбаністичного розвитку потребує якісних змін, адже наявні кризові явища, серед яких провідне місце займає розрив людини із природою у штучному середовищі мегаполісу.

У пошуках спільних підстав утопій сучасні вчені виводять певні універсалії: «просторова ізоляція, позачасовість, автаркія, урбанізм (курсив наш), регламентація, глобальність»[4]. Рефлексія щодо утопій досить розлого представлена у філософських дослідженнях, що можна об'єднати вже у певний науковий дискурс, що й пропонує Ф. Боуман: «Наш час – час не утопій, а утопіології» [17]. Каталоги й типології утопій складали Ф. Аінса, Є. Блох, Т. Єгорова, А. Кірхенгейм, Г. Кучеренко, Б. Ланін, А. Мортон, Ф. Менюель, Г. Неглі, Л. Сарджент, О. Свентоховський, Дж. Патрік, Д. Плаф, Л. Сарджент. Актуальність утопії в загальній культурній парадигмі початку XXI століття обґрунтовано у працях О. Амеліної, М. Барга, О. Володіної, Т. Розової, О. Ушакової, С. Франка. Нарощування утопічно–есхатологічних урбаністичних

сюжетів у мистецтві переконливо показали Р. Бультман, Х. Кестинг, В. Мільдон, Т. Мольнар, Ф. Полак. Філософсько–культурологічні та соціологічні аспекти утопії розглядали Е. Баталов, З. Бауман, В. Глазичев, В. Давидович, Ю. Жданов, Х. Маравалль, А. Мортон, Л. Мемфорд, І. Неманов, В. Нікітін, А. Свентоховський, А. Фойгт, Е. Чоран. В цих дослідженнях риси утопічної свідомості співвідносяться з «теорією ідеалу» за К. Мангеймом [10] та «теорією міфу» Ж. Сореля [13]. Розвиток техногенної цивілізації призвів до появи специфічних утопій, породжених інформаційними технологіями. Проблеми комп'ютерних утопій, де особистість вростає в інформаційне середовище, розглядають у своїх працях О. Войскунський, Б. Бегке, С. Жижека, К. Кирчєва, С.Переслєгіна, Є. Чеботарьова.

Загалом проблематика утопій і антиутопій в історії науки викликала суперечливі думки: від схвалення до нівелювання. М. Бердяєв застерігав від легковажного ставлення до утопій: «Утопії у більшості випадків здійснювалися…Утопії глибоко притаманні людській природі, вона не може обійтися без них. Утопії можуть здійснюватися, але під обов'язковою умовою їхнього перекручення. Проте й від перекрученої утопії залишається щось позитивне» [6,с.353]. Із часів відкриття Америки західні дослідники пов'язували бурхливий розвиток утопічних проектів з перспективою здійснення футурологічних мрій та розвитку людини нового типу на новому континенті: «Утопії з'являються внаслідок відкриття Нового Світу, а головне – відкриття «нової людини»«, – стверджував А. Ройг [20]. Тим самим фокус уваги від загальних утопічних ідей зміщався у царину людської екзистенції. Зазначено екзистенціальні двигуни утопічної свідомості – заперечення буденного світу і бажання чогось вищого, досконалого. У творенні утопій втілено революційний дух їхніх авторів. «Жодна утопія, навіть здійснена, не виносить конформістського прийняття даності. Саме принципова незгода, постійний «супротив», невикорінна єресь й надають утопії ту внутрішню динаміку, яка дозволила їй пройти скрізь віки, безперервно обновлюючи надії [1,с.182].

Деякі вчені підкреслюють антропоцентричний характер утопізму, його творче насичення: «Утопія деміургічна, творча... В ній відображено творчі здібності людини. Безумовно, здатність людини до перетворень відноситься до тих характеристик, які ми могли б назвати антропологічними константами» [11,с.228]. При цьому в утопічних сюжетах є потенціал перетворення утопії в антиутопію – у заперечення «нового дивного світу» як абсурду тотальної регламентації життя. «Більшість проектів і планів, які ми називаємо утопічними, мають жорстку і формальну побудову…Проте утопії просторової форми закінчуються придушенням людських бажань. І у тому ступні, в якому вони здійснювалися, наслідки частіше виявлялися авторитарними і репресивними, ніж звільняючими» [18]. Намагання типізувати просторові параметри з метою «щастя для усіх» зрештою призводить до дефіциту щастя, уніфікації людини, втрати свободи самовиявлення. Утопія–мрія перетворюється в антиутопію–сатиру, абсурд, прикладами чого в літературі є антиутопії «Ми» Є. Замятіна, «1984» Дж. Оруелла, «Цей дивовижний світ» О. Хакслі, «Котлован» А. Платонова, «451 за Фаренгейтом» Р. Бредбері, «Москва 2042» В. Войновича тощо.

До нашого часу бракує праць, де б системно досліджувалися саме урбаністичні утопії, відображені у літературних, архітектурних, кінематографічних та інших культурологічних артефактах. Не достатньо розглянуто екзистенціальні аспекти проблеми, хоча саме через осягнення міста й вибудовується сутність сучасної людини мегаполісу, згодом – твориться сутнісний образ міста. Тож зупинимося на екзистенціальних параметрах міських утопій.

Провідний екзистенціальний зріз осягнення утопій полягає у співставленні ідеального та реального, волі до утопічної творчості та практики життя. Деякі утопічні ідеї та реальність урбаністики історично перегукуються, що демонструє нерозривний зв'язок утопії з футурологією та зрештою – із повсякденністю. Платон у діалозі «Держава», наслідуючи міф про золотий вік, розповідає про ідеальну систему життя міста–держави на острові Атлантида й описує побудову його міст – центричну, радіально–кільцеву архітектоніку. Згодом ці будівничі ідеї втілено в італійському містобудуванні XV – XVI століть. «Вельми корисна, а також цікава книжечка про найкращу побудову держави і нову побудову Утопія» Т. Мора на багато років наперед забезпечила актуальним матеріалом політологів і державотворців. У соціальній утопії Ф. Бекона «Нова Атлантида» прозорливо підноситься підтверджена часом ідея всесилля цивілізації у прогресі науки і техніки. А. де Л. Сен–Симон, розвиваючи ці ідеї у власному проекті «ідеального» міста, проголосив ідеалом цивілізаційного розвитку

саме великі міста. Історія підтвердила цю тезу. Навіть ідея Сен–Симона про керівну роль інженерів–політехніків певним чином справдилася у сьогоденні, де інформація керує світом, а спеціалісти з інформаційних технологій, як вважають деякі футурологи, згодом можуть утворити новий правлячий клас – нетократію [3,с.172–186]. Ет'єн Кабе, який написав у дусі Сен–Симона утопічний проект «Мандрівка в Ікарію», змалював у своєму романі ідеальне місто як грандіозну спільноту солдатів кількістю 50 млн. осіб, керуючих досконалими машинами та сумлінно виконуючих правила соціальної гігієни [9]. Подібні ідеї відгукуються у сучасних містах–мільйонниках, населення яких вимушено живе у жорсткому дисциплінарному темпоритмі. Поза ідеями мегаполісів міркували про ідеальне суспільство класики утопічного соціалізму Шарль Фур'є та Роберт Оуен. Будучи супротивниками урбанізації, вони пропонували у якості альтернативи мережу малих поселень – фаланг, де населення займається промисловістю і сільським господарством, а керування міськими процесами здійснюється з центру міста – фаланстеру [16]. Ідеї фаланстерів було фрагментарно використано у XIX–XX століттях (Радянська Росія 20–х рр., комунальні будинки Швеції, «житлові одиниці» Ле Корбюз'є 40–50–рр. XX ст.).

Звернемося до набуття архітектурних утопій. Багато хто з видатних діячів науки і мистецтва захоплювався міським проектуванням, мріяв про ідеальні міста, зокрема, Леонардо да Вінчі залишив різнобічні креслення – проекти облаштування міст. Починаючи з ідей античного зодчого Епподама Мілетського, утопічне місто перш за все повинно було мати ідеальну геометричну структуру. Це має глибокий екзистенціальний підтекст: так розгортається космогонічне бачення Всевіту, де, на відміну від людського суспільства, царить порядок. Бажання впорядкувати земний простір згідно небесному ладу у подальші часи виявилося у декларації принципу «що уверху – те й внизу», зокрема, у розмислах А. Блаженного про «град земний» та «град небесний» як про дві бажані відповідності, де чітка архітектоніка водночас відображає чітку форму правління. Клод Ніколя Лєду вбачав в архітектурі ідеального не тільки втілення порядку, а й «вираз мистецтва, моралі та законів» [19]. Проектуючи «соляне» місто Шо у провінції Франш–Конте, він піклувався про екологічну роль виробництва, задля цього ввів функціональне зонування міста. Його утопічні на перший погляд задуми перетворилися у реальні споруди. Звертають на себе увагу соціально–утопічні ідеї антиурбаніста Ебенізера Говарда щодо міста–саду, який мріяв про організацію життя через систему відносно невеликих людських спільнот (30 тис. осіб), розташовану у містах–садах. Ці ідеї було здійснено у побудові серії британських міст після другої світової війни. Слоган «місто–сад» артикулювався за радянських часів у літературі та безпосередньо стосувався Києва, який у свій час претендував бути самим зеленим мегаполісом Європи. Архітектор Т. Гарньє, творячи утопію про ідеальне індустріальне місто, проводив експерименти з функціонального зонування простору в околицях Ліону, де будівники намагалися розташовувати житлові будинки у затишних від вітру місцях, забезпечувати безпеку виробництва та побуту людей через лінійні та багатоярусні структури міста. Ці спроби відображено Гарньє у книзі «Індустріальне місто» [2]. Інженер А. Соріа–І–Мата почав будувати аналогічне лінійне місто на окраїні Мадриду вздовж провідних транспортних магістралей, аби інфраструктура міста простягалася функціональними смугами, максимально зручними для городян [14]. Отже, ідея комфорту з часом стала керуючим фактором утопічних міських проектів.

Згідно Ле Корбюз'є у центрі міста має бути багатоповерховий вокзал, оточений хмарочосами висотою у 60 поверхів, за ними – зони малоповерхової забудівлі. Архітектор мріяв про міста без поліції, казарм і судів, яку уособлюють примус влади у суспільстві. Проте деякі проекти Корбюз'є отримали деструктивне втілення, як, наприклад політика мінімалізму та уніфікації житлових помешкань. Історія міських утопій містить й більш екзотичні ідеї. У 1928 р Г. Крутіков розробив проект літаючого міста – місто на повітряних шляхах сполучення. Ель Лисицький підготував макет горизонтального хмарочосу як втілення мрії подолання земного тяжіння – динамічну структуру, що творить новий театр життя. О.М. Левинський пропонував будувати місто на ресорах: згідно його конструкціям будинки міста повинні повертатися услід за Сонцем. Місто у повітрі, місто із скла та бетону ставало за задумом автора формою нового побуту. Казимир Малевич вважав, що кожна людина повинна мати власний космічний корабель як індивідуальне місто. К.Є. Ціолковський мріяв про пересувні скляні будинки, фаланстери–комуни у будівлях на 1 тисячу осіб.

В утопіях міста досить поширені аналогії міста і машини. Так, архітектор Антоніо Сант–Еліа презентував у 1914 році в Мілані 16 архітектурних фантазій «Місто–машина», у «Маніфесті футуристичної архітектури» він декларував новий естетичний ідеал міст – багатоярусну архітектуру, що надає людині підвищену комфортабельність життя [14]. У 60–70–і рр. XX ст. в СРСР поширюються утопічні ідеї міст, пізніше названі «паперовою, або концептуальною архітектурою»: ідеї заводу майбутнього, будинку майбутнього тощо. Себто, ми бачимо, що урбаністичні утопії еволюціонують від макро– до мікро–вимірів окремих локацій міста. В ті ж часи з'являються твори архітекторів–фантастів: американця Паоло Солері, японських метаболістів Танге, Курокава, Ісодзаки, Кікутаке, Акуї, Назава. Франк–Ллойд Райт спроектував башту–хмарочос висотою 1500 м для міста на 1,5 млн. осіб. І. Фридман запропонував ідею міста–структури, Б. Фуллер – міста, покритого прозорим куполом–мембраною. Проект «ідеального» міста з розгалуженим «підземним царством» комунікацій презентували інженери та архітектори А. Спіллхаус, Б. Шривер, Б. Фуллер. За аналогією з «плавучим містом» Жюля Верна з'явилися «плавучі міста»: багатопалубні океанські лайнері «World» американської компанії ResidenSea, «Magellan» – компанії, де облаштовано життя декількох десятків тисяч людей.

Мабуть, найбільш яскравим втіленням утопічних проектів нашого часу стало бразильське місто–мегаполіс Куритиба, яке претендує на звання єдиного екологічного міста планети. Дякуючи діяльності мера Жайме Лернера, протягом 12 років у Куритибі втілено високу якість життя. Система швидкісних авеню, чисельні парки, водоймища, ландшафтні локації, відреставровані історичні пам'ятки, збереження етнічного надбання населення міста, цілодобово працюючі заклади інфраструктури – усе це зробило Куритибу варіантом Urban Oasis. Максимальна зручність, комфорт і задоволення потреб – алгоритми творення цього міського агломерату.

Отже, архітектурні утопії, як і літературні, багато у чому були футурологічними передбаченнями, частково впровадженими у реальність. Очевидним фактором цього процесу стало звуження утопічних розмислів від грандіозних суспільно–політичних перетворень до ідеї максимального життєвого комфорту окремої людини в місті. Турбота про екологію і небезпеку зумовили й розвиток антиурбанізму, в руслі якого поширено руссоїстський міф про «повернення до природи». Дослідник урбаністики М. Моїсєєв відносить і цю тенденцію до безпідставних утопій. «Багато хто думає, що прогресивний розвиток суспільства неминуче повинен привести до зникнення мегаполісів. Проте таке твердження – чистої води утопія! Дуже красива, приваблива, але утопія! І небезпечна, якщо вона стане основою для соціальної інженерії» [12,с.67].

Одним з центральних образів у реальних та уявних проектах мегаполісів залишаються хмарочоси. В них, з одного боку, втілено неабияку гігантоманію авторів, з іншого – прагматичну ідею щодо економії простору і влаштування «розумного дому». Проте при порушенні почуття міри щодо розмірів і форми хмарочоси стають занадто дискомфортними об'єктами для перебування городян, порушуючи певну «критичну масу» візуального сприйняття світу. Недарма хмарочос Емпар Стейт Білдінг (381 м, 86 поверхи житлових і 16 додаткових технічних), побудований у розпал Великої депресії у США в1931 році, ознаменувався за роки свого існування 30 випадками суїциду. Фабули голлівудських блок–бастерів насичені епізодами руйнації хмарочосів, що, нажаль, також отримало «реальний вимір» у 2001 році в Манхеттені. Взагалі, факт нарощування есхатологічних міфів у руслі міських утопій очевидний. Це яскраво відображено у фільмах–фентезі, де саме мегаполіси стають центрами руйнівних подій: «Апокаліпсис», «Армагеддон», «Меланхолія», «2012», «Післязавтра» тощо. Мегаполіс сприймається як абсолют цивілізації, її кінцева інстанція. Переживання криз буття проектується на місто як символ вищої напруги граничної ситуації, «виходом» з якої може бути тотальна катастрофа. Утопії кінця світу в мегаполісі стали й основою сюжетів деяких сучасних західних романів–фентезі: «О–Зони» П. Е. Туру, де місцем подій стає Нью–Йорк, «Уряду» Дженіффера М. Баррі, в якому ідея глобалізації, презентована США, доводиться до картин краху цивілізації. В романі «Мечеть Паризької богоматері» О. Чудинової описується гіпотетичний апокаліптичний апофеоз ісламізму.

Проте урбаністична утопія може мати й інший вимір, коли мегаполіс стає «таємничим світом», який ховає безліч загадок, а інколи – й іншу реальність: кінофільми «Горець», «Баффі», «Сімейка Адамсів», «Дозори» за сценарієм С. Лук'яненка, романи «Гаррі Потер» Дж. Роллінг, «Властелин кілець»Р. Толкіна. Простір великого міста

містифікується, романтизується, отримує додатковий сенс як арена боротьби добра і зла, чорної і білої магії, людяного та інфернального.

Не маючи змоги у рамках даної статті розвести поняття утопії, міфу і казки, все ж–таки зазначимо факт інтеграції жанрів. Утопії можуть отримувати казковий характер, казки наповнюватися утопічними проектами, а колективні міфи ставати аналогами утопій. Прикладом останніх є урбаністична утопія «західного раю» європейських мегаполісів для пострадянських людей. В наш час у медіа–просторі поширено прожекти «миттєвого успіху» та «райської насолоди» на фоні комфортного життя мегаполісу. Подібні утопічні мотиви, що використовуються у рекламі та бізнес–структурах дистриб'ютерської діяльності, експлуатують екзистенцію інфантильності, надію на несподіване диво.

Якісно новий пласт сучасних урбаністичних утопій пов'язаний із розвитком Інтернету, комп'ютерних ігор та мережевих соціальних спільнот. Деякі комп'ютерні ігри напряму перегукуються з сюжетами утопій, як, наприклад, ігри «Мор. Утопія» чи «Мегаполіс». Геймер, сидячи перед монітором, може відчути себе «володарем історії», будівником дивних міст, зодчим Всесвіту. Нажаль, залежність від такого своєрідного втілення волі до влади інколи призводить до зворотних результатів – втрати навичок соціалізації у реальному світі, де задіяні живі люди, а не їхні «ніки», «лайки», віртуальні маски. Розвиток сучасних високих технологій несе небачений простір комунікацій і можливостей, проте при нарощуванні утопічної свідомості користувачів здатний призвести до екзистенціального колапсу. Вихід – у раціональному контролі над користуванням сучасними технічними засобами та у корегуванні фантазій з дійсністю. Прикладом впровадження цього є «Азійська мультимедійна утопія», представлена агломерацією мегаполісів (Гонконг, Сінгапур, Шанхай) через проект «надрозумного міста», де міста стають «гіперщильними матрицями фрагментованих взаємопов'язаних форм» [15]. У відеопроекті «Урбаністична Мультимедійна Утопія» міжнародної архітектурної школи «Байхаус Дессау» йдеться про неминучу зміну організації простору мегаполісу й усього урбаністичного образу життя. Сучасна людина, яка, дякуючи мультимедійним технологіям, може бути водночас «тут і усюди», потребує єдності локального і глобального у влаштуванні життя міста у новому вимірі урбаністичної організації – «глокальному» просторі [15]. Це унеможливлює тоталітарні утопічні проекти, вимагає від творців міста розгалуженої диференціації проектів з урахуванням активності самих городян. Подібні ідеї декларуються і у споріднених утопічних проектах «інтегрального» та «креативного» міста, де задумано враховувати локальні творчі імпульси мешканців міста, їхні лідерські амбіції.

Отже, перебування у мегаполісі – це особливий тип амбівалентного переживання міського буття. У зв'язку з цим утопічна свідомість людини детермінується бажанням вийти з буденності через порив до свободи та екзистенцію творчості. Це в свою чергу викликає прагнення впорядкувати простір щоденного помешкання згідно законам гармонії Всесвіту, що надає утопічній інтенції сакральні акценти. В наш час спостерігається відхід від глобальних утопій суспільно–політичного розмаху до проблематики індивідуального життя людини, вибудовування її сутності у просторі мегаполісу під егідою ідеї особистісного комфорту. Жорстка регламентація поступається місцем пропозиції максимального різноманіття, де кожен здатний виробити власний спосіб буття. При цьому вияви сучасної утопічної свідомості демонструють екзистенціали страху і тривоги в есхатологічному ракурсі, що відображено в багатьох артефактах, демонструють нарощування граничних ситуацій в урбанізованому суспільстві. Водночас неприйняття буденності мегаполісу призводить до зрощування утопічних проявів з міфологічними і казковими сюжетами у жанрі фентезі–утопій. Розвиток високих інформаційних технологій, з одного боку, акумулює розвиток утопічної свідомості, а з іншого боку – зумовлює виток урбаністичної практики у творенні «розумних» та «надрозумних» міст, покликаних стати URBAN OASIS. Пошуки подальших екзистенціальних підстав конструктивних проектів на межі міських утопій – актуальне продовження урбаністичних досліджень.

Список використаних джерел

1. Аинса Ф. Реконструкция утопии. эссе / Ф. Аинса; пер. с исп. Е. Гречаной, И. Стаф. – М.: Наследие – Editions UNESCO, 1999. – 207 с.

2. Алексашина В.В. Идеальный город в контексте философии, экологии, архитектуры. журнал «Academia. Архитектура и строительство» № 3, РААСН, 2008. – С. 45–48.

3. Аникин А. В. Юность науки. Жизнь и идеи мыслителей–экономистов до Маркса. – М., Политиздат, 1971. – 382 с.

4. Антипкина Е.Н. Город–утопия как феномен культуры // Культурные миры большого города : материалы XIX Всерос. конф. студентов, аспирантов, докторантов «Майские чтения» (17 мая 2007 г.). – Пермь, 2007. – С. 55–58.

5. Бердяев Н. Судьба России. – М.: Сов. писатель, 1990. – С. 329.

6. Бердяев Н.А. Царство духа и царство кесаря. Гносеологическое введение. Борьба за истину. Сочинения. – М.: Республика, 1995. С. 288–356.

7. Блох Э. Тюбингенское введение в философию / Э.Блох. [Пер. с нем. Т.Ю. Быстровой, С.Е.Вершинина, Д.И. Криушова]. – Екатеринбург: Изд–во Урал. ун–та, 1997. – 400 с.

8. Бодрийяр Ж. Город и ненависть // Логос. 1997. № 7. С.107–117.

9. Кабе Э. Путешествие в Икарию / Перевод с французского под редакцией Э.Л.Гуревича. Библиотека фантастики в 24 томах. Том 15. – М.: Правда, 1989 – С. 287–432 .

10. Мангейм К. Идеология и утопия//Диагноз нашего времени. Политология: хрестоматия / Сост. проф. М.А. Василик, доц. М.С. Вершинин. – М.: Гардарики, 2000. – С. 601–613.

11. Маравалль Х.А. Утопическая мысль и динамизм европейской истории / Х.А. Маравалль // Утопия и утопическое мышление: антология зарубежн. лит. / общ. ред. В.А. Чаликовой. – М: Прогресс, 1991. – С. 228–229.

12. Моисеев Н.Н. Судьба цивилизации. Путь разума. Глава четвертая: Мегаполисы як естественный фактор развития человечества. – М.: Изд–во МНЭПУ, 1998. – 205 с.

13. Сорель Ж. Введение в изучение современного хозяйства. Пер. с фр. Л. Козловского. М.: Изд–во В. Иванова, 1908. – 261 с.

14. Тубли М. П.. Антонио Сант–Элиа: от модерна к футуризму. Архитектура мира – Материалы конференции «Проблемы истории архитектуры», выпуск 1. – М.: ВНИИТАГ, 1992. – С. 137–138.

15. Чепелик О. Утопические аспекты современного урбанизма. Художественній журнал «Moskow art magazine», № 51/52, 2003. – http://xz.gif.ru/numbers/51–52/urbanizm/.

16 . Шадурский М. И. Литературная утопия от Мора до Хаксли: Проблемы жанровой поэтики и семиосферы. Обретение острова. – М.: Изд–во ЛКИ, 2000. – 160 с.

17. Bowman F. P. Utopie, imagination, espérance: Northop Frye, Ernst Bloch, Judith Schlanger. Dans: «Littérature». – Paris, 1976, №. 22. – P. 9–15.

18. Harvey David.The Right to the City: The Oxford Amnesty Lectures, Oxford University Press, 2006. – P. 83–103.

19. Kaufmann E. Three Revolutionary Architects: Boullée, Ledoux, and Lequeu. American Philosophical Society, 1952.

20. Roig A. A. La experiencia iberoamericana de lo utopico y las primeras formulaciones de la utopia para si // Revista de Historia de las Ideas, Quito, 1981. – P. 56–67.

Препотенская М.П. Urbanus oasis: экзистенциальные аспекты урбанистической утопии в контексте мегаполиса

Урбанистические утопии рассмотрены с точки зрения их экзистенциальных аспектов в контексте мегаполиса. Определено, что исторически произошла экзистенциальная трансформация утопий: классические утопические идеи глобального переустройства и тотальной регламентации жизни уступили место многожанровым проектам разнообразия в мегаполисе как основы «идеального города» (Urbanus oasis). Человек мегаполиса способен выстраивать свою сущность и сущность города через совокупность экзистенциалов, главными из которых являются воля к творчеству и свободе.

Ключевые слова: *урбанистическая утопия, урбанистическое сознание, мегаполис, Urbanus oasis, экзистенциал .*

Prepotenska, M.P. Urbanus oasis: existential aspects of urbanism utopia in the context of megalopolis

Urbanism utopias are considered from the point of view of their existential aspects in the context of megalopolis. It is certain that historically existential transformation of utopias happened: the classic utopian ideas of global reorganization and total regulation of life gave place to the multigenre projects of variety in a megalopolis as bases of «ideal city» (Urbanus oasis). The man of megalopolis is able to line up the essence and essence of city through totality of phenomena of lifemain from that are will to work and freedom.

Key words: *urbanism utopia, urbanism consciousness, megalopolis, Urbanus oasis, existential phenomenon.*

УДК 130.1:316.012

Іванов Є.В.

Соціальне управління в Київській Русі в кінці X – першій половині XI ст.: спроба філософського осмислення

На основі соціально–філософського аналізу управлінської практики в Київській Русі розкриваються механізми управління в ній. Автор досліджує роль князя в системі соціального управління, доводячи, що він займав провідне місце. Обґрунтовано гіпотезу, згідно до якої, в рамках системи соціального управління Київської Русі відбувалася інтеграція великого суспільства на основі теологічної філософії та християнських цінностей.

***Ключові слова**: Київська Русь, соціальне управління, князь, інтеграція, християнство.*

Вивчення моделей соціального управління провідних країн світу доводить, що вони нерідко будуються на традиціях, що мають давню історію. Саме тому звернення до вітчизняного досвіду соціального управління є закономірним і логічним кроком. Не можна не погодитись із думкою житомирського дослідника О.Вознюка, який стверджує, що «…Аналіз історичних праць та соціокультурної ситуації в України дозволяє дійти висновку, що нині створюється унікальна ситуація, коли кордони між історичним минулим та теперішнім розпорошуються, коли історичне минуле нації стає її сьогоденням та виступає важливою детермінантою соціально–економічних процесів. Відтак, актуалізується новий діалектичний виток історичного розвитку українського соціуму, коли країна повертається до своїх сакральних ідеологічних «глибин», але на новому історичному рівні розвитку» [1,с.77–78]. Інтерес до осмислення історії України в її соціально–філософському розрізі актуалізується сьогодні тим, що наша країна, на жаль, не займає в міжнародній системі світу місця гідного її потенціалу, географічним і демографічним показникам, історичному та культурному надбанню.

Метою статті є дослідження соціального управління в Київські Русі в кінці X – першій половині XI ст.

У філософській літературі обрана тема є маловивченою. Окремі аспекти проблеми знайшли своє відображення у працях українських філософів, а також істориків. Серед перших варто назвати М.В. Поповича, який з соціально–філософської точки зору проаналізував деякі аспекти управління суспільством, дійшовши до висновку, що духовна культура українського суспільства пов'язана з політичною та господарською діяльністю [2]. В.Г. Кремень, Д.В. Табачник, В.М. Ткаченко у ґрунтовній праці «Україна: проблеми самоорганізації» переосмислили досвід самоорганізації українців від часів Київської Русі до 1991 р. [3]. С.Б. Кримський у культурологічній праці «Ранкові роздуми» проаналізував роль освіти та культури в якості мобілізаційного центру українського соціуму [4].

Грандіозний науковий доробок з проблем вітчизняного соціального управління існує в сфері історичних досліджень. Майже кожен серйозний історик зробив свій внесок в дослідження окресленої проблеми, хоча дослідникам іноді бракувало соціально–філософських узагальнень, що можна пояснити прагненням до об'єктивного відображення історичних подій і явищ. М.І. Костомаров, М.П. Драгоманов, М.С. Грушевський, Н.Д. Полонська–Василенко, І.П. Крип'якевич та багато інших істориків минулих століть доклали багато зусиль, щоб створити цілісне історичне полотно минулого України, в якому сюжети, пов'язані з соціальним управлінням, займають не останню роль.

П.П. Толочко, Я.Й. Грицак, Л.О. Зашкільняк та інші сучасні спеціалісти намагаються створити наукові теорії, що мають на меті пояснити хід історичних подій, класифікувати зібраний масив фактичного матеріалу. Для нашої теми найбільш важливими

є невеличкі, але концептуальні праці О.Й. Пріцака «Що таке історія України»[5] та П.П. Толочко «Русь: держава та образ держави»[6]. О.Й. Пріцак розглядав два основні виміри соціального управління в історії нашої країни: управління людськими спільнотами і управління всією країною. В цьому сенсі Україна не є виключенням із загальнофілософських принципів соціального управління.

П.П. Толочко звертається до дослідження сутності державного ладу Київської Русі. На його думку, образ держави – це і є її форма. Він вважає феодальну державу європейського середньовіччя продуктом домінуючого класу і більше того, – самим цим класом. Все суспільство будувалося на ґрунті персональних зв'язків, уявляло собою чисту ієрархію, в основі якої лежали поземельні стосунки. Останні виникали лише внаслідок встановлення васальних зв'язків і мислилися як взаємини вірності і покровительства. Отже, феодальна держава була сукупністю персональних служінь, обіймала собою людей, чиє служіння було спрямоване до вершини ієрархії – монарха. Вона виникала внаслідок організації людей і залежала від її форми і навіть просто від кількості втягнутих до неї осіб. Земля, територія в такій державі лише слідувала за особистою долею людей.

Владу П.П. Толочко розглядає як традицію, як результат цілком певного культурного розвитку. Єдиним матеріальним вмістилищем держави, на його думку, є уми людей. Держава реалізується в об'єктивному світі за рахунок поведінки людей, що характеризується масовими стереотипами, звичаєвими типами поведінки, типом правової поведінки, релігійними принципами, тобто в усьому, що утворює культуру. Щоб зрозуміти зміст влади, нам треба зрозуміти екзистенцію, «самоусвідомлення» держави. Відповідно до концепції П.П. Толочко, сім'я була такою формою самоусвідомлення держави. Рюріковичи одержали повноту влади, тому що були сакральним, князівським родом, для якого влада була іманентною сутністю, а держава – єдиним способом існування. І питання соціального управління, і питання суспільного устрою звернені до однієї проблеми: навколо чого організовувалось життя слов'янського соціуму.

Дореволюційний історик, В.О. Ключевський, роботи якого до цих пір не втратили свого значення, вказував, що в створенні руської держави відіграли головну роль два фактори: спільний інтерес і воєнна сила. Спільний інтерес полягав у тому, що всі торгівельні міста Русі з появою печенігів відчули потребу у воєнній силі, здатній захистити їх інтереси. Головним торгівельним пунктом, з якого виходили всі торгівельні каравани був Київ. Ставши носієм і захисником спільного інтересу князь із дружиною перетворився у політичну владу [7,с.160]. На думку Ключевського, князі не були повновладними самодержцями Київської Русі, а виступали лише воєнно–поліцейськими правителями. Їх визнавали носіями верховної влади, оскільки, вони обороняли державу ззовні і підтримували в ній той порядок, що існував. В цих межах вони могли видавати різноманітні закони і правити, але вони не могли створювати новий державний порядок. Таких повноважень в них не було, хоча вони поступово привносили нові елементи управління, збагачуючи управлінську практику [7,с.208]. Декілька окремих родів, що жили на певній території не мали можливості жити спільним життям внаслідок усобиць без верховної влади, тому необхідно було зовнішнє втручання. Його міг забезпечити князь, що інтегрував соціум, шляхом посередництва відновлював єдність [8,с.213].

Головною метою княжої адміністрації було зібрання податків. З часів Олега та Ольги збір данини в його різних формах (повоз, полюддя) був найважливішим питанням для князя [7,с.165]. Для того, щоб забезпечити регулярне надходження податків, князь створив мережу адміністраторів, які в свою чергу «працювали» з населенням, насаджуючи серед нижчих верств розуміння необхідності служити князю і сплачувати податі. Важливим напрямком діяльності князя була охорона торгівельних шляхів, що вели до заморських ринків, яка з появою печенігів стала досить небезпечною справою [7,с.170]. Для оборони степових кордонів князь створював спеціальні укріплені пункти, які заселялися бойовими людьми, завербованими з різних племен, головним чином, слов'янських та фінських. Так виникла мережа застав, невеличких градів, що стримували напади кочовиків [7,с.171–172], з'явився новий прошарок населення.

Княжа дружина виступала вищим класом суспільства, з яким князь поділяв труди управління і захисту землі. Вона складалася з княжих мужів або бояр. До дружини входила і виборна воєнна влада міст, наприклад, Києва [7,с.175]. Членів дружини називали «мужами». Володимир давав рясні бенкети для дружині, він дуже любив її, «маєтки не щадив, в їжі і питві не відмовляв» [8,с.220–221]. Підтримуючий високий престиж дружини, князь сприяв формування на її основі суспільної еліти.

Другим джерелом поповнення верхніх прошарків суспільства стало духовенство, що прийшло на Русь із Хрещенням. Воно привнесло візантійське розуміння держави і державця, поставленого від Бога не тільки від охорони країни, а й для установлення і підтримання внутрішнього суспільного порядку [7,с.174]. Князь Володимир нерідко «з великим смиренням» радився зі своїми єпископами, особливо, щодо встановлення нових законів [7,с.174]. Більше того, він звернув увагу і на підготовку необхідних для неї церковних кадрів. Повість временних літ говорить про що, князь наказав збирати у найкращих людей дітей і віддавати їх у навчання книжне, хоча «їх матері плакали про них, бо ще не утвердились у вірі і горювали за ними, як за мертвими» [9,с.37]. Князь Володимир підтримував церкви і роздавав бідним людям багато багатств [9,с.39].

Церковна практика вносила в свідомість правителів технічні, моральні вдосконалення, поняття про закон, правителя, елементи судового процесу і т.д. [7,с.269–270]. Церква дуже сильно впливала на особисті, громадські і сімейні відносини, вона глибоко проникала у юридичну і моральну сферу суспільства. Вона розчленовувала суспільство вертикально за критерієм «воцерковленості». До воцерковлених людей потрапляли люди різних класів суспільства і приналежність до них обумовлювалась не походженням, а волею індивіда [7,с.271]. Церква поєднувала людей різних станів в один організм в ім'я життєвого призначення, релігійно–морального служіння та співчуття, вона виступала паралельним суспільством, в якому люди поєднувались на основі рівності, релігійних засадах [7,с.272].

Розповсюдження і укріплення християнства було продовжено князем Ярославом. Нерідко виникали рецидиві язичництва і християнську віру доводилось відстоювати зі зброєю в руках. Літопис говорить про те, що у 1024 р. у місті Суздалі повстали волхви, але князю вдалося їх захопити живцем. Частину з них стратили, частину – вигнали [9,с.46].

Князь Ярослав, як і Володимир, любив церковні устави, священників, особливо чорноризців, а також книги, які читав і вночі, і вдень. Він наказав перекладати грецькі книги на слов'янську мову, щоб руські люди могли навчатися і насолоджуватися божественним вченням, вважаючи, що від книжних слів люди сповнюються мудрості [9,с.48].

Ярослав збудував багато церков, в тому числі і церкву св. Софії, наділяв священників від своїх багатств, велів їм навчати людей, тому що це «доручено їм богом», а також навертати людей ходити до церкви. При ньому кількість пресвітерів і християн значно збільшилась [9,с.48]. Церква підтримувала світську владу, навчаючи людей «управляти очами, утримувати язик, смиряти розум, підкорювати гнів, плекати чисті помисли, робити добрі справи» [9,с.72].

Під впливом церкви виникли літературні пам'ятки, що мали великий вплив на свідомість пересічних громадян. Так, наприклад, композиція «Ізборніка Святослава» нагадує типову для середньовічної традиції компілятивно складену бесіду мудрої людини з сином, можливо з сином духовним. Окремі частини цієї праці отримали велику популярність і неодноразово використовувались у повчаннях і посланнях, увійшли до усної народної мови. Автор цієї повчальної праці неодноразово звертає увагу на необхідність бути лояльним до влади і вищих верств суспільства: «Князя бійся з усією силою своєю, тому що страх перед ним – це не пагуба для душі. Так лише вірніше навчишся Бога від того боятися [10,с.25]… Не заздри життю багатих, у сильних сильніші і випробування [10,с.45]… Нічого доброго не має в тому, щоб не остерігатися суду [10,с.60]».

Отже, тогочасна теологічно орієнтована філософія насаджувала у суспільстві ідею, що існуючого суспільного порядку необхідно суворо дотримуватись від народження

і до самої смерті. Кожна людина мала зайняти своє відповідне її статусу місце у суспільній ієрархії. Дотримання порядку називали «чинністю», а порушення – «безчинством» [11,с.12].

Закон був у руках руських князів одним з найефективніших засобів соціального управління. Особливо в цьому сенсі виділяється добре відомий збірник законодавчих норм – «Руська правда». На думку, В.О. Ключевського він в першу чергу захищав майновий капітал. Через капітал розкриваються в «Руській правді» важливі юридичні відношення, які існували. Сам капітал слугував і знаряддям покарання за ті чи інші злочини і громадські правопорушення, на ньому заснована була ціла система визискувань. Особа розглядалась в не стільки як член суспільства, а як володар або як виробник капіталу. Той, хто не мав, або не відтворював капітулу, втрачав права вільного чи повноправного члена суспільства [7,с.253]. Закон суворо карав за діяння, направлені проти власності, хоча й захищав особисту безпеку людей. Наприклад, ст.12 захищала право користування кіннім транспортом: «Якщо хтось поїде на чужому коні не спитавши дозволу, нехай заплатить три гривни» [12,с.95]. Незаконне користування чужими речами каралося на Русі, так само суворо, як і розбій [12,с.97], що підтверджує думку В.О. Ключевського, що суспільне життя на Русі оберталося головним чином навколо різноманітних капіталів.

Специфіка великого суспільства Київської Русі кінці X – першої половини XI ст. полягала в тому, що воно вже не могло спиратись лише на окрему групу людей, в якій всі особисто знають один одного, знаходяться в емоційному контакті. У великому суспільстві відносини між ними набували абстрактного характеру, тобто емоційні особистісні відносини замінювались абстрактними [13,с.95–96]. Вони виражались в законах, настановах церкви, неписаних правилах і т.д.

Підсумовуючи все вищевикладене, можна стверджувати, що держава в Київські Русі виступала медіатором, певним механізмом, націленим на інтеграцію суспільства [13,с.99]. Велике суспільство могло існувати лише тоді, коли певні соціальні відносини, особливо, відносини цілісності відтворювались членами суспільства [13,с.99]. Збільшення масштабів держави після Хрещення Русі вимагало якісних змін в ній. Саме держава була повинна вирішити це завдання, цей процес керувався правлячою елітою, функцією якої було управління, що забезпечувало соціальну інтеграцію [13,с.100]. Був обраний шлях послідовного впровадження християнський цінностей, відтворення в суспільстві слухняних і покірних індивідів. Це, в свою чергу, дозволило вирішити інші важливі завдання: збір податків, укріплення князівської адміністрації, захист кордонів країни і т.д.

В термінах Загальної теорії систем можна описати давньослов'янське суспільство як деяку єдність, що складалась з множини об'єктів – окремих індивідів. Для того, щоб з них виник соціум необхідно було, щоб вони реалізували свої відносини єдності шляхом взаємодії. В результаті виникла множина відносин єдності (мова, культура, релігія, спільна психологія, мистецтво і т.д.). Соціальне управління виконувало в описаній системі роль механізму, який на основі певних законів композиції організовувало, «розставляло» індивідів, примушувало їх виконувати певні правила, що сприяли зміцненню та збереженню системи.

Таким чином, ґрунтуючись на науковому доробку українських істориків та вітчизняних і зарубіжних філософів, можна зробити наступні висновки:

1) соціальне управління в давньому слов'янському суспільстві і в Київській Русі вирішувало різноманітні завдання: збір податків, захист кордонів, рекрутування і укріплення еліти, відтворення у суспільстві індивідів з певними соціально–психологічними характеристиками тощо;

2) феодальне суспільство управлялося на основі ієрархічних зв'язків, взаємин вірності і покровительства;

3) влада еліти підкріплювалася сприйняттям певної культури (в її соціологічному розумінні);

4) князь займав в системі соціального управління провідну роль, видавав закони, у важливих випадках здійснював судочинство, зміцнював еліту, створював цілі верстви суспільства;

5) церква підтримувала соціальну політику князя, використовуючи свій величезний вплив на свідомість широких мас населення;

6) законодавство було важливим інструментом соціального управління, направленим на збереження і захист суспільних відносин, що організовувались навколо капіталу і матеріальних цінностей.

В подальших дослідженнях доцільно звернути увагу на роль в соціальному управлінні общини і міст, як осередків суспільного життя. Мало дослідженою видається також роль сім'ї і традицій в системі соціального управління періоду розквіту Київської Русі.

Список використаних джерел

1. Вознюк О. Історико–соціетальні засади духовності українського народу та його сучасна цивілізаційна роль // О.Вознюк // Волинські історичні записки. Т.6. 2011. – С.77–92.
2. Нарис історії культури України / М.В. Попович. – 2–е вид., випр. – К.: АртЕк, 2001. – 728 с.
3. Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. Україна: проблеми самоорганізації. Т.1. Критика історичного досвіду / В.Г. Кремень, Д.В. Табачник, В.М. Ткаченко. – К.: Промінь, 2003. – 384 с.
4. Кримський С.Б. Ранкові роздуми / С.Б. Кримський. – К.: Майстерня Білецьких, 2009. – 120 с.
5. Пріцак О. Що таке історія України? / О.Пріцак [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журн.: http://www.haidamaka.org.ua/0208.html.
6. Толочко П.П. Русь: держава та образ держави / П.П. Толочко [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журн.: http://www.ukrhistory.narod.ru/tolochko–6.htm.
7. Ключевский В.О. Курс российской истории. Часть I. – М.: Мысль, 1987. – 430 с.
8. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Сочинения. – Санкт–Петербург: Общественная польза, 1896. – 779 с.
9. Повесть временных лет. – М.: Imverden Ferlag, 2003. – 93 с.
10. Изборник Святослава 1076 г. Т.8. – М. Православное святоотеческое общество, 2011.
11. Кусков В.В. История древнерусской литературы / В.В. Кусков. – М.: Высшая школа, 2003. – 336 с.
12. Русская Правда. – М.: Институт академии наук СССР, 1947. – 865 с.
13. Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России) / А.С. Ахиезер. Т.I: От прошлого к будущему. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1998. – 804 с.

Иванов Е.В. Социальное управление в Киевской Руси в коне X – первой половине XI в.: попытка философского осмысления

На основе социально–философского анализа управленческой практики в Киевской Руси раскрываются механизмы управления в ней. Автор исследует роль князя в системе социального управления, доказывая, что он занимал ведущее место. Обосновано гипотезу, согласно которой, в рамках системы социального управления Киевской Руси происходила интеграция большого общества на основе теологической философии и христианских ценностей.

Ключевые слова: *Киевская Русь, социальное управление, князь, интеграция, христианство.*

Ivanov, E.V. Social management in Kievan Rus at the end of X – the first half of the XI centuries: socio–philosophical analysis of the problem

Administrative mechanisms are being disclosed based on socio–philosophical analysis of practice of social control in Kievan Rus. The author explores the role of king in social control, arguing that he holds a leading position. There is a formulated hypothesis, according to which there was an integration of big society based on theological philosophy and Christian values, in frames of social control system of Kievan Rus.

Key words: *Kievan Rus, social control, king, integration, Christianity.*

УДК 141.7:334.3:32:122

Краснокутський О.В.

Політика як соціально–філософська категорія

Розкривається зміст поняття політики як соціально–філософської категорії; висвітлюється сутність політики, розглядаються основні визначальні характеристики політичного феномена.

Ключові слова: *політика, політична діяльність, держава, державний устрій, ідеологія державотворення.*

Життя у будь–яких формах соціуму не може відбутися, як відомо, без руху соціальної матерії – діяльності. Остання на певних етапах еволюції людського суспільства постає у специфічній своїй якості, політичної діяльності, утворюючи тим самим унікальний соціокультурний феномен політичного – політику, а разом з тим і політичне буття як особливий різновид соціальної буттєвості. А, отже, осмислюючи у діалектичній зв'язці політичне буття й політичну свідомість, нам не обійтись без розгляду такого явища соціальної дійсності, як політика. Саме в ній, політиці, в її правильному концептуальному баченні, трактуванні знаходиться, на наш погляд, ключ до адекватного розуміння і політичного буття, і політичної свідомості, і, звісно ж, процесу формування ідеології державотворення.

Іншими словами, концептуалізація політики як соціально–філософської категорії виступає необхідною складовою дослідження проблеми формування державотворчої ідеології.

Ще з найперших спроб осягнення сутті політичного, що відбулися у далекі часи Платона, Аристотеля та інших видатних філософів Стародавнього світу, і до сьогодення не вщухають гарячі дискусії, філософські, наукові дебати стосовно природи, призначення політики. Історія людської думки фіксувала безліч, іноді досить протилежних за своїм змістом, концептуальних моделей, що допомагали так чи інакше пролити світло на політичний світ, наближуючи людину (хоча б мисленево!) до таїнства політичного.

У межах таких мисленнєвих моделей політика найчастіше тлумачилась, по–перше, як всезагальне, тотальне, іманентне державі спілкування, що веде до загального блага (Аристотель та ін.), по–друге, як прояв волі Бога (А.Августин, Т.Аквінський та ін.), по–третє, як відносини зі ствердження свободи людини за посередництва розуму, моралі, права (Т.Гоббс, Дж.Локк, Ш.Монтеск'є та ін.), по–четверте, як участь у владі, насамперед, державно–владній діяльності, інтенція до такої участі (М.Вебер, Н.Макіавеллі, К.Маркс та ін.), по–п'яте, як участь у справах держави, спрямуванні державного організму (В.Ленін та ін.), по–шосте, як засіб збереження стабільності суспільної системи (Г.Алмонд, Д.Істон, Т.Парсонс та ін.) тощо. До речі, незважаючи на наявні концептуальні розбіжності у поглядах на політичне явище, усі мислителі одноголосні у думці, що уявити життя людини й суспільства без політики практично не можливо.

Наслідуючи в цілому своїх попередників, представники новітньої суспільствознавчої думки теж створюють доволі різноманітні теоретичні конструкції політичного феномена. Окремі дослідники (В.Андрущенко, В.Воловик, Е.Поздняков та ін.) намагаються охопити позначене соціальне явище філософським поглядом. Підтримуючи їх, відзначимо необхідність розгляду політики як повноцінної соціально–філософської категорії, висвітлення сутності цього соціокультурного феномена, виявлення його основних визначальних характеристик. Даний крок, як уявляється, здатен оптимізувати проведення багатьох сучасних соціально–філософських розвідок, у тому числі й дослідження проблеми формування ідеології державотворення.

Мета статті – проаналізувати політику як соціально–філософську категорію.

Приступаючи до її виконання, узагальнюючи досвід понятійно–категоріального визначення політики, що містить зазвичай наявна довідкова література, можна виділити принаймні декілька, найбільш розповсюджених підходів до інтерпретації даного явища.

У рамках першого підходу політика визначається як наука про завдання та цілі держави, а також про наявні або ж необхідні засоби для виконання даних цілей [1,с.352]. У даному випадку концептуалізація політичного явища штучно зводиться лише до меж царини наукової свідомості, науки, а тому навряд чи можна погодитись з таким підходом. Безумовно, політика існує і у якості специфічної духовної діяльності, наукової творчості зі своїм об'єктом і предметом дослідження, але при цьому вона, звісно ж, повинна розглядатись насамперед як особливий різновид активної матеріальної соціально–перетворюючої діяльності, що отримує своє осмислення у відповідній науці. А отже інтерпретувати політику лише як науку цілком не правомірно.

Другий підхід, на відміну від першого, пов'язує феномен політики насамперед із процесом досягнення, утримання й реалізації влади [2,с.797;3,с.497–498;4,с.668]. Думається, що даній мисленнєвій моделі теж властиві певні недоліки, оскільки вона грішить тим, що відносить до політичного практично увесь спектр прояву владного феномена в усіх сферах соціального буття.

Проте, як було нами раніше обґрунтовано, феномен влади, функціонуючи у соціальному просторі й часі, утворює основні й неосновні свої види [5,с.358–360]. Так, залежно від ускладнення способу організації соціально–політичної життєдіяльності суспільства можна виділити владу соціальну, політичну, державну, міждержавну; залежно ж від впливу на особистість людини, її внутрішній світ, духовність людей та їх груп правомірно виокремлювати такі різновиди владного явища, як влада сімейна, духовна (релігійна). І було б суттєвою концептуальною помилкою вважати, що досягнення, утримання й реалізація будь–якої влади є політикою. Інакше, можна дійти до хибної думки, що політика властива первісному суспільству, де панувала цілком і повністю лише соціальна влада, яка поширювала навкруги свої прояви, здійснюючись на основі звичаїв, традицій, моралі, забезпечуючи цілісність, стабільність людської спільноти, що знаходилась на світанку свого еволюційного розвитку. Але ж загальновідомо, що політика є соціальним феноменом, що виникає на певних етапах еволюції людства, це – своєрідне мінливе «…соціально–історичне явище, що виокремлюється разом із сімейною, майновою, територіальною, етнічною, господарською, професійною, класовою, віковою, духовною, світоглядною диференціацією суспільства, тісно пов'язане з державою та правом» [6,с.47], у зв'язку з чим, безумовно, «... жоден із скільки–небудь серйозних дослідників не наважиться вести мову про яку–небудь політику у первісній общині» [7,с.5].

Крім того, із даного підходу випливає, що суб'єкт, що здійснює, наприклад, сімейну владу у колі своєї сім'ї, і релігійний діяч – суб'єкт духовної влади, який чинить владний вплив на відповідних парафіян, теж змушений безпосередньо займатися політикою в силу свого статусу, хоча це, насправді, далеко від дійсності. Як справедливо зауважують деякі дослідники, «та ж пресловута «політика дружини відносно до чоловіка», незважаючи на слово «політика», є тим не менш простий соціальний факт, але аж ніяк не політичний» [8,с.56]. Очевидно, що стосовно діяльності суб'єктів сімейної, релігійної влади можна застосувати термін «політика» лише умовно, у переносному сенсі.

Третій підхід до тлумачення явища, що нас цікавить, більш відповідає реаліям об'єктивної дійсності, ніж попередні два: він акцентує увагу на тому, що політику перш за все слід асоціювати із завоюванням, утриманням і використанням не будь–якого владного феномена, а саме державної влади [9,с.370;10,с.490;11,с.281;12,с.265]. Справді, політика тісно пов'язана з державною владою, її досягненням, накопиченням та здійсненням, про що свідчать безпосередньо і історична дійсність, і теоретичні напрацювання багатьох мислителів, від сивої давнини до сьогодення, і з цим підходом у цілому можна погодитись, зауваживши один принциповий момент, а саме: державна влада виступає, поряд із державним механізмом і правом, лише однією із складових держави як політичної форми організації суспільного буття, а тому обмежувати політику процедурними моментами активізації державно–владного відношення без уваги до інших компонентів державного організму уявляється не зовсім правомірним із точки зору розуміння цілісності політичного. У цьому сенсі державна влада, як здатність її суб'єкта підпорядкувати об'єкт для забезпечення досягнення певних цілей на основі соціальної відповідальності, не є універсальною константою політики.

Тут доречно зауважити, що в рамках останнього підходу іноді виокремлюється ще один напрям інтерпретації політичного явища, що пов'язує політику із специфічною діяльністю, змістом якої є участь у справах держави, [12,с.265;13,с.92]. Народження такого напрямку осмислення політики, напевно, стало можливим завдяки мисленнєвим моделям двох визначних постатей в історії філософської думки – Аристотеля, в уявлені якого політика постає насамперед як всезагальне спілкування, що нерозривно пов'язане з державним організмом і орієнтоване на загальне благо, до «найвищого із усіх благ» [14,с.416], і В.Леніна, який наголошував, що політика передусім – це участь у державних справах: «…політика є участь у справах держави, напрям держави, визначення форм, завдань, змісту діяльності держави…» [15,с.326]. Спільність думок мислителів очевидна: під політикою розуміється участь у життєдіяльності держави. Думається, що такий напрям тлумачення політики найбільш вірний. Про це свідчить, зокрема, і семантика грецького терміну «πολιτικα» – державні або суспільні справи (від грец. «πολις» – держава) [10,с.490], від якого і веде своє буття, як відомо, поняття «політика».

Дійсно, адже з ускладненням життя людського співтовариства, появою приватної власності, соціальної нерівності та класової диференціації поступово формуються, виокремлюються із соціального середовища особливі групи людей, навколо яких із необхідністю концентрується новий публічний вид владного феномена – політична влада, що дозволяє цим групам, не порушуючи суспільних норм, розширювати сферу свого впливу, реалізовувати свої інтереси, потреби в масштабах усієї соціальної спільності, забезпечуючи водночас її цілісність і стабільність. Якщо виникнення таких соціальних груп зумовлюється об'єктивними моментами розвитку суспільства, то зосередження в їх руках публічної політичної влади, здійснення відповідної владно–політичної діяльності обумовлюється загальними потребами суспільства як соціальної системи, що полягають, насамперед, у необхідності збереження й вдосконалення останньої.

Тут видається можливим погодитись із думкою деяких дослідників, зокрема Е.Позднякова, які вважають, що «політика, отже, виступає по відношенню до індивідів як зовнішня необхідність» [8,с.56]. Справді, адже вказані об'єднання людей, здійснюючи свою поточну життєдіяльність, маючи при цьому певний багаж організаційних ресурсів, необхідних для суспільних еволюційних перетворень, змушені були відповідати на об'єктивний виклик суспільства як соціальної системи, пов'язаний із необхідністю існування певних соціальних інститутів, що забезпечують процес управління в суспільній системі, здійснення функцій по її збереженню та оптимізації, а отже безпосередньо приймати участь у спільних справах зі створення даних інституційних утворень. Головним серед останніх у соціально–неоднорідному суспільстві постала у першу чергу держава. Залучення соціальних груп, окремих людей, із яких ці групи складалися, до формування державного організму, до державних справ, реального процесу життєдіяльності держави і виступило як прояв існування й розвитку нового явища соціальної дійсності – політики, зафіксувавши й народження особливого формату діяльнісного феномена, тобто політичну діяльність. Так відбувалося становлення «…феномена політики як певного, особливого виду діяльності, яким займалися представники насамперед економічно домінуючого класу, здійснюючи, виходячи із класових інтересів і існуючих у той чи інший період розвитку суспільства можливостей, державне будівництво» [7,с.6]. Шляхом такої особливої, політичної діяльності формувалися первісні контури системи загальнообов'язкових правил поведінки (право), державної влади, системи її органів (апарат держави), інших необхідних структур, установ та організацій (механізм держави), а разом з тим і підвалини для утворення, повноцінного розвитку держави як політичної форми організації суспільного буття, що здатна забезпечувати збереження суспільства та його вдосконалення.

Як можна побачити, між політикою, політичною діяльністю, і державою існує тісний зв'язок, на наявність якого звертає увагу переважна більшість дослідників. Проте погляди останніх не одностайні у питанні природи такого зв'язку. Якщо деякі автори лише у загальних рисах фіксують факт залежності феноменів політики й держави один від одного (Е.Поздняков) [8,с.55], то інші прямо заявляють про те, що вказаний зв'язок слід розглядати у якості закономірності розвитку будь–якого суспільства (В.Воловик) [7,с.6]. Оскільки політична діяльність як участь у життєдіяльності державного організму обумовлюється у першу чергу загальною потребою суспільства як соціальної

системи, наявність якої (потреби) фіксується на всіх етапах існування останньої, то слід визнати, що зв'язок політики й держави має в цілому суттєвий, усталений, повторювальний, внутрішній, об'єктивний і необхідний характер, а отже його дійсно можна охарактеризувати як закономірність соціуму, яка формує його закономірний розвиток. Думається, що вказана закономірність, що наближує нас до розуміння сутності політичного явища, повинна знаходити своє відображення і у понятті політики.

У руслі описаного напряму інтерпретації політичного явища політика визначається, зокрема, у якості «…особливого виду діяльності, змістом якої є певне відношення суб'єкта до існуючої системи державної влади, її спрямованості у тій або іншій сфері життєдіяльності суспільства, що проявляється у різних формах, сприяючи збереженню або зміні державного устрою» [7,с.7]. При цьому наголошується, що сутність політики, політичної діяльності складає певне відношення суб'єкта до існуючої системи державного устрою [7,с.57;16,с.195].

Як відомо, поняття «державний устрій» традиційно вживається у двох значеннях: широкому та вузькому. У першому із них державний устрій визначається як поняття, що охоплює широке коло питань, які стосуються державного ладу в цілому, облаштування всієї держави [17,с.160]. Даний підхід до тлумачення державного устрою видається цілком прийнятним, він відповідає логіці нашого дослідження і здатен забезпечити продуктивний аналіз категорії політики. Тому у широкому сенсі «державний устрій» будемо розуміти насамперед як усталений порядок, систему організації держави. Така трактовка відповідає, зокрема, і семантичному полю терміна «устрій» [18,с.1306].

Якщо брати за основу дане розуміння державного устрою, то з вищевказаним визначенням поняття політики, що акцентує увагу на участі у державних справах, певному відношенні суб'єкта до життя держави, яке сприяє збереженню або зміні державного устрою, можна в цілому погодитись. Введення терміну «державний устрій» у загальний концепт політики має досить важливе методологічне значення, оскільки дозволяє фіксувати суть політичної діяльності, яка виявляється, між іншим, у причетності людей до державних справ, що спрямовує, зберігає або змінює державний устрій, тобто усталений порядок життєдіяльності державного організму, систему організації держави. Адже, безумовно, один із ключових, найістотніших аспектів політики – це «…устрій державної влади» [19,с.228].

Крім того, слід зауважити, що у межах усіх вищезазначених підходів до понятійного трактування політичного явища, чітко виокремлюються дві основні лінії, перша з яких концептуалізує політику насамперед як сферу певної діяльності (політичного характеру) [2,с.797;3,с.497–498;11,с.281;20,с.422], а друга – як саму цю діяльність [4,с.668;9,с.370;10,с.490;12,с.265;13,с.92]. Виходячи із контексту обґрунтованих раніше думок, із упевненістю можемо стверджувати, що політика у соціальному середовищі постає як специфічний різновид діяльності людини – політична діяльність, яка, у свою чергу, може відбуватися у досить різноманітних формах, що фіксують її зовнішні межі, сферичну політичну поверхню, а тому концептуалізація політики як певної діяльності політичного спрямування більш прийнятна, ніж та, що робить акцент саме на сфері (формі) діяльнісного політичного явища, оскільки мінливих, зовнішніх сфер, форм остатнього може бути безкінечна безліч. У зв'язку з цим наголосимо, що поняття політики повинно мати перш за все свою основну константу, що вказує на певну особливу діяльність, а саме: участь людей у справах держави.

Отже, на підставі вищевикладеного політику можна визначити як соціально–філософську категорію для позначення особливого різновиду діяльності, змістом якої виявляється участь суб'єкта у державних справах, відношення до них, що спрямовує, зберігає або змінює державний устрій, визначаючи напрямок розвитку держави. Дане поняття, жодним чином не претендуючи на досконалість і завершеність, тим не менш містить ряд істотних позитивних моментів. Так, воно визначається у руслі найбільш традиційних підходів до концептуалізації політичного явища, що, безперечно, дає змогу залучати увесь позитивний досвід аналізу даного феномена, напрацьований у рамках певних традицій. Крім того, презентоване поняття політики може сприяти, як уявляється, подальшій концептуалізації політичної свідомості у якості утворюючої складової процесу формування ідеології державотворення. До того ж вказане поняття певним чином співвідноситься із семантичною сферою терміна «політика»,

що притаманна сьогоденню, зокрема, із значенням останньої як загального напрямку діяльності держави [18,с.849].

Зазначене поняття, віддзеркалюючи у загальних рисах істотні моменти політичного феномена, дає можливість підкреслити ряд визначальних характеристик політики. По–перше, як особливий різновид діяльнісного явища, що орієнтований на визначення устрою держави як політичної форми організації суспільного буття, політика є специфічною соціальною практикою – політичною діяльністю, а отже має в цілому соціоактивний, усвідомлений, цілепокладаючий, доцільний, почуттєво–предметний, матеріальний і перетворюючий характер. По–друге, політика має тісний зв'язок із державою, що фіксується, зокрема, у відношенні суб'єкта до державних справ. По–третє, оскільки держава постає як всеохоплююча політична форма організації суспільного буття, то цілком правомірно вести мову про різноманіття суб'єктів політики, політичної діяльності – від окремих людей, соціальних груп, що включають цих людей, до усього суспільства, держави, які так чи інакше приймають участь у державних справах, процесі суспільно–політичної життєдіяльності. По–четверте, політика шляхом участі суб'єкта політичної діяльності у державних справах, відношення до них, спроможна спрямовувати, зберігати або змінювати державний устрій, тобто усталений порядок, систему організації держави. По–п'яте, спрямовуючи державний устрій, зберігаючи або змінюючи його, політика тим самим визначає генеральний напрям розвитку держави, обумовлює процес її формування й творення.

Підбиваючи підсумки роботи, відзначимо, що політика як соціально–філософська категорія – це особливий різновид діяльності, змістом якої виявляється участь суб'єкта у державних справах, відношення до них, що спрямовує, зберігає або змінює державний устрій, визначаючи напрямок розвитку держави. У цьому, на наш погляд, і полягає сутність політики. Думається, що подана понятійно–категоріальна інтерпретація цього феномена забезпечить продуктивне подальше дослідження проблеми формування ідеології державотворення.

Список використаних джерел

1. Политика // Философский энциклопедический словарь / [ред.–составители Е.Ф. Губский, Г.В. Кораблёва, В.А. Лутченко]. – М.: ИНФРА–М, 2007. – С.352.
2. Тарасов В.С. Политика / В.С. Тарасов // Всемирная энциклопедия: философия / [главн. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов]. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. – С.797–798.
3. Порохнявий Ю.Б. Політика / Ю.Б. Порохнявий, В.Ф. Смолянюк // Політологічний енциклопедичний словник / [упорядник В.П. Горбатенко; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка]. – 2–ге вид., доп. і перероб. – К.: Ґенеза, 2004. – С.497–499.
4. Политика // Философский словарь / [авт.–сост. И.В. Андрущенко, О.А. Вусатюк, С.В. Линецкий, А.В. Шуба]. – К.: А.С.К., 2006. – С.668–670.
5. Краснокутський О.В. Основні види владних відносин та їх класифікація / О.В. Краснокутський // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К.: ВІР УАН, 2011. – Випуск 49 (№7). – С.357–362.
6. Андрущенко В.П. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія: підручник [для вищ. навч. закл.] / В.П. Андрущенко, Л.В. Губерський, М.І. Михальченко. – 3–є вид., випр. та доп. – К.: Ґенеза, 2006. – 656 с.
7. Воловик В.И. Философия политического сознания: монография / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье: Просвіта, 2006. – 204 с.
8. Поздняков Э.А. Философия политики: монография [Електронний ресурс] / Эльгиз Абдулович Поздняков. – 3–е изд., испр. и доп. – М., 2011. – 396 с. – Режим доступу: http://www.elgizpozdnyakov.ru/upload/iblock/0a4/0a4e79bf7025df52662446c4f594873b.pdf
9. Политика // Философский словарь / [ред. И.Т. Фролов]. – 5–е изд. – М.: Политиздат, 1987. – С.370.
10. Бовин А.Е. Политика / А.Е. Бовин // Философский энциклопедический словарь / [редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб–Оглы, Л.Ф. Ильичёв и др.]. – 2–е изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989. – С.490–491.
11. Надольний М.І. Політика / М.І. Надольний // Соціальна філософія: короткий енциклопедичний словник / [заг. ред. і уклад. В.П. Андрущенко, М.І. Горлач]. – Київ – Харків: Рубікон, 1997. – С.281–282.

12. Халипов В.Ф. Политика / В.Ф. Халипов // Власть: кратологический словарь / В.Ф. Халипов. – М.: Республика, 1997. – С.265.
13. Политика // Краткий философский словарь / [ред.–составители В.И. Воловик, Г.В. Воловик]. – Запорожье: Просвіта, 2004. – С.92–93.
14. Аристотель. Политика / Аристотель // Антология мировой философии: Античность: [антология]. – Мн.: Харвест; М.: Издательство АСТ, 2001. – С.416–468.
15. Ленін В.І. Матеріали до ненаписаної статті «До питання про роль держави» / Володимир Ілліч Ленін // Повне зібрання творів / В.І. Ленін; [пер. із 5–го рос. видання]. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1973. – Т.33: Держава і революція. – С.316–326.
16. Соціальна філософія: монографія / [Воловик В.І., Лепський М.А., Бутченко Т.І., Краснокутський О.В.]. – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – 376 с.
17. Дубенко С.Д. Державний устрій / С.Д. Дубенко, В.М. Купрійчук // Енциклопедія державного управління: у 8 т. / [наук.–ред. колегія: Ю.В. Ковбасюк (голова) та ін.]; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К.: НАДУ, 2011. – Т.1: Теорія державного управління. – 2011. – С.160–161.
18. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: Перун, 2003. – 1440 с.
19. Ленін В.І. Про ліберальне і марксистське поняття класової боротьби. Замітка / Володимир Ілліч Ленін // Повне зібрання творів / В.І. Ленін; [пер. із 5–го рос. видання]. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1972. – Т.23. – С.225–230.
20. Политика // Словарь философских терминов / [науч. ред. профессора В.Г. Кузнецова]. – М.: ИНФРА–М, 2005. – С.422.

Краснокутский А.В. Политика как социально–философская категория
Раскрывается содержание понятия политики как социально–философской категории; освещается сущность политики, рассматриваются основные определяющие характеристики политического феномена.
Ключевые слова: *политика, политическая деятельность, государство, государственное устройство, идеология государственного строительства.*

Krasnokutskij, A.V. Politics as a socio–philosophical category
The content of the concept of politics as a socio–philosophical category; highlights the essence of politics, examines the main defining characteristics of a political phenomenon.
Key words: *politics, political activity, state, government, ideology of state–building.*

УДК 141.7:316.77

Висоцька О.Є.

Сутність і сенс сучасної ідеології глобалізму: між «світовою демократією» та «новим імперіалізмом»

Розкрито сутність та сенс ідеології глобалізму з точки зору перспектив розвитку сучасної цивілізації. Виявлено, що визначальною тенденцією побудови глобального світового порядку в межах впливу ідеології глобалізму є підміна цінностей демократії різноманітними формами управління та контролю за допомогою засобів масової комунікації.

Ключові слова: *глобалізація глобалізм, ідеологія, світовий порядок, комунікація, масмедіа.*

Розкриття сенсу ідеології глобалізму як економікоцентричної моностратегії глобалізації світового політичного простору є особливо важливим в умовах інформаційної глобалізації, підсилення медіакратичних тенденцій, які характерні не тільки для країн Заходу, але й України, політичне та соціальне життя якої формується у багатьох випадках за допомогою ЗМІ. Посилення ролі анонімних та тоталітарних за змістом форм управління й контролю співтовариствами актуалізує пошуки адекватних форм протидії вказаним процесам.

Метою статті є розкриття сутності та тенденцій прояву сучасної ідеології глобалізму у перспективі розвитку сучасної цивілізації.

Ідеологія глобалізму передбачає процеси підпорядкування економічного аспекту існування сучасних суспільств всім іншим, коли, як зазначає, зокрема, У.Бек, «світовий ринок витісняє або підміняє політичну діяльність», у результаті чого багатомірність глобалізації зводиться лише «до одного, господарського виміру» [2,с.22]. Це так званий «економічний імперіалізм», який, надаючи собі роль «світової демократії», поширює власний вплив за безпосередньою участю масмедіа–комунікації задля впровадження споживчої ідеології.

Ідеологія глобалізму безпосередньо пов'язана з нарощенням у XX столітті глобалізації як складного суперечливого процесу. Глобалізація, по–перше, виявляє себе як ускладнення зв'язків, взаємозалежностей та ідентичностей у вже існуючому національно–державному просторі комунікації. По–друге, можна констатувати мультимедійний характер глобалізації під впливом інтерактивних засобів комунікації, які скасовують просторово–часові залежності і зосереджують соціальну динаміку у віртуальному режимі комунікації, завдяки чому відбувається суттєва трансформація вже існуючих взаємозв'язків та взаємозалежностей. Нарешті, по–третє, процес глобалізації означає подальшу інтернаціоналізацію, транснаціоналізацію світових економік. Створення глобальної економіки призводить до посилення впливу окремих країн на всі світові процеси, наслідком чого є ще більшої соціальна та економічна нерівність у загальнопланетарному масштабі.

Особливість сучасного етапу глобалізації полягає у «розширенні щільності та стабільності взаємодіючих регіонально–глобальних мереж зв'язку та їхньої масмедійної самоідентифікації, а також соціальних просторів та їхніх телевізійних потоків на культурному, господарському, військовому та економічному рівнях» [2,с.27]. Інформаційна глобалізація передбачає не тільки суттєву відкритість інформаційних потоків та високу ступінь їхнього впливу на представників різних держав, але й певну підпорядкованість форм соціального інформаційному аспекту буття сучасної людини. Інформаційна відкритість є наріжним каменем демократизації, правової емансипації, соціальної захищеності, політичного та економічного контролю держави громадянами.

Розвиток комунікаційних мереж є причиною і наслідком становлення сучасного світового порядку, оскільки «комунікація не тільки виражає, а й організовує хід

глобалізації» [5,с.44], виступаючи одночасно виробником і продуктом виробництва. Комунікація як цілковито іманентний процес структурує та примножує мережні взаємозв'язки, породжує нові смисли. Однак інформаційна комунікація не призводить до формування описаного М.Маклюєном «глобального села». «Глобальне співтовариство», яке утворюється у результаті глобалізації, є цілковито віртуальним феноменом, продуктом масмедійної форми публічності.

Глобалізація як процес інтенсифікації взаємозалежностей, що перетинають національні кордони, проявляється на рівні рефлексивного самовіднесення людей до «світової спільноти». При цьому саме масмедіа формують подібну точку зору, обмежуючи сферу публічності лише масмедійними її формами, коли об'єднання суб'єктів відбувається завдяки ЗМІ, в результаті чого вони починають ототожнювати себе зі «світовою спільнотою».

З іншого боку, «глобальність» можна розглядати як термін, що позначає об'єктивну наявність «світового суспільства» чи «світової спільноти», тобто це уявлення про взаємопов'язаність та єдність процесів, що відбуваються у різних країнах, «спільність соціальних відносин, які не можуть інтегруватися у національно–державну політику або визначатися нею» [2,с.24]. «Світова спільнота» – це рефлексивне усвідомлення подібної єдності, тобто самосприйняття людей як складного переплетіння взаємозалежностей, взаємовідповідальності та, одночасно, розходжень і відмінності (культурної, статевої, расової, національної, вікової тощо). Тобто «Світова спільнота – не меганаціональне співтовариство, що вбирає у себе і ліквідує всі національні суспільства, а відмічений різноманітністю і не піддається інтеграції світовий горизонт, який відкривається тоді, коли він створюється і зберігається у комунікації та дії» [2,с.27–28]. Комунікація, таким чином, формує як суб'єктивні, так і об'єктивні аспекти сучасного процесу глобалізації. Глобалізація постає динамічним утворенням комунікаційних потоків та зв'язків інформації, смислів, суб'єктів та об'єктів комунікації, каналів комунікації, комунікативного середовища як єдності віртуальності та об'єктивної реальності.

В ідеї «світової спільноти» можна побачити подальше відтворення концепції «світової історії», яка набуває рис нелінійного полівимірного процесу. Світове співтовариство, таким чином, можна розуміти як «різноманіття без єдності» [2,с.25], тоді як ідеологія глобалізму передбачає «єдність без різноманіття», тобто створення уніфікованих цінностей та форм поведінки, підпорядкування життя різних спільнот економікоцентричним критеріям.

Глобальність як певна рефлексивна самоідентифікація політичних суб'єктів викликана об'єктивними історичними процесами, до яких, зокрема, можна віднести інформаційну та комунікаційно–технологічну революцію, що сприяла розширенню контактів у сфері міжнародної торгівлі, інтеграції фінансових ринків, інтенсифікації процесів правової емансипації, глобалізації візуальних засобів комунікації (кіно, телебачення, Інтернету). Також важливим мотивом для виникнення «глобального мислення» стали такі проблеми як глобальне руйнування навколишнього середовища, проблеми бідності, соціальної нестабільності, транскультурних конфліктів (які й отримали назву глобальних проблем). У цьому сенсі екологічне глобальне мислення можна розглядати як розуміння залежності всіх без винятку спільнот від екологічних чинників у зв'язку зі світовим масштабом забруднення навколишнього середовища, що потребує міжнародного втручання та контролю. Своєю чергою, глобалізація культури стала наслідком проникнення одних культур в інші завдяки масмедійному втручанню, розповсюдженню надшвидких способів пересування, інтенсифікації комунікації. Актуальною є «глобалізація робітничої кооперації та виробництва» [2,с.38], що пов'язана з розширенням комунікаційних мереж та поглибленням взаємодії акторів комунікації. Нарешті, економічна глобалізація викликана підвищенням ролі транснаціонального капіталу, а також загальною віртуалізацією економік держав, підпорядкуванням останніх наднаціональним інтересам.

У цілому, процеси глобалізації означають руйнування національно–територіальних залежностей завдяки привнесенню на сцену силових та конкурентних відносин крім національно–державних єдностей транснаціональних акторів та ідентичностей. Глобалізація породжує проблему співвіднесення локальних та глобальних аспектів буття людських спільнот, яка вирішується в залежності від певної ідеологічної

доктрини. Поняття «глобальне» з точки зору як багатьох екоцентриських антиглобаліських ідеологій, так і економічного глобалізму, ототожнюється із гомогенізацію та недиференційованою тотожністю відносин, тоді як поняття «локальне» осмислюється у термінах їхньої гетерогенності та нетотожності. При цьому, якщо у межах економічного глобалізму гомогенність розглядається як позитивний момент побудови єдиного економічного простору, то антиглобалізм орієнтований на опір подібній гомогенізації задля збереження локальних ідентичностей. У цьому сенсі антиглобалізм виявляється зворотним боком самої ідеології глобалізму, виступаючи основою її обґрунтування на рівні владних структур.

Цікавою є позиція так званого альтерглобалізму, який пропонує свій, альтернативний пануючій ідеології глобалізму сценарій глобалізації. Так, як зазначають М.Хардт та А.Негрі, локальності не існують самі по собі, а є результатом певної соціокультурної та політико–економічної ситуації. Тому «глобалізація, так як і локалізації, повинна розумітися як режим виробництва тотожності і різниці, тобто … як гомогенізація і гетеронізація» [5,с.55]. При цьому різницю між глобальним і локальним визначає характер розвитку і прояву мережних потоків комунікації. Хоча глобалізація породжує фрагментовані співтовариства, останні залишаються залученими у загальні процеси виробництва та обміну ресурсів і капіталу. Різниця між локальними та глобальними спільностями лише у пріоритетах їхньої комунікації. Якщо перші спрямовані на створення певних бар'єрів та обмежень для комунікації, то другі виявляють спрямованість на мобільність та детериторіалізацію потоків комунікаційних мереж.

З'єднання глобально–локальних суперечностей у світовому глобалізаційному процесі породжує ефекти глокалізації, що створюють нові форми поляризації та стратифікації жителів планети, які умовно розподіляються не глобальних багатіїв та локальних бідняків, на що вказує, зокрема, У.Бек визначаючи глокалізацію процесом «нової всесвітньої стратифікації, у ході якої вибудовується нова … соціокультурна ієрархія» [2,с.102], яка будує міжсистемні відносини за моделлю «центр» – «периферія».

Ідеологія глобалізму, з одного боку, орієнтована на формування гомогенізованих зв'язків, але, з іншого боку, вона враховує ефект глокалізації, спрямовуючи свій вплив і на локальні спільноти. Важливою складовою ідеології глобалізму є орієнтація на створення віртуально спроектованої «світової спільноти», що одночасно не усвідомлює себе як реально існуюча єдність у силу перенесення сфери публічності у віртуальну площину («реальність» такої «єдності» має симулятивний характер).

Антиглобалістські рухи можна розглядати як спробу реанімації сфери публічності на рівні позаурядових громадських об'єднань. Тому ідеологія глобалізму спрямована запобігати консолідації членів суспільства як активних акторів публічної комунікації. Глобальна пануюча еліта також не зацікавлена у діях з подолання нерівностей та припинення війн. Навпаки, основою політики глобалізму є політика загрози та підтримання напруги – соціально–політичної, економічної, міжкультурної. При цьому ідея безпеки сполучена із розумінням відкритості та розширення сфери публічності як умов для створення правлячим колам нових, більш «відкритих» форм нагляду та контролю. Останнє стає можливим завдяки застосуванню глобальної системи правового захисту людини, що орієнтована на «руйнування прав і суверенітету народів і країн за допомогою практики наднаціональної юрисдикції» [6,с.46]. Тобто наявні суперечності між формально–моральними настановами переслідувань за «злочини проти людськості» на периферії і реально існуючими порушеннями прав людини у «центральних» державах. Подібна подвійна мораль обумовлена не загальним прагненням до справедливості, а суто геополітичними та економічними інтересами.

Реалізований таким чином світовий порядок має всі риси глобальної Імперії, особливість якої у тому, що вона управляє світом не шляхом систематичного насилля (як це було властиво колоніальним імперіям кінця XIX століття чи тоталітарним державам першої половини XX століття), а шляхом культивування страху як потенційної загрози насилля (розгляду світового порядку у контексті встановлення різноманітних «ризиків»). Подібне «імперське» мислення, що побудоване на постійному придушенні волі до опору, насадженні власних ціннісних зразків та правових стандартів, передбачає як необмеженість дій з боку еліти, так і мінімальну відповідальність за їхні наслідки. Відбувається заміна політики управління адмініструванням, а сфери публічності – сис-

темою нагляду (складовою якої виступає масмедіа–публічність). Одночасно подібна орієнтація не сприяє стабілізації соціально–політичної ситуації у світі, а, навпаки, призводить до поширення нестабільності, породжуючи агресивні форми боротьби із системою (такі, наприклад, як тероризм).

Особливістю сучасних військових конфліктів є те, що вони мають переважно характер «громадянських війн», «боротьби за відстоювання демократії», «прав людини» тощо. Це протистояння правлячої еліти (в особі наддержав–гегемонів або транснаціональних корпорацій) і тих, хто опирається її владі. У подібній війні «ідентифікація як «ворога» дозволяє владі криміналізувати різноманітні форми соціального протесту й опору. У цьому відношенні концептуальне злиття війни і заходів із підтримання порядку створює перешкоду для всіх сил, націлених на суспільні зміни» [6,с.27]. Особливо небезпечною є тенденція до моралізації категорій війни. В результаті «позиціонування ворога на боці пороку призводить до того, що ворог і боротьба з ним абсолютизуються, тобто виводяться за рамки політики – зло є ворогом всього людства» [6,с.28]. Постмодерністська теорія «смерті суб'єкта» парадоксальним чином відбилася у сучасній теорії війни, оскільки тепер для ведення військових дій не потрібні великі маси людей, бо останні стали лише складовими механічної та електронної апаратури, в результаті чого «з технологічної точки зору війна стає віртуальною, а з військової – безтілесною» [6,с.64].

Можна констатувати суттєві зрушення у сучасному капіталістичному виробництві та глобальних відносинах влади, коли на зміну минулим конфліктам та конкуренції кількох крупних держав – «імперій» приходить єдине економічно збалансоване «імперіалістичне» мислення, що передбачає концентрацію влади у транснаціональному капіталі, який встановлює та нав'язує певну стратегію взаємовідносин між різними державами і, взагалі, напрямок світового розвитку. Нові способи влади базуються на правових нормах, що передбачають створення універсальних та централізованих способів регулювання відносин (створення так званого міжнародного права). У сучасній ідеології глобалізму існуюче міжнародне право грає роль процедурної основи для здійснення контролю та регулювання відносин, тим самим надаючи діям владних сил легітимного значення.

Протидією розповсюдженню ідеології глобалізму можна вважати відновлення сфери публічності на рівні реально існуючих глобальних об'єднань, а також подальші практики боротьби демократичних інституцій із медіакратичними тенденціями. Зокрема, У.Бек пропонує нове тлумачення категорій «споживче суспільство» та «світова спільнота», що сполучено із доданням в їхній зміст аспекту глобальної відповідальності. Так, «споживче суспільство – це реально існуюча світова спільнота» [2,с.26], яка фактично диктує і впливає на рух капіталу, роблячи останній залежним від тих тенденцій, що відбуваються у культурі споживання. Якщо робітничий рух був заснований на дилемі «хазяїн–батрак», тобто на певних просторово–часових договірних стосунках, то споживач є тою силою, яка має транснаціональний вплив і не прив'язана до будь–яких класових залежностей. Тому споживча ідеологія має несамостійний характер і може регулюватися чинником відповідальності з боку самих споживачів, тобто тут наявний чіткий зворотній зв'язок між споживачами й ідеологією споживання. Інша справа, що споживачі не усвідомлюють своєї активної ролі, яку вони можуть грати, воліючи залишатися пасивними агентами соціальних відносин.

Ідея глобальної відповідальності також є засобом створення реальної мотивації у суб'єктів комунікації усвідомлювати себе частиною «світової спільноти». У.Бек називає подібне мислення космополітичним, визначаючи, що «космополітична вразливість та моральність ні в якому разі не з'являються автоматично разом із глобалізацією світу; для цього необхідно усвідомлення, що твоє власне виживання та виживання всіх невіддільні один від одного» [2,с.73]. Хоча ідеологія глобалізму виходить з уявлення про можливість впливати й, у кінцевому підсумку, керувати глобалізаційними процесами, «глобалізація – це не право вибору, а панування, що не здійснюване ніким. Ніхто її не розпочинав, нікому не дано її припинити, ніхто за неї не відповідає» [2,с.94]. Саме потенційна некерованість глобалізацією актуалізує проблему виживання людства та пристосування до змінюваних умов життя. Тому ідеологія глобалізму вимушена протиставляти ідеї некерованості глобалізації ідею тотального управління, що породжує

приховані форми тоталітаризму у соціальних відносинах. Звідси виникають різноманітні моделі «нового світового порядку» – від «світової демократії» (як медіакратії) до моделі «сталого суспільного розвитку» як спроби об'єднати уявлення про «світову спільноту», глобальність як мотивацію до спільної інтеграції та ідею глобальної відповідальності перед обличчям нарощення глобальних проблем.

Як вказують М.Хардт і А.Негрі, «Імперія народжується й існує як криза» [4,с.34]. Іншими словами, сучасний світовий порядок є як проявом кризових явищ, які існують у постмодерній культурі (як криза модерного мислення при збереженні модерних способів опанування світом), так і причиною наступу деструктивних процесів, які загрожують цілісності постмодерної стратегії розвитку цивілізації. Формування ідеології Постмодерну як імперської за своїм змістом (яка нав'язує свої ціннісні настанови будь–яким культурам, що підпадають під її вплив) свідчить про неусталеність та саморуйнівні потенції цієї ідеології. «Світова Імперія» – це своєрідний кінець Постмодерну, точніше, кінцеве заперечення постмодерністських ідеалів плюралізму, свободи та відкритості. Альтернативою нинішньої ситуації можуть бути лише проекти «Іншого Постмодерну» як моделі суспільних відносин, побудованої на врівноваженні негативних проявів як модерного, так і постмодерного володарювання.

Треба зазначити, що перше десятиліття XXI століття відзначилося збільшенням напруження різних ідеологій, а саме ідеологій індустріалізму та постіндустріалізму. Панування постіндустріальних тенденцій призводить до витіснення модерного погляду на світ як сфери тотального економіко–центриського володарювання. Одночасно в межах самого постіндустріалізму відбувається асиміляція цінностей індустріалізму через переорієнтацію цілей споживчої ідеології. Розповсюджується модель віртуальної економіки та віртуального споживання, які, у свою чергу, активно використовуються ідеологами світового глобалізму, але на нових, «віртуальних» засадах.

Завдяки комп'ютерним технологіям створюється образ віртуалізованого, темпорально гнучкого, процесуально та інформаційно відкритого світу мозаїчних та глобалізованих (або глокалізованих, за термінологією Р.Робертсона–З.Баумана [1,с.101]) культур. Електронно–комп'ютерні технології надали процесам глобалізації не модернізований (системний), а постмодерний (ризомний) характер. Загальним ефектом глобалізації суспільства за допомогою електронних засобів комунікації стало просторово–часове стиснення, коли фактично опосередкована комунікація приймає характер інтерактивно безпосередньої завдяки новим технологіям безпровідного зв'язку. Одночасно глобалізація не призвела до створення централізованої світової культури (як того прагнули перші глобалісти, що відштовхувалися від моделі модернізації суспільства на засадах електричних, а не електронно–комп'ютерних технологій). Навпаки, відбувається «децентралізація та рухливість численних маленьких центрів» культури [3,с.84]. Отже, результатом глобалізації за допомогою електронних масмедіа стала своєрідна «мережна» культура, орієнтована на індивідуалізацію потреб на основі інтерактивного єднання. Наявна, з одного боку, подальша специфікація комунікації (внаслідок обмеження можливостей і функцій певних засобів комунікації), а, з іншого боку, їхня уніфікація (у силу використання єдиного об'єднувального принципу – принципу збереження ефективності комунікації за допомогою комп'ютерних технологій).

Саме масмедіа, на думку багатьох антиглобалістів (чи альтерглобалістів) є знаряддям впливу та управління масами всесвітньою «Імперією» глобалізму, яка за допомогою «індустрії комунікацій об'єднує уявне і символічне всередині біополітичної тканини, не лише ставлячи їх на службу владі, але фактично вбудовуючи їх в саме її функціонування» [5,с.44]. Антиглобалізм з його налаштованістю на подолання будь–яких проявів універсалізму, з одного боку, а також поглиблення кризи ліберально–демократичної ідеології, сполученої з розповсюдженням націоналістичних ідей, які живляться загрозою «глобального» тероризму, з іншого боку, не покращують загальну картину розвитку цивілізації XXI століття.

У цілому, можна визначити дві головні тенденції соціального розвитку, які безпосередньо пов'язані із змістовними характеристиками ідеології глобалізму – започаткування панування якісно нових тоталітарних форм управління і контролю спільнотами за допомогою засобів масової інформації, які функціонують на засадах поглиблення різноманітних глобальних соціально–економічних, політичних та еколо-

гічних «ризиків», а також запровадженні політики страху і «безпеки», з одного боку (що проявляється у феномені «нового імперіалізму»), та розширення різноманітних нецентралізованих форм мережних співтовариств як антисистемних утворень, що спрямовані на руйнування пануючої ідеології глобалізму засобами впливу на індивідуальну свідомість, з іншого боку (як реалізація відповідальності в ідеї «світового співтовариства»). Головним способом боротьби з тоталітарними настановами ідеології глобалізму стане розхитування існуючої споживчої системи цінностей, активізація мікрорівневих антисистемних рухів, а також реанімування самої сфери публічності як існуючої у реальному історичному часі та соціальному просторі.

Список використаних джерел

1. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества [Текст] / З.Бауман; пер. с англ. – М.: Издательство «Весь Мир», 2004.– 188 с.
2. Бек У. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно–политическая экономия [Текст] / У.Бек; пер. с нем. – М.: Прогресс–Традиция; Издательский дом «Территория будущего», 2007. – 464 с.
3. Маклюэн М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека [Текст] / М.Маклюэн; пер. с англ. – М.; Жуковский: «КАНОН–пресс–Ц», «Кучково поле», 2003. – 464 с.
4. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме [Текст] / М.Хайдеггер; пер. с нем. // Хайдеггер М.Время и бытие: Статьи и выступления. – М.: Республика, 1993. – С.191–220.
5. Хардт М. Империя [Текст] / М.Хардт, А.Негри; пер. с англ. – М.: Праксис, 2004 – 440 с.
6. Хардт М. Множество: война и демократия в эпоху империи [Текст] / М.Хардт, А.Негри; пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Культурная революция, 2006. – 559 с.

Высоцкая О.Е. Сущность и смысл современной идеологии глобализма: между «мировой демократией» и «новым империализмом»

Раскрыто сущность и смысл идеологии глобализма с точки зрения перспектив развития современной цивилизации. Выявлено, что определяющей тенденцией построения глобального мирового порядка в пределах влияния идеологии глобализма является подмена ценностей демократии разнообразными формами управления и контроля с помощью средств массовой коммуникации.

Ключевые слова: *глобализация глобализм, идеология, мировой порядок, коммуникация, массмедиа.*

Vysotska, O.E. The essence and the meaning of the modern ideology of globalism: between «global democracy» and «new imperialism»

The essence and the meaning of globalism are disclosed from the perspective of the development of modern civilization. It is revealed that the defining trend of building global world order within the influence of the ideology of globalism is the substitution of the values of democracy by various forms of management and control by the means of mass communication.

Key words: *globalization, globalism, ideology, world order, communication, media.*

УДК 1:301:327

Гнатів З.Я.

Неотомістичні пошуки «інтегрального гуманізму» у сучасних модернізаційних суспільно-політичних процесах України

Тривання у часі і просторі української культури пошуку відповіді на виклики історичного та особистісного буття щодо цінностей та пріоритетів, рішень та дій в альтернативних визначеннях: «голова» – «серце», «активність» – «споглядання», «Схід» – «Захід», «неоплатонізм» – «арістотелізм» спонукає до актуалізації неотомістичних пошуків «інтегрального гуманізму» у сучасних суспільно-політичних процесах.

Ключові слова: *національна культура, модернізація, месіанські, есхатологічні, сотеріологічні ідеї, «інтегральний (теоцентричний) гуманізм».*

В українській філософсько-літературній традиції ідея нового мирного порозуміння між народами присутня як шлях спасіння людини, нації і людства. Зокрема у В. Винниченка розроблена «політична концепція в образах» колектократії (роман «Слово за тобою, Сталіне!», 1950 р. [2]), в основі якої – ідея світового порозуміння, «згладжування протиріч», «поглиблення взаємної допомоги», «конвергенції», мирного порозуміння між народами на основі договірної співпраці робітників з правом справедливого розподілу прибутків в кооперативних формах господарювання і життєдіяльності.

Теоретичні дослідження проблем соціальної філософії та філософії історії у працях В. П. Андрущенка, В. П. Беха, А. К. Бичко, І. В. Бичка, В. М. Вашкевича, В. С. Горського, Л. М. Губерського, Г. П. Дашутіна, С. Б. Кримського, М. І. Михальченка, І. Ф. Надольного, В. Г. Скотного, Н. В. Скотної, В. І. Шинкарука та ін. в контексті досліджуваної проблеми допоможуть усвідомити зміст сучасних суспільно-політичних процесів в Україні та світі, осягнути їх історичне значення.

Ідея спасіння як створення світового політичного співтовариства розвинута в положеннях «інтегрального (теоцентричного) гуманізму». Ідеолог цього вчення Ж. Марітен в другій половині XX століття аргументує необхідність створення такої співдружності тим, що якщо ні світ, ні самодостатність не можуть бути досягнуті окремими королівствами, націями або державами, то вони більше не є досконалими, а тому існує інше, більш високого рівня суспільство, здатне досягнути самодостатності. Це політично організоване міжнародне суспільство. Як тільки досконале світове політичне суспільство буде створено, воно буде зобов'язане поважати свободу (що є загальним благом світу) тих суб'єктів політичного, морального та культурного життя, які будуть його частинами [8,с.181-182]. Філософ переконаний, що це буде дійсно всесвітня установа, захищена своїм статусом від втручання будь-якого уряду; вона буде водночас позбавлена влади. Виконуючи лише моральну функцію, вона повинна мати можливість усувати страх – страх інтриг, оточення, втрати престижу тощо, який шкодить діяльності міжнародних організацій. Отже, беручи до уваги те показне служіння моральному обов'язку, яке навіть найбільш цинічні уряди мають за необхідне, можливо колись, після того, як нові тяжкі випробування зроблять ситуацію ще більш безнадійною, – ідея такої вищої консультативної ради отримає можливість бути прийнятою всіма державами і урядами [8,с.195].

Виявляючи деформації української філософської культури XX ст. і її здатність сьогодні «освоїти = зрозуміти = подолати українську національну трагедію XX ст.», О. Забужко говорить про специфічно український феномен «культурної непритомності нації» – відсутність власної, «питомої» філософської рефлексії в новітній українській культурі [3,с.22]. О. Андрєєва визначає відмінності західноєвропейської утопії, яка апелює до Золотого Віку античності, та української, яка фіксує більш архаїчні, міллінарні імпульси Золотого Віку як минулого, що був і який базується на переживаннях

загального братерства та любові. При цьому авторка зазначає, що цією рисою українська утопія відрізняється не тільки від раціоналістичного європейського міфу, а й від етатистського (великодержавницького) в своїй основі російського месіанства.

О. Андрєєва, досліджуючи роль української утопії у формуванні нової української нації, визначає «феномен Майдану», «помаранчевої революції» як вияв в українській політичній масовій свідомості дії «есхатологічного міфу» – месіаністські очікування в масовій свідомості та проекції цих очікувань на конкретну політичну фігуру В. Ющенка, який поведе народ на «фінальну битву» з силами Зла. Причому, як зазначає дослідниця, ідея цієї фінальної битви, яка мала призвести до встановлення Царства Добра та Справедливості, до міфологічного Золотого Віку є типовою прикметою утопії есхатологічного типу. Протистояння основних кандидатів на обраність у настановах українського есхатологічного світосприйняття перетворюється на протистояння онтологічних сутностей або метафізичних сил як сил Абсолютного Добра та Абсолютного Зла, тобто до вибуху есхатологічного міфу, який ховається у надрах колективної підсвідомості. Андрєєва О. робить ремінісценцію з відомого фільму М. Захарова «Вбити дракона» (1988р.): «радикальне усунення Зла» передбачає, що «Герой-Змієборець повинен не просто перемогти, а саме вбити Дракона [1]».

Ремінісценцію із захарівського фільму використовує також і Ліна Костенко («Записки українського самашедшого», 2011 р.), що засвідчує присутність есхатологічно-сотеріологічних світоглядних мотивів у сучасній українській художній літературі: «У ніч під самісінькі вибори хтось здогадався по телебаченню показати фільм «Убити дракона» … гарний фільм, але ж тепер особливо на часі. «Якщо я програю цей бій з Драконом, каже там Ланселот, – все це ще на 300 років». А ще він каже: «Мовчи, Звіроящур! Я тебе не боюсь! [6,с.382]». Л. Костенко інтерпретує історичні події, політичні процеси в Україні початку XXI століття, моделюючи художню реальність роману як смертельне протистояння у кризовій суспільно-політичній ситуації і, водночас, сподівання на позитивні зміни через страждання і спасіння як віднайдену ідентичність – особистісну та національну.

Інакше кажучи, висновує О. Андрєєва, в ситуації, що складаються під час кожних українських виборів (для прикладу – у 2004 році), у дію входить есхатологічний сценарій та есхатологічний міфологічний наратив, у рамках якого учасники політичних подій поводяться як певні персонажі, згідно з утопічними патернами [1].

Ідеї краху і спасіння української людини та спільноти присутня в українській філософсько-літературній традиції в її діахронному та синхронному розвитку, що засвідчує стійку світоглядно-ментальну кордоцентричну настанову її суб'єкта, який у рефлексії сьогодення прагне подолати неконструктивність домінанти емоційно-душевного над раціонально-вольовим.

Свідченням такої тенденції є спільна ініціатива трьох Українських Церков православної традиції: УПЦ, УПЦ КП, УГКЦ – із приводу духовного пробудження і морального оздоровлення сучасного українського суспільства, відома як «ініціатива Першого грудня» (грудень 2011– квітень 2012рр.). Інтелектуальна та духовна еліта сучасної України, репрезентована 11 представниками ініціативної групи «Першого грудня» – В'ячеслава Брюховецького, Богдана Гаврилишина, Семена Глузмана, Володимира Горбуліна, кардинала Любомира Гузара, Івана Дзюби, Мирослава Мариновича, Мирослава Поповича, Євгена Сверстюка, Вадима Скуратівського, Ігоря Юхновського, звернулася до українців із проханням подолати суспільну кризу, змінити ситуацію в країні на краще мирним шляхом. Провідні представники української інтелігенції, більшість з яких стали символами нескореного українського духу в умовах тоталітарного режиму XX ст., закликали українців знайти в собі сили для подолання спільних проблем в цивілізований спосіб.

О. Забужко ще в середині 90-х років XX ст. визначила: «перехід поетів-»шестидесятників» у політику (від мітингу – в парламент) у ширшому культурному контексті виглядає досить логічно : таким чином мітингово-метафоричний дискурс просто «зняв» свою внутрішньолітературну історію [4,с.30]».

Стиль «Декларації ініціативної групи «Першого грудня» (грудень, 2011р.)як і коментарів до неї, інтерв'ю її авторів безперечно «мітингово-метафоричний», а тому в ньому прослідковуємо провіденціалістські, есхатологічно-сотеріологічно-месіанські настрої та ідеї. Однак, як зазначає О. Забужко, «цей дискурс не народжує думку (оратор не мусить говорити нічого, чого б аудиторія не потрапила негайно, на місці «впізнати» –

інакше йому нема чого робити на трибуні), а виражає чисто літературними засобами (метафора, алегорія) думку «вже готову», привнесену «ззовні» [3, с.30]».

Сьогодні, вивчаючи текст «Декларації …», можемо «ззовні» розуміти як привнесення інтонацій і риторики з «шістдесятих» (або ще далі – від «українських полемістів» чи любомудрів-ісихастів) в сьогодення – «Перше грудня 2011 року» – 20-у річницю проголошення новітньої української Державності. У цьому сенсі «Декларація …» є ніби продовженням дискусії українських полемістів XVI – XVIII ст., про необхідність «життя активного» чи «життя споглядального».

Як ми уже зазначали, на зламі XVII – XVIII ст. у філософській культурі України пріоритетне місце посідає ідея активного громадського життя особистості на користь себе і спільноти, що свідчить про утвердження принципів ренесансно-гуманістичної ідеології, передовсім ідеалів громадянського гуманізму епохи Відродження і Реформації. Громадянський гуманізм, зберігши вічні християнські вартості, органічно інтегрував їх в нову європейську духовність, що стала формуватися в результаті якісно нових суспільних процесів. Разом з тим широке звернення українських мислителів кінця XVI – першої половини XVII ст. до культурних надбань тогочасної Європи виразно засвідчує рішучу переорієнтацію української духовності з візантійських пріоритетів на європейські. Д. Чижевський цілком слушно писав, що історичний розвиток пройшов повз адептів старої візантійщини, і що Україна обернулася обличчям на Захід [5].

Основною ідеєю появи «Ініціативи «Першого грудня» та створення «Декларації …» є консолідація сил Церкви та Держави, громади. Про позитивну співпрацю Церкви і Держави в інтересах блага суспільства Ж. Марітен говорить як про життєдайну силу: «Істина в тому, що серед усіх релігійних чи культурних установ, які співпрацюють з політичним суспільством, Церква возвеличує ті можливості, які свобода дає усім громадянам [8,с.166]».

Ініціатива «Першого грудня» закликала об'єднатись інших довкола сімох принципів, які ми зробимо спробу спроектувати на вчення «інтегрального (теоцентричного) гуманізму» Ж. Марітена.

Принципи «Декларації …» визначають систему цінностей у стосунках Людини та Держави. Мова йде про беззаперечну цінність особистості, самодостатність якої визначена рівнем внутрішньої свободи та самоусвідомлення і утверджує протагорівське « … не засіб, а мета». Ознакою тоталітарного, недемократичного суспільства є «політика винятковості», яка виявляє себе у практиці підбору і розстановки керівних кадрів державних, партійних органів, у карній системі, а також нагород та заохочень, економічній сфері тощо [7,с.780]. З метою викорінення цього недоліку суспільного життя, уникнення авторитаризму з боку держави щодо людини ініціатори «Першого грудня» проголошують принцип рівності, справедливості і верховенства права, перш за все, в юридичній сфері. Принцип «рівної нерівності» (за Сковородою) визначає нерівні можливості і потреби кожного. З метою уникнення «зрівнялівки», уніфікації і обезличення людини висунуто, на нашу думку, вимогу доброчинства і солідарності з людьми «в потребі». Зміцнення морально-ціннісної сфери у стосунках особистості – нації – суспільства – держави зробить неможливим використання людини як засобу для досягнення будь-якої цілі поза людиною, дасть підгрунтя для плекання шляхетності у верстві еліти (політичної, фінансової, управлінської тощо) не за майновою, становою чи будь-якою іншою ознакою, а за потребою душі і розуму. І таке суспільство може називатися демократичним, політичним.

Ж. Марітен визначає ознаки політичного суспільства, яке засноване на пріоритеті морального права, кодексу соціальної та політичної моралі, законності, яка полягає в основоположному договорі суспільства вільних людей. Таке право стосується наступних пунктів: права і свободи людської особистості, політичні права і свободи, соціальні права та соціальні свободи і відповідна їм відповідальність; права та обов'язки осіб, які є сім'єю, а також її свободи і зобов'язання щодо політичного суспільства; взаємні права та обов'язки соціальних груп і Держави; управління народу, народом і для народу; функції влади в політичній та громадській демократії, усвідомлений моральний обов'язок, що стосується як справедливих законів, так і Конституції, які гарантують народу свободу; виключення умов для політичних переворотів в суспільстві, яке є справді вільним і управляється законами, заміна і розвиток яких залежать від народної більшості; рівність людей, справедливість у відносинах між особистостями і політичним суспільством, громадянська злагода та ідеал братерства, релігійна свобода,

взаємна терпимість і взаємна повага між різними духовними общинами або школами думки, громадянська самопожертва і любов до батьківщини, повага до її історії та спадщини, а також розуміння різних традицій, які переплелися, формуючи її єдність; зобов'язання кожної особистості щодо блага політичного суспільства і зобов'язання кожної нації щодо загального блага цивілізованого суспільства, а також необхідність усвідомлення єдності світу та існування спільноти народів [8, с. 106-107].

Поява «Декларації ...» як і самої «Ініціативи…» є важливою знаковою подією в українській історії та культурі перших десятиліть XXI ст. Наша спроба герменевтичного аналізу у жодному разі не має на меті зниження важливості цього культурно-історичного моменту, а лише виявлення відповідності феноменів сучасного суспільно-політичного життя України кордоцентричній світоглядно-ментальній традиції, есхатологічно-сотеріологічно-месіаністським настроям в ній.

Список використаних джерел

1. Андрєєва О. Роль української утопії у формуванні нової української нації [Електронний ресурс] / О.Андрєєва // Віче. Журнал верховної ради України вересень 2009. – Режим доступу : http://www.viche.info/journal/1549/

2. Винниченко В. Оповідання. Роман «Слово за тобою, Сталіне!», п'єса «Чорна Пантера і Білий Ведмідь» / В. Винниченко. – К. : Наукова думка, 1999. – 440 с.

Жукова Н. А. Елітарність як компонент культуро творення : Досвід некласичної естетики / Н. А. Жукова. – К. : ПАРАПАН, 2010. – 244 с. 72

3. Забужко О. Філософія і проблема культурної притомності нації / О. Забужко // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність [зб. наук. праць]. – Випуск 2. – Львів : Б .в., 1995. – 227 с. – С. 18 – 32.

4. Історія української культури : У 5-ти томах. – Том 2 : Українська культура XIII – першої половини XVII століть [Електронний ресурс]. – К. : Наукова думка, 2001. – 848 с. – Режим доступу: http://litopys.org.ua/istkult2/ikult248.htm

5. Костенко Л. Записки українського самашедшого / Ліна Костенко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 416 с.

6. Мала енциклопедія етнодержавства [НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін.]. – К. : Довіра : Генеза, 1996. – 942 с.

7. Маритен Ж. Человек и государство / Ж. Маритен. – М. : Идея-Пресс : Дом интеллектуальной книги, 2000. – 196 с.

Гнатив З.Я. Неотомистичные поиски «интегрального гуманизма» в современных модернизационных общественно-политических процессах Украины

Продолжения во времени и пространстве украинской культуры поиска ответа на вызовы исторического и личностного бытия относительно ценностей и приоритетов, решений и действий в альтернативных определениях: «голова» – «сердце», «активность» – «созерцание», «Восток» – «Запад» , «неоплатонизм» – «аристотелизм» побуждает к актуализации неотомистичных поисков «интегрального гуманизма» в современных общественно-политических процессах.

Ключевые слова: *национальная культура, модернизация, мессианстские, эсхатологические, сотериологические идеи, «интегральный (теоцентрический) гуманизм».*

Gnativ, Z.Ya. Neotomistyc search of «integral humanism» in modern social and political process of Ukrainian

Existence in time and space of Ukrainian culture the answer research to the challenges of history and personal life on values and priorities also decisions and actions in alternative definitions of such a conception as «the head» – «the heart», «the activity» – «the contemplation», «the East» – «the West», «Neoplatonism» – «Aristotelianism» leads to neotomistyc search actualization for «integral humanism» in modern social and political process.

Key words: *national culture, modernization, messiah, eschatological, soteriological ideas «integral (theocentric) humanism»/*

УДК 232.2

Лісовський П.М.

Глобальна фінансова криза як депресійний дух часу у сучасному спекулятивному капіталі

Однією із сучасних тенденцій розвитку світового ринку є зміни умов залучення приватного капіталу і намір його активного впливу (зловмисного або доброзичливого), що певною мірою містить ефективно діючу спекулятивну константу в соціумі. При цьому, враховуючи економічні реалії розвитку України і динаміку надходження іноземного капіталу протягом її незалежності, складно визначити ефективні кроки, які дозволили б зайняти іноземному капіталу належне місце.

Ключові слова: *глобальна фінансова криза, депресія, спекулятивний капітал.*

Сучасна фінансова криза переконливо засвідчила, що наявні системи і методи оцінки ризиків банківськими та фінансовими установами є недосконалими. Безпрецедентний характер такої кризи як депресійного духу часу вимагає актуальних рішень, зокрема, від центробанків та урядів, міжнародних фінансових інституцій тощо.

У цьому сенсі варто зазначити, що сучасний глобалізм стимулює та формує соціальну і культурну рефлексію світового масштабу, при цьому відроджує й оновлює ідею єдності та взаємозалежності людства. Адже глобалізація життєвого світу – це соціальний процес, в якому обмеження, що накладаються географією на соціальний і культурний устрій, слабшають. І людина це послаблення значною мірою усвідомлює.

Завдяки глобалізації територіальність перестає бути організуючим механізмом соціального і культурного життя, оскільки соціальні практики звільняються від територіальних прив'язок і вільно перетинають просторові границі. Глобалізаційні процеси розглядаються як поступове перетворення різнорідного світового соціального простору в єдину глобальну систему, в якій вільно переміщаються інформаційні потоки, ідеї, послуги, стандарти поведінки й моди, діяльність соціальних інститутів, спільнот та індивідів, принципи їх взаємодії.

Втім, слід зазначити, що лише ринкова орієнтація в умовах сучасного глобалізму є набутою через пристосування людини до соціально–економічної системи. Але основною ознакою, за якою можна визначити наявність ринкової орієнтації, є прагнення до автентичного існування, наближення до своєї дійсної природи. Лише завдяки цьому вольовому характеру, помноженому на природний талант, людина досягає дійсної (справжньої, істинної) ідентичності. Оскільки всі інші форми ідентичності є тимчасовими, що пов'язані з різними форми відчуження.

Як вважає Е.Фромм: «Криза сучасного суспільства – «ознака ідентичності» – пояснюється тим, що члени цього суспільства стали безликими інструментами, їхнє почуття ідентичності зумовлено лише їх участю в діяльності корпорацій або інших великих бюрократичних організацій. Почуття ідентичності немає там, де відсутня автентична особистість» [10,325].

Зміст та характер глобальної фінансової кризи сьогодні переживає світова спільнота. Така криза почалась на ринку нерухомості США і через досить короткий період часу вразила спочатку фінансовий сектор цієї країни, а потім і фінансові ринки розвинутих країн світу. Саме фінансові проблеми були тим ключовим чинником, який у кінцевому підсумку обумовив появу повномасштабної економічної кризи з усіма відповідними наслідками. За цих обставин постає зрозумілим те, що стан України як малої відкритої економіки перманентно визначається тенденціями розвитку світових товарних та фінансових ринків.

Вважається, що фінансові кризи не є новим явищем для світової економіки. Свого часу окремі дослідники вже звертали увагу на той факт, що «з 1973 року порівняно з періодами існування Бреттон–Вудської системи та золотого стандарту частота криз практично подвоїлась. При цьому сучасна інтенсивність криз відповідає тому, що було в кризові 1920–ті та 1930–ті роки. Таким чином, історія свідчить про те, що в наші

часи відбувається щось дуже своєрідне та тривожне» [1,с.56]. Адже європейська криза в 20–ті та 30–ті роки минулого століття відзначалась чуттям повної апатії та абсурду до існуючого на той час життя, що супроводжувалось істотною хвилею самогубств. Жертвами цієї кризи були банкіри, представники середньої прошарки населення, дрібна буржуазія, службовці, пенсіонери. В результаті цього народженість знижувалась різкими темпами, а смертність зростала, що певною мірою створювало світоглядну основу про руйнування цілої епохи. Саме в такій атмосфері народжувались ірраціональні надії та віросподівання, що були пов'язані з радикальним перетворенням всього світо порядку. Це був потужний час для шарлатанів, астрологів, екстрасенсів, ясновидців, хіромантів, спіритів тощо.

Крім того, сучасна фінансова криза розпочалась на ринку нерухомості США в 2007 році і значною мірою охопила фінансові ринки цієї країни та фінансовий сектор інших розвинутих, зокрема країни ЄС та Японію. Отже, на відміну від інших повоєнних криз сучасна фінансова криза розпочалась на ринках розвинутих країн, тобто країн, які традиційно вважались генеративом світового господарства, оскільки їх економічна стійкість не викликала суттєвих сумнівів.

Більш того, ці країни вважалися еталоном для інших держав, коли мова йшла про розбудову системи фінансового врегулювання та нагляду, розвиток національних фінансових ринків та фінансової інновації тощо.

При цьому характерною особливістю кризи є те, що вона протікає за умов значного рівня діалектичної взаємообумовленості національних економік. Така взаємозалежність означає, що кризові явища швидкими темпами поширюються в світовому господарстві, втягуючи в систему кризи практично всі країни світового простору.

За обставин глобалізованих фінансових ринків криза фінансового сектора негативно вражає всю економіку, оскільки банки та фінансові компанії є артеріальною магістраллю в системі національного господарства, від належного функціонування якої залежить економічне здоров'я країни. Саме сьогодні важливо спрогнозувати масштаби такої кризи, час та динаміку її протікання.

Ця криза призвела до того, що найрозвинутіша частина світового господарства сьогодні увійшла в економічну рецесію. Рецесія означає суттєвий спад економічної активності, що потенційно здатний перейти в стан депресійного духу часу, тобто тривалий період абсолютного скорочення обсягів виробництва, зменшення міжнародної торгівлі, зростання безробіття тощо.

Свого часу мислитель А.Лавдей писав у 1936 році в передмові до книги Готфріда Хаберлера «Добробут і депресія»: «Постійне повторення депресій. Масштаби їх економічних та соціальних наслідків і усвідомлення самої сили депресій зробило очевидним той факт, що попри численну літературу з цієї проблематики, складні і витончені теорії. Наші знання про причини депресій поки що не досягли такого рівня, коли можна розробити заходи їх запобігання. Ця неспроможність суспільства контролювати власну долю може пояснюватись однією з трьох причин. Така ситуація може розглядатись тим, що причинно–наслідковий зв'язок між подіями не є таким однозначним; хоча правда знайдена й оприлюднена, але вона навмисно у прихованому вигляді залишається як похована в масі невірних теорій; це, насамкінець, може бути тому. Що хоча правда знайдена і визнана, але депресії є невід'ємною частиною нашої сучасної економічної системи так само, як голод є елементом більш примітивної економіки, якій бракує засобів транспорту та сховищ» [2,с.123].

При аналізі витоків та механізмів розгортання сучасної глобальної фінансової кризи варто зазначити суттєві явища, на які звернув увагу А.Лавдей у 1936 році. На наш погляд, депресії є неподільною складовою розвитку ринкової системи господарювання.

Тому, однією із сучасних тенденцій розвитку світового ринку є зміни умов залучення приватного капіталу та намір його активного впливу (зловмисного чи доброзичливого), що певною мірою містить ефективно діючу спекулятивну константу в соціумі. При цьому, враховуючи економічні реалії розвитку України і динаміку надходження іноземного капіталу протягом її незалежності, складно визначити ефективні кроки, які б дозволили зайняти іноземному капіталу належне місце. Виходячи з цього, можна окреслити наступні напрями дій:

1. З метою забезпечення більшого надходження в Україну іноземних інвестицій потрібні як заходи перманентно адміністративно–нормотворчого характеру, так і розвиток ринкової т виробничої інфраструктури у вигляді банківського та страхового секторів, зростання інформаційної, транспортної мережі.

2. Для створення передумов зростання інвестиційного клімату в Україні необхідно забезпечити:

– стабільність законодавчої та політичної систем, запобігання постійним корективам нормативних та законодавчих актів, що призводить до змін режиму іноземного інвестування в Україні, підприємницького духу загалом.;

– сприятливий соціальний клімат для вкладання капіталів в українську економіку із визначенням пільг в оподаткуванні згідно з наявним міжнародним досвідом;

– зниження рівня корумпованості в державі, подолання тенденцій криміналізації суспільства;

– наявність необхідних фінансових та юридичних гарантій іноземному капіталу, розвиток системи страхування підприємницького ризику.

3. З метою розвитку процесу надходження іноземних інвестицій можуть використовуватися такі форми та інструменти залучення іноземних інвестицій в економіку України:

– продаж іноземним підприємцям акцій, інших цінних паперів українських підприємств та державних цінних паперів;

– часткова конверсія національної заборгованості України в акції та інші цінні папери або внески в статутні фонди спільних підприємств;

– заохочення інвестицій в нерухомість із визначенням можливого кола об'єктів інвестування;

– здача в оренду (або надання концесії) іноземним т юридичним особам окремих промислових об'єктів.

Перераховані обставини, що характеризують проблеми можливого залучення іноземного капіталу в економіку України, враховують поточну ситуацію в світі. У цьому сенсі відплив капіталу є одним з найпомітніших наслідків кризи, і відбувається цей процес у тісному зв'язку з конкретними регіональними особливостями розгортання самої кризи.

Варто зазначити, що низький рівень показника ринкової капіталізації в Україні не дозволяє створити загальнонаціональний індекс фондового ринку та використовувати такий індекс для порівняння з іншими країнами. В той же час, враховуючи постійну критику Міжнародного валютного фонду і світового банку за певну пасивність у процесі прогнозування світових фінансових криз та їх переорієнтацію на допомогу країнам, що постраждали від таких криз, Україною зокрема.

Досить проблематичним є залучення зовнішніх коштів шляхом розміщення українських цінних паперів на зовнішніх ринках. Приватний капітал, який постраждав внаслідок світової фінансової кризи, досить недовірливо ставиться до ризикових операцій, до яких належить й придбання українських цінних паперів.

Виходячи з можливості входження економіки у фазу депресії, зовсім не означає швидкої стабілізації інвестиційного попиту. Світовий досвід циклічного розвитку у фазі депресії свідчить, що на тлі поступової стабілізації виробництва попит на інвестиції, як правило, продовжує стійко знижуватись. У післявоєнних економічних циклах тривалість падіння інвестицій в країнах Заходу в середньому у півтора рази перевищувала період депресії виробництва.

Промислова депресія переважно характеризується нагальними проблемами зі збутом – відсутність прибутків у підприємств – та різким зниженням кредитних операцій – як з надання, так із отримання кредитів. З цього випливає єдине джерело інвестицій – амортизація. Але амортизація – це джерело суспільного відтворення. Тому на початку капіталовкладення за рахунок амортизації лише консервують і зберігають депресивний дух виробництва, і лише в наступному періоді – після технологічної модернізації – створюються передумови для розігрівання низького попиту, отримання прибутку від активізації інвестицій.

У цьому відношенні важливим механізмом національних антикризових програм розвинутих країн є державна допомога системним банкам та фінансовим інституціям, що переживають труднощі. Така допомога здійснюється різними шляхами, а саме:

а) кредитування за рахунок бюджетних коштів;

б) рекапіталізація за участю держави;

в) надання гарантій на вартість минулих інвестицій банків, які можуть з певною імовірністю виявитися збитковими;

г) розміщення державних коштів на депозитних рахунках комерційних банків;

д) викуп цінних паперів, забезпечених виданими кредитами.

З метою захисту інтересів платників податків ведеться постійний моніторинг за ефективністю та напрямками використання державних коштів, причому у випадку зловживань або відсутності позитивних ефектів така допомога припиняється [3,с.46]. З метою мінімізації державних витрат та ризиків уряди всіляко намагаються залучити приватний капітал до участі викупі проблемних активів фінансових установ [4,с.67]. У Великій Британії за участь у багатьох урядових програмах підтримки банківського сектора встановлено плату [5,с.319].

Надання державної допомоги банкам супроводжувалось встановленням цілої низки обов'язкових вимог, а саме: про зобов'язання банку–реципієнта допомоги забезпечувати кредитування малого бізнесу та суб'єктів, що є власниками житла; реструктуризувати заборгованість фізичних осіб по іпотечних кредитах; обмежити виплати топ–менеджменту (відмова від так званих «золотих парашутів»).

Так, у США заборонено виплачувати винагороду топ–менеджменту за рахунок отриманих від держави коштів і встановлено жорсткий контроль з боку Казначейства та Корупції з гарантування депозитів за напрямами використання державних коштів.

У Великій Британії для отримання фінансових ресурсів від держави банки повинні укласти з урядом так звану угоду про позику («lending agreement»), що передбачає певні обсяги і види обов'язкового кредитування споживачів і бізнесу [6,с.289]. У Франції створили спеціальний інститут «кредитного омбудсмена», який контролює використання банками державної допомоги та дотримання прозорості процедур доступу підприємств до кредитів [7,с.213].

За цих обставин США вирішили сформувати спеціальну наглядову раду, перед якою Казначейство повинно звітувати про використання коштів та прогрес у подоланні кризи [6,с.178]. Всі інституції також повинні досить детально давати звіт про використання отриманих від держави коштів, обсяги і види наданих кредитів, обсяги та якість куплених цінних паперів, основні угоди тощо, а також надавати прогнози розвитку компаній у випадку відсутності державної допомоги [3,с.398]. При цьому окремим пунктом планів стабілізації фінансових ринків став викуп державою проблемних активів. В силу цього США запровадили спеціальну Програму позбавлення від проблемних активів і виділили додаткове фінансування відповідним іпотечним агентствам.

Викуп проблемних активів у банків здійснюється також в окремих країнах Європи, що втратили доступ до кредитних коштів. Так, наприклад, Німеччина заявили про розробку нового закону стосовно стабілізації фінансового ринку, у якому основний акцент робиться на процедурах поводження з «токсичними» боргами. При цьому, за Карлом Марксом, є дійсною формула капіталу, в якій «робоча сила» – це усвідомлення «сукупності фізичних і духовних спроможностей, якими володіє організм, жива особистість людини» [9,с.178]. Іншими словами, для того щоб власник грошей здатний був відшукати на ринку робочу силу як товар, що дорівнює ціні його життєвих засобів, варто запотребувати різні умови, оскільки обмін товарів, сам по собі, не містить ніяких інших відношень залежності, крім тих, які витікають з його власної природи. Для ефективно діючої константи цього відношення необхідно, щоб суб'єкт як власник робочої сили продавав її постійно лише на певний час з метою людського самозбереження як особистість.

За своєю природною субстанцією капітал як один цілісний живий організм поділяється на постійну (затрати на засоби виробництва) та змінюючу (авансовані затрати на робочу силу) компоненти, що діалектично взаємопов'язані між собою. За цих причин капітал «виникає лише там, де власник засобів виробництва та життєвих засобів шукає на ринку свобідного робочого в якості продавця своєї робочої сили», і це одне діалектичне ціле містить у собі «цілісну світову історію» [9,с.180]. При цьому робоча сила є внутрішньою життєдайною силою самого індивідуума, оскільки затрачується визначена кількість людської саморефлексії (м'язів, нервів, свідомості тощо). «…у власному безмежному прагненні до наживи, капітал заперечує не лише моральні, а й суттєві фізичні максимальні межі робочого дня. Такий капітал узурпує час, необхідний для зростання, розвитку і здорового збереження тіла» [9,с.275].

Адже життя так побудоване, що сама природа не здатна виробляти з одного боку лише власників товарів і товарів, а з іншого боку власників тільки робочої сили, оскільки це відношення не є сотворінням самою природою, що характерно всім історичним періодам. Таке відношення є результатом минулого історичного розвитку як продукт значних економічних перетворень. На наш погляд, товарне виробництво і товарний колообіг містять у собі ту масу необхідних продуктів, що спрямовані перманентно для власних потреб та інтересів без будь–яких перетворень як товарний еквівалент (скарб, «музейна цінність»), що не має міняльної вартості і не перетворюється в засіб колообігу.

Таким чином, значущим аспектом у протистоянні зі глобальною фінансовою кризою є формування особистості, а саме: її культурної ідентичності, зануреної в сферу національного буття і національних цінностей. У цьому зв'язку особливості становлення особистості обумовлені відповідною ментальністю, оскільки духовне зростання людини неможливе без усвідомлення своєї національної властивості і приведення її у відповідність з розвитком суспільства і світу. Таке формування шляхетної конституції особистості повинне відбуватися на основі чітко визначених пріоритетів і цінностей національного виховання: це, насамперед,честі, гідності, традицій тощо.

Список використаних джерел

1. M. Bordo, B. Eichengreen, D. Klingebiel and M.S. Martinez–Peria (2001), 53–82.
2. A. Loveday, Preface. 1936 // Haberler, Gottfried. Properity and depression: a theoretical analisis of cyclical movements. League of Nations, 1937, p. iii.
3. Financial Stability Plan. Джерело: http: //www.financialstability.gov/docs/fact–sheet. pdf
4. Public–Private Investment Program // Джерело: http: //www.financialstability.gov/roadtostability/publicprivatfound. Html
5. Statement of financial intervention to support lending in the economy. Джерело: http: //www. hm–treasury.gov.uk/press_05_09.htm
6. Summary of the «Emergency Economic Stabilization Act of 2008». Джерело: http: // banking. senate.gov/public / _files /latestversion EESA Summary.pdf
7. Statement to the House of Commons on Bank Lending. Джерело: http: //www. hm–treasury. gov.uk/statement_chx_190109.htm
8. French Credit Ombudsman Helped Unlock Funds for 1,198 Companies. Джерело: http: // wwwbloomberg.com /apps/news? pid=20601090& sid=aELFjTP7tylc
9. Карл Маркс. Капитал. Т.1. Издательство политической литературы. Москва. 1973. – С.178.
10. Фромм Э. Психоанализ и религия; Искусство любить; Иметь или быть?: Пер. с англ. – К.: Ника–Центр, 1998. – 400 с.

Лисовский П.М. Глобальный финансовый кризис как депрессионный дух времени в современном спекулятивном капитале

Одной из современных тенденций развития мирового рынка являются изменения условий привлечения частного капитала и намерении его активного воздействия (злонамеренного или доброжелательного), что в определенной степени содержит эффективно действующую спекулятивную константу в социуме. При этом, учитывая экономические реалии развития Украины и динамику поступления иностранного капитала в течение ее независимости, сложно определить эффективные шаги, которые позволили бы занять иностранному капиталу надлежащее место.

Ключевые слова: *глобальный финансовый кризис, депрессия, спекулятивный капитал.*

Lysovskyy, P.M. The global financial crisis as a depression in the modern zeitgeist speculative capital

One of today's global market trends are changing the conditions to attract private capital and the intention to actively influence (malicious or benevolent), which contains a certain extent, an effective speculative constant in society. In this case, given the economic realities of development of Ukraine and the dynamics of foreign capital for its independence, it is difficult to determine the effective steps that would allow foreign capital to take its proper place.

Key words: *global financial crisis, depression, risk capital.*

УДК 316.3;1:316.32+004.738;130.3(075)

Сидоренко С.В.

Генеза від громадянського суспільства до глобального громадянського суспільства

Розглядається ґенеза формування феномену громадянського суспільства, яке є самостійною соціально організованою структурою для узгодження різноманітних інтересів людей. Подальший аналіз даного соціального феномена засвідчує, що громадянське суспільство висуває у якості головних критеріїв цивілізованості розум, свободу, діалог, також розширяється до концепції глобального громадянського суспільства.

Ключові слова: *громадянське суспільство, громадянин, моделі громадянського суспільства, глобальне громадянське суспільство, актори громадянського суспільства, концепція, політичні інтереси.*

Громадянське суспільство як феномен має свою багату передісторію і своїми коренями занурюється в античність, в якій вже з'явилися поняття «городянин», «громадянин», «цивілізований», і воно має такі характеристики як розумність, цілераціональність, свобода, правова забезпеченість. Поняття «громадянське суспільство» з'явилося у ХУІІ–ХУІІІ ст. у працях західноєвропейських мислителів Г.Гроція, Б.Спінози, Т.Гоббса, Дж.Локка, а згодом Ж.Ж.Руссо і Ш.Монтеск'є було розкрито сутність і значення цього поняття, його характерні ознаки [1]. В Україні концепція громадянського суспільства була прийнята тільки з прийняттям Декларації про державний суверенітет України (1990) і проголошення її незалежності (1991). Пізніше ця концепція знайшла відображення в Конституції України. За сучасними умовами громадянське суспільство є самостійною соціально організованою структурою для узгодження різноманітних інтересів людей. Воно не протиставляється державі, а взаємодіє з нею для досягнення загальних цілей. Структурними елементами громадянського суспільства є різноманітні об'єднання громадян, політичні партії, масові рухи тощо. Громадяни України, зазначається у ст. 36 Конституції України, мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. Держава не втручається у діяльність політичних партій і громадських організацій, якщо та здійснюється в межах закону. Проблема становлення громадянського суспільства в Україні пов'язана з проблемою розбудови демократичної, соціальної і правової держави. Цей процес тривалий і охоплює усі без винятку складові життя суспільства і держави [2,с.143].

У певному смислі сьогодні ми можемо спостерігати певну еволюцію, яку можна означити, як «розширення» громадянського суспільства. По–перше, від меж античного полісу до планетарного, глобального, світового громадянського суспільства. По–друге, ми спостерігаємо контингентне «розширення»: якщо в античності громадянин – це знана людина, що має дозвілля для політичної діяльності, то сьогодні поняття громадянина та його прав розширено буквально для кожного члена суспільства без вікових, статевих і соціальних обмежень. У цьому контексті з'являється нове поняття «громадянина світу», яке свідчить про реальне розширення і навіть подолання вже «вузьких» рамок національних держав. Ж.Бодрійяр констатує перехід від соціальної реальності до соціальної гіперреальності.

Подальший аналіз даного соціального феномена засвідчує, що громадянське суспільство висуває у якості головних критеріїв цивілізованості розум, свободу, діалог, також розширяється до концепції «глобального громадянського суспільства» (Х.Булл). Розширення форм громадянськості у світовому масштабі, можливо, буде означати

здійснення ідеальності «всесвітнього громадянського стану», про який мріяв відомий німецький філософ І.Кант. Ю.Габермас всесвітньо–громадянський стан визначає не просто як фантом, а як те, що вже починає вимальовуватися. Громадянське суспільство разом з тим постійно знаходиться на межі утопії чи ідеальності і разом з тим реальності. Сьогодні з'являються різноманітні концепції, разом з тим ми можемо говорити про багатоманітність моделей громадянського суспільства. Громадянське суспільство не просто є ознакою чи атрибутом сучасного світу, його можна розглядати як практики діяльнісного перетворення, що приймає самі найрізноманітніші організаційні форми, які залежать від місця і часу. Концептуальний статус поняття «глобальне громадянське суспільство» є проблематичним. Його семантика багатошарова, зумовлена структурно і концептуально, ціннісно навантажена і поляризована. Вирішення даної задачі – це актуальна дослідницька наукова проблема, яку утруднюють наступні обставини: 1) складність і багатомірність суміжних у дефініції феноменів, а також багатоманітність відповідних інтерпретацій; 2) ідеологічна завантаженість і соціально–політичне протистояння сучасності; 3) суперечливість глобальних інтеграційних процесів, відображених в неологізмах (глокалізація, фрагмеграція, глоболокалізм).

З точки зору автора, дискурс глобального громадянського суспільства на теоретичному рівні представлені сукупністю концепцій, які, з відомою долею умовності, можуть бути типізовані наступним чином: 1) класичні теорії, орієнтовані на різні трактування суспільства і соціальності (географічний, антропологічний та інші підходи); 2) концепції, які акцентують специфіку громадянського суспільства; 3) теоретичні моделі, які зосереджені на інтерпретації глобалізаційних процесів. У першому випадку громадянське суспільство трактується як «вихід» громадянського суспільства за межі національної держави, у другому – як історична фаза у розвитку громадянського суспільства, вихід за межі сучасності; 3) як «проект глобалізації знизу», демократична альтернатива «глобалізації зверху», ноосферна демократія.

Можемо констатувати, що даний проект відрізняє нормативізм, висока ефективність дій, протистояння світовій громадськості влади глобального капіталу. У залежності від відношення до глобалізації варіюються маніфестації глобального громадянського суспільства та його провідні актори. Найбільший інтерес і можливості для внутрішньо–і міждисциплінарного синтезу представляють мережеві моделі громадянського суспільства: 1) реляціоністська теорія (Г.Уайт, Дж.Александер); 2) теорія «актор–мережа» (Б.Латур, М.Каллон, К.Кнорр–Цетіна). Існує точка зору, що громадянське суспільство – це свого роду соціальний простір, у якому люди взаємопов'язані і взаємодіють між собою у якості незалежних як один від одного, так і від держави. Р.Мусаєв вважає, що громадянське суспільство слід інтерпретувати у залежності від контексту: 1) сферу всіх інтересів індивіда; 2) сферу суспільних інтересів; 3) систему суспільно–державного облаштування, що дозволяє найбільш повно здійснювати всі інтереси, постільки свобода являється висхідною передумовою здійснення інтересів індивіда. Н.Розеблюм пропонує класифікацію громадянських суспільств та виділяє такі його аналітичні моделі: 1) «демократичне громадянське суспільство», у якому наголос робиться на політичній участі та потенційній опозиційності громадських об'єднань до владних структур. У демократичному громадянському суспільстві головною справою громадських об'єднань є «прищеплення громадянам почуття політичної дієспроможності, здатності до розгляду політичних питань, а також схильності розглядати їх в ім'я загального добра. Для цієї цілі вони повинні внутрішньо бути ліберально–демократичними «міні–республіками», орієнтованими на публічні арени обговорення і здійснення політики»; 2) «посередницьке громадянське суспільство» розглядається як агент формування таких чеснот як вихованість, «соціабельність», здатність до солідарного вирішення проблем.

Громадянське суспільство націлює громадян на соціальні зв'язки, принципи громадянськості, відкритості, товариськості та відповідальності – якості, що тримають плюралістичну ліберальну демократію разом. У посередницькому громадянському суспільстві «від вторинних асоціацій не очікують формування політичних достоїнств, і соціальне співробітництво зовсім не обов'язково має трансформуватись у політичне

представництво»; 3) «виборче громадянське суспільство»: його прихильники підкреслюють роль громадянського суспільства у підвищенні економічної ефективності і загального добробуту. Мова йде про спробу поєднання кращих рис обох попередніх моделей та врахування зауваження Гегеля щодо суперечливості та обмеженості морального впливу громадянського суспільства. Адже йому бувають притаманні такі риси як егоїстичність інтересів, вузько групова прив'язаність, нарешті, бідність – риси, що й сьогодні загрожують єдності громадянського суспільства і вимагають «різноманітних виправлень» [4,с.73–74]. Виділимо напрями пострадянського дослідження громадянського суспільства: 1) ідея громадянського суспільства, її еволюції, теоретичний зміст на різних етапах (В.Біблер, В.Варивдін, К.Гаджиєв та ін.); 2) суть, структура, функції громадянського суспільства, взаємодія елементів (В.Барков, І.Кресіна, М.Михальченко, Т.Розова, Г.Щедрова та ін.); 3) вивчення діалектики, взаємовідносин громадянського суспільства і держави, їх взаємодії у межах типологічно різних політичних систем (Г.Авцинова, М.Ільїн, Б.Коваль та ін.).

Ознакою сучасного громадянського суспільства є ефективний громадянин і громадський контроль, або контроль територіальних громад, за процесами обрання органів самоврядування, призначення чи обрання посадових осіб органів державної влади, наявність правового механізму вирішення питань обрання (призначення) цих органів. Не треба зайве доказувати, що концентрація, централізація влади, розпорядчих, управлінських функцій збільшують ступінь корупції влади, гальмують гуманітарний, технічний прогрес, зв'язують підприємницьку та громадсько–політичну активність, виснажують економіку країни. Фактор віддаленості державного органу (посадової особи) від центру робить неефективним контроль за державною владою на місцях, а це породжує безвідповідальність та зловживання. Територіальні громади стають заручниками тих, хто «внизу» представляє віддалену «центральну владу», заручниками їх політики, їх дій. Зміцнення демократії, побудова правової держави можливі лише при гармонійному регулюванні правовідносин на рівні територіальних громад та держави. Багато в чому безвідповідальними перед громадянами, особливо в районах, містах, є такі посадові особи, як прокурори, судді, керівники правоохоронних органів. Зрозуміло, не можна доводити до абсурду ідею зміцнення і розширення самоврядування, це може привести до сепаратизму, місництву, клановості. Але в плані зміцнення громадського контролю за діяльністю державних органів неперевершеним є поєднання горизонталі і вертикалі влади. В багатьох країнах мирові судді обираються на місцях. В США поширена практика обрання прокурора міста громадськістю. Мабуть не потрібен довгий соціально–психологічний аналіз того, наскільки позитивними є наслідовне і неухильне дотримання закону, прав і свобод людини. Ми поділяємо точку зору, згідно з якою ступінь наближеності органів влади до людей визначає рівень демократичності держави.

Визнання загальнолюдських цінностей є важливою ознакою правової держави, і, безумовно, громадянського суспільства. Основними шляхами побудови громадянського суспільства в Україні є: 1) розширення масової бази влади, підвищення політичної культури населення, створення нових можливостей участі громадян в управлінні державними і суспільними справами; 2) активізація процесу роздержавлення усіх сфер суспільного життя, формування справжніх інститутів громадянського суспільства як ринкового, так і неринкового характеру, розвиток різних форм громадського самоврядування і самодіяльності; 3) постійне удосконалення контрольних механізмів, тобто механізмів зворотнього зв'язку від суспільства до держави; 4) максимальне розширення сфери судового захисту прав і свобод людини, формування поваги до права і до закону; 4) виховання нормального природного патріотизму – національного і державного – на основі поваги до національної історико–культурної спадщини; 5) піднесення рівня суспільної свідомості, подолання явищ соціальної пасивності, оскільки справа не тільки в наявності демократичних установ і прцедур та інформованості населення, але й в умінні жити в умовах демократії, користуватися її благами, в готовності до постійного удосконалення політичної системи у відповідності зі зміною конкретно–історичних умов [3,с.58–59].

Слід виділити ряд функцій громадянського суспільства: 1) відображення інтересів і волевиявлення громадян, опосередкування відносин між особистістю і державою; 2) відслідковування проблем, пов'язаних з реалізацією і порушеннями прав і свобод людини і громадянина; 3) функція з'єднання соціуму, поєднання приватного і всезагального інтересу, посередництва між особистістю і державою; воно являється полем, на якому розгортається боротьба між різноспрямованими інтересами і здійснюється компроміс між ними, а з іншої, – у формі громадянських асоціацій і рухів являється активним фактором цього процесу. Найголовніші функції громадянського суспільства: 1) засіб самовиразу індивідів, їх самоорганізації і самостійної реалізації власних інтересів; 2) гарант непорушності особистих прав громадян, що сприяє формуванню соціального капіталу; 3) урегульованість протестів і вимог, які могли б мати руйнівний характер; 4) захист інтересів, завдяки чому кожна група отримує шанс бути почутою владною пірамідою. Все це свідчить про те, що громадянське суспільство як сукупність суспільних інститутів, безпосередньо не включених у структури держави, дозволяє громадянам реалізувати свої інтереси та ініціативи. Громадянське суспільство являється необхідним середовищем реалізації моделі міжсекторного соціального партнерства, – це простір, у рамках якого можливий конструктивний діалог бізнесу, влади і некомерційного сектору. Тому міжсекторне соціальне партнерство являється не тільки соціальною системою, але соціальним інститутом. При аналізу міжсекторного соціального партнерства у рамках інституціонального підходу слід виділити сукупність установ – організацій державного, комерційного і некомерційного секторів, напрямок їх діяльності і виконання конкретних функцій – вирішення соціально значущих проблем, а також норми і правила регулювання партнерства – нормативно–правова база. Сьогодні під міжсекторним соціальним партнерством слід розуміти соціальну систему і соціальний інститут, що представляє собою конструктивну взаємодію між трьома основними акторами, що діють на суспільній арені – державними структурами, комерційними і некомерційними організаціями, що базуються на основі об'єднання ресурсів і єдності тактичних і стратегічних задач, що реалізуються в умовах громадянського суспільства (стадія формування, розвитку і зрілості) і в рамках діючого законодавства, направленого на покращення соціального самопочуття громадян [12,с.3].

На нашу думку, співіснування громадянського суспільства і влади – складний діалектичний процес взаємоконтролю і взаємної доповнюваності. Особливості соціальної організації «солідарних» (громадянських) інститутів кваліфікується як своєрідний символічний капітал, який складає основу співпраці різних соціальних акторів. Суспільна довіра, громадянська активність, здатність до солідарних дій, повага до прав і свобод людини – вирішальні умови консолідації громадянського суспільства. Можливість реалізації цього ціннісного комплексу слід розглядати у якості індикатора впливу громадянського суспільства на процес формування і розвитку ефективної держави. Взаємодія громадянського суспільства і держави у сучасному світі сьогодні відбувається у політичній сфері, що ставить громадянське суспільство перед новими викликами. Ключові виклики слід визначити наступним чином: у формах громадянської участі починає превалювати політична активність; на перший план висувається ідея мобілізованості мас; розмиваються межі автономності громадянського суспільства; відбувається процес трансформації цілей, які набувають переважно політичного характеру. У результаті громадянське суспільство поглинається суспільством політичним, втрачаючи при цьому комплекс функцій соціального посередництва. Утягуючись у політичне суспільство, структури громадянського суспільства поповнюють ряди маргіналізованих політичних акторів. Це створює певні три зики і для влади, так як політичний процес стає більш аморфним, і для громадянського суспільства, яке втрачає можливість реалізації всього спектру суспільних інтересів, що в свою чергу висуває загрозу стагнації суспільного розвитку. Отже, влада, бізнес і держава володіють різними ресурсами: у влади є держава, у бізнесу – гроші, а у суспільства – ресурс у можливостях громадян керуватися своєю думкою, реалізуючи її через активність. Всі ці ресурси представляють собою різні по вектору і силі впливу, а синхронізація цих дій належить саме людині.

Отже: 1) система «влада–бізнес–суспільство» тільки тоді зможуть прийти до консенсусу, коли засоби і способи цього процесу будуть підпорядковані культурно–етнічним і гуманістичним принципам їх побудови, приймуть характер психологічних культурних відносин.

2) Суспільство стає громадянським тільки тоді, коли сукупність, розвиток і конфігурація недержавних об'єднань спроможні приборкати державу, спонукають її стати активним поборником інтересів громадян, а відтак правовою державою. Громадянське суспільство досягає оптимальної ситуації коли економіка підконтрольна державі та не залежить від неї. Основою буття особистості в суспільстві є не свавілля, а свобода. Що розвиненіше громадянське суспільство, то більше підстав для формування демократичних систем; що менш воно розвинене, то ймовірніше утворення авторитарних та тоталітарних режимів.

3) Участь громадян у здійсненні контролю над діяльністю органів виконавчої влади – це одна із форм реалізації конституційних прав громадян. Причетність громадянського суспільства до державного управління дає змогу сформувати активного громадянина, який усвідомлює свої та загальнодержавні інтереси.

Вплив глобалізації, хоча й у дещо м'якшій формі, зазнає і кваліфікована демократія: авторитарні режими руйнуються як зсередини, так і ззовні; а нехтування правами людини наражається на протести в усьому світі. Таким чином і зростає спільна, всесвітня відкритість, публічність. Посилюються впливи міжнародно–правового поля, зокрема у формі міжнародних судових інстанцій у певних сферах. Зростає також кількість справді міжнародних організацій та ініціатив. Міжнародні урядові та неурядові організації, відповідні конференції та консультації мають економічну, технічну, екологічні, а також ту чи іншу політичну спрямованість. Віддаючи незалежне новітнім утворенням на кшталт Світового Банку, «Міжнародної амністії» та «Лікарів без кордонів», не варто забувати й старі організації – скажімо, такі міжнародні спортивні об'єднання, як Олімпійський комітет.

Громадянська непокора є одним із стабілізуючих, хоч і незаконних, за визначенням, засобів усякої конституційної системи. Поряд із вільними й регулярними виборами та незалежною судовою системою, наділеною повноваженнями тлумачити конституцію, громадська непокора, коли вдаватися до неї з незалежними обмеженнями й здоровими судженнями, допомагає підтримувати й зміцнювати справедливі інституції. Чинячи опір несправедливості в рамках законослухняності, вона служить справі недопущення відступів від справедливості й виправлення їх, коли вони таки трапляються. Подібна загальна готовність удаватися до правомірної громадянської непокори вносить сталість у добре впорядковане суспільство а чи в таке, що майже справедливим. Втім, коли скидається на те, що громадянська непокора загрожує підірвати громадську згоду, відповідальність лягає не на тих, хто протестує, а на тих, чиї зловживання авторитетом і владою роблять подібну опозицію виправданою, правомірною. Адже застосування примусового апарату держави з метою підтримання явно несправедливих інституцій є само по собі різновидом незаконного насильства, чинити опір якому громадяни набувають права в залежний час.

В ситуації непокори проявляються властивості мережевої боротьби, для котрої характерні креативність, комунікація, співробітництво, самоорганізація. Особливо дана тенденція проявляється в антиглобалістських рухах, які організовують мережі. Демократичний принцип визначає мету рухів та їх постійну діяльність. Рухи визначаються протестами проти глобалізації та розповсюджуються в Північній Америці та Європі. Демократія та свобода регулюють протести під час різних організаційних формах взаємодії. Розподілена мережева структура дає приклад абсолютної демократичної організації, яка відповідає державним формам економічного та соціального виробництва та слугує міцною зброєю проти домінуючої структури влади. В умовах мережі легальність є неефективною у мережі.

Міра глобального громадянського суспільства в контексті його генези полягає у забезпеченні законних прав людини. Особа має гарантію вільного вибору тих чи інших форм економічного і політичного буття, ідеології, світогляду, можливість вільно

висловлюватися і відстоювати свої погляди та інтереси. Становлення громадянського суспільства є невпинним процесом удосконалення громадянина, суспільства, влади, політики, права, який охоплює всі без винятку сфери життєдіяльності. З початком процесу демократичної перебудови світового співтовариства зріс загальний інтерес до проблематики громадянського суспільства. Його наукові дослідження проводяться у невід'ємному зв'язку з проблематикою правової держави. Існує три напрямки історичного і політичного розвитку, які ведуть одним шляхом до громадянського суспільства: розвиток політики, колективістських та індивідуальних засад громадянськості. Універсальність і фундаментальність основ громадянського суспільства і правової держави становлять одвічні поняття – порядність, чесність і людяність. У такому суспільстві вільно розвивається асоціативне життя, відбувається децентралізація державної влади завдяки передачі значної її частини самоврядуванню, безконфліктне розв'язання суспільно–політичних проблем. Цілісний правовий, політичний, ідеологічний, культурний, етичний механізм, який забезпечує ефективний вплив громадянського суспільства на структури влади і соціального життя країни, становить собою зміст поняття демократизму. Щодо сучасного розуміння громадянського суспільства, слід окреслити такі чинники, що особливо впливають на його формування.

Підводячи підсумки, відмітимо, що глобальне громадянське суспільство – це соціально організована структура, що складається за межами політичних структур, але охоплює й їх, оскільки вони також є його частиною і утворені громадянами. Такі елементи, як демократичне законодавство, поділ влади, наявність легальної опозиції, цілого ряду політичних партій тощо, не є самі собою безпосередньою структурою громадянського суспільства, але вони становлять певні форми закріплення його впливу в політичній організації суспільства. Їх соціальна роль полягає у реалізації цінностей громадян, життя, політичних й соціальних свобод людей. Глобальне громадянське суспільство існує за умов плюралізму будь–якої, зокрема соціально–політичної діяльності, її матеріальних та ідейних основ. Сфера приватного життя є закритою для будь–якого політичного, владного втручання. Це найважливіший показник існування громадянського суспільства. В контексті генези від громадянського суспільства до глобального громадянського суспільства викоремилися: серед складових організації й функціонування демократизму влади для громадянського суспільства особливо істотні такі, як легітимність, всезагальність, повнота демократизму, ефективність реалізації одержаного кредиту довір'я в інтересах народу тощо. Разом з тим великого значення набуває забезпечення особистої, соціальної, економічної безпеки громадян, їх доступу до охорони здоров'я, освіти, культури, мінімальних основ вибору діяльності за покликанням; соціально гарантованої компенсації трудових витрат; заборони будь–яких форм примусу.

Список використаних джерел

1. Воронкова В.Г. Філософія: Навчальний посібник / Воронкова В.Г. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 464 с.

2. Великий енциклопедичний юридичний словник / За редакцією акад. НАН України Ю.С. Шемчука / Шемчук Ю.С. – К.: ТОВ «Юридична думка», 2007. – 992 с.

3. Кириченко С.О. Шляхи формування громадянського суспільства і правової держави / Кириченко С.О. – К.: Логос, 1999. – 88 с.

4. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія / Колодій А. – Львів: Видавництво «Червона Калина». – 2002. – 276 с.

5. Михеев А.Н. Многосторонние партнерства: определение, принципы,типология, процесс осуществления / Михеев А.Н. // Информационное общество. – Москва, 2005 – №3. – С.18–25.

6. Политология. Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост.: Ю.И. Аверьянов / Ю.И. Аверьянов – М.: Изд–во Моск. коммерч. ун–та 1993. – 431 с.

7. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник Горбатенко В.П. / В.П. Горбатенко – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

8. Роулз Д. Теорія справедливості / Пер. з англ. О.Мокровольський / О.Мокровольський. – К: Вид–во Соломії Павличенко «Основи», 2001. – 822 с.

9. Собчук Н.В. Основные подходы к интерпретации понятия межсекторного социального партнерства в современном мире / Н.В. Собчук // Научныйвестник УрАГС. – Екатеринбург, 2008 – №5.

10. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества / Пер.с англ. М.А. Абрамова/ М.А. Абрамова – М.: РОССПЭН, 2000. – 399 с.

11. Хардт М., Негри А. Множество: война и демократия в эпоху империи / Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева / Хардт М., Негри А. – М.: Культурная революция, 2006. – 599 с.

12. Якимец В.Н. Социальное партнерство в России: исследования, механизмы, опыт / В.Н. Якимец. – Всероссийская конференция «Социальное партнерство. Российский опыт». – Спб., 2000. – С.3.

Сидоренко С.В. Генеза от гражданского общества к глобальному гражданскому обществу

Рассматривается генезис формирования феномена гражданского общества, который является самостоятельной социально организованной структурой для согласования различных интересов людей. Дальнейший анализ данного социального феномена показывает, что гражданское общество выдвигает в качестве главных критериев цивилизованности разум, свободу, диалог, которые также расширяются до концепции глобального гражданского общества.

Ключевые слова: *гражданское общество, гражданин, модели гражданского общества, глобальное гражданское общество, актеры гражданского общества, концепция, политические интересы.*

Sidorenko, S.V. Genesis of civil society in global civil society

Analyze the genesis of the phenomenon of formation of civil society, which is independent of socio organized structure to coordinate various interests of people. Further analysis of this social phenomenon shows that civil society sets as the main criteria civilized mind, freedom, dialogue, also expands the concept of global civil society.

Key words: *civil society, citizen model of civil society, global civil society, actors civil society concept, political interests.*

УДК 165.742:179.9

Сисак М.М.

Концептуальна аналітика феномену гуманізму

Розглядається процес становлення гуманістичної думки, виявляються основні підходи мислителів до його філософського осягнення, передусім через співвідношення з минулим та теперішнім, акцентується увага на етичному вимірі гуманізму.

Ключові слова: *гуманізм, історичний метод, проблемно–концептуальний метод, філософсько–антропологічний метод, культурологічний метод, структурно–функціональний метод, соціальний метод, семіотичний метод.*

Початок XX ст. позначився соціальною кризою у різних сферах життя – економіці, політиці, культурі. Однак передчуття близьких історичних і соціальних перетворень, невпевненість у майбутньому, екзистенційний страх не тільки сповнювали тривогою душі людей, але й сприяли пошукам нових ідеалів. Формувалася інша картина світу, в якій кардинально змінювалася схема детермінації – випадковість ставала закономірністю. Як наслідок, метаморфози, що виникали, були шокуючими: більше не пропагувалось «добре, вічне, розумне», а, навпаки, демонструвалась хвороблива, з точки зору традиційних уявлень про етичні та естетичні цінності, зацікавленість до всього дисгармонійного, миттєвого, злого, дискомфортного, нелогічного.

У нашому сьогоденні досить складно вести мову про гуманізм. Міркування на цю тему дуже часто сприймають як утопізм, який не має нічого спільного з реальним життям, або як свідоме приховування негуманної дійсності. На це існують свої глибинні підстави. Справа не просто в тім, що гуманістичні слова прикривають антигуманне облаштування суспільства, а в тому, що саме феномен гуманізму несе відповідальність за нелюдські результати практичного застосування його ідей.

Актуальність статті зумовлена самим змістом концепту «гуманізм». Незважаючи на багатозначність терміна, більшість сучасних дослідників погоджується з тим, що він окреслює специфіку і граничні засади буття людини в історії. Таким чином, осмислення проблеми гуманізму прямо пов'язане з необхідністю з'ясування людської самототожності, її трансцендентальних засад. Саме тому небайдужість наукового дискурсу до проблем гуманізму й нині залишається важливим аспектом для багатьох провідних філософських, психологічних, соціологічних шкіл. А концептуальне ядро таких досліджень різниться як проблематикою, яку висувають перед собою конкретні науковці, так і кінцевими цілями, яких вони намагаються досягти. В зазначеному аспекті слушно міркує американський філософ, професор університету штату Нью–Йорк у Буффало П.Куртц: «Ми утверджуємо гуманізм як історичну альтернативу ідеологіям насилля, розглядаємо його як цінність для особистості, яка дозволяє відчути справжнє задоволення від собі подібних» [1,с.248].

Феномен гуманізму став предметом досліджень В.Рибіна, В.Ярошовця, І.Арсєнтьєвої, І.Фролової, К.Ламонта, Т.Рубанцової, П.Куртца, Р.Брауна.

Цей масив літератури, який не є вичерпним, доцільно класифікувати згідно з тими ракурсами розгляду, які обираються самими авторами при дослідженні гуманізму. На наш погляд, можна виокремити наступні методологічні підходи для фундаментального аналізу зазначеного феномену: історичний, проблемно–концептуальний, філософсько–антропологічний, культурологічний, структурно–функціональний, соціальний, семіотичний. Таке детальне дослідження гуманізму є нагальним, адже воно дає можливість, на основі власної концептуальної проблематики, дійти висновків, які не тільки б були важливими для подальших наукових досліджень, а й втіленими у реальну практику життя як окремої особистості, яка намагається удосконалюватися на шляху плекання власної гідності та моральності, так і усього людства.

Основним завданням даної статті є системний розгляд методів дослідження гуманізму, концептуальних підходів. Гуманізм як феномен суспільного та культурного життя є необмеженим, тому що передбачає відкритість, динамізм, розвиток, можливість радикальних внутрішніх трансформацій перед змінами і новими перспективами людства. На підставі цих міркувань тотальність гуманістичного мислення реалізується у спільному прагненні мислителів–гуманістів створити ідеальну модель філософії, відповідно відмовившись від класичних (аналітичних) моделей.

Поняття «гуманізм» досить широко використовується у сучасній мові як самоочевидне, тому з більшою чи меншою точністю можна встановити, який зміст вкладається у цей термін. Як відзначає дослідник гуманізму В.Решетніков; «Дискусії, що розгортаються навколо способу тлумачення терміна «гуманізм», дозволяють по–різному його класифікувати. І це закономірно, оскільки дане поняття піддається різним інтерпретаціям» [2,с.227].

Визначальна ідея історичного підходу полягає у системному аналізі історичних типів гуманізму, їх розвитку та поширенні ідей. Однак наше дослідження переважно ґрунтується на синтезі порівняльно–історичного підходу, адже ми ставимо за мету не лише окреслити історичні особливості розгляду проблеми феномену гуманізму, а й з'ясувати спільне та закономірне в цих поглядах. Історичний підхід переважав у працях мислителів, що творили в кінці XIX–XX ст., таких як: Л.Гейгер, Я.Буркхард, К.Бурдаха, Й.Хейзінга, а також у працях Л.Баткіна, Л.Брагіна, А.Горфункля, В.Соколова, В.Бібіхіна, Г.Гівішвілі. Важливо відзначити, що ряд авторів у межах історичного підходу аналізують ту історичну реальність, у якій гуманізм зароджується, народжується і модернізується. В даному випадку предметом дослідження постають культурно–історичні типи афінської демократії, епохи Ренесансу, Просвітництва. Такий підхід реалізується у працях Е.Кассірера, К.Ясперса, В.Соколова, В.Бібіхіна, Г.Гівішвілі, Б.Л. Губмана, Л.Баткіна, Л.Брагіна. Видається цікавою думка К.Бурдаха, який вважає, що тлумачення феномену гуманізму є чітко визначеним: «Гуманізм – уявлення і вимога духовної освіченості, зміст і мета якої – людина. Адже в основі такого розуміння лежить ідея гуманності, яка має чітко визначені джерела: здобутки античності та епоху Ренесансу» [3,с.96]. Дійсно, точкою відліку для здобутків античності та доби Відродження стала антропологічна проблематика, яка значною мірою посилила увагу до внутрішнього, суб'єктивного простору людини. Саме в цей проміжок часу значного поширення набули ідеї гуманного ставлення до індивіда, поваги до його гідності, надавались можливості для створення нових систем відносин із суспільством. Не можемо не погодитися з думкою дослідника гуманізму В.Бібіхіна, котрий пропонує досить оригінальну концепцію, у межах якої Ренесанс і вкорінений у ньому гуманізм набувають саме філософського осмислення. Особливість думки мислителя полягає у тому, що він розглядає гуманізм доби Відродження як свого роду «архетип», вважаючи останній материнським лоном гуманізму: «Не гуманізм склав характерну особливість Ренесансу, а навпаки, Ренесанс надав гуманізму особливого забарвлення» [4,с.125]. Філософ вважає, що зазначений період є культурно–історичним злетом людства, який виявився надзвичайно багатим у своїх додатках: «Тільки ренесансний максималізм, готовність нескінченно все ставити під питання, відволікаючись від практичної користі, міг створити європейську науку. А людина нарешті зрозуміла та осмислила таке явище як гуманізм» [4,с.130].

Подібні думки висловлює Й.Хейзінга у блискучій монографії «Осінь Середньовіччя». Він акцентує увагу на тому, що гуманізм і Ренесанс виникли з прагнення відродити зміст античності: «Не з рефлексії, не через інтелектуальні здатності виникали великі історичні хвилі, що спрямували внутрішнє життя народів. А із прагнення вчених виявити й повернути зниклі пам'ятки античної літератури та античного мистецтва. Гуманізм і Ренесанс виникли з полум'яного, безмежного очікування відродити нову молодість» [5,с.50].

Однак історичний аналіз не тільки детально розглядає історичну реальність, у якій формується гуманізм, а й окреслює його основні парадигми. В даному випадку доцільно послатися на працю «Основні парадигми гуманізму» Т.Рубанцової, яка стверджує, що, з одного боку феномен, трактується як ідеал (К.Леві–Строс, Е.Фромм, А.Швейцер, Ф.Достоєвський), з іншого – нерідко домінує думка про його кризу та переродження в антигуманізм (постмодернізм). «Незважаючи на численні модифікації і духовні протистояння, виявляє дивну стійкість категорія гуманізму – відкрита система філософських поглядів, яка наповнювалася різними ідеями епох», – вважає вона і виокремлює три основні парадигми гуманізму: античну, в якій були закладені основи аристократичного гуманізму, відродження, яке породило буржуазний, та сучасну епоху, що створила демократичний тип гуманізму [6,с.171]. Ми поділяємо думку дослідниці і вважаємо, що аналіз гуманізму саме з історико–філософського ракурсу дозволяє виокремити його чотири основні парадигми: античний гуманізм, середньовічний, ренесансний та сучасний. Кожна з запропонованих парадигм відрізняється своїм підходом у розумінні та осмисленні феномену. Однак якщо для античного і середньовічного різновидів гуманізму людина є домінантною ідеєю, то останньому властиві плюралізм та діалогізм. Адже саме сучасний гуманізм постає як інтеграційний механізм для формування нової філософської парадигми XXI століття.

Цікавим видається аналіз гуманізму науковця В.Рибіна, який у своєму дослідженні поєднує історичний та філософсько–антропологічний принципи. Комбінація цих двох методів часто зустрічається у дослідженнях сучасних авторів, що, на наш погляд, не є випадковим, оскільки дозволяє створити більш цілісне уявлення про гуманізм. У монографії «Гуманізм як етична категорія» автор досліджує паралельний розвиток гуманістичних ідей та етапів розвитку етичної думки від античності до новітнього часу [7,с.3]. На основі проведеного аналізу мислитель доходить висновку, що гуманізм – результат еволюції етичних поглядів. «Гуманізм – це світогляд, основою якого є людина. Саме особистість становить виняткову цінність для суспільства. Тому людські стосунки повинні ґрунтуватись на співчутті, чуйності, повазі, толерантності, милосерді, адже останнє розглядає гуманізм у його різних історичних формах виключно як явище західної цивілізації» [7,с.15].

Дещо інший підхід до аналізу гуманізму пропонує нам Л.Яковлєва. Вона переконана в тому, що гуманізм, як би він не претендував на універсальність, є парадигмою виключно західної цивілізації. Тотожні думки висловлює Т.Ліхачова у праці «Гуманізм – досвід аналізу соціальної еволюції (Схід – Захід – Росія)» [9,с.226]. Однак ми схильні вважати, що такий розгляд окресленої проблематики має як свої переваги, так і недоліки. Ми переконані, що неправомірно не враховувати гуманістичну складову в культурі Сходу, адже гуманізм – це дійсно універсальна система філософських поглядів. У цьому неважко переконатися, звернувшись до ідей Конфуція про моральне самовдосконалення людини або до змісту етичної думки стародавнього Сходу. Історичний аналіз показав, що гуманізм постає основною складовою у взаємозв'язках спадщини Ренесансу, Нового часу і сучасності та продовжує бути основою модернізації суспільства. Наступний підхід нашого дослідження – культурологічний. Феномен гуманізму завжди був пов'язаний з культурними традиціями певного суспільства, а тому, вивчаючи гуманізм, дослідник неминуче торкається і проблем духовної культури людства. Зазначений підхід тісно переплетений з історичним, адже розглядає загальну динаміку ідей гуманізму в поєднанні з логікою розвитку культури в цілому. Це підтверджує і думка Б.Починка: «… Людська реальність – не природа і не чистий дух, а саме історія, що твориться людьми, має конкретні просторово–часові параметри і постає у різних об'єктивних формах, які самі є опредметненням й об'єктивацією культури» [2,с.4]. У аналізі гуманізму досить чітко простежується синергія цих двох методів, адже, досліджуючи зазначений феномен у межах філософсько–етичного знання, ми з'ясовуємо ті історичні передумови які вплинули на формування гуманізму.

Оригінальною є наукова позиція У.Сміта, який за допомогою культурологічного та історичного принципів аналізує, класифікує гуманізм. Автор унікальної праці «Хто є в пеклі: Довідник і міжнародна поштова книга для гуманістів, натуралістів, раціоналістів і не теїстів» У.Сміт виокремив сім основних видів гуманізму: «1) гуманізм – поняття, яке визначає людські зацікавлення (study of the humanities); 2) стародавній гуманізм – належить до філософських систем: Аристотеля, Демокріта, Епікура, Лукреція, Перикла, Протагра, Сократа; 3) класичний гуманізм – пропагує стародавні гуманістичні ідеї, які набули популярності в період Ренесансу: Бекон, Бокаччо, Роттердамський, Монтень, Мор, Петрарка; 4) теїстичний гуманізм – охоплює спектр ідей, що притаманні поглядам як християнських екзистенціалістів, так і сучасних теологів; 5) атеїстичний гуманізм – науковий пошук Сартра та Камю; 6) Комуністичний гуманізм – переконання та

аргументи Кастро, Троцького, Дунаєвського, Маркса; 7) натуралістичний гуманізм – еклектичний набір установок, що ґрунтуються на вірі в людську досконалість» [3,с.44]. Такий чіткий поділ гуманізму дає змогу провести демаркаційну межу між світоглядною, культурною, філософською традиціями за допомогою яких здійснюється осмислення зазначеного феномену. До кола вчених, котрі працювали в рамках культурологічного підходу, варто насамперед віднести К.Леві–Строса. Засновник етнологічного структуралізму в 60–ті рр. XX ст. запропонував власну оригінальну періодизацію історичного розвитку гуманізму. Він виокремив основні етапи його розвитку: класичний (Античний світ, Середньовіччя і епоха Відродження), некласичний (XVIII–XIX ст.), етнологію (зародження універсального гуманізму). Ми вважаємо, що такого роду класифікація виходить за межі традиційних уявлень і трактувань еволюції, ґенези окресленого феномену. «Однак я вважаю, що етнологія – найдавніша і загальна форма того, що ми називаємо гуманізмом» [9,с.220].

У своєму дослідженні Леві–Строс доходить висновку, що гуманізм – це жалісливе ставлення до усього живого на землі, безкорисливе пізнання всіх можливих форм життя, визнання рівності й можливості партнерства між ними. Ідеї мислителя не набули загального визнання, хоча за своїм пафосом й інтенціями були співзвучні думкам А.Швейцера та його принципу благоговійного ставлення до життя. Не можемо не погодитися з думкою В.Решетнікова, який аналізує гуманізм крізь призму культурологічного підходу та розглядає основні етапи еволюції гуманістичної культури: «Існують різноманітні види гуманізму: релігійний, атеїстичний, світський, етичний, соціалістичний, науковий, пролетарський, буржуазний, антропоцентристський, романтичний, планетарний, динамічний, літературний, ренесансний, філософський, класичний, некласичний, християнський, критичний, профанний, раціоналістичний, інтегральний і навіть військовий» [2,с.226]. Ми схильні вважати, що такі визначення зручні для чіткої фіксації видів гуманізму в конкретному просторі і часі.

Проблемно–концептуальний підхід передбачає виокремлення основних структурних елементів гуманізму та його послідовне дослідження. У межах зазначеного підходу гуманізм розглядається в єдності з метафізикою, аксіологією, антропологією. Перші спроби проаналізувати феномен, застосовуючи проблемно–концептуальний підхід, були здійснені у 40–60–х роках XX ст. у США і Великобританії.

Видатний мислитель, представник проблемно–концептуального підходу Г.Блекхем вважає, що гуманізм – відкритий, практичний світогляд: «Гуманізм – це концепція людини, яка складає конкуренцію релігійним, політичним та деяким філософським ідеям. Окрім того, він може розглядатись як певна «людська програма», адже головними його рисами є: взаємодопомога, міжнародна безпека, охорона навколишнього середовища, контроль за демографічною ситуацією, освіта» [10,с.45].

Дещо інше трактування у межах проблемно–концептуального підходу пропонує К.Ламонт. У праці «Філософія гуманізму» він дає таке визначення: «Гуманізм – це багатогранна філософія, яка повністю усвідомлює уроки історії та повною мірою використовує здобутки філософської традиції» [11,с.24].

Дефініції гуманізму, запропоновані К.Ламонтом, дозволяють провести чітке розмежування між гуманістичним світоглядом та іншими поглядами на світ і людину й дати характеристику сучасному гуманізму: «Сучасний гуманізм включає в себе віру у моральність особи, впевненість у надзвичайному потенціалі натуралістичної метафізики, переконаність у тому, що індивід апріорі володіє свободою. Адже гуманізм – нова догма, яка постійно перебуває у розвитку та завжди залишається відкритою для експериментальної перевірки нових фактів та більш суворих міркувань» [11,с.35].

Варто звернути увагу на працю «Введение в гуманизм» Ф.Хьорса, який, поєднуючи історичний та проблемно–концептуальний підходи, виокремив ключові етапи розвитку феномену та проаналізував його соціальні форми. Дослідник докладно вивчає значення латинського терміна «humanism», який тісно взаємопов'язаний з категоріями людяності, доброти, чистоти, культурності, освіченості. Автор аналізує тлумачення цього слова в англійських, голландських, німецьких енциклопедіях: «Загальним для європейського розуміння терміна «гуманізм», починаючи з середини XIX ст., було те, що людина посідала центральне місце. Іншою особливістю є поступове зникнення його релігійної складової» [12,с.34]. Посилаючись на науковий доробок. Ф.Хьорса,

ми дійшли висновку, що вчення мислителя складається з трьох основних позицій: 1) «гносеологічна», або методологічна частина, пов'язана з гуманізмом як доктриною, що ввібрала в себе ідеї класичного емпіризму і раціоналізму, аналітичної філософії та критичного раціоналізму; 2) гуманізм постає як соціальний рух планетарного масштабу, що охоплює всі континенти; 3) гуманізм близький до ідей філософії життя, ввібрав у себе кращі традиції екзистенціалізму та космізму.

Соціоцентристський підхід був переважно реалізований у межах філософської традиції марксизму. Дискусії, що розгорталась на початку 90–х рр. минулого століття на сторінках журналу «Общественные науки и современность», дозволили по–новому осмислити феномен гуманізму.

Варто звернути увагу на статтю О.Леоненка «Слово о гуманизме», яка яскраво демонструє марксистські позиції і явно тяжіє до соціоцентристського підходу. Автор стверджує, що «Гуманізм реалізований повною мірою. Він по–новому окреслює усі сторони суспільного життя, а тому з точки зору марксистсько–ленінської теорії класифікується і розглядається як самостійна суспільно–економічна формація» [8,с.33]. Такого роду твердження дозволили розглядати гуманізм як соціологічне поняття, що тотожне термінам «цивілізація» (А.Тоїнбі), «індустріальне суспільство» (У.Ростоу), «суперсистема» (П.Сорокін). Соціоцентристський підхід яскраво представлений дослідженнях гуманізму В.Жукоцького. Праці науковця характеризуються беззаперечною оригінальністю, однак залишають по собі неоднозначне враження. Адже автор намагається віднайти компроміс між загальними, цивілізаційними і комунікаційними підходами осягнення гуманізму та позиціями ідеологізованого марксизму. У зв'язку з цим дослідник концептуально дослідник розрізняє три цивілізаційних види гуманізму – соціальний, релігійний, ліберальний – і вважає, що він має два основних виміри: «Теоретичний вимір гуманізму – одна з форм світогляду, в основі якої встановлюються діалогові режими і смислова рівновага між основними ціннісними орієнтаціями людини. Та практична складова, де знаходиться живий простір міжкультурної та смислової комунікації» [5,с.33].

Ще одним типовим прикладом соціоцентричного аналізу гуманізму є праця Е.Кафіріна «Глобализация: взаимосвязь общечеловеческого и национального». Метою роботи є розкриття за допомогою діалектичного методу структури взаємодії загальнолюдського і національного в процесі глобалізації та демонстрація того, що у гуманізмі поєднуються основні людські цінності. У філософсько–антропологічному підході поняття «гуманізм» розглядається на прикладі людини. Зазначений метод дослідження реалізується у працях В.Баруліна, В.Лекторського, Г.Чістова. Проте варто погодитися з думкою, що філософсько–антропологічний аналіз гуманізму «не має чітко розробленої методології дослідження» [14,с.34].

Проте ми вважаємо, що суттєві переваги зазначеного підходу дозволяють уникнути софістики, нігілізму і цинізму щодо можливостей, перспектив, ціннісного статусу людини, оскільки «буттєво–антропологічний зміст гуманізму звільняє від необхідності кожного разу обґрунтовувати цінність людини. Аксіологічний статус людського буття не потребує емпіричних, теоретичних доказів та виправдань». Застосовуючи філософсько–антропологічний підхід, Т.Панфілова у праці «О содержании понятия «гуманизм» аналізу феномен гуманізму. Авторка вважає, що «стрижнем у визначенні гуманізму має бути визнання людини самодостатньою цінністю та утвердження прав особистості на унікальність, і, як наслідок, її вільний розвиток на підставі внутрішньої необхідності» [15,с.34]. Дослідниця намагається знайти критерій гуманності, який, якщо виходити з її визначення, міститься всередині людини. У підсумку авторка пропонує визначити гуманізм «як історично обумовлену систему поглядів, яка визнає людину самодостатньою цінністю, де остання розглядається як її свідомий суб'єкт» [15,с.222].

Приблизно в цьому ж напрямі розгортає свою точку зору В.Чістов у праці «Гуманизм как универсальный принцип саморегуляции истории»: «За межами гуманізму в людини і людства немає перспективи для подальшого збереження. Гуманізм утворює атмосферу «повітря» для людського буття» [16,с.123]. Автор вважає, що гуманізм є одночасно теорією людяності та практичною парадигмою. Адже він являє собою складну організаційну систему, де всі елементи знаходяться у взаємозв'язку.

У межах структурно–функціонального підходу гуманізм розглядається у його функціях і взаємозв'язках з різними формами знання: політикою, релігією, наукою, мистецтвом, мораллю, правом. Такий підхід реалізують у своїх працях Дж.Херрік, Ф.Хьорс, А.Круглова, В.Куваєвкіна, Г.Гівішвілі, В.Жукоцький.

Дж.Херрік – один із лідерів гуманістичного руху у Великобританії. Він досліджував проблему гуманістичних цінностей. Його книга «Гуманізм. Вступ» отримала широке визнання як наукове дослідження, що здійснює докладний аналіз історії та основних принципів гуманізму в сучасному світі. Автор виокремлює вісім теоретико–практичних сфер, з якими перетинається гуманізм: філософія, теологія, мораль, релігія, політика, наука, мистецтво та гуманізм навколишнього середовища. Особливу увагу мислитель звертає на питання ролі гуманізму в майбутньому. Дещо інше значення місця гуманізму в культурі продемонстровано в словнику А.Круглової «Словник: Психологія і характерологія понять», де філософ визначає специфіку гуманізму. Варто одразу обумовити, що дослідниця не ставить перед собою завдання окреслити гуманізм як поняття, уживане в побуті, та його наукове визначення. А.Круглова схильна вважати, що методологічно гуманізм – це «раціоналізм і емпіризм у поєднанні зі здоровим глуздом», оскільки» він визнає лише факти, логіку», тоді як світоглядно це «ретельно відмежована сфера особистої метафізики кожного» [17,с.110].

Сукупність розглянутих підходів дозволяє нам констатувати, що в широкому сенсі гуманізм являє собою найважливіший елемент людської історії і культури, маючи онтологічні, гносеологічні та інші підстави, а також різноманітні способи виявлення у залежності від аспекту його розгляду. В той же час гуманізм може розглядатись і як особлива світоглядна установка, яка обумовлює певний спосіб поведінки особистості (гуманність, людяність), і як соціально–філософська категорія, що відображає особливі властивості суспільства та становлення людини в ньому, і як своєрідна теоретична система, в основі якої лежать певні загальновизнані гуманістичні принципи.

Список використаних джерел

1. Куртц П. Новый скептицизм: Исследование и надежное знание / П.Куртц / Пер. с англ. и предисл. В.А. Кувакин. – М.: Наука, 2005. – 248 с.

2. Решетников В.А. Специфика современного гуманизма как культуры / В.А. Решетников // Современный гуманизм: Проблемы и перспективы. – Иркутск: Изд–во Иркут. гос. ун–та, 2004. – 227 с.

3. Бурдах К. Реформация. Ренессанс. Гуманизм / К.Бурдах / Пер. с нем. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – С.96.

4. Бибихин В.В. Новый ренессанс / В.В. Бибихин Новый ренессанс / – М.: «Наука», «Прогресс–Традиция», 1998. – 125 с.

5. Хейзинга Й. Осень Средневековья / Й.Хейзинга / Пер. с нидерландского Д.В. Сильвестрова. – 4–е изд. – М.: Айрис–Пресс, 2004.

6. Рубанцова Т.А. Основные парадигмы гуманизма / Т.А. Рубанцова – IV Российский философский конгресс «Философия и будущее цивилизации». Т.5.

7. Рыбин В.А. К определению гуманизма как этической категории // Здравый смысл. 2005, №4 (37) – 33 с.

8. Андреев В.Б. Органический гуманизм Владимира Соловьёва // В.А. Андреев / Здравый смысл. 2000/2001, №1.

9. Яковлева Л.И. Понятия личности и гуманизм – парадигмы Западной цивилизации // Возможность невозможного: планетарный гуманизм для России и мира. – С.266–281.

10. Леви–Стросс К. Три вида гуманизма // К.Леви–Строс Личность. Культура. Общество. – 2000. Т.II. Вып. 1 (2).

11. Blackham H.J. A Definition of Humanism. – The Humanism Alternative: Some definitions of Humanism. Ed. by Paul Kurtz. – Buffalo (N.Y.): Prometheus Books; L.: Pemberton Books, 1973. – 45 p.

12. Ламонт К. Иллюзия бессмертия. / К.Ламонт – М.: «Изд–во политической литературы». – М., 1984. – 111 с.

13. Hiorth F. Introduction to Humanism. – Indian Secular Society. 1996. – 34 p.

14. Философская антропология: Учебное пособие / Под ред. С.А. Лебедева. – М.: ИКЦ «Академкнига», 2005. – 34 с.

15. Панфилова Т. Универсальность гуманизма не исключает его ограниченности // Т.Панфилова Общественные науки и современность. 1992, №5. – 34 с.

16. Чистов Г.А. Гуманизм как универсальный принцип саморегуляции истории / Г.А. Чистов Проблемы человека в историческом процессе: Учёные записки. – Челябинск, 1999.

17. Круглов А. Что такое гуманизм? / А.Круглов Современный гуманизм / Документы и исследования. – М., 1997.

Сисак М.М. Концептуальная аналитика феномена гуманизма

Рассматриваются разновидности гуманизма, выявляются подходы мыслителей к их философскому постижению, прежде всего через соотношение с прошлым и настоящим. Утверждается, что новые гуманистические направления, в отличие от традиционной гуманистики, в кругу исследуемых проблем главным вопросом выделяют будущее и перспективы человечества.

Ключевые слова: *гуманизм, исторический метод, проблемно–концептуальный метод, философско–антропологический метод, культурологический метод, структурно–функциональный метод, социальный метод, семиотический метод.*

Susak, M.M. Conceptual analytics of humanism's phenomenon

The process of humanistic thought's formation is considered, the main thinkers' approaches of its philosophical comprehension are uncovered, primarily because of the correlation with the past and the present, the ethical dimension of humanism is focused on.

Key words: *humanism, historical method, problem–conceptual method, philosophical–anthropological method, cultural method of structural–functional method, social method, semiotic method.*

УДК 316.454.3+316.612.000.32(045)

Поліщук О.С.

Суб'єкти колективної дії у суспільно–політичному бутті людини

Розглянуто явище лобізму у політичному бутті. Доведено, що лобізм є механізмом колективної дії у задоволенні різнопланових потреб як соціальної групи, так і самої людини. Показано людину як учасника соціальних груп, політичних партій, громадських рухів тощо, формальних і неформальних організацій, що є суб'єктами політичної системи суспільства. Встановлено, що саме ці суб'єкти мають великий вплив на соціально–політичне буття. Обґрунтовано, що колективна дія цих суб'єктів спровокована у задоволенні матеріальних і нематеріальних благ.

Ключові слова: *людина, особистість, колективна дія, соціальна система, політична система, влада.*

Відомо, що людина є соціальною істотою і її розвиток залежить від багатьох факторів, одним з яких виступає соціум. Його можна порівняти з живим організмом, що у своєму розвитку як прогресує, так і може регресувати. Отже, соціум є тією системою, що може розвиватися і саморозвиватися, і цей саморозвиток безкінечний, він відбуватиметься до того часу, поки існуватиме суспільство, оскільки суспільство як саморозвиваюча система постійно поповнюється новими організмами – людьми, які у ньому і соціалізуються. Тобто – це система, яка не є стабільною, розвиток її залежить від дії людей, що утворюють те чи інше суспільство.

Як зазначає Я.Пономаренко, особистість існує лише в системі суспільних відносин, поза якими вона не може існувати. Водночас суспільство завжди притіняє особистість, бажає того людина чи ні, впливає і, так чи інакше, формує особистість. Часто у вжитку є фраза про те, що, якби я народився в іншому місці, все було б інакше. Ми не знаємо цього напевне, але можемо припустити, що це дійсно так. Але тоді можна говорити про те, що формування особистості цілком і повністю залежить від того суспільства, в якому вона живе. І якщо «помістити» людину у необхідну соціокультурну «зону» – зростатиме і формуватиметься певна, потрібна нам особистість. Частково, зазначає дослідниця, це так, але не можна забувати про те, що, крім впливу соціокультури, людина сама має відповідні, притаманні тільки їй якості та здібності, що при однаковому впливі соціокультури ніколи не вийде двох однакових, повністю ідентичних людей. Але разом з цим вплив, котрий здійснює певна соціокультура на індивіда, – безперечно значний [3,с.71–75].

Однак варто зазначити, що сама людина не призведе до кардинальних змін у соціальній структурі, через це суб'єкти (люди) такого типу об'єднуються в різні соціальні групи. Представниками таких проміжкових груп є політичні партії, громадські рухи та інші об'єднання, що мають соціальний статус формальних чи неформальних. Зважаючи на велику кількість соціальних об'єднань, що існують в нашому суспільстві, й на те, що частина з них є нестабільними, нашу увагу привертають об'єднання, які мають тривалий проміжок часу існування й колективна дія яких розцінюється суспільством, як результат соціально–політичних, економічних та інших змін людського буття. Тобто, мова йтиме про соціально–політичні об'єднання лобістського типу, що є суб'єктами колективної дії у політичному бутті людини.

Відомо, що явище політичного життя, яке ми зараз іменуємо «лобізмом», було описане у працях відомих мислителів. Так, наприклад: Т.Гоббс і Ж.–Ж.Руссо у своїх дослідженнях лобізму звертали увагу на вплив приватних інститутів, структур на прийняття політичних рішень. Розуміючи, що приватний сектор переслідує лише власні економічні інтереси, вони зазначали, що це явище є негативним.

Цікавим у цьому сенсі є напрацювання А.Бентлі, який, вивчаючи процес суспільного тиску на владу, віддавав належне місце політичним партіям і суспільним рухам, особливо загострював увагу на політичних партіях, адже відповідно до їх соціально–політичного становища у соціальній системі суспільства політичні партії виконують роль посередника між суспільством і владою. Саме політичні партії заповнюють той соціальний вакуум, що утворюється між владою і суспільством. У своїй роботі дослідник говорить про те, що завдяки посередництву (а цю роль у соціально–політичній системі виконують політичні партії) і досягається згода чи відшукується компроміс між владою і суспільством. Іншої думки дотримувався Й.Шумпетер. Він надавав перевагу конкуренції політичних утворень. Але, як відомо, конкуренція не призводить до стабілізації відносин між владою і суспільством. Крім цього, конкуренція, а тим більше політична, не передбачає досягнення якогось компромісу чи згоди, вона розглядає суспільство, як засіб підкорення влади. Тобто, розглядається варіант захоплення і монополізації влади. У цьому випадку діалог між суспільством і владою відсутній.

Привертає увагу багатьох дослідників соціальних утворень праця М.Дюверже «Партійна політика і групи тиску». В ній автор класифікує політичні утворення на «традиційні», «групи за звичаєм», «групи захисту», «групи підтримки» та «асоціативні групи». Усі вони репрезентують інтереси різних соціальних верств, а відповідно презентують і різні політичні інтереси й виконують різні соціально–політичні ролі.

Цікавий погляд на прийняття політичних рішень у політичному бутті висловив автор відомої книги «Логіка колективних дій» М.Олсон. Він зазначив, що групи репрезентацій політичних інтересів мають асиметричний вплив на прийняття політичних рішень.

Не менш цікавими є праці А.Косона, К.Ліндблома, А.Поттер, Р.Солсбері, Дж.Тьєрі та К.Шлозман. Усіх їх об'єднує одна спільна позиція: у групи репрезентації політичних інтересів входять особи, що в той чи інший спосіб можуть впливати на прийняття політичного рішення чи на хід його реалізації, а також на кадрову політику органів влади. На сучасному етапі лобізм як соціальне явище колективної дії став невід'ємною частиною системи політичного і державного управління в більшості країн світу з демократичною політичною системою [1].

Особливий інтерес становлять також праці сучасних українських філософів–дослідників, таких як: В.Андрущенко, М.Бойченко, В.Кремінь, М.Недюха, З.Самчук, М.Федорін та ін. Їх об'єднує думка про те, що лобізм в українському суспільстві є не що інше, як політичний бізнес, де людина є не чим іншим, як частиною соціально–політичної системи.

Теоретико–методологічній розробці проблематики лобіювання у сфері політології, права присвячені праці Е.Гросфельд, О.Дягілєва, Р.Мацкевича, В.Нестеровича, О.Одінцової, І.Сікори та інших вітчизняних дослідників. Однак наявність різних точок зору на соціально–політичне явище лобіювання, а також спотворене висвітлення проблематики лобіювання засобами масової інформації суттєво деформували розуміння справжньої сутності цього феномену як ефективного механізму взаємодії суспільства і влади, що дозволяє громадянам та їх об'єднанням долучитися до процесу ухвалення рішень та розроблення політики. А відповідно деформувалося уявлення людини про колективну дію у бутті соціальних груп.

Зазначена проблематика висвітлюється у працях науковців: Я.Бронька, І.Варзара, А.Колодія, Ю.Мацієвського, М.Розумного, А.Романюка, С.Рябова, Ю.Шведа, В.Холод.

Однак, незважаючи на посилений інтерес науковців у сфері філософії, політології та права до цієї проблеми, поза увагою залишилася колективна дія соціально–політичних утворень, що у своїй професійній діяльності займаються лобіюванням.

Сама актуальність і формує мету статті: розглянути колективну дію суспільно–політичних організацій як суб'єктів лобізму.

Завдання статті: розкрити праксеологію лобізму у суспільно–політичному бутті людини; показати вплив соціальних кіл, політичних партій та громадських організацій – суб'єктів соціально–політичного буття людини на прийняття політичних рішень.

Зважаючи на те, що основною одиницею колективної дії лобістів є людина, яка утворює різні інститути й займає певне місце у соціально–політичній структурі суспільства, не буде помилкою зазначити, що лобізм може проявлятися у різних сферах та формах, відповідно маючи різні види. Наприклад, залежно від гілок влади, можна

виділити лобізм: законодавчий, виконавчий, судовий; залежно від того, на чию користь «вирішується питання» або хто замовив його «вирішення», лобіювання може поділятись на такі підвиди: лобіювання різноманітних соціальних структур: суспільних організацій, рухів, партій, груп тощо; відомче лобіювання – це лобіювання міністерств та відомств, державних комітетів та інших установ; регіональне лобіювання – це вплив на владу з боку представників районів, областей, що прагнуть отримати певні дотації чи інші переваги від центральних органів державної влади; іноземне лобіювання – це вплив іноземних груп тиску на ті чи інші державні органи з метою добитися від них певних рішень.

Якщо ж розглядати праксеологію українського лобіювання, як стверджують аналітики, є переважання методів лобіювання через Кабінет Міністрів та Адміністрацію Президента. Це підтверджує кількість висунутих та прийнятих законодавчих ініціатив від відповідних органів. Причиною подібної практики є складність механізмів проходження законопроектів через Верховну Раду та ефективність способів «внутрішнього» лобіювання у Кабінеті Міністрів.

Спостерігаючи за розвитком українського політичного буття, помічаємо ще один вид колективної дії лобізму – кабінетне. Слово «кабінетне» є похідним від скорочення «Кабмін». Постанова Кабінету Міністрів є більш ефективним засобом, ніж закон. Вона вступає в силу з моменту підписання і не проходить трьох читань у Верховній Раді. Вартість такого документа для замовника значно нижча. Вона дозволяє уникнути зайвої публічності процесу, що за сьогоднішніх умов у певних випадках є дуже важливим. Основним методом лобіювання у Кабінеті Міністрів є «коридорний лобізм», суть якого полягає насамперед в проштовхуванні потрібного та відмови від прийняття непотрібного рішення. В апаратній ієрархії офіційні посади і реальна ступінь впливу на процес прийняття рішень не співпадають. Саме тому за розташуванням сил на ключових посадах та ступенем їх впливу на керівництво, включаючи навіть осіб, які не входять до офіційної номенклатури, уважно стежать учасники процесу лобіювання.

До форм лобістської діяльності у парламенті варто віднести: прийняття законів; затвердження загальнодержавних програм економічного, науково–технічного, соціального, національно–культурного розвитку, затвердження переліку об'єктів державної власності, які не підлягають приватизації, проекти законів про внесення поправок у Конституцію; проведення парламентських слухань, «круглі столи», семінари, конференції, інші заходи, пов'язані з законотворчою діяльністю.

З вищевикладеного доходимо висновку, що основними рисами колективної дії лобізму є: наявність певної спільної зацікавленості членів групи або навіть окремих соціальних груп; наявність професійно найнятого працівника чи групи працівників, що представляють інтереси зацікавленої групи: метою колективної дії соціальної групи чи політичної партії, руху є прийняття вигідних для замовників управлінських рішень. Такий підхід до колективної дії висовує іншу гіпотезу. Умовно її можна назвати «колективна дія горизонталі».

Про це говорять у своїй праці М.Надюха і М.Федорін. Зокрема вони зазначають, що є два основні способи взаємодії між державою та групами інтересів. Один із них характеризується тим, що тиск на органи влади здійснюється знизу вгору. Йдеться про групи населення, які на самоорганізаційних засадах впливають або тиснуть на державні органи з метою одержання певних переваг, пільг чи привілеїв. При цьому в апріорі передбачається, що тільки держава контролює розподіл ресурсів, економічних і соціальних пільг. Групи інтересів намагаються впливати на державу, але прийняття рішень багато в чому залежить від її волі [2,с.22–25].

Продовжуючи далі розвивати ідею горизонтальної і вертикальної колективної дії соціальних груп лобістського типу, науковці говорять про плюралістичний тип представництва інтересів (плюралістичне лобі), коли групи тиску і їх колективна дія виникають спонтанно, є численними, конкурують між собою й не організовані в якусь ієрархічну систему. Вони незалежно від держави визначають власний інтерес і своїх лідерів. В одній і тій же самій сфері діяльності може бути кілька таких груп. Жодна з них не має монополії на представництво інтересів. Досягнення будь–якої з цілей, тобто справляння впливу на державу, є результатом конкурентної боротьби. Отже,

головною ознакою плюралізму є конкуренція, вільне змагання груп тиску в їхньому впливі на державу [2,с.22–25].

Другий спосіб, на їх думку, виникає за умов, коли держава укладає своєрідну конвенцію з якоюсь із груп інтересів, натомість одержуючи за надані привілеї лояльність, гарантії сприяння державним інтересам. Тут ідеться про корпоративний тип представництва (корпоративне лобі). Групи інтересів цього типу порівняно нечислені, функціонально упорядковані, мають ієрархічну структуру. Держава визнає за такою групою монопольне право на представництво певного інтересу в обмін на право в певний спосіб впливати на визначення цього інтересу. За корпоративного представництва інтересів обов'язково має бути наявність «картельної угоди», функціональної диференціації та монополії певних груп на представництво певних інтересів [2,с.22–25].

Варто наголосити: і плюралістичне, і корпоративне лобі вкрай рідко існують у чистому вигляді. Навіть у сучасних демократичних державах кількість вільних, таких, що діють на засадах конкурентної боротьби, груп інтересів (тиску) порівняно невелика.

Незалежно від того, колективна це дія, вертикальна чи горизонтальна, між ними є конкуренція, вільне змагання груп тиску в їхньому впливі на державу, суспільство, людину. Мова іде про держави, де наявна демократична політична система.

Інша ситуація складається у суспільствах з закритою політичною системою – це стосується авторитарних і тоталітарних держав. У суспільствах держав подібної політичної системи колективна дія лобістських соціальних груп знаходиться в руках одних і тих же суб'єктів або її зовсім немає, що полегшує механізм управління.

Лобізм, як і будь–який соціальний засіб впливу, корегування соціальної дії, позиціонування та конструювання соціального простору, може бути орієнтований як на благо суспільства, так і на забезпечення власних, корпоративних інтересів, що зумовлено соціально–економічним і політичним устроєм, культурними традиціями тощо. Орієнтації лобізму на соціальне благо передують певні умови: реальне функціонування демократичних інститутів і норм, економічна й політична стабільність, свобода засобів масової інформації, розвинене громадянське суспільство тощо. За умов перехідного періоду лобізм, зазвичай, неспроможний набути цивілізованих ознак.

Однак це не означає, що його немає бути, адже лобізм є результатом колективної дії суб'єктів політичної системи суспільства. Відомо, що соціальна система суспільства є непростою і складається з різнопланових соціальних груп, що в процесі своєї діяльності спрямовують усі сили на здобуття певних благ. Так, можна зробити висновок: соціальні групи, до яких належать політичні партії, громадські рухи та інші об'єднання, виступають в ролі суб'єктів процесу лобіювання, а об'єктом – є блага, за які борються або відстоюють суб'єкти. В сучасних умовах розвитку суспільства суб'єкти лобіювання спрямовують колективну дію на: боротьбу за власність і право розпорядження нею; набуття права займатися конкретним видом діяльності; визначення податків і квот, надання ліцензій; боротьбу за видатки з державного бюджету; отримання державного замовлення тощо.

Розглядаючи діяльність суб'єктів колективної дії, видно, що діяльність вітчизняних лобістів не регламентується ніякими законодавчими актами. Лише сила закону встановить кордон між лобіюванням і діями, які спрямовані на отримання односторонніх переваг, що вже схоже на корупцію. В законі повинно бути прописано, хто має право (кому дозволено) займатися лобістською діяльністю, а хто такого права не має. На нашу думку, наприклад, державний службовець або депутат парламенту такого права мати не повинен. Вірніше, лобіювання не може бути для них джерелом заробітку.

В цілому можна констатувати, що сучасна політична, адміністративна, соціальна та економічна системи потребують комплексного вирішення питань взаємодії з владними структурами і питання про пошук оптимальної моделі лобізму є доволі актуальним, однак підхід до цього питання має базувати на раціональному та адекватному розумінні діючої ситуації, реформуванні системи загалом та гарантуванню однакових прав на відстоювання і лобіювання власних інтересів всім громадянам України.

Враховуючи особливості української політичної системи та специфіку державно–управлінського апарату, слід зазначити, що кроки назустріч введення цивілізованої лобістської діяльності, направленої на формування рівних можливостей для відстоювання своїх прав пропорційно для кожної верстви населення, мають проходити перш

за все синхронно з комплексною реформою адміністративних органів, які б взяли на себе провідні функції для реалізації вищезазначених положень.

Необхідно розуміти, що комплекс заходів, направлений на створення умов для справедливої лобістської діяльності, має орієнтуватися на всі соціальні групи та суспільні об'єднання та для отримання бажаного результату охоплювати всі сфери суспільного життя, котрі в тій чи іншій мірі торкаються лобістської діяльності, починаючи від юридичної та закінчуючи соціокультурною площиною.

Розглядаючи суспільно–політичні відносини, стає зрозумілим, що воно є одним із видів буття людини, у якому вона може розвиватися, вдосконалюватися змінюватися і змінювати все навколо себе. Тобто, таке буття з точки зору філософії є невід'ємною частиною людського існування. Розуміючи соціальність людини у політичному бутті, стає зрозумілим, чому вона створює різні соціально–політичні організації, такі як політичні партії, громадські організації, професійні спілки тощо. Їхня колективна дія направлена на зміну розподілу матеріальних і нематеріальних благ у політичній, соціальній системах суспільства.

Однак розподіл та перерозподіл цих благ залежить від потреб певних соціальних груп, що здійснюють лобіювання у політичній системі. Саме лобіювання – явище соціально–політичне, є результатом діяльності людей, які об'єднуються в соціальні групи. Спільна діяльність людей, що входять до соціальної групи, з праксеологічної точки зору філософії розглядається як колективна дія суб'єктів соціальної та політичної систем. Такими суб'єктами є політичні партії, громадські організації та рухи, що на певному етапі розвитку людства можуть бути як формальними, так і неформальними й здійснювати вплив на прийняття, відміну чи зміну нормативно–правових актів, розподіл і перерозподіл матеріальних й нематеріальних благ, контроль за гілками влади тощо.

Список використаних джерел

1. Морозов С.П. Лоббирование как явление в политическом процессе, 2002. – http://www.dialogvn.ru/uk/2002/n03/s02–3–01.htm.

2. Недюха М. Лобізм як соціально–політичний феномен: сутність і засоби впливу / Микола Недюха, Микола Федорін // Віче. – №3. – 2010. – С.22–25.

3. Пономаренко Я.І. Соціокультурний контекст формування особистості / Я.І. Пономаренко // Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія: Збірник наукових праць. – Вип. 1 (15). – К.: НАУ, 2012. – С.71–75.

Полищук А.С. Субъекты коллективного действия в общественно–политическом бытии человека

Рассмотрено явление лоббизма в политическом бытии. Доведено, что лоббизм является механизмом коллективного действия в удовлетворении разноплановых потребностей, как социальной группы, так и самого человека. Показано человека как участника социальных групп, политических партий, общественных движений, формальных и неформальных организаций, что являются субъектами политической системы общества. Установлено, что именно эти субъекты имеют большое влияние на социально–политическое бытие. Обосновано, что коллективное действие этих субъектов спровоцирована в удовлетворение материальных и нематериальных благ.

Ключевые слова: *человек, личность, коллективное действие, социальная система, политическая система, власть.*

Polishchuk, O.S. Subjects of collective activity in social–political being of a person

The phenomenon of lobbyism in political being has been studied. It is proved that lobbyism is a mechanism of collective activity in satisfying different needs both of a social group and a person himself. The person as a member of social groups, political parties, public movements, etc, formal and informal organizations which are the subjects of political system of the society has been shown. It is determined that exactly these subjects influence greatly social–political being. It is grounded that collective activity of these subjects is provoked in satisfying material and non–material goods.

Key words: *person, personality, collective activity, social system, political system, authority.*

УДК 37.111.11

Тарабасова Л.Г.

Життєтворчість особистості на ранніх етапах розвитку: теоретико–методологічне дослідження

Досліджуються теоретико–методологічні підходи творчості особистості в дошкільному віці. Зроблено висновок, що творча діяльність більш за все властива дітям і є для них органічною.

Ключові слова: *творчість, активність, креативність, розвивальне середовище.*

За останні десятиріччя світ став таким мінливим, що з'явилася потреба на людину мобільну, гнучку, здатну швидко орієнтуватися в навколишньому, творчу.

Говорячи про творчість називають особливі здібності, які дозволяють робити щось цікаво, оригінально, не як усі, це ціла характеристика людини, спосіб буття. Специфіка буття людини така, що в основі його розвитку лежить саморозвиток, а в основі виховання – самовиховання, в основі свідомості – самосвідомість і т. ін.

І всі ці «само» не можливі без творчої активності людини. І все це стосується дитини.

Освоюючи навколишній світ дитина прагне діяти в ньому, виявляючи своє відношення не лише до доступних речей, але й діяти як дорослий. Розвиток сучасної дитини як особистості передбачає максимальну реалізацію нею своєї активності, самостійності, творчої ініціативи, прагнення обирати на власний розсуд шляхи й засоби досягнення цілей, намірів, реалізувати свої власні потреби та інтереси, вміння творчо ставитися до різних сторін життя.

Актуальними питаннями теоретико–методологічного, науково–методичного та практичного характеру є питання вивчення особливостей розвитку здібностей, творчості та обдарованості дітей дошкільного віку. Дітям дошкільного віку властиві надзвичайна чутливість до образних вражень, допитливість багатство, уяви, що проявляється у творчій грі та інших видах діяльності. Особливістю дошкільного дитинства є те, що природні задатки до певного виду діяльності виражені слабо, знаходяться у стадії становлення, формування. Але саме у цьому віці з'являються перші свідчення наявності у дитини природних задатків та здібностей того чи іншого спрямування. Вони виявляються через уподобання, нахили, інтереси до певних видів діяльності (Л.Венгер, В.Моляко, О.Кульчицька, Г.Лаврентєва, В.Холмовська, В.Кудрявцев, О.Кононко та ін.).

З погляду діагностики показниками здібностей дитини дошкільного віку мають виступати, перш за все уподобання дитини, легкість виконання діяльності. Інтерес до певного виду предметів або об'єктів, значна увага до певного кола об'єктів, утримання уваги саме на обраних, оригінальний підхід до стандартних завдань, намагання змінювати, реконструювати задані об'єкти відзначає В.Кузьменко [7].

Мета статті полягає у розкритті теоретико–методогічних засад творчості дитини дошкільного віку.

Більшість психологів вважає, що про творчість дитини дошкільного віку можна говорити, коли при вирішенні різних проблем дитина хоча б елементарно виходить за межі минулого досвіду та умов які передбачаються при вирішенні конкретних завдань. На їх думку, показник дитячої творчості – це хоч незначне самостійне розширення власних можливостей в освоєнні світу.

Творчості дошкільника властива нерозривна єдність уяви та мислення (з віком спостерігається диференціація цих процесів). Елемент творчості, як ведучий, включають всі основні види діяльності ігрова, художня, конструктивна та ін. Мудро організоване навчання та виховання починається не з передачі «готових» знань, умінь, навичок, а із створення умов для появи людських здібностей, тобто з постановки тих проблемних завдань, в процесі вирішення яких ці здібності формуються.

Базова програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі» вперше в освітньому просторі України визначила креативність як одну з пріоритетних ліній розвитку дошкільника [1]. Креативність як здатність до творчості набуває значущості тому, що вона є базовою якістю особистості, її ядром, центральною характеристикою. Особистісно–орієнтована модель в освіті спрямована до природної здібності дитини творити, робити по–своєму, виявляти оригінальність. Сучасна дитина як особистість максимально реалізує свою активність, самостійність, творчу ініціативу, прагне обирати на власний розсуд шляхи й засоби досягнення цілей, намірів, реалізувати свої власні потреби та інтереси. Базовий компонент дошкільної освіти в Україні визначив основні форми активності дошкільника, що засвідчують реалізованість його потенціалу: фізична, соціально–моральна, пізнавальна, мовленнєва, художня, креативна. Змістом креативності визначено: схильність до творчості;прагнення відходити від шаблона, зразка; намагання робити по–своєму, виявляти винахідництво, раціоналізаторство; готовність займатися діяльністю, яка дає змогу робити відкриття, виявляти неповторність, досліджувати, експериментувати, покладатися на свій життєвий досвід, ставити незвичайні запитання і давати самостійні відповіді; смак до подолання труднощів, використання нових можливостей; здатність знаходити оригінальні рішення, радіти створенню нового [5,с.101,104].

Заява про креативність дошкільника зумовлена декількома причинами:

1. – Щоб привернути увагу педагогів до лінії розвитку дошкільника, відсутньої в попередніх програмах;
2. – Для диференціації близьких понять «творчість» та «креативність»;
3. – Через важливість введення нової категорії, пов'язаної з розвитком креативності дошкільників;
4. – Щоб розширити коло застосування педагогами поняття «творча активність».
5. – Для вироблення стратегії і тактики створення у дошкільному навчальному закладі сприятливих для розвитку креативності дошкільника умов.

Характеризуючи активність дошкільника в усіх видах діяльності (ігровій, предметно–практичній, учбовій, спілкуванні) та формах активності (фізичній, соціальній, моральній, емоційній, пізнавальній, мовленнєвій, художній) О.Кононко радить кваліфікувати їх як більш або менш творчі.

За визначенням О.Кононко творчість – це особливий вид активності нерегламентованого, перетворювального характеру; креативність – загальна здібність дитини, її здатність до творчості. Одна з базових якостей особистості. Комплекс інтелектуальних та особистісних якостей, що сприяє становленню і прояву творчості [8,с.71,74].

Численні психологічні дослідження змінили початкові уявлення про високий рівень коефіцієнта інтелекту як про єдиний критерій видатних досягнень, продемонстрували важливу роль творчого потенціалу і особистісної сфери інтересів і спеціальних здібностей як умов високотворчої обдарованої особистості зазначає Н.І. Булка [3,с.68]. Поряд із поняттям творчості і творчого мислення зустрічається поняття «креативність». Цим терміном визначається здібність людини до творчості.

Визначаючи поняття творча діяльність Л.Виготський підкреслював, що творчий тип діяльності дійсно спрямований на створення «нового», утім це «нове» може бути не лише витвором нової речі зовнішнього світу, а й побудовою розуму чи почуття, що живуть і виявляються лише у самій людині, і є новим відносно її системи знань, способів дій, оцінкових орієнтацій, тощо. На основі такого підходу виділяється навчально–творча діяльність, якій притаманна суб'єктивність «новизни». Творчим може бути не лише результат діяльності, а й прийоми та операції, за допомогою яких вона здійснюється.

Один з основоположників «психометричного» підходу до дослідження креативності Е.П. Торренс виділив такі параметри креативності: продуктивність (здатність до висунення великої кількості ідей), гнучкість (здатність висувати різноманітні ідеї), оригінальність (здатність до висунення ідей, які відрізняються від банальних чи усталених), деталізація (розробленість ідей). За дослідженнями П.Торренса діти до 5 років дають 90% оригінальних відповідей, до 7 років – уже до 20%, дорослі – до 2% [4].

Доктор соціальної психології П.Вайнцвайг силу творчої особистості вбачає в здібності спостерігати за собою і за тим, що нас оточує з допомогою почуттів, якими

наділила нас природа. «Спостережливість – серцевина мистецтва, науки та освіти, це сама суть творчих досягнень та відкриттів» [2].

За визначенням В.Моляко, творча особистість, це така, що «володіє» стратегіями розв'язання нових завдань, здатна внести відповідні зміни у свою діяльність в залежності від конкретних умов та власних можливостей. В.Моляко називає 3 основні складові особистості, як цілісної системи, а саме її інтелектуальні, вольові, емоційні якості що об'єднані творчими здібностями [9].

В.Кудрявцев відмічає, що в психології необхідно розрізняти творчість як «відкриття для інших» і творчість як «відкриття для себе». В першому випадку цивілізація поповнюється новими технічними винаходами, творами мистецтва, науковими відкриттями. В другому – на передній план виступає не об'єктивна, а суб'єктивна новизна продуктів творчості. Входження дитини в людський світ – це безперервний ланцюг «відкриттів для себе». Причому буквально з її появою на світ, не з того моменту, коли вона починає розв'язувати задачі, які ми дорослі, називаємо «творчими». «Відкриття для себе» – неодмінна соціальна і психологічна умова «відкриття для інших». Оволодіння дитиною самим елементарним «азбучним» способом дій з предметами, створеними людиною для людини, завжди відбувається у формі «відкриття для себе». Освоєння культури – це не відтворення її багатства по якомусь завчасно заданому шаблону, а творчий процес. Творчості дорослих властива новизна, оригінальність, значущість та корисність для всього суспільства, чи окремих груп. Продуктам дитячої творчості ці властивості не притаманні (лише в деяких випадках). Дитина не винаходить мовні, моральні норми, наукові поняття та прийоми праці, тобто не створює нічого нового. Весь цей спадок культури існує ще до дитини і є новим лише для неї. Освоїти створене людством дитина зможе лише зусиллями та працею власної думки та уяви [6,с.160].

Посилаючись на унікальність дошкільного дитинства, С.Ладивір висловлює думку, що фундамент особистісного розвитку, який закладається в дошкільні роки має величезне значення не лише для успішного навчання у школі а й для всього подальшого життя людини (Л.С. Виготський, Л.А. Венгер, О.В. Запорожець, Г.С. Костюк, М.М. Поддьяков).

Навчально–виховний процес у дошкільних навчальних закладах потребує вдосконалення. Дослідження провідних психологів дають теоретичні обґрунтування унікальних можливостей, які криються у дошкільному дитинстві для розвитку розумових здібностей і всього творчого потенціалу особистості. Центральне місце займає пізнавальна діяльність. Не дивлячись на те, що психолого–педагогічна наука здійснила поворот до управління самим процесом пізнавальної діяльності, підвищення самостійності та активності дитини у пізнанні істотних зв'язків і відношень між предметами та явищами, формування творчого активно–пізнавального ставлення дитини до навколишнього світу, то в реальній практиці виховання в дошкільних закладах ще й досі застосовуються шкільні методи навчання, пріоритет знанням, умінням, навичкам, а головну мету дошкільного навчання вбачають у прямій передачі знань.

Формування у дітей активно–пізнавального ставлення до навколишньої дійсності, уміння орієнтуватися в усьому розмаїтті предметів та явищ, здатність довільно регулювати свою пізнавальну діяльність – це ті умови, що забезпечують продуктивність розумової діяльності дитини, визначають швидкість та легкість засвоєння нею нових знань і здатність їх творчо використовувати в різноманітних життєвих ситуаціях. Таке розуміння проблеми ґрунтується на тому, що дошкільний вік – період інтенсивного розвитку творчих здібностей дітей, період нескінченних запитань, невичерпної фантазії, розмаїття ігрових задумів. А тому важливо саме в цьому віці формувати у них загальне творче ставлення до навколишнього світу. Пошуки нових ефективних методів спрямованих на розвиток пізнавальної активності й самостійності дитини, набувають особливого значення. С.Ладивір пропонує розроблену й апробовану під керівництвом М.М. Поддьякова форму навчання дошкільників творчого процесу пізнання через організацію особливого виду дитячої діяльності – експериментування. Для вихователя це нове завдання бо питання про те, що собою являють дослідницькі пошукові здібності дитини. Йдеться про розвиток у кожної дитини таких умінь: бачити проблеми, ставити запитання, формулювати гіпотези, давати визначення поняттям, класифікувати, спосте-

рігати, проводити експерименти, робити узагальнення та умовисновки, структурувати матеріал, працювати з текстом художнього твору, доводити й захищати свої ідеї.

Педагоги дошкільних закладів не обізнані із системою роботи з розвитку психічних якостей, мислення, які необхідні для участі в пошуково–експериментальній діяльності заявляє С.Ладивір. У наукових, науково–методичних публікаціях ці питання опрацьовано на достатньому рівні, але доступних вихователеві практичних рекомендацій, які можна використати у роботі з групою, в якій 20–30 дітей немає. Співробітники лабораторії розробили технологію психолого–педагогічного планування життєдіяльності дітей дошкільного навчального закладу, в основу якої покладено принцип суб'єкт – суб'єктної взаємодії всіх учасників співжиття. Часто вихователі практикують проблему як синонім запитання: насправді проблема значно ширше й глибше поняття, ніж запитання. Проблема – це задача перепона, трудність.

Проблемна ситуація, відповідно – ситуація (реальна чи уявна), яка не має моментального розв'язання «тут і зараз», необхідно зупинитися, обміркувати, знайти спосіб і лише тоді діяти. Процес розв'язання проблеми виступає як ланцюжок: запитання – відповідь – запитання – відповідь. У науковій літературі існує думка що знайти, побачити й сформулювати проблему важливіше, корисніше, а подекуди й важче, ніж її розв'язати.

Експериментальна діяльність відрізняється від традиційного пізнавального процесу, що це діяльність творча і має свою специфіку. Тут не може бути чітко сформульованої задачі, де вже задається алгоритм розв'язання. Найважливіше, заявляє С.Ладивір, це те, що здатність бачити, виявляти, формулювати проблему необхідна абсолютно кожній дитині для її нормального розвитку. Формування індивідуальних умінь – копіткий, тривалий процес. Маємо навчити кожного дошкільника робити сміливі самостійні кроки назустріч новому, цікавому, радіти власним успіхам, не відступати перед невдачами. Дуже важливо формувати у дітей вміння спостерігати. Дивитися, вдивлятися, придивлятися, порівнювати – і бачити. Цього треба цілеспрямовано вчити, щоб цю здатність мав кожен вихованець. Без таких умінь не можна організовувати і пошук шляхів розв'язання тієї чи іншої проблеми.

Систематичні ігри – вправляння у вміннях вдивлятися, вслухатися, розмірковувати, запитувати, відповідати і при цьому чути себе та іншого і є неоціненною школою саморозвитку [10].

Названа технологія забезпечення життя дітей в дошкільному закладі орієнтована на відстежування вихователем процесу реалізації особистісного потенціалу кожної окремої дитини, формування в кожного міцного фундаменту загальнолюдських здібностей на рівні вікових закономірностей та індивідуальних можливостей особистості. Окрім теоретичного осмислення необхідно відшліфовувати вміння педагогів бачити прояви індивідуальних особливостей дитини у конкретній поведінці, в окремій ситуації спілкування чи з вихователем, чи з однолітками, вміння планувати ситуації узгодження можливостей та характерів учасників, передбачаючи їхні взаємовпливи та взаємодоповнення. Педагоги відмічали пластичність дошкільників, їхні індивідуальні особливості знаходяться у постійному процесі формування, а цілеспрямований добір учасників для колективної діяльності, правильний розподіл ролей підсилює мотивацію кожного, стимулюючи орієнтацію на оцінки інших. Діти переймають і беруть на власне озброєння спроби, прийоми й стратегії поведінки, які раніше не були їм властиві. І це стосується не лише розв'язання творчих пізнавальних завдань, але й усіх групових і колективних форм організації життєдіяльності дошкільників.

Необхідною умовою розвитку різноманіття дитячих видів діяльності, творчих проявів є організоване предметно–просторове розвивальне середовище, яке виконує інформаційну функцію. Кожен предмет несе певні повідомлення про навколишній світ, є засобом передачі соціального досвіду. Дослідники по–різному розглядають питання змісту розвивального середовища. Одні стверджують, що елементами розвивального середовища є світ природи, людей, предметно–просторове оточення, інші – що складовими середовища є не лише іграшки, навчальні матеріали, але і все те, що утворює зміст діяльності дитини. Середовище розвиває лише в тому випадку, якщо дитина проявляє до нього інтерес, спонукає до дій, досліджень, творчості. С.Л. Новоселава стверджує, що збагачуючим фактором дитячого розвитку є соціокультурне оточення та його предметне середовище. Кожна дитина в своєму розвитку відчуває вплив

сім'ї, її побуту, культурних уподобань та форм зайнятості старших, змісту сімейних розваг. Всі види середовищ: сім'я, дошкільний заклад, мікрорайон, місто, природні та паркові ландшафти можуть бути джерелом збагачення досвіду дитячої діяльності, психіки, особистості. Дані психолого–педагогічних досліджень дозволяють зробити висновок про те що організація предметно–розвивального середовища є обов'язковим елементом в здійсненні розвивального педагогічного процесу. З точки зору психології, середовище – це умова, процес та результат саморозвитку особистості; а з точки зору педагогіки, середовище – це умова життєдіяльності дитини, формування ставлення до базових цінностей, засвоєння соціального досвіду, розвиток життєво необхідних особистісних якостей, засіб трансформації зовнішніх стосунків у внутрішню структуру особистості, задоволення потреб суб'єкта. Предметно–розвивальне середовище повинно врахувати інтереси та потреби дитини, збагачувати розвиток специфічно дитячих видів діяльності, забезпечувати зону найближчого розвитку дитини, спонукати робити свідомий вибір, висувати та реалізовувати власні ініціативи, приймати самостійні рішення, розвивати творчі здібності, а також формувати особистісні якості дошкільників та їх життєвий досвід.

Вивчення різних теоретичних підходів до проблеми життєтворчості дітей дошкільного віку дозволяє стверджувати, що автори досліджень розглядають творчий потенціал дошкільників як творчі можливості дитини, як її креативність, яка може проявитися в мисленні, почуттях, спілкуванні, окремих видах діяльності і характеризувати особистість дошкільника як в цілому, так її окремі здібності, продукти творчості, процес їх створення. Творча діяльність більш за все властива дітям і є для них органічною.

Список використаних джерел

1. Базова програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі» / Наук. кер. та заг. ред. О.Л. Кононко. 3–тє вид., випр. – К.: Світич, 2009. – 430 с.
2. Вайнцвайг П. Десять заповедей творческой личности. – М., «Прогресс», 1990.
3. Булка Н. Діагностика вербального творчого мислення. Обдарована дитина – 2001. – №8. – 68 с.
4. Городнова Н. Тренінг креативності. Психолог – 2005, – №42 (186).
5. Коментар до базового компонента дошкільної освіти в Україні. – К.: редакція журналу «Дошкільне виховання», 2003. – 244 с.
6. Кудрявцев В. Феномен детской креативности. Дошкольное воспитание – 1998. – №10. – 160 с.
7. Кузьменко В. Вивчення обдарованості дошкільника. Психолог дошкілля – 2009 – №1. – 43 с.
8. Методичні аспекти реалізації Базової програми розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі». – К.: Світич. 2009. – 202 с.
9. Моляко В. Психологія творчості – нова парадигма дослідження конструктивної діяльності людини. Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – №8.
10. Ладивір С. Внутрішній світ дитини як проекція життєдіяльності //Дошкільне виховання, №5, 2006.

Тарабасова Л.Г. Жизнетворчество личности на ранних этапах развития: теоретико–методологическое исследование

Исследуются теоретико–методологични подходы творчества личности в дошкольном возрасте. Сделан вывод, что творческая деятельность более за все свойственная детям и есть для них органической.

Ключевые слова: *творчество, активность, креативность, развивающая среда.*

Tarabasova, L.H. Zhiznetvorchestvo personality in early stages of development: mheoretical and methodological research

Teoretiko–metodologichni approaches of creation of personality are probed in preschool age. A conclusion is done, that creative activity more for everything incident to the children and is for them organic.

УДК 141.32:316

Тімченко О.П.

Феномен екзистенційної опосередкованості відношення людини і суспільства

Ставиться питання про необхідність перегляду у соціальній науці поглядів на проблему людини, зокрема міру її людяності.

Ключові слова: *онтологія, герматевтика, секуляризація, гуманізм, особистість, соціалізація.*

Загальним положенням гуманістичної доктрини є теза про онтологічну суверенність людини, в якій підкреслювалася (і це особливо виявиться в лібералізмі) суверенність особливо кожної людини незалежно від її особистих властивостей. Початок епохи гуманізму означав і визначене перенесення акцентів у філософії і культурі з потойбічної сфери у сферу земної життєдіяльності людини. Як секулярна концепція гуманізм також означав відмову від релігійних обґрунтувань становища людини в світі. З релігійного погляду відбулося навіть зниження статусу людини, тому що вона стала розглядатися, головним чином, як природна, а не як надприродна істота.

Принципово інше розуміння формується під впливом філософських досліджень мови. Визнаючи, що наявність мови демонструє феномен існування для різних людей спільної справи, маємо констатувати поширеність у різних концептах філософії мови, герменевтики зокрема, міфологізації, утопізації «істинного спілкування» як концепції, що інструменталізує поняття мови. Очевидною така інструменталізація стає при тлумаченні мови як середовища, у якому здійснюється розуміння, а не передача інформації. Інструменталізація у даному випадку полягає у тому, що людина при герменевтичному тлумаченні розуміння позбавляється думки, рефлексії, власної персоналізованої дії розуму.

Вказана теза спирається на визнання, що соціалізація тотально ставить буття людини у ситуацію розуміння, яку в свій час Поль Рікьор, за допомогою «щеплення» екзистенціальної феноменології з традиціями герменевтики, як теорії і практики тлумачення текстів, почав витлумачувати як сутність і основу герменевтики як різновиду гуманітарних студій, що визначаються через проблеми розуміння та інтерпретації. У свою чергу, поступово розуміння та інтерпретацію з різновидів гуманітарних студій, специфічного пізнання почали визнавати онтологічно значущими подіями, тим, що створює умови соціального буття людини.

Сучасна українська гуманітарна наука, зокрема й філософія, на відміну від політики чи економіки не перебуває у кризовому стані чи занепаді. В останні роки з'явилося чимало уяскравлених новими ідеями філософських праць науковців різних поколінь (А.Андрєєв, І.Бичко, Б.Буйло, Р.Гальцева, В.Зеньковський, Л.Карсавін, С.Пролеєв, В.Розанов, І.Сиземська, Г.Федотов, Л.Шестов та інші. У свою чергу, дослідження В.Андрущенка, Л.Губерського, М.Михальченка, Б.Новікова, О.Полисаєва, М.Степика, В.Чуйка та ін. дозволили виявити, що перехідні суспільства, у тому числі й українське, починають поступово усвідомлювати всю широту значення понятть «суверенність», «свобода», «демократія», «гуманізм», завдячуючи складним рефлексивним практикам.

За кожною науковою розвідкою філософа простежується (правда? часто–густо імпліцитно, ніж явно) опора на висхідні зумовлення рефлексивного розуміння людини, її образу, її моделі. Усталеною категорією вітчизняної й зарубіжної філософської науки є «гуманітарна філософія» щодо якої впадає в око незвичність такої інтерпретації. Хіба ж філософія іншою, ніж гуманітарною, може бути? Адже в усі часи й епохи вона досліджувала смисло–життєві проблемні питання. Що ж за цим приховується?

Останнє десятиліття для вітчизняної філософії характерне різким поворотом в орієнтації: від попередньої – природничо–наукової, від наслідування зразкам природничих наук до орієнтації на зразки, досягнення і цінності гуманітарного цілеспрямування. На сучасному етапі відбувається начебто збирання в єдине ціле гуманітарного світогляду. Ми стикаємося, знайомимося, посутньо, вперше з теоріями, поглядами, які

раніше були важкодоступними для філософської рефлексії; відкриваються приховувані у спецвідділах цілі пласти національної філософської думки, з'являються невидані раніше твори літературознавців і істориків, розквітає в усій повноті наукова і художня творчість українського зарубіжжя тощо.

Усе це разом поєднане, становить дивне за силою і яскравістю духовне утворення, яке уможливлює потужний струмінь нових філософських пошуків, особливо в площині цілісного віддзеркалення по–новому бачених проблем людини, її природи, її суспільного становлення і розвитку, її творчого самовираження і поступу. І це, безсумнівно, є найважливішою методологічною платформою плідного розвою різних підрозділів соціальної філософії.

Вітчизняна соціальна філософія, розвиваючись у руслі гуманістичної орієнтації, формується як секулярна. Коли йдеться про духовні аспекти людини, то вона переважно розглядається як проект, проекція, позбавлена онтологічного статусу. У цьому проглядається принциповий аспект, добре усвідомлений ще Л. Воробйовою, «ми утрималися, – пише вона – від прямих онтологізацій духовної складової людини через релігійні уявлення... Ми утрималися на рівні визначення душі як здатності переживати нездоланні суперечності.

Ми визначили символ, архетип як спосіб утримання і трансляції такого виду суперечностей, в яких одночасно акумульований досвід людства на їх подолання. Це, зрозуміло, не позбавляє нас від Зіткнення з онтологічною проблематикою, але дозволяє підійти до неї розумно, не звужуючи, а розширюючи можливості вибору і конструювання» [1,с.19–30].

Якщо вдатися до практичного цілепокладання онтології духовності, своєрідної «гуманітарної психотерапії», то вона має вести людину до більш широкого і рівнозначного вибору, на окреслення того шляху, кінцева зупинка на якому за результатами невідома, але невизначеність є найменшою.

Враховуючи багатоаспектність, багатопозиційність гуманітарного знання, питання про його істинність нерідко набуває невизначеності, а іноді і неправомірності. Адже в науковому підході до нього рівнозначними будуть різноманітні ситуації, зокрема, зміни в свідомості під впливом соціальних обставин і наркотиків, мистецтва і релігійної доктрини. Внаслідок такої урізноманітненості ситуацій за допомогою гуманітарного аналізу дослідники намагаються віднайти деякий поєднаний зміст і потім перенести його у конкретні гуманітарні науки.

Постає питання: чи сфера духовного адекватно відбивається лише гуманітарною парадигмою, чи тут можливі й інші способи наукового пізнання? Йдеться про розвиток, але про який, розвиток для чого й до чого? Зрозуміло, коли йдеться про смисл і напрями розвитку, необхідно уявляти співвідношення і зв'язки з більш широкою темою – темою людини і її змістовною сутністю. Звернемося до мудрості філософа і психолога С.Л. Рубінштейна. Він вперше звернув увагу на те, що за проблемою психічного «з необхідністю постає інша, як висхідна і більш фундаментальна про місце не Свідомості лише як такої у взаємозв'язку явищ матеріального світу, а про місце людини в світі, в житті» [2,с.256.]. Узагальнення такого рівня належать до філософських проблем, які покликані також урівноважувати найрізноманітніші погляди дослідників, з притаманними їм протилежностями. З огляду на це врівноваження, своєрідну соціальну «автаркію» (за Г.С. Сковородою), можна споглядати, теоретично осмислювати Людину як єдине ціле і проникати в її загальний смисл і призначення.

М.М. Бахтін, в одній з відомих наукових розвідок своєрідно заглибився у найважливіший духовний складник людини – людську особистість і звернув увагу на неспівпадання цих найважливіших психологічних і філософських понять, що відповідає загальним настановами соціальної феноменології. У межах останньої загострено усвідомлювалося, що «...Справжнє життя особистості відбувається неначе в площині ...неспівпадання людини з самою собою, в площині виходу її за межі всього того, чим вона є як речовинне буття, же можна споглядати, визначати і передбачати поза її волею, «заочно». Правда про людину в чужих вустах, не звернена до неї діалогічно, тобто «заочна правда», стає знищуючою і змертвлюючою брехнею» [3,с.255–256.].

Де ж та правда, що не суперечить істинній людській природі, її розвиткові, поступові, удосконаленню? Адже відомо, що наукова істина про людину завжди зумовлюється

інтроспективною рефлексією вченого. У попередньому першоджерелі. наведений і такий висновок: «Людина ніколи не співпадає сама з собою. Неможливо пояснити її формулою тотожності: А є А» [4,с.255.]. Цим наголошується розуміння людини у безмасштабних вимірах. Людина трансцендентує свої межі, що не піддаються кінцевим окресленням. І звичайно ж до людини неможливо застосувати масштаб конкретної науки, зокрема психології чи педагогіки, фізіології чи культурології. Тут зарадить лише масштаб філософії, соціальної зокрема.

Увагою в означеному випадку не можна обійти реальність, що людина – єдина з живих істот, яка не належить своєму родові за народженням, її людську сутність ще треба набувати, без цього людиною вона не стане (варто згадати людські уподібненості типу Мауглі – в історії відомі до 50 таких випадків). На думку німецького філософа І. Гердера, «людина – перша вільновідпущениця природи». Остання, щоб подарувати людині свободу, позбавила її захисних і підтримуючих інстинктів, тобто систем автоматизованих дій, які розгортаються у відповідь на пускові подразники. Розвиток і самовибудова в собі людини, здатність і уможливлення такої самовибудови передбачає наявність деякого психологічного інструментарію, органу, постійно координуючого і спрямовуючого цей небачений і немаючий аналогів у живій природі процес. Цим органом і є особистість Людини [цит. за: 5,с.58.].

Особистість не може бути самодостатнім виміром чи кінцевим результатом смислової вибудови. Адже смисл набувається постійно змінюваними відношеннями і зв'язками з сутнісними складниками людського буття. Особистість і людина відрізняються тим, що перша є способом, інструментом, засобом організації досягнень другої. Перша отримує смисл і життєвість в другій. Можна з переконаністю стверджувати, що особистість як соціальний феномен може «опредметнюватися», про неї можна і необхідно рефлексувати «заочно», й це зовсім не суперечить трансцендентуючій природі людини.

Варто наголосити, що суперечності і протилежності між «речовим» (кінечним) і «смисловим» (потенційно безкінечним) не є засторогою чи перепоною до об'єктивного пізнання особистості. Філософу завжди необхідно фіксувати і виокремлювати протилежності як першу і найосновнішу суттєвість у всіх різновидах людських відношень, а не обходити їх увагою, не маскувати. Тут треба співвідносити визначене і визначуване з тим, що не визначене і не визначуване. Саме ця різниця потенціалів – своєрідна напруга і є найважливішою умовою існування індивіда в суспільстві, його становлення і розвитку, самовдосконалення, діяльного самоствердження. Власне це те, що надає цьому існуванню істинний смисл, енергію і масштаб. Такий підхід вимушує дослідників переглянути цілий комплекс усталених у соціальній науці проблем щодо людини. Йдеться, передусім, про нормальний розвиток, нормальне виховання, нормальну поведінку, нормальний успіх тощо. Іншими словами, йдеться про міру людського життя, людської поведінки, а отже й про міру людяності.

Людяність належить до основних проблем гуманітарної науки. Як правило, вона не є в полі зору психологів, педагогів, філософів. Коли ж обійти увагою її неможливо, то все зводиться до її статистичних критеріальних виявів (бути таким, як більшість), або ж до адаптивних гомеостатичних (головне – нормальне пристосування, врівноваженість з середовищем, або ж до негативних (допоки не хворий, то здоровий).

Аналіз цих критеріїв доводить їх запозичення з наук природничого циклу. Зокрема, з фізіології прийшли поняття адаптивності і гомеостазу, з медицини – здоров'я як відсутності хвороб тощо. Стосовно особистості ці критерії явно недостатні, редуційовані, хоч і використовувані. Свого часу французький психіатр Ж. Кюльєр наголошував: «Того ж дня, коли не стане напівнормальних людей, цивілізований світ загине, але не від надлишку мудрості, а від надлишку посередності». Ч. Ламброзо також не обходить увагою цю злободенну тему: «Нормальна людина – та, що володіє апетитом, порядна як працівник, в міру егоїстична і рутинерка, цілеспрямована, терпляча, поважаюча всяку владу, домашня тварина» [6,с.49–50].

Уможливлення якісно нового розуміння норми окреслюється розведенням понять «людина» – «особистість», коли остання є органом, засобом, інструментом набування людської сутності. У цьому цілеспрямуванні характеристика людини, її «нормальність» чи «анормальність» залежить від того, як вона стосується людини. Передусім, чи сприяє її позиція, конкретна організація, цілеспрямованість прилученню до родової

людської сутності, чи, навпаки, віддаляє від цієї сутності, ускладнює, заплутує шлях до неї. У такий спосіб поняття «норма» набуває іншого вектору і іншої адресності: не до статистики, не до адаптації слід апелювати, а до уявлення про людську сутність, до людини культурної, до людини, яка творить, примножує, генерує культуру. Нормальний розвиток персони стає залежним від нормального розвитку людини. Останній у найзагальнішому вигляді розуміється як розвиток набування людської сутності.

Тут і постає найважливіша проблема (навіть, коли всі науковці і практики погодяться з таким підходом): як від сфери граничних абстракцій перейти до конкретних, реально уявлюваних і здійснюваних процесів розвитку людини. Таке філософське розгортання уявлень про людську сутність і перманентний її розвиток найбільш повно відображається в основі основ людської життєдіяльності – у способах її ставлення до інших людей. «...Першою з перших умов життя людини – це інша людина». Відношення до іншої людини складає основну тканину людського життя, її серцевину. «Серце» людини наскрізно зіткане з людських відношень до інших людей; те, чого воно варте, цілком визначається тим, до яких людських відношень людина прагне, які відношення до людей, до іншої людини вона здатна встановити. Психологічний аналіз людського життя, спрямований на відкриття відношень людини до інших людей, складає серцевину справді життєвої психології. Тут разом з тим сфера «стикування» психологічного і етичного [2,с.262–263.]

У життєвому процесі ставлення до іншого несе в собі висхідну рушійну суперечність, таку, що до кінця не вирішується, але яка, за словами Г. Гегеля, вимагає того, щоб людина постійно її в себе «вміщала і витримувала». Назвемо декілька глобальних протиріч, в яких виявляється рушійна суперечність.

Протиріччя між глобальним і локальним: ставати дедалі більшою мірою громадянами міжнародної спільноти, не втрачаючи коріння власного походження, брати активну участь у житті нації та общини.

Протиріччя між цілим і частковим: культура повинна мати дедалі більше світовий характер і водночас зберігати частковість. За нескінченістю обіцянок та ризиків необхідно пам'ятати про унікальність кожної особистості, про волевиявлення обирати власну долю і реалізовувати особистий потенціал відповідно до цінностей, підтримуваних її традиціями і власною культурою.

Протиріччя між традицією і сучасністю породжує подібні проблеми: адаптуватися, не нівелюючи самого себе, вибудовувати власну автономію в діалектичній єдності зі свободою та розвитком інших людей, опановувати науково–технічний прогрес. Саме в такому розумінні належить реагувати на виклик нових інформаційних технологій.

Протиріччя між довгостроковим та короткочасним одвічне, однак підсилене сьогодні переважанням швидкоплинності й недовговічності за умов надлишкової інформації та емоцій, незначущих для майбутнього, воно постійно призводить до зосередження на термінових проблемах.

Отже, висхідна суперечність як боротьба протилежно спрямованих тенденцій, векторів є, з одного боку, сприйняття людини як самоцінності, як безпосередньої людської істоти, а з іншого як засобу, підпорядкованого зовнішній меті, як речі, хоч і унікальної, але речі серед інших речей. Наближення до першої і протистояння другій – основна умова розвитку людини як Людини. Розгортаючи це цілепокладання, можна дійти розуміння нормального людського розвитку, послідовно аналізуючи його основні атрибути та ознаки. Таким розвитком є спрямованість людини до набуття нею родової сутності. Умовами й одночасно критеріями такого розвитку є: ставлення до іншої людини як до самоцінності, як до істоти з безкінечними потенціями роду людина (центральне системоутворювальне ставлення); здатність до децентрування, самовіддачі і любові як засобу реалізації цього ставлення; потреба в позитивній свободі; здатність до вільного волевиявлення тощо [7,с.50].

Звичайно, можна чимало додавати до рис і властивостей розвитку Людини, але і в наведених складниках визначаються шлях розвитку і напрями. Вони складні і суперечливі. Згадаємо І.–В. Гете. Закінчуючи, здавалося б, благополучне і красиве життя, він визнавав, що повсякчас піднімав важкий граніт, намагаючись покласти у визначене місце. Але так і не поклав. Ці вічні несумісності наміченого з явним не зайва чи

навмисна витрата зусиль, але неминучість на шляху поступу і людини, і багатовимірного соціуму, що її оточує.

Нагадаємо, що згідно із запропонованим розумінням самосвідомість – специфічний інструмент, знаряддя людини. І як знаряддя оцінюється залежно від того, як слугує своєму призначенню, тобто сприяє чи ні прилученню людини до її сутності. Важливого значення у цьому аспекті набуває розведення понять «особистнісне» і «психічне». У свій час на це звертав увагу О.М. Леонтьєв. «Особистнісне» у нього – особливий вимір [8,с.65]. Часто набуває життєвості така ситуація: людина є психічно здоровою (має добру пам'ять і мислення, ставить складні цілі, керується усвідомленими мотивами, є діяльнішою, досягає успіхів тощо) і одночасно є особистнісно ущербною і хворою (не спрямовує своє життя на досягнення людської сутності, роздвоюється з нею, вдовольняється сурогатами тощо). Якщо аналізувати тенденції сучасного соціуму, поведінкову активність людини в ньому, то не можна обійти увагою хворобливий симптом у непоодиноких випадках: людина психічно здорова, але особистнісно хвора.

Соціальна філософія як осмислення становлення і розвитку людини в контексті проявів індивідуальності в суспільстві не може обійти увагою найважливіше з практичних питань – співвідношення психічного з етичним. Чи можна не звернути уваги на тезу Ю. Шрейдера, що етика антипсихологічна [9,с.29]. Етика у певних відношеннях принципово антипсихологічна. Адже відомо, що принципи етики завжди нормативні, вони зобов'язують дотримуватися загальних правил, не враховуючи конкретну людину, її можливості, стан, психологічні реалії.

Цілком очевидно, що для дослідника, зокрема психолога, етика не вирішальна. Його завдання – з'ясувати і зрозуміти логіку психологічного поступу, психологічних механізмів, які зумовлюють поведінкову активність людини в конкретних ситуаціях. Але чи співвідноситься це з моральним законом, суспільними вомогами чи ні – зовсім інший вимір.

Список використаних джерел

1. Воробьева Л.И. Гуманитарная психология: предмет и задача / Л.И. Воробьева // Вопросы психологии. – 1995. – № 2. – С. 19–30.

2. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. О месте психического во всебщей взаимо–связи явлений материального мира / С.Л. Рубинштейн. – М.: АН СССР, 1957. – 328 с.

3. Шюц А. Структури життєсвіту / А. Шюц, Т. Лукман. – К.: Український центр духовної культури, 2004. – 560 с.

4. Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом / А. Шюц; [пер. с нем. и англ.]. – М.: РОССПЭН, 2004. – 1056 с.

5. Гьосле В. Буття та суб'єктивність. До метафізики екологічної кризи. Практична філософія в сучасному світі / В. Гьосле; [пер. з нім.; примітки та післямова А. Єрмоленка]. – К.: Лібра, 2003. – 248 с.

6. Руссо Ж.–Ж. Избранное / Ж.–Ж. Руссо – М.: Политиздат, 1976. – 356 с.

7. Бердяєв Н.А. Истина и откровение / Н.А. Бердяєв. – СПб.: РХГИ, 1996. – 456 с.

8. Леонтьєв А.Н. Деятельность и личность / А.Н. Леонтьєв // Вопросы философии. – 1974. – №5. – С. 65–78.

9. Шрейдер Ю.А. Лекции по этике / Ю.А. Шрейдер. – М.: Мирос, 1994. – 134 с.

Тимченко А.П. Феномен экзистенциальной опосредованности отношения человека и общества

Ставится вопрос о необходимости пересмотра в социальной науке взглядов на проблему человека, в частности меру его человечности.

Ключевые слова: *онтология, герменевтика, секуляризация, гуманизм, личность, социализация.*

Timchenko, A.P. Phenomenon of existential mediation of the relationship of man and society

The question about the need to revise the social science views on the problem of human rights, particularly the extent of his humanity is analyzed.

Key words: *ontology, hermeneutics, secularism, humanism, identity, socialization.*

УДК 164.08

Шарко О.В.

Явище неясності: сутність та специфіка стосовно суміжних явищ

З'ясовується сутність явища семантичної неясності, що супроводжується аналізом відмінностей зазначеного явища від явищ двозначності, невизначеності, загальності. Концептуальний аналіз дозволяє здійснити перехід до аналітичного опису власне логічних проблем, спричинених явищем неясності.

Ключові слова: *неясність, парадокс сориту, спірні випадки застосування, толерантність предикатів.*

Більшість виразів природної мови є неясними (vague). Явище неясності (vagueness) створює серйозні складнощі для класичної логіки та семантики. Неясні вирази видаються ні істинними, ні хибними, дієвість щодо них закону виключеного третього та інших класичних законів ставиться під сумнів, а парадокс сориту (клас парадоксів на кшталт парадоксу «Купа») ставить під питання правильність багатьох важливих правил виводу (наприклад, математичної індукції та modus ponens).

Хоча усвідомлення проблем, що виникають внаслідок неясності (зокрема парадоксу сориту), з'явилось ще в античності, однак неясність як така стає предметом логіко–філософських досліджень лише наприкінці XIX – на початку XX століть (витоки дослідження явища неясності можна знайти в працях М.Блека, Ч.С. Пірса, Б.Расела, Г.Фреге). Відтоді спостерігається поступове зростання інтересу до цієї теми, особливо, починаючи з 1970–х рр., коли відбувся сплеск в зацікавленості проблемою неясності. До провідних сучасних дослідників, в працях яких розробляється проблема неясності, належать А.Варзі (A.Varzi), Т.Вільямсон (T.Williamson), Д.Гайд (D.Hyde), Р.Кіфі (R.Keefe), К.Райт (C.Wright), Р.Соренсон (R.Sorenson), М.Сейнсбері (M.Sainsbury), К.Файн (K.Fine), С.Шапіро (S.Shapiro).

Метою статті є виявлення сутності явища семантичної неясності та його специфіки стосовно суміжних явищ, а також з'ясування специфіки та відношення між базовими поняттями, що використовують для опису неясності.

Термін «неясність» є багатозначним. В англійській мові слова «vague», «vagueness», які походять від латинського слова «vagus» (бродячий, мандрівний; хиткий; розпливчатий; невизначений), використовуються для позначення неясності, невизначеності, неоднозначності, нечіткості, невиразності. Вони мають досить широке значення. Однак в аналітичній філософії слово «vagueness» вживається як специфічний технічний термін зі звуженим, порівняно з буденним, значенням: терміном «vagueness» позначають властивість мовних виразів, яку характеризують три взаємопов'язані ознаки.

Нечіткість меж застосування. Неясними (в сучасній логіці та філософії мови) називають такі мовні вирази (в першу чергу предикати), межі застосування яких є принципово невизначеними. Для неясних предикатів не можна вказати чітку лінію, яка б відокремлювала позитивну екстенсію від негативної. Візьмемо, наприклад, предикат «є високий». Можемо вишикувати низку людей, починаючи з найнижчої людини і поступово переходячи до найвищої. Така шеренга не буде явно розділена на дві взаємовиключні та вичерпні множини, одна з яких буде містити людей, до яких предикат «є високий» застосовується, а інша – людей, до яких предикат не застосовується.

Такій поведінці неясних предикатів протиставляють точні (precise) предикати, такі, наприклад, як предикат «є більший ніж два» (визначеного на натуральних числах). Можемо явно розділити множину натуральних чисел на дві чіткі підмножини: $P-=\{0,1,2\}$ та $P+=\{3,4,5,\ldots\}$. Множина $P-$ складається з тих натуральних чисел, які не виконуються для предикату «є більший ніж два», а множина $P+$ складається з тих натуральних чисел, які виконуються для даного предикату.

Виходячи із цієї характеристики неясності, можна побачити відмінність технічного вживання терміну неясність від інших значень слова неясність – неясності у значенні (a) неточності (inexactness), (b) загальності (generality) або (c) неспецифічності (unspecificity).

(a) Розглянемо, наприклад, твердження про те, що існує від двохсот до однієї тисячі видів дерев евкаліпта. Можна сказати, що це твердження є «неясним» і особа, що його проголошує, могла би бути набагато «точнішою». Однак, очевидно, що неясність у цьому значенні відрізняється від неясності, як вона була описана вище. Розрізнення між двома значеннями можна продемонструвати наступним чином: мати зріст між 1.01 м. та 3.24 м. є неточним (inexact) описом зросту. Однак цей опис не є неясним у значенні існування невизначеності щодо меж застосування − він буде істинним, коли зріст розташовується у межах 1.01 м. та 3.24 м., та хибним у всіх інших випадках. Можна зробити набагато точнішу оцінку зросту, яка, незважаючи на це, буде більш неясною, а саме: приблизно 2 метри. Тобто, збільшення точності (exactness) може супроводжуватися зменшенням ясності (precision).

(b) Як зазначає Расел, «висловлювання, яке містить загальне поняття – наприклад «Це – людина» – буде верифіковане множиною різних фактів, таких як «це» є Браун, Джонс, Робінсон» [5,с.65]. Таким чином, розрізнення між неясністю та загальністю можна визначити так (використовуючи визначення, яке надав Блек): «широка сфера застосування слова є знаком його загальності, в той час як неясність позначається широкою сферою застосування та відсутністю чітко встановлених меж» [1,с.72]. Проте таке розмежування ускладнюється тим, що нерідко загальний вираз є в той же час і неясним. Якби в прикладі, що наводить Расел, поняття «людина» було точним, тоді множина фактів, що могла би верифікувати твердження «Це – людина» була би чітко визначеною. Однак, оскільки предикат «є людина» є неясним, можливе відкриття якоїсь доісторичної істоти, стосовно якої на запитання «Чи це людина?» не існує певної відповіді. Хоча можливість існування виразу, який є загальним, але не є неясним (наприклад, такий математичний термін як парне число), і навпаки, не є виключеною.

(c) Фразу «Хтось щось сказав» цілком природно можна вважати неясною (хто сказав що?). Твердження «X є цілим числом більшим за 30» також може вважатись неясним. Однак, неясність у зазначених випадках є неспецифічністю, що полягає в неадекватній інформативності. Явище неспецифічності не має жодного стосунку до відсутності чітких меж застосування у предиката – наприклад, предикат «є цілим числом більшим за 30» має чіткі межі застосування. Неясність, як вона розглядається у логіці та філософії мови, не є неспецифічністю.

Отже, неточність, загальність та неспецифічність відмежовують від неясності, та демонструють їх нетотожність: доти, доки існує чітко визначена область фактів, котрі можуть зробити вираз істинним або хибним, вираз розглядають як точний, а не неясний. Неясність є результатом невизначеності по відношенню до умов істинності виразу та меж його застосування. У випадку неясності для кожного предикату область можливих фактів, які виконуються або не виконуються для певного предикату, не є чітко визначеною.

Спірні випадки. Неможливість провести чітку (sharp) межу між речами, що належать до позитивної екстенсії предиката, та речами, що належать до негативної екстенсії, рівносильна тезі про існування так званих спірних випадків застосування (borderline cases) у неясних предикатів, які в сукупності утворюють область спірних випадків (borderline region) неясного предикату або penumbra (букв. півтінь) його застосування.

Відповідно до стандартного опису, спірний випадок а предикату F характеризується як предмет, до якого предикат F може бути осмислено застосований, однак цей предмет є таким, що ми не можемо сказати ні того, що а є F, ні того, що а є ¬F. Тобто, це означає, що існують такі ситуації, коли мовець після емпіричного дослідження або концептуального аналізу всього, що стосується деякого випадку, не зможе виявити, чи застосовується з певністю предикат або його заперечення до об'єкта (до якого предикат може бути осмислено застосований). Таким чином, ця непевність або невизначеність не пов'язана із браком знань про деякі факти або значення виразів, яке може бути в принципі отримане.

Варто зауважити, що хоча зазвичай неясність предикатів описують в термінах існування реально наявних спірних випадків застосування предикату, термін неясність можна застосовувати в слабкому значенні, яке залежить лише від можливості існування спірних випадків, а саме: предикат не перестає бути неясним (в слабкому значенні) лише тому, що зникли спірні випадки. Неясність в слабкому значенні, яку іноді називають інтенсійною (intensional) неясністю [4], залежить лише від концептуальної можливості існування спірних випадків, на відміну від екстенсійної (extensional) неясності, яка вимагає дійсного існування спірних випадків.

Невизначеність, пов'язану зі спірними випадками, необхідно відмежовувати від невизначеності, пов'язаної з (a) відсутністю значення (meaninglesness), (b) двозначністю (ambiguity) та (c) чутливість до контексту (context–sensitivity) або залежністю від контексту (context–dependence).

(a) Неясність слід протиставляти відсутності значення. Наприклад, неспроможність визначити, чи є деяка істота снарком Льюїса Керола, має своїм джерелом відсутність значення у слова «снарк». Дійсно є невизначеним, чи є деяка істота снарком, однак цю невизначеність не слід ототожнювати із невизначеністю, що постає внаслідок неясності, адже вирази, що мають смисл (meaningful) можуть все–таки бути неясними.

(b) Також не потрібно плутати неясність із двозначністю. Для ілюстрації цього розмежування розглянемо двозначне англійське слово «bank», яке може означати як фінансову установу, так і берег річки. Може бути принципово невизначеним, чи можна погоджуватися із твердження «Jo went to the bank yesterday», оскільки його можна використовувати для вираження більше ніж одної пропозиції. Мовці не зможуть визначено відреагувати на дане твердження, оскільки спочатку необхідно визначити, яка пропозиція стверджувалась. Це контрастує із невизначеністю, пов'язаною зі спірними випадками. Можна бути неспроможним визначити, наприклад,чи є Іван багатим, однак це ніяк не пов'язано із неспроможністю визначити, що означає в даному випадку предикат «є багатий». Можна сказати, що предикат «є багатий» має одне недвозначне (unambiguous), неясне значення, а не два (або більше) відмінних точних значення. Не спроможність визначити, чи є Іван багатим, спричинена тим, що застосування предикату «є високим» щодо Івана є принципово сумнівним (тобто він є «спірним випадком» застосування цього предикату).

Розмежування між неясністю та неоднозначністю може ускладнювати той факт, що більшість слів є одночасно і неясними, і двозначними: слово «дитина», наприклад, є двозначним та може мати значення як «нащадок», так і «малолітній нащадок». Останнє значення в свою чергу є неясним, бо існують спірні випадки у поняття «малолітній нащадок». Незважаючи не це, спірні випадки можуть виникати при вживані недвозначних слів, а двозначні слова можуть і не мати спірних випадків застосування.

(c) Подібним чином відрізняється від неясності й чутливість до контексту (тобто наявність у виразу різних екстенсій в різних контекстах). Розглянемо, наприклад, предикат «є високий». Те, що вважається високим може змінюватися від контексту до контексту: високий пігмей зазвичай не є високим баскетболістом. Однак, якщо обмежити контекст лише гравцями в баскетбол, то тоді все рівно будуть існувати спірні випадки – випадки, коли буде невизначеним чи є деяка особа високим баскетболістом. Крім того, ситуації, коли невизначеність при застосуванні предикату, пов'язана із тим, що правильне приписування предиката залежить від контексту, можуть виникати, незважаючи на те, чи є предикат неясним (тобто ця невизначеність не призводить до появи спірних випадків). Припустимо, що предикат «є високий» означає «більше за середній зріст», що, інтуїтивно, робить його точним предикатом. Незважаючи на це, існують такі ситуації, коли неможливо визначити, чи застосовується предикат до особи, оскільки його застосування залежить від того, чий середній зріст береться − наприклад, пігмеїв або баскетболістів.

Варто зауважити, що деякі дослідники, так звані контекстуалісти [6], наводять вагомі аргументи на користь того, що будь–яка адекватна теорія неясності повинна враховувати роль контексту. Однак, незважаючи на те, що контекстуалісти демонструють наявність взаємозв'язку між неясністю та залежністю від контексту, ці два поняття відрізняються одне від одного.

Парадокс сориту. Таким чином, неясність представляють як явище, що стосується головно предикатів та характеризується наявністю спірних випадків у зазначеному вище значенні. Таке розуміння неясності Гайд називає парадигматичною концепцією неясності (the paradigmatic concept of vagueness) [2]. Парадигматична концепція неясності зустрічається у працях таких теоретиків першої половини та середини двадцятого сторіччя, як В.Алстон, М.Блек, В.О. Квайн, Ч.С. Пірс, Б.Расел. Те, що дискусії з приводу явища неясності зосереджуються переважно на концепції неясності предикатів, не є дивним, зважаючи на історичні джерела проблеми. Адже спроби збагнути явище неясності здійснювались (починаючи з античності) в контексті низки загадок, які істотним чином залежать від відсутності чітких меж застосування у неясних предикатів. А саме: парадоксів «Купа» та «Лисий», що є двома із семи славнозвісних загадок, які приписуються античними авторами мегарському філософові Евбуліду, сучаснику Аристотеля (серед інших можна назвати, зокрема, «Брехун», «Рогатий», «Електра»). В античності їх зазвичай формулювали у формі низки запитань.

Чи утворює одна зернина пшениці купу? Чи утворюють дві зернини купу? Чи утворюють три зернини купу?... Чи утворюють десять тисяч зернин пшениці купу? Якщо ти погоджуєшся, що одна зернина не є купою і що додавання однієї зернини пшениці не утворює купу з того, що не є купою, то ти вимушений визнати, що десять тисяч зернин (або будь–яка інша кількість) не є купою.

Чи є чоловік з одним волоском на голові лисим? Чи є чоловік з двома волосками лисим? Чи є чоловік з трьома волосками лисим?... Чи є чоловік з десятьма тисячами волосків на голові лисим? Якщо ти визнаєш, що чоловік з одним волоском є лисим і що додавання одного волоска не робить з лисого чоловіка не лисого, то ти вимушений визнати, що чоловік з десятьма тисячами волосків на голові є лисим.

В античності для позначення цих загадок використовували терміни «σωριτης» та «φαλκρος» відповідно. Грецький прикметник «σωριτης» є похідним від іменника «σωρος» (купа). Ще в античності філософи знали, що подібні міркування можуть бути сформульовані за аналогією для багатьох інших понять. Тому назву «σωριτης» почали застосовувати більш широко, не обмежуючись лише парадоксом «Купа».

В сучасній філософії вищезгадані загадки зазвичай представляють у формі класу парадоксів, відомого під назвою «парадокс сориту» (sorites paradox), тобто у формі формально правильного міркування з очевидно істинними засновками і очевидно хибним висновком. Розглянемо приклад з кольоровою стрічкою, на якій колір неперервно та поступово переходить від червоного на лівому кінці до жовтого на правому. Уявімо, що ця стрічка поділена на 10000 частин так, що будь–які дві суміжні частини виглядають тотожними для нас, тобто ми їх не можемо відрізнити одна від одної. Нехай r1 є висловлюванням «Частина 1 здається є червоною», де частина 1 є крайньою частиною з лівої сторони, r2 є висловлюванням «Частина 2 здається є червоною» і т.д. аж до r10000. Оскільки дві суміжні частини є нерозрізнювано відмінними за кольором, то r1→r2 є істинним. Такими ж є і висловлювання r2→r3, r500→r501 і т.д. аж до r9999→r10000. Частина 5000 не здається червоною для нас, однак, незважаючи на це, частина 5000 та частина 5001 не відрізняються за виглядом для нашого ока, і тому, якщо частина 5000 здається червоною для нас, то такою ж є і частина 5001. Отже, висловлювання r5000→r5001 є істинним. Інші імплікації, що мають форму ri→ri+1, таким же чином також є істинними. Звідси з'являється міркування, яке є типовою формою міркування сориту, що розглядається в літературі:

r1, r1→r2, r2→r3 … r9999→r10000. Отже, r10000

Труднощі, які спричинює це міркуванні, називають парадоксом, оскільки маємо правильне міркування, де від істинних засновків переходимо до хибного висновку. За умовою, як було вище встановлено, засновки цього міркування є істинними, а висновок – хибним, бо він вказує на те, що жовтий кінець стрічки здається червоним для нас. Правило виводу, котре застосовується в даному міркуванні, є розширеною версією схеми міркувань modus ponens, яка визнається правильною в сучасній логіці. Отже, наявний справжній парадокс, який потребує вирішення в сучасній логіці.

Предикати, які можна використати для побудови парадоксу сориту, називають «соритичними» (soritical). Основною рисою соритичних предикатів, яка спричинює появу парадоксу сориту, є те, що К. Райт описав як толерантність (tolerance) [7]. К.Райт

запропонував термін «толерантність» для опису предикатів для яких існує «поняття [notion] про ступінь змін занадто малу, щоб створити відмінність [в застосуванні предикату]» [7,с.231]. Наприклад, нехай φ є поняттям, що пов'язане з предикатом F так, що будь–який об'єкт, який можна охарактеризувати за допомогою F, може бути змінений на інший, який вже не можна охарактеризувати за допомогою F, лише достатньою зміною цього об'єкта щодо φ (наприклад, колір є таким поняттям для предикату «є червоний», розмір – для предикату «є купа» і т.д.). Тоді F є толерантним щодо φ, якщо існує така позитивна ступінь зміни щодо φ, що є недостатньою для того, щоб вплинути на справедливість застосування предикату F в окремих випадках. Проте значні зміни щодо φ будуть мати значення для застосування предикату F, хоча значні зміни і залежать від акумуляції малих змін, які не будуть мати значення для застосування предикату F. Саме це і є джерелом парадоксу.

Інтуїтивно легко побачити, що соритичні предикати є неясними. Соритичні предикати є толерантними, тому у них повинні бути відсутні чіткі межі. Якби вони мали чіткі межі, тоді зміна, за якою відбувається перехід цієї межі, незалежно від того, якою б малою вона не була, завжди матиме значення для застосування предикату. Однак, чи є всі неясні предикати соритичними? Справді, явище неясності зазвичай характеризують соритичністю. Причиною цього є факт, що дослідження явища неясності (з історичних причин) тісно пов'язано зі спробами вирішити парадокс сориту та що найбільші (теоретичні) складнощі спричинені неясністю, пов'язані саме з парадоксом сориту. Однак, відсутність чітких меж та наявність спірних випадків можуть бути властивими предикатам, які не є соритичними. Адже, якщо вважати неясними ті предикати, які не мають чітких меж в області свого застосування, тоді питання про можливість впорядкування області застосування неясного предикату, коли не можна розрізнити суміжні члени, стає неважливим для визнання неясності предиката. Зокрема, Б.Ролф [4] вказує на можливість того, аби предикат мав спірні випадки застосування, і при цьому була б відсутня впорядкована низка об'єктів в області застосування предикату, відносно якої можна було б сказати, що предикат є соритичним. С.Шапіро [6] також сумнівається, що соритичність є необхідною умовою неясності. Адже можливі ситуації, коли впорядкування є неможливим, або, за наявності деякого впорядкування, може бути так, що суміжні члени такої серії є достатньо відмінними для того, щоб заперечити толерантність предикату. В будь–якому випадку, питання залишається відкритим, а зауваги про те, що неясні предикати є «типово» соритичними (пор. [3,с.7]), проблеми не вирішують.

Безсумнівно можна сказати лише, що аргументи на користь тези про толерантність певного класу предикатів є аргументами на користь неясності цих предикатів. Р.Кіфі називає аргументи такого роду «типовими аргументами на користь толерантності» (typical arguments for tolerance) [3,с.9]. К.Райт [7,с.233–245] розвиває серію міркувань на користь тези про толерантність багатьох (більшості) предикатів природної мови. Розглянемо, наприклад, предикат «купа». Умови застосування предикату «купа» є таким, що на доречність опису чогось як купи не може вплинути жодна зміна, яка не може бути поміченою випадковим спостереженням (casual observation). Тобто, якщо лише випадкове спостереження визначає застосування предикату, тоді речі, що не розрізняються випадковим спостереженням повинні отримати однаковий «вердикт». Тому вони є толерантними у цьому відношенні: зміна, яка є занадто малою, щоб бути поміченою спостереженням, не здатна бути причиною для сумніву щодо застосування такого предикату. Було б абсурдним, наприклад, у випадку наказу насипати купу піску, почати рахувати кількість піщинок, щоб встановити, чи була насправді насипана купа піску.

К.Райт дає також більш загальні докази тези про те, що всі «спостережувальні» (observationonal) предикати є толерантними, а отже і неясними. Коли застосування слова (наприклад, предикатів кольорів) цілковито залежить від чуттєвого сприйняття, тоді воно не може бути застосоване лише до однієї із пари речей, що неможливо розрізнити за допомогою чуттєвого сприйняттям. Тому такі «спостережувальні» предикати будуть толерантними по відношенню до змін, що є за порогом нашої здатності до розрізнення. К.Райт стверджує, що міркування про роль остенсивних визначень та пам'яті в опануванні вжитку таких предикатів здається спростовують думку про

те, що ці предикати мають чіткі межі, які не можуть бути показані вчителем або які учень не може запам'ятати.

«Типові аргументами на користь толерантності» широко визнаються як переконливі. Вони дають змогу пояснити, чому неясні предикати насправді є такими розповсюдженими. Подібні аргументи також ставлять під сумнів припущення щодо можливості існування мови повністю позбавленої неясності. Відповідно, вони створюють складнощі для точки зору, згідно якої неясність є лише несуттєвою рисою мови, яку можна при необхідності усунути.

Погляд на неясність як дефект мови і переконання, що явище неясності є несуттєвим і, тому, неважливим, влаштовує тих, хто цілком ігнорує це явище. Однак, ігнорування явища неясності є необґрунтованим. Навіть якби можна було б зменшити неясність у нашій мові (науку, наприклад, часто описують як таку, що намагається цього досягти за допомогою точних визначень), на практиці, повністю елімінувати неясність неможливо (вже Расел наголошував на неуникності неясності в науковій термінології). Більше того, неясність є надзвичайно розповсюдженою в природній мові, і вже це може спонукати до дослідження явища неясності, незалежно від того, чи може існувати придатна до вживання мова, повністю позбавлена неясності. Навіть якби можна було замінити предикат «є купа» предикатом «є купа*», який мав би чіткі межі застосування і щодо якого не існувало би парадоксу сориту, парадокс, що можна побудувати щодо неясних предикатів, якими ми користуємося в буденній мові, залишиться невирішеним. Більше того, навіть якщо ми спробуємо зробити нашу мову менш неясною та більш точною шляхом домовленості щодо того, що наші слова мають значити, наші домовленості в свою чергу будуть сформульовані за допомогою неточних термінів, оскільки ці домовленості самі будуть містити деяку неясність (явище відоме під назвою неясності вищого порядку), і тому така реформована мова успадкує частину цієї неясності.

Список використаних джерел

1. Black M. Vagueness: an exercise in logical analysis // Philosophy of Science 4 (1937): P.427–55 (Передрук Vagueness: A Reader/ Ed. by R. Keefe and P. Smith. − Cambridge: MIT Press, 1996. – P.69–81).

2. Hyde D. Vagueness, Logic and Ontology. – Ashgate Publishing, 2008. – 226 p.

3. Keefe R. Theories of Vagueness. – Cambridge: CUP, 2000. – 233 p.

4. Rolf B. A Theory of Vagueness // Journal of Philosophical Logic 9 (1980): P.315–325.

5. Russell B. Vagueness // The Australian Journal of Philosophy and Psychology 1 (1923): P.84–92 (Передрук Vagueness: A Reader / Ed. by R. Keefe and P. Smith. – Cambridge: MIT Press, 1996. – P.61–68).

6. Shapiro S. Vagueness in Context – Oxford: OUP, 2006. – 240 p.

7. Wright C. Language–mastery and the sorites paradox // Truth and Meaning: Essays in Semantics / Ed. by G. Evans and J. McDowell. – Oxford: Clarendon Press, 1976 – P.223–247.

Шарко О.В. Феномен неясности: сущность и специфика относительно смежных понятий

Исследуется сущность феномена семантической неясности, что сопровождается анализом отличий неясности от явлений неоднозначности, неопределенности, общности. Концептуальный анализ даёт возможность выполнить переход к аналитическому описанию собственно логический проблем, порождённых феноменом неясности.

Ключевые слова: *неясность, парадокс сорита, спорные случаи применения, толерантность предикатов.*

Sharko, O.V. The phenomenon of vagueness: its nature and specific character

The nature of vagueness and its distinction from related phenomena (ambiguity, indetermination, generality etc.) is analyzed. Conceptual analysis is supplemented by an account of logical problems generated by vagueness.

Key words: *vagueness, sorites paradox, borderline cases, predicate tolerance.*

УДК 101(091)

Шарипін А.В.

Амальгама інтелектуальної традиції в українській культурі XIV–XV ст.

Досліджуються інтенціональні розриви української філософської традиції, аналізуються шляхи до відновлення її територіальної і історичної цілісності через врахування феномену культурного синкретизму XIV–XV ст.

***Ключові слова**: інтенціональність, інтелектуальна традиція, історія української філософії, Альберто Альфієрі, Акоп Кримеци, Ісаї Кримеци, Моше бен Я'аков ха–Голе, Абрагам Киримі, Абу Барк Каландар, Андрій Торосович.*

Доба XIV та XV століть є як «філософським» і «наріжним каменем» в історії української філософії. Інтелектуальна спадщина цього періоду щоразу випадає з підручників з історії та філософії, що обтяжує викладацьку діяльність зайвими «паузами», у кращому випадку – спекуляціями, спрямованими на обов'язкове штучне подолання цього розриву. Вітчизняні філософи та культурологи намагаються обходити зазначений період заради впевненого відчуття ренесансних ремінісценцій гуманістичних ідей наприкінці XVI–XVIII століть з боку Литви та Польщі У кінцевому підсумку, витоки метафізики в українській інтелектуальній традиції стають схожі на затерте до дір полотно недосвідченого художника, на якому аж ніяк не виходить завершений малюнок. За великим рахунком, багато хто розуміє, що філософський стиль має певним чином розкриватися, але якщо феномени й дійсно виявляються, то їх основа апріорно, хоча по не зовсім зрозумілій причини, пов'язується виключно з християнською традицією. Натомість, якщо імена «українського Платона» чи «українського Декарта» ще не відкриті, чи варто робити упереджені висновки про їх загальну відсутність? Цілком можливо, що саме дослідницькі розвідки проводяться не там, де потрібно, а там, де зручно.

За іронією долі цікаве в історії української філософії відбувається поза усталеними архетипами ὀρθοδοξία і καθολικός, виключно за межами як «правильної думки», так і «соборності». Минуло вже п'ять століть, коли з вини Стоглавого собору до індексу заборонених книг ввійшли Рафлі, Шестокрил, Вороноград, Острономіі, Алманах, Звездочетії, Зодеї, Аристотелеві врата, Аристотель. Мимоволі це нагадує механізм психологічного захисту, коли складові «мудрості єретичної» заради збереження живого «вогню логосу» витісняються в набожній українській ментальності у несвідоме, адже зовсім невідомо, яка традиція могла їх принести у цей світ. Але нічого не може бути далі від істини: так протягом останніх півтора століть «заборонені ключі» до інтелектуального простору минулого із впертою наполегливістю відкриваються наново, робляться спроби реконструювати їх первісний задум. При кожному такому дотику стає зрозуміло, що ми маємо справу не із затертими слідами оригінальної метафізики, а з еклектичними нарисами метафізики, здебільшого трансльованої за посередництвом української культури. Ці нариси через часте переписування втрачають свій первісний зміст, видаючи похідні риси дещо третього, в суті якого розібратися стає ще складніше. І так нескінченно: в українській філософії, як і в культурі, одна традиція з часом спростовує іншу, залишає ледь помітний слід попередньої, а то й зовсім його стирає. Наприклад, такі хибні уявлення переслідують класичне поняття «філософії серця», введене у обіг відомим славістом Дм. Чижевським для характеристики інтелектуальної спадщини Г.Сковороди, М.Гоголя, П.Куліша та П.Юркевича. Адже «шлях серця» у єврейській філософській традиції, інкорпорованої століттями в українське середовище, тотожній інтелектуальному осягненню й сприйняттю, точніше інтелекту. Питання вже зовсім опиняється в глухому куті, якщо згадати про ісламську духовну практику серцевого зікру. Тканина людської долі, як би це не було бажано, сплетена як кросно без просвіту

і прогалин, бо в суспільстві й в природі структура є неперервною. Отже почуту луну від єврейського шофара чи гучного суфійського зікру, українська «філософія серця» домислює до дзвона, вважаючи після цього доволі непристойним, з зовсім незрозумілої причині, згадувати, звідки він з'явився. Так знов відкрите філософське поняття вступає в іншу фазу – над ним ведуться православні, гуманістичні, антропологічні, національні студії, маскуючи і дедалі втрачаючи його первісний зміст. Другим прикладом можуть стати і виділені Чижевським риси української ментальності. Енциклопедист і бездоганний знавець слов'янських культур, говорить про прагнення до волі, індивідуалізм, сентименталізм, ліризм, хоча ці риси виявляються практично загальноприйнятими для багатьох культур. Дивно було б віднайти культуру, яка ніколи і ніяк не виявляла свої прагнення до волі або не була сповнена ліризму. Принаймні, залишається неясним, який із зазначених «–ізмів» здатний передати автентичність української філософської культури, скажімо, a priori, не звертаючись до польових досліджень буттєвої повсякденності? Адже варто тільки пригадати дивовижні за змістом нариси наддніпрянських земель напівзабутого полтавського етнографа й белетриста середини XIX століття Афанасієва–Чужбінського й висновки не змусять себе чекати: наукоподібний виклад історії української інтелектуальної традиції змушений розчинятись на тлі витончених етнографічних спостережень повсякденного побуту.

Становлення західноєвропейської метафізики – це вдосконалення, недосконалих систем, коли першоджерела через тлумачення позбавляються неточностей перекладу й розуміння, поступово відкриваючи дорогу новим методам і інструментам пізнання. Українська ж філософія, навпаки – у претензії на самобутню «любомудрість», виявляє себе в процесі саморозвитку метафізичних систем, позбавлених цілісності, заснованих виключно на огріхах перекладу й герменевтичного розуміння. Безперечно, у цьому її цінність. Нажаль, це і істотний недолік: вона незручна для вивчення – безпорадними виявляються мірки і європоцентризму, і орієнталізму. Метод дослідження української інтелектуальної традиції залишається невизначеним і понині. Подібно до того, як наприкінці XIX століття протистояння слов'янофілів і західників поступово усунулося модою «візантійського впливу», так в наші дні через тенденційну «близькість до Європи» культурологи й філософи воліють досліджувати лише матеріал, що буквально лежить на поверхні: беруться ремінісценції інтелектуальної й культурної спадщини Литви й Польщі, подеколи – ще й Росії. Щоб штучно ідентифікувати українську ментальність, звеличуються полемічні твори гуманістів українського походження, їх поезія і панегірики, які допомагають втілити якості самобутності. Як правило, це імена професорів Краківського університету – Юрія Дрогобича й Павла Русина (із Кросна), або «рутенського Демосфена» і улюбленого учня Мартіна Лютера Станіслава Оріховського, пов'язані із Україною лише частково. Ренесансним потенціалом наділяється, подекуди антитринітарне вчення протестантів–соцініан (Киселінська академія, Самуїл Припковський і Андрій Вишоватий), подекуди єзуїтські колегії, вихованцями яких були як Феофан Прокопович, так і Богдан Хмельницький. Іноді витонченим енциклопедистам вдається витягнути з історичної пам'яті другої половини XV століття «ренесансний центр» Дунаїв під Львовом, з яким зв'язані всього два імені – Львівського архієпископа, «епікурейця» Григорія Саноцького і його італійського друга, члена «Римської академії» і вигнанця Філіпа Буонакорсі Каллімаха [6,с.19–20]. Проте природу культурних ремінісценцій важко видати за начебто унікальний й самобутній феномен. Тим більше, що в ланцюзі культурологічних пошуків, проб і помилок дивує безкомпромісна переконаність, навіть віра в те, що ренесансні процеси – це виключно зовнішні для України явища, за якими можна простежити тільки з боку культурних впливів тієї ж самої Польщі чи Литви. Тоді чому та ж сама роль виявляється несумісною, наприклад, з напівзабутим іменем вірменського філософа й астронома – Акопа Кримеци, котрий народився в Криму в XIV столітті, натомість викладав передові на свій час наукові ідеї за межами своєї батьківщини – у школі Ерзінджана (сучасна Туреччина), надалі в Татевському університеті й Мецопській школі? Тоді що робити з іншим вірменським ученим Ісаї Кримеци, що народився й жив вже безпосередньо в Криму, і склав працю «Календар Сонця й Місяця» в скрипторії церкви св. Антонія в Кафі (нині Феодосії) в 1430–1440 роках, яка в повному обсязі дійшла до наших днів? В

цьому сенсі, насамперед, необхідно правильно розставляти акценти і говорити не про безмежний список студентів ruthenus, roxolanus, russicus, що навчалися в Краківському й Празькому університетах, у Сорбоні, Болоньї й Падуї. Навряд чи з фактів про дві тисячі українців у списках Падуанського університету XVII століття або, наприклад, про тринадцять професорів–українців у Краківському університеті, буде коректним робити висновки про їх неминуче повернення на батьківщину з метою пробудження національної самосвідомості, поширення ідей гуманізму Відродження. Адже факти – вперта річ, і дотепер виправданим виглядає питання, хто з мислителів, пов'язаних безпосередньо з землями сучасної України, має претендувати на статус діяча української інтелектуальної традиції? Чи можна говорити про поляка Григорія із Саноко, італійця Філіпа Буонакорсі (Каллімаха), німця Бенедикта Гербста, або, наприклад, про того ж Лаврентія Зизанія, Памву Беринду чи Мелетія Смотрицького як про «вчених мужів» України і тільки України? Литовський, польський, як і московський вектори в розвитку української культури дають здебільшого ідеалізоване і штучне уявлення про самоідентифікацію, на підвалинах, скажімо, «слов'янської спорідненості». Вони практично не придатні для визначення характерних рис саме української ментальності.

В першій чверті XXI століття прагнення до цілісного охоплення традиції і культури примушує поступово переоцінювати місце Нижнього Подніпров'я й Криму у розвитку інтелектуальної спадщини України. Натомість це неминуче призводить до появи нових імен, мало або зовсім не вивчених. Наприклад, мусульманського вченого Абу Бакра Каландара (Ебубекіра Мохаммеда), який в середині XIV століття мешкав у Криму і склав філософський твір Каландар–наме. Суфійський трактат Абу Бакра, обсягом 400 аркушів (800 сторінок!), поділених на п'ять томів, було знайдено в архівах Інституту Сходознавства АН Республіки Узбекистан у квітні 2007 року [інв. ном. 11668]. Автор писав свій трактат в причорноморських степах протягом двадцяти років, з 1320 по 1340 роки, послідовно висвітлюючи на сторінках свого рукопису питання моралі й етики, розмірковуючи про справедливість й добродійність, про людину і її людяність, про мову, науку, розум, любов. Абу Бакр Каландар вважав своїм духовним вчителем всесвітньо відомого поета–суфія Джалал ад–діна Румі, тому стиль Каландар–наме багато в чому наслідує дидактично–філософський жанр маснаві. Натомість особливу увагу викликають містико–філософські судження, наприклад, про першоджерельну єдність всього сущого на землі. Ці думки винесені в окрему главу і є найважливішими для сучасних дослідників, бо здатні на фоні звичаєвих компіляцій і ремінісценцій сюжетів притч, байок і оповідань, донести з глибин «темного» минулого української філософії стиль мислення, властивий саме цим територіям.

Наступним в черзі, з'являється ім'я Альберто Альфієрі (Alberto Alfieri), вчителя латинської граматики, котрий у 1421 році в Кафі написав серію діалогів Огдоада (Ogdoas) про віру, істинну шляхетність і загробне життя. Вихованець ломбардського гуманізму, міланський підданий, надалі генуезький громадянин – не є поодиноким винятком історії української філософії, він переселився на ці землі у потоці щільної міграції інтелектуальних кіл північної Італії в Крим і Нижнє Подніпров'я – це були доктори, нотаріуси, вчителі, різноманітні фахівці, які шукали щастя в квітучих на той час італійських колоніях за межами роздрібненої Італії. Значна кількість заможних італійських сімей переселялися охоче, вкладаючи гроші у доволі вигідну транзитну торгівлю. На сьогодні епіграфіка однієї тільки Кафи вказує на те, що у межах XIV–XV століть спорудити вежу або частину стіни у місті було почесним обов'язком для більшості найбагатших і знатних сімей Генуї – Spinula, Doria, Vivaldi, Grimaldi, Fieschi, Centurioni, Grilli, Franchi, Marini, Salvaggi, Giustiniani, Guarchi, Guisolfi, de Camilla, Zoalio, Oliverio [7,с.33] Гуманізм в Північній Італії на той час – це нова неакадемічна мода до відродження грецької філософії, започаткована серед державних службовців і придворних ще Петраркою, який переселився на той час в синьйорію тиранів Вісконті, наполягаючи на відмінності Платона від Аристотеля через нове прочитання Платона, Сенеки, Цицерона. Подальший розвиток міланської гуманістичної культури був пов'язаний з переданням з Падуї до Павії бібліотеки Петрарки, і зокрема, з діяльністю візантійського вченого Мануїла Хрисолора, який ще ближче познайомив гуманістів північної Італії з античною спадщиною. Альберто Альфієрі у неповторному синтезі неоплатонізму і герметичної традиції намагався лише «принести цивілізацію варвар-

ським народам і втішити класичною освітою італійських переселенців». Поступове очищення душі в пошуках правди, справедливості, гідності і честі після смерті може відкрити їй шлях до правосуддя. Душа стає трохи легшою, що дозволяє їй прориватись крізь структуру космосу і наблизитись до Огдоади. Проте Огдоада Альфієрі – це не чистилище Данте, а певна «ефірна сфера», як місце тимчасового відпочинку для душ, що продовжать своє сходження, але вже до вищих сфер Чумацького шляху. Унікальна Огдоада Альфієрі відома за єдиним рукописом міланської бібліотеки Амброзіана, котрий переведений на англійську з латини практично нещодавно [див. Weinberg C.P., 2011]. Нажаль і дотепер цей текст не введений в академічний обіг на Україні, хоча авторові надається вагоме місце в історії італійського відродження перехідного періоду.

Третє ім'я – ім'я на щастя більш відомого талмудичного вченого, коментатора і каббаліста Моше бен Я'акова ха–Голе, вихідця з литовського міста Шедува. Після навчання в вищих навчальних закладах Константинополя – наприклад, астрономію він вивчав у караїма Моше бен Еліяху з Адріанополя, – Моше оселився у Києві. Тут він написав першу полемічну працю на книгу заповідей «Едем» караїмського філософа Аарона бен Еліяху. Надалі була граматика івриту «Сефер ха–дикдук», трактат про єврейський календар «Иесод ха–'иббур» (Основа високосного року), філософсько–каббалістичні трактати «Шушан содот» (Лілія таємниць), «Оцар ха–Шем» (Скарбниця Господня), «Ша'арей цедек» (Брама справедливості). Наприкінці XV ст. Моше бен Я'аков очолив київський науковий гурток книжників. Інтелектуальна спадщина цього кабалістичного гуртка породила цілу купу перекладів та переписувань, які надалі у Новгороді і Москві ввійшли в той самий індекс заборонених книг, і були охрещені жидовілістю. Якщо виважено придивиться до цих православних стереотипів, то несподівано виявляється, що мудрість Аристотеля у гуртку книжників вважалась більш досконалішою ніж втрачена мудрість єврейських пророків. Стовпами істинної мудрості для Моше і його учнів стають праці загальновідомих на той час філософів Маймоніда, Абрагама ібн Езри, Абрагама Абулафії [2,с.249–271]. Нині про жидовілих є достатня кількість досліджень, пов'язаних зокрема з запеклою діяльністю учня Моше Захарії Скари з Києва (Захарії бен Аарона га–Кохена), який склав компіляційні переклади мовою «київського полісся» з творів Аль–Газалі, Маймоніда, Іоанна Сакробоско, Ар–Разі та інших. Проте з незрозумілої причини унікальний трактат Моше бен Я'акова «Шушан содот» і нині залишається поза сферою інтересів дослідників української інтелектуальної спадщини. Сповнені філософського змісту 656 глав цього кабалістичного трактату, насичені вкрапленнями арабської перипатетики, в окремих главах – східно–гностичний стиль думки в генеалогії кабалістичних образів переплітається з ниткою філософського платонізму. На цей час текст «Шушан содот» Моше бен Я'акова зберігається в Оксфорді [Ms. Oxford, Neubauer 1656], дистанційно відбиваючи дискусійні ідеї XIII–XIV століть, демонструючи ледве не одиничний приклад, який дозволяє фахівцям відрізняти кабалістичну традицію Візантії від її іспанських відгалужень.

Подальше заглиблення у амальгаму української інтелектуальної традиції тільки збільшить кількість відомих–невідомих імен. Це і кримський мислитель середини XIV століття Абрагам Киримі, що брався тлумачити Тору виключно з раціоналістичних і натуралістичних позицій в своєму творі «Сфат ха–емет» (Мова істини), написаному в 1358 році. Згідно уявленням філософа, процес творіння не обмежений 6 днями, а становить нескінчений творчий акт, в якому людська досконалість вищого рівня може бути досягнена тільки за допомогою філософського пошуку [4,с.8–12]. Коректна постановка питань про синкретизм традицій змушує по–новому подивитись і на наступні століття історії української філософії. Наразі вже не можна оминути і ім'я Андрія Торосовича (Andrej Thorosowic) – загадкового українського вірмена, алхіміка й філософа початку XVII ст., яке знов таки вперто вислизує із–під кута зору дослідників. Тому поки, написані польсько–кипчацькою мовою 179 аркушів його тексту, що зберігаються у фондах ЦГІА України [ф.250,оп.3,ед.хр.32], залишаються незапитаною одиницею автентичної цілісності традиції. Звичайно, список може бути продовжений і далі. Але в рамках, які обмежують цю статтю, стає доволі очевидним – у результаті ідеологічної ангажованості, розподілу на «правильну думку» і будь–яке «інакомислення», на початку XXI століття затерте кросно української ментальності виявилося настільки тонким, що в деяких просвітах «білих плям» неможна вже нічого намалювати, тим більше щось побачити.

У даній проблемній ситуації крайню важливість здобуває вже не історія, а історії досвіду – можливість здійснення своєрідних когнітивних зрізів культури, акцент у яких розставлений винятково на історичній пам'яті: тобто як люди минулого сприймали мир і як їхній досвід відрізняється від нашого відношення до миру. Такий підхід у сучасних дослідженнях і історіописанні, окреслений ще Франкліном Анкерсмітом, насправді відкриває золоту жилу для філософів, залишаючи поза увагою традиційну, філософську захопленість самою істиною [5,с.22–30]. У вихідному смисловому навантаженні основі поняття історичної пам'яті містять радикальні розбіжності, які можна простежити, починаючи з колективної пам'яті Моріса Хальбвакса і закінчуючи контрпам'яттю Мішеля Фуко. Тому ми змушені на шляху до вивчення буквально «стопленої» на території сучасної України інтелектуальної культури, скорегувати поняття історичної пам'яті й вести відлік вже від іншої координатної сітки досвіду. Це зближує нас з ідеєю про допущення існування певного інваріантного базису, скажімо, якості позачасової історичності, якою, як ми вважаємо, наділена людська інтенція, намір, «відсутня структура», яка через спрямування виявляє саму себе у всьому, що її породило. Історичний етнос – як вібруюча струна, а історичний час – її повільне загасаюче звучання. Близькість до гумільовських аналогій у поєднанні з її когнітивним і значно ширшим епістемологічним змістом, виявляється цілком виправданою. Бо єдине, що може й зобов'язаний зробити філософ – це змусити цю струну вібрувати. Когнітивний зріз культури і традиції, заздалегідь визначений в просторових і часових межах, допомагає дослідникові зв'язувати події не стільки мнемонічним або каузальним чином, скільки інтенціонально, ближче до «живого минулого» Коллінгвуда, коли за допомогою «вібрацій» і «натягів» ліній власного наміру автор змушений стримуватись від створення нового нарративу, прислухатися до інтенціональної «луни» з «живої порожнечі» історичної пам'яті.

Підсумовуючи сказане, кожний народ робить внесок у досягнення істини, істина не є власністю окремого народу. Завдяки запозиченням з феноменології і філософії свідомості, як нам здається, можна відчути інтенціонально ті сліди, які після себе залишили в українській інтелектуальній традиції інші народи. Слід зазначити, що це важливе поле майбутніх досліджень, чекаючи на своє продовження, знаходиться у ракурсі дещо далекому від «герменевтики давньоруської літератури» або літописних зведень Четьї–Мінеї. І саме завдяки цьому він не втрачає свою актуальність понині. Бо українська інтелектуальна традиція, позбавлена внутрішнього динамічного ядра – духу ренесансу XIV–XV століть, переживаючи цю добу не екзистенційно, а лише через інтерпретацію і експлікацію її мови у інших, вимушена залишатись у забутті менталітету «руського середньовіччя», навіть закутана у зовнішню тканину сучасних технологій і тенденцій до глобалізації. Тому досить упереджено буде відразу вважати позначений напрям хибним, адже те, як ми відчуваємо минуле, не менш, а, можливо, навіть більш важливо, ніж те, що ми про нього знаємо. Завдяки когнітивному зрізу інтенцій пересічних людей українського минулого, можна все ж просунутися на крок вперед у студіях з української метафізики, і спробувати розібратися в певних смислових лакунах і протиріччях, які від факту до факту, від події до події оточують, переслідують її інтелектуальну і філософську спадщину. Натомість, старі істини, якщо вони є дійсно істинами, вряд чи постраждають від спроб подивитись на них під новим кутом зору.

Список використаних джерел

1. Education, Civic Virtue, and Colonialism in Fifteenth–Century Italy: The Ogdoas of Alberto Alfieri. Edited by Carla P. Weinberg (University of the Arts) and E. Ann Matter (University of Pennsylvania). 2011. – 194 p.

2. Gershom Scholem: Von der mystischen Gestalt der Gottheit: Studien zu Grundbegriffen der Kabbala (1962), Frankfurt a.M.: Suhrkamp Verlag, 1977.

3. Taube, Moshe. Transmission of Scientific Texts in 15th–Century Eastern Knaan // Aleph 10.2. – 2010.

4. Zinberg, Israel. History of Jewish Literature. The German–Polish Cultural Center. – Ktav Publishing House, 1975.

5. Анкерсмит Ф.Р. Возвышенный исторический опыт. – М.: Издательство «Европа», 2007. – 612 с.

6. Кралюк П.М., Якубович М.М. Ян Лятос: ренесансна філософія та наука на українських землях. – Острог, 2011.

7. Скржинская Е.Ч. Судакская крепость. История – археология – эпиграфика. Киев – Судак – С.–Петербург: «Академпериодика», 2006. – 380 с.

8. Хамзин А. Суфийский трактат XIV века «Календер–наме» – памятник культуры крымского татарского народа // Qasevet, 2008. – №33.

9. Чижевський Д. Філософські твори: в 4–х тт. – Т.1. – К., 2005. – 403 с.

10. Эйнатян Дж.А. Два замечательных армянских календароведа XV века Акоп Крымеци и Есаи Крымеци // http://armenianlegacy.eu/ru/выдающиеся–деятели.html?start=20.

Шарипин А.В. Амальгама интеллектуальной традиции в украинской культуре XIV–XV вв.

Исследуются интенциональные разрывы украинской философской традиции, анализируются пути восстановления ее территориальной и исторической целостности через рассмотрение феномена культурного синкретизма в XIV–XV веках.

Ключевые слова: *история украинской философии, интенциональность, Альберто Альфиери, Абу Бакр Каландар, Акоп Крымеци, Есаи Крымеци, Моше бен Я'аков ха–Голе, Абрагам Кырыми, Андрей Торосович.*

Sharypin, A.V. Amalgam of intellectual tradition in the Ukrainian culture XIV–XV centuries

This work research intentional ruptures of the Ukrainian philosophical tradition in XIV–XV centuries; ways of restoration of its territorial and historical integrity through reviewing of a phenomenon cultural syncretism are analyzed.

Key words: *history of the Ukrainian philosophy, intentionality, intellectual tradition, Alberto Alfieri, Abu Bakr Kalandar, Akop Krymetsi, Esai Krymetsi, Moshe ben Y'akov ha–Gole, Abragam Kyrymi, Andrey Torosovich.*

УДК 008.42:778.3.

Ювковецька Ю.О.

Політична реклама як феномен культури

Визначаються культурні ознаки політичної реклами. Реклама розглядається в контексті історико-культурних трансформацій рекламного дискурсу. Визначаються форми презентації політичної інформації в рекламі, починаючи від її ранніх форм і культури сучасності.

Ключові слова: *реклама, культура, політика, комунікація.*

Якщо йдеться про специфічний простір рекламної діяльності, який пов'язаний з політикою, то, звичайно, це давній, починаючи ще з Давньої Греції, вимір культуро творчості, коли реклама набувала свої певних легітимних ознак. Вже Геродот дає цікаву надзвичайно політичну сентенцію, яка свідчить про те, наскільки люди впливали один на одного у різних контекстах комунікації. Величезна кількість закликів, особливо політичного характеру, виникає на стінах античних місць в період виборів міських магістратів, а глашатаї також намагалися повідомити про те, хто із них є найбільш привабливим і важливим. Так, на стіні дома Требія Валєнта, що багато разів обирався еділом, знайшли такі тексти: «Требій Валєнт, ти спиш». «Требій, прокинься і обирай» [5,с.52].

Дослідження політичних структур, політичної культури, установ, суспільної свідомості, створення інформаційного банку лідерів і громадських структур, а також регулювання правовими адміністративними і іншими засобами – це одна із складових політичного процесу. Проте можна зазначити, що саме за Котлером, 50% цих дій залишаються неактуальними, а 50% впливають на результати. Які з них впливають, важко зазначити. У політичному процесі, ця планка зсувається у безкінечність і цілком залежить від ситуації, від електорату і від очікувань виборців.

У певних випадках споживачами політичного продукту виступають органи державної влади і місцевого самоуправління, засоби масової інформації. Зазвичай, специфічним є сам політичний продукт у процесі його споживання. В ідеалі споживач, громадянин, виборець обирає відповідно його інтересам політику, тих суб'єктів, що обираються політичною діяльністю, політичних блоків, партій і кандидатів.

Тобто сама дефініція «політичний продукт» дуже наближується до таких категорій, як «турпродукт» та інших, які є характеристикою маркетингового рівня. За маркетингом, бізнес–планом, стоїть інший контекст влади і контекст культурно–історичної презентації цієї влади, просування владних інтенцій на ринок. Тобто на ринок просувається змагання, намагання, інтенції. Це і не товар, і не послуга, це своєрідна посередня ланка, яка має у собі певні інструменти ідентифікації всіх суб'єктів влади.

Проблема політичних адекватій рекламної діяльності досліджувалася переважно у роботах В.Музиканта, В.Учонової, О.Прудченко, Ф.Шаркова та ін., адже мало визначені культурологічні аспекти.

Мета статті – визначити філософсько–культурологічний контекст аналізу політичної реклами в сучасній культурі.

Є.Ромат відмічає: «Необхідно відмітити, що політична реклама, є надзвичайно важливим, але не головним інструментом даної системи. При великій різноманітності засобів боротьби за владу, реклама відіграє в цілому то допоміжну роль, в силу своїх специфічних обов'язків, політичний ринок є одною із небагатьох сфер, де за значенням і ефективністю використання реклами поступається паблік релейшнз (public relations), окрім того в політичній боротьбі, навіть у країнах з розвиненою демократією, достатньо ефективні не маркетингові інструменти, але передусім адміністративний ресурс» [4,с.144].

Отже, можна зазначити концепт політичної реклами в широкому сенсі і у вузькому. Так, часто вживається розуміння політичної реклами у вузькому сенсі як суто маркетингової технології, у широкому контексті вона є процесом, який характеризує

культурно–історичний простір презентації влади як виголошення, заперечення всіх владних інтенцій, як reclamare, яке стає голосом всупереч інших суб'єктів влади. Тобто, цей контекст не є політичним продуктом, він стає ширшим, ніж рекламна практика продажу і купівлі майбутніх бажаних голосів електорату.

Соціальні системи виникають через необхідність селективної співдії.

Отже, соціальні системи як вимір комунікативності є достатньо абстрактним виміром і сама комунікація визначається як селективне суспільство, тобто суспільство, яке обмежує соціальність в рамках своїх заданих координат. Ця селективність визначається як своєрідна реальність, яка здобувається в контексті загальної еволюції соціальних систем.

Тобто ключовим словом стає селекція. Селекція – є обмеження, те, що в маркетинговому просторі визначається як сегментація. «Владу слід визначати як примушення до будь–якої дії. У того, хто витримує примус, можливість вибору зводиться до нулю. В своєму крайньому варіанті примусу зводиться до використання фізичного насильства, і тим самим підмінює владні дії діями іншого порядку. По мірі засвоєння функції примусу влада втрачає свої функції наведення меж між полюсами подвійної контингенції. Примус означає відмову від перемог символічної генералізації, відмову від того, щоб керувати селективністю партнера. По мірі здійснення примус, той хто практикує його, викликає на себе потребу ознаку селекції та прийняття рішень. В більшості випадків, можна говорити про те що до насильства приходять завдяки нестачі влади», – констатує Н.Луман [2,с.18–19].

Тобто, сам по собі процес селекції, який як головну категорію, за Н.Луманом, означає сегментацію електорату, орієнтацію на певні мотиви і потреби. Сама актуальність дії, що визначається, як простір, необхідний і достатній для проведення владних функцій, у виборчому контексті потребує певної корекції, яку здійснює реклама. Це корекція на споживання політичної інформації.

В.Музикант наводить порівняльний аналіз стратегій менеджменту і політичної реклами: «Якщо в комерційному підприємстві відбувається позиціювання товару на ринку, то в політичній компанії – обізнаність ідентифікація, кандидату. В комерційному просторі – просування нових технологій, в політичному – популярність кандидату. В комерційному – виробнича доцільність, в політичній – франдрайзінг. В комерційному – людські фінансові ресурси, в політичному – пабліситі. В комерційному – прибуток, в політичному – рівень сплачування реклами. В комерційному – професіоналізм управлінського персоналу, в політичній компанії – розповсюдження матеріалів компанії. В комерційному – кваліфікація робітників, їх відношення до справи, в політичній компанії – робота штабів, його зацікавленість в кінцевих результатах. В комерційному – соціальна відповідальність, в політичному – включення бажаючих, професійно виставлений складений графік компанії, а також дотримання норм законодавства і відповідних етичних стандартів» [3,с.6].

Таке порівняння є чисто технологічним, але за ним стоять своєрідні реалії в яких можна характеризувати технології комерційної і політичної реклами, що є еквівалентними. Тобто вони відрізняються лише предметами і засобами діяльності. А мета їх така сама – досягти прибутку, який визначається або купівлею товару, або купівлею електорату, що приводить до обрання того чи іншого лідеру. Тобто, сам феномен продажу і купівлі є явним в комерційній рекламі, і є неявним в політичній рекламі.

Говорячи про активність менеджеру з проведення виборів, важливо зазначити, які завдання стратегічного і тактичного характеру йому доводиться вирішувати в контексті виборчої діяльності. Але головне значення така якість менеджера, як вміння планувати системно, бачити цілісність цього процесу в просторі і часі.

Отже, політична компанія є більш складною, не такою однорідною за можливістю передбачення результату. Проте і в комерційній, і політичній рекламі іде проблема ідентифікації з тим ідеальним об'єктом, який презентує можливість, в першому випадку – споживання, а в другому випадку – приєднання до лідера. Якщо лідер в політичній компанії стає носієм головних цінностей культури, то в комерційній рекламі товар персоніфікується. Це рекламні герої, які буквально стають зірками популярної культури. Персоніфікація інформації в комерційній рекламі стає лише комунікативним

феноменом, але в політичній рекламі вона стає іміджевим фактором, який фактично замикає на собі всі комунікативні аспекти.

Якщо визначити лідера як певну харизму в контексті історичних імплікацій, то визначають декілька номінацій:

– лідер–вождь (той хто визначає мету, і веде за собою всіх прихильників);
– лідер–комівояжер (такий, що є уважним і чуйним до потреб людини);
– лідер–маріонетка (тобто сильний своїми прихильниками);
– лідер–пожежник (тобто причини висування лідера на пост, приховуються) [3,с.77].

Не завжди така презентація лідера являється комунікативною, нікому не сподобається лідер–маріонетка, або лідер–пожежник, а також лідер–комівояжер. Але вони завжди маркуються під маскою лідера, який веде до істини і здатний керувати масами. Від лідерів–пожежників люди швидко позбавляються на наступних виборах, лідери–маріонетки, які оточують себе середовищем із приближених людей, також довго не затримуються на політичному Олімпі. Проте час лідерів–вождів уже минув, вождем бути важко у демократичному суспільстві.

Реклама намагається саме визначити цю потребу у створенні синтетичного виміру іміджу, який потрібен для політичної ефективності його просування в контексті політичної кампанії.

Інтенсивна метрика рекламного впливу, надлишковий пресинг призводить то того, що політична реклама більше втомлює, ніж реклама товарів. Політична реклама завжди намагається форсувати, та підняти планку презентативності особистості, а це завжди веде до явної брехні та розладу ідентифікації іміджу, знаку і образу, який презентує кандидата на владне крісло.

Отже, важливо зазначити що сам конфлікт, або конфліктна ситуація в контексті політичної реклами, яка виникає в контексті відносин між електоратом і рекламною кампанією пов'язана з саме архаїчними та неадекватними методами проведення рекламної компанії. Частіше всього вони концентруються в рамках опозиції «ми – вони», де ми – це ті, що несуть істину і приведуть до добробуту, а вони – ті, що цього зробити не можуть. Якщо всі претенденти працюють в такому режимі опозиції «ми – вони», то ми потрапляємо в простір недалекоглядної політики. Частіше виграє той, хто виходить за межи цієї політики і знаходить іншу систему, не бінарну, а тернарну.

Еволюція переходу бінарних систем політичної реклами до тернарних починається з того, що бінарний рівень протиставлення «ми – вони» жорстко регулюється і конструюється в рамках стратегій політичної реклами, яка вписується в систему пропаганди та агітації Радянського союзу. Ще в кінці 30–х років, політична реклама несла в собі цькування і заперечення всіх шкідників, тих, хто стоїть поперек магістральної лінії комуністичної партії, які є ворогами, стратегій цієї партії.

Дещо змінюється в ситуації у посткомуністичних країнах, але змінюється не настільки, щоб розхитати сам бінарний код політичної рекламної опозиції, який виникає на підставі протиставлення позитивного і негативного, дружнього і ворожого. Всі ці коди, звичайно, не є універсальними, але вони є дієвими. У Радянському Союзі сама технологія проведення політичної роботи була надзвичайно відпрацьована, вона була інформативно досконалою. Так парторгу давалось завдання, не пізніше 11 години наступного дня з рапортичкою, в якій вказувалось:

1. Який цех.
2. Кількість присутніх.
3. Тема інформації.
4. Якими повинні бути питання.
5. На які питання доповідач не встиг відповісти.
6. Відгук самого парторгу про якість даної політичної інформації [3,с.134–135].

Тобто, політінформатор звітувався, цей зворотній зв'язок виглядав як симуляція, але вона була достатньо об'єктивним. Був набір вимог, який зазначав, як ефективно працює політінформація у середовищі. І якщо в 30–ті роки, вона була адекватною і працювала, то вже у брежнєвські часи виглядала як тотальний симулякр, як декоративна реальність, яка мало що значила в контексті політикуму. Але рекламний простір підмінювався пропагандистським. Тобто, дія зверху заперечувала ініціативу знизу. Як тільки ця дія зверху була усунута, виникає надзвичайно багато ініціатив знизу, а вони

саме характеризують виникнення стратегії і паблік релейшнз, яка намагається захопити місця електорату, зорієнтувати його у потрібному напрямку.

Навіть у політичному контексті перебудова, яку так широко виголошував М.Горбачов, відбувалася в політичній рекламі досить не адекватно. Якщо Перший з'їзд був схожий на мітинг і вражав своєю щирістю та відвертістю, то вже другий з'їзд виглядав як зорганізований і дуже схожий на попередні заходи, які існували до будь–якої перебудови.

Сьогоднішні політичні дебати і сьогоднішня політична реклама в більшості втрачає сам імператив істинності, втрачає дилему «істина або неправда», ми можемо усвідомлювати, що орієнтація на технології, орієнтація на можливість маніпуляцію свідомістю стає все більш і більш актуальною. Фактично номінативну роль беруть на себе піар–технології, в яких передбачається результат, а сама класична виборча компанія орієнтована на створення іміджу, а також на утворення певної кампанії, яка утворюється з соціологічного аналізу, де проводяться заходи, що мають інформативний характер.

У всякому разі, піар–діяльність несе в собі явно визначений корпоративний характер, тобто орієнтований на певну групу професіоналів, які проводять вже не агітацію і пропаганду, а широкий пресинг, вплив на масову свідомість знизу шляхом актуалізації рекламної рекламної діяльності у політичному процесі.

Імідж стає тут найголовнішим чинником імагінації передвиборного абсолюту, який персоніфікується у вигляді того чи іншого кандидата. Ф.Шарков, А.Родіонов пишуть: «Імідж або образ може створюватися керівнику компанії або корпорації самої компанії, або продуктам та послугам, реалізація котрих забезпечує добробут населенню. Причому в різній послідовності, в залежності від цілей. Технологія створення іміджу включає в себе ряд пунктів: аналіз об'єкту, розробку стилю, планування власних піар–компаній» [6,с.162].

Імагінація як тотальна симуляція – це і є головна ідея, на яку орієнтована головна кампанія. Сама піар–організація і всі служби цієї організації, зазвичай, шукають оптимальний варіант виходу імагінації на свій результат. Структура піар–компанії поділяється на: зовнішні і внутрішні комунікаційні субструктури. «Зовнішні комунікації поєднують організацію з навколишнім світом, а внутрішні визначають специфіку та якість діяльності самої організації. Внутрішнє відношення – це створення іміджу лідера, іміджу організації та команди, що включає фірмовий стиль, створення корпоративної культури, (команда, робота, творчість, побут, система взаємодії, кадрові питання). Зовнішні комунікації – це підтримання постійно контактів з партнерами, в тому числі з потенційними, зв'язок з засобами масової інформації, зв'язок з громадським суспільством, та інститутами влади, міжнародні зв'язки, реклама, підготовка до кризової ситуації і ліквідація кризи» [6,с.164–165].

Тобто, це маркетинговий набір, проте цей маркетинговий набір не скільки не говорить, наскільки ця піар–компанія може бути успішною. Він є матричним, стаціонарним, фактично є засадою для проведення роботи, а не самою роботою. Тобто самі рівні піар–діяльності вимагають діяння тих чи інших методів політичної реклами. Тобто, це орієнтація на потреби електорату, його сегментація, широке застосування імагінації як тотального пресингу. Проблеми істинності вже не стоїть так гостро, бо вона заміщується імаго – образом, який стає рекламний образом політичної компанії.

Тобто, імідж перетворюється на ідеал–типізуючий об'єкт, де тип і типологія презентація інформації характеризує бажаний ідеал, який фактично заміщує той об'єкт, який просувається на політичний ринок. Отже, існують певні формули та схеми або шаблони, для здійснення імагінації певного комунікативного простору.

Окрім піар–кампаній широкого значення має політичний консалтинг. Тобто, політичні консультації, які відбуваються на різних рівнях комунікації.

Франдрайзінг – це одна з важливих складових проведення політичної реклами. Проте навіть, витративши величезні засоби на телебаченні та радіо, ми не можемо бути впевненими, що цього депутати оберуть. Так, наприклад, в контексті тільки що проведеної кампанії виборів у Верховну Раду, ми бачимо, що величезний виплеск рекламної агітації, присвяченій партії «Україна – вперед» Н.Королевської, закінчився провалом. Тут можна знайти багато важелів, з одного боку, – невміле загравання з електоратом, з іншого, – сам слоган «Україна – вперед» надзвичайно абстрактний, ні

до чого не зобов'язуючий. Іміджі кандидатів–молодиків, які не мають ніякого досвіду, все це в певній мірі лякало і відштовхувало, а інколи дратувало людей.

Політичний іміджмейкер – це нова функція, яка виникає в політичній рекламі в контексті політичного консалтингу, його головне завдання полягає у тому, що політичному консультанту, політичному іміджмейкеру доводиться аналізувати компоненти, що складають феномен політичного лідерства у різних сферах, групах людей, які поєднані тими чи іншими ознаками на різних рівнях – на рівні малої соціальної групи, організацій соціальної системи. Політичний іміджмейкер направляє думки людей в русло головної будівної ідеї за допомогою демонстрації особистісної майстерності політичного лідера, його здібності до глобального мислення, здібності передбачати можливості, що відкриваються і делегувати управлінськими функціями інших для досягнення поставленої перед ним політичною організацією мети. Імідж політичного лідера – один із основних факторів, що формує його рейтинг.

Тобто, відбувається певне сегментування, орієнтація, переорієнтація і водночас ескалація впливу на електорат. Можна стверджувати, що паблік релейшнз та консалтинг стають дієвими інструментами політичної реклами, паралельно з пресингом імагнації допомагають визначити пріоритети щодо оцінювання здібностей кандидата, його можливостей, його потенціалу. Весь цей простір в певній мірі стає маніпулятивно–знаковим, конотативним, але сама межа міфологізації тут чітко визначається після того, як відбуваються вибори. Тобто, проблема істини, проблема влади, проблема владних еліт як акцентування влади в цілому у владі дискурсу, у владі, що формує ці дискурси, – це складний процес, який в рекламі не зводиться лише до виголошення та донесення інформації, але все більше і більше трансформується в цілу низку дискурсів, які цю інформацію модифікують, аранжують, перетворюють на певний психоделічний дизайн, стратегію презентації інформації.

Отже, горизонтом політичних технологій, зокрема політичної реклами стає політична антропологія, де людина в контексті політичних процесів має свої легітимні засоби презентації інформації. А.Дука пише: «Політична культура не співпадає з політичною системою, вона задає їй внутрішні засади функціонування на індивідуальному рівні. Цілком природньо, що ці засади можуть діяти і за її межами. Різні політичні системи або однакові політичні культури можуть мати схожі або навіть однакові політичні культури, як, наприклад, США та Англія. Можливий і зворотній ефект» [1,с.110].

Політична культура – це той широкий вектор процесуального здійснення людини політичної, яка формується не відразу. Еволюція політичної реклами відбувається складним чином – від тоталітаризму до бажаного демократизму, але реклама все одно використовує архаїчні бінарні опозиції, живе в просторі протиставлень, зіткнень, конфліктів і ігор.

Влада, як і політична культура, належить соціуму, і цей соціум повинен дбати про те, щоб здібність впливати на когось іншого відповідала здібності бути, існувати в якості іміджу, в якості лідера. Могутність, господство, сила відповідно мають певні реалії – харизматичні або персональні, які несе в собі лідер. Також право управління державою, політичне володарювання, право і повноваження державних органів мають бути соціально визначеними як інститути презентації цієї влади. Все це і повинна презентувати політична реклама на підставі ідеал–типізуючих об'єктів. Тобто в тому персоніфікованому вигляді, який відповідає тим чи іншим очікуванням і презентації того чи іншого обличчя як бажаного носія владних тенденцій.

Всі розмови про політичні технології зводиться до того, що вони або працюють, або не працюють. Ми бачимо приклади, коли використовують мішки грошей, а результат є нульовим. А інколи, не використовуючи нічого, людина дотримується певного принципу і стає тим харизматичним лідером, який прийшов до влади без купи грошей. Все залежить від ситуації, від істинності лідерства і від самої політичної реальності, яка формується як певна політична система. Наскільки вона є культурною, наскільки вона несе в собі родовий досвід re–clamo або reclamare, залежить від політичної реклами, від пропаганди і агітації, а її розвиток, який відбувся за досить короткий час у XX столітті, свідчить, що шлях пройдено достатньо великий. Адаптувавши всі технології реклами, які існують на Заході (вони в основному є брудними, компромісними і компромативними), наша реклама не набула якісних своєрідних національних пріоритетів

та цінностей, але вона стала більш синтетичною, набула більш широкого досвіду імагінації, виборювання концептуального і консуетального, тобто пов'язаного на єднання різних систем, логічного простору різних систем казуальності. В рекламі ще не відбувся той процес, який потребує широкого досвіду формування політичної культури, а також формування PR–служб, PR–фірм, консалтингових служб і водночас дизайнерських технологій створення імагінації, імідж – продукції в контексті політичної реклами.

Список використаних джерел

1. Дука А. Политическая культура – поиски теоретических оснований / А.Дука // Антропология власти. – Т.1.– Спб.: Изд. Спб Универс., 2006. – С.103–118.
2. Луман Н. Власть / Луман Н. – М.: Праксис, 2001. – 250 с.
3. Музыкант В.Л. Теория и практика современной рекламы / Валерий Леонидович Музыкант. – М.: Евразийский регион. – Ч II. – 1998. – 329 с.
4. Ромат Е.В. Реклама: учебник для вузов. 7 изд. / Евгений Викторович Ромат. – Спб.: Питер, 2008. – 512 с.
5. Ученова В.В. История рекламы, или Метаморфозы рекламного образа: учебник для вузов / В.В. Ученова, Н.В. Старых. – М.: ЮНИТИ–ДАНА, 1999. – 336 с.
6. Шарков Ф.И. Реклама и связи с общественностью: коммуникативная и интегративная сущность кампаний / Ф.И. Шарков, А.А. Родионов. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2007. – 301 [3] с.

Ювковецкая Ю.А. Политическая реклама как феномен культуры

Определяются культурные значения политической рекламы. Реклама рассматривается в контексте историко–культурных трансформаций рекламного дискурса. Определяются формы презентации политической информации в рекламе, начиная от ее ранних форм и культуры современности.

Ключевые слова: *реклама, культура, политика, коммуникация.*

Yuvkovetska, Yu.O. Political advertising as a phenomenon of culture

The cultural features of the political advertising are determined in the article. Advertising is examined in the context of historical and cultural transformations of advertising discourses. The presentation forms of political information are determined in advertising, beginning from its early forms and nowadays culture.

Key words: *advertising, culture, policy, communication.*

УДК 37.013.73

Бутурліна О.В.

Медіатворчість як різновид творчої діяльності особистості

Медіапростір як частина соціального простору створює умови для нового різновиду творчої діяльності особистості – медіатворчості. Медіатворчість еволюціонувала від фотографії, кіно до новітніх жанрів комп'ютерної та мережевої творчості. Медіа здійснюють концептуальний вплив на автора, аудиторію, продукт та сам процес творчості. Медіатворчість стає онтологічною сутністю людини в медіапросторі, способом подолання викликів майбутнього та осягнення медіареальності.

Ключові слова: *медіа, творчість, медіатворчість, медіаосвіта, особистість.*

Поява в сучасному пантеоні наук про людину цілого ряду нових дисциплін з префіксом «медіа», а саме медіаосвіта, медіапсихологія, медіаекологія, медіадидактика і, в решті решт, медіафілософія, свідчить про виникнення проблемного поля в просторі взаємодії людини та нової інформаційно–комунікаційної реальності і викликає необхідність формування відповідного понятійного апарату. Вже досить розвинуті у дослідження науковців такі поняття як медіакультура, медіаосвіта, медіапростір та медіареальність. Набуває актуальності філософська рефлексія поняття «медіатворчість» як способу творчого буття особистості в медіакультурі.

Метою статті є панорама історичного розвитку медіатворчості в процесі удосконалення та виникнення нових медіа, дослідження її особливостей та уточнення визначення медіатворчості як поняття, що інтегрує різні жанри творчості в медіакультурі та її продуктивні, комунікативні та перцептивні аспекти.

Проблема творчості в рамках медіакультури набула актуальності в роботах філософів початку XX століття, коли кіно, фотографія здійснили переворот у світосприйнятті людини, відкрили нові можливості у відображенні реального світу через використання нових технологій та пристроїв. Медіа зробили помітним технологічний та технічний компонент творчості, який був завжди присутній (будь–то папір та пензель, мармур і долото чи камера і зображення). Стало зрозумілим, що творчий продукт – це результат певного рівня розвитку технологій і в тому числі комунікаційних.

Вперше роль медіатехнологій для творчості відзначили футуристи, авангардисти, дадаїсти – художники нового мистецтва початку XX століття. Здійснюючи художні експерименти зі щойно виниклими, новітніми для того часу, телеграфом та радіо, вони активно освоювали їх потенціал і можливості, синтезуючи з уже існуючими рішеннями різних галузей творчості. В двадцяті роки XX століття радіо, телефон, телеграф стали новими джерелами для творчості та експериментаторства. Світ медіа відкривав перед митцями абсолютно нові перспективи. Так, у 1922 році було здійснено перші спроби дистанційного живопису, коли художник виконував інструкції (пікселізація – як уточнення місця і забарвлення), отриманні по телефону. А трохи пізніше , у 1928 німецький режисер–абстракціоніст В.Ратман вперше поставив радіоп'єсу, котра спочатку була сприйнята як акустичне кіно. Це дало поштовх для розвитку особливого поля творчості на основі радіотехнологій – мистецтва звуку і тиші, мистецтво шуму, мистецтво звільнених слів. Медіа почали використовувати не лише для демонстрації, репрезентації результатів своєї діяльності, але і для інтеграції у сам творчий процес, вони стали засобами і способами створення оригінально нового.

Одним з перших, хто намагався дослідити це явище був Вальтер Беньямін. В 30–і роки XX століття він спробував визначити основні тенденції творчості з застосуванням техніки. На його думку, засоби репродукції не лише перетворили у свій об'єкт сукупність наявних творів мистецтва і найсерйознішим чином змінили їх вплив на публіку, але і зайняли своє місце серед видів художньої діяльності. Репродукційні можливості медіа, їх здатність наблизити речі до себе у просторовому та людському відношенні

призвели до втрати таких рис творчого продукту як унікальність, недосяжність, елітарність. Цінність медіапродукту стала залежною від цінності самого носія, на якому той зберігається. Культовість поступається експозиційними можливостями. Відбувається стирання межі між копією і оригіналом [2,с.28].

Одночасно з Беньяміном проблему взаємодії людини і машини в процесі медіатворчості розглядають Ф.Трюффо, А.Астрюк. Їх увага зосереджена на особливостях мистецтва в технічну еру. Запропонована ними теорія автора в кіно «le camera stilo» (камера як перо), намагалася дати відповідь на питання про суб'єкт творчого процесу. Ототожнення камери і пера є повторенням вже відомої тези в літературознавстві, що автор є лише скриптором. Камера в кіно сама набуває функцій автора, сама створює фільм, тут і зараз. Ще не була виголошена смерть автора, а вже відчувалась упередженість перед технологією. Здається, що такий підхід ілюструє страх людини втратити панівну роль в творчості, її лякливу настороженість до можливостей машини, які ще не до кінця вивчені. Адже засоби технічної репродукції досягли рівня, знаходячись на якому вони здатні розділити з автором його функції. Разом з тим Беньямін визнає значення медіатворчості для пізнання світу: техніка збільшує те, що раніше неможливо було побачити, уповільнена зйомка відкриває таємниці руху, відображається світ уже освоєний свідомістю людини, об'єктивна реальність набуває нового сенсу, перетворюється, збагачується новими смислами, персональним досвідом творця. Продукти медіатворчості є відображенням світогляду особистості [2,с.2].

Художнє освоєння медіатехнологій завжди помітно випереджало теоретичну розробку проблеми творчості, опосередкованої медіа. Друга хвиля досліджень піднімається у 60–ті роки, коли телебачення, реклама, відео набирають обертів, пересічні громадяни починають захопленні опановувати медіа, технології проникають у повсякденність. Відбуваються загальні зміни у розумінні природи творчості, що знаходять своє відображення у роботах постмодерністів (Р.Барт, М.Фуко, У.Еко). Виголошується «смерть» автора і «народження» читача. Стверджується рівноправна позиція автора і реципієнта в акті творчої комунікації[1,с.386;6,с.54].

Вивчаючи характер впливу комунікаційних технологій на процеси створення та сприйняття творів мистецтва, дослідники одностайні у думці, що з розвитком комунікаційних технологій творчий процес стає все більш відкритим для продовження. Ця особливість достатньо яскраво проявляється в кіномистецтві. Авторське виконання є закінченим твором, але одночасно воно є творчим матеріалом напівфабрикатом для творчості оператора і його камери. Продукт операторського мистецтва піддається змінам у процесі монтажу і т.д.

Концепція «відкритого твору» Умберто Еко розглядає продукт медіатворчості як принципово неоднозначне повідомлення, множинність означуваних, котрі співіснують в одному означаючому[11,с.38]. Відкритість, яку розуміють як принципову неоднозначність художнього повідомлення, характерна для будь–якого твору, в будь–який час. Для того, щоб розв'язати задачу митці звертаються до ідеалів неформальності, невпорядкованості, випадковості, невизначеності результатів. Вони передбачають, що стосунки між ними, їх творами та самим споживачем будуть неоднозначними. Наприклад, серед останніх музичних творів інструментальної музики можна відзначити деякі, що мають одну спільну особливість: виконавцю надано неабияку свободу виконання, коли він не тільки сприймає вказівки композитора, а просто зобов'язаний впливати на форму твору актом творчої імпровізації. Це вже не твір, а поле можливостей для творчості, яке передбачає можливість різноманітної музичної організації твору, відкритий твір, котрий завершує виконавець в той самий момент, коли отримує естетичну насолоду. Отже твір мистецтва в постмодернізмі – це певний об'єкт, створений автором, котрий організовує його смисловий зміст так, щоб будь–яка людина, яка його сприймає, могла знову осягнути сам твір, його первісну форму задуману автором. Реципієнт вносить в цей процес конкретну екзистенційну ситуацію, своє чуттєве сприйняття, особисті переконання, і таким чином, осягнення початкової форми здійснюється в певній індивідуальній перспективі. Людина нової доби бачить у витворі мистецтва не той об'єкт, який базується на очевидних стосунках і покликаний до насолоди ним, як проявом краси, а таємницю, котру треба досліджувати, задачу, яку треба розв'язувати, стимул, який сприяє живості уяви. Відкритість може виявлятись у змістовій співпраці, коли розгалуження змістових ліній та побудови читачем власної, з використанням власних позицій досвіду. Відкритість, яка базується на смисловій співпраці інтерпретатора, який

має вільно осмислювати вже здійснений творчий факт. Відкритість яка знаходить свій вираз у структурній нестабільності – твір у русі. Поетика відкритого твору висловлює позитивні можливості людини, здатної до постійного оновлення власних схем життя та пізнання, плідного розвитку власних здібностей та розширення горизонтів. Коли відкритий твір знаходиться у русі, для нього характерне запрошення до співавторства. На більш широкому рівні існують твори, котрі будучи закінченими фізично, тим не менш залишаються відкритими для постійного виникнення внутрішніх стосунків, котрі глядач, слухач чи читач повинен виявити і обрати в акті сприйняття всієї сукупності стимулів, які він має. Кожен твір, якщо він створений у поетиці відкритості має безкінечну множину можливих прочитань, кожне з яких вдихає в нього нове життя відповідно зі смаком, особистою перспективою, виконанням. Комунікативна дія в процесі сприйняття твору носить естетичний характер. Враження завжди нової глибини, тотальності, відкритості, котру, як нам здається, ми завжди можемо впізнати у будь–якому творі, базується на подвійній природі комунікативної організації естетичної форми, а також на транзакції, що характерна для процесу розуміння. Враження відкритості і тотальності залежить не від об'єктивного стимулу, котрий сам по собі матеріально визначений, і не від суб'єкта, котрий готовий сприймати будь–яку відкритість, а від пізнавального ставлення, в ході якого реалізуються форми відкритості, народжені і керовані тими стимулами, котрі організовані у відповідності з естетичними. Відкритість є умовою будь–якого естетичного сприймання, тому будь–яка сприймана форма, що має естетичну цінність, постає як відкрита. Багатство естетичного сприймання доповнюється новим багатством, яким є комунікативний задум. Для того, щоб втілитись він повинен набути довершеної форми і може бути здійсненим лише за умови, що в його основі лежить принципова відкритість. Ця цінність, як відкритість другого порядку, до якої рухається сучасне мистецтво, можна було б визначити як зростання та примноження значень, котрі можуть міститись у повідомленні (наприклад знак у живописі, який не має значення, або відповідає цілому сузір'ю звуків). Така відкритість визначається як збільшення інформації.

Поряд з ознакою відкритості у праці У.Еко прозвучала ідея перцептивної складової медіатворчості, яка реалізується у творчому медіа сприйманні. Ця тенденція загалом відповідає концептуалізації рівноправного співіснування в традиціях постмодерністської культури автора і читача, які в своєму діалозі формують ядро креативної суб'єкт–суб'єктної взаємодії.

Друга лінія робіт учених присвячена вивченню впливу медіа на особистість у процесі взаємодії. В роботах М.Маклюена концептуалізується ставлення до автора як до особистості, яка єдина може протистояти маніпуляціям медіа, подолати ефект зачарованості перед їх можливостями. Філософ пропонує нове бачення глядача як автора у створенні певної реальності , що постає перед ним лише, як пункти. Авторська функція глядача в медіакультурі полягає у демонтажі, декодуванні [4,с.234]. В баченні Маклюена медіа стають могутнім каналом творчого акту – медіатворчості, під час якого зовнішні джерела видають в середовище лише деяку частку інформаційних даних, а кінцевий інформаційний продукт конструюється аудиторією. У зв'язку з цим в медіакультурі особливе положення займає автор у всіх своїх образах. Сучасні дослідження особливостей творчості, різноманітних її жанрів у медіакультурі визначають фактичну появу читача – автора. Пізніше ці дослідження поглиблює в своїх роботах Жан Бодріяр. Продовжуючи тему репродукування, він пропонує поділ медіапродуктів на симулякри трьох порядків: підробка, виробництво та симуляція [3,с.105]. Критика віртуальної реальності Ж.Бодріяра кидає виклик підробленій тривимірній реальності, довершеній ілюзії, яка не залишила жодної «білої плями» для творчості особистості. Звернемо увагу на ставлення філософа до використання новітніх технологій для вдосконалення людиною власного тіла. В сучасному суспільстві, ті, хто користується послугами пластичної хірургії, не вважають корекцію фігури, обличчя, зміну статі втратою культурної ідентичності, а лише – набуттям нового, хоча і штучного, онтологічного статусу. Кожен сам стає імпресаріо власного образу [3,с.45]. Людина стає автором власного життєвого шляху і всього, що на ньому відбувається.

Значна увага поняттю медіатворчості приділяється в різноманітних медіаосвітніх теоріях та концепціях. Так, «практична теорія медіаосвіти», розглядає медіатворчість у її практичній реалізації, орієнтованій на створення медіапродуктів. «Медіаосвіта як таблиця множення» вважає більш важливим набуття практичних навичок створення

медіа продукції ніж пустий дискурс–аналіз створеного кимось. Такий прагматичний підхід сприяє розвитку творчої особистості і його не можна не враховувати під час моделювання системи медіаосвіти. Медіатворча діяльність, основана на алгоритмі «задум – втілення задуму – вплив на цільову аудиторію» формує уміння створення якісного медіа продукту, навички конструювання, моделювання та прогнозування впливу медіапродукту на споживача. Медіаосвіта як теорія розвитку критичного (демократичного) мислення аудиторії (Л.Мастерман) розглядає медіатворчість як здатність до критичного сприйняття медіатектів. Медіаосвіта як культурологічна теорія (М.Маклюен, К.Базелгет, Є.Харт, В.Дункан) зосереджує увагу на культуротворчому потенціалі медіатворчості. Естетична (художня) теорія медіа освіти наголошує на використанні медіатворчості для формування художнього смаку та розвитку навичок медіасприймання. Медіаосвіта, базована на семіотичній теорії акцентована на здатності особистості створювати знаки, обмінюватись ними та здійснювати їх декодування. Загалом очевидні дві лінії у розумінні поняття медіатворчості: продуктивна та перцептивна.

Прийнята у 2010 році в Україні Концепція медіа освіти базується на вивченні стану медіа–культури населення України та міжнародному досвіді організації медіа–освіти. Основні положення Концепції відповідають завданням, сформульованим у Паризькій програмі–рекомендаціях з медіа–освіти ЮНЕСКО (від 22 червня 2007 р.) та резолюції Європарламенту щодо медіа–грамотності у світі цифрової інформації (від 16 грудня 2008 р.). Серед головних завдань медіаосвіти формування *здатності до медіатворчості* для компетентного і здорового самовираження особистості та реалізації її життєвих завдань, покращення якості міжособової комунікації і приязності соціального середовища, мережі стосунків і якості життя в значущих для особистості спільнотах. У межах медіаосвіти поєднуються акценти на творче сприймання медіа і розвиток здатності того, хто вчиться, створювати власну медіа продукцію. Таким чином медіаосвіта в Україні орієнтована на розвиток таких аспектів медіатворчості як комунікативний – створення нових способів комунікації за допомогою медіа, перцептивний – активне творче медіасприймання, продуктивний – створення медіапродуктів.

Визначення поняття «медіатворчість», які сьогодні можна знайти у дослідженнях педагогів, психологів досить одностайні. Так, засновник школи медіаосвіти в Росії О.В. Федоров в словнику термінів медіаосвіти приводить таке визначення: «медіатворчість (media creation) – процес творчої діяльності в медіасфері та її предметні результати; взаємоповязані процеси проективної діяльності та виробництва медіатекстів [7]. В своїй монографії «Медіаосвіта: вчора і сьогодні» Федоров провів глибоке дослідження дисертаційних досліджень останніх років [8]. Як показує аналіз, актуальність і цікавість до теми медіаосвіти зростає. Серед задач, що домінують в російських дисертаційних дослідженнях наступні: розвиток здатності ідо критичного мислення; розвиток здатності до сприйняття, оцінки, розуміння, аналізу медіатекстів; розвиток комунікативних здатностей особистості; навчити людину самовиражатись за допомогою медіа; навчити людину експериментувати з різноманітними способами технічного використання медіа, створювати медіа продукти. Всі ці напрямки можуть бути розглянуті як елементи медіатворчості особистості.

М.Ф. Хілько в своїх дослідженнях, аналізуючи підходи різних дослідників, звертає увагу на механізми естетичного сприйняття в креативному акті, покладаючи в основу медіатворчості комунікацію між суб'єктом та об'єктом медіасприймання та систему психологічних відносин з медіа текстом М.Ф. Хілько розглядає медіатворчість як процес творчої діяльності в медіа сфері та його предметні результати; взаємопов'язані процеси проективної діяльності та виробництва медіатекстів. Аналізуючи психолого–педагогічні механізми медіа творчості, М.Ф. Хілько справедливо пов'язує їх з реконструкцією різноманітних уявлень та трансформацій в нову візуальну якість. В цьому вбачається сутність креативних змін, які несуть за собою новоутворення особистості. Автор звертає увагу на аспекти медіакультури, що презентовані в формах сутніх сил саморозкриття людини, в результаті чого некреативна інформація переводиться в творчі форми: когнітивно–освітній простір, креативно–комунікативний простір, техногенно–художні інформаційні ресурси медіа, етнокультурна та реабілітаційно–екологічна система самореалізації особистості. Все це знаходить відображення в креативно–педагогічному потенціалі медіакультури. Величезне значення Н.Ф. Хілько надає реабілітаційно–екологічній лінії особистісного розвитку, яка передбачає такі типи медіатворчості учнів:

духовно–рефлексивна, перцептивно–духовна, духовно–кумулятивна, інтелектуально–перцептивна, перцептивно–моральна, анімаційно–ретроспективна, гедоністична, етнореабілітаційна, ігрова інтерактивна, інтерактивно–комунікативна, інтерактивно–екологічна, соціально–реконструктивна, пост комунікативна та соціально–екологічна. В цілому дослідження Хілько є системним дослідженням феноменології екрану з позицій взаємодії культурного та особистісного простору, тут розглядаються аудіовізуальні компоненти креативності, соціокультурні технології екранної творчості в дозвіллєвій діяльності молоді. Мова іде про теоретичні основи розвитку медіакреативності учнів з урахуванням інтеграції екологічних, соціокультурних та особистісних факторів [9,с.78].

В.А. Возчиков розуміє медіатворчоість як розгортання індивідуальних еврістично–креативних потенцій особистості та створення нових культурних смислів та значень в процесі взаємодії з медіакультурою. Філософія нової доби визнає концептуальну тенденцію до витіснення праці як діяльності творчістю як діяльністю самоцінною, що передбачає адекватних реакцій на виклики соціокультурної реальності, перш за все в галузі філософії освіти. Освіта як формування образу світу та людини в ньому забезпечує становлення особистості, яка перебуває а культурі, орієнтованій на морально–духовні цінності, розвиває свої природні здібності та таланти, постає і творінням і творцем культури, здатним до багатоманітного осягнення світу. Здатність освіти бути чутливою до цивілізаційних змін та своєчасно реагувати на них є показником її життєздатності, відповідності очікуванням та вимогам. Освіта, яка взаємодіє з медіапростором, розширює свої можливості, використовуючи для своїх цілей світоглядну складову медіакультури. Екзистенційно–особистісним сенсом медіаосвіти є сприяння особистості у творчому пошуку власної суті, визначенню та розвитку потенційних можливостей та нахилів; медіаосвіта є фактором розвитку особистості в контексті минулого та справжнього досвіду, становлення світоглядної орієнтації та формування аналітичного ставлення до різних ідейно–моральних позицій, що забезпечує виникненню переконань. Творчість є онтологічною основою медіаосвіти, що витікає з розуміння людини як діяльної, творчої, здатної до самовдосконалення. Творча природа медіаосвіти забезпечує для становлення індивідуального «я» соціальний шлях прояву назовні, шлях, відкритий для всіх, оскільки момент творчості не є виключним привілеєм небагатьох обраних [4,с.31].

В Україні феномен медіатворчості ще не досліджений. Це пояснюється тим, що загалом кількість наукових досліджень в галузі медіаосвіти та медіафілософії досить незначна, що свідчить про те, що процес становлення медіа освіти, медіафілософії та медіа психології ще тільки починається. Перші кроки в дослідженні медіатворчості зробили Л.А. Найдьонова та Н.І. Череповська.

В дослідженнях Н.І. Череповської медіатворчість ототожнюється з ресурсами людини, як системою її внутрішніх можливостей, засобів, її творчого потенціалу, які вона може застосувати у необхідних випадках або у повсякденному житті, які спрямовані на перетворення медіа реальності в умовах становлення інформаційного суспільства. Ці ресурси актуалізуються у соціальному (медіа творчість забезпечує можливість комунікації із значною кількістю людей шляхом взаємодії з власно створеним медіа текстом) та психологічному аспектах (передбачає взаємодію медіа тексту з медіа споживачем, яка має інтимний, внутрішній характер). В дослідженні Н.І. Череповської охарактеризовані ознаки медіатворчості: опосередкованість медіазасобами, гедоністичний характер (дозвіллєво–розважальна спрямованість); масовість. В дослідженні визначено основні функції медіатворчості: продуктивна, функція самореалізації особистості, адаптивна, гедоністична, комунікативна [10,с.318]. Авторка вважає найважливішою з них комунікативною, вважаючи, що будь–який медіа текст потребує відповіді – комунікації.

Медіатворчість – творчість в новітньому медіа просторі, творче осягнення сучасної медіа реальності. Якщо творчість в філософії розглядається традиційно в трьох контекстах: самостворення особистості, історичному , як способі освоєння реальності; продуктивному; то медіа творчість відповідно: а) самореалізації, само створенні особистості під впливом медіа, в умовах сучасного медіа простору, через само репрезентацію в медіа просторі; б) спосіб освоєння медіа реальності (освоєння медіа засобів, критичне медіа сприймання, перцептивна медіа творчість); сторження об'єктивно та суб'єктивно нового в медіа просторі, опосередковано медіа засобами та медіа технологіями, створення медіа продуктів.

Користуючись попередніми визначеннями, можна сказати, що медіатворчість в сучасному філософському звучанні – процес практичного перестворення світу в медіапросторі. Медіатворчість – історична активність людей в медіапросторі, істинний зміст доби інформаційного суспільства, що розширює межі можливостей їх розвитку у взаємодії з медіа.

Список використаних джерел

1. Барт Р. Смерть автора / Ролан Барт // Избранные работы Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1994. – С.384–391.
2. Беньямин В. Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости / Вальтер Беньямин // Избранные эссе / Под ред. Ю.А. Здорового. – М.: Медиум, 1996. – 240 с.
3. Бодріяр Ж. Символічний обмін і смерть / Жан Бодріяр / Пер. з франц. Л.Кононовича – Л.:Кальварія, 2009 – 376 с.
4. Возчиков В.А. Философия образования и медиакультура информационного общества: автореф. дисс. ... докт. филос. наук: спец. 09.00.11 «Социальная философия». СПБ 2007 – 57,1 с.
5. Маклюэн Г.М. Понимание медиа: Внешние расширения человека / Маршал Маклюен / Пер. с англ. В.Г. Николаева; закл. ст. М.Вавилова – 2–е изд. М.: Гиперборея: Кучково поле, 2007. – 464 с.
6. Фуко М. Что такое автор? Порядок дискурса // Мишель Фуко. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности: [Работы разных лет] Пер. с франц., комм. и послесл. С.Табачниковой – М.: Касталь, 1996 – С.7–96.
7. Федоров А.В. Краткий словарь терминов по медиаобразованию, медиапедагогике, медиаграмотности, медиакомпетентности / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL http://www.mediaeducation.ru/
8. Федоров А.В. Медиаобразование: вчера и сегодня / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL http://www.mediaeducation.ru/
9. Хилько Н.Ф. Социокультурные аспекты экранного медиатворчества/ М.: Изд–во Российского ин–та культурологии, 2004. – 96 с.
10. Череповська Н.І. Медіатворчість як соціально–психологічний ресурс особистості. Типологія відео сприймання/ Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України «Актуальні проблеми психології» у 12 томах / За ред. В.О. Моляко. – Т.12. – Вип. 8. – Житомир: Вид–во ЖДУ ім. І.Франка, 2009. – 352 с.
11. Эко У. Открытое произведение / Умберто Эко / Пер. с итал. А.Шурбелева. – М.: Академический проект, 2004. – 384 с.

Бутурлина О.В. Медиатворчество как разновидность творческой деятельности личности

Медиапространство как часть социального пространства создает условия для возникновения нового вида творческой деятельности личности – медиатворчества. Медиатворчество эволюционировало от фотографии, кино до новейших жанров компьютерного и сетевого творчества. Медиа осуществляют концептуальное влияние на автора, аудиторию, продукт и сам процесс творчества. Медиатворчество становится онтологической сущностью человека в медиапространстве, способом преодоления вызовов будущего и освоения медиареальности.

Ключевые слова: *медиа, творчество, медиатворчество, медиаобразование, личность.*

Buturlina, O.V. Media creativity as a variety of creative activities of identity

Media space as part of a social space created conditions for the emergence of a new form of creative activity of the person – media creativity. Media creativity has evolved from photography, film genres to the latest computer and network creation. Media influence on the author, the audience, the product and the process of creativity and all their concepts. Media creativity becomes the ontological essence of the person in the media, the way to overcome challenges of the future and the development of media reality.

Key words: *media, creativity, media creativity, media education, identity.*

УДК 62:7.05

Корнієнко Т.А.

Теоретичні засади аналізу дизайну міста як унікального соціального явища

Дається аналіз понять «дизайну» і «дизайну міста», що включають сукупність дизайнерських елементів і понять, які заповнюють його просторову основу – середовище; виясняються поняття «дизайн архітектурного середовища», «міський дизайн», «дизайн міського середовища» як сфери дизайну міста – середовищного, графічного та інформаційного, що суміщає зміст проблеми із сфери містобудівництва і архітектури у сторону дизайну оснащення і просторових систем, у тому числі інформаційних, в основі яких проблеми «міста і людини», «міста і дизайну», що в цілому означають соціальний організм міста.

Ключові слова: *дизайн міста, середовище, дизайн архітектурного середовища, міський дизайн, місто і людина, екологічна політика міського планування і будівництва, соціальний організм міста.*

(Продовження. Початок – вип.68)

Діалог між людиною і предметно–просторовим середовищем неминучий і стабільний. Асинхронність, незбіжність темпів розвитку цих елементів структури не зворотно приводять до виникнення і поглиблення суперечностей між ними. Характер життя у сучасному місті пов'язаний з високим рівнем комунікативності і мобільності, які постійно потребують інформації. Потреба у певній інформації та оперативному споживанні привела до виведення об'єктів, які включені у ці процеси, у найбільш доступну контактну зону – у міське середовище. Зростання інформації привело до перенесення основного семантичного навантаження з архітектурного шару у середовище, що формується об'єктами дизайну, до яких відносять: засоби орієнтації, інформаційні стенди, освітлення, «малі архітектурні форми» і т.п. швидкими і адекватними перетвореннями міського простору у відповідності з новими умовами дійсності і потребами людей, які можуть відбуватися за рахунок оперативного переобладнання цього простору. Для дизайнерського переобладнання міста характерними є рухомість і плинність, але сучасність, актуальність, інформативність, мобільність – важливі особливості розвитку міського дизайну.

Організація предметно–просторового середовища, як і дослідження цього процесу, сьогодні вже не може розглядатися поза тріадою «людина–дизайн–місто». Це знайшло найбільш яскраве виявлення у нових містобудівних принципах у США у кінці XIX – початку XX ст., де практично у всіх великих містах виникли «Сіті», що стали називатися хмарочосами. Кожна із складових цієї тріади, безумовно, має свою природу і розвивається згідно з власними законами. Проте незважаючи на істотні відмінності і певну автономність, вони знаходяться сьогодні у тісному взаємозв'язку. Розглядаючи діалог між містом і людиною, необхідно підкреслити, що, чим вище образна виразність оточення, тим краще взаємодія людини і середовища, тим вище комунікативність. Комунікативна система у середовищі ефективно діє при гідних обставинах, при внесенні у міський дизайн «людських якостей», таких, як: інформативність; орієнтація у місті; антропометрія; комфорт на вулицях; видовищність; наявність зон відпочинку; індивідуальність. У формуванні образу міста важливу роль відіграє індивідуальність міського дизайну, яка може бути реалізована при освоєнні нових смислів: переосмислення традиційних об'єктів; міфологізація міського середовища; обігравання етимології назв вулиць, понять тощо. В.Глазичев і А.Гутнов відмічають: «При відсутності надійної опори на раціональні уявлення про цілісність міста місце такого уявлення обов'язково займає міфотворчість» [22].

Таким чином, міфологізація міського простору, матеріалізація міфів засобами дизайну дозволяє вирішити ряд проблем функціонального та естетичного характеру. Згідно уявлень В.Глазичева, «Місто майбутнього і є наше сучасне місто, але тільки більш пристосоване до світовідчуття, до психіки кожного з нас» [23]. Міф як система осмислення подій допомагає сприйняттю, робить дійсність як таку, що можна її осягнути. Міф у міському просторі уявляє собою комунікативну систему, повідомлення, форму творчого упорядкування, у будь–якій мірі, пізнання реальності. Діалог людини з містом полегшується і стає більш змістовним, коли об'єкти мають підкреслено знакове, образне та алегоричне вираження. Через розуміння образів виникає співпричетність, деяке чуттєве взаємопроникнення – особлива форма відносин між людиною і середовищем. Таким чином, мета розвитку міського дизайну – предметне насичення міського середовища образами, що формують основу для гуманізації людини і середовища.

Дослідження теоретиків архітектури і містобудівництва у сфері архітектурного і предметно–просторового середовища міста слід віднести до систем «місто і людина», і «місто і дизайн». У першу групу входять праці, пов'язані з організацією зорового сприйняття архітектурно–просторового середовища міста людиною (у сфері психології зорового сприйняття широко відомі праці С.Вавілова, С.Кравкова, Б.Величковського, В.Зінченко, А.Лурії, А.Когана, А.Моля та ін., щодо організації сприйняття міського середовища, його семантики та естетичної оцінки – праці Р.Арнхейма, А.Беккера, Є.Беляєвої, К.Лінча, С.Хасієвої, В.Шимко). Сценарним чи середовищним підходом до організації міського середовища та його підвищеної архітектурно–художньої виразності характеризуються роботи Є.Асса [24], О.Генісаретського [25], В.Глазичева [26] та ін. Другий напрямок головним чином складають дослідження у сфері організації різних підсистем міста: кольорово–світловий і графічний напрямок, систем візуальної комунікації та архітектурно–художнього оформлення. Питаннями колористики міста та об'єктів архітектурного середовища, взаємодії поліхромії та об'ємно просторової форми присвячені дослідження Я.Виноградова, В.Глінкіна, А.Єфремова, В.Кравця, А.Устинова; світловий дизайн та вечірня архітектурна підсвітка міста розглядаються у творах І.Азізяна, М.Волоцького, М.Горбачова, М.Оболонського, М.Островського, В.Пятигорського.

Місцевий дизайн як самостійна художня форма в Україні є порівняно молодою галуззю, наука, дисципліна, але поле діяльності її широке, адже зусиллями минулих поколінь побудовані великі сучасні міста, величезні архітектурні ансамблі, масиви нових житлових районів, могучі магістралі, бульвари. Наступив час «обживати» цей архітектурний простір за допомогою художніх засобів. Програми цільової реабілітації міського середовища – це укорінений у світі прийом, що дозволяє якісно підвищити комфорт міського середовища у будь–якому районі чи зоні міста, це багатолітня програма «обживання» міського простору, його «олюднення» естетичними засобами. Займаючись розміщенням силуетних містоутворюючих ансамблів, не слід забувати про міське середовище як форму естетичного впливу на людину.

Сучасна постіндустріальна цивілізація вносить на перше місце «людський фактор»: підвищення якості життя людини, персональний комфорт, зростання виробництва нематеріальних форм багатства і віртуальних послуг, екологізації соціально–економічного розвитку і новий тип взаємодії людини з природою у якості органічної частини системи «людина–суспільство–природа». Великі міста – це самі забруднені точки на карті будь–якої держави, і це уже проблема не тільки «зелених», але й проблема місцевої влади, проблема екологізації будівельної діяльності та архітектури як частини системи культури майбутнього. Мер міста повинен стати гарантом екологічної безпеки у місті. Існує Міжнародна організація муніципальних екологічних ініціатив («ICLEI»), яка співпрацює з меріями найбільших міст, здійснює координацію і робить обмін інформацією між містами і країнами у сфері найновіших технологій і програм для вирішення міських екологічних проблем. «ICLEI» виступає ініціатором залучення інвестицій міжнародних фондів у фінансування конкретних екологічних починань, представлених службами міської влади.

Екологічна політика міського планування і будівництва базується на багаточисленних умовах раціонального і планомірного виконання програм–комплексів: 1) екологічної системи міста; 2) транспортної інфраструктури; 3) формування ланд-

шафтно–екологічного каркасу міста; 4) застосування нових промислових технологій; 5) раціонального розміщення функціональних зон міста; 6) екологічного виховання населення. Сучасні технології дають можливість будувати житло, яке забезпечує гідне людині життя, з однієї сторони, а з іншої – кардинально понижує негативний вплив їх на природне середовище. Причому, що особливо важливо, це стосується не тільки і не стільки безпосереднього впливу на середовище самого житла, скільки повного, системного впливу на середовище всієї житлової сфери, включаючи інженерну інфраструктуру і обслуговуючий сектор економіки. Житло є важливим фактором, здатним істотно вплинути на подолання глобальних проблем, які все глибоко загострюються. Дім не тільки житло, але й найважливіший символ Земного існування. Відомий вислів «ми створюємо собі будинки, а потім вони формують нас» слід було б перефразувати наступним чином: «ми створюємо собі житло, яке потім формує наш світ». Сьогодні з'являються будинки нового типу, які називаються екологічними, які мають всі умови стати основним видом житла постіндустріальної епохи. Екобудинок – це індивідуальний будинок з ділянкою землі, що являє собою ресурсно забезпечуюче і ресурсно зберігаюче, маловідхідне, здорове і неагресивне середовище по відношенню до людини, яке і повинно стати саме таким.

Сучасний дизайн оточив людину світом зручних знарядь праці предметів побуту, приніс з собою «розумні речі», які володіють певним рівнем інтелекту та інтерактивністю – здатністю реагувати на поведінку людини, майже до змін його емоційного стану. Дизайн постіндустріального суспільства вийшов далеко за межі проектування окремих предметів і предметних комплексів, сьогодні він формує предметно–просторове середовище людини в цілому, але і в прямому значенні цього слова. Зміна ціннісних орієнтирів, що відбулася в постіндустріальному суспільстві на основі розвитку «розумних об'єктів», змінює у значній мірі наші уявлення про комфортність середовища проживання людини. Сьогодні упровадження дизайну у просторове середовище міста носить у значній мірі спонтанний характер, викликаючи тим самим необхідність енергетичного пошуку науково обґрунтованого механізму управління цим процесом у комплексі з вирішенням задач архітектурно–художньої і планувальної організації просторового середовища міста. Ця проблема набуває особливої гостроти і значимості у зв'язку з промітними змінами в умовах переходу нашого суспільства на нову стадію розвитку – постіндустріальну. Виявлення сучасних прогресивних тенденцій у сфері дизайну міста, вироблення науково обґрунтованих принципів, різних концептуальних і теоретичних моделей організації предметно–просторового середовища міста, що відображають сучасні тенденції постіндустріального суспільства, стають одним із центральних питань у фундаментальних дослідженнях архітекторів, містобудівників, дизайнерів.

Слід підкреслити, що дизайн сучасного міста розвивається як єдине ціле, що характеризує життєдіяльність соціального організму, яке включає в себе різноманітні компоненти (економіка, політика, мораль, право, релігія, філософія, наука, ідеал), що вживаються для визначення реального стану розвитку дизайнерських відносин. Формування такого соціального організму з необхідністю вживається для підтримання морфологічної цілісності міста як унікального соціального явища через посередництво кореляційних зв'язків між вищепереліченими компонентами, що дає змогу успішно функціонувати, долаючи конфлікти, суперечності, різноманітні дисфункції, динамічно розвиватися у руслі загальноцивілізаційного розвитку. Для визначення морфологічного аспекту соціального організму дизайну міста вживаються категорії «цілісність», «структура», «ієрархія», «система». Для вивчення процесу розвитку соціального організму дизайну міста використовуються поняття онтогенези та філогенези. Важливим фактором забезпечення плину соціальних процесів у контексті трансформаційного буття є система ефективної саморегуляції соціального організму міста як складного соціального феномена. Саморегуляція – невід'ємна сторона процесу самостановлення соціального організму міста, упорядкування дизайнерських процесів концепції дизайну міста у взаємозалежності минулого, теперішнього і майбутнього. Складні саморегулюючі системи, якими є міста, диференціюються на відносно автономні підсистеми, у яких відбувається масова, стохастична взаємодія елементів. Цілісність системи міста передбачає наявність у ній особливого блоку управління, прямі і зворотні зв'язки між

ними і підсистемами. Цілісність міста вже не вичерпується властивостями частин, так як виникає системна якість цілого: частина всередині цілого і поза нею включає різні властивості. Система міста являє собою саморегулюючий процес, який зводиться до «ймовірнісної» (врахування характеру взаємодій у підсистемах) і «цільової» (програма регуляції як мета) причинності. Виникають нові смисли у просторово–часових описах великих, саморегулюючих систем: біологічний час і соціальний час. Місто як складний соціальний організм постійно ускладнюється, у ході його розвитку відбувається перехід від одного типу саморегуляції до іншого, у результаті чого місто слід розглядати як стійкий стан більш складної цілісності – саморозвиваючу систему. Аспект розвитку дизайну міста включає таку характеристику системи, як здатність породжувати нові рівні організації елементів дизайну. Причому новий рівень здійснює вплив на вже існуючі, перебудовує їх, а разом з тим перебудовується і блок управління містом, виникають нові параметри порядку, нові типи зв'язків. Крім того, системи міста являються відкритими (характеризуються обміном речовиною, енергією та інформацією із зовнішнім світом), у зв'язку з чим і ускладнюються програми поведінки систем міста. Функції програм у саморозвиваючих системах, якими є місто, виконують інформаційні структури, що фіксують важливі для цілісності системи особливості її взаємодії з середовищем («досвід» попередніх взаємодій). До таких систем відносяться: 1) біологічні об'єкти (об'єкти сучасних біотехнологій); 2) системи сучасного проектування: складний комплекс «людина–техніко–технологічна система», «екологічна система», «культурне середовище», що розглядаються у розвитку; 3) сучасні складні комп'ютерні мережі, що передбачають діалог людина–комп'ютер, «глобальна павутина» – Інтернет; 4) всі соціальні об'єкти, що розглядаються з врахуванням історичного розвитку.

Цільова причинність як характеристика саморегуляції міста як соціального організму і відтворення системи доповнюється ідеєю спрямування розвитку. Випадкові флуктуації у фазі перебудови системи (у точках біфуркації) формують аттрактори, які ведуть систему до нового стану. На думку М.Кагана, «загальним і фундаментальним законом самоорганізації слід вважати процес послідовного ускладнення, що приводить до саморуху від нижчого рівня організації системи до вищого» [27]. М.Каган адаптує синергетичну методологію до дослідження конкретних соціокультурних систем, якою є місто, що дозволяє розглянути процес становлення соціокультурних систем як нелінійний рух, який відкриває можливість дослідження різних шляхів переходу до більш високого стану організації системи. Нелінійний характер процесу визначається складністю мережі взаємодій міста як складного соціального організму з середовищем та іншими системами. Формування концепції дизайну міста знаходиться на етапі самовизначення під впливом великої кількості факторів і взаємодій: випадкових і об'єктивних, особистісних і загальнокультурних, історичних та екологічних, «малого» та «великого» історичного часу [28]. Таким чином, слід говорити про нелінійність процесу самовизначення концепції дизайну міста. Саме середовище визначає напрямок руху розвитку соціокультурних систем міста та форм його дизайну [29]. Синергетичний підхід дозволяє подолати «теорію локальних цивілізацій» і розглянути концепцію дизайну міста з точки зору вимірів «глобальне–локальне» чи «глобальне–регіональне» [30;31].

Соціальний організм міста – це діалектична суперечність між особистістю і суспільством, органічна єдність світу та його іманентний зв'язок з першою природою і космосом; це саморозгортання соціального життя міста в концепції дизайну. Пояснити соціальний організм міста як ціле допоможуть три групи аналітичних понять: 1) пояснення морфологічного аспекту соціального організму; 2) аналіз процесу функціонування соціального організму як специфічного цілого; 3) пояснення процесу саморегуляції цілісної системи. Життєздатний соціальний організм міста може бути створений на основі використання природного потенціалу самоорганізації системи (ландшафтний дизайн) з урахуванням особливих законів розвитку дизайну, що вирішує суперечності між людиною і суспільством, стає імпульсом розвитку дизайнерського світу як такого [32]. Одночасно це означає, що концепція дизайну міста, яка має бути нами сформована, не тільки необхідна для розвитку міста як соціального організму, але й для розвитку всього універсаму, здатна до саморуху і до змін субстанціональних

умов свого функціонування. Тільки динамічне цілепокладання та цілеспрямовані дії можуть забезпечити дизайнерський прогрес суспільства.

Список використаних джерел

22. Глазычев В.Л. Гутнов А.Э. Мир архитектуры: Лицо города. – М. 1990.
23. Глазычев В.Л. Социально–экологическая интерпретация городской среды / В.Л. Глазычев. – М., 1984.
24. Асс Е.В. Дизайн в пространстве жизни города // Труды ВНИИТЭ «Техническая эстетика». – М., 1980. – №6.
25. Генисаретский О.И. Еще раз о средовом проектировании и проектности культуры (заметки по ходу дела) // Кентавр. – 1996. – №2. – С.25–30.
26. Глазычев В.Л. Культурный потенциал городской среды: Автореф. дис. д–ра искусств.: 17.00.08 / Акад. наук СССР. НИИ культуры. – М., 1991. – 44 с.
27. Каган М.С. Синергетика и культурология / М.С. Каган // Синергетика и методы науки. – СПб., 1998. – С.201–219. – Режим доступа: http://www.countries.ru/library/texts/kagan.htm
28. Каган М.С. Эстетика и синергетика / М.С. Каган // Эстетика сегодня: состояние, перспективы: тез. докл. международн. науч. конф., Санкт–Петербург, 20–21 октября 1999 г. – СПб.: Санкт–Петербургское философское общество, 1999. – С.40–42.
29. Сидоренко В.Ф. Проблемы и процесс самоопределения Ленинградской школы дизайна / В.Ф. Сидоренко // Ленинградская школа дизайна. – М., 1990. –
30. Каган М.С. Синергетика и культурология / М.С. Каган // Синергетика и методы науки. СПб., 1998. – С.201–219. – Режим доступа: http://www.countries.ru/library/texts/kagan.htm
31. Каган М.С. Перспективы развития гуманитарных наук в XXI веке / М.С. Каган // Методология гуманитарного знания в перспективе XXI века. К 80–летию профессора Моисея Самойловича Кагана: тез. докл. международн. науч. конф., Санкт–Петербург, 18 мая 2001 г. / Серия «Symposium». – СПб.: Издательство Санкт–Петербургского философского общества, 2001. – Вып. 12.
32. Панова М. Синергетический подход к вопросу становления региональных школ дизайна // http://www.taby27.ru

Корниенко Т.А. Теоретические основы анализа дизайна города как уникального социального феномена

Дается анализ понятий «дизайна» и «дизайна города», которые включают совокупность дизайнерских элементов и понятий, которые заполняют его пространственную основу – среду; выясняются понятия «дизайн архитектурной среды», «городской дизайн», «дизайн городской среды» как сфер дизайна города – пространственного, графического и информационного, которые перемещают содержание проблемы из сферы градостроительства и архитектуры в сторону дизайна оснащения и пространственных систем, в том числе информационных, в основе которых проблемы «города и человека», «города и дизайна», которые в целом означают социальный организм города.

Ключевые слова: *дизайн города, среда, дизайн архитектурной среды, городской дизайн, город и человек, экологическая политика городского планирования и строительства, социальный организм города.*

Korniyenko, T.A. Theoretical foundations of design analysis city as a unique social phenomenon

The paper provides an analysis of the concepts of «design» and «design city» that include a set of design elements and concepts that fill its spatial basis – environment, investigates the concept of «design architectural environment», «urban design», «design of the urban environment» as a sphere design of – the environmental, graphic and information that combines content problems from the field of architecture and city planning in the design side of the equipment and space systems, including information, based on the problem of «the city and the people,» «the city and Design», which generally mean the social body of.

Key words: *design of the city, the environment, the design of architectural environment, urban design, city and people, the environmental policy of urban planning and construction of social organism.*

УДК 37.016:81–028.31.000.7.01

Лобанчук О.А.

Інтегрована художня діяльність як основа моделі мовленнєвого культури особистості

Досліджено мотиваційні, змістові, операційні складники формування морфологічної компетентності особистості, які ґрунтуються на послідовному використанні системних мовних і мовленнєвих зв'язків, що є передумовою для самопізнання і саморозвитку, осягнення ідеалів добра, краси, істини, де мистецтво слова постає вагомим засобом формування естетичної культури.

***Ключові слова**: інтеграція, естетичний розвиток особистості, естетична культура, види мистецтв, види художньої діяльності,, засоби розвитку мовлення, проектна діяльність, компетенція й компетентність.*

Сьогодні вища і загальноосвітня школи в Україні перебувають на шляху реформування. Важливою у цьому контексті постає реформа вищої школи, яка передбачає підготовку вчителя, здатного працювати в умовах удосконалення освітніх технологій, компетентнісного підходу до навчання, виховання і розвитку учнів. Особливого значення набуває реформування мовної освіти, на перший план висувається необхідність особистісного і мовленнєвого розвитку учнів, якому «підпорядковується завдання системного вивчення мови» [8,с.5]. У освітніх програмах йдеться про забезпечення належного рівня комунікативної компетенції особистості, але існує відмінність між компетенцією і компетентністю з освітньої точки зору.

Ключові комунікативні компетенції знаходяться в ієрархічних зв'язках з іншими компетенціями: ціннісно–смисловими; загальнокультурними; навчально–пізнавальними; компетенціями особистісного самовдосконалення; соціально–трудовими [10,с.363,366]. Компетентнісний підхід є більш результативним, характеризується як системно–діяльнісна освіта.

Метою даної статті є обговорення існуючого положення та перспективних шляхів уформуванні людини яка б могла вільно оволодіти мовою як засобом спілкування, пізнання, впливу; людини, яка володіла б скарбами рідної мови, мовленнєвими уміннями, навичками, дбала б про красу і вдосконалення власного мовлення, сповідуючи ідеали національної культури – духовної скарбниці рідного народу; що дозволило б їй самоствердитися в житті, призвело до творчого самовираження. Така людина має уміти працювати в групі, колективі, володіти різними соціальними ролями, представити себе, групу, поставити запитання, дискутувати.

У цьому контексті, лінгвістичні відомості розглядаються не самостійним предметом вивчення, а засобом та умовою розвитку мислення, творчих здібностей особистості, формування комунікативної компетенції, виховання на засадах гуманізму і демократизму.

У новітніх працях дидактів (В. Краєвського, О.Савченко, А. Хуторського) розкрито відмінність між компетенцією і компетентністю, з'ясовано метапредметну (надпредметну або допредметну) сутність ключових компетенцій, які виходять за межі окремих предметів і лише конкретизуються в програмі і навчальному матеріалі як їх метапредметні елементи [7,с.115].

Традиційна методика, побудована на засадах системно–описового підходу, не відповідає вимогам часу. Вона орієнтує в основному на запам'ятовування системи мовних засобів. Тим часом для того, щоб користуватися багатствами рідної мови, учні мають не лише запам'ятати схеми, моделі слів, речень, а й:

– розуміти закономірності їх функціонування, знати соціальні, ситуативні й контекстуальні правила, яких дотримуються носії мови – Для чого? Де? Як ми говоримо? (М. Жинкін, О. Леонтьєв);

– оволодіти способами пізнання, діяльнісними уміннями, чуттєвими сприйманнями й знаннями про довкілля та постійно збагачувати їх, оскільки тільки багатий досвід народжує фантазію, пробуджує думку.

Розвиток мовної особистості засобами мистецтва слова досліджували Л. Андронова, О. Аксьонова, Л. Бєлєнька. І. Бех, Г. Бойчук, Л. Варзацька, М. Вашуленко, Н. Волошина, Н. Вітковська, Т. Донченко, С. Жила, О. Мазуркевич, Л. Мацько, В. Мартиненко, О. Нікіфорова, М. Плющ, О. Савченко, Г. Тарасенко, Т. Цвелих, З. Шевченко та ін. У працях цих науковців обґрунтовується думка про те, що слово є вагомим засобом естетичного розвитку особистості, формування її мовленнєвої, естетичної культури.

У працях Л. Варзацької, зокрема, синтезуються такі лінгводидактичні підходи, як комунікативний, діяльнісний, функціональний, українознавчий, особистісно зорієнтований, що відповідає лінгвістичній природі мовних знань та закономірностям розвитку пізнавальних процесів й емоційно–вольової сфери людини, яка зорієнтована на загальний розвиток особистості, завдяки чому створюються повноцінні умови для реалізації провідних функцій рідної мови.

Оволодіння рідною мовою і мовленням на засадах діяльнісно–комунікативного підходу до організації лінгвістичного матеріалу у початкових класах здійснюється через введення в навчальний процес системи комплексних вправ.

Визначальним у методиці комплексних вправ є те, що будуються вони на основі зв'язаних текстів та програмують таку постановку завдань, яка спонукає дітей до словесної творчості й одночасно націлює на розв'язання лексичних, граматичних, правописних задач.

Істотно важливим у методиці комплексних вправ є єдність змістового, мотиваційного та процесуального аспектів вивчення рідної мови.

Зміст комплексних вправ визначається дидактичними, розвивальними функціями опорних умінь як базисного компонента програмованого матеріалу та зорієнтовані на взаємодію довгочасної та операційної пам'яті.

Форми презентації навчального матеріалу програмуються раціональним співвідношенням емоційно–образного та логіко–понятійного компонентів у процесі пізнання та соціокультурними, розвивальними й дидактичними можливостями зв'язних текстів.

Способи керівництва пізнавальною та мовленнєвою діяльністю будуються з позицій особистісно–зорієнтованого навчання, передбачають поетапний характер управління, загальну спрямованість на зону найближчого розвитку [5,с.14].

Вихідним принципом взаємопов'язаного оволодіння мовою і мовленням є єдність на всіх етапах пізнання двох процесів: а) засвоєння мовних знань, б) уміння використовувати здобуті знання для вираження власної думки.

Саме цим провідним принципом взаємопов'язаного оволодіння мовою і мовленням зумовлюються системоутворювальні елементи пропонованої системи:зміст комплексних вправ, їх послідовність в навчально–виховному процесі, методи, прийоми, форми, засоби пізнання.

Таким чином, єдність мовної освіти і мовленнєвого розвитку на всіх етапах навчально–виховного процесу досягається поєднанням таких визначальних методичних підходів:

1. пізнання мовних знань здійснюються через розв'язання мовленнєвих завдань;
2. під час засвоєння програмового матеріалу акцентується на зіставленні, порівнянні явищ і фактів, установленні міжпонятійних зв'язків та формуванні узагальнених способів пізнавальної та мовленнєвої діяльності.

Системою комплексних вправ і завдань (за мірою допомоги, рівнем творчості, способами інтеграції видів діяльності), через проектну діяльність школярів, форми і прийоми інтерактивного навчання створюються повноцінні умови кожному учневі для самопізнання, саморозвитку, для формування ідеалів істини, добра, любові до рідної землі, її культури, мови.

Визначальними принципами інтерактивних технологій навчання є принципи: природовідповідності, розвивальної допомоги, єдності опанування мовних знань та застосування їх у мовленні через провідні види діяльності (ігрову, дослідницьку, художню) як визначальний фактор розвитку. На цей процес впливає не лише запас знань і навіть рівень теоретичного мислення, а й – систематизація, рефлексія, формування узагальнених способів пізнавальної та мовленнєвої діяльності.

Сукупність означених параметрів реалізує ідеї ноосферної освіти про (єдність емоційно–образного та логіко – понятійного компонентів процесу пізнання, гармонізацію педагогічних впливів на особистість), завдяки чому формуються змістоутворювальні мотиви у школярів, опанування оргдіяльнісних умінь.

Єдність змістового, процесуального та мотиваційного аспектів моделі розвитку мовлення засобом інтегрованої художньої діяльності знаходить вираження в тому, що типологія комплексних вправ будується за сукупністю означених параметрів:

– лінгвістичної природи мовних знань;

– соціокультурної змістової теми дидактичного матеріалу (системи текстів, зразків різних видів мистецтв) та тематики учнівських висловлювань;

– структури сприймання й переробки інформації, уяви, мовленнєвої та пізнавальної діяльності;

– етапу процесу формування мовних та мовленнєвих умінь;

– провідного виду емоційно–образної діяльності, що активізує словесну творчість;

– основних розумових операцій, необхідних для розв'язання завдань та діяльнісних умінь;

– рівня творчості та міри допомоги.

Сконструйована за даними параметрами система комплексних вправ ґрунтується на засадах ноосферної освіти, реалізує можливості гармонізації педагогічних впливів освітнього процесу на особистість, яка досягається системним підходом до аналізу сприймання, уяви, мислення, емоційно–вольової сфери учня та використанням означених психічних явищ відповідно до структури основних етапів сприймання інформації людиною під час формування комунікативних умінь (Ж. Піаже).

Такий системний підхід до організації навчально–виховного процесу програмує виділення відповідно до державного стандарту початкової загальної освіти чотирьох змістових ліній – мовної, соціокультурної, мовленнєвої, діяльнісної та реалізацію цих чотирьох змістових напрямків у їх взаємодії і взаємообумовленості.

Мотиваційний, змістовий та операційний аспекти пропонованої моделі розвитку мовлення взаємопов'язані між собою, становлять єдність. Причому, мотиваційний аспект є інтегруючим в організації мовленнєвої діяльності.

Мовленнєва змістова лінія, тісно взаємодіючи з діяльнісної та мовною, є основною в початковій ланці загальноосвітньої школи. Вона програмує оволодіння узагальненими способами зв'язного мовлення, необхідними для спілкування.

Комунікативна змістова лінія є основною в початковій ланці загальноосвітньої школи. Вона програмує оволодіння узагальненими способами зв'язного мовлення, необхідними для спілкування:

– уміння орієнтуватися в умовах спілкування, осмислювати задум висловлювання (тему і головну думку), спосіб викладу (інформаційно–змістовими уміннями);

– виділяти мікротеми висловлювання (частин тексту) добирати та систематизувати матеріал до кожної із мікротем та поєднувати їх (структурно–композиційними уміннями);

– добирати комунікативно доцільні мовні засоби, дотримуючись норм літературної мови під час побудови тексту (граматико–стилістичними);

– удосконалювати текст за змістом, структурою та мовним оформленням (редагуванням).

З опорою на сформовану сукупність узагальнених умінь зв'язного мовлення методом укрупнення дидактичних одиниць навчаємо дітей сприймати, відтворювати та будувати тексти різних типів, стилів, жанрів, користуватися засобами рідної мови в

різних видах мовленнєвої діяльності (слухання–розуміння, читання, говоріння, письмо) з огляду на мету та обставини спілкування[2,с.273].

Мовна змістова лінія програмує засвоєння відповідного обсягу лексичних, фонетичних, словотворчих, граматичних засобів рідної мови з метою спілкування, пізнання, впливу.

Діяльнісна змістова лінія спрямована на:

1) опанування чуттєвих способів пізнання світу;

2) оволодіння базовими розумовими прийомами і методами;

3) усвідомлення школярами структури власної мовленнєвої та пізнавальної діяльності.

Соціокультурна змістова лінія тісно пов'язана з мовною, мовленнєвою та діяльнісною. Нею програмуються тематика текстового дидактичного матеріалу до системи уроків рідної мови і мовлення, інших предметів та перелік тем для дидактичних висловлювань.

Соціокультурна лінія як визначальна спирається на вже засвоєні учнями відомості, навички з інших навчальних предметів, дає можливість:

– досягти органічного взаємозв'язку і взаємодії ліній – мовної комунікативної (мовленнєвої), діяльнісної;

– визначити зміст, методи, форми проектної діяльності учнів як способу раціонального використання в процесі мовленнєвого розвитку міжпредметної інтеграції та міжпредметних зв'язків;

– сконструювати систему комплексних вправ (за мірою допомоги, рівнем творчості та видами інтегрованої художньої діяльності) на основі узагальнених предметних структур і узагальнених способів діяльності відповідно до основних етапів процесу творення монологічного мовлення у структурі навчально–виховного процесу.

Зміст соціокультурної змістової лінії ґрунтується на даних про архетипи підсвідомості як деякі символи «колективного підсвідомого» та принципи єдності думки і слова як предмета психолінгвістики; співвідношення особистості зі структурою і функціями мовленнєвої діяльності, з одного боку, та мовою як системою знаків, з іншого.

Завдяки інтегрованій художній діяльності, значно підвищується емоційно–естетичний аспект мовленнєвого розвитку особистості:

– активізується абстрагуюча діяльність, що досягається поєднанням словесного образу з графічним та музичним;

– розвивається здатність бачити предмет (явище) системно, різнобічно, емоційно, глибоко проникати в сутність взаємопов'язаних мистецьких явищ (музичних, образотворчих, літературних);

– активізується процес розуміння учнем значення емоційно–образної та абстрактної лексики;

– створюються умови для формування особистісного досвіду творчої діяльності та вироблення ціннісних орієнтирів.

Таким чином, уведення в навчальний процес системи комплексних вправ за способами інтеграції видів емоційно–образної діяльності, забезпечує:

а) постійну взаємодію слова й унаочнення слова та дії,

б) дає можливість педагогові індивідуалізувати навчання, спираючись на природні здібності, нахили дітей, особливості сприймання, уяви, пам'яті.

Список використаних джерел

1. Біляєв О.Т. Інтегровані уроки рідної мови // Дивослово. – 2003. – №5. – С. 36–40.

2. ВарзацькаЛ.О. Підручник рідної мови і мовлення для початкових класів як модель особистісно зорієнтованого розвивального навчання /Проблеми сучасного підручника. Зб. наук. праць. Вип.6 Ін–т педагогіки АПН України. – К., 2006. – 326с.

3. Варзацька Л.О. Навчання української мови розв'язанням мовленнєвих завдань у початкових класах // Українська мова і література в школі. – 2003.– №4–5. – С.46–48.

4. Витковская Н.С., Щербо А.Б., Джола Д.Н. Формирование эстетической культуры младших школьников. – К.: Рад. шк. – Изд. 2–е, доп., 1985. – 134с.

5. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1991.– 92с.
6. Гончаренко С. Методика як наука. – К.–Хмельницький: Вид–во ХГПК, 2000. – С.27.
7. Краевский В. Дидактика и методика: (учебное пособие)/ В.Краевский, А. Хуторской. – М.: Академія, 2007. – 352с.
8. Програма для середньої загальноосвітньої школи. Рідна мова. 5–11 класи. – К.: Перун, 1998. – 80 с.
9. Савченко О.Я. Дидактика початкової школи. – К.: Генеза, 2002.
10.Хуторской А.В. Современная дидактика // Учебник для вузов. – Санкт–Петербург: Питер, 2001. – 544 с.

Лобанчук Е.А. Интегрированная художественная деятельность как основа модели речевой культуры личности

Исследовано мотивационные, содержательные, операционные составляющие формирования морфологической компетентности личности, основанные на последовательном использовании системных языковых и речевых связей, что является предпосылкой для самопознания и саморазвития, постижения идеалов добра, красоты, истины, где искусство слова становится важным средством формирования эстетической культуры.

Ключевые слова: *интеграция, эстетическое развитие личности, эстетическая культура, виды искусств, виды художественной деятельности, средства развития речи, компетенция и компетентность.*

Lobanchuk, O.A. Integrated artistic activity as a basis for models of speech development of personality

The article explores the motivation, content, components forming the morphological competence of the individual, based on the sequential use the system language and speech communication, thereby creating the possibility of mastering the generalized methods of cognitive and speech activity as an important precondition for life, self–knowledge and self–development, comprehension of the ideals of good , beauty, truth, where the art of words appears a valuable tool to aesthetic personality development, the formation of linguistic and aesthetic culture.

Key words: *integration, aesthetic personality development, aesthetic culture, arts, kinds of artistic activities, means of broadcasting, design, expertise and competence.*

УДК 130.2:72.026

Лугуценко Т.В.

Культурна парадигма як феномен соціокультурного буття людини

Досліджується зміст поняття «культурна парадигма», яке відображає реальний феномен цілісності соціокультурних одиниць в їх стильовій синхронності; зразок постановки і загальний підхід до вирішення смисложиттєвих завдань людини в різних сферах діяльності.

Ключові слова*: культурна парадигма, цивілізація, буття, метатеоретичний концепт культурної парадигми.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Лугуценко Т.В.

Культурная парадигма как феномен социокультурного бытия человека

Исследуется понятие «культурная парадигма», которое отражает реальный феномен целостности социокультурных единиц; образец постановки и общий подход к решению смысложизненных задач человека в разных сферах деятельности, объективирующийся в типе семиотических отношений, обеспечивающем в конкретный отрезок времени единство культуры на эмпирическом уровне.

Ключевые слова: *культурная парадигма, цивилизация, бытие, метатеоретический концепт культурной парадигмы.*

Культура постмодерна озабочена проблемой сложности мира и человека и поиска соответствия между этими уровнями сложности.

Процесс освоения мира имеет творческий характер, иначе говоря, освоения мира есть также культуротворчество. Осваивая мир, мы его переосмысливаем культурные образы мира. Важные проблемы, которые рассматривали творцы каждой культуры: поиски смысла жизни, смысла существования человека и всего человечества; самоопределение и самоутверждение и самореализация в движении к абсолюту, обретение тем самым духовности, духовного потенциала и опыта ценностного самоопределения, который получает воплощение и в ценностях культуры, и в религиозно–мифологических культах. Эти проблемы имеют философско–антропологический смысл. По мнению Г.Зиммеля, лишь человек может быть предметом культуры, так как он является единственным существом, обладающим изначальным и имманентным побуждением к самоосуществлению. Он предлагал различать объективную и субъективную культуру. В первом случае речь идет о тех вещах, которые ведут к самоосуществлению души, то есть о средствах для этого. А субъективная культура – это конечная цель.

Чтобы изучить и осмыслить мир, в том числе и его социокультурную сферу, необходимо установить определённые границы и рассматривать его с позиций выяснения факторов его единства, целостности. В силу этого весьма актуальной проблемой в философско–культурологичном аспекте является вопрос о соотношении социокультурной динамики и развитых культурных форм, вопрос об антиномии устойчивости и изменчивости в культуре. Одним из терминов, отражающих сложное и противоречивое единство структуры и динамики культуры, выступает понятие «культурная парадигма». Само появление понятия «культурная парадигма» и активное его функционирование

свидетельствуют об актуализации потребности рационализировать в рамках философии культуры ту часть реальности, которая отражает некое смысловое единство культуры на конкретном отрезке времени, специфическую структуру культуры на протяжении относительно малых периодов культурного процесса.

Философское осмысление понятия «культурная парадигма» затрудняется двумя важными факторами. Первая причина затруднений – поливариантность термина, его многомерность, которые выражаются в существовании многих способов понимания и толкования данного понятия в различных текстах. Вторая трудность заключается в использовании понятия «культурная парадигма» в сугубо сциентистском значении.

Исследования понятия «культурной парадигмы» в качестве философского понятия с точки зрения того, какое место занимает исследуемый феномен в бытии людей, позволит рассматривать «культурную парадигму» не просто как концепт, смысловую единицу, отражающую желаемую и ожидаемую реальность, а как явление объективной социокультурной действительности, реально существующий феномен синхронной целостности культурных объектов, а так же может послужить успешному разрешению ряда теоретических проблем в философии культуры. Этим и объясняется актуальность темы исследования.

Активное употребление термина «культурная парадигма» с середины 70–х годов XX века свидетельствует о том, что это понятие уже функционирует. Однако до сих пор специального философско–культурологического исследования, посвящённого пониманию культурной парадигмы как метатеоретического и философского концепта не предпринималось. Понятие «культурная парадигма» используется философами, историками, культурологами как понятие–клише, причём избыточно поливариантное. Для определения содержания понятия «культурная парадигма» как феномена философии культуры и социокультурной целостности важную роль сыграли различные интерпретации единства историко–культурного процесса, представленные в трудах О.Шпенглера, В.Дильтея, Г.Зиммеля, Э.Гуссерля, М.Вебера, а также положения исследователей в области теории ментальностей – Ф.Броделя, Ж.Ле Гоффа, А.Я.Гуревича и др. Работы Т.Веблена, А.Моля, Т.Парсонса, П.Сорокина имели большое значение в исследовании особенностей структуры и функционирования культурной парадигмы.

Важной основой исследования характера смены культурных парадигм и определения различных типов субъектов культурной парадигмы явились работы Х.Ортеги–и–Гассета, который с позиций экзистенциальной философии рассматривает и выделяет в качестве ведущего субъекта культуротворчества поколение людей, а также разрабатывает понятие кризиса в истории [4].

Исторический подход, представленный в работах С.С. Неретиной, А.И. Степанова определяет ведущий фактор культурной целостности в совокупности глобальных ориентиров в конкретную историческую эпоху. В работах Г.Кюнга, А.Викторова парадигма в культуре понимается как религиозно–ценностная основа каждой эпохи в культурной истории.

Представляют интерес исследования украинских философов о целостности культуры в философской антропологии (Н.А. Журба, В.Д. Исаев и др.).

Искусствоведы понимают под «культурной парадигмой» феномен синхронного единства культуры, основанный на большом стиле в искусстве, который определяет собой и другие стороны социокультурной жизни (В.Вейдле, Г.Зедльмайр, В.Мириманов и др.).

Цель исследования – проанализировать основные подходы в использовании понятия «культурная парадигма» в качестве метатеоретического концепта, выделить различные способы его понимания и употребления в философской антропологии и философии культуры.

Культурная парадигма как явление жизненной реальности – это стиль жизни, образец жизнедеятельности людей как субъектов культуротворчества, субъектов смыслополагания. В этой связи мы рассматриваем жизненные задачи или проблемы как базисный элемент, формирующий стиль жизни людей в конкретное культурно–историческое время. Деятельность человека по «созданию» собственной жизни не ограничивается только удовлетворением потребностей, (пусть даже высшего порядка

по А.Маслоу). Не случайно Г.Гегель определял культуру как степень подъёма над ограниченным кругом жизненных потребностей, как проявление духовной «всеобщности».

Суть жизненных потребностей человека – адекватное существование в объективно сложившихся жизненных обстоятельствах, в формировании своего особого способа воздействия на них, в выработке своего стиля вхождения, пребывания, деятельности и выхода из разного рода жизненных ситуаций (в самом широком смысле). «Культура – это не что иное, как истолкование человеком своей собственной жизни, набор удачных или неудачных решений, которые он принимает в процессе преодоления трудностей и нужд. Последние могут быть материальными и духовными. А поскольку данные решения предназначены для подлинных проблем, сами они тоже подлинны. Это идеи, оценки, человеческие стремления, различные подходы в философии, искусстве, праве и т.д. Все они берут начало в предельных и незамутнённых человеческих глубинах, в исходной основе человека в момент рождения культуры»[4,с.303].

Таким образом, реально существующие люди в конкретное культурно–историческое время в процессе создания своей собственной жизни вынуждены решать, и решают специфическим, особенным способом реальные, подлинные жизненные проблемы. На наш взгляд, этот способ выступает стилеобразующим фактором жизни этих людей, а культурная парадигма как образец актуализации способов решения жизненных проблем обладает онтологическим статусом и является феноменом социокультурной действительности, а не только социально–философским концептом.

Для полноты осмысления понятия «культурная парадигма» необходимо обратить внимание на некоторые подходы к классификации и изучению культуры:

– эволюционизм (О.Конт, Г.Спенсер, Э.Дюркгейм, Э.Тайлор);
– диффузионизм (культурные центры и ареалы: Л.Фробениус);
– философско–исторический (Н.Данилевский, К.Леонтьев, О.Шпенглер, А.Тойнби);
– философско–антропологический (В.Межуев);
– структурный или структуралистский (В.Пропп, Р.Якобсон);
– структурно–антропологический (К.Леви–Строс);
– структурно–семиотический (Ю.Лотман, Р.Барт, В.В.Иванов);
– аксиологический (Л.Столович);
– диалогический (М.Бахтин, М.Бубер);
– герменевтический (Ф.Шлейермахер, Г.Гадамер).

Данная классификация направлена на осмысление характеристик феноменов культуры.

Определим существенные признаки культурной парадигмы как социокультурного феномена. Культурная парадигма предполагает наличие коллективности. Она регулирует процессы социокультурного бытия людей и связана с определённым обществом и определённой историко–культурной эпохой. Культурная парадигма – это изменчивые во времени правила, образцы восприятия, суждения, поведения, жизни людей. Речь здесь идёт о культуре групповой жизни, о репрезентативной культуре.

«Культура представляет собой общественное явление постольку, поскольку она является репрезентативной культурой, т.е. вырабатывает идеи, значения и ценности, которые действуют в силу их фактического признания. Она охватывает, следовательно, убеждения, оценки, картины мира, идеи и идеологии, которые воздействуют на социальное поведение в той мере, в какой члены общества либо активно их разделяют, либо пассивно признают» [4,с.303].

Подчеркнем, что главная характеристика репрезентативной культуры заключается в том, что все представления, идеи, мировоззрения, убеждения, верования и т.п., которые входят в репрезентативную культуру, являются действенными в силу их активного принятия или пассивного признания. Другими словами, это те идеи, представления, которые в своей совокупности составляют генеральное определение ситуации нашей жизни. Объективные структуры и институты, точнее говоря, наши представления об этих структурах и институтах как объективных вещах вкупе с нашими представлениями о характере этой объективности также входят в это определение, то есть являются элементами репрезентативной культуры.

Основными признаками культурной парадигмы как феномена культурного бытия выступают:

– конституитивность (способность лежать в основе в качестве некоего закона или правила, являться образцом);

– интегративность (основа целостности культуры, обеспечивающая её единство на микроотрезке социокультурного времени);

– коллективность или надиндивидульность (распространённость и актуальность для групп людей);

– темпоральность (отнесённость к определённому историко–культурному времени);

– репрезентативность (представленность в сознании членов общества всего, что значимо для действующих индивидов, объективная совокупность выразительных возможностей);

– имманентность субъекту (слитность общекультурного стиля со своим субъектом);

– объективность (подлинность, онтологизм).

Однако культурная парадигма, выступающая как стилевое единство, всегда подлинна. Она – культурная единица духовного порядка. Культурная парадигма как явление культурной действительности неразрывно связана со своим субъектом и не может быть имитирована. Иначе это – псевдостиль, подражание внешним элементам которого будет всегда недостаточным.

Необходимо подчеркнуть, что в современных науках о культурном пространстве личности культурную идентичность определяют как соответствие личности определённому образу культурной объективации, связь со специфическими образцами и с критериями различия и узнавания, конституирование из символов, выбор между культурными альтернативами. Культурная идентификация выступает как креативная сила символизирующей деятельности, как структурная основа культуры – форма обнаружения и выражения её культурными альтернативами.

Таким образом, важная характеристика культурной парадигмы как социокультурного явления состоит в том, что культурная парадигма – это равновесие между двумя альтернативными мирами: миром единичного уникального, где доминирует личностно–индивидуальное начало, и миром социального с присущими ему закономерностями; между двумя ипостасями человеческого в культуре, двумя субстанциональными планами человеческого бытия (Б.Малиновский).

На наш взгляд, при анализе культурной парадигмы как социокультурного феномена также необходимо отметить ещё один подход к определению культуры, который лежит в основе нашего исследования и не только не противоречит ранее употребляемому, но проясняет его и делает собственно философским.

Так, вслед за Б.Малиновским, мы полагаем, что культура – это главным образом инструментальная система, посредством которой человек ставит себя в наилучшую позицию для того, чтобы решать конкретные и специфические задачи, возникающие перед ним в процессе жизнедеятельности.

Однако культурное пространство состоит из объектов, деятельностей и позиций, существующих как средство достижения определённой цели. Причём в культуре всё связано со всем остальным – все элементы взаимозависимы.

Культура – это целое, которое может анализироваться по отдельным аспектам (образование, социальное устройство, экономика, системы знания, верований и морали, способы художественной деятельности), но рассмотренная с точки зрения динамики, она на своём «горизонтальном» срезе всегда будет содержать в себе главным, ведущим интегрирующим структурным компонентом «парадигму» или стиль как совокупность отношений сходства синхронных культурных элементов. То есть, культурная парадигма эпохи – это фактор целостности, общности социокультурных форм и явлений, «цементирующий» эпоху в единое социокультурное целое.

Культурная парадигма – это общестилевое единство эпохи в материальной культуре, мышлении, науке и т.д. По аналогии с лингвистической парадигмой (совокупность форм одного слова) культурная парадигма – это совокупность социокультурных форм одной эпохи, взятая в их синхронной целостности.

Таким образом, главный принцип соединения явлений и смыслов в один ряд, в одну парадигму – одновременность, а культурная парадигма – это социокультурная переменная (в отличие от констант), которая изменяется от эпохи к эпохе; понятие «культурная парадигма» обладает понятийным статусом и может функционировать

в качестве философско–культурологичного термина, описывающего объективную социокультурную реальность; понятие «культурная парадигма» отражает реально существующий феномен целостности культурных явлений, фактор их смысловой синхронности, обеспечивающий единство культуры на эмпирическом уровне.

Список использованных источников

1. Гуревич П.С. Философия культуры / П.С. Гуревич. – М.: «Аспект Пресс», 1995. – 288 с.

2. Коробейникова Л.А. Современная культура: смена парадигм / Л.А. Коробейникова. – М.: Республика, 1991. – С.321.

3. Моль А. Социодинамика культуры / А.Моль. – М.: Прогресс, 1973. – 406 с.

4. Ортега–и–Гассет Х. Запах культуры / Х.Ортега–и–Гассет; [пер. с исп. В.Ковалева] – М.: Эксмо: Алгоритм, 2006. – С.303.

5. Хайдеггер М. Время картины мира / М.Хайдеггер // Время и бытие: Статьи и выступления: [пер. с нем.] – М.: Республика, 1993. – С.41–62.–(Мыслители XX в.).

6. Arditi J. Geertz, Kuhn and the idea of a cultural paradigm // Brit.j. of sociology.–L., 1994. – Vol. 45, №4. – P.597–617.

7. Tenbruck F.H. Repraesentative Kultur / Sozialstruktur und Kultur. Hrsg. Von H. Haferkamp. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1990. – S.29.

Lugucenko, T.V. Kulturnaya paradigm as phenomenon of sociokulturnogo life of man

Maintenance of concept «Cultural paradigm», which reflects the real phenomenon of integrity of sociokul'turnykh units in their stylish synchronousness, is probed in the article; standard of raising and general going near the decision of smyslozhiznennykh tasks of people in the different spheres of activity, ob'ektiviruyuschiysya in the type of semiotics relations, providing in a concrete segment time unity of culture at empiric level.

Key words: *cultural paradigm, civilization, life, metateoreticheskiy koncept of cultural paradigm.*

УДК 177:316.647.6:321.64](47+57)

Омельченко Ю.В.

Ідеї представників українського правозахисного руху в контексті етики ненасилля

Спираючись на принципи етики ненасилля, аналізуються соціально–філософські засади українського правозахисного руху 50–80–х років. На підставі програм, декларацій, заяв і звернень правозахисних організацій, творів окремих їх діячів та їхньої практики здійснено спробу розглянути український правозахисний рух в контексті світового досвіду протидії тоталітаризму шляхом громадянської активності.

Ключові слова: *правозахисний рух, дисиденти, ненасилля, етика ненасилля, тоталітаризм.*

Сучасний стан українського суспільства, збуреного минулими парламентськими виборами, актуалізував тему методів політичної та неполітичної боротьби, а також відповідальності еліти за напрямок розвитку української держави та української нації. Через двадцять один рік з моменту здобуття Україною незалежності знову на порядку денному проблеми, які, здавалося б, мали зникнути за роки незалежності: загроза сповзання до тоталітаризму, неспроможність влади та опозиції забезпечити основоположні права і свободи громадян, зневіра громадян у можливість досягнення Україною високих стандартів громадянського суспільства тощо. І в цьому контексті знову злободенними стають соціально–філософські та етичні погляди діячів українського правозахисного руху 50–80–х років минулого століття, що лягли в основу політичних програм національно–демократичних сил від Української республіканської партії та Народного Руху України до сучасних політичних проектів.

Український правозахисний рух став темою багатьох історичних та соціально–філософських досліджень. Глибокий аналіз діяльності шестидесятників був даний у працях А.М. Русначенка, Г.В. Касьянова, Ю.О. Каганова, І.П. Лисяка–Рудницького, Є.Ю. Захарова, статтях і спогадах самих учасників дисидентського руху – В.В. Овсієнка, В.С. Лісового, Л.Г. Лук'яненка, М.Ф. Мариновича та ін. Окремі сторінки діяльності правозахисників 50–80–хх років досліджували історики О.Г. Бажан, Ю.З. Данилюк, В.Ф. Деревінський, Ю.Ю. Каліберда, А.В. Федько та ін.

Проте малодослідженим залишається аспект ненасильницької спрямованості діяльності українських правозахисників, які попри репресії та багаторазові тюремні ув'язнення залишилися на позиціях боротьби з тоталітаризмом виключно мирними методами пропаганди ідей гуманізму, загальнолюдських цінностей та прикладами особистого спротиву (за М.Л. Кінгом, «не пасивного непротивлення злу, а активного ненасильницького спротиву злу»). Звідси, метою статті є аналіз ідей шестидесятників та їхніх практик ненасильницького спротиву тоталітарно–державній каральній машині як українського етико–політичного феномену ненасилля.

Підвалини правозахисного руху були закладені засновниками Української робітничо–селянської спілки (створена 1959 р.). Як зазначають А.В. Федько та Ю.Ю. Каліберда [9], програма УРСС, укладена Л.Лук'яненком і витримана в традиціях неомарксизму східноєвропейського штибу, передбачала встановлення у суспільстві справжнього народовладдя, самоуправління на виробництві, вибору форм господарювання в економіці, дерусифікації громадсько–культурного життя тощо. Досягнути цієї мети планувалося виключно мирними засобами, зокрема, шляхом поетапного реформування радянської політичної системи, орієнтацією боротьби з тоталітаризмом на світове співтовариство та міжнародну громадську думку, визначенням політичного майбутнього країни шляхом проведення всенародного референдуму. Щодо методів політичної активності, в рамках УРСС обговорювалося використання традицій воєнного і повоєнного українського повстанського руху, проте більшість членів організації виступили за засоби боротьби, які не передбачають насилля.

Мирними методами змагатися за самостійність пропонували й ініціатори найрадикальнішої організації з українських шестидесятників – підпільного «Українського національного фронту». У одній із програмних статей УНФ «Наші завдання» авторства Д.Квецка було сказано, що українці мають право захищатися проти асиміляційної політики, що здійснюється супроти України радянською владою, проте це стане можливим лише тоді, коли в українському народі запанують визвольні ідеї, коли його національно свідомі елементи організуються. Для реалізації своєї мети, не виключаючи вимушених насильницьких дій, члени УНФ взяли за зброю «найгостріше слово політичних викривань, непримиренної правди, гнівного осуду і справедливих вимог». Однією з них, зокрема, стало звернення до тогочасного керівництва УРСР з вимогою повернутися до політики українізації, яка проводилася до сталінського терору.

Ненасильницька етика характерна і для ідейних пошуків І.Дзюби, В.Лісового, В.Мороза та ін. Зокрема, І.Дзюба, автор праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», у листі–протесті проти утисків діячів української культури, адресованому першому секретареві ЦК Компартії П.Шелесту і голові Ради міністрів УРСР В. Щербицькому наголошує: «хочуть чи не хочуть організатори репресій, а це виливається в терор. Терор же – чи то морально–психологічний, чи то фізичний – не дає позитивного розв'язання жодної проблеми, а тільки створює нові» [3]. І додає: «Можна заарештувати не те що кілька десятків, а й кілька сот і кілька тисяч громадян, та однаково з кожним днем усе більше й більше людей у різних формах, скрізь і всюди, так чи інакше висловлюватимуть невдоволення і незгоду з багатьма аспектами теперішньої національної політики, будуть пройматися тривогою за долю української культури і української національності, будуть думати про те, як і чим тут можна зарадити» [3].

Філософ В.Лісовий у «Відкритому листі до депутатів Рад УРСР» (квітень 1969 року) пропонує програму демократизації та поступового набуття Україною реального суверенітету шляхом реформ: економічної – підпорядкування урядові УРСР усіх підприємств народного господарства України, здійснення цим урядом розподілу національного прибутку республіки; державно–політичної – прийняття нової Конституції, в якій чітко визначити механізми, що гарантують республіці становище суверенної національної держави, а також демократизацію народного волевиявлення через вільні вибори; культурної – українізація навчальних закладів республіки і при цьому актуалізація законів, спрямованих проти дій, що перешкоджають розвиткові культури національних груп. А в наступному Відкритому листі до членів ЦК КПРС та ЦК Компартії України (1972 рік) Лісовий пояснює, що критика так званого «реального соціалізму» в СРСР з боку правозахисників не спрямована проти соціалізму як соціальної системи, а націлена в бік тих, хто «розуміє соціалізм і комунізм на зразок казарменого комунізму, а то й гірше... Декому не дає спокою мрія про соціалізм, побудований на деспотичній владі однієї чи кількох осіб».

Есеїст В.Мороз у статті «Репортаж із заповідника імені Берії», спростовуючи офіційну позицію радянської влади, що їй протистоїть «купка відщепенців», а не народ, наголошує на принциповій відмінності інакодумців від «нащадків Берії та Єжова», які продовжують діяти методами сталінського терору. Мороз пише: «…люди, засуджені за антирадянську агітацію і пропаганду, – це інакомислячі або просто мислячі, чий духовний світ не вмістився до прокрустового ложа сталінських стандартів, які старанно оберігаються кадебістами. Це ті, хто наважився скористатися правами, проголошеними Конституцією, хто підвищив голос проти ганебного засилля КДБ, проти порушення Конституції. Це ті, хто не може засвоїти рабську мудрість з подвійним дном, яка наказує слова Конституції «право на вихід України з СРСР» читати: «мовчи, поки цілий» [4,с.184–200].

У ненасильницький спосіб планувала діяти й перша легальна правозахисна група в Україні «Громадський комітет на захист Ніни Строкатої», створений у Львові в грудні 1971 року. Своєю метою ініціатори комітету – І.Стасів–Калинець, В.Чорновіл, В.Стус та ін. – ставили збір документів щодо справи Строкатої для ознайомлення з ними відповідних інстанцій і громадськості, збір підписів на захист Строкатої, домагання гласності судового процесу та інше. У випадку безплідності цих кроків передбачалося звернутися до Комітету прав людини ООН. Як зазначає О.Г. Бажан, досвід створення легальної правозахисної організації мав своє позитивне значення. По–перше, він

переконав у можливості та доцільності об'єднання зусиль найбільш активної групи правозахисників; по–друге, проклав шлях до створення такої правозахисної організації, яка опікувалася б долею не окремого політв'язня, а взяла на себе координацію усього правозахисного руху [1,с.48]. Таким чином, правозахисний рух в Україні з підпілля чи інтелектуального бунту одинаків набуває нового обрису – організованого ненасильницького опору системі.

Вагомий внесок в розробку етики правозахисного руху вніс В.Чорновіл. Започаткований ним самвидавний «Український вісник» став майданчиком для інтелектуального мирного протесту української інтелігенції. Своє бачення цілей і завдань правозахисного руху Чорновіл виклав у публіцистичних працях «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»)». Як зазначає В.Ф. Деревінський, у «Правосудді чи рецидиви терору? Чорновіл описує методику насилля радянської системи над інакодумцями з моменту збирання первинних компрометуючих матеріалів до особливостей проведення судових розправ. Відповідаючи на запитання, чому громадяни, які прагнуть справедливого вирішення наболілих питань, системою відносяться до рангу «державних злочинців», Чорновіл робить висновок: людей до інакодумства підштовхують національні і соціальні умови [2,с.39]. На його переконання, організатори репресій мають справу з людьми високої освіти, які, незважаючи на нелегкі умови табірного утримання, продовжують нарощувати інтелектуальний потенціал, і протиставити цьому радянська влада, крім репресій, карцерів, більше нічого не могла.

Тенденція ненасильницького спротиву отримала продовження і програмних документах Української гельсінкської групи. Зокрема, у «Декларації Української Громадянської групи Сприяння виконанню Гельсінкських Угод» і «Маніфесті Українського правозахисного руху» авторства Олеся Бердника. У «Декларації» чітко зазначається, що Українська Гельсінкська група у своїй діяльності керується не політичними, а лише гуманітарно–правовими мотивами [8,с.12–13]. Серед цілей учасників Групи: виходячи з переконань, що мир між народами не можна забезпечити без вільних контактів поміж людьми, а також без вільного обміну інформацією та ідеями, активно сприяти виконанню гуманітарних статей Прикінцевого Акту Наради з питань безпеки і співпраці в Європі; ознайомлення урядів країн–учасниць і світової громадськості з фактами порушень на терені України Загальної Декларації прав людини та гуманітарних статей, прийнятих Гельсінкською Нарадою шляхом збирання письмових скарг від громадян, ознайомлення з ними світової громадськості, вивчення фактів порушення прав людини стосовно українців, котрі живуть в інших республіках, щоб надати тим фактам широкого оприлюднення тощо.

У «Маніфесті», який письменник Олесь Бердник називає «світоглядним документом групи», пропонуються наступні альтернативи каральним державним інститутам: «…при повній демократизації суспільного життя, при ліквідації бюрократично–номенклатурної касти, наша країна змогла б вільно піти на лібералізацію каральної структури. Можна б повністю ліквідувати суд, залишивши лише товариські суди, на чолі яких стануть досвідчені, гуманні правознавці. Ліквідувати прокуратуру, передавши її функції народному контролю. Ліквідувати в'язниці, залишивши поки що лише адміністративні поселення» [8,с.45].

Програму ненасильницької боротьби у листі українських політв'язнів «Історична доля України» викладають член УГГ Олекса Тихий і священик Василь Романюк. У розділі «Можливі форми опору» автори листа у вигляді норм поведінки для українців, по суті, пропонують комплекс політичних дій ненасильницького характеру. Серед них, зокрема: «вживати тільки рідну мову і цим укріплювати себе і свій народ; не віддавати дітей на науку до дитячих садків і шкіл з російською мовою навчання, добиватися шкіл і дошкільних установ з рідною мовою або вчити дітей самим; відмовлятися від навчання в школах і інших навчальних заведеннях з російською мовою навчання, добиватися шкіл, технікумів, вузів з рідною мовою і вчитися самостійно, здаючи екстерном; спілкуватися рідною мовою не тільки в колі сім'ї, але й на праці, у громадській діяльності, на вулиці; не відвідувати театру, кіна, концертів на російській мові, оскільки вони негативно впливають на культуру усної мови, особливо дітей і молоді. Те саме стосується до теле– і радіопередач; відмовлятися від праці в установах, навчальних заведеннях, громадських організаціях, де гребують українською мовою, традиціями

народу, правами людини; відмовлятися від служби в армії поза межами України і від командирів, котрі не говорять українською мовою; не виїжджати на роботу поза межі України; відстоювати своє право, право інших людей, свободу, честь, гідність, відстоювати суверенітет України; виявляти і оголошувати які б це не були порушення закону, від кого вони не виходили б тощо» [8,с.54–55]. «Шляхом пропаганди та агітації ми повинні боротися за утвердження людської гідності і національної гордості», – вже у листі «Думки про рідний Донецький край» Тихий пояснює, якими методами правозахисники планують зламати систему.

Автори «Історичної долі України» також наголошують на морально–етичній складовій боротьби з режимом. «Досвід показує, що й один у полі воїн. Будь–який арешт, трус, навіть просто виклик до КДБ або прокуратури за іншодумання збуджують думку багатьох людей, показуючи, що відважне, правдиве слово знаходить відгук у серцях сотень, а іноді і тисячі і більше чесних людей, що слово для КДБ страшніше від найдосконаліших військ, сучасної воєнної техніки, водневої і нейтронної бомби. До людей, які, переборовши страх, говорять рідною мовою, відстоюють права свого народу на життя, свободу, традиції, культуру, економічний розвиток, порядні і чесні громадяни відносяться з пошаною [8,с.58–59].

Ці ж установки інакомислення наскрізно проходять через творчість засновника Української Гельсінкської групи Миколи Руденка. У своєму останньому слові на судовому процесі він проголошує моральний імператив українського руху опору: «Наша діяльність – це висловлювання наших переконань. Наша діяльність – це Слово. І ніщо інше! Така діяльність має дуже нескладну назву: бути Людиною». Тут Руденкове слово перекликається з «Паломництвом до ненасилля» Мартіна Лютера Кінґа: «Я не міг прийняти приниження індивідуальної свободи. І зараз я впевнений у тому, що людина є метою, бо вона – Боже творіння. Не людина створена для держави, а держава для людини. Відібрати у людини свободу – означає принизити її значною мірою до статусу речі, а не підняти до рівня особистості» [4,с.170].

Способи ненасильницького опору системі знаходимо і в інших програмних документах УГГ. Зокрема, в статті «Наші завдання» її автор Михайло Горинь наголошує на завданнях українського правозахисного руху: «Українська група сприяння виконанню Гельсінкських угод і надалі буде знайомити українську та світову громадськість з фактами порушення: національних прав українських громадян; національних прав представників інших народів, що населяють Україну; релігійних прав; прав на свободу думки, слова і поширення інформації; прав на освіту, працю, пенсійне забезпечення, незалежно від політичних поглядів і релігійних переконань; прав вільного вибору місця проживання; прав на відкритий розгляд усіх судових справ, у тому числі й політичних; прав, визначених статусом політв'язнів, у місцях ув'язнення; прав, що захищають гідність, здоров'я, життя політв'язнів у концтаборах та тюрмах; прав на боротьбу проти використання психіатричної науки з політичною метою».

Інший багатолітній політв'язень, член УГГ Юрій Литвин у статті «Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи» підкреслює, що Українська правозахисна група за своїми принципами має вести боротьбу з політикою офіційного і неофіційного великодержавного шовінізму в його найрізноманітніших проявах, захищати право нації на свій самобутній розвиток, без чого не можна вести успішну боротьбу за свободу, соціальну та особисту, так само група буде вести боротьбу проти будь–яких проявів національної ворожнечі в Українській РСР. «Сучасний правозахисний рух, – веде далі Литвин, – це боротьба за такий спосіб життя, яке мирно розвивається за власними законами, прагнучи все більшої демократії і свободи, де б людина була творцем своєї долі, а не придатком державно–партійної машинерії, де б суспільство диктувало свою волю державі, а не навпаки» [6,с.376–377].

Своє ставлення до державного насилля проти правозахисного руху члени УГГ висловили у зверненні від 7 листопада – 15 грудня 1978 року до Комітету ООН у справах захисту прав і свобод людини, до урядів і парламентів держав, які підписали Гельсінкські угоди, всіх демократів і демократок світу, до громадськості всіх країн. У зверненні наголошувалося на відмові правозахисників від будь–якої участі у слідчих і судових процесах, оскільки суди є карними, а не судовими органами. «Ось саме тому ми не можемо їм довіряти вершити справжнє правосуддя. Саме тому ми змушені будемо

оголосити на наступних судових процесах наш бойкот карній політиці КПРС», – сказано в документі [6,с.44–45]. Таким чином, бойкот судових процесів, які були звичайною розправою над інакодумцями, стає вагомою складовою ненасильницької боротьби проти режиму.

Ще один показовий документ – «Роззброєння в серці» – відкритий лист Мадридській нараді країни, що підписали Гельсінкські угоди, датований вереснем 1980 р. У цьому листі українські правозахисники – в'язні Мордовських і Пермських таборів СРСР, виступили із закликом припинити ідеологічне протистояння, яке породжує гонку озброєнь. «Власне війна ідеологій породжує безглузді перегони озброєнь, тому необхідне роззброєння сердець і душ. Необхідний єдиний критерій буття для всіх людей понад розділеннями рас, націй і релігій», – наголошують автори листа [6,с.68]. Цього листа було перекладено англійською та переслано делегаціям усіх країн–учасниць Гельсінкської конференції в столиці Іспанії.

Попри те, що вже на початку 80–х років діячі українського правозахисного і національно–визвольного руху через репресії перебували або у таборах, або змушені були виїхати за межі СРСР, їхні ідеї та особистий приклад спротиву режимові, отримували підтримку. У «Відкритому листі Генеральному секретареві ЦК КПРС Горбачову М.С.» від 5 серпня 1987 р. В.Чорновіл говорив про дисидентів: «Ми – лишень верхівка айсберга, поодинокі (часом випадково вихоплені із маси) представники тих здорових сил, які протистояли застоєві і бюрократизації радянського суспільства, а в неросійських республіках ще й великодержавно–шовіністичній політиці денаціоналізації» [7,с.13]. І нагадував, що саме дисиденти задовго до Перебудови висловлювали ідеї, покладені в її основу. «Отож варто було ще років 15–20 тому прислухатися до голосів «антирадянців» і «націоналістів», – пише майбутній засновник Народного Руху України.

Показово, що ідеї шестидесятників у нових формах повертаються до сучасників. Зокрема, продовжувачами цієї традиції виступила група вчених, релігійних і громадських діячів, яка об'єдналася в «Ініціативу Першого грудня» (серед її учасників четверо колишніх дисидентів: Іван Дзюба, Семен Глузман, Євген Сверстюк і Мирослав Маринович). В останньому спільному документі «Ініціативи» «Хартії вільної людини», зокрема, сказано: «Сьогодні Україна стоїть супроти авторитаризму, корупції, бідності людей, гнітючої соціальної нерівності і внутрішньої роз'єднаності… Ми повинні прагнути додати сили кожному, хто бореться за людські права і свободи» [10]. Принципи, які об'єднали «першогруднівців», і через 36 років після створення Української Гельсінкської групи, не втратили своєї актуальності: примат свободи та людської гідності, верховенство права та справедливий суд, доброчинство та взаємодопомога в суспільстві, спроможність до самоорганізації у вирішенні соціально–політичних питань, особиста посвята і жертовність, особливо політиків, заради суспільного блага тощо.

Список використаних джерел

1. Бажан О.Г. Провісник духовної свободи // Наукові записки. – 2008. – Т.78. Історичні науки – С.45–49.

2. Деревінський В.Ф. Праці В.Чорновола – «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму» як джерело до вивчення радянських репресій 1965–66 рр. // Магістеріум. – 2007. – Випуск 28. Історичні студії. – С.37–42.

3. Дзюба І.М. Інтернаціоналізм чи русифікація? – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://litopys.org.ua/idzuba/dz.htm.

4. Кинг М.Л. Паломничество к ненасилию / Этическая мысль: научно–публицистические чтения. – М.: Республика, 1991. – 446 с.

5. Мороз В. Репортаж из заповедника имени Берия / Самиздат века. – Минск–Москва, Полифакт, 1997. – С.184–200.

6. Українська Гельсінкська група. 1978–1982. Документи і матеріали. Упорядкував О.Зінкевич. – Торонто–Балтимор: «Смолоскип» ім. В.Симоненка, 1983. – 998 с.

7. Український вісник. Громадський літературно–художній та суспільно–політичний журнал. Випуск 7,8, 9–10. – Торонто–Балтимор: «Смолоскип» ім. В.Симоненка, 1988. – 640 с.

8. Український правозахисний рух. Документи й матеріали київської Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінкських Угод. Упорядкував О.Зінкевич. – Торонто–Балтимор: «Смолоскип» ім. В.Симоненка, 1978. – 478 с.

9. Федько А.В., Каліберда Ю.Ю. Українська робітничо–селянська спілка у протиборстві з радянською тоталітарною системою – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/22_PNR_2012/Istoria/1_115204.doc.htm.

10. «Хартія вільної людини» ініціативної групи «Першого грудня» – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://1–12.org.ua/ukrajinska–khartija–vilnoji–liudyny.

Омельченко Ю.В. Идеи представителей украинского правозащитного движения в контексте этики ненасилия

Опираясь на принципы этики ненасилия, анализируются социально–философские основания украинского правозащитного движения 50–80–х годов. На основе программ, деклараций, заявлений и обращений правозащитных организаций, произведений отдельных их деятелей и их практики сделана попытка рассмотреть украинское правозащитное движение в контексте мирового опыта противодействия тоталитаризму путем гражданской активности.

Ключевые слова: *правозащитное движение, диссиденты, ненасилие, этика ненасилия, тоталитаризм.*

Omelchenko, Y.V. Ukrainian human rights movement members' ideas in the context of ethics of non–violence

Based on the principals of ethics of non–violence, the article analyzes socio–philosophical foundation of Ukrainian human rights movement in 50–80 s. On the ground of programs, declarations, statements and applications of human rights organizations, their members' works and practise it has been attempted to take a look at Ukrainian human rights movement in the context of worldwide experience of resistance to totalitarianism by means of civil activity.

Key words: *human rights movement, dissidents, non–violence, ethics of non–violence, totalitarianism.*

УДК 316.454

Прохоров М.М.

Крізісологічний аналіз взаємозв'язку історії, культури і буття

Досліджуються філософські підстави кризи історії, культури. Встановлено, що криза пов'язана з протилежністю діалектики позитивної і негативної, що її умовою виступає твердження метафізики в третій історичній формі протистояння негативної діалектики, яка виявляється формою відчуження людської діяльності від буття і його розвитку. Корінням цього явища виступає приватновласницька форма економіки і залежна від неї технологія.

***Ключові слова**: буття, історія, культура / антикультура, крізісологічний аналіз, діалектика позитивна, діалектика негативна, субстанція, атрибут, суб'єкт, суб'єкт–без–буття, конструктивізм.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Прохоров М.М.

Кризисологический анализ взаимосвязи истории, культуры и бытия

Исследуются философские основания кризиса истории, культуры. Установлено, что кризис связан с противоположностью диалектики позитивной и негативной, что его условием выступает утверждение метафизики в третьей исторической форме противостояния негативной диалектики, которая оказывается формой отчуждения человеческой деятельности от бытия и его развития. Корнями этого явления выступает частнособственническая форма экономики и зависимая от нее технология.

***Ключевые слова:** бытие, история, культура / антикультура, кризисологический анализ, диалектика позитивная, диалектика негативная, субстанция, атрибут, субъект, субъект–без–бытия, конструктивизм.*

Понятие бытия выступает средоточием философской картины мира. С первых мыслителей античности бытие определяется субстанционально, в дальнейшем оно идентифицируется с категорией материи, служащей для обозначения первичной к сознанию объективной реальности в значении единственной и последней объективной реальности – не в том смысле, что она уже познана до конца, а в том, что кроме неё нет, и не может быть, другой, что у бытия нет и не может быть начала, что последнее есть только у сущего, каждого нечто или чтойности, а бытие единит собой все, держит все сущие в единстве многообразия. Материя это не частнонаучное понятие, а «философская категория» [5], которая не может «устареть», ибо выражает суть философии материализма (оппозиционной к философии идеализма в его различных формах, включая эклектику с вульгарным материализмом), настаивающей на первичности сознания. Такой подход является обобщенным выражением постановки и разумного (сегодня накопились и неразумные, предрассудки) решения основного вопроса философии. Своими корнями он уходит в процесс культурной эволюции, переходящей от

мифологического через стадию религиозного к собственно философскому мировоззрению [10].

Подмена бытия как философской категории теми или иными частными понятиями (студенты до сих пор подменяют философскую категорию представлениями о веществе; идеалисты – понятием материала) оборачивается подменой философского мировоззрения разного рода «поделками» и «подделками». Примером является механицизм XVIII столетия, на преодоление которого человечество затратило много усилий, придя к выводу, что нельзя абсолютизировать то или иное сущее, превращая его в субстанцию, в статусе которой выступает именно философская категория материя. В прошлом источником таких подделок были те или иные понятия естественных наук (позитивизм), ныне они нередко заимствуются из гуманитарных наук (постмодернизм) или вообще их источник лежит за пределами частных наук.

Объединяющим все эти варианты конструирования является гипостазирование. Его можно проиллюстрировать на примере улыбки чеширского кота, которая, согласно сказочному сюжету, «оставалась» и после исчезновения самого кота. В «серьезных» картинах мира гипостазирование ведет к тому, что Ф. Бэкон именовал идолами или призраками мышления, а сегодня называют симуляцией и симулякрами. Если говорить о действительно познании, то активная, творческая деятельность в нем есть важный момент, подчиненный гносеологической задаче отражения действительности.

Но активизм предстает ныне и в радикальной форме, отрицающей бытие «само по себе». Противодействие радикальному конструктивизму предполагает формирование мировоззренческой картины на базе принципа единства, взаимосвязи бытия и культуры, ибо ее история предполагает бытие, а бытие без истории культуры неполно. История (культура) не может отчуждаться от бытия и его изменений, в которых она возникает, выступая важным фактором дальнейшего развития бытия.

Как точно подметил Я.Э. Голосовкер, «Л.Н. Толстому понадобилась вся гигантская воля, чтобы прикрыться от ужаса вакуума (безбытийности – М.П.) моралью, которую он почему–то называл религией. Толстой антимистик. Он из морали сделал «бытие». Но черная яма Ивана Ильича была страшной исповедью этого великого язычника, выступавшего в роли христианина и чуть ли не мистика и спасающегося от вакуума в морали». Говоря о культуре и бытии нельзя обойти Ф.М. Достоевского, который после мистических экстазов своего воображения на месте «бытия» видел лишь черную баню с пауками или только лопух, выраставший на могиле. Вакуум, мировой вакуум видел Ф.М. Достоевский, проклиная европейскую науку за этот страшный подарок человеку, олицетворив его в черте Ивана Карамазова. Все же Достоевский–мыслитель хотел вложить спасительный смысл в существование. Сам сгорая от страсти, он рекомендовал вложить в существование не страсть, а деятельную любовь. Ф.М. Достоевский упорно пытался отвернуться от вакуума безбытийности, возвратить миру утраченные великие иллюзии разума, признанные метафизическими, но ему помешали четыре великие антиномии Канта и, подметил Я.Э. Голосовкер, «ему оставалось только язвительно посмеиваться над сверхчеловеческим мужеством грядущего человека, который, глядя бесстрашно в глубину вакуума, будет наслаждаясь жить и наслаждаясь умирать, не вкладывая никакого смысла в существование, кроме наслаждения». Итак, формулирует итоговый вывод Я.Э. Голосовкер–культуролог, «мыслитель потому и дарит прежде всего бытие человеку в мировом масштабе, чтобы человеку стало устойчиво жить. Своим даром человеку бытия мыслитель вкладывает мысль в существование» [1].

В таком контексте прочитываются и слова М.К. Мамардашвили, что «историю (культуры, человеческой деятельности – М.П.), как и мысль, нельзя начать. В ней можно только быть. История, как и мысль, обладает очень странным законом. В абсолютном смысле слова не существует некоего абсолютного начала мысли или начала истории – мы никогда не находимся в положении, которое очень часто описывается как положение выбора. Вот якобы мы стоим перед рекой и думаем: бросаться в реку или не бросаться… На самом деле принцип Гераклита гласит: каждый данный момент мы уже в реке» [6].

Итак, история как история культуры, под которой понимаются все виды человеческой деятельности и ее продукты, не может отчуждаться от бытия и его изменений, в которых она возникает как особая сфера реальности, становясь важным фактором пролонгирования бытия, хотя с ее гипостазированием мы сталкиваемся не только в случае религиозной культуры, но и в радикальных концепциях конструктивизма,

отвергающих первичность бытия. Примером может служить концепция Бенно Хюбнера [16]. Подобные подходы ведут к самоутверждению человека как субъекта–без–бытия, в качестве особого образования субъекта–субстанции (в религии – Бога, в котором уже Л.Фейербах увидел отчужденную сущность человека, вынесенную за пределы действительного мира). Присущий им активизм–конструктивизм претендует выйти за границы постановки и разумного решения основного вопроса философии, прежде всего, его первой, онтологической стороны. Идеализм пытался и до сих пор пытается выдать сознание за аналогичное образование в виде субъекта–субстанции. Ныне на подобный статус пытается претендовать человек, вооружающийся достижениями науки и техники, приспосабливая их на службу радикальному конструктивизму, не считающемуся с бытием, во всем усматривающему лишь материал своей деятельности, игнорирующему субстанциальность бытия. Так радикальный конструктивист отвергает бытие и его диалектику.

Согласно М.Хайдеггеру [15], он вырос из «технэ» Платона и Аристотеля. Их подход отличается от народного, культурного «технэ», которое было и осталось непосредственно вплетенным в бытие и его изменение. «Технэ» Платона и Аристотеля не признает таких «ограничений», оно стремится освободиться от них, чтобы распространить свои формы мышления и действия вообще на все существующее; не только на всякое сущее, но и на само бытие, чтобы отвергнуть его первичность, отдав последнее «в руки» деятельности (в российской литературе позиции радикального конструктивизма занимал, например, Г.П. Щедровицкий).

В философской литературе доминирует или «синкретичное» определение бытия или обращение к той или иной его форме, «части» (так, в «Бытии и времени» М.Хайдеггер в значительной мере ограничивает его исследование временем, вплоть до готовности к инверсии между бытием и временем; время претендует на статус наиболее фундаментального понятия, а трактовка бытия попадает в зависимость от времени; правда, в «Что зовется мышлением?» он возвращается к досократовской традиции признания бытия основополагающим, соответственно время выступает как атрибутивный уровень характеристики бытия). Можно говорить об односторонности обоих подходов. Для их преодоления необходим переход к трехуровневой характеристике бытия. Во–первых, бытие раскрывается на уровне субстанции, вещи самой по себе, когда формируются альтернативные картины мира материалистов и идеалистов. Во–вторых, существует атрибутивный уровень бытийных характеристик, которому соответствует атрибутивная «модель объекта» [8], ибо онтологически мы всегда осмысливаем действительность из «двусложности», из единства бытия и сущего; соответственно, это предполагает «союз» философии и науки (в постсоветской России в силу конъюнктурных социальных обстоятельств его пытаются вытеснить в духе утверждения концепции двойственной истины «союзом» философии с религией [4]). На этом уровне появляется противостояние диалектики и метафизики, в разработку которых вклад внесли как материалисты, так и идеалисты, как философы, так и ученые. Третьим является собственно историко–культурологический уровень определения бытия в философии истории, имеющей дело с бытием человека в форме его деятельности.

Выделение трех уровней присуще интуиции Гегеля. Он признает противостояние материализма и идеализма, значит, субстанциональную характеристику бытия, разделяя идеалистическую картину. Далее, он онтологически характеризует бытие, рисуя картину противоположности диалектики и метафизики, полученную путем переосмысления аристотелевского понимания метафизики как «первой философии»; Гегель рассуждает здесь в ключе перехода от субстанции к атрибутам, он учитывает сущности разных порядков, необходимость различения иерархичности бытийных характеристик в философской онтологии как основополагающем, относительно самостоятельном аспекте философии, органически взаимосвязанном с ее другими сторонами, пронизывающим ее основные разделы. Во–вторых, Гегель, размышляя о переходе от субстанции к субъекту, характеризует бытие в рамках философии истории как культурную деятельность людей (В современных исследованиях Гегеля (и К.Маркса), нередко бытие–как–историю–культуры односторонне выпячивают и отделяют от взаимосвязи субстанциального и атрибутивного уровней при определении бытия [3;9;12]).

Внесенные Гегелем в философскую онтологию изменения, переход от субстанции к атрибутам и к субъекту деятельности позволили выделить различные исторические формы противоположности диалектики и метафизики. Современная эпоха демонстрирует уже третью историческую форму противоположности диалектики и метафизики как противоположность диалектики классической (с приоритетом восхождения над нисхождением) и негативной (наоборот, с приоритетом нисхождения над восхождением). Ее раскрытие составляет самую суть кризисологического исследования в современной философии.

Первая форма метафизики в гегелевском смысле слова гносеологически игнорирует всеобщую связь и развитие бытия, вторая признает, но искажает их сущность и законы. Третья онтологически предумышленно относится к ним отрицательно – вопреки тому, что только развитием бытия, следовательно, оставаясь в границах мировоззренческой картины, с учетом всеобщих связей мира и его развития, обновления мы можем извлечь то, что «есть» [7]. Это значит, что культурная деятельность, творчество, мышление порождаются именно развитием бытия, материи и они же становятся его внутренними детерминирующими факторами, детерминирующими его дальнейшее развитие.

Сторонники негативной диалектики фактически отчуждают себя от этого процесса развития, впадают в субъективизм, на возможность которого указывал уже Гераклит в своем учении о логосе и отпадении, отчуждении от него «спящих»; это отчуждение М.Хайдеггер переосмыслил как «забвение бытия»; оно предстает как «заключение бытия в скобки» (Э.Гуссерль), как пробле(те)матизация бытия, как отказ от «естественной установки» (Н.Гартман), как универсальное сомнение в существовании объективной реальности (Р.Декарт), и т.п. Учитывая сказанное, можно утверждать, что, разумеется, не диалектика, а негативная диалектика прокладывает дорогу учениям о вакууме безбытийности, небытии, дорогу к «нигитологии».

Метафизика в форме негативной диалектики, имея антионтологическую заостренность, действительно ведет нас в небытие, ведет к антропологической катастрофе, будучи выражением нашего неразумия; в этот антибытийный контекст пытаются также встроить деятельность, творчество, игру – в форме не полезной, а бесполезной и/или вредной деятельности, творчества, игры. Так, постмодернисты пишут о безумии, бессмыслице и т.п. «вещах», которые производит современное западное общество. Ж.Делез и Ф.Гваттари, указывая на «шизоанализ», утверждают, что современное западное общество «производит шизофреников так же, как шампунь Dop или автомобили Renault, с тем единственным различием, что шизофреников нельзя продать» [2]. Корни негативной диалектики лежат в абсолютизации, гипостазировании частнособственнической экономики и зависимой от нее технологии, все еще определяющих характер борьбы за существование в истории людей. Ее сторонники выступают субъектами нисхождения, деградации.

Сегодня Россия остро нуждается в сборке субъектов восходящего развития бытия для противодействия субъектам деградации, сторонникам негативной диалектики [11].

Вместе с этой проблемой открываются новые аспекты философского мировоззрения, выводящие нас за границы простого взаимоотношения бытия и сознания как его отражения. Как известно, исторически и логически философия начиналась с исследования бытия в соотношении с сознанием. Такое исследование вело к стандартной постановке и решению основного вопроса философии, где термин «основной» указывало на его основополагающее положение в философских учениях; от результатов его постановки и решения зависит решение иных проблем философского мировоззрения.

С.Л. Рубинштейн, исследуя природу психического и его место во всеобщей взаимосвязи мировых явлений, пришел к заключению, что сама постановка вопроса о соотношении «бытие и сознание» не может быть окончательной, ибо возникающий в результате ее исследования тезис гласит, что идея, образ, а значит, и вообще сознание, мышление не могут быть приняты в качестве самостоятельного члена основного гносеологического отношения; что «за» отношением отражающей бытие идеи, образа и вещи, сознания или познания и бытия стоит отношение человека, в познавательной деятельности которого только и возникает образ, идея, и бытия, которое он познает. В результате он утверждает, что центральная проблема философского мировоззрения есть проблема бытия, сущего и места человека, его культурной деятельности в мире [14]. Тем самым в центр философии выдвигается проблема сознания как свойства человека, которое не является самостоятельным, не может быть гипостазируемо. В результате философия переориентируется на разработку модели отношения человека и мира, которая приобретает фундаментальное значение.

Древнейший человек на Земле появился 1 млн. лет тому назад, окончательно он формировался в Европе 40 тыс. лет назад. В отличие от животных, существование которых характеризуется в тех одновременных с ними условиях природной среды, в которой они живут и к которой они приспособляются, условия человеческого существования не даны в готовом виде. Они создаются самими людьми, создаются в процессе их исторического развития. Это предполагает соответствующую культурную деятельность человека, а нормальным состоянием человека признается то, которое соответствует человеческому сознанию и создается деятельностью самого человека, преобразующего окружающий мир. Преобразуя мир, человек как субъект преобразует также самого себя, приобретая соответствующие такой деятельности знания, навыки, умения.

История эволюции человеческой культуры демонстрирует различные типы отношения человека к миру, которые доминировали на разных этапах ее существования. Они предопределяли и предопределяют (как в теоретическом, так и в практическом аспектах) постановку и решение самых различных философско–мировоззренческих проблем, с которыми сталкивался и сталкивается человек в своем бытии. Существуют три основных типа отношения человека к миру, которые в самых различных сочетаниях встречаются в реальной жизни, где исследователь обнаруживает неисчерпаемое разнообразие проявлений человеческой культуры. И все эти проявления могут быть описаны тремя базисными абстракциями мироотношения, выражающими субъектную установку человека в мире. Так, творчество первобытного человека «растворялось» в естественном круговороте природы, о чем школьники узнают в 4–5 классах. Такое творчество можно воспринимать как активную жизнь по обслуживанию мироздания, сервилизм или «ухаживание» за миром, сказали бы древние, античные и восточные мудрецы, стремившиеся не нарушать гармонию мироздания своей культурной деятельностью.

Тем не менее, Новое время определило «итоговый смысл» подобной культурной жизни как «созерцательное», как пассивное саморастворение homo sapiens, его культуры и творчества, как их самоотрицание. Ведь они оставались скрытыми в самости (субстанции) мира и его движения, субъективно они не претендовали (ни в материализме, ни в идеализме) на выход «из потаенности», «из тени» субстанциального бытия. Зафиксировав самоотрицание культуры, представители Нового времени выступили не просто с позиций активно–преобразовательского отношения человека–как–субъекта к миру, но довели активизм человека как субъекта до утверждения абсолютного характера своего творчества. Они абсолютизировали свободу и творчество субъекта – в противоположность созерцательной жизнедеятельности древних, – отрывая их от бытия и его саморазвития.

Эта субъективная установка (ярко проявившаяся, прежде всего, в религии, позже – в технологии и технократическом мышлении) ведет, как ни парадоксально, вообще к возможности гибели культуры, открывает возможность эпохи «постчеловека», когда на статус субъекта в реальности все более претендуют уже роботы, IT, делая человека излишним, паллиативным существом, уподобляя человека «мосту», по которому и через который мышление (про)шествует к более высокой, постчеловеческой реальности, а человек окажется «снятым» в средство. В результате активистский тип мироотношения порождает субъективную потребность в переходе к концепции коэволюции, со–существования, со–развитии человека с миром, обнаруживая тенденцию перехода к третьему типу культуры отношения человека с миром.

Выхождение в плоскость модели отношения человека с миром, в которую «вставляется» сознание, чревато опасностью того, что трактовка сознания может оказаться в «тисках» или в «плену» «субъективной» позиции человека, которая предопределит интерпретацию сознания, духовных явлений в их отношении к бытию, что мы и наблюдаем в истории философии, ибо в тени остается объективная составляющая, роль бытия и его развития, которое детерминирует, определяет человека, его деятельность и сознание; история культуры толкуется односторонне, а субъект и сознание предстают как субъект–субстанция, субъект–без–бытия. Такая «линия» берет свое начало в философии Р.Декарта, продолжается в учениях И.Канта, И.Фихте. Э.Гуссерль предлагает «заключить бытие в скобки». М.Хайдеггер констатирует «забвение» бытия и его развития. Реализуется универсальное сомнение в объективной реальности на субстанциальном и атрибутивном уровнях определения бытия.

Значит, необходимо преодолеть «проблематизацию» бытия, его движения и развития, ибо культурная деятельность человека возникает в этих процессах развития,

либо продолжая их – в качестве культуры, – либо, напротив, выступая в форме противостоящей миру антикультуры. Для этого необходимо вернуться к основному вопросу философии, к понятию материи, объективной реальности как последней; не в том смысле, что она уже познана до конца, а в том, что кроме неё нет, и не может быть, другой; ибо у бытия нет и не может быть начала; последнее есть только у сущего, каждого нечто, тогда как бытие единит собой все, держит все сущие в единстве многообразия. Так обнаруживается глубинный ресурс основного вопроса философии в отношении всех типов мироотношения, ресурс субстанциального определения бытия, ресурс категорий материи и ее атрибутов. Именно она на уровне исторического определения бытия предстает в форме культурной деятельности человека, во–первых, преследующего свои цели, во–вторых, остающегося в сфере бытия и его развития. Переход от субстанции к субъекту, о котором писал Гегель, и где обнаруживают себя разные культурные типы отношения человека с миром, остается в пределах взаимосвязи бытия и истории культуры как основного принципа философского мировоззрения (в противном случае человечество оказывается в кризисе). Причем этот переход не может представляться так, что в результате вообще можно не говорить о субстанции, «забыть бытие». В противном случае будет потерян критерий для разграничения субъективности и субъективизма, важный для различия культуры и антикультуры, возобладает простое отрицание бытия–как–субстанции и атрибутивных характеристик бытия, тогда как субъект предстанет как субъект–субстанция. Следовательно, только при учете единства субстанции и субъекта, субстанции и атрибутов в философской онтологии сохранится действие положения о том, что именно в развитии бытия человек как субъект–в–бытии–и–его–развитии может извлечь то, что «есть»; это – базисный признак культуры.

Именно при таком подходе в теории познания может быть преодолен «коварный парадокс, оправдываемый часто философом со ссылкой на процесс дифференциации и интеграции наук, когда методология становится частью самой науки, отделяясь от философии» и ее основного вопроса. Возражая против методологии, отчуждаемой от философской онтологии, М.К. Мамардашвили пишет, что возможен «другой взгляд на познание, который в качестве своего исходного пункта может допустить, что акт познания является реальным событием… действительности», что он «не сводится к содержанию самого себя как оно эксплицируется в «теории познания», но для этого, конечно, – подчеркивает М.К. Мамардашвили, – нужно порвать или «подвесить» понимательную связь ее субъекта с уходящим в бесконечность миром знания» (на чем настаивали представители «линии» на универсальное сомнение в существовании объективной реальности, от Р.Декарта до И.Канта, Э.Гуссерля и современного постмодернизма – М.П.), ибо «реально наши знания о мире тоже ведь существуют, так же, как существует мир». Значит «глядеть (нужно – М.П.) изнутри содержания на мир», изнутри бытия и его развития. Такую культуру познания М.К. Мамардашвили назвал «органической» [7].

Высказанная идея предполагает восстановление фундаментальности значения категории бытия (вместе с атрибутивными категориями) как объективной реальности по отношению к сознанию, принадлежащему человеку, при всей зависимости сознания от субъективной установки человека в мироотношении. Ведь культура, разновидностью которой выступает познание, возникла в ходе развития бытия, будучи порождена им и становясь внутренним фактором, детерминирующим продолжение бытийного развития – в случае позитивной диалектики. Явления же антикультуры – в силу противостояния бытию и его развитию – уничтожаются самим бытием и его дальнейшим развитием: человеческая деятельность вместе с «принадлежащим» ей сознанием отчуждаются негативной диалектикой, началом которой стали идеализм и концепция «технэ» Платона и Аристотеля, этого истока современного чрезмерного активизма человека, принимающего форму радикального конструктивизма, «обогатившегося» опытом религиозной философии в период Средневековья.

В заключение вновь повторю слова Я.Э. Голосовкера, что мыслитель, философ «дарит» человеку бытие именно в мировом масштабе для того, чтобы человеку стало «устойчиво жить» (этим был озабочен, скажем, Гераклит, высказывая свои представления о Космосе, который, будучи одним и тем же для всего существующего, не создал никакой бог и никакой человек… – М.П.), что этим своим даром человеку бытия он вкладывает мысль в существование, исключает возможность его гипостазирования,

как и гипостазирования самого человека, всей его культуры. Таким образом, история культуры как бытие в форме человеческой деятельности соотносится с бытием в целом и его развитием, ибо иной статус человеческой деятельности прокладывает дорогу к коллективному самоубийству человечества, помещая людей не в платоновскую, вымышленную, а во вполне реальную «пещеру», отчуждаем(нн)ую от развития бытия антикультуру. Сегодня такими «отчуждающими пещерами» антикультуры все еще остаются «экономизм» и зависимый от него «технологизм», посредством которых бытие и его развитие заключают «в скобки», а человечество все еще ориентируют на жизнь в абсурдном мире.

Список использованных источников

1. Голосовкер Я.Э. Имагинативный абсолют / Яков Голосовкер. – М.: «Академический проект», 2012. – С.23.
2. Делёз Ж., Гваттари Ф. Анти–Эдип: Капитализм и шизофрения / Жиль Делез, Феликс Гваттари. – Екатеринбург: «У–фактория», 2008. – С.672.
3. Кожев А. Введение в чтение Гегеля / Александр Кожев. – СПб.: «Наука», 2003. – 792 с.
4. Кутырев В.А. Естественное и искусственное: борьба миров / Владимир Кутырев. – Н. Новгород: «Нижний Новгород», 1994. – С.190–199.
5. Ленин В.И. Материализм и эмпириокритицизм // Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т.18. М.: «Политиздат», 1973. – С.130–131.
6. Мамардашвили М.К. Психологическая топология пути / Мераб Мамардашвили. – СПб.: «Русский христианский гуманитарный институт», 1997. – С.252.
7. Мамардашвили М.К. Стрела познания. Набросок естественно исторической гносеологии. / Мераб Мамардашвили. – М.: «Языки русской школы», 1996. – С.16–17.
8. Материалистическая диалектика: В 5 тт. Т.1. Объективная диалектика / Под общ. ред. Ф.В. Константинова и В.Г. Марахова; отв. ред. Ф.Ф. Вяккерев. – М.: «мысль», 1981. – 374 с.
9. Межуев В.М. Историческая теория Маркса и современность // Философское сознание: драматизм обновления. – М.: «Политиздат», 1991. – С.279–306.
10. Прохоров М.М. Бытие, гуманизм и второе осевое время / Михаил Прохоров. – М.: «Росс. гуманист. об–во», 2008. – С.44–73.
11. Прохоров М.М. Наука, философия и второе осевое время / Михаил Прохоров. – Н. Новгород: «НГПУ», 2012. – С.120–137.
12. Рокмор Т. Маркс после марксизма: Философия Карла Маркса / Томас Рокмор. – М. «Канон+», 2011. – 400 с.
13. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира / Сергей Рубинштейн. – М.: «АН СССР», 1957. – С.255–256.
14. Рубинштейн С.Л. Человек и мир // Сергей Рубинштейн. Проблемы общей психологии. – М.: «Педагогика», 1973. – С.255–256.
15. Хайдеггер М. Что зовется мышлением? / Мартин Хайдеггер, – М.: «Академический проект», 2007. – 351 с.
16. Хюбнер Б. Мартин Хайдеггер – одержимый бытием / Бенно Хюбнер. – СПб.: «Академия исследования культуры», 2011. – 172 с.

Prokhorov, M.M. Krizisologicheskiy analysis of intercommunication of history, culture and life

This article explores the philosophical foundations of the crisis of history and culture. Found that the crisis is connected with the opposite positive and negative dialectics that it could be an affirmation of metaphysics in the third historical form of confrontation negative dialectics, which is a form of alienation of human activity on being and its development. The roots of this phenomenon is a form of private ownership of the economy stands and its dependent technology.

Key words: *being, history, culture / anti–culture, krizisologichesky analysis, dialectic positive, negative dialectics, substance, attribute, subject, subject–without–being, constructivism.*

УДК 130.2

Осипова В.Ю.

Гламур як машина моди

Проаналізовано феномен гламуру як складову соціокультурного механізму сучасної моди. Авторка стверджує, що гламур як машина моди функціонує як алтерно–симуляційна система, що продукуючи та раціонально оперуючи штучними знаками, активно генерує нові естетичні кліше, орієнтовані на фетишизм, сексуальність і трансгресію. Алтерно–симуляційна організація гламуру як системи осмислюється авторкою в якості прототипа алеаторних центруальних моделей, заснованих на децентрації.

Ключові слова*: гламур, мода, машина моди, деконструкція, децентрація, центр, симуляція, симулякр, постмодернізм.*

Стрімке вдосконалення виробничого процесу у тандемі з розвитком технологій у сучасних умовах інформаційно–споживацького суспільства формують виникнення новітніх соціокультурних реалій, заснованих на деконструкції традиційних культурних моделей, що провокує суттєві зрушення і зсуви у внутрішній структурі соціокультурних механізмів та зміни у функціонуванні відповідних різновидів дискурсивних практик.

Метою нашої статті є філософське розв'язання проблеми сучасних особливостей внутрішньої організації моди як соціокультурного механізму.

Ступінь розробленості даної проблеми міститься у роботах Р.Барта, Ж.Бодріяра, О.Васильєва, А.Голибіної, А.Гофмана, У.Еко, Л.Кибалової, М.Килошенко, Ж.–М. К'юбільє, Ю.Легенького, Ю.Лотмана, Я.Нерсесова, Л.Орлової, О.П. Проценко, В.Суемі, О.Фединої, А.Фернхема, Е.Фукса. Актуальність написання цієї статті мотивується тим, що сучасні умови стихійності виробництва і споживацтва формують появу нових комунікативних еталонів та стандартів міжособистісних стосунків, які потребують ретельного аналізу та глибокого осмислення.

У кінці XX – початку XXI ст.ст. структура традиційної естетики зазнала невиправної деконструкції під зростаючим впливом мас–медіа, шоу–бізнесу та індустрій моди і краси. Наслідком означеної деконструкції було народження двох феноменів сучасної культури – гламуру і порно, які є тріумфальною демонстрацією відмінності гендерних ролей. Соціально–політичні, економічні, культурні та сексуальні революції, відтінені розквітом фемінізму та вибуховим проявленням форм різноманітних свобод зумовили появу суто жіночого феномену – гламуру. Натомість, однобічна чуттєвість та еротизм у мистецтві минулого, що сформували стереотипи канонів бачення, є надпотужним виявом чоловічої чуттєвості, яка на теперішньому етапі віднайшла свій вихід у феномені порно. В такий спосіб, наголошуючи на тому, що західна культура фактично сформована як чоловіча культура з жіночим лицем [8,с.5], французький дослідник Ж.–М. К'юбільє стверджує, що тандем гламуру і порно надпотужно виразився у новому стилі сучасності – порногламурі: «Порногламур – це масова культура, але не вичерпується нею, бо являє собою незмірно ширше й далекосяжніше явище. Порногламур – повторимо ще раз – це великий всепроникний стиль сучасної культури, спадкоємець і наступник низки попередніх великих стилів» [8,с.160]. Саме тут викристалізовуються та актуалізуються тенденції, пов'язані зі звабою, спокусою, оголеністю, еротизмом, у світлі яких модні еталони сучасної тілесності, трансльовані ЗМІ, стихійно і незворотньо переносяться до побутової сфери масової культури. «Гламур і порно виявилися породженнями і найчистішими виявами цих тенденцій, ставши смисловою спрямованістю – явною або тією, що мається на увазі – будь–якої скільки–небудь значимої культурно–мистецької творчості, двома дзеркально відображеними полюсами, навколо яких групуються силові лінії сучасного живого творчого процесу; тому кожному, хто хотів би збагнути культуру XXI століття, можна сказати: подивіться на ці два явища, де сконденсовано її суть» [8,с.4]. Отже, гламур, фактично, розуміється як творча дискурсивна практика, сутність якої полягає у створенні та відтворенні елементів, що продукують тілесні або навколо–тілесні предметно–речові складові нового

естетичного ідеалу сучасності, орієнтованого на сексуальність. У даному разі митцями, творчість яких породжує гламурну людину є стилісти, перукарі, візажисти, косметологи, майстри манікюру, пластичні хірурги та модельєри–дизайнери, а також тренери спортивних клубів. В такий спосіб культ сучасної гламурної людини фактично постає як культ здоров'я та краси, що дуже сильно споріднює його з культом тіла Давньої Греції, який теж мав схожі ознаки. Споріднює, проте не дорівнює остаточно, тому що традиційне розуміння краси та потягу до прекрасного відповідало максимальному наближенню живої людини до природнього і реалізовувалося лише у підкресленні вродженої краси або у приховуванні вроджених вад. Проте, саме визначення поняття краси через свою багатогранність і неоднозначність протягом історії людства завдавало і завдає однакових труднощів як дельфійському оракулу, так і сучасним науковцям: «Феогнід розповідає, як на весіллі Кадма і Гармонії в Фівах Музи співали на честь молодих вірші, які тут же підхопили присутні боги: «Вічно прекрасне є милим, а що не прекрасне – не миле». Ці слова, які стали крилатими, часто повторюються у більш пізніх поетів (в тому числі й у Еврипіда), якоюсь мірою виражають почуття Краси, спільне для всіх давніх греків. Насправді, у Давній Греції Краса не мала автономного статусу: можна навіть сказати, що у греків, по крайній мірі до доби Перикла, не було справжньої естетики і теорії Краси. Не випадково ми спостерігаємо, як Красу весь час асоціюють з іншими якостями. Наприклад, на питання про критерії оцінки Краси дельфійський оракул відповідає: «Найкрасивіше – це найправильніше»« [7,с.37]. Отже, той факт, що красу постійно асоціюють з іншими якостями, на нашу думку, дійшов до сучасності не зазнавши жодної історичної трансформації. Питання лише в тому, якими є ці інші якості або, що саме обіймає їх місце. Ми вважаємо, що протягом історії тілесна краса людини визначалася через відповідність модним еталонам доби, і що саме модні стандарти посідали панівне місце у сприйнятті прекрасного, вмикаючи естетичний стереотип «Красиве означає модне». У цьому контексті щодо функціонування моди як системи протягом історії сформувався та затвердився дзеркальний еквівалент цього стереотипу: «Модне означає красиве».

Не є новиною, що протягом історії панівний модний еталон був відображенням світогляду доби, проектуючи до предметно–речової сфери фантазми колективного несвідомого. Наприклад, суворий догмат релігійності знайшов своє відображення у такій садичній машині парануяльного типу, як залізний корсет, що панував у іспанській моді XVI ст. Натомість, технократично–інформаційна навала кінця XX – початку XXI ст.ст. спровокувала появу модних тенденцій андроїдного типу, де, як ми вважаємо, канони жіночої краси яскраво відображені у фільмі «П'ятий елемент», а чоловічої – у фільмі «Термінатор». Отже, неперевершений стандарт сучасної краси, заснований на комп'ютерних обчисленнях, які не знають збоїв, а значить виключають можливість дефектів, є надвимогливою претензією на ідеальну єдність змісту і форми – одвічно молодого тіла, яке не знає зносу та надпотужного інтелекту–бази–даних, наділеного саморефлексією та миттєвою здатністю до адаптації та вдосконалення. В такий спосіб, подібні тенденції є фактичним свідченням зародження моди на окремий генотип людини. На практиці це проявляє себе у прикладі моди на певний колір шкіри. Так, сучасна мода має тенденцію до домінанти екзотичного для європейця темношкірого генотипу: «Краса чорних і пуерторіканців у Нью–Йорку. Окрім сексуального збудження, яке створює змішення рас, необхідно сказати, що чорне, пігмент темних рас, виявляється ніби природнім гримом для створення краси – не сексуальної, а тваринної та піднесеної, якої так безнадійно не вистачає блідим обличчям. Білизна являється ніби виснаженням фізичної краси, нейтральністю, яка, може бути, завдяки цьому отримує всю екзотеричну владу Слова, але якою, по суті, завжди нехтує езотерична і ритуальна могутність мистецтва» [1,с.82–83]. Отже, означений генотип є образом, який втілює актуальні модні тенденції, засновані на чистому бажанні – трансгресивній сексуальності як маніфесті первісного людського потягу, що є могутнім протиставленням рафінованим тенденціям андроїдного типу. У даному випадку все тіло цілком є елементом системи моди, набуваючи статусу модного знаку. Але на більш ранніх стадіях розвитку, у якості модного символу осмислювався тільки один тілесний компонент – обличчя як центральний елемент тілесності: «Дама покривала обличчя свінцовими білилами, оскільки бліда шкіра вважалася ознакою аристократизму. З цією метою робили кровопускання та пили оцет. Для повної ілюзії проводили на обличчі блакитні прожилки, які ніби проглядали на обличчі крізь ніжну тонку шкіру. При цьому вмивалися далеко не кожен день, щоб зберегти макіяж» [9,с.151]. У цьому історичному випадку тілесність ще проходить фазу панцирного розвитку та навколо–тілесні елементи ще мають мінімальний ступінь зрощення з тілом. Натомість, як вже зазначалося вище, теперішній модний еталон краси є цілком і повністю підкореним надвимогливим вимогам машинерії: «Разом із незворотнім технологічним «поступом» змінюється сцена тіла: коли ми рухаємося від засмаги на сонці, що вже відповідає штучному використанню природного середовища, тобто перетворенню цього середовища на тілесний протез (саме тіло стає симульованим, але де його правда?), – до засмаги в домашніх умовах за допомогою йодової лампи (це ще добра стара механічна техніка) – до засмаги за допомогою пігулки або гормональних препаратів (хімічний протез, що ковтається) – і, на закінчення, до засмаги, отриманої внаслідок втручання у генетичну формулу (стадія незрівнянно більш просунута, але йдеться все–таки про протез: просто він остаточно інтегрований, і при цьому не задіяні ні поверхня, ні отвори тіла), ми маємо справу з різними тілами» [3,с.150]. Засмага ж на природі, вдома чи в соляріях салонів краси, а також одяг, що її імітує, а також інші навколо–тілесні елементи на сучасному етапі вже набули статусу другої шкіри. На постсучасному ж етапі штучний знак повинен вже бути остаточно інтегрованим до біологічного середовища організму та, взаємодіючи з генами, у буквальному смислі заповнити симулякрами вроджене тіло без органів – тіло без протезів, без імплантатів, тіло без штучних генів вважатиметься недосконалим.

В такий спосіб, тотальність виробництва і стихійність споживацтва на сучасному і постсучасному етапах висувають на перший план не природність, а штучність краси, яка є основним товаром промислових галузей та естетичним прагненням людини: «Велетенське підприємство з усунення смаку харчових продуктів: їхній смак немовби ізолювали, усунули і знову відтворили у вигляді хитрих штучних соусів. Це flavour [англ. смак], як ото колись кінематографічний glamour [англ. чар]: стирання будь–якого особистого характеру на користь студійної аури і модельного чару. Так і з соціальним: як ото будь–яка функція смаку ізольована в соусі, так і соціальне ізольоване як функція в усіх тих терапевтичних соусах, що в них ми плаваємо» [4,с.28]. Отже, сучасним естетичним еталоном фактично постає людина із творчо деконструйованим генотипом, оздоблена усіма новітніми досягненнями з галузей косметології та оснащена усіма модними, а значить необхідними, предметами тілесного еквіваленту, яка розпочала ініціацію та часткову деконструкцію у салоні краси і / або під скальпелем пластичного хірурга, а завершила деконструктивні фази перевтілення здійснивши шопінг у модних бутиках відомих брендів. Власне ж процес ініціації завершується визнанням / невизнанням та прийняттям / неприйняттям гламурної тусовки. При цьому процес ініціації претендента складається з таких компонентів емоційно–оцінного ґатунку: 1) оцінка професійного рівня та якості майстрів, які здійснювали деконструктивні метаморфози над його тілом; 2) його вміння триматися у вибраному образі; 3) його вміння володіти вербальною та невербальною мовою гламуру (сленг та розкутість рухів); 4) оцінка одягу, аксесуарів та прикрас; 5) підсумкова оцінка всього образу в цілому. В такий спосіб маємо чітко окреслені вимоги до створення надвимогливого гламурного образу, що є свідченням рафінованої дії стандартів нової надестетичної естетики, заснованій на гіперреальності та симуляції краси, красивішої, ніж сама краса, ідеальної краси, розрахованої та врівноваженої за допомогою комп'ютера: «Все схоплюється через симуляцію. Пейзажі – через фотографію, жінки – через сексуальний сценарій, думка – через письмо, тероризм – через моду і мас–медіа, події – через телевізор. Здається, що речі існують тільки заради цього дивного призначення. Можна навіть поставити питання, чи не існує сам цей світ тільки як реклама, створена в якомусь іншому світі» [1,с.98–99]. Отже, основним центруючим елементом, навколо якого конституюється деконструйована структура такої симуляції фактично постає штучний посередник. Цей штучний посередник ми безапеляційно осмислюємо як об'єкт, через який відбувається сучасне ствердження суб'єкта. При цьому найважливішим моментом для нас є те, що саме на теперішньому етапі апогей деконструкції зовсім стирає межу в опозиції суб'єкт / об'єкт. «Перш за все потрібно усвідомити, що в застосуванні сучасної ідеології немає поділу на суб'єкта і об'єкта чи на носіїв і незгодних – її носієм є все суспільство: це перша в історії добровільно–тотальна ідеологія» [8,с.163]. Отже, об'єкт вже є остаточно імплантованим у суб'єкта, символізуючи максимальну ступінь зрощення предметно–речової та особистісної сфер. Внаслідок цього, відповідно, відбуваються і зміни в осмисленні статусів і ролей суб'єкта. Ми вважаємо, що сутність цих змін досить гарно відображено у постмодерному розумінні поняття «атлерність»: «Альтерність позначає те, що або протиставляється, або відокремлюється, або контр-

олюється в межах замкнутої системи» [6,с.20]. В такий спосіб об'єкт–імплантант цілком і повністю контролюється структурою суб'єкта. У гламурній практиці машини моди це актуалізується у володінні та демонстрації суб'єктом штучних тілесних об'єктів–імплантантів (силіконові бюсти та губи, ботекс, нарощене волосся, накладні вії та нігті тощо), які символізують його причетність до гламурного культу моди та сприяють закріпленню його сприйняття іншими як гламурної людини. Ми вважаємо, що тут однозначно має місце процес позиціонування особистості. Але найвищого пілотажу сягає процес позиціонування, поставлений на конвеєр у бізнес–лінії машини моди. У даному разі процес виробництва вже стирає не межу між суб'єктом і об'єктом, а межу між суб'єктом і суб'єктом. Потрапивши на обкладинку модного журналу або зігравши у фільмі, який взяв Оскара, моделі та актори одразу втрачають суб'єктивні якості, перетворюючись на об'єкти, на об'єкти продажу, на комерційні образи самих себе, на актуальні у цьому сезоні образи–тренди, що безупину тиражуються і продаються як варіанти моделі позиціонування особистості, стираючи в такий спосіб межу між Я та Іншим: «Алтерність іншого – це така алтерність, яка мусить бути виключена з усієї множини або контролюватися нею, якщо тотожність самому собі того самого повинна бути реалізована. <…> Таким чином, інший є інтегрованим у ідентичність того самого й водночас відмінним від нього» [6,с.21]. Отже, образ–тренд фігурує як симулякр Іншого. Штучний посередник претендує на роль центру–симулякра, генеруючи алеаторні моделі деконструйованого центру, засновані на децентрації, та продукуючи алтерно–симуляційні системи, однією з яких ми однозначно вважаємо гламур. Гламур як машина моди функціонує як алтерно–симуляційна система, що продукуючи та раціонально оперуючи штучними знаками, активно генерує нові естетичні кліше, орієнтовані на фетишизм, сексуальність і трансгресію.

Отже, працюючи як алтерно–симуляційний механізм, гламур виробляє модні образи штучно вдосконаленої краси, деконструюючи їхню естетику так, що саме ця штучність розуміється як краса, пафосно кидаючи виклик чоловічій чуттєвості у найкращих традиціях жіночого костюму. Тут, як у дендизмі, на перший план виступає деталь: «губи зачаровують як штучний знак, культурна робота, гра і правила гри; нафарбовані губи не говорять, не їдять, їх не цілують, вони об'єктивовані як коштовність» [2,с.196]. Ця штучна деталь розуміється як фетиш, а весь образ, відповідно, сприймається як пафосне нагромадження фетишів–симулякрів з метою створення заздалегідь прорахованого спецефекту: «Насунуте на очі пасмо волосся (і взагалі будь–яке штучне оформлення очей) є запереченням погляду, що постійно виражає собою як кастрацію, так і дар кохання. Очі, преображені макіяжем, – екстатичне усунення цієї загрози чужого погляду, в якому суб'єкт може побачити свою неповноту, але може й запаморочливо загубитися, якщо погляд обернеться на нього самого» [2,с.196].

Проте, образи–симулякри гламурної машини моди розраховані лише на тотальну зорову провокацію та апелюють, радше, до машини зору, ніж до логоса і дискурсу: «На якому обрії віднаходиться їхнє спільне мовчання, ця уперта німота, ця маска урочистої та неприступної серйозності, яка так слабко приховує невиліковну афазію, непробивну глухоту, закритість, яка відповідає на запит logos'а невиправно слабким розумом?» [5,с.171]. Сфера моди, а тепер і гламуру, традиційно вважалася легкою: виробництво одягу – це легка промисловість, мода виробляє легкі знаки тощо. Інтелектуальна робота представника інформаційного суспільства сприяє формуванню культури легкого дозвілля: «По мірі того, як культура, наша культура, втрачає платність, речі раптово робляться легкими. І ця винайдена американцями зорова форма цивілізації – форма ефемерна та настільки близька до безпам'ятства – несподівано виявляється більш близькою до правди, до єдиної у своєму роді правди життя, яка нас підстерігає» [1,с.78]. Про виснажливу працю команди салону краси, модельного агентства, фотографів, відеооператорів або дизайнерського колективу модельєрів, особливо під час ажіотажу сезонних показів, відомо лише тим, хто певним чином є задіяним у внутрішньому функціонуванні конвеєрної лінії машини моди, бачить її практичну роботу, так би мовити, з середини, але причетним до її зовнішнього – легкого боку гламурного культу – хоче бути кожен. Не зважаючи на втомленість від багаточасової праці, модель з обкладинки журналу повинна справляти легковажне враження, тому що, втомлені від своєї праці, на її роботу інші дивляться як на дозвілля. В такий спосіб гламурні та навколо–гламурні професії актуалізуються у сучасному суспільстві у статусі симулякра праці. Теперішній підхід до сприйняття краси фактично фігурує як оцінка операцій з її деконструкції: «Оскільки єдина у своєму роді краса народжена завдяки пластичній

хірургії тіла, оскільки єдина у своєму роді урбаністична краса створена естетичним препаруванням зелених просторів, а думка завдяки пластичній хірургії дослідження, …то тепер настає час генетичних перетворень, час пластичної хірургії виду» [1,с.99]. Отже, сучасне розуміння сутності краси як основної естетичної категорії полягає в обов'язковому штучному вдосконаленні природного.

В цілому, використання штучних знаків не є новим для історії моди, проте, саме на сучасному етапі їх обов'язкова наявність у тілесній сфері стала невід'ємною складовою модного естетичного еталону. В такий спосіб алтерно–симуляційний принцип функціонування гламуру як машини моди, деконструюючи суб'єктно–об'єктні та міжсуб'єктні відносини, формує нові комунікативні еталони і стандарти краси, засновані на тотальному виробництві та алеаторному споживацтві моделей позиціонування особистості. Така амбівалентна інтеграція предметно–речової сфери в індивіда та індивіда до предметно–речової сфери спричиняє появу радикально нових модифікацій деконструйованих центруальних моделей, заснованих на децентрації та симуляції. Дане дослідження дозволяє скласти подальші перспективи щодо функціонування моди як соціокультурного механізму, а також прогнозувати її впливи на сучасні канони естетики, виробництва і комунікації.

Список використаних джерел

1. Бодрийар Ж. Америка / Жан Бодрийар; [пер. с фр. Д.Калугина]. – СПб.: Владимир Даль, 2000. – 206 с.
2. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Жан Бодрийяр; [пер. с фр. С.Н. Зенкина]. – М.: Добросвет, 2000. – 387 с.
3. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція / Жан Бодріяр; [пер. з фр. В.Ховхун]. – К.: Основи, 2004. – 230 с.
4. Бодріяр Ж. Фатальні стратегії / Жан Бодріяр; [пер. з фр. Л.Кононовича]. – Львів: Кальварія, 2010. – 192 с.
5. Деррида Ж. Диссеминация / Жак Деррида; [пер. с фр. Д.Кралечкина]. – Екатеринбург: У–Фактория, 2007. – 608 с. – (Philosophy).
6. Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч.Вінквінса та В.Тейлора; [пер. з англ. В.Шовкун]; наук. ред. пер. О.Шевченко. – К.: Основи, 2003. – 503 с.
7. История Красоты / Под ред. Умберто Эко; [пер. с итал. А.А. Сабашниковой]. – М.: Слово, 2010. – 440 с.
8. К'юбільє Ж.–М. Порногламур / Жан–Марі К'юбільє. – К.: Основи, 2009. – 176 с.
9. Нерсесов Я.Н. Они определяли моду / Я.Н. Нерсесов; худож. Г.Н. Соколов. – М.: АСТ: Астрель, 2005. – 462, [2] с. – (Великие и знаменитые).

Осипова В.Ю. Гламур как машина моды

Проанализирован феномен гламура как составляющую социокультурного механизма современной моды. Автор утверждает, что гламур как машина моды функционирует как алтерно–симуляционная система, которая продуцируя и рационально оперируя искусственными знаками, активно генерирует новые эстетические клише, ориентированные на фетишизм, сексуальность и трансгрессию. Алтерно–симуляционная организация гламура как системы осмыслевается автором в качестве прототипа алеаторных центруальных моделей, основанных на децентрации.

Ключевые слова: *гламур, мода, машина моды, деконструкция, децентрация, центр, симуляція, симулякр, постмодернизм.*

Osypova, V.Y. Glamour as Fashion Mashine

The article analyzes the phenomenon of glamour as a component of contemporary fashion sociocultural mechanism. The author states that glamour as fashion machine functions as alterno–simulation system: it produces and rationally operates artificial signs, actively generates new aesthetic clichés oriented at fetishism, sexuality and transgression. Alterno–simulation organization of glamour as a system is interpreted by the author as a prototype of aleatory centrual models based on decentration.

Key words: *glamour, fashion, fashion machine, deconstruction, decentration, centre, simulation, simulacrum, postmodernism.*

УДК 141.7+7.01

Беляєва Л.Г.

Трансформація музики в координатах соціального простору

Музика може служити проявом того, що відбувається в суспільстві. Може позначати своїм звучанням границі тих або інших соціальних страт, культурних світів, поколінь. Крім того, музика може вказувати на рух по вертикалі та горизонталі в соціальному просторі. При цьому сама музика зазнає різноманітні трансформації.

***Ключові слова**: соціальний простір, мобільність, музичне життя, масова музика, неофольклор, неокласика.*

Музика є частиною соціальних процесів. Вона може служити проявом того, що відбувається в суспільстві. Може позначати своїм звучанням границі тих або інших соціальних страт, культурних світів, поколінь. Динаміка музичних переваг може вказувати на процеси внутрішнього розвитку даного суспільства, а може – на процеси розширення культурного простору тих або інших держав.

Коли говорять, що людина «високо піднялася» або «опустилася на дно життя», мають на увазі соціальний простір – деяку систему соціальних стосунків. Вибираючи соціальну символіку, людина тим самим засвоює певний життєвий стиль. Як правило, нею вибирається певне коло спілкування, одяг, житло, предмети розкоші, форма і засоби проведення дозвілля, інформаційні канали, музика та інші символи соціального положення.

Тому сам характер музики може вказувати на існування певних шарів у соціальному просторі: розрізняється музика народна і аристократична, масова і елітарна. Музика здатна означати межі культурних світів у рамках єдиного соціуму: вона звучить на стадіонах і в концертних залах, вдома і в нічних клубах. Музика також вказує на процеси, що відбуваються в суспільстві. Наприклад, «соціальним рухам» відповідають ті або інші «музичні рухи» (рок традиційно пов'язують з протестом проти існуючих соціальних умов). Термінологічний збіг тут зовсім не випадковий. Рух у фізичному просторі породжує звук, а в соціальному – музику.

Природа людини має складну організацію, а складна організація завжди улаштована ієрархічно. Суспільство також дуже складне, тому суспільство без розшарування, без стратифікації – це ідеологічний міф. Навіть у демократичному суспільстві присутнє розшарування. Правда, модель піраміди тут змінюється моделлю ромба: найширшою верствою населення є середній клас.

Вказані дві моделі – піраміди та ромба – визначають характер стратифікації музичних переваг. У традиційному суспільстві спостерігається протистояння аристократії і демоса, звідси – поляризація високої культури і низової (народної). У індустріальному та інформаційному суспільстві виникає ситуація, коли основна маса людей переселяється в міста. Вона утворює середній клас. Тому культурна стратифікація і, відповідно, стратифікація музичних переваг дещо змінюється. Між народною культурою (яка тепер асоціюється з фольклором) і елітарною виникає масова.

Враховуючи багатовимірність соціального простору, П.Сорокін пропонує виділити два види мобільності у соціальної реальності: вертикальну і горизонтальну. Горизонтальна мобільність – це перехід індивіда з однієї соціальної групи в іншу, розташовану на одному і тому ж рівні. Вертикальна мобільність – це переміщення з одного соціального шару в іншій. Залежно від напряму переміщення існує висхідна мобільність (соціальний підйом) і низхідна (соціальний спуск).

Поняття горизонтальної і вертикальної мобільності цілком можна застосувати до аналізу музичного життя – тих музичних процесів, які відбуваються в соціальному просторі. Спочатку ми розглянемо переміщення музичних уподобань по вертикалі, а потім по горизонталі.

В античної Греції вивчення законів музичної гармонії було пов'язано з філософствуванням в дусі орфиків і піфагорійців. У середньовічній Європі сакральна музика теж розглядалася як музика високого ідеалу, що має велику силу, впливає на тіло і душу. Вона відрізняється розміреністю і спонукає людину до непорочного, набожного життя. Сакральна музика розглядається як співзвуччя з Богом. Так, у Старому Заповіті серафими і херувими оспівують Бога, а у Новому Заповіті ангели співають над Вифлеємом на честь народження Ісуса Христа.

Однак у середині XIX ст. музика звучала вже не тільки в храмах і у придворному або домашньому побуті, але й на зборах аматорських кружків, на закритих або навіть публічних концертах (а трохи пізніше – і в оперному театрі). Бувало так, що одну і ту ж пісню можна було почути і в селянській хаті, і в дворянській садибі. Народні пісні ставали основою для романсів, і навпаки – романси, написані на вірші добре відомих поетів (Пушкіна, Лермонтова, Апухтина) ставали народними піснями.

Романс виконувався на вечорах, на зустрічах, на уроках співу, проникав у ресторани. Романси були настільки популярні, що їх створювали фактично усі російські композитори XIX ст., у тому числі і найбільш видатні.

Поряд з вокальною музикою величезне розповсюдження одержала інструментальна. Музика стала звільнятися від чисто прикладних функцій (включаючи обслуговування культу й побуту) і набувати самостійного значення як мистецтво «для слухання», а не тільки для практичного використання в різних цілях.

У XIX ст. популярними вважалися легкі для розуміння частини класичних творів, а також спеціально написані для публіки п'єси, які виряджалися в той же «класичний одяг». Результатом цієї тенденції стало перетворення опери на оперету, а останньої – в естраду. Аналізуючи цей процес, Т.Чередниченко справедливо вказує, що оперетний номер менше оперного не за тривалістю, а за естетичним «масштабом». «Масштаб» зменшився після того, як до оперних персонажів – умовних носіїв ідеальних «характерів» – були штучно «прищеплені» салонні почуття аристократів. При цьому абстрактна мелодика оперних арій змінилася популярними танцювальними ритмами. У костюмах оперетних персонажів обов'язковим стало страусине пір'я, блискітки і мішура, які наполегливо трималися на сцені всупереч змінам моди [10,с.171].

Дійсно масова музика виникає тільки в XX столітті. На що відразу звернули увагу філософи того часу. Володимир Вейдле констатує, що падіння музичного виховання і відповідно падіння смаку пов'язане з механічними способами поширення і навіть виробництва музики. «Це спричинило до неймовірного розмноження звучної нісенітниці. Музичне мистецтво усе більше перетворюється в розважальну промисловість, яка обслуговує ресторани, танцульки, кінематографи та міщанські квартири. Це вже не музика, яка виховує, а «мьюзик»« [3,с.32–33].

На втрату музикою виховних функцій указує М.Бердяєв і формулює на основі цього факту свою критику ролі музики в людській цивілізації. Ця роль, за його словами, не тільки позитивна, але й негативна: «Європейська буржуазія, завдяки музиці, отримує можливість швидко й без усяких зусиль, за 20 франків, переходити в Царство небесне, а потім з такою ж швидкістю зворотно переходити в стихію своїх непривабливих, низинних земних справ» [2,с.308–309].

П.Сорокін висловлюється ще жорсткіше: «Мистецтво стає усього лише додатком до реклами кави, ліків, бензину, жувальної гумки і т.п. Щодня ми чуємо обрані теми Баха і Бетховена, але як додаток до красномовної реклами таких товарів, як масло, банківське устаткування, автомобілі, крупи, послаблюючі засоби. Вони стають лише «супутниками» «солідніших» розваг – таких, як пакетик повітряної кукурудзи, склянка пива або віскі з содовою, свиняча відбивна, з'їдена під час концерту або на виставці. У результаті божественні цінності мистецтва помирають і в думці публіки. Межа між істинним мистецтвом і чистою розвагою стирається: стандарти істинного мистецтва зникають і поступово замінюються фальшивими критеріями псевдомистецтва» [8,с.453].

Масове виробництво породило масову культуру, а разом з нею й масового споживача культурних благ. Масовий споживач має посередній смак, тому Хосе Ортега–і–Гасет категорично заявляє, що «маса – це посередність», це «усякий і кожний, хто ні в добрі, ні в злі не міряє себе особливим мірою, а відчуває таким же, «як і всі», і не тільки не

пригноблений, але задоволений власною нерозрізненістю» [6,с.310–311]. Музика для масового слухача, тобто для слухача, що розважається, це не смислове ціле, а лише джерело подразників.

Дійсно, на адресу масової культури можна почути найбільш негативні судження (звинувачення в шаблонності, тривіальності, пригнічені індивідуального початку особи), дуже схожі з тим, що колись говорили представники вищих верств суспільства про народну або язичницьку культуру, проте в той же час є дослідники, які вважають, що масова культура вбирає в себе все те, що створює народна і елітарна.

Так, пише Т.Адорно, у легкій, розважальній музиці, характерної для масової культури, знаходить свій притулок одна якість, яку втратила висока музика і яка колись грала в ній істотну роль. Ця якість – існування відносно самостійних, якісно своєрідних елементів у рамках цілого. За втрату цієї властивості серйозна музика платить високу ціну. Мелодія як яскрава, нова музична думка втрачає в серйозній музиці свою вагу. Справа йде так, що низька музика, і не підозрюючи про це, прагне компенсувати цю втрату: «Декілька дійсно хороших шлягерів – це звинувачення, пред'явлене музиці як мистецтву, що стало своєю власною мірою, хоча і не в силах легкої музики заповнити цю втрату» [1,с.39].

Звідси – взаємодія елітарного і масового мистецтва. Як приклад можна привести: творчу співпрацю лідера групи «Queen» Ф.Мерк'юрі та іспанської оперної діви М.Кабальє, реп–композицію «Eminem» на основі фрагментів «Лебединого озера» П.І. Чайковського, бахівські транскрипції Ван дер Линдена. У таких роботах багато еклектики і манірності, але вони вказують на тенденцію діалогу, а значить взаємодії низхідних і висхідних впливів у соціальному і музичному житті.

З однієї сторони, це рятує елітарне мистецтво від забуття. З іншої – поширюючись, тиражуючись, твори музичного мистецтва дешевшають. Це пояснює девальвацію естетичної цінності «Місячної сонати» Л. ван Бетховена або «Польоту валькирій» Р.Вагнера.

На концерт класичної музики багато людей приходять не для задоволення своїх культурних, естетичних потреб, а внаслідок того, що цей акт є статусним, соціально знаковим і престижним. Присутність в залі не гарантує розуміння музики. Т.Чередниченко наводить свідчення піаніста Михайла Аркадьєва, що працює разом зі знаменитим співаком Дмитром Хворостовським: «…навіть при дуже великому успіху є відчуття, що найголовніше від абсолютної більшості публіки, а часто й від критики, все–таки вислизає. Наприклад, ми із Дмитром Олександровичем після дуже важких концертів… нічого, крім ейфорії поверхневого задоволення, у відгуках слухачів не чуємо… Для них музика – це вже десерт, а не основна їжа…» [11,с.577].

У цьому плані чимось ритуальним виступають оперні і балетні спектаклі, відвідування яких є протокольною подією. Підтверджується спільність світоглядів, ціннісних установок. Головне – соціально–економічна спільність слухачів у залі. Тут музичне дійство лише фіксує соціальні, культурні межі та дистанції. Очевидно, що присутність на рок–концерті припускає інший набір установок, іншу статусну ідентичність.

Разом з низхідним рухом музики в соціальному просторі спостерігається і висхідний. Фрідріх Ніцше ввів у філософію уявлення про два начала – сонячне аполлонівске і темне діонісійске. Вони є ієрархічними. І такою же ієрархічною є музика, яка з ними пов'язана. Аполлонівская музика звучала під час традиційних релігійних обрядів, а діонісійська служила музичним оформленням свят Діоніса.

Е.В. Герцман вказує, що саме протистояння цих начал відноситься до найбільш раннього періоду в історії Давньої Греції. Пізніше непримиренність у протистоянні двох музичних начал поступово згладилася. Саме тоді з'явилася легенда, в якій стверджувалося, що Діоніс виховувався музами (супутницями Аполлона). Це вказує на певне зближення діонісійської і аполлонівської музики. «Напевно, до цієї ж лінії, – пише Е.В. Герцман, – слід віднести і один із звичаїв свята на честь Діоніса, коли після оргії жінки скажено гналися нібито за Діонісом, але виявлялося, що він зник, і тоді оргія припинялася, і всюди лунали крики: «Діоніс втік до муз! Діоніс втік до муз!»« [4,с.50].

Цей символічний образ, вважає дослідник, вказує на тенденцію зближення діонісийської музики з музикою Аполлона. Після завершення епохи середньовіччя, коли вважалося, що профанна, низова музика відволікає від молитов про порятунок душі, ця тенденція проявляється знову. Так, Джуліо Каччіні, один з «батьків» опери, возвів

низову техніку (коли мелодія йшла за словом) у ранг передового музичного стилю. І.–С. Бах не нехтував запозиченнями «знизу». М.Глінка стверджував, що музику створює народ, а композитори лише аранжують її.

На початку XX століття з нижчих рівнів соціальної реальності виходить джаз. У період Першої світової війни джаз Нового Орлеана ще є народною музикою. До 1930–х років він стає відомим в усіх великих містах США і Європи, а до 1960–х є повсюди визнаним як особливий вид музичного мистецтва. Сьогодні його елементи використовуються в значній частині симфонічних і камерних творів.

Я.А. Слінін простежує аналогічні процеси на прикладі інших низових культурних течій. Він підкреслює, що такі важливі складові сучасної масової культури, як рух хіпі, рок–культура і ряд інших протягом довгого часу розвивалися в умовах андеграунду і відносилися до того, що соціологи називають контркультурою. З цього не виходить, що вони абсолютно антигромадські, нігілістичні і сповідують суцільно одні тільки антицінності. Звичайно, вони відкидають ряд традиційних цінностей, але ті цінності, які гідні того, щоб іменуватися вічними і загальнолюдськими, є цінностями і для них. Хоча в андеграунді скупчується усе асоціальне, однак з історії добре відомі, наводить приклади Слінін, долі низових культур минулого: кожна з них пройшла свій шлях вгору, ставши поступово «високою» культурою. У момент свого народження «Декамерон», «Гаргантюа і Пантагрюель», «Дон Кіхот» були творами легкої, мало не бульварної літератури. Цей же шлях проходить і сучасна масова культура: рок, як колись джаз, вже готовий назавжди зробитися частиною офіційної культури. По мірі легалізації «темні» сторони тих частин масової культури, які раніше були в андеграунді, поступово зникатимуть і атрофуватимуться [7,с.341–342].

Окремо слід сказати про рок–музику. Типологічно рок споріднений тим формам мистецтва, для яких характерні діонісизм, екстатичність, моторність, сонорика. Український філософ В.К. Суханцева, аналізуючи рок–музику як частину поп–культури, наводить такі характерні її особливості:

1) мова сучасної масової музики ґрунтується на тиражуванні вторинних ритмо–інтонаційних оборотів, що втратили реальний зв'язок з історичною традицією. Схожість переважної більшості музичних шлягерів заснована на експлуатації тих самих моторно–мелодійних структур;

2) переважне значення ритму привело до того, що виявилася втраченою основна функція музичного часу – відтворювати в слухача змістовне переживання мінливих подій через створення адекватного психологічного переживання;

3) естетична інформація, яка міститься в образно–виразній музичній мові, в стійких інтонаційних структурах, апелює до нижчого фізіологічного рівня емоцій. Результатами її «соціального» впливу є «колективний екстаз», оргіастичне дійство на грані масового психозу;

4) у розвитку музичної рок–культури неминуче виникла ситуація, коли одних лише музичних засобів виразності виявилося недостатньо для створення ефекту сприйняття. «На допомогу» була притягнута індустрія позамузичного оформлення: світлові ефекти, екіпірування виконавців, сценічний епатаж та ін. [9,с.169–170].

Все це вірно, однак слід відзначити, що по мірі становлення і досягнення зрілості рок проходить усі основні стадії «великої» музики: від тілесного – до духовного, від прикладного – до художнього, від фольклорного – до професійного, від легкожанрового – до серйозного і концептуального. Як і оперно–симфонічна музика до нього, рок сміливо розсовує жанрові та стильові межі. Але перш ніж піднятися до рівня високого мистецтва, рок та інші музичні напрямки андеграунду проходять через рівень масової музики. На цьому ж рівні спостерігається взаємодія музичного андеграунду і традиційної музики. Так виникають фолк–рок, фолк–панк і джаз–фолк.

Оскільки масова культура займає середнє положення між народною і елітарною, в ній стираються опозиції високого і низького. Звідси – міркування про рівноцінність різних культурних моделей. Звідси – тенденції, що нівелюють відмінності між елітарною, масовою і народною музикою. Такою є етномузика або класичні зразки, оброблені за допомогою нових музичних технологій.

Тепер слід сказати про ті потоки музичного життя, які переміщаються по горизонталі, спричиняючи зміну музичних переваг, породжуючи нові музичні стилі й форми.

П.Штомпка говорить про те, що «культурні потоки в межах глобальної ойкумени не є симетричними і двосторонніми. Більшість з них є односпрямованими, з чітким розподілом центру, де формуються культурні послання, і периферії, де вони сприймаються. Культурні переміщення від периферії до центру обмежені. Як рідкісні приклади з недавнього минулого можна назвати музику регги, латиноамериканські ритми і африканський рок» [12,с.127].

Центр і периферія розглядаються дослідником як реалії планетарного масштабу. Проте не можна погодитися з тим, що вплив периферії на центр носить рідкісний і обмежений характер. Тут механізм дещо складніший. Ритми і мелодії периферії, отримуючи певне прочитання і обробку в центрах культурного впливу, набувають життя на новому рівні, завдяки чому набувають повного поширення.

Одним з видів горизонтальної мобільності в соціальному просторі є географічна. Не буде перебільшенням сказати, що велика частина напрямів популярної музики XX і початку XXI ст. виникла в Новому Світі й лише після цього підкорила Старий Світ. Європейська, латиноамериканська, африканська культури і навіть культура Азії з'єднувалися в Новому Світі, переплітаючись між собою і створюючи нові ритми і стилі.

Взаємодія культур Заходу і Сходу також є рушійною силою музичного мистецтва, яка наповнює його новим змістом, народжує нові форми і способи виразності. Щоб показати специфіку музики Сходу, треба коротко описати основні риси музичного мислення Заходу.

Якщо на Заході увага приділяється головним чином розвитку абстрактної музичної мови (чисельним співвідношенням, формі, ідеї), то на Сході – живому звучанню музичного мовлення. Так, наприклад, в Індії «музика народжується не з абстрактної ідеї, а з конкретного звучання. До звуку тут ставляться не як до необхідного, але інтелектуально малоцінного матеріалу, але як до джерела «глибоких, солодких і чудових» переживань. Він виступає не як провідник трансцендентальних істин, а як голос самої Природи, який людина підслуховує у неї і який відтворює за допомогою імітації. З самого початку він є невіддільним від ритму, який не виводиться з чисел, але є таємно притаманним природі речей, чекаючи поки людина чуйним слухом виявить його і включиться в нього в радісному подиві і захопленні… Це голос самої Реальності, почутий і відтворений людиною, а не «переклад» вічної Гармонії на мову, доступну фізичному слуху» [5,с.105].

Для музики Сходу характерно розчинення музичних конструкцій у мінливому ковзанні, у плинності звуку. Сприйняття такої музики передбачає не тлумачення, а споглядання. Східна музика співвідноситься з голосом і управляється диханням. З іншого боку, через зміну ритму вона здатна впливати на дихання, а значить і на внутрішній стан слухача.

У музиці Заходу ставиться завдання перейти від музичного звуку до музичної форми, а через неї – до іншої, трансцендентної реальності. На Сході завдання музики розуміється інакше – розкрити іншу реальність тут, у самому музичному звучанні. Уявлення про іншу реальності піднімає питання про символізм.

Г.Орлов справедливо вказує, що в західній музиці символічно «не звучання, а форма, яка мислиться як інтелектуально зрозумілий символ якогось надчуттєвого порядку і яка створює ілюзію усунення часу. На відміну від форми, символічна могутність звуку полягає в тому, що він вводить слухача у світ чуттєво невичерпної реальності, яка переживається не тільки інтелектом, але й всієї людиною» [5,с.76].

Схід і Захід – це поняття не тільки фізичного (географічного), але й соціального простору. Це певні культурні світи. І тут ми вже стикаємося не з неофольклором, а з тим, що може стати неокласикою, оскільки представники руху «New age» (Нью ейдж – «Нове століття», «Нова доба») прагнуть досягти розширення людської свідомості, використовуючи все те найкраще і високе, що було створено в музичних культурах Індії та Європи, Америки та Далекого Сходу.

Отже, підіб'ємо висновки. Внаслідок переходу від традиційного суспільства до індустріального велика частина людей переселяється в міста. Народний устрій життя залишається в селах, а народна музика перетворюється на фольклор. Між вищими і нижчими шарами суспільства з'являється середній клас. Він складає більшість. З середнім класом пов'язана поява масової культури, у тому числі музичної. Масова

музика є деякою проміжною областю. У ній перетинаються впливи зверху і знизу – класичної музики і народної. Тому в новому соціальному просторі течія музичного життя дещо ускладнюється: замість двох рівнів взаємодії (верхнього та нижнього) виникає три (верхній, нижній та середній). Музичні ритми, що зародилися в самому низу соціальної ієрархії або на соціальному дні, поступово виходять з андеграунду і отримують загальне визнання (джаз, рок та ін.). Взаємодія масової музики з класичною призводить до появи рок–оранжировок, а також симфо–рока і рок–опери. Взаємодія з народною – різних фолк–течій.

Хоча масова культура носить утилітарний і усереднюючий характер, це не виключає присутності в ній самобутніх елементів і творів високого художнього рівня. Але це залежить не від неї самої, а від впливу суміжних з нею народної та елітарної культур.

Процес глобалізації сприяє формуванню єдиної соціальної реальності і планетарного інформаційного суспільства. У цих умовах музичне життя вже тече не лише по вертикалі, але і по горизонталі, сприяючи об'єднанню усього кращого, що було створено великими композиторами різних музичних традицій, з одного боку, і найбільш характерних проявів у музиці різних народів, з іншого. Так поступово формуються умови для виникнення неокласики і неофольклора.

Список використаних джерел

1. Адорно Т. Избранное: социология музыки / Т.Адорно. – М.; СПб.: Университетская книга, 1998. – 445 с.
2. Бердяев Н.А. Самопознание: (опыт философской автобиографии) / Н.А. Бердяев. – М.: Международные отношения, 1990. – 336 с.
3. Вейдле В. Разложение искусства / В.Вейдле // Путь. – 1934. – Январь–март (№42). – С.32–33.
4. Герцман Е.В. Музыка Древней Греции и Рима / Е.В. Герцман. – СПб.: Алетейя, 1995. – 308 с. – (Серия «Античная библиотека»).
5. Орлов Г. Древо музыки / Г.Орлов. – Вашингтон; Санкт–Петербург: Советский композитор, 1992. – 408 с.
6. Ортега–и–Гассет Хосе. Эстетика. Философия культуры / Хосе Ортега–и Гассет. – М.: Искусство, 1991. – 588 с.
7. Слинин Я.А. Отчуждение человека в перспективе глобализации мира / Я.А. Слинин // Сборник статей. – Санкт–Петербург, 2001. – Вып. I. – С.341–342.
8. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
9. Суханцева В.К. Категория времени в музыкальной культуре / В.К. Суханцева. – К.: Лыбидь, 1990. – 184 с.
10. Чередниченко Т.В. Музыка в истории культуры: [в 2 вып.] / Т.В. Чередниченко. – Долгопрудный: Аллегро–пресс; М.: Мособлупрполиграфиздат, 1994. – Вып. 1. – 215 с.
11. Чередниченко Т.В. Музыкальный запас. 70–е.: Проблемы. Портреты. Случаи / Т.В. Чередниченко. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 592 с.
12. Штомпка П. Социология социальных изменений / П.Штомпка. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 416 с.

Беляева Л.Г. Трансформация музыки в координатах социального пространства

Музыка может служить проявлением того, что происходит в обществе. Может обозначать своим звучанием границы тех или иных социальных страт, культурных миров, поколений. Кроме того, музыка может указывать на движение по вертикали и горизонтали в социальном пространстве. При этом сама музыка претерпевает разнообразные трансформации.

Ключевые слова: *социальное пространство, мобильность, музыкальная жизнь, массовая музыка, неофольклор, неоклассика.*

Belyayeva, L.G. The transformation of music in coordinates of social space

Music can serve as a manifestation of what is happening in society. It may designate its sounding of borders of various social strata, cultural worlds, generations. In addition, music may indicate the movement vertically and horizontally in the social space. Thus music itself undergoes various transformations.

Key words: *social space, mobility, music, life, Mass music, neofolklor, neoclassic.*

УДК 2:37(438)

Владиченко Л.Д.

Релігійний компонент у світській освіті: польський досвід

Розглядається процес впровадження релігійного компоненту в загальноосвітні навчальні заклади Польщі у кінці XX ст. Значна увага приділяється огляду нормативно–правової бази яка регулює процес викладання предмету «релігія» у школах Польщі. Окреме місце відводиться огляду сучасного стану та процесам в польському суспільстві щодо викладання вказаного предмету у середніх школах.

Ключові слова: *предмет «релігія», катехетичні класи, загальноосвітні навчальні заклади, релігійні організації.*

Кожна країна має свою специфічну релігійну традицію, а відповідно і характерні саме для неї державно–конфесійні відносини, що в свою чергу певним чином позначається на відносинах держави і релігійних організаціях в сфері освіти. Цікавим є в зазначеному контексті досвід Польщі яка має частково спільну багатовікову історію з Україною. Польща була першою із країн яка вийшла із соціалістичного табору та почала змінювати політичний та економічний устрій держави у демократичному руслі, що відобразилося і на сфері державно–конфесійних відносин. Вказаний досвід має як свої позитивні, так і проблемні моменти. Для України вказаний досвід є, як показовим, так і важливим, оскільки, на сьогодні, для України важливим постає подальше удосконалення відносин між державою і релігійними організаціями та вирішення актуальних проблемних питань в зазначеній сфері, які зокрема стосуються і освітньої проблематики.

Безпосередньо дослідженням питання щодо викладання релігійного компоненту у загальноосвітніх навчальних закладах Польщі займалися такі польські науковці: Й.Круковскі, А.Ксенжик, А.Мезглевскі, В.Садлонь, С.Цебуля, Х.Хофман та інші. В працях вказаних дослідників розгляд зазначеного питання стосується здебільшого уточнення правових нюансів, а також вивчення питання впровадження предмету «релігієзнавства», як альтернативи предмету «релігія» в школах Польщі. В Україні проблематика викладання релігійного компоненту в загальноосвітніх навчальних закладах Польщі досліджувалася побіжно, наприклад, у доробках таких науковців як: В.Єленського, В.Жуковського, М.Палінчака, Ю.Решетнікова, в основному у контексті розгляду моделей державно–конфесійних відносин зарубіжних країн. Отже, дана стаття покликана частково заповнити прогалину в зазначеній проблематиці в українських релігієзнавчих дослідженнях.

Метою статті є розкриття процесу повернення предмету «релігія» в загальноосвітні школи Польщі у 90–х роках XX ст., а також огляд сучасних тенденцій в польському суспільстві щодо викладання вказаного предмету. Для повноцінного розкриття означеної мети необхідно здійснити наступні завдання: окреслити нормативно–правову базу, котра регулює питання викладання предмету «релігія» в школах Польщі; дослідити процес впровадження предмету «релігія» в польські школи; визначити проблемні моменти даного питання; висвітлити сучасні настрої польської громадськості відносно викладання зазначеного предмету в школах.

У Польщі, на сьогодні, предмет релігія знаходиться у варіативній частині серед обов'язкових шкільних предметів. Зазначимо, що повернення до шкільних програм даного предмету відбулося у 1990 році. До цього предмет викладався з 1925 р. до 1961 р. Після демократичних перемін в польському суспільстві (80–ті роки XX ст.), з ініціативи церковних кіл, актуалізується питання, щодо повернення до шкіл предмету релігія. Необхідно зазначити, що окреслене питання починається бурхливо обговорюватися польською громадськістю. Відповідно були як прихильники, так і противники даної ідеї.

Паралельно існуючим дискусіям стосовно повернення релігійного навчання до шкіл, наукова спільнота вносила пропозиції щодо введення до шкіл уроку релігієзнавства, як альтернативного предмету релігії. Польський досвід показує, що «практична реалізація введення того предмету до середніх шкіл мало місце в 1983–1990 рр.» [Дет. див.:4,с.33–34]. Отже, даний предмет в якості експерименту був введений у школах Польщі, однак в подальшому вказана ініціатива не була підтримана державними керманичами та громадськістю.

2 серпня 1990 р. Рада Міністрів Польщі приймає рішення стосовно введення предмету релігія до шкіл Польщі. 3 серпня 1990 р. Міністр народної освіти видає інструкцію «Про повернення викладання релігії до школи в 1990/91 навчальному році». В подальших офіційних заявах міністерства, щодо ухвалення даної інструкції зазначалося, що «дані дії Міністерства освіти направлені на задоволення потреб батьків. Зрештою такою є нова тенденція в освіті, щоб до укладання шкільної програми долучалися батьки. Оскільки від них залежить рішення щодо долучення дитини до катехезації в школі» [Див.:8].

Враховуючи введення даного предмету на офіційному рівні до школи і позитивного налаштування в даному контексті більшості населення Польщі, дискусії з даної проблематики не припинилися, а, навпаки, набули більшого рівня розвитку. Більшість противників даного процесу була серед релігійної меншості Польщі, а саме протестантів і православних. Зокрема дане питання активно обговорювалося на засіданнях Польської екуменічної ради. Також потрібно зазначити, що серед католиків не спостерігалося одноголосся в даному питані, але противники даного процесу серед католицького середовища були в меншості.

Внаслідок наявних суспільних невдоволень 24 серпня 1990 р. виходить повторна інструкція №2 Міністерства народної освіти «Про засади співпраці з церквами і конфесіями які визнаються Католицькою церквою». В якій передбачалися умови і спосіб викладання предмету релігія для релігійної меншості.

В контексті побоювання громадськості відносно не толерантного ставлення до дітей некатолицького віросповідання дослідниками було проведено ряд соціологічних опитувань. Наприклад, Христина Лінденберг у 1990 р. провела дослідження під назвою «Релігія в школах. Перші дні». Безпосередньо були опитані члени родин які представляють релігійну меншість Польщі. Зокрема результати дослідження показали, що: по–перше, в середніх школах не було зафіксовано жодних випадків дискримінації до дітей некатолицького віросповідання, навпаки спостерігалась зацікавленість молоддю католицизмом, а навіть і серед невіруючих; по–друге, в молодшій школі зустрічалися негативні аспекти: а) брак доступу в школах «Інструкції №2» Міністерства народної освіти, яка стосувалася способу навчання релігії для релігійної меншості. Більш того, багато директорів і вчителів про існування такої інструкції не мали поняття; б) на дітей, здебільшого у початковій школі, здійснювався пресинг, щоб останні не покидали класи під час лекцій з занять католицької релігії; в) спостерігалися випадки дискримінації зі сторони вчителів. Дітей з сімей представників релігійної меншості називали «єретиками», а їх релігійні організації «сектами»; г) в деяких регіонах Польщі батьки, які належали до релігійної меншості відправляли своїх дітей на уроки католицької релігії, оскільки побоювалися подальших проблем [3,с.163].

На численні звернення громадськості, Речник з прав людини Єва Лентовська у 1991 р. направила до Конституційного Трибуналу відповідне звернення відносно правомірного співвіднесення вищезазначених інструкцій Міністерства народної освіти з загальнообов'язковими нормами польського права. Рішення яке виніс Конституційний Трибунал передбачало, що дане питання не буде суперечити польському праву, якщо воно буде прийнято на законодавчому рівні, оскільки інструкція Міністерства народної освіти є актом нижчого рівня [Див.:6].

Як наслідок 7 вересня 1991 р. до ст.12 Закону «Про систему освіти» було внесено відповіді доповнення. В подальшому було внесено відповідні зміни до законів які регулюють відносини держави і релігійних організацій в Польщі (перелік цих законів наведено нижче). 14 квітня 1992 р. Міністерство народної освіти видає розпорядження «Про умови та організацію в державних школах викладання релігії», яким скасовувалися попередні дві інструкції Міністерства.

В 1997 р. прийнято Конституцію РП де ч.4 ст.53 гарантовано: «Релігія церкви чи іншого релігійного об'єднання правовий статус яких врегульовано відповідним чином, може бути предметом вивчення в школі, при цьому не може порушуватися свобода совісті та релігії інших осіб» [5].

Наведемо перелік нормативно–правових актів (окрім вищезазначених), які містять відповідні правові норми, котрі регулюють процес викладання релігії як шкільного предмету в Польщі: ст.20 Закону «Про гарантії свободи совісті та віросповідання» (від 17.05.1989 р.); ст.12 Конкордату між Апостольською Столицею та Республікою Польщею (від 28.07.1993 р.); ст.19 Закону «Про відносини держави з Католицькою Церквою в Республіці Польща (від 17.05.1989 р.); ст.10 Закону «Про відносини держави з Польською католицькою церквою в Республіці Польща» (від 30.06.1995 р.); ст.10 Закону «Про відносини держави з Католицькою церквою маріатів в Республіці Польща» (від 20.02.1997 р.); ст.10 Закону «Про відносини держави з Старокатолицькою церквою маріатів в Республіці Польща» (від 20.02.1997 р.);

ст.15 Закону «Про відносини держави з Польською автокефальною православною церквою» (від 4.07.1991 р.); ст.17 розпорядження Президента Республіки Польща «Про відносини держави з Старообрядницькою східною церквою, яка не має ієрархії « (22.03.1928 р.); ст.15 Закону «Про відносини держави з Євангельсько–аугсбургською церквою в Республіці Польща» (від 13.05.1994 р.); ст.13 Закону «Про відносини держави з Євангельсько–методистською церквою в Республіці Польща» (від 30.06.1995 р.); ст.12 Закону «Про відносини держави з Церквою християн–баптистів в Республіці Польща» (від 30.06.1995 р.); ст.12 Закону «Про відносини держави з Церквою адвентистів сьомого дня в Республіці Польща» (від 30.06.1995 р.); ст.13 Закону «Про відносини держави з П'ятидесятницькою церквою в Республіці Польща» (від 20.02.1997 р.); ст.12 Закону «Про відносини держави з Союзом іудейських релігійних об'єднань в Республіці Польща» (від 20.02.1997 р.); ст.32 Закону «Про відносини держави з Мусульманським релігійним об'єднанням в Республіці Польща» (від 21.04.1936 р.); ст.32 Закону «Про відносини держави з Караїмським релігійним об'єднанням в Республіці Польща» (від 21.04.1936 р.); Угода між Конференцією єпископату Польщі та Міністерством народної освіти «Про кваліфікаційні вимоги до вчителя релігії» (6.09.2000 р.); §2 Розпорядження Міністра народної освіти і спорту «Про структуру учбових програм у державних школах» (12.02.2002 р.); Принципи оцінювання освітніх досягнень з вивчення римсько–католицької релігії – розроблені Комісією католицького виховання Конференції єпископату Польщі (25.08.2008 р.); §7 розпорядження Міністра народної освіти і спорту «Про кваліфікаційні вимоги до вчителів» (12.03.2009 р.); Розпорядження Міністра народної освіти і спорту «Про розмір мінімальних ставок заробітної плати вчителів» (1.09.2012 р.).

Беручи до уваги велику різноманітність нормативно–правових актів регулюючих викладання предмету релігія в школах, основні принципи і засади даного процесу викладено у розпорядженні Міністерства народної освіти «Про умови та організацію в державних школах викладання релігії» (14.04.1992 р.).

Висвітлимо його головні моменти: в державних дошкільних і шкільних закладах організовується предмет релігія або етика за згодою батьків, а після повноліття учня за його особистою згодою; згода має бути викладена керівництву школи найпростішим способом, усно або письмово, на розсуд батьків (учнів); заняття організовуються для груп, які складають не менше семи учнів одного віросповідання. Для меншої кількості учнів в класі лекції з релігії організовуються в групі між класами або між відділами; якщо в школі нараховується менше семи учнів одного віросповідання, то за згодою батьків (учнів) керівництво школи і представники властивого віросповідання організовують заняття в міжшкільних групах або у позашкільних катехетичних пунктах, при цьому учнів має бути не менше трьох; навчання предмету релігія відбувається згідно програм і підручників, які опрацьовані і затверджені властивим керівництвом церкви або релігійними організаціями і які були представлені Міністру народної освіти для відома; професійна кваліфікація вчителів релігії відповідно встановлюється Конференцією єпископату Католицької церкви Польщі або властивим керівництвом інших церков і релігійних організацій за погодженням з Міністром народної освіти[1];

[1] В 2000 р. між керівництвом Конференції єпископату Польщі та Міністром народної освіти було підписано угоду «Про кваліфікаційні вимоги до вчителів релігії», згідно з зазначеною угодою вчителями релігії, окрім духовних осіб можуть бути особи світські. Безпосередньо в ч.2 та 4 §1 зазначається, що «світські особи, які закінчили вищу теологічну освіту за катехетично-педагогічним напрямом … які не мають теологічної освіти але отримали магістерську ступінь з іншого напрямку і мають свідоцтво закінчення післядипломної освіти або диплом вищого теологічного колегіуму чи семінарії» [Дет. див.:9].

вчитель релігії приймаються на роботу згідно з Картою вчителя[2]; вчитель релігії входить до Педагогічної ради школи, але не може бути класним керівником; вчитель релігії має право до організації зустрічей з батьками своїх учнів поза школою але має завчасно погодивши дату і місце зустрічі з директором школи; вчитель релігії має обов'язок заповнювати класний журнал; викладання предмету релігія відбувається два рази на тиждень. Однак кількість годин може бути змінено за згодою дієцезіального біскупа Католицької церкви або керівництва інших церков і релігійних організацій; оцінку з релігії вносять до шкільного свідоцтва. В цілях уникнення можливих не толерантних проявів до релігійних переконань у свідоцтво не вноситься інформація з якої саме релігії прослухано курс; оцінка з релігії не впливає на переведення учня до наступного класу; оцінку з предмету релігія виставляють згідно шкали оцінок прийнятих в класі[3]; особи які уповноважені інспектувати проведення лекцій з релігії визначаються дієцезіальними біскупами Католицького костьолу або керівництвом інших церков і релігійних організацій. Список таких осіб представляється для ознайомлення органу який проводить педагогічний контроль; педагогічний контроль над викладанням релігії в контексті методики викладання і відповідності навчальній програмі проводить директор школи, а також працівники педагогічного контролю [Дет. див.:10].

Зазначимо, що першопочатково оцінка з релігії виставлялася як поточна і не виносилася в атестат, і не впливала на його середній бал. Однак, поступово даний предмет почав набувати формального рівня, що породило жваві дискусії відносно внесення оцінки в атестат. Дане питання не один рік виносилося на обговорення Спільної комісії Уряду і Конференції єпископату Польщі. Власне 13 липня 2007 р. Міністр освіти Роман Гертих видає розпорядження згідно якого оцінка з релігії вноситься до середнього балу атестату, якщо учень обрав цей предмет. Міністр зазначив, що прийняття даного рішення спонукала ціль підвищення рангу предмету: «щоб релігія не була предметом третьої категорії, на яку приходять, щоб зробити домашнє завдання з інших предметів» [Цит. за:6]. Після прийняття вищезазначеного розпорядження Міністра освіти обговорення даного питання не припинилося, а навпаки набуло широкомасштабності в контексті його правомірності.

В 2009 р. дане питання розглядалося в Конституційному Трибуналі який 2 грудня вказаного року постановив, що розпорядження правомірне, однак зазначив, що якщо учні не задоволені поточною оцінкою з релігії, то вони мають право подати заяву, керівництву школи, до річного або кінцевого оцінювання, про відмову подальшого відвідування заняття з релігії. Дане право дозволяє уникнути оцінки з предмету релігія в атестаті, а тим самим не впливає на рейтинг його середнього балу [Див.:7].

Кількість навчальних годин предмету релігія або предмету нерелігійної моралі серед загальної кількості годин предметів шкіл Польщі «в середньому … складає: … для початкової освіти 7,7%; … для середньої освіти 7,3%» [Див.:1]. Також зазначимо, що «згідно з інформацією Центрального статистичного управління на предмет релігія в першому році [1990 р.] зголосилося близько 95 відс. учнів. … Час від часу ЦВГД опитує молодь про шкільну катехизу. З відповідей видно, що понад 90 відс. учнів декларує участь в заняттях» [Див.:2].

В останні роки в громадських колах Польщі має місце обговорення питання щодо вилучення предмету релігія з шкільних програм. Наприклад, в 2011 р. Рух Януша Палікоти виступив автором суспільної реформи, одним з пунктів якої є вказане питання. Інша політична партія Союз левиці демократичної (СЛД) відстоює думку щодо введення курсу релігієзнавства замість предмету релігія, також дана ідея підтримується в наукових колах.

Підсумовуючи висвітлене у статті, зазначимо наступне: в Польщі у 80–х роках XX ст. починається обговорюватися питання щодо повернення в школи предмету релігія;

[2] Зазначимо, що вчителі релігії отримують заробітну плату на загальних підставах з державного бюджету. Однак заробітну плату вказані вчителі почали отримувати з 1997 р. До цього існувала домовленість між Урядом Польщі і Католицькою церквою в РП стосовно того, що вчителі релігії працюють безоплатно, з огляду на бюджетні труднощі [див.:6]. На сьогодні, розмір заробітної плати визначається розпорядженням Міністра народної освіти і спорту від 1 вересня 2012 р. «Про розмір мінімальних ставок заробітної плати вчителів».

[3] Зокрема у 2008 р. Комісія католицького виховання при Конференції єпископату Польщі розробила «Принципи оцінювання освітніх досягнень з Римсько-католицької релігії в державних школах». Згідно вказаного документу «оцінки виставляються і показують рівень і прогрес учня в опрацюванню інформації, а не оцінюється релігійна практика» [Див.11].

в якості експерименту в деяких школах було введено курс релігієзнавства, однак ідея не знайшла широкої підтримки; з 1990 р. в польські школи повернуто предмет релігія; викладання даного предмету забезпечується церковними спеціалістами (в передбачених законодавством випадках світськими особами), оплата праці здійснюється з державного бюджету; з 2007 р. оцінка з релігії виноситься в шкільний атестат; в останні роки спостерігається настрої в перших громадських колах Польщі щодо вилучення предмету релігія з навчальних планів шкіл в якості альтернативи пропонується введення курсу релігієзнавства. Перспективою подальшого дослідження може бути здійснення наукової розвідки щодо вивчення досвіду впровадження релігійного елементу в школи у інших європейських державах.

Список використаних джерел

1. Понкин И.В. Преподавание знаний о религии в светской школе: европейский опыт правового регулирования [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nravstvennost.info/library/news_detail.php?ID=2521
2. У католицькій Польщі запропоновано скасувати викладання в школах Закону Божого [Електронний ресурс]. – режим доступу: http://pravotoday.in.ua/ua/press–centre/news/news–5354/
3. Cebula S. Prawa i wolnońsci religijne we wspyiczesnej Polsce / Siawomir Cebula. – Krakyw: Nomos, 2011. – 216 s.
4 Hoffmann H. Religioznawstwo w szkole. Polskie dońwiadczenia / H. Hoffmann, A. Ksi№ïek // Pantheon. Religionistickэ Иasopis, 2010. – №6. С.33–49.
5. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm
6. ks. Wojciech Sadioc SAC Historia jednego przedmiotu [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.opoka.org.pl/biblioteka/P/PR/tp2010–36–20lat2.html
7. Mezglewski A. Prawo wyznaniowe, wydanie 3 / Mezglewski A., Misztal H., Stanisz P. – Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck, 2011. – 321 s.
8. Pod wspylnym niebem [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pl.wikisource.org/wiki/Strona:Dziennik_Dolnoń№ski,_1990,_nr_0_(31_sierpnia).djvu/04
9. Porozumienie pomikdzy Konferencj№ Episkopatu Polski oraz Ministrem Edukacji Narodowej z dnia 6 wrzeńnia 2000 r. w sprawie kwalifikacji wymaganych od nauczycieli religii [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cen.bydgoszcz.pl/magazyn/psycholog/katecheza/Kwalifikacje.pdf
10. Rozporz№dzenie Ministra Edukacji Narodowej w sprawie warunkyw i sposobu organizowania nauki religii w publicznych przedszkolach i szkoiach // Warchaiowski K. Prawo wyznaniowe: [wybyr ïrydei] / Krzysztof Warchaiowski. – Warszawa : Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynaia Stefana Wyszycskiego, 2000. – 621 s.
11. Zasady oceniania osi№gnikж edukacyjnych z religii rzymsko–katolickiej – Komisja Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski z 25 sierpnia 2008 r. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://wnk.kuria.zg.pl/akty_prawne_nauczania_religii.html

Владиченко Л.Д. Религиозный компонент в светском образовании: польский опыт

Рассматривается процесс внедрения религиозного компонента в общеобразовательные учебные заведения Польши в конце XX в. Значительное внимание уделяется рассмотрению нормативно–правовой базы регулирующей процесс преподавания предмета «религия» в школах Польши. Отдельное место отводится обзору современного состояния и процессов в польском обществе относительно преподавания указанного предмета в средних школах.

Ключевые слова: *предмет «религия», катехетические классы, общеобразовательные учебные заведения, религиозные организации.*

Vladychenko, L.D. Religious component in temporal education: Polish experience

The process of introduction of religious component in educational institutions of general education in Poland at the end of XX century is considered in this article. Considerable attention is given to viewing of regulatory and legal framework that regulates the process of teaching such subject as «Religion» at schools in Poland. Individual place is assigned to viewing of current condition and processes in Polish society as to teaching of the mentioned subject in secondary school.

Key words: *subject «Religion», catechesis classes, educational institutions of general education, religious organizations.*

УДК 130.121

Карнаухова Н.Л.

Феноменологія релігії Нініана Смарта та її методологічне значення

Досліджується вагомість феноменологічного методу для аналізу релігій. Аналізуються основи феноменології релігії Нініана Смарта.

Ключові слова*: феноменологія релігії, філософія релігії, релігієзнавство, виміри священного, досвід, емпатія.*

Творчість одного з найавторитетніших феноменологів релігії сучасності, американського філософа Нініана Смарта відрізняється багатоаспектним, міждисциплінарним підходом до вивчення релігій і передбачає звернення до методологічної проблематики релігієзнавства. Його розуміння релігії стало на Заході парадигматичним і є актуальним для формування сучасних програмних дослідницьких настанов, оскільки сприяє більш адекватному і толерантному пошуку релігійної ідентичності і наданню дискурсу на цю тему форми конструктивного наукового діалогу.

Проблема статусу феноменології релігії, як і філософії релігії, теології та релігієзнавства викликала і продовжує викликати чисельні суперечливі судження. Мають місце, як відомо, і тривалі дискусії стосовно взаємостосунків цих дисциплін. Ми не ставимо собі завдання дати вичерпний аналіз цих дискусій, а також історії і актуального стану феноменології релігії. Здійснимо лише спробу представити деякі найбільш методологічно змістовні підходи до розкриття цієї проблеми, змалювавши їх як певне наративне підґрунтя, на якому виникли ідеї Нініана Смарта, та з'ясуємо методологічне значення його феноменології релігії.

Слід зазначити, що феноменологія релігії, яка протистояла як суб'єктивізму психологічного, так і об'єктивізму філософського підходів, відкрила новий шлях інтегративного і діалектичного розгляду феномена релігії, що виявився сприйнятним з погляду не лише науки, а й віри. Тому вона надає неабияку можливість ознайомитись з методологічними проблемами релігієзнавства зокрема й гуманітарних наук загалом. «Дослідження релігії, – як наголошує Н.Смарт, – не має визначатись релігійною позицією..., воно має наслідувати певну методологію – феноменологічну» [1,с.143]. Релігієзнавство, за Смартом, є інтеграцією феноменології, соціології та антропології (в тому значенні, в якому її розуміли К.Леві–Строс, чи, приміром, К.Гіртц). Наголос на важливості залучення феноменології до аналізу релігії є наскрізним для всіх розвідок Н.Смарта. Проте в останніх своїх публікаціях (зокрема в третьому виданні «Світоглядів») Смарт зауважує, що замість поняття «феноменологія» (яке вживалось як технічне історикам релігії) він вважає за краще використовувати словосполуку «структурована емпатія». Емпатія буквально означає «відчуття в», «felling in» (на відміну від симпатії, «відчуття з», «filling with»), це внутрішні відчуття особи або групи осіб. Чому ж емпатія має бути структурованою? «Ми осягаємо структуру світу іншого, ми намагаємось зрозуміти структуру віри в голові вірянина» [2,р.13–14]. Якщо вірянин є буддистом, або католиком, ми маємо знати дещо про буддистські або католицькі вірування і практику; спостерігаючи основні форми інтенцій серед вірян, слід описати їх такими, якими вони є, без власних упереджень.

Як відомо, феноменологія релігії виникла раніше, аніж були сформульовані методологічні засади феноменології у творах Е.Гусерля та його учнів. Однак найвидатніші представники цього нового релігійно–наукового напряму згодом звернулись до цих засад. Зокрема, Н.Смарт, наслідуючи ідеї Е.Гусерля, вважає, що слід розрізняти об'єкти, які є реальними, і об'єкти, які існують. У цьому сенсі Бог є реальним для християн, незалежно від того, існує він чи ні. Релігія досліджує «реальне», а наука – «існуюче». Близьким до цих міркувань є і підхід В.Дильтая – засновника сучасної герменевтики. Смарт, зокрема, акцентує характерне для Дильтая відокремлення релігійних світоглядів (сутність яких полягає в тому, що ставлення до «незримого» визначає собою розуміння

дійсності, оцінку життя і практичні ідеали) від науки, яка спрямована на «видиме». Саме Дильтай сформулював поняття «вчування», «емпатії» (Einfuhlung) і запропонував використовувати її як базовий метод наук про дух; пізніше, в інтересах досліджень історичного процесу, він віддав перевагу досвіду (Erlebnis). Загалом же в традиції філософського осмислення емпатії можна помітити етапи її методологічного визнання, потім дискредитації і, зрештою (зокрема, у Смарта) методологічної реабілітації.

Поява феноменології знаменувала припинення жорсткого протистояння наукового і апологетичного підходів до опису релігії. Як показав Н.Смарт, засвоєння здатності до наукової рефлексії телеологічною свідомістю, з одного боку, і зниження тиску релігійного авторитету на інтелектуальну діяльність, з іншого, забезпечили можливість «дистанціюватися від власної особистісної позиції, що дозволило досліджувати релігію доброзичливо і водночас об'єктивно» [3,p.9].

Завдяки фундаментальному твору Рудольфа Ото «Священне» феноменологічний підхід мав неабиякий вплив на наукове релігієзнавство. Доконечну формулу Ото для опису священного – «mysterium tremendum et fascinans» («таємниця, що приводить до тремтіння і заворожує») – Смарт вважає вдалою, і широко використовує її. Проте вважає, що вона не здатна охопити весь досвід. Немає жодної причини, чому не може бути більше, аніж один основний досвід в релігії, висновує він, розглядаючи нуменозний досвід як один із них. Намагання Ото зробити нуменозний досвід універсальним і центральним Смарт пояснює тугою за есенціалізмом. Більш того, якщо всі релігійні переживання знаходяться в глибині душі, то відмінності між релігіями дуже важко пояснити. Зрештою Смарт намагається показати, що його гіпотеза про декілька основних рис (чи форм) релігійного досвіду має значно більшу пояснювальну силу.

У своїх наукових розвідках Смарт спирається на погляди творця класичної феноменології релігії Г. ван дер Лееува, проте також розширює царину його дослідження, виходячи за межі релігійних світоглядів. Водночас, на противагу М.Еліаде, він вважає недоречним починати з протиставлення сакрального і профанного як відправної точки систематичної феноменології, або «граматики релігії» [4,с.157]. Вивчення релігії, як наголошує Н.Смарт, має бути множинним, феноменологічним і аспектним, і аби просунутися далі, ніж це вдалося М.Еліаде (герменевтика якого, на думку Смарта, виявилася обмеженою) слід вирішувати широке пояснювальне завдання (explanatory task).

Слід вказати, що загалом Смарт дуже високо оцінював доробок М.Еліаде як релігійного мислителя, котрий побачив узгодженість у різних народних релігіях минулого. Пройшовши випробування цим різнобарв'ям релігійного і культурного досвіду, Еліаде, за справедливим судженням Смарта, був покликаний відтворити через релігієзнавчі дослідження загальне джерело релігійності і залучити до нього людство, що опинилося в духовній кризі. Але схема, яку він розробив, що включає важливі матеріали і концепції з історії релігій, навряд чи відповідає панівним напрямкам буддизму (оскільки передбачає Божественну Істоту, що лежить за нею). Як наголошує Смарт, еліадівська пояснювальна схема (і, зокрема, такі його конструкти як «ієрофанія», «збіг протилежностей», «вісь світу» і «homo religious») має більше спільного з богоспрямованими (у тому числі й «архаїчними») релігіями, ніж з порожнечею і несубстанційністю Тхеравади та провідних напрямків Махаяни.

Ідеї Смарта ґрунтуються на припущенні, що є три основні форми релігійного досвіду, аналіз яких покликаний пояснити відмінності в релігійних доктринах. Одним з них є «порожній» досвід очищеної свідомості або медитація, іншим є досвід нуменозного Іншого, представленого, зокрема, в окремих видах релігійного досвіду, як це описано Р.Отто. Крім щойно згаданих типів, Смарт виділяє також, наслідучи ідеї Р.Занера, всеєдиний (panenhenic) досвід, коли особа відчуває глибоку солідарність з цілим; цей досвід дуже важливий, зокрема, у буддистській практиці. Поєднання або непоєднання цих видів досвідів допомагає пояснити різні моделі (або патерни) філософського виміру релігії. У всякому разі, Смарт приписує деякі зразки філософських доктрин до різних видів досвіду та їх комбінацій.

Варто зазначити, що багато релігієзнавців вбачають безсумнівну заслугу М.Еліаде та інших представників Чикаґської школи в спробі зближення феноменології релігії та історії релігії на засадах герменевтики. Методологія історичної феноменології релігії, на думку її засновників, має поєднувати методи емпіричного дослідження і

теоретичної обробки зібраного матеріалу; як найбільш адекватний метод обробки історичного матеріалу пропонувалася саме герменевтика. Тенденція до зближення двох дисциплін знайшла зокрема відображення в терміні «історична феноменологія релігії», який використовує також і Н.Смарт. Проте суто герменевтичний в еліадівському сенсі метод передбачає значно глибше проникнення (або вчування), аніж емпатія сучасної західної феноменології (в тому числі і Смарта). Смарт вважає, що глибоке проникнення може бути представлено простою зрозумілою мовою і у звичайних феноменологічних категоріях. І це цілком відповідає методологічним принципам феноменології як такої, що є антиметафізичною у тому сенсі, що відмовляється від метафізичного жесту проникнення вглиб.

Слід зауважити, що герменевтика, радше, є практикою розуміння, а не методологією, адже метод передбачає абстракцію об'єкта. Натомість проекти загальної герменевтики як Ф.Шляєрмахера, так і В.Дильтая, попри весь свій методологізм, шукали об'єктивний сенс у відтворенні переживань психологічного суб'єкта, які, втім, не об'єктивуються. Не випадково Е.Гусерль був переконаний, що шлях В.Дильтая – це шлях історицизму, на якому неможна досягти загальнозначущої істини. В контексті переосмислення цих проектів з'являється і висновок Г.Г. Гадамера про досвідний характер будь–якої істини, тобто про герменевтичність істини. Адже поняття досвіду передбачає виявлення істини навіть як данності для окремого суб'єкта, філософська ж герменевтика потрактовує досвід як самовиявлення досвіду. Смарт також, як ми бачимо, застосовує феноменологічний метод; у своєму центральному дослідженні з феноменології і «брекетингу» (взяття в дужки, або тимчасового призупинення власних поглядів) – «Феномені релігії» – він підсумовує свою позицію, згідно з якою феноменологія є спробою вільного від оцінювання опису релігії, зазначаючи, що запобігає до феноменології як дескриптивного методу, який не має потреби бути в строгому сенсі типологічним. Утім спробу дослідити формальні моделі (або патерни) і структури можна розглядати як один з аспектів типологічної процедури. Ми маємо розрізняти патерни – висновує Смарт; «феноменологія релігії намагається змалювати різноманітні патерни, і це важливо» [5,p.297]. Свою ідею динамічної взаємодії різних елементів релігії він називає динамічною феноменологією (тобто, способом класифікації і порівняння змін в релігіях). Особливі ж стосунки між різними вимірами релігій і світоглядів він позначає як діалектичну феноменологію. Водночас він вживає поняття кроскультурної феноменології (як спроби бачення різних класів релігійного феномена на міжкультурній основі) [5,p.7].

Аби дослідити різні патерни Смарт і обирає форму вимірів (dimensional shape). Пропонуючи повністю виключити з визначення релігії проблему буття Бога, він виокремлює «виміри» (аспекти, характеристики), за якими слід аналізувати феномен релігії: догматичний (доктринальний) і філософський вимір; міфічний або наративний; етичний і правовий; ритуальний і практичний; досвідний і емоційний; соціальний і організаційний; матеріальний і художній. Слід також зауважити, що в деяких останніх працях Смарт вказує на необхідність додати до цих вимірів ще політичний і економічний, які утворені різноманіттям політичних і економічних стратегій, що присутні в будь–якій традиції. Роль, функціонування і трансформація якогось з аспектів залежить від наявності й активності інших елементів, так як всі вони взаємодіють.

Проте, якщо у своїх ранніх працях Смарт виходить з настанови про висхідну роль релігійного досвіду, то пізніше він переосмислює релігійний феномен, руйнуючи колишню парадигму, згідно з якою суттю релігії є досвід святого. Не надаючи більше первинного значення жодному з вимірів релігії, так як важливість кожного з них (в тому числі і досвідного виміру) може варіюватися навіть в межах різних історичних фрагментів однієї релігійної традиції, Смарт вважає, що релігія жодною мірою не наділена суттю, чи ядром. Релігійний досвід не обов'язково присутній в релігії, а якщо присутній, то є суб'єктивним, звідси необхідність просувати інформоване емпатичне розуміння і об'єктивність.

Показово, що Смарт вживає поруч з поняттям досвіду і термін «experiencing», який означає досвід у його перебігу (тобто «досвідчування», як пропонує перекладати цей термін один з найавторитетніших вітчизняних дослідників феноменології досвіду В.І. Кебуладзе), а також словосполуку «experiencing as». Цей концепт презентує важливу ідею філософії релігії Д.Хіка про те, що весь досвід, в тому числі і розуміння транс-

цендентного, включає в себе інтерпретацію і є «процесом», «досвідчуванням як». Ця ж думка в свою чергу інспірована ідеєю «бачення як» («seeing as») Л.Вітгенштайна. Ми бачимо що через як, і це як випереджає що; процес бачення з необхідністю включає в себе інтерпретаторську діяльність.

Феноменологію релігії (поряд із соціологією) Н.Смарт характеризує як описову релігієзнавчу дисципліну, тобто дескриптивний підхід до релігії. Описове дослідження релігії, на його думку, має пріоритет стосовно пошуку істини, адже неможливо шукати істину без розуміння. Показово, що вчитель Е.Гусерля Ф.Брентано застосовував термін «феноменологія» у контексті дескриптивної психології. Для позначення філософського напряму і методу цей термін, як відомо впроваджується Гусерлем. Проте навіть у вченні Гусерля містяться різні форми феноменології, і дескриптивна феноменологія є однією з головних серед них.

Н.Смарт відсторонюється від методології есенціалізму, спрямованої на встановлення сутності релігії, а також від функціоналізму, що пояснює релігію через її функції, пропонуючи тим самим особливий варіант феноменологічного підходу, з особливою увагою до символізму [7,с.153]. Його метод спрямований на розкриття тих форм буття релігії, які є даними емпірично, і передусім – соціально–емпірично, у практиці життєдіяльності суспільства, а отже є емпіризмом через звернення до первинних джерел людського досвіду (і це відповідає методологічним настановам феноменології). Питання ж про істину є питанням, про яке не запитують, а не питанням, яке залишається без відповіді, – висновує Смарт, проголошуючи ідею методологічного агностицизму.

Філософія релігії, на думку Смарта, має стати «філософією світогляду», тобто розширитися з тим, щоб охопити різні компоненти релігієзнавчого комплексу. «Вона повинна стати верхнім поверхом будівлі, середній поверх якої утворює порівняльний та історичний аналіз релігій та ідеологій, а нижній – феноменологія, причому не тільки досвіду і дії, а й феноменологія символічного життя людини в цілому» [8,p.85].

Проект Смарта полягає в тому, щоб використати концептуальний апарат філософії релігії та релігієзнавства для вивчення всіх найбільш значущих, поширених і впливових ідеологій світу – як релігійних, так і світських. За задумом Смарта, наукове вивчення релігії, що осмислює все різноманіття «символічного життя» людства і широко використовує порівняльний аналіз, може виявитися ефективним в дослідженні найбільш значущих ідеологій сучасного світу. Наукове релігієзнавство може бути корисним і для вироблення нового світогляду, який враховував би як різноманіття сучасного світу, так і потребу цього світу в загальних, об'єднувальних поглядах.

Таким чином, критикуючи суто теологічний підхід до визначення релігії, Смарт ставить перед релігієзнавством як власне науково–дослідні, так і філософсько–світоглядні завдання. Представляючи свій проект Смарт зазначає, що сучасне релігієзнавство поряд з вивченням традиційних віросповідань має звернутися також до розгляду світських символів і ідеологій – націоналізму, марксизму, демократії, які часто змагаються з релігією і в той же час в якомусь важливому сенсі самі є релігійними. Відтак, сучасне вивчення релігії і світоглядів «сприяє осмисленню світоглядів, як традиційних, так і світських, які є двигуном соціальної та моральної спадкоємності та зміни, тому воно має дослідити вірування і почуття, а також прагнути зрозуміти те, що існує в головах людей. Те, у що люди вірять, є важливим аспектом реальності безвідносно до того, чи є воно істинним чи ні» [9,p.1–2].

Смарт вказує і ті загальні позиції, які повинен зайняти дослідник при реалізації цього проекту. Аналітик світоглядів повинен боротися на два фронти. Праворуч знаходяться ті «традиційні» віряни, які розглядають безпристрасний і безоціночний опис вірувань як підспудну загрозу вірі. Ліворуч – ті дослідники, які вважають релігію чимось ірраціональним, що має бути пояснено як різновид проекції. Смарт виділяє ті характеристики сучасного релігієзнавства, які створюють умови для вирішення такого завдання. По–перше, воно плюралістичне, займається багатьма релігіями і світськими світоглядами. По–друге, воно відкрите в сенсі вивчення систем вірувань і символів, що знаходяться за межами традиційних релігій. По–третє, воно розглядає світогляд як історично, так і систематично, прагне за допомогою «структурованої емпатії» (тобто, залучаючи феноменологію) стати на точку зору вірян. По–четверте, воно здійснює тематичні порівняння, які допомагають висвітлити окремі традиції. По–п'яте, воно полі-

методичне, використовує багато методів з різних дисциплін – історії, історії мистецтв, філології, археології, соціології, антропології, філософії і т.д. По–шосте, воно прагне показати владу релігійних ідей і практик, а також їхні взаємини з іншими аспектами існування людини. По–сьоме, воно може створити умови не тільки для розуміння світу і розмаїття систем вірувань, але також і для особистого пошуку духовної істини.

За висловом Смарта, філософія світоглядів має бути реалістично пов'язана з дійсно існуючими світоглядами. Вона повинна здійснювати аналіз структури та історії різних світоглядних систем. Смарт проводить у зв'язку з цим аналогію з філософією науки, для якої виявилося дуже благотворним співробітництво з історією науки. На основі історії і порівняльного вивчення релігій можна прийти до пізнання певної логічної структури цих систем. Іншими словами, може стати зрозумілим характер зв'язку між різними вимірами релігії і між різними доктринальними компонентами.

Для того, щоб адекватно функціонувати в рамках «філософії світоглядів», історія релігії має стати дослідженням «граматики жесту і символу». Порівняльне вивчення релігії і світських ідеологій можливе тому, на думку Смарта, що вони мають деякі загальні фундаментальні властивості: релігії і світські ідеології демонструють тісний зв'язок між теорією і практикою; вони не є безпосередньо верифікованими; вимагають повної залученості й прихильності; пропонують пояснення людської історії; припускають етичні принципи; мають вчення про природу людини; можуть зазнавати певний розвиток в ідейному і практичному планах; володіють есхатологічною орієнтацією; мають космологію; володіють теорією генезису релігії. Якщо ж коротко охарактеризувати те загальне, що робить можливим зіставлення релігій і секулярних світоглядів, то можна зробити висновок, що як релігії, так і ідеології спрямовують людину щодо сенсу життя.

Феноменологічно визначивши найважливіші даності буття релігії, назвавши їх вимірами або аспектами, Смарт вважає, що цього цілком достатньо для експлікації релігії як світогляду. Він упевнений, що такий підхід усуває необхідність додаткового виведення дефініції релігії і може бути успішно залучений не лише до виявлення та розуміння релігій, а й до вивчення світських ідеологій. Застосування цього підходу до вивчення секулярних ідеологій демонструє, що вони виявляють характерну схожість з релігіями. Найбільш показовими, згідно Смарту, в цьому відношенні є націоналізм, марксизм і науковий гуманізм.

Можна навести численні приклади, які свідчать про евристичну значущість ідей Смарта. Приміром, Ж.Курувачіра залучає восьмивимірну модель Смарта для аналізу квазі–релігій; Алан У.Блек [10] демонструє, як можна використовувати ідеї Смарта для аналізу саєнтології тощо.

Отже, перевага підходу, запропонованого Нініаном Смартом, полягає у спробі усунути кордони між релігійними і нерелігійними типами ідеологій і практик, обійтися в процесі опису релігій без постулювання ідеї трансцендентної реальності, оскільки граничний (ultimate) духовний сенс, на його думку, можна віднайти і в єднанні з природою, і у взаєминах з іншими людьми, у спробі осягнути Іншого за допомоги емпатії. Його багатоаспектна модель, описуючи релігії так, як вони існують (не редукуючи їх до походження і функцій) може служити зручним інструментом виявлення важливих сторін духовних формацій з подальшою констатацією подібностей та відмінностей у змісті різних типів цих формацій. Певна річ, Смартова модель не є жорсткою, її теоретичні положення можуть уточнюватися і доповнюватися в міру появи нових історичних даних. Не випадково феноменологічно орієнований крос–культурний підхід Н.Смарта як засновок філософії релігії та релігієзнавства помітним чином вплинули на теорію і методологію дослідження релігій та релігійної освіти.

Список використаних джерел

1. Смарт Н. Исследование религии и образование // Религиоведческие исследования, №3/4, 2010.

2. Smart N. Worldviews: Crosscultural Exploration of Human beliefs. New Jersey, 2000.

3. Smart N. The Phenomen of Religion [Text]. – Macmillan Press, 1973.

4. Смарт Н. После Элиаде: будущее теории религии // Религиоведческие исследования, №3/4, 2010.

5. Smart N. Dimensions of the Sacred. An Anatomy of the World's [Text]. – University of California Press, 1996.
6. Там само.
7. Смарт Н. Новый взгляд на религиоведение: Ланкастерская идея // Религиоведческие исследования, №3/4, 2010.
8. Smart N. The Philosophy of Worldviews: The Philosophy of Religion Transformed // Smart N. Concept and Empathy. – London; Basingstoke, 1986.
9. Smart N. Worldviews: Crosscultural Exploration of Human beliefs [Text]. – New Jersey, 2000.
10. Блек Алан У. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www. scientologyfacts.ru/1/116. html.

Карнаухова Н.Л. Феноменология религии Нониана Смарта и ее методологическое значение
Исследуется значимость феноменологического метода для анализа религии. Анализируются основы феноменологии религии Нониана Смарта.
Ключевые слова: *феноменология религии, философия религии, религиоведение, измерения священного, опыт, эмпатия.*

Karnauchova, N.L. Ninian Smart's phenomenology of religion and its methodological significance
Author explores the significance of the phenomenological method for the analysis of religion. Analyzes the foundations of phenomenology of religion Ninian Smart.
Key words: *phenomenology of religion, philosophy of religion, religious studies, dimensions of the sacred, experience, empathy.*

УДК 141+83'373.6

Клименко О.Б.

Категорія «Ενέργεια» в античній філософії, ранньої патристики і ісихазмі

Проаналізована еволюція поняття «енергейя» в античній та візантійській філософії. Обґрунтовується теза про те, що саме вона є визначальною для розуміння філософії та містичної практики ісихазму.

Ключові слова: *енергейя, ентелехія, енергія, ісихазм, моноенергетизм, монофелітстство, несторіанство, діаенергетизм, патристика, христологія.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Клименко А.Б.

Категория «Ενέργεια» в античной философии, ранней патристике и исихазме

Проанализирована эволюция понятия «энергейя» в античной и византийской философии. Обосновывается тезис о том, что именно она является определяющей для понимания философии и мистической практики исихазма.

Ключевые слова: *энергейя, энтелехия, энергия, исихазм, моноэнергетизм, монофелитстство, несторианство, диаэнергетизм, патристика, христология.*

Слово «энергия» представляется большинству из нас достаточно новым, почти современным. Слово «энергия» у многих постсоветских людей ассоциируется с ракетно–космической корпорацией «Энергия», которая строила ракету–носитель «Энергия» для проекта Буран. Когда программу Буран закрыли, ракету–носитель разобрали по запчастям. Остался только муляж – находится на территории РКК «Энергия». Сегодня понятие «энергия» настолько вошло в наш обыденный лексикон, что мы, не задумываясь, применяем этот термин по поводу и без повода. В обыденной жизни часто говорим, поднять что–либо или копать земли в саду не хватает энергии или если нет света в доме, говорим, нет электрической энергии. Некоторые, особо «продвинутые» люди говорят о психической энергии, энергии–мысли, при этом прибавляя мудрёные восточные словечки: аура, чакра, ци… Энергия может быть атомной, психической, жизненной, солнечной, электрической, нервной, кинетической, ядерной, лучистой, творческой, сексуальной… Так много оказывается разных энергии, а мы жалуемся что энергии не хватает.

Из учебников физики мы помним, что «энергия – общая количественная мера движения и взаимодействия всех видов материи» [1,с.902]. Сам термин «энергия» в современном физическом значении появился лишь в начале XIX века и был введен в механику английским физиком Т.Янгом, под которым он понимал величину пропорциональную механической работе.

Однако само слово «энергия» является достаточно древним, оно возникло еще тогда, когда люди и не помышляли об электричестве и, тем более, об атомной бомбе. Тем не менее, оно довольно часто встречается в трудах Аристотеля, Плотина, отцов церкви, Дионисия Ареопагита, Григория Паламы и даже в постановлениях Вселенских соборов.

Слово «энергия» происходит от древнегреческого «ἐνέργεια», которое образовано от союза «ἐν« (в) и существительного «ἔργον« (дело, работа). Целью нашей статьи является анализ эволюции категории «ἐνέργεια» в древнегреческой философии и христианском богословии IV–XIV веков, уделяя особое внимание при этом интерпретации данного термина в таком православном теолого–философском учении как исихазм.

Слово «ἐνέργεια» большинство исследователей считают искусственным, введенным в философский лексикон Аристотелем, хотя до естественно до него существовало существительное «ἔργον«, от которого был образован глагол «ενεργάζομαι» (трудиться, работать, заниматься, вносить, вводить). Слово «ἐνέργεια» появляется в книге девятой аристотелевской «Метафизики», где речь идет о концептуальной связке «ενεργέια (действительности)» и «δυναμις (возможности)». Посмотрим, что пишет сам Аристотель об «ενέργεια»: «Ведь всякое движение незакончено – похудание, учение, ходьба, строительство; это, разумеется, это, разумеется, движения и именно незаконченные. Ибо неверно, что человек в одно и то же время идет и уже сходил, строит дом и уже построил его, возникает и уже возник или двигается и уже подвинулся, – все это разное, и также разное «движет» и «подвинул». Но одно и то же существо в то же время увидело и видит, а также думает и подумало. Так вот, такое действие я называю осуществлением («ἐνέργεια»), а то – движением [2,с.240]. Следовательно, если отталкиваться от движения, то ενέργεια можно определить как завершенное движение – движение, имеющее цель (τέλος) в самом себе (но не движение ради движения), самозамкнутое движение; в противоположность энергии κίνησις есть бесцельное (ατέλεια) движение. Аристотель удачно сравнивает энергию со зрящим и одновременно видящим человеком (то есть пассивным и активным, если судить грамматически). Можно сказать, что ενέργεια это целевая сосредоточенность действия внутри самого действия; наивысшая ступень энергии – это, как известно, εντελέχεια «осуществление внутри заложенной цели», еще один неологизм Стагирита. Соотнося понятия ενέργεια и εντελέχεια, Аристотель пишет: «Ибо дело – цель, а деятельность – дело, почему и деятельность (ενέργεια) производно от дела (εργον) и нацелена на осуществленность (εντελέχεια)» [2,с.246]. Таким образом, Стагирит употребляет термин ενέργεια как для характеристики самой деятельности осуществления (так, речь – это процесс реализации способности к говорению), так и для обозначения результата, продукта этой деятельности (так, текст есть продукт осуществления человеческой словесности). Таким образом, энергия – это и деятельность, соответствующая природе, и действительность, выявляющая сущность.

Слово «εντελέχεια» в последующем практически исчезает из философского лексикона, а вот связка ενεργέια и δυναμις через латинский перевод actus и potentia раздваиваются, с одной стороны, попадая в сферу естественной науки (то есть физики) и, становясь там понятиями «энергии» и «силы», а с другой стороны, сопровождают метафизику до ее завершения, в конечном итоге превращаясь у Гегеля в то, что сейчас в учебниках по философии называется категориями «возможности» и «действительности».

М.Хайдеггер полагал, что ‘Ενέργεια является «основным словом» Аристотеля. Он обращал внимание на ошибочность традиционного перевода на латинский язык греческих термина ἐνέργεια и на крайне отрицательные последствия этого перевода для западной философии и богословия: «’Ενέργεια… римляне перевели как actus, и одним ударом по этой причине греческий мир оказался погребенным» [3,с.241–242]. По весьма убедительной аргументации Хайдеггера, аристотелевская концепция с перенесением ее на латинскую почву была истолкована по схеме «причина и следствие»; характерное для Аристотеля единство силы и энергии уступило место их противоположности и оформилось в представление о двух разных реальностях, одна из которых обязательно должна предшествовать во времени другой.

Универсальный характер аристотелевского понятия ἐνέργεια, богатство и разнообразие его денотаций и коннотаций обусловили многозначность данного термина. Термин ἐνέργεια в зависимости от контекста стал пониматься как действие (акт), деятельность, действительность, энергия.

В античной философии после Аристотеля термин «ἐνέργεια» встречаются в стоицизме, и играет важную роль в философии Плотина, который не только различает силу (δύναμις) и энергию (ἐνέργεια), «энергию сущности» и энергию, истекающую

от сущности, но и строит на этом различии отношения между Единым, «совершеннейшим существом», и Умом. Плотин о Едином пишет: «Первое начало… выше самой субстанции, или сущности; оно есть только потенция, то есть всемогущая причина всего существующего, и уже рожденное им (второе начало) есть это все существующее» [4,с.127]. В отношении к материи проблема «потенции и энергии» Плотином рассматривается в одноименном трактате.

Язык «мужей апостольских» и первых учителей христианской церкви формируется на основе тезауруса Священного писания. Впрочем, последующая борьба с ересями потребовала более тщательной разработки христианской доктрины на основе общераспространённых в тогдашнем античном мире дискурсивных практик. Отсюда возникла необходимость в использовании в переосмысленных значениях важнейших терминов и категорий классической древнегреческой философии. В процессе «конвертации» понятий, взятых из античных текстов, христианские экзегеты постоянно сталкивались с проблемой «непереводимости» определенных категорий, отсутствием взаимно–однозначного соответствия между ними.

Кроме того, христианская богословская терминология первоначально не была чем–то застывшим и неизменным, напротив, она развивалась, значения терминов постоянно уточнялось. Решение многих догматических проблем зависело от определения смысловых значений основных богословских терминов.

Термин «ἐνέργεια» приобретает новый смысл в учении о Троице, об отношениях между Ипостасями Троицы, о единосущности Бога, различении сущности и энергии. Триада «сущность (ουσια), действие (ἐνέργεια) и сила (δύναμις)», образуя систему связанных между собой категорий, занимала важное место в творениях раннехристианских авторов, отцов и учителей Церкви, писавших на греческом языке. Афинагор Афинский в «Прошении о христианах» писал: «Сын Божий есть Слово Отца, как Его идея и действенная сила (ἐν ἰδέᾳ καὶ ἐνεργείᾳ), ибо по Нему и чрез Него все сотворено, потому что Отец и Сын суть одно» [5,с.78]. Ориген в трактате «О началах» рассматривал вопрос о сущности Отца и Сына в связи с учением о «силе и действии» Бога.

За редким исключением, обсуждение этих категорий на Востоке имело отношение к проблеме «единосущия», а начиная с великих каппадокийцев, – к вопросу о сущности Бога и Его нетварных энергиях. Григорий Богослов и Василий Великий опровергали еретические воззрения Евномия, епископа Кизика, который учил, что различия свойств (действований–ἐνέργεια) Лиц Святой Троицы свидетельствуют о различиях Их по сущности. В другом месте Василий Великий писал о Боге, что к нам «нисходят Его энергии (деяния), а его сущность остается недоступной». Григорий Нисский, в работе «Об устроении человека» употреблял понятия «сущность», «действие» и «сила» при обсуждении натурфилософской медицинской и психологической проблематики и разделял характерное для каппадокийцев представление о причастности твари к Божественной сущности не непосредственно, а через энергии. В «Ареопагитиках» отмечалось, что «все небесные умы в соответствии с надмирным своим значением разделяются на три: сущность, силу и действие (εἰς οὐσίαν καὶ δύναμιν καὶ ἐνέργειαν)» [6,с.324]. Немесий Эмесский, в сочинении «О природе человека» рассматривал учение Аристотеля о душе и уме и, рассуждая о мировых стихиях, использовал термины «сущность» (субстанция), «действие» и «сила». Он утверждал, что «действие соединено с силой, сила – с субстанцией: ведь и действие от силы, и сила от субстанции и в субстанции». Максим Исповедник в «Главах о богословии и о домостроительстве Воплощения Сына Божия», обсуждая тему триады «сущность, сила, действие» и ее отношение к учению о Боге, отмечает, что Бог «не есть сущность», «не есть возможность», «не есть сила», и делает следующий вывод: «Бог есть творческая причина сущности, силы и действия, то есть начала, середины и конца» [7,с.45].

В то же время термин «ἐνέργεια» в ранней патристике не имел четкого значения и смысла. Даже Максим Исповедник в письме своему корреспонденту игумену Пирру попросил того уточнить, что он имеет в виду под термином «энергия». Весьма важно, однако, что в завершение письма он подчеркнул: смысл богословских терминов куда важнее, чем сами слова.

Именно эта многозначность термина «ἐνέργεια» дала почву для возникновения ереси моноэнергизма, которая в определенный период византийской истории претендовала на господствующее положение в православии, объединяя его с монофизитством и, в определенном смысле, и несторианством. Патриарх Сергий, который был главным богословским советником императора Ираклия, предложил определенную богословскую формулу в качестве базы для объединения всех христиан империи. По формуле Сергия, так как две природы Христа соединяются в ипостасном единстве и так как это означает единство одного активного субъекта, можно говорить лишь об одной богочеловеческой энергии, или действии (μία θεανδρικη ενέργεια). Так родился так называемый «моноэнергизм».

«Моноэнергизм» как формула единства обладал многими преимуществами. Главное из них – то, что на основе этой формулы могло произойти объединение православных и монофизитов. Например, монофизитский богослов Севир Антиохийский, различавший (правда, только умственно) две природы Христа, подтверждал единство энергии и действия Христа. «Один Деятель (ενεργών), – писал он, – то есть воплощенное Слово, – одно действие (ενέργεια), но дела (τα ενεργηθέντα) различаются». Более того, моноэнергизм создавал мост не только между православными и монофизитами: как это ни парадоксально, его принимали и многие несториане, встреченные в Персии Ираклием. Несториане всегда учили, что две природы и две ипостаси Христа объединялись одним действием (энергией) в едином «просопоне единения».

Практически единственным противником такого единения выступил Максим Исповедник – наиболее значительный в то время философ во всем христианском мире. В своем «Диспуте с Пирром» он убедительно доказывает, что во Христе имеются две энергии – божественная и человеческая, соответственно двум природам, поскольку энергия присуща природе, а не ипостаси, и, «у кого одинаковая сущность, у тех одинаковое и действие (ἐνεργεία), а у кого одинаковое действие (ἐνεργεία), у тех одинаковая и сущность». Эта полемика с моноэнергетизмом (переросшего впоследствии в монофелизм) потребовала от Максима более четкого определения термина «ενέργεια». Слово ενέργεια принимает у него два различных значения. Во–первых, ενέργεια есть самостоятельное движение естества, отличное от того, что произведено этим движением. Во–вторых, и то, что произведено, называется действием (ενέργεια). Первое значение говорит о проявлении сущности в движении. Второе значение указывает на важнейший признак сущего – способность проявлять свое существование [8].

Таким образом, в основном Максим не считал движение и энергию идентичными, по его мнению, энергия является непосредственным развитием движения, и всякая сотворенная природа определяется своей энергией. На основании этого различения строится и «диоэнергетическая» доктрина, которая, по большому счету, стала основанием для осуждения и мученической смерти Максима Исповедника. Это православное учение восторжествовало через 18 лет после его смерти, на VI Вселенском Соборе в Константинополе (680–681гг.).

В Оросе этого собора утверждалось: «Και δύο φυσικάς θελήσεις ήτοι θελήματα εν Αυτω, και δύο φυσικάς ενεργείας αδιαιρέτως, άτρέπτως, άμερίστως, άσυγχύτως, κατά την των αγίων πατέρων διδασκαλίαν (Проповедуем также, по учению святых отцов, что в Нем и две природные воли, и два природных желания, и два природных действия нераздельны, неизменны, неразлучны, неслиянны)» (Выделено нами – А.К.) [9,с.554]. Цитируя это постановление, император Константин IV Погонат повелевал, чтобы «никто не смел сочинять другой веры и распространять доктрину об одной воле и одной энергии. Нельзя искать спасения в другой вере, кроме православной» [9,с.556].

Своеобразный итог пониманию категории «ενέργεια» в классической патристике подводит Иоанн Дамаскин. В своем «Точном изложении православной веры» он указывал «...все способности... как познавательные, так и жизненные, так и естественные, так же и искусственные, называются ενέργεια. Ибо энергия есть естественная каждой сущности и сила, и движение. И опять: энергия есть естественное, врожденное движение всякой сущности; откуда ясно, что чего сущность – одна и та же, того одна и та же и энергия, а чего природы различны, того различны и энергии; ибо невозможно, чтобы сущность была лишена естественной деятельности.

В свою очередь, энергия есть та естественная сила, которой изъясняется каждая сущность. И опять: энергия есть естественная и первая, вечно движущаяся сила разумной души, то есть вечно движущийся ее разум, естественным образом постоянно из нее изливающийся» [10,с.101].

Иоанн Дамаскин исходил из традиционного для восточной патристики принципа совершенной непознаваемости Бога для человека. Он связывает эту непознаваемость с божественной сущностью (οὐσία), или природой (φύσις), к–рая беспредельна и непостижима: «То, что Бог есть по сущности и природе (τί δέ ἐστι κατ᾽ οὐσίαν κα φύσιν), это совершенно непостижимо и непознаваемо. …Божество беспредельно и непостижимо, и только это одно в Нем постижимо: беспредельность и непостижимость» [10,с.118].

Согласно Иоанну, Бог не оставил нас в полном неведении о Себе: знание о том, что Бог существует, естественным образом вложено в человеческую природу Творцом; это знание также может быть получено из созерцания творения, ведь «то, что Бог, по природе будучи невидимым, становится видимым через Свои действия (ταῖς ἐνεργείαις), мы знаем из устроения мира и управления им» Хотя у Иоанна Дамаскина нет сколько–нибудь разработанного учения о божественных энергиях, это понятие в «Точном изложении православной веры» встречается довольно часто; оно сближается с понятиями божественной «благодати» (χάρις) и «благой воли» (ἀγαθὴ θέλησις), которая, по определению Иоанна, есть «творческая, сохраняющая и промыслительная сила» Бога. Действительно, согласно мыслителю, «энергия есть природная сила и движение каждой сущности» (φυσικὴ κάστης οὐσίας δύναμίς τε κα κίνησις), а также «сила, обнаруживающая каждую сущность» (φυσικὴ ἡ δηλωτικὴ κάστης οὐσίας δύναμις) [10,с.128]. Хотя нередко Иоанн говорит о множестве божественных энергий, являющих Бога, в строгом смысле энергия у Бога только одна: «Поскольку Божество просто, Оно имеет одно простое благое действие (μίαν ἁπλῆν ἔχειν ἐνέργειαν ἀγαθήν), производящее все во всем (πᾶσι τὰ πάντα ἐνεργοῦσαν), подобно солнечному лучу, который все согревает и в каждой отдельной вещи действует сообразно с ее природным свойством и ее способностью к восприятию» [10,с.215]. Вслед за автором «Ареопагитик» Иоанн Дамаскин отождествляет понятие божественной энергии с «озарением» (ἔλλαμψις), которое, «будучи единым, простым и неделимым и благовидно разнообразясь в делимых вещах и раздавая всему этому составляющие природу каждого свойства, остается простым, умножаясь в делимых вещах неделимо и делимое сводя и обращая к своей собственной простоте.

Категория «ἐνέργεια» в византийской философии превращается в одно из множества сакрализированных понятий, отражающих особенности социального бытия в православной империи ромеев. Ее актуализация происходит лишь через шесть веков после Иоанна Дамаскина в знаменитых исихастских спорах. Особенную роль в этом сыграло учение Григория Паламы, который известен, прежде всего, как учитель Нетварных Божественных Энергий. Развитие этого учения было его значительным вкладом в богословие и философию восточной православной традиции.

Ему принадлежит трактат, непосредственно посвященный этой категории под названием «О божественных энергиях» написанный осенью 1341 года. В нем Григорий Палама опровергает обвинения в двоебожии и посредством ссылок на творения святых отцов доказывает необходимость различения сущности и нетварных энергий, ведь по сущности Бог непричаствуем, а по благодати (боготворящей энергии) – причаствуем. Его оппонент Акиндин, как и Варлаам, защищая простоту (ἁπλότης) недоступной божественной сущности (без необходимого различения сущности и энергий в Боге), отрицал возможность реального приобщения к Богу, доступного для святых.

Богословие Святого Григория утверждает непостижимость Божественной сущности и постижимость существенной энергии. Он воспринял и использовал логику Святого Максима Исповедника и Шестого Вселенского Собора, которые учат об Энергии как реализации и действии любой природы, как движении от природы к действию. «Божественная Энергия неотделима от Божественной Сущности, она есть Сам Бог действующий. Отличать Божественные энергии от сущности, не значит делить Бога, потому что одно и другое есть два образа одной и той же жизни Бога» [11,с.256]. Это означает, что Григорий Палама не мыслил Божественную энергию как безличную эма-

нацию сущности, но как личное сообщение жизни Божественной. Через Божественную Энергию непостижимый по своей сущности Бог становится постижимым для тварей.

На июльском Поместном константинопольском соборе 1351 года, признавшем окончательную победу сторонников Григория Паламы, было принято шесть догматических формулировок: 1) в Боге существует различие между сущностью и энергией; 2) энергия нетварна; 3) это различие не привносит сложности в Боге, поскольку речь идет не о 2 сущностных реальностях, но сущность и энергия принадлежат единому Богу; 4) св. отцы использовали термины «Бог» и «Божество» для обозначения энергий; 5) св. отцы также говорили о сущности, что она превосходит (ὑπέρκειται) энергию; 6) св. отцы ясно учили о непричастуемости божественной сущности, но в то же время говорили о реальном участии в божественной жизни или энергии Бога. Собор определил, что «энергия есть субстанциональное и существенное движение. Оно проистекает из Божественной сущности, как извечно текущего источника. Божественная энергия не есть нечто иное, чем Бог, но она есть Его вечное нетварное действие, полнота и совершенство Божества. От самой вечности она существовала нераздельно соединённой с Божественной сущностью, полностью неспособной отделиться от неё посредством вечности, или посредством расстояния времени и пространства. Бог существует, и Ему принадлежат сущность и Божественная энергия» [12,с.68].

Присутствие Бога в энергиях должно пониматься, согласно Григорию, в реальном смысле. Это не присутствие причины в ее следствиях: энергии – не «следствия» (эффекты) Причины, как в случае с тварным миром, где Бог присутствует как причина сотворённого Им мира. Божественные Энергии не сотворены, не созданы «из ничего», но они превечно изливаются из единой сущности Пресвятой Троицы. «Они – преизбыток Божественной природы, которая не может себя ограничить, которая больше своей сущности. Можно сказать, что Энергии раскрывают нам некий образ бытия Пресвятой Троицы вне Ее неприступной сущности. Итак, мы узнаем: Бог существует одновременно и в Своей сущности, и вне Её» [11,с.365].

Григорий Палама рассматривает Святую Троицу как природное единство Трёх Лиц, каждое из которых имеет свою собственную идентичность, которые не есть части Бога, ибо полнота единого Божества живёт в каждом из Них. Единая энергия обща Трём Божественным Лицам, поэтому есть всегда единство и общность Божественных действий. Нет трёх различных и отдельных Божественных энергий, которые нужно было бы отнести к каждому из Божественных Лиц, но есть только одна Божественная энергия, свойственная Трём Лицам Святой Троицы.

Учение Григория Паламы о божественных энергиях в определенной степени напоминает учение Фомы Аквинского о сущности и существовании. Фома говорит о сущности как об аристотелевской форме, которая определяет существование (экзистенцию) вещей. Григорий Палама тоже говорит о сущности как о причине энергий. Однако в первую очередь нужно отметить, что у Фомы Аквинского сущность и существование сливаются в Боге, так как Бог – есть Существо простое, и из этого посыла вполне естественный вывод, основанный на гносеологии Фомы, восходящей еще к Платону, о полной непознаваемости Бога, как простого Существа. Ибо нет ничего другого, никакой другой экзистенции, что принадлежала бы еще этой сущности. А познание осуществляется путем узнавания единой эссенции в двух и более различных экзистенциях. У Григория Паламы энергии явно отличны от сущности, более того это различение и является его главной целью. Для него важным было философское обоснование всего восточно–христианского мистического опыта богопознания, поэтому у него, наоборот, энергии не совпадают с сущностью и они направлены на тварный мир, действуют в нем, обеспечивая тем самым некий, условно говоря, мост между тварным и нетварным миром.

Таким образом, энергии в Боге – это еще один аспект кенозиса (греч. κένωσις – «истощение», греч. κενός – «пустота»), самоумаления Бога ради твари. И этот аспект выводит Паламу из–под влияния неоплатонизма. Ведь если бы не было различия между сущностью и энергиями, трансцендентная сущность бесконечно бы изливалась в тварный мир, затопив тем самым любое различие в нем. Однако Бог сдерживает Сам Себя, не допускает соприкосновения опаляющей все божественной сущности и тварного мира, как бы охраняя его. Он открывается и действует в нем посредством

иного модуса своего бытия, а именно через Божественные энергии. Здесь важно также отметить, что подобное самоумаление, и высказанное выше положение о сущности как причине энергий не означает некое иерархически низшее положение энергий. Тут нужно отметить очень важную для восточно–христианской традиции мысль о Живом Боге. Иоанн Мейендорф называет это явление христианским персонализмом, когда все аспекты Существа Божьего, будь–то логическая причина энергий – сущность, или же сами энергии, все это управляется, разворачивается в бытии тремя божественными ипостасями [13,с.296]. Поэтому не бывает отдельно благодати Сына или Духа, но только единая благодать Троицы.

Категория «ἐνέργεια» позволяет выявить природу различий в Божественном Существе. По учению Григория природа различий в Боге не означает его сложности, так как ни сущность, ни энергии не исчерпывают полноты Существа Божьего. И тем и другим (и сущностью и энергиями) обладают и управляют три божественных субъекта, три ипостаси. И поскольку Действователем в каждой из энергий является единый триипостасный Бог, каждая из них, фактически, означает особое Божественное качество. Но эти энергии не оказываются разными реальностями, поскольку все являются актами единственного живого Бога. В своей полемике с Акиндином учитель безмолвия достаточно четко выражает свою мысль о божественной простоте. По его мнению, Бог обладает каждой энергией как свойством, не разделяясь, но, более того, в каждой энергии являя себя всецело, и действуя в ней как субъект. Важно также отметить, что энергии для Паламы не обладают собственными ипостасями, но называются ипостасными, так как через них и ими действуют ипостаси Троицы. Еще одно явление, которое в тварном может не быть сущностью, но принадлежать некой реальности по существу, это акциденции. Однако назвать энергии акциденциями нельзя, так как акциденции это чисто случайные проявления, противоположные стабильной сущности. В Боге же не может быть ничего случайного, энергии в Боге подчинены сущности и принадлежат ей по природе. Таким образом, можно заключить, что энергии это не сущность, не акциденции, не ипостаси. Так что же они из себя представляют? Наиболее удачное определение принадлежит русскому богослову Василию Кривошеину: ««Энергия» – не часть Божества и не представляет Собой нечто от Него отличное или обладающее своей собственной умаленной ипостасью. Энергия – это Сам Бог, даже в Своем откровении тварному и в Своем проявлении не умаленный» [14,с.78]. Итак, Божественные энергии – это Сам Бог, вышедший за пределы собственной трансцендентности и недосягаемости, ставший доступным для познания и даже соединения с Собой, но при этом оставшийся полным обладателем Своей трансцендентной сущности.

В качестве вывода можно сказать, что категория «ἐνέργεια» прошла в своем развитии достаточно сложный путь: от понятия аристотелевской «Метафизики» до одной из важнейших категорий в теологии исихазма. Ее смысловые значения достаточно широки: от действия (действительности) до формы Божественного существования. Представляется крайне необходимым дальнейшее изучение основных моментов развития данного понятия, более углубленный анализ соотношения сущности и энергии. При этом так же необходимо делать ставку на экспликацию чисто философских аспектов данной категории в восточной православной традиции, что в перспективе может стать основанием включения блока византийской философии в университетские курсы истории философии, либо даже создания отдельного курса «византийская философия».

Список использованных источников

1. Физический энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров, ред. кол. Д.М. Алексеев, А.М. Бонч–Бруевич, А.С. Боровик–Романов и др. – М.: Сов. энциклопедия, 1984. – 944 с.

2. Аристотель. Метафизика // Аристотель. Сочинения в 4 томах – М.: Мысль, 1976. (Философское наследие) – Т.1 / ред. и авт. предисл. В.Ф. Асмус. – 1976. – С.63–368.

3. Хайдеггер М. Наука и осмысление // Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления / Сост., пер. с нем. и комм. В.В. Бибихина. – М.: Республика, 1993.

4. Плотин. Эннеады. В 7 т.: Т.5. Пятая эннеада. / Плотин; Пер. Т.Г. Сидаша под ред. О.Л. Абышко. – СПб.: Издательство Олега Абышко, 2005. – 320 с.

5. Афинагор. Прошение о христианах / Афинагор // Сочинения древних христианских апологетов. (Серия «Античное христианство. Источники»). – СПб.: Алетейя. 1999. – С.53–125.

6. Дионисий Ареопагит. Сочинения. Толкования Максима Исповедника / Дионисий Ареопагит; Максим Исповедник; пер. с гр. Г.М. Прохоров. – СПб.: Алетейя; Издательство Олега Абышко, 2002. – 854 с.

7. Максим Исповедник. Главы о богословии и о домостроительстве воплощения Сына Божия // Максим Исповедник. Творения. Кн.1: Богословские и аскетические трактаты. – М.: Мартис, 1993. С.215–256.

8. Диспут с Пирром. Прп. Максим Исповедник и христологические споры VII столетия / Отв. ред. Д.А. Поспелов. – М., 2004. – (Серия Smaragdos Philokalias). – 528 с.

9. Карташев А.В. Вселенские соборы // А.В. Карташев. – Минск: Издательство: Белорусского Экзархата, Харвест, 2008. – 640 с.

10. Иоанн Дамаскин Точное изложение православной веры / Иоанн Дамаскин. – М.: Отчий дом, 2011. – 480 с.

11. Григорий Палама, св. Триады в защиту священно–безмолствующих / св. Григорий Палама – СПб.: Наука, 2007. – 430 с.

12. Киприан (Керн), архим. Антропология св. Григория Паламы / архим. Киприан (Керн) Вступ. ст. А.И. Сидорова. – М.: Паломник, 1996 (Репринт, изд.: Париж, 1950). – 444 с.

13. Мейендорф И., прот. Жизнь и труды св. Григория Паламы: Введение в изучение. Изд. 2–е, испр. и доп. для рус. пер. / Пер. Г.Н. Начинкина под ред. И.П. Медведева и В.М. Лурье. – СПб., 1997. С.296.

14. Василий (Кривошеин), архиеп. Аскетическое и богословское учение св. Григория Паламы // Альфа и Омега, 1995. №3(6). – С.77–82.

Klimenko, O.B. Category «Ενέργεια» in ancient philosophy, early patristic and Hesychasm

Analyzed evolution the concept of «Energeia» in ancient and Byzantine philosophy. The thesis about the fact that it is critical to the understanding of philosophy and mystical practice of Hesychasm.

Key words: *Energeia, entelechy, energy, Hesychasm, Monoenergism, Monothelitism, Nestorianism, Dyoenergism, Patristics, Christology.*

УДК 2:37(438)

Голозубов А.В.

Сміх богів і героїв у міфо-епічному просторі середньовічної Ісландії

Робиться аналіз давньоскандинавського міфологічного та епічного наративу з точки зору репрезентації в ньому сміхового начала, суб'єктами та об'єктами якого виступають еддичні боги і герої ісландських саг і балад. Тим і іншим притаманний як розділений, взаємний, так і односторонній, насмішливий, буфонадний сміх. Їх баланс в міфо–епічному просторі середньовічної ісландської літератури досягається завдяки U–образному модусові дії.

Ключові слова*: сміх, боги, герої, сага, наруга, вихвалення.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Голозубов А.В.

Смех богов и героев в мифо–эпическом пространстве средневековой Исландии

Предпринимается анализ древнескандинавского мифологического и эпического нарратива с точки зрения репрезентации в нем смехового начала, субъектами и объектами которого выступают эддические боги и герои исландских саг и баллад. Тем и другим присущ как разделенный, обоюдный, так и односторонний, насмешливый, буффонадный смех. Их баланс в мифо–эпическом пространстве средневековой исландской литературы достигается благодаря U–образному модусу действия.

Ключевые слова: *смех, боги, герои, сага, поношение, восхваление.*

Ранее в ряде публикаций, в том числе в настоящем журнале, нами исследовалась теология смеха, пересечение сакрального и священного в кросскультурном пространстве постмодерна[1]. Названное явление, с одной стороны, явилось результатом обновления западной теологии в ситуации постмодерна, а также появления целого ряда работ, которые обозначили необыкновенный интерес к смеху, игре, карнавалу и всей группе карнавальных персонажей, как шут, трикстер, клоун и т.п. на фоне необыкновенного расширения спектра мнений о религии вообще, о христианстве в частности и о Христе в особенности, появлением соответствующих интерпретаций в литературе и искусстве, через которые «красной нитью» проходит десакрализация и демифологизация священного. Сейчас это явление стало предметом рассмотрения в западной академической науке, в том числе через полемику с известной позицией М.Бахтина. Выстроенная последним оппозиция официальной церковной серьезной культуры и народной, карнавальной, смеховой во многом снята, но концепты карнавализации, гротескного тела и постулирование самой возможности смеха над сакральным, от кого бы она ни исходила, в том числе, как выясняется сейчас, и от самого клира, продолжают играть немаловажную роль в современных гуманитарных исследованиях. Однако мы считаем полезным и актуальным привлечь внимание к проблеме, поднятой, в отличие от Бахтина, на примерах не из французской и вообще континентальной средневековой

[1] Средневековый смех в интерпретации постмодерна // Гуманітарний часопис. Збірник наукових праць. – Харків, 2009. – №2. – С.72–83; Смеялся ли Христос: библейский канон и апокриф в оценке религиозного постмодернизма // Гілея. – Випуск 22. – Київ, 2009. – С.235–248.

и ренессансной литературы, а на материале, который сейчас вызывает немалый интерес у медиевистов и особенно у тех, кто пытается осмыслить феномен неомедиевизма, или нового средневековья, обратившись в т.ч. к «перекрестному» культурному полю взаимодействия языческой стихии с христианской культурой и духовной традицией. Мы имеем в виду комплекс текстов, относящихся к средневековой исландской литературе, но сыгравших ключевую роль в выстраивании всего германо–скандинавского мифопоэтического пространства, то есть крупнейшие памятники эддической и скальдической поэзии, а также корпус текстов, известных как саги.

Именно некоторые эддические мифологические песни еще в 1970–е годы привлекли внимание наиболее авторитетного исследователя исландской культуры М.И. Стеблин–Каменского с точки зрения содержащегося в них комизма, но выдающийся скандиновед считал его очень архаическим, так же как и смех в римах. Другой выдающийся отечественный медиевист А.Я. Гуревич находит «сильнейшую тенденцию к комическому» в «Старшей Эдде». Он поддерживает ту точку зрения, что «смешное и трагическое, низкое и возвышенное оказываются двумя полюсами целостного миросозерцания» [1,с.341]. Еще раньше советский филолог–классик О.М. Фрейденберг в одной из первых своих публикаций «Происхождение пародии» (1926) увидела истоки подобного синкретизма, неразличимости или, точнее говоря, нераздельности комической и драматической (трагической) стороны существования в ритуале. Фрейденберг считала, что «связь божества с пародийным началом относится к древнейшей религиозной концепции» [9,с.495]. Тот же генезис определил двойственность роли шута, слуги (клоуна, трикстера, добавим мы). Таким образом, пародия есть архаическая, религиозная концепция «второго аспекта» и «двойника» с полным единством формы и содержания. Ритуальный аспект смеха находился также в центре внимания В.Я. Проппа. Обрядовый смех воздействует на плодородие, на урожай, и связь эта запечатлевается в мифе. Пропп, однако, как и Бахтин, придерживается противопоставления официальной, серьезной церковной культуры и народной фольклорной. Говоря о земледельческой концепции смеха, Пропп упоминает не только миф о Деметре и Персефоне, а и другие мифологические сюжеты, в том числе миф о персонажах скандинавской мифологии Скади и Локи. Последний сюжет не содержит признаков земледельческой культуры. «Они выпали; осталась только чисто эпическая традиция» [6,с.245].

Нашей целью является исследовать эту эпическую традицию с точки зрения характера и направленности наличествующего в ней смеха, причем не только со стороны богов, но и героев, сосредоточившись в большей степени именно на средневековой исландской христианской литературе, то есть сагах. При этом мы считаем возможным обратиться, во–первых, к той концепции эпического нарратива, которая была предложена Нортропом Фраем в его «Великом коде» (1982) и других работах; во–вторых, к дихотомии разделенного или однонаправленного смеха, концептуально высказанной одним из представителей теологии смеха немецким богословом К.–Й. Кушелем, а в более развернутом виде представленной автором статьи в монографии «Теология смеха как феномен западной культуры»[2].

Н.Фрай заложил понимание Библии как литературного нарратива, по отношению к которому вполне применимы соответствующие термины и закономерности, включая структуры комического жанра. Фрай утверждает, что Библия ближе к универсальному поэтическому, чем к историческому рассказу. Универсальность и поэтичность Библии не исключают ее внутренней целостности и наличия определенной последовательности и закономерности описанного в ней событийного ряда. В наиболее концентрированном виде идея Фрая выражена следующим образом: «Якщо на біблійну оповідь поглянути як на послідовність подій людського життя, вона виглядатиме низкою злетів і падінь, коли Божий народ періодично потрапляє в рабство, а відтак вождь звільняє його; розквіт же і занепад великих поганських імперій відбувається в оберненому ритмі. У якийсь момент ціла перспектива розвертається на 180° і те, що ми бачимо, скидається більше на епос чи роман, чий герой спускається в пекло, щоб урятувати наречену, а в її особі – незліченну кількість чоловіків і жінок. У цій перспективі послідовність

[2] Голозубов А.В. Теология смеха как феномен западной культуры. Монография. – Харьков: ТО «Эксклюзив», 2009. – 468 с.

полонів і звільнень зникає, а на зміну їй приходить єдиний акт сходження і повернення» [8,с.277]. Подъем и спад нарративной линии Фрай обозначает как U–образный модус. Эта модель была развита академическим представителем теологии смеха У. Видби как модель Божественной комедии, наполненной самыми разными видами комизма, в том числе с оттенком сатиры и пародии, но содержащей жизнеутверждающее начало и счастливое завершение.

При всем эсхатологизме германо–скандинавской мифологии в определенной степени к ней тоже применима концепция Н.Фрая о Божественной комедии с ее U–образным сюжетом. Хотя боги погибают в последней битве с хтоническими существами (волк Фенрир, змей Ёрмунганд, пес Гарм) во время Рагнарёка, за этой гибелью следует возрождение. Выживают не только некоторые боги, но и два человека, которые продолжают род людской.

Сама смерть для викингов понимается как преддверие счастливого финала – вступления в Вальхаллу, рай для воинов, проявивших храбрость и мужество в бою и умеревших с мечом в руках. Хотя сами описания битв в сагах могут носить и иронический характер, но отношение к смерти вполне серьезно, хотя и лишено пафоса и мелодраматизма. Самые шокирующее детали смерти сообщаются со спокойной обыденностью. Именно в наше время «рассказы в сагах об исландцах о том, как человек умирает, могут производить комический эффект, настолько иначе современный человек относится к смерти» [7]. В «Саге о Греттире», например, рассказывается о том, как был убит Атли, брат Греттира. Торбьёрн, враг Атли, стучит в дверь, и Атли, не зная, кто стучит, выходит на порог. Он не увидел никого снаружи. Шел сильный дождь, и поэтому он не вышел, а, расставив руки, оперся ими о дверной косяк и озирался. В это время Торбьёрн вдруг появился перед дверью и вонзил двумя руками копье в середину Атли, так что оно проткнуло его насквозь. «Они теперь в моде – эти широкие наконечники», – сказал Атли, принимая удар, и «упал лицом на порог» [2,т.1,с.670]. Стеблин–Каменский отмечает, что подобное отношение к смерти демонстрировало скорее героический идеал, а не саму действительность, хотя и непосредственно отражало последнюю.

Хёгни, убийца Сигурда, смеется, когда у него из груди вырезают сердце.

О Хаконе в битве говорится:

Смеялся с дружиной,
Страну защищая.
Весел стоял он
Под златым шлемом.

В свою очередь, после смерти «радостно приняли Хакона к себе всеблагие боги» («Сага о Хаконе»).

Гудрун из «Саги о людях из Лососьей долины» после смерти Кьяртана заявляет: «более всего меня радует, что Хревна сегодня вечером не ляжет в постель смеясь» [2,т.1,с.344]. Воины смеются как перед лицом неизбежной смерти, так и охваченные боевым и любовным азартом. Этот нюанс нашел свое отражение и в голливудском блокбастере «Викинги» 1958 года.

Е.Мелетинский отмечает, что в «Первой песне Гудрун» «плач и смех составляет своеобразную смысловую пару для выражения горя и радости», и обосновывает свою позицию прежде всего на лингвистическом и этнографическом материале. «Очень часто в рамках той же строфы контрастируют смех одного из героев и плач другого … Предложения, начинающиеся с глагола «смеяться», в третьем лице прошедшего времени обычно выражают радость и торжество или презрение в врагам и к смерти» [6], «злорадный смех врага» – одна из древнеэпических формул. Другая формула «рассмеялся от всего сердца» является признаком «гиперболической эстетики народного эпоса», как в примере «рассмеялась Брюнхильд – жилище все загудело». Смех также выражает «злорадное торжество над поверженным врагом или униженной соперницей или, наоборот, презрение к врагам и к предстоящей казни», как в «Гренландской песне об Атли» или «Речах Хамдира», когда Ёрмунрекк (Эрманарих) усмехается в ответ на угрозы Хамдира и Сёрли, приехавших отомстить за свою сестру.

Очевидно, смех не всегда означает веселье[3] и торжество жизни. Более того, известны случаи, когда смех становится причиной смерти, как это произошло, например, с древнегреческим жрецом Калласом, философом Хрисиппом, кубинским поэтом Хулианом дель Касалем и другими известными людьми, которые, согласно различным источникам, умерли совершенно неожиданно для себя и окружающих непосредственно от неконтролируемого приступа хохота или от вызванных этим нарушений здоровья и причиненных увечий. Викинги же, напротив, часто смеются, зная, что умирают или умрут, демонстрируя свое презрение к смерти. Их смех не направлен против богов, напротив, как боги самим своим существованием, так викинги своей смертью, открывающей врата в Вальхаллу – рай для воинов, отрицают конечность бытия. Боги разделяют их смех и торжество.

Новый бог христиан несколько дистанцируется от мира людей также как и мира природы, в отличие от ветхозаветного Яхве, он не принимает участия в битвах, не обрушивает град камней на головы одной из противоборствующих сторон, но он незримо присутствует среди людей, когда вопрос стоит о торжестве или поражении христианской веры и, как и ветхозаветный Бог, он осмеивает тех, кто противится ему. Осмеянию, безусловно, с Божественной помощью, подвергаются бонды, сопротивляющиеся Олаву в вопросе принятия христианства. Когда Олав держит речь перед ними о необходимости принятия христианства и один из бондов хочет возразить ему, «когда он захотел заговорить, на него напали такой кашель и такое удушье, что он не мог сказать ни слова и сел на место. Тогда поднялся второй бонд, намереваясь ответить конунгу, хотя это не удалось первому. Но когда он начал свою речь, он стал так заикаться, что не мог сказать ни одного слова. Все, кто слушали, стали тогда смеяться, и бонд сел на место» («Сага об Олаве сыне Трюггви») [3,с.134]. Тем не менее когда Олав возвращался из своего предприятия по крещению населения фьорда, «тролли и злые духи подшучивали над его людьми, а подчас и над ним самим». Но, как сообщается в этой же саге, и сам Олав «очень любил повеселиться и пошутить» [3,с.147]. Подобная черта характера, видимо, рассматривается как позитивная наряду с другими, перечисленными в саге, – Олав сноровист, храбрый, в гневе жестокий, друзьями любим, недруги его боятся. Следует заметить, что уже после принятия христианства он не гнушался грабежами, разрушениями и убийствами.

Если Божественная помощь не позволяет Олаву быть осмеянным, то в конфликте, не имеющем отношения к вопросам принятия христианства, жестокий, издевательский смех может раздаваться безнаказанно. Так, в этой же саге бонды смеются и издеваются над Тороддом и его товарищами, которых задерживают якобы только потому, что еще не успели собрать подати, а на самом деле готовятся их убить.

Не вполне ясен смех персонажа «Саги о сыновьях Магнуса» Сигурда I Крестоносца. В саге рассказывается странная история о том, как «Сигурд конунг был однажды в Упплёнде на каком–то пиру, и ему приготовили баню. Когда он мылся и над ним был разбит шатер, ему показалось, что в воде рядом с ним плавает рыба, и он так захохотал, что с ним сделался припадок, и потом у него очень часто бывали такие припадки» [3,с.492]. Возможно, повод для такого смеха вполне спонтанный и безобидный, а возможно, это был смех бесстрашного воина и конунга, которому показалось, что он видит рядом с собой рыбу – один из важнейших символов христианства, за которое конунг сражался в Палестине и других заморских землях, причем сдучай с рыбой описывается сразу после спора Сигурда с его братом Эйстейном, в котором каждый превозносит свои достоинства и заслуги как правителя, первый – вспоимная выигранные битвы и походы, второй – построенные церкви и прочие постройки, важные для государства. Фактически братья разыгрывают между собой в шуточной форме ситуацию взаимного поношения и собственного восхваления.

Поношение наряду с восхвалением – два основных мотива скальдической поэзии. Основные две модели мнимого или подлинного «одностороннего» смеха – поношение или восхваление. Подлинный или мнимый характер этого смеха зависит от того, понимает ли и разделяет ли тот, над кем смеются, те свои недостатки и пороки, которые становятся объектом осмеяния и, конечно, от того, насколько серьезен и обоснован критический смех. Боги могут быть и субъектом, и объектом такого смеха.

[3] Не говоря уже о том, что и само веселье не всегда радостно (вспоминаем часть российского фильма «Царь» (2009, реж. П.Лунгин), которая называется «Веселье царя» и посвящена пыткам и казням, составляющим для Ивана Грозного такое себе развлечение

Песнь о Харбарде представляет нам осмеяние Одина. Перевозчик Харбард (в котором исследователи узнают самого Одина) отказывается перевозить Тора, принимает его за казнокрада и бродягу и нелестным образом описывает внешний вид небожителя. Дальше начинается словесное состязание в описании собственных подвигов и отрицании чужих заслуг. На перечисление героических деяний Тора Один–Харбард отвечает не только самовосхвалением, из которого становится известно его участие в битвах на острове Альгрён, в Валланде и в других местах, а еще более любвеобильность, хитрость, подстрекательство и чувство юмора, также как и собственного достоинства, но и напоминанием Тору о том, возможно, единственном случае, когда он повел себя малодушно:

со страху ты раз
залез в рукавицу,
забыв, кто ты есть;
от страха чихать
и греметь ты не смел, –
не услышал бы Фьялар.

Таким образом, если предположение об истинном имени Харбарда является истинным, оба важнейших бога скандинавского пантеона предстают не в лучшем виде. Но мы полагаем преждевременным вывод В.Я. Петрухина по поводу демонстрации критического отношения к богам, который он делает прежде всего на материале «Перебранки Локи» [7]. Скорее, больше оснований у гипотезы А.Я. Гуревича о двойственном, амбивалентном отношении к богам.

Боги не прочь осмеять и позабавиться, например, тем, что бросают копья и камни в Бальдра, рубят его, зная, что он останется невредим. Вспоминается смех гомеровских богов на Олимпе над прислуживающим им Гефестом. На попытку осмеять его Локи сам отвечает перебранкой и оскорблениями в адрес небожителей («Перебранка Локи»). Характерно, что это происходит на пиру, что лишний раз подчеркивает имплементацию буффонадного, карнавального начала прежде всего в различные модусы телесного низа, среди которых еда, пиршество на одном из первых мест, тем более обычно, особенно в древнем мире дань чревоугодию предполагала также и обильные возлияния, а часто и другие отправления человеческого организма, вроде икоты и отрыжки, непосредственно связанными с названными процессами, причем их обилием и связанным с этим полным телесным удовлетворением, не говоря уже про тесную связь пиршества, с одной стороны, с ритуалом, а с другой, с плодородием, фаллическими культами и вообще сексуальностью. Карнавальная гиперболизация уходит корнями именно в эту языческую стихию, где все мыслится и измеряется во вселенских масштабах. Архетип пира, пиршества – один из древнейших, на пире боги пьянеют, объедаются и смеются, создавая мир или играя с ним. Мир на какой–то момент погружается в хаос, все оказывается поставленным с ног на голову, чтобы затем вернуться в первоначальное состояние, лишь подтвердив этой «перезагрузкой» свою легитимность и жизнеспособность. Но всегда потенциально существует опасность для мира застрять в это положении вверх тормашками и погрузиться в невозвратный хаос, оргиастический и лишенный каких бы то ни было нравственных основ.

Иногда смех богов отмечен печалью и предчувствием грядущей катастрофы. Когда Волк Фенрир «стал рваться из пут, а они все сильнее врезались в его тело, боги засмеялись (кроме Тюра, который поплатился за обман правой рукой, которую вложил в качестве заклада в пасть Волка), но не радостен этот смех – ведь всем ведомо, что Волк будет убийцей Одина» [1,с.341].

Таким образом, мы наблюдаем широкий спектр комических средств в мифо–эпическом пространстве исландской культуры, репрезентованной прежде всего сохранившимися литературными памятниками, содержание которых укоренено в многовековой эпической традиции, особенно если говорить об эддических текстах.

Обратившись к концепции мифологического нарратива Н. Фрая, мы увидели, что U–образный модус разворачивающегося действия применим и по отношению к исландским эпическим сказаниям, в которых викинги обращают собственную смерть в победу над ней же, и делают это смеясь. Если же использовать схему разделенного, обоюдного смеха, тождественного радости / одностороннего, насмешливого смеха, то мы увидим, что самим богам чаще присущ самодостаточный, развлекательный, буффонадный смех. В случае героев исландских саг – викингов – смех выражает радостное чувство даже вопреки смерти, разделенное, как мы можем предположить, с богами, гедонистический же смех богов безразличен к смерти, выражает наслаждение, хотя может быть отмечен и печалью, предчувствием грядущего конца времени. В сагах об исландцах и королевских сагах, отражавших переход к новым христианским реалиям, представлена широкая палитра как комических средств вообще, так и собственно смеха, чаще всего одностороннего, направленного, например, против бондов, противящихся принятию христианства, но в более общем смысле репрезентующего ситуацию восхваления / порицания, в которой смешон становится не понимающий собственных недостатков, а шутником и трикстером оценивающий их извне.

Список использованных источников

1. Гуревич А.Я. О природе комического в «Старшей Эдде» / Гуревич А.Я. // Изв. АН СССР. Серия литературы и языка. 1976. – Том 35. – №4. – С.331–342.
2. Исландские саги: в 2 т. / [под общей ред. О.А. Смирницкой]. – СПб.: Журнал «Нева», «Летний сад», 1999.
3. Круг земной / Ю.К. Кузьменко, О.А. Смирницкая, М.И. Стеблин–Каменский. – М.: Наука, 1980. – 687 с. – (Литературные памятники).
4. Мелетинский Е.М. Эдда и ранние формы эпоса [Электронный ресурс] / Е.М. Мелетинский; АН СССР, Ин–т мировой лит. им. А.М. Горького. – М.: Наука, 1968.
5. Петрухин В.Я. Мифы древней Скандинавии / В.Я. Петрухин. – М.: АСТ, Астрель, 2010. – 464 с.
6. Пропп В.Я. Проблемы комизма и смеха. Ритуальный смех в фольклоре / В.Я. Пропп. – М.: Лабиринт, 1999. – 288 с.
7. Стеблин–Каменский М.И. Мир саги [Электронный ресурс] / М.И. Стеблин–Каменский. – М.: Наука, 1971. – Режим доступа: http: //ulfdalir.ru/literature/284
8. Фрай Н. Великий код: Біблія і література / Н.Фрай; [перекл. з англ.]. – Львів: Літопис, 2010. – 362 с.
9. Фрейденберг О.М. Происхождение пародии / О.М. Фрейденберг; публ. Ю.М. Лотмана // Труды по знаковым системам. 6. – Тарту, 1973. – С.490–497.

Golozubov, A.V. The laughter of the gods and heroes in the mythological–epic space of the medieval Iceland

The article is devoted to analysis of the Norse mythological and epic narratives in terms of the laughter's representation. The Eddic gods and heroes of the Icelandic sagas and ballads have been seen its subjects and objects. Both gods and heroes can reveal shared, mutual as well as one–sided, mocking, buffoonery laughter. Their balance in the mythological and epic space of the medieval Icelandic culture is achieved by U–shaped modus action.

Key words: *laughter, the gods, the heroes, the saga, reviling, praise.*

УДК 115:215 «653»

Шамша І.В.

Вічність і час у творі Августина Блаженного «Про град Божий»

Дослідження розуміння вічності і часу в творі А.Блаженного «Про град Божий». Аналізується протиставлення вічності і часу в концепції середньовічного мислителя, роль цього протиставлення для побудування сучасної онтології часу.

Ключові слова: *буття, час, вічність, А.Блаженний, небуття, ніщо, суперечливість буття, онтологія часу.*

Дослідження часу постає актуальним завданням сучасного філософування. Проте, таке дослідження неможливе без ретельного аналізу онтологій часу минулого. Одна з таких вражаючих онтологій належить Августину Блаженному (354–430).

Проблема осмислення ідей Августина Блаженного полягає в інтерпретації відношення між вічним і тимчасовим. Із цього приводу існує декілька позицій. М.М. Трубніков переконаний в тому, що концепції А.Блаженного властива єдність між вічністю і часом [6,с.71], П.П. Гайденко вважає, що вічність, в якій перебуває Творець, і час, в якому перебуває створене, миляться А.Блаженним одночасно і протиставленими, і в єдності [4,с.60]. Ми ж переконані в тому, що єдність вічності й часу не властива онтології часу А.Блаженного, що в останнього вони опиняються протиставленими.

Від вирішення вказаної проблеми багато чого залежить для побудування онтології або антропології часу, адекватної сучасному світу. Помилкова онтологія призведе до спотвореної картини світу, згубних світоглядних наслідків, які людство на даному етапі розвитку вже не може собі дозволити.

Проблема дослідження дозволяє сформулювати завдання запропонованої статті. Вони полягають в подальшому дослідженні набутків А.Блаженного в розумінні часу (1), виокремленні і аналізі аргументів щодо протиставлення вічності та часу в А.Блаженного (2), дослідження характеру діалектики часу середньовічного мислителя на матеріалі праці А.Блаженного «Про град Божий» (3).

Сучасні дослідники часу з великою повагою відзиваються про онтологію часу А.Блаженного – це й не дивно, адже час постає для останнього чи не найважливішою категорією. На особливу увагу у вимірі зазначеної проблеми заслуговують твори М.М. Трубнікова і П.П. Гайденко, які присвятили чималу кількість сторінок творчості А.Блаженного. Проте, проблему не можна вважати остаточно вирішеною.

Перш за все, зупинимося на питанні, чому нами вибрана для аналізу робота «Про град Божий», адже, як відомо, головні погляди на час виражені Августином Блаженним в «Сповіді». Нам здається, що «Сповідь» А.Блаженного, якій ми присвятили окреме дослідження, постає основним предметом інтересу філософів, які досліджують розуміння часу А.Блаженним. Проте, одного твору недостатньо для того, щоб скласти уявлення про концепцію того, або іншого автора, оскільки будь–який твір перебуває у зв'язку з іншими працями, утворюючи цілісний світогляд. Саме твір «Про град Божий», на наш погляд, додає аргументів до нашої позиції, дозволяючи скласти цілісну картину уявлень А.Блаженного про час.

Не повторюючи власні висновки, які викладені в окремій публікації [див.:8], зупинимося на сутності своїх аргументів. На наш погляд, помилково вважати, що А.Блаженний мислить вічність і час в єдності. Зразком такої єдності можна вважати розуміння часу Аристотелем, ключовим моментом якої (єдності) постає інтерпретація останнім моменту «тепер». Аристотель пише, що «тепер» – це і секунда, і хвилина, і день, і рік. Очевидно, що закінчується запропонований ряд вічністю. Завдяки цьому, Аристотелю вдалося синтезувати теперішнє, як модус часу. Нічого подібного в концепції А.Блаженного ми не зустрічаємо – в Аристотеля і вічність містить в собі час, і кінцеві одиничні речі володіють вічною сутністю. У Августина ж Бог містить в собі все створене, але одиничні кінцеві речі не містять в собі вічної сутності, вона розташовується поза ними – в Богові [1,с.470].

Твір «Про град Божий» підтверджує наведену позицію, оскільки ілюструє розділеність світу у Августина Блаженного на «град земний» і «град Божий». Така розділеність з необхідністю приводить до протиставлення цих «світів», як це відбувається і з платонівськими «світом ідей» і «світом речей». У цьому сенсі Августин Блаженний є швидше спадкоємцем ідей Платона, ніж Аристотеля. Останній же, як відомо, немало зусиль доклав до того, щоб подолати протиставлення «світів» свого вчителя.

Для того, щоб підтвердити наведені думки, необхідно розглянути аргументи по порядку.

Аргумент перший: протиставлення «градів». На те, що «гради» у А.Блаженного протиставлені, вказує багато чого. Але в першу чергу «впадає в око» те, що означене протиставлення міститься не лише в назві твору, але пронизує увесь текст трактату, всю систему поглядів А.Блаженного, створюючи систему протиріч.

Так Августин виокремлює тимчасові покарання [1,с.15,351;2,с.177,481,485], тимчасове щастя [1,с.25,442], тимчасові нещастя [1,с.46;2,с.311], тимчасову скорботу [1,с.42], тимчасове життя [1,с.16,92,258;2,с.178], яке протиставляється життю вічному, тимчасове благополуччя[1,с.83;2,с.177,311],тимчасові блага [1,с.13,84,126,229,242;2,с.349], тимчасове і перехідне царство (яке заснував Еней) [1,с.113], тимчасові речі [1,с.14,188,286,395;2,с.300,350], тимчасову радість [1,с.224], тимчасову вітчизну [1,с.224], тимчасові страждання [1,с.229], тимчасове управління [1,с.242], тимчасові дари [1,с.248], тимчасові дії (критикуючи язичників, які ці дії розподілили між богами) [1,с.248], тимчасові справи [1,с.312], тимчасове світло [1,с.5], тимчасові лиха [1,с.13,17], тимчасове зло [1,с.13], тимчасові кари [1,с.16], тимчасові долі [2,с.160], тимчасове розпорядження [2,с.205], тимчасове напоумлення [2,с.218], тимчасові обітниці [2,с.277], тимчасові предмети [2,с.277], тимчасове лихо [2,с.437], тимчасову провину [2,с.471], тимчасові муки [2,с.474], тимчасову нагороду [1,с.130], тимчасовий світ [2,с.84] тощо.

Цей вражаючий список понять наштовхує на думку про те, що будь–яке поняття, будь–яке дещо в Августина Блаженного прагне подвоїтися – немовби розділитися на «тимчасове дещо» і «вічне дещо». Інакше навіщо перед наведеними поняттями ставити слово «тимчасове»? На наш погляд, відповідь очевидна – для того, щоб позначити, що вказані поняття можуть бути й вічними, тобто не–тимчасовими. В деяких випадках А.Блаженний прямо називає поняття і вічним, і тимчасовим – тут протиставлення означається явно. Це стосується життя, мук [2,с.474], покарань [2,с.481,485], нагороди [1,с.130], обітниці [2,с.277], блага [2,с.95] тощо. Але навіть в тих випадках, коли явного протиставлення «тимчасове дещо – вічне дещо» немає, протиставлення випливає з самого слововживання – я кажу «тимчасове» для того, щоб відокремити його від «не–тимчасового». Отже, наведене уможливлює висновок про те, що протиставлення часу вічності пронизує всю онтологію А.Блаженного.

Синонімами «тимчасовому» в праці «Про град Божий» постає «земне» [1,с.15,312;2,с.300,350,496], «заслуговуюче на вибачення» [2,с.498], «короткочасне» [1,с.130,246,258], «скороминуще» [1,с.248,395], «тяжке» [1,с.246], «тілесне» [1,с.300,399], «нижче», «плотське» [2,с.95], «смертне», «мінливе» [1,с.300,399], «видиме» [1,с.426] «теперішнє» [1,с.246]. Синонімами вічному постають «безмежне» [1,с.130], «незмінне» [1,с.400], «внутрішнє», «повсякчасне» [2,с.95], «невидиме» [1,с.426] та – вочевидь – прикметники, які контрарно протилежні наведеним щодо тимчасового.

Заслуговує на окрему увагу виокремлення А.Блаженним теперішніх тимчасових благ [1,с.126]. Теперішнє тут ототожнюється з тимчасовим і виявляється протиставленим справжньому. Це означає, що теперішнє мислиться в єдності з минулим–майбутнім, але при цьому воно є не–вічністю.

Цікавого розвитку протиставлення вічності часу набуває в наступному міркуванні А.Блаженного. Кажучи про неблагочестивих людей і наше ставлення до них, він пише: «Від того, щоб їх навчити, присоромити, а іноді викрити і відомим чином покарати, здебільшого недоречно стримуються: то праця така здається важкою, то ми соромимося образити їх в обличчя, то уникаємо ворожнечі, щоб вони не перешкодили і не пошкодили нам в цих тимчасових речах, до придбання яких ще прагне наша жадібність, або втрати яких боїться наша слабкість» [1,с.14–15]. Звернемо увагу на те, що тимчасові речі в даному міркуванні є предметом жадібності або слабкості. Ці, зовсім не добродійні якості особистості кажуть про те, що до мирського тягнеться не краща частина людської особи, і взагалі характеризують світ тимчасового.

Отже, з протиставлення «градів» випливає й протиставлення вічного й тимчасового.

Аргумент другий: розуміння добра й зла. Як зазначалося вище, подолати протиставлення вічності й часу можливо, якщо визнати, що одинична кінцева річ містить в собі свою всезагальну й вічну сутність. Але А.Блаженний не робить цього.

Неможливість визнати співвічність одиничних речей Богові виражається у А.Блаженного в одному цікавому міркуванні. Критикуючи Платона та його послідовників [1,с.455–456], А.Блаженний висловлює думку про те, що співвічність душі Богові припускає й співвічність її злощасності. Але це припущення, на його думку, абсурдне. Визнаючи співвічність душі людини Богові, а тим більше співвічність сутності речей Богові, мислитель тим самим урівнює добро (яке перебуває у вічності) зі злом (яке існує в часі). Нагадаємо, що християнське розуміння добра, яке народжувалося саме в концепції А.Блаженного, полягає у визнанні субстанціальності добра і акцидентальності зла. Рівноважність же добра і зла є антихристиянською. Отже, добро для А.Блаженного перебуває у вічності, а зло – в часі. Припустити, що вічна сутність перебуває в кінцевій речі, все одно, що припустити, що зло містить в собі добро. Для А.Блаженного ж все прямо навпаки – зло є ознакою створеного світу, воно вторинне, тоді коли добро первинне.

Визнання вічної сутності в кінцевій речі змусило б А.Блаженного поміняти своє ставлення до добра і зла. Але навіщо ж його міняти, якщо в творчості А.Блаженного таке ставлення до добра і зла тільки–но народжувалося?

Аргумент четвертий: ставлення до астрології. Протиставлення вічності часу виказують погляди А.Блаженного на астрологію. На підставі того, що час (на відміну від вічності) не може бути загальною підставою для речей, А.Блаженним здійснюється критика астрологів [1,с.197–198]: народжені в один і той же час, люди хворіють на різні хвороби. Важливий висновок, який випливає з цього, полягає в тому, що реальність, яка перебуває в часі, не може містити в собі всезагальних законів – останні скоріше перебувають в вічності, тому астрологія неспроможна.

Аргумент п'ятий: природа як сутність. Прямого аргументу щодо заперечення А.Блаженним наявності в кінцевих речах вічної сутності надає наступне міркування. Одиничні предмети не є Богом: «Бо, хоча дійсний Бог є Богом не на думку, а за природою, проте не всяка природа – Бог; тому що природа є і у людини, і у худоби, і у дерева, і у каменя, але жоден з цих предметів не є Богом» [1,с.262]. Як відомо, Боецій виокремив чотири значення поняття «природа», головним з яких для нього постає «сутність» [3,с.170]. Якщо під природою мати на увазі саме останню, то в наведеному міркуванні йдеться про те, що Бог має сутність, але це не означає, що все, що має сутність, є Богом. Наприклад, сутність одиничних речей, яка міститься в них самих, не робить їх Богом. Це міркування можна розцінювати як пряме заперечення Аристотелю, який вважав, що форма, яка щонайближче розташовується до сутності, робить одиничну кінцеву річ всезагальною й вічною.

Аргумент шостий: виникнення часу. Цей аргумент пов'язаний з бажанням середньовічного філософа з'ясувати, «Чи був час, коли часу не було?». А.Блаженний вважає абсурдним стверджувати, що був якийсь час, коли часу не було: «Бо якщо не повсякчас був час, то, значить, був час, коли не було ніякого часу. А хто, нехай навіть найбезрозсудніший, скаже це?» [1,с.535]. Найбільш цікавим для нашого дослідження є висновок А.Блаженного: «… Був інший час, коли не було цього часу…» [1,с.535]. Цей «інший час» і є вічністю. Вічність є не просто іншим часом, але деяким «не–часом», тобто виявляється винесеною за межі часу: «… раніше світу не було ніякого часу» [1,с.470]. Де ж тут єдність вічності й часу? Кажучи про те, що було до створення, А.Блаженний пише: «… кажу «до» в сенсі вічності, а не часу» [1,с.552]. Час і вічність – різні речі. Тому А.Блаженний дивується: «Отже, якщо Бог, у вічності Якого немає ніякої зміни, є Творець і Улаштовувач часу, то я не розумію, яким чином можна стверджувати, що Він створив світ після якоїсь кількості часу?» [1,с.470].

Аргумент сьомий: буття в смерті. Небуттєва природа часу не просто бачиться А.Блаженним, але тільки її й бачить християнський філософ. На такому розумінні часу не побудувати онтології, в якій буття не розглядатиметься окремо від часу. Але й без бачення небуттєвої природи часу онтології часу не побудувати. У термінології М.Гайдеґґера буття в часі, якщо можна так висловитися, цілком є буттям–до–смерті. Проте, А.Блаженний використовує іншу термінологію: «Час, що проживається, віднімається від часу життя, і з кожним днем його залишається все менше і менше; отже час цього життя є взагалі не що інше, як шлях до смерті, на якому нікому не

дозволяється зупинитися на деякий час або йти дещо повільніше, – але всі змушені за необхідністю однаково просуватися і рівномірно наближатися (до смерті)» [1,с.564–565]. А.Блаженний пише: «… якщо з тієї миті кожен починає вмирати, тобто бути в смерті, з якої в ньому починає діяти сама смерть, тобто зменшення життя, – тому що після закінчення її шляхом зменшення він буде вже після смерті, а не в смерті, – то він знаходиться в смерті, без сумніву, з самого початку свого існування в цьому тілі» [1,с.565]. Звернемо увагу на два моменти наведеного міркування: з моменту народження кожен починає вмирати (1) і кожен знаходиться в смерті з початку свого існування (2). Строго кажучи, це не два різних моменти, але одна й та ж думка, виражена трохи інакше. Головне тут – «буття в смерті», яке заслуговує на окрему увагу. Це буття не дорівнює гайдеґґерівському «буттю–до–смерті». Як відомо, у М.Гайдеґґера екзистенціал «буття–до–смерті», розуміється як буття до того, що розташоване в майбутньому. У А.Блаженного ж буття в смерті здійснюється прямо зараз, оскільки таке життя відбувається в часі. Поєднавши гайдеґґерівське і августинівське ставлення до смерті, постнекласична культура виробила третє розуміння смерті, яке відіграє важливу роль і в розумінні часу, і в розумінні буття. Але це – тема для окремого дослідження.

Окрім наведених аргументів в творі «Про град Божий» можна знайти ще багато свідоцтв протиставлення вічності часу у А.Блаженного. Так, критикуючи думку Апулея [1,с.387] про вічність демонів за часом, А.Блаженний впевнений, що ця думка передбачає мислення вічності як різновиду часу [1,с.346–350], а з цим останній не може погодитися.

Як модус часу, теперішнє (момент «тепер») існує «немовби», «нібито», воно несубстанційне: «З того, що здійснюється в часі, майбутнє, наприклад, ще не існує, теперішнє немовби існує, минуле вже не існує; але Він все це обіймає в постійному і вічному теперішньому» [1,с.489].

Взагалі для А.Блаженного «… плоть не перестає протиборствувати духу, а дух – плоті» [2,с.559–560]. Думається, не буде перебільшенням розповсюдити це протиборство духу й плоті на вічність й час.

Все наведене свідчить про те, що діалектика в розумінні часу А.Блаженним є діалектикою першого заперечення, відкидання. Проте деякий еквівалент синтезу між вічністю і часом в творі «Про град Божий» відшукати все ж таки можна. Цей синтез стосується осмислення Ісуса Христа. Знищуючи Свою смерть [1,с.390], Ісус знищує і час, і тимчасовість як такі. Це–ось і є синтезом часу у Августина Блаженного. Проте цей синтез здійснюється не на землі, як у Аристотеля, а на небі. Такому синтезу, на наш погляд, бракує ще синтезу землі з небом.

Наведене справедливе й відносно синтезу між тимчасовим і вічним життям людини, адже А.Блаженний пропонує й такий синтез. Тимчасовий світ, який протистоїть вічному життю, – спокусливий. Як сприймати цю спокусу? А.Блаженний пише, що «…правильно скориставшийся такими смертними благами, пристосованими до світу смертних, отримає більші й кращі, тобто світ безсмертя і відповідну йому славу і честь в житті вічному для насолоди Богом і ближнім в Богові, а що скориставшийся погано й тих не отримає, і ці втратить» [2,с.345]. Правильно скористатися земними благами – це відповідати божій сутності й використовувати земні блага відповідно до їхнього призначення – для полегшення страждань душі, обтяженої тілом. Проте спокуса використати земні блага не за призначенням велика – в цьому випадку їх потрібно вважати злом. Так, відносно любові А.Блаженний пише: «… любов до краси тілесної, яка хоча і є благом, створеним Богом, але благом тимчасовим, плотським і нижчим, – зла любов, якщо вона ставить нижче за неї Бога, вічне, внутрішнє і повсякчасне Благо; так само точно, як любов до золота скупих, що забули справедливість не по якій–небудь провині золота, а з вини людської» [2,с.95]. Отже, синтез між часом і вічністю стосовно буття людини в А.Блаженного також здійснюється на небі – після смерті.

Висновки. Наявність діалектики в розумінні часу й вічності А.Блаженним можна стверджувати лише як наявність діалектики відкидання, знищення, діалектики першого заперечення. Другого ж заперечення, синтезу вічності й часу, на наш погляд, в концепції А.Блаженного немає. Адже якби А.Блаженний дійсно бачив час діалектично, то в одиничних речах містилася б всезагальна сутність, як у Аристотеля і це надало б можливості синтезувати два світи на землі, а не на небі.

Зневажливе ставлення А.Блаженного до теперішнього, а вірніше, до теперішнього, зрозумілого як сукупність моментів «тепер», каже про те, що А.Блаженний не погодив-

ся б ні з М.Мерло–Понті, ні з М.Гайдеґґером – двома філософами XX століття, яким вдалося побудувати синтетичне розуміння часу. З М.Мерло–Понті А.Блаженний не погодився б в тому, що бути в теперішньому – бути одвічно й назавжди [5,с.534]. На цьому світі немає справжніх людей, справжніх цінностей, справжніх відчуттів – лише тимчасові. А.Блаженний спростовує значення теперішнього як справжнього. Це означає, що між теперішнім, зрозумілим як момент «тепер» і вічністю немає жодного зв'язку. Все теперішнє перебуває в граді Божиєм. З М.Гайдеґґером, Августин Блаженний не погодився б у тому, що буття не можна мислити без часу [7,с.235], адже часове й тимчасове, практично ототожнюються середньовічним мислителем. Тому він не міг бути стурбованим проблемою, якою був так стурбований М.Гайдеґґер у власній фундаментальній онтології, – помислити буття як часове, а не тимчасове.

Перспектива подальшої розробки заявленої теми полягає в аналізі набутків онтології часу А.Блаженного для постнекласичного філософування, у побудуванні такої онтології часу, яка адекватна сучасному світові. Лише за цієї умови, на наше глибоке переконання, людству вдасться вижити.

Список використаних джерел

1. Блаженный А. Творения: В 4–х т. – Т.3: О граде божием (Книги I–XIII) / Сост. С.И. Еремеева. – СПб.: Алетейя; Киев: УЦИММ–Пресс, 1998. – 595 с.
2. Блаженный А. Творения: В 4–х т. – Т.4: О граде божием (Книги XIV–XXII) / Сост. С.И. Еремеева. – СПб.: Алетейя; Киев: УЦИММ–Пресс, 1998. – 587 с.
3. Боэций. «Утешение философией» и другие трактаты: Сборник / Боэций; Пер. с лат. Г.Г. Майорова, Т.Ю. Бородая и др.; Сост. и авт. послесл. Г.Г. Майоров. – М.: Наука, 1990. – 414 с. – (АН СССР. Ин–т философии. Памятники философской мысли).
4. Гайденко П.П. Время. Длительность. Вечность. Проблема времени в европейской философии и науке / Пиама Павловна Гайденко. – М.: Прогресс–Традиция, 2006. – 464 с.
5. Мерло–Понти М. Феноменология восприятия / Морис Мерло–Понти / Пер. с франц. под. ред. И.С. Вдовиной, С.Л. Фокина. – СПб.: Ювента, Наука, 1999. – 606 с. – (Серия: Французская библиотека).
6. Трубников Н.Н. Время человеческого бытия: Монография / Николай Николаевич Трубников. – М.: Наука, 1987. – 255 с.
7. Хайдеггер М. Бытие и время / Мартин Хайдеггер; Пер. с нем., В.В. Бибихина; Изд. 2–е, испр. – СПб.: Наука, – 2002. – 451 с. – (Серия: Слово о сущем).
8. Шамша І.В. Розуміння часу в «Сповіді» Августина Блаженного / І.В. Шамша // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2012. – Випуск 67 (№12). – С.408–413.

Шамша И.В. Вечность и время в произведении Августина Блаженного «О граде Божием»

Исследование понимания вечности и времени в произведении А.Блаженного «О граде Божием». Анализируется противопоставленность вечности и времени в концепции средневекового мыслителя, роль этой противопоставленности для построения современной онтологии времени.

Ключевые слова: *бытие, время, вечность, А.Блаженный, небытие, ничто, противоречивость бытия, онтология времени.*

Shamsha, I.V. Eternity and time in the work of St. Augustine «City of God»

Investigation of understanding of eternity and time in the work of St. Augustine «City of God». Analyzed contraposition eternity and time in the concept of a medieval thinker, the role of this contraposition to build a modern ontology of time.

Key words: *being, the time, eternity, St. Augustine, non–being, nothingness, inconsistency of being, the ontology of time.*

УДК 930.1

Масаєв М.В.

Символ мистецтва в образі сонця у творчості Ромена Ролана і Володимира Маяковського: філософсько–історичний і культурологічний аспекти

На прикладі символу мистецтва в образі сонця у творчості французького письменника Ромена Ролана і російського та радянського поета Володимира Маяковського автор показує нерозривний зв'язок образу й символу, доказує, що поза образу немає та не може бути символу.

Ключові слова: *мистецтво, образ, поезія, символ.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Масаев М.В.

Символ искусства в образе солнца в творчестве Ромена Роллана и Владимира Маяковского: философско–исторический и культурологический аспекты

На примере символа искусства в образе солнца в творчестве французского писателя Ромена Роллана и русского и советского поэта Владимира Маяковского автор показывает неразрывную связь образа и символа, доказывает, что вне образа нет и не может быть символа.

Ключевые слова: *искусство, образ, поэзия, символ.*

Постановка проблемы, актуальность. Среди некоторых учёных бытует ложное убеждение, что образ и символ – вещи настолько разные, что представляются несовместимыми, и что эти категории рассматривать вместе нельзя.

Это убеждение и его отстаивание мешают нормальному развитию науки, как философской науки вообще, так и философии истории, философии искусства и культурологии.

В этом – актуальность настоящей статьи, в которой автор четырёх монографий, восьми учебно–методических пособий и соавтор одного учебника для вузов, а также автор около четырёхсот других печатных работ, кандидат исторических наук ставит перед собой цель – опровергнуть это заблуждение и доказать тезис известного крымского учёного, доктора философских наук профессора Дианы Сергеевны Берестовской и ряда других авторов, что «вне образа нет символа» [10,с.34].

Для доказательства этого тезиса автор ставит перед собой задачу – рассмотреть образ солнца, являющегося одновременно тем же самым солнцем, но уже в качестве символа искусства в творчестве французского писателя и искусствоведа (музыкального критика) Ромена Роллана и русского и советского поэта Владимира Маяковского.

Объект исследования – парадигмальные образы и символы эпох, цивилизаций и народов.

Предмет исследования – образ солнца, ставший у Ромена Роллана и Владимира Маяковского символом искусства.

В нашей монографии «Curriculum vitae парадигмальных образов и символов эпох и цивилизаций» [1] мы доказали, что в образе, взятом в новом интервале абстракции, присутствуют системные качества символа [1,с.20]. Образ остаётся видимой частью структуры символа, а его системные качества в новом интервале абстракции образуют

невидимую структуру символа [1,с.79–93]. Мы установили, что невидимая структура символа является его сущностью, взятой самой по себе, его видимая структура (образ символа) – явлением его сущности, а видимая и невидимая структура символа, вместе взятые, определяются такой сущностной категорией как действительность. Бывший советский армянский философ и символог, уехавший на постоянное жительство в Швейцарию, Карен Свасьян добавил к этим трём сущностным категориям четвёртую как единство первых трёх, назвав парадигмой символа четырёхгранник, тетраэдр [2,с.189].

Наше положение о символе, как системном проявлении знака или образа [1,с.72–93] подтверждает и аксиома В.Ф. Лосева [3], согласно которой «всякий знак получает свою полноценную значимость только в контексте других знаков, полагая под контекстом широчайший принцип» [3,с.59]. Любой образ, включаясь в определённую систему общих отношений, приобретает новые системные качества, ту или иную невидимую структуру, и становится символом [1,с.83]. Образ и его системное бытие символ могут стать и быть самодостаточной и самодовлеющей сущностью [1,с.124], в которой образ и символ неразрывно слиты.

Единство образа и символа в ослепительной яркости солнечного света мы видим в солнце, как символе искусства.

И.И. Кальной как–то пытался сравнить разницу между образом и символом с разницей между творчеством Ф.М. Достоевского и Л.Н. Толстого и на этом основании утверждал невозможность рассмотрения символов и образов в их единстве.

Как специалисту в области проблемы отчуждения [7–8] и наставнику многих крымских учёных И.И. Кальному хотелось бы увидеть, как в трудах его воспитанника в символе происходит отчуждение образа. Под влиянием работ И.И. Кального и мы говорили об отчуждении образа в символе, а символа в симулякре [9], но не до такой степени, что образ и символ рассматривать вместе нельзя.

На это мы уже ответили на страницах нашей монографии [1] тем, что «категорию отчуждения вряд ли стоит возводить в абсолют, тем более что в соотношении образа и символа речь идёт скорее об инобытии образа в символе, а не об отчуждении образа в символе» [1,с.15].

Кроме того, что, как утверждает И.И. Кальной, «особенностью отчуждения является то, что оно объективно по содержанию, но субъективно по форме переживания» [8,с.433]. Если Игорь Иванович переживает отчуждение образа символом субъективно, то по содержанию объективно то, что образ в символе не отчуждается, а получает иное бытие. Солнце как образ в солнце–символе объективно остаётся самим собою, то есть солнцем.

На примере образа солнца, как символа искусства у таких ещё более разных художников как писавший прозой французский писатель Ромен Роллан и писавший в стихах русский и советский поэт Владимир Маяковский мы докажем мысль Д.С. Берестовской и ряда других исследователей, что «вне образа нет символа».

Периоды жизни и творчества Ромена Роллана и Владимира Маяковского совпадают. Короткая жизнь В. В. Маяковского (1893–1930) полностью входит в более длинную жизнь Ромена Роллана (1866–1944), но первым представил образ солнца как символа искусства именно Ромен Роллан [4–5].

Хорошо понимавший музыку, опубликовавший много работ по музыкальной критике, Ромен Роллан решил осовременить и пересадить на французскую почву образ великого немецкого композитора Людвига ван Бетховена. Он пишет роман о таком же музыканте–бунтаре, но не о самом Бетховене, а о постоянно проживающем во Франции немце, которого Ромен Роллан назвал чисто по–французски Jean–Cristoph (Жан–Кристоф).

В заключительных страницах романа «Жан–Кристоф», над которым Ромен Роллан работал с 1904 по 1912 год, будущий лауреат Нобелевской премии (1915 г.) вкладывает в мысли своего умирающего героя следующие слова, в которых музыкант сравнивает искусство с солнцем: «ni moral, ni immoral il vaint la nuit – ainsi est l'art» (ни моральное, ни аморальное, оно побеждает ночную тьму – таково и искусство). Французское слово «nuit» – «ночь» – мы перевели как «ночная тьма», так как ночь сама по себе может

быть и светлой, как «белые ночи» в Санкт–Петербурге, когда можно сидеть и читать, по словам А.С. Пушкина, «без лампады» и когда «светла адмиралтейская игла».

Но может ли быть искусство аморальным? Нет. Аморальна тьма. Свет всегда моралeн, а раз искусство – свет, то оно всегда морально. Не случайны слова стражников с факелами в одной из экранизированных в советское время сказок Евгения Шварца, возглашающих перед наступлением ночи: «Все честные люди, ложитесь спать. Воры и разбойники, выходите на работу».

Поразительно, что через восемь лет, в 1920 году, точно такой же символ в таком же самом образе представил В.В. Маяковский. Причём сделано это совершенно независимо. До 1920 г. Ромена Ролана в Советском государстве не переводили. Его стали переводить только после его вступления в Коммунистическую партию, чего он до 1920 г. сделать не мог по причине отсутствия во Франции Коммунистической партии (она была создана только в самом конце 1920 г. на съезде социалистической партии в Туре). Приезжал Ромен Ролан в СССР только в 1935 г., через 5 лет после трагической гибели В.В. Маяковского.

В стихотворении «Необыкновенное приключение, бывшее с Владимиром Маяковским летом на даче (Пушкино, Акулова гора, дача Румянцева, 27 вёрст по Ярославской железной дороге)» поэт описал разговор с приглашенным на чай солнцем.

Поэт сразу ощутил, что «…странная из солнца ясь струилась», что привело в конце чаепития к полному единству взглядов гостя и поэта на искусство [6,с.71].

Сначала солнце призвало поэта:

«Пойдём, поэт,
взорлим,
вспоём
у мира в сером хламе,
Я буду солнце лить своё,
а ты – своё,
стихами» [6,с.71].

Далее поэт ясно представляет, как это будет:

«Стена теней,
ночей тюрьма
под солнце двустволкой пала.
Стихов и света кутерьма,
сияй во что попало!» [6,с.72].

И, наконец, заключительный итог чаепития поэта с солнцем:

«Светить везде,
светить везде,
до дней последних донца,
светить – и никаких гвоздей!
Вот лозунг мой –
и солнца» [6,с.72].

Таким образом, можно сделать вывод о том, что и Ромен Роллан, и Владимир Маяковский увидели в образе солнца символ искусства. В солнце символ искусства и образ самого солнца слиты воедино. Рассматривать их отдельно нельзя.

В результате мы ясно и чётко видим, что вне образа нет и не может быть символа. Поставленная задача решена. Цель статьи достигнута.

Список использованных источников

1. Масаев М.В. Curriculum vitae парадигмальных образов и символов эпох и цивилизаций. Монография / М.В. Масаев. – Симферополь: ДОЛЯ, 2011. – 512 с.
2. Свасьян К.А. Проблема символа в современной философии: (критика и анализ). – Ереван: АН Арм. ССР, 1980. – 226 с.
3. Лосев А.Ф. Знак. Символ. Миф: труды по языкознанию. – М.: МГУ, 1982. – 479 с.
4. Балахонов В.Е. Р.Роллан и его время («Жан–Кристоф»). – Л., 1968.

5. Дюшен И. «Жан–Кристоф» Р.Роллана. – М., 1966.
6. Маяковский В. Необыкновенное приключение, бывшее с Владимиром Маяковским летом на даче (Пушкино, Акулова гора, дача Румянцева, 27 вёрст по Ярославской железной дороге) / В.Маяковский // Маяковский В. Избранные произведения. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1953. – Т.1. – 592 с. – С.69–72.
7. Кальной И.И. Отчуждение: истоки и современность / И.И. Кальной. – Симферополь: Таврия, 1990. – 192 с.
8. Кальной И.И. Отчуждение человека и феномен «бегства от свободы» / И.И. Кальной // Кальной И.И. Философия. Учебник. – 2–е изд., переработанное и существенно дополненное. – Симферополь: Бизнес–Информ, 2010. – 496 с. – С.428–435.
9. Масаев М.В. Экономическая категория среднего класса как симулякр справедливости капиталистического общества / М.В. Масаев // Сучасна економічна теорія та пошук ефективних механізмів господарювання / Матеріали IV Міжнародної науково–практичної конференції (11–12 березня 2011 року). – Сімферополь, Саки: ПП «Підприємство Фенікс», 2011. – 417 с. – С.75–78.
10. Берестовская Д.С. История художественной культуры Западной Европы и США XX века. / ТНУ им. В.И. Вернадского. – Симферополь: ИТ «АРИАЛ», 2011. – 224 с.

Masayev, M.V. The Symbol of Art in the Image of the Sun in Works of Romain Rolland and Vladimir Mayakovski: Philosophy and History and Culturology Aspects

On the example of the symbol of art in the image of the Sun in works of French writer Romain Rolland and Russian and soviet poet Vladimir Mayakovski the author shows indissoluble connection between image and symbol, proves, that there is no symbol out of the image.

Key words: *arts, image, poetry, symbol.*

УДК 130.2

Мах У.І.

Філософія культури А.Швейцера

Будь–яке явище культури осмислюється людьми в контексті сучасного стану суспільства, що може сильно змінити його зміст. Проблема кризи в сучасній філософії культури є однією з провідних. Все активніше постають питання надмірної ідеалізації, апеляція до небезпеки, породженої самою культурою, яка загрожує як самій культурі, так і людині, яка її створила. Розглядаючи детальніше думку німецько–французького мислителя Альберта Швейцера(книга «Культура і етика»), обґрунтовуємо тезу про те, що автор наближено до «філософії життя», головним у культурі вбачає етичні начала і визначає її як результат взаємодії оптимістичного світогляду та етики від яких залежить майбутнє людини.

Ключові слова: *етика, культура, благоговіння, життя, суспільство.*

У сучасному світі культура перестає бути тільки цінністю, чимось винятково позитивним щодо її творця – людини. В останні десятиліття вона починає розглядатись і як щось штучне, зовнішнє стосовно людини, навіть вороже її індивідуальній свободі.

Проблема кризи культури в сучасній філософії культури є однією з провідних. До неї апелюють відомі філософи такі, як Х.Ортега–і–Гасет, К.Ясперс, А.Швейцер, Л.Клагес та багато інших. Все активніше постають питання надмірної ідеалізації культури, апеляція до небезпеки, породженої самою культурою, яка загрожує як самій культурі, так і людині, що її створила. Джерелом такої небезпеки є те, що становить основу будь–якої культурної творчості – влада над сущим.

Завдяки зусиллям А.Шопенгауера (ідея ірраціональної волі), Ф.Ніцше (принцип іморальної невмотивованості суб'єкта), З.Фрейда (з одвічною суперечністю людського буття), також філософській ревізії абстрактності раціоналізму так звана «філософія думки» поступово втрачала свої позиції, поступаючись місцем «філософії життя», яка й стала провідним напрямом культурфілософських ідей кін. XIX – поч. XX ст.

Світогляд А.Швейцера представлено в роботах українських, вітчизняних і зарубіжних дослідників (С.М. Гатальська, Г.Геттинг, А.А. Гусейнов, А.Є. Зімбулі, В.А. Карпушина, В.К. Ларіонова, Ю.А. Левади, В.А. Петрицький, П.Фразер, М.С. Харитонов), які достатньо різнопланові в загальнофілософському і теоретико–культурному аспектах.

Розглянемо докладніше думку німецько–французького мислителя Альберта Швейцера, який наближено до «філософії життя», головним у культурі вбачає етичні начала. Він наголошує: «…тільки склад мислення, що забезпечує дієвість основаних на розумінні етичних ідеалів, здатний породити вільне, тобто планомірне, доцільне діяння» [9,с.24]. Швейцер виходить із того, що тільки етичне поняття культури єдино правомірне, тільки етичні вчинки складають ту галузь діяльності людини, яка спрямована на внутрішнє вдосконалення її особистості. Культуру Швейцер визначає як результат взаємодії оптимістичного світогляду та етики від яких залежить майбутнє людини. «Людині доводиться утверджувати себе в природі – перед її стихійними силами – і в суспільстві – перед собі подібними» [9,с.55].

Для того, щоб визначити основу світогляду філософа А.Швейцера, звісно, звертаємося до його праць. Аналізуючи його книгу «Культура і етика», яка складається з чотирьох частин, ми прослідковуємо основну думку, що вся попередня етика вводила нас в оману, приховуючи нашу провину у тих випадках, коли ми діяли з метою самоствердження, або за мотивом надособистісної відповідальності. Це позбавляло людство можливості серйозно задуматися над власними вчинками, щоб уникнути моральних злочинів. Надзвичайно актуальним є твердження: «…ми всі відчуваємо спокусу

виправдати антигуманні вчинки, які здійснювалися за мотивом надособистісної відповідальності, посиланням на те, що в даному випадку ми найбільшим чином абстрагуємося від самих себе. Це лише хитре виправдання винуватості» [9,с.44]. Виправдовувати зло будь–якою об'єктивною необхідністю не маємо права – це найогидніша раціоналізація (не в швейцерівському розумінні цього слова). Загибель культури філософ Швейцер бачить у тому, що створення етики люди довіряють державі, а ідеалізація держави – велика помилка попередніх поколінь.

До першої частини відноситься книга «Розпад і відродження культури». Нариси цієї книги були зроблені Швейцером, за його власним визнанням, ще 1900 року. Вона піддалася суттєвій переробці в період першого перебування Швейцера в Тропічній Африці (1914–1917рр.) і з'явилася у пресі лише 1923 року. Таким чином, очевидно, що культурологічна та етична концепція Швейцера є основою його переконань. Ця частина філософської системи охоплює перші п'ять розділів і містить загальний нарис теорії культури, етики і світогляду, які у своїй єдності утворюють основи філософії культури А.Швейцера.

У цій книзі, яка є домінантою філософії культури А.Швейцера, детально обговорюються дві групи проблем: причини спостережуваної кризи культури і пошуки шляхів її відродження. Визначальну причину глибокої і розвинутої кризи сучасної культури суспільства філософ Швейцер вбачає в марності численних спроб створення переконливої індивідуальної етики. Мислитель справедливо зазначає, що занепад культури тогочасного суспільства не породжений світовою війною, а зовсім навпаки, війна лише посилила кризу культури. «Певна частина людства стала для нас людським матеріалом, речами. Якщо десятиліттями нам зі всезростаючою легкістю могли говорити про війни та завоювання так, ніби мова йшла тільки про зіткнення на шаховій дошці, то це зумовлювалося лише впровадженням загального переконання, що людські долі – це ряди цифр, визначений статистичний матеріал, не більше» [9,с.51]. Війна почала процес самознищення культури, і тепер цей процес триває повним ходом.

Цей висновок, сформульований Альбертом Швейцером на основі власних спостережень, за перебігом і результатами першої світової війни, відноситься і до другої світової війни, і до післявоєнного часу, передбачаючи загрозу термоядерної катастрофи для всього людства. Ці міркування призводять до ідей пацифізму, а потім до позиції найактивнішого борця за роззброєння, припинення термоядерних випробувань, ліквідацію локальних воєн, запобіганню світової війни. Виступи Швейцера проти войовничого націоналізму, расизму, мілітаризму, німецького та італійського фашизму, його боротьба проти агресій американського імперіалізму зробили його ім'я популярним серед демократичної громадськості всього світу.

Однак, варто зосередитися на тому, якими є причини занепаду сучасної культури. За Швейцером, риси культурної кризи суспільства філософ окреслює загалом правильно, хоча і не постає при цьому в ролі першовідкривача. Основні тези про кризу культури: – спеціалізація руйнує цілісність людини. Невільна, роз'єднана, обмежена людина перебуває нині в суспільстві під загрозою стати негуманною; – процвітає індиферентність. Люди занадто легко говорять про війну, і в тому числі про війну термоядерну; – повним ходом йде деморалізація індивіда суспільством [9,с.54].

Ці міркування звучать як висновки, які варто брати до уваги в контексті поч. XXI ст. А.Швейцер вказує на ознаки глибокої кризи в сфері духовної культури сучасного йому суспільства. Він стверджує: «Пропаганда зайняла місце правди; історію перетворили на культ брехні; поєднання вченості з упередженістю стало звичним; свобода мислення вилучена з вжитку, бо мільйони людей відмовляються мислити, ми навіть не усвідомлюємо своєї духовної убогості; з відмовою від індивідуальності ми вступили в нове середньовіччя» [9,с.51]. Мислитель зосереджується на суттєвих рисах духовного життя людства, однак не можна не помітити того факту, що він майже не бере до уваги прогресивних сил і соціальних тенденцій тогочасного суспільства. Ми вважаємо, що в цьому, проявляється певна обмеженість його критичного аналізу філософії культури.

Етику, за Швейцером, не можна безпосередньо орієнтувати на служіння суспільству, так як вона, на його переконання, стає надіндивідуальною, від особистості вимагає жертовної поведінки. Вона строго регламентована, догматична і позбавляє культуру духу гуманізму. Головне, до чого прагне соціальна етика – це мати рабів, які б не

повставали. Своє рішуче засудження філософ Швейцер відносить до всіх сучасних йому етичних систем суспільства.

Своєю філософською концепцією культури, в якій з усією силою підкреслено значення оптимістичного світогляду і гуманістичної етики («…культура є результатом взаємодії оптимістичного світогляду і етики»), Альберт Швейцер кинув виклик антигуманізму – суспільство мало підстави боятися цього філософа–подвижника. Він не кривив душею, правда його слів була занадто нещадною, хоча й уживалася з ілюзорними сподіваннями і поверхневими судженнями. «Ідеали культури вичерпалися тому, що не вдалося досить міцно обгрунтувати оптимістичне й етичне начала в світогляді», – писав Швейцер [9,с.65]. Це судження досить суперечливе. В теоретичному плані воно далеке від глибокодумності, але це звеличення героїчної людини, звернення до людей із закликом здійснювати героїчні вчинки в ім'я спасіння культури і миру на землі.

Оцінка першої частини філософської концепції Швейцера, незважаючи на відверто ідеалістичний і навіть релігійний характер світогляду Швейцера, являє собою філософський протест проти шовінізму, расизму, фашизму, мілітаризму і війни, ототожнюється з матеріальним і духовним прогресом суспільства. Підкреслює вирішальне значення морального прогресу особистості і всього людства.

Друга частина філософії культури Швейцера має назву «Культура і етика». Вона була написана на початку 20–х років XXст. (1923р.). Вона складається з 22 розділів, зміст яких тематично поділяється на три великі групи: загальні проблеми теорії культури, етики і світогляду; коротка історія європейської етичної думки; обґрунтування нової етики – етики благоговіння перед життям.

Основою культури є, за Швейцером, не матеріальна, а духовна її складова. «Матеріальні досягнення, – пише він, – це ще не культура, вони стають нею лише тією мірою, в якій їх вдається поставити на службу ідеї вдосконалення індивіда і суспільства» [9,с.92]. Таким чином, вчений формулює основну думку, спрямовуючи своє дослідження на проблеми прогресу культури. За Швейцером, культура повинна служити ідеї, а остання буде далі самореалізуватися в дійсності, в реальному історичному русі. Слабкість, ілюзорність, наукова безперспективність такої ідеалістичної схеми розвитку культури, суспільства і особистості давно була розкрита і подолана [9,с.93].

Трагедія людства та його культури почалася, як вважає Швейцер, із середини XIX століття. Саме тоді з'явилися перші ознаки кризи раціоналізму і оптимістичного світогляду взагалі. Це і послужило початком трагедії людства. Вся історія розвитку західноєвропейської філософської та етичної думки є історією боротьби за оптимістичний світогляд. При цьому історія етичної думки та історія морального розвитку суспільства розглядаються ним як найбільш істотний і глибинний шар всесвітньої історії культури. Однак боротьба за оптимістичний світогляд і життєстверджуючу індивідуальну етику закінчилася невдало: примирилися песимізм і соціальна етика. «Песимізм як занижена воля до життя – так його розуміє Швейцер – небезпечний для культури, а соціальна етика нехтує індивідуальністю особистості. Тому і стали руйнуватися світоглядна і етична основи культури, для подолання якої треба знову звернутися до етики, оскільки саме вона, а не світогляд, тобто не філософія і не релігія, складає сутність всякого історичного типу культури» [9,с.99].

Власне, актуальним на початку XXI ст. стає цінне припущення харизматичного філософа А.Швейцера, який сутністю своєї етики проголошує індивідуальне благоговіння перед життям, яка докорінно відрізняється від теїстичного гуманізму християнства. Доцільною з точки зору наукової теорії культури є теза, «що матеріальні досягнення в історичному розвитку цивілізації стають елементом культури лише в тому випадку, якщо вони ставляться на службу прогресу особистості і суспільства» [9,с.105]. Таким чином, ми можемо стверджувати, що саме гуманізм утворює глибинне ядро культури людства і в кожній історичній епосі виступає в якості основного критерію прогресу цивілізації всіх народів.

Другий розділ зазначеної частини філософії культури філософа Швейцера присвячений також аналізу історії етики з греко–римських часів і до початку XX століття. На викладену автором картину історії етики має суттєвий вплив його власна етична концепція морального самовдосконалення особистості на основі з'єднання етики світо– і життєствердження (витоки та паралелі якої автор проводить в стародавньому

Китаї) з етикою світо– і життєзаперечення (джерела та принципи виявляє у стародавній Індії). Через всю історію західноєвропейської етики Альберт Швейцер штучно протягує боротьбу двох зазначених протилежних концепцій. Цим він спрощує і спотворює дійсний історичний процес розвитку етичної думки в Європі, оцінюються або як надетичний (як, наприклад, етичні погляди Гегеля), або як соціально–етичний (наприклад, утилітаризм) і, на його думку, не заслуговує серйозної уваги.

Про необхідність нової етики і нового гуманізму лише смутно здогадувалися представники європейської філософії життя й американського прагматизму. Воля до життя дає стимул до дії. Вона відразу наштовхується на страждання і набуває песимістичного характеру. Тому, зовсім не випадково релігійні системи завжди, на погляд А.Швейцера, були песимістичними і не зваблювали людину сподіваннями на земне щастя. Усвідомлена воля може покладатися тільки на себе. Тому й етика може бути лише індивідуальною, як засіб самовдосконалення особистості, а зовсім не етикою всього суспільства, яка далеко не є єдиною.

Швейцер по–своєму витлумачує християнство. На місце християнського принципу любові до ближнього філософ висунув свій моральний імператив благоговіння перед життям, а саму систему етики індивідуального самовдосконалення запозичив з буддизму та християнства. Не можна не визнати тих обставин, що Швейцеру була все–таки чужа некритична апологетика церковно–християнської етичної доктрини. Він визнавав велич, історичну значущість християнської етики, вважав її «народженням великого кроку у моральному розвитку людства» [9,с.126] і разом з тим ясно вказував на внутрішню суперечливість етичного вчення Христа, чим і накликав на себе немилість і церковних шкіл, і сучасних ідеологів ортодоксального протестантизму.

Своїми попередниками Швейцер називає стародавніх китайських та індійських моралістів, а в XIX столітті – філософів А.Шопенгауера і Ф.Ніцше. Вони з протилежних позицій розробляли етику морального самовдосконалення оптимізму (китайські мислителі і Ф.Ніцше) і песимізму (індійські мислителі і А.Шопенгауер). Полемізуючи з ними, Швейцер критично синтезує деякі аспекти їх ніх етичних міркувань і на основі цього синтезу будує свою етику і власну концепцію гуманізму. На противагу Шопенгауеру, він високо оцінює волю до життя [9,с.177], а – Ніцше суворо засуджує культ сили [9,с.187]. Мислитель стверджує: «У Шопенгауера воля до життя стає етичною, коли він звертається до світо–життєзаперечення, Ніцше – поглиблене світо– і життєствердження» [9,с.177].

На противагу їм обом Швейцер виступає як пристрасний гуманіст і гнівно засуджує війну, проте теоретична основа гуманізму Швейцера, як і всієї його етики і філософії культури, залишається по суті індивідуалістичною: моральний прогрес особистості постає в ролі двигуна і критерія історії світової культури та громадянської історії взагалі. «Це індивідуалізм особливого роду. Особистість служить моральному прогресу всього людства і в своєму служінні піднімається до героїчної поведінки» [9,с.183].

Якщо шукати аналогій, то слід звернутися не до християнства і не до самого образу його засновника. Значно ближча до ходу думок і подвижницької діяльності Швейцера етика героїчного ентузіазму італійського філософа Джордано Бруно. «Яка моральна перемога досягнута всім людством, якщо одна людина гордо сказала: ні, злу я не підкорюся» [9,183] – цей принцип етики героїчного індивідуалізму минулого відродився в новому житті Швейцера: в його теорії і в благородній місіонерській справі.

Завершує цей розділ огляд розвитку етичної думки 90–х років XIX початку XX століття. Праця Швейцера в цьому напрямку видається досить цікавою, хоча аналіз проблем часто виявляється поверхневим, але актуальним на сьогоднішній день і є переконливою основою для подальшого дослідження.

Третя частина філософії культури Альберта Швейцера – «Вчення про благоговіння перед життям» (1963 р.) – являє собою розширений зміст останніх шести глав роботи «Культура і етика». Тут подається власна етична концепція філософа, основними ідеями якої є не пізнання і практика, а переживання, які зв'язують саму людину зі світом. Першоосновою людського буття є не декартівське «cogito, ergo sum» [9,с.217], а більш давнє і всеосяжне почуття: «…я є життя, яке хоче жити» [9,с.217]. Саме буття є універсальною волею до життя, тому сенс людського життя походить не від розуму і не від самої діяльності, а від волі. Вона полягає у шанобливому ставленні до різного

життя: добро – підтримувати, плекати життя, підносити його до вищої, тобто людської, цінності, зло – знищувати життя, шкодити йому, обмежувати його. Благоговіння перед життям і оцінка людини як вищої цінності складають основу нового гуманізму [9,с.218].

Як би ми не ставилися до самого етичного принципу благоговіння перед життям, наслідки, які випливають із нього є справедливими і шляхетними. Поділяємо думку філософа, що «…благоговіння перед життям – відкидає чисто індивідуалістичне і духовне розуміння культури і не дозволяє людині нехтувати інтересами світу» [9,с.224]. Ідея внутрішньої єдності етики та культури, вимога зробити гуманізм і моральний розвиток особистості критеріями прогресу культури, захист принципу рівності всіх людей на землі без відмінності кольору їх шкіри, непохитний антимілітаризм і антифашизм у переконаннях і практичній діяльності – все це риси його особистості, які дають нам підстави характеризувати А.Швейцера як видатного мораліста в епоху глибокої кризи культури.

Свою формулу активного в соціальному сенсі добра А.Швейцер доповнює новими етичними принципами. Принцип «людина – людині» складає два основні моменти. По–перше, етика визначає не просто норми поведінки особистості, а відносини одностайного співробітництва між людьми, тобто прогрес морального розвитку людства полягає у тому, що до сфери співробітництва залучається все більше число людей. По–друге, швейцерівське розуміння добра (і відповідно – боргу) характеризується суспільною активністю – вимоги його етики виступають тепер як норми активної громадської поведінки людей, пов'язаних між собою служінням вдосконалення особистості і суспільства, боротьбою за мир на землі, за дійсну рівність народів і рас. Під взаємодопомогою, взаємослужінню, взаємовідповідальністю між людьми, на переконання Швейцера, його етика збагачується, гуманізм конкретизується і практично реалізується принцип благоговіння перед життям. Власні міркування мислителя: «…етика благоговіння перед життям спонукає проявляти цікавість до всіх людей і їх майбутнього, віддавати свою людську теплоту тим, хто її потребує. Ніхто не повинен суворо осуджувати іншого. Тисячами способами може виконати людина своє призначення, творячи добро» [9,с.226].

Нарешті, А.Швейцер доповнює свою етику ще одним принципом – «людина – природа». Ним він розширив сферу етичної відповідальності людства: всі людські дії у відношенні до всього земного, до всієї природи є об'єктом етичної оцінки. Вчений радить людині керуватися принципом усвідомленої необхідності: в цьому випадку вчинок людини буде вільним, моральним і гарантованим від хижацького ставлення до багатств природи. Він пише: «Селянин, скосивши на лузі тисячу квіток для корму своїй корові, не повинен заради забави зривати квітку, що росте на узбіччі дороги, так як у цьому випадку він вчинить злочин проти життя, не виправданий ніякою необхідністю» [9,с.223].

Не можна не погодитися з протестом Альберта Швейцера проти хижацьких тенденцій технічного прогресу по відношенню до природи. Турбота про збереження та примноження багатств природи, розширення сфери етичної відповідальності і включення в етику принципу «людина – природа» розглядається Швейцером абстрактно, поза соціальних умов, відволікаючись від принципової відмінності умов його реалізації. Це, безсумнівно, слабка сторона нового аспекту етики філософа.

Нарешті, А.Швейцер мріяв написати завершальну частину своєї концепції філософії культури у вигляді окремої роботи під назвою «Культурна держава», але цей намір автора так і залишився нездійсненним. Мабуть, це не випадково, адже людина надзвичайної щирості, найсуворішої чесності у своїх переконаннях і вчинках, А.Швейцер не зумів подолати своїх францисканських ілюзій і не знайшов у сучасному йому суспільстві жодної держави, яка могла б стати аналогом його ідеальних уявлень про, так звану, «культурну державу». Які ще кризи і катастрофи належить пережити сучасній державі. Її стан особливо небезпечний ще й тому, що він далеко переступив межі своєї природної влади. Звідки вона візьме сили для того, щоб стати в такому положенні культурною державою? [9,с.236].

Загальну оцінку своєї філософії культури Альберт Швейцер дав у листі російському досліднику його праць В.Петрицькому. Він писав: «Моя основна робота – філософське дослідження «Культура і етика». У ній я досліджую проблему етичного змісту нашої

культури. Провести це дослідження мене спонукав, зокрема, Л.Толстой, який справив на мене велике враження. Я виявив, що наша культура не має достатньо етичного характеру і виникає питання, чому етика настільки слабо впливає на культуру? Нарешті, дійшов висновку, що етика не має ніякої сили, так як вона непроста і недосконала, займається ставленням до людей, замість того, щоб бути предметом відносин до всього сущого. Подібна досконала етика набагато простіша і глибша, з її допомогою ми досягаємо духовного зв'язку зі Всесвітом, вона набула визнання як у філософії, так і в релігії і знайшла шлях до сердець і думок людства» [2,с.117–118].

Таким чином, аналізуючи етичну доктрину Альберта Швейцера, з урахуванням еволюції його поглядів, слід особливо відзначити його історичний оптимізм – переконання в перемозі соціальних сил, що забезпечують моральний і культурний прогрес людства; його гуманістичну етику при всіх її слабкостях, яка протистоїть етичному формалізму, традиціоналізму і релятивізму; ролі філософії культури в постановці проблем, які є гідним предметом дослідження для сучасної філософської теорії культури і всесвітнього культурно–історичного процесу.

Список використаних джерел

1. Гатальська С.М. Філософія культури. Підручник. – К.: Либідь, 2005. – 328 с.
2. Геттинг Г. Встречи с Альбертом Швейцером. – М., 1967, С.117–118.
3. Радугин А.А. Философия культуры. – М., 2003.
4. Сидорина Т.Ю. Философия кризиса. – М., 2003.
5. Современная западная философия: Словарь. – М., 2003.
6. Філософія. Навчальний посібник // В.А. Буслинський, П.І. Скрипка та ін. – К., 2002.
7. Философия культуры. Становление и развитие // М.С. Каган, Ю.В. Перов и др. – СПб.: Лань, 1998. – 448 с.
8. Швейцер А. Благоговение перед жизнью. – М., 1992.
9. Швейцер А. Культура и этика. – М., 1973.

Мах У.И. Философия культуры А.Швейцера

Любое явление культуры осмысливается людьми в контексте современного состояния общества, может сильно изменить его содержание. Проблема кризиса в современной философии культуры является одной из ведущих. Все активнее возникают вопросы чрезмерной идеализации, апелляция к опасности, порожденной самой культурой, которая угрожает как самой культуре, так и человеку, который ее создал. Рассматривая подробное мнение немецко–французского мыслителя Альберта Швейцера (книга «Культура и этика»), обосновываем тезис о том, что автор приближен к «философии жизни», главным в культуре видит этические начала и определяет ее как результат взаимодействия оптимистического мировоззрения и этики, от которых зависит будущее человека.

Ключевые слова: *этика, культура, благоговение, жизнь, общество.*

Makh, U.I. Albert Schweitzer's Philosophy of Culture

Any cultural phenomenon is interpreted by people in accordance to current state of society, which can greatly alter its content. The problem of the crisis is one of topical in contemporary philosophy of culture. Questions of «overidealization» are raised rather often; reference to the risks, generated by that very culture, threatens culture as itself, and the man who created it. Taking into account opinions of German and French philosopher Albert Schweitzer (based on the work book «Culture and Ethics») one can see, that the author in keeping with «philosophy of life» considers ethical beginnings basic in culture and defines them to be the result of interaction between optimistic outlook and ethics, that affect the future of a human.

Key words: *ethics, culture, reverence for life, life, society.*

УДК 141.7:316.014

Мережинська О.Ю.

Соціально–філософські параметри теорії особистості Е.Гофмана

Аналізуються філософські параметри соціологічної концепції Е.Гофмана, встановлюються взаємозв'язки його теорії особистості з філософією життя, феноменологією, прагматизмом, структуралізмом і постмодернізмом.

Ключові слова: *особистість, суспільство, інтерсуб'єктивність, структуралізм, постмодернізм, стигма, тотальний інститут, Е.Гофман.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Мережинская Е.Ю.

Социально–философские параметры теории личности Э.Гофмана

Анализируются философские параметры социологической концепции Э.Гофмана, устанавливаются взаимосвязи его теории личности с философией жизни, феноменологией, прагматизмом, структурализмом и постмодернизмом.

Ключевые слова*: личность, общество, интерсубъективность, структурализм, постмодернизм, стигма, тотальный институт, Э.Гофман.*

Философско–антропологическая проблематика в XX веке приобрела достаточно широкую популярность, что выразилось не только в конституировании самостоятельного направления философской антропологии (М.Шелер), не только в центрировании ряда других философских школ на человеке и его бытии (персонализм, экзистенциализм и др.), но и в интенсивном развитии личностной тематики в отдельных социогуманитарных науках – социологии, психологии и др., – которые, в свою очередь, так или иначе вторгались в философские основания своих теорий. Иными словами, можно вполне говорить о философском измерении отдельных социологических или психологических теорий личности, т.е. не только о философии как их теоретической основе, но и об их собственном вкладе в философию человека. К таким теориям вполне можно отнести и версию символического интеракционизма Э.Гофмана.

Эрвинг Гофман (Erving Goffman, 1922–1982) хорошо известен как социолог, представитель второго поколения знаменитой Чикагской школы, идеи которого продолжают оказывать влияние на развитие социологии и после его смерти. Очевидно, это определяется тем, что эти идеи имеют глубокое философско–теоретическое основание. Социологическая теория Э.Гофмана раскрывается в работах таких западных и российских авторов, как Т.Бёрнс [7], Ф.Вакслер [12], Г.Виллемс, Ф.Мэннинг, Г.Смит [10], А.Тревиньо, Г.Батыгин [1], В.Вахштайн [2], Е.Кравченко [6], М.Соколов. В то же время, философские аспекты этой теории эксплицированы пока недостаточно. Целью данной статьи является выделение философских параметров теории личности известного американо–канадского социолога Эрвина Гофмана.

Следует сразу отметить, что статус Э.Гофмана как социолога неоднократно подвергался обсуждению. Так, на основании его ранних работ его могли относить к литераторам – рецензенты отмечали, что Гофман «просто сочиняет романы, в которых гротеск переводится на уровень китча», а «эзотерический стиль его повествования»

привел к росту популярности Гофмана–писателя, но поставил под сомнение научность его социальной драматургии [см.:2,с.104]. А редакторы посвященного Гофману четырехтомника из серии «Sage Masters of Modern Social Thought» искали индикаторы идентификации гофмановской теории, «балансирующей на грани между публицистикой, философией и этнографией» [см.:9]. В то же время, социологи ревниво относятся к попыткам усиливать философское значение гофмановской теории – так, В.Вахштайн пишет об «ошибках распознавания» концепции Гофмана, связанных с неправильным переводом базовых понятий его социальной драматургии на примере перевода «self» как «глубинная самость», что приводит к неверному, по его мнению, причислению Гофмана к теоретикам–персонологам (в частности, у А.Кравченко – см. [6]) [см.:2,с.104,прим.].

Тем не менее, распространённые в литературе два толкования гофмановской теории – интеракционистское и структуралистское – отсылают её, в первом случае, не только к «символическому интеракционизму» Г.Блумера и Дж. Г. Мида, но и к прагматизму У.Джемса и феноменологической социологии А.Шюца и А.Гурвича (а от них – собственно к феноменологии Э.Гуссерля с её «интерсубъективностью»), а во втором – не только к социологизму Э.Дюркгейма, но и к социально–антропологической проблематике, развёрнутой в структурализма К.Леви–Стросса или в структурном психоанализе Ж.Лакана. Социальная драматургия Э.Гофмана имеет очевидные точки пересечения с целым рядом постмодернистских концепций, например – с идеей «общества спектакля» Г.Дебора, – однако тут уже можно говорить не о философских источниках социологии Гофмана, а о его собственном месте в постмодернистской мысли.

По мнению американского исследователя Ф.Вакслера, гофмановский анализ человеческой личности является главной отличительной особенностью его познавательных ориентиров [см.:12]. Три вывода вытекают из этого анализа, а именно: (1) люди используют других людей как источники разнообразных данных, на основе которых делают выводы и планируют свои действия; (2) разнообразя свое поведение, люди могут влиять на выводы других людей о себе; (3) манипулируя информацией, люди получают еще большую возможность воздействовать на мнение о себе. В контексте данного гофмановского анализа понятие «Я» рассматривается как отражение совокупности повседневных действий. В обычной жизни так называемое «реальное Я» включает в себя «идеальное Я», «предпочитаемое Я», «морально желаемое Я», «одинокое Я» и т.д.

Указанный анализ имеет свою эпистемологическую базу. Эпистемология Гофмана проистекает из его взгляда на человеческую личность, которая трактуется как передатчик и получатель информации или знания. Под знанием подразумевается информация, которой люди обмениваются друг с другом, или информация, которую они добывают сами и скрывают от других.

Знание облекается в ту или иную форму высказываний. В повседневной жизни люди проводят различие между тем, что Гофман называет «намеренными» и «случайными высказываниями». Случайные высказывания служат проверкой намеренных высказываний. Вместе с тем, люди способны манипулировать подобными высказываниями и создавать о себе ложные впечатления. Истинность знания, получаемого о человеке в процессе социальной интеракции (взаимодействия), проверяется на основе жизненного опыта, включая опыт речевой коммуникации.

Американского ученого часто критикуют за пессимистический взгляд на человека. Это объясняется своеобразием его подхода к проблеме человека, рассматриваемого не с точки зрения высоких идеалов и целей, а в контексте повседневной, рутинной жизни. Соответственно, исследование социальной интеракции людей является сугубо эмпирическим, а не моральным вопросом. Теоретическим основанием подобных эмпирических исследований служит моделирование по принципу «как если бы». Иначе говоря, рассмотрение процесса человеческой социальной жизнедеятельности осуществляется так, как если бы люди были вовлечены в манипуляцию социально значимой информацией (знаниями). Принцип «как если бы» служит методологической стратегией, которая лучше всего может быть оценена в терминах инсайтов (англ. insight – проницательность, понимание), то есть в терминах гештальтистской теории внезапного понимания, схватывания тех или иных отношений, а также структуры

ситуации в целом. С другой стороны, здесь можно вспомнить фикционализм близкого к неокантианству немецкого философа Г.Файхингера – философию «als ob» («как будто бы»), в которой развивалась кантовская мысль о необходимости рассмотрения «идей разума» как таких, предмет которых «как будто бы» на самом деле существует.

Гофман исходит из того, что в разных ситуациях люди могут манипулировать впечатлениями, которые они производят на других. Поэтому поведение людей следует анализировать, исходя из того, что такая манипуляция действительно имеет место. Ценность данного подхода заключается в том, что интерсубъективность (взаимоотношения между людьми) всегда является проблематичной как для участников интеракций (социально–психологических взаимодействий), так и для социологов, изучающих эти интеракции. Чтобы подобная проблематичность не приобрела неразрешимый характер, Гофман и вводит принцип «как если бы», позволяющий говорить о своеобразной «драматургии» в жизни и в науке.

Драматургический подход Гофмана к изучению социальных явлений отнюдь не предполагает, что весь мир – театр, а люди в нем – актеры. Речь идет всего лишь о том, что люди порой притворяются для сокрытия своих истинных намерений и целей, а ученые моделируют это притворство для выявления истинной сути дел. Однако такого рода моделирование – очень сложная задача, поскольку различия между искренним и притворным поведением являются весьма расплывчатыми и социологически трудно фиксируемыми, а то и вообще нефиксируемыми.

Акцентируя внимание на том, о чем люди говорят, Гофман вводит в социологический анализ понятие об активности тех, кто может вполне сознательно планировать свои действия. Описание человека на основе того, как он может описать свои «социальные конструкции» (планы, цели и задания), является главной стратегией социологических исследований.

Э.Гофману оказывается ближе теория речевых актов Дж.Остина и Дж.Серля, нежели любая из интеракционистских интерпретаций общения. Именно из работы Серля заимствуется Гофманом различение регулятивных и конститутивных правил и идея «пресуппозиции пресуппозиций». «Эта идея, – отмечает Г.Батыгин, – развивает концепцию речевых действий Джона Остина, который сформулировал процедуру высказывания определенных слов в определенных обстоятельствах, определяющую понимание, то есть одни и те же мысли и чувства участников ситуации» [1,с.53]. Однако, по мнению В.Вахштайна, несмотря на очевидные заимствования Гофманом некоторых идей и сюжетов из теории Остина и Серля, его теория речевой коммуникации оригинальна и самостоятельна. Разговор понимается как «быстро изменяющийся поток по–разному фреймированных отрезков» и анализируется в терминах «информационных состояний», «связок», «принципалов», «аниматоров», «фигур» и «аудиторий». Этот категориальный аппарат отсылает скорее к театральным аналогиям раннего Гофмана, нежели к построениям современных ему социолингвистов [см.:2,с.112].

Необходимо заметить, что методологические понятия Гофмана находятся на границе между макросоциологией и этнометодологией. Для проверки их общезначимости необходимо соотнести данные понятия с социальной действительностью, а затем при необходимости пересмотреть и уточнить.

Чтобы пролить свет на методологические установки Гофмана, английский исследователь Г.Смит предлагает проследить взаимосвязь между Гофманом и известным немецким философом, социологом Г.Зиммелем, видным представителем философии жизни. По мнению Смита, такое сравнение позволит умерить некоторые неумеренные восторги по поводу «уникальности» социологии Гофмана, а также выявить то общее, что существует в методах Зиммеля и Гофмана, включая слабые места [см.:11].

Следует заметить, что Зиммель не упоминается Гофманом в числе оказавших на него заметное влияние, но именно Зиммелю, как отмечает В.Вахштайн, он обязан многими своими находками. В своей первой книге «Представление себя другим в повседневной жизни» (1959) Гофман пишет о «родственности» своего подхода подходу Зиммеля и называет социальную драматургию «формальным социологическим анализом» [5,с.47]. А в зрелой работе «Анализ фреймов» (1974) он приводит заимствованные у Зиммеля примеры структурной организации повседневного опыта [см.:2,с.108, прим.;4].

Г.Смит утверждает, что между Зиммелем и Гофманом, прежде всего, существует различие, вызванное неокантианскими симпатиями Зиммеля и широким разбросом его профессиональных интересов (философия, социология, психология и т.д.). Что же касается Гофмана, то он занимался исключительно социологией, точнее говоря, социологическим анализом социальных интеракций. Общее же между этими учеными заключается в близости трактовок сущности социологии и ее задач. Например, Зиммель создал метод так называемой формальной социологии, состоящий в том, что формы социальной жизни могут быть отделены от реального содержания этой жизни. Соответственно, задачей формальной социологии является идентификация и классификация социальных форм, анализ их свойств и типов. Типичными примерами социальных форм могут служить соревнования, превосходство одних людей над другими или подчинение одних людей другим. По мнению Смита, Гофман также может считаться формальным социологом, поскольку он стремится изучать социальную жизнь с точки зрения универсальных понятий. Например, Гофман выделяет и рассматривает «социальные формы» следующего вида: основные типы выражения лица; уважение и манеру держаться; смущение; способы уклонения от интеракций; противоречивые роли; ролевые дистанции и т.д.

Смит считает, что зиммелевские представления о социальных формах и обществе как специфической организации людей, связанных интеракциями, позволяют избежать недостатков индивидуалистского (номиналистского) и холистского (целостностного) подходов к социальной жизни. Сходным образом Гофман полагает, что люди являются главным материалом социологии, но протестует против сведения исследований интеракций к индивидууму и его индивидуальной психологии.

Отрицая органицистские теории общества, Зиммель и Гофман придерживаются мнения, что социум является результатом взаимодействий людей. С точки зрения Зиммеля общество состоит из индивидуумов, которые ориентируются в ситуациях, модифицируют себя и других, влияют друг на друга. К этому Гофман добавляет понятие соприсутствия с целью более полного определения социальных связей, взаимной ориентации людей и их взаимовлияния.

Общая черта Зиммеля и Гофмана состоит также, по мнению Смита, в подчеркивании значения общих социально–психологических предпосылок, необходимых для интеракции индивидуумов. Иначе говоря, Зиммель и Гофман признают, что социальная жизнь должна исследоваться методами формальной социологии, то есть методами такой социологии, которая оперирует универсальными понятиями. Это предполагает абстрагирование от конкретных аспектов социальной жизни и психологии людей. Одновременно признается существование больших социальных структур и глобальных социальных процессов.

Зиммель полагал, что социальные формы могут принять вид определенных институциональных структур (государство, церковь, профсоюзы и т.д.). Гофмана же считал ошибочным мнение, будто макросоциальные структуры являются простым увеличением интеракций между индивидуумами. Для опровержения этого мнения им вводится понятие «тотальный институт».

Тотальный институт может быть определен как место жительство и работы, где большое число людей, находящихся в одинаковых ситуациях, как бы отрезаны от внешнего мира на определенный период времени и ведут совместный образ жизни, регулируемый формальным (бюрократическим) или неформальным образом. Важность этого понятия обусловлена тем, что, по мнению Гофмана, в современном западном обществе человек стремится работать, отдыхать или играть в разных местах с разными людьми и к тому же без общего рационального плана. Главной чертой тотальных институтов является устранение социальных барьеров, разграничивающих разные сферы жизни.

Тотальное как таковое характеризуется следующими чертами: 1) все аспекты жизни людей регулируются в одном и том же месте одним авторитетом; 2) вся повседневная деятельность человека протекает в определенной социальной массе; 3) вся последовательность событий определяется системой формальных предписаний. В тотальном обществе социальная деятельность осуществляется по рациональному плану для

достижения институциональных (официальных) целей. Подобный тоталитаризм несовместим с базовыми социальными институтами демократических обществ.

Характерно, что модель тотального института была разработана Гофманом на материале деятельности одной психиатрической больницы, что, по мнению К.Дэвис, привело к преувеличению однородности тотального института и сферы применимости понятия «тотальный институт». Дэвис считает, что с целью уточнения указанного понятия необходимо дополнить его, исходя их трех критериев: (1) степень открытости или закрытости института; (2) официально выраженная цель института; (3) основные формы администрирования, так или иначе ощущаемые рядовыми обывателями [см.:8].

К тотальным институтам относятся тюрьмы, психиатрические больницы, концентрационные лагеря и т.п. При пересечении деятельности институтов подобного рода могут получиться монастыри или, скажем, торговые корабли, сочетающие черты «тотального института» и так называемого «жадного института». В зависимости от того, свободные ли люди становятся членами тотальных институтов и могут ли они подниматься по ступенькам иерархической структуры, оценивается степень закрытости или открытости тотальных институтов. Промежуточные состояния между открытостью и закрытостью наблюдаются, например, в профессиональных армиях мирного времени или в монастырях, куда люди поступают добровольно и в принципе могут их покинуть, но в то же время подчиняются дисциплине и довольно жесткой иерархии.

Цели тотальных институтов можно классифицировать следующим образом: (a) цель института автономна по отношению к обществу, что приводит к строгой изоляции некоторых социальных групп от окружающего мира; (b) экономические, военные и прочие утилитарные цели; (c) стремление изменить людей, обучать детей, лечить психически больных, перевоспитывать людей с отклоняющимся поведением соответственно «незыблемым» социальным нормам.

Главным вопросом, связанным с характеристиками тотальных институтов, является выяснение того, до какой степени их обитатели превращаются в унифицированную совокупность, то есть до какой степени они обезличиваются сами и обезличивают окружающих людей, представляющих их интересы или работающих на них. Степень обезличивания в каждом конкретном случае зависит от цели института, характера выполняемых задач и от других факторов.

Поскольку одним из примеров тотального института является психиатрическая больница, к тому же послужившая толчком для развития понятия тотального института, Гофман ввел понятие «стигма», позаимствовав его из истории христианства. Как известно, стигмы (гр. stigma, stigmatos – укол, рубец, пятно, знак) проявляются в покраснении кожи, кровоподтеках или язвах, непроизвольно появляющиеся на теле некоторых глубоко верующих людей в тех местах, где, согласно библейским текстам, у распятого Христа были раны от тернового венца и гвоздей.

По Гофману, стигма – это обозначение качества, выдающего какое–то постыдное свойство индивида. Он выделяет три типа стигмы: это телесное уродство, недостатки индивидуального характера (неестественные страсти и т.п.), родовая стигма (раса, национальность, религия). Стигма, таким образом, – это «нежелательное отличие от того, чего мы ожидали» (от этой категории людей). Иначе говоря, «по определению мы полагаем, что человек со стигмой – не вполне человек» [3].

Гофман анализирует не стигму как психофизиологическое явление, а такие явления психической жизни умственно неполноценных, которые характеризуют их образ жизни. При этом особое значение придается разговорному общению пациентов психиатрической больницы. Гофман считает, что анализ форм разговорной речи умственно неполноценных в ряде случаев свидетельствует о попытках восстановить свою «утраченную идентичность». Беседы среди умственно отсталых в какой–то мере сходны с обычной речевой интеракцией нормальных людей, однако степень некомпетентности умственно отсталых людей гораздо заметнее сравнительно с некомпетентностью нормальных людей.

Некомпетентность умственно отсталых людей – это своего рода пятна, знаки их поведения, включая речевую деятельность. Подобным образом отмеченное поведение сродни стигмам. Вот почему Гофман считает вполне уместным говорить о стигматизации как о специфическом виде девиантной деятельности и девиантного поведения.

Умственно отсталые люди обычно считаются социально неадекватными, полностью неспособными к труду и общению. Гофман называет их стигматизированной группой.

В последнее время было установлено, что умственно отсталые люди, прежде всего, страдают от «лингвистических помех», что подчеркивает их социальную беспомощность и стигматизированность. Одновременно утверждается, что умственно отсталые в большей степени способны к речевому общению, чем это принято считать, и что они скорее сталкиваются с речевыми трудностями, провалами памяти, чем с умственной неполноценностью как таковой. Причина затруднений общения умственно неполноценных с посетителями заключается в том, что больные чувствуют свою дефективность («испорченную идентичность»). Посетители же считают: больные ошибаются потому, что они в принципе не способны сказать лучше, а поэтому их следует поправлять. Характерно, что в ответ на это больные нередко симулируют коммуникативную некомпетентность. Подобная симуляция является их защитной реакцией против пренебрежительного к ним отношения.

Опыт общения с пациентами психиатрических заведений убедительно свидетельствовал о том, что позитивистская методология объяснения наблюдаемых фактов оказывается недостаточной для понимания девиантности. Поэтому отказ от позитивистских объяснений девиантности и обращение к такому ее пониманию, которое ориентировано на подчеркивание релятивности трактовок девиантности, вполне закономерны. Переоценка ценностей приводит к интеракционистской парадигме анализа девиантности. В данной парадигме девиантность понимается как некий ярлык, приклеиваемый к тому или иному виду поведения или к человеку.

Подводя итоги, еще раз подчеркнём, что социологическая теория Э.Гофмана с очевидностью выявляет разнообразные философские основания и аллюзии. Оригинально сочетая в себе интеракционистские и структуралистские социологические подходы, Э.Гофман в своем понимании личности, с одной стороны, оказывается близок феноменологическим интенциям, а также прагматически–лингвистическим тенденциям, которые способствовали развитию коммуникативной философии. Он постоянно ссылается на У.Джемса, Дж.Сантаяну и других философов прагматизма, заимствуя у них многие основные понятия, а также обращается к построениям лингвистической философии. С другой стороны, эпистемическая позиция американо–канадского социолога, характеризующаяся верой в существование взаимосвязанных структур на разных уровнях и в разных сегментах социальной реальности, может быть названа «онтологическим структурализмом», который легко обнаруживается в структуралистском психоанализе Ж.Лакана или структурной антропологии К.Леви–Строса. Очевидные параллели просматриваются с философией жизни и формальной социологией Г.Зиммеля. Наконец, социальная драматургия Э.Гофмана имеет все основания быть причисленной к постмодернистским мыслительным формам.

Список использованных источников

1. Батыгин Г.С. Континуум фреймов: социологическая теория Ирвинга Гофмана / Г.Батыгин // Гофман И. Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта [Под ред. Г.С. Батыгина и Л.А. Козловой; вступ. статья Г.С. Батыгина]. – М.: Институт социологии РАН, Институт Фонда «Общественное мнение», 2003.

2. Вахштайн В.С. Драматургическая теория Ирвинга Гофмана: два прочтения / В.Вахштайн // Социологическое обозрение. – Т.3. – 2004. – №4. – С.104–118.

3. Гофман И. Стигма: Заметки об управлении испорченной идентичностью / И.Гофман [Пер. М.С. Добряковой] [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.e–reading.org.ua/bookreader.php/145155/Gofman_–_Stigma._Zametki_ob_upravlenii_isporchennoii_identichnost%27yu.pdf

4. Гофман И. Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта / И.Гофман [Под ред. Г.С. Батыгина и Л.А. Козловой; вступ. статья Г.С. Батыгина]. – М.: Институт социологии РАН, Институт Фонда «Общественное мнение», 2003.

5. Гофман Э. Представление себя другим в повседневной жизни / Э.Гофман [Пер. с англ.]. – М.: Канон–Пресс–Ц, 2000. – 304 с.

6. Кравченко Е.И. Эрвин Гоффман: социология лицедейства / Е.Кравченко. – М: Аспект Пресс, 1997. – 345 с.

7. Burns T. Erving Goffman / T.Burns. – New York, London: Routledge, 2002. – 386 p.

8. Davies C. Goffman's concept of the total institution: Criticism and revisions / C.Davies // Human Studies. – Dordrecht, 1989. – Vol. 12. – №1–2. – P.77–95.

9. Fine G.A. Introduction / G.Fine, Ph.Manning, G.Smith // Erving Goffman: Vol. 1 / Ed. by G.A. Fine, G. Smith. – London: Sage Publications, 2000.

10. Smith G. Erving Goffman / G.Smith. – New York, London: Routledge, 2006. – 147 p.

11. Smith G.W. H. Snapshots «sub specie aeternitatis»: Simmel, Goffmann and formal sociology / G.Smith // Georg Simmel: Critical Assessments, Vol. III / D.Frisby (red.). – London, Routledge, 1994, P.354–383.

12. Waksler F.C. Erving Goffman's sociology: An introduction essay / F.Waksler // Human studies. – Dordrecht, 1989. – Vol. 12. – №1–2. – P.1–18.

Merezhynska, E.Yu. Social and philosophical parameters of the E.Hoffmann's theory of personality

Philosophical characteristics of E.Goffman's sociological conception are analyzed, his personality theory linkage with philosophy of life, phenomenology, pragmatism, structuralism and post–modernism is established.

Key words: *personality, society, intersubjectivity, stigma, total institution, E.Goffman.*

УДК 141.131(Філон)

Завідняк Б.Т.

Гаррі Вольфсон. Огляд ключових філонознавчих праць гарвардського ученого

Розглядаються концептуальні моделі, прийняті у філонознавстві та окреслені у працях Гаррі Вольфсона у зіставленні їх із позиціями Анри Жана Фестьюжера і Баттісти Мондіна, які відкривають нові перспективи підходу до оцінки ролі та місця цього юдейського мислителя. Матеріали ключових праць дослідників дозволяють переоцінити внесок Вольфсона у філонознавство і піднести його роль у науковому просторі на позитивно вищий рівень від часу прочитання системних праць Вольфсона.

Ключові слова*: трансцендентальний, трансцендентний, трансцендент, Єдине, Істина, Благо, контемпляція, Олександрійська школа.*

У фундаментальній двотомній праці «Філон: заснування релігійної філософії в юдаїзмі, християнстві та ісламі» гарвардського ученого, юдея за походженням Гаррі Остріна Вольфсона (2.11.1887–20.09.1874), зібрано і систематизовано солідний матеріал, що стосується постаті Філона та його поглядів. Це дослідження визнане епохальним у філонознавстві, викликало шквал критичних оцінок, що водночас спровокувало появу низки нових наукових праць, у яких різні вчені не лише залишили відгуки про доробок Вольфсона, але й проаналізували чимало поспішних зауважень, висновків і перебільшень американського автора.

Гаррі Острін Вольфсон народився 1887 р. у литовському містечку (зелленізована версія назви Острин, Austryn) на кордоні Польщі та Білорусі у простій єврейській сім'ї. Спостерігаючи, як із малих років проявляється винятковий розум сина (у 25 років хлопець навіть отримав незвичне додаткове прізвище «син Вовка»), батько плекав надію віддати його вчитися до школи біблійних талмудистів. Юнак навчався у равина Моше Мордехая Епштейна, проте, коли Гаррі виповнилося років, родина емігрувала до Сполучених Штатів Америки, де завдяки наполегливій праці та отриманому ступеню бакалавра у Кембриджі (штат Массачусетс) у вересні 1908 році талановитий студент зумів отримати стипендію на навчання у Гарвардському університеті. Слід зауважити, що Вольфсон, який до свого шістнадцятиліття ніколи не розмовляв англійською, стане в майбутньому визнаним майстром англійської прози, все своє життя аж до смерті у 1974 році присвятивши науковій діяльності у Гарварді. Єдиний раз у 1912–1914 рр. учений виїде за межі Північної Америки і відвідає Європу, щоб порівнювати рукописи у відомих бібліотеках Старого світу.

У 1915 році Вольфсон отримав у Гарвардському університеті докторський ступінь, його вчителем і натхненником став професор кафедри єврейської філософії і літератури (перша кафедра такого профілю в Північній Америці) Натан Літтауер, який від 1925 року пропрацював у Гарварді аж до своєї відставки в 1958 році. Вольфсон був радше скромний і відданий науковій роботі професор, ніж його вчитель і керівник. Проте й академічна діяльність Вольфсона була належно оцінена: 10 університетів присудили йому звання doctor honoris causa. Серед студентів Вольфсона були Джордж Сантаяна, Джордж Мур та ін., з його творчого доробку варто виокремити дванадцять праць, які Вольфсон запроектував написати в межах своєї філософської системи:

1. Вступний том: Greek philosophy; («Грецька філософська думка», том не був опублікований);

2–3. Philo: Foundations of religious philosophy in Judaism, Christianity and Islam, 2 vols. 1947; («Філон: заснування релігійної філософії в іудаїзмі, християнстві та ісламі»);

4–5. The philosophy of the Church fathers, vol. 1 Faith Trinity Incarnation, 1956 (том. 2 не був опублікований); («Філософія св. Отців: віра у воплочення Пресвятої Трійці»);

6–7. The philosophy of the Kalam, vol. 1, 1976, vol. 2 Repercussions of the Kalam in Jewish philosophy, 1979; («Філософія Каламу: вплив Каламу на юдейську філософію»);

8. The Muslim philosophers (Arabic philosophy from Al–Farabi to Averroes); («Мусульманські філософи: арабські філософи від Аль–Фарабі до Аверроеса»);

9. The philosophy of Halevi and Maimonides; («Філософія Галеві і Маймоніда»). Опубліковано три праці, присвячені цій темі: Wolfson H.A. Maimonides and Halevi: A Study in Typical Jewish Attitudes toward Greek Philosophy in the Middle Ages / Idem. Studies in the History of Philosophy and Religion, vol. II. Cambridge (Mass), 1977, p.120–160; Id., Halevi and Maimonides on Prophecy // Ibid., p.60–119; Id., The Platonic, Aristotelian and Stoic Theories of Creation in Halevi and Maimonides // Ibid., p.234–249.

[9a]. [Crescas' critique of Aristotle: Problems of Aristotle's Physics in Jewish and Arabic philosophy, Cambridge (Mass.) 1929]; («Критика Аристотеля Крескасом: проблема аристотелівської Фізики у єврейській і арабській філософії»);

10. Latin philosophy from St. Thomas Aquinas to Descartes; («Латинська філософія від св. Томи Аквінського до Декарта»);

11–12. The philosophy of Spinoza: Unfolding the latent processes of his reasoning, 2 vols. 1934 («Філософія Спінози»: нескладно приховане проходження його мислення»; остаточне виправлене видання заплановане як завершення всіх серій).

Згаданий вище Хасдай Крескас (Crescas, Hasdai), останній із великих середньовічних мислителів, єврейський філософ 14–15 ст., який жив і творив у Іспанії (помер у 1412 р.), виступив із відомою критикою Аристотеля і Маймоніда («другого Мойсея), проте його філософія не набула великого розголосу. Вольфсон подав ретельно виконаний коментар на книгу Крескаса «Світло Господнє», яка була опублікована 1929 р. в Кембриджі з паралельним англійським перекладом у критичному виданні: Crescas' Critique of Aristotle. (див. твори Крескаса: Or Adonai. Феррара, 1540; репринт – Єрусалим, 1963). Окрім коментаря, Вольфсон, написав три дослідження: Crescas on the Problem of Divine Attributer // Wolfson H.A. Studies in the History of Philosophy and Religion, vol. II. Cambridge (Mass.), 1977, p.247–337; «Studies in Crescas» // Ibid., p.458–478; на івриті – Вольфсон Г. «Еманація і сотворення світу ex–nihilo по Крескасу» // Id., Studies in the History of Philosophy and Religion, vol. II. Cambridge (Mass.), 1977, p.623–629).

Коли взяти до уваги той факт, що не всі з цих праць побачили світ, то стає зрозуміло, що задум Вольфсона побудувати маршрут «релігійної філософії» далеко не був зреалізований, хоча й не залишився безперспективним.

У праці Вольфсона попередники Філона відійшли на задній план. і автор спробував проаналізувати його постать у руслі історії західної філософії, виявляючи вплив олександрійця на розвиток ідей у цій філософії. Філон вважається засновником середньовічної філософії, а Спіноза – її руйнівником [8,т.2,с.457]. Багато дослідників визнали б такий підхід амбітним перебільшенням Вольфсона, хоча фрагментарний характер наших знань про Філона ускладнює визначення інтенсивності цього впливу на платонівську і неоплатонівську традицію, яку продовжували отці Церкви, схласти, включно зі св. Томою Аквінським та неотомістами. Безперечно, у філонознавстві, на думку Вольфсона, чимало вже порушених, але проблемних питань залишаються відкритими, тобто такими, які ще слід верифікувати, тож автор запропонував своє бачення їхнього вирішення.

Вольфсон вважав Філона засновником релігійної філософії, її першим великим систематизатором як religious philosopher, що зумів поєднати монотеїзм Святого Письма та еклектизм Олександрійської філософії. Філон – «теоретик Ідей», які, відповідно до його вчення, мають як біблійне, так і платонівське походження [8,т.1,с.200]. З одного боку, Філона слід зараховувати до грецьких філософів, які творили в раціональному ключі, а з другого – до прихильників традиції Об'явлення. Він є посередником між філософією греків і богослов'ям Божественного Об'явлення, виконуючи роль досократиків, або «помічника богослов'я». Вольфсон підкреслював, що «Філон є засновником нової школи філософії, і від нього вона перейшла прямо до Євангелія від Йоана і до отців Церкви, від них – до Магомета, а вже звідти – до середньовічної та єврейської філософії. Філон є прямим і непрямим джерелом тієї філософії, що у своїх фундаментальних

принципах панувала майже сімнадцять століть, відкрито поборена врешті–решт тільки Спінозою» [8,т.2,с.457]. Відомо, що дослідники не знаходять прямих ознак залежності письменників Нового Завіту від Філона. Однак Філона, на думку Вольфсона, варто трактувати також у координатах історії платонізму, медіоплатонізму, тож ураховуючи ці, хоча й обґрунтовані тези, не залишалось нічого іншого, як визнати Філона еклектиком.

Слід віддати належне Філонові, що завдяки постановці проблемних питань, які він сам відкрив, довкола них тривають численні дискусії в ході розвитку історії філософії. Філон «збудував когерентну, гармонійну, вільну від протиріч філософську систему, що базувалась на певних фундаментальних принципах» [8,т.1,с.114–115]. На думку Вольфсона, хоч Філон і не став засновником якоїсь філософської «секти» на зразок академіків, перипатетиків, стоїків чи епікурейців, попри невелику кількість офіційних прибічників його поглядів, його погляди справили довготривалий вплив на європейську філософію упродовж сімнадцяти століть [8,т.1,с.115].

На думку сучасного філонознавця Д.Рунії, науковець Вольфсон мав власне грандіозне бачення історії філософії як своєрідного триптиха, де найважливішим є не тільки поняття центральної площини у значенні певного проміжного епізоду, загальноприйняте у західній філософії, а й поняття опори, яке підтримують Філон Олександрійський і Спіноза. Про це можна дізнатися зі слів Вольфсона з передмови до його праці «Філон: заснування релігійної філософії», де Філон виступає як засновник того філософського процесу, від якого у 17 ст. філософи прагнули звільнитися і зробили це завдяки мисленню Спінози.

Однак виникає питання, чому ж Вольфсон обрав саме дві ключові постаті, а не більше? Відповідь приховано в тандемі термінології давньогрецьких філософів міфу та Логосу і Логосом Нового Завіту. Тобто так само, як міркування про релігійні проблеми здійснюють на основі двох джерел – Біблії і творів давньогрецьких філософів, так і задум Вольфсона полягав у тому, щоб зобразити розвиток релігійної філософії, побудувавши її на двох постатях – Філона і Спінози.

Рунія розуміє метод Вольфсона як талмудичний гіпотетично–дедуктивний метод текстуальної інтерпретації [6,с.115;8,с.25]. Основна його риса полягає в науковому підході: вивчаючи природу, вчений все порівнює з нею. Спершу він аналізує припущення, одноманітність і тривалі процеси в природі, а паралельно – припущення, які випливають з читання Талмуду, що веде до відкриття послідовності та одноманітності людського мислення. Отож, із критичного тексту неодмінно повинен виникати критичний коментар.

Свідомо чи несвідомо, філософ відтворює або інтерпретує уявлення перших мислителів у формі діалогу, схоластичного трактату, біблійного тлумачення, доксографії, лекційного курсу, філософського коментаря або у спінозівській послідовності форми «геометричних речень» [6,с.115]. Таким чином, завуальовується прихована думка автора. Мета дослідження, згідно з Вольфсоном, якраз і полягає в тому, щоб виявити ці приховані думки, провести реконструкцію «прихованих» процесів міркування. Так, у згаданого вище іспанського єврея Крескаса, можна зауважити нововведення Спінози. Крескас відмовляється зробити крок назустріч богослов'ю заради того, щоб опинитися поза юдейською релігійно–філософською традицією. Так само і в «Етиці» Спінози можна вбачати метод не так Ethica ordine geometrico demonstrata, як Ethica scholastico rabbinicoque demonstrata. Для голландського єврея Бог є чимось більшим, ніж простою логічною оболонкою, що залишилась від довготривалої традиції, тож, на думку Спінози, від цієї задухи слід було якнайшвидше звільнитися, оскільки тут не місце келійній релігії Одкровення, релігії причинно–наслідкового зв'язку. Проте Спіноза не може відмовитися від традиції, адже без неї не можна буде зрозуміти його задум без покликань на те, що саме слід було б змінити чи замінити.

Перший том праці Вольфсона присвячений розгляду творів Філона. Тут підкреслюється підлеглість грецької філософії Біблії [8,с.87,с.143], впливи Платона та ін. Заслуга Філона в тому, що він увів терміни, якими його послідовники оперували у розумінні «підлеглого» і «вельможі» [8,с.144–145]. На думку Вольфсона, Філон міг перейняти такий тип розуміння від еллінізму, де зображали відношення між циклічними студіями і філософією [8,с.145–152].

В наступних розділах трансцендентну сферу в концепції Філона Вольфсон розглядає через Логос [8,с.200–360], а також подає класифікацію видів Логосу. Перший – джерело невидимих ідей, другий – чуттєвих речей. Обидва Логоси сотворені Богом. Третій – несотворений, рівний по сутності з Богом – Ум Бога [8,с.229–230,331]. Автор розглядає також концепцію Сили Божої [8,с.217–226] і класифікацію Сил за Філоном [8,с.224]. Вольфсон помилково схильний ототожнювати їх із ідеями у Філона, хоч тих є незліченне число [8,с.217]. Окреме місце належить Премудрості Божій [8,с.261], спеціальний розділ «The allegorical method» присвячено методу алегорії [8,т.1,с.115–138].

Самостійна креаціоністська позиція Філона дозволяє Вольфсону неупереджено підійти до її розгляду. Автор підтримує Філона у твердженні, що Бог «створив ідею з порожнежі» (Opif. 29) [8,т.1,с.308], критикує позицію стоїків про те, що світ має початок і кінець, бо у Філона світ не знає кінця [8,с.299–300].

У вченні про людину Вольфсон вбачає у Філона залежність від Платона, вважаючи, що спершу була сотворена душа, яка тривала в небесному просторі, а потім впала на землю й увійшла в тілесну оболонку [8,с.390]. Автор дотримується хронологічної залежності, хоча не відомо, у якій послідовності дійшли до нас твори Філона. Варто також звернути увагу на зауваження Б.Мондіна, який вказує, що Філон дотримувався не сліпої залежності від Платона, а психофізичної єдності людини [5,с.93]. Душа крихка і смертна, бо сотворена, але не вічна. А все, що має початок, характеризується крихкістю. Душа стає безсмертною за умови, що Бог залишає в ній частку Свого духа [8,с.410]. Про повернення душі до зірок навчав Хрізіпп, до ідей – Платон, до емпедоклевих начал – стоїки [8,с.398–400], а Філон – до душ, які ніколи не вселялись у тіло, або до ангелів [8,с.400–401]. Наостанок розглядається вчення про свободу людини [8,с.424–462].

У Другому томі праці «Філон» обґрунтовуються докази існування Бога [8,т.2,с.73–94], зокрема філонівський, що відштовхується від «чіткого бачення» Бога [8,т.2,с.83]. Вольфсон вбачає у ньому онтологічний аргумент у зародку [8,т.2,с.92], хоч він таким не є, бо не нагадує нічого кантівського. Загалом Вольфсон розрізняє п'ять обґрунтувань: три – космологічного типу, а також телеологічний і онтологічний [8,т.2,с.73–74]. Перший доказ платонівського типу знаходимо у трактаті Філона «Про втечу», другий, що нагадує аристотелівський, – у творі «Про сотворення світу» і третій, «стоїчний» (або «космологічний» – за Вольфсоном), побудований на аналогії між людиною і світом, тож заслуговує назви «доказ за аналогією» [5,с.30]. Згаданий вище філософ і богослов томістичного спрямування Б.Мондін був учнем Г.Вольфсона у Гарварді, тож часто покликається на цей твір у багатьох місцях своєї оглядової праці «Філон і Климент» (Рим, 1979, 1981, 1984), де 127 сторінок присвячено Філону, аналізуючи вразливі положення його постулатів.

Тим не менше, Вольфсон зауважує у філонівських доказах відкриття трансцендентного Бога, причину світу, Творця і відмінну від світу трансцендентну реальність [8,т.2,с.77–83].

Окрім дослідження про дар пророцтва, Вольфсон вдається до широкого розгляду ономатологічних аспектів Божества (Бог незбагненний, але атрибути Бога пізнаються як у Платона, так і у Святому Письмі [8,т.2,с.128–131]). Щодо таких атрибутів Бога, як простота і духовість [8,т.2,с.95–97], вічність [8,т.2,с.319–322], непізнавальність [8,т.2,с.113–160], особливо щодо заслуги Філона у відкритті цього атрибуту, [8,с.117–120], науковець Вольфсон залишив вдумливі і блискучі рядки. Окрім кембриджського трактату, Вольфсон висвітлював атрибути непізнавальності і невимовності Бога у Філона в інших своїх численних дослідженнях: The Knowability and Describability of God in Plato and Aristotle // Harvard Studies in Classical Philology, 1947, p.233–249; Albinus and Plotinus on divine Attributes // Harvard Theological Review (HThR), 1952, p.115–130. На думку Вольфсона, Філон усвідомлює, що між розумом і Об'явленням пролягає прірва, яку абсолютно неможливо подолати. [12,с.103]. Знаменною щодо змісту і обсягу матеріалу стала книга Вольфсона «Філософія Отців Церкви» [9].

Справді, ані Платон, ані Аристотель не навчали про непізнавальність і невимовність Бога, тож, зауважує Вольфсон в одній зі своїх статей «Альбін і Плотин про Божественні атрибути»: «prior to Philo there is no conception of God who is unknowable and unnameable and ineffable» («до Філона не було жодної концепції незбагненного, безіменного і невимовного Бога»). Щодо першості Філона у цьому питанні дослідники мають сумнів. Так,

А.Ж. Фестюжьєр вважає, що вже у Платона заперечується можливість опису Єдиного, Блага, Прекрасного, а вони є трансцендентальними аспектами Божества [3,с.79–91].

Натомість у праці «Філон» автор повторює цю ж тезу про виняткову роль здобутку олександрійського мисленика: «the conception of the ineffability or unnamability of God is not found in any other Greek philosopher before Philo» [8,т.2,с.113]. Невимовність походить від відсутності в Богові тієї якісної категорійної характеристики, що присутня у сотворіннях. Вольфсон вважає, що термін apoios треба розуміти як відсутність акцидентів [8,т.2,с.101–110]. Заборону називати Бога по імені автор виводить від посилання Філона (Mutat. 9–28) на Книгу Левіт (24,16): «Хто хулить ім'я Господнє, того слід скарати смертю, вся громада нехай його каменує» [8,с.123]. Проте тут є радше філософська складова: невимовність включає також гносеологічну непізнавальність Бога [8,т.2,с.120]. У наведеній вище статті «Альбін і Плотин про Божественні атрибути» Вольфсона зустрічаємо спостереження у Філона низки апофатичних атрибутів Божества: безконечний, безтілесний, безсмертний, безмежний тощо, що вказують на те, чим Бог не є [10,с.117]. Темі апофатичних атрибутів у отців Церкви Вольфсон присвятив спеціальну статтю [11].

Окрім наведених обґрунтувань, Вольфсон проводить огляд соціальних поглядів Філона і його роздумів про месіанство, а також наголошує на впливі Спінози на пришвидшення заходу середньовічної думки [8,т.2,с.457].

У статті Маркуса «Переоцінка Філона у Вольфсона», опублікованій у журналі «Огляд релігії», розділ за розділом обговорюється близько п'ятдесяти тем, що стосуються змістової і, водночас, схильної до протиріч інтерпретації Вольфсона [2,с.368–381]. Це певний синтез із коротких тез, що проливають світло на працю Вольфсона. Існує чимало інших рецензій на твір гарвардського вченого [4,с.91].

Наступного року після публікації дослідник Боа виступив із статтею, в якій дуже прискіпливо і змістовно оцінює працю Вольфсона [1,с.385–392]. Того ж року Ж.Даньєлу підкреслював, що твір Вольфсона зумовив те, що «дослідження філонівської філософії посіло місце в науковій площині» [2,с.589]. Воно має виразно філософський характер, хоч мало проливає світла на релігійний вимір філонівської творчості. Кардинал Ж.Даньєлу напише не одну позитивну рецензію на дослідження гарвардського ученого. Окрім нього, твору Вольфсона присвятили рецензії М.Анастос, Г.Кедбур, Е.Ґерін, В.Інґ, Ф.Ґрант, В.Кнокс, Г.Чедвік, Е.Гуденаф, Ф.Філсон, С.Сендмел, Е.Цоллі, В.Фьолькер, Ж.Жільберт, Л.Робертс, І.Гайнеман, Г.Девідсон та багато ін. Перу К.Бормана належить конструктивна інавгураційна дисертація за тезами Вольфсона. Виокремлюючи останніх згаданих дослідників зауважимо, що Робертс у цілому визнає інтерпретацію Вольфсона. Гайнеман, хоч і не поділяє точку зору Вольфсона, все ж визнає його заслугу в тому, що він залишив Філона не тільки в анналах грецької чи єврейської філософії, але й в амбієнті середньовічної філософії, на яку олександрійський мисленик справив великий вплив. На думку Бормана, Вольфсон намагався видати еклектика Філона за систематичного філософа і надати йому почесну роль засновника релігійної філософії. Натомість місце Філона в історії грецького мислення.

Розглянуті вище концептуальні моделі, прийняті у філонознавстві й окреслені у працях Гаррі Вольфсона у зіставленні їх із позиціями Жана Фестьюжера і Баттісти Мондіна відкривають нові перспективи підходу до оцінки ролі та місця цього юдейського мислителя. На матеріалі ключових праць цих дослідників роль внеску Вольфсона у філонознавство можна переглянути й оцінити її на суттєво вищому позитивному рівні, порівняно з періодом прочитання системних праць Вольфсона.

Список використаних джерел

1. Boas G. Professor Wolfson's Philo / G.Boas // Journal of the History of Ideas. – 1948. – № 9. – С.385–392.

2. Daniélou J. The Philosophy of Philo. The Significance of Professor Harry A. Wolfson's New Study / J.Daniélou // Theological Studies. – 1948. – №9. – С.578–589.

3. Festugière A.J. La révelation d'Hermès Trismégiste, in 4 voll. / A.J. Festugière. – Paris, 1954–.– vol. 4: Le Dieu inconnu et la Gnose. – 1954. – 319 c.

4. Marcus R. Wolfson's Revaluation of Philo: a review Article / R.Marcus // The Review of Religion. – 1949. – №13. – С.368–381.

5. Mondin B. Filone e Clemente, Saggio sulle origini della filosofia medievale / B.Mondin. – 2 ed., Roma: PUU, 1984. – 223 c.

6. Radice R. Filone di Alessandria. Bibliografia generale 1937–1982 / R.Radice. – Napoli: Bibliopolis, 1983. – 331 c.

7. Runia D.T. Exegesis and Philosophy. Studies on Philo of Alexandria / D.T. Runia. – London: Aldershot, 1990 – 308 c. – (Variorum Collected Studies Series).

8. Wolfson H. Philo. Foundations of Religious Philosophy in Judaism, Christianity and Islam: 2 vol. / H.Wolfson. – Cambridge: Mass., 1947. – 990 c.

9. Wolfson H. The Philosophy of the Church Fathers / H.Wolfson. – Harvard, 1956. (revised. Cambridge 1970, 3 ed.). – 668 c.

10. Wolfson H. Albinus and Plotinus on divine Attributes / H.Wolfson // Harvard Theological Review. – 1952 – №45 – С.115–130.

11. Wolfson H. Negative Attributes in the Church Fathers and in the Gnostic Basilides / H.Wolfson // Harvard Theological Review. – 1957. – №50 – С.145–156.

12. Wolfson H. The Philonic God of Revelation and bis latter–day Deniers / H.Wolfson // Harvard Theological Review. – 1960 – №53 – С.101–124.

Завидняк Б.Т. Гарри Вольфсон. Рассмотрение основных филоноведческих трудов гарвардского ученого

Рассматриваются концептуальные модели, взятые во внимание в филоноведении и очерченные в трудах Гарри Вольфсона в соотношении их с позициями Анри Жана Фестюжьера и Баттисты Мондина, которые открывают новые перспективы подхода к оценке роли и места этого иудейского мыслителя. На материале ключевых трудов этих исследователей оценка роли вклада Вольфсона в филоноведение пересматривается и подымается на позитивно высший уровень, нежели она оставалась со времени прочтения систематических трудов Вольфсона.

Ключевые слова: *трансцендентальный, трансцендентный, Единое, Истина, Благо, созерцание, Александрийская школа.*

Zavidniak, B.T. The Review of Harry Wolfson's Key Studies on Philo of Alexandria

The author discusses the key concepts within the Philonic studies developed by Harry Wolfson and compares them with the ones of Anry Jan Festugièr and Battista Mondin who are considered the leading figures in the field of the Philonic studies. Based on Wolfson's major works, the author invited to reconsider the role of the American scholar in the contemporary Philonica.

Key words: *transcendentality, transcendence, the One, the Truth, the Good, contemplation, Alexandrine School.*

УДК 141(091) «03/14»

Содомора П.А.

Тома з Аквіну: розквіт після занепаду

Прослідковано становлення схоластичної філософської думки та розглянуто передумови виникнення основних тверджень. Встановлено роль основних мислителів початку середньовіччя, зважено їх та внесок у розвиток філософської думки. Прослідковано процес виникнення основних тверджень схоластичного періоду, що стали ключовими позиціями для усіх наступних філософських течій християнства.

Ключові слова*: першорушій, підстава, спроможність, доктрина, непорушний зрушувач, самосутність.*

Оскільки жоден філософський напрям не виникав на голому місці, а базувався на попередньому підґрунті, плануємо стисло оглянути підвалини філософських течій середньовіччя. Християнство на той час уже бурхливо влилося в соціальне життя, і це викликало необхідність філософського обґрунтування усіх його позицій. Тож пристосування філософських засад, які випрацював Аристотель, до християнської доктрини, стало прерогативою тогочасних філософів. Після занепаду античної філософії та перед появою схоластики спостерігається певна прогалина у розвитку філософської думки. Тож намагатимемося докладніше прослідкувати становлення схоластичної філософської думки та розглянути передумови виникнення основних тверджень.

Після Августина, практично першого християнського мислителя середньовіччя, пройшов довгий час, перш ніж з'явився твір Петра Ломбардського «Sententiarum libri quattuor», чи просто «Сентенції», що мало б означати «думки». Сталося це у 1150 році. Властиво, назву твору зазвичай транслітерують, а не перекладають: така традиція існує навіть в англомовній філософській літературі. Однак думки тут, по суті, не є думками самого Петра Ломбардського, а є вибраними тезами Отців Церкви – ранніх християнських мислителів, які виформували підстави доктрини та релігії Церкви.

На час середніх віків праці Аристотеля вже достатньо вкоренилися у латинську філософську думку (на що також був потрібен певний окремий час, і ставалося це не без спротиву зі сторони традиційної догматики), з одного боку, а з іншого – антологія Ломбардського стала таким же посібником зі сторони теологічної думки. Справа в тому, що на той час існувала вже величезна кількість праць: так, повне видання Міня (Patrologiae Cursus Completus) латинських авторів налічує двісті двадцять один том, а грецьких – сто шістдесят шість. І ось, найголовніше з цих усіх праць, що вміщалися у триста вісімдесяти семи томах (зрозуміло, що цього видання не існувало тоді, коли жив і працював філософ), Петро Ломбардський звів до чотирьох книг, що вміщаються у двох томах. З плином часу «Сентенції» набули такої популярності, що згодом кожен філософ, у тому числі й Тома з Аквіну, писали «Коментарі» на них.

Тому й середньовічна університетська освіта в основному будувалася на філософській доктрині головним чином «Фізики» й «Метафізики» Аристотеля і теологічній доктрині «Сентенцій» Петра Ломбардського. Однак Аристотель, якого знала середньовічна латиномовна філософія, не був таким, яким його знав класичний грекомовний період: твори Стагірита прийшли в християнську латиномовну філософію, просочені впливами як мінімум чотирьох культур – єврейської, грецької, ісламської та власне латинської. Тому разом з Аристотелем у середньовіччя увійшли Гален, Птолемей, Мойсей Маймонід, Аль–Кінді, Аль–Фарабі, Авіценна, Аверроес та інші мислителі.

Згодом Альберт Великий (1201–1280), якому Церква, поряд із титулом Святого, надала титул Покровителя природничих наук, започаткував процес розмежування оглядової доктрини Аристотеля від емпіричних засад природничих наук. Саме під впливом і керівництвом Альберта Великого виріс та сформувався Тома з Аквіну (1224–1274), чи не найголовніша постать схоластичної філософії та латинського періоду загалом. Саме завдяки Томі весь латинський період характеризується осмисленням питання буття.

Похідною від осмислення цього поняття є доктрина аналогії, тобто дослідження того, як одне й те саме слово може використовуватися у подібних, однак різних значеннях у дискурсі. Доктрина аналогії бере свій початок ще від Аристотеля – «про буття мовиться по–різному» (pleonachos legetai), як говорив Аристотель. Однак Тома говорить про це ж питання на значно вищому рівні, аніж усі його попередники. Щодо цього питання існують різноманітні праці, однак переважно зарубіжних науковців. Докладніший їх перелік подано у монографії [1], і на цьому зупинятися немає особливої потреби. Перейдемо до розгляду ключових питань, які ставимо у цій статті.

Наприкінці «Фізики» Аристотель доводить існування чистих розумів, нетілесних духів чи, як він говорить, «відокремлених підстав», які є причиною руху небес. А понад цими підставами існує, як доводить Аристотель, Першорушій, що керує їхнім рухом та спричинює його. Цей Першорушій є джерелом любові, що зрушує сонце й зорі, є самоіснуючим мисленням, і є кінцевою метою всіх рухів. Першорушій зрушує, сам будучи непорушним, оскільки є радше думкою, аніж дією, що переходить від одного на інше, як відбувається в тілесних речах. Латинська філософія пішла цим шляхом далі, сумуючи досвід попередніх мислителів, обґрунтовуючи положення про причину всесвіту.

Значні доповнення, якщо так можна сказати, до Аристотелевого вчення про Першорушія вніс вже значно пізніше Тома з Аквіну. Тома, студіюючи теологію на матеріалі «Сентенцій» Петра Ломбардського, сприймав твори не чисто грецького Стагірита, а того, що пройшов через різні культури, в тому числі й через ісламську. Вивчаючи ці джерела, укладаючи коментарі на «Сентенції», Тома дійшов незвичного висновку: він зрозумів, що усе написане раніше не може використовуватися для викладів в університетах чи для навчання студентів. Тому філософ бачив своїм завданням спростити матеріал, прилаштувавши його для початківців [2], з одного боку, та впорядкувавши філософські положення для тлумачення та підтвердження теологічних принципів: філософія стала служницею теології.

Оскільки Святе Письмо і традиція є матеріалом для теолога, то теологія для Томи полягала у використанні людського розуму для осмислення віри. Однак є такі положення, які не піддаються осмисленню, і їх потрібно сприймати на віру, як–от те, що Бог існує один, але в Трьох Особах. Теологію, яку сформував Тома, часто називають «системною», на відміну від патристичної чи біблійної теології. Адже новим у вченні Томи було те, що він вивів на передній план нову доктрину – Святе Вчення (sacra doctrina). Тут важливо розуміти, що коли Тома вдається до терміна «scientia», то він сприймає поняття дослідження в аристотелівському значенні, і це значення є первинне стосовно сучасного розуміння, яке виділяє три речі: науку (scientia), філософію чи теологію (doctrina) та «авторитативні» засади (dogma).

Тому поняття християнської філософії, яке існувало у вченні Отців Церкви, у творах Томи переросло в поняття Святого Вчення (sacra doctrina), чи теології. Ця наука не тільки відрізняється від усіх відомих наук завдяки її формальному предметові, але є понад ними усіма, оскільки, по–перше, теологія отримує свої засади не лише від логіки та досвіду, а від Божого слова, і по–друге, теологія не є лише оглядовою чи практичною, як усі інші науки, а покриває ці дві галузі буття, оскільки Бог, як говорить Тома, єдиним знанням пізнає і себе, і свої творіння [2,с.23]. Однак теологія є більше оглядовим вченням, аніж практичним, оскільки вона звертається насамперед до Бога як одкровення, а згодом – на речі, одкровенні Богом щодо творіння. Оскільки ж оглядові (speculativae) науки є вищими щодо практичних, тому й теологія є вищою – як над оглядовими, так і над практичними науками як з філософської, так і з наукової точки зору.

Так Тома встановлює ієрархію – теологія, «цариця» наук, а філософія – її служниця. Філософ, однак, чітко диференціює релігійну та філософську сторону теології, оскільки перша – одкровенна Богом, а друга – здобута людським розумом. Тома говорить, що теологія займається Богом – або тим, що стосується безпосередньо самого Бога, або тим, що стосується Бога як начала чи кінцевої мети. Тож «Сума теології» Томи з Аквіну покликана доступно довести до розуміння усі положення теології, і таким чином стати вступною книгою до теології, замінивши «Сентенції» Петра Ломбардського. Однак Тома помер, не завершивши цього твору. Невдовзі перед смертю Тома побачив видіння, у світлі якого назвав усі свої твори «купою соломи». Незважаючи на це, «Сума

теології» вражає своїм розміром та структурою подачі матеріалу. Властиво, Тома майже ніколи не писав власноруч – радше надиктовував писареві, оскільки сам мав дуже нерозбірливе письмо.

Окрім «Суми теології», Тома написав ще один твір, що укладений аналогічно – «Сума проти поган». Одна з версій, для чого був призначений цей твір – це допомога місіонерам в Іспанії, однак це – простий та побіжний погляд. Твір представляє широкі аспекти контроверсій, що поставали перед тими сучасниками Томи, хто проповідував християнське вчення.

Тома був прихильником аристотелівської космологічної системи всесвіту, тобто циклічної, і ця теорія переважала у науково–філософському світі аж до появи Галілея. Філософ прагнув, аби його твори стали університетськими підручниками, тобто щоб вони заступили «Сентенції» Петра Ломбарда. Це сталося, однак задовго після смерті філософа. Наприкінці шістнадцятого століття Томазо Каєтан ввів «Суми» в університетські авдиторії.

На початку «Суми теології» Тома ставить питання, що є предметом теології: відповідь – Бог, а все інше стосується до Бога як до початку і кінця. Тоді філософ ставить питання, чи Бог існує, і тут існує лише один шлях сягнути істини – розважання з досвіду. Відомо, що для будь–якого наслідку існує певна причина, від якої залежить існування самого наслідку. Тому й питання про існування Бога зводиться саме до цього логічного висновку. Тож Тома, засновуючись на цій тезі, наводить п'ять доказів існування Бога, підтверджуючи висновки конкретними феноменами існування, яких не було б без Бога. Тобто, засновуючись на положеннях, які випрацював ще Аристотель, філософ доводить існування Бога, покладаючись лише на строге осмислення існування – без схиляння до містики та чудес, як це спостерігаємо у традиції Східної патристики. У цьому й полягає головна відмінність між принципами мислення Східного та Західного богослів'я.

Завдяки чіткому логічному аналізові Тома доводить читача до висновку, що за умови існування наслідку, який відбувається саме так, стоїть лише єдина причина – існування Бога. Філософ аналізує кілька ознак з нашого життєвого досвіду і відкриває нам осмислену необхідність Божого існування. Цих ознак Тома подає п'ять, і подає їх у певному порядку, з огляду їх важливості: феномен руху, дії, можливості й необхідності, ступенів досконалостей та космічного порядку [2,с.40]. Виглядає так, що Тома не осмислює цей список як вичерпний, а лише як найілюстративніший. Коли пізнаємо причину з наслідків, такий принцип називається demonstratio quia, коли ж мисленнєво проходимо від причини до наслідків, то такий принцип зветься demonstratio propter quid. Однак у випадку, коли осмислюємо від причини, то така причина повинна бути чимось з нашого ряду буття – тобто чимось матеріальним та обмеженим.

Пасаж, де Тома наводить п'ять доказів існування Бога, є чи не найвідомішим місцем «Суми теології». Перший, і найочевидніший, як говорить філософ, доказ, є доказ від руху (prima et manifestior via est e parte motus). Він є найочевиднішим тому, що ми не можемо нічого сказати всупереч йому, а також тому, що для нього не існує жодних винятків.

Феномен руху, чи перехід із спроможності в дію, як його визначив ще Аристотель, чи не єдиний феномен, який присутній всюди, виповнює все наше буття. Осмислюючи рух, Тома бачить ще одну первинність для цього феномена: рух переходить межу між небесною та тілесною матерією [3]. Ми знаємо (про це говорить Тома й Аристотель), що одна і та ж річ під одним і тим самим оглядом не може бути у спроможності та в дії водночас: тому рух може спричинювати або якась частина речі, як–от нога рухається через те, що її спонукає до руху розум, або щось може зрушувати річ ззовні, як–от вітер рухає млином. Тобто перший термін, який осмислюємо – «зрушений зрушувач». Тому кожна річ, яка зрушує іншу, повинна сама отримати рух від якоїсь іншої речі: причиною руху листя є рух вітру, причиною руху вітру є зміна тиску, і так далі й далі, і так відбувається у всіх речах. Тож на початку всіх рухів, як говорить Тома, стоїть причина руху, яка сама є непорушною: тобто ця причина дає рух всім речам, але сама не зрушується. Це – Бог. Саме так Тома визначає «непорушного зрушувача».

Тобто, «Непорушний зрушувач» є джерелом дієвості, в якого немає спроможності, щоб обмежувала його внутрішньо – є він чистою дією, без жодного домішку будь–якої спроможності. Натомість, спроможність завжди присутня у тілесних речах: яблуко,

що висить на яблуні, завжди може впасти. Цей Непорушний зрушувач є самосутньою дією існування, чистою дією. Із цієї тези походить висновок, що Бог є абсолютно простим. Дослідженню цього висновку присвячені понад сорок питань першої частини «Суми теології».

Базуючись на попередніх висновках, Тома розвиває питання іменування Бога. Відповідно, першим іменем, що вибудовується на цьому ґрунті, є «Чиста дія», або «Самосутнє буття». Оскільки ж наше пізнання вибудовується на досвіді, що засновується на відчуттєвих речах, то наше пізнання Бога є недосконалим: пізнати його ми можемо лише через заперечення. Тобто, Тома доводить, що про Бога ми можемо знати тільки те, що він існує, і те, чим він не є. Це – принцип так званої «негативної теології» Томи.

Бог, існування якого Тома доводить на прикладі руху, відрізняється від Єдиного, яке описує Плотин, оскільки не має у собі необхідності вділяння існування для різних буттів. За Томою, всі буття залежні від Бога, як висновується з його першого аргументу, адже існування є сутністю Бога. Тут висновується різниця між духовними та тілесними підставами – два види «посідання» сутності: перший – як у Бога, коли сутністю є існування, і ці два поняття є ідентичними; другий – як у тілесних речей, у яких сутність є чимось іншим, аніж існування, і тут існування є прийнятим та обмеженим і утримується в межах природи певної існуючої речі.

Загалом, аргумент від руху є відповіддю на питання повставання «чогось із нічого», і Тома приймає цей аргумент задля описування стосунків між Богом та творіннями: тобто це є стосунок залежності створінь, з одного боку та зовсім вільного стосунку зі сторони Божого вибору. Існування, яке Бог надає дією творення, не є відокремленим для кожного створіння, а радше є існуванням, що містить певний порядок та ієрархію в створених речах, комплекс онтологічних стосунків та взаємодій, без яких підстави не можуть існувати.

Як бачимо, ми можемо показати за допомогою логічних висновків, що Бог існує, однак поза тим ми більше можемо сказати, чим він не є, аніж те, чим він є: ми пізнаємо завдяки множинним концептам, а буття Бога – просте. Знаємо, що Бог є чистою дією, абсолютно простим, самосутнім буттям. Однак продемонструвати, що є абсолютно простим, не можемо – наше пізнання складається з множинних концептів.

Згодом продовження цієї дискусії знайдемо у Канта [3,с.573]: філософ говорить про речі пізнавані та речі непізнавані, тобто про різницю між тим, що видається і тим, що є насправді всередині самої речі. Лише те можемо пізнати, що бачимо, тобто що видається: натомість внутрішніх особливостей речі, які є її сутністю, пізнати не можемо так легко. Навіть купуючи авто, можемо побачити його колір, однак стан внутрішніх частин розпізнати одразу неможливо. Нехай це лиш приблизний приклад, все ж подібні речі відбуваються протягом усього людського життя.

Коли Тома говорить, що Бог є непізнаваний, він під цим розуміє, що множинні концепти, без яких не відбувається процес нашого пізнання, не можуть виразити єдності Божого буття, як воно існує само у собі. Адже у Богові немає різниці між існуванням та сутністю – тобто між тим, що він існує і тим, чим він є. Хоча ми й не можемо знати, чим є Бог, однак можемо знати, що він є – оскільки згідно із доведеним, повинен існувати Непорушний зрушувач, що зрушується з кожним зрушеним зрушувачем, оскільки в іншому випадку ніщо б не рухалося у цьому всесвіті, не було б жодного обмеженого чи скінченного буття.

Однак у тезі про непізнаваність Бога зовсім немає агностицизму, як видавалося б на перший погляд [4]. Ось що про це говорить сам філософ: «пізнаємо Бога із похідних від нього досконалостей створінь, але ці досконалості присутні в Богові у спосіб значно вищий, аніж у створіннях. Наше ж мислення схоплює їх так, як вони присутні у створіннях: і відповідно до того, як їх схоплює, так і називає. У тих же іменах, якими наділяємо Бога, слід зважати на дві обставини, а саме: самі позначувані досконалості, як от доброту, життя і таке інше, а також – спосіб позначення. Наскільки йдеться про те, що саме позначають імена, настільки вони відповідають власне Богові: значно більше саме йому, аніж його творінням, і насамперед говорять про нього. Що ж до способу позначення, то не властиво мовляться про Бога, бо володіють таким способом означення, який відповідає створінням» [2,с.153].

Усіх цих висновків та умозаключень Тома дійшов значною мірою самотужки, однак важливу роль відіграли попередники, які осмислювали ці питання. Серед них, зрозуміло, Аристотель, а також Діонісій Ареопагіт, який у творі «Про імена Бога» починає дискусію щодо надавання імен. Тома часто посилається на цей твір впродовж дослідження питання. Заслуга Томи з Аквіну полягає у систематизації християнського вчення та заснування його на доктринах філософії, яку випрацювали його попередники. Питання пошуку шляхів дотику різних філософських течій з томізмом є дуже цікавим і вимагає обширного дослідження.

Список використаних джерел

1. Содомора, Павло. Терміносистема Св. Томи з Аквіну. – Львів: Сполом, 2010. – 280 с., С.72.
2. Святий Тома з Аквіну. Сума Теології / Переклад П.Содомори. Львів: Сполом, 2010. – 520 с., С.18.
3. Deely, John. Four Ages of Understanding. – Toronto, 2001. – 1020 p., P.63.
4. Maritain, Jaques. Distinguish to Unite, or The Degrees of Knowledge. – N.Y.: Scribner's, 1959. – P.229.

Содомора П.А. Тома Аквинский: расцвет после упадка

Проанализировано становление схоластической философской мысли и рассмотрено предварительные причины возникновения основных пустулатов. Установлено роль главных мыслителей начала средневековья, рассмотрено их роль в развитии философской мысли. Исследовано процесс возникновения главных пустулатов схоластического периода, которые стали ключевыми позициями для всех последующих философских учений христианства.

Ключевые слова: *перводвижитель, подстава, возможность, доктрина, неподвижный двигатель, самосутность.*

Sodomora, P.A. Thomas Aquinas: Flourishing After Decay

The developing of scholastic philosophical though as well as preliminary causes of establishing of the main theories are analysed in the article. The role of the most important scholars of early medieval ages and their role in establishing of philosophical thought is analyzed. The process of developing of main doctrines of scholastic period that were foundations for all philosophical doctrines of christianity is researched.

Key words: *prime mover, substance, potency, doctrine, immovable mover, subsistence.*

УДК 82.08:159.9;808.1:159.9

Гусейнова М.

Жанр повісті та лірико-психологічний аналіз (на основі творів Ю.В. Чеменземінлі)

Широко відображено творчість видатного майстра Ю.В. Чеменземінлі. Автор статті чітко відбив створені ним у різні роки твори з точки зору національного епічного жанру. Відмінною рисою його творів є те, що використовує лірико–психологічний метод і його з'єднує з сатирою.

Ключові слова: *жанр повісті, лірико–психологічний метод, сатира.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Гусейнова М.

Жанр повести и лирико–психологический анализ (на основе произведений Ю.В. Чеменземинли)

Широко отражено творчество видного мастера Ю.В. Чеменземинли. Автор статьи четко отразил созданные им в разные годы произведения с точки зрения национального эпического жанра. Отличительной чертой его произведений является то, что использует лирико–психологический метод и его соединяет с сатирой.

Ключевые слова: *жанр повести, лирико–психологический метод, сатира.*

Несмотря на наличие в творчестве видного мастера пера Ю.В. Чеменземинли произведений различных жанров, основным все же является жанр рассказа. Созданные им, в разные годы, произведения с точки зрения художественного мастерства можно считать великолепными образцами национального эпического жанра. В произведениях писателя в соответствии с художественно–эстетическими принципами жанра отдается предпочтение событийности [1,с.12]. Используя условную классификацию Мир Джалала можно утверждать, что его произведения являются целевыми рассказами.

Как и его товарищи по перу Ю.В. Чеменземинли не ограничивается в своих произведениях лишь отображением актуальных проблем, он старается передать их в тесной связи с чувствами, переживаниями своих героев. Вот поэтому в его произведениях всегда присутствуют реальная жизнь, живые, настоящие люди с их радостями и печалями, болью, гневом, обидой. Автор дает это не как фон. Он сумел передать их живыми образами.

В творческой копилке Чеменземенли более восьмидесяти различных по проблематике и идее произведений. Некоторые его произведения по жанру делают лирико–психологический метод основным в его творчестве. Например, его рассказ «Родина» был написан как белый стих. Итак, это выдвигает лирико–психологический настроение на первый план [2].

Отличительной чертой произведения «Родина» является то, что, используя лирико–психологический метод, автор соединяет его с сатирой. Другими словами создает контраст из лиризма и комизма. Главный герой произведения в деталях описывает прекрасную погоду и решает выйти погулять. После долгих поисков он не находит свою шапку и узнает, что из его шапки дети смастерили мусорную корзину. Чуть позже вышедший на прогулку без шапки рассказчик пишет: Крик привлек мое внимание. Один старец, поймав другого, говорил: Атаин, если ты не дашь моей сестре развод,

я тебе все кости переломаю. Сейчас же дай ей развод». Началась драка, один другому дает подзатыльник, другой не остается в долгу. Поднимается пыль, разрывается сборки чухи. В конце концов, я ухожу. Не поверишь, какое удовольствие я получил от погоды. Не могу передать словами чувства, испытанные мною при виде листа, с кокетством падающего с дерева. Ах, какая неповторимая картина. Еще немного и я начну декламировать стихи» [1,с.137].

Добавление в лирическую атмосферу комического вызывает горькую улыбку.

В самом деле, цель писателя, используя различные средства создать значимый юмор, заставляющий размышлять над действительностью. В произведениях Ю.Чеменземенли, лиризм и психологизм отображается по–особенному. Во–первых, он создал метод, органично объединив лиризм с психологизмом. Во–вторых, автор добавляет лиризм в разговоры образов и их описания. В–третьих, выражение психологизма и переживания посредством развития событий диалогов и монологов. Учитывая то, что цель Чеменземенли создание психологических образов современного поколения автор придает особое значение актуальным проблемам и событиям. То есть в первую очередь его беспокоит существующие в жизни тяжелые моменты, проблемы, отрицательно влияющие на человека. Учитывая все это можно сказать, что писатель по большей части использовал второй и третий принцип [2].

В таких произведениях как «Три ночи», «Аукцион», «Печальная Зулейха», «Сумасшедший», «Подпись рая», «Плакальщик» писатель передает лирико–психологическое настроении с одной стороны, создав представление о характерах, внутреннем мире героев, а с другой стороны подчинив их более глубоким размышлениям [3].

В произведении «Три ночи» отсутствует свободная любовь. Описывается горечь семьи созданной на основе традиций, но без любви. Мир–Гасым юный студент, живет большими светлыми мечтами, хочет любить и быть любимым. Но, приехав на летние каникулы, домой, не смог отказать матери и согласился жениться на девушке, которую даже не видел. Три дня после свадьбы проходят для Мир–Гасыма в мучениях. Его психологические переживания писатель передает языком оригинала. Он стоит перед выбором: он не хочет обижать свою мать, но в то же время не хочет отказываться от мечты создать семью на основе любви. Сыновний долг хоть и временно преобладает. Мир–Гасым не может дальше придавать себя и свои мечты о чистой любви и семье. Вспомнив горе тех, кто также как и он, создал семью без любви, он бросает молодую жену и убегает. Главный герой находится в панике и тревоге. Он раскаивается в содеянном [2]. Исследователь жизни и творчества Чеменземенли критик Т.Гусейнгулу вот, что пишет об уходе Мир–Гасыма из дома: «Все это (создание семьи без любви, отсутствие счастья) заставило Мир–Гасыма бросить семью и уехать. Этот уход бунт, протест против старых взглядов на семью и любовь. В его протесте есть проблески размышлений, веры и жизненных устоев» [2,с.16]. На самом же деле Мир–Гасым насколько серьезен и естественен в своих психологических переживаниях, настолько же не серьезен в своих поступках. Уход его из дома свидетельствует не о его зрелости и целеустремленности, а, наоборот, об отсутствии решительности. Мир–Гасым переживает, мучается, сожалеет, но в то же время делает несчастной невинную девушку. Создав семью с ней, а затем, бросив ее, он на самом деле не протестует, а бежит от проблем. Его поступок свидетельствует о его слабости. Именно эта сторона образа интересна автором. Мир–Гасым переживает нравственные муки, но в то же время не в силах выступить против традиций. Его нравственные переживания не оправдывают его поступка. Итак, за видимым внешним портретом героя автор дает невидимый фон нравственных ценностей героя. В некоторых произведениях Чеменземенли психологические переживания образов приводит их либо к несчастью, либо к смерти.

В его произведении «Подпись рая» мастер Агабала живет мечтами о светлой загробной жизни. Не желающий и не способный получать удовольствия от жизни, он думает лишь о том, чтобы прожить праведную жизнь, а затем попасть в рай. Его мысли, чувства, стремления, страх, положительный и отрицательные эмоции в первую очередь связаны с раем. Он не ограничивается только собой. Он заставляет так жить и свою

жену. Их отношение к реалии и грезам передаются очень ярко. В описании автора их участие в жизни настолько скучно, монотонно и тускло, что с первого взгляда кажется, очень естественным желание мастера Агабалы и его супруги попасть в рай. Как и в повести «Три ночи» основная цель писателя вызвать общественное осуждение пассивности персонажей, не желающих улучшить свою жизнь. Мастер Аьабала радуется, но радость его связанна лишь с возможностью попасть в рай. Он сторонится всего того, что может ему помешать в этом деле. По совету жены Агабала решает взять подпись рая, у Аги, естественно, перед тем как осуществить такую священную миссию, он решает очиститься и идет в баню. По дороге он переживает за увиденных им собаку, кошку, курицу и беспокоится, попадут ли они в рай или нет. В бане он видит висевшую на стене шкуру льва с оторванным хвостом. Он сильно переживает: где богатырь найдет в судный день хвост льва. Страх не попасть в рай устрашает его. Уснув в теплом месте после пробуждения, он понимает, что он один. Услышанные им в бане различные звуки напоминают ему слова его бабушки о том, что демоны душат человека в бане. Но если сказать «бисмиллах» они разбегутся. Произнесенные слова ему не помогают, от страха он заболевает и умирает. Жена его живет ради того, чтобы получить подпись рая. Интересно то, что писатель заставляет супругов сказать друг – другу то, что они обычно не говорят при посторонних.

«Присядь здесь на секундочку. Я хочу спросить у тебя кое–что. Как ты думаешь, в раю есть шерсть, прялки или нет» [1,с.156]. Этот эпизод вызывает большой интерес. С одной стороны описание их радостей и печалей создает картину их внутреннего мира. С другой стороны женщина, не жалуясь на жизнь, с утра до вечера работает. И все, что она хочет знать есть ли в обещанной ей другой жизни работа, которую она делала всю жизнь.

Чеменземенли из тех мастеров, которые способны в нескольких словах передать главное. Писатель, взявший за основу событийность, передает лирико–психологическое настроение через раскрытие типичных деталей. Мастер Агабала заболевает от испуга и умирает. Плакальщик же, осознав бессмысленность жизни без любви, и поняв невозможность жизни как раньше, умирает.

Герой повести «Полицейское пальто» Талыш хан как и Зейнал бек боится губернатора. Его страх достигает такой степени, что он путает пальто пристава с пальто Паша бека. Ему кажется, что его друг доносит на него губернатору (его слова о том, что у губернатора на ноге вышел фурункул). От страха Талыш хан и его жена умирают. Все перечисленные выше образы объединяет лишь одно – страх. Единственная эмоция доступная им это страх. Страх появляется там, где человек живет не своей жизнью, а лишь по привычке, там, где человек не находит своего места в жизни комплекс безнравственности создает неуверенность в себе. Некоторые исследователи отмечают то, что автор создал образы «лишенные художественной убедительности». На самом деле нельзя не согласиться с этим критическим высказыванием. Если речь идет о создании отрицательного образа хана, то таких образов в нашей литературе достаточно много. Писатель критикует не ханов, а именно Талыш хана. Его цель создания мелкого с точки зрения нравственности, характера образа. Цель жизни этого человека создание спокойной жизни. Все его радости и печали связанны только с эти. Другая сторона этой проблемы – режим, доводящий людей до такого состояния. Значит, писатель на примере одного образа затрагивает судьбоносные проблемы [3,с.142]. Автор в своих рассказах пытается дать и лирический план. Но следует заметить, что создание лирического настроения не является основным для него. С этой точки зрения самым типичным является его произведение «Черная родинка на белом подбородке». В первую очередь надо заметить, что это произведение носит ту же лирическую функцию, что и рассказ «Родина». Иными словами существующее в произведение лирико–психологическое настроение создает контрастность. Плакальщик – это преданный своей вере, не знающий что такое любовь молодой человек. Сам того не желая, он становится пленником чар молодой красавицы. Все, что есть у меня я готов бросить к ногам этой красавицы. Пожалей меня, не сжигай меня в пламени любви. Как и герой одноименного произ-

ведения Г.Джавида Шейх Сянан плакальщик отказывается от веры, ради любимой, но не добивается своего [4,с.28]. Девушка, используя красоту и обаяние, делает его своим рабом. Ее цель отомстить, отказавшему ей, когда–то плакальщику. Она заставляет его страдать так же, как страдала когда–то сама. Спокойно живший без любви плакальщик, познав ее, не желает больше жить без любви. Писатель сумел с мастерством передать его психологические переживания.

Ю.Чеменземенли в своих произведениях отдает предпочтение освещению актуальных проблем. Для передачи художественного значения он использует множество средств, в том числе и лирико–психологический анализ. Именно этим обусловлено актуальность и значимость его произведений в наши дни.

Список использованных источников

1. Чеменземенли Ю.В. Произведения в 3–х томах. I том. – Баку: Изд. Елм, 1966.
2. Гусейнгулу Т. Живу литературой. – Баку: Азернешр, 1993.
3. Амрахоглу А. Художественная сила эпического слова. Баку, Елм, 2000.
4. Мамадов К. «Ю.В. Чеменземенли». – Баку: Елм, 1981.

Huseynova, M.E. The genre of novel is lyrical–psychological analysis (based on Y.V. Chemenzemenlys novels)

The activity of famous author widely reflected in this article. The author of this article exactly reflected his main novels from the point of View of national epic genre of different years. The main feature if his novels are that he use lyrical–psychological method and connected it with satire.

Key words: *genre of story, lyrical–psychological method, satire.*

УДК 1(122/129)

Гончаров В.І.

Гуманістичні засади освіти

Гуманістичні засади освіти розглядаються як практична основа перебудови людського буття. Зроблено висновок, що осмислена до певного світоглядного рівня сучасна гуманістична культура породжує не просто хорошу людину, а переконаного гуманіста.

Ключові слова: *гуманістичні засади освіти, гуманістична культура, гуманіст.*

Визначаючи основну змістовну характеристику нової філософсько–освітньої парадигми XXI століття, практично всі дослідники фокусують увагу на її гуманістичній спрямованості. Однак, така характеристика не є вичерпною. Йдеться про дві речі. По–перше, гуманізація освіти в цілому, тобто покращення умов освіти для людини, збільшення уваги до її потреб тощо в тій чи іншій формі відбувалося завжди (у вітчизняній науці виділено низку історичних соціально–культурних парадигм гуманізму) – а тому не може бути сутнісною характеристикою сучасного етапу розвитку суспільства і освіти. По–друге, процес гуманізації в цілому до цього часу цілком мирно співіснував з антигуманними характеристиками освітніх систем. Іншими словами, цей глобальний процес і в XX столітті не спричинив створення освітніх систем, що дійсно сповідують гуманні ідеали та цінності – хоча б par excelence.

Як системна характеристика суспільства та освіти в сучасних умовах гуманізм характеризується в контексті автономного антропософського дискурсу та аксіологічного виміру. Гуманізм як ціннісний атрибут соціальності, що відповідає за «людиновимірність», проявляється у різноманітних модусах – релігійному, психологічному, політичному, моральному, соціальному, освітньому тощо.

Принципова зміна парадигми гуманізму у наш час пов'язана передусім із зміною детермінант розвитку самого суспільства. В сучасних умовах гуманізм розглядається як практична основа перебудови людського буття. Осмислена до певного світоглядного рівня сучасна гуманістична культура породжує не просто хорошу людину, а переконаного гуманіста. Смисл життя в цьому випадку – це мобілізація сил для втілення смислу життя в певному способі життя. Відтак і «практичний гуманізм» має цілком конкретні ціннісні та смисложиттєві обриси, також добре дослідженні у науковій літературі.

Характеризуючи вітчизняну освіту як з позицій структурно–функціонального, так і з ціннісно–орієнтаційного аналізу, в роботі виділяється кілька її фундаментальних особливостей, які заважають реалізації дійсно гуманістичних освітніх ідеалів.

Значною мірою ці ознаки авторитарної освіти зберігаються завдяки розмитості критеріїв процесу гуманізації освіти. Цей недолік можливо усунути шляхом заміни терміну «гуманізація освіти» його більш конкретною інтерпретацією – «гуманоцентрична переорієнтація освіти». Змістом останнього є фіксація у якості цілком конкретного орієнтиру розвитку освітньої системи такого стану, коли гуманістичні цінності та ідеали є основою функціонування не периферійних, а центральних її компонентів, тобто визначальним напрямом освітньої діяльності на рівні масової освіти і більшості освітніх закладів. Гуманоцентрично орієнтована освітня система – це освітня система, в якій гуманістичні принципи організації навчально–виховного процесу визначають функціонування масової школи, а не окремих елітарних закладів, і в повному обсязі всіх сфер освітньої діяльності, а не лише в окремих компонентах освітньої системи.

Гуманізацію освіти в широкому значенні слід розуміти як її орієнтацію на особистість, на формування унікальної цілісної творчої індивідуальності, що прагне до максимальної реалізації своїх можливостей (самоактуалізації), відкрита для сприймання нового досвіду, здатна здійснювати свідомий і відповідальний вибір у різноманітних життєвих ситуаціях. Одночасно це означає створення найсприятливіших умов для усвідомлення і реалізації дитиною своїх потреб та інтересів.

Відтак концептуально перебудова вітчизняної школи визначається основними критеріями гуманоцентрично орієнтованого навчально–виховного процесу в освітньому закладі. Гуманізація організаційних основ освіти означає в сучасних умовах набуття

особистісного виміру усіма формами освітньої діяльності в найбільш широкому смислі цього терміну. Загальний напрям організаційних новацій – розширення можливостей вибору суб'єктів освітньої діяльності. Це створює педагогічне середовище, яке за своїми характеристиками є сприятливим для розвитку дітей, формування активної і творчої особистості.

Сучасна освіта (особливо це стосується України) має проблеми екзистенціально–ціннісного характеру. По–перше, це проблема нового розуміння природи людини як центру всієї соціальної реальності, в тому числі освітньої практики, вона пов'язана з антропоцентристською перебудовою всього освітнього процесу і гуманізацією освітньої практики. По–друге, це проблема соціокультурної переорієнтації у тлумаченні взаємовідносин людини та суспільства, з радикальною переоцінкою смислу освіти як укорінення індивіда в своєму соціокультурному оточенні та онтологізацією цих взаємовідносин через визнання їх екзистенціального смислу для кожного індивіда. Тому гуманізація вітчизняної системи освіти – основний напрям практичної реалізації настанов нової філософсько–освітньої парадигми, присвячений аналізу детермінант, змісту та напрямків гуманоцентричної переорієнтації сучасної освіти.

Глобальні соціальні зміни, що пов'язані з пошуками людиною шляхів оптимізації та гармонізації власної системи цінностей, свого буття в культурному та природному оточенні, в першу чергу відбиваються на освітній діяльності, що є основним чинником соціалізації особи, основним каналом репродукування людськості та культури у кожній особі. Суспільні детермінанти розвитку сучасної освіти мають глобальний, національний та локальний виміри, і від їх когерентності залежить змістовне та функціональне наповнення освітніх інновацій. Традиційна парадигма освіти (запроваджена в Радянському Союзі) виявляється неспроможною задовольнити потреби сучасного суспільства внаслідок зміни соціального статусу освіти (від статусу інституту підготовки кадрів та соціалізації – до статусу генератора соціального розвитку), зміни технологічного базису суспільства (інформаційна революція), зміни мети соціального та освітнього розвитку (самоактуалізація людини, формування «інноваційної людини»), змін у самому характері освітнього процесу (масовизація, технологізація, інформатизація). Невідповідність принципів функціонування та розвитку традиційної системи освіти новим соціальним потребам визначається як її криза (також – як вичерпаність традиційної парадигми освіти).

Системи освіти в сучасному суспільстві потребує розробки нової філософської парадигми освіти, яка на новому соціальному та гносеологічному підґрунті здійснила б синтез теоретико–методологічних, ціннісних та операціонально–технологічних аспектів освітньої діяльності. В умовах множинності освітніх теорій та практик, соціокультурних репрезентацій освітнього поля, методологій філософських досліджень розробка проблеми парадигмальних основ розвитку сучасної освіти може бути здійснена лише шляхом їхнього синтезу. Соціальна значимість та масштабність дослідження цієї проблеми вимагають і відповідного наукового інструментарію – створення філософії освіти як самостійної галузі знання, в межах якої розробляються не тільки парадигмальні аспекти формування та функціонування системи освіти у сучасному суспільстві, а й конкретні напрями трансформації цієї системи у відповідності з реаліями інформаційного суспільства. Відповідно соціальна та когнітивна інституціоналізація філософії освіти в сучасних умовах є науковим підґрунтям реформування всієї освітньої діяльності, без якого реформи не можуть отримати ні наукової осмисленості, ні соціальної доцільності, ні структурно–функціональної та генезисної системності та цільності.

Зміст нової філософської парадигми освіти визначається проблемним полем філософії освіти, в якому можна виділити основні аспекти: проблеми соціально–онтологічного характеру (взаємообумовленість парадигм розвитку суспільства та освіти, конституювання освіти як механізму розвитку людства, взаємодії системи освіти з іншими соціальними системами, статусу освіти в рамках культури); проблеми аксіологічного характеру (визначення як сутності людини та ціннісних основ її саморозвитку, так і існування в природному та соціальному оточенні, обґрунтування та розкриття процесу цілепокладання в освітній практиці, людського виміру освітньої системи та освітньої діяльності – проблеми гуманізації, ідеалу освіченості, розколу культури на гуманітарну та технічну); проблеми гносеологічного характеру (виділення предмета, методу науки, розробка її категоріального апарату, природи взаємовідносин з суміжними дисциплінами, внутрішньої структури, наукового статусу, міжпредметних зв'язків); проблеми

праксеологічного характеру (подолання розриву двох рівнів філософсько–освітнього знання, технологізації педагогічного процесу, створення неперервної системи освіти, практичного проектування освітніх систем, соціальної організації функціонування філософсько–освітнього знання).

Аксіологічна парадигма є соціокультурним феноменом. В історії кожної культури завжди існувало різноманіття систем освіти. Їх напрями та структура залежали від соціально–культурної сфери суспільства, політичного ладу, рівня розвитку наук, філософських та релігійних поглядів. Вивчення та розвиток такої науки як філософія освіти є необхідною передумовою для вдосконалення системи освіти в Україні. Розвиток філософії освіти сприятиме формуванню власної структури системи освіти, враховуючи внутрішні і зовнішні фактори, що впливають як на суспільство, так і на людину.

Суб'єктивні та об'єктивні характеристики ціннісного змісту освіти розглядаються в соціокультурному контексті, враховуються норми, ідеали, уявлення, цілі, що визначають сутність цінностей у сфері наукового пізнання. Загальні ідеї про співвідношення ціннісного та пізнавального наповнюються конкретним змістом. Осмислюються різні форми та способи взаємодії культурно–ціннісних і суто пізнавальних чинників розвитку науки, а сама проблема набуває вигляду чітко визначеної парадигми дослідження. Ретельно вивчається вплив ціннісних орієнтацій на характер наукової діяльності та її результативність. Зокрема, широко висвітлювалося в літературі питання про те, як цінності проникають в наукове знання, чи не зумовлена сама можливість аксіологізації науки методологічними і світоглядними установками, як пов'язані між собою наукові ціннісно–нормативні фактори стосовно пізнавальної діяльності [1].

Відповіді на ці та інші питання спиралися на стійке переконання, що цінності мають усе ж таки зовнішній характер, а відношення «знання–цінності» співвідноситься з природознавством та етикою, що надає науці гуманістичного спрямування. Зрозуміло, що в цьому випадку проблема виходить за межі методології науки, набуваючи соціологічного та психологічного відлуння. Проте і власне пізнавальні цінності також досліджуються філософією освіти. Йдеться, зокрема, про цінність науки як специфічно людського засобу орієнтації людини в життєво–практичній сфері. Цінністю вважаються також регулятивні принципи, теорії, гіпотези, методи, засоби доведення й обґрунтування знання тощо.

Однак звернення до категорії цінностей супроводжується усвідомленням її граничної складності, багаторівневості й суперечливості. З одного боку, цінності в системі координат «духовне – інтелектуальне – соціальне» – не змінюються, а з другого, за словами В.Зінченка, це «свого роду система координат, котра, хочемо ми того чи ні, так чи інакше розширюється, конкретизується, до визначається» [2]. Можна стверджувати, що «світ цінностей має силу зовсім незалежну від волі особистості», проте очевидно, що цінності окремого суб'єкта є унікальним сплавом.

В освітньому просторі як «полі боротьби за соціальний капітал» (П.Бурдьє) відбувається кристалізація сукупності цінностей, цілей і шляхів їх досягнення. Приєднаємося до думки М.Романенка, що «найбільше практичне значення для реформування системи освіти має аксіологічний аспект нової парадигми освіти, нова система цінностей і етичних відносин» [3,с.65].

Актуальність постановки питання про аксіологічний вимір парадигми освіти полягає і у тому, що нова соціокультурна реальність характеризується тим, що:

1) система цінностей людської діяльності втратила свою очевидність, привабливість, імперативність, відбулися суттєві зміни в субординації системи цінностей; аксіологічна позиція людства може бути описана такими словами, як «виродження» та «нестійкість». «Людина захворіла яскраво вираженою дезорієнтацією, не знаючи більше, за якими законами жити» [4,с.35];

2) системи цінностей, що сповідуються людством, державами, націями, соціальними групами, індивідами, ніколи не відігравали такої вирішальної ролі у визначенні не лише змісту та спрямованості людській історії, але й того, чи буде ця історія мати продовження, чи вона обірветься;

3) існує необхідність переходу від підкорення природи людиною та контролем над природою до контролю людини над собою. Цей контроль є неможливим без системи абсолютних, універсальних або нешвидкоплинних цінностей;

4) відставання освіти від потреб суспільства, відсутність освітніх форм для трансляції сучасного знання в міцному поєднанні з загальнолюдськими цінностями потрібно подолати для формування людини XXI століття.

Всі ці чинники потребують обґрунтування аксіологічних засад філософії сучасної освіти як нового рівня дослідження та розв'язання багатьох проблем людського існування.

Аксіологічний підхід традиційно вважається однією з методологічних основ гуманістично орієнтованої педагогічної освіти. У зв'язку з цим аксіологія, що є більш загальною по відношенню до гуманістичної проблематики, може розглядатися як основа нової філософії освіти та відповідно методології сучасної педагогіки.

В центрі аксіологічного мислення знаходиться концепція взаємозалежного, взаємодіючого світу. Вона стверджує, що наш світ – це світ цілісної людини, тому важливо навчитися бачити те загальне, що не тільки об'єднує людство, але й характеризує кожну окрему людину. Гуманістична ціннісна орієнтація, як відзначає В.О. Сластенін [5,с.74], є «аксіологічною пружиною», що додає активності всім іншим компонентам системи цінностей. Реалізація аксіологічного підходу в процесі формування змісту освіти дозволить встановити критерії оцінки старих і нових концепцій освіти, здійснити принципово іншу спрямованість освіти, пов'язану не з підготовкою «знеособлених» випускників шкіл, а з досягненням результативності в загальному розвитку особистості. Гуманістична спрямованість освіти, що виявляється в аксіологічному підході, змінює звичні уявлення про її мету, як формування «систематизованих знань, умінь і навичок». Саме таке розуміння мети освіти є причиною її дегуманізації, яка виявилася в штучному розділенні навчання та виховання. В результаті значення знань виявилося розмитим, відбулося їх відчуження. Система освіти, що склалася, всі зусилля спрямовувала на те, щоб пристосувати вихованців до обставин життя, вчила їх миритися з нібито неминучими труднощами, але не вчила гуманізувати життя, змінювати його за законами людських ідеалів і цінностей.

Людина постійно знаходиться в ситуації світоглядної (політичної, етичної, естетичної та ін.) оцінки подій, що відбуваються, постановки завдань, пошуку та схвалення рішень та їх реалізації. При цьому її відношення до навколишнього світу (суспільства, природи, самої себе) пов'язане з двома різними, хоча і взаємообумовленими, підходами: практичним і абстрактно–теоретичним (пізнавальним). Перший викликаний пристосуванням людини до швидкозмінних у часі та просторі явищ, а другий переслідує мету пізнання закономірностей дійсності. Роль механізму зв'язку між практичним і пізнавальним виконує аксіологічний підхід, виступаючи своєрідним «містком» між теорією та практикою. Він дозволяє, з одного боку, вивчати явища з погляду закладених у них можливостей задоволення потреб людей, а з другого – вирішувати завдання гуманізації суспільства. Тому аксіологічний підхід є надзвичайно перспективним шляхом підвищення соціальної ролі освіти, оскільки сама ціннісно–орієнтаційна діяльність пронизує всі види людської діяльності та розвиває істотні властивості людини. Аксіологічний підхід дає можливість з'ясувати якості та властивості предметів, явищ, процесів, здатних задовольнити потреби окремої особистості та певного суспільства, а також ідеї та спонукання у вигляді норм та ідеалів [6].

Отже, думається, однією з базисних категорій для побудови парадигми освіти, може стати категорія цінності. Освіта, як система, визначається такими групами цінностей:

1. Внутрішні цінності функціонування освіти (головна цінність – індивідуальність учнів, професійно–викладацькі цінності, цінності, що є основою навчальної діяльності учнів і механізмів оцінювання).

2. Зовнішні цінності, що індукуються (іноді нав'язуються) освіті суспільством, державою. Саме ними визначаються економічні цінності освіти, тобто її здатність забезпечувати функціонування соціально–професійної структури суспільства.

3. Інструментальні цінності освіти, обумовлені ступенем отримання особистістю соціального, інтелектуального, символічного капіталу, зокрема, матеріальна цінність освіти (залежність оплати праці від рівня та якості освіти); соціальна цінність (освіта як фактор соціальної мобільності, вибір видів і сфер професійної діяльності); статусно–престижна цінність (освіта як спосіб та інструмент підвищення соціального статусу).

4. Продуковані цінності в освіті: вільна та відповідальна особистість; формування світоглядних установок, поглядів, цінностей загальнолюдського характеру, забезпечення умов для вільного самовизначення кожної людини у світоглядному просторі для прийняття нею власних цінностей у формі життєвих цілей, провідних мотивів та інтересів, прагнень, потреб, принципів тощо.

Названі блоки цінностей – це система координат, у якій, хочемо ми того чи ні, освіта постає ціннісним поняттям, а цінності так чи інакше розширюються, конкретизуються, доповнюються, сприяючи становленню гуманітарної парадигми.

Освіта більше, ніж будь–яка інша сфера життєдіяльності суспільства, потребує буттєвих цінностей, а освітні цінності можуть бути зразком для суспільства. У силу цього вона змушена шукати нові засоби діяльності в умовах девальвації цінностей. Отже, освіта є системою, що споживає та продукує цінності.

Проблема цінностей та ціннісних орієнтацій у сучасній вітчизняній філософії освіти є однією з найбільш значущих і актуальних і у зв'язку з відсутністю чіткого уявлення про ціннісні ідеї, що є необхідними для кризового суспільства, а також ефективних способів впливу на ціннісну свідомість підростаючого покоління. Необхідно чітко розмежовувати два окремих, але взаємопов'язаних поняття – «цінності» та «ціннісні орієнтації». Зміст поняття «цінність» більшість науковців характеризує через виділення характеристик, так чи інакше властивих формам суспільної свідомості: значимість, нормативність, корисність, необхідність, доцільність. Цінність – об'єктивна категорія, а ціннісна орієнтація – суб'єктивна. Перехід цінностей у ціннісні орієнтації є свідченням об'єктивації особистості. Цінність має якісну характеристику (ступінь наближеності до ідеалів краси, істини, добра, гармонії), яка визначає її кількісну характеристику (амплітуда функціонування). Чим вищим є ранг цінності, тим більш незалежною є цінність від історичних умов, соціальних змін, поглядів і смаків окремих людей. Аксіологічний рівень розвитку особистості визначається рангом цінностей, трансформованих у ціннісні орієнтації (установки, переконання, інтереси, прагнення, бажання, наміри), стійкістю останніх, багатоплановістю, гармонійністю поєднання. Саме ціннісні орієнтації детермінують ставлення особи до світу та самої себе.

Таким чином, аксіологічний підхід до формування змісту гуманістичної освіти дозволяє створити умови для емоційно–ціннісного переживання та становлення ціннісного відношення, визнає освіту компонентом культури, завдяки чому вона набуває особливої значущості. Вона виступає засобом трансляції традицій, оволодіваючи якими людина не тільки адаптується до соціальних змін, але й стає здатною до не адаптивної активності, що дозволяє виходити за межі заданого, розвивати власну суб'єктність і примножувати потенціал світової цивілізації.

Список використаних джерел

1. Куріто О. В. Методологія осягнення аксіології в сучасній філософії освіти / Куріто О.В. // Гуманітарний часопис. – 2012. – № 1. – С.78–91.

2. Зинченко В. П. О целях и ценностях образования / В. П. Зинченко // Педагогика. – 1997. – № 5. – С. 3–16.

3. Романенко М.І. Освітня парадигма: генезис ідей та систем/ Романенко М.І. – Дніпропетровськ: вид–во «Промінь», 2000. – 160 с.

4. Ортега–и–Гассет Х. Эстетика: Философия культуры / Х.Ортега–и–Гассет / Вступ. статья Г.М. Фриндлера; сост. В.Е. Багно. – М.: Искусство, 1991. – 178 с.

5. Сластенин В.А. Педагогика: Учебное пособие для студентов педагогических учебных заведений / В.А.Сластенин. – М., 1997. – 289 с.

6. Рогова О.Г. Аксіологічний аспект гуманітарної парадигми освіти / О.Г.Рогова // Грані №4(72) липень – серпень 2010 . – С.56–59.

Гончаров В.И. Гуманистические принципы образования

Гуманистические принципы образования рассматриваются как практическая основа перестройки человеческого бытия. Сделан вывод, что осмысленна до определенного мировоззренческого уровня современная гуманистическая культура порождает не просто хорошего человека, а убежденного гуманиста.

Ключевые слова: *гуманистические принципы образования, гуманистическая культура, гуманист.*

Goncharov, V.I. Humanism principles of education

Humanism principles of education are examined as practical basis of re–erecting of human life. A conclusion is done, that a modern humanism culture is intelligent to the certain world view level generates a good man not simply, but the convinced humanist.

Key words: *humanism principles of education, humanism culture, humanist.*

УДК 1(303.052: 167.7)

Бойченко М.І.

Філософське осмислення умов здійснення післядипломної освіти

Проаналізовано значення дослідження умов здійснення післядипломної освіти для визначення ролі освіти як чинника розвитку людини.

Ключові слова: *освіта, післядипломна освіта, еволюція людини, умови здійснення.*

Умови здійснення післядипломної освіти в Україні нині є доволі складними – і внаслідок загальної ситуації в країні, і, особливо, внаслідок ситуації у системі освіти. Перехідний характер, властивий постмодерному суспільству, яким більшою чи меншою мірою є кожне сучасне суспільство внаслідок його включеності у глобальне супер–суспільство, ускладнюється незавершеністю подолання проблем модернізації, які сформувало ще радянське суспільство. Післядипломна освіта може чекати якогось вирішення цих проблем і покращення ситуації в країні і в світі, або хоча б у системі освіти, але більш доречним видається знайти внутрішню точку опертя у самій післядипломній освіті – точку, спираючись на яку, ця освіта може не лише власними зусиллями долати поточні проблеми свого розвитку, але і запропонувати суспільству певні орієнтири для розвитку. Для цього потрібно з максимально неупередженої (ніякого зиску), з одного боку, а з іншого максимально зацікавленої (про це нижче) позиції, а такою нам видається філософська, оцінити сутність післядипломної освіти як визначальну щодо умов її здійснення.

У своїх попередніх дослідженнях певною мірою ми вже торкалися як проблематики філософського осмислення теми освіти, зокрема, аксіологічного та антропологічного підходу до освіти [1] та проблем соціальної еволюції [6].

Таким чином, метою цієї статті буде спроба намітити засади соціально–філософського осмислення сутності післядипломної освіти, а саме – умови можливості її здійснення.

Коли мова заходить про умови здійснення, то для філософа це означає кантіанську традицію розгляду і вирішення проблеми, тобто про домінування методології щодо предмету дослідження. Методологія у такому разі власне і формує предмет, а різні методології неминуче формують різні предмети – навіть коли йдеться про один і той же об'єкт дослідження. Не завжди такий підхід виявляється виправданим. Деякі об'єкти не припускають застосування певної методології, а тому неможливим видається і сформувати з них деякі предмети дослідження.

Так, наприклад, до природничих об'єктів недоречно застосовувати гуманітарні або соціальні методи пізнання, наприклад, герменевтичну або ціннісну методологію, або ж навпаки – до соціальних та гуманітарних об'єктів недоречно застосовувати природничу методологію, наприклад, закони термодинаміки або принципи валентності.

Втім, в межах самої природничої або ж у межах самої гуманітарної чи соціальної методології теж можливий певний вибір засобів пізнання, що уможливлює альтернативний погляд на той самий об'єкт. Здається, у природничому пізнанні такими вважають корпускулярну та хвильову теорії структурування фізичної реальності. У інших природничих науках також все частіше мову ведуть про альтернативні теорії – вже навіть не в розумінні парадигмальної несумісності, але у сенсі оперативної доцільності. При цьому різні методології висвітлюють та операціоналізують різні виміри, різні властивості одного об'єкту.

Ще більше багатство і розмаїття властивостей демонструють соціальні та гуманітарні об'єкти пізнання. Частково тому, що самі є за своєю природою ближчими до дослідника як такого, що більшою мірою характеризується соціальними та гуманітарними, а не природничими якостями. Частково тому, що кожна соціальна взаємодія, кожен вчинок особистості збільшує шанси на зростання розмаїття властивостей соціальних об'єктів – а пізнання якраз і є передусім не явищем природи, а подією соціального чи

гуманітарного характеру. Тому вже саме пізнання у соціальних і гуманітарних науках завжди змінює і ускладнює об'єкт пізнання, примножуючи можливості перетворення його на особливий предмет дослідження. У природничих науках такий ефект все ж є швидше винятком, ніж правилом.

Так, якщо об'єктом дослідження витупає післядипломна освіта, то пізнання умов її здійснення суттєвим чином визначає самі ці умови. Дійсно, сам на такому пізнанні базується стратегія здійснення післядипломної освіти – від того, що ми розуміємо під післядипломною освітою, залежить як ми її будемо організовувати і здійснювати. Загалом, це можна говорити про будь–який різновид освіти, однак саме у випадку освіти післядипломної таке пізнання здійснюється передусім тими, хто має намір таку освіту отримати. Саме такі студенти–післядипломнткт звертаються до освіти чи не найбільш свідомо серед усіх тих, хто навчається. Таке звернення зумовлене їхнім власним досвідом роботи і потребами уточнити і поглибити, або доповнити і урізноманітнити свою базову освіту, виходячи не з педагогічних міркувань, а з міркувань практики. Педагог, як правило, має менш конкретне і чітке знання практичної потреби у знаннях, навичках і уміннях, аніж слухач студент–післядипломник – хоча навчити цим знанням може саме педагог. Педагог у системі післядипломної освіти, як очікується, повинен володіти якомога ширшими знаннями, уміннями і навичками, які можуть виявитися потрібними студенту–післядипломнику. Але вибір серед цих знань, умінь і навичок має здійснюватися, передусім, самим цим студентом. З цієї точки зору, такий студент значно вищою мірою має здійснювати процес самоуправління власним навчанням. Саме це, передусім, вимагає особливих умов здійснення післядипломної освіти.

Якщо розглядати післядипломну освіту як систему, тоді доречно розрізняти внутрішні і зовнішні умови її здійснення. Спочатку варто говорити про те, що такі внутрішні умови до певної міри є відповіддю системи на умови зовнішні: система може бути успішною у своєму функціонуванні, лише якщо буде ефективно реагувати на виклики навколишнього середовища. Коли мову ведуть про соціальні системи, то таки навколишнім середовищем для однієї соціальної системи постають інші соціальні системи (цю тезу переконливо обґрунтував Н.Луман [3]). Для системи освіти такими зовнішніми системами постають, передусім, системи науки, господарства, політики, права, моралі. Якщо ж ми говоримо про систему післядипломної освіти, то вона, у свою чергу, постає підсистемою системи освіти, а навколишнім середовищем для неї тоді постають інші підсистеми системи освіти – вища і середня освіта, навіть освіта початкова і освіта дорослих, якщо беремо зріз неперервності освіти (етап серед інших етапів навчання), або ж коли ми говоримо про конкретну професійно визначену післядипломну освіту, тоді інші види професійної післядипломної освіти (певний професійний вибір на фоні можливого іншого професійного вибору) тощо.

Таким чином, взаємодія з кожною з таких систем – або ж зовнішніх щодо системи освіти загалом, або ж щодо власне системи післядипломної освіти – продукує свої зовнішні умови здійснення післядипломної освіти. Наприклад, запит на фахівців певного типу кваліфікації від системи господарства або ж правові рамки надання освіти чи, конкретніше, післядипломної освіти, або ж необхідність володіння останніми досягненнями сучасної науки тощо. Або ж, необхідність певної базової підготовки на рівні вищої, середньої і навіть початкової освіти як передумова успішності освіти післядипломної. Чи – орієнтація на можливість подальшої післядипломної освіти після завершення нинішнього навчання у системі післядипломної освіти. Всі ці зовнішні умови мають трансформуватися у внутрішні завдання післядипломної освіти – як відповіді на ці виклики.

Чи будуть такі відповіді на виклики зовнішніх умов здійснення післядипломної освіти єдиним джерелом її внутрішніх умов? На нашу думку, ні. Більше того, післядипломна освіта як система має шанси зберегти свою автономність і високу адаптивність лише за наявності головної внутрішньої умови – певної самоцінності післядипломної освіти. У чому ж може полягати така самоцінність?

З точки зору самоцінності післядипломної освіти, усі інші різновиди освіти мають виступати лише як недосконала, неповна, недостатньо свідома або недостатньо вмотивована або недостатньо організована тощо освіта. Післядипломна освіта має поставати як взірець освіти. Це освіта, за якої студент не менш ніж викладач, є компетентним,

налаштованим на оволодіння знанням і на його практичну націленість. Це освіта, за якої рівень знань студента перетворює навчання на роботу наукової лабораторії. Це освіта, за якої стосунки студента і викладача не декларуються як рівні, виходячи з етичної теорії, а об'єктивно максимально наближені до такої рівності, коли під час навчання у певних питаннях студент може навчати педагога, коли повага до педагога не є продуктом його офіційного статусу, а повсякчас підлягає переекзаменовці в очах студентів – і не так символічно, як у студентів базової освіти чи навіть школярів, як буквально і з усіма практичними наслідками. Студент–післядипломник не буде витрачати свій час на навчання, не маючи раціональних підстав вважати його корисним для себе. Він навчається не за стипендію і не заради схвалення батьків, не заради туманних надій на майбутнє працевлаштування чи ідеалістичних або романтичних мотивів. Студент–післядипломник теж може бути романтиком, але це романтизм зовсім іншого ґатунку – це романтизм людини справи, а не романтизм мрійника. Варто сказати, що саме у післядипломній освіті людина по–справжньому навчається.

Чи здатна людина у навчанні відчути своє покликання? Чи може вона зважитися визнати, що не меншою мірою, аніж праця, саме навчання робить людину людиною? Прийти до ствердних відповідей на ці питання людина може у будь–який момент свого життя і на будь–якому етапі навчання, однак саме у післядипломній освіті людина має на це найбільше шансів, а крім того, саме тут людина приходить до таких відповідей свідомо і раціонально.

Саме виходячи з цієї внутрішньої умови здійснення післядипломної освіти мають визначатися усі інші його внутрішні умови, і навіть більше того, саме вона має вирішальним чином для післядипломної освіти як системи визначати її взаємодію з навколишнім соціальним середовищем, а отже у певному сенсі – визначати і зовнішні умови такого здійснення.

Таким чином, післядипломна освіта у своїй самоцінності наближається до того філософського розуміння людського життя і розвитку людства як процесу навчання у найширшому розумінні слова. У тому числі – й з еволюційної точки зору. Таке розуміння навчання пропонував німецький філософ Клаус Едер у своїй праці «Історія як процес начання?» [7], а також та французькі соціальні антропологи Жан–Марія Шефер [4] та Філіп Дескола [2].

Базуючись на аналізі сучасного розвитку еволюційної теорії та інших складових сучасної біологічної науки, ці автори доходять інколи мало не до протилежних висновків. Так, Едер стверджує чинність моральної освіти для соціальної еволюції людини (за всіх пересторог), для французів же (особливо для Ж.–М.Шефера) йдеться передусім, навпаки, щодо укорінення соціальних та духовних якостей людини у її біологічній природі. Спробуємо дати своє пояснення такій розбіжності висновків як позірній – за умови більш коректного осмислення меж впливу освіти на еволюцію людини.

Передусім, зазначимо, що для нас також незаперечним фактом є вплив освіти на соціальну еволюцію людини. Щонайменше ми не можемо заперечувати того положення Ж.–М.Шефера, що освіта як складова культури є одним із основних шляхів «екзосоматичної трансмісії змістовних уявлень» [12,с.215]. Однак, відразу зауважимо на тому, що у Шефера чітко не простежується того незаперечного факту, що освіта, як і культура загалом, базується не лише на «екзосоматичній трансмісії», але і на цілком біологічній основі. Адже сам Шефер тут же визнає притаманність соціальності щонайменше для усіх ссавців, а не лише для людини: «взагалі у лінії ссавців «винахід» соціального способу життя (не обмеженого мінімальною сімейною соціальністю, обумовленою самим статусом ссавця) філогенетично передує розрізненню між лініями людини та інших приматів» [4,с.215]. Звісно, соціальність людини відрізняється від соціальності «інших приматів» – адже перша базується у тому числі на освіті як соціальному інституті, а не переважно на соціальних інстинктах, як у тварин. Цю відмінність від тварин чіткіше, аніж Шефер засвідчує Ф.Дескола, однак він її навіть перебільшує, аж до недооцінки біологічного коріння людської соціальності [2]. Не можна сказати, що Шефер також ігнорує біологічну основу освіти і соціальності загалом, однак у нього соціальні інстинкти приматів загалом – це один біологічний чинник, а біологічна основа культури і освіти у людини – зовсім інший біологічний чинник. Останній зовсім відсутній у тварин, чому вони й нездатні опанувати людську культуру, якщо спробувати

піддати впливу людської освіти – навіть у найпростіших її формах. Втім, тоді виникає і залишається питання: звідки виникає такий особливий і навіть специфічний біологічний чинник у людини?

Таким чином, жорстко критикуючи Е.Гусерля за метафізичність твердження про духовну винятковість людини порівняно з усім іншим світом, Шефер не менш метафізично утверджує біологічну винятковість людини порівняно з іншими тваринами. На нашу думку, це принижує також і роль освіти у еволюції людини. Насправді ж така роль дійсно величезна. Можна погодитись з Шефером лише у тому, що ця роль аж ніяк не може бути редукована лише до духовно–культурного, «екзосоматичного» чинника, але повинна розглядатися також і у розрізі «соматичних» змін у людині, тобто тих змін, які торкаються усіх антропологічних характеристик людини. Тим самим можливість сприйняти певний тип освіти виявляється до певної міри антропологічно детермінованим. Це не означає повернення до расових теорій культури на зразок пропонованих Гюставом Лебоном та Леопольдом Гумпловичем, але означає необхідність розгляду еволюційних щаблів розвитку людства у їх співвіднесенні з розвитком людської свідомості. У цьому напрямі здійснювалися певні кроки як Г.В.Ф.Гегелем, так і Ж.Піаже, та й доволі значною кількістю інших дослідників. Однак, щоразу до визнання більш жорсткої кореляції еволюції свідомості з біологічно–антропологічними параметрами еволюції людини справа не доходила. Справа тут полягає в необхідності уникнення крайнощів біологізму (як версії матеріалізму) та філософії духу (як версії ідеалізму). Ці крайнощі неминуче ведуть нас у бік метафізики, тоді як адекватна відповідь можлива, на наше переконання, в межах еволюціоністської парадигми.

Отже, на перший погляд, ми значно піднесли роль освіти у становленні людства, надавши її значення еволюційного чинника. Втім, тим самим освіта доволі жорстко підпорядковується еволюційним можливостям людини – як загалом, так і можливостям людини на конкретній стадії її еволюції. Слід відкинути як метафізичну навіть тезу Ясперса про «принципову відкритість» людини до змін своєї сутності [5] – такі зміни можливі лише в межах еволюційного потенціалу людини як біологічного виду, а він все ж вичерпний і не безмежний – такий загальний закон живої природи. Отже, нарешті з'являється конкретика у питанні обмеженості можливостей впливу освіти на еволюцію людини: оскільки освіта є не якимось зовнішнім, а внутрішнім чинником еволюції виду Homo Sapiens, тому вона не може виходити за межі потенціалу цієї еволюції – коло замикається. Людина не є суперпластичною, як видається деяким ентузіастам від освіти. Не можна з будь–якої людини отримати шляхом наявних освітніх засобів (навіть найкращих) найкращий результат. Більше того, потенціал розвитку самої освіти також вичерпний. І якщо нині його межі не очевидні, це не означає, що вони відсутні.

Втім, відсутність достеменних даних щодо меж освітнього потенціалу еволюції людини надихає на їх пошуки в режимі максимального напруження людських можливостей у напрямі заглиблення цього потенціалу. Достатню кількість підстав для таких зусиль дає історія еволюції людства – при її співвіднесенні з розвитком освіти та розвитком людської свідомості. Приклад вивчення одного з вимірів такої історії подає Клаус Едер.

Як зауважує на самому початку своєї роботи Едер, «процес навчання відіграє у еволюційній теорії неясну роль. Спірно, чи взагалі навчання є самодостатнім і незалежним від еволюції генетичного апарату. Ця суперечка триває з часів Ламарка. Він не міг довести свого припущення, що завдяки досвіду вивчене може закріпитися в організмі. Залишається неясним, як результати досвіду трансформуються у структурні зміни в організмі. Просте пояснення цьому з'явилося після «генетичної революції» у біології. Вона утримує від уявлення щодо фенотипу як сформованого взаємодією з навколишнім світом і звертає увагу на генотип, зміни якого цілком задовільно можна пояснювати еволюційним механізмом варіативності і селекції. Нові фенотипи є результатом еволюції генотипу, тобто селективною стабілізацією генотипних ознак». Однак, далі Едер наводить два важливі заперечення цієї теорії «еволюції без навчання»: ідею внутрішнього генетичного навчання системи за допомогою механізму самоорганізації та ідею епігенезу, яка руйнує уявлення про статичність взаємодії між генотипом і фенотипом. Навіть на самоорганізацію системи впливає навколишній світ, а що стосується людського виду, то його еволюція має виразно епігенетичну природу [7,с.19–20]. Ця

позиція Едера означає, що хоча еволюційне навчання й не редукується до навчання індивідів, однак неможливе без останнього. Мова йде про колективний процес навчання, у якому відбувається комунікативне взаємне визнання, яке містить у собі елементи порозуміння та навчання. Таким чином, процес навчання набуває рис формування засад колективної ідентичності тією ж мірою, як сам базується на певних колективних ідентичностях. Справа полягає у тому, що під час навчання якраз і відбувається постійне, більш або менш помітне коригування, еволюція таких колективних ідентичностей.

Саме таким колективним навчанням у системі освіти і можна визнати значно з більшими підставами порівняно з іншими різновидами освіти освіту післядипломну. Саме в ній освіта як еволюційний чинник набуває найбільш людяного способу здійснення – тут вона найменш примусова, найбільше спрямована не на соціальне замовлення у його абстракції, а на конкретні потреби розвитку особистості і певних соціальних організацій та інституцій.

Список використаних джерел

1. Бойченко М. І. Цінності як категорія філософії освіти (соціально–філософський та філософсько–антропологічний ракурси) / М. І. Бойченко // Філософія освіти. – К., 2009. – № 1–2 (8). – С. 99–107.
2. Дескола Ф. По ту сторону природы и культуры / Ф.Дескола; [перевод с франц. под общей редакцией С. Рындина]. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – 584 с.
3. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / Н.Луман ; [пер. с нем. И. Д. Газиева; под ред. Н. А. Головина]. – СПб.: Наука, 2007. – 648 с.
4. Шеффер Ж.–М. Конец человеческой исключительности / Ж.–М.Шеффер; [пер. с фр. С.Н. Зенкина]. – М.: Новое литературное обозрение, 2010.– 392 с.
5. Ясперс К. Философия. Книга вторая. Просветление экзистенции /Карл Ясперс [пер. А.К. Судакова]. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2012. – 448 с.
6. Boychenko M. Framework conditions of social evolution /M.Boychenko // Materialy VIII mezinarodni vedecko – prakticka conference «Predni vedecke novinky – 2012». – Dil 7. Filologicke vedy. Filosofie: Praha. Publishing House «Education and Science», 2012. – P.53–58.
7. Eder K. Geschichte als Lehrnprozeß? Zur Pathogenese politischer Modernität in Deutschland / Klaus Eder. – Frankfurt–am–Mein: Suhrkamp, 1985. – 614 S.

Бойченко М.И. Философское осмысление условий осуществления последипломного образования

Проанализировано значение исследования условий осуществления последипломного образования для определения роли образования как фактора развития человека.

Ключевые слова: *образование, последипломное образование, эволюция человека, условия осуществления.*

Boychenko, M.I. Philosophical comprehension of providing conditions of postgraduate education

In the article the value of research of providing conditions of postgraduate education is analyzed for determination of role of education as factor of development of man.

Key words: *education, postgraduate education, human evolution, providing conditions.*

УДК 37.013.73:378.4(73)

Гриценко Т.В.

Американська мультикультурна освіта: перехрестя ґендерних досліджень, освіти про екологічну справедливість та досліджень Білих людей

Визначено та проаналізовано межі сучасної мультикультурної освіти, що сформувалися під впливом новітніх тенденцій в американській освітній системі, зокрема, ґендерних досліджень, освіти про екологічну справедливість та досліджень Білих людей.

Ключові слова: *мультикультурна освіта, ґендерні дослідження, освіта про екологічну справедливість, дослідження Білих людей.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Grytsenko, T.V.

American multicultural education: intersections of gender studies, ecological justice education, and White studies

This study identifies and analyzes the boundaries of modern multicultural education, formed under the influence of current trends in American educational system, in particular gender studies, ecological justice education and White studies.

Key words: *multicultural education, gender studies, ecological justice education, White studies.*

Multicultural education as a philosophy and a practice is an important part of the political, cultural and educational spheres in the diverse American society. In spite of extensive scholarly discussions on the meaning of multicultural education, misconceptions persist about the boundaries of multicultural education and what should be included under this umbrella term. According to Banks (1993), Gay (1994), Rosado (1998), Gorski (2002), and Ladson–Billing (2005), many educators focus on integration of knowledge about different cultures into the curriculum teaching about race and ethnicity, but don't pay attention to other components of multicultural education [2;6;14;7;10]. In order to address the common misconceptions about multicultural education and to develop a deeper understanding of this complex phenomenon, it is needed the analysis of various influences on interpretation of multicultural education and their interconnections that is crucial for understanding the scope of multicultural education at contemporary stage of its evolution. Hence, the purpose of this paper is to explore and analyze how multicultural education in the United States was reshaped by the number of current theoretical frameworks, research initiatives and practices, in particular gender studies, ecological justice education, and White people studies.

Since its conception in 1970s multicultural education has gone through several developmental changes and its definition has been evolving under the influence of various social, political, educational ideologies and scholar discourses in the United States. In present days, American multicultural education is greatly reshaped by the number of current trends in the U.S. educational system. However, the following directions in contemporary philosophy of education appear to have the greatest impact on defining multicultural education in the USA at the beginning of the 21st century.

Popularization and spread of feminist movement have led to changes of scope of multicultural education through understanding connections between race, ethnicity, class, and gender and analyzing the complex nature of hierarchical systems of dominance and oppression based on these social constructs. Prominent multiculturalists such as Ramsey & Williams (2003), Banks (2004), Bennett (2007) state that gender–related assumptions and inequities interconnect with race, culture and class, providing evidence that gender roles of men and women are socially and culturally created and depend on socioeconomic class [13;3;4]. For instance, Ramsey & Williams (2003) illustrate these connections by giving the example that «middle–class college–educated women manager may enjoy more equal relationship with male colleagues than working–class chambermaids or women factory workers who are supervised by men» [13,p.77].

Banks (2004) similarly stresses that «in the White mainstream society in the 1940s and 1950s, upper–middle–class women often received negative sanctions when they worked outside the home, whereas women in working–class families were frequently expected to become wage earners» [3,p.17]. This point of view is also supported by Grant & Sleeter (2004) who underline that people from one ethnic group don't experience life in the same way; for example, the reality for an Asian American male from middle–class differ from that of a middle–class Asian American female or a lower–class Asian American male [8,p.64].

Moreover, in academic institutions both teachers and students personally encounter various gender stereotypes that are inherent to any audience. This is, for example, the contradiction of expectation that contrasts participants by gender: a man is usually assumed to be prudent, with a deep understanding, regardless of whether he is a student or a teacher, and a woman is perceived as emotional, with a shallow and rather systematic mind. Also the contradiction of the learning process is common that focuses on female audience as passive and male audience as active and heuristic. In our view, this is a kind of victimization complex at educational level: female audience and teacher–female is considered as «second–rank» in both the conventional evaluation and in self–esteem. Next stereotype links external unattractiveness and intelligence: assessment of knowledge is often done in inverse proportion to the visual appeal of a student or a teacher. List of stereotypes could be continued, but the basic principles of multicultural education on fair and equitable approach to students can help relieve the learning process of these stereotypes.

Therefore, the scope of multicultural education has broadened as a result of including discussion of exploring the concept of gender (cultural expectations regarding men's and women's behavior) and undermining the principles of biological determinism (according to which relations between sexes in a society are explained as caused by belonging to a biological sex), and androcentrism (the norm to view a man as a person, and a woman as a subspecies of a person) to its content.

In addition, topics of sexual orientation have been added to multicultural discourse by such multiculturalists as West (1996) who insisted on including experiences of queer or LGBT (lesbian, gay, bisexual, transsexual) as part of tight intersections with race, class, culture, and gender in multicultural conversation [13]. Ramsey & Williams (2003) point out that «even in the most open–minded settings, they [LGBT] are still at risk for being the targets of discrimination and violence and often have to be more restrained and cautious in their personal conversations and relationships than their heterosexual peers» [13,p.78]. Likewise, research by Alvarado, Derman–Sparks, & Ramsey (1999) shows that teacher–multiculturalists when discuss interrelations between race, class, and gender in class, avoid the topic of homosexuality and homophobia, which is defined by European Parliament (2006) as «an irrational fear of an aversion to homosexuality and to lesbian, gay, bisexual and transgender (LGBT) people based on prejudice and similar to racism, xenophobia, anti–semitism and sexism» [1;5]. Hence, life experiences of queer people strongly depend on perceptions and attitudes towards homosexuality in the culture and connect to social class, gender, race, ethnicity, religion, and other cultural identifiers. Therefore, the scope of multicultural education has broadened as a result of including discussion of exploring the concept of gender and undermining the principles of biological determinism and androcentrism to its content.

Further expansion of the definition of multicultural education was made by connecting «the exploitation of people» and «the destruction of the natural environment» [13,p.25]. Moreover, Running Grass (1996) promotes a new field multicultural environmental education

[15]. In addition, Marouli (2002) underlines that «the environmental problems marginalized people experience are more than, and differ from, those of other groups», what is proved by works of such multicultural environmentalists as Bullard (1994), Taylor (1993), and Running Grass (1995) [11,p.27–28]. As an example Ramsey & Williams (2003) provide Jackson's (1999) statement that «36.7% of African American children in the United States show evidence of low–level lead exposure, while only 6.1% of European American children do» [13,p.25]. In their work Ramsey & Williams (2003) also indicate the position of Fruchter (1999) who stresses differences between «affluent White towns» and «poor communities of color», pointing out that three out of the five largest hazardous waste facilities in the U.S. are located in African American and Latino American communities [13,p.25]. Moreover, the authors provide another Fruchter's (1999) example that the dangerous waste penalties imposed by the Environmental Protection Agency are 500% higher in White's neighborhoods than the penalties charged for the same infringements in communities of color [13]. These distinctions mean that environmental situation in American society, especially in poor communities of people of color, and its possible solutions are limited by the dominant patterns of thinking. Hence, topics in environmental justice are indissolubly connected to multicultural issues and became significant component of multicultural education.

In addition to interrelations between multicultural education and environmental degradation, prominent scholars of nowadays (Giroux, 1999; Ramsey, 1998; West, 1993) began to discuss problems caused by competitive consumption, «the media–inspired competition to have the latest clothes, fanciest cars, etc» [13,p.25]. Banks (2004) also relate to the «overarching U.S. values» such as «the desire to conquer or exploit the natural environment, materialism and consumption, and the belief in the nation's inherent superiority» [3,p.10]. As a result, according to Ramsey & Williams (2003), «children grow up craving more and more commercial products, and they are learning to evaluate themselves and others by their ownership of various products, a preoccupation that contradicts efforts to promote interpersonal intergroup acceptance and respect. To effectively engage students in critical thinking and in developing respectful interpersonal and intergroup connections, [multicultural] teachers need to help students critique and resist the lure of consumerism» [13,p.25]. Overall, undermining American culture of consumption that tightly correlated to the exploitation of natural environment including people became one of main directions of multicultural education which states that it shouldn't be any –centrisms (ethnocentrism, anthropocentrism, androcentrism, heterocentrism, etc.), because putting any point of view (culture, lifestyle) in the center moves aside others.

Another direction in multicultural education that became a major topic in recent studies conducted by such authors as McIntosh (1988, 1989, 1995), Sleeter (1994, 1996, 1999), Wise (2003), Howard (2004, 2006) is research related to White people identity. Ramsey & Williams (2003) point out that early multicultural education «focused on making classrooms more responsive to the needs and interests of children of color and those who were new to this country» [13,p.28]. Thus, as Nieto (2006) critiques, «White teachers – who are after all the teachers of most students of color in U.S. schools – were largely missing from the discourse on multicultural education» as well as analysis of what it means to be «both White and anti–racist» teachers [12,p.xv]. Furthermore, Howard (2006) stresses the importance of undermining unfair Whites' privilege and helping White teachers join multicultural dialogue in American society [9]. In other words, critical analysis of unearned privilege of Whites became one of the key dimensions in multicultural education, because implicit and unaware approval of the status quo of Whites prevented them from full understanding of multiculturalism.

It is of urgent importance for White teachers to be aware of the problems of race and prejudice, because they are translators of culture and have a great impact on their students. White educators can have both conscious and unconscious biases towards certain groups that prevent them from effective teaching, developing positive relationships with students, and creating supportive social contexts for them. And a failure to do this creates institutional practices that favor certain groups, and as a result leads to poor achievement of students from certain groups in classroom. To our mind, students function more effectively when they feel respected and valued and function poorly when they feel disrespected or marginalized. In order to be multiculturally sensitive, White teachers should examine their own biases and be aware of its very powerful influences in society.

Researchers state that human beings are predisposed for the formation of group–based hierarchies, we tend to discriminate in favor of our own group, we construct reality determining what is true, arrangements of social control are evolutionary determined, and individuals receive privilege and penalty as a function of group membership. So we should be aware of this and transform both ourselves and social arrangements of dominance. And «we cannot improve the quality of education for any group of racial and cultural «others» today without first understanding the extent to which our educational practices and institutions continue to be influenced by colonial beliefs and power relations» [9,p.50].

Every child has his/her personal and cultural histories, which definitely have a great impact on their studying process. Most of minority groups have similar histories of dominance and oppression, racism and prejudice from White people. For example, Indigenous people were suffering from White dominance on their lands. The results of European expansion were pitiful: spreading smallpox among Native people, killings, theft of their lands, illegalization of traditional spiritual practices, control by missionaries and bureaucrats, forced removal of children to school far from their homes, etc. Teachers often aren't aware of all these histories that of course still influence the educational process. But it is also important to underline that the Whiteness is not the enemy, the enemy is dominance itself, and the villains have not always been White [9]. Only working together teachers, parents, and students can create more positive environment at schools for students from different marginalized groups.

Therefore, it is clear that the definition of multicultural education has broadened over the years, reflecting specific theoretical frameworks popular in the United States at different stages of its development. Since its conceptualization multicultural education has developed from appreciating solely racial and cultural differences/similarities to analyzing complex hierarchical systems of domination and oppression based on interrelation of race, ethnicity, social class, gender, and environmental issues in the American society. The scope and definition of multicultural education will continue to evolve in response to the complex interrelations of different social constructs and hierarchical systems of power and privilege that influence our lives.

Although there is a lot of work done by scholars in enriching the meaning of multicultural education, some researchers express concern about expanding the scope of multicultural education. Broadening of the range of multicultural education is criticized, because it might diffuse the original purpose of multicultural education and distract students and teachers from the intransigent racism that still permeates our society. However, in our opinion, race and ethnicity need to be considered in the context of gender, sexual orientation, social class, (dis)ability, ecological justice issues, age, and religion, because all of these intersected dimensions interact in individuals' lives.

Modern philosophy of education in the USA, based on the ideas of multiculturalism, emphasizes the importance of constructing a new world view, understanding the role of each individual in society and interdependent relations between representatives of different gender, sexual orientation, race, ethnicity, class, (dis)ability, religion, age. As a result of multicultural education students and teachers, expanding horizons and ways of thinking, become more open–minded and sensitive to people from different social backgrounds.

References

1. Alvarado, C., Derman–Sparks, L., & Ramsey, P. G. (1999). In our own way: how anti–bias work shapes our lives. St. Paul, MN: Redleaf.

2. Banks, J.A. (1993). Multicultural Education: Historical Development, Dimensions, and Practice. Review of Research in Education, 19, 3–49. Retrieved October 6, 2009, from JSTOR database. http://www.jstor.org/stable/1167339

3. Banks, J.A. (2004). Multicultural education: characteristics and goals. In J. A. Banks & C. A. M. Banks (Eds.), Multicultural education: issues and perspectives (5th ed., pp. 3–30). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc.

4. Bennett, C.I. (2007). Comprehensive multicultural education: theory and practice (6th ed.). Boston, MA: Allyn and Bacon.

5. European Parliament (2006). Homophobia in Europe. Retrieved November 20, 2009, from http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type= TA&reference=P6–TA–2006–0018&format=XML&language=EN

6. Gay, G. (1994). A synthesis of scholarship in multicultural education. Retrieved November 3, 2009, from http://www.ncrel.org/sdrs/areas/issues/educatrs/leadrshp/le0gay.htm

7. Gorski, P.C. (2002). Defining multicultural education. Retrieved October 16, 2009, from http://www.edchange.org/multicultural/initial.html

8. Grant, C.A., & Sleeter, C.E. (2004). Race, class, gender, and disability in the classroom. In J. A. Banks & C. A. M. Banks (Eds.), Multicultural education: issues and perspectives (5th ed., pp. 61–83). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc.

9. Howard, G.R. (2006). We can't teach what we don't know: white teachers, multiracial schools (2nd ed.). New York, NY: Teachers College Press.

10. Ladson–Billings, G. (2005). New directions in multicultural education: complexities, boundaries, and critical race theory. In J. A. Banks & C. A. M. Banks (Eds.), Handbook of research on multicultural education (2nd ed., pp. 50–65). San Francisco, CA: Jossey–Bass.

11. Marouli, C. (2002). Multicultural environmental education: theory and practice. Canadian Journal of Environmental Education, 7(1), 26–42.

12. Nieto, S. (2006). Foreword. In G. R. Howard, We can't teach what we don't know: white teachers, multiracial schools (2nd ed., pp. xv–xvii). New York, NY: Teachers College Press.

13. Ramsey, P.G., Williams L.R., & Vold, E.B. (2003). Multicultural education: a source book (2nd ed.). New York, NY: RoutledgeFalmer.

14. Rosado, C. (1998). What makes a school multicultural? Retrieved November 10, 2009, from http://www.edchange.org/multicultural/papers/caleb/multicultural.html

15. Running Grass. (1996). The four streams of multicultural environmental education. Race, Poverty and the Environment, VI (2/3), 1–2.

Гриценко Т.В. Американское мультикультурное образование: пересечение гендерных исследований, образования об экологической справедливости и исследований Белых людей

Определены и проанализированы пределы современного мультикультурного образования, сформировавшиеся под влиянием новейших тенденций в американской образовательной системе, в частности, гендерных исследований, образования об экологической справедливости и исследований Белых людей.

Ключевые слова: *мультикультурное образование, гендерные исследования, образование об экологической справедливости, исследования Белых людей.*

УДК 37.013.73

Харлаш Л.М.

Медіаосвіта як форма відкритої освіти: філософські засади

Розглянуто філософські засади медіаосвіти як форми відкритої освіти в сучасному інформаційному просторі та процесу медіатизації суспільства, виокремлено наслідки та ризики медіатизації суспільства.

Ключові слова: *медіаосвіта, інформатизація освіти, медіатизація суспільства.*

Життя людини XXI століття неможливо уявити без медіа, які набули в інформаційному відкритому суспільстві особливу значимість. Актуальною стає проблема ролі ЗМІ в житті людини, яка настільки велика, що сучасне суспільство називають не тільки «інформаційним», але і «медіатизованим», тобто у великій мірі таким, що залежать від ЗМІ. Медіа–простір активно впливає на культурні, соціальні та психологічні цінності, формуючи і змінюючи установки і моделі поведінки людини. Мас–медіа сьогодні являють собою систему неформальної освіти і суттєво впливають на засвоєння людьми різного віку широкого спектру соціальних норм, на формування ціннісних орієнтацій особистості.

Традиційна система освіти сьогодні не здатна задовольнити потреби соціуму в трансляції нових ціннісних орієнтирів. Першість в даному напрямку перехопили засоби масової комунікації – швидкість і динамізм процесів передачі, обсяги обміну інформацією, розвиток технічних засобів, доступні форми кодування і представлення інформації, ціннісний плюралізм, властивий сучасним ЗМІ, в набагато більшому ступені відповідає новому глобальному змісту культури, ніж консервативні моделі, представлені національними освітніми системами [1,с.597–599].

У відкритому суспільстві, в якому індивідууми змушені приймати особисті рішення [2,с.218], система освіти має задовольняти потреби членів такого суспільства, тобто повинна бути теж відкритою. Медіаосвіта є елементом сучасної інформаційної культури і в системі відкритої освіти виявляється яскравим виразом процесу інформатизації та глобалізації освіти.

Дослідження, що торкаються проблеми медіаосвіти, були проведені вітчизняними науковцями О.Висоцькою, С.Романенко, О.Кузь, В.Корабльовою, в Росії: О.Барановим, Л.Зазнобіною, С.Пензіним, А.Спічкіним, Ю.Усовим, О.Федоровим та ін; в Британії: К.Безелгетом, Д.Бекінгемом, Л.Мастерманом, Е.Хартом та ін; в Німеччині: Б.Бахмаером, Х.Нейзіто і ін; у Франції: Е.Бевором, Ж.Гонне, Ж.Жакіно та ін.

Проблеми медіаосвіти, медіаграмотності, медіакультури, медіакомпетентності і розвитку критичного мислення молодіжної аудиторії, в контексті загальних проблем становлення сучасного інформаційного суспільства в своїх роботах розглядає російський вчений–педагог, спеціаліст з медіаосвіти О.Федоров. Наукові праці О.Федорова в чималому ступені сприяють формуванню загального понятійного апарату, єдиної термінології медіаосвіти. О.Федоров розробив розгорнуту класифікацію показників професійної медіакомпетентності сучасного педагога. Дослідник зазначає, що сама нагальна необхідність сьогодні – це організація медіаосвіти вчителів, як на рівні вузівського навчання майбутніх педагогів, так і на рівні підвищення кваліфікації викладачів [3,с.8]. Виникає необхідність дослідження медіаосвіти як форми відкритої освіти в контексті соціально–економічного розвитку суспільства, глобалізації освітнього процесу.

Мета статті розглянути філософські засади медіаосвіти як форми відкритої освіти в сучасному інформаційному просторі та процесу медіатизації суспільства, виокремити наслідки та ризики вищезазначеного процесу.

Більшість працюючих педагогічних працівників України навчалась та розпочинала свою діяльність в суспільстві, де домінуючою була «філософія секретності», породжена довгими десятиліттями командно–бюрократичного керівництва суспільством, застоєм і загальною недовірою до людини. Ставши потужним інструментом авторитарного

управління, дезінформація (точніше, загальний дефіцит інформованості) стала важко переборним бар'єром на шляху до інформації і знань. Людина, яка народилася, навчалася та виховувалася в такому суспільстві, сьогодні маючи вільний доступ до будь–якої інформації, не може наздогнати соціальні перетворення у світі, який постійно змінюється.

Такі люди звикли до того, що їхньою свідомістю маніпулюють. Сьогодні Вони легко довіряють таким засобам масової інформації, які ототожнюють їх точку зору, і без доказано спростовують або заперечують будь–яку іншу інформацію.

ЗМІ у відкритому суспільстві – частина системи. Прагнучи залучити більший відсоток аудиторії, мас–медіа намагаються «грати» на інстинктах людини, її почуттях і емоціях. Медіатексти містять величезну кількість сцен з вбивствами, пограбуваннями, пожежами, катастрофами, терактами, а також відверті еротичні сцени, зачіпаються заборонені теми. Такий зміст більшості екранних медіа підштовхує людину до думки про те, що так і слід жити. Людей змушують жити за нав'язаним сюжетом. Це відбувається тому, що: 1) повідомлення ЗМІ замасковуються, мають прихований зміст і кінцеву мету, людині складно, а часом і зовсім неможливо, про них здогадатися; 2) постійний повтор одноманітної інформації в кінцевому підсумку знаходить відображення в свідомості людини; 3) людина стає схильною довіряти мас–медіа; 4) іноді люди приймають те чи інше явище (моду, цінності, норми, моделі відносин і поведінки), прагнучи відповідати вимогам, що пред'являються сучасним суспільством, моді, регламентаторами якої є ЗМІ.

Одна з функцій ЗМІ повинна полягати у вихованні населення, в прищепленні йому доброго смаку. На жаль, ЗМІ діють з точністю до навпаки. Насадження містики, обдурення ведуть до повного відключення критичного мислення, після чого можна з великим успіхом рекламувати усілякі сумнівні препарати, прилади для лікування сотень різнорідних хвороб, які (препарати і прилади) лікувати не можуть та ін. Теорема Стейнзальца наголошує: «Потрібно розглядати всю інформацію, яку ми отримуємо через ЗМІ, як явну брехню, якщо немає спеціальних підстав, щоб вважати інакше». Тому будь–яке сенсаційне відкриття, висвітлене в ЗМІ, має бути підтверджене. Жоден поважаючий себе вчений не буде оприлюднювати в ЗМІ результат, не опублікований в одному з фахових наукових журналів. Гортаючи такі журнали, можна, навіть не вникаючи в суть явищ, зрозуміти, над чим сьогодні працюють вчені.

Щоб розібратися у всьому інформаційному різноманітті, необхідна певна підготовка. Тому треба відзначити роль освіти. Від її системи, якості та концепції залежить розвиток і формування особистості. Дуже важливо, щоб сучасна освіта враховувала зміни, що відбулися в суспільстві, в сьогоденному інформаційному середовищі. Медіа представляється «четвертою владою», яка поширює моделі поведінки і соціальні цінності серед різнорідної маси індивідуумів. Звідси випливає провідна мета медіаосвіти: навчити аудиторію аналізувати і виявляти маніпулятивні впливи медіа, орієнтуватися в інформаційному потоці сучасного суспільства [4,с.25].

20 травня 2010 року постановою Президії Національної академії педагогічних наук України була схвалена Концепція впровадження медіаосвіти в Україні. Згідно з цією Концепцію медіаосвітою вважається частина освітнього процесу, спрямована на формування в суспільстві медіакультури, підготовку особистості до безпечної та ефективної взаємодії із сучасною системою мас–медіа, включаючи як традиційні (друковані видання, радіо, кіно, телебачення), так і новітні (комп'ютерно опосередковане спілкування, Інтернет, мобільна телефонія) медіа з урахуванням розвитку інформаційно–комунікаційних технологій. А медіаграмотність – це рівень медіакультури, який стосується вміння користуватися інформаційно–комунікативною технікою, виражати себе і спілкуватися за допомогою медіазасобів, свідомо сприймати і критично тлумачити інформацію, відділяти реальність від її віртуальної симуляції, тобто розуміти реальність, сконструйовану медіаджерелами, осмислювати владні стосунки, міфи і типи контролю, які вони культивують. Метою медіаосвіти є формування медіакультури особистості в середовищі значущих для неї спільнот (малих груп, родин, навчальних і виробничих колективів, місцевих громад тощо). Її головними завданнями є сприяння формуванню: медіа–імунітету особистості, який робить її здатною протистояти агресивному медіасередовищу, забезпечує психологічне благополуччя при споживанні медіапродукції, що передбачає медіаобізнаність, уміння обирати потрібну інформацію, оминати інформаційне «сміття», захищатися

від потенційно шкідливої інформації з урахуванням прямих і прихованих впливів; рефлексії та критичного мислення як психологічних механізмів медіаграмотності, які забезпечують свідоме споживання медіапродукції на основі ефективного орієнтування в медіапросторі та осмислення власних медіапотреб, адекватного та різнобічного оцінювання змісту і форми інформації, її повноцінного і критичного тлумачення з урахуванням особливостей сприймання мови різних медіа; здатності до медіатворчості для компетентного і здорового самовираження особистості та реалізації її життєвих завдань, покращення якості міжособової комунікації та приязності соціального середовища, мережі стосунків і якості життя в значущих для особистості спільнотах; спеціалізованих аспектів медіакультури: візуальної медіакультури (сприймання кіно, телебачення), музичної медіакультури, розвинених естетичних смаків щодо форм мистецтва, опосередкованих мас–медіа, та сучасних напрямів медіаарту тощо [5].

В.Іванов, О.Волошенюк, Л.Кульчинська, Т.Іванова, Ю.Мірошниченко зауважити, що розуміння медіаосвіти зарубіжними та вітчизняними педагогами суттєво відрізняється. Якщо на Заході наголос робиться на формуванні автономної від медіа особистості, то в Україні – на опануванні медіаобладнанням та використанні можливостей медіа в навчальному процесі [6,с.18]. Так О.Висоцька розглядає медіаосвіту як елемент сучасної інформаційної культури, який передбачає формування навичок користування віртуальним середовищем, вміння не тільки обмінюватися інформацією, а й створювати певні інформаційні ресурси, які мають характер інновацій та творчості [7,с.274].

Визначення О.Федорова: Медіаосвіта (media education) – напрям у педагогіці, що виступає за вивчення «закономірностей масової комунікації (преси, телебачення, радіо, кіно, відео тощо). Основні завдання медіаосвіти: підготувати нове покоління до життя в сучасних інформаційних умовах, до сприйняття різної інформації, навчити людину розуміти її, усвідомлювати наслідки її впливу на психіку, опановувати способами спілкування на основі невербальних форм комунікації за допомогою технічних засобів [8,с.25].

Л.Мастерман вважав, що центральною та об'єднуючою концепцією медіаосвіти є репрезентація. Іншими словами, медіа не відображають дійсність, а представляють її. Головною ж метою медіаосвіти є «денатуралізація» медіа. Медіаосвіта є насамперед дослідницьким процесом, який базується на ключових концепціях, що в основному є аналітичними інструментами, а не альтернативним змістом. Медіаосвіта продовжується усе життя людини і має на меті не просто критичне розуміння, а й критичну автономію [6,с.4].

У матеріалах ЮНЕСКО є таке визначення медіаосвіти: «Під медіаосвітою (media edication) слід розуміти навчання теорії і практичним умінням для оволодіння сучасними засобами масової комунікації, розглянутими як частина специфічної, автономної галузі знань у педагогічній теорії і практиці; його слід відрізняти від використання медіа як допоміжних засобів у викладанні інших галузей знань, таких як, наприклад, математика, фізика або географія» [9,с.8].

У зв'язку з впливом глобального медіасередовища і підвищенням ролі екранної культури як інтегратора модернізаційних процесів, посередника між різними країнами і континентами, владою і суспільством, соціумом і особистістю; відповідно, зростає потреба в медіаосвіті як комплексному процесі, об'єднуючому різні навчальні дисципліни. Мета медіаосвіти – навчання азбуці медіа, мови медіакультури, а в кінцевому підсумку – формування медійної людини як нового типу особистості XXI ст.

Ефективність інформаційного суспільства як соціальної системи, яка заснована на знаннях, передбачає високий рівень раціональної організації індивідів, їх взаєморозуміння та узгодженої гармонійної взаємодії. В глобальному масштабі це можливе лише за умови технологізації (інформатизації) самої системи людського спілкування, якщо розуміти її в широкому філософському сенсі. Найважливішою же складовою частиною інформатизації є медіатизація суспільства.

І.Соколова розглядає медіатизацію як процес вдосконалення засобів збору, зберігання і поширення інформації. Здійснення та підтримка цих процесів в суспільстві є основною функцією всього медіасередовища. І.Соколова уточнює, що «від лат. mediatus – виступає посередником» вдосконалення засобів і є не що інше, як вдосконалення або розвиток медіасередовища, а медіатизація – «процес розвитку (вдосконалення) медіасередовища» [10].

А.Ракитов відзначив, що медіатизація являє собою підпроцес інформатизації, призначення якого полягає у створенні та розповсюдженні новітніх систем колективного і особистого зв'язку, який забезпечує в кінцевому рахунку доступ будь–якого індивіда до всіх джерел інформації, до всіх рівнів особистісного, міжособистісного і групового спілкування. Аналіз людського спілкування лежить в основі взаєморозуміння і утворює найглибший предмет філософії. Медіатизація з філософської точки зору перестає бути тривіальним інженерно–технічним процесом і знаходить особливий, глибинний гуманістичний сенс, наповнюється сутнісним змістом [11,с.35].

С.Жижек трактує медіатизацію як процес перетворення реального об'єкта в штучний: «тіло, яке майже повністю «медіатизоване», функціонує за допомогою протезів і говорить штучним голосом» [12]. По мірі того, як наше тіло медіатизується, свідомість теж змінюється. Медіа – це не просто система засоьів масової комунікації; це розпливчасте формулювання, що приховує за собою цілком конкретну і владну «матрицю» – систему культурно–інформаційних монополій, яка нині стає головною опорою будь–якої держави.

С.Романенко медіатизацію розглядає з практичної точки зору: даний процес передбачає створення в навчальних закладах новітніх систем колективного і особистого зв'язку, що забезпечують доступ суб'єктів навчального процесу до всіх джерел інформації, до всіх рівнів особистісного, міжособистісного і групового спілкування; створення єдиного інформаційного простору на основі засобів комунікації; доступ до регіональних та зарубіжних баз даних навчально–методичних матеріалів та бібліотекам [13].

Медіатизація – різноспрямований процес. Сучасні інформаційно–комунікаційні процеси ускладнюються, дослідницькі практики медіатизуються. Медіатизується все, що можливо перевести в цифровий формат, тобто дігіталізувати. Можна говорити про твіттерізацію спілкування, вікізацію знання і т.п. Розвиток нових медіа важливий не сам по собі, а своїм ефектом – трансформацією комунікацій: між ЗМІ та аудиторією, між владними та громадськими інституціями, між академічними спільнотами і непрофесіоналами. Одночасно процес медіатизації суспільства породжує такі ризики як маніпуляція свідомістю, медіа–контроль і медіа–залежність та має бути відображеним в медіаосвіті як формі відкритої освіти.

Якщо зупинитися на вікізації знань і розглядати вікісередовище як технічну платформу комунікацій для розміщення медіатекстів в умовах системи відкритої освіти, то порушується ієрархізація текстів, які розміщені в медіа–просторі: серйозні наукові роботи розміщуються «на рівних» з явно маргінальними, а часто і псевдонауковими текстами, що створює характерну для ситуації медіатизації ілюзію «рівності думок» професіоналів і непрофесіоналів. У плані затребуваності академічна якісна інформація безнадійно програє медіатизованому захоплюючому текстові. Такі похибки процеса медіатизації в системі відкритої освіти прибираються за рахунок якісного вдосконалювання процесу навчання, а саме – використання медіазасобів для комунікації та продукування медіатекстів, активне залучення нових медіа в якості одного з інструментів навчання та джерела для інноваційного навчального дослідження.

Також соціальним наслідком медіатизації у відкритому суспільстві можна вважати втрату людиною своєї особистості, розчиняючи її у віртуальному просторі, вигадуючи для себе нове ім'я (так званий «нік»), створюючи нове віртуальне буття й налагоджуючи комунікацію з іншими суб'єктами мережевого світу. Так, на думку вітчизняного дослідника О.Кузя, функціонуючи у віртуальному режимі, віртуальному просторі індивід приписує собі будь–які фізичні й соціальні ознаки [14,с.279]. З'являється homo virtualis − Людина Віртуальна, яка є наслідком відчуження людини від власної тілесності Неподільне, але й незлиянне співіснування двох іпостасей − фізичної та духовної − в людській особі опиняється під питанням, що може сприяти неспроможності синхронізації реального та віртуального часу та утримання цілісного образу власного «Я» [15,с.127].

Таким чином, підводячи підсумки, можна визначити, медіаосвіта у відкритому просторі – це комплексний процес впливу, в якому беруть участь декілька наук, включаючи не тільки педагогіку і психологію, але й культурологію, соціологію, політологію, теорію журналістики, економіку, мистецтвознавчі та інші дисципліни. В даному питанні теорія явно відстає від практики, яка часто здійснюється як експеримент у сфері саме педагогічної діяльності. Отже, зростає потреба в медіаосвіті

як комплексному процесі, що об'єднує різні навчальні дисципліни і сьогодні являє форму відкритої освіти. Процес медіатизації суспільства має теж розглядатися в системі медіаосвіти в інтеграції із своїми наслідками та ризиками, які потребують подальшого дослідження.

Список використанних джерел

1. Национальная философия в контексте современных глобальных процессов: материалы международной научно–практической конференции [«Роль образования в социокультурной адаптации личности: социально–философский аспект»], (Минск, 16–17 декабря 2010 г.) / Нац. акад. наук Беларуси, Ин–т философии. – Минск : Право и экономика, 2011. – 726 с.
2. Поппер К. Открытое общество и его враги / Поппер Карл Раймунд; [пер. с англ. под ред. В.Н. Садовского] – М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. Т.1: Чары Платона – 1992. – 448 с.
3. Федоров А.В. Медиаобразование: вчера и сегодня / Федоров Александр Викторович. – М.: Изд–во МОО ВПП ЮНЕСКО «Информация для всех», 2009. – 234 с.
4. Masterman L. A Rational for Media Education. In: Kubey, R. (Ed.) Media Literacy in the Information Age. New Brunswick (U.S.A.) and London (UK): Transaction Publishers.
5. Концепція впровадження медіа–освіти в Україні. Схвалено постановою Президії Національної академії педагогічних наук України 20 травня 2010 року, протокол №1–7/6–150 – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ispp.org.ua/news_44.htm.
6. Медіаосвіта та медіаграмотність: короткий огляд / [Іванов В., Волошенюк О., Кульчинська Л., та ін.] – 2–ге вид., стер. – К.: АУП, ЦВП, 2012. – 58 с.
7. Висоцька О.Є. Випереджаюча освіта для сталого розвитку: методологія, методика, технології: начально–методичний посібник / О.Є. Висоцька. – Дніпропетровськ: Видавництво «Акцент ПП», 2012. – 292 с.
8. Федоров А.В. Словарь терминов по медиаобразованию, медиапедагогике, медиаграмотности, медиакомпетентности / Федоров А.В. – Таганрог: Изд–во Таганрог. гос. пед. ин–та, 2010. – 64 с.
9. Media Education. – P.: UNESCO, 1984.
10. Соколова. И.В. Социальная информатика / И.В. Соколова. – М.: Перспектива. И–во РГСУ, 2008, – 271 с.
11. Ракитов А.И. Философия компьютерной революции / Ракитов А.И. – М.: Политиздат, 1991. – 287 с.
12. Жижек С. Киберпространство или Невыносимая замкнутость бытия / Жижек С. // Искусство кино. – 1998. – №1.
13. Романенко С.В. Информатизация среднего образования: Украинский вариант / Романенко С.В. // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – 2010. – Випуск 16. – С.658–661.
14. Кузь О.М. Репрезентації суб'єктності в постсучасності: [Монографія] / О.М. Кузь. – Х.: ФОП Лібуркіна Л.М.; ВД «ІНЖЕК», 2010. – 312 с.
15. Корабльова В.М. Покоління в полі культури: множинність репрезентацій: [Монографія] / В.М. Корабльова. – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2009. – 180 с.

Харлаш Л.М. Медиаобразование как форма открытого образования: философские основы

Рассмотрены философские основы медиаобразования как формы открытого образования в современном информационном пространстве и процесса медиатизации общества, выделены последствия и риски медиатизации общества.

Ключевые слова: *медиаобразование, информатизация образования, медиатизация общества.*

Kharlash, L.M. Media education as a form of open education: philosophical foundations

Considered the philosophical foundations of media education as a form of public education in the modern information environment and the process of mediatization of society, highlighted the consequences and risks mediatization of society.

Key words: *media education, information education, mediatization of society.*

УДК 37.018.32

Куліненко Л.Б.

Практика як основа ефективності педагогічного процесу

Педагогічна практика розглядається як засада ефективності й удосконалення підготовки сучасного вчителя. Автор доводить, що практика забезпечує «занурення» особистості в реальний виробничий процес, пізнання його не тільки ззовні, тобто на основі теоретичних знань, але й з середини, у всій повноті виробничої дійсності, конкретики, життєвості; поза практикою підготовка майбутніх фахівців є явищем неможливим. У системі вітчизняної освіти організація практики багато в чому носить формальний характер. Реальністю є те, що більшість випускників українських університетів до конкретної практичної діяльності за спеціальністю виявляються не готовими, або ж готовими не повною мірою. Інтенсифікація практичної підготовки майбутніх фахівців є завданням високої державної і суспільної ваги. Актуальним і предметним воно є й для такого сегменту освітнього процесу, як підготовка майбутнього вчителя.

Ключові слова: *людина, освіта, педагогічна практика, культура, виховання.*

У філософському розумінні поняття «практика» означає ні що інше, як матеріальну чуттєво–природну цілепокладаючу діяльність людини, що має своїм змістом освоєння природних та соціальних об'єктів, становить всезагальну основу, рушійну силу людського суспільства і пізнання [9,с.519]. У педагогічному розумінні вона розглядається в якості невід'ємної складової процесу підготовки фахівців, що проводиться на оснащених відповідним чином базах навчальних закладів, а також на сучасних підприємствах і в організаціях різних галузей господарства, освіти, охорони здоров'я, культури, торгівлі, державного управління [2,с.704].

Важливим для розуміння сутності педагогічного процесу у цих визначеннях є те, що «практикою» є конкретна предметна діяльність людини, що навчається. Вона здійснюється в системі того суспільного виробництва, для якої ведеться підготовка майбутнього фахівця; в ході її здійснення формуються виробничі здібності майбутніх фахівців, здійснюється оволодіння ними сучасними технологіями та знаряддями праці (технікою), формами організації виробничого процесу, виховується здатність, навички й уміння до прийняття самостійного рішення в реальних виробничих умовах; через практику й завдяки практиці майбутні фахівці входять у систему людських відносин, навчаються розуміти інтереси і психологію людей, спілкуватися з ними, здійснювати керівні функції людським, а не формальним чином; завдяки проходженню практики майбутні фахівці формують у собі громадянські якості, виховують почуття відповідальності не тільки за ввірену їм ділянку виробничого процесу, організацію життєдіяльності колективу, але й за суспільство загалом.

Тривалий час практична підготовка студентів педагогічних університетів (інститутів) розглядалась лише у якості «шкільної практики». В її ході студентів знайомили зі школою, організацією шкільного, дошкільного чи позашкільного навчання та виховання. Майбутні педагоги мали можливість вперше «побачити школу з іншого боку» – не з позицій учня, а з боку вчителя, представника суспільства як такого. Вона давала змогу зрозуміти позицію батьків, відчути власну відповідальність перед вихованцями, «побачити школу» в системі багатогранних суспільних відносин. Загалом, подібна практика була засобом досить ефективним. Однак повноформатного входження майбутнього вчителя у життєво–виробничий процес вона не забезпечувала. Основною

причиною цього була своєрідна «локалізація практичної підготовки» лише на закладах освіти; загальні ж суспільні відносини, громадянські практики, економіка, політика, соціокультурні відносини, інші важливі сегменти життєвого процесу залишались «за межами практики». Саме тому, до виконання конкретної навчально–виховної роботи випускник педагогічного університету міг приступити не відразу. Рік, два, а може й більше він мав «освоїтись» не тільки і не скільки в системі «шкільних практик», скільки в системі загального життєвого процесу, людських суспільних відносин, у системі культури. І це зрозуміло. Вчителем, вихователем, наставником людина стає не тоді, коли вона освоїла певну суму знань, які має передати учню і, навіть, не тоді, коли вона оволоділа відповідними навчально–виховними методиками чи технологіями, а насамперед, тоді, коли вона зрозуміла життя таким, яким воно є, відчула його справжність, виховала в собі якості неприйняття, відторгнення фальшу, упевнилась у своїй правоті як провідника життєвої справедливості. Сучасність вимагає радикальної модернізації практичної підготовки майбутнього вчителя. Зупинимось на цьому більш детально.

Передусім слід визначити поняття «педагогічної практики» у структурі сучасного педагогічного дискурсу. На нашу думку, глибина і складність змісту цього поняття зумовлює необхідність його характеристики в декількох аспектах: власне педагогічному, соціально–психологічному, організаційно–методичному.

Педагогічна практика в Україні, як зазначає академік С. Гончаренко, – це обов'язкова складова навчального процесу педагогічних інститутів, університетів, педагогічних училищ, інститутів удосконалення вчителів, інститутів післядипломної педагогічної освіти, яка передбачає професійну підготовку педагогічних кадрів і підвищення їхньої кваліфікації [1,с.252]. Учений розглядає педагогічну практику студентів як спосіб вивчення навчально–виховного процесу на основі безпосередньої участі в ньому практикантів. Мета практики – виробити у студентів уміння і навички, необхідні в майбутній професійній діяльності, закріпити теоретичні знання, застосувати їх на педагогічній практиці.

С.Кара доповнює цю характеристику, вказуючи, що педагогічна практика майбутніх учителів є також: формою надбання та закріплення теоретико–методологічних, методичних, психолого–педагогічних, філософських, валеологічних знань, умінь, навичок в організації навчання, виховання й розвитку учнів (фізичному, інтелектуальному, морально–вольовому, художньо–естетичному, трудовому, креативному); формою підвищення рівня зацікавленості педагогічною діяльністю; формою розвитку аналітичної діяльності [3].

Педагогічна практика має великі можливості для формування творчого ставлення до педагогічної діяльності, визначення рівня професійної підготовки та професійної спрямованості студентів. Саме на практиці студент може визначитися, наскільки правильно він обрав для себе сферу діяльності, з'ясувати ступінь співвідношення особистісних якостей із професією вчителя, а також переконатися, наскільки важливим для сучасного вчителя є володіння теорією та практикою освітнього процесу.

Метою педагогічної практики є оволодіння студентами сучасними методами, формами організації майбутньої професії, формування в них на базі здобутих у вищому навчальному закладі знань, вироблених професійних умінь і навичок для прийняття самостійних рішень під час конкретної роботи за реальних умов, виховання потреби систематично поновлювати свої знання, творчо їх реалізовувати в практичній діяльності [6,с.32]. У цьому визначенні розкривається соціальне значення педагогічної практики, її важливість для становлення майбутнього фахівця–педагога – учителя, викладача, вихователя.

Основними завданнями педагогічної практики згідно з нормативними документами є: виховання професійно значущих якостей особистості вчителя, потреби в педагогічній самоосвіті; виховання стійкого інтересу й любові до професії вчителя; закріплення, поглиблення та збагачення суспільно–політичних, психолого–педагогічних та спеціальних знань у процесі їх реалізації при вирішенні конкретних педагогічних завдань; формування й розвиток професійних умінь і навичок; вироблення творчого,

дослідницького підходу до педагогічної діяльності; ознайомлення з сучасним станом навчально–виховної роботи в загальноосвітній школі, передовим педагогічним досвідом [6,с.32–33].

На соціально–психологічний аспект педагогічної практики звертають увагу Т.Отрошко й О.Ільїна. Вони вказують, що педагогічна практика є одним із провідних етапів у житті майбутнього вчителя. Це, передусім, ідентифікація студента з новою соціальною роллю майбутнього вчителя і, як наслідок, – зрушення у його Я–концепції, коригування самооцінювання [7].

Процес формування професійної самоорганізації буде відбуватися успішно, якщо в ході педагогічної практики забезпечується сукупність таких умов: надання цілям педагогічної практики особистісного сенсу, забезпечення позитивної мотивації студентів в оволодінні самоорганізацією; структурування практичної підготовки на принципах (єдності пізнання й переживання дії; емоційно–вольового вибору; взаємозв'язку глобального, регіонального та локального; прогностичності , цілеспрямованості спілкування з середовищем) і за моделлю змісту професійної самоорганізації; активізація позиції (діяльності) студентів на основі особистісно–самооцінювання та діяльнісного підходів до організації педагогічної діяльності, урізноманітнення форм і методів їх самоорганізації [11,с.160].

Саме завдяки педагогічній практиці студент розпочинає самостверджуватись у новій статусно–рольовій позиції вчителя, активізується на вчинок самооцінювання – пошук відповідей «Хто я є?», «Що хочу?», «Що можу?», які за своїм змістом набувають характеру професійного самовизначення («Чи можу вже назвати себе вчителем?», «Чи хочу я ним бути?», «Чи досить у мене для цього здібностей і знань?» тощо). Тому педагогічна практика є не лише можливістю набути професійні вміння і навички, а й постає в якості реального соціально–психологічного поля, де інтенсивно здійснюється процес ствердження та розвитку професійного «Я» майбутнього вчителя.

Як було встановлено, 65,8% старшокурсників саме в процесі педагогічної практики вперше почали ідентифікувати себе з соціальною роллю «вчитель» (порівняно з 18,2% студентів 2–3–х курсів). Саме після цієї події відбулися вагомі зміни в самооцінюванні рівня готовності до самостійної педагогічної діяльності: 66,4% студентів визначили себе як «повністю готових до самостійної роботи в школі», а 33,6% – як «частково готових» (до проведення педагогічної практики ці показники становили відповідно 18,6% та 81,4%) [10,с.155].

Основною організаційно–методичною вимогою до проведення педагогічної практики постає її безперервність та послідовність. Згідно з «Положенням про проведення практики студентів вищих навчальних закладів України» практика студентів передбачає безперервність та послідовність її проведення при одержанні потрібного достатнього обсягу практичних знань і вмінь, відповідно до різних освітньо–кваліфікаційних рівнів [8,с.139]. Зміст і послідовність практики визначається програмою, яка розробляється відповідною профільною кафедрою. Базуючись на цьому, можна стверджувати, що педагогічна практика має комплексний, безперервний, творчий характер, що постійно і поступово ускладнюється.

Забезпечення безперервності та послідовності педагогічної практики впродовж усіх освітньо–кваліфікаційних рівнів підготовки вчителя, узгодженість завдань, змісту, форм і методів педагогічної практики є фундаментальною вимогою до організації цієї підготовки. В якості прикладу може бути розглянута наскрізна програма практики Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, у якій відображена система педагогічної практики майбутніх учителів початкових класів в умовах ступеневої підготовки. До програми практики, яку проходять студенти ЧНПУ, входять такі її види:

– для освітньо–кваліфікаційного рівня «бакалавр» – позакласна та позашкільна практика, робота в літніх оздоровчих таборах, навчально–виховна практика у 1–му класі, навчально–педагогічна практика, виробничо–педагогічна практика;

– для освітньо–кваліфікаційного рівня «спеціаліст» – виробничо–педагогічна практика;

– для освітньо–кваліфікаційного рівня «магістр» – асистентська практика, науково–дослідна практика.

Така система організації педагогічної практики дає можливість студентам професійно самовизначитись, визначити рівень теоретичної підготовки, рівень сформованості педагогічних умінь, психологічну готовність до майбутньої професійної діяльності, перевірити правильність зробленого вибору [5].

З урахуванням сучасних вимог, що висуваються до освітніх установ, педагогів і професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів, мають бути визначені головні підходи до організації та проходження педагогічної практики. Провідною ідеєю педагогічної практики є розвиток індивідуальних творчих здібностей майбутніх учителів, становлення індивідуального стилю педагогічної діяльності. Реалізацію цієї ідеї забезпечує індивідуально орієнтований підхід до організації педагогічної практики майбутніх учителів початкових класів, який передбачає освоєння практикантом різних професійних ролей з урахуванням динаміки його мотиваційної сфери і наявним рівнем індивідуальних здібностей. Це припускає індивідуалізацію й диференціацію навчання студентів, як в період практики, так і під час підготовки до неї.

Іншою засадничою ідеєю педагогічної практики є програмно–варіативний підхід, який, з одного боку, передбачає освоєння обов'язкових для всіх студентів знань, умінь, навичок, включення практикантів в обов'язкові види педагогічної діяльності, а з іншого – припускає варіативність змісту та форм діяльності, завдань, пропонованих студентам на вибір з урахуванням рівня їх професійної спрямованості, загальноосвітньої і професійної підготовки, індивідуальних особливостей [4,с.7].

Список використаних джерел

1. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / С.У. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 375 с.

2. Енциклопедія освіти / Ред. В.Г. Кремінь. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.

3. Кара С.І. Педагогічна практика як засіб формування професійної компетентності майбутніх учителів [Електронний ресурс] / С.І. Кара. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpbdpu/Ped/2011_2/Kara.pdf.

4. Кисла О.Ф. Зміст та навчально–методичне забезпечення педагогічної практики. Навчально–методичний посібник для студентів IV курсу спеціальності «Початкове навчання» освітньо–кваліфікаційний рівень «бакалавр» / О.Ф. Кисла. – Чернігів: ЧДПУ імені Т.Г. Шевченка, 2010. – 68 с.

5. Кисла О.Ф. Організація педагогічної практики майбутніх учителів початкових класів в умовах ступеневої підготовки [Електронний ресурс] / О.Ф. Кисла. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/ped/2011_93/Kysla.pdf.

6. Кузнецова О. Роль педагогічної практики в процесі підготовки майбутнього вчителя / О.Кузнецова // Гуманізація навчально–виховного процесу. – Слов'янськ, 2012. – Вип. LIX. – Ч.2. – С.31–36.

7. Отрошко Т.Ф. Педагогічна практика як складова формування майбутнього фахівця [Електронний ресурс] / Т.Ф. Отрошко, О.О. Ільїна. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pfto/2010_7/files/PD710_33.pdf.

8. Положення про проведення практики студентів вищих навчальних закладів України (Затверджено наказом Міністерства освіти України від 8.04.1993 №93 зі змінами, внесеними згідно з наказом Міністерства освіти від 20.12.1994 №351) // Збірник законодавчих та нормативних актів про освіту. – Вип. 1. – К., 1994. – С.139–153.

9. Філософський словник / За ред. В.І. Шинкарука. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.

10. Юринець О.О. Педагогічна практика як компонент професійного становлення майбутнього вчителя / О.О. Юринець // Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. – Серія: Педагогічні науки. – 2008. – Вип. 145. – С.154–156.

11. Яворський А.А. Педагогічна практика – один з основних факторів формування професійної самоорганізації студентів / А.А. Яворський // Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. – Серія: Педагогічні науки. – 2007. – Вип. 119.

Кулиненко Л.Б. Практика как основа эффективности педагогического процесса

Педагогическая практика рассматривается как основа эффективности и совершенствования подготовки современного учителя. Автор доказывает, что практика обеспечивает «погружение» личности в реальный производственный процесс, познание его не только извне, т.е. на основе теоретических знаний, но и изнутри, во всей полноте производственной действительности, конкретики, жизненности; без практики подготовка будущих специалистов является явлением невозможным. В системе отечественного образования организация практики во многом носит формальный характер. Реальностью является то, что большинство выпускников украинских университетов в конкретной практической деятельности по специальности оказываются не готовыми, или готовыми не полностью. Интенсификация практической подготовки будущих специалистов является задачей высоко государственной и общественной значимости. Актуальным и предметным оно и для такого сегмента образовательного процесса, как подготовка будущего учителя.

Ключевые слова: *человек, образование, педагогическая практика, культура, воспитание.*

Kulinenko, L.B. Practice as basis of efficiency of pedagogical process

Pedagogical practice is examined as principle of efficiency improvement of preparation of modern teacher. An author proves that a practical worker is provided by «immersion» of personality in the real production process, cognition of him not only from outside, that on the basis of theoretical knowledges, but also from middle, in all plenitude of production reality, reality, vitality; out of practice preparation of future specialists is the phenomenon impossible. In the system of domestic education organization of practice carries formal character in a great deal. Reality is that most graduating students of the Ukrainian universities to concrete practical activity after speciality appear not ready, or ready not to a full degree. Intensification of practical preparation of future specialists is the task of high state and public weight. Actual and subject it is for such segment of educational process, as preparation of future teacher.

Key words: *man, education, pedagogical practice, culture, education.*

УДК 316.752

Малишева О.

Обмеження свободи комунікативного процесу в освіті в період авторитаризму

Аналізуються параметри та напрями обмеження свободи комунікації, організації та здійснення освітнього процесу в колишньому СРСР; без варіативність підручників та підпорядкованість освітнього процесу військово–промисловому комплексу розглядаються як складники цього процесу.

Ключові слова: *людина, освіта, культура, політика, авторитаризм, свобода, творчість.*

В період авторитаризму, що домінував в колишньому СРСР, педагогічна діяльність суб'єктів освіти була обмежена державними органами влади. Звичайно, навряд чи можна говорити про повну відсутність у радянських педагогів новаторських, творчих ідей у процесі їх педагогічної діяльності. Тим, хто знаходився, працював усередині радянського соціуму здавалося, що весь креатив педагогічних ідей утілюється в життя. Але, подивившись з боку на освітню систему та на спілкування учасників освітнього процесу, можна зрозуміти наскільки все–таки держава контролювала всі етапи навчального процесу у державі, у тому числі і роботу вчителів.

В свій час Радянська влада хотіла докорінно змінити всі політико–економічні й культурні інституції попередніх владних структур та головне практичне завдання радянської освіти полягало в том, щоб привести її зміст відповідно з цілями комуністичного виховання. Після приходу до влади комуністична партія в своїй програмі стосовно народної освіти поставила задачу – перетворити школу із знаряддя класового панування буржуазії в знаряддя комуністичного перевлаштування суспільства. Таким чином, більшовики мали намір управляти державою, використовуючи школу і учительство як інструменти свого впливу. «Доля російської революції прямо залежить від того, як скоро вчительська маса встане на сторону радянської влади», – йшлося у документах VIII з'їзду Російської комуністичної партії (РКП) в 1918 р. [1,с.181]. Між тим, ці цілі та завдання фактично порушували основи демократичного типу комунікаційного процесу у суспільстві. Мова йде про традиції в освіті, які передавалися з покоління до покоління і, які були зведені в 30–і рр. XX ст. у Радянському Союзі нанівець. Зазначимо, що ігнорування традицій – це реальна загроза безплідності всього, що створюється нібито наново. Система освіти може удосконалюватися тільки поступово, в безперервній взаємодії сьогодення з минулим. В принципі як і творчість вчителя, яка без спадщини, традицій минулого є обмеженою.

В цей час армія «нових» вчителів готувалася на ходу, але системно та масово. У дореволюційній системі народної освіти викладачі середньої школи комплектувалися безпосередньо з випускників університетів без якої–небудь спеціальної підготовки. До кінця 1920 р. у РРФСР було 57 вищих педагогічних навчальних закладів, в яких навчалося понад 10 тисяч студентів, 154 трирічних педагогічних курсів для підготовки вчителів школи 1–го ступеня і 90 однорічних педагогічних курсів з 24 тисячами учнів [там же, с.182].

На нашу думку, за цією масштабністю навчання майбутніх педагогів прослідковуються два негативні чинники цього процесу, які характеризують тоталітарний тип освітніх комунікацій та обмеження творчості вчителя. Перший – в армію «нових» вчителів потрапляло багато випадкових людей, а це позначалося на якості навчального процесу в майбутньому. Другий – держава виховувала «зручних» для себе педагогів. Безініціативних, без творчості із абсолютно новою психологією. Надалі у нового учительства вже була психологія, в основі якої пріоритетним був перш за все колектив, а не особистість, яка здатна самостійно мислити і приймати відповідальні рішення. Відхід від індивідуалізму, творчості в своїй педагогічній діяльності призвів до панування формалізму в навчанні, що посилювався на той час в умовах командно–бюрократичної системи навчання в СРСР. Педагоги ж «старої» школи або знищувалися або піддавалися «перековуванню» – їх професійна діяльність особливо строго контролювалася

ідеологічними працівниками Відділу Народної Освіти, представниками трудових колективів [2,с.57].

Необхідно звернути увагу на ті широкі функції, як загальноосвітньої школи, так і інших структурних підрозділів системи освіти, які формалізували творчість вчителя, а фактично обмежували її. Навчальні заклади відповідали не лише за рівень знань учнів, але і за їх виховання, професійну орієнтацію, організацію дозвілля. Система освіти повинна була забезпечити уніфікаційний «ідеологічно правильний» розвиток дітей, що багато в чому підміняло сімейне виховання державним. У XX ст. в радянській педагогіці остаточно укоріняються аксіологічні основи уявлень про суб'єктну позицію вчителя у педагогічному процесі. Це перш за все визнання істотного впливу вчителя на розвиток і виховання нових поколінь, гуманістичного характеру вчительської професії і на цій основі – формування високих особистісних вимог до вчителя. Абстрагуючись від особистості вчителя, радянська школа проте конкретизує його роль у педагогічному процесі, відходячи з політико–декларативних (і методично украй слабо забезпечених) абстракцій зразка 1920–х рр. Формується ролевий образ вчителя, що включає наступні характерні риси: вчитель – викладач, передавач знань, методист, контролер, керівник дитячого колективу, хранитель порядку і дисципліни, носій авторитету [3,с.74]. Обличчям і суб'єктом державного виховання звичайно був вихователь, вчитель, педагог, педагогічна діяльність яких певна річ не могла не контролюватися і не обмежуватися, якщо виходила за рамки «курсу» комуністичної партії.

Слід особливо підкреслити, що починаючи з 1930/1931 навчального року в СРСР було введено загальне обов'язкове початкове навчання. Таким чином, професія вчителя остаточно повинна стати масовою, і вимоги до неї необхідно було привести у відповідність з більш менш стандартними вимогами. Таким чином, професійна діяльність вчителя в умовах масової професії об'єктивно повинна була перебудуватися у бік її «технологізації» та спиратися на стандартні, відносно легко освоювані алгоритми діяльності (методики), а не на особистісну самоактуалізацію вчителя, що передбачає обов'язкову наявність у нього суб'єктивної позиції в освітньому процесі [там же, с.74]. Тобто держава вимагала від вчителя не стільки проявів творчості та ініціативи, а скільки слідуванню певних інструкцій й настанов.

У розвитку освітніх комунікацій та педагогічної практики вчителя в радянській школі завжди зберігалася подвійність. Головним чинником протидії на шляху до демократичної, гуманістичної педагогічної парадигми виявлялася як тоталітарна радянська ідеологія, так і науково–педагогічне мислення, що сформувалися в попередні десятиліття. Ця суперечність, що мала дві сторони – ідеологічну і методичну – була багато в чому драматичною для радянського вчителя.

З однієї, ідеологічної сторони, виховна функція вчителя як і раніше підмінялася функцією трансляції пануючої ідеології, а мета сприяння розвитку особистості учня ставала абстрактною метою «формування будівника комунізму». З іншої, методичної сторони, всі реабілітовані гуманістичні аспекти педагогічної діяльності передбачалося реалізовувати вузькими і однобічними засобами класно–урочної діяльності [4].

Всі форми методичної роботи, що набули поширення в авторитарному типі освітніх комунікацій в СРСР (зразкові школи, колективні уроки, вивчення літератури і так далі), були за своєю суттю колективними і не допускали індивідуальної творчості вчителів, що виходить за рамки класно–урочної системи і предметних програм. Активність вчителя повинна була носити вузький професійний характер, не виходячи за рамки шкільного навчально–виховного процесу. Власна ініціатива вчителя не передбачалася. Його методична творчість була обмежена вирішенням вузьких професійних завдань, що мають ситуативний характер.

Чинником обмеження творчості вчителя, була і безваріантність підручників та навчальних посібників, які є головним «знаряддям» роботи педагога. Підручник є одним із головних провідників спілкування учасників освітнього процесу у державі. Серед засобів, факторів, що сприяють духовно–моральному, розумовому зростанню школяра зміст освіти займає провідне місце і знаходить своє відбиття в шкільних підручниках [5,с.256]. Саме через підручники та навчальні посібники влада будує та моделює той тип освітніх комунікацій, який вона вважає бажаним.

Двадцяті роки XX ст. – це «експериментаторський період», в якому відбувалися педагогічні експерименти, демократичні пошуки вчителів і учених того часу. В цей час у СРСР були сприйняті різноманітні інноваційні ідеї, запозичені більшовиками зі світового досвіду багато з яких були достатньо продуктивні. Наприклад, у «Єдиній трудовій школі», як пережитки старої системи освітніх комунікацій, скасувалися підручники і програми, оцінка і перевірка знань учнів, шкільна форма. Але вже наприкінці 20 р. XX ст. – відбувається згортання експериментальної роботи і часткове повернення до класно–урочного навчання із застосуванням традиційних форм і методів навчання того часу. До 1930 р. була вже вироблена тоталітарна політика в галузі освіти. У 1934 р. постановою «Про структуру початкової і середньої школи в СРСР» засуджені всі експерименти й узятий курс на стабілізацію. Це уніфікувало як структуру, так і зміст навчального процесу в школі на довгі роки. Замість самоврядування у школі – одноосібна влада директора і «тверда дисципліна», замість колективної форми навчання («бригадний метод») – традиційні класи, уроки, розклад.

Створення радянської школи передбачало становлення не лише нового змісту, але і нових методів до загальної освіти, що виражалося у появі нових навчальних програм, підручників для учнів та методичних посібників для вчителів. Радянська влада надавала пріоритетного значення такому важливому компоненту освітніх комунікацій як підручники. У 1933 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) «Про підручники для початкової і середньої школи», в якій йшлося про те, що вирішальною умовою переходу всього навчання на нові стійкі програми і методи викладання є наявність за всіма предметами стабільних підручників, покликаних ліквідовувати існуючий метод нескінченного «проектування» підручників. Ця ж постанова скасувала порядок видання підручників, що існував на той момент, самостійно кожною областю, краєм і автономною республікою РРФСР. Було також встановлено, що з кожного окремого предмету повинен існувати єдиний обов'язковий підручник, який має бути затверджений Наркомосом РРФСР і видаваний Учпедгізом [6,с.166–168].

Як ми бачимо, радянська держава повністю контролювала як зміст підручників, так і їх обов'язковість для всіх, без всякої альтернативи на місцях, що є характерною ознакою саме авторитарного типу освітніх комунікацій. У 1934 р. вводяться «стабільні» навчальні плани і «стабільні» підручники у всьому Радянському Союзі. Усі школи в один і той же час вивчають те ж саме і за єдиними підручникам. Наприклад, школи УРСР навіть не мали власних підручників, а користувалася виданими в РРФСР. З кожного предмету вводиться один підручник, затверджуваний партійними та державними структурами.

Після періоду педагогічного реформаторства настало деяке повернення до класичної системи освіти. У політичній ситуації того часу, яка була пов'язана із завданням виховання «нової людини», це було цілком природно: радянська диктатура зміцнилася, стара школа була знищена, у новій же міцно панувала ідеологія, яка пронизувала всі ланки навчального процесу. Знання, які давалися у певній кількості й під відповідним політичним кутом зору, були вже цілком нешкідливі [2,с.57]. За «головний» підручник вважався підручник з історії. Саме у цьому підручнику, в його змісті проглядався характер тих освітніх комунікацій, які склалися в СРСР.

Така турбота про історію пояснювалася не прагненням повернути людину в рамки природного існування, повернути їй відчуття історичності. Тоталітарний режим зміцнився і потребував обґрунтування своєї правоти, потрібно було показати появу держави радянського типу і її органічне включення у світовий історичний процес. Необхідно відзначити, що нові підручники з історії у 1934 р. особисто затверджувались Сталіним, Ждановим і Кировим. Фундаментом «нової» радянської історії став принцип класової боротьби і неминучість «загнивання» і падіння капіталізму. Безальтернативність і безваріантність – це і є сенс і зміст радянських підручників. Вищеозначений принцип розповсюджувався на всі сфери освіти. Наприклад, кращим радянським поетом було названо В.Маяковського, письменником – М.Горького.

Домінування держави було у всьому, у всіх комунікаційних освітніх процесах. Конкретизований зміст навчальних предметів за роками навчання визначався затвердженими Міносвіти підручниками, написаними вибраними авторами (авторськими колективами) за єдиними програмами і на практиці, незважаючи на зовнішню різноманітність (у кращому випадку – два–три підручники різних авторів), зводився також до єдиного змісту [7,с.7]. Треба підкреслити, що основою усіх комунікаційних процесів тоталітаризму є централізація і не тільки економіки, але і централізація у вигляді планового розвитку сфери освіти: однотипність навчальних програм, безваріантність підручників, обмеження творчості вчителя та ін. Змістовне наповнення освітнього простору відповідало окресленим наперед (згори) програмовими схемами, кліше та стереотипами, прийнятими у СРСР за норму.

На нашу думку, ще однією особливістю тоталітарного типу освітніх комунікацій є підпорядкованість військово–промисловому комплексу. Вся історія СРСР розвива-

лася в контексті боротьби двох формацій: соціалістичної й капіталістичної. Для цієї боротьби радянська держава використовувала весь свій потенціал, всі свої ресурси у тому числі і освітні. Масштабна індустріалізація, що розверталася у СРСР на початку XX ст., викликала нагальну потребу у підготовленій робочій силі і кваліфікованих інженерно–технічних кадрах. Це поглибило і загострило суперечності між соціальними запитами в галузі народної освіти і рівнем її розвитку. Становище масової школи, зміст освіти, методи і засоби навчання в ній не відповідали новим вимогам життя. Об'єктивно виникла потреба у творчому пошуку шляхів щодо ліквідації розриву між системою освіти і новими завданнями, які висувалися розвитком країни, що вимагало здійснення радикальної шкільної реформи.

У зв'язку з домінуванням у СРСР потреб військово–промислового комплексу до педагогічної громадськості висувалося завдання трудового навчання і виховання учнів, їх допрофесійна підготовка. Це можна було досягти, тільки зв'язавши школу з життям, теорію з практикою, багато в чому завдяки трудовій діяльності школярів [8,с.53]. У 20–ті рр. XX ст. створюється як у РРСФР, так і в УРСР «Єдина трудова школа», у якій учні мали залучатись до продуктивної праці і одночасно навчатись: у подальшому цей підхід буде покладено в основу диференціації трудової підготовки у школах СРСР, який набув широкого розвитку у 70–80 рр. XX ст. З самого початку основою шкільного життя було проголошено продуктивну працю як засіб «комуністичного виховання». Необхідно підкреслити, що термін «соціалістична економіка» з самого початку подавався у контексті процесу «комуністичного виховання».

У 1922 році вийшла монографія Л.Д. Синицького «Трудова школа: її принципи, завдання і ідейне коріння в минулому». Проте ця робота була виконана у дусі ідеологічних установок того часу, в яких висувається офіційна ідея стосовно ролі праці у житті учнів. Офіційно оголошується мета соціалістичної школи – повний всебічний розвиток учня, який не повинен пригнічувати його індивідуальності. Але допомагаючи формуванню індивідуальності, школа повинна підготувати учня до того, щоб він міг виявити цю індивідуальність в загальнокорисній праці. Апологет «трудової школи» П.Блонський підкреслює, що мета освіти – введення дитини у володіння сучасної індустріальної культури. Фабрика і завод – ось трудова школа юнацтва [9,с.50]. Отже, освіта була спрямована на підготовку фахівців для військово–промислового комплексу і зміст навчально–виховного процесу був багато в чому підпорядкований саме цьому завданню.

Однією з ознак підпорядкування освіти військово–промисловому комплексу є культивування у СРСР ідеї політехнізму, яка унаслідок кардинальних суспільно–культурних і соціально–економічних перетворень зазнала певних деформацій. Сутністю політехнізму у 30–ті рр. XX ст., на думку Н.Крупської, було вивчення сучасної техніки в цілому, головних її досягнень, її основ, вивчення взаємин між різними галузями виробництва, вивчення тенденцій розвитку сучасної техніки, з'ясування того, куди йде цей розвиток [10,с.161]. Треба відзначити, що ідеєю політехнізму була пронизана вся система радянської освіти; виробнича практика учнів, трудова політехнічна підготовка учнів в сільській школі, позакласні форми політехнічної підготовки. В зв'язку з прискореним науково–технічним прогресом змінилася і роль всіх робітників соціалістичного виробництва у СРСР. Від них тепер вимагався не тільки професіоналізм, але й розуміння основ виробництва, вміння контролювати технологічні процеси, роботу обладнання, брати участь в творчій праці колективу. Тому на даному етапі зміст політехнічного навчання визначається не тільки вимогами науково–технічного та культурного прогресу, але розглядається як загальна задача школи. Цікавим є факт, що ці задачі практично не змінювалися протягом багатьох десятиліть. Згідно з «Положенням про організацію суспільно корисної, виробничої праці учнів загальноосвітніх шкіл», затвердженого Міністерством освіти СРСР від 11 травня 1985 р., основними задачами суспільно корисної, виробничої праці учнів є формування свідомої необхідності праці, виховання в дусі колективізму, трудової та виробничої дисципліни, знайомство на практиці з основами сучасного виробництва, закріплення умінь та навичок, знань, які отримано в процесі трудового та професійного навчання, загальноосвітньої підготовки, економічне виховання, формування уяви про виробничий план, обліку та нормування праці [11,с.12].

Реалізація ідей індустріалізації, розвиток військово–промислового комплексу, впровадження нової техніки у виробництві по–новому ставили питання підготовки робочих кадрів і спеціалістів середньої та вищої кваліфікації. Безумовно, що вирішення цих завдань спричинило підвищення вимог до загальноосвітньої політехнічної підготовки

випускників шкіл. Проблема приведення повної середньої освіти у відповідність до соціально–економічних цільових орієнтирів країни набувала надзвичайної гостроти. Безумовно, ми повинні враховувати те, що тогочасна необхідність політехнізації шкільної освіти пов'язувалася саме із соціально–політичними завданнями та ідеологічними установками, водночас варто зважати й на те, що потреба політехнізації загальноосвітніх навчальних закладів також виникала внаслідок дії об'єктивного закону планомірного й пропорційного розвитку народного господарства: робітник, який не володіє загальнотрудовими знаннями та вміннями у сфері сучасного виробництва, не може виступати свідомим учасником виробничого процесу й забезпечувати ефективне функціонування військово–промислового комплексу [12,с.81].

Список використаних джерел

1. Быкова Е.Ю. Реформирование системы школьного образования в СССР в 1917–1030 гг.: организационные и идеологические аспекты / Е.Ю. Быкова // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. – 2011. – №1. – С.179–189.
2. Нанивская В.Т. Анатомия репрессивного сознания / В.Т. Нанивская // Вопросы философии. – 1990. – №5. – С.47–60.
3. Васильев В.П. Формирование и развитие представлений об учителе как субъекте педагогического процесса в отечественной педагогике в первой трети XX века / В.П. Васильев // Среднее профессиональное образование: научно–методический журнал. – 2011. – №7. – С.72–75.
4. Печерикина Л.Н. Формирование представлений о сущности профессии учителя и его подготовке в педагогической теории и практике в России: 20–50 годы XX века: автореф. дис. … канд. педагог. наук: спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» [Електронний ресурс] / Печерикина Л.Н. – Режим доступу: http://www.dissercat.com/content/formirovanie–predstavlenii–o–sushchnosti–professii–uchitelya–i–ego–podgotovke–v–pedagogiches
5. Золотухіна С.Т. Державний потенціал навчальної книги: історико–педагогічний аспект / С.Т. Золотухіна // Педагогічний альманах. – 2011. – №10. – С.256–265.
6. Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании: Сб. документов за 1917–1947 гг. – Вып. 1. – М.; Л.: Изд–во Академии педагогических наук РСФСР, 1947. – 320 с.
7. Гірний О. Ефективність системи освіти – когерентність освітнього простору / Олег Гірний // Педагогічна думка. – 2012. – №2. – С.3–12.
8. Богуславский М. Основные направления развития содержания общего образования в отечественной педагогике первой трети XX в. / Михаил Богуславский // Історико–педагогічний альманах. – 2011. – Вип 2. – С.53–66.
9. Синицкий Л.Д. Трудовая школа. Её принципы, задачи и идейные корни в прошлом / Л.Д. Синицкий. – М.: московское отделение государственного издательства, 1922. – 190 с.
10. Равкин З.И. Советская школа в период восстановления народного хозяйства 1921–1925 гг. / З.И. Равкин. – М.: Государственное учебно–педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1959. – 276 с.
11. Воспитание учащихся в процессе трудового обучения / Т.Н. Мальковскася, И.Д. Аванесян, Т.С. Буторина и др. – М.: Просвещение, 1986 – 192 с.
12. Семеновська Л.А. Політехнічна освіта школярів: закономірності, суперечності й тенденції розвитку (XX століття) / Л.А. Семеновська // Педагогічні науки: Збірник наукових праць. – Випуск. 3. – Полтава, 2011. – С.76–83.

Малышева А. Ограничение свободы коммуникативного процесса в образовании в период авторитаризма

Анализируются параметры и направления ограничения свободы коммуникации, организации и осуществления образовательного процесса в бывшем СССР; без вариативность учебников и подчиненность образовательного процесса военно–промышленному комплексу рассматриваются как составляющие этого процесса.

Ключевые слова: *человек, образование, культура, политика, авторитаризм, свобода, творчество.*

Malisheva, O. Obmezhennya freedoms of communicative process in education in the period of authoritarianism

Analysed parameters and directions of limitation of freedom of communication, organization and realization of educational process, in the former USSR; without variativnist' textbooks and subordination of educational process a military industrial complex examined as components of this process.

Key words: *man, education, culture, policy, authoritarianism, freedom, creation.*

УДК 316.3+37

Мікулак Н.М.

Активізм жіночої ментальності у контексті гендерної рівності та освіти

Здійснено аналіз філософських аспектів активізму жіночої ментальності. Розглянута проблема гендерної рівності жінок в освіті та суспільстві.

***Ключові слова**: філософія освіти, активізм, жіноча ментальність, гендерна рівність.*

Серед численних суспільних змін, що найбільш кардинально вплинули на всі сфери буття людини, слід виокремити неймовірний активізм жінок, який певним чином здійснив своєрідну революцію у сучасному цивілізаційному процесі. Майже впродовж всієї історії людства жінка визначалася як нижча, пасивна істота, що знаходилася десь на задвірках і тієї самої історії і культурного–освітнього процесу, а її стан був задекларований як стан несвободи, залежності, гендерної нерівності. Однак ситуація з часом все більше змінюється.

Загальновизнані цінності сьогоднішнього демократичного суспільства, безумовно, передбачають рівність всіх, незалежно від раси, національності, віку та статі. І сучасний світопорядок орієтується саме на демократизацію, «олюднення» всіх процесів, в рамках яких сьогоднішня активна роль жінки не лише детермінує глибинні зміни у суспільстві – в бік його гуманізації, толерантності, запровадження ненасильницьких стратегій розвитку, перетворення у самій жінці, але й породжує певні проблеми становлення її особистості, жіночої ментальності зокрема, що, в свою чергу, вимагає серйозного філософсько–освітнього осмислення даного явища з усіма його протиріччями та складнощами. Тому вивчення різних аспектів жіночої активності, ментальності, проблематики сучасних досліджень в контексті гендерної рівності та освіти є надзвичайно актуальним і важливим напрямком теорії і практики сучасної науки.

Через історично обумовлені причини і традиційно жінка не була у центрі уваги як науки, так і філософії минулого, проте відносини «чоловічого–жіночого» не могли не знайти в ній свого відображення [5].

Надзвичайно потужною ще з часу Просвітництва є лінія феміністських досліджень активності жінки, серед сучасних слід назвати роботи Т.Клименкової, Т.Крупи, М.Рабжаєвої, К.Шалаєвої, Ю.Шаповалової. Глибинні філософські підстави жіночої нерівності сьогодні активно вивчаються в межах гендерних досліджень (О.Артемьєва, Т.Власова, Т.Гундорова, І.Жеребкіна, О.Стрельник). В.Макаров, І.Маяк, Н.Недзельська, Н.Пушкарьова, В.Успенська розглядали історико–соціальні особливості жіночої ситуації у суспільстві взагалі та проблеми формування її ментальності, колективної жіночої свідомості зокрема. Роль освіти у становленні ментальності жінки досліджували О.Давидюк, Г.Лактіонова, М.Рижкова, В.Суковата.

Філософський енциклопедичний словник (2009) визначає активізм як погляд, відповідно до якого сутність людини полягає не в спогляданні, а в діяльнісному перетворенні зовнішнього світу, більш того: згідно з активізмом необхідно завжди переходити від спостереження до справи, від теорії – до практики [6,с.13]. Враховуючи бурхливу діяльність жінок у всіх сферах життя, яка з року в рік ще більше посилюється, саме активізмом можна назвати ефект діяльнісних перетворень, здійснюваних жінками за останні 100–150 років.

В багатьох сучасних наукових дослідженнях показується, що сьогодні в усьому світі відбувається безперервне збільшення дольової участі жінки, різноманітних її активностей у суспільному розвитку, здійснюється розширення сфер її впливу та форм соціально–політичної, професійної та особистісної реалізації, що суттєво впливає і на ментальність, відповідно розширюючи, активізуючи її глибинні пласти. У той же час проблеми теоретичного і особливо практичного плану стосовно реального утвердження у суспільстві гендерної рівності, паритетності «жіночих» і «чоловічих»

пріоритетів, становлення сучасної жіночої ментальності, адекватного застосування для цього можливостей освіти, самоосвіти недостатньо вивчаються в конкретних наукових дослідженнях, у т.ч. стосовно надання рекомендацій щодо шляхів їх подолання.

Взагалі тема впливу освіти на ментальний компонент і через ментальний компонент на формування нової сучасної людини в умовах модернізації економіки, освіти, суспільства в цілому є малодослідженою. Практично немає окремих досліджень щодо жіночої ментальності. Оскільки ж у якості цілісного філософського дослідження у проблемному полі гендерної рівності та освіти активізм жіночої ментальності не розглядався, – саме ця проблема стала предметом вивчення, метою даної статті.

Філософія, на думку багатьох вчених, відіграла рокову роль в історичній і особисто–трагічній долі жінки, визначеній різними мислителями у якості другосортної, нижчої істоти, не здатної до соціально–корисної діяльності, не гідної уваги ні науки, ні освіти, ні взагалі культури як такої, особливо ж у порівнянні з «незаперечними» перевагами чоловічої половини людства, що в свою чергу впливало на ментальні характеристики жінки, формуючи у неї нерозвинутий, обмежений приватною сферою, несамостійний світогляд. Тим більше вражає незламність, енергія та непересічний розум жінок, які зуміли таки прорватися крізь багатовікові непрохідні джунглі чоловічого засилля, постійне придушення жіночої ініціативи, крізь просто грубі кордони усіляких заборон, вимог і приписів з приводу того, що повинна думати, робити жінка, які цінності сповідувати, а головне – як догодити тому самому чоловікові. І це при тому, що саме жінці від природи належить унікальна роль матері всіх – і чоловіків і жінок, від неї залежить продовження роду людського.

Погляд на філософію під кутом гендерної рівності дозволяє виявити, що на ранньому етапі, в античній натурфілософії, «чоловіче» і «жіноче» було представлене двома началами, що чергувалися і доповнювали одне одного, тобто антична філософія представляє собою філософську думку, що розвивалася на основі культури Стародавнього Сходу, і механізм взаємодії чоловічого та жіночого в натурфілософії представлялися не відносинами панування та підкорення, а відносинами функціональних відмінностей між ними, які визначають зміну народження та смерті, соціальні та біологічні ритми у загальному процесі космічного життя. Тобто на початку формування філософський світогляд базувався на принципах більшого рівноправ'я жіночої та чоловічої статі, взаємодоповнюваності функцій щодо один одного.

Проте, починаючи вже з грецької філософії Піфагора і софістів, виникає поділ на духовне і матеріальне, намічається бінарна опозиція розуму та тіла. Ця позиція ще більш закріплюється Сократом, який визначав соціальне становище жінки однозначно: сидіти дома, покорятися чоловікові [5]. Якщо виходити з тези, що суспільство, орієнтоване на придушення жінки як соціальної одиниці, приречене на одвічний конфлікт, то і зрозуміло: як тільки проблематика людської субєктивності стає основною, розум починає асоціюватися з рядом позитивних характеристик (духовність, свідомість, раціональність, активність, зовнішнє), носієм яких виступає чоловіче начало, а тіло – з серією негативних характеристик, які репрезентовані жіночим началом (чуттєвість, несвідоме, нераціональне, пасивне, внутрішнє), відповідно вимальовуються рамки цього конфлікту: чоловіче–жіноче.

Так, у Платона жіночий суб'єкт виключається зі сфери філософського знання, адже визнається тільки чоловічий суб'єкт – «мудрий чоловік». Платон також вважає необхідним нейтралізувати жіноче як сферу приватного, якій він приписує найбільш руйнівний вплив на державу. На його думку, саме прагнення правителів діяти в інтересах своїх дітей та дружин є джерело пожадливості і власницьких почуттів, звідси – саме жінки є відповідальними за такі неправомірні тенденції в державі [3].

Відповідно до філософії Аристотеля, у жінок немає і не може бути власних цілей і характеристик, які б не були пов'язані зі служінням чоловікові. Успішне здійснення жінками своїх функцій у Аристотеля забезпечується постійним контролем в сімейній та державній сферах. Життя жінки жорстко регламентоване: їм запропоновано, якими видами діяльності вони повинні і не повинні займатися, в якому віці повинні виходити заміж і виробляти потомство і т.д. Жіноче у Аристотеля перетворюється на об'єкт детального опису та контролю, який служить ще більшому зміцненню влади і через раціональну освіту чоловічої меншини в античному полісі. Саме погляди Аристотеля

справили у свій час великий вплив на філософів середньовіччя, спричинивши додатковий негатив і в картину гендерної нерівності середньовіччя [1].

Таким чином, з виникненням класичної моделі суб'єктивності, орієнтованої на поняття раціонального, цілісного і самототожного суб'єкта, в західноєвропейській філософії виникає патріархатна традиція, яку в сучасній філософії називають фаллогоцентризмом, підкреслюючи тим самим, що за видимості нібито безстатевого пріоритету розуму – логосу в цій самій патріархатній традиції він є нерозривно пов'язаним з пріоритетом чоловічого начала та притаманних йому атрибутів та характеристик. І чоловіче начало виступає як вища досконалість не тільки в структурі людської суб'єктивності, але й світобудови в цілому. Тіло асоціюється з жіночим началом і являє собою полюс абсолютної недосконалості, хаосу, небуття. Дана бінарна конструкція в соціальному контексті культури таким чином не просто виправдовує, а обґрунтовує підпорядковане соціальне становище жінки в суспільстві, обмеження прав, форм активностей в її життєдіяльності, у т.ч. і щодо одержання повноцінної освіти, і, відповідно, визначення для жінки існування в рамках здійснення репродуктивної функції, ведення домашнього господарства, узаконеного залежного і підлеглого перебування у патріархатній сім'ї.

У фаллогоцентристській метафізиці жінки репрезентовані як недосконалі, хворобливі, нераціональні істоти, нездатні здійснювати свідомий контроль над своїми тілами й діями, жіноче тіло патріархатною філософською традицією визначається як стихійне й диструктивне природне начало, вплив якого на культуру несе в собі загрозу, і тому має бути нейтралізоване (в період Середньовіччя – навіть знищене). Виходить, що саме «завдяки» філософії впродовж тривалого історичного періоду в людській інтелектуальній історії панує мізогінія (жіноненависництво). Адже жіноче виключалося як з системи раціонального філософського мислення, так і з системи організації всього суспільного життя [3].

І кожен історичний період по своєму інтерпретував таку нерівність чоловічого–жіночого як незмінний, природний і єдино можливий порядок на Землі, вносячи в межах різних культур як деяке послаблення тиску, так і, навпаки, посилення якихось негативних тенденцій.

Давньою й поширеною у науці була традиція ототожнення жінки зі злом (Сенека, Демокріт, Протагор), порівняння з твариною (Ніцше, Стрінберг), зображення жінки як абсолютно фізіологічно залежної від дитинонародження (Фрейд) тощо. Однак попри певні варіації в обґрунтуваннях, висновки цих і багатьох інших філософів сходилися на одному: жінка ніяк не може вважатися повноцінною людською істотою, а, значить, і претендувати на активну роль у суспільстві, тим більше – рівноцінну чоловічій ролі. Подібні мізогіністські ідеї існують, на жаль, і сьогодні як у науковому знанні, так і на побутовому рівні.

Однак різноманітні гендерні дослідження в історії, освіті, науці і тій же філософії показують, що крізь моноліт чоловічого домінування, засилля влади, витіснення й дискримінацію жінок в усіх сферах життя, мало не з початку історії людства пробиваються і факти про зовсім іншу, відмінну від задекларованої вченими і державними мужами, жіночу сутність, іншу жіночу ментальність – більш вільну та незалежну, більш освічену й активну, більш впливову та значиму, жінку, яка споконвіку протистояла гнобленню своєю нетрадиційною поведінкою, активною діяльністю Тут можна згадати і матріархат, і єгипетських жриць, і міфи про амазонок, і античних гетер, впливових римських матрон, безстрашних спартанок, знамениті жіночі образи Клеопатри, Роксолани, Жанни Д'Арк, Аврори Дюпен–Дюдеван, Лесі Українки, особливо – феміністок і багатьох інших, які вже одним своїм існуванням заперечують міф про однорідність, однаковість, неспроможність жіночого світу, наочно демонструють нам інші можливості та здатності жінок навіть в умовах тотальної їх дискримінації та заборон.

Вперше досить потужно зазвучали жіночі голоси десь з XV ст. Насамперед слід назвати імена італійських жінок–письменниць – Ізотти Ногаролли, Лаури Черетів, Крістіни Пізанської. Саме їх діяльність ініціювала чотирьохсотлітню традицію жіночих роздумів про жінок та політику в галузі відносин статей у Європі. З Крістіни Пізанської (1364–1430) починається епоха так званої «суперечки про жінок» (querelle des femmes) явно феміністської спрямованості, хоча, звичайно, термін «фемінізм» в цей період не вживався, а використовувалися терміни: «захисниці», «адвокати» жіночої статі [7,с.65]. Вона стала першою жінкою, яка в письмовому вигляді, публічно, підтверджуючи свої

ідеї знанням історії та літератури, створила ряд поем про жінок, протестуючи проти мізогіністських текстів свого часу.

Крістіна де Лізан і Генріх Корнелій Агріппа (початок XVI ст.) написали трактати, в яких відкрито говорилося про придушення особистості жінки в суспільстві [7,с.56–76]. А в 1559 р. Маргарита Наваррська, найбільш відома письменниця епохи Ренесансу, публікує «Гептамерон», в якому захищає жінок від мізогіністських атак з боку авторів–чоловіків. У XVII ст. англійські памфлетистки Афра Бенн і Мері Естел відстоювали ідею, яка полягала в тому, що жінка має право сама визначати себе як самостійну особистість, вважатися такою ж повноправною й вільною, як чоловік. Французька письменниця і філософ Жермена де Сталь в 1800 році резюмує: «Існування жінки в суспільстві не зумовлене жодними принципами: ні природним порядком речей, ні порядком соціальним» [8,p.84].

Наприкінці XVIII ст. з'явилися перші в історії цивілізації офіційні документи з прав людини: Декларація незалежності США (1776) і Декларація прав людини і громадянина у Франції (1789). Але, на жаль, ідея рівності статей в них не була відображена, за жінками не визнавалося права бути включеними до категорії «вільних і рівних», тобто вони були позбавлені права обирати й бути обраними. Як реакція на таку несправедливість, у Франції виникає потужна хвиля протесту – фемінізм – як рух на захист прав жінок. У цих умовах виходить у світ і перший документ фемінізму «Декларація прав жінки і громадянки», написаний Олімпією де Гуж, в якому вона вимагала надання жінкам активного і пасивного виборчого права, можливості обіймати державні пости, права володіння і розпорядження власністю, права на освіту, рівних прав у сім'ї та церкві. В 1793 році Олімпія де Гуж була страчена за помилковим доносом, своїм життям і трагічною смертю підтвердивши висловлену нею в Декларації прав жінки і громадянки ідею: «Жінка може зійти на ешафот, отже, вона може зійти і на трибуну» [4].

Через такі активні дії видатних жінок як самі жінки, так і суспільство одержують потужний імпульс для поступового усвідомлення значимості проблем жінок та аналізу їх причин і наслідків. Активізується організаційний та інтелектуальний рух жінок за свої права, за ідеали. Так, наприклад, поряд з чоловіками, постулати марксистської теорії відстоювали і жінки–революціонерки: К.Цеткін, Р.Люксембург, І.Арманд, Н.Крупська, К.Самойлова, Н.Смидович, А.Коллонтай, визнаючи жінку рівноцінним членом суспільства, бачачи проблему свободи жінки як невід'ємну складову класової боротьби.

Фемінізм, у свою чергу, продовжував розвиватися, і мета його полягала в тому, щоб жінка могла піднятися з положення прислужниці до становища партнера, тобто фемінізм акумулював у собі прагнення всіх жінок до діяльності в умовах рівності і свободи. Досягненням саме ранніх феміністок було те, що вони домоглися унаслідок своєї як боротьби, так і наукових досліджень, розширення меж своєї ментальності, її активності, підвищення самосвідомості, а також утвердження більш широкого і загального погляду у суспільстві на жінок. Безпосередньою метою ранньофеміністської думки було протистояння історично сконструйованій негативації у відношенні до жінок в суспільній свідомості, формування розуміння причин і наслідків як експліцитної, так і імпліцитної маргіналізації жінок у контексті модифікації сформованої системи цінностей, коли універсальний ідеал «людяності», виплеканий гуманізмом, і уявлення про освіту як вирощування людського в людині не мали на увазі під «людиною» жінку на одному рівні з чоловіком. Втім, саме в цей період освіта набуває особливого значення, тому і жіночій освіті був наданий певний імпульс.

Феміністське бачення соціально–економічних та політичних змін суспільства на користь жінок співпало з ідеями соціалістів–утопістів, і планувалося реалізовуватися через освіту, виховання особистості кардинально нового типу. В контексті класичного феміністського трактування стосовно проблеми рівності всі відомі суспільства є патріархатні, незалежно від наявних розбіжностей у ступені патріархатності, а також у природі домінування чоловіків над жінками. І в загальному феміністи розуміють патріархат як сімейну, соціальну, ідеологічну і політичну систему, яка ініціює і відтворює підпорядкування жінки і жіночого/фемінного чоловікові і чоловічому/маскулінному.

Протягом багатьох століть за допомогою як філософії, так і освіти, виховання, мови і релігії патріархатна організація суспільства з усіма атрибутами гендерної нерівно-

сті продовжувала відтворюватися, однак поступово відбувалася і руйнація підвалин цієї нерівності і, в першу чергу, зусиллями самих жінок, жінок–науковців, філософів.

Якісно новим, інтелектуальним етапом розвитку жіночої активної ментальності стало написання у 1949 році французьким філософом–екзистенціалістом, основоположником і теоретиком фемінізму «другої хвилі», Симоною де Бовуар, «біблії феміністок» – «Друга стать». Хоча С. де Бовуар дистанціювалася від жіночого руху та його боротьби, але саме вона звернула увагу на те, що особистість жінки та її «ситуація» в історії була сконструйована цілим рядом факторів (фізіологія, анатомія, соціальні норми), і саме вона всім своїм життям демонструвала новий тип вільно мислячої і активно діючої жінки як в особистому житті, так і науковій діяльності [2].

Поступово базисом фемінізму як соціально–культурного явища стає визнання того, що є щось несправедливе в суспільній оцінці жінки, формується прагнення проаналізувати підстави та рівні гноблення жінок, намічаються шляхи досягнення їх звільнення. І хоча останнє розуміється не однозначно, проте однозначно активуючим і розвиваючим є вплив любих форм і напрямків фемінізму на ментальну сферу жінки, на розвиток її особистості, розширення форм активностей її життєдіяльності. Таким чином фемінізм – феноменальне явище жіночого активізму, що визріло в надрах патріархатної культури як відчайдушний спротив домінуванню чоловічого і як спроба утвердження нового, жіночого світопорядку, нової жіночої свідомості.

Активність феміністок більше, аніж хто і що, доводили самодостатність, різноманітність, інтелектуальність, соціальну небайдужість і ментальну варіативність жіночої статі. Їх активна життєва позиція змінювала погляд цивілізації не лише на них самих, але і на ті усталені норми гендерної нерівності, закріплені законодавчо і на рівні традицій в патріархатному суспільстві.

З нашої точки зору важливо, що феміністська лінія ментальності жінки спрацьовувала в усіх сферах життя: науці, економіці, історії, мистецтві, політиці, громадському житті тощо, і кругом жінка вносила новий свіжий подих, свій, жіночий погляд, що збагачував і саму жінку і суспільство і культуру.

Тому такими важливими представляються спеціальні «жіночі курси», що відображають в закладах освіти і жіночу історію, і жіночий погляд на загальну історію, і визначають гідне місце жінки в минулому, сьогоденні і майбутньому. Особливо належить звернути увагу на вивчення активної ролі жінки у боротьбі за право на освіту.

Жіноча освіта, особливо вища, впродовж всієї історії досить проблематично утверджувала себе, і навіть у 1848 році, коли в Лондоні вже було відкрито Королівський Коледж, все ще була дискусійним питанням. Але жінки прикладали багато особистих зусиль для покращення своїх позицій в освіті як шляхом боротьби за свої права, так і через просвітницьку роботу, яка час від часу увінчувалася вагомими результатами і у галузі розбудови освітньої системи. Так, Емілі Девіс в 1869 році заснувала Джіртонський Коледж. Ганна Клау у 1875 році відкрила Ньюнхемський Коледж. Одразу ж, як тільки жінки почали отримувати вищу освіту, почали з'являтися університетські наукові течії, і стала розвиватися підготовка вчителів серед жінок у широких масах. Таке допущення їх у освітню сферу вже було великим завоюванням, враховуючи ситуацію вікового спротиву всяким формам жіночої активності, окрім хіба що сімейно–побутової. Входження в освітні сфери, безумовно, працювало на посилення тенденцій активності та розширення сфери жіночої свідомості як такої. Однак ще знадобилося кілька поколінь, щоб жінки змогли отримати повний доступ до тоді ще практично чоловічих освітніх установ. Тим більше, що, як показує вся історія становлення жіночої освіти, складні питання жіночої освіти, заборони, перешкоди в отриманні освіти та працевлаштуванні, навпаки, ніби ще й посилюють процеси формування вільного, феміністського мислення жінок, сприяють розширенню ментальної сфери жінки.

Слід звернути увагу на досягнення жінок саме у філософському знанні і концептуальному їх баченні освітньої проблеми. Так, як відзначають більшість дослідників, основний прорив щодо жіночої активності і освіти, стався в епоху Просвітництва, коли були масово висловлені ідеї на захист жіночих прав, прав на освіту, зокрема і жіночої емансипації. Однією з перших в історії філософії їх сформулювала Мері Уоллстонкрафт у своїй книзі «На захист прав жінок» (1792 р.) [9]. Філософський проект Мері Уоллстонкрафт є і першим феміністським проектом в історії філософської думки, і власною концепцією жіночої освіти.

На думку Уоллстокрафт, причина несамостійного і недосконалого стану жіночої суб'єктивності має не природний характер, а є результатом відсутності можливості освіти для жінок. В результаті неправильної, несистематичної освіти мислення жінок обмежується рівнем хаотичних та інфантильних асоціацій, не досягаючи рівня дедукції та узагальнення. Мері Уоллстонкрафт створює просвітницьку філософську концепцію жіночої освіти. У її концепції принципово змінюється форма залежності жіночого суб'єкта від влади того, хто «ймовірно знає» (тобто від ментора, чоловіка). Так, в якості наставника, за Уолстонкрафт, виступають наймані вчителі, а це формує структурне становлення залежності вчитель–учень в рамках формального договору, що допускає свободу вибору і з боку жінок. Принципово трансформується якісне завдання освіти. Провідну роль починає відігравати розвиток гносеологічних, логічних і філософських здібностей жінки, в рамках яких здійснюється і її морально–громадянське виховання.

Більш того: Уоллстонкрафт здійснює аналіз традиційної моделі жіночої суб'єктивності як штучного соціального конструкту, створеного в рамках чоловічої культури, і виступає з критикою багатьох характеристик патріархатного суспільства. Вона вперше в історії філософії виходить зі здатності жіночого суб'єкта виступати суб'єктом наукового і філософського знання і, хоча при цьому жіночий суб'єкт у неї підпадає під чоловічу раціональну норму, теорія пізнання Уоллстонкрафт, є одним з перших проектів антидискримінаційної епістемології [9].

Так, у філософії Просвітництва вперше в інтелектуальній історії людства розглядаються питання про можливість розвитку жіночих інтелектуальних здібностей і жіночої освіти, вперше з'являються теорії, в яких формулюються ідеї жіночої емансипації і здійснюється критика патріархатної ідеології. Тобто ментальна сфера жіночого розширювалася і наповнювалася новим змістом, і великою мірою – завдяки інтелектуальному жіночому активізму, зокрема в галузі філософії та освіти.

Таким чином активізм жіночої ментальності виявляється у формі різних активностей і, передусім, – у вигляді фемінізму; він сформувався як протидія соціокультурній традиції культивування моделі пріоритетності чоловічого над жіночим, простежених на прикладі європейської дійсності.

Розвиток різних видів жіночої активності, а також феміністської думки у слов'янському контексті має свої досить суттєві відмінності та особливості у порівнянні з західними підходами, що потребує рамок окремого дослідження.

Проте, безумовно, що в основі соціальних перетворень всіх культур і державних утворень лежить перетворення людини. А ставлення всякого суспільства до жінки, а через неї до свого майбутнього – дитини, то є завтрашній день людської спільноти, закладений і запрограмований вже тепер. Тому перетворення суспільства має відбуватися через перетворення стосунків у системі чоловік–жінка, коли поступово класичний базовий статеворольовий контракт домінування–підкорення витісняється контрактом «рівного статусу», відповідно до якого на зміну ієрархії патріархату приходить вирівнювання положення щодо прав і можливостей чоловіків і жінок, як в публічній, так і в приватній сферах, коли з'являються рівні можливості для повної самореалізації, коли посилюється сензитивність жінок щодо прав особистості та почуття власної гідності, тобто реалізується принцип гендерної рівності.

Реалізація таких завдань бачиться нам в рамках філософсько–освітнього проекту формування сучасної активної жіночої ментальності, яка органічно поєднує в собі традиційні, фемінні, і сучасні, феміністські цінності, на основі їх усвідомленого використання відповідно до вимог соціокультурної ситуації, потреб і можливостей самої жінки та через вироблення нею активної життєвої позиції, у т.ч. за допомогою самоосвіти і засобів спеціальної та гендерно врівноваженої освіти як обов'язкового атрибуту демократичного суспільства.

Список використаних джерел

1. Аристотель. Политика / Аристотель // Сочинения в четырех томах. Т.4. – М.: Мысль, 1983. – 383 с.

2. Бовуар С. де. Второй пол / Симона де Б. – М.:»Прогресс», 1997. – 832 с.

3. Введение в гендерные исследования. Ч.1: Учебное пособие / Под ред. И.А. Жеребкиной. – Харьков: ХЦГИ, 2001; СПб.: Алетейя, 2001. – 708 с.

4. Гуж Олимпия де. Декларация прав женщины и гражданки [Электронный ресурс] / Олимпия де Гуж. – Режим доступа: http://tvergenderstudies.ru/cgi–bin/pagcntrl.cgi/docs/collectfi'cof03.rtf

5. Спиркин А.Г. Философия: учебник. / А.Г. Спиркин. – М.: Гардарики, 2002. – 736 с.

6. Философский энциклопедический словарь / Редакторы–составители Е.Ф. Губский, Г.В. Кораблева, В.А. Лутченко. – М.: ИНФРА–М, 2006. – 576 с.

7. Шаповалова Ю.В. Актуализация феминистских ценностей в условиях современной цивилизации: дис. канд. филос. н–к 09.00.11 / Ю.В. Шаповалова .– Ростов–на–Дону, 2006. – 161 с.

8. Stael G. de. De la litterature consideree dans ses rapports avec les institutions socials / G. de Stael. – P., 1800. – 400 p.

9. Wollstonecraft M. A Vindication of the Rights of Women / M.Wollstonecraft. – London: Penguin, 1975. – 340 p.

Микулак Н.М. Активизм женской ментальности в контексте гендерного равенства и образования

Проанализированы философские аспекты активизма женской ментальности. Рассмотрена проблема гендерного равенства женщин в образовании и обществе.

Ключевые слова: *философия образования, активизм, женская ментальность, гендерное равенство.*

Mykulak, N.M. Activism of women's mentality in the context of gender equality and education

Highlights the analysis of the philosophical and educational aspects of activism of women's mentality. Problem of gender equality of womens in education and society considered.

Key words: *philosophy of education, activism, women's mentality, gender equality.*

УДК 316.752

Москалик Г.Ф.

Інформативно–комунікативна природа освіти

Аналізуються виклики сучасної епохи до освіти та відповіді освіти на ці виклики; автор підкреслює, що під впливом глобалізації та інформаційної революції освіта все більш помітно набуває характеристик інформативно–комунікативного процесу; це змінює її суспільний статус, а також методику та технології реалізації стосовно конкретної особистості і суспільства загалом.

Ключові слова: *людина, освіта, культура, комунікація, інформатизація, виховання.*

Нова постіндустріальна епоха з її головним атрибутом – інформаційною комунікативністю – втягнула суспільство в інформаційний рух, який постійно змінюється, непередбачувано зникає та знову відроджується як нові потоки інформації. Всі соціальні структури, і освіта в тому числі, перетворюються, модернізуються і трансформуються під впливом інформації та комунікації. Саме тому сьогодні слід акцентувати свою увагу на динаміці та гнучкості комунікативності. «Під впливом глобалізації, як зазначає О.Антипина, всі соціальні процеси набувають нової – комунікативної – сутності, яка проявляє себе в таких нових характеристиках, як відкритість, неоднорідність, диверсифікаційність, полісуб'єктивність, різноманітність стратегій і практик і т.п.» [1,с.97]. Плюралізм відкритого освітнього простору створює ринок освітніх послуг. Такою є відповідь освіти на інформаційно–комунікативні вимоги сучасного суспільства.

Швидкі зміни сучасних професійних і культурних світів зумовлюють потребу в такому роді професіоналах, які б мали як готовність, так і здатність до настільки ж швидких трансформацій. Сучасний фахівець сьогодні знаходиться в ситуації, коли інформаційно–комунікативний рух змушує його постійно виступати в різних ролях. Це принципово змінює статус і мету освіти. Що стосується статусу, то він перестає кваліфікувати тільки специфічно традиційні освітні установи, розширюючи свій простір до будь–якого підприємства матеріального виробництва, сфери послуг і культури. Освіта втрачає автономію та ізоляцію, втрачає функціональну роль інкубатора по вирощуванню фахівців. «У цьому сенсі все суспільство стає освітньою системою, де фахівці не тільки готуються до життя, але й повноцінно живуть ним» [2,с.352].

Відповідно змінюється і мета освіти. Комунікативна компетентність, творча рухливість і толерантність виходять сьогодні на перший план в освіті людини, характеризуючи її і як фахівця, що вміє схоплювати рух професійних знань, і як члена безупинно мінливої полікультурної соціальності. Саме в цьому сенсі зміст освіти набуває комунікативний характер і стає складною комунікаційною системою, в якій все більшого значення набувають не тільки рівень і якість отримуваних знань та інформації, але і канали, які використовуються, їх передачі, спотворення і інтерпретація, забезпечення необхідної швидкості передачі і отримання повідомлень, наявність зворотного зв'язку. Часто саме від даних факторів залежить персональна реалізація студентів і школярів в конкретних науково–дослідних і пошукових проектах, конференціях, олімпіадах. «Навіть просте виконання індивідуальних та колективних завдань є джерелом отримання важливої інформації, особливо коли мова йде про природні та техногенні катастрофи, локальні та масштабні надзвичайні ситуації» [3,с.321].

Розгляд процесу навчання і виховання підростаючого покоління як однієї із складових соціальної комунікації (звичайно ж, з урахуванням педагогічної специфіки) дає нове, розширене поле аналізу, що дозволяє поглиблено зрозуміти і, відповідно, вдосконалити даний процес.

Оскільки механізми комунікативних взаємодій, що постійно відбуваються в системі «людина – інформаційне (соціокультурне) середовище», єдині для всіх форм прояву соціальної комунікації, в тому числі і для педагогіки, виникає реальна можливість виявлення і простеження закономірностей, що виникають при «зустрічі» тих, хто навчається з тією або іншою формою комунікації, наприклад, з освітніми програмами, окремими підручниками і т.д. Не можна залишити без уваги і факт безумовного впливу

«позапрограмних» джерел інформації, перш за все – сучасного інформаційного соціокультурного середовища.

У тих сучасних наукових розробках, де проблеми комунікації та педагогіки розглядаються комплексно, в центрі уваги часто опиняються приховані, неявні «пружини», що визначають ефективність і соціальні післядії тих форм і способів навчання, спілкування, взаємодії, виховання і т.д., які активно використовуються при повідомленні інформації (і, що не менш актуально, в методах контролю) у школах і вузах, в типових зразках популярної в дитячому та молодіжному середовищі соціокультурної продукції, в дитячій і молодіжній субкультурі. Дана ситуація свідчіть про те, що комунікатівні процеси вийшли за межі держави і проявляються не лише в освітній діяльності, а й на міжнародному та міжкультурному рівнях.

Таким чином, до якої б громадської сфери не відносилася б проблема соціальної комунікації, вона становить інтерес з позиції її впливу на суб'єктів, які є включеними в єдиний комунікативний простір. Оптимальною є ситуація, коли суб'єкти освіти володіють державною й однією–двома іноземними мовами. Реалізація цього завдання в Україні знаходится на початковій стадії. Для її розв'язання потрібен комплекс теоретичних досліджень, філософський аспект яких ми обираємо у якості предмета самостійного теоретичного аналізу.

Об'єктом даної роботи виступає вивчення комунікації, як основи функціонування освітнього середовища, що є актуальним як для філософії освіти, так і для психолого–педагогічної теорії та практики. Розглянемо ж проблему взаємозв'язку освіти і комунікації з різних точок зору, що відображають смислові та функціональні аспекти цих понять.

Освіта і педагогічна галузь знань є однією з найдревніших і розвивається разом з суспільством. Соціальний прогрес виявився можливим тому, що кожне нове покоління людей опановувало виробничий, соціальний і духовний досвід предків, розвивало і передавало нащадкам. Чим складнішим ставало виробництво, чим більше накопичувалося знань, тим потрібнішою була спеціально організована освіта цілеспрямована передача підростаючому поколінню досвіду людства.

Освіта – це формування певного образу (ідеальна форма відображення об'єктивної дійсності) людини, її особи. Для того, щоб зрозуміти, що таке освіта потрібно досліджувати категоріальне значення цього поняття. Потрібно виявити зміст, сенс, призначення поняття через співвідношення його з релевантними поняттями (наприклад, соціалізація). «Людина, як громадська істота – пише А.В. Брушлінський, – це вища системна цілісність усіх її складних і суперечливих властивостей, щонайперше психологічних процесів, станів і рис, її свідомості і несвідомого» [4,с.6]. Але практика доводить, що відразу вона не стає громадською істотою. Кожен проходить соціалізацію. Це процес входження в суспільство, який може тривати усе життя, процес освоєння індивідом норм і ролей, прийнятих в цьому суспільстві за допомогою власної і чужої активності. Цей процес протікає як стихійно, так і свідомо, цілеспрямовано. Освіта – це необхідна складова соціалізації, оскільки без цього інституту взагалі немає ефективної соціалізації. Освіта стосовно кожної окремої людини це свідомо спрямовуваний процес освоєння цінностей культури, передачі досвіду, оволодіння і перетворення дійсності. Можна сказати, що освіта – це творіння образу людини в індивідові, який потрібний конкретному суспільству, формування його особи, деяких суспільно значимих і індивідуальних якостей. Зрозуміло, що освіта припускає наявність деякої мети, відповідно до якої вибудовується увесь відповідний процес.

Процес освіти готує людину до життя в цьому суспільстві і позбавляє її від необхідності наново пройти усі етапи громадського розвитку. Підводячи підсумок вищесказаному, під освітою прийнято розуміти процес і результат оволодіння людиною певною системою знань, умінь і навичок, а також способів мислення, які є необхідними для повноцінного включення в соціальне і культурне життя суспільства і виконання певних професійних функцій. Освіта – процес і результат засвоєння певної системи знань і забезпечення на цій основі відповідного рівня розвитку особистості. Освіту здобувають в основному в процесі навчання і виховання в учбових закладах під керівництвом педагогів.

Основними функціями освіти, за правило, вважаються: передача досвіду, закріплення досвід людей, тиражування досвіду; адаптування людини до конкретної обстановки. Освіта, далі, включає виховання і навчання. Через виховання та навчання людина освоює конкретні норми і ролі, які їй належить виконувати в суспільстві. Вони

створюють цілком конкретного індивіда для певного соціального середовища, для певних соціальних стосунків, з конкретними властивостями поведінки, досвіду, знання, світогляду і так далі. Все це стає можливим через розвиток освіти, який відбувається за допомогою інноваційної педагогічної діяльності.

Інноваційна діяльність, будучи складним і багатоплановим феноменом, охоплює процес взаємодії індивідів, який є спрямованим на розвиток, перетворення об'єкта, на переведення його в якісно новий стан; системну діяльність щодо створення, освоєння та застосування нових засобів; особливий вид творчої діяльності, що об'єднує різноманітні операції і дії, спрямовані на здобуття нових знань, технологій, систем.

Головним результатом інноваційної діяльності є педагогічний дискурс. Продуктами інноваційної педагогічної діяльності є нововведення, що позитивно змінюють систему освіти, визначають її розвиток і характеризуються як нові чи вдосконалені. Педагогічна діяльність завжди орієнтується на певний зміст, тобто на знання, які слід здобути у процесі навчання, та на якості особистості, які необхідно виховати. Залежно від того, які цінності домінують при цьому, педагогічна діяльність в освітніх перетвореннях може мати формувальний (традиційний) або розвивальний (гуманістичний) характер.

Аналіз педагогічної літератури свідчить, що цільові, змістові та процесуальні особливості педагогічного дискурсу як інноваційної освітньої технології моделюються, передусім, на основі гуманістичних педагогічних ідей і технологій, вони спрямовані на актуалізацію освітніх потреб особистості.

Отже, педагогічний дискурс як інноваційна педагогічна діяльність може здійснюватися як у традиційних навчальних закладах (дошкільних установах, школах), так і в закладах нового типу. У традиційних та інноваційних закладах впровадження новітніх технологій здебільшого здійснюється емпіричним шляхом, тобто шляхом проб і помилок. Р.Бужикова відзначає, що «у закладах нового типу інноваційна діяльність виконує стабілізаційну (закріплення і збереження створеного раніше) і пошукову (спрямовану на зміну стану системи) функції, які відображають різні і взаємопов'язані рівні педагогічної діяльності у процесі її саморозвитку – репродуктивний (відтворювальний) і продуктивний (творчий)» [5,с.87]. Репродуктивна діяльність заснована на відтворенні традиційних схем дій, спрямована на одержання заданого результату відомими засобами. Продуктивна діяльність пов'язана з формулюванням нових цілей і досягненням їх за допомогою нових засобів.

Особливістю педагогічного дискурсу є те, що він може бути віднесеним до продуктивної діяльності, оскільки серед його обов'язкових компонентів особливу роль відіграє творчість. Надбання світової і вітчизняної педагогіки, сучасні науково–педагогічні дослідження та практичний досвід багатьох поколінь педагогів переконують у необхідності творчого елементу в педагогічному дискурсі. Специфіка педагогічної творчості полягає в тому, що її об'єктом і результатом є творення особистості, а не образу, як у мистецтві, чи механізму, конструкції – як у техніці. Педагогічний процес розглядають як спільну творчість (співтворчість) педагога й вихованця в ситуації педагогічної взаємодії, у процесі якої відбувається педагогічне перетворення людини. Певною мірою цьому сприятиме ефективний організаційний вплив, тобто цілеспрямоване використання різноманітних форм залучення педагога до інноваційної діяльності. До них належать: організація постійно діючого наукового семінару з найактуальніших проблем, над якими працюють педагоги навчального закладу; стажування педагогів при науково–дослідних інститутах і вищих навчальних закладах; педагогічні ради, «круглі столи», дискусії; ділові, евристичні ігри з генерування нових педагогічних ідей; творча діяльність педагогів у методичних об'єднаннях; участь у науково–практичних конференціях; узагальнення власного досвіду і досвіду своїх колег; заняття на спеціальних курсах підвищення кваліфікації; самостійна дослідницька, творча робота; участь у колективній експериментально–дослідницькій роботі в межах спільної проблеми, над якою працюють педагоги навчального закладу. Такі прояви наукової діяльності та педагогчного дискурсу, як різновиду спеціально клішованого спілкування, яке, є обумовленим соціальними функціями партнерів і регламентованим як за формою, так і за змістом, сприяють появі різних визначень та підходів до поняття та змісту освіти. Тому й не дивно, що «поняття освіти, як зазначає І.А. Вальдман, є досить складним та багатоаспектним» [6,с.78]. В найзагальнішому визначенні освіта – це процес і результат засвоєння людиною систематичних знань, умінь і навичок, розвиток розуму та почуттів, формування світогляду та пізнавальних інтересів. Освіченою людиною можна назвати того, хто володіє загальними ідеями, принципами і методами, що визначають загальний

підхід до розгляду різноманітних фактів і явищ; хто володіє високим рівнем розвинутих здібностей, умінням застосовувати набуті знання до якомога більшої кількості частинних випадків; хто одержав багато знань і, крім того, може швидко й правильно застосовувати їх у конкретному випадку; у кого поняття і почуття отримали благородне і піднесене спрямування. Отже, поняття освіта передбачає не лише знання, уміння й навички як результат навчання, але й уміння критично мислити, творити, оцінювати з моральних позицій все навколишнє.

Освіта – це суспільно організований і нормований процес (і його результат) постійної передачі попередніми поколіннями наступним соціально значущого досвіду, який в онтогенетичному плані становлення особистості є її генетичною програмою і соціалізацією. У чому ж суть змісту шкільної освіти?

В сучасній вітчизняній педагогічній науці існують різні концепції змісту освіти, корені яких варто шукати в минулому – в теорії формальної і теорії матеріальної освіти. Кожна з них пов'язана з певним трактуванням місця і функції людини в світі і суспільстві. Диктатура, авторитаризм, з одного боку, і демократія та гуманізм, з іншого, по–різному підходять до розуміння цих функцій: людина – мета чи засіб, суспільство для неї чи вона для суспільства? Навіть тимчасова поступка, теоретична чи практична, на користь концепції людини як засобу (авторитаризм), а не мети суспільного розвитку, не абсолютної цінності, неминуче суперечить гуманізму.

Вияв авторитаризму у визначенні змісту освіти надзвичайно різноманітний. Розглянемо деякі існуючі і найбільш поширені концепції змісту освіти з точки зору відповідності їх завданням формування творчої, самостійно мислячої людини демократичного суспільства.

Одна з концепцій змісту освіти трактує його як адаптовані основи наук, що вивчаються в школі, залишаючи поза увагою такі якості особистості, як здібність до творчості, уміння реалізувати свободу вибору, справедливе ставлення до людей. Даний підхід спрямований на пристосування школярів до науки та виробництва, але не до повноцінного самостійного життя в демократичному суспільстві. Фактично людина тут є як фактор виробництва.

Друга концепція розглядає зміст освіти як сукупність знань, умінь і навичок, які повинні засвоїти учні. «Під змістом, освіти, за словами К.Коліна, слід розуміти ту систему наукових знань, практичних умінь і навичок, а також світоглядних і морально–естетичних ідей, які необхідно засвоїти учням у процесі навчання» [7,с.21]. Це означення цілком узгоджується з конформістськими позиціями, оскільки не розкриває характеру цих знань і умінь і не ґрунтується на аналізі всього складу культури людини. Передбачається, що оволодіння знаннями та уміннями дозволить людині адекватно функціонувати в середині існуючої суспільної структури.

В сучасних умовах розвитку загальноосвітньої школи всього цього недостатньо. Вирішення завдань, пов'язаних з функціонуванням окремих сфер життя суспільства, вимагає від учнів не лише оволодіння певним навчальним змістом, але й розвиток у них таких якостей, як сила волі, відповідальність за свої дії, за долю суспільства і країни, за охорону навколишнього середовища, непримиренність до прояву несправедливості й бездушності, недостатньої уваги до технічного та суспільного прогресу і т.п. Розвиток у вихованців саме таких якостей, формування в них ціннісно значимих запитів і прагнень, залучення їх до самоосвіти є важливою сферою суспільного життя, будучи одночасно умовами функціонування інших його сфер. В найбільшій мірі відповідає цим засадам гуманістичного мислення концепція змісту освіти як педагогічно адаптованого соціального досвіду у всій його структурній повноті. Крім «готових» знань і досвіду здійснення способів діяльності, ця концепція передбачає також досвід творчої діяльності і досвід емоційно–ціннісних відношень.

Отже, освіта – процес розвитку і саморозвитку людини, що залежить від оволодіння соціально вагомим досвідом людства, який втілений у знаннях, уміннях, творчій діяльності та емоційно–ціннісному ставленні до світу. Освіта є необхідною умовою збереження і розвитку матеріальної та духовної культури людства. Зміст поняття «освіта» на основі аналізу людської культури, переконує І.Я. Лернер, можна розглядати як «сукупність: 1. системи знань (про природу, суспільство, техніку, людину, космос), що розкриває картину світу; 2. досвіду здійснення відомих для людини способів діяльності; 3. досвіду творчої діяльності з розв'язання нових проблем, що забезпечує розвиток здатності в людини подальшого розвою культури, науки й суспільства» [8,с.118]; 4. досвіду ціннісного ставлення до світу.

Знання, засвоєна інформація допомагають людині зорієнтуватися в навколишньому світі. Засвоєні способи діяльності, уміння забезпечують відтворення навколишнього світу. Досвід творчої діяльності припускає перенесення раніше засвоєних знань у нову ситуацію, самостійний аналіз проблеми, можливість альтернативи її розв'язання, комбінування раніше засвоєних способів у новий тощо. Індивід, що не засвоїв досвіду творчої діяльності, не спроможний творчо перетворювати дійсність. Енциклопедична освіченість людини зовсім не гарантує творчого потенціалу.

Академік С.У. Гончаренко під освітою розуміє «духовне обличчя людини, яке складається під впливом моральних і духовних цінностей, що є надбанням її культурного кола, а також процес формування людини» [9,с.23]. Це ознаки загальновідомого психолого–педагогічного характеру. Вони, безперечно, стосуються і вищої професійної освіти, яка базується на концепції системно–діяльнісного підходу.

Термін «системно–діяльнісний підхід» об'єднує два значення: «системний підхід» і «діяльнісний підхід». «Системний підхід» – термін збірний. Ним позначають методологічні напрями, запозичені з різних наук й об'єднані тенденцією вивчення своїх об'єктів як систем. В основі цього підходу відмова від однобічних аналітичних, лінійно–причинних методів дослідження, а основний акцент зроблено на цілісності інтегрованих якостей об'єкта, їх походження, тому увагу зосереджено на виявленні зв'язків і взаємин і в межах об'єктів, і з навколишнім середовищем.

Відповідно, найближчі до терміна «система» – «структура» і «середовище». Якщо термін «система» окреслює цілісність об'єкта, то термін «структура» – його внутрішню дискретність, зібраність із частин, які перебувають у взаємозв'язках та певних взаєминах, завдяки чому й утворюють цілісність.

Згідно з діяльнісним підходом, зміст навчальних предметів і навчальних практик потрібно проектувати, спираючись на всебічний облік майбутньої соціально–виробничої (професійної) діяльності випускника навчального закладу.

З позицій педагогічної психології діяльнісний підхід до навчального процесу полягає у виявленні особливостей пізнання надбань культури, накопичених людством, передавання студентові загальноісторичного досвіду, виробленого соціальною практикою: знань, навичок, здібностей, видів і засобів діяльності, а також психологічного розвитку студентів. Процес навчання відбувається у формі співдружності, спільної діяльності того, хто навчає, і студентів.

Цілі освітньої системи, як зазначає Антипьев А.Г. – «конкретний опис програми розвитку людини засобами освіти, опис системи знань, тих норм діяльності й відносин, які має опанувати той, хто навчається, по закінченні навчального закладу» [10,с.50].

Неодноразово були спроби репрезентувати таку програму як модель випускника школи чи вищого навчального закладу у вигляді професіограми фахівця конкретного навчального закладу. В сучасних умовах, вибираючи цілі, звісно, враховують соціальний запит держави й суспільства та мету окремої людини, яка бажає здобути освіту в певній освітній установі, її інтереси і схильності.

Результати досягнення цілей називають освітотворчістю, рівні якої характеризують і індивіда, і суспільство. Вони виявляються і в особливостях свідомості, і в характері поведінки. Відстежуючи результати освіти, отримуємо необхідний для її удосконалення «зворотний зв'язок». Зіставлення цілей з результатами освіти сприяє відповіді на запитання: чи необхідні та достатні наявні форми, методи і зміст освіти з позиції затрачених зусиль?

В контексті гуманістичної парадигми поняття «освіта» переживає суттєву трансформацію. Освіта є складовою виховання, але дещо вужчою категорією. Під нею розуміють усе те, що сприяє формуванню світогляду особистості, її професійних знань, навичок і вмінь. Сюди входить здобуття спеціально запланованої певної суми знань та їх систематизація. «Освіта – сукупність знань, умінь, навичок, поглядів і переконань, а також певний рівень розвитку пізнавальних сил та практичної підготовки, що досягаються в результаті цілеспрямованої навчально–виховної роботи» [5,с.88].

Смисл і ціль освіти – людина у постійному розвитку, її духовне становлення, гармонізація її відносин з собою та іншими людьми, зі світом.... Система освіти створюється для людини, функціонує і розвивається в її інтересах, слугує повноцінному розвитку особистості і в ідеалі її призначення – щастя людини.

«Гармонійно розвинена особистість має бути головною метою і змістом усієї системи освіти. Замість пріоритету держави в освітянському просторі на перше місце має бути поставлена людина... орієнтація на людину, фундаментальні цінності, рішу-

ча демократизація освіти – ось ті підвалини, на яких має базуватися освіта третього тисячоліття» [11,с.56], – підкреслює В.Г. Кремень.

Відповідно, в теорії навчання поняття «освіта» має вживатися в трьох значеннях:

1) як процес інтелектуальної підготовки особистості учня до умов життя в суспільстві шляхом засвоєння систематизованих знань і формування на їх основі навичок, вмінь і світогляду: «Під освітою розуміється процес входження людини в життя суспільства, в цілісний світ живої і «неживої» природи»;

2) як результат процесу навчання та рівень досягнення освіченості, сформованості навичок і вмінь: «...Кінцевий підсумок освіти – внутрішній стан людини на рівні потреби пізнавати нове, здобувати знання, виробляти матеріальні і духовні цінності і допомагати ближньому, бути добротворцем»;

3) як сукупність навчально–виховних настанов. У цьому аспекті, на думку І.Д. Беха, особливе значення має «категорія «ставлення» в контексті розвитку образу «Я» особистості» [12,с.22]. Ця категорія є ключовою для формування й розвитку особистості учня в педагогічному процесі, оскільки за його допомогою розкривається становлення смислового зв'язку, єдність навчально–пізнавальної та професійної діяльності особистості учня, позитивна спрямованість його ціннісних орієнтацій. В особистісно орієнтованому навчанні важливу роль відіграють гуманні стосунки між його учасниками: «...Гуманне ставлення – це ставлення перехідне від взаємин за потребою до взаємин за сформованим гуманним мотивом», тому що «в центрі гуманного педагогічного процесу має бути не метод, не спосіб, а сама дитина, її почуття, переживання і проблеми» [12,с.23].

Протягом останніх десятиліть XX століття у світлі ідеї гуманізації освіти все більше утверджувався особистісно–орієнтовний підхід до виявлення сутності освіти. Так, І.Лернер та М.Скаткін під змістом освіти розуміли «педагогічно адаптовану систему знань, умінь і навичок, досвіду творчої діяльності і емоційно–вольового відношення, засвоєння якого покликано забезпечити формування всебічно розвиненої особистості, підготовленої до відтворення (збереження) і розвитку матеріальної і духовної культури суспільства» [8,с.124]. Отже, при особистісно–орієнтованому підході до визначення сутності змісту освіти абсолютною цінністю є не відчужені від особистості знання, а сама людина. Такий підхід забезпечує свободу вибору змісту освіти з метою задоволення освітніх, духовних, культурних і життєвих потреб особистості, гуманне ставлення до особистості, становлення її індивідуальності і можливості самореалізації в культурно–освітньому просторі.

Особистісно–орієнтований зміст освіти спрямований на розвиток цілісної людини: її природних особливостей (здоров'я, здатності мислити, відчувати, діяти): соціальних властивостей (бути громадянином, сім'янином, трудівником) і властивостей суб'єкта культури (свободи, гуманності, духовності, творчості). При цьому розвиток і природних, і соціальних, і культурних чинників здійснюється в контексті змісту освіти, що має загальнолюдську, національну і релігійну цінність. Кожний із відзначених видів соціального досвіду є специфічним видом змісту освіти:

– знання про природу, суспільство, техніку, мислення і способи діяльності. Засвоєння цих знань забезпечує формування в свідомості школяра наукової картини світу, озброює його науковим методологічним підходом до пізнавальної і практичної діяльності;

– досвід здійснення відомих способів діяльності, які разом із знаннями перетворюються в уміння і навички особистості, що засвоїла цей досвід. Система загальних інтелектуальних та практичних навичок і вмінь, що складає зміст цього досвіду, є основою сукупності конкретних видів діяльності і забезпечує здатність підростаючого покоління до збереження соціальної культури народу;

– досвід творчої, пошукової діяльності, спрямованої на розв'язування нових проблем, що виникають перед суспільством. Він потребує самостійного перетворення раніше засвоєних знань і умінь у нових ситуаціях, формування нових способів діяльності на основі вже відомих. Цей вид соціального досвіду забезпечує розвиток здібностей у молодого покоління до подальшого розвитку культури. Звичайно, самостійність та ініціативність, як показники сформован ості у людини умінь творчо працювати, формуються у кожної дитини індивідуально, але програмувати їх треба вже в змісті освіти;

– досвід ціннісного відношення до об'єктів чи засобів діяльності людини, її ставлення до навколишнього світу, до інших людей. Цей елемент змісту* освіти полягає не в знаннях і в уміннях, хоча й передбачає їх. Норми ставлення до світу, до самого себе і

до інших людей передбачають не лише знання світоглядних ідей, але й переконаність у їх істинності, позитивне ставлення до них. Це ставлення проявляється в поведінці людини, в діяльності практичного та інтелектуального характеру, це сплав знань, переконань і практичних дій. Засвоєння учнем перерахованих елементів соціального досвіду спрямоване на Трансформацію його в особистий досвід, на перенесення соціального в індивідуальне на основі певним чином організованої діяльності учнів.

Таким чином, зміст загальної освіти, з одного боку, є важливою умовою навчально–пізнавальної діяльності учнів, оскільки він відображає поточні й перспективні потреби суспільства, з другого – інструментарієм конструювання і здійснення учнями цієї діяльності і тим самим є змістом особистісних потреб індивіда в навчанні.

Список використаних джерел

1. Антипина О. Глобальные социально–экономические проблемы современности: взгляд Римского клуба / О.Антипина // Альтернативы. – 1995. – №2. – С.97–98.
2. Маркова О.Ю. Коммуникативное пространство вуза: субъекты, роли, отношения / О.Ю. Маркова // Коммуникация и образование. Сборник статей / Под ред. С.И. Дудника. – СПб.: Санкт–Петербургское философское общество, 2004. – С.345–364.
3. Почепцов Георгий Георгиевич. Теория коммуникации / Почепцов Георгий Георгиевич. – М.; Киев: Рефл–бук: Ваклер, 2001. – 656 с.
4. Брушлинский А.В. Проблема субъекта в психологической науке / А.В. Брушлинский // Психологический Журнал. – 1991. – №6. – С.3–11.
5. Бужикова Р. Нові пріоритети розвитку сучасної освіти / Р.Бужикова // Вища освіта України. – 2006. – №3. – С.83–89.
6. Вальдман И.А. Ключевые аспекты качества образования: уроки международного опыта / И.А. Вальдман // Оценка качества образования. – 2009. – №2. – С.76–79.
7. Колин К. Информатизация образования: новые приоритеты / К.Колин // Alma mater. Вестник высшей школы. – 2001. – №2. – С.16–23.
8. Лернер И.Я. Логика развития дидактики в истории воспитания: [От средневековья до нач. 20 века] / И.Я. Лернер // Труды кафедры педагогики, истории образования и педагогической антропологии. – М.: Издательство УРАО, 2002. – Вып.17. – С.100–130.
9. Гончаренко С.У. Дидактична концепція змісту освіти / С.У. Гончаренко // Сучасні технології та інноваційні методики в підготовці фахівців. – К.: Вид. дім «Шкільний світ», 2002. – С.22–30.
10. Антипьев А.Г. Гуманизация и гуманитаризация образования / А.Г. Антипьев // Вестн. высш. шк. – 2010. – №10. – С.49–52.
11. Кремень В.Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати / В.Г. Кремень. – К.: Грамота, 2005. – 448 с.
12. Бех І.Д. Принципи сучасної освіти [Текст] / І.Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 2005. – №4. – С.5–27.
13. Hatin B. Discourse and the Translator / B.Hatin, I.Mason. – London, New York: Longman, 1990. – 258 p.

Москалик Г.Ф. Информативно-коммуникативная природа образования

Анализируются вызовы современной эпохи к образованию и ответы образования на эти вызовы; автор подчеркивает, что под влиянием глобализации и информационной революции образование все более заметно приобретает характеристик информативно-коммуникативного процесса, это изменяет ее общественный статус, а также методику и технологии реализации применительно к конкретной личности и общества в целом.

Ключевые слова: *человек, образование, культура, коммуникация, информатизация, воспитания.*

Moskalik, G.F. Informing-communicative nature of education

The calls of modern epoch to education and answers of education are Analysed on these calls; an author underlines that under influence of globalization and informative revolution education more notedly acquires descriptions of informing-communicative process, it changes its public status, and also method and technologies of realization as it applies to concrete personality and society on the whole.

Key words: *man, education, culture, communication, informatization, educations.*

УДК 37.014.5:613(477)

Пятишева І.П.

Вітчизняний досвід екологізації педагогічної діяльності

Досліджуються питання вітчизняного досвіду екологізації педагогічної діяльності щодо формування та збереження здоров'я населення. Розглядаються деякі засади державного управління, на яких ґрунтується державне управління в сфері охорони здоров'я. З'ясовані основні напрямки державного управління в сфері охорони здоров'я. Визначено поняття екологічної політики. Розглянуто законодавство про охорону здоров'я України щодо екологізації педагогічної діяльності з питань формування здорового способу життя.

Ключові слова: *державне управління, сталий розвиток, екологічна політика, здоров'я, охорона здоров'я, здоровий спосіб життя.*

Актуальною залишається проблема людини та її здоров'я. Сьогодні право на життя та здоров'я визнані міжнародною спільнотою фундаментальними правами кожної людини. «В українському суспільстві, як і в інших сучасних демократичних державах, життя та здоров'я людей визнаються вищими соціальними цінностями. В останні роки спостерігаються певні зміни у законодавстві України в сфері охорони здоров'я у напрямі приведення до міжнародних правових норм. Згідно з чинним законодавством України, охорона здоров'я є пріоритетним напрямом у діяльності суспільства і держави. Проте кожна людина повинна мати не тільки юридичне, моральне, а й реальне право на здоров'я. Це означає не тільки право на отримання адекватної медичної допомоги, а й право на необхідні детермінанти здоров'я, право на відповідну якість життя» [5].

Так філософ Б.Юдін у своєму дослідженні «Здоров'я людини як проблема гуманітарного знання» характеризує цінність здоров'я та зазначає, що «здоров'я… може бути настільки значимою цінністю, що може диктувати цілі, наміри й дії як окремих людей, так і соціальних інститутів аж до суспільства загалом» [17,с.63–64].

Сьогодні інтерес до даної проблеми привертає все більше уваги з боку філософів, соціологів, державних управлінців. Реалізація проблеми здоров'я можлива завдяки більш ефективному державному управлінні в галузі охорони здоров'я.

Різні аспекти проблеми державного управління, поняття та сутності реалізації його принципів, реформування сучасної системи охорони здоров'я досліджуються в наукових працях Г.Атаманчука, В.Бакуменка, Д.Безносенка, Е.Бруяцького, Д.Гвішиані, С.Дубенко, С.Кравченка, В.Мельниченка, Н.Нижник, Р.Пушкаря, Я.Радиша, Л.Смирнова, Н.Тарнавської, В.Цветкова, А.Файоля, П.Штика. Питання формування та реалізації державної освітньої політики досліджують В.Андрущенко, Л.Ващенко, Д.Дзвінчук, В.Клепко, В.Кремень, В.Луговий, В.Савєл'єв.

Констатуючи велику кількість досліджень з питань державного управління в галузі здоров'я, необхідно зазначити, що в Україні недостатньо уваги приділяється екологізації педагогічної діяльності, яка спрямована на збереження здоров'я вчителів. Тому наукові пошуки привели нас до необхідності визначення сутності цього важливого філософського питання.

Здоров'я нації, як гарант довголіття й добробуту всіх її громадян є запорукою сталого розвитку України. Наше суспільство на сучасному етапі свого розвитку потребує ефективного управління з питань охорони здоров'я з боку держави. Без використання наукового підходу вирішення цієї проблеми неможливо. Для того, щоб ефективно діяли заклади охорони здоров'я, відбувалось належне управління ними з боку влади, існувала плідна праця між співробітниками, слід розробити правильну концепцію державної політики в сфері охорони здоров'я.

Ми погоджуємось з думкою В.Клюзко, який зазначає, що державне управління – це наукові знання з питань управління. Вони здійснюється в певному соціальному середовищі, що впливає на цілі державного управління. Особлива роль відводиться принципам організації наукових управлінських знань. Слід зазначити, що саме ці

принципи необхідні для об'єднання нових тенденцій в розвитку державного управління, враховувати стан сучасного наукового пізнання, що підвищує його суспільне значення [5].

Україна, прагнучи вступити в європейське та світове співтовариство, повинна орієнтуватися на кращий світовий досвід і тенденції, що визначають міжнародну державну політику з питань формування здорового способу життя.

Питання формування здорового способу життя через освіту порушувалось давно. Протягом XIX ст. освіта з питань здорового способу життя в основному мала інформативний характер. Слід зазначити, що вже в середині XX ст. з'являються аналітичні праці з проблем освіти здорового способу життя. «Сучасний підхід до цієї сфери освіти пов'язаний із розвитком фундаментальних принципів, що базувалися на результатах наукових досліджень з проблем формування і збереження здоров'я населення. Ці принципи започаткували сучасну динамічну філософію освітньої політики з формування здорового способу життя» [15].

В.Клепко зазначає, що «…зміст і механізми здійснення освітньої політики залежать від організації і культури суспільства, типу політичного режиму, властивих йому способів рекрутування еліти й ухвалення політичних рішень, рівня громадянської активності населення» [4,с.43].

Відповідно до опублікованого у 1974 р. звіту «Новий підхід до охорони здоров'я канадців» відділення шкільного здоров'я американської асоціації громадського здоров'я (School Health Section of the American Public Health Association) висловило свою позицію, що «освіта у сфері здорового способу життя повинна стати тривалим процесом від зачаття до смерті і що така освіта повинна бути обов'язковою, інтегрованою та планомірною» [19,с.76]. А це, відповідно, вимагало розробки і впровадження засад державної освітньої політики з питань здорового способу життя молоді.

Я зазначає О.Шиян, вивчення документів, матеріалів та рекомендацій Ради Європи, Всесвітньої організації охорони здоров'я показує активізацію інтересу світової спільноти до пошуку дієвих шляхів формування у молоді мотивації до здорового способу життя у другій половині XX ст. У цей час Всесвітня організація охорони здоров'я ініціювала кампанію «Здоров'я для всіх» (1977), у межах якої розпочався процес збирання і систематизації інформації щодо загрози здоров'ю населення і шляхи їх подолання [15]. Результати цієї діяльності привернули увагу суспільства. Зазначимо, що наслідком цього стало розповсюдження державних освітніх програм, які спрямовані на ознайомлення з певними ризиками для здоров'я.

За визначенням О.Щепіна, до державної політики в галузі охорони здоров'я відносяться обов'язки і рішення держави, необхідні для виконання дій з метою надання медичної допомоги та, які спрямовані покращити здоров'я населення держави і виконання поставлених завдань [16]. Так Я.Радиш у монографії «Державне управління охороною здоров'я в Україні: генезис, проблеми та шляхи реформування» розглядає деякі засади державного управління, на яких ґрунтується державне управління в сфері охорони здоров'я [11]. На його думку [11,с.147–148]:

1. Державне управління є цілком організованою системою, в результаті діяльності якої виникають певні управлінські відносини.

2. Необхідна умова, за якої може існувати та реалізовуватись державне управління – це наявність суб'єкта, тобто певного органу виконавчої влади, що наділений повноваженнями щодо здійснення державного управління. Це може бути як Міністерство охорони здоров'я України – як вищий орган виконавчої влади у сфері охорони здоров'я, так і будь–яке регіональне управління з питань охорони здоров'я. Також повинен бути присутній об'єкт державного управління, тобто ті фізичні чи юридичні особи (основні об'єкти державного управління), на яких спрямований управлінський вплив.

3. Характер управлінських відносин між об'єкт (–ами) та суб'єктом (–ами) мають владний характер, тобто тут присутня чітка ієрархія: суб'єкт наділений владними повноваженнями в той час, як об'єкт таких відносин має лише виконувати отримані розпорядження.

4. Державне управління ґрунтується на виконанні вимог чинного законодавства.

5. Управлінський вплив може мати різний характер: державне регулювання, централізоване керівництво чи оперативне управління.

6. Наявність певних етапів управлінської діяльності, що полягають у плануванні, організації, управлінні кадрами, фінансуванні та контролі за такою діяльністю.

7. Порушення норм управлінської діяльності, зловживання правами та службовим становищем призводить до відповідальності згідно норм чинного законодавства.

Погоджуємось з думкою Д.Карамишева, що «державна політика в галузі охорони здоров'я в Україні являє собою – це загальний напрям, який визначає характер дії держави щодо збереження та зміцнення здоров'я громадян України як найважливішої складової її національного надбання» [3].

Дослідник Н.Нижник у статті «Проблеми управління охороною здоров'я» зазначає, що «державна політика в галузі охорони здоров'я є «невід'ємною складовою внутрішньої та зовнішньої політики держави, змістом якої є оптимізація діяльності комплексного соціального інституту, який включає підготовку медичних кадрів, численні соціальні, організаційні, економічні, науково–медичні, санітарно–епідеміологічні та профілактичні заходи, що обов'язково проводить держава в інтересах своїх громадян» [8,с.40]. Отже, для проблем управління охороною здоров'я необхідно комплексність та системність.

З.Гладун зробив аналіз сучасних засад державної політики в галузі охорони здоров'я та визначив, що ця політика має включати три основних напрямка [2,с.194]:

– забезпечення конституційних прав громадян на медичну допомогу, охорону здоров'я і медичне страхування, захист прав та свобод людини у сфері охорони здоров'я;

– організація надання медико–санітарної допомоги населенню, формування єдиного національного медичного простору та ринку медичних послуг;

– проведення організаційних, фінансових, правових та інших заходів щодо підтримання здоров'я населення та його охорони і зміцнення.

Сучасна вітчизняна наука має значну кількість перспективних розробок, спрямованих на формування здорового способу життя в межах навчально–виховного процесу. Однак тільки зусиллями закладів освіти вирішити завдання формування здорового способу життя неможливо. Так, на думку С.Омельченко: «…для підвищення рівня здоров'я підростаючого покоління необхідно створити закільцьовану систему валеонасиченого простору, у якій би всі соціальні інститути нашого суспільства були об'єднані єдиною ідеєю, спільними зусиллями виконати замовлення держави щодо формування й виховання здорового покоління» [9,с.7]. Зазначимо, що державна політика у сфері формування здорового способу життя буде ефективною лише при наявності валеологічного простору, за допомогою якого відбудеться об'єднання спільних ідей щодо формування здорового способу життя.

Державна політика в галузі охорони здоров'я в сучасних умовах обов'язково має враховувати вплив зовнішнього середовища на стан здоров'я громадян. В Україні завдяки негативного впливу різних чинників природного середовища на здоров'я людини збільшується рівень їх захворювань. Внаслідок чого збільшується медична допомога населенню, яке втратило працездатність. Все це негативно позначається на процесах як в економіці, так і в суспільстві.

Отже, актуалізація проблем екологічної безпеки, погіршення стану навколишнього середовища, швидке зростання хвороб, що виникають через погані екологічні умови життя, призводять до необхідності впровадження в Україні комплексної державної екологічної політики.

Сьогодні екологічна проблематика є складовою державної політики, є досить популярною серед науковців, проте більшість з них розглядають окремі елементи державної політики (економічні, соціальні, правові). Таким чином рівень наукових досліджень в цьому питанні залишається недостатнім. Дослідниця Т.Галушкіна стверджує, що «…екологічна політика – це цілеспрямована діяльність органів державної влади й управління, що спрямована на впровадження заходів щодо забезпечення якості навколишнього середовища, відтворення природних ресурсів, екологічної безпеки регіонів і держави в цілому» [1,с.216].

Нам більше імпонує визначення науковця В.Кравця: «…екологічна політика – система цілей і дій, що реалізуються органами державної влади та місцевого самоврядування та спрямовані на збереження довкілля і забезпечення екологічно безпечних умов життєдіяльності населення» [7,с.27].

Тому екологічна політика є сукупністю взаємопов'язаних елементів, які впливають на довкілля завдяки ефективному екологічному управлінню, а саме: забезпечення екологічної безпеки, екологічний розвиток суспільства в умовах збереження природного середовища, гармонізації відносин суспільства та природи та охорона здоров'я людини.

В основу державної екологічної політики України покладено концепцію екологічно стійкого (сталого) розвитку, що передбачає раціоналізацію використання природних

ресурсів, створення умов для існування майбутніх поколінь шляхом відновлення довкілля. Як зазначає О.Федько та інші дослідники, конференція ООН з питань навколишнього середовища і розвитку, яка відбулася 1992 р. у Ріо–де–Жанейро, визнала цю концепцію домінантною ідеологією функціонування земної цивілізації у XXI ст. і стратегічним напрямом забезпечення матеріального, соціального і духовного прогресу суспільства. Подальшого розвитку ідеї стійкого розвитку набули на Всесвітній конференції ООН із стійкого розвитку в Йоханесбурзі у 2002 р., де всі країни світу взяли на себе зобов'язання щодо реалізації стратегії стійкого розвитку» [12]. Зазначимо, що визнання в той час концепції екологічного стійкого розвитку домінантною ідеологією, зіграло важливу роль у державному управлінні у сфері охорони здоров'я.

Стратегія екологічно стійкого розвитку спрямована на розв'язання суперечностей у системі «суспільство – природа» і тому необхідні узгоджені дії щодо покращення природного середовища, від якого насамперед залежить здоров'я людей.

В Україні забезпеченню права людини на збереження та зміцнення здоров'я відводиться велике значення. Законодавством України сприяння здоров'ю та здоровому способу життя визначене як один з основних напрямів державної політики охорони здоров'я і освіти. Також в Україні існує законодавче підґрунтя щодо екологізації педагогічної діяльності з питань формування здорового способу життя. Відповідні правові норми щодо сприяння здоровому способу життя в містяться у нормативно–правових актах, що відносяться до різних галузей законодавства. В Конституції України [6] та основах законодавства [10] зазначені основні права людей з питань охорони здоров'я. Наприклад, статтею 3 Конституції України «здоров'я людини, як і її життя, особиста честь і гідність, недоторканність та безпека, визначене найвищою соціальною цінністю» [6]. Згідно із статтею 49 Конституції України «кожен має право на охорону здоров'я» [6]. У статті 3 Основ законодавства України про охорону здоров'я, що після Конституції є другим за юридичною вагою правовим актом у цій сфері, «…здоров'я визначається як стан повного фізичного, душевного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних дефектів. Охорона здоров'я – система заходів, спрямованих на забезпечення збереження і розвитку фізіологічних і психологічних функцій, оптимальної працездатності та соціальної активності людини при максимальній біологічно можливій індивідуальній тривалості життя. Таким чином, у національне законодавство України практично імплементоване визначення здоров'я» [10].

Основи законодавства України про охорону здоров'я регулюють також основи організації управління охороною здоров'я. В Основах організації управління охороною здоров'я містяться статті щодо визначення порядку формування та реалізації державної політики охорони здоров'я; необхідності забезпечення її фінансовими та матеріально–технічними ресурсами із залученням держави, місцевого самоврядування, страхових фондів, комерційного сектора та благодійних організацій; необхідності запровадження податкових та інших пільг в галузі охорони здоров'я; державного нагляду та участі громадськості в охороні здоров'я тощо [10].

Стаття 4 «Основні принципи охорони здоров'я» в Україні зазначає: «Визнання охорони здоров'я пріоритетним напрямом діяльності суспільства і держави, одним з головних чинників виживання та розвитку народу України; дотримання прав і свобод людини і громадянина в галузі охорони здоров'я та забезпечення пов'язаних з ними державних гарантій; гуманістична спрямованість, забезпечення пріоритету загальнолюдських цінностей над класовими, національними, груповими або індивідуальними інтересами, підвищений медико–соціальний захист найбільш вразливих верств населення;рівноправність громадян, демократизм і загальнодоступність медичної допомоги та інших послуг в галузі охорони здоров'я;відповідність завданням і рівню соціально–економічного та культурного розвитку суспільства, наукова обґрунтованість, матеріально–технічна і фінансова забезпеченість» [10].

Статтею 6 Основ законодавства про охорону здоров'я визначений зміст права на охорону здоров'я. Це право передбачає [10]:

– життєвий рівень (включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та соціальне обслуговування і забезпечення), який є необхідним для підтримання здоров'я людини;

– безпечне для життя і здоров'я навколишнє середовище;

– безпечні і здорові умови праці, навчання, побуту та відпочинку;

– доступну кваліфіковану медичну допомогу;

– безперешкодне отримання інформації про стан свого здоров'я і здоров'я населення, включаючи існуючі і можливі фактори ризику, їх ступінь та шляхи запобігання захворюванням;

– можливість об'єднання в громадські організації з метою сприяння охороні здоров'я;

– можливість участі в управлінні охороною здоров'я через своїх представників, делегованих до виборних органів влади та самоврядування;

– правовий захист від будь–яких форм дискримінації, пов'язаних з станом здоров'я;

– відшкодування заподіяної здоров'ю шкоди.

Зокрема у статті 25 «Підтримання необхідного для здоров'я життєвого рівня населення» встановлено, що «держава забезпечує життєвий рівень населення, в тому числі їжу, одяг, житло, медичний догляд, соціальне обслуговування і забезпечення, необхідні для підтримання його здоров'я» [10].

Стаття 32 «Сприяння здоровому способу життя населення» встановлює, що «держава сприяє утвердженню здорового способу життя населення шляхом поширення наукових знань з питань охорони здоров'я, організації медичного, екологічного і фізичного виховання, вживає заходів щодо підвищення гігієнічної культури населення, створення необхідних умов, у тому числі медичного контролю, для заняття фізкультурою, спортом і туризмом, розвиток мережі лікувально–фізкультурних закладів, профілакторіїв, баз відпочинку та інших оздоровчих закладів, боротьбі із шкідливими для здоров'я людини звичками, встановлення системи соціально–економічного стимулювання осіб, які ведуть здоровий спосіб життя» [10].

Зазначимо, що Основи законодавства України про охорону здоров'я дають визначення основних понять, змісту права на охорону здоров'я та її принципів, встановлюють певні обов'язки для суспільства, держави та особи. Іншими законодавчими та нормативними актами Президента України та Кабінету Міністрів України, центральних органів влади відбувається регулювання основних аспектів сприяння здоров'ю і впровадженню здорового способу життя.

Ми погоджуємось з думкою О.Яременко, що «…розвинена, систематизована і прозора законодавчо–нормативна база щодо сприяння здоровому способу життя уже сама по собі є потужним пропагандистським засобом збереження та зміцнення здоров'я і повинна б формуватися на основі таких принципових підходів» [18]:

– найголовнішим з них має бути усвідомлення того, що альтернативного шляху збереження та поліпшення здоров'я населення, як через впровадження здорового способу життя не існує;

– законодавчо–нормативна база має узгоджуватися з підходами та вимогами міжнародної спільноти у цій сфері життєдіяльності;

– впровадження здорового способу життя має ґрунтуватися на розвиненій законодавчій базі та на верховенстві права;

– законодавча база стосовно здорового способу життя має бути на чільному місці у ієрархії права у відповідності до того місця, яке займає здоров'я у ієрархії загальнолюдських цінностей.

Таким чином, аналіз вітчизняного досвіду з питань екологізації педагогічної діяльності показав, що державна політика в галузі охорони здоров'я в сучасних умовах обов'язково має враховувати вплив зовнішнього середовища на стан здоров'я громадян. Сьогодення потребує від державного уряду рішучих дій з питань охорони здоров'я. В Україні наявність нормативно–правової бази забезпечення державної освітньої політики з питань здорового способу життя свідчить, що на міжнародному рівні закладено правову основу в цій сфері. Національне законодавство України загалом відповідає положенням міжнародних правових актів універсального характеру.

Список використаних джерел

1. Галушкіна Т.П. Екологічна політика як складова державної регіональної політики / Т.П. Галушкіна, Л.М. Качаровська // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – Хмельницьк, 2003. – №2 (6). – С.216–220.

2. Гладун З.С. Державна політика охорони здоров'я в Україні (адміністративно–правові проблеми формування і реалізації): Монографія – Тернопіль, «Економічна думка», 2005 – 460 с.

3. Карамишев Д.В. Програмно–цільовий підхід до реалізації державної політики у сфері охорони здоров'я [Електронний ресурс] / Д.В. Карамишев. – Режим доступу: http://www.univer.km.ua/visnyk/988.pdf.

4. Клепко С.Ф. Філософія освіти в європейському контексті – Полтава: ПОІППО, 2006. – 328 с.

5. Клюзко В.М. Види принципів державного управління в галузі охорони здоров'я України [Електронний ресурс] / В.М. Клюзко. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e–journals/DeBu/2009–1/doc/2/26.pdf.

6. Конституція України із змінами і доповненнями, внесеними Законами України від 8 грудня 2004 року N 2222–IV, від 1 лютого 2011 року N 2952–VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2. nsf/link1/Z960254K.html.

7. Кравців В.С. Регіональна екологічна політика в умовах становлення ринкової економіки в Україні (теорія, методи, практика): монографія / В.С. Кравців. – Л.: Арал, 2007. – 336 с.

8. Нижник Н. Проблеми управління охороною здоров'я України / Н.Нижник // Українські медичні вісті. – 1997. – №2–3 (57–58). – С.40–41.

9. Омельченко С.О. Взаємодія соціальних інститутів суспільства у формуванні здорового способу життя дітей та підлітків: монографія / С.О. Омельченко. – Луганськ: Альма–матер, 2007. – 352 с.

10. Основи законодавства України про охорону здоров'я [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ T280100. html.

11. Радиш Я.Ф. Державне управління охороною здоров'я в Україні: генезис, проблеми та шляхи реформування [монографія] / Я.Ф. Радиш; передм. і заг. ред. проф. Н.Р. Нижник. – К.: Вид–во УАДУ, 2001. – 360 с.

12. Федько О.А. Питання формування здорового способу життя і моделей сталого розвитку українського суспільства [Електронний ресурс] / О.А. Федько. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/ Soc_Gum/Dtr/du/ 2010_2/ files/DU210_46.pdf.

13. Федько О.А. Ціннісна природа здорового способу життя для особистості, нації та держави [Електронний ресурс] / О.А. Федько. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/ portal/ soc_gum/sp/2009_4/12.pdf.

14. Черній В. Історичні аспекти розвитку поняття здорового способу життя / В.Черній // Проблеми формування здорового способу життя молоді: Матеріали III Всеукраїнської науково–практичної конференції студентів, магістрантів та аспірантів; під заг. ред. Сіренко Р.Р. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2011. – С.57–63.

15. Шиян О.І. Освітня політика з питань здорового способу життя молоді у другій половині XX століття [Електронний ресурс] / О.І. Шиян. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e–journals/DUTP/2007–2/txts/07soidps.htm.

16.Щепин О.П. О государственных механизмах реформы здравоохранения / О.П. Щепин, В.С. Нечаев // Проблемы соц.гигиены истории медицины. – 1997. – №1. – С.34–38.

17. Юдин Б.Г. Здоровье человека как проблема гуманитарного знания / Б.Г. Юдин // Философия здоровья – М.: ИФ РАН, 2001. – С.61–85.

18. Яременко О. Формування здорового способу життя [Електронний ресурс] / О.Яременко, Л.Жаліло, Н.Комарова та ін. – Режим доступу: http://www.health.gov.ua/health.nsf/7cd1e76cd2c16dd6c12565fb002be32d/8b72d09dbc248a1fc22569fa003dfb8d?OpenDocument.

19. Bedworth A. The Profession and Practice of Health Education / A.Bedworth, B.Bedworth // WM. Brown Publishers, 2001. – 472 p.

Пятишева И.П. Отечественный опыт экологизации педагогической деятельности

Исследуются вопросы отечественного опыта экологизации педагогической деятельности по формированию и сохранению здоровья населения. Рассматриваются некоторые основы государственного управления, на которых основывается государственное управление в сфере здравоохранения. Определены основные направления государственного управления в сфере здравоохранения. Определено понятие экологической политики. Рассмотрено законодательство о здравоохранении Украины по экологизации педагогической деятельности по вопросам формирования здорового образа жизни.

Ключевые слова: *государственное управление, устойчивое развитие, экологическая политика, здоровье, здравоохранение, здоровый образ жизни.*

Pyatysheva, I.P. Domestic experience of greening of pedagogical activity

This article is devoted to questions of domestic experience of greening of pedagogical activity concerning formation and preservation of health of the population. Some principles of public administration on which public administration in the health care sphere is based are considered. The found–out main directions of public administration in the health care sphere. The concept of ecological policy is defined. The legislation on health care of Ukraine concerning greening of pedagogical activity on questions of formation of a healthy lifestyle is considered.

Key words: *public administration, steady development, ecological policy, health, health care, healthy way of life.*

УДК 37.013

Фінін Г.І.

Історична освіта в курикулумі військового фахівця: філософський аналіз

Аналізується роль історичної науки як складова курикулуму військового фахівця. Розглянуто сутність та сучасний етап розвитку історичної науки у сучасній системі військової освіти. Висвітлено роль військової історії у процесі формування та виховання майбутнього військового фахівця. Представлені можливі напрями розвитку історичної науки в системі військової освіти. Розглядаються актуальні проблеми та концептуальні засади історичної науки.

Ключові слова: *військова освіта, історія, військова історія, курикулум, військовий фахівець, офіцер.*

Сучасний етап розвитку історичної науки України у системі підготовки майбутніх офіцерів характеризується формуванням нових поглядів на різні історичні події в умовах деідеологізації суспільства. Такі події призводять до необхідності перегляду ролі історичної науки, та військової історії зокрема, при підготовці майбутніх військових фахівців. Таким чином, на теперішній час є актуальним завдання розробки курикулуму військової освіти у Збройних Силах України з урахуванням зазначених факторів.

Питання національно–патріотичного виховання в навчальних закладах досліджувалася українськими мислителями: Г.Ващенком, А.Макаренком, С.Русовою, В.Сухомлинським. Їхні видатні попередники, філософи та педагоги – Г.Сковорода, О.Духнович, Т.Шевченко, І.Франко, К.Ушинський, Я.Чепіга – у своїх творах значне місце відводили вихованню любові до рідної землі, малої та великої Батьківщини, рідної мови; поваги до історичного минулого, формуванню національної свідомості. Наукові аспекти навчання й виховання курсантів в системі військовій освіті досить широко відображено в працях багатьох філософів, педагогів і психологів. Так, О.С. Автушенко, В.І. Вдов'юк, В.П. Давидов, Є.Ю. Литвиновський, В.С. Маслов, М.І. Нещадим, І.Г. Радванський, Г.Д. Темко, І.О. Томків, В.В. Трифонов, І.О. Хорєв, В.В. Ягупов та інші розглядають зміст професійної підготовки курсантів у вищих військових навчальних закладах. Роль історичної освіти при вихованні майбутнього військового фахівця розглядають О.Владиміров, Т.А. Карпова, А.В. Гирин, В.І. Ряшко.

Разом із тим, незважаючи на наявність публікацій, вивчення ролі історії у курикулумі військового фахівця не можна вважати вичерпаним. При всій безсумнівній теоретичній і практичній значущості виконаних досліджень залишається недостатньо обґрунтованою роль і значення історичних дисциплін, і військової історії, зокрема в курикулумах, як окремого військового фахівця так і в сучасній військовій освіті взагалі.

Завданням даної статті є спроба філософського аналізу ролі історичної освіти у курикулумі військового фахівця.

Терміном курикулум (лат. – curriculum – біг, шлях, одне коло) в англомовній освітній літературі позначається основна одиниця освітнього процесу – курс навчання, навчальний план, програма науки, а в найбільш широкому значенні – сукупність навчального змісту, планів, методів, структур, ілюстративного матеріалу, усіх видів посібників, включаючи паперові, матеріальні, аудіо–візуальні, комп`ютерні тощо [1,с.75].

Фахівці України в галузі освіти зараз освоюють усталене на Заході розуміння понять «курикулум» і «розвиток курикулуму» (curriculum development). Проектування курикулуму передбачає певне коло принципів, з якими були б згодні ті, хто його розробляє. Варіант таких принципів представлений у посібнику В.Гуцу, О.Крішана «Проектирование базового курикулума» [1,с.84]. У ньому подається визначення концепції курикулуму, загальні підходи, основи і методика його розробки. На основі сучасних теорій курикулуму, таксономії, теорій цілепокладань запропонована структура базового курикулуму з таких підсистем: загальні освітні цілі, транспредметні освітні

цілі, загальні освітні цілі за рівнями навчання; система навчальних дисциплін; освітні цілі на рівні суміжних дисциплін; загальні навчальні цілі шкільної дисципліни; базовий навчальний план; освітні стандарти як проміжні навчальні цілі, досягнення яких є обов'язковим для всіх учнів.

Однією із найважливіших складових курикулуму у підготовці сучасного військового фахівця є гуманітарна освіта. Саме гуманітарній освіті приділяють велику роль у курикулумах військових навчальних закладів Росії [2] та Сполучених Штатів Америки [3]. Так на думку віце–президента колегії воєнних експертів Росії, кандидата політичних наук, генерал–майора Збройних сил РФ Олександра Владімірова базова військова освіта повинна вестись протягом чотирьох–п'яти років та забезпечувати отримання випускниками загальної гуманітарної освіти, яка має гуманістичну направленість, яка досягається за рахунок поглибленого вивчення світової та вітчизняної історії, історичного світового надбання, літератури та мистецтв, етики й естетики, педагогіки, основ менеджменту, філософії, дипломатії, світового і національного права, іноземних мов [2]. На наш погляд саме історична наука, а в особливості військова історія є фундаментом гуманітарної підготовки майбутнього військового спеціаліста.

Особливу увагу вивченню військової історії, при підготовці військових кадрів приділяли і за часів існування СРСР. Вона розглядалася, як основний засіб формування у курсантів та військовослужбовців патріотизму, мужності та гордості за свою Батьківщину та усвідомлення необхідності продовження славних військових традицій своїх пращурів. Разом з тим, в ті часи вивчення військової, як втім і загальної історії більше розглядалося через призму марксистсько–ленінських ідеологічних штампів, та як об'єкт ідеологічної боротьби проти капіталістичного світу [4].

В системі військової підготовки сучасних США також виділяють особливе місце вивченню історії. Більш того, вона займає там одне із провідних місць. Так в ході дослідження виявлено, що серед гуманітарних кафедр в американських вузах особливе місце займають кафедри історії. Вивченню військової історії, яка є однією зі складових частин всієї військової науки, на всіх етапах розвитку вищої військової школи США відводиться чільна роль як одного з найважливіших джерел військових знань, накопичених поколіннями. Своє ставлення до військової історії у статті «Вплив Лівенуорта на сьогоднішню армію» висловив У.Річардсон: «Занадто довго в армії США нехтували вивченням військової історії в різних навчальних закладах. Ця помилка зараз виправляється». Американські військові педагоги і воєначальники вважають, що вивчення історичної науки з усіх її напрямків військовими фахівцями повинно відбуватися безперервно протягом всієї військової кар'єри. На вищому етапі підготовки, у військових коледжах збройних сил США та Університеті національної оборони навчальні програми включають обов'язкові курси з військової історії і факультативні, обрані за бажанням, з історії США та ін. [3,с.12].

Центральне місце історії у гуманітарній підготовці майбутніх військових декларують і у Російській Федерації. Так О.В. Гирин вважає, що однією із загальнокультурних компетенцій, якими повинен оволодіти майбутній офіцер під час навчання у навчальному закладі є «здатність розуміти характерні риси та специфіку основних історичних епох, рушійні сили та закономірності історичного процесу, роль насильства, не насильства та особистості в історії, політичну організацію суспільства, поважно та бережно відноситися до історичного спадку та культурним традиціям, толерантно сприймати соціальні та культурні розбіжності» [5], і саме історична наука повинна забезпечити формування цієї компетенції. Вивченні історії передбачено у курикулумах як початкової (суворівські, нахімівські училища, ліцеї, кадетські корпуси) так і базової військової освіти (університети, академії) Росії [2].

В Україні та деяких інших пострадянських державах на сучасному етапі історична наука у курикулумі військової освіти представлена різними дисциплінами (історія України, всесвітня історія, історія війн та військового мистецтва та ін.).

В історії закладений величезний потенціал формування національно–патріотичної свідомості курсантів і студентів. Відомі історичні події, героїчна боротьба українського народу за своє соціальне і національне визволення прищеплюють почуття національної гордості за героїчне минуле. Багато зразків високого героїзму дала історія України, і всі вони є підтвердженням того, що в його основі був патріотизм, велика любов до

народу і Батьківщини. Яскравим прикладом цього є такі видатні історичні постаті, як Святослав, Володимир Мономах, Данило Галицький. Численних героїв дала й Козацька доба нашої історії. Імена Наливайка, Сагайдачного, Сірка, Хмельницького, Богуна, Нечая, Кривоноса, а у XVIII ст. Гонти, Залізняка і багато інших надовго залишаться в пам'яті нашого народу. Традиції захисту рідної землі Батьківщини передавались із по коління в покоління. Яскравим прикладом цього є славна історія Запорізької Січі – козацької республіки, що не знала аналогів у всесвітній історії. «На війні, – писав Д.Яворницький, – запорозький козак визначався весь час розумом, хитрістю, вмінням у противника вигідно скористатися ситуацією, скоропостижно на нього напасти і несподівано заманити, вражав ворога великою відвагою, дивовижним терпінням і рідкою здатністю переносити важкі втрати і жах смерті» [6,с.235].

Найбільш героїчною і трагічною сторінкою в історії українського народу була Велика Вітчизняна війна. За даними головної редакції зведеної Книги Пам'яті України, український народ дав збройним силам країн антигітлерівської коаліції понад 7 млн. бійців і командирів. За питомою вагою воїни–українці посідали друге місце у Збройних Силах СРСР. За мужність і відвагу українці отримали 2,5 млн. орденів і медалей (із 7 млн. нагород, що були вручені воїнам–фронтовикам). Героями стали 2070 українців, тобто 18,2% від усього загалу кавалерів вищої відзнаки СРСР. Українська земля дала Збройним силам сотні видатних полководців та воєначальників. Достатньо сказати, що з 15 фронтів, які діяли в період Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр., більша половина була очолена маршалами і генералами, українцями за походженнями [7,с.195].

Отже, історія України є скарбницею досвіду українського народу, має велике значення для розбудови Української держави та її Збройних сил. Національно–патріотичне виховання курсантської і студентської молоді є основою гуманітарного виховання громадської свідомості. Вивчення історії України дає можливість зрозуміти основні явища та процеси суспільного життя українського народу та народів, які населяли Україну [8,с.183–185].

Сьогодні в українському освітньому просторі є відповідні рекомендації щодо використання історичних знань у формуванні громадянина–патріота, зокрема «Концепція національно–патріотичного виховання молоді» [9]. Разом із тим можемо констатувати, що військово–історична наука в Україні не отримала належного розвитку. Нажаль, на сьогодні немає узагальнюючої воєнно–історичної праці, жодного національного військово–історичного енциклопедичного видання, недостатньо фундаментального підручника з воєнної історії, в яких є нагальна необхідність, в першу чергу, для військових вузів. Багато «білих плям» вітчизняної військової історії залишаються не дослідженими.

Разом з тим, воєнна історія належить до найважливіших складників державної ідеології. Незаперечне значення військово–історичної науки для вивчення і узагальнення історичного і, певною мірою, сучасного бойового досвіду, проведення комплексних досліджень національної, військово–історичної спадщини, актуальних проблем історії воєн, історії військового мистецтва, історії Збройних сил, озброєнь і військової техніки, історії військової думки, тощо, з метою осмислення сутності сучасних явищ у воєнній справі, яке створює підґрунтя для воєнної науки, розвитку форм і способів ведення сучасної збройної боротьби, розробки науково обґрунтованих рекомендацій і пропозицій, з питань підготовки, застосування та всебічного забезпечення Збройних Сил.

Наукові військово–історичні розробки можуть і повинні безпосередньо використовуватися в морально–психологічній підготовці особового складу державних військових формувань і військово–патріотичному вихованні молоді, здійсненні відповідного ідеологічного впливу, на все населення країни.

Все це переконливо вимагає подальших військово–історичної досліджень в рамках науково дослідних установ, удосконалення навчальних планів з історичних та гуманітарних дисциплін в системі військової освіти. Як свідчить світовий досвід, військово–історичні науково–дослідні установи є майже у всіх країнах. Наприклад, в Росії існує Інститут воєнної історії, у Генеральному штабі Збройних Сил Російської Федерації – Воєнно–історичний центр, в головних штабах видів Збройних Сил, штабі Тилу, штабах округів, флотів, родів військ, – військово–історичні групи, в арміях, корпусах, головних і центральних управліннях, – штатні офіцери–історики, в з'єднаннях і військових частинах, в управліннях і відділах штабів – позаштатні офіцери–історики,

які пройшли обов'язкову відповідну підготовку. Всього налічується 150 штатних посад військових істориків і більше 2,5 тисяч позаштатних. У США при Міністерстві оборони є історичний відділ, при комітеті начальників штабів – історичне управління, в міністерствах армії, ВПС і ВМС, – центри військової історії, в арміях і корпусах – історичні відділення. У Великобританії в департаментах армії, ВПС і ВМС, – історичні секції. У ФРН – управління воєнно–історичних досліджень. У Франції при головних штабах армії, ВПС і ВМС, – військово–історичні служби. В Україні ж ці питання потребують подальшого дослідження та вирішення.

Список використаних джерел

1. Гуцу В. Проектирование базового куррикулума. Методическое пособие / В.Гуцу, А.Кришан Министерство образования, молодежи и спорта республики Молдова, Институт педагогических и психологических наук, Национальный совет по куррикулуму и оценке. – Кишинев: «Тірсім», 1998. – 119 с.
2. Владимиров А. Общие подходы к развитию национальной системы профессионального военного образования [Електронний ресурс] / Александр Владимиров Военно промышленный курьер Выпуск №4. (220). За 30 января 2008г. Режим доступу: http://www.vpk–news.ru/articles/2211.
3. Карпова Т.А. Педагогические основы гуманитарной подготовки офицерских кадров в высших военно–учебных заведениях США: автореф. дис. … канд. пед. наук: спец. 13.00.01 общая педагогика / Т.А. Карпова. – Москва, 2000. – 20 с.
4. Военная история как объект идеологической борьбы: учебное пособие; ред. Г.А. Кудрявцев. – Москва: Изд–во ВПА им. В.И Ленина, 1991. – 112 с.
5. Гирин А.В. Военные реформы 2009–2012 гг. Реформа военного образования. [Електронний ресурс] / А.В. Гирин – Режим доступу до журн.: http://zhurnal.lib.ru/a/aleksandr_walerxewich_girin/military_reform_part_5.shtml
6. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: у 3–х т. / Д.І. Яворницький; редкол.: П.П. Сохань (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1990–1991. –Т.1. – 452 с.
7. Світлична В.В. Історія України: навч. посібник / В.В. Світлична. – 5–те вид. – К.: Каравела, 2008. – 400 с.
8. Ряшко В.І. Національно патріотичне виховання курсантів і студентів ВНЗ МВС у процесі викладання соціально–гуманітарних наук / В.І. Ряшко. – Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична – №1. – Львів, 2011 – С.181–191.
9. Концепція національно–патріотичного виховання молоді. Затверджена спільним наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства оборони України, Міністерства культури і туризму України та Міністерство освіти і науки України N 3754/981/538/49 від 27.10.2009. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://sms.lugansk.ua/node/1272.

Финин Г.И. Историческое образование в куррикулуме военного специалиста: философский анализ

Анализируется роль исторической науки как составляющей куррикулуму военного специалиста. Рассмотрены сущность и современный этап развития исторической науки в современной системе военного образования. Освещена роль военной истории в процессе формирования и воспитания будущего военного специалиста. Представлены возможные направления развития исторической науки в системе военного образования. Рассматриваются актуальные проблемы и концептуальные основы исторической науки.

Ключевые слова: *военное образование, история, военная история, куррикулум, военный специалист, офицер.*

Finin, G.I. Historical education in the curriculum of the military specialist: philosophical analysis

The role of historical science is analyzed as the part of the military specialist's curriculum. It is examined the essence and the modern stage of the historical science's development in the modern system of military education. It is reported the role of military history in the process of forming and training the future military specialist. It is produced the ways of the development of historical science in the system of military education. It is analyzed the actual problems and conceptual points of military education.

Key words: *military education, history, military history, the curriculum, the military specialist, the officer.*

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 323

Герасименко А.

Політика структурної перебудови економічного розвитку держави і суспільства

Аналізується потреба та головні напрями структурної перебудови економічної політики України; підкреслюється, що структурна перебудова економіки України потрібна для реалізації цільової функції виробництва – зростання добробуту населення; останнє обумовлює необхідність підвищення темпів приросту обробної промисловості порівняно з добувною, прискорення виробництва товарів народного споживання, послуг; автором підтримується висновок щодо необхідності у кінцевому підсумку досягнення збалансованості економічного і соціального розвитку країни, ліквідувати диспропорцію між платоспроможним попитом населення і матеріально–речовим забезпеченням ринку.

Ключові слова: *людина, виробництво, економіка, економічна політика, структурна перебудова економіки, культура, виховання.*

Особливе місце у складі економічної політики держави займає політика структурної перебудови економічного розвитку держави і суспільства. Національна економіка будь–якої країни як складна система, тобто сукупність якісно визначених макроекономічних елементів або підсистем, між якими є закономірний постійний зв'язок, може підпадати під принципи оптимальності або ефективності [1,с.166]. Слід зазначити, що перебудова структури економіки – завдання переважно державного регулювання, а структурна політика – складна й багатоваріантна проблема. В загальному розумінні вона зводиться до управління матеріальними і фінансовими ресурсами, їх рухом в межах макроекономічного відтворювального процесу. Раціональне здійснення цієї політики передбачає наявність відповідних соціально–економічних відносин, які дають змогу ефективно використовувати ресурси [2,с.10].

Структура економіки – складна система взаємопов'язаних макроекономічних елементів, яка може бути оптимальною чи неоптимальною, ефективною чи неефективною. Основними критеріями оптимальності та ефективності макроекономічної структури є темпи економічного зростання, обсяги виробництва товарів та послуг, узгодження темпів використання економічних ресурсів зі швидкістю їх оновлення, забезпечення переходу економічної системи до вищого не тільки кількісного, а й якісного стану, стимулювання максимального використання результатів науково–технічного прогресу, спеціалізація країни у світовому поділі праці, інтеграційних процесах [3,с.200]. Ефективна економічна структура визначається як порядок формування системи відносин між макроекономічними суб'єктами на основі максимального задоволення потреб суспільства за умови досягнення виробничої та розподільчої ефективності використання обмежених економічних ресурсів країни. Основним показником ефек-

тивності економічної структури в макроекономічному аспекті є темпи економічного зростання [1,с.167].

Національна економіка в першому десятиріччі XXI сторіччя структурно змінюється в бік оптимізації макроекономічних пропорцій. Однак, економічний потенціал країни та її соціально–економічна система не є достатньо конкурентоспроможними в умовах глобалізації. На заваді модернізації і розвитку України є довготривале зволікання з розв'язанням системних проблем економіки і суспільства, серед яких, зокрема, структурна недосконалість. Стратегічним завданням у 2012 році є посилення ролі держави у створенні умов для структурно–інноваційних змін виробництва [4].

Структурні зрушення, що відбулися в національній економіці протягом останнього десятиліття, характеризуються серйозним технологічним відставанням. Основу п'ятого технологічного укладу становить електронна промисловість, обчислювальна та оптико–волоконна техніка, програмне забезпечення, телекомунікації, біотехнології, інформаційні послуги, четвертого укладу – автомобілебудування, кольорова металургія, виробництво синтетичних матеріалів, товарів тривалого використання, і відповідно третього укладу – важке машинобудування, виробництво і прокат сталі, електротехніка, лінії електропередач, хімічна промисловість. За випуском продукції третій технологічний уклад в Україні на сьогодні становить майже 58%, четвертий – 38% і лише 4% – п'ятий технологічний уклад [5,с.280]. Така ситуація може спричинити посилення втрати конкурентоспроможності вітчизняної продукції як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках, не забезпечить економічного зростання у найближчій та довготривалій перспективі.

Структура економіки України сьогодні в цілому є неефективною, оскільки веде до відносної перевитрати природних ресурсів і, водночас, не задовольняє потреби економіки в інвестиційних ресурсах, а населення – у товарах та послугах, перш за все у продовольстві, виробах легкої промисловості та довгострокового користування. Доцільне виділення таких пріоритетів у структурній політиці нашої держави: використання усіх наявних інструментів державного впливу для ліквідації існуючих диспропорцій народного господарства (розрив у розвитку промисловості, сільського господарства, сфери послуг), налагодження належної соціальної та виробничої інфраструктури; інтенсивна підтримка конкурентоспроможних на світовому ринку галузей та виробництв з метою зміни міжнародної спеціалізації господарського комплексу; пом'якшення впливу на сектори економіки, в яких створення ринкових відносин відбувається більш–менш динамічно (торгівля, сфера послуг, а в перспективі – виробництво й переробка сільськогосподарської сировини); бюджетні асигнування (субсидії, дотації) повинні направлятися не на компенсацію високих витрат виробництва, як це робилося до сих пір, а використовуватися для диверсифікації або згортання виробництва, розвитку наукомістких виробництв та ін. [2,с.11].

Структурна перебудова економіки України потрібна для реалізації цільової функції виробництва – зростання добробуту населення. Це обумовлює, в свою чергу, необхідність вищих темпів приросту обробної промисловості порівняно з добувною, прискорення виробництва товарів народного споживання, послуг. У кінцевому підсумку треба досягти збалансованості економічного і соціального розвитку країни, ліквідувати диспропорцію між платоспроможним попитом населення і матеріально–речовим забезпеченням ринку [1,с.168].

Для реалізації вимог ефективності структурна перебудова національної економіки має забезпечувати [2,с.12]: раціональне використання національних ресурсів; розширене відтворення суспільного виробництва та підвищення його ефективності; постійне зростання життєвого рівня населення.

В України було розроблено Державну програму структурної перебудови до 2015 р [6]. Її реалізація має відбуватися поетапно: І етап (1994–1995 рр.) – стабілізація економіки; ІІ етап (1996–2005 рр.) – активізація економічного розвитку; ІІІ етап (2005–2015 рр.) – встановлення раціональної структури економіки. При цьому пріоритетними групами галузей структурних перетворень визначено:

– наукоємні та технологічні галузі: ракетно–космічну, літако– та моторобудування, електрозварювання, порошкову металургію, робототехніку, біотехнології, надтверді матеріали тощо;

– галузі агропромислового комплексу, для яких створені найкращі природні умови, традиції виробництва: харчову, кондитерську, консервну, молочну, легку промисловість тощо;

– галузі транспорту, зв'язку, телекомунікації: транзит нафти і газу, міжнародні перевезення;

– рекреаційно–туристичний та оздоровчий комплекси

На жаль, сьогодні можна констатувати, що III етап програми структурної перебудови України виконується фрагментарно і не системно через неповністю реалізовані заходи I і II етапів. Посилення складності економічних зв'язків в умовах ринку особливо у кризовому стані світової економіки, обмеженість ресурсів при одночасній вимозі щодо максимально можливого задоволення потреб суспільства, розвиток інтеграції та міжнародної кооперації на фоні науково–технологічного розвитку вимагають більш серйозного ставлення до пропорцій суспільного виробництва та використання структурних факторів для прискорення ринкової адаптації економіки України [7,с.49].

Взагалі відомі три моделі трансформації економіки. Перша характерна традиційним (адміністративно–командним) економічним системам. Вона реалізуються на перехідному періоді до розвинених ринкових економік. Зміни, які відбуваються в галузях економіки носять системний характер, тому що формуються жорсткими адміністративними методами, які ініціюються органами влади. Ці дії органів влади мають характер динамічних змін у суспільстві, завдяки регулятивній ролі держави. Транзитивні тенденції у цих моделях поступово набувають ознак ринкової економіки – спостерігається збільшення інвестицій, зокрема і позитивні структурні перетворення в галузях економіки відбуваються на переважно інноваційних засадах, реалізується вектор інтеграції у світове господарство. Друга модель – ліберальна характеризується великими зрушеннями в напрямі підприємництва, мінімальним рівнем втручання держави у діяльність корпоративних структур, структур малого підприємництва. Взаємини держави і господарюючих суб'єктів базуються на певній довірі один до одного в напрямі оподаткування, ліцензування, квотування, контролю за поточною діяльністю. Окремі прояви цієї моделі спостерігались і в Україні, але дослідники відмічають, що реалізація цієї моделі мала негативні наслідки, оскільки: «Це було протиріччям як світовому, так і попередньому вітчизняному досвіду. Вся історія зародження товарно–грошових відносин, починаючи від Київської Русі, формування ринкових відносин в поре–формовий період, а потім і в роки непу свідчить про активну роль держави у становленні ринкових відносин. Досвід показує, що без вагомого державного управління процесам створення ринкової економіки неможливо досягти позитивних результатів. Неможливо перейти до ринку шляхом ринкового саморегулювання, сам по собі ринок не формується [8,с.261].

Третя модель інституційної трансформації реалізується із зміною параметрів оптимальності в межах наявної системи соціально–економічних відносин і детермінується традиційними для ринку механізмами приватної власності. Механізми функціонування приватної власності визначають трансформації галузей економіки. Ця модель функціонує із застосуванням плюралізації організаційних та інституціональних форм. Зазвичай, в суспільстві при реалізації цієї моделі найменш можливі соціальні катаклізми, оскільки трансформації відбуваються еволюційним шляхом. Модель структурної трансформації економіки, яка нині реалізується в Україні недостатньо враховує інституціональний підхід [9,с.252].

Крім того, світова практика господарювання сформувала два типи структурної політики пасивний та активний. Пасивна структурна політика зводиться до створення правової бази для вільного переміщення факторів виробництва з однієї сфери в іншу, з галузі в галузь, з регіону в регіон та є ефективною при стабільній економіці [3,с.201]. Активна структурна політика полягає в тому, що, використовуючи державні важелі, органи управління сприяють прискоренню структурних зрушень в економіці. Такими важелями служать державна програма структурних перетворень, пряме державне інвестування програм структурної перебудови економіки, створення спеціальних фондів, залучення іноземних і приватних інвестицій, податкові і кредитні пільги, згортання виробництва у депресивних галузях, програми перепідготовки кадрів. Така політика є ефективною при трансформації економічної системи та в умовах кризи, забезпеченні стійкого економічного зростання.

Структура економіки має велике значення для збалансованого розвитку народного господарства, його ефективного та стабільного росту. Її можна розглядати у вузькому та широкому розумінні. У вузькому значенні структура економіки – це комплекс галузей по виробництву товарів і послуг з відповідними технологічними і міжгалузевими зв'язками. У широкому розумінні це поняття охоплює не тільки пропорції виробництва, а й форми його організації та управління, механізм державного і ринкового регулювання. Відповідно структурна політика має буде спрямована на науково–технологічне оновлення та диверсифікацію виробництва з поліпшенням його техніко–економічних показників, орієнтацію як на вироблення продукції, спроможної конкурувати на зовнішніх ринках, так і забезпечувати потреби внутрішнього ринку. Реальна стратегія економічного прориву України відповідно до може базуватися на прискореному розвитку тих вітчизняних виробництв, які довели конкурентоспроможність на внутрішньому і зовнішньому ринках [3,с.201].

Світовий досвід показує, що країни, де ринкові трансформації не супроводжувалися структурною перебудовою, не змогли створити ефективне ринкове господарство і увійти до групи високорозвинених. Метою структурної перебудови є пріоритетний розвиток тих галузей економіки та підприємств, які виробляють (чи можуть виробляти) продукцію, конкурентоспроможну на світових ринках, у тому числі і на внутрішньому даної країни, в умовах конкуренції імпортних товарів. Галузі, які в перспективі нездатні виробляти таку продукцію, повинні згортатися, а їх підприємства закриватися.

Багато процесів структурних змін в економіці є загальними для різних країн незалежно від пануючих там соціально–економічних систем: відбувається динамічний процес формування групи галузей, які забезпечують НТП і мають відносно високі темпи зростання; змінюється співвідношення між добувними і переробними галузями на користь останніх; посилюється перерозподіл внутрігалузевих пропорцій. Це знаходить свій відбиток у зростанні питомої ваги фінішних стадій і операцій, що підвищує якість продукції; динамічно розвивається інфраструктура суспільного виробництва, сфера виробничих і побутових послуг, різко зростає роль науки і наукового обслуговування; НТР пом'якшує дію закономірності переважного зростання засобів виробництва (група А); виникають нові ресурсозбереженні екологічно чисті технології та виробництв [2,с.11].

Враховуючи вищевикладене, треба зазначити, що здійснюючи структурну перебудову економічного розвитку державні органи влади повинні визначити конкретні параметри структурної політики, обґрунтувати інституційні важелі. Саме державні органи влади повинні визначити вектори і динаміку реформування, тому що вони наділені відповідними владними повноваженнями, мають у своєму розпорядженні достатню кількість матеріальних, кадрових, фінансових ресурсів. На сучасному етапі розвитку суспільної системи України бізнесові структури з врахуванням української ментальності, відсутності установлених традицій в окремих регіонах і необхідних фінансових ресурсів реалізувати ці завдання не спроможні. Практика структурної перебудови економіки з використанням інституційних важелів у зарубіжних країнах свідчить, що саме державне регулювання виступає тим господарським механізмом, який формує процеси оптимізації відтворювальної моделі і покращує її характеристику [9,с.251].

Список використаних джерел

1. Свинцов О.М. Структурні зрушення в економіці України та їх ефективність / О.М. Свинцов, Н.Я. Скирка, П.П. Гаврилко // Науковий вісник НЛТУ України: зб. наук.–техн. праць. – Львів: РВВ НЛТУ України. – 2011. – Вип. 21.10.

2. Савченко В.Ф. Структурна перебудова національної економіки: проблеми та перспективи / В.Ф. Савченко, М.О. Омеляненко // Наук. вісн. Чернігівського держ. ін–ту економіки та управління. – 2011. – №3 (11).

3. Яровий І.М. Структурна недосконалість як системна проблема економіки України / І.М. Яровий // Наук. вісн. Київського нац. ун–ту технології та дизайну. – 2012. – №3 (65).

4. Державна програма економічного і соціального розвитку України на 2012 рік та основні напрями розвитку на 2013 і 2014 роки // [Електронний документ] – Режим доступу: http: //w1.c1.rada.gov.Ua/pls/zweb_n/webproc 4_1?pf3511=41158

5. Висоцька І.Б. Стан та проблеми інноваційної діяльності промисловості України / І.Б. Висоцька // Науковий вісник НЛТУ України: зб. наук.–техн. праць. – Львів: РВВ НЛТУ України. – 2008. – Вип. 18.10.

6. Державна програма структурної перебудови України, розроблена до 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.info-library.com.ua/books-text5971.html.

7. Смаглюк А.А. Розвиток економіки України під впливом структурних зрушень / А.А. Смаглюк // Держава та регіони: Наук.-виробн. журнал. – Сер.: Економіка та підприємництво. – 2011. – №6.

8. Лортикян Э.Л. История экономических реформ: мировой опыт второй половины XIX–XX вв.: Учеб. пособ. – Харьков. Консум, 1999.

9. Лега Н.Ю. Інституціональні аспекти структурної перебудови економіки України / Н.Ю. Лега / Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект: сб. науч. тр. – Донецк: ДонНУ, 2012.

Герасименко А. Политика структурной перестройки экономического развития государства и общества

Анализируется потребность и главные направления структурной перестройки экономической политики Украины; подчеркивается, что структурная перестройка экономики Украины нужна для реализации целевой функции производства – рост благосостояния населения; последнее обусловливает необходимость повышения темпов прироста обрабатывающей промышленности по сравнению с добывающей, ускорения производства товаров народного потребления, услуг; автором поддерживается вывод о необходимости в конечном итоге достижение сбалансированности экономического и социального развития страны, ликвидировать диспропорцию между платежеспособным спросом населения и материально–вещественным обеспечением рынка.

Ключевые слова: *человек, производство, экономика, экономическая политика, структурная перестройка экономики, культура, воспитание.*

Gerasimenko, A. Politika structural re-erecting of economic development of the state and society

A necessity and main directions of the structural re-erecting of economic policy of Ukraine is analysed; it is underlined that the structural re-erecting of economy of Ukraine is needed for realization of objective function of production is growth of welfare of population; the last stipulates the necessity of increase of growth of manufacturing industry rates as compared to extractive, acceleration of producing goods folk consumption, services; by the author of podderzhivaetsya vyvod oh neobkhodimosti in konechnom itoge dostizhenie sbalansirovannosti ýêîíîìè÷åñêîãî I social'nogo razvitiya strany, likvidirovat' disproporciyu mezhdu platezhesposobnym sprosom naseleniya I material'no–veschestvennym obespecheniem rynka.

Key words: *man, production, economy, economic policy, structural re-erecting of economy, culture, education*

УДК 323.174

Ворчакова І.Є.

Бікамералізм як інститут регіонального політичного впливу на загальнонаціональному рівні

Піднімаються актуальні питання становлення бікамералізму як стратегічного напрямку оптимізації політичних інститутів та розвитку демократії. Акцентується увага на важливій ролі регіонального представництва в загальнонаціональних парламентах. Визначаються переваги та недоліки формування бікамеральної структури та доцільності впровадження останньої в українську політичну систему.

Ключові слова: *бікамералізм, двопалатний парламент, регіональні палати, регіональне представництво.*

Останнім часом бікамералізм (двопалатна структура найвищого законодавчого органу в державі) став одним із основних тенденцій розвитку парламентаризму.

В сучасній прикладній політичній науці тривалий час актуальними залишаються дискусії щодо доцільності переходу від монокамеральної структури парламенту до бікамеральної. Беручи до уваги такі позиції виправданою є потреба в конструктивному аналізі розвитку двопалатного парламенту, виходячи з впливу останнього на діяльність регіональних політичних структур.

Для багатьох сучасних країн світу пріоритетною ознакою внутрішньої політики є децентралізація, тобто представництво на загальнонаціональному рівні інтересів територіальних громад. Так, незалежно від форм державного устрою (федералізму чи унітаризму) верхня палата бікамеральних парламентів дозволяє ефективно забезпечувати таке представництво і активно залучати представників регіональних структур. На думку, багатьох вчених саме бікамералізм дає можливість створити такий механізм парламентаризму, за яким будуть враховуватися інтереси регіонів при прийнятті управлінських рішень. Хибною є думка про те, що бікамеральні системи притаманні тільки федеративним державам, вони переважають і в унітарних державах із розвиненою територіальною автономією (наприклад, в Італії, Іспанії, Франції).

За бікамеральною моделлю побудовані вищі законодавчі органи держав–лідерів світової економіки. Двопалатні парламенти працюють не тільки у всіх 24 сучасних федераціях, але й у чотирьох десятках унітарних держав. З великих держав (з населенням не менш 50 млн.) однопалатні парламенти мають тільки Китай, Індонезія, Пакистан, Південна Корея, Туреччина. Лише у 8 із 18 держав Західної Європи є однопалатні парламенти. Нинішнє століття показує тенденцію зростання: якщо в 2000 році у світі було 67 двопалатних парламентів, то нині їх 76. Все це говорить на користь того, що бікамералізм є інструментом, корисним для державного будівництва. Формула цієї користі проста: політичний компроміс помножений на консолідацію різних політичних сил у суспільстві [1,с.67].

Відомий російський спеціаліст в галузі політичної регіоналістики і політичної географії Р.Туровський акцентує увагу на функціональному призначенні регіональної палати бікамеральної системи. Зокрема, визначення специфічних функцій такої палати він пов'язує з двома характерними ситуаціями.

Одна з них – це прийняття особливо важливих загальнодержавних рішень. Мова йде про рішення в галузі зовнішньої політики, розгляд злочинів вищих посадових осіб, процедурі імпічменту та ін. Ці рішення віддають регіональній палаті для того, щоб підкреслити ту особливу роль, яку регіони грають в федеративній територіально–політичній системі, і створити ефект включення регіонів до прийняття ключових політичних рішень національного рівня.

Друга ситуація пов'язана з прийняттям рішень, які визначають регіональну політику, відносини між центром та регіонами. Наприклад, в 1984 році австрійський

бундесрат отримав важливу функцію. Саме він двома третинами голосів повинен приймати рішення з будь–яких конституційних змін, які стосуються розмежування повноважень між центром та регіонами [7,с.225].

В процесі обґрунтування інституційного дизайну бікамеральних систем важливе значення має порядок формування палат парламенту. Враховуючи визначені проблемні пріоритети даного дослідження, в даному контексті інтерес представляє формування саме верхньої палати двопалатного парламенту як палати регіонального представництва.

Вибори членів верхньої палати можуть бути організовані з використанням спеціальних виборчих технологій, що дасть змогу її складу якісно відрізнятися від складу нижньої палати, для чого існує цілий склад випробуваних практикою способів:

– використання переважно мажоритарної системи, що дає змогу сформувати в рамках верхньої палати пласт представництва, «випадає» із спектру політичних сил, що проходять до парламенту за партійними списками;

– застосування специфічної електоральної геометрії, що виражається в ігноруванні принципу «одна людина – один голос», а також у встановленні територіальних квот, що дозволяє представити у верхній палаті саме регіональний зріз суспільних інтересів;

– особливий порядок висунення кандидатів у сенатори, формалізація процедур висунення, що передбачає участь у них ексклюзивних суб'єктів (регіональних парламентів, глав регіонів);

– законодавче закріплення цензу осілості для кандидатів у сенатори, оскільки по справжньому представляти інтереси населення будь–якого регіону може тільки людина, що прожила у ньому значний час, що дасть можливість позбавити від участі у виборах представників столичної політичної еліти [5,с.66].

Якщо розглядати формування верхньої палати у контексті виборчої практики, то доведеним залишається факт ефективного функціонування двопалатного парламенту у випадку, коли верхня палата формується шляхом прямих виборів. У ситуації коли використовується механізм призначення президентом на депутатські посади верхньої палати в більшості країн світу відзначається низький рівень діяльності такого корпусу. Це зумовлено тим, що така палата стає повністю підконтрольна та підзвітна інституту президента. Крім того, використання непрямих виборчих технологій принижує значимість верхньої палати як палати регіонів, оскільки таким шляхом в національному парламенті представлені інтереси регіональних чи корпоративних еліт, а не регіональні позиції.

Дослідниця А.Георгіца вважає недоцільним існування в унітарних державах двопалатного парламенту. Зокрема, вона зазначає, що в таких країнах «верхня палата традиційно уповільнює прогресивне перетворення і формується менш демократичним шляхом, ніж нижня (членство у палаті передається у спадок або шляхом призначення тощо). У державах де і верхня і нижня палати формується цілком або здебільшого шляхом виборів, втрачається доцільність існування верхньої палати. Не випадково у Новій Зеландії, Данії, Швеції після Другої світової війни вони були скасовані. У деяких державах зберігання другої палати – данина традиції, в інших же – вона тільки перешкоджає необхідним перетворенням, сповільнюючи розвиток цих країн. Іноді в унітарних державах друга палата формується як орган представництва територіальних колективів, що проживають у межах адміністративно–територіальних одиниць (Франція, Італія, Іспанія). Цим пояснюється необхідність збереження верхніх палат у таких державах. У регіоналістських державах, які розглядаються як проміжна форма між унітарною і федеративною державою, «запозичення досвіду» федерації до певної міри виправдано. Проте загалом для унітарних держав копіювання в структурі парламентів рис, притаманних федераціям, навряд чи органічно. Суб'єкти федерації – це державні утворення у складі держав, у силу чого вони володіють специфічним статусом і потребують спеціального представництва у федеральному парламенті, тоді як адміністративно–територіальні одиниці в унітарних державах не володіють ознаками державних утворень [2,с.276].

На відміну від вищезгадуваного дослідника М.Оніщук дотримується протилежної думки і наполягає на тому, що політико–правові реалії сьогодення засвідчують перспективність закріплення в оновленому Основному Законі України бікамеральної моделі

парламентаризму. Для нашої держави він пропонує верхню палату парламенту, яка, з огляду на західноєвропейську традицію права, може називатися Сенатом, формуватися за мажоритарною виборчою системою. Її кількісний склад повинен визначатися, виходячи з особливостей адміністративно–територіального устрою України, через рівне представництво регіональних громад (непрямі вибори) і може становити 70–90 депутатів. При цьому складовою формування верхньої палати можуть бути і прямі вибори сенаторів у мажоритарних округах (не менше третини). Нижня палата Верховної Ради України (Національні збори) має формуватися за пропорційною виборчою системою і формулювати у законодавчому органі волю народу, опосередковану політичними партіями та їх блоками. Її кількісний склад визначатиметься покладеними на цю палату функціями та повноваженнями і може становити до 300 депутатів [4,с.5].

В контексті обговорювальної проблеми позадискусійним, на наш погляд, є питання доцільності існування бікамералізму в федеративних державах, тому виправданим є той факт, що більшість двопалатних парламентів є у федеративних країнах, оскільки вони змушені шукати механізм узгодження дуалістичного устрою держави через представництво загальнонаціональних інтересів поряд з інтересами штатів та регіонів.

Науковець О.Валевський, підтримуючи впровадження бікамералізму як інституту політичної системи говорить про його переваги в контексті регіональної політики. Так він зазначає, що Верхня палата двопалатного парламенту сформована у такий спосіб, що здатна виконувати функції представництва регіональної меншості, може бути органом представництва в країнах, для яких характерні суттєві регіональні диспропорції (економічного, соціального, етнічного або мовного характеру). В цьому сенсі двопалатна структура парламенту цілком відповідає потребам унітарних країн, де гостро стоять проблеми політичного регіоналізму [1,с.67].

Відомі політики сучасності неодноразово висловлювалися на захист функціонування бікамеральних систем в державах. Так, на одній з конференцій російський державний діяч Є.Строєв підкреслив, що діяльність других палат в парламентах Європи – це перш за все спосіб забезпечити багатомірне представництво громадянина в демократичних інститутах влади. В умовах демократії парламент правоздатний законодавствувати і виконувати інші державні функції лише стільки, скільки він представляє громадянське суспільство в усьому його багатоманітті. Забезпечити таке представництво тільки через партійно–політичний механізм неможливо. Щоб зробити представництво більш повним, потрібно надати йому багатомірний характер, включити до нього регіональні співтовариства громадян. Регіональні співтовариства мають, як правило, глибокі історичні коріння і реальну територіальну, побутову та господарську основу. Належність до них, можливість через них брати участь у відправленні владних функцій для громадянина часто не менш важливі, ніж представництво через політичні партії.

Деякі вчені, які займаються питаннями парламентаризму, наприклад, такі як І.Насиров та І.Тарасов, розглядають ще взаємозалежність територіального і демографічного фактору країни та структури парламенту. Останній, виявляючи залежність між чисельністю населення і бікамералізмом в унітарних державах пострадянського простору констатує, що він придатний в унітарних державах з відносно великим населенням. Тому серед унітарних держав вищеназваного регіону з населенням більше 5 млн. людей число двопалатних парламентів різко підвищується [6,с.178]. Існування взаємозв'язку між демографічними розмірами держави і структурою парламентів зустрічаються і в роботах І.Насирова. Він стверджує, що до початку нового XXI століття двопалатні парламенти діяли в 19 країнах Європи з населенням більше 600 млн. людей [3,с.208].

Для того, щоб перевести дискусію про перехід української держави від монокамеральної структури парламентської асамблеї до бікамеральної в конструктивне русло потрібно вивчити світовий досвід становлення цього процесу. Для досягнення цієї мети політологам та політикам потрібно: детально проаналізувати функціонування двопалатних парламентів в унітарних державах; здійснити ретроспективний порівняльний аналіз проектів впровадження бікамералізму в українській державі і визначити їх прорахунки та недоліки; чітко окреслити загальнополітичні переваги та ризики впровадження двопалатної структури парламенту в Україні.

Доцільність формування бікамералізму в Україні може бути виправданою лише в тому разі, якщо створення інституту легіслатури буде відбуватися шляхом врахування збалансованої регіональної державної політики та реалізації реформи децентралізації управління.

Список використаних джерел

1. Валевський О. Перспективи двопалатного парламенту в Україні / О.Валевський // Освіта регіону. Український науковий журнал. – 2009. – №3. – С.67–70.
2. Георгіца А. Конституційно–правові інститути зарубіжних країн / А.Георгіца. – Чернівці, 1994. – С.276.
3. Насыров И. Региональная составляющая региональных внешнеполитических интересов / И.Насыров // Вестник Воронежского гос. ун–та. Серия: Гуманитарные науки. – 2006. – №1. – С.207–216.
4. Онищук Н. Бикамерализм: тренды для Украины / Н.Онищук // Зеркало недели. – 2008. – №24. – 28 июня. – С.5.
5. Росенко М. Бікамералізм: переваги та недоліки. Перспективи його впровадження в Україні / М.Росенко // Ефективність державного управління. Збірник наук. праць. – 2010. – Вип.25. – С.60–69.
6. Тарасов И. Бикамерализм в постсоветском пространстве / И.Тарасов // ПОЛИТЭКС. – 2006. – №4. – С.178–184.
7. Туровский Р. Ф. Политическая регионалистика [Текст]: учеб. пособие для вузов / Р.Ф. Туровский; Гос. ун–т – Высшая школа экономики. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. – 780 с.

Ворчакова И.Е. Бикамерализм как институт регионального политического влияния на общенациональном уровне

Поднимаются актуальные вопросы становления бикамерализма как стратегического направления оптимизации политических институтов и развития демократии. Акцентируется внимание на важной роли регионального представительства в общенациональных парламентах. Определяются достоинства и недостатки формирования бикамеральной структуры и целесообразности внедрения последней в украинскую политическую систему.

Ключевые слова: *бикамерализм, двухпалатный парламент, региональные палаты, региональное представительство.*

Vorcharova, I.E. Bicameralism as an institution of regional political influence at the national level

This paper raises the urgent question of establishment of bicameralism as strategic directions as political institutions and democracy. It focuses on the important role of regional representation in national parliaments. Identify the advantages and disadvantages of forming a bicameral structure and feasibility of the introduction of the latter in the Ukrainian political system.

Key words: *bicameralism, a bicameral parliament, regional chambers, regional representation.*

УДК 327

Перглер Т.І.

Екологія і здоровий спосіб життя – пріоритети українського державотворення

Екологія і здоровий спосіб життя розглядаються як пріоритети українського державотворення; стверджується, що основне навантаження щодо формування цих пріоритетів покладається на освіту, культуру та виховання; через освіту формується екологічне мислення людини, позитивно ціннісного ставлення до природи і до суспільства.

Ключові слова: *людина, екологія, освіта, здоровий спосіб життя, державотворення.*

Здоров'я людини, здоровий спосіб життя, екологічна безпека належать до пріоритетів національного державотворення, реалізація яких має здійснюватися випереджальним чином. Тоталітарні держави вибудовують своє єство, як правило, за рахунок здоров'я і життя людини. В економіці, політиці і соціокультурній сфері принцип людини як самоцінності в них лише декларується. Реальний захист і розвиток людини, середовища її проживання, екологічна безпека, втілення принципів гуманізму досягається лише через демократію, що забезпечує й мобілізує для цього усі наявні і приховані умови і можливості. Цим шляхом розгортаються процеси державотворення і в Україні. Зрозуміло, не безпроблемно і не такими темпами, як хотілося б. Нам не вдається зупинити процеси старіння нації, зменшення населення, людські обсяги захворювань тощо. Загрозливою в Україні є й екологічна ситуація. Теоретичний розгляд і практична реалізація цієї проблематики під кутом зору розвитку і поглиблення державотворчих процесів належить до проблем вкрай актуальних і невідкладних. Зупинимось на цьому більш детально.

В сучасному світі конкурентоспроможність, розвиненість, цивілізованість країн і держав визначається зокрема станом здоров'я населення та рівнем екологічної безпеки, які розглядаються як ключові чинники розвитку суспільства. У зв'язку з цим, проблеми становлення молодої української державності безпосередньо пов'язані з такими показниками, як сучасний стан здоров'я українців, екологічна ситуація в Україні, а також з головними загрозами, які з цього виходять. Експерти і дослідники визнають, що сучасна ситуація, яка склалася в Україні в сфері здоров'я населення, системи охорони здоров'я та екологічної безпеки, є межевою, такою, яка може перетворитися на глибоко кризову і навіть катастрофічну. Тому в процесі державотворення необхідно визначати як один з ключових структурних елементів процес поліпшення стану здоров'я населення та екологічної ситуації в країні. «Загальний стан здоров'я українців істотно погіршився, серед молодого покоління бажання вести здоровий спосіб життя не стало панівним. Існує нагальна потреба у зміні підходів до вирішення цих проблем, перегляду традиційних форм і методів діяльності, посилення міжгалузевого багаторівневого співробітництва, концентрації фінансових і матеріальних затрат на вирішення найболючіших проблем у цій сфері» [12,с.87]. Держава, формуючи свої базові структури та принципи функціонування зобов'язана визначити на концептуальному рівні небезпеку тенденції до погіршення здоров'я нації, а також виробити конкретні програми, інструменти і методики щодо подолання негативних процесів, що відбуваються в даній сфері. Саме цій проблематиці, а також її концептуально–теоретичному аналізу присвячене дослідження, що проводиться в даному розділі.

Одним з ключових чинників розвитку держави, особливо на етапі державотворення, є кількісні та якісні показники народонаселення, основні тенденції формування та розвитку людського капіталу, від яких безпосередньо залежить потенціал соціальної, економічної та політичної конкурентоспроможності молодої держави. На жаль, сьогодні ми змушені констатувати значні кризові тенденції, які панують в демографічному вимірі

нашого суспільства, який безпосередньо пов'язаний з показниками здоров'я населення. «Як показують результати аналізу змін чисельності населення за останні 10–15 років, Україна перебуває у стані глибокої демографічної кризи, зумовленої депопуляцією, збільшенням питомої ваги осіб похилого віку і зменшенням середньої тривалості життя. Зазначене негативно впливає на розвиток продуктивних сил, рівень добробуту людей та економічну ситуацію в державі. Особливе занепокоєння викликає стан репродуктивного здоров'я, яке є невід'ємною складовою нації в цілому і має стратегічне значення для забезпечення сталого розвитку суспільства» [9,с.257]. У зв'язку з цим, покращення стану здоров'я населення в нашій країні сьогодні необхідно визначити як ключовий пріоритет державного розвитку, адже саме від нього залежать більшість показників потенціалу розвитку країни в усіх сферах суспільного функціонування. Насамперед на державному рівні необхідно визнати те, що сучасний стан здоров'я українців та екологічна ситуація в Україні є однією з ключових загроз національні безпеці, що повинно за собою тягнути вироблення теоретичних і практичних засад і принципів її подолання.

Стан здоров'я українців, що за статистичними даними має тенденцію до погіршення, вже сьогодні є одним з найгірших серед країн Європи, чому сприяють різні чинники: від якості життя населення і матеріально–побутової невлаштованості до екологічної кризи. Нагальною є необхідність застосування значних державних резервів та зусиль з метою подолання негативних процесів в даній сфері з метою залишитися хоча б потенційно в європейському цивілізаційному та соціокультурному просторі. «В Україні спостерігається найвищий рівень депопуляції в Європі. Скорочення рівнів народжуваності у поєднанні із високим рівнем смертності призводить до зменшення тривалості життя. Незважаючи на покращення деяких показників (дитяча смертність, материнська смертність і т.д.), хронічні захворювання продовжують значно впливати на стан здоров'я в Україні, призводячи до передчасної смертності серед дорослого населення. Українці, особливо чоловіки працездатного віку, не тільки помирають у ранньому віці, але й живуть менше років здоровим життям у порівнянні з чоловіками інших європейських країн. Зміни у вікових групах та гендерному розподілі населення України мають серйозні соціальні та економічні наслідки» [6,с.11]. Соціально–економічна конкурентоспроможність молодої української держави та її народногосподарського комплексу, таким чином, значно зменшується у порівнянні з європейським країнами, що значно вповільнюють наш історичний поступ до приєднання до єдиної європейської сім'ї народів, а також загрожує перетворити Україну на відсталий сировинно–споживацький додаток до цивілізованої частини Європи, перші ознаки чого наявні вже й сьогодні. Це зумовлює значну актуальність проблем пов'язаних з дослідженням екології та здорового способу життя як філософсько–ідеологічного пріоритету українського державотворення.

Необхідно відзначити, що сьогодні на рівні держави і національної громади є усвідомлення необхідності відповідального ставлення до проблем охорони здоров'я та поліпшення екологічної ситуації в нашій країні, що водночас супроводжується незадовільним відношенням до вироблення і застосування конкретних механізмів і програм подолання кризових явищ і тенденцій в екологічній та здоровоохоронній сфері. «Загалом у сфері охорони здоров'я у період 2005 – 2009 років спостерігалось поліпшення ситуації, про що свідчить покращення позиції України в рейтингу глобальної конкурентоспроможності. За субіндексом «Охорона здоров'я й початкова освіта» Україна на даний час займає 67–е місце – звіт 2010/2011 (94–е місце – 2006/2007, 68–е місце – 2009/2010). Однак динаміка кількості хворих на ВІЛ та туберкульоз викликає занепокоєння і є серйозною загрозою демографічній та соціальній безпеці. Так, найгірші оцінки України зазнала за складовим субіндексу «Вплив туберкульозу на бізнес» (113–е місце – 2010/2011, 116–е місце – 2009/2010), «Поширеність ВІЛ» (114–е місце – 2010/2011, 110–е місце – 2009/2010), «Збитки бізнесу від ВІЛ/СНІДу» (96–е місце – 2010/2011, 106–е місце – 2009/2010), «Випадки захворювань на туберкульоз» (87–е – 2010/2011, 88–е місце – 2009/2010). За показником «Тривалість життя» Україна серед країн посідає 98–е місце (92–е місце – 2009/2010)» [3,с.4]. Таким чином, розвиток реальних епідемічних загроз в нашій країні має відбиватися в конкретних діях держави щодо їх швидкого подолання, адже від цього, як показують результати міжнародних експертних оцінок, безпосередньо залежать показники соціально–економічної та цивілізаційної конкурентоспроможності нації та держави. Водночас, необхідно відзначити і те, що не лише від конкретних державних програм та управлінсько–фінансових механізмів залежить покращення ситуації в сфері охорони здоров'я та екології. Надзвичайної важливості на етапі державотворення набуває прищеплення населенню України світоглядно ціннісних орієнтацій та ідеологічних пріоритетів здорового способу життя та ощадливого ставлення до навколишнього середовища.

Як показав досвід багатьох країн третього світу, негативні зміни в здоров'ї населення, зумовлені як значними екологічними негараздами, так і проблемами соціально–економічного характеру, можуть стати незворотніми, мати тривалий ефект, загрожувати національній безпеці. Це викликає реальне занепокоєння майбутньою долею нашої нації у зв'язку з тими кризовими показниками здоров'я населення та рівня екологічної безпеки, що існують сьогодні в Україні. «Ситуація, що склалася, є реальною загрозою виникнення незворотних процесів у стані фізичного та психічного здоров'я населення країни і, як наслідок, може негативно позначитися на соціально–економічному, політичному, духовному розвитку української нації в цілому, що створює загрозу національним інтересам держави» [10]. Таким чином, вироблення державної стратегії гуманітарної філософсько–світоглядної та ідеологічної підтримки здорового способу життя та бережливого ставлення до навколишнього середовища є одним з ключових пріоритетів сучасного етапу українського державотворення та становлення молодої політичної нації.

Загалом, на теоретичному рівні здоров'я та здоровий спосіб життя визначаються як один з найголовніших ресурсів національного, суспільно–політичного, економічного і соціокультурного розвитку. Брак такого суспільно необхідного ресурсу неодмінно призводить до кризових явищ і тенденцій, а його відновлення вимагає значних свідомісних і практичних зусиль та мобілізації величезних ресурсів на рівні держави і національної громади. Дослідниця державної політики охорони здоров'я Н.Кризина визначає здоров'я як складову людського розвитку. За її твердженням, цей феномен можна розглядати як «безцінний, універсальний та незамінний засіб для досягнення всього розмаїття цілей індивіда, найнеобхіднішу умову для повноцінного розвитку людини. Здоров'я, таким чином, сприймається не тільки і не стільки як здатність до фізично благополучного існування, скільки здатність до виконання соціально–трудових функцій, до відтворення сукупності людських здібностей та потреб взагалі» [2,с.16]. У зв'язку з цим, здоров'я та його якісні показники на національному рівні набуває статусу загальнонаціонального багатства, цінності, на основі якої визначаються інші спрямування розвитку держави та її людського капіталу. Таким чином, воно набуває ваги соціальної цінності, про що свідчать і соціологічні опитування. Так, за даними дослідження, проведеного 2009 року Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді, «майже 40% респондентів віком від 14 до 35 років вважають здоров'я найвищою цінністю у житті» [4,с.38]. Виведення пріоритету здорового способу життя та екологічного розвитку на рівень державотворчого ідеологічного світоглядно–ціннісного орієнтиру, таким чином, є ключовим завданням української держави і громадянського суспільства. В іншому випадку сучасний стан здоров'я українців, екологічна ситуація в Україні загрожують стати значною перепоною на шляху державотворчих перетворень, а в гіршому випадку – загрозою національної стабільності.

Екологія і здоровий спосіб життя як філософсько–ідеологічний пріоритет українського державотворення є сьогодні необхідною умовою подальшого соціокультурного та соціально–економічного розвитку нашої нації, адже XXI століття стало часом, коли в розвинутих суспільствах феномен здоров'я та ощадливого ставлення до навколишнього середовища є невід'ємною складовою суспільної свідомості. Здоров'я населення, яке формується під впливом комплексу природних та соціальних чинників, є важливим критерієм економічного та культурного розвитку суспільства, його благополуччя. «Оскільки рівень здоров'я людини визначається переважно умовами та способом життя, особливої уваги потребують чинники, які негативно впливають на його стан. Серед них важливу роль відіграють шкідливі звички (передусім тютюнокуріння, зловживання алкоголем, наркоманія), неякісне та незбалансоване харчування, несприятливі умови праці і побуту, самотність або складні сімейні стосунки, недостатнє матеріальне

забезпечення, низький освітній та культурний рівень тощо. Негативно позначаються на стані здоров'я населення забруднення повітря, води, ґрунту, несприятливі природно–кліматичні умови. Істотне значення має стан генетичного фонду популяції, схильність до спадкових хвороб. І, безумовно, стан громадського та індивідуального здоров'я залежить від діяльності системи охорони здоров'я, якості та ефективності медичної допомоги, реалізації профілактичних заходів» [13,с.9]. Перераховані нами чинники, що негативно впливають на стан здоров'я населення нашої країни, на сьогодні набули систематичного характеру, а отже загрожують довготривалою соціальною кризою, що матиме незворотні наслідки як економічного, так і політичного, державотворчого характеру. Враховуючи це, необхідним, з нашої точки зору, сьогодні є вироблення цілісної державно–національної концептуальної програми виходи з кризи, що носить демографічний, соціально–економічний, рівне–життєвий характер та загрожує Україні незворотними наслідками в майбутньому. Така програма має містити як механізми розвитку сфери охорони здоров'я та ідеологію, що ґрунтуватиметься на цінностях здорового образу життя, так і конкретні заходи щодо поліпшення екологічної ситуації в нашій країні, підвищення рівня екологічної безпеки, забезпечення населення України гідним рівнем чистоти довкілля тощо.

Останній аспект, тобто забезпечення високого рівня екологічної безпеки для населення, є надзвичайно актуальною проблемою для нашої молодої держави, яка отримала у спадок екологічно небезпечну промисловість, а також дуже низьку екологічну культуру і свідомість. Загальновизнаним є сьогодні той факт, що наше національне суспільство знаходиться в глибокій екологічній кризі. «Значною мірою на стан здоров'я населення впливає екологічна ситуація в Україні, де майже не залишилося якісних поверхневих вод, забруднення природного середовища сприяє накопиченню відходів, забрудненню ґрунтів» [8]. В такій кризовій екологічній ситуації важко говорити про можливості збереження здоров'я населення, що ще більше актуалізує вироблення загальнодержавних методів по комплексній боротьбі з екологічними небезпеками та шкодою здоров'ю населення, до якої вони призводять. Цей комплекс заходів необхідно повинен доповнюватися становленням в якості ціннісного пріоритету суспільної свідомості таких її елементів, як цілеспрямоване прагнення більшості населення до екологічних стандартів та здорового способу життя.

Нинішню екологічну ситуацію в Україні можна охарактеризувати як кризову, що формувалася протягом тривалого періоду через нехтування об'єктивними законами розвитку і відтворення природно–ресурсного комплексу України. Відбувалися структурні деформації народного господарства, за яких перевага надавалася розвитку в Україні сировинно–видобувних, найбільш екологічно небезпечних галузей промисловості. Економіці України притаманна висока питома вага енергоємних технологій, впровадження та нарощування яких здійснювалося найбільш «дешевим» способом – без будівництва відповідних очисних споруд. Це було можливим за відсутності ефективно діючих правових, адміністративних та економічних механізмів природокористування та без урахування вимог охорони довкілля. Ці та інші чинники, зокрема низький рівень екологічної свідомості суспільства, призвели до значної деградації довкілля України, надмірного забруднення поверхневих і підземних вод, атмосферного повітря і земель, нагромадження у дуже великих кількостях шкідливих, у тому числі високотоксичних, відходів виробництва. Такі процеси тривали десятиріччями і призвели до різкого погіршення стану здоров'я людей, зменшення народжуваності та збільшення смертності, а це загрожує вимиранням і біологічно–генетичною деградацією народу України [7,с.248]. Визнання такого стану екологічної безпеки в Україні в офіційних державних документах дозволяє сподіватися на подальше вживання більш ефективних заходів щодо зменшення негативного антропогенного тиску на навколишнє природне середовище в нашій країні. Водночас, необхідно визнати, що це буде неможливим без формування нового аксіологічного елементу суспільної свідомості, що ґрунтувався б на екоцентричному типі мислення, а також без значних трансформаційних зусиль вітчизняної промисловості, політикуму, бізнесу, освіти, науки, громадянського суспільства щодо застосування новітніх екологічно орієнтованих інноваційно–гуманістичних технологій в усіх сферах соціального життя країни. Всі ці зміни можуть розпочатися лише за умов становлення екоцентричного типу мислення як одного з головних філософсько–ідеологічного пріоритету українського державотворення та становлення української нації як нової модерної політичної, культурної та соціально–економічної цілісності.

Одним з важливих вимірів становлення екологічної свідомості як світоглядно–ціннісного пріоритету державотворення є необхідність виділення значних соціальних, людських, економічних, матеріально–фінансових та технічних ресурсів для подолання тих небезпек, які існують вже сьогодні в екологічній сфері нашої країни і регіону. Проблема полягає в тому, що необхідна міцна політична воля та громадське усвідомлення необхідності мобілізації всіх зусиль і ресурсів для вирішення екологічно–кризових проблем, які вже сьогодні становлять реальну загрозу національним інтересам та державотворчим процесам. «Екологічна криза в Україні продовжує розростатися й поглиблюватись, охоплюючи дедалі більші території. Як і раніше, бракує асигнувань на серйозні природоохоронні заходи в усіх сферах виробництва, фактично відсутній контроль за діяльністю, що завдає шкоди природі, через застарілість обладнання й технологій на виробництвах зростають кількість і сила техногенних аварій, ефективність очисних споруд дуже низька або їх узагалі немає, не створено ефективної системи державного контролю за станом довкілля й управління всією природоохоронною діяльністю, а також банку еколого–територіальних даних. Рівень екологічної освіти населення вкрай низький» [1,с.382]. Всі ці чинники та прояви екологічно неблагополучної, кризової ситуації, що склалася на сьогодні в нашій країні, цілісно включені в систему кризово–негативних явищ, що стосуються інших сфер суспільного функціонування і потребують негайного ефективного вирішення заради продовження реальних державотворчих процесів. Особливо важливо підкреслити взаємозв'язок екологічної кризи з проблематикою охорони здоров'я та здорового способу життя. Визнання цього може стати реальним початком вироблення аксіологічно–світоглядного підґрунтя для загальносуспільного усвідомлення екології і здорового способу життя як філософсько–ідеологічного пріоритету українського державотворення.

При вивченні взаємозв'язку екологічної ситуації та стану здоров'я населення важливим є визначення їж секторальної взаємодії різних галузевих чинників державотворення та розвитку національної економіки і людського потенціалу. Екологія на сьогодні охоплює не лише проблематику захисту природи, але й весь комплекс забезпечення життєдіяльності суспільства, виробничі відносини і процеси, соціальну сферу держави тощо, адже в глобалізованому світі всі процеси суспільного функціонування тісно взаємопов'язані. «Потрібно виділити екологічні чинники формування й використання трудових ресурсів до яких належать: екологічний стан території, якість питної води та продуктів харчування; природно–кліматичні умови, санітарно–гігієнічні умови праці; рекреаційні характеристики тощо» [11,с.173]. Особливо необхідно підкреслити ті взаємозв'язки, їх різні рівні та характеристики, які склалися між екологічною ситуацією на території України з тими проблемами та кризовими тенденціями, які домінують в сфері здоров'я населення. У зв'язку з чим, національним пріоритетом стає на сьогодні вироблення цілісної концепції прищеплення національній суспільній свідомості такого невід'ємного елементу, як філософсько–ідеологічна орієнтація на екоцентричний тип мислення та здоровий спосіб життя.

Для повного аналізу феномену утвердження здорового способу життя як філософсько–ідеологічного пріоритету українського державотворення необхідно, з нашої точки зору, розглянути ті основні напрямки структурних перетворень у сфері охорони здоров'я (за матеріалами офіційних рішень Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України), які наша держава впроваджує з метою подолання кризових тенденцій в даній сфері. В самій основі державотворчого процесу в нашій країні, тобто на конституційному рівні, закладено усвідомлення того, що здоров'я людини є однією з невід'ємних цінностей і прав, наданих людині від народження. «Конституція України визначає здоров'я людини як найвищу соціальну цінність (стаття 3), а згідно із статтею 49 документу – кожна людина має право на охорону здоров'я. Другим, за юридичною вагою (після Конституції) правовим актом щодо здоров'я населення, є, так звана, Медична Конституція України – Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», де сформульована концептуальна стратегія формування здорового способу життя (стаття 32). В документі поняття «здоров'я» визначено відповідно до вимог Всесвітньої організації охорони здоров'я,

як «стан повного фізичного, духовного та соціального благополуччя, а не тільки як відсутність хвороб чи фізичних обмежень». Тобто національне законодавство у цьому принциповому питанні повністю узгоджено з позицією світової спільноти. Тут (стаття 32) також прописано, що держава сприяє утвердженню здорового способу життя з акцентом на підвищення гігієнічної культури та фізичної активності» [4,с.11]. Таким чином, можна стверджувати про те, що в самій законодавчій основі державотворчого процесу в Україні закладене визнання здоров'я та здорового способу життя населення одним з ключових пріоритетів розвитку суспільства, нації і держави. Такий принцип державотворення дає змогу сподіватися на побудову дійсно демократичної і соціальної держави у поєднанні із ефективним громадянським суспільством, адже здоров'я народу є одним з ключових ресурсів розвитку соціальних, економічних, політичних, народногосподарських і соціокультурних потенцій нації.

Аналізуючи законодавство України в галузі охорони здоров'я, необхідно підкреслити, що, при всіх негараздах і невлаштованості в сфері медицини, які досталися молодій державі у спадок, а також набуті за останні два десятиліття, в світоглядно–ціннісній основі новітнього українського державотворення все ж таки закладено принцип невід'ємності, природності і непорушності людського права на здоров'я, здоровий спосіб життя та на навколишнє середовище, яке має їм сприяти. «Кожна людина має природне невід'ємне і непорушне право на охорону здоров'я. Суспільство і держава відповідальні перед сучасним і майбутніми поколіннями за рівень здоров'я і збереження генофонду народу України, забезпечують пріоритетність охорони здоров'я в діяльності держави, поліпшення умов праці, навчання, побуту і відпочинку населення, розв'язання екологічних проблем, вдосконалення медичної допомоги і запровадження здорового способу життя» [5]. Таким чином, важливо, щоб громадяни України мали чітке усвідомлення свого права на здоров'я та екологічне чисте середовище проживання, вміли б це право захищати, а також відчували б обов'язок перед самими собою, своїми громадами, національною спільнотою, суспільством і державою щодо збереження власного здоров'я як суспільного багатства, ведення здорового способу життя та дотримання екобезпечних норм поведінки і виробництва. На нашу думку, фундаментом такої громадянсько відповідальної поведінки щодо здорового способу життя і охорони довкілля може бути лише світоглядно–ціннісна переконаність кожної людини у важливості ідейного пріоритету екології і здорового способу життя для українського державотворення та національного будівництва на засадах демократії, високої громадянської культури, цивілізованості та поваги до прав людини.

Список використаних джерел

1. Білявський Г.О. Основи екології: Підручник / Георгій Білявський, Ростислав Фурдуй, Ігор Костіков. – К.: Либідь, 2005. – 408 с.

2. Кризина Н.П. Державна політика України в галузі охорони здоров'я: генезис, тенденції та закономірності розвитку: монографія / Н.П. Кризина. – К.: Вид–во НАДУ, 2007. – 368 с.

3. Медико–демографічна ситуація та організація медичної допомоги населенню у 2010 році: підсумки діяльності системи охорони здоров'я та реалізація Програми економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава». – К.: МОЗ України, 2011. – 104 с.

4. Молодь за здоровий спосіб життя: щорічна доповідь Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2009 року). – К.: ТОВ «Основа», 2010. – 156 с.

5. Основи законодавства України про охорону здоров'я. Закон України. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – №4. – Ст.19.

6. Основні причини високого рівня смертності в Україні. – К.: ВЕРСО–04, 2010. – 60 с.

7. Постанова Верховної Ради України «Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – №38–39. – Ст 248.

8. Постанова Верховної Ради України від 3 лютого 2011 року №2992–VI Про Рекомендації парламентських слухань про становище молоді в Україні «Молодь за здоровий спосіб життя» // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – №24. – Ст.173.

9. Радиш Я.Ф. Репродуктивне здоров'я української нації – актуальна проблема наукових досліджень (огляд літературних джерел) / Ярослав Радиш, Микола Яроцький, Вікторія Гакало // Медичне право України: правовий статус пацієнтів в Україні та його законодавче забезпечення (генезис, розвиток, проблеми і перспективи вдосконалення). Матеріали II Всеукраїнської науково–практичної конференції, 17–18 квітня 2008 року, м. Львів. – Львів: Львівський Обласний Благодійний Фонд, 2009. – С.257–261.

10. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2011 р. №1164–р Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми «Здоров'я 2020: український вимір» // Верховна Рада України. Офіційний сайт. Сторінка «Законодавство України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi–bin/laws/main.cgi?nreg=1164–2011–%F0&p=1321283055505686

11. Ткачук Р.Л. Роль трудових ресурсів на етапі державотворення / Р.Л. Ткачук // Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія «Управління». Збірник наукових праць. – 2011. – Випуск 2. – С.167–174.

12. Федько О.А. Ціннісна природа здорового способу життя для особистості, нації та держави / Олександр Федько // Стратегічні пріоритети. – 2009. – №4 (13). – С.83–88.

13. Щорічна доповідь про стан здоров'я населення України та санітарно–епідемічну ситуацію. 2008 рік. – К.: УІСД, 2009. – 360 с.

Перглер Т.И. Экология и здоровый образ жизни – приоритеты создания украинского государства

Экология и здоровый образ жизни рассматриваются как приоритеты создания украинского государства; утверждается, что основная нагрузка по формированию этих приоритетов возлагается на образование, культуру и воспитание; через образование формируется экологическое мышление человека, положительно ценностного отношения к природе и к обществу.

Ключевые слова: *человек, экология, образование, здоровый образ жизни, создания государства.*

Pergler, T.I. Ecology and healthy way of life priorities of creation of the Ukrainian state

Ecology and healthy way of life is examined as priorities of creation of the Ukrainian state; it becomes firmly established that the basic loading on forming of these priorities is laid on education, culture and education; through education ecological thought of man is formed, positively the valued attitude toward nature and to society.

Key words: *man, ecology, education, healthy way of life, creations of the state.*

УДК 32.316

Прокопчук І.І.

Аналіз тенденцій інституціоналізації свободи в українському суспільстві

Досліджено характер інституціоналізації свободи в українському суспільстві після здобуття незалежності на основі прийнятих міжнародною спільнотою експертів найбільш поширених індикаторів видів свободи на всіх рівнях соціальної реальності (кількісна та якісна оцінка простору свободи у соціумі в статиці та в динаміці).

Ключові слова: *види свободи, індекси свободи, інституціоналізація свободи, демократичний транзит.*

Одним з критеріїв суспільного прогресу є міра свободи, яку соціум здатний встановлювати та підтримувати для своїх громадян. Щорічний аналіз країн за мірою свободи, що проводить Freedom House констатує, що станом на 2012 рік в глобальному вимірі 87 країн є вільними (45% людства), 60 країн є частково вільними (31% людства) і 48 країн є невільними (24% людства) [7]. Останні чотири десятиліття в планетарному масштабі емпірично підтверджують загальносвітову цивілізаційну тенденцію розширення простору свободи в рамках третьої хвилі демократизації. Так, порівняно з початком 1970–х років кількість вільних країн збільшилася з 44 до 87, кількість частково вільних країн збільшилася з 38 до 60 країн, скоротилася кількість невільних країн з 69 до 48 [8].

Коли Україна з'явилась на світовій арені як суверенна держава у 1991 році, вона була однією з найбільш перспективних держав, що поставали на залишках Радянського Союзу, з точки зору політичної трансформації тоталітарного режиму в плюралістичну демократію. Суспільні зміни останні два десятиліття в незалежній Україні мали на меті знищити обмеження свободи попереднього комуністичного суспільства та створити умови для розширення простору свободи. В цьому контексті вельми актуальним є аналіз тенденцій інституціоналіції свободи на різних рівнях соціальної реальності в українському суспільстві після здобуття незалежності.

Перед тим як аналізувати обсяг свободи, отриманої в ході трансформаційних процесів в українському соціумі, необхідно визначитися з теоретико–методологічними засадами дослідження феномену свободи. Проблема свободи завжди була в центрі уваги вчених різних дисциплін та наукових парадигм. Концептуальні положення та висновки щодо свободи, сформульовані у працях визначних мислителів людської цивілізації як XVII–XIX століття: Д.Актона, І.Бентама, Е.Берка, М.Бердяєва, Г.Болінгброка, Т.Гоббса, П.Гольбаха, М.Грушевського, Т.Джефферсона, М.Драгоманова, Б.Констана, Дж.Локка, Дж.С.Мілля, Ш.Монтеск'є, Дж.Медісона, Ж.Ж.Руссо та інших, так і більш сучасних, наприклад, Р.Арона, І.Берліна, Р.Даля, Ф. Гаєка, Х.О–і–Гасета, Г.Маркузе, Є.Фрома, М.Фрідмана та ін.

Узагальнюючи здобутки політичної науки та власні розмірковування можна виокремити наступні види свободи [1,с.56–58]: а) за формою свободу поділяють на негативну або «свободу від» та позитивну, тобто «свободу до». Негативна свобода полягає у відсутності нездоланних перешкод для реалізації особою своєї волі, відсутності будь–якого тиску, примушення, нав'язування зовнішньої волі. Негативна свобода закріплюється у правах та свободах громадян. Позитивна свобода полягає у спроможності людини на основі знань, власного досвіду та переконань здійснювати за власним вибором певну діяльність, яка реалізується у користуванні правами, свободами, та здійсненні обов'язків, несенні відповідальності за власні дії; б) за суб'єктом свобода поділяється на особисту, де носієм свободи виступає індивід (свобода слова, об'єднань, совісті, недоторканість особи тощо) та соціетальну, де носієм свободи виступає народ в цілому, що реалізується у принципах народного суверенітету; в) за сферою прояву у суспільстві свобода може бути економічна, політична, культурна, релігійна тощо; г) за рівнем інституційно–правового закріплення у суспільстві свобода може бути реально забезпечена та декларативна; д) за ідеологічним обґрунтуванням можна виокремити наступні тлумачення свободи: ліберальне, демократичне, анархічне,

тоталітарне. Ліберальна парадигма тлумачення свободи базується на формально–правовій рівності, індивідуалізмі, обґрунтуванні переважно негативної свободи, розумінні справедливості як воздання по заслугах, а спільного блага як добробуту більшості. Парадигма демократичного тлумачення свободи виходить з соціальної рівності, соціальної справедливості, колективізму, значної уваги до позитивної свободи, а отже намагання забезпечити матеріально–правові гарантії можливості користуватися своїми правами та свободами. Анархістське тлумачення полягає у протиставленні свободи та закону, права як несумісних явищ. Свобода можлива лише поза сферою державно–зорганізованого суспільства у вигляді самоврядних тенденцій, бо закон та інститути влади обмежують, звужують свободу. Парадигма тоталітарного тлумачення свободи полягає в обґрунтуванні фактичної рівності, ідеї колективізму; первинним вмістилищем свободи вважається колективне ціле, тобто саме держава наділяє своїх громадян свободою, звідси значна увага до розробки політичної свободи і нехтування особистою свободою, значний акцент на позитивній свободі, причому «свобода до» мислиться як дозволена, регламентована безальтернативна поведінка.

Осмислення феномену свободи вимагає визначення й з вихідними методологічними засадами до аналізу цієї категорії. На наш погляд, можна виокремити наступні методологічні підходи до тлумачення свободи [1,с.62–63]: 1) розглядати свободу з позицій індивіда чи колективу, чи їх органічної єдності; 2) з якими цінностями та яким чином (паритет/пріоритет) узгоджувати свободу у суспільстві; 3) якому виду свободи надавати перевагу при реалізації у суспільстві (зовнішній чи внутрішній стороні, індивідуальній чи соціетальній свободі); 4) обґрунтовувати свободу з позицій дозволяючого підходу, коли у законі чітко визначено, що людина має право робити, чи з позицій обмежувально–упереджувального підходу, коли у законі встановлена заборона на певні дії і свобода безпосередньо виходить від умовчання закону. Як тлумачити сферу дозволеного: а) все, що прямо не заборонено законом (лібералізм) чи все, що прямо приписано у законі (тоталітаризм). Виходячи з цього порівняємо дві моделі свободи – ліберальну та тоталітарну.

Обсяг ліберальної свободи знаходиться у прямій залежності від достатньо широкої сфери дозволенного, тобто прямо не забороненого у законі, та обернено пропорційний незначній сфері забороненого, що аналітично можна представити наступною формулою [1,с.63]:

$$Lc = \frac{\text{Max. с.д.}}{\text{Min. с.з.}}, \qquad (1.1)$$

де Lc – ліберальна свобода;
Max. с.д. – максимальна сфера дозволенного;
Min. с.з. – мінімальна сфера забороненого.

Тоталітарна свобода знаходиться у прямій залежності від незначної сфери дозволенного у вигляді чітко встановленої регламентованої безальтернативної поведінки та обернено пропорційна значній за обсягом сфері забороненого, що аналітично можна зобразити [1,с.63]:

$$Tc = \frac{\text{Min с.д.}}{\text{Max с.з.}}, \qquad (1.2)$$

де Tc – тоталітарна свобода;
Min с.д. – мінімальна сфера дозволенного;
Max с.з. – максимальна сфера забороненого.

Для виміру характеру інституціоналізації свободи в українському суспільстві після здобуття незалежності використано та проаналізовано прийняті міжнародною спільнотою експертів найбільш поширені індикатори видів свободи на всіх рівнях соціальної реальності (для кількісної та якісної оцінки простору свободи у соціумі в статиці та в динаміці). Використання індексів як інструментарію дослідження політичних процесів дозволяє: 1) сформулювати кількісно–якісну оцінку вимірюваному процесу чи явищу; 2) порівнювати країни за аналогічними показниками.

Соціетальна свобода має наступні індикатори. Freedom House щорічно розраховує ряд рейтингів, що прямо чи опосередковано віддзеркалюють міру свободи у соціумі: індекс демократії, міра демократичності державного управління та місцевого самоврядування, міра незалежності судової влади, індекс корупції в країні. Рейтинги засновані

на масштабі від 1 до 7 балів, найвищий рівень досягнення показника, вимірюваного даним рейтингом, оцінюється в 1 бал, найгірший – в 7 балів.

1. Індекс демократії. Індекс демократії характеризує політичний режим в країні. Більшу частину періоду незалежності Україна перебувала в статусі «частково вільної» країни, що нерідко ставило під сумнів наявність та дієвість демократичних процесів у соціумі. Виключенням став період з 2005 про 2010 роки, коли Україні був наданий статус «вільної» країни. Але останні два роки експерти достатньо негативно оцінювали характер протікання демократичних перетворень в українському суспільстві, що позначилося на погіршенні рейтингу країни і Україна з групи «вільних» країн у 2010 р. знов повернулася на вихідні для початку незалежності позиції «частково вільної країни». Станом на 2012 р. Україна також віднесена до «частково вільних» країн (при цьому індекс демократії дещо погіршився порівняно з минулим роком до 4,82 бали, для порівняння деспотичні, невільні країни мають 7 балів) [2]. На сьогодні Україну міжнародні експерти Freedom House називають країною з «гібридним режимом», який межує, з одного боку, з демократичними та частково–демократичними, а, з іншого боку, з авторитарними режимами [2]. Таким чином, незважаючи на трансформаційні процеси впродовж майже двадцяти років для України однакову вірогідність продовжують зберігати обидва сценарії розвитку, як демократичний, так і авторитарний. Крім того, Freedom House називають Україну країною з «електоральною демократією», підкреслюючи частковість демократичних перетворень [7].

2. Рівень демократичності національного уряду. В рамках даної категорії оцінюють стабільність системи органів влади на рівні країни, прозорість виконавчої та законодавчої влади, дієвість законодавчої влади в галузі законотворчості, ступінь децентралізації влади, незалежність держслужбовців від надмірного політичного тиску та корупції. Станом на 2012 р. за цим критерієм Україна має 5,75 балів (найгірший показник – 7 балів) [2]. Це вказує на посилення процесів етатизації в усіх сферах життя суспільства та свавілля чиновників. Аналізуючи цей показник в динаміці, слід відмітити: 1) істотне погіршення ситуації, особливо за останні два роки (індекс зріс з 5 до 5,75 балів); 2) протягом періоду незалежності показник, що характеризує міру демократичності державного управління, на жаль, так і не набув необхідних значень для характеристики України як вільної країни з правовою державою. Назріла адміністративна реформа так і не була повністю втілена в життя.

3. Міра демократичності місцевого самоврядування. Даний індикатор характеризує можливості громадян вільно обирати місцевих керівників, реальний вплив громадян на прийняття рішень на рівні місцевих органів влади, прозорість та підконтрольність діяльності місцевої влади. Станом на 2012 р. за цим критерієм Україна має 5,50 балів (найгірший показник 7 балів) [2]. Таким чином, місцева влада, яка за своїм характером має бути наближена до громадян та їх потреб, не виражає їх інтереси, не гарантує їх права і свободи. Протягом незалежності даний критерій мав стабільно високе негативне значення, підкреслюючи: 1) слабке, нежиттєздатне місцеве самоврядування; 2) не вкоріненість демократії на місцях.

4. Рівень ефективності та незалежності судової системи. В 2012 р. незалежність судової гілки влади в Україні оцінена міжнародними експертами Freedom House у 6 балів [2] (1 бал означає незалежний суд, ефективність захисту прав людини в системі судочинства, доступність для всіх справедливого правосуддя, 7 балів характеризує відсутність незалежності в сфері судочинства, оскільки наявні впливи виконавчої, законодавчої влади, бізнес–структур на роботу судів та суддів, не можливість гарантування громадянам права на судовий захист незалежним, компетентним, неупередженим судом). Розглядаючи даний показник в динаміці протягом незалежності України, слід вказати на наступне: 1) суттєве погіршення даного критерію за останні два роки з 5 до 6 балів; 2) високі негативні значення даного індикатора протягом двадцяти років. Судова реформа, яка повільно та половинчасто проводилася, так і не спромоглася створити дієву систему правосуддя, що відповідає міжнародним стандартам розвинутих країн.

5. Корупція. Велику роль в порушенні прав і свобод, в гальмуванні демократичних змін в українському суспільстві, на думку експертів та самих громадян, відіграє корупція. Руйнівні наслідки корупції настільки серйозні, що дану проблему необхідно порушувати на рівні національної безпеки країни. За індексом корупції, розрахованим Freedom House, станом на 2012 рік Україна отримала 6 балів (найгірший показник – 7 балів) [2]. За індексом сприйняття корупції, який визначає авторитетна міжнародна

правозахисна організація Transparency International, Україна в 2012 році посідала 144 місце серед 174 досліджуваних країн. Слід зазначити, що Україна поділяє сходинку разом з Бангладеш, Камерун, Конго, Сирією, відстаючи від Росії (133 місце), Білорусі (123 місце) [6]. Високий негативний рейтинг країни за рівнем корупції протягом періоду незалежності був притаманний країні при будь–якій владі: помаранчевій, біло–блакитній.

Громадянські та особисті свободи в суспільстві мають наступні виміри.

1. Індекс економічної свободи. Економічна свобода є фундаментом для всіх інших видів свобод та демократії. Класичний лібералізм розглядав право власності як природне невідчужуване право громадянина. Індекс економічної свободи організація Heritage Foundation розраховує як середнє арифметичне за десятьма показниками (див. табл.) Кожен з цих показників максимально оцінюється у 100 балів. Країна з абсолютно вільною економікою отримує 100 балів, країна, де економічна свобода відсутня, – нуль. За індексом економічної свободи країни світу поділяють на 5 умовних груп: «вільні» – з показником 80–100 балів; «переважно вільні» – з показником 70–79,9 балів; «помірно вільні» – з показником 60–69,9 балів; «переважно невільні» – з показником 50–59,9 балів; «невільні» – з показником 0–49,9 балів. За даними Heritage Foundation серед 177 країн світу, представлених у звіті 2013 року, в першу групу («вільної економіки») увійшло п'ять країн: Гонконг (тримає лідерство в рейтингу 19 рік поспіль), Сінгапур, Австралія, Нова Зеландія і Швейцарія. Друга група країн з «переважно вільною економікою» налічує 30 країн, причому 12 з них – це країни Євросоюзу. Лідируючу позицію займає Канада (79,4 бали), США і Японія посідають 10 (76 балів) і 24 (71,8 балів) місце відповідно. Цікаво, що серед пострадянських республік переважно вільною економікою володіють тільки дві – Естонія (13 місце; 75,3 бали) та Литва (22 місце; 72,1 бали), причому Естонія залишила позаду Фінляндію, Японію і Німеччину. До третьої групи з «помірно вільною економікою» увійшли 50 країн з показником економічної свободи від 69,7 балів (Уругвай) до 60 (Гватемала). До цієї групи, зокрема, зарахували: Вірменію (38 місце; 69,4 бали), Бельгію (40 місце; 69,2 бали), Іспанію (46 місце; 68 балів), Ізраїль (51 місце; 66,9 балів), Латвію (55 місце; 66,5 балів), Польщу (57 місце; 66 балів), Румунію (59 місце; 65,1 бал), Болгарію (60 місце; 65 балів), Францію (62 місце; 64,1 бал), Казахстан (68 місце, 63 бали), Турцию (69 місце; 62,9 балів). «Переважно невільна економіка» характерна для 59 країн з індексом економічної свободи від 59,9 до 50 балів. Дану групу представляє Азербайджан (88 місце; 59,7 бали), значно поступаються Молдова (115 місце; 55,5 балів), Таджикистан (131 місце; 53,4 бали) і Росія (139 місце; 51,1 бал). До групи країн найнижчої категорії «репресивних економік» з показником індексу до 50 балів увійшли 33країни, серед яких Україна посіла 161 місце (46,3 бали), пропустивши вперед Бєларусь (154 місце; 48,0 балів). Серед теперішніх і бувших країн СНД гірші показники мають лише Узбекистан (162 місце; 46 балів) та Туркменістан (169 місце; 42,6 бали) [3]. А за рівнем економічної свободи серед 43 європейських країн Україна знаходиться на останньому місці та має позиції значно гірші за середньосвітові (див. табл.).

Індекс економічної свободи України та його складові у 2013 році [4;5]

Загальний бал	Свобода бізнесу	Свобода торгівлі	Фіскальна свобода	Державні витрати	Монетарна свобода	Свобода інвестицій	Фінансова свобода	Захист прав власності	Свобода від корупції	Свобода трудових стосунків
46,3	47,6	84,4	78.2	29,4	71	20,0	30,0	30,0	23,0	49,9
Середньосвітовий рівень										
58,2	63,7	72,6	74,9	59,8	71,9	50,8	47,3	41,8	39,6	59,8

За період незалежності України величина індексу економічної свободи країни зростала достатньо повільно з 39,9 балів (1995 рік) до 46,3 балів (2013 рік), причому з 1995 року по 2002 рік Україна була у групі країн з «невільною економікою», з 2003 по 2008 роки країна незначною мірою покращила свій результат і піднялась до позиції країн з «переважно невільною економікою» з найвищим рівнем економічної свободи у 2005 році – 55,8 бали. Однак, починаючи з 2009 року, індекс економічної свободи

істотно понизився, Україна регресувала та знов повернулася до групи країн, де економічна свобода обмежується [3].

2. Електоральний процес. Прозорість, демократичність виборів, можливості громадян вільно здійснювати своє виборче право в рамках електорального процесу в Україні станом на 2012 р. Freedom House оцінило у 3,75 балів (найкращій показник, що характеризує вільний електоральний простір – 1 бал, найгірший – 7 балів). Порівняно з виборами 2010 р., Україна у 2012 р. погіршила свої показники [2]. Виборчий процес в Україні протягом періоду незалежності міжнародними експертами характеризувався достатньо стримано. Жодні вибори в українському суспільстві ще не пройшли на належному для демократичної країни рівні.

3. Рівень розвитку громадянського суспільства. Даний показник характеризує наявність політико–правових умов для створення та безперешкодного функціонування добровільних об'єднань громадян, наприклад, політичних партій, груп інтересів, неурядових організацій (НУО) як вітчизняних, так і закордонних, свобода суспільства від надмірного впливу екстремістських організацій. Станом на 2012 р. Freedom House оцінила даний індикатор для України на рівні 2,75 балів, що є достатньо посереднім результатом [2]. Аналіз показника рівень розвитку громадянського суспільства в Україні в динаміці наводить на наступне: 1) даний показник за останні 10 років повільно покращився з 3,5 балів до 2,75; 2) в суспільстві до певної міри існує політичний плюралізм.

4. Рівень незалежності мас–медіа. Даний критерій вивчає правові гарантії свободи медіа, їх фактичну свободу, захист журналістів, що проводять журналістські розслідування та наявність фактів залякування журналістів, незалежність редакцій ЗМІ, фінансову стабільність ЗМІ. Свобода слова, яка втілюється в вільних, незаангажованих ЗМІ станом на 2012 р. в Україні була оцінена в 4 бали (найкращий показник – 1 бал, найгірший – 7). При цьому відмічена тривожна, негативна тенденція погіршення свободи слова в Україні за останні два роки, що є наслідком посилення державного контролю над ЗМІ, політичного тиску на власників ЗМІ щодо контенту ЗМІ. [2]. Аналіз даного показника в динаміці вказує, що протягом періоду незалежності ЗМІ практично не були оцінені як вільні, оскільки меншою чи більшою мірою зазнавали утисків влади, бізнесу.

5. Рейтинг політичних прав. Згідно Freedom House в Україні станом на 2012 р. рейтинг політичних прав становив 4 бали, що є погіршенням за останні шість років, і навіть гірше ніж вихідні позиції країни після здобуття незалежності у 1991 р. (3 бали) [2].

6. Рейтинг громадських свобод. Згідно Freedom House в Україні станом на 2012 р. рейтинг громадських свобод оцінено в (3 бали). При цьому слід сказати, що за останні два роки Україна погіршила цей показник. Найвище визнання рівня гарантування громадянських свобод Україна мала в період з 2005 по 2010 роки [2].

Підсумовуючи проблему інституціоналізації свободи в українському суспільстві в статиці та динаміці слід визнати: 1) трансформаційні процеси, що впродовж двадцяти років розгорталися в українському соціумі тривалий час не мали нічого спільного з демократичним транзитом, і замість змін скоріше нагадували «метаморфози»; 2) останні два роки можна констатувати відкат демократичних тенденцій в українському суспільстві. Україна погіршила свій демократичний рейтинг: перемістилася від статусу «вільної» до «частково вільної» країни, при цьому міжнародні експерти відмічають в українському соціумі суттєве погіршення міри свободи за більшістю індикаторів: політична, громадянська, економічна свободи, свобода слова, свобода виборів тощо.

Таким чином, спостерігаючи регрес свободи, процес ерозії демократії в сучасному українському суспільстві, слід з сумом констатувати, якщо нинішні тенденції залишатимуться поза контролем, Україна продовжить існування в умовах дефектної демократії, або може стати на шлях автократії та клептократії.

Список використаних джерел

1. Прокопчук І.І. Ціннісне та інституційно–владне забезпечення політичної свободи в умовах демократії: політологічний аналіз творчої спадщини Алексіса де Токвіля: Дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / Національний педагогічний ун–т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2001. – 185 с.

2. Розвиток демократії в країнах перехідного періоду в 2012 р. за Freedom house. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/2012%20%20NIT%20Tables.pdf

3. Рейтинг країн за індексом економічної свободи в 2013 р. за Heritage Foundation [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.heritage.org/index/ranking

4. Індекс економічної свободи України в 2013 р. за Heritage Foundation [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.heritage.org/index/explore

5. Середньосвітовий індекс економічної свободи в 2013 р. за Heritage Foundation [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.heritage.org/index/heatmap

6. Рейтинг країн за індексом сприйняття корупції в 2012 р. за Transparency International [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://cpi.transparency.org/cpi2012/results/

7. Свобода у світі в 2012 р. за Freedom house. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/FIW%202012%20Booklet_0.pdf)

8. Свобода у світі 1973–2012 рр. Рейтинг країн за Freedom house. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/Country%20Status%20%26%20Ratings%20Overview%2C%201973–2012.pdf

Прокопчук И.И. Анализ тенденций институционализации свободы в украинском обществе

Исследован характер институционализации свободы в украинском обществе после провозглашения независимости на основе принятых международными экспертами наиболее распространенных индикаторов видов свободы на всех уровнях социальной реальности (количественная и качественная оценка пространства свободы в социуме в статике и в динамике).

Ключевые слова: *виды свободы, индексы свободы, институционализация свободы, демократический транзит.*

Prokopchuk, I.I. The analysis of tendencies of an institutionalization of freedom in the Ukrainian society

Investigated character of an institutionalization of freedom in the Ukrainian society after declaration of independence on the basis of the most widespread indicators of types of freedom accepted by the international experts at all levels of social reality (quantitative and quality standard of space of freedom in society a in statics and in dynamics).

Key words: *types of liberty, freedom index, the institutionalization of freedom, democratic transition.*

УДК 32:327.7

Турчин Я.Б.

Співпраця України й ОБСЄ на сучасному етапі: оцінки і перспективи

Проаналізовано основні форми та особливості співпраці України та Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). Виокремлено пріоритети головування України в цій організації впродовж 2013 р. з урахуванням сучасних тенденцій міжнародних відносин. Обґрунтовано думку, що активізація взаємодії України й ОБСЄ дозволить посилити європейський вектор зовнішньої політики української держави.

***Ключові слова**: Україна, Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), перспективи та особливості співпраці.*

Важливою складовою зовнішньої політики України є співпраця з міжнародними структурами, діяльність яких спрямована на утворення міцної системи безпеки на європейському континенті, що є актуальною проблемою сьогодення. Особлива роль у запобіганні конфронтації, розв'язанні конфліктів і формуванні безпекового простору в регіоні належить Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). Впродовж 2013 р. Україна головуватиме в ОБСЄ, що є вагомим чинником її європейської інтеграції, дієвим способом посилити власні позиції на міжнародній арені та реалізувати національний інтерес. Це також і своєрідна можливість проявити себе європейською країною, взірцевим учасником регіонального і міжнародного співробітництва, що дозволить активізувати євроінтеграційний процес та демократичні перетворення в усіх сферах функціонування українського суспільства.

Як відомо, Україна вперше офіційно заявила про своє бажання головувати в ОБСЄ на засіданні Ради міністрів Організації в Любляні ще у грудні 2005 р. Тоді, користуючись позитивними наслідками Помаранчевої революції, на міжнародній арені Україна позиціонувалася як своєрідний еталонний зразок демократичних перетворень з–поміж пострадянських країн. Проте починаючи з 2011 р. світове співтовариство неодноразово критикувало українську владу з приводу регресії демократії в країні, погіршення стану справ зі свободою слова, а також наявності політично вмотивованих фактів ув'язнення лідерів опозиції Ю.Тимошенко та Ю.Луценка. Ситуація додатково ускладнилась після останніх парламентських виборів в Україні, коли спостерігачі від ОБСЄ констатували недостатній рівень змагальності у виборчому процесі, зловживання адмінресурсом, низьку прозорість виборчої кампанії і фінансування партій, незбалансованість у медіа–середовищі тощо [1]. До прикладу, у звіті міжнародної місії спостерігачів ОБСЄ йдеться про те, що з позиції принципів демократії певні аспекти парламентських виборів в Україні 2012 р. є кроком назад у зіставленні з попередніми виборчими перегонами. Загалом такі дії призвели до низки негативних наслідків у реалізації пріоритетних напрямів зовнішньої політики України, як–от: відтермінування підписання вже парафованої Угоди про асоціацію з ЄС, обмеження контактів з Україною на найвищому політичному рівні й різкого погіршення міжнародного іміджу країни в цілому. Тому питання про вироблення максимально ефективних механізмів співпраці між ОБСЄ і Україною впродовж її головування є вельми актуальним, головно з позиції її інтеграційних перспектив до європейських структур.

У вітчизняній науці останнім часом з'явилися певні напрацювання, присвячені аспектам міжнародного співробітництва України в рамках гарантування безпеки на регіональному та глобальному рівнях. Ці проблеми розглядалися у працях О.Білоруса, О.Бодрука, Б.Гуменюка, Д.Кулеби, Д.Лобова, О.Резнікова, М.Хоменко, Л.Чекаленко, Ю.Шемчушенка та інших. У той же час майже немає досліджень, де увага приділялася б пріоритетним цілям українського головування в ОБСЄ впродовж 2013 р. з огляду на особливості сучасної міжнародної безпекової системи. Наведене зумовлює потребу у виокремленні ключових напрямів та ефективних механізмів співпраці між Україною і ОБСЄ у контексті євроінтеграційного курсу нашої держави, а також складних україн-

сько–російських взаємин та проблемних моментів, пов'язаних із внутрішніми засадами функціонування організації, що є метою цієї публікації.

Організація з безпеки і співробітництва в Європі, раніше – Нарада з безпеки і співробітництва у Європі (НБСЄ), була започаткована як політичний консультативний орган, до якого ввійшли країни Європи, Центральної Азії та Північної Америки. Внаслідок розпочатого у 1972 р. процесу НБСЄ у 1975 р. було ухвалено Гельсінський Заключний акт, який визначає стандарти міжнародної поведінки і зобов'язання, що регулюють відносини між державами–учасницями організації, формат співпраці в економічній, культурній, технічній, науковій та військово–політичній сферах, а також декларує повагу до прав людини і основних свобод. Саме ці принципи є базовими засадами діяльності ОБСЄ. У січні 1995 р. організація набула міжнародного статусу. Це одна з провідних структур із підтримки безпеки та стабільності у регіоні, до якої входять 57 держав–членів. Якщо у минулому ОБСЄ сприймалась як головний майданчик для дискусій між двома частинами роз'єднаної повоєнної Європи, то в останні півтора десятиліття організація виступає «головним контролером демократії». Сьогодні ОБСЄ є не лише постійним форумом для політичного та безпекового діалогу, а й носієм широкого кола політичних зобов'язань, поширених на воєнно–політичний, економіко–довкільний та гуманітарний виміри безпеки [17,с.26].

Україна є учасницею ОБСЄ з січня 1992 р. у результаті підписання Президентом України Гельсінського Заключного акту [16,с.243]. Слід зазначити, що розвиток основних механізмів співпраці України з ОБСЄ розпочався у 1994 р., коли через напруження у відносинах між владними інститутами України та Республіки Крим виникла необхідність утворення в межах нашої держави спеціальних підрозділів організації [6]. У червні 1999 р. було запроваджено нові форми співпраці з ОБСЄ, яка вже набула статусу активного координатора низки різносторонніх проектів в Україні. Нормативною основою для діяльності Координатора є його мандат, затверджений рішенням Постійної Ради ОБСЄ, а також Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України та ОБСЄ від 13 липня 1999 р. [17,с.18]. На найближчу перспективу Координатором заплановано реалізацію в Україні важливих програм з проблем демократизації та належного управління, верховенства права та прав людини, а також економіки, довкілля та військово–політичної сфери.

Діяльність України реалізується й у форматі активної співпраці з колективними керівними структурами організації, зокрема через саміти держав–учасниць ОБСЄ, засідання Ради міністрів та Постійної ради ОБСЄ тощо. Україна також працює й з іншими інститутами організації, до прикладу, з Верховним комісаром ОБСЄ у справах національних меншин (ВКНМ), Бюро з демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ) та Представником ОБСЄ з питань свободи ЗМІ [4]. Не менш важливими напрямами співпраці є розвиток економічних, соціальних і демократичних суспільних перетворень; підтримка правової реформи в Україні; сприяння міжнародним спостерігачам під час парламентських і президентських виборів; оперативне інформування ОБСЄ про внутрішню ситуацію в Україні; забезпечення активної ролі організації як посередника у розв'язанні Придністровського конфлікту; участь у складі місій та структур ОБСЄ, зокрема в Македонії, Косово, Грузії, Таджикистані й Хорватії [16,с.245]. Щодо останнього, то вітчизняний аналітик міжнародних відносин Л.В. Губерський стверджує, що іміджевий потенціал України здебільшого формувався і формується в рамках співпраці з міжнародними організаціями ООН, ОБСЄ та НАТО саме у форматі миротворчої діяльності [12]. Отже, взаємодія України з ОБСЄ насамперед має сприяти здійсненню реформ у різних сферах суспільного життя, головно впорядкуванню вітчизняного законодавства до стандартів ЄС, забезпечення законодавчої підтримки проведенню інституційних та економічних реформ [4].

Під час пленарного засідання ОБСЄ в Дубліні міністр закордонних справ України К.Грищенко окреслив провідні пріоритети головування України в організації впродовж 2013 р., а саме: врегулювання тривалих конфліктів, зміцнення заходів безпеки на просторі ОБСЄ, використання потенціалу організації в гарантуванні енергетичної безпеки, сприяння економічному розвиткові, в тому числі розбудові нових торговельних і транспортних коридорів. Одночасно Україна має намір ініціювати конструктивний діалог у рамках ОБСЄ щодо вироблення принципових засад нового режиму контролю над звичайними збройними силами в Європі з урахуванням безпекових інтересів усіх країн–учасниць ОБСЄ, а також координації зусиль організації у боротьбі і сучасними

викликами і загрозами безпеці, як–от: тероризм, торгівля людьми і наркотичними засобами, кіберзлочинність, організована транскордонна злочинність. Пріоритетними визнано й питання людського виміру, головно захисту фундаментальних прав і свобод людини на просторі ОБСЄ способом широкого залучення структурних елементів громадянського суспільства для досягнення цілей організації [2]. У контексті цього питання К.Грищенко зазначив, що українське головування діятиме від імені та в інтересах усіх держав–учасниць і організації в цілому, закликав членів ОБСЄ до конструктивного діалогу з вирішення актуальних проблем європейської безпеки [17,с.3].

Варто зазначити, що особливості діяльності України в ОБСЄ будуть визначатися кількома обставинами, зокрема й історичними. Адже головування в ОБСЄ для українців має символічне значення, позаяк борці з антидемократичним радянським режимом, ідеологи ідеї державної незалежності України Василь Стус, Олекса Тихий, Валерій Марченко були відомими активістами Українського гельсінського процесу [3]. Тому багаторічний радник Гельсінської комісії при Конгресі США О.Дейчаківський наголошує на необхідності дотримання нашою країною визначених принципів і зобов'язань організації із захисту прав людини і людських свобод: «Останні декілька років деякі країни ОБСЄ, зокрема Росія та Білорусь, намагаються послабити увагу організації до проблем, пов'язаних з правами людини. Ми сподіваємось і очікуємо, що Україна буде захищати людські аспекти порядку денного ОБСЄ і навіть зробить їх пріоритетними» [3].

Вже згадане засідання ОБСЄ в Дубліні продемонструвало ті виклики, які сьогодні стоять перед організацією і стосуються можливих напрямів її реформування, що також відзначиться на особливостях головування України. Західні країни, зокрема США, наголошують на пріоритетності базових принципів діяльності ОБСЄ у сфері захисту прав людини, верховенства права і людських свобод. Державний секретар США Г.Клінтон заявила, що на шляху до 40–річчя Гельсінської угоди настав час для ОБСЄ стати лідером у боротьбі за права людини і захист людської гідності [3]. Натомість Російська Федерація, яка дедалі більше нарощує свої позиції в межах ОБСЄ, акцентує увагу на безпековій функції організації, переносячи у такий спосіб питання захисту прав людини на другорядне місце. У контексті цієї дилеми В.Путін на саміті СНД в Ашгабаді заявив про необґрунтовану критику представниками організації виборчого процесу і загального стану демократії у пострадянських країнах, а також висловив переконання в тому, що Україна, очолюючи ОБСЄ, підтримає позицію Москви [2]. Відтак у цьому протистоянні для України стратегічно важливо віднайти оптимальну позицію, що посилить міжнародний імідж нашої держави. Намагаючись частково знівелювати цю проблему, Міністерство закордонних справ України вже задекларувало, що фокусом уваги її головування буде боротьба з торгівлею людьми [2].

Не менш важливо, що головування України в ОБСЄ може негативно позначитися на і без того складних українсько–російських взаєминах, обтяжених газовим питанням. Так, В.Путін висловив припущення, що упродовж 2013 р. політика ОБСЄ зазнає кардинальних змін, бо «давно обслуговує інтереси окремих країн» [8]. Бажання керівництва РФ забезпечити баланс сил у Східній Європі в умовах поширення впливу НАТО на Схід і поступової переорієнтації інших пострадянських держав на Захід призвело до того, що між Росією і західними державами–членами ОБСЄ почали загострюватись суперечності з різних питань діяльності організації [14,с.87]. Спостерігається активізація політики РФ саме на європейському безпековому напрямі. Прагнучи закріпити свій вплив на пострадянському просторі, Москва за допомогою нових міжнародно–правових документів намагається звузити можливості не лише держав ЄС та НАТО, а також пострадянських країн в реалізації зовнішньої політики, виходячи з власних національних інтересів [11]. У середовищі російської політичної еліти постійно розглядається питання щодо необхідності укладання «великого європейського договору про безпеку», щоб у такий спосіб вирішити проблему реформування ОБСЄ. Зокрема, у 2006 р. міністр закордонних справ РФ С.Лавров навіть погрожував з боку Росії призупинити членство у зв'язку з тим, що запропонована Москвою реформа ОБСЄ була відхилена західними країнами на чолі з США [14,с.88]. Як наслідок, у 2009 р. Президент РФ Д.Медвєдєв репрезентував російський варіант проекту «Договору про європейську безпеку» (ДЄБ), який, на його думку, здатен створити дійсні та оперативні механізми для врегулювання суперечок та розбіжностей, що виникають, зняти занепокоєння, виробити адекватну реакцію на виклики та загрози у сфері безпеки. Аналіз позиції РФ

щодо реформування системи європейської безпеки дає підстави стверджувати, що для Росії ідея перетворення ОБСЄ на організацію з широкими повноваженнями у сфері безпеки є другорядною порівняно з ДЄБ [11]. За таких обставин Києву доцільно продовжувати дотримуватися позиції про недоцільність кардинальних змін у європейській системі безпеки, апелювати до принципу неприпустимості гарантування безпеки країн за рахунок інших та права держави на суверенний вибір приєднання до безпекових об'єднань. Важливо й надалі трактувати ОБСЄ як організацію, діяльність якої дає змогу розв'язувати актуальні проблеми сучасності, а також наголошувати на необхідності дотримання усіма державами–членами ОБСЄ основоположних принципів, закріплених у Гельсінському Заключному акті.

Окремі експерти міжнародної системи також відзначають наявність глибокої кризи у функціонуванні і призначення самої організації, піддаючи гострій критиці результати її діяльності. Так, у грудні 2010 р. за ініціативи Казахстану, як країни–голови в ОБСЄ, було проведено саміт організації в Астані, що засвідчило усвідомлення провідними країнами необхідності пошуку консенсусу в питаннях спільного реагування на новітні виклики і загрози сучасного світу. Адже той факт, що саміт ОБСЄ вперше було проведено в країні, яка не належить до європейської ідентичності, лише підтверджує прагнення дедалі більшої частини країн–членів сформувати єдину євро–атлантичну та євразійську зону безпеки і у такий спосіб відновити свою роль та стати більш впливовим центром прийняття рішень з питань міжнародної безпеки [9]. Незважаючи на актуальність окресленого кола питань чергового саміту ОБСЄ, за підсумками його роботи так і не було прийнято концептуальних рішень, а відмова низки лідерів провідних країн взяти у ньому участь (США, Франції, Узбекистану, Великої Британії) у черговий раз засвідчила наявність суперечностей та розбіжностей у позиціях провідних краї–членів ОБСЄ [9]. Дедалі частіше критикують, по–перше, звуження функцій організації, зокрема безпекових аспектів її діяльності, по–друге, збільшення надмірного, не завжди виправданого контролю за виборчими процесами країн світу чи моніторингу стану різного роду «меншин» тощо [7]. Основні суперечності виникають через прагнення окремих держав перетворити ОБСЄ на головну координаційну організацію в регіоні, реформувати її у своєрідну «європейську ООН» [12]. Ситуація загострилась у 2000 р., коли під час восьмого засідання Ради міністрів ОБСЄ так і не було прийнято консенсусних рішень з питань пріоритетності напрямів діяльності організації. З огляду на це, директор Центру суспільних процесів В.Ковтун вважає, що головування України в ОБСЄ ніяк не позначиться ні на іміджі нашої держави, ні на подоланні кризи в самій організації: «Ця організація не зможе вийти з кризи, весь цей стан речей залишиться і надалі… тому ситуація буде залишатися такою, якою вона є» [7]. Подібно і директор Українського інституту публічної політики В.Чумак відзначає, що головування України в ОБСЄ характеризуватиметься «ізоляцією» голови, позаяк з керівниками країни–голови не будуть зустрічатися представники європейських країн, і загалом українське головування не дасть нового імпульсу для розвитку ОБСЄ, а відтак і жодного реформування організації не варто очікувати [7]. Тому говорити про підвищення інтересу міжнародної спільноти до України можна буде лише за тих обставин, коли Українська держава не формально, а реально виступатиме в ОБСЄ з ініціативами. Представники України в організації повинні проводити активну роботу з метою подолання негативних тенденцій в ОБСЄ, насамперед пропонуючи нові шляхи усунення розбіжностей і досягнення конструктивних компромісів.

Вітчизняні аналітики відзначають, що головування України в ОБСЄ у 2013 р. окреслює перед Києвом важливі завдання, з–поміж яких збереження миру і стабільності в європейському регіоні є найактуальнішими. Водночас до пріоритетних цілей зараховують: зміцнення потенціалу ОБСЄ як платформи для політичного діалогу та інструменту раннього запобігання конфліктам, врегулювання кризових та конфліктних ситуацій та постконфліктного відновлення; сприяння процесові пошуку моделей мирного врегулювання Придністровського конфлікту; забезпечення посередницької ролі ОБСЄ у контексті зближення позицій сторін у рамках врегулювання Грузинського та Нагірно–Карабаського конфліктів; посилення потенціалу ОБСЄ у боротьбі з транснаціональними викликами та загрозами; підвищення ефективності роботи ОБСЄ, зміцнення її аналітичного потенціалу, забезпечення дотримання принципу географічної рівності у кадровій політиці; подальша розбудова та зміцнення в рамках організації діалогу з питань енергетичної безпеки на основі завдань, визначених главами держав

та урядів держав–учасниць в ході Астанинського саміту ОБСЄ (2010 р.) [17,с.16]. Важливим напрямом співпраці між Україною і ОБСЄ є підтримка реформ у різних сферах суспільного життя країни, насамперед, забезпечення законодавчої підтримки проведенню інституційних та економічних перетворень, а також реалізації пріоритетних національних інтересів української держави – гарантування територіальної цілісності та недоторканності кордонів, стабільності міжнародного становища, розвитку демократичних і правових стандартів [17,с.17].

У виробленні ефективних складових співпраці слід взяти до уваги, що ОБСЄ є насамперед політичною організацією, і саме у напрямі політичних перетворень Україна допустилася значних помилок та прорахунків. Так, представники США та ЄС майже щомісяця упродовж 2012 р. на засіданнях Постійної ради ОБСЄ різко критикували стан політичної свободи в Україні. На думку політичних експертів, нинішній міжнародний імідж і зовнішньополітичне становище України будуть лише послаблювати її позиції як країни–голови. До прикладу, П.Олександрів зазначив: «Поки що, зголосившись за власним бажанням до головування в ОБСЄ, офіційний Київ зробив усе для того, аби створити для себе найгірші стартові умови та значно обмежити, якщо не перекреслити взагалі, потенційно можливі ширші здобутки від цього головування» [13]. За таких обставин, головування України в ОБСЄ потенційно може перетворитися у пасивний бюрократично–дипломатичний захід, спрямований на досягнення малозначних внутрішньополітичних дивідендів, а не стратегічних зовнішньополітичних цілей. Натомість, українське головування в ОБСЄ могло б вдало вписатися в загальний контекст європейської інтеграції України, збільшити її вагу в системі європейської безпеки, продемонструвати здатність очолювати велику європейську організацію, вибудовувати зазвичай складний консенсус і вирішувати конкретні проблеми порядку денного [13].

З огляду на головування в ОБСЄ упродовж 2013 р., Україна повинна активізувати процес щодо виконання взятих на себе зобов'язань у сфері внутрішньої політики, реалізація котрих перебуває під постійним контролем представників організації. Насамперед мова йде про питання захисту прав людини та демократичних свобод, у тому числі ЗМІ, дотримання принципу верховенства права, удосконалення виборчого законодавства відповідно до європейський стандартів, що в сукупності має засвідчити реальність демократичних перетворень в Україні. Для досягнення позитивних результатів від головування в організації Києву слід вивчити досвід інших країн–членів ОБСЄ для вироблення новітніх альтернативних технологій впливу на процес прийняття рішень та залучити до роботи тих фахівців, які пройшли якісну професійну підготовку і зможуть забезпечити виконання Україною функцій з головування в ОБСЄ у 2013 р. Слід врахувати, що країна–голова в ОБСЄ керує процесом політичного діалогу в організації, а відтак визначає політичний напрям її розвитку та пріоритети діяльності впродовж головування. Це також величезний досвід багатосторонньої дипломатії, адже головування в ОБСЄ свого часу дозволило Польщі, Румунії, Болгарії інтенсифікувати вступ до європейської спільноти. Тому для України вкрай важливо не лише проявити себе як компетентного координатора роботи ОБСЄ, але й демонструвати високі стандарти у виконання зобов'язань, визначених організацією у безпековому і людському вимірах, головно демократизації усіх сфер розвитку українського суспільства. До прикладу, на думку експерта із державної безпеки США та Росії в програмі Фонду Карнегі М.Рожанськи, Україна знову буде в центрі уваги, а тому найголовніше для неї – демонструвати довіру до себе з таких ключових питань, як демократичні вибори, свобода слова, незалежність судів та захист прав меншин [10].

Можна спрогнозувати, що активізація взаємодії України й ОБСЄ дозволить не лише посилити європейський вектор зовнішньої політики української держави, але й буде сприяти досягненню більш довірливих взаємин в межах організації, яка є унікальним форумом для діалогу між країнами – представниками різних воєнно–політичних блоків та поглядів щодо можливих напрямів розвитку сучасної системи міжнародних відносин.

Список використаних джерел

1. В ОБСЄ заявили, що «ці вибори свідчать про згортання демократії в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.dt.ua /tags/obsie?article_type_id=1

2. Грищенко окреслив пріоритети головування України в ОБСЄ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.radiosvoboda.org/ content/article/24791482.html

3. Головування України в ОБСЄ припало на складний для організації час [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.radiosvoboda.org/content/article/24791718.html

4. Україна – ОБСЄ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://diaspora.ukrinform.ua/news–41.html

5. Кулеба Д. Участь України в міжнародних організаціях. Правова теорія і практика / Д.Кулеба. – К.: Промені, 2007. – 304 с.

6. Лобов Д. Адміністративно–правові механізми представництва ОБСЄ в Україні / Д.Лобов // Часопис Академії адвокатури України, 2012. – Вип.15. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e–journals/Chaau/2012–2/12ldsovu.pdf

7. Луценко К. Головування України в ОБСЄ буде формальним і ніяк не позначиться на нашому іміджі / К.Луценко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.radioera.com.ua/eranews/?idArticle=46204

8. Путін сподівається, що Україна наведе в ОБСЄ лад [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.ournet.com.ua/

9. Резнікова О. Підсумки Саміту ОБСЄ в Астані: нові проблеми, нові завдання. Аналітична записка / О.Резнікова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/articles/359/

10. Сірук М. Головування в ОБСЄ: виклики й можливості / М.Сірук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.day.kiev.ua/uk

11. Снігир О. Російські ініціативи для загальноєвропейської безпеки / О.Снігир [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/articles/254/

12. Тамм А. Відносини України з ОБСЄ: нові реалії / А.Тамм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lp–ua.info/?p=82

13. Україна забезпечила собі найгірші стартові умови для головування в ОБСЄ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.dt.ua/tags/obsie?article_type_id=1

14. Фрольцов В. Деятельность ОБСЕ на современном этапе: оценки и перспективы / В.Фрольцов // ОБСЕ и современные вызовы = OSCE and contemporary challenges: Материалы международной научной конференции (Минск, 14 октября 2008 года); Транс–европейская архитектура безопасности: модели и проблемы = The Trans–European security architecture: models and issues: материалы международной научной конференции (Минск, 29 апреля 2009 года). – Минск: Факультет международных отношений БГУ, 2009. – С.86–95.

15. Хоменко М. Місія ОБСЄ в Україні: основні напрями та результати діяльності / М.Хоменко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К., 2000. – Вип.22. – Ч.ІІ. – С.72–82.

16. Чекаленко Л. Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів): Підручник. – 2 вид./ Л.Чекаленко. – К.: Кондор, 2011. – 290 с.

17. Чекаленко Л. Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ): Навчально–методичне видання / Л.Чекаленко. – К.: Дипломатична академія України при МЗС України, 2012. – 76 с.

Турчин Я.Б. Сотрудничество Украины и ОБСЕ на современном этапе: оценки и перспективы

Проанализированы основные формы и особенности сотрудничества Украины и Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ). Выделены приоритеты председательства Украины в этой организации на протяжении 2013 года с учётом современных тенденций международных отношений. Обосновано мнение, что активизация взаимодействия Украины и ОБСЕ позволит усилить европейский вектор внешней политики украинского государства.

Ключевые слова: *Украина, Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ), перспективы и особенности сотрудничества.*

Turchyn, Y.B. Current Ukraine and OSCE Cooperation: Estimation and Prospects

The basic forms and peculiarities of cooperation between Ukraine and the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE) have been analyzed. The priorities of Ukraine guidance for Organization during the year 2012 were distinguished in accordance with current tendencies of international relations. It has been proven that interaction between Ukraine and OSCE allows facilitating European vector of Ukrainian external state policy.

Key words: *Ukraine, Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE), cooperation peculiarities and prospects.*

УДК 378.061.1ЄС(477)

Човган І.В.

Болонський процес та захист національних інтересів у сфері вищої освіти України

Проаналізовано нові інтеграційні умови розвитку вищої школи в Європі. Розглянуто шлях України в Болонському процесі, охарактеризовано його об'єктивні причини. Зроблено висновок щодо важливості участі України в єдиному європейському просторі вищої освіти для захисту національних інтересів у сфері вищої освіти.

Ключові слова: *Болонський процес, вища освіта, європейська інтеграція, єдиний європейський простір вищої освіти.*

Роль вищої освіти у становленні світового співтовариства, розвитку співробітництва, поглибленні інтеграційних процесів настільки вагома, що університет постає в якості об'єкта міжнародних відносин. Справа не лише в визначенні певних правил, стандартів для інтеграції вищих навчальних закладів чи не тільки у складності досягти спільних рис між університетами України, Франції, Британії, Польщі чи Німеччини, а в досягненні нової якості європейської освіти, європейської співпраці та регіональної безпеки у сфері вищої освіти. Нова функція університету – зміцнення міжнародної кооперації, співпраці та інтеграції. Основна причина такого розвитку подій полягає в тому, що університет починає розглядатися у площині оточуючого його світу – тенденцій, закономірностей, прагнень, стратегій розвитку, тобто враховуючи зовнішні детермінанти його діяльності.

Підтримка Україною тенденцій збереження концептуальної єдності європейського регіону через участь у єдиному європейському просторі вищої освіти вибудовує та фіксує активний взаємозв'язок України з державами Європи, а європейські цінності стають цінностями українців, побудувавши «Європу знань в Україні», що є однією з гарантій захисту національних інтересів Держави у сфері вищої освіти.

Першоджерелами у дослідженні стали нормативні документи міжнародного права щодо формування єдиного європейського простору вищої освіти: підсумкові комюніке зустрічей міністрів освіти Європи у м. Берген [13], Лондон [12], Льовен та Лювен-ля-Ньов [14], Бухарест [9] та Будапештсько-Віденська декларація [10]. Дослідженням інтеграційного процесу у сфері вищої освіти Європи займалися Д. Кучеренко [1], О. Мартинюк [1], Л. Глухарьов [3], В. Страда [3], В. Сиченко [5], П. Гастон [11] та інші. Значенню участі нашої Держави у Болонському процесі присвятили свої праці такі дослідники: Л. Новікова [2], А. Кудряченко [6], О. Федоренко [7], А. Левіс [15] тощо.

Метою написання статті є аналіз впливу Болонського процесу на захист національних інтересів у сфері вищої освіти в умовах інтеграції України до єдиного європейського простору вищої освіти.

Завданнями дослідження є: а) визначити роль та покликання університету у міжнародних відносинах Європи; б) прослідкувати шлях України в Болонському процесі; в) дослідити головні ідеї формування єдиного європейського простору вищої освіти.

Вищі навчальні заклади пов'язані між собою тим, що випускники одного університету стають професорами іншого навчального закладу, обмінюються науковими здобутками, студенти, які навчалися в Україні працюють в Європі і навпаки, тобто рушійною силою розвитку навчального закладу є рух науковців, наукових співробітників, студентів, аспірантів, викладачів і, звісно, обмін науковою інформацією, освітніми методами та технологіями. Тому однією з особливостей розвитку системи освіти, особливо вищої професійної, слід вважати діалектичне поєднання, з одного боку, глобального інтеграційного процесу (регіональна, національна, міждержавна інтеграція та інтеграція у міжнародний освітній простір), а з другого, – локальних процесів інтенсивного розвитку вищих закладів освіти, посилення їх автономії, збереження

кращих університетських традицій, підвищення якості й рівня освіти [4, с. 32]. Можна стверджувати, що університети залежать від тих процесів, що відбуваються у середині країни та у світі в цілому і об'єднані приналежністю до цілісної університетської системи, а європейська інтеграція є новим рівнем зв'язку між елементами системи, яка покликана поглибити взаємозв'язок за допомогою спрощених перешкод.

Найважливіша роль вищого навчального закладу визначається покликанням слугувати розвитку суспільства. Виконання цього призначення залежить від двох факторів: взаємодії університетів з навколишнім середовищем та взаємодії між собою. Головним завданням національних систем, зокрема вищої освіти, є більший доступ громадян до освіти, підвищення її якості з метою кращої підготовки громадян до вимог сучасного суспільства і подолання ризику безробіття [4,с.48]. Ідеальна концепція функціонування університету обумовлюється ефективним співвідношенням знань, які студенти можуть отримати під час їхнього навчання в університеті, та їх вплив на економічний, політичний, соціальний та культурний розвиток суспільства після отримання диплому [8,с.107-108].

Безумовно, вищий навчальний заклад повинен відповідати тенденціям суспільного розвитку, потребам суспільства, глобальним викликам та загрозам, враховуючи не лише ситуацію в межах держави місця знаходження, а й в інших державах. Ті загрози безпеці з якими зіткнулося людство дали можливість чітко зрозуміти, що вони ставлять під сумнів можливість існування людства. Один із найефективніших впливів на свідомість людини (інтелектуальні, матеріальні, духовні цінності) пов'язаний із обміном інформацією в університетській спільноті, а вихід цього спілкування на міжнародний рівень відкриває нові перспективи.

Російський дослідник соціокультурних функцій університетів А.В. Сурін [3] в залежності від соціокультурних цілісностей виділяє три рівня діяльності вищих навчальних закладів: регіональний, національно-державний та світовий. Регіональний рівень характеризується функцією університетів реалізувати потреби населення регіону. На національно-державному рівні основне завдання університету полягає у створенні національної інтелектуальної еліти, а виконання світових функцій набуває світових масштабів розвитку науки, цивілізації, цілісності світу і, поки-що, виглядає як перспектива. Очевидно, що світова функція університетів залежить від перспективи розвитку міжнародного співробітництва та інтеграційних процесів, не зважаючи на те, що європейська інтеграція є регіональним прикладом, майбутнє у цього процесу може бути значно вагомішим. «При всій різноманітності університетів США і Росії, Китаю і Німеччини, Франції і Японії, думається, провідною залишиться тенденція їх інтеграції в єдину університетську систему. І приклад єдиного університетського простору зможе сприяти інтеграції і взаємозбагаченню культур, як минулих, так і майбутніх» [3,с.365]

Саме університет, увібравши в себе все найкраще, чим володіє суспільство – цінності, знання та навички, є організмом передачі цих надбань із покоління в покоління та місцем зародження багатьох суспільних організацій. Різниця між вищою освітою пострадянських країн та розвиненими країнами суттєва і є об'єктивною підставою для взаємообміну та взаємозбагачення. В часи зародження вищої освіти на території України обмін з європейськими університетами професорами, студентами, науковими програмами та книгами сприяв розвитку вищої освіти в Україні і боротьбі з консерватизмом у пошуках удосконалення шляхів наукового та освітнього розвитку в Європі.

19 травня 2005 р. у норвезькому місті Берген на конференції міністрів країн Європи Україна приєдналася до Болонського процесу, зобов'язавшись внести відповідні зміни у національну систему освіти та приєднатися до роботи над визначенням пріоритетів у процесі створення єдиного європейського простору вищої освіти до 2010 року [7,с.67]. Міністри освіти зустрічалися для обговорення середньострокових завдань і визначення цілей та пріоритетів до 2010 р., а саме заснувати європейський простір вищої освіти на принципах якості й прозорості та здійснити внесок у створення суспільства заснованого на знаннях. «Вища освіта знаходиться на перехресті досліджень, освіти та інновацій і є ключем до конкурентоспроможності Європи» [13].

Наступна зустріч пройшла у Британському місті Лондон. В Лондонському комюніке «На шляху до Європейського простору вищої освіти: відповіді на виклики глобалізації» [12] зазначається досягнутий прогрес на шляху до європейського простору вищої

освіти та були окреслені пріоритетні напрями діяльності, серед них такі як: подолання перешкод спрямованих на покращення мобільності, підготовка звіту про «національні стратегії та політики щодо соціального виміру», «покращення збору даних щодо мобільності та соціального виміру», «покращення працевлаштування на кожному з трьох циклів» та залучення роботодавців й інших зацікавлених сторін до освітнього інтеграційного процесу. Важливо, що на зустрічі у Бергені робочій групі доручалося завдання розробити стратегію зовнішнього вимірювання, яка вилилася у глобальний вимір і зафіксована у Лондонському комюніке, маючи такі основні стратегічні напрями: «покращення інформування про європейський простір вищої освіти, сприяння покращенню привабливості та конкурентоспроможності європейської вищої освіти, посилення співробітництва на основі партнерства, інтенсифікація політичного діалогу, покращення процедури визнання» [12].

Огляд досягнень та визначення пріоритетів для європейського простору вищої освіти на період до 2020 р. міністри освіти здійснили у містах Льовен та Лувен-ла-Ньов, 2009 р. 28 та 29 квітня [14]. Під час зустрічі порушувалися важливі нагальні питання подолання наслідків всесвітньої фінансової та економічно кризи, де вища освіта, за допомогою оновлення та інтегрування освіти та досліджень, повинна створити умови для стабільного економічного відновлення та розвитку; протистояти викликам та використати можливості глобалізації; відповідати пришвидшеному технологічного розвитку. Головним пріоритетом для гарантування рівного доступу та подальшого стабільного і гармонійного розвитку автономних вищих навчальних закладів міністри визначили державне та суспільне фінансування. У майбутньому головуватимуть в Болонському процесі «країна, яка очолює ЄС та країна, яка не є членом ЄС», що стало кроком у перед до рівноправного партнерства. У комюніке також зазначено, у пункті «досягнення та консолідація», про створення Європейського реєстру агенцій з забезпечення якості вищої освіти в якому Україна стала однією із 18 членів у квітні 2008 року.

Будапештсько-Віденська декларація «Про створення Європейського простору вищої освіти» від 12 березня 2010 р. [10] офіційно проголосила створення європейського простору вищої освіти. У документі міністри визнали, що процес формування єдиного європейського простору вищої освіти потребує політичної волі та постійного дослідження, вдосконалення і запровадження необхідних методів й засобів для досягнення поставлених цілей: «ми збільшимо наші зусилля для завершення реформ» та «ми, Міністри відповідальні за Європейський простір вищої освіти, просимо Групу супроводу Болонського процесу запропонувати заходи для сприяння належному і повному запровадженню узгоджених Болонських принципів та напрямів діяльності у Європейському просторі вищої освіти». Нещодавні акції протесту в деяких країнах, які лише «частково спрямовані проти подій і заходів, не пов'язаних з Болонським процесом, нагадали нам про те, що деякі з цілей Болонської реформи не були належним чином реалізовані і роз'яснені», справедливо зазначалося у документі. Американський дослідник П. Гастон стверджує, що досягнення Болонського процесу, на час першої річниці, «повинні допомогти підтримувати динаміку процесу і багато з того, що було досягнуто, може витримати всі виклики, що запропонує друге десятиліття. Будь-який серйозний аналіз цього процесу повинен визнати, що зв'язок між Болонськими реформами та загальноєвропейськими амбіціями буде продовжувати служити джерелом імпульсу та загрожувати безперервністю [11,с.111].

З 26 по 27 квітня 2012 р. українська делегація на чолі з Міністром освіти і науки, молоді та спорту прийняла участь у наступній Бухарестській конференції. Міністри 47 країн-учасниць Європейського простору вищої освіти зустрілися, щоб підбити підсумки Болонського процесу та визначити пріоритети на майбутнє, які викладені у Бухарестському комюніке «Використання всього потенціалу – консолідація Європейського простору вищої освіти» [9]. У документі приділена увага таким напрямам діяльності: інвестиції у вищу освіту заради майбутнього, «з цією метою ми зобов'язуємося забезпечити на стільки на скільки можливий рівень фінансування вищої освіти»; Європейський простір вищої освіти вчора, сьогодні, завтра, що базується на концепції інтегрованого простору вищої освіти та наступних цілях – «забезпечити якісну вищу освіту для всіх, з метою підвищення можливостей працевлаштування випускників, а також зміцнити мобільність як засіб для кращого навчання»; забезпечення якості вищої освіти для всіх за допомогою «розширення доступу» і «контролю якості»; підвищення зайнятості, щоб задовольнити потреби Європи; зміцнення мобільності для кращого навчання, що буде забезпечуватися за допомогою «відкритої системи вищої освіти і більш збалансованої мобільності в Європейському просторі вищої освіти»; співпраця з іншими регіонами світу і міжнародна відкритість та прагненням прийти до угоди про загальні принципи прозорості в 2015 році. Наступна конференція міністрів пройде в Єревані (Вірменія, 2015 рік).

Західний досвід у сфері розвитку системи вищої освіти, поєднання дослідницької діяльності та освітньої в рамках університету заслуговує уважного вивчення та розповсюдження, враховуючи прогресивний розвиток країн регіону та багатовікову історію функціонування вищої школи. Варто зауважити, що більшість вищих навчальних закладів демонструють інтернаціоналізм за рахунок тих викладачів та студентів, які в ньому працюють. За допомогою отриманого досвіду викладання, обміну програмами, розвитку методів контролю за якістю у вищій освіті, що передбачено у зв'язку з покращенням мобільності викладачів та співробітництвом держав в рамках єдиного європейського простору вищої освіти, нам необхідно перейняти все найкраще для вітчизняної вищої школи, чим задовольнимо національний інтерес прогресивного розвитку України. Стратегія розвитку вищої освіти України в умовах Болонського процесу передбачає створення інфраструктури, яка дозволить вищим навчальним закладам максимально реалізувати свій індивідуальний потенціал у плані задоволення високих вимог Європейської системи знань та адаптувати систему вищої освіти України до принципів, норм, стандартів і основних положень Європейського простору вищої освіти, прийнятних і ефективних для держави і суспільства [2,с.20]. До того ж, участь у Болонському процесі дозволяє зберегти та шанувати накопичений досвід вітчизняної вищої школи, що є важливим національним інтересом. Особливість кожного українського вищого навчального закладу представляє самобутню систему вищої освіти України.

Врахувавши позиції змагальності та збереження права кожного студента обирати найбільш привабливий навчальний заклад, Європа демонструє демократичні принципи розвитку вільного суспільства. Високий рівень демократії у обранні ректорів, викладацького складу на конкурсній основі, участі студентів у процесі функціонування навчального закладу покликані розвивати, запроваджувати, у разі необхідності, та проектувати ці принципи на інші сфери суспільного буття.

Гарантією успіху у вирішенні актуальних проблем у національному, міжнародному та, навіть, глобальному вимірах є взаємодія університетів не тільки в межах кордонів однієї держави, а й в межах міжнародного, передусім, європейського регіону. Звісно, вирішити абсолютно всі світові проблеми університети не в змозі, але заручившись співпрацею з іншими суспільними інститутами, вони сприятимуть знаходженню влучних рішень.

Очевидним є те, що Болонський процес складний, потребує тривалої, кропіткої, консолідованої співпраці, а для досягнення цілей такого масштабного проекту крім політичної волі та підтримки суспільства знадобиться як часовий, матеріальний так і адміністративний ресурси. Побоювання не впоратися вітчизняної вищої освіти з конкуренцією європейських навчальних закладів мають всі підстави на існування, тому прискорення переорієнтації на європейські тенденції та стандарти вкрай необхідне. Втім, з урахуванням усіх «за» і «проти» для країн, які прагнуть до економічного і суспільного розвитку і, зрештою, вступ до Європейського Союзу (ЄС), альтернативи Болонському процесові немає [1,с.161].

Проблеми з якими зіткнулася європейська система вищої освіти притаманні Україні – посилення конкуренції в освітній сфері, ефективність організації освітнього процесу, об'єднання науки та університету, ефективність управління навчальним закладом, нові потреби суспільства в освіті протягом життя, погіршення демографічної ситуації. Спільні проблеми визначають мету та завдання поглибленого співробітництва у сфері вищої освіти України та Європи. Участь у Болонському процесі – це відповідь на спільні виклики, що стоять перед системами вищої освіти європейських країн [5,с.147].

Що дає нашій державі участь у процесах формування «об'єднаної Європи», «європейської свідомості», «Європи знань», консолідації громадян на основі демократичних та гуманістичних цінностей через інтеграцію у сфері вищої освіти?

Проблема відповідності європейському розвитку суспільства та інтеграції України до Європейського Союзу залишається основною темою сучасної вітчизняної політики. Навіть, у прибічників орієнтації на східного сусіда в центрі дискусії опиняється Європа з її минулим, сьогоденням та перспективами. ««Європесимісти» й «євроскептики» не виключають навіть розпаду Європейського Союзу. Але такий розвиток подій можливий тільки у випадку глобальної катастрофи, будь то екологічний колапс, світова війна із застосуванням ядерної зброї або глибока економічна криза, принаймні рівна по масштабу кризі 1929-1933 років [6,с.296].

У той час як економічна інтеграція виражаються у відповідності щодо вимог кількісних і якісних показників економіки, політичне зближення може підтримуватися за допомогою обміну офіційними візитами та ратифікації документів, що належать до сфери вищої освіти. Європейська інтеграція була б неповною без заходів для заохочення культурного, освітнього, науково-технічного зближення за допомогою підвищення обізнаності про європейську культурну ідентичність України через впровадження стандартів європейської освіти, науки і технологій, поширюючи власні культурні досягнення України в ЄС, та реалізації спільних культурних, наукових та освітніх проектів [15,с.196]. Необхідно досягти такого рівня інтеграції, щоб вітчизняне суспільство, включаючи політичну еліту, поділяло, підтримувало, дослухалося до загальних європейських цінностей та працювало над їх реальним втіленням у життя України.

Основним завданням зовнішньополітичної стратегії України є відповідна реакція і ефективне функціонування з метою прогресивного розвитку, у вимірі динаміки сучасної системи міжнародних відносин, де Європейський регіон має пріоритетні позиції. Саме в цьому конкретному геополітичному просторі Україна найбільш вигідно може використати взаємодію із сусідніми державами, що визначає пріоритет діяльності держави на міжнародній арені.

На відміну від спільного економічного та політичного простору, в яких лідери ЄС коливаються то до розширення, то до стабільності, у сфері вищої освіти ситуація більш визначена. На нашу думку, цьому сприяє не значний часовий простір між заснуванням Болонського процесу та залученням до нього України. Україна повинна й здатна досягти сприйняття як невід'ємного та впливового партнера європейських держав у галузі вищої освіти.

Отже, участь України в єдиному європейському просторі вищої освіти сприяє захисту таких національних інтересів у сфері вищої освіти нашої, як здобуття якісної, доступної, конкурентоздатної вищої освіти, тобто створення умов для розвитку вільної, творчої, інтелектуальної людини. Чинником, який впливає на захист національних інтересів у сфері вищої освіти, визначено співробітництво у галузі вищої освіти України та Європи в рамках спільного простору вищої освіти – обмін студентами, аспірантами, педагогічними та науковими кадрами, проведення спільних наукових досліджень, організація міжнародних наукових заходів, участь у міжнародних освітніх та наукових програмах, надання послуг вищої освіти для підготовки іноземних кадрів в Україні.

Список використаних джерел

1.Кучеренко Д.Г., Мартинюк О.В. Стратегії розвитку освітніх систем країн світу: Монографія. / Д.Г. Кучеренко, О.В. Мартинюк. – К.: ІПКДСЗУ, 2011. – 312 с.

2.Новікова Л.М. Модернізація вищої освіти в Україні у контексті Болонського процесу: Монографія. / Л.М. Новікова. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2009. – 182 с.

3.Общеевропейский процесс и Гуманитарная Европа. Роль университетов / Под ред. Л.И. Глухарева и В. Страды. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 384 с.

4.Професійно-педагогічна освіта: сучасні концептуальні моделі та тенденції розвитку: Монографія / Авт. кол. О.А. Дубасенюк, О.Є. Антонова, С.С. Вітвицька, Н.Г. Сидорчук, О.М. Спірін, Н.В. Якса та ін. / За заг. ред. проф. О.А. Дубасенюка. – Вид. 2-е, доп. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – 396 с.

5.Сиченко В.В. Механізми регулювання системи освіти: сучасний стан та перспективи розвитку: монографія / В.В. Сиченко. – Донецьк: Юго-Восток, 2010. – 400 с.

6.Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього / За ред. А.І. Кудряченка. – К.: Фенікс, 2009. – 544 с.

7.Федоренко О.О. Міжнародне співробітництво в рамках Болонського процесу / О.О. Федоренко // Болонський процес: стан та перспективи розвитку вищої освіти в Україні : зб. тез доповідей IX всеукр. наук.-метод. конф., 18-19 листоп. 2010 р., Київ. Ч.1 / М-во освіти і науки України, Нац. техн. ун-т України «Київ. політехн. ін-т», Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К.: НТУУ «КПІ», 2010. – С. 66-70.

8.Access to higher education in Europe // Conference of Ministers of Education of European Member States of UNESCO on Access to Higher Education, Vienna, 20-25 November 1967. – Bucharest: UNESCO, 1968. – 142 p.

9.Bucharest Communiqué. Making the Most of Our Potential: Consolidating the European Higher Education Area, Bucharest, 26-27 April 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ehea.info/Uploads/(1)/Bucharest%20Communique_DRAFT%20FOR%20ADOPTION.pdf

10.Budapest-Vienna Declaration on the European Higher Education Area, Budapest-Vienna, 12 March 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ond.vlaanderen.be/hogeronderwijs/bologna/2010_conference/documents/Budapest-Vienna_Declaration.pdf

11.Gaston, Paul l. The challenge of Bologna: what United States higher education has to learn from Europe, and why it matters that we learn it / Paul l. Gaston. – Sterling, Virginia (USA): Stylus Publishing, LLC, 2010. – 232 p.

12.London Communiqué. Towards the European Higher Education Area: responding to challenges in a globalised world, London, 18 May 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eqar.eu/uploads/media/London-Communique-18May2007.pdf

13.The Communiqué of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education, Bergen, 19-20 May 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/education/policies/educ/bologna/bergen.pdf

14.The Communiqué of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education, Leuven and Louvain-la-Neuve, 28-29 April 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.enqa.eu/files/Leuven_Louvain-la-Neuve_Communique_April_2009.pdf

15.The EU & Ukraine. Neighbours, friends, partners? / edited by Ann Lewis. – London: Federal Trust for Education and Research, 2002. – 320 p.

Човган И.В. Болонский процесс и защита национальных интересов в сфере высшего образования Украины

Проанализированы новые интеграционные условия развития высшей школы в Европе. Рассмотрен путь Украины в Болонском процессе, охарактеризованы его объективные причины. Сделан вывод о важности участия Украины в едином европейском пространстве высшего образования для защиты национальных интересов в сфере высшего образования.

Ключевые слова: *Болонский процесс, высшее образование, европейская интеграция, единое европейское пространство высшего образования.*

Chovgan, I.V. Bologna process and the protection of national interests in the field of higher education in Ukraine

It was analyzed the new integration conditions of higher education in Europe. Considered way of Ukraine in the Bologna process, described his reasons. It was concluded the importance of Ukraine's participation in the single European area of higher education for the protection of national interests in the field of higher education.

Key words: *Bologna process, higher education, European integration, the common European Higher Education Area.*

УДК 327(477)

Трутенко А.О.

Концептуальні засади зовнішньої політики України

Проаналізовано еволюцію концептуальних принципів зовнішньої політики України на основі нормативно–правових актів та запропонованих науковим співтовариством зовнішньополітичних моделей і виявлена стійка тенденція до переважання курсу багатовекторної лінії поведінки на міжнародній арені.

Ключові слова: *зовнішня політика України, концептуальні основи, багатовекторність.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Трутенко А.А.

Концептуальные основы внешней политики Украины

Проанализирована эволюция концептуальных принципов внешней политики Украины на основе нормативно–правовых актов и предложенных научным сообществом внешнеполитических моделей и выявлена устойчивая тенденция к преобладанию курса многовекторной линии поведения на международной арене.

Ключевые слова: *внешняя политика Украины, концептуальные основы, многовекторность.*

Внешняя политика любого государства является не только результатом каких–либо конкретных шагов или действий политиков и дипломатов, но в большей степени – это итог неких долговременных целей, программ, подходов, направленных на реализацию национальных интересов и нашедших свое отражение в виде доктрин или концепций.

Определение концептуальных основ внешней политики Украины и анализ их эволюции представляется нам чрезвычайно важным в контексте трансформации внешнеполитического курса нашего государства вследствие внутриполитических процессов и под влияниям международной системы.

Проблема формирования и реализации внешнеполитического курса Украины находит отражение в работах отечественных и зарубежных ученых, среди которых можно выделить Г.Перепелицу, А.Веселовского, В.Чалого, Л.Чекаленко, С.Юрченко, А.Ирхина, С.Шергина, О.Билоруса, В.Манжолу, В.Горбулина, А.Панарина, К.Гаджиева, З.Бжезинского, А.Рара, С.Фишер, К.Шридхара и др.

Цель работы – выявить концептуальные основы внешней политики Украины в контексте ее эволюции.

Нормативно–правовая база внешней политики Украины представлена целым рядом документов: «Декларация о государственном суверенитете», принятая Верховной Радой Украины 16 июля 1990 г.; Постановление ВРУ «Об основных направлениях внешней политики Украины» от 2 июля 1993 г.; Закон Украины «Об основах национальной безопасности Украины» от 19 июня 2003 г. с внесенными в него изменениями; «Стратегия интеграции Украины в Европейский Союз», утвержденная Указом Президента от 11 июня 1998 г.; Решение СНБО «О Стратегии Украины по отношению к Организации Североатлантического договора (НАТО)» от 23 мая 2002 г., утвержденное соответствующим Указом Президента Украины от 2 июля 2002 г.; «Стратегия национальной безопасности Украины», введенная в действие Указом Президента Украины от 12 февраля 2007 г. (с изменениями, внесенными Указом Президента Украины от 8 июня 2012 г.); Закон Украины «Об основах внутренней и внешней политики» от 1 июля 2010 г.

Первым документом, в котором были изложены основные направления внешней политики УССР, является «Декларация о государственном суверенитете». В данном документе зафиксировано право украинской нации на экономическую самостоятельность, экологическую безопасность, неприкосновенность территории УССР, право на часть в общесоюзном богатстве (алмазном и валютном фондах, золотом запасе), право на удовлетворение национально–культурных потребностей украинцев, которые проживают за границами Республики [1].

Одним из ключевых положений данного документа является фиксация намерения Украины быть постоянно нейтральным государством, которое не будет принимать участия в военных блоках, соблюдение трех неядерных принципов: не принимать, не производить и не получать ядерного оружия [1].

В Декларации также обозначена международная правосубъектность Украины и право на ведение отношений с другими государствами путем подписания договоров, установления дипломатических отношений и обмена дипломатическими, консульскими торговыми представительствами; предусматривалось активное участие УССР в работе международных организаций.

Значительное место в Декларации занимают вопросы, связанные с развитием отношений с другими республиками СССР, которые должны строиться на договорных основах, базируясь на принципах равенства, взаимоуважения и невмешательства во внутренние дела друг друга. Эти нормы стали основой для формирования отношений между постсоветскими республиками на первом этапе после распада СССР [1].

Первым документом, в котором были сформулированы внешнеполитические цели независимой Украины, стало Постановление Верховной Рады Украины «Об основных направлениях внешней политики Украины» от 2 июля 1993 г. В этом документе обозначены интересы Украины на международной арене, принципы осуществления внешней политики и ее основополагающие задачи: 1) утверждение и развитие Украины как независимого демократического государства; 2) обеспечение стабильности международного положения Украины; 3) сохранение территориальной целостности государства и нерушимости границ; 4) включение национальной экономики в мировую экономическую систему для ее полноценного экономического развития; 5) защита прав и интересов граждан Украины, ее юридических лиц за границей, создание условий для поддержания контактов с зарубежными украинцами, предоставление им помощи в соответствии с международным правом; 6) распространение в мире имиджа Украины как надежного и предсказуемого партнера [2].

Анализ данного документа позволяет определить приоритеты внешней политики молодого государства. Это, прежде всего, развитие двусторонних отношений соседними государствами. При этом доминантными были названы отношения с Российской Федерацией, исходя из исторических и экономических реалий, а также с европейскими странами в контексте возвращения Украины в «европейское пространство».

Выделение в качестве наиболее актуальных задач развития сотрудничества с соседними государствами было основано на желании сформировать своеобразный «пояс стабильности» в регионе, что позволило бы Украине занять место влиятельного европейского государства [3,с.32]. Кроме того планировалось развитие отношений с участниками ЕС и НАТО, со странами других географических регионов (Азии, Азиатско–Тихоокеанского региона, Африки и Латинской Америки).

Отдельно рассмотрены цели украинской внешней политики в отношениях в рамках Содружества независимых государств, которое Украина предпочитает рассматривать исключительно как механизм для многосторонних консультаций и переговоров, на базе которого следует строить новые полномасштабные двусторонние отношения между участниками Содружества. Это в конечно счете и обусловило особую позицию Украины в рамках СНГ [2].

Задачи по региональному сотрудничеству были представлены в рамках Организации безопасности и сотрудничества в Европе (ОБСЕ), участию в Совете Североатлантического сотрудничества и Североатлантической ассамблеи (структуры НАТО), развитие сотрудничества с Советом Европы и другими европейскими организациями. К задачам субрегиональной политики обнесено Черноморское экономическое сотрудничество (ЧЭС) и участие в работе Дунайской комиссии, развитие отношений

со странами Средиземноморья и государствами Центрально–европейской инициативы (ЦЕИ), Вышеградской группы и пр.

В качестве перспективы было обозначено членство в Европейских Сообществах.

Таким образом, «Основные направления внешней политики» в соответствии с их концептуальными и правовыми основами стали первым фундаментальным документом в сфере международной деятельности Украины после провозглашения независимости. Как справедливо полагает И.Дудко, в рамках данного документа были заложены основы многовекторной внешней политики, которая была ориентирована на обеспечение интересов Украины и на Западе, и на Востоке, на максимальное представительство и в европейских структурах, и в структурах СНГ [4,с.345].

Однако на фоне обострения российско–американских отношений в конце 1990–х годов меняется отношение и к Украине, которая все чаще рассматривается как один из факторов оказания давления на РФ. В частности, З. Бжезинский пишет, что само существование Украины как независимого государства помогает трансформировать Россию и умерить ее имперские амбиции: «Без Украины Россия перестает быть евразийской империей. Без Украины Россия все еще может бороться за имперский статус, но тогда она стала бы в основном азиатским имперским государством…» [5,с.61].

В результате Украина не только активизирует свои европейские устремления, но и выдвигает задачи по интеграции в НАТО. Данный тезис находит свое подтверждение в рамках двух документов – «Стратегия интеграции Украины в Европейский Союз» (1998 г.) и «Стратегия Украины по отношению к Организации Североатлантического договора» (2002 г.), где европейский вектор был обозначен как основной приоритет и дополнен планами по интеграции Украины в евроатлантическую систему безопасности.

Это было обусловлено влиянием нескольких факторов. Во–первых, отсутствие четкой интеграционной стратегии и соответственно политических шагов для ее реализации тормозили участие Украины в мировых интеграционных процессах, что в итоге приводило к негативным экономическим последствиям внутри страны. Во–вторых, «размытость» внешнеполитических ориентиров сужала возможности для стратегического партнерства, что приобретало особую актуальность вследствие нарастания геополитического противостояния между США и РФ.

Наконец, как считает И.Дудко, развитие в рамках многовекторности тезис о связующей роли Украины между Западом и Востоком несет в себе угрозу превращения Украины в «серую» буферную зону между основными центрами силы, которые отличаются по характеру и принципам организации и функционирования экономическими (ЕС, СНГ) и военно–политическими (НАТО, ОДКБ) союзами [4,с.346]. В результате такой неопределенности к Украине теряли интерес и на Западе, и на Востоке, что выводило ее за рамки европейской и мировой политики.

Внешнеполитические приоритеты Украины нашли свое отражение и в Законе «Об основах национальной безопасности» (19.06.2003 г.), среди которых главная задача в процессе обеспечения национальной безопасности для внешней политики государства – проведение активной международной политики, предусматривающей: 1) создание благоприятных условий для прогрессивного экономического и социального развития Украины; 2) предотвращение вмешательства во внутренние дела Украины и посягательств на ее суверенитет и территориальную целостность со стороны других государств; 3) интеграцию Украины в европейское политическое, экономическое, правовое пространство и евроатлантическое пространство безопасности (в 2010 г. этот пункт подвергся ревизии в соответствии с принятым Законом Украины «Об основах внутренней и внешней политики»); 4) содействие устранению конфликтов в регионах, которые граничат с Украиной; 5) участие в международной миротворческой деятельности под эгидой ООН, ОБСЕ, других международных организаций в сфере безопасности; 6) участие в мероприятиях по борьбе с международными организованными преступными группировками и терроризмом, противодействие распространению ядерного и другого оружия массового поражения и средств его доставки; 7) адаптацию законодательства Украины к законодательству ЕС [6].

Таким образом, обеспечение национальной безопасности в контексте реализации национальных интересов требует проведения соответствующей внешней политики, в которой ключевую роль играет ряд факторов. Во–первых, основополагающей задачей

остается сохранение государственного суверенитета и проведение самостоятельной внешней политики. Во–вторых, центральное место среди внешнеполитических задач занимает региональное сотрудничество. При этом если первоначально в Законе был выделен исключительно западный вектор в рамках евроинтеграции и евроатлантической интеграции, то после президентских выборов 2010 г. и принятия нового Закона «Об основах внутренней и внешней политики» в Закон «Об основах национальной безопасности» были внесены кардинальные изменения: изъят тезис о необходимости интеграции в НАТО и внесен пункт о необходимости сохранения добрососедских отношений и стратегического партнерства с РФ. Новая формулировка фактически закрепила сложившееся в обществе негативное отношение украинцев к вступлению в НАТО (сохранив при этом европейский выбор Украины) и пророссийские симпатии значительной части украинских граждан.

Наиболее значимые угрозы внешнеполитического характера для Украины представлены в «Стратегии национальной безопасности», принятой в 2007 г. и измененной в 2012 г. Основными вызовами для национальной безопасности Украины названы следующие: 1) наличие у границ государства неурегулированного конфликта в приднестровском регионе Республики Молдова; 2) нерегулированная проблема границы в акватории Черного и Азовского морей и в Керченском проливе, а также отсутствие демаркации границ с РФ, Республикой Беларусь и республикой Молдова; 3) наличие неурегулированных проблем, связанных со временным пребыванием Черноморского флота РФ на территории Украины; 4) несовершенство государственной политики в сфере миграции, которая не обеспечивает соответствующей защиты прав и интересов граждан Украины, работающих за границей, и не создает условий для допуска иммигрантов в страну в соответствии с национальными интересами [7].

Соответственно основными задачами для внешней политики государства определены: 1) защита прав и интересов украинских граждан за границей; 2) расширение экономического сотрудничества с другими государствами и международными организациями; 3) развитие отношений с ключевыми партнерами: Европейским Союзом (создание условий для интеграции Украины в единое европейское пространство), Российской Федерацией (формирование новой модели стратегического партнерства с РФ на основе национальных интересов в контексте диалога о противодействии новым вызовам и угрозам и поиске общих подходов в процессе формирования новой общеевропейской системы коллективной безопасности), с США и КНР (Китай впервые назван ключевым партнером в новой редакции Стратегии). Значительная роль в Стратегии отводится повышению статуса Украины как регионального государства посредством развития межгосударственного сотрудничества в рамках Центрально–европейского и Черноморско–Каспийского регионов, а также через участие в многосторонних проектах международных организаций (ЕС, ЦЕИ, ОЧЭС, ГУАМ), противодействие милитаризации регионов и содействие урегулированию в них «замороженных конфликтов» [7].

В сфере военно–политического сотрудничества важнейшей целью является сохранение внеблокового статуса в совокупности с необходимостью поиска путей и механизмов усиления международных гарантий безопасности, активизации участия государства в формировании европейской архитектуры безопасности и продолжении конструктивного сотрудничества с НАТО, а также участие в программах безопасности ОБСЕ, СНГ, ОЧЭС и других международных организаций [7].

В отношениях с ближайшими соседями на первый план выведены вопросы демаркации и делимитации сухопутных и морских границ, усовершенствование договорно–правовой базы временного пребывания ЧФ РФ на территории Украины и урегулирование приднестровского конфликта на основе соблюдения принципа сохранения территориальной целостности Республики Молдова [7].

Таким образом, на протяжении 2005–2009 гг. рядом документов были подтверждены цели Украины в отношении интеграции в ЕС и вновь на нормативном уровне актуализированы вопросы вступления в НАТО. Однако, вследствие победы на президентских выборах в 2010 г. В.Януковича происходит очередная трансформация внешнеполитических целей.

Новые внешнеполитические приоритеты украинского государства нашли свое отражение в Законе «Об основах внутренней и внешней политики» (1 июля 2010 г.),

определив статус Украины как внеблокового государства, которое проводит открытую внешнюю политику и стремится к сотрудничеству со всеми заинтересованными партнерами, избегая зависимости от отдельных государств или международных структур.

Нынешняя внешняя политика Украины базируется на принципах равноправия и открытости, взаимоуважения и взаимовыгоды, невмешательства во внутренние дела других государств, нерушимости государственных границ; неприменения силы и угрозы силой; разрешение конфликтов на основе принципов международного права [8].

Основными задачами внешней политики Украины выступают: обеспечение национальных интересов Украины; защита суверенитета, территориальной целостности и нерушимости государственных границ государства, его политических, экономических, энергетических и других интересов с помощью дипломатических и иных методов, предусмотренных международным правом; использование международного потенциала для утверждения и развития Украины как суверенного, независимого, демократического, социального и правового государства; создание благоприятных внешнеполитических условий для развития украинской нации, ее экономического потенциала; обеспечение защиты прав и интересов граждан и юридических лиц Украины за границей [8].

В качестве приоритетной цели обозначена интеграция Украины в европейское политическое, экономическое, правовое пространство и вступление в ЕС.

Анализ внешнеполитических приоритетов, представленный в нормативно–правовых актах позволяет сделать выводы о том, что стратегическими целями внешней политики Украины выступают: 1) недопущение изоляции на основных стратегических направлениях (Европа, США, РФ); 2) формирование вблизи границ Украины безопасной международной среды, содействие формированию региональных и транснациональных систем коллективной безопасности; 3) развитие сотрудничества в глобальном и региональном измерениях, активное сотрудничество в сопредельных регионах; 4) интеграция в международные экономические и политические структуры; 5) сохранение и укрепление позиций в мировой политике; 6) защита и поддержка украинских граждан и их интересов за границей. Реализация этих целей возложена на внешнеполитический механизм.

Как справедливо отмечает И.Дудко, за два десятилетия независимости несколько раз произошла смена представлений о наиболее оптимальных способах защиты национальных интересов, что повлекло за собой изменение внешнеполитических приоритетов: от идеи нейтралитета и многовекторности в 1990–е годы до провозглашения курса на евроатлантическую интеграцию в начале 2000–х и, наконец, позиционирование Украины как внеблокового государства с сохранением евроинтеграционных ориентиров на современном этапе [4,с.342].

Начиная с 2010 г. евроатлантическая интеграция как стратегическая цель окончательно изымается из ключевых нормативно–правовых актов, касающихся внешней политики, а на первый план выходят вновь задачи по обеспечению стратегического партнерства с РФ и США на фоне сохранения евроинтеграционных устремлений Украины, что в целом свидетельствует о возвращении к многовекторной политике.

К концептуальным основам могут быть отнесены незафиксированные на данный момент в правовых актах модели поведения и реализации внешней политики, имеющие определенное значение для формирования внешнеполитического курса государства. Эти модели – продукт научных изысканий и дискуссий, в результате которых формируются возможные варианты внешнеполитической деятельности государства в соответствии с особенностями его геополитического положения, спецификой мировой политической ситуации, интеграционными возможностями и пр.

В международной иерархии Украину традиционно относят к числу полупериферийных государств, что, по словам С.Шергина, подразумевает выбор между двумя моделями: либерально–нейтральной или либерально–интернациональной [9,с.14].

В рамках первой модели государство ориентировано на целостность, стабильность, внеплановость, сохранение национальной идентичности при активной роли дипломатии для защиты национальных интересов и реализации своих внешнеполитических целей.

Вторая модель ориентирована на интеграцию в те или иные международные структуры (военно–политические, экономические), что в любом случае приводит к

сокращению суверенитета и подчинению условиям игры, которую диктуют авторы интеграционных проектов [9,с.14].

Г.Касьянов, оценивая международное положение Украины и ее внешнеполитические возможности, акцентирует внимание на четырех вариантах в позиционирования между Западом и Востоком, Европой (Евроатлантикой) и Россией: 1) «собака на сене» – балансирование между двумя мощными силами с минимальной выгодой для себя; 2) «блудный сын» – периодическое возвращение то к одной, то к другой силе с покаянными обещаниями остаться в лоне; 3) «навеки вместе» – обещание фактической ре–интеграции с Россией, в основном экономической; 4) «не ждали» – решительная интеграция в европейские структуры» [10,с.80].

Геополитическое расположение Украины между двумя цивилизациями (евразийской и европейской), позволяет Г.Перепелице рассматривать ее статус как «разделенную периферию», в которой юго–восточные регионы ориентированы на Россию, а западные и центральные – на Европу. Это снижает внешнеполитические возможности для нашего государства, поскольку эти возможности зависят от характера взаимоотношений между Западом и РФ [11,с.106].

Г.Перепелица выдвигает несколько моделей внешнеполитического курса страны. Первая – дезинтеграционная модель, которая подразумевает одновременную интеграцию в две разные системы. В основе этой модели лежит принцип «равноприближенной интеграции», т.е. по возможности участие в интеграционных проектах на Западе и Востоке в той мере, насколько позволяют данные интеграционные объединения. Например, участие в Зоне свободной торговли в рамках СНГ и с ЕС. Однако переход на более высокую ступень интеграции (например, Таможенный союз) требует жесткого внешнеполитического выбора.

Вторая модель – балансирование между Востоком и Западом или «равноудаленная модель». Эта модель может существовать в тот период, когда полупериферия не является предметом экспансии со стороны сильных держав (в нашем случае Запада и РФ), когда между ключевыми геополитическими акторами не существует жесткой конфронтации. В иных условиях эта модель становится контрпродуктивной.

Третья модель – «изоляционистская» – предусматривает дистанцирование от обоих геополитических центров, снижая степень их влияния на внутреннюю ситуацию в стране. Ряд специалистов считает, что именно эта модель в максимальной степени содействует интеграции западных и восточных регионов Украины. Однако реализация такой модели может быть успешна только в случае наличия самодостаточной экономики, наличия природных ресурсов, закрытости внутреннего рынка и пр. В противном случае изоляционизм может только усугубить ситуацию в стране, поскольку политические силы в борьбе за власть будут ориентироваться на внешнею помощь, т.е. на Запад или РФ, а Украина так и будет оставаться «буферной зоной».

Наконец, четвертая модель – интеграционная, которая предусматривает выбор интеграционного вектора в зависимости от степени угроз, исходящих с Запада или Востока. «Отсутствие этих угроз и гомогенизация европейского и евроатлантического геополитических пространств поставит Украину в положение «моста», коммуникатора отношений между Востоком и Западом. Такое положение предоставит Украине значительные преимущества и в реализации ее собственных внешнеполитических интересов», что откроет возможности для формирования новой модели «балто–черноморского сотрудничества».

Помимо этого, можно выделить модель «балто–черноморского сотрудничества», которая ориентирована на преодоление противоречий, возникающих вокруг Украины по линии Запад – Восток и переориентации внешней политики государства в рамках вертикального вектора: Север – Юг. Здесь, с одной стороны, отсутствует высокий уровень соперничества между центрами силы, а, с другой, Украина имеет огромные коммуникационные возможности для развития торговых связей, выхода на региональные рынки. Это позволит повысить свой геоэкономический и геополитический рейтинг и выйти из статуса «буферной зоны», превратиться в субъекта международной политики [11,с.106–114].

Таким образом, в рамках концептуальных основ, представленных нормативно–правовыми актами и внешнеполитическими моделями, прослеживается устойчивая

тенденция к преобладанию евроинтеграционных устремлений с сохранением отношений стратегического партнерства с другими международными акторами (РФ, США, Китай). Этот курс может быть реализован в рамках модели «равноприближенной интеграции», которая позволит государству принимать участие в интеграционных проектах с ЕС и РФ в соответствии с национальными интересами.

Список использованных источников

1. Декларація про державний суверенітет України [Текст] // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – №31. – ст.429.
2. Постанова Верховної Ради України «Основні напрями зовнішньої політики України». 2 липня 1993 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3360–12.
3. Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика України [Текст]: [навч. посібник для вищих навчальних закладів] /Чекаленко Л.Д. – К.:Либідь, 2006. – 712 с.
4.Дудко І.Д. Зовнішньополітичний профіль України періоду незалежності [Текст]: / І.Д. Дудко // Україна в Європі: контекст міжнародних відносин: колективна монографія: [за ред. д.і.н. проф. А.І. Кудряченка]. – К.: Фенікс, 201. – 632 с.
5. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы [Текст] / З.Бжезинский. – М.: Международные отношения, 2002. – 256 с.
6. Закон України «Про основи національної безпеки України» [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/964–15.
7. Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 12 лютого 2007 року №105/2007. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://comeuroint.rada.gov.ua/komevroint/control/uk/publish/article;jsessionid=7936030F383E0216295E8875CDCB987E?art_id=50479&cat_id=47115та Стратегія національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється», в редакції Указу Президента України від 8 червня 2012 року №389/2012 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/105/2007
8. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». 1 липня 2010 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2411–17.
9. Шергін С.О. Вплив глобальних і регіональних тенденцій на зовнішню політику України [Текст] / СО. Шергін // Зовнішня політика України – 2006:стратегічні оцінки. прогнози та пріоритеті / за заг. ред. Г.Перепелиці. – К.: ВД «Стилос», 2007. – С.9–31.
10. Касьянов Г.В. Украина между Россией и Европой: превратности выбора [Текст] / Г.В. Касьянов // Новая и новейшая история.– 2005. – №3. – С.76–81.
11. Перепелиця Г. Моделі реалізації зовнішньополітичного курсу України [Текст] / Г.Перепелиця // Зовнішня політика України – 2006: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритеті / за заг. ред. Г.Перепелиці. – К.: ВД «Стилос», 2007. – С.103–132.

Trutenko, A.O. The conceptual principles of the foreign policy of Ukraine

The article analyzes the evolution of the conceptual principles of Ukraine's foreign policy on the basis of regulations acts and the foreign models are proposed by the scientific community, was found a steady course to the predominance of multi–vector patterns in the foreign policy.

Key words: *foreign policy of Ukraine, conceptual principles, multi–vector policy.*

УДК 340.116(410)

Данильян О.Г., Дзьобань О.П.

Досвід оптимізації функціонування органів державної влади в Німеччини та можливості його використання в Україні

Розглядається досвід Німеччини по впровадженню інноваційних технологій для підвищення ефективності державного управління. Робиться висновок про можливість та доцільність використання німецької моделі організації електронного урядування в Україні.

Ключові слова: *інформаційне суспільство, електронний уряд, інноваційні технології, органи державної влади, ефективність.*

Однією з найважливіших домінант підвищення ефективності функціонування органів державної влади в умовах формування глобального інформаційного суспільства є використання інформаційно–комунікаційних технологій (ІКТ). Особлива роль у цьому процесі відведена глобальній мережі Інтернет, яка все активніше використовується в політичному процесі й забезпечує новими ефективними засобами управління й взаємодії органів влади, комерційних структур та громадян. Прикладом таких засобів є «електронний уряд» (e–government), який виступає однією з найважливіших управлінських інновацій кінця XX – початку XXI століття.

Починаючи з 1998 року до процесу створення «електронного уряду» долучилася й Україна. Важливим кроком у цьому напрямку стала розробка програми «Електронна Україна», прийнята у 2002 році Державним комітетом зв'язку та інформатизації. В Україні прийнято вже понад п'ятдесят нормативно–правових актів: законів України, Указів Президента України, Постанов Кабінету Міністрів, правових актів міністерств і відомств. Ці акти тією чи іншою мірою розглядають питання, пов'язані зі створенням і функціонуванням «електронного уряду» [1,с.54]. Однак успішне виконання цього складного завдання передбачає не лише залучення внутрішніх резервів і докладання максимальних зусиль з боку України, а й вивчення досвіду провідних країн світу з впровадження інформаційних технологій у сферу державного управління та використання його кращих елементів з урахуванням специфіки та умов нашої держави. Найбільшого розвитку (як теоретичного, так і практичного) основні компоненти інформаційного суспільства набули в країнах Європейського Союзу, у тому числі Німеччині. У цих державах не лише ефективно вирішують свої проблеми за допомогою електронного урядування, а й пропонують своїм громадянам більш якісні інформаційні послуги. На наше переконання, досвід впровадження електронного урядування в Німеччині є надзвичайно корисним і важливим для України.

Аналіз основних джерел і публікацій свідчить, що проблематика впровадження інноваційних технологій у сферу державного управління вже стала предметом дослідження в низці робіт, авторами яких є: Р.Базаров, П.Беспалов, М.Боунс, С.Бурас, М.Вершинін, В.Глушков, М.Демков, С.Дубова, В.Дрожжинов, І.Георгієв, А.Данилін, С.Зурідіс, О.Ємельяненко, М.Кастельс, Н.Катріс, І.Клименко, С.Кліфт, В.Лисицький, Г.Литвинов, М.Маклюен, В.Масарік, О.Миланко, В.Ніколайчук, А.Семенченко, В.Сіряченко, Р.Столмен, В.Ревенко, О.Семенов, Е.Талапіна, О.Титаренко, С.Чукут, К.Шеннон, А.Штрик та ін. Важливе значення для аналізу політики провідних країн у цій сфері мають документи міжнародних організацій (ООН, ЮНЕСКО та ін.), а також інформаційні матеріали різноманітних Інтернет–сайтів, серед яких необхідно виділити сайт Інституту інформаційного суспільства та сайт «Електронна Україна» [2–7].

У цій статті ставиться мета узагальнити досвід Німеччини з використання інноваційних технологій для підвищення ефективності державного управління і обґрунтувати доцільність та перспективи застосування цієї моделі в Україні.

Вивчення досвіду створення та функціонування «електронного уряду» передбачає дослідження історичних етапів розвитку «електронного уряду», стратегії та принципів діяльності, правових основ, інфраструктури, послуг, що надаються бізнес–структурам та громадянам.

У Німеччині ідея «електронного уряду» має досить тривалу історію, яка включає декілька етапів. Федеральне управління з координації й консультативної допомоги у сфері використання інформаційних технологій (ІТ) у федеральних установах (KBSt) засновано у 1968 р. Цей міжвідомчий орган у складі Федерального міністерства внутрішніх справ вирішує завдання оптимізації використання ІТ у федеральних установах як у спеціальних, так і в організаційному, економічному й технічному аспектах. У 1988 р. KBSt опублікувало свій перший збірник вказівок для федеральних установ Німеччини. KBSt надає допомогу державним установам при реалізації стратегій у сфері «електронного уряду»: формує базовий набір правил використання ІТ, приймає участь у розробці й реалізації найбільш важливих проектів.

Перша ініціатива у сфері «електронного уряду» в Німеччині датується 1998 роком – це програма «Сучасна держава, сучасне управління», оновлена у 2004 р. З 2000 р. до початку 2006 р. у рамках ініціативи «BundOnline–2005» в електронне середовище було перенесено понад 376 видів послуг федеральної влади населенню. Ця ініціатива передбачала не тільки автоматизацію існуючих служб і способів взаємодії, а й переосмислення бюрократичних процесів з урахуванням інтересів громадян і підприємств, що в деяких випадках призвело до реорганізації федеральних установ.

У 2003 р. Федеральний уряд приступив до перетворення «BundOnline–2005» на загальнонаціональну ініціативу «DeutschlandOnline», що охоплює всі рівні державної влади (федеральний, регіональний, муніципальний). Очікувалося, що це дозволить забезпечити найкращу координацію зусиль у сфері «електронного уряду» й уникнути проблем із сумісністю. У червні 2006 р. був представлений план дій «DeutschlandOnline», головною метою якого стало виведення всіх можливих послуг федерального уряду, земельної й місцевої влади в електронне середовище до 2008 р. Цей план передбачав також переорієнтацію проектів, запущених у 2003 р., більш чітку координацію діяльності всіх гілок влади у сфері «електронного уряду» й обміну рішеннями. Затвердження й внесення змін у цей план дій передано у відання спеціальної наради представників міністерств, діяльність якої координує робоча група, що складається з помічників статс–секретарів з питань «електронного уряду». Участь у процесі роботи над планом федерального уряду координує Федеральне міністерство внутрішніх справ.

У вересні 2006 р. Федеральний Кабінет Міністрів прийняв всеосяжну стратегію «Новаторство для державного управління майбутнього», яка націлена на модернізацію управління на федеральному й земельному рівнях і підвищення якості послуг, що надаються установами державного сектора. Невід'ємна частина цієї стратегії – програма «E–Government Program 2.0». Вона заснована на новому загальноєвропейському плані дій «European Union i2010 eGovernment Action Plan», а також досвіді програм, що діяли в Німеччині у сфері «електронного уряду» раніше, й передбачає побудову системи управління, яка орієнтована на інтереси громадян та враховує перспективні тенденції у суспільстві. У квітні 2010 р. у Німеччині створюється Рада з планування ІТ (Інтернет–технологій). Її основними завданнями є: координація співробітництва із землями з ІТ–питань; прийняття рішень з технічних і нетехнічних питань стандартизації у сфері ІТ; ІТ–безпека; керування проектами у сфері Е–уряду; планування й нарощування загальнофедеральної мережі зв'язку з урахуванням думок земель. У 2009 р. також створено Загальнонаціональну телефонну службу з'єднання громадян з органами влади всіх рівнів. До неї вже підключені 14 федеральних відомств, 9 земель і деякі комуни. Основна мета системи – забезпечення з'єднання громадянина з відомством, яке йому необхідне, але назва якого йому невідома. У вересні 2010 р. у Німеччині прийнята Національна стратегія створення «електронного уряду» [8;9].

Що стосується правових засад діяльності «електронного уряду» в Німеччині, то на сьогодні в країні немає загального законодавства стосовно електронного уряду, але існують окремі законодавчі акти. Серед них найбільш важливими є наступні.

1) Законодавство про свободу інформації. У грудні 2004 р. німецький парламент завершив розгляд нового закону про свободу інформації. Закон надає громадськості право на доступ до інформації Федерального уряду. Зазначено, що будь–яка особа може запросити офіційні документи, «виявити правовий інтерес» до цієї інформації. Інформація має бути надана за запитом «без зволікань». Однак у випадку складних запитів строк надання – до двох місяців.

2) Федеральний закон про захист даних (1990). У Німеччині діє один із найсуворіших в Європейському Союзі закон про захист даних. Перший у світі закон про захист даних був прийнятий у німецькій землі Гессен у 1970 р. Остаточний перегляд Федерального закону про захист даних відбувся в серпні 2002 р., щоб привести законодавство Німеччини у відповідність до вимог ЄС. Загальна мета цього закону – «захист особи від порушення її особистих прав».

3) Закон про електронну комерцію (Е–комерція – 2001). Закон щодо умов упровадження електронної комерції від 14 грудня 2001 р. вносить зміни до Tele–закону про послуги та Tele–послуги, Закону про захист даних від 1997 р., а також у деякі положення Цивільного кодексу Німеччини.

4) Закон про телекомунікації (2004). Німеччина, як і більшість країн–членів ЄС, адаптувала свої нормативно–правові бази щодо електронних повідомлень за допомогою Телекомунікаційного закону від 22 червня 2004 р.

5) Закон про цифровий підпис (Е–підпис – 2001). Закон щодо електронного підпису набрав чинності 22 травня 2001 р. Він регулює забезпечення інфраструктури для використання електронних підписів, які отримують такий же правовий статус, як і власноручний підпис. У законі прописані стандартні вимоги й обов'язки із сертифікації влади, а також мінімальні вимоги до технічних компонентів, які використовуються для створення цифрових підписів.

6) Е–закупівельне законодавство. Положення, що стосуються електронних закупівель, з кінця 2005 р. викладені німецькою мовою. Зберігання даних вже регламентується національним законодавством. Щодо нових директив ЄС Німеччина розробила послугу, завдяки якій можна використовувати електронні аукціони й динамічні системи закупівель. У 2005 р. прийнято Постанову про повторне використання інформації в державному секторі [10,с.48–49].

Наступним дуже важливим питанням дослідження є розгляд інфраструктури «електронного уряду» Німеччини. Взагалі система Е–уряду в Німеччині поділяється на дві великі складові. Перша з них – це e–Administration, а друга – e–Demokratie.

Спочатку дещо детальніше піде мова про систему e–Administration. Під електронним управлінням у вузькому сенсі розуміється спрощення та здійснення процесів передавання інформації, комунікації та операцій всередині та між установами виконавчої влади (уряду), а також між цими установами та громадянами, бізнесом та іншими урядовими установами із застосуванням інформаційних і комунікаційних технологій [11,с.5]. Метою вказаної системи є забезпечення громадян більш швидкими і менш складними послугами і зменшення таким чином витрат. «Держава» мусить змінити «роль батька» на партнера, який має сервісну орієнтацію. При цьому інтерактивність інформаційно–комунікаційних технологій буде використовуватися для зв'язку з громадянами, а існуючий персонал може приймати участь у цьому, в основному, при завершенні фактичних запитів.

Таким чином Е–уряд у Німеччині виконує функції сервісу адміністрації. Від нього очікують підвищення ефективності послуг і прискорення доступу до інформації і знань. Для швидкого розвитку «електронного уряду», з одного боку, досвід громадян та підприємств сприяв би використанню інформаційних та комунікаційних технологій в інших сферах повсякденного життя, таких як електронні банківські послуги. Такі переваги (економія часу, доступність і якість послуг) можуть застосовуватися й виконавчою владою. З іншого боку, зростаючі фінансові проблеми уряду призвели до появи бажання скоротити витрати, що через «електронний уряд» стало частково можливим [12].

Соціальна інтеграція є ще одним ключовим питанням у реалізації «електронного уряду» в Німеччині. Це необхідно для забезпечення того, щоб під час і після перебудови адміністративних процедур жодна група населення не була виключена з послуг

уряду. Тому, стосовно електронних послуг важливо, щоб кожна платформа була доступна окремо взятому громадянину в будь–якій ситуації. Таким чином, для того, щоб з часом більшість користувачів була в змозі користуватися новими технологіями, необхідно в План дій електронного навчання «e–Europe–2005» включити наступні важливі компоненти: по–перше, послуги «електронного уряду» повинні, по можливості, пропонуватися всіма мовами ЄС для запобігання мовним бар'єрам; по–друге, аналогічним чином ці послуги повинні бути доступними і для людей з особливими потребами (інвалідів, осіб похилого віку) [13].

Для того, щоб виконати свої завдання, державний сектор Німеччини повинен працювати активно з особистими даними громадян. Зростаюча інтеграція державного сектора значно полегшує обробку даних. У результаті поліпшення якості, доступності та швидкості надання послуг з'являються серйозні ризики щодо недоторканності приватного життя. Коли дані зберігаються централізовано або різні адміністративні установи отримують автоматизований доступ до даних, гостро постають питання зберігання та обробки даних та інформаційного поділу влади. Підготовка особистих досьє стає дуже простою завдяки електронному зберіганню в мережі. Саме тому потрібні ефективні заходи, які повинні бути прийняті для відновлення балансу між ефективним зберігання і захистом особистих даних [14,с.3].

Наступне завдання має важливе значення не лише для «електронного уряду» на рівні ЄС, а й у межах окремих проектів, його вирішення значно впливає на інші проблемні сфери. Перш за все, це координація діяльності. З одного боку, ЄС має свій власний адміністративний апарат з різними адміністративними структурами та навичками, де діяльність Е–уряду вимагає високого рівня координації. З іншого – ЄС стоїть на сторожі того, що б в країнах–членах «e–Europe 2002», «e–Europe 2005» і «e–Europe 2010» досягали також цілей соціальної інтеграції, взаємодії, конфіденційності та реструктуризації адміністративних процедур, які будуть реалізовані. Комісія (ЄС) створила можливість обміну досвідом. Концепції «електронного уряду», які були розроблені в державах–членах і там застосовуються, будуть запроваджуватися і в інших адміністративних органах Європи, щоб вони мали змогу переробляти і розвивати кращі концепції. Таким чином, можна уникнути процесу дорогого паралельного розвитку і, як наслідок, утримувати витрати «електронного уряду» на більш низькому рівні. У той же час, можна уникнути й вертикальних конфліктів, оскільки відповідні адміністративні органи визначають самі, які пропозиції для них є корисними і які концепції їм використовувати [15].

У Німеччині провідну роль у взаємодій уряду та громадян відіграє програма «BundOnline 2005». Незважаючи на те, що ця ініціатива Федерального уряду є достатньо успішною, усе ж таки громадяни мають більше спільного з муніципальними службами. Тому програма «BundOnline» з середини 2003 р. розвивається в межах спільної стратегії «електронного уряду» «Німеччина–Онлайн» федеральних, штатних і місцевих органів влади.

Що стосується наступної складової системи Е–уряду в Німеччині e–Demokratie, то необхідно відзначити, що завданням цієї структури є спрощення та здійснення процесів обміну інформацією, комунікації та операцій всередині та між інститутами законодавчої влади, громадянами, компаніями та іншими державними установами на основі використання інформаційних та комунікаційних технологій. У цьому випадку велике значення має формування свободи думки [16].

Безпосередніми компонентами цієї системи є:

– елементи прямої демократії: І–голосування, як це здатність голосувати на виборах або референдумах через Інтернет; Е–протест, який дозволяє розміщувати інформацію щодо акцій протесту населення, у тому числі на веб–сайті ініціатив громадян; Е–активізм, який є загальним терміном для Інтернет–ініціатив «знизу», які, як правило, робляться безпосередньо для досягнення конкретної політичної мети або задоволення політичних інтересів;

– елементи непрямої демократії: Е–інформація, яка використовується як вхід в сайт «електронне прийняття рішень», зокрема, надання інформації на веб–сайті окремих політиків; Е–участь, яка дозволяє громадянам впливати на політичні рішення через Інтернет, наприклад обговорення проектів будівництва або планування процесів; Е–

парламент, який залучає громадян до парламентської діяльності, йдеться про дискусійні форуми на веб–сайті парламенту; Е–партія, пропонується членам партії співробітництво через Інтернет; Е–Petitioning (онлайн–петиція), яка надає громадянам можливість ставити прямі питання комітетам парламенту і висловлювати претензії тощо.

Крім описаних елементів електронної демократії з метою впливати, головним чином, на відображення існуючих політичних процесів у мережі, є й інші підходи. Основна увага при наданні нових послугах, які використовують соціальні програми, зосереджена не на формальному впливі, а на сталому покращенню зв'язку між громадянами та політичними діячами. Із своїми демократичними структурами Інтернет пропонує декілька способів виявлення громадянами політичної волі. При цьому процесі такі елементи, як зміст текстів користувачів Інтернету, платформи оцінок та Інтернет–спільноти адаптуються до політики [17].

Координацію проекту «BundOnline–2005» здійснює Федеральне міністерство внутрішніх справ. Міністерство відповідає за співпрацю з федеральними міністерствами з питань розробки «BundOnline–2005», виконання планів, а також за координацію зусиль зі здійснення контролю за діяльністю. У Федеральній Адміністрації (KBSt) важливу координуючу роль також відіграють координаційні та консультаційні агентства з IT.

Безпосереднє впровадження проекту «електронний уряд» в Німеччині забезпечують такі органи, як:

1) Федеральне Управління з питань адміністрації (BVA) в Німеччині. Воно виконує понад 100 різних завдань. Серед них: розвиток електронного управління такими компонентами інфраструктури, як Урядовий портал Bund.de або система управління змістом сайта уряду Builder;

2) Федеральне агентство координації та консультації з IT;

3) урядові міністерства і відомства, що несуть відповідальність за виконання своїх проектів у галузі ІКТ.

Що стосується аудиту та перевірки ефективності праці федеральних міністерств і агентств щодо впровадження «електронного уряду», то в Німеччині цю функцію виконує Президент Федеральної рахункової палати. Саме він відповідає за контроль ефективності державного управління; висуває пропозиції, рекомендації з метою підвищення ефективності федеральної адміністрації [10,с.49–50]. Це лише деякі особливості створення електронного уряду в Німеччині.

Отже, короткий огляд подій, пов'язаних із створенням «електронного уряду» в Німеччині, свідчить про велику увагу, що приділяється цій проблемі в європейських країнах. А які ж справи в Україні? Останнім часом представники уряду, окремі політики, преса говорять про необхідність впровадження «електронного уряду». Проте, не завжди навіть у комп'ютерних виданнях «електронний уряд» представляють як повнофункціональну систему. Найчастіше все зводиться до наявності веб–сайту, у більшості випадків інформаційного характеру, і, як максимум, може йтися ще й про організацію інтерактивного режиму спілкування за допомогою електронної пошти. Однак не слід від початку спрощувати вирішення досить складної та дуже важливої для держави проблеми. Тим більше, що вирішення цієї проблеми має відповідати духові й букві Концепції адміністративної реформи в Україні.

На думку фахівців, всі, хто розмірковує про «е–уряд», повинні розуміти, що передусім йдеться про інформатизацію всіх управлінських процесів в органах державної влади всіх рівнів, інформатизацію міжвідомчих взаємовідносин, створення комп'ютерних систем, здатних підтримувати всі функції взаємодії цих органів із населенням і бізнес–структурами. Не можна вести мову й про те, що послуга буде реалізована в он–лайн режимі, наприклад, прийом податкових декларацій або видача певних довідок, якщо у відомствах не автоматизовано відповідний процес або немає електронного документообігу [18].

Як уже згадувалося, у межах Національної програми інформатизації передбачено широкий спектр проектів, спрямованих на інформатизацію органів законодавчої, судової, виконавчої влади, а також органів місцевого самоврядування. Крім того, у ній містяться проекти загальнодержавного значення. Це стосується створення системи інформаційних ресурсів із найрізноманітніших напрямів: цифрові карти, земельний кадастр, реєстр населення, інші реєстри, зокрема, реєстр науково–технічної інформації,

стандарти з інформаційних технологій і багато чого іншого. Виконання програми в повному обсязі є однією з найважливіших складових побудови «електронного уряду». При цьому необхідно зосереджувати увагу і на реалізації регіональних програм, оскільки центр ваги спілкування з бізнесом і населенням знаходиться на регіональному рівні.

Отже, в Україні досить важко буде перейти в режим «електронного уряду», позаяк підстав для внутрішньої мотивації чиновників у цьому процесі небагато. Лише загальна атмосфера затребуваності роботи із широким використанням сучасних комп'ютерних технологій з одного боку, й політичної волі, з іншого, створять умови для швидшого впровадження «електронного уряду».

Таким чином, вивчення досвіду таких європейських країн, як Німеччина, з оптимізації функціонування органів державної влади дозволяє зробити висновок, що з розвитком демократії і в умовах становлення глобального інформаційного суспільства, ефективне державне управління неможливе без використання сучасних інноваційних технологій, які здатні забезпечити інформаційну взаємодію всіх гілок влади, як між собою, так і з суспільством. Провідні країни світу розробили міжнародні й національні програми адаптації урядів до умов інформаційного суспільства, а найрозвиненіші з них започаткували й успішно реалізують національні програми під умовною назвою «електронний уряд», враховуючи принцип більшої відкритості й підзвітності урядів суспільству. Основною метою виконання цієї концепції є побудова «електронної держави» як єдиної системи, зусилля якої спрямовані на досягнення балансу інтересів держави, суспільства і бізнесу. Створення «електронного уряду» вимагає чіткого стратегічного планування, політичної волі керівництва країни й достатнього фінансування. Якщо обмежитися впровадженням тільки передових технологій, автоматизацією складних процедур, то навряд чи можна підвищити ефективність державного управління й рівень участі громадян у житті держави.

Список використаних джерел

1. Масарік В. Застосування новітніх технологій у місцевих органах влади // Аспекти самоврядування. – 2006. – №5 (37). – С.53–60.

2. Bovens M., Zouridis St. From Street–Level to System–Level Bureaucracies: How Information and Communication Technology is Transforming Administrative Discretion and Constitutional Control // Public Administration Review. – 2002. – Vol. 6. – №2. – P.25–46.

3. Bouras C., Katris N. An electronic voting service to support decision–making in local government // Triantafillou Telematics and Informatics, 2003. – 257 p.

4. Clift St. The E_Democracy E_Book: Democracy is Online 2.0. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.publicus.net.

5. Голобуцький О.П., Шевчук О.Б. E–Ukraine. Інформаційне суспільство: бути чи не бути – К.: Атлант UMS, 2001. – 180 с.

6. Програма «Електронна Україна» (проект) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.stc.gov.ua/_info.

7. E–Government im Landkreis Cham. Internet, Intranet und WebServices in der Kommunalverwaltung [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.landkreis–cham.de/Innovation/E–Government.aspx.

8. Хронологія впровадження електронного урядування в Німеччині [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/.

9. IDC анализ электронных госуслуг в ведущих странах и место РФ в рейтинге [Електронний ресурс]. – Режим доступу: aisup.economy.gov.ru/niokr/materials.jsp?uuid.

10. Кращі практики впровадження електронного урядування: зарубіжний досвід / К.Синицький, Я.Олійник, М.Міхальова та ін.; за заг. ред. С.А. Чукут, О.В. Загвойської. – К., 2010. – 144 с.

11. Thomas Müller und Roman Allenstein Datenschutzrechtliche Anforderungen an das e–Government / HS Bremerhaven Juristischer Datenschutz, 2006. – 21 p.

12. eGovernment: Das Portal zum Thema eGovernment [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.wismar24.de/eGovernment/egovernment.

13. Soziale Inklusion [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://de.domotica.net/E–Administration

14. Mathias Muller Security and Data Protection in EGovernment / Department of Informatics University of Fribourg November, 2008. – 27 p.

15. Koordination [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://de.wikipedia.org/wiki/E–Administration.

16. Was ist E–Democracy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://soziologist.blogspot.com/2010/12/burgerkarte–aktivieren–und.html.

17. Informations about E–Democracy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://articles.tutorialonline.biz/portal/language–de/E–Democracy.

18. Баранов О.І. Електронний уряд в Україні? Буде! Коли? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/articles/26881.

Данильян О.Г., Дзебань А.П. Опыт оптимизации функционирования органов государственной власти в Германии и возможности его использования в Украине

Рассматривается опыт Германии по внедрению инновационных технологий для повышения эффективности государственного управления. Делается вывод о возможности и целесообразности использования немецкой модели организации электронного управления в Украине.

Ключевые слова: *информационное общество, электронное правительство, инновационные технологии, органы государственной власти, эффективность.*

Danilyan, O.G., Dzeban, A.P. Experience of optimization of functioning of public authorities in Germany and possibility of his use in Ukraine

Experience of Germany on introduction of innovative technologies for the increase of efficiency of state administration is examined. Conclusion about possibility and expedience of the use of the German model of organization of electronic management in Ukraine is drawn.

Key words: *informative society, electronic government, innovative technologies, public authorities, efficiency.*

УДК 94(477+497.11) «1992–2006» Шваб Л.П.,Ткачик О.О.

Українська політика щодо Республіки Сербія у 1992–2006 роках

Аналізуються внутрішні й зовнішні фактори, які впливали на українсько–сербські зв'язки. Автором досліджуються основні напрями й еволюція української зовнішньої політики щодо Республіки Сербія у 1992–2006 рр.

Ключові слова: *українсько–русинська община, вектори співпраці, дипломатична підтримка, економічні зв'язки.*

Український та сербський народи впродовж століть підтримували тісні відносини. Спільне слов'янське походження, спорідненість віросповідання, схожість абетки призвели до взаємних міграцій народів. Сьогодні українські серби є часткою багатонаціональної України, а територію Сербії у числі інших народів, населяють українці. Крім того, офіційний Київ зацікавлений у розширенні економічних зв'язків з країнами регіону, й зокрема у розвитку торгівлі з Республікою Сербія.

Водночас українська історична наука у дослідженні історії країн Південної Європи оминає увагою українсько–сербські міждержавні відносини, що активізувалися у 90–х роках XX століття. Проте на тлі глобальних європейських реконструкцій вони не просто доповнюють загальну картину, а мають непересічне значення. Зокрема, українські вчені (І.Тюдоров, А.Зленко, А.Шилова) досліджували вклад України у врегулювання конфліктів на Балканах. Частина українських науковців (В.Собко, А.Лега, Н.Стевенс, А.Бешта, Л.Колотилова, Г.Перепелиця, А.Гуменюк) розглядали питання участі Збройних сил України в міжнародних миротворчих операціях на Балканах. Міжнародно–правовий аспект Косовської проблеми й висновки для України проаналізували Н.Бобицький, В.Ржевська, О.Маначинський, О.Баган. У свою чергу, дослідники О.Струк і С.Віднянський у своїх збірниках торкались також питання українсько–сербських зв'язків. Проте питання української зовнішньої політики щодо Сербії в 1992–2006 рр. залишається фрагментарно висвітленим у науковій літературі.

У зв'язку з цим метою роботи є аналіз внутрішніх і зовнішніх факторів, які впливали на українсько–сербські зв'язки, а також дослідження основних напрямів й еволюції української зовнішньої політики щодо Сербії у 1992–2006 рр.

Наголосимо, що Україна протягом 1992–1993 рр. не визнавала Союзну Республіку Югославію і підтримувала з нею консульські відносини. Така позиція офіційного Києва була зумовлена передовсім санкціями, які впровадила ООН щодо цієї країни. Водночас, на думку працівників Посольства України у СРЮ, українсько–югославські взаємини певний час були доволі «натягнутими», тому що на початку югославської кризи моральну й політичну підтримку Україна надавала Республіці Хорватія, яка однією з перших визнала незалежність нашої держави. Дружні відносини України з ворожою Сербії Хорватією значною мірою впливали на характер зв'язків офіційних Києва та Белграду у першій половині 90–х років XX ст.

Крім того, у політичних колах СРЮ побутувала геополітична формула, згідно з якою Югославія вважалася традиційним партнером Росії, а Республіка Хорватія – України [5,с.134]. Такий принцип зв'язків між радянськими та югославськими республіками встановився ще в часи існування СРСР та СФРЮ.

При розгляді питання двосторонніх сербсько–українських відносин у першій половині 90–х роках XX ст. варто враховувати також те, що у цей час українська зовнішня політика перебувала на етапі інституційного, кадрового і концептуального становлення [13,с.23]. Тому українська сторона намагалась сформувати власну позицію щодо подій на Балканах. Основною проблемою у зв'язку з цим було узгодження власних інтересів з політикою міжнародного співтовариства. Окремо слід відмітити також значний вплив російської політики у цьому питанні на громадську думку в Україні.

Важливим був й зворотній вплив, який югославська криза справила на формування української зовнішньополітичної концепції. По–перше, події на Балканах спонукали українське керівництво до формування чіткої позиції щодо міжетнічних конфліктів як усередині країни, так і поза її межами. По–друге, участь України у миротворчих операціях під егідою ООН на Балканах у 1992 р. започаткувала миротворчу історію Збройних сил України.

Потрібно зазначити, що українські парламентарі прийняли рішення про участь в миротворчій місії на території колишньої СФРЮ всупереч прописаному у Декларації про державний суверенітет 1990 р. наміру України стати нейтральною державою. Звідси, можемо стверджувати, що перспективи співпраці з ООН на Балканах вплинули на формування міжнародного статусу України. Тому закономірним у зв'язку з цим видається декларування у «Основних напрямах зовнішньої політики України» пункту про те, що наша держава готова підтримати миротворчі зусилля ООН, НБСЄ, ЄС на Балканах, а також будувати повномасштабні відносини з країнами – наступницями СФРЮ [16,с.940].

У той же час українсько–югославські відносини загалом розвивалися у руслі зв'язків СРЮ з рештою країн Європи. Зокрема, в 1993 р. зовнішньополітичне відомство СРЮ, готуючи підґрунтя для налагодження широких міжнародних контактів після відміни санкцій, намагалося встановити їх також і з Україною. Офіційний Белград очікував підтримки офіційного Києва у просуванні питання щодо зняття санкцій в ООН [2,с.3]. Так, 26 серпня 1993 р. під час зустрічі В.Приймаченка з начальником Департаменту Європи МЗС СРЮ М.Загайцем, останній звернувся з проханням з'ясувати можливість проведення 7 вересня цього ж року зустрічі В.Йовановича з міністром зовнішньоекономічних відносин і транспорту України, оскільки, як він вважав, санкції щодо СРЮ «є питанням спільного інтересу» [2,с.6].

Таким чином, потреба проведення зустрічі для української сторони мотивувалася збитками нашої економіки від обмеження судноплавства по р. Дунай. Важливим фактором налагодження українсько–югославської співпраці була також українська громада, що проживала на території СРЮ.

Справедливості заради потрібно сказати, що підстави для таких суджень у сербської сторони були досить вагомі. Так, згідно з довідкою Посольства України у СРЮ прямі збитки української судноплавної компанії АТ »УДАСКО» у 1993–1994 рр. склали близько 300 млн дол. Одночасно акціонерна компанія «Укррічфлот» змушена була призупинити реалізацію інвестиційного проекту будівництва 10 універсальних суден вантажопідйомністю 3 тис. тонн, схваленого ЄБРР [5,с.133–134].

Разом з тим, згідно з повідомленням українських дипломатів у 1997 р. у СРЮ проживала русинська громада, яка мала статус національної меншини (18 тис. чол.), а також українська громада зі статусом етнічної групи (6 тис. чол.) [7,с.19]. Крім того, українсько–сербські економічні зв'язки ще в часи існування УРСР й СФРЮ часто супроводжувались встановленням побратимських відносин між окремими регіонами держав [5,с.135–136].

Зрештою, союзне МЗС СРЮ 24 березня 1994 р., посилаючись на попередні консультації між двома зовнішньополітичними міністерствами, надіслало Україні ноту про встановлення дипломатичних відносин між СРЮ і Україною. Нота–відповідь МЗС України від 15 квітня 1994 р. утверджувала відносини між країнами на рівні посольств [15].

Як заявив заступник міністра закордонних справ Р. Богданович, під час перебування 23–24 травня 1994 р. в Києві делегації союзного МЗС СРЮ, встановлення дипломатичних зв'язків у період санкцій ООН в Белграді розцінювали як вияв солідарності і свідчення конструктивної позиції нашої держави у врегулюванні югославської кризи. Під час переговорів сторони дійшли згоди щодо чинності для України і СРЮ на цьому етапі радянсько–югославських угод про правову допомогу в цивільних та кримінальних справах та про безвізові поїздки громадян [3,с.3–8].

У 1995 р. Україна була серед країн, які, зважаючи на конструктивну позицію керівництва СРЮ в боснійському конфлікті, підтримували зняття міжнародних санкцій зі СРЮ [4,с.5–6]. Офіційний Київ виступав також за повернення балканської держави до міжнародних політичних та фінансових організацій, про що було наголошено під

час зустрічі президентів України і СРЮ у Кракові 27 січня 1995 р. [4,с.12] та під час численних офіційних візитів.

Врешті, офіційний Белград відзначив послідовну позицію України з підтримки СРЮ. В серпні 1995 р. Тимчасовий Повірений у Справах України в СРЮ В.Приймаченко занотував у своєму щоденнику слова Міністра закордонних справ СРЮ Н.Чичановича про те, що «Україна в Югославії набирає позитивний кредит, який ніколи не буде забуто» [4,с.1]. У цьому ж місяці між урядом України і союзним урядом Республіки Югославія було підписано угоду про торгівлю та економічне співробітництво [1]. Договір дав позитивний поштовх для налагодження економічних зв'язків двох країн.

Офіційний Белград і надалі користувався дипломатичною підтримкою українського уряду на міжнародній арені. Так, у заяві МЗС України від 3 жовтня 1996 р., Україна вітала прийняття РБ ООН резолюції №1074 про повне зняття санкцій проти СРЮ, наголошуючи, що це важливий крок на шляху розвитку мирного процесу і стабільності на Балканах [10,с.89].

Таким чином, зовнішньополітичне відомство СРЮ надавало важливого значення зв'язкам із Україною. В умовах міжнародної ізоляції СРЮ була зацікавлена перш за все у відновленні економічних та торговельних зв'язків з нашою державою. Тому ініціатива встановлення дипломатичних відносин йшла саме від СРЮ. Водночас українська сторона, надаючи політичну підтримку СРЮ, певний час не поспішала встановлювати широкі взаємини з країною, яка мала імідж «першорядного агресора». Керівництво України враховувало рекомендації ООН щодо міжнародної ситуації навколо СРЮ. Прикладом може слугувати той факт, що Посольство України в СРЮ постало у серпні 1995 р., а вірчі грамоти Президенту СРЮ Посол України вручив лише 16 липня 1996 р. Крім того, українська сторона довгий час не могла або ж не хотіла вирішити питання про виділення відповідної будівлі для розміщення Посольства СРЮ у Києві [4,с.6].

Конкретні кроки української сторони, які свідчили про намагання визначитись з основними векторами власної політики щодо СРЮ припали на 1996–1997 рр. Зокрема, у червні 1996 р. працівники Посольства України в СРЮ надіслали до Києва документ під назвою «Щодо цілісної концепції розвитку відносин України із Союзною Республікою Югославія та колишніми югославськими республіками на 1996–1997 рр.». У документі було у загальних рисах згадано історію зв'язків нашої держави з народами колишньої Югославії, а також визначено сучасний стан двосторонніх відносин зі СРЮ [5,с.132–147].

Крім того, згідно з розпорядженням міністра закордонних справ України (від 21 лютого 1997 р.) українські дипломати підготували пропозиції «Щодо концепції відносин України із Союзною Республікою Югославія». У документі було окреслено основні чинники й перспективні напрями розвитку відносин нашої країни зі СРЮ. По–перше, були визначені сфери збігу національних інтересів України з інтересами СРЮ. Так, у зв'язку з тим, що обидві країни прагнули до інтеграції у міжнародне співтовариство потенційно важливим напрямом визнавалось налагодження співпраці у рамках міжнародних організацій (ЧЕС, ПАЧЕС, РЄ, ОБСЄ). Водночас Україна та СРЮ були зацікавлені у розширені торгівлі по р. Дунай [6,с.6].

По–друге, були визначені потенційні загрози інтересам України у відносинах зі СРЮ. Приміром, висловлювалось твердження, що у зв'язку з традиційними дружніми взаєминами СРЮ і Росії для югославської сторони не завжди зрозумілою і прийнятною була позиція України в її виправданих прагненнях відстоювати свій суверенітет та незалежність у відносинах з Росією.

Важливим чинником українсько–югославської співпраці визначалось також проживання на території СРЮ українсько–русинської громади, яка могла б стати об'єднуючою ланкою між двома державами. Для прикладу, практика свідчила, що у СРЮ пріоритет надається русинській громаді. Водночас українська громада зіткнулась з певними проблемами самовизначення. Тому, зважаючи на необхідність моральної підтримки українців СРЮ, українське посольство розробило програму «Українська діаспора у Союзній республіці Югославії. 1996–1997 рр.». Завданням програми визначалось сприяння збереженню національної самобутності насамперед української громади. Водночас програма враховувала необхідність підтримки русинів СРЮ [6,с.8].

По–третє, були визначені шляхи реалізації інтересів України у відносинах зі СРЮ. Зокрема, наголошувалось на необхідності доповнення політичних домовленостей широкомасштабним Договором про дружбу і співробітництво. Пріоритетним галузями реалізації інтересів України визнавались торгово–економічна і науково–технічна.

Співробітництво країн планувалось реалізувати шляхом створення довгострокової концепції взаємного співробітництва, що було в компетенції Міжурядової українсько–югославської комісії з питань торгово–економічної та науково–технічної співпраці. Українські дипломати наголошували на необхідності використання досвіду співпраці у гірничодобувній галузі, чорній металургії, галузях первинної обробки та переробки нафти й газу, фармацевтичній та харчовій промисловості, вирішенні екологічних проблем та ін. [6,с.8].

Крім того, відзначалось, що розвиток сучасних технологій відкривав перед країнами можливості спільного розвитку і виробництва у таких галузях: електроніка, електротехніка, біохімія, технологія нових матеріалів, хімія органічного синтезу, енергетика. Перспективним визнавалось також налагодження військово–технічного співробітництва [6,с.9].

У програмі важливе значення відводилось заснуванню в Белграді інформаційного центру України, що дозволило б реалізовувати завдання в галузі інформації на Балканах. Важливим пунктом було визначено також заснування Культурного центру України в СРЮ [6,с.9].

Таким чином, у документі досить детально аналізувались всі сторони українсько–югославських відносин, виокремлювались сфери збігу інтересів країн та способи їх реалізації. Економічна співпраця між Україною і СРЮ визнавалася першочерговою. Крім того, згаданий вище документ став свідченням того, що Україна пройшла етап формування зовнішньополітичної концепції. У зв'язку з цим наша держава врешті почала визначатись з власними інтересами на Балканах, а також щодо СРЮ.

Проте Косовська криза у Сербії внесла корективи у відносини двох країн. Внутрішня нестабільність у СРЮ, а також санкції міжнародного співтовариства щодо офіційного Белграду пригальмували розвиток українсько–сербських економічних зв'язків. Водночас українське керівництво активізувало свої зусилля у напрямі врегулювання згаданого конфлікту. Так, 8 жовтня 1998 р. начальник Управління Росії, України та СНД союзного Міністерства закордонних справ СРЮ С.Стоянович підкреслював, що в Белграді цінують позицію офіційного Києва щодо ситуації в Косові [8,с.2–3]. Разом з тим у заяві першого заступника союзного міністра закордонних справ СРЮ З.Новаковича від 10 листопада 1998 р. було озвучено «неприховану образу на Україну за невиправдану паузу в політичних контактах та її небажання розвивати зі СРЮ економічне співробітництво». Висловлювалося сподівання на їх швидку активізацію [8,с.5]. Косовська криза 1998–1999 рр., таким чином, негативно вплинула на загальний розвиток співпраці України та Сербії.

Водночас у самій Україні також не всі схвально ставилися до політики МЗС України щодо Белграду. Проте, за словами А.Зленка (перший міністр закордонних справ України) попри критику щодо неефективності політики України на Балканах, наша держава під час Косовської кризи активно ініціювала мирний варіант вирішення протистояння. А.Зленко стверджував, що офіційний Київ узяв на себе роль неупередженого посередника задля переведення конфлікту в русло переговорів [13,с.114–116].

На нашу ж думку, українське керівництво зробило посильний внесок у врегулювання сербсько–албанського протистояння. Особливістю політики України щодо проблеми Косова було те, що вона чи не вперше виступила з власною концепцією виходу з кризи на території колишньої Югославії і активно пропонувала свої посередницькі послуги. Зокрема, уже в перший день Косовського конфлікту була оприлюднена посередницька ініціатива президента України Л.Кучми. А 27 березня 1999 р. в Белграді український план мирного врегулювання кризи став предметом переговорів української делегації та президента Югославії С.Мілошевича. Позиція України ґрунтувалась на тому, що спірні міжнародні питання не повинні вирішуватися силою, а лише шляхом перемовин. Водночас вважалося недопустимим для урядів країн обмежувати права власних громадян або вчиняти проти них насильство. Насамкінець визнавалось непри-

йнятним застосування сили міжнародним співтовариством щодо сторін конфлікту без відповідного рішення РБ ООН [14,с.532].

Українська сторона пропонувала вирішення конфлікту в три етапи, а саме: 1) синхронне припинення всіх військових дій, 2) повернення біженців під охороною миротворчих сил і розгортання гуманітарної місії ОБСЄ, 3) скликання в столиці однієї з нейтральних країн мирної конференції [14]. При цьому Україна висловлювала готовність брати безпосередню участь у їх реалізації. Так, від грудня 1999 р. до березня 1999 р. український миротворчий контингент у кількості 208 осіб, у тому числі п'ять військових спостерігачів і три військових поліцейських, узяли участь у місії ОБСЄ з верифікації у Косові.

Разом з тим, Верховна Рада України рішуче засудила бомбардування території Югославії військами НАТО. Факт використання військової сили проти суверенної держави без мандата ООН і в ситуації, коли не було вичерпано всіх можливостей розв'язання проблеми, парламент розцінив як загрозу національним інтересам і безпеці України. Постанова Верховної Ради України №546–XIV від 24 березня 1999 р. «Про ситуацію, що склалася у зв'язку з агресивними діями НАТО проти Союзної Республіки Югославії» пропонувала Кабінету Міністрів України «внести на розгляд Верховної Ради України проект закону про скасування рішень та денонсацію зобов'язань України щодо статусу України як без'ядерної держави» [17,с.163]. Прийняття законопроекту ставилося у пряму залежність від розвитку подій у СРЮ. Таким чином, воєнні дії НАТО на Балканах викликали осуд офіційного Києва і спонукали Україну, принаймні в перші дні бомбардувань, коли увесь світ був під враженням цих подій, до перегляду концепції національної безпеки.

Україна сприяла налагодженню життя в Косові в період після розведення сторін конфлікту і надала миротворчий персонал та військовий контингент для налагодження діяльності Тимчасової місії ООН у Косові. Верховна Рада України оперативно створила відповідну нормативно–правову базу і вже з першого вересня 1999 р. український контингент миротворчих сил почав діяти у міжнародній миротворчій операції в Косові. Українські миротворці залишили край у 2003 р. у зв'язку з розформуванням міжнародних військових сил у краї.

Політичний діалог між Україною та СРЮ почав активно розвиватися після того, як у 2000 р. В.Коштуниця, змінивши С.Мілошевича на посту президента СРЮ, розпочав демократичні зміни в Югославії. Поступово вдалося налагодити діалог на рівні президентів двох країн. Найбільш плідними двосторонні українсько–сербські відносини з цього погляду були впродовж 2001–2003 рр., що відбилося і в кількісних показниках, і в якісному зростанні двосторонньої співпраці. У цей період відбулося чотири робочих зустрічі президентів України та СРЮ і один офіційний візит президента СіЧ С.Маровича до Києва [12,с.260–266]. Поступово формувалася двостороння договірно–правова база країн.

Уже в січні 2001 р. відбувся робочий візит президента України до Югославії. Л.Кучма був першим главою іноземної держави, який відвідав одночасно Белград і Косово, чим засвідчив позицію України щодо підтримки територіальної цілісності СРЮ [11,с.138]. У наступні роки головний акцент у відносинах між державами було зроблено на взаємодопомозі в процесі європейської та євроатлантичної інтеграції, а також на подальшому розвиткові торговельно–економічного співробітництва [11,с.138;12,с.265].

У зв'язку із загостренням ситуації на Балканах 21 березня 2001 р. під головуванням України було проведено термінове засідання РБ ООН. У схваленій резолюції Ради Безпеки №1345 засуджувалися акти насильства, що їх вчинили албанські екстремісти у Македонії та на півдні СРЮ, висловлювалася підтримка територіальної цілісності цих країн. Водночас усіх учасників бойових дій проти СРЮ і Македонії було закликано скласти зброю [9,с.6]. За словами міністра закордонних справ України А.Зленка, діяльність нашої держави під час розгляду Радою Безпеки ООН ситуації в Косові сприяла забезпеченню конструктивної позиції щодо Югославії [13,с.158].

Одночасно налагодження активної співпраці на рівні президентів мали подальшим наслідком активізацію економічних зв'язків між СіЧ та нашою країною. Так, за даними Держкомстату Сербії, обсяги двосторонньої торгівлі між Україною та Сербією за 2003–2006 рр. зросли з 208 млн. дол. до 412 млн. дол. США. Україна підтримувала

позитивне сальдо у торгівлі з Сербією і входила до пріоритетних для Белграду торговельних країн, посівши у 2006 р. 13–те місце [18]. Україна також підтримувала СіЧ при вступі до Ради Європи та Організації чорноморського економічного співробітництва [11,с.165].

Таким чином, впродовж досліджуваного періоду в українській зовнішній політиці на Балканах відбулась якісна зміна від пасивної позиції до активної участі у врегулюванні Косовської кризи і встановлення миротворчого статусу України. Крім того, слід підкреслити величезний вплив, який події на Балканах справили на зайняття Україною місця у системі міжнародних відносин.

Варто також відмітити, що на розвиток українсько–сербських відносин впродовж досліджуваного періоду впливали заходи міжнародного співтовариства. Зокрема, міжнародні санкції щодо СРЮ значно гальмували економічні та політичні зв'язки двох держав. Крім того, важливим чинником двосторонніх взаємин було проживання української діаспори у СРЮ. Україна була також зацікавлена у розвитку міждержавної торгівлі по р. Дунай.

Водночас, серед завдань, які впродовж 1992–2006 рр. український уряд ставив перед собою у відносинах із СРЮ, слід назвати такі: дипломатична підтримка Белграду в умовах міжнародних санкцій, урегулювання конфлікту в Косові, підтримка територіальної цілісності Сербії, сприяння економічному відродженню балканської держави, сприяння європейській та євроатлантичній інтеграції Сербії і Чорногорії. Слід відмітити, що українська сторона була досить послідовною у своїх діях щодо підтримки Сербії.

Список використаних джерел

1. Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України. – Ф.2. – Оп.6. – Спр.718. – 3 арк.
2. Там само. – Ф.8. – Оп.175. – Спр.1 (037). – 12 арк.
3. Там само. – Спр3 (142/1). – 8 арк.
4. Там само. – Спр.6 (036). – 8 арк.
5. Там само. – Спр.10 (110). – 226 арк.
6. Там само. – Спр.20 (110). – 9 арк.
7. Там само. – Спр.21 (700). – 55 арк.
8. Там само. – Спр.26 (035). – 9 арк.
9. Головування України в Раді Безпеки ООН: зб. док. / М–во закорд. справ України; ред. кол.: А.М. Зленко та ін.; упоряд.: А.П. Бешта, Л.М. Колотілова. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 632 с.
10. Заява Міністерства закордонних справ України з приводу повного скасування санкцій проти Союзної Республіки Югославія // Політика і час. – 1996. – №11.
11. Зовнішня політика України: матеріали парламентських слухань: [збірник] / [Комітет ВР України у закордонних справах; Ін–т міжнар. дослідж. процесів інтеграції та глобалізації; підгот.: Струк О. та ін.; упорядкув.: А.Бешта, Л.М. Колотилова]. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 610 с.
12. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. 1991–2003: Анотована історична хроніка міжнародних відносин / НАН України, Ін–т історії України; відп. ред. С.В. Віднянський – К.: Генеза, 2004. – 616 с.
13. Зленко А.М. Формування та еволюція зовнішньополітичної стратегії України (1991–2004 рр.): дис. … канд. політ. наук: 23.00.04 – «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / Анатолій Максимович Зленко; Київ. нац. ун–т ім. Т.Шевченка. – К., 2006. – 218 с., Бібліогр.
14. Кучма Л. «Ми пропонуємо три етапи косівського врегулювання» / Президент України відповідає на запитання газети «Урядовий кур'єр» // Сорока М. Світ відкриває Україну. Про зовнішню політику Української держави у 90–х роках 20 ст.: Статті. Док. Коментарі / М.Сорока. – К.: Київ. правда, 2001. – С.531–534.
15. Обмін нотами про встановлення дипломатичних відносин між Україною та Союзною Республікою Югославія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uazakon.com/document/tpart05/isx05440.htm
16. Основні напрями зовнішньої політики України: Постанова Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – №37. – С.935–948.

17. Про ситуацію, що склалася у зв'язку з агресивними діями НАТО проти Союзної Республіки Югославії: Постанова Верховної Ради України №546–XIV від 24 берез. 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – №18.

18. Стан та перспективи торговельно–економічного та інвестиційного співробітництва між Україною та Республікою Сербія (вересень 2009 р.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ukrexport.gov.ua/ukr/econ_spivirob/ser/2246.html.

Шваб Л.П., Ткачик А.А. Украинская внешняя политика в отношении Республики Сербия в 1992–2006 годах

Анализируются внутренние и внешние факторы, которые влияли на украинско–сербские связи. Автором исследуются основные направления и эволюция украинской внешней политики в отношении Республики Сербия в 1992–2006 гг.

Ключевые слова: *украинско–русинская община, векторы сотрудничества, дипломатическая поддержка, экономические связи.*

Chvab, L.P., Tkachyk, O.O. Ukrainian foreign policy of the Republic of Serbia in the years 1992–2006

Analyzed the internal and external factors that influenced the Ukrainian–Serbian relations. The author examines the main trends and evolution of Ukrainian foreign policy of the Republic of Serbia in the 1992–2006.

Key words: *the Ukrainian–Rusyn community, vectors cooperation, diplomatic support, economic ties.*

УДК 323.1: 316.64(477.62=14)(045) **Пономарьова І.С.**

Ідентичність етнічних груп греків Приазов'я

Аналізуються різні аспекти ідентичності греків Приазов'я. Увага акцентується на виявленні специфічних особливостей урумів та румеїв за результатами польових та теоретичних досліджень.

Ключові слова: *етнічна ідентичність, уруми, румеї, ідентифікація, поліетнічне суспільство.*

Необхідність вивчення ідентичності етнічних груп обумовлюється певною перебудовою традиційного буття етносу: побуту, духовної та матеріальної культури, що, в свою чергу, відповідає докорінним змінам у суспільно–політичних та економічних відносинах. Це стосується, зокрема, життєдіяльності грецького населення. Маріупольські греки, які проживають у Приазов'ї, отримали свою назву від заснованого ними міста Маріуполь. У 1778 році відбулося переселення християн із Кримського ханства, в ході якого 18 тисяч греків, організовані митрополитом Ігнатієм, залишили Крим та оселилися в Приазов'ї.

Нині в етнічній структурі Донецької області греки посідають третє місце за своєю чисельністю (1,6%). За переписом 1989 р. греків в Україні нараховувалося 98 тис., а за Всеукраїнським переписом 2001 р. їх чисельність становить 91,5 тис. Відповідно грецьке населення Донецької області, яке в 1989 р. нараховувало 83691 осіб, на 2001 р. становить 77516 осіб [5,с.8]. В умовах іноетнічного оточення, грецьке населення неминуче залучається до процесів етнічної трансформації: піддається мовній і культурній асиміляції, але все ж таки й досі зберігає етнічну самосвідомість.

Більш двохсот років назад греки вимушені були емігрувати з Кримського ханства до Російської імперії з політичних та релігійних причин. Маріупольські греки – це етнічна спільнота, яка характеризується значною стійкістю в часі, що забезпечується передачею етнокультурної інформації від покоління до покоління. Греки Приазов'я об'єднані в дві етнічні групи: румеї – еллінофони, мова яких має п'ять діалектів, що належать до грецької групи індоєвропейської мовної сім'ї та уруми – тюркофони, які спілкуються чотирма діалектами тюркської групи алтайської мовної сім'ї. Представники обох груп називають себе греками, але протягом історичного розвитку уруми і румеї відокремлювала себе і майже не підтримувала зв'язків друг с другом до початку XX ст. Етнічна ідентифікація кожної групи проявляється у соціальній та політичній сферах. Тому треба відзначити, що серед важливих їх етнічних ознак є ідентичність – сукупність специфічних рис, які виділяють певну спільноту з–поміж інших та зв'язок особи зі спільністю , ототожнення людиною себе із певною суспільною групою.

Дослідження складних та суперечливих процесів етнічної ідентичності є важливою складовою формування української політичної нації та розбудови громадського суспільства [2,с.18]. У багатьох працях з етнополітичних досліджень розглядаються питання що до феномену етнічної ідентичності: М. Вівчарика, І. Іванова, О. Картунова, І. Кресіної, Ю. Левенця, М. Нагорної , С. Римаренка, Ю. Римаренка, Е. Сміта, В. Хесле.

Певна ізольованість від зовнішнього впливу, обумовлена в минулому соціально–економічними факторами, дозволила маріупольським грекам зберегти свої етнічні особливості, які становлять науковий інтерес фахівців. Серед праць, що висвітлюють трансформацію етнічної ідентичності у контексті етнічної історії маріупольських греків, необхідно назвати праці В. Наулка, Ю.Іванової, А. Гедьо, М. Араджионі, Л. Якубової, В. Баранової. Приазовські греки мають складну етнічну історію, тому дослідники приводять різни концепції їх походження та формування етнічної свідомості.

Мета статті полягає в аналізі трансформації етнічної ідентичності приазовських греків. Для досягнення цієї мети ми розглянемо етнополітичну, етнолінгвістичну,

етноконфенсійну ідентичність греків та їх міграційні настрої, як прояв етнічної ідентичності.

До наукового обігу введено комплекс джерел. У ході польових досліджень використано різні методи : інтерв'ю – глибинне та структурне; анкетування, картографування та робота з запитальниками. Особливе місце займає метод включеного спостереження серед мешканців грецьких населених пунктів та міста Маріуполя.

Розроблений запитальник складає 90 запитань, зведених у три блока . Перший блок – це запитання, які фіксували стать, вік, освіту, професію, сімейний стан; другий блок включав запитання про етнічну ідентифікацію, мовну компетенцію та мовні орієнтири; третій – висвітлював запитання міжетнічних і міжетногрупових відносин в регіоні на рівні родини, друзів, сусідів та міграційні настрої серед греків Приазов'я. Було заповнено 1224 анкети у грецьких населених пунктах, де мешкають представники двох етнолінгвистичних груп. Опит проводився серед греків –жителів міста Маріуполь, мешканців урумських населених пунктів (Старий Крим, Керменчик) та румейських населених пунктів (Чермалик , Малий Янисоль) та у суміжному селі – Великий Янисоль по принципу випадкового відбору респондентів. Обрані населені пункти існують з моменту переселення греків до Приазов'я.

Грецьке населення Приазов'я, проживаючи в поліетнічному оточенні, зберегло етнічну самосвідомість. В процесі етнізації представники обох груп втілюють до себе уявлення про свою етнічну належність. Румеї (греки–еллінофони) свою етнічну самосвідомість зв'язують з мовою, а потім з релігією та традиційною обрядовістю. Уруму – навпаки, акцент роблять на вірі, спільному історичному минулому, національних традиціях і лише потім на мові. Консолідуюча роль конфесії в житті цього етносу не визиває заперечення. Релігія та етнос тісно пов'язані між собою, тому релігійна визначеність особи часто виступає елементом її етнічної самоідентифікації. Греки пронесли свою віру через тяжкі випробовування в Османській і імперії, Кримському ханстві та в Приазов'ї. У маріупольських греків релігійне життя виконувало роль етноконсолідуючого чинника. Більшість респондентів (95%) на запитання «Що вас об'єднає з людьми вашої етнічної спільності?» відповіли – віра. Особливо це помітно на прикладі святкування в грецькій спільноті престольного свята Панаїр. Греки з великою повагою відносяться до підготовки та проведенню свята. Незважаючи на всебічні заборони та негативне відношення до свята з боку радянської влади ще з 20–х років .

Збереження ендоетнонімів – «уруми» та «румеї» засвідчують про існування вже сформованої етнічної самосвідомості, що дає змогу констатувати факт існування етнічної спільноти. Таке саме ділення можна зустріти і серед греків Кавказу. Ці групи розмовляють на різних мовах, але їх об'єднає грецьке самовизначення, віра та спільні риси у традиційній культурі.

Що стосується ендоетнонімів, то тут можна простежити цікаві явища. Опити серед сучасного урумського населення дають можливість зробити висновок про їх самоідентифікацію. Уруми– тюркофони , у більшості випадків, називають себе греками, рідко урумами і, дуже в рідких випадках, греко–татарами, а мову називають «грецькою, яка схожа на турецьку, татарську, азербайджанську». Румеї найчастіше звуть себе еллінами і румеями, значно рідше використовується термін «грек», причому мова має назву – румейку або еллінська. А нам звісно, що балканські греки таким терміном ніколи себе не називали. Екзоетнонім «греки» був наданий еллінам римлянами в період їх завоювань, і в перекладі з латинської мови він позначає «козопас»(лат. grex , gregis – стадо). Тому не важко з ясувати ситуацію. Елліни ще з античного часу зберегли свою назву народу. Але у середні віки, коли греки стали ядро Візантійської імперії , їх офіційно називали ромеями (римляни). Причому, так звали не тільки греків по народженню. «Ромеями» не визнавалися лише піддані візантійського імператора , які не були правовірними християнами. У Візантії, де мешкали представники різних етносів, стати «істим ромеєм» означало завоювання надійного положення у суспільстві. Для цього необхідно було вивчити та прилучитися до пануючої грецької культури, насамперед це стосується мови. Але сильна мозаїчність етнічного складу в Малої Азії , а також багатошаровий етно и культурогенез народів (турок, армян, курдів греків та ін.) цього

регіону привели до того, що культури були розсічені кордонами історично–етнографічних областей, сформованих під впливом географічних, природно–ладшафтних та господарських особливостей. Тому сусідні етноси менш відрізнялися друг від друга ніж етнографічні групи одного етносу. Уруми, знаходячись в іноетнічному оточенні були змушені перейняти мову для зручності, але зберегли релігію. У сучасній науці панує ідея, що мова результат економічних та соціальних факторів, раціонального вибору людей [7,с.217–218].

Мова – найважливіший показник етнічної спільноти, але, треба відзначити, її далеко не чільну роль. Мовна ідентифікація є невід'ємним компонентом етнічної свідомості, яка викликає різні концепції рішення мовних проблем. Вона виступає як етноконсолідуючий фактор та символ спільноти [4,с.31].

Мова етнічна не завжди збігається з поняттям «рідна мова». Більш греків Приазов'я, вважають рідною мовою російську, але ідентифікують себе з грецьким етносом. Мова урумів і румеїв належіть до різних мовних груп, що не дає можливості розуміти один одного. Тому представники етнографічних груп цього етносу відокремлюють друг друга. Справа в тому, що уруми і румеї ніколи разом не селилися ні в Криму, ні в Приазов'ї, за винятком с. Великий Янисоль , де вони поселилися по різні береги річки. І дуже рідко представники цих етнографічних груп створюють родини. Ось на цьому фоні ми спробуємо проаналізувати мовну ідентифікацію серед греків. Для цього ми акцентуємо увагу на аналізі переписів населення. Так по перепису 1979 року тільки 8,4% приазовських греків вважали свої діалекти своєю рідною мовою, а в 1989 вже 19% грецького населення називають їх рідною мовою. Це є показником зміни мовної ідентичності. Але треба з ясувати, що таке «рідна мова». З цього приладу нам близька точка зору Ю. Римаренка «...що в багатьох людей рідна мова і етичність не збігаються. Так в Україні, за переписом 1989 р., у 6млн. 249 тис. осіб етнічна належність і рідна мова відрізняються» [1,с.249–250] але рідна мова українських греків, за більшістю респондентів, це мова етнічна і використовується тільки у родині. Причому, серед запитаних, які визнають етнічну мову – рідною, значно більше тих, хто може говорити на своїх діалектах . Це вказує на парадокс, коли етнічне самовизначення ігнорує сучасну мовну ситуацію.

У змішаних родинах (з росіянами, українцями) мова не має ніякого значення. Усі члени родини розуміють літніх родичей, які розмовляють на діалектах урумської чи румейської мови. Вони ж використовуються при спілкуванні з сусідами та в час сімейних, календарних , національних свят. Результати польових досліджень засвідчують, що представники різних етносів, потрапляючи до грецької родини, дуже швидко адаптуються, сприймаючи традиційну грецьку культуру як частину власного духовного життя. Надалі такий член родини живе у відповідності з сімейними традиціями, поширеними серед греків.

Особливо треба відзначити відношення греків до української мови. Необхідність її вивчення визнають тільки представники інтелігенції. Більшість населення орієнтується на російську та новогрецьку мови . Тут грає головну роль раціональний фактор, який пов'язаний з еміграцією до Грецької республіки та Республіки Кіпр.

Молоді представники обох етнічних груп активно вивчають новогрецьку мову. На цьому явищі треба зупинитися детальніше. В останнє десятиріччя ця проблема неодноразово підіймалася в засобах масової інформації, пресі та наукових конференціях. Цікаво відмітити, що сучасна новогрецька мова (димотика) не відповідає утраченим діалектам греків Приазов'я і не може бути рідною мовою. Але димотика є літературною мовою і принципово може виступати предметом шкільного та вузівського вивчення. Більшість респондентів (87%), вивчаючих новогрецьку мову «що б наблизитися до своєї етнічної вітчизни» та емігрувати до Греції з метою придбання роботу чи громадянства. Тому у СМІ представники грецької спільноти, особливо керівники, наводять тезу, що назріла необхідність широко розповсюджувати новогрецьку мову, як мову – символ українських греків і сучасну життєву необхідність. Мовна уніфікація завжди виступала засобом національної консолідації.

Незважаючи на міграційні настрої, 65% опитаного грецького населення бажають , щоб їх діти вивчали як новогрецьку мову, так і свій діалект – це є одним із свідоцтв відродження етнічної самосвідомості. Мовна ідентифікація як компонент етнічної свідомості викликає різне бачення мовних проблем як в цілому в Україні так і серед грецького населення в Приазов'ї. Греки орієнтовані на можливість розвитку власної культури та мови. На протязі багатьох років у радянські часи запроваджувалися методи, які привели до лінгвістичної асиміляції та культурної трансформації не тільки грецького народу, а і українського. Матеріали наших обстежень дозволяють спрогнозувати подальше зменшення носіїв діалектів, але значне збільшення носіїв новогрецької мови.

На сучасному етапі у греків Приазов'я у зв'язку з зростанням їх освітнього рівня, змінами у матеріальних та духовних умовах. Інтереси греків представляють національно–культурні товариства. Активний процес відродження грецької самосвідомості пов'язан з діяльністю Федерації грецьких товариств України, що об'єднує 106 товариств греків України, які представляють 19 областей України та АР Крим[8]. Товариства багато уваги відводять питанням освіти, виховання та збереженню грецької етнічної ідентичності. Зацікавленість життям грецької спільноти виявляє Всесвітня рада греків зарубіжжя, уряд, навчальні заклади, громадські об'єднання Греції, що сприяють поліпшенню умов життя своїх співвітчизників, відродженню етнічної самосвідомості.

На нашу думку, трансформація етнічної ідентичності грецького населення обумовлене наступними чинниками: по–перше, мають місце негативні наслідки репресій 1937 р. та Другої світової війни. По–друге, відбувається етнічна асиміляція, пов'язана, зокрема, з переїздом греків із сіл до міст. По–третє, еміграція до інших країн, насамперед – до Грецької Республіки. Цей фактор став важливою складовою демографічних змін у грецькій спільноті. При цьому масштаби міграційних процесів сьогодні відтворити дуже складно у зв'язку з відсутністю офіційних джерел з цього питання. З іншого боку більшості греків міграції дають можливість поліпшити матеріальні умови. Польові дослідження з питань міграційних настроїв в грецькій спільноті засвідчили, що виїзд за кордон має винятково економічний характер.

Провідну роль щодо етнічної ідентичності грають уявлення греків Приазов'я про спільність походження та історичного минулого, конфесіональна єдність та єдність традицій. Традиційна культура етносу містить у собі явища бікультуризму. Кожний період історії урумів та румеїв – докримський, кримський і приазовський – поєднує декілька культурних систем. Дослідивши історичні контакти можна виявити різновиди ідентичності, які є результатом міжетнічного спілкування [9,с.260].

Провівши дослідження у грецькому середовищі ми можемо стверджувати, що етнічні групи Приазов'я зберегли відносно високий рівень етнічної самосвідомості та ідентифікації , порівняно з українським населенням цього регіону. Головним фактором високого рівня етнічної самосвідомості є стійкість патріархальної організації родинних стосунків. Населення зберегло відчуття приналежності до своєї етнічної спільноти, навіть в умовах тісного спілкування з росіянами та українцями.

Стосовно сучасного стану етнічної спільноти маріупольських греків, то тут важливу роль відіграє національна свідомість, що сформувалася протягом останніх двохсот років досить відокремленого проживання народу на Півдні України. Але основним проявом етнічної ідентичності є причетність до найдавнішої світової цивілізації Стародавньої Греції.

Список використаних джерел

1. Енциклопедія етнокультурознавства / Ю.І.Римаренко, В.Г.Чернець [та ін.]; [за ред.. Ю.І. Римаренка]. – К. : Державна академія керівних кадрів культури і мистецтва, 2001. – Ч. І. Кн. 2. – 522 с.

2. Іванов І. Теоретико–методологічний концепт взаємодії ідентичностей / І. Іванов. // Політичний менеджмент. Наук. журнал / гол. ред. Ю.Ж. Шайгорський. – 2012. – 1–2 . – С. 18 – 27.

3. Нагорна Л.П. Національна ідентичність в Україні / Л.П. Нагорна. – К. : ІПіЕНД, 2002. – 272 с.

4. Мамонтова Е. Мовний фактор у формуванні національної концептосфери: державотворчий аспект / Е. Мамонтова // Політичний менеджмент. – 2011. – №4. – С. 27–36.

5. Національний склад та рідна мова населення Донецької області. Статистичний збірник. – Донецьк, 2003. – 34 с.

6. Сміт Е. Національна ідентичність / Ентоні Сміт; [пер. з англ. П. Таращука]. – К.: Основи, 1994. – 224 с.

7. Тишков В. А. Этнология и политика. Научная публицистика / В. А. Тишков. – М.: Наука, 2001. – 240 с.

8. Греки Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: / / www. greeks.ua

9. Пономарьова І.С. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII – початок XXI ст.). Історико–етнографічне дослідження / І.С. Пономарьова. – К.: Реферат, 2006. – 300 с., іл.

Пономарёва И.С. Идентичность этнических групп греков Приазовья

Анализируются различные аспекты идентичности греков Приазовья. Акцентируется внимание на выявлении специфических особенностей. Используются результаты полевых и теоретических исследований.

Ключевые слова: *этническая идентичность, урумы, румеи, идентификация, полиэтническое общество.*

Ponomareva, I.S. The identity of the ethnic groups of the Azov's Greeks

Various aspects of the identity of the Azov's Greeks are analyzed. The attention is focused on detection of the specific features. Results of field and theoretical researches are used.

Keyw ords: *ethnic identity, the Urums, the Roumeis, identification, multi ethnic society.*

УДК 329.11

Євменчук О.В.

Трансформація ідеології консерватизму на межі XX та XXI ст.

У дослідженні розглядаються витоки, головні течії та особливості ідеології консерватизму. Головна увага приділена її трансформації на межі XX та XXI ст. та впливу на політику в ряді розвинених країн.

***Ключові слова**: консерватизм, неоконсерватизм, традиціоналізм, лібертаризм.*

Серед політичних партій, які відіграють провідну роль у розвитку багатьох країн – це партії, що сповідують ідеологію консерватизму. Досвід останніх десятиріч вказує на їх зростаючу популярність, що дозволило цим партіям прийти до влади в таких країнах, як Сполучені Штати Америки, Британія, Німеччина, Італія тощо. Тому вивчення окресленої ідеології, що впливає на зовнішню та внутрішню політику цих країн, є актуальним завданням.

Для України, як молодої та незалежної держави, в якій розбудовується партійна система та розвиваються різноманітні ідеологічні течії, вивчення даного аспекту має великий практичний інтерес.

Дослідженням проблеми консерватизму займається велика кількість вчених. Серед класиків теорії консерватизму, завдяки яким фактично виникла ця ідеологія, велика роль належить Е.Берку та Р.Шатобріану. До головних закордонних теоретиків традиціоналістської течії консерватизму відносять таких Е.Берка, Ж. де Местра, Л. де Бональда та Р.Кірка, лібертаризму – Ф.Хайека, Дж.Роулса, неоконсервативної – Г.Рормозера, С.Хантінгтона, П.Бьюкенена [1,с.1–299]. Вони заклали засади та головні принципи цих течій, які в подальшому були розвинені широким колом філософів, вчених та політичних діячів різних країн. Сьогодні більшість дослідників зосереджується на особливостях ідеології консерватизму в останній третині 20–го століття, відповідних ідейно–політичних течіях та їх відмінностях, а також впливу на політику тих держав, де до влади прийшли прихильники цієї ідеології.

Вітчизняні фахівці (Н.А. Козак, Р.М. Кошурак, У.П. Кошетар) зосереджують головну увагу на витоках та історії українського консерватизму, фундаторами якого є В'ячеслав Липинський, Стефан Томашівський та Василь Кучабський [2,с.1–299]. Тому дослідження окресленої в дослідженні проблеми є новітнім у вітчизняній науковій думці і потребує більш вагомого вивчення.

Для розуміння суті і характеру трансформації ідеології консерватизму на сучасному етапі зробимо короткий екскурс в історію.

Перш за все, розглянемо тлумачення терміну «консерватизм». Аналіз свідчить, що на сьогоднішній день не існує єдиного загальновизнаного визначення консерватизму, й дослідники цієї проблеми дотримуються відмінних, а часто – і протилежних поглядів. Хоча термін «консерватизм» походить від латинського «conserve» (зберігати, охороняти), важкість ідентифікування його ідейного та політичного значення пов'язана з низкою обставин. По–перше, в процесі розвитку виникла інверсія історичних значень лібералізму та консерватизму. Так, чисельні принципові положення класичного лібералізму – вимога свободи ринку й обмеження державного втручання – сьогодні розглядаються як консервативні. У той же час, ідея сильної централізованої регулюючої влади держави, висунута раніше консерваторами традиціоналістського типу, нині стала найважливішим компонентом ліберальної свідомості. По–друге, спостерігається внутрішня різнорідність та гетерогенність політичної ідеології консерватизму, що включає різні напрямки, об'єднані загальною функцією – виправдання та стабілізація усталених суспільних структур.

Так, американський політолог Д.Аллен визначає консерватизм як систему ідей і цінностей, які ті чи інші верстви суспільства прагнуть зберегти, на противагу нововведенням [3,с.159]. С.Хантінгтон запропонував більш широке розуміння консерватизму – не як набір ідей, а як виникаюче кожного окремого разу, в період змін, прагнення зберегти деякі найважливіші інститути і принципи суспільного життя [4,с.129].

Найбільш близько, на думку С.Бірюкова, підійшов до визначення сутності консерватизму К.Маннгейм. Він визначає консервативну ідеологію як конкретне історичне явище, що стало реакцією на ідеї Просвітництва та Велику Французьку революцію, а також і на проголошені ними ідеї свободи, рівності, братерства і радикального перевлаштування суспільства щодо раціонального, наукового плану [5,с.21–37].

Дослідник В.Егозарьян вважає, що доцільно ввести декілька трактувань суті консерватизму. На його думку, з однієї сторони, консерватизм потрібно розглядати як ідеологічну прихильність до традиційних цінностей і порядків, соціальних або релігійних доктрин. У політиці – як напрямок, що відстоює цінність державного і громадського порядку, неприйняття «радикальних» реформ і екстремізму, у зовнішній політиці – як комплекс заходів із зміцнення безпеки (застосування військової сили, підтримка традиційних союзників), у зовнішньоекономічних відносинах – як політику протекціонізму.

З іншої сторони, він розглядає консерватизм як сукупність різнорідних ідейно–політичних і культурних течій, які спираються на ідею традиції та спадкоємності в соціальному та культурному житті. Тому для нього характерні прихильність до існуючих та усталених соціальних систем і норм, неприйняття революцій та радикальних реформ, обстоювання еволюційного, самобутнього розвитку суспільства і держави [6,с.2].

Як бачимо, розуміння суті консерватизму на сьогоднішній день є досить широким – від ідеології, що лягла в основу різноманітних теорій, концепцій, та суспільно–політичних рухів, до комплексу заходів у внутрішній політиці держав.

У контексті нашого дослідження консерватизм розглядається як ідеологія, яка лягла в основу різних політичних теорій та доктрин, а також програм діяльності багатьох урядів на сучасному етапі.

Нагадаємо, що виникнення консерватизму пов'язується також з Великою французькою революцією 1789 року. Саме тоді з'явилась ідеологія, спрямована на збереження сталих порядків та історичної спадкоємності.

Зауважимо, що прояви консерватизму можна помітити на різних етапах розвитку нашої цивілізації: його елементи зустрічаються і у Платона, і у Арістотеля, а пізніше – у Локка, Гоббса, Макіавеллі, Берка та інших [7,с.1–299].

Дослідники цієї ідеології вказують, що найбільш популярними у сучасному консерватизмі є такі течії: традиціоналістська, лібертаристська та неконсервативна (або ліберал–консервативна). Розглянемо їх більш детально.

Традиціоналістську течію, яка фактично поклала початок консерватизму, пов'язують з такими іменами, як Е.Берк (1729–1797), Ж. де Местр (1753–1821), Л. де Бональд (1754–1840). У 20–му столітті головним провісником цього напрямку став Р.Кірк, який опублікував у 1953 році книгу «Консервативне мислення» [8,с.535]. Батьківщиною консерватизму, як політичної ідеології, що стала певною реакцією на ідеї Просвітництва і французької буржуазної революції, беззаперечно, є Англія. Саме тут у 1790 році вийшла в світ книга Е.Берка «Роздуми про революцію у Франції» [9,с.144]. До засновників консерватизму відносять також Л. де Бональда і Ж. де Местра, [10,с.29–102], яких можна назвати своєрідними класиками феодально–аристократичного консерватизму.

Загальноприйнятою є думка, що традиціоналізм лежить в основі розуміння зміни, поновлення, реформи, проведення яких не повинно порушувати природного руху речей. При цьому виділяють два основних види реформ: реформи, спрямовані на відновлення традиційних прав і принципів, та превентивні реформи, націлені на запобігання революції.

У XX столітті Р.Кірк, розвиваючи традиціоналістські принципи, писав, що в революційні епохи люди бувають захоплені новизною, але потім вони втомлюються від неї і їх тягне до старих принципів. Історія трактується ним як циклічний процес. Тому, на певному оберті історії консервативний порядок повертається знову. Період після другої світової війни розглядається Кірком як найбільш сприятливий для консерваторів, адже на них ліг тягар відповідальності за долі християнської цивілізації і саме вони в змозі впоратися з цим завданням. Він стверджує, що оскільки природа людини невиправно пошкоджена, то світ не можна поліпшити за допомогою політичної діяльності [11,с.139–298].

Консерватори–традиціоналісти прагнуть забезпечити широкий національний консенсус, апелюючи до традиційних уявлень і забобонів, авторитету і релігії. Соціальну

та економічну проблематику вони не рідко переводять у релігійно–етичну площину. Так, у 80–ті роки XX століття Р.Кірк виділив наступні принципи традиціоналістського консерватизму: віру в порядок більш високого рівня, ніж людська здатність пристосовуватися, і переконання в тому, що економіка переходить в політику, політика в етику, а етика в релігійні поняття. Важливим союзником традиціоналістської течії консерватизму виступають в останні десятиліття «нові праві» [12,с.32–144].

Лібертаристска течія в консерватизмі, на думку його представників, успадковує класичну ліберальну традицію 18–19 століть. Лібералізм у цьому контексті покликаний, з одного боку, сприйняти і продовжити прагнення до свободи, що склалася в минулі епохи, а з іншого – уникнути розповсюдження соціалістичних ідей, які були викликані економічним підйомом повоєнних років та одержали широке поширення на Заході, починаючи з середини 19 століття. Провідні представники лібералізму Ф.Хайєк, М.Фрідман, І.Крістол доводять, що ерозія вільного підприємництва, індивідуальної та сімейної відповідальності веде до стагнації і бідності, та вказують на необхідність відродження класичної традиції ліберального індивідуалізму та вільної ринкової економіки. На їх думку, на зміну «вмираючому соціалізму» прийшов відроджений класичний лібертаризм [13,с.1–299]. Лібертаризм, як і консерватизм в цілому, розглядає людину насамперед як «недосконалу істоту», стиснуту рамками природних «кордонів». Лібертаристи виступили захисниками традиційних принципів вільного підприємництва, вимагають порядку і законності, висувають аргументи проти ідеї держави загального благоденства. Корінь багатьох сучасних проблем, на думку лібертаристів, у порушенні природних, богом даних принципів вільного підприємництва і вільного ринку, в першу чергу, з боку держави. Відкидаючи тезу ліберал–реформізму про необхідність планування чи регулювання економіки, лібертаристи стверджують, що державне насильство над економікою, збільшення ролі державного сектора, програмування окремих галузей промисловості підривають найкращий та найприродніший спосіб регулювання людського життя [14,с.324–369].

Лібертаристське розуміння питання про людські права найбільш повно виражено у філософсько–політичному вченні Дж.Локка. Висунуте британським філософом право індивідуальної безпеки, право захисту власності та інші права є непорушними для лібертаристів [15,с.161–201]. При цьому вони підкреслюють, що природні права є «негативними». На думку представників цієї течії, у XX столітті марксизм і соціал–демократія зіпсували справжню концепцію прав людини. Вони затвердили у свідомості так звані «позитивні права»: право на працю, на відпочинок, дах над головою, право на справедливу заробітну плату тощо. Соціальна рівність в марксистському розумінні, згідно до лібертаристів, втратила гуманістичний сенс, оскільки проголошує рівність умов (а це є посягання на право приватної власності), а не рівність можливостей. Відповідно лібертаристи виступають за мінімальну соціальну політику держави, що дозволяє лише розряджати небезпечну соціальну напруженість, і закликають уряди спиратися виключно на ринок в реалізації та здійсненні своїх програм. При цьому значну частину відповідальності за програму допомоги бідним вважається доцільним перекласти на місцеві органи влади і проміжні суспільні інститути: сім'ю, церкву, школу, благодійні організації, тощо [16,с.246–298].

Представники окресленої течії переконані в тому, що основою громадської свободи є приватна власність, необхідною є соціальна ієрархія і визнання в якості єдиного можливого тільки «моральної рівності», а повага та віра в традиції народу є істотною рисою державної політики.

Факти свідчать, що праві інтелектуали, які дотримувалися позицій лібертаризму, мали колосальний успіх у 80–ті роки в Британії, Європі, Японії та США.

Неоконсервативна (ліберал–консервативна) течія сучасного консерватизму є порівняно новою. Серед її теоретиків – Г.Рормозер, С.Хантінгтон, П.Бьюкенен [17,с.1–299]. Ряд дослідників вважає, що після Другої світової війни розпочався процес оновлення ідеології консерватизму (що також можна характеризувати як один з елементів її трансформації), що створило умови для появи в подальші роки неоконсервативної течії. Об'єктивною основою її появи вважається структурна криза, яка охопила світ у 70–ті роки минулого століття, яка виявила недостатність колишніх реформ ринкової системи і поставила питання про більш радикальні засоби. Була поставлена під сумнів існуюча віра в те, що «наукова цивілізація» сама стабілізує суспільство в силу раціональності свого механізму, що вона не потребує морального підкріплення, легітимації

і володіє якимось внутрішнім регулятором. До цього часу існувала думка, що не тільки економіка, але соціальні відносини та духовний стан суспільства мають якийсь автоматично діючий стабілізатор, укладений в самій системі, однак ці ілюзії були підірвані кризою. Неоконсерватизм, на думку одного з його провідних представників у Німеччині Г.Рормозера, знову і знову відтворюється кризою сучасного суспільства. Його породжують ослаблення моральних підвалин людського суспільства і криза виживання, в умовах яких він постає як один із механізмів збереження системи [18,с.49–54]. Це, безперечно, вказує на ще один прояв трансформації ідеології консерватизму у кінці XX – на початку XXI століття.

Неоконсерватизм виходить з ідеї свободи ринкових відносин в економіці, але виступає категорично проти перенесення подібних принципів у політичну сферу і тому є, з одного боку,спадкоємцем, а з другого – критиком лібералізму. У його політичній доктрині виділяється ряд центральних положень: пріоритетність підпорядкування індивіда державі і забезпечення політичної та духовної спільності нації, готовність у крайньому випадку використовувати радикальні засоби тощо. Полемізуючи з лібералами, неоконсерватори звинувачують їх у висуванні політичних гасел суто декларативного характеру, які є нездійсненими в реальному житті. Вони вважають, що в умовах наростання маніпулятивних можливостей засобів масової інформації воля більшості не може бути останнім аргументом в політиці, її не можна абсолютизувати. «Партиціпаційній демократії», яка була доцільною в певних історичних умовах (а саме – під час кризи легітимності вираженням нової політичної культури протесту з боку лівих), неоконсерватори протиставляють ідеї елітарної демократії. Основний зміст кризи вони вбачають в некерованості держави, що йде від неслухняності громадян, розбещених лібералізмом, і в кризі управління, що виникає від бездіяльності влади, оскільки неприйняття адекватних рішень призводить до переростання соціальних конфліктів у політичні. В умовах, коли, на думку неоконсерваторів, потрібна більш активна політика, ефективною і прийнятною може стати модель елітарної, або обмеженої, демократії.

Факти свідчать, що реалізація в життя доктрини консерватизму в ряді розвинених країн мала певні позитивні результати. Так, представники урядів, що дотримувались неоконсервативної ідеології, скоротили чисельність держапарату, активно впроваджували методи управління, що показали свою ефективність у приватному секторі, всіляко стимулювали дрібний бізнес, сприяли поширенню систем участі в прибутках, придбання акцій підприємств широким колом осіб і, в першу чергу, працівниками цих підприємств, та переведення ряду підприємств з державної власності у власність його працівників. Вони намагалися впроваджувати у виробництво різні системи участі персоналу в підвищенні якості продукції (гуртки якості, бригадний метод роботи), що, з їхньої точки зору, так само як і зазначені вище заходи, повинно було послабити відчуження як власника, так і робітника від засобів виробництва і результатів праці. Разом з тим, незважаючи на первісну риторику неоконсерваторів з приводу надмірних соціальних функцій держави, вони не скоротили державні асигнування у цій життєво важливій сфері, яка здатна викликати широке соціальне невдоволення.

Так, на початку 90–х років у Великобританії внаслідок проведених заходів приватизації та розпиленню власності, частка осіб, що володіють акціями серед дорослого населення, збільшилася до 32%, у порівнянні з початком 80–х років (7%). До середини 90–х років на 70% зросла кількість самостійних власників, тобто осіб, що мають власну справу, але які не користуються найманою працею та ін. Аналогічні зміни сталися у ряді країн Західної Європи, США та Латинської Америки [19].

Важливою стороною процесу обмеження втручання держави у 90–х роках у процес дебюрократизації стали зміни у функціонуванні самої державної влади, державних владних структур та державного апарату. В США, Великобританії, частково у Франції та Німеччині деякі з державних і муніципальних служб були передані бізнесу на контрактних основах.

Консерватизм, як ми підкреслювали вище, постійно розвивається та трансформується. В залежності від обставин, ідеологія консерватизму змінюється, так як з часом змінюється відповідь на питання: «Що необхідно зберігати?». Як справедливо зазначав Б.Гудвін, «консерватизм – це своєрідний ідеологічний хамелеон, оскільки його зовнішність залежить від природи його ворога» [20,с.55–74]. Інакше кажучи, найважливіші положення консерватизму складалися й еволюціонували в якості відпо-

відної реакції на зміни в конфронтуючих йому ідейно–політичних течіях й цей процес спостерігається і до сьогодні.

Ми вважаємо, що парадоксом нашого часу є те, що консерватори виступають ініціаторами змін. У цьому плані неоконсерватори проявили неабияку ступінь гнучкості і прагматизму, здатність пристосовуватися до створених умов. Вони чітко вловили настрої широких мас населення, що вимагають вживання заходів проти застою в економіці, безробіття, стрімко зростаючої інфляції, марнотратства державних коштів, негативних явищ у соціальному житті тощо. В значній мірі, розгадка успіху представників консервативних сил спочатку у Великобританії і США, а потім у Німеччині, Франції та інших країнах, криється в тому, що вони запропонували зміни в момент, коли більшість виборців бажала змін. Показово, що лейтмотивом передвиборчих платформ більшості консервативних партій стали саме обіцянки змін. На виборах 1979 р. М.Тетчер, наприклад, заявила про згортання політики панування держави в усіх сферах життя. У програмі, запропонованій на виборах 1980 р., Р.Рейган підкреслював необхідність покласти «новий початок Америки» [21,с.131–244]. У політичну лексику 80–х років міцно ввійшли поняття «рейганоміка» і «тетчеризм» як символи неоконсерватизму, а їх представники – Р.Рейган та М.Тетчер перебували при владі відповідно 8 та 11,5 років.

Особливість консерватизму 70–80–х роках, що також є ознакою певної трансформації, полягає також у тому, що із супротивників науково–технічного прогресу його ідеологи перетворилися на переконаних його прихильників. Тісно пов'язуючи з ним зміни в різних сферах суспільного життя, французькі «неоправі» претендували на те, щоб підготувати підґрунтя для революції у 21 столітті, яка з'єднала б найдавнішу духовну спадщину з найпередовішими технологіями. Бути консервативним означає «марширувати на чолі прогресу», – заявив у 1973 році лідер німецького Християнсько–Демократичного Союзу (ХДС) Ф.Й. Штраус [22,с.235].

Сьогодні можна констатувати, що під впливом неоконсерватизму сформувалася динамічна модель суспільного розвитку, яка базується на саморегуляції і є досить стійкою до соціальних потрясінь. Соціальну базу неоконсерватизму становлять «новий середній клас», зацікавлений у провадженні в економіку досягнень науково–технічної революції, й групування так званого «молодого капіталу», які сформувалися в сучасних сферах економіки – електроніка, авіація тощо.

Ми вважаємо, що розвиток неоконсерватизму та його зростаюча популярність на межі XX та XXI століття відображає такі глибинні суспільні процеси, як потреба економіки в ослабленні державного регулювання й заохочення підприємницької ініціативи, в розширенні сфери дії конкурентних ринкових відносин. Як ідеологія і, особливо, як політика, він синтезує принципи лібералізму (ринок, конкуренція та ін.) з традиційними цінностями консерватизму (сім'я, культура, мораль та ін.), що є актуальним в умовах викликів, які постають перед державами і кожною окремою людиною в умовах глобалізації та зростаючої дестабілізації розвитку.

Окрім загальновідомих прикладів успіху урядів, лідери яких дотримувались неокосераативної ідеології (наприклад, у США та Великобританії), досить показовим є приклад Німеччини, в якій представники ХДС неодноразово очолювали уряд країни.

Так, у 1957 році ХДС при своєму лідері Конраді Аденауері отримав абсолютну більшість у бундестазі. П'ять разів представники ХДС ставали Президентами Федеративної Республіки Німеччина (Генріх Любці, Карл Карстенс, Ріхард фон Вайцзеккер, Роман Херцог і Хорст Келер), і п'ять разів – федеральним канцлером: Конрад Аденауер, Людвіг Ерхард, Курт Георг Кізінгер, Гельмут Коль і Ангела Меркель.

Попри різноманітну критику на адресу політики Ангели Меркель, можна з впевненістю сказати, що в умовах фінансово–економічної кризи 2008–2010 років та в післякризовий період, який характеризується значними проблемами в розвитку Європейського Союзу, Німеччина залишається одним з найбільших регіональних та глобальних лідерів і донором розвитку усієї єврозони, що свідчить про її суттєвий соціально–економічний базис та потенціал.

Наголосимо, що серед найбільш популярних сьогодні партій консервативної ідейно–політичної течії – консервативна партія Великобританії, Об'єднання на підтримку республіки (ОПР) – голлістська партія у Франції, партії християнсько–демократичної спрямованості в європейських країнах та ін. Сучасні консерватори, так само як і представники інших ідеологічних течій, утворюють і міжнародні організації, в рамках яких

підтримуються зв'язки між спорідненими партіями. Так, наприклад, християнсько–демократичні партії, об'єднані в ЕСХД (Європейський союз християнських демократів) і ЕНП (Європейську народну партію). Консервативні, християнсько–демократичні та неоколективістські партії об'єднались в ЄДС (Європейський демократичний союз). До Міжнародного демократичного союзу, поряд з європейськими демократичними партіями з ЄДС, входять і такі великі партії, як Республіканська партія США, консерватори Канади, ліберальні демократи Японії, консервативна партія Австралії та Нової Зеландії. Нарешті, існує і така організація, як Християнсько–демократичний інтернаціонал.

Щодо політичних сил у сучасній Україні, які розділяють ідеологію неоконсерватизму, то політологічна наука розрізняє власне консерватизм та неоконсерватизм. Більш відомими та активними є на даний час партії, які підтримують деякі ідеї неоконсерватизму – Українська республіканська партія «Собор» (УРП «Собор»), партія Християнсько–демократичний союз (ХДС), Українська народна партія (УНП) та певним чином, партія Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», до якої 2001 року влилася Українська консервативна республіканська партія (УКРП).

Підводячи підсумки всього викладеного, можна констатувати, що сучасний консерватизм, який пройшов тривалий шлях історичного розвитку, представляє собою досить складне і багатошарове утворення, в якому вживаються найрізноманітніші, часом конфліктуючі між собою ідеї, концепції, установки і принципи, і тому природно, що він пронизаний глибокими суперечностями. Ця ідеологія постійно розвивається, трансформується та адаптується до імператив сьогодення, хоча і не завжди успішно (зрозуміло, що ситуація в кожній окремо взятій країні суттєво відрізняється).

Однак, незважаючи на явну прогресивність та значні успіхи в минулі десятиріччя, на початку 21 століття неоконсерватизм поки що не зміг виробити ефективний підхід до вирішення ряду головних проблем переходу від індустріального до постіндустріального суспільства. Тому соціальна диференціація в країнах Заходу продовжує поглиблюватись, що може спонукати до появи соціальних конфліктів, а існуючий і зростаючий розрив в умовах життя між Північчю і Півднем стримує міжнародний розподіл праці і розширення ринків наукоємної продукції. Разом з цим, неоконсерватизм залишається однією з найбільш впливових ідейно–політичних течій у країнах Заходу. Це дає нам підстави зробити припущення про можливість в майбутньому більш тісного його поєднання з ліберально–соціалістичними цінностями (права й свободи людини, демократія, соціальний захист та ін.), що призведе до подальших трансформацій ідеології консерватизму та політики у тих країнах, в який до влади прийдуть прихильники цієї політичної доктрини.

Список використаних джерел

1. Эдмунд Берк. Размышления о революции во Франции и заседаниях некоторых обществ в Лондоне, относящихся к этому событию / Эдмунд Берк. – М.: Рудомино, 1993.; Ж де Местр. Рассуждения о Франции / Ж. де Местр; пер. с фр. Г.А. Абрамова, Т.В. Шмачкова. – М.: РОССПЭН, 1997.; Donald L. La vraie Révolution. Réponse à Madame de Staël / Bonald L. / – Dj Cedex, 1997.; Russell Kirk. The Conservative Mind: From Burke to Eliot / Russell Kirk. – Regnery Publishing, 2001.; Хайек Ф. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / Хайек Ф. – М.: ИРИСЭН, 2006.; Ролз Дж. Теорія справедливості / Ролз Дж. – Новосибірськ, вид–во НГУ, 1995.; Рормозер Г. Кризис либерализма / Рормозер Г.; пер. с нем. А.А. Френкин. – М.: ИФРАН, 1996.; Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / Хантингтон С. – М.: Прогресс–Традиция, 2004.; Бьюкенен П.Дж. Смерть Запада / Бьюнкен П.Дж.; пер. с англ. А.Башкирова. – М.: ООО Издательство АСТ, 2003.

2. Козак Н.А. Український консерватизм. Історія і сучасність: автореф. дис. … канд. політ. наук: спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / Н.А. Козак; Львів. 2001.; Коршук Р.М. особливості національної ідеї в політичних концепція українського та російського консерватизму: автореф. дис. … канд. політ. наук: 23.00.01»Теорія та історія політичної науки» / Р.М. Коршук; К., 2005.; Кошетар У.П. Роль Української греко–католицької церкви у формуванні галицького консерватизму 1900–1939 рр.: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / У.П. Кошетар. – З., 2007.

3. Аллен Джеймс. Международные монополии и мир / А.Джеймс; пер. с англ. Петрова Т.Д. – М.: Наука, 1949.

4. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / Хантингтон С. – М.: Прогресс–Традиция, 2004.

5. Бирюков С.В. Бельгийский федерализм как модель кризиса европейского федерализма / С.В. Бирюков // Вестник Московского университета. – 2009. –№4.

6. Егозарьян В.В. Экспорт суверенной демократии / В.Егозарьян // Эксперт. – 2007. – №35 (576).

7. Локк Джон. Английское свободомыслие / Д.Локк; пер. с анг. Б.В. Мееровский. – М.: Мысль, 1981.; Гоббс Томас. Сочинения / Томас Гоббс; пер. с латин. и англ. Сергиенко И. – М.: Мысль, 1989; Макиавелли Никколо. Государь; Рассуждения о первой декаде Тита Ливия; О военном искусстве / Никколо Макиавелли. – М.: Мысль, 1996.; Эдмунд Берк. Размышления о революции во Франции и заседаниях некоторых обществ в Лондоне, относящихся к этому событию / Эдмунд Берк. – М.: Рудомино, 1993.

8. Russell Kirk. The Conservative Mind: From Burke to Eliot / Russell Kirk. – L.: Regnery Publishing, 2001.

9. Бёрк Э. Размышления о революции во Франции. М.,1993; Эдмунд Берк. Размышления о революции во Франции и заседаниях некоторых обществ в Лондоне, относящихся к этому событию / Эдмунд Берк. – М.: Рудомино, 1993. 10. Ж. де Местр. Рассуждения о Франции / Ж. де Местр; пер. с фр. Г.А. Абрамова, Т.В. Шмачкова. – М.: РОССПЭН, 1997.

11. Russell Kirk. The Conservative Mind: From Burke to Eliot / Russell Kirk. – L.: Regnery Publishing, 2001.

12. Russell Kirk. The Portable Conservative Reader / Kirk R. – L: Penguin Books.

13. Хайек Ф. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / Хайек Ф. – М.: ИРИСЭН, 2006.; Фридман М. Основы монетаризма / М.Фридман. – М.: ТЕИС, 2002.; I Kristol. Neoconservatism: the autobiography of an idea / Kristol I. – L: Ivan R. Dee; 1st Elephant Paperback ed edition (March 15, 1999). – 1995.

14. Хайек Ф. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / Хайек Ф. – М.: ИРИСЭН, 2006.

15. I Kristol. Neoconservatism: the autobiography of an idea / Kristol I. – L: Ivan R. Dee; 1st Elephant Paperback ed edition (March 15, 1999). – 1995.

16. Хайек Ф. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / Хайек Ф. – М.: ИРИСЭН, 2006.

17. Рормозер Г. Кризис либерализма / Рормозер Г.; пер. с нем. А.А. Френкин – М.: ИФРАН, 1996.; Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / Хантингтон С. – М.: Прогресс–Традиция, 2004.; Бьюкенен П.Дж. Смерть Запада / Бьюнкен П.Дж.; [Пер. с англ. А.Башкирова]. – М.: ООО Издательство АСТ, 2003.

18. Рормозер Г. Кризис либерализма / Рормозер Г.; пер. с нем. А.А. Френкин. – М., ИФРАН, 1996.

19. Ринок цінних паперів Великобританії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.globfin.ru/articles/shares/uk.htm.

20. Гаджиев К.С. Современный консерватизм: опыт типологизации / К.С. Гаджиев // Новая и новейшая история. – 1991. – № 1.

21. Л.Я. Корнійчук, Н.О. Татаренко, А.М. Поручник. Історія економічних учень / Л.Я. Корнійчук, Н.О. Татаренко, А.М. Поручник. – К.: КНЕУ, 1999.

22. H.P Ecker, F.J. Strauss Textform Interview: Darstellung und Analyse eines Kommunikationsmodells / H.P Ecker, F.J. Strauss. Dusseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann, 1977.

Евменчук О.В. Трансформация идеологии консерватизма на рубеже XX и XXI веков

В исследовании рассматриваются истоки, главные течения и особенности идеологии консерватизма. Главное внимание уделено ее трансформации на рубеже XX и XXI века и влияния на политику в ряде развитых стран.

Ключевые слова: *консерватизм, неоконсерватизм, традиционализм, либертаризм.*

Ievmenchuk, O. Transformation of the conservatism ideology on the edge of the XX and XXI century

The study examins the origins, main trends and characteristics of the ideology of conservatism. The main attention is paid to its transformation at the turn of the XX th and XXI st centuries and influence policy in some countries.

Key words: *conservatism, neoconservatism, tradschionalism, lybertaryzm.*

УДК 329.12

Куц Г.М.

Релігійне підґрунтя лібералізму

Лібералізм зобов'язаний своїм виникненням сукупності різноманітних чинників. Проводиться думка, що саме християнство спричинило вихід лібералізму на арену європейського політичного дискурсу. Євангельські цінності – свобода, рівність, братерство – стали засадничими принципами лібералізму як ідеологічної доктрини сучасності.

Ключові слова*: лібералізм, християнство, свобода, рівність, демократія.*

Поширеність ідей лібералізму в сучасному політичному просторі актуалізує проблему виявлення їх витоків. У ліберальному дискурсі – що відображено в працях багатьох теоретиків (І.Валлерстайн, Дж.Грей, Д.Боуз, Дж.Локк, К.Манхейм, Л. фон Мізес, А.Сміт, Ф.Фукуяма, Ф.А. фон Хайєк та ін.) – співіснують різні точки зору на вказану проблему, зокрема, вважається, що саме християнство дало могутній імпульс ідеям, які в майбутньому детермінували появу лібералізму.

Мета статті полягає у виявленні засадничих християнських принципів, які сприяли оформленню концептуального каркасу ліберального дискурсу.

Релігійні витоки ідей лібералізму пов'язані насамперед із християнством. Як зазначав Д.Боуз, до розвою свободи призвели два основних напрямки західного мислення – грецький та іудейсько–християнський [14,s.16].

Християнське коріння лібералізму виявити неважко, якщо пригадати середньовічні дискусії щодо триєдинства Бога, які згодом переросли у філософську проблему універсалій. Якщо реалізм – результат природної схильності людей до пошуку спільного в різних об'єктах, до пошуку того, що поєднує людей, то номіналізм – результат протилежної тенденції: природної схильності до пошуку в людях того, що їх відрізняє одне від одного. Саме реалізм призвів до появи в майбутньому такого явища як соціалізм, вважав Г.Тард, а номіналізм став батьком лібералізму, для якого унікальність індивіда – на передньому плані [10,с.7].

Християнські корені лібералізму можна виявити ще глибше. Для лібералізму поняття свободи є домінантним. Стосовно ідеї свободи у посланні апостола Павла до Галатів зазначено: «Христос нас визволив на те, щоб ми були свобідні» [3,Гал.5.1]. Крім того, у цьому посланні апостолом Павлом використовується така форма звертання: «Ви бо, брати, покликані до свободи» [3,Гал.5.13]. Відповідно, ідеї свободи, яка згодом стала фундаментальною категорією лібералізму, надається вельми вагоме місце у євангельських текстах.

Свобода, рівність і братерство – основоположні категорії лібералізму – не що інше як «євангельські цінності». Постулювання ідеї рівності знаходимо в посланні апостола Павла до Римлян: «Немає бо різниці між юдеєм і між греком; бо той самий Господь усіх, багатий для всіх, хто його призиває» [3,Рим.10.12]. У цьому контексті розвиток сучасної політики, яка базується на ліберально–демократичних цінностях, можна представити як своєрідну секуляризацію «євангельських цінностей». Для християнства, як світової релігії, на відміну від іудаїзму (як національної релігії) не мала значення відмінність між етнічною приналежністю віруючих, оскільки перед Богом усі рівні. «В деяких аспектах християнство видається природним союзником демократії, бо ж проголошує, що кожен індивід незалежно від статі, національності й соціального становища є улюбленим дитям Божим» [4,с.9]. Ідея рівності всіх громадян у державі, невідчужуваності їхніх прав та свобод від народження стала своєрідною секуляризацією означеної християнської ідеї, перетворившись у наріжний камінь ліберального дискурсу.

Своєрідною проекцією християнства виступають також ідеї правового лібералізму. Всі люди, згідно з положеннями християнства, є гріховними від народження. Саме звідси витікає світський принцип розподілу влади. Адже, якщо всі люди гріховні, то зосереджувати владу в одних руках недопустимо: безмежна влада, надана одній гріховній людині може призвести до небачених викривлень в управлінні. Лише роз-

поділ влади між різними – нехай і гріховними – суб'єктами здатний урівноважувати негативні наслідки владного правління.

Християнські корені лібералізму виявляються також у тому, що лібералізм, як і християнство, «визнає норми та встановлює межі свободи і прав однієї людини чіткими, а не розмитими межами прав і свобод іншої людини» [13]. Мається на увазі та обставина, що в християнстві свобода індивіда обмежується заповідями («не убий», «не вкради» тощо), що, врешті, сприяє зростанню відповідальності перед собою та іншими. Світська (ліберальна) проекція цього християнського принципу передбачає обмеження свободи не етичними заповідями, а положеннями законів, стимулюючи таким чином відповідальне ставлення індивіда як до своєї особистості, так і до оточуючих його людей.

Витоки такої базової ідеї ліберального дискурсу як відповідальність теж можна виявити у християнстві. Так, проблемі відповідальності присвячується окремий підрозділ Книги пророка Єзекиїла у Біблії, де, зокрема, зазначається, що «Син за провину батькову не буде відповідати, батько за провину сина не буде відповідати» [3,Єз.18.20]. Тобто, відповідальність стає особистою.

Певні витоки ідеї раціоналізму, коли пріоритетною вважається та людська діяльність, яка заснована на раціонально осмислених стратегіях, теж можна виявити у євангельських текстах. У посланні апостола Павла до Галатів, який протиставляє «дух» та «тіло», вивищуючи духовне над тілесним, зазначено: «Духом ходіте», тобто – як вказано у примітках, що тлумачать це біблійне положення – «розумом керуйтесь» [3,Гал.5.16]. Врешті, цей заклик, оформившись в ідею раціоналізму, став основоположним постулатом ліберального дискурсу.

У цьому ж посланні зі сферами духовного та тілесного співвіднесені різні людські якості. Зі сферою духовного співвідносяться: «любов, радість, мир, довготерпіння, лагідність, доброта, вірність, тихість, здержливість» [3,Гал.5.22–23]. Зі сферою тілесного – «розпуста, нечистота, розгнузданість, ідолослужба, чари, воронування, свари, заздрість, гнів, суперечки, незгоди, єресі, зависті, пияцтво, гульня» [3,Гал.5.19–21]. Якщо стосовно якостей духовної сфери спостерігається заклик їх дотримуватися, то з якостями, що зумовлюються тілесною сферою, слід боротися та уникати їх. Власне кажучи, цей перелік людських якостей наведено у Біблії для того, щоб християнин, керуючись розумом, умів відрізняти духовні бажання від тілесних. Сьогодні ідея раціоналізму, згідно з якою пріоритетність розуму в експлікації суспільно–політичної діяльності не підлягає сумніву, є однією з базових для всього ліберального дискурсу.

Крім того, такі духовні якості як мир, довготерпіння, лагідність, доброта, що виділені в Біблії в якості пріоритетних для християнина, врешті стали основою концепції толерантності, яка сьогодні стійко асоціюється з ліберальною теорією.

Слід також зазначити, що поява ідеї прогресу, яка зіграла вагому роль у становленні лібералізму та отримала свій розвиток у філософії Нового часу, детермінована, з однієї сторони, християнською концепцією часу, а з іншої – християнською ідеєю передбачення. Ставлення до часу в європейській культурі, будучи детермінованим християнською парадигмою темпоральності, виступає своєрідною секуляризацією релігійно оформленого сприйняття есхатологічного часу. Християнська культура – це культура лінійної теорії часу, що призвела до його сприйняття як послідовності минулого, теперішнього та майбутнього, тобто, як ріки плинності часу з його окремими моментами. Як зазначав П.Штомпка, «лінійне бачення часу починається з християнства, з ідеї майбутньої відплати і спасіння, до якого неухильно наближається все людство» [12,с.75]. Відповідно, сприйняття часу як лінійної послідовності стало фактично культурним відкриттям християнства. Соціокультурні умови в християнській європейській культурі зумовлювали сприйняття часу людиною як звичайної тривалості, націленої лише на майбутнє. Це було зумовлено есхатологічною концепцією, у контексті якої істинним християнам слід очікувати другого пришестя Ісуса Христа, звіряючи всі свої вчинки з біблійними заповідями та проектуючи їх наслідки у віддалене майбуття. Таким чином, ідея «Стріли часу», спрямованої від минулого через теперішнє до майбуття («від початку до кінця») стала своєрідним прототипом ідеї прогресу.

Власне кажучи, джерелом ідеї прогресу стала ще іудейська релігійна традиція, де було експліковано образ пророків, для яких історія видавалася священним, визначеним наперед процесом, що цілком узгоджується із божественним провидінням. Історія людства певним чином «розкривається» у земних подіях, демонструючи поступальний

хід до майбутнього «вічного царства» чи раю. Знаки історії піддаються осягненню лише окремим особистостям – пророкам, які здатні їх «прочитувати» та передбачати подальший розвиток подій. Ці ідеї, будучи прийнятими християнською традицією, також сприяли становленню ідеї прогресу як «секуляризованої версії християнської віри в передбачення» [12,с.46].

Згадаємо про ще один – вельми важливий – внесок християнства у ліберальний дискурс. Відправною точкою для всього лібералізму є наявність індивідуальності, тобто цінність окремої особистості, її унікальності. У цьому контексті необхідно враховувати, що саме завдяки християнству проблема унікальності окремого індивіда стала ключовою не лише для лібералізму, але й для інших сфер суспільного життя. Як зазначав М.Фуше, в епоху Нового часу настійно оголошується «примат індивіда над соціальною групою (остання знаходиться на службі у першого), який знаходить свою легітимність в євангелічному індивідуалізмі, що з'явився всупереч посередницькій волі церкви, берегині однодумності біблійних текстів, і за підтримки Реформації та римського права від Юстиніана до Наполеона» [11,с.50].

Християнство певним чином сприяло появі ідеї рівності та невідчужуваності природних прав індивіда. Так, на думку А. Бергсона, ретельний аналіз текстів Платона може призвести до певних висновків щодо того, що всім людям притаманна одна і та ж сама сутність. Адже від Ідеї людини, яку Платон включає в надчуттєві Ідеї, лише один крок до розуміння, що всі люди володіють рівною цінністю. Лише один крок слід було здійснити до ідеї, що спільність сутності наділяє людей однаковими основними правами. Втім, в тогочасну епоху цього кроку так і не було здійснено. Врешті, необхідно було «дочекатися християнства, щоб ідея всезагального братства, яка включає в себе рівність прав та недоторканність особистості, стала діючою» [1,с.82–83].

Важливу роль у появі ключових принципів лібералізму, зокрема, ідеї плюралізму, відіграли також вимоги свободи віросповідання, які були детерміновані ще Реформацією і такою християнською течією як протестантизм [5].

Власне кажучи, християнство стало основою європейської цивілізації. Як зазначав у цьому контексті Е.Берк, європейська цивілізація покоїлась на двох принципах: «дух благородства і дух релігії» [2,с.154]. Розвитку цих ідей, на його думку, сприяла освіченість європейців, їх устремління до здобуття знань.

У цілому, цивілізаційна єдність Європи ґрунтується на складному синтезі між «греко–римською античною спадщиною, християнським світоглядом та інноваціями Відродження, Реформації й Просвітництва. При цьому вирішальну роль у виникненні європейської культурної ідентичності відіграло християнство та ідеї гуманізму» [8,с.20–21]. Цікавим є той факт, що появу терміну «європейці» (що з'явився значно пізніше, ніж термін «Європа»), який приписують гуманістові папі Пію II (1458–1464 рр.), теж пов'язують з християнством. Після падіння Візантії папа Пій II, звертаючись до християн з метою здійснення запізнілої спроби їхнього об'єднання у боротьбі проти Оттоманської імперії, використав поняття «європейці» [11,с.31]. Тобто, у тогочасній Європі спостерігалося ототожнення термінів «європейці» та «християни».

На думку М.Фуше, одна з причин виникнення та розповсюдження капіталізму до XVI ст. «пов'язана з доктриною поділу світської та духовної влади, політики і релігії, держави та церкви» [11,с.50]. В окресленому контексті зазначимо, що оригінальність всієї політичної історії Європи напряму пов'язана з християнством. Широке поширення цієї думки, як і наявність достатньої аргументації на її користь, не залишають місця для сумнівів щодо кореляції християнських та політичних поглядів у європейській культурі [7,с.10]. Релігія і політика – різні виміри реальності, що зовсім не означає їхнього взаємного неприйняття. Якщо ідеї Бога, людини та їхнього зв'язку окреслюють центральну проблематику релігії, то в центрі політики – проблеми пошуку правильного земного життя людини і суспільства, позбавлення від тягаря страждань, що переслідують людське життя тощо. Певна спільність проблематики демонструє неможливість незалежного існування двох вельми важливих сфер людського буття – релігії та політики. В цьому контексті видається цілком реальною та можливою ідея щодо взаємного впливу як релігії на політику, так і політики на релігію.

Як зазначав В.Поссенті, християнство, як релігія історична та суспільна, здатне формувати соціальне життя та видозмінювати земні відносини, залишаючись при цьому незалежним від них [9,с.93]. Критерії лібералізму, багато в чому співпадаючи з критеріями демократії, не суперечать християнству (достоїнство людини, її права

та обов'язки, суспільні інститути, необхідні для їхнього захисту, благополуччя нації та окремого індивіда, солідарність, взаємозв'язок, праця як суспільне служіння, особистість у суспільстві, моральний закон як фундамент суспільного устрою тощо). Витоки демократичних цінностей та принципів демократичного правління можна виявити у християнській філософії (закон універсальної любові, виховна пропаганда християнства, основні життєві цінності, створення відкритого суспільства тощо) [9,с.95]. Демократія та лібералізм народились і розвивались на Заході, в країнах давньої християнської традиції, їхній світський гуманізм базується на засадах християнських цінностей.

Слід зважати на те, що «різне тлумачення релігійного вчення може привести до майже діаметрально протилежних висновків» [6,с.132]. Якщо розглядати людину як Боже творіння, що створене за образом і подобою Творця, можна дійти висновку про унікальність особистості, про виправдання її зосередженості на власному «Я». Звідси – один крок до аргументів на користь ідей лібералізму. Але якщо зазначати, що й інші люди теж створені за образом і подобою Бога, можна прийти до ідеї рівності всіх перед Всевишнім. Більш того, «враховуючи такі заповіді, як «люби свого ближнього, як самого себе», «усе, чого тільки бажаєте щоб чинили вам люди, те саме чиніть і ви їм», людину можна розглядати лише як частинку людської спільноти» [6,с.132]. Звідси – лише один крок до пріоритетних ідеалів соціалізму: суспільної власності та громадського життя. Тобто, обговорюючи проблему релігійних витоків лібералізму, слід зважати, що деякі засадничі ідеї соціалізму також започатковані у християнстві.

Згодом структурована єдність християнства розколюється на уламки внаслідок втілення в життя принципу «державні інтереси», який, проголошуючись від імені свобод держави, врешті призвів до появи національних держав, а з ними – гуманізму, свободи та науки [11,с.49].

Крім того, в епоху Нового часу процеси десакралізації сприяли виходу на арену суспільно–політичного буття політичних ідеологій, які у боротьбі за володіння суспільною свідомістю певним чином витіснили християнство з його пріоритетних позицій. Епоха Нового часу ознаменувалась актуалізацією ідеологічної проблематики ще й внаслідок протиріч розвитку капіталізму, становлення якого супроводжувалося загостреннями в соціально–політичних відносинах. Домінування ідеологічної проблематики в цьому контексті було викликане необхідністю обґрунтування тієї чи іншої політичної доктрини задля задоволення амбіцій щодо претензій на політичне лідерство у владі. Слід також зауважити, що фокусування уваги на ідеологічній проблематиці посилюється найчастіше в переломні періоди, що викликане необхідністю чіткого означення напряму суспільного розвитку. Відхід християнства з пріоритетних позицій певним чином спровокував популярність ідей соціалізму, окремі апологети якого виступали проти «релігійного поневолення» мас. Це призвело до певного превалювання колективістських концепцій, в яких роль індивіда зводилася до представника окремої спільноти.

Вагомого значення набували ідеї християнства у формуванні суспільств західного типу. Так, на думку П.Штомпки, «християнське суспільство західного типу забезпечило в подальшому базу, з якої «стартувало» те, що ми будемо називати системою сучасних суспільств у «чистому вигляді»« [12,с.162]. У цьому контексті основними характеристиками сучасності стали наступні параметри: 1) диференціація всіх підсистем; 2) домінуюча роль економіки з масовим виробництвом та бюрократичним апаратом; 3) розвиток правової системи; 4) стратифікація, що заснована на критерії успіху; 5) розширення деперсоніфікованої та складної мережі соціальних взаємодій.

В окресленому контексті, можна зробити певні узагальнення стосовно України. Зважаючи, з однієї сторони, на християнську специфіку релігійної культури України, а, з іншої, на християнські корені лібералізму, ця ідеологія здатна органічно вписатися в українську політичну культуру.

У цілому, християнство стало одним із домінантних чинників виходу лібералізму на арену європейського політичного дискурсу. Свобода, рівність і братерство – основоположні категорії лібералізму – не що інше як «євангельські цінності». У християнстві свобода індивіда обмежується заповідями. Світська (ліберальна) проекція цього християнського принципу передбачає обмеження свободи положеннями законів, а не етичними заповідями. Своєрідною проекцією християнства виступають також ідеї правового лібералізму, ідеї раціоналізму тощо.

Християнські корені лібералізму виявляються також у тому, що ідея прогресу, яка згодом отримала свій розвиток у філософському дискурсі, пов'язана з темпоральними установками європейців, що детерміновані християнською есхатологічною концепцією. Проблематика індивідуалізму – базова для всіх інтерпретацій лібералізму – також бере свій початок в євангелічному індивідуалізмі християнства.

Список використаних джерел

1. Бергсон А. Два источника морали и религии / Анри Бергсон; [пер. с фр. А.Б. Гофмана]. – М.: «Канон», 1994. – 383 с.
2. Бёрк Э. Размышления о революции во Франции и о прениях в некоторых лондонских обществах касательно сего события, содержащиеся в письме, предполагавшемся быть отправленным некоему благородному господину в Париж / Эдмунд Бёрк; [пер. с англ. С.Векслер]. – London: Overseas Publications Interchange Ltd, 1992. – 411 с.
3. Біблія або Святе письмо Старого та Нового завіту (повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамійськими та грецькими текстами). – United Bible Societies : Ukrainian Bible 63 DC, 1991. – 1391 с.
4. Болл Т. Демократичний ідеал: історія становлення / Теренс Болл, Річард Деґґер; [пер. з англ. П.Таращука] // Демократія: антологія; [упоряд. О.Проценко]. – К.: Смолоскип, 2005. – XXVIII. – 1108 с. – (Політичні цінності; вип. 1). – С.3–24.
5. Вебер М. Избранные произведения / Макс Вебер; [пер. с нем.; / сост., общ. ред. Ю.Н. Давыдова]. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
6. Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє. До ефективніших суспільств. Доповідь Римському клубові / Богдан Гаврилишин; [пер. з англ. Л.Л. Лещенко]. – К.: Основи, 1993. – 238 с.
7. Манан П. Інтелектуальна історія лібералізму / П'єр Манан; [пер. з фр.]. – К.: Дух і літера, 2005. – 216 с.
8. Посельський В. Європейський Союз: інституційні основи європейської інтеграції / В.Посельський. – К.: Смолоскип, 2002. – 168 с.
9. Поссенти В. Демократия и христианство / В.Поссенти // Вопросы философии. – 1996. – №7. – С.92–102.
10. Тард Ж. Законы подражанія. (Les lois de l'imitation) / Ж.Тард; [переводъ съ французскаго]. – С.–Петербургъ: Изданіе Ф.Павленкова, 1892. – 372 с.
11. Фуше М. Европейская республика. Исторические и географические контуры / Мишель Фуше; [пер. с фр. В.П. Серебренникова и Т.Н. Серебренниковой]. – М.: Международные отношения, 1999. – 168 с.
12. Штомпка П. Социология социальных изменений / Петр Штомпка; [пер. с англ.]. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 415 с.
13. Шульга С. СМИ: о совместимости христианских и либеральных идей [Електронний ресурс] / Светлана Шульга. – Режим доступу: http://news.invictory.org/issue13662.html.
14. Boaz D. Liberalismus v teorii a politice [Електронний ресурс] / David Boaz; [překlad z angl.]. – Praha: Liberální institut, 2002. – 461 s. – Режим доступу: http://www.libinst.cz/etexts/boaz_liberalismus.pdf.

Куц Г.М. Религиозные основания либерализма

Либерализм обязан своим возникновением совокупности различных факторов. Проводится мысль, что именно христианство детерминировало выход либерализма на арену европейского политического дискурса. Евангельские ценности – свобода, равенство, братство – стали основоположными принципами либерализма как идеологической доктрины современности.

Ключевые слова: *либерализм, христианство, свобода, равенство, демократия.*

Kuts, G.M. Religious grounds of liberalism

Liberalism owes its origin the whole set of various factors. The thought that namely Christianity determined the appearing of the European political discourse area is set. The Gospel values– freedom, equality and brotherhood became the ground principles of the liberalism as an ideologic doctrine of the modernity.

Key words: *liberalism, Christianity, freedom, equality, democracy.*

УДК 322:321.1

Палінчак М.М.

Типологія державно–церковних відносин: політологічний аналіз

Головні типи відносин між церквою і державою вбирають в себе кілька моделей державно–церковних взаємин, які часто взаємно переплітаються: теократія, цезаропапізм, державна церква, відокремлення церкви від держави; проміжний стан між моделлю державної церкви і моделлю повного відокремлення; відокремлення церкви і держави.

***Ключові слова**: теократія, цезаропапізм, державна церква, відокремлення церкви від держави.*

Питання про взаємовідносини між державою і Церквою – це питання надзвичайної важливості й надзвичайної складності. Його вирішення, значною мірою, визначало суспільно–історичний розвиток окремої країни та поступ світової історії. Людство має багатий, й не завжди позитивний досвід щодо вирішення проблеми державно–церковних відносин. Періоди релігійних переслідувань змінювалися на періоди віротерпимості, доби «симфонії влад» поступалися місцем прагненням держави підкорити собі церкву, політика конкордату і політика «свободи совісті» могли співіснувати в межах однієї держави. Неодноразово багатовікова система відносин зазнавала радикальних змін та вимагала негайного перетворення усталених форм, приймалися нові правові акти, які скасовували попередні та обґрунтовували нові.

Проблеми людини, людства і різних релігій, становлення держав і церков є одними з найважливіших для таких українських і зарубіжних мислителів, як С.Аверінцев, М.Бахтін, В.Бондаренко, Ф.Бродель, М.Еліаде, В.Єленський, А.Колодний, П.Копнін, Ю.Лотман, В.Лубський, М.Мамардашвілі, М.Попович, Л.Февр, В.Шинкарук, Яроцький та багатьох інших.

Метою статті є політологічний аналіз державно–церковних відносин, взаємозв'язку між станом цих відносин та рівнем розвитку громадянського суспільства.

У політологічній, філософській і релігієзнавчій літературі усталеною є думка, що в епоху Відродження із становленням громадянських суспільств розпочалися процеси секуляризації (набуття світських рис) суспільного життя. Цьому сприяв розвиток наукових знань, насамперед вчення про природне право, згідно з яким держава та її інституції мають земне, а не божественне походження. Релігія поступово стає приватною справою. Наприкінці XVIII ст. починають реформуватись основні типи відносин між церквою і державою, які існують і донині:

– Віротерпимість (нетерпимість), при якій одна чи кілька релігій мають привілейований стан, а всі інші оголошуються терпимими (чи нетерпимими);

– Свобода віросповідань, при якій всі релігії рівні між собою, а людина вільна у своєму виборі конфесії і відправленні релігійного культу;

– Свобода совісті, яка, окрім проголошення рівності всіх релігій між собою, дозволяє особі не лише вільно обирати будь–яку релігію, але й бути невіруючим. Нині приблизно третина держав проголосили в своїх основних законах принцип свободи совісті [10,с.64–65].

Теократія (грец. theos – Бог і kratos – влада). Постає як форма правління, за якої вся повнота влади в державі належить главі церкви та духовенству. Передбачає ототожнення світської і духовної влад, регламентацію функціонування держави та її інституцій з панівною церквою та її органами [1].

Прикладом теократії може бути Іудея V–I ст. до н.е., де влада була зосереджена в руках жерців на чолі з іудейським першоієрархом; Папська область в Італії у 756–1870 рр. а з 1929 р. – держава–місто Ватикан, де папа римський є абсолютним монархом, що зосередив у своїх руках необмежену політичну і духовну владу.

За висловом Ю.Самаріна, церква, що проголошує себе державою, – це католицизм, а держава, що проголошує себе церквою – це протестантизм [6,с.91].

Теократичне правління дуже поширене в мусульманських країнах (в Ірані, Саудівській Аравії тощо), де дотримуються традицій, що сформувалися ще в Дамаському халіфаті за династій Омеядів (661–750 рр.), та Абасидів (750–1258 рр.).

Цезаропапізм (лат. caesar – цезар, papa – папа [2]) – модель державно–церковних відносин, за якої церква та її структури повністю залежать від світської влади. Передбачає повну залежність церкви від держави, одержавлення і підпорядкування світській владі церковних структур. Класичними прикладами такого правління є Візантія, де імператори збирали церковні собори, розв'язували догматичні суперечки, призначали чи знімали патріархів, митрополитів тощо. Цю модель перейняла Московія, де від XVIII до початку XX ст. главою православної церкви був імператор (імператриця). Церква стає одним з інститутів державної бюрократичної системи, а духовенство – особливим прошарком суспільства зі своїми правами та пільгами (непідсудність світському суду, звільнення від податків, військової повинності тощо).

Державна церква – модель державно–церковних відносин, що забезпечує в державі привілейований стан певній конфесії [5]. Передбачає пряме фінансування державою її інституцій і державний контроль за використанням коштів, делегування церковним структурам певних державних функцій (реєстрація новонароджених, смертей, шлюбів тощо). Прикладом такої моделі є сучасна Греція, де державною є православна церква, Статут якої має статус державного закону. Держава гарантує її священнослужителям зарплату і пенсії. У початкових і середніх школах здійснюється православна освіта. Близькою до грецької є і сучасна італійська модель державно–церковних відносин, де понад 90 відсотків населення охрещені в католицьку віру. Різні форми державної церкви існують також у Великобританії, Данії, Швеції та інших країнах. Винятковий статус певної церкви зафіксовано в конституціях понад 40 держав світу. До речі, у 22 із них главою держави може бути лише особа, що належить до офіційної церкви [5].

Відокремлення церкви від держави. На практиці це означає неможливість втручання церкви у справи держави за активного втручання державних інституцій у справи церкви. Проте ця теза потребує уточнень.

По–перше, слід зазначити, що існують різні форми відділення церкви від держави. Скажімо, в Радянському Союзі це відокремлення означало державний атеїзм та гоніння на релігійні громади. У Франції відокремлення церкви від держави передбачає перш за все створення світської держави (так званого l'Etat laique або laicité de l'Etat), в якій влада практично повністю ігнорує існування релігійних громад, хоча і не веде з ними війни. Модель, що реалізована у Сполучених Штатах Америки, як правило, зветься поміркованою. Хоча і тут держава підкреслює свій принципово світський характер, все ж таки існує фінансова підтримка церковних шкіл, в збройних силах діє інститут капеланів, а церковні одруження мають юридичну силу. У Німеччині, незважаючи на те, що церква відділена від держави, фактично існує досить широка співпраця цих двох інституцій, тому німецьку модель визначають як систему кооперації церкви та держави.

По–друге, слід пам'ятати, що навіть не в усіх соціалістичних державах Східної та Центральної Європи було здійснено відокремлення церкви від держави. Наприклад, у Конституціях соціалістичних Румунії та Чехословаччини не було пункту про відділення. Тут священнослужителі зареєстрованих конфесій отримували зарплатню від держави, богословські факультети існували при державних університетах тощо. При цьому влада сповідувала державний атеїзм і досить жорстко обмежувала діяльність релігійних угрупувань.

По–третє, сучасні європейські держави, які зберігають систему державної церковності (Велика Британія, Данія, Греція), значною мірою лібералізували юридичний статус релігійних угрупувань, що не є державними. Тому розбіжності між моделлю державної церковності та моделлю відокремлення церкви від держави сьогодні значною мірою нівелювалися, зменшилися [3].

Таким чином, наявність чи відсутність конституційного положення відділення церкви від держави не вичерпує специфіку державно–церковних відносин. Реально ці відносини будуються в залежності від історичних, політичних, конфесійних та культурних традицій кожного окремого регіону.

Далі, серед фахівців немає повної згоди, що саме слід розуміти під відокремленням Церкви від держави. Важливо, що на Заході зазвичай говорять не про відокремлення Церкви від держави, а про відокремлення Церкви і держави [11]. Тим самим підкреслюється рівноправність суб'єктів цих відносин, а не взаємини сюзеренітету–васалітету.

До того ж правознавці майже одностайні: якщо під «відокремленням» розуміти стан, за якого держава не має з Церквою нічого спільного, то такої правової і суспільно–культурної ситуації ми не знайдемо ніде в Західній Європі. Відокремлення тут означає, що держава не ототожнює себе з жодною з релігій чи Церков, не покладає на Церкву здійснення державних функцій, не втручається у її внутрішні справи, й обидві інституції поважають автономію одна одної в належних їм сферах: Церкви не наділяються політичною владою, а держава зберігає нейтралітет щодо релігійних організацій, не виступає від імені а бо проти котроїсь із них [7,с.103–110]. Держава не примушує своїх громадян діяти на користь певної Церкви, не визначає її внутрішній канонічний устрій. При цьому нейтралітет держави практично завжди доброзичливий стосовно Церкви. Держава не лише поціновує соціальну працю релігійних інституцій, а й виявляє велику повагу до самої релігії, яка відіграє важливу роль у духовному і моральному розвитку суспільства [4,с.170].

Поєднання моделі державної церкви і моделі повного відокремлення церкви і держави – модель державно–церковних відносин, яка передбачає збереження певних видів державної підтримки та привілеїв окремих церков. Приклад – сучасна Німеччина, де, хоча і проголошено нейтральність і толерантність держави до різних конфесій, усе ж зберігаються певні відмінності у ставленні до релігійних організацій – залежно від кількості їхніх прихильників. Якщо прибічників певної конфесії більше одного відсотка від загальної кількості населення певної землі Німеччини, то вони отримують спеціальний статус, який дає їм змогу, наприклад, отримувати державні дотації на власні школи, дитячі садки. Нині в країні нараховується 15 конфесій із спеціальним статусом. Подібні церковно–державні відносини складалися в Японії, Австрії, Перу та інших країнах світу.

Відокремлення церкви і держави – стан взаємоневтручання, наскільки це можливо, Церкви у справи держави і держави у справи Церкви гарантує максимальне забезпечення свободи релігії, режиму толерантності в державі. Типовим прикладом такої моделі є Сполучені Штати Америки, де свободі відправлення релігії наданий широкий захист, і лише невідпорні державні інтереси, які не можуть бути досягнуті іншим шляхом, можуть сприяти оправданню посягань на релігійну свободу. Навіть сама малочисленна релігійна громада у США має такі ж права, як і крупні конфесії. Держава не створює свого спеціального органу, який повинен регулювати діяльність релігійних інституцій – всі спірні питання вирішує суд. Релігійні організації звільняються від податків рішенням Федеральної податкової служби, яка проводить детальну експертизу, чи не переслідує дана організація комерційні цілі. Законодавчо закріплену свободу віри і невір'я мають також громадяни Франції, Туреччини, України та ін. країн [10,с.68].

У зв'язку з розвитком процесів глобалізації, розбудови в Україні громадянського суспільства, будівництвом засад правової державності та світоглядного плюралізму на пострадянському просторі актуальним постає питання церковно–державних відносин. Особливого значення ці проблеми набувають для країн з полі концесійною структурою, до яких належить і сучасна Україною в залежності від того, яким чином і на якому ґрунті відбувається діалог і взаємодія церковно–релігійних установ і органів державної влади, можна говорити як про рівень демократизації країни, так і про правову і політичну культуру суспільства в цілому. Особливу дослідницьку увагу привертає аналіз відносин між державою як інституцією влади і Церквою як інституцією громадянського суспільства. Що стосується України, то слід підкреслити, що в нашій країні така ситуація потребує не тільки аналізу самої проблеми, але й до певної міри вимагає конструювання та моделювання цих відносин, оскільки, в зв'язку з поліконфесійністю українського суспільства, вони ще не набули сталості та гармонії. Не менш важливі процеси відбуваються і в країнах Центрально–Східної Європи, і в цьому зв'язку необхідно зазначити, що у посттоталітарних суспільствах (Росія, Польща, Словаччина, Чехія, Румунія) відбувають достатньо інтенсивні й водночас складні процеси церковно–релігійного відродження.

Механізми взаємодії держави, суспільства та церкви в науці розглядаються в культурологічному, історичному, соціальному, юридичному аспектах. З позиції політичної науки, громадянське суспільство, як складова держави, є такою моделлю суспільного розвитку, яка пропонує збалансований взаємоконтроль і взаємообмеження державних органів і недержавних утворень (інститутів громадянського суспільства) для того, щоб діяльність державних органів завжди перебувала в полі зору недержавних структур,

які, в свою чергу, мають співвідносити власні дії із законами та враховувати об'єктивні потреби держави [8]. У політологічних дослідженнях (зокрема О.Онищенко) вирізняються три моделі взаємодії держави з інститутами громадянського суспільства: конфронтаційна, патерналістська та консенсусна. Остання, на думку автора, є оптимальною [9,с.12–15].

Таким чином, ми можемо констатувати, що в світі протягом століть склалися кілька моделей державно–церковних відносин, які не прив'язані, однак, до якихось часових періодів і часто переплітаються між собою (наприклад, теократія передбачає наявність державної Церкви і т. ін.). Визначення «своєї» моделі для кожної країни індивідуальне і залежить від багатьох чинників: правових устоїв, прийнятих в суспільстві, поглядів світської та церковної влади на це питання, економічного стану суспільства тощо. Держава та інститути громадянського суспільства, при всій різниці між ними, мають одну мету – консолідувати суспільство. Але механізми консолідації, як і механізми внутрішньої взаємодії, у них протилежні. Інститути громадянського суспільства об'єднують людей, забезпечуючи їм можливість вільно реалізувати власні інтереси, а держава – як спеціальний інститут впливає за допомогою примусу.

Список використаних джерел

1. Антонюк О.В. Основи етнополітики: навчальний посібник (для студ. вищ. навч. закладів) / Антонюк О.В. – К.: МАУП, 2005. – 432 с.
2. Бабкіна О.В. Політологія: навчальний посібник / О.Бабкіна, В.Горбатенко. – К.: ВЦ, 2006. – 568 с.
3. Бурега В. Церква та держава на постсоціалістичному просторі: у пошуках парадигми відносин УНІАН. Релігії, 18 липня 2011. Інтернет–ресурс. Режим доступу http://religions.unian.net/ukr/detail/441.
4. Єленський В. Релігія після комунізму. – К., 2002. – 419 с.
5. Зуєв Н. Політичне православ'я відокремили від церкви // Дзеркало тижня. – 2008. – №1.
6. Мень А. История религии: уч. пособие в 2–х кн. – М.: Форум, 1999. – 552 с.
7. Модели церковно–государственных отношений стран Западной Европы и США. – К., 1996. – С.103–110.
8. Нерсесянц В.С. На путях к праву: от социализма к постсоциализму / В.С. Нерсесянц // Советское государство и право. – 1991. – №2. – С.61–69.
9. Онищенко О. Громадянське суспільство: тенденції становлення / О.Онищенко // Наука і суспільство. – 2002. – №1–2. – С.12–15.
10. Саган О. Моделі державно–церковних взаємин у світовій історичній перспективі / О.Саган // Актуальні проблеми державно–церковних відносин в Україні: Наук. зб. – К. ВіП, 2001. – С.63–69.
11. Durham Cole. W. Perspectives on Religions Liberty: a Comparative Framework // Religions Human Rights in Global Perspective. – P.1–44.

Палинчак Н.М. Типология государственно–церковных отношений: политологический анализ

Главные типы отношений между церковью и государством совмещают в себе несколько моделей государственно–церковных отношений, которые часто переплетаются: теократия, цезаропапизм, государственная церковь, отделение церкви от государства, промежуточное состояние между моделью государственной церкви и моделью полного отделения, отделение церкви от государства.

Ключевые слова: *теократия, цезаропапизм, государственная церковь, отделение церкви от государства.*

Palinchak, M.M. Typology of the state–church relations: political analysis

The main types of relations between the state and the church combine multiple models of church–state relations, which often overlap: theocracy, caesaropapism, state church, the separation of church and state, the intermediate situation between the state church model and the model of the full separation of the church from the state, the separation of church and state.

Key words: *theocracy, caesaropapism, state church, the separation of church and state.*

УДК 352.075.1

Доля І.М.

Локальний політичний процес: до методології питання

Наведені теоретичні основи дослідження процесів формування і функціонування локальних політичних інститутів з точки зору інституціонального та структурно–функціонального підходів. Простежено особливості застосування міждисциплінарного підходу до таких категорій як громада, держава, місцева влада, місцеве самоврядування.

Ключові слова: *громада, громадянське суспільство, місцеве самоврядування, інституціоналізм, структурно–функціональний аналіз, інститут.*

Однією з проблем сучасної науки, так чи інакше пов'язаної з вивченням явищ і процесів соціальної дійсності і суспільства як таких, слід визнати відсутність скільки–небудь чітко визначених методів узгодження даних і висновків у науковому середовищі. Результатом подібного методологічного вакууму треба визнати наявність навіть у рамках суміжних, тісно пов'язаних наукових дисциплін (таких, наприклад, як соціологія, політологія, юриспруденція) різних, а найчастіше – принципово несумісних підходів до дослідження одних і тих процесів, явищ, фактів. Цей стан теоретичної розбіжності є однієї з визначальних причин формування конкуруючого підходу щодо таких явищ соціальної дійсності, як влада, право, держава, політика, місцеве самоврядування.

Локальний політичний процес є своєрідним центром становлення і розвитку безпосередньої взаємодії населення і управлінських інституцій. Саме на цьому первинному рівні формується традиція спільного прийняття і реалізації соціально–політичних рішень. Якість діяльності громадських і політичних інститутів на локальному рівні на пряму впливає на політичну систему країни і визначає рівень демократичних перетворень. Проблематика місцевого політичного процесу, владних інститутів, самоврядування незважаючи на значний науковий інтерес зберігає свою актуальність. На сучасному етапі, враховуючи тривалість реформування системи місцевого самоврядування для покращення якості функціонування суб'єктів на локальному політичному рівні необхідно, перш, за все визначитися з методологію дослідження цього явища. У цілому питання політичних інститутів і процесів знаходиться у полі дослідження багатьох науковців. Зокрема, серед засновників різноманітних методологічних підходів відзначним К.Стоуна, С.Ліпсета, Т.Парсонса, Д.Норта, Т.Веблена. Серед вітчизняних вчених розгляд місцевої публічної влади став темою наукових розробок: С.Саханенко, М.Баймуратова, А.Некряч. У той же час питання методологічних підходів у вітчизняній політичній науці досліджуються у роботах А.Колодій, М.Кармазіної, А.Романюка, В.Горбатенка. Проте, враховуючи багатогранність і специфіку місцевого політичного процесу він потребує акумулювання різних методологічних підходів з метою більш деталізованого визначення особливостей застосування існуючих підходів до визначення складових та специфіки владних відносин на локальному рівні.

Метою статті є аналіз переваг застосування методологічного підходу, що поєднує структурно–функціональний, інституціональний, неоінституціональний напрямки для глибинного наукового дослідження особливостей локального політичного процесу.

Вчені використовують великий обсяг матеріалів з економіці, соціології, теорії держави і права, намагаючись таким чином одержати комплексне знання про розвиток політичного процесу на місцевому рівні, тому що політика визначається різноманітними не лише політичними факторами. Вивчення політико–правових і інституційних аспектів місцевої політики – відправна основа для дослідження місцевого самоврядування. Дослідження змісту і характеру інституту місцевого самоврядування, як необхідної складової будь–якого, пов'язаного з цією структурою, державно–правового

устрою, та аналіз взаємодії форм прямої і безпосередньої демократії у системі самоврядування може розглядатися як спроба визначення і використання комплексної, міждисциплінарної методології, однаково корисної для основних сфер наукового знання, що стикаються в даному випадку: історико–політологічної, політико–правової і соціологічної сфер.

Функціональний аспект визначених підсистем і системи в цілому досліджуємо за допомогою структурно–функціонального підходу. Засновником структурно–функціонального аналізу вважають Т.Парсонса. Він поділяє суспільство на чотири великих елементи (підсистеми): економічну, політичну, нормативну і культурну. Кожна підсистема виконує визначену функцію, важливу для підтримки цілісності усієї системи загалом. Економічна підсистема виконує функцію адаптації до зовнішнього стосовно суспільства середовища; політична виконує функцію досягнення загальних для суспільства цілей («одержання задоволення від зовнішніх об'єктів»); нормативна – функцію інтеграції, підтримки гармонічних відносин і рівноваги між елементами; культурна – відтворення соціальної структури, зняття напруги і соціальних конфліктів. У свою чергу кожна з підсистем може бути також представлена як система з відповідними характеристиками [1,с.58–76].

Прихильники структурно–функціонального аналізу представляють суспільство як систему, що включає в собі стійкі елементи, а також способи зв'язків між цими елементами. Ці елементи, а також способи зв'язку між ними утворюють структуру системи. Кожний з елементів виконує визначену функцію, що є важливим для підтримки системи в цілісності. Структурно–функціональний підхід сприяє дослідженню функціональних залежностей елементів системи місцевого самоврядування та їх вплив на можливі зміни в політичному, соціально–економічному стані суспільства.

Розглянемо елементи, що створюють структуру самоврядування. Головний елемент системи місцевого самоврядування – населення тієї чи іншої місцевості. Саме воно має владу в даній місцевості для самостійного рішення питань місцевого значення. Другий за значенням елемент цієї системи – органи місцевого самоврядування, тобто люди, спеціально обрані населенням даної території для рішення місцевих питань. Дійсно, головний представницький орган у місцевому самоврядуванні – сходи або ж збори громадян, але реально він хоча і популярний але не має механізму юридичної реалізації тих рішень, які приймаються на зборах громадян. У сучасних умовах більш розповсюдженими і ефективними є системи місцевих виборів і місцевих референдумів на яких обираються представницькі органи. А звідси ми маємо ще один елемент самоврядування – представницькі органи та їх виконавчі структури.

Відповідно до структурно–функціонального підходу, місцеве самоврядування можна розглядати як сукупність підсистем, а також як сукупність окремих позицій, зайнятих індивідами, і ролей, що відповідають цим позиціям. Стан і поведінка великих елементів і індивідів визначається, у першу чергу, потребами у виконанні функцій і ролей, пов'язаних з реалізацією самоврядних повноважень. Тому головним завданням дослідження, на думку, представників цього підходу, є виявлення елементів системи, їх функцій і способів зв'язку між ними. В нашому дослідженні місцеве самоврядування є частиною політичної і правової системи. А також саме місцеве самоврядування постає як окрема система, яка складається з територіальної громади, органів самоорганізації населення, асоціацій, рад різних рівнів та інше.

Інституціональний підхід до аналізу політичних процесів – один із найбільш «старих» методологічних підходів. Досить тривалий час (приблизно до 30–х р. XX сторіччя) цей підхід складав одну з домінуючих методологічних традицій у США і Великобританії. Основна увага його представників приділялася вивченню досить важливого аспекту політичного процесу, що створює «систему координат» для його протікання – політичних інститутів. Разом з тим, аналізу піддавалися лише інститути, що носять формально–правовий характер. Інституціалісти вивчали формально–правові аспекти державного управління, зокрема конституційні документи й реалізацію їхніх положень на практиці (у формальній організації, у діяльності) [2].

Використання методологічних принципів нового інституціалізму, дозволяє дослідити інституційні умови державної служби і представників органів місцевого самоврядування. Крім вивчення формальних моментів, а також історії, структури,

функцій і «членства» у державних структурах управління, ця теорія надає можливості також аналізувати питання ефективності державної служби з точки зору доцільності і ефективності прийнятих ними рішень для громадянського суспільства в цілому. Специфіка цієї теорії полягає в можливості поєднання у рамках однієї теорії рис інституціалізму і поведінкових аспектів.

60–80–і роки XX століття прийнято вважати періодом, коли відбувся поділ інституційної доктрини на «старий» і «новий» інституціалізм. Для позначення нового напрямку нерідко вживається й інша назва: «нова інституційна теорія».

Хоча дослідження інститутів складало головний зміст «старого» інституціалізму, його прихильники воліли оперувати категоріями, запозиченими з інших дисциплін (соціології, психології), вважаючи не відповідними для цього методи самої політичної науки. Як наслідок, вони цілком ігнорували той факт, що існування інститутів сполучене з певними вигодами і втратами і що в залежності від їхнього співвідношення змінюється поведінка політичних агентів.

Поява нового інституціалізму пов'язана з досягненням наступних цілей:

– поновити зв'язок між теоретичними положеннями і реальністю, яку вони представляють;

– визнати вирішальну посередницьку роль інститутів в оформленні політичної поведінки індивідів;

– визнати складність і непередбаченість політичних систем [3].

У політичній науці новий інституціалізм може бути зведений до трьох постулатів: 1) політичні інститути розглядаються як рівноправні актори політики у тому сенсі, що вони мають свої власні, особливі інтереси, і є в силу цього частиною «реальної» політики (Т.Скочпол, Т.Міттчелл); 2) інститути здійснюють основний і визначальний вплив на індивідуальну поведінку людини, установлюючи рамки індивідуального вибору через формування переваг (Дж.Марч, Й.Ольсен, К.Шепсл); 3) інститути – основна детермінанта, що визначає результати політики; здатність суб'єктів усвідомлювати свої цілі у відповідності з інституціональним контекстом, у якому вони діють (Ф.Шарпф, А.Лейпхарт). До інститутів варто відноситися як до «самостійних, повноважних соціальних сил» (Р.Графстайн) [4].

Новий інституціалізм, який розвивається в роботах Д.Норта, М.Олсона, О.Уїльямсона, Г.Демсеца, Р.Нельсона, С.Вінтера за своєю структурою ніколи не вирізнявся внутрішньою однорідністю. Між його окремими течіями виявляються не тільки термінологічні, але й серйозні концептуальні розбіжності. В той же час, значення цих розбіжностей не слід переоцінювати. Сьогодні, новий інституціалізм – це ціле сімейство підходів, об'єднаних декількома загальними ідеями. Для нашого дослідження особливу користь відіграють поєднання двох напрямків нового інституціалізму: політичного та соціологічного.

Політичний напрямок нового інституціалізму виходить із тези – автономії держави та політичних інститутів і домінування внутрішніх факторів і механізмів організації. Головний напрямок критики політичної науки з боку представників політичного напрямку – це соціальний контекст політичної поведінки, що знижує значення держави та інститутів взагалі. Одним з теоретиків політичного напрямку нового інституціалізму є професор Т.Скочпол, яка поставила в центр аналізу інституційний контекст державної політики. Прихильниками цього напрямку є і автори роботи «Значимы ли институты?» Р.Уівер та Б.Рокман вони визначили роль інституційних структур у сфері публічного управління і констатували той факт, що в окремих країнах концентрація в руках інститутів владних повноважень має різні наслідки з точки зору ефективності державної політики [5,с.156–157].

То б то фактично теоретики політичного напрямку в кінцевому варіанті в певній мірі підтвердили тезу соціологічного напрямку нового інституціалізму про вплив зовнішнього соціального оточення на появу та ефективність вже існуючих політичних інститутів. Виходячи із зазначеного вище новий інституціалізм в поєднанні з структурно–функціональним підходом надає нам можливість дослідити місцеве самоврядування як політичний та соціальний інститут з одного боку, та проаналізувати взаємозв'язок між формами прямого та представницького самоврядування в залежності від особливостей політичної системи, побудови владних відносин, з іншого.

Соціологічний напрямок нового інституціалізму пов'язаний з іменем американського соціолога Ф.Селзника. В основу нового інституційного підходу Ф.Селзника були закладені емпіричні висновки дослідження в провадження у життя закону США про децентралізацію регіональних інститутів. Результат цих практичних розробок були оформлені в теоретичні тези: перша з яких наголошує на тому, що функціонування державних інститутів визначається викликами і тиском з боку зовнішнього соціального і інституційного середовища; друга важлива теза, наголошує що інститути самі здатні впливати на зовнішнє середовище, і це призводить до змін останнього. Таким чином інститути, керуючись своїм функціональним призначенням постійно перебувають під впливом оточення яке в певній мірі стимулює зміни цілей і як результат функції інститутів [5,с.152–153].

Застосування соціологічного підходу надає можливість досліджувати самоврядування у контексті соціальних реалій. При такому підході інститут самоврядування розглядається як соціальний процес і явище, зумовлене специфікою функціонування суспільства, тобто місцеве самоврядування є частиною цільної соціальної системи, породжене нею і головне завдання самоврядування полягає у збереженні цілісності соціуму, в якому воно існує.

Основним принципом нового інституціалізму є догмат «інститути важливі». «Важливість» інститутів означає наявність причинно–наслідкових зв'язків: інститути впливають на політичні і соціально–економічні умови і визначають їхні результати. Питання полягає в тому, які інститути і як впливають на соціум.

Саме в цьому контексті ми досліджуємо, з одного боку, вплив місцевого самоврядування на розвиток владних відносин на рівні держави та на рівні громадянського суспільства, а з іншого боку, спостерігаємо зворотній процес впливу. Соціологічний напрямок нового інституціалізму надає нам можливість розглянути форми безпосереднього та представницького самоврядування в якості посередників між локальним рівнем – громадою і державним рівнем.

Соціологічний напрямок нового інституціалізму розширює зміст інституту крім формальних правил, процедур, норм, вони включають системи символів і моральні шаблони, що в цілому впливає на визначення політичної поведінки індивіду. Новий інституціалізм, на відміну від інших напрямків, підкреслює самостійніше роль політичних інститутів у політичному процесі. Він ближчий до політичної теорії, історії і права.

Відомий інституціаліст Д.Норт приходить до висновку, що в реальних суспільствах завжди існує «суміш» з ефективних і неефективних інститутів. Усе вирішує співвідношення між першими і другими. Норт є визнаним лідером «нової економічної історії». З численних робіт самого Д. Норта і його послідовників вимальовується широка концепція інститутів і інституціональної динаміки. Вона виходить з того, що, будучи «правилами гри», інститути задають систему стимулів (позитивних і негативних), направляючи діяльність людей у певному руслі. Цим вони знижують невизначеність і роблять соціальне середовище більш передбачуваним. Коли люди вірять у надійність і справедливість законів, договорів і прав власності, вони утримуються від спроб шахрайства, крадіжки, обману [6,с.26–31].

Такий підхід до інституту надає нам можливість дослідити доцільність і ефективність існуючих форм реалізації місцевого самоврядування відносно участі в ньому громадян, мається на увазі пошук відповіді на питання наскільки існуючі форми сприяють включенню громадянина громади до процесу прийняття політичних рішень на локальному рівні, зокрема, наскільки ефективним і поширеним є практика створення вуличних, домових, квартальних комітетів; ініціювання проведення громадських зборів.

Новий інституціалізм спирається на принцип «методологічного індивідуалізму», який визнає реально діючими учасниками процесу не групи чи організації, а індивідів. Відповідно до цього принципу, колективні спільноти (наприклад, держава, політичні партії) не мають самостійного існування, окремого від складових їхніх членів, і тому повинні розглядатися з погляду цілеспрямованого поведінки індивідів. Завдяки такій установці в центрі уваги неоінституціалістів виявляються відносини, що складаються усередині системи. В контексті цього положення місцеве самоврядування розглядається як система, що складається з декількох підсистем і саме механізми прийняття рішень (як внутрішня складова) в цих підсистемах формують загальне враження і загальний

рівень ефективності цілісної системи політичного інститут місцевого самоврядування в владних відносинах на рівні системи держави та системи громадянського суспільства. У той же час для нас первинним елементом (підсистемою) самоврядування є рівень території громади, її окремих мешканців.

Таким чином, об'єднання інституціонального, неоінституціонального та структурно–функціонального підходів дозволяють більш комплексно і системно дослідити особливості організації взаємовідносин на місцевому політичному рівні. Завдяки обраній методології конкретизується система місцевого самоврядування, як інститут політичної системи, також простежуються особливості функціонування громади, форми безпосередньої чи представницької участі у прийнятті рішень на локальному рівні.

Список використаних джерел

1. Парсонс Т. Заключение / Американская социология: проблемы и перспективы. – М., 1972. – С.365.

2. Институционализм: становление теории и возможности ее применения в современной России. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.isu.ru/hist/mimo/mega/perfil.html.

3. Есенгараев Е. Переходное общество: институциональный анализ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.soc.pu.ru/publications/pts/esengaraev_3.shtml

4. Зазнаев О. Вторая молодость «долгожителя»: концепт «политический институт» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ksu.ru/infres/politology/

5. Дегтярев А. Методологические подходы и концептуальные модели в интерпретации политических решений // Политические исследования. – 2003. – №3. – С.152–163.

6. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Пер. з англ. І.Дзюб. – К.: Основи, 2000. – 198 с.

Доля И.Н. Локальный политический процесс: к методологии вопроса

Приведены теоретические основы исследования процессов формирования и функционирования локальных политических институтов с точки зрения институционального, структурно–функционального подходов. Прослежены особенности применения комплексного подхода к таким категориям как общество, государство, местная власть, местное самоуправление.

Ключевые слова: *община, гражданское общество, местное самоуправление, институционализм, структурно–функциональный анализ, институт.*

Dolya, I.N. Local political process: to methodology of question

In the articles theoretical bases of research of processes of forming and functioning of local political institutes are resulted from point of institucional'nogo, neoinstitucional'nogo, structural–functional approaches. An author is trace the features of application of the mezhdisciplinarnogo going near such categories as society, state, local–authority, local self–government.

Key words: *society, civil society, local self–government, institucionalizm, structural–functional analysis, institute.*

УДК 32.019.5

Петренко В.В.

Пропаганда в демократичному суспільстві

Аналізуються можливості та перспективи функціонування пропаганди в демократичному суспільстві. Зроблено висновок, що політична пропаганда існує у всіх типах політичних режимів. Вона є універсальним та глобальним явищем політичної практики, потужним інструментом для досягнення будь–яких цілей як в недемократичному, так і в демократичному суспільстві.

Ключові слова: *пропаганда, демократія, тоталітаризм.*

Невпинний розвиток у сучасному світі політичних комунікацій супроводжується розширенням та посиленням інформаційних потоків спрямованих на суспільство, що з одного боку сприяє поінформованості людей щодо політики, а з іншого, дозволяє не лише формувати і змінювати політичні стереотипи, уявлення людей, але й модифікувати їхню політичну поведінку. При цьому такі зміни можуть носити як відкритий, так і прихований характер, вони можуть набувати форми маніпулятивних сценаріїв, змінювати баланс політичних сил, лобіювати політичні інтереси окремих гравців та приховувати наслідки політичних рішень. В сучасному інформаційному суспільстві, де вплив на свідомість і поведінку людей здійснюється в першу чергу за допомогою інформації, а не фізичної сили, все більше посилюється інтерес до такого давнього і, разом з тим, актуального і для сьогодення явища як політична пропаганда.

Попри те, що існує досить велика кількість досліджень, присвячених аналізу різних аспектів функціонування політичної пропаганди, питання функціонування пропаганди за різних типів політичних режимів залишається ще не достатньо розробленим. Існує чимало робіт присвячених дослідженню теоретичних та практичних особливостей реалізації пропаганди в тоталітарних суспільствах. Зокрема, цим аспектам присвячені праці Х.Арендт, Н.Волковського, О.Гогуна, Н.Дейвіса, Г.Лассвелла, В.Левитського, Ф.Маркса, А.Зурхера, Б.Максвелла та ін. Однак, в сучасній науці немає чіткого розуміння тих особливостей, які притаманні пропаганді в демократичному суспільстві. Серед вітчизняних науковців, які звернулися до цієї проблеми і здійснили спроби розглянути характерні ознаки, що відрізняють пропаганду в умовах демократії від подібного в недемократичних режимах можна згадати хіба що А.Сніжка та М.Кравчука.

Так сталося, що у нашій свідомості склався стереотип, згідно з яким пропаганда сприймається як явище пов'язане з тоталітарними режимами. Пропаганда в першу чергу асоціюється з комуністичним режимом в Радянському Союзі та нацистським режимом в Німеччині. Історичні події, передусім інформаційна діяльність комуністичного режиму в СРСР та нацистського в Німеччині, призвели до того, що поняття «пропаганда» набуло цілковито негативного забарвлення. Науковці свого часу приділили досить багато уваги аналізу теоретичних принципів і практичних засобів здійснення радянської та нацистської пропаганд та й загалом виявленню особливостей тоталітарної пропаганди.

А чи існує пропаганда в демократії? Для того щоб дати відповідь на це питання, перш за все потрібно розібратися з розумінням самого терміна «пропаганда».

М.Скуленко визначає пропаганду як цілеспрямоване поширення і утвердження в суспільній свідомості тих чи інших ідей, поглядів, суджень і оцінок [5,с.3].

На думку Н.Яковлєвої, пропаганда – це комунікативна діяльність, орієнтована на закріплення у свідомості або трансформацію певних установок, переконань, стереотипів цільової аудиторії за допомогою інформаційних та/або маніпулятивних прийомів, технік, методів з метою досягнення поставлених політичних цілей і завдань [8,с.310].

Політологічний енциклопедичний словник визначає пропаганду як діяльність, що передбачає системне поширення, поглиблене роз'яснення соціально–політичних, економічних, правових поглядів, ідей теорій та забезпечує формування у суспільстві певних настроїв, закріплення у свідомості громадян тих чи інших цінностей, орієнтацій,

уявлень з метою максимального розширення кола прибічників відповідної ціннісної системи [3,с.544].

Загалом, сьогодні для фахівців найбільш характерними є дві точки зору: по–перше, розгляд пропаганди як впливу на установку великої кількості людей із суперечливих питань, при цьому не вважається пропагандою поширення нейтральних поглядів; друга позиція полягає у розгляді пропаганди як будь–яких засобів впровадження та передачі інформації, що впливає на людську поведінку.

Таким чином, з неупереджених наукових позицій пропаганда – це поширення серед аудиторії певних політичних, наукових, релігійних, художніх ідей та знань; це систематична діяльність, що передбачає формування потрібного сприйняття аудиторією наданого їй повідомлення, маніпулювання процесом роздумів аудиторії, спрямовування поведінки аудиторії в напрямку, вигідному пропагандисту. Тобто, пропаганда є універсальним явищем і така діяльність може здійснюватися в будь–якому суспільстві.

Отже, чи існує пропаганда в демократії? Чи можна говорити про особливості притаманні пропаганді в демократичних режимах?

По–перше, відповідь на це запитання пов'язана не стільки з наявністю чи відсутністю пропаганди як явища в демократичних режимах, а лежить швидше в площині термінології. Справа в тому, що в другій половині XX ст. розвинуті демократичні країни почали свідомо уникати використання терміна «пропаганда». Оскільки цей термін був дискредитований гітлерівським режимом, а також асоціювався з радянською владою, яка за допомогою пропагандистських методів розповсюджувала свою ідеологію. Відбувалася його підміна іншими близькими поняттями, такими як «інформаційний вплив», «інформаційні операції», «інформаційна війна», «піар» та ін. Проте, від підміни понять суть явища не змінюється. І як би в західних країнах не називався інформаційний вплив, що здійснюється на громадян чи міжнародну спільноту, суть цього впливу є близькою до пропаганди. Класичним прикладом у цьому відношенні є та інформаційна політика, яку проводили США стосовно війни у В'єтнамі [4]. Інформаційні операції, які здійснювали американці, намагаючись довести доцільність і виправданість цієї війни як для власного населення, так і для міжнародного співтовариства, особливо не відрізнялися від пропаганди, яку проводив Радянський Союз. Якщо порівняти інформаційне забезпечення В'єтнамської війни у США і Афганської війни в Радянському Союзі, то можна побачити спільність цілей, завдань, методів та засобів такого інформаційного впливу.

Таким чином, відсутність в політичній мові сучасних демократій терміну «пропаганда» – це швидше питання політкоректності, а не відсутності самого явища пропаганди в демократичних суспільствах.

По–друге, аналізуючи питання співвідношення пропаганди і демократії, також потрібно звернути увагу на той факт, що раніше пануючою була думка, згідно з якою пропаганда розглядалася переважно як засіб поширення та популяризації ідеології. Таке розуміння ролі пропаганди було започатковане у марксизмі. В марксистській концепції ідеологія використовує пропаганду для звернення до мас, намагаючись представити політику панівного класу як обґрунтовану, що має статус теоретичної і світоглядної виправданості. Звідси випливає, що пропаганда підпорядкована ідеології [1,с.110].

В сучасних же умовах акценти змінилися і сьогодні пропаганда сприймається вже як самостійний феномен. У XIX столітті пропаганда була засобом поширення ідеології, а в наступному столітті – ситуація стала протилежною, тобто ідеологія поступово будується навколо дій, запланованих пропагандою. Така тенденція виникає з тієї причини, що пропаганда вже не підпорядковується ідеології, не ставить своєю метою її поширення [9].

В сучасному суспільстві у сфері пропаганди відбуваються суттєві зміни, пов'язані з переходом світової спільноти до стадії інформаційного суспільства. Вдосконалення засобів комунікації, збільшення потоків інформації і можливостей доступу до них, мобільність аудиторій, глобалізаційні процеси, відкритість кордонів є причинами трансформації пропаганди. Сучасна пропаганда, на відміну від пропаганди XX ст., стає все більш універсальною, всепроникною, поліцентричною та деідеологізованою.

Таким чином, пропаганда вже не є прерогативою держави, не пов'язана з розповсюдженням певних ідеологічних принципів. Вона здійснюється багатьма

суб'єктами політичного життя суспільства і служить різним цілям. Сучасні демократії активно використовують її як один із засобів політичної комунікації.

По–третє, сучасні дослідники відійшли від розуміння пропаганди як односторонньо–спрямованого процесу (що більш характерно для недемократичних суспільств) і розвиваючи концепцію двосторонньої комунікації, розглядають пропаганду як інформаційну діяльність, яка передбачає взаємовплив сторін. Наприклад, А.Сніжко визначає пропаганду як персуазивно–інформаційну діяльність з поширення політичних ідей, думок, програм, установок, що відбувається на основі взаємовідношення сторін, одна з яких має переважаючий вплив, і спрямовує його на підкорення волі іншого. При цьому суб'єкт пропаганди займає домінантне становище і генерує інформаційний вплив, а об'єкт пропаганди (суспільство) займає рецесивне становище і є споживачем подібного впливу [6,с.12].

На його думку, в недемократичних режимах політична пропаганда поширюється лінійно, імперативними техніками, організуючи пасивні маси у спосіб жорстко визначений ініціатором впливу. Відтак вона слугує засобом самолегітимації панівного режиму. В умовах же демократії переконуюча діяльність набуває інтерактивних властивостей, оскільки об'єкт впливу має здатність активно обмірковувати, опрацьовувати та модифіковувати сприйняте, і користуючись зворотними зв'язками, переадресовувати отриманні повідомлення назад до джерела. В такій двосторонній взаємодії суб'єкт і об'єкт можуть мінятися ролями, наприклад, коли суспільство починає активно впливати на владу.

Зворотні зв'язки суспільства з владними структурами реалізуються у пропаганді через її безпосередню оцінку в пресі, серед громадськості, у спеціальних опитуваннях населення, завдяки пропозиціям та рекомендаціям щодо її покращення, які надходять знизу, через здійснення суспільством контрпропаганди [6,с.8].

По–четверте, сучасні дослідники відзначають, що можна говорити про характерні особливості пропаганди залежно від пануючого в суспільстві політичного режиму. Як вже зазначалося, значна частина науковців, які займаються проблемами політичної пропаганди, приділяли увагу дослідженню пропаганди саме в тоталітарному суспільстві. Однак, сьогодні все більше уваги починають звертати на особливості пропаганди як в недемократичних, так і в демократичних режимах, нерідко порівнюючи їх.

Так, А.Сніжко вважає, що відповідно до пануючого політичного режиму можна виокремити характерні особливості кожного типу пропаганди залежно від прийомів формування громадської думки. На його думку, для недемократичної пропаганди властиві такі ознаки, як тотальність, безперервність, масовість, націленість (на макрогрупи), авторитарність, централізм та мережева розгалуженість, монопольність, цензурованість, емоційність (негативна), науковість, сакралізована міфологічність, однобічний вплив. Пропаганду ж у демократичних режимах можна ідентифікувати за такими характеристиками, як конкурентоспроможність, короткостроковість, націленість (на мікрогрупи), упізнаваність, децентралізованість, мережева розгалуженість, плюралістичність, нецензурованість, емоційність (позитивна/негативна), раціональність, інтерактивність [6,с.12].

М.Кравчук, розглядаючи пропаганду як засіб становлення і трансформації політичних режимів виділив такі головні особливості тоталітарної пропаганди:

– підпорядкування інформаційних потоків ідеолого–пропагандистським завданням владної еліти;

– централізація пропагандистської діяльності і створення спеціалізованих державних і партійних структур;

– повна заборона всіх альтернативних джерел інформації, обмеження ввезення зарубіжної літератури, глушення закордонних радіостанцій;

– обов'язкова участь громадян у пропагандистських заходах, наказовість, тиск, маніпуляції;

– створення особливої «політичної мови», у якій лінгвістичні засоби трактування дійсності були у компетенції ідеологічного апарату; контроль охоплював всі сфери: від розмовно–побутової до наукової мови.

Для демократичної політичної пропаганди характерні такі основні риси, як багатовекторність, поліцентричність, наявність багатьох джерел впливу, відсутність цензури, наявність альтернативних впливів [2].

Демократична політична пропаганда є багатовекторною і поліцентричною, оскільки суб'єктів влади багато. Серед них – політичні партії, громадсько–політичні рухи та організації, політична еліта, держава, засоби масової інформації тощо.

Пропаганда за своєю суттю є нейтральним процесом. Однак, політична еліта, яка завжди хоче зберегти і утвердити владу, надає їй постійного цілеспрямованого впливу на населення. У демократичних режимах громадяни переконуються в успішності політики за допомогою відкритих дебатів, плюралістичного обговорення різних точок зору. Тоталітарні режими для нав'язування своєї політики використовують переважно агресивну тотальну пропаганду.

Для тоталітарної пропаганди характерна примусова участь громадян у масових заходах, наказовість, силовий тиск, відверті маніпуляції. Централізована влада, величезний адміністративний апарат і постійний контроль силових структур дозволяють швидше сформувати бажані погляди на суспільні проблеми і відповідну політичну поведінку. Тому в тоталітарній державі пропаганда спрацьовує ефективніше, ніж у демократичній.

Тоталітарна пропаганда є потужним, необмеженим і надзвичайно ефективним інструментом маніпулювання думками, емоціями, віруваннями людей, засобом спекуляцій громадськими установками та віруваннями. Її можливості переважають можливості пропаганди в демократичному суспільстві, оскільки у своїй реалізації вона не рахується з правовими нормами та гуманістичними цінностями, приносячи їх в жертву намірам можновладців [7,с.255].

Таким чином, політична пропаганда існує у всіх типах політичних режимів. Вона є універсальним та глобальним явищем політичної практики, потужним інструментом для досягнення будь–яких цілей як в недемократичному, так і в демократичному суспільстві.

Список використаних джерел

1. Гуревич П.С. Пропаганда в идеологической борьбе: [учеб. пособие для вузов] / П.С. Гуревич. – М.: Высшая школа, 1987. – 263 с.
2. Кравчук М. Пропаганда як засіб становлення і трансформації політичних режимів / М.Кравчук. Автореф. дис. канд. політ. наук. – Л. – 2006. – 18 с.
3. Політологічний енциклопедичний словник / [упоряд. В.П. Горбатенко; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка]. – 2–е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
4. Почепцов Г. Как ведутся тайные войны. Психологические операции в современном мире. – Х.: Консум, 2000. – 200 с.
5. Скуленко М.И. История политической пропаганды / М.И. Скуленко. – К.: Лыбидь, 1990. – 168 с.
6. Сніжко А.С. Політична пропаганда як засіб формування громадської думки / А.С. Сніжко. Автореф. дис. канд. політ. наук. К. – 2012. – 18 с.
7. Сніжко А.С. Характеристики ефективності тоталітарної пропаганди / Сніжко А.С. // Політологічний вісник: [Зб–к наук. праць]. – 2010. – Вип. 46. – С.250–256.
8. Яковлєва Н.І. Особливості розуміння сучасної політичної пропаганди / Н.І. Яковлєва // Політологічний вісник: [Зб–к наук. праць]. – 2009. – Вип. 44. – С.308–318.
9. Яковлєва Н.І. Політична пропаганда як складова політичної комунікації / Яковлєва Н.І.: Автореф. дис. канд. політ. наук. К.– 2010. – 18 с.

Петренко В.В. Пропаганда в демократическом обществе
Анализируются возможности и перспективы функционирования пропаганды в демократическом обществе.
Ключевые слова: пропаганда, демократия, тоталитаризм.

Petrenko, V.V. Propaganda in democratic society
Analyzes the opportunities and perspectives of the propaganda functioning in a democratic society.
Key words: *propaganda, democracy, totalitarianism.*

УДК 327

Федоренко О.В.

Демократія як форма і модель суспільної організації та управління

Обґрунтовується актуальність та необхідність дослідження феномену демократії в рамках сучасного політологічного дискурсу; підкреслюється значення демократичного управління та суспільної організації.

Ключові слова: *людина, політика, демократія, культура, виховання, управління.*

В сучасному світі все активніше утверджуються тенденції глобалізації та універсалізації соціокультурних, соціально–економічних, соціально–політичних цінностей розвитку людської цивілізації. Одним з фундаментальних аксіологічних орієнтирів для сьогоднішнього людства все більше стає незаперечна цінність демократичного влаштування життєдіяльності громад, спільнот, держав і націй. Демократія серед абсолютної більшості сучасних народів визнається стратегічною метою соціального розвитку. Водночас, процес демократизації різноманітних за національно–історичною специфікою суспільств показав, що надзвичайно складно однаково для всіх застосовувати стандарти демократії, сформульовані на ідеально–теоретичному рівні усвідомлення феномену народовладдя. У зв'язку з цим, сьогодні як ніколи підвищується актуальність пошуку концептуально–теоретичної бази та практичних шляхів впровадження цінностей демократичного врядування в рамках різноманітних соціальних систем, що активно розвиваються і взаємодіють в глобалізованому світі. Звідси, існує високий рівень актуальності досліджень, пов'язаних з аналізом теоретико–методологічних засад вивчення демократії в контексті сучасного політологічного дискурсу. Зупинимося на цьому більш детально.

Демократія як феномен соціокультурного розвитку людства, а також структурно–організаційний концепт функціонування соціальних систем та спільнот є надзвичайно багатоманітним та динамічним предметом концептуально–теоретичного аналізу. Окрім того, очевидною є необхідність постійного теоретичного пошуку механізмів вдосконалення демократичних процедур та інституційно–організаційних проявів народовладдя в різних спільнотах на різних історичних етапах розвитку із одночасним врахуванням незмінності фундаментально–феноменологічного наповнення даного явища. «Демократія, на нашу думку, належить до тих фундаментальних ідей, історична доцільність яких є переконливою і не викликає сумніву у переважної більшості суб'єктів політики. Через це феномен демократії, безперечно, завжди привертав і буде привертати до себе увагу практично кожної політично свідомої людини, а, отже, проблема вивчення демократії є актуальною як для сучасної політичної науки, так і для практики політичного життя» [1,с.3]. Таким чином, важливим, з нашої точки зору, є дослідження теоретико–методологічних засад вивчення демократії в контексті сучасного політологічного дискурсу, а також концептуальна актуалізація новітніх викликів, що постають перед демократією в сучасному світі і в Україні як трансформаційному суспільстві, зокрема.

Українське суспільство і держава протягом двох десятиліть незалежності постійно декларує європейсько–демократичні орієнтири власного розвитку. Водночас реалізація подібних цілей поки що виявляється не достатньо успішною, що, в свою чергу, вимагає поглибленого дослідження причин кризи становлення демократії на національному рівні, а також актуалізує аналіз досвіду управління соціальним розвитком в країнах розвиненої демократії як на теоретичному, так і на практичному рівні. «Сьогодні Україна перебуває у процесі переходу до демократії, який означає не просто розбудову демократичної політичної системи, а докорінне переосмислення всього попереднього політичного та соціально–економічного розвитку. За таких умов комплексна оцінка

процесу демократизації в Україні, стану та перебігу внутрішніх перехідних процесів її політичної системи, а також перспектив становлення демократії постає як одне з найважливіших завдань вітчизняної політичної науки» [2,с.3]. Тільки глибинна концептуалізація змістовно–структурних елементів феномену демократії та її політично–управлінського значення для розвитку національного суспільства і держави може сприяти подоланню тих протиріч, якими сповнений сучасний процес демократизації та становлення справжнього народовладдя в нашій країні. «Суспільно–політична практика останніх років засвідчила гостре політичне протистояння та слабкість конституційного регулювання суспільних відносин у сфері народного представництва й народовладдя, нестабільність функціонування всього державного механізму. Протягом останніх років ми стали свідками не лише тривалих політичних «серіалів», а й спроб певних політичних суб'єктів стати вище від Конституції та законів. Ці негативні явища в житті українського народу свідчать, що політична система потребує вдосконалення. Отже, процес становлення народного представництва в Україні триває і є складним. Він має свої глибокі історичні традиції та відбувається, по–перше, в умовах докорінної модернізації суспільства, пошуку ефективних методів реформування всіх сфер суспільного життя, подолання кризового стану, а по–друге, під впливом радянського минулого та досвіду інших країн» [3,с.158]. Така складність та багато вимірність чинників демократизації в нашій країні, яка переживає трансформаційний період соціально–політичного розвитку, зумовлює надзвичайно високий рівень актуальності концептуально–теоретичних досліджень, пов'язаних з проблематикою впровадження в національну суспільну реальність ідей, цінностей, принципів, інституціональних процедур демократії.

Іншим виміром філософсько–політологічної дискурсивної актуальності проблем становлення і розвитку демократії в суспільствах трансформаційного типу є певний рівень зневіри населення в демократизаційних процесах, які не принесли миттєвого покращення фінансово–майнового стану людей, натомість відбулася значна поляризація між різними прошарками населення. «Відступ зі шляху демократії тим більш ймовірний, враховуючи те, що уявлення людей про головне зло в їх житті змінюється зі зміною обставин. Коли люди страждають від жорсткої, репресивної диктатури, їх найпершою метою є покласти кінець такому режимові. Але як тільки це здійснюється, пріоритети змінюються. Економічне благополуччя, законність і порядок приходять на зміну свободі і правам людини в якості першочергових завдань. Залишається незрозумілим, чи здатна демократія виконати таке завдання краще за диктатуру» [4,с.415]. Саме сучасна політологічна наука несе на собі відповідальність щодо дискурсивно–теоретичного обґрунтування гуманістичної та соціально–функціональної пріоритетності демократичних принципів та процедур. Важливо в рамках концептуально–теоретичних досліджень спрямовувати науковий пошук на вироблення методів культурно–політичного просвітництва широких мас населення, прищеплення їм усвідомлення фундаментальної цінності демократії як соціокультурного та історично–прогресивного феномена.

Обґрунтовуючи актуальність та необхідність дослідження феномену демократії в рамках сучасного політологічного дискурсу, важливо підкреслити той невловимий інтегративний елемент демократичного управління суспільством, який і забезпечує демократичній формі соціально–політичного керування пріоритет над іншими альтернативами. «Демократія як суспільний лад по суті є неперервним процесом підтримки хисткого балансу в суспільстві. А оскільки на, умовно кажучи, демократичну рівновагу впливають дуже різні чинники, водночас різноспрямовані та у різних сферах і стратах суспільного буття, а саме суспільство водночас також перебуває (за умов демократії) у стані постійного пошуку шляхів удосконалення свого буття, то, безумовно, не лише керувати, але і просто усвідомити дійсний стан справ і напрями розвитку суспільства видається надзавданням не лише для початківців на шляху демократичного розвитку, а навіть і досвідчених учасників процесу розбудови й удосконалення демократії» [5,с.42]. Все це доводить надзвичайну важливість і актуальність політологічних та соціально–філософських досліджень в сфері пошуку шляхів вдосконалення механізмів демократизації в суспільствах трансформаційного типу. Водночас, відшуковуючи нові шляхи впровадження демократичних інновацій, необхідно достеменно вивчати

та аналізувати ту багатогранну демократичну традицію, яка з часів античності розвивалася на теренах Європи і світу.

Таким чином, звернемося до проблеми обґрунтування актуальності вивчення демократії як «влади народу» в суспільствах трансформаційного типу. Ця актуальність пов'язана насамперед з тим, що сьогодні складається доволі парадоксальна ситуація, коли існує надзвичайно велика кількість теоретичних та експертних розробок щодо посилення ефективності демократизаційних процесів в Україні, а в реальності відбуваються тенденції повернення до багатьох владно–політичних параметрів авторитарного минулого. «Однією з центральних проблем сучасної політології є дослідження трансформацій від авторитарних і тоталітарних режимів до демократичних. Під час аналізу режиму перехідного типу та оцінювання ефективності його діяльності головні складнощі криються у тонкій межі між демократичним і авторитарним політичними режимами, оскільки аналізувати слід змінні характеристики» [6,с.31]. Така постійна змінність і динамічна непередбачуваність трансформаційних суспільств зумовлює постійну необхідність в концептуально–теоретичному пошуку ефективних інструментів становлення та утвердження справжнього народовладдя в нашій країні.

Високого рівня актуальності сьогодні також набуває проблематика заохочення широких мас населення до дійсного народновладного врядування, яке б відображало потреби та було зорієнтоване на досягнення цілей більшості сучасних українців. «Перш за все, необхідно розробити за принципово іншим алгоритмом (не згори донизу, а знизу вгору) і на принципово інших засадах ідеальну модель демократичного врядування, до якої прагнуть і на яку сподіваються люди та, орієнтуючись на неї, визначатимуть напрями та розроблятимуть оптимальні механізми демократизації державного управління на перехідний період від авторитарного державного управління меншості суспільства до демократичного врядування його більшості» [7,с.26]. Однак, останні десятиліття трансформаційного розвитку нашого національного суспільства чітко продемонстрували, що звичайних закликів до демократії та громадянської поведінки недостатньо, адже надзвичайно складно долати соціально–психологічні, світоглядні, організаційні залишки тривалих періодів бездержавності, тоталітаризму та авторитарного засилля бюрократії. Сьогодні насамперед на науково–теоретичному рівні необхідно відшуковувати механізми демократизаційного впливу на масову свідомість та поведінку українців.

Враховуючи це, очевидною стає нагальна актуальність концептуально–теоретичного вивчення як наявних теорій демократичного врядування, комплекс яких склався як в класичній соціально–філософській традиції, так і в сучасній політології на концептуальному і ідеологічному рівнях, так і шляхів інноваційного застосування наукового базису для реалізації справді демократизаційних реформ. У цьому зв'язку, важливо звернути особливу увагу на такі ключові виміри теоретичного осмислення феномену демократії: «нормативне ставлення до демократії як до декларованого ідеалу і мети передбачуваних суспільних перетворень; зростаюча масова привабливість демократичних моделей як результат широких культурних впливів насамперед західного цивілізаційного типу і обумовлена цим делегітимізація авторитаризму як моделі сучасного національного розвитку; чітко виявлена економічна неефективність авторитаризму як інструменту суспільної модернізації, що спростовує раніше розповсюджене уявлення про результативність авторитарної моделі модернізації економіки; утворення такого міжнародного контексту, який є специфічно сприятливим для стимулювання переходу від авторитаризму до більш демократичних форм правління, хоча і не для всіх країн однаковою мірою» [8,с.13–14]. В рамках таких стратегічних обґрунтувань необхідності проведення демократизаційних реформ надзвичайно важливим є застосування науково–теоретично сформованих методів та інструментів впливу на політичну свідомість і культуру населення, а також концептуально–теоретична підтримка для впровадження нових інноваційно–демократичних моделей врядування, прийнятних для певної національно–державної специфіки та народно–ментальних традицій.

Необхідно, розробляючи стратегію демократизації суспільства, що долає важку спадщину тоталітарно–авторитарних десятиліть функціонування, первинні зусилля спрямовувати саме на підвищення інтелектуально–феноменологічного та культурно–креативного сприйняття ідей і принципів демократії широкими масами населення. «Вкорінення демократії у суспільство великою мірою залежить від того, на скільки її

принципи та механізми доступні інтелектуальному рівню пересічної людини, від того, що середній виборець розуміє під справжньою демократією. Тому проблема демократії та вибір її форми для України і досі залишається так само актуальною як для політичної теорії, так і суспільної практики. Демократія як явище і поняття завжди викликала до себе жвавий інтерес з боку дослідників різних країн–представників різних політичних течій і ідеологічних вчень» [9,с.613]. Звідси виникає важливість постійного творчого перегляду ключових концепцій демократії з огляду на можливість їх застосування в процесі демократизаційних перетворень на певному етапі історичного розвитку трансформаційного суспільства. Саме тому особливу увагу в нашому дослідженні буде приділено дослідженню теоретико–методологічних засад вивчення демократії в контексті сучасного політологічного дискурсу.

В рамках пострадянського політологічного дискурсу досить активно ведеться дискусія з приводу застосування концептуальних основ демократії та її імплементарних потенцій щодо суспільств трансформаційного характеру. Важливі проблеми демократичної теорії розглядаються в роботах українських і російських учених В.Андрущенка, Т.Алексєєвої, Л.Бакуна, Є.Баталова, В.Бебика, Л.Брагіної, Н.Бусової, К.Гаджієва, Г.Ділігенського, М.Ільїна, Г.Каменської, Б.Капустіна, Ю.Левенця, В.Ледяєва, О.Медушевського, А.Міграняна, М.Михальченка, С.Перегудова, С.Пшизової, С.Рябова, О.Салміна, А.Соловйова, І.Тарусиної, О.Хархордіна. З огляду на високу актуальність наукової тематики демократизаційного характеру перед нами постає проблема дослідження основних концептуальних рамок і форм визначення феномену демократії в сучасному світі.

Як показують же головні тенденції сучасного світорозвитку в соціальній, гуманітарній, політичній сфері все більшої ваги та аксіологічної беззаперечності набувають саме демократичні принципи суспільного функціонування та врядування. «Сучасний світ під впливом глобалізаційних процесів поступово приймає єдину модель політичного устрою держави – демократичну. Така ситуація є зумовленою домінуванням європейської цивілізації з точки зору економічних, політичних та культурологічних чинників. Необхідно враховувати, що демократія та гуманістичні ідеї історично є ментальним чинником всієї європейської цивілізації» [10,с.76]. З огляду на це, важливо, вивчаючи феномен сучасної демократії, його змістовні та структурні характеристики, а також потенціал трансформаційного впливу на розвиток посттоталітарних соціумів, звернутися і до класичних форм теоретизування щодо феномену демократії як соціокультурного та державотворчого явища.

Ще одним важливим фактором необхідності вивчення історичних форм осмислення феномену демократії є загальносвітоглядний принцип, за яким лише знання витоків соціокультурного і теоретичного пояснення певного явища може дозволити осмислювати та креативно трансформувати його сутність в умовах сучасного розвитку. Так само і демократію може свідомо сприйняти людина, яка мислить вільно на основі знання світоглядно–філософської традиції, яка зверталася до вивчення даного феномену. «Демократичне суспільство вимагає від людини мислити, висловлюватися і діяти вільним чином, спираючись на власний розум, досвід попередніх генерацій та почуття, продиктовані їй власною совістю. Історія соціальної філософії є своєрідним дороговказом у царині самостійного мислення і дії. Вільною в мисленні людина буде лише тоді, коли вона знає й розуміє, про що йдеться в тому чи іншому випадку. Історія соціальної філософії якраз і формує це знання і розуміння. Спираючись на них, людина викристалізовує власну світоглядну позицію і може з гідністю відстояти її, якщо цього потребує практика» [11,с.9]. Таким чином, формуючи концептуально–теоретичний фундамент для подальшого дослідження феномену демократії та сучасних процесів демократизації звернемося до ретроспективного огляду історичної генези поняття «демократії», його зародження, еволюції з часів античності, середньовіччя, політичних вчень Нового часу до наших днів.

Загалом, необхідно відзначити, що зміст, аксіологічне наповнення та практично–реалізаційний контекст категорії «демократії» являються своєрідною лінією, яка наскрізно проходить через історичний розвиток всієї європейської соціально–політичної думки, починаючи з античних часів. Питаннями сутності та походження демократії цікавилися ще античні філософи (Перікл, Демокріт, Сократ, Платон, Аристотель,

Фукідід), а також громадські діячі та мислителі наступних епох (О.Гамільтон, Г.Гегель, Т.Гоббс, Т.Джефферсон, І.Кант, Дж.Локк, Ш.–Л. Монтеск'є, Ж.–Ж. Руссо та ін.). Проте вони робили акцент лише на специфічних моментах демократії, притаманних певній історичній атмосфері і не розглядали загальну сутність демократії як такої у сучасному контексті цього феномена. Говорячи про моделі, конституюючі ознаки, параметри демократії та її якісний потенціал, необхідно згадати роботи загальновизнаних теоретиків демократії Г.Алмонда, Р.Арона, С.Верби, С.Гантінгтона, Л.Даймонда, Р.Даля, Р.Дарендорфа, А.Лейпхарта, Дж.Сарторі, Ф.Шміттера, Й.Шумпетера та ін. Однак теоретичні ідеали демократії дуже часто не відповідають практичним реаліям сьогодення, через це вони потребують подальшого наукового осмислення. Саме у поєднанні класичних концепцій, сучасних теоретичних пошуків, а також нових викликів постмодерної реальності слід, з нашої точки зору, відшуковувати сьогоднішні шляхи становлення і розвитку демократії.

Сьогодні на буденному рівні дуже часто поняття демократії використовується в розхожому значенні, як таке, що здається всім зрозумілим і простим, що, з нашої точки зору, лише шкодить самому феномену демократії та її активному впровадженню і розвитку в соціально–політичній дійсності. Необхідно, у зв'язку з цим, приділяти велику увагу просвітництву населення щодо того тривалого історично–культурного шляху, який пройшла демократія в різних своїх вимірах. «Сьогодні дуже важко знайти того, хто ніколи не чув про демократію взагалі. Проте, не потрібно забувати, що поняття демократії формувалося історично. І з розвитком суспільства воно постійно змінюється. Полісна демократія античності, комунальна демократія європейського середньовіччя, представницька демократія Нового часу настільки істотно різняться, що їх досить складно об'єднати однією спільною дефініцією. Тому, не дивно, що визначення демократії постійно потребує уточнення, оскільки у сучасному світі, який динамічно трансформується, з демократією відбуваються сутнісні метаморфози. І цей об'єктивний чинник суспільного розвитку також актуалізує значення даної теми дослідження» [1,с.3]. Саме тому, аналіз сучасних концепцій демократії, а також вивчення демократії як «влади народу» в суспільствах трансформаційного типу доцільно, з нашої точки зору, почати саме з історичної ретроспективи, короткого історико–культурного огляду тих загальних світоглядно–ціннісних засад, на основі яких демократія розглядалася в різні історичні епохи.

Як відомо, одним з перших і найяскравіших проявів народовладдя в історії людства була так звана антична демократія, яка являла собою таку політико–владну організацію давньогрецького полісу, за якої кожен вільний громадянин брав доволі активну участь у справах полісно–громадського врядування. Такий феномен не міг не відбитися і в суспільно–теоретичних пошуках давньогрецьких філософів. Не зупиняючись детально на аналізі різноманітних філософських систем того часу, підкреслимо ту їх складову, яка, з нашої точки зору, є джерельним корінням і сучасного дискурсивного аналізу демократії, а саме: проблему поєднання громадських та суб'єктивно–владних інтересів. Центральною темою роздумів античних мислителів стає проблема поєднання протилежних інтересів різних соціальних груп, запобігання потенційній можливості розпаду полісу на ворожі протиборчі частини, нейтралізації будь–яких можливостей «підпорядкування публічного простору arche приватним егоїстичним інтересам партикулярного типу. Підсумком осмислення цих проблем стала концептуалізація двох альтернативних політичних теорій – «геометричної» концепції демократії Платона і «змішаної» Аристотеля, що стали підставою двох протилежних стратегій стабілізації античного полісу. Платон розробляє свою модель ідеальної держави як альтернативу наявним видам державного устрою саме тому, що в них влада завжди є пануванням партикулярних егоїстичних інтересів в ім'я власного блага, тобто переважанням «приватного» над «цілим»; тому його проект базується на усуненні від управління суспільством усіх, хто свої приватні інтереси ставить вище за громадські, і переданні функцій панування/підкорення тим, хто здатний на зворотне» [12,с.12]. Аристотель же намагається не усувати вторгнення приватних інтересів у сферу публічної влади, а створити баланс між ними, нейтралізувати їхні крайнощі й представити тією або іншою мірою інтереси всіх. Якнайповніша реалізація цього задуму можлива в «змішаній» формі владарювання – політії, тобто правлінні «середнього елементу», що втілює і

якісну, і кількісну більшість громадян. Не зважаючи на те, що класики античної філософії, використовуючи термін «демократія», означали негативний устрій полісного управління, але саме їх ідеї про кращі форми державної владної організації з плином часу стали одними з ключових елементів сучасного розуміння демократії в різних його концептуальних вимірах, що й буде видно з нашого подальшого дослідження.

Середньовічна епоха на рівні загальнокультурного стереотипного пояснення була часом панування недемократичних форм правління, а саме – абсолютистських монархій. Водночас історія цього періоду знає багато прикладів коли цілі міста і громади на основі одвічного людського прагнення до рівності створювали певні форми самоврядування, що носили в собі окремі елементи і принципи демократії, що відобразилося у тому, що «повного відкидання поняття прав індивіда, що бере початок від афінської державно–політичної традиції, у Середні віки не відбулося. На рівні ідеї права окремої особистості визнавалися королівською владою, і підтвердження цих прав було включено в середньовічні документи, які по суті становили перші кодекси прав, переліки прав. Один із перших середньовічних кодексів – це Кодекс 1188 року, прийнятий у королівстві Леон–і–Кастилія (Іспанія), коли місцеве дворянство одержало від короля Альфонса IX підтвердження низки своїх прав: на справедливий суд, на життя, на захист честі, будинку і власності. Але, як і всі середньовічні кодекси, ці права не були універсальними. Тобто вони стосувалися відносно невеликої групи підданих короля – дворянства» [13,с.54]. Дійсно, ті форми часткової демократії, які відомі в рамках абсолютистсько–монархічного Середньовіччя, були достатньо обмеженими змістовно та організаційно, однак саме ствердження християнської ідеології та моралі вело до поступового впровадження в масовій свідомості ідеї рівності людей, яка на противагу жорсткій ієрархізованій дійсності Середньовіччя зрештою знайшла своє втілення в соціально–політичній реальності наступних епох.

Зокрема, ідея рівності всіх людей стала одним з фундаментальних лейтмотивів концепції природного права. Саме ця концепція, стверджуючи рівність первинних прав людини, а також паритетне їх відчуження з метою суспільного самозахисту і розвитку, багато в чому сприяла становленню сучасного демократичного розуміння феномену прав людини і громадянина. Найбільш плідним часом розвитку природного права і його теорії, часом їхнього розквіту в науковій юридичній і філософській літературі вважаються XVII–XVIII ст. У цей період ідеї природного права підтримувалися, розвивалися та використовувалися мислителями і просвітителями, яких прийнято відносити до найбільш видатних діячів науки. Серед них Г.Гроцій і Б.Спіноза (Нідерланди), Т.Гоббс і Дж.Локк (Англія), Ж.–Ж. Руссо й П.Гольбах (Франція), А.Радіщев (Росія). Поширення результатів їхньої інтелектуальної діяльності привело до формування школи природного права в рамках національної науки і світової політико–правової думки.

Одним із логічних результатів розвитку теорії природних прав людини і «суспільного договору» стали грандіозні історичні зрушення, що відбулися по всій Європі протягом XVIII–XIX століть і мали фундаментальне значення для становлення сучасного розуміння та нормативного закріплення феномену демократії європейського типу. Поняття демократії та прав людини в близькій до сучасної формі були сформульовані після Великої французької буржуазної революції та Війни за незалежність Сполучених Штатів. «Причому це було вже не тільки теоретичне формулювання демократичних ідей, а і їх юридична фіксація в Декларації прав людини та громадянина, прийнятій у Франції в 1789 р., Конституції США й американському Біллі про права тощо» [13,с.55]. Таким чином, наприкінці XVIII століття людство вже мало достатньо високий рівень теоретичного забезпечення подальшого розвитку демократичних принципів і процедур в суспільному і державному врядуванні, хоча в реальності все відбувалося достатньо суперечливо та часто супроводжувалося революціями, війнами, кровопролиттям. Можна сказати, що країни, які сьогодні мають статус розвинених демократій, заплатили за нього достатньо вагому історичну та людську ціну.

З початку ж XIX століття, можна сказати почалося поступове утвердження та вкорінення в суспільну свідомість європейських народів цінностей, принципів та ідеології демократичного врядування. Особливу роль, з нашої точки зору, в цьому процесі відіграло становлення і розвиток ідей європейського та північноамериканського лібералізму. Ідеологами лібералізму XIX ст. були Ієремія Бентам (1748–1832),

Джон Стюарт Мілль (1806–1873), Герберт Спенсер (1820–1903), Волтер Беджгот (1826–1877). Вони розробляли питання про роль держави і про межі її втручання в життя індивіда, про необхідність поділу влади по вертикалі й горизонталі, про місцеве самоврядування, про роль чиновництва в структурах державної влади, про контроль за діяльністю посадових осіб. Поза їхньою увагою не могла залишитися і проблема прав людини та громадянина. У цій сфері особливо англійські ліберали обігнали свій час, виступаючи з вимогами рівноправності для жінок, надання їм виборчих прав. Однак політичні права – не єдина мета в боротьбі за реалізацію норм і цінностей лібералізму. Це також право на володіння власністю. У І.Бентама, наприклад, ми знаходимо думку про те, що обмеження права власності – це одне із завдань, яке має вирішувати держава. Якщо ж особи мають рівне майно, загальна маса щастя буде тим більшою, чим більша буде рівність у розподілі багатства [13,с.61]. Ці та інші ідеї, теорії, концепції поступово ставали невід'ємною складовою суспільної свідомості та соціально–політичної реальності, що зрештою і призвело до того, що західний світ обрав як ідеологічний фундамент розвитку концепцію ліберальної демократії.

Ліберальна демократія є правовою державою на основі представницької демократії, в якій воля більшості та здатність обраних представників здійснювати владу обмежені в ім'я захисту прав меншості та свобод окремих громадян. Ліберальна демократія має на меті рівне забезпечення кожному громадянину прав на дотримання належних правових процедур, приватну власність, недоторканність особистого життя, свободу слова, свободу зборів і свободу віросповідання [14,с.95]. Відомо, що для виникнення ліберальної демократії необхідне дотримання ряду умов, у якості яких найчастіше наводяться такі: розвинена система правосуддя, законодавчий захист приватної власності, наявність широкого середнього класу та сильне громадянське суспільство [15,с.146]; обраний уряд; вільні і справедливі вибори, де голос кожного громадянина має однакову вагу; виборче право, що поширюється на всіх громадян незалежно від расових, релігійних, класових, статевих та інших відмінностей; широка свобода совісті, інформації та думки з приводу всіх громадських питань; право всіх дорослих боротися зі своїм урядом та висуватися кандидатом на посаду; право формувати незалежні об'єднання, зокрема соціальні рухи, групи з певними інтересами та політичні партії.

Класичні формулювання цих позицій можна знайти у концепціях Дж.Медісона і Дж.Бентама. Ліберальну державу Дж.Медісон вважав за головний механізм поєднання інтересів індивідів і захисту їхніх прав. У такій державі існуватиме безпека особи і майна, а політику можна буде зробити сумісною з вимогами великих національних держав, яким властиві складні структури промислового виробництва, торгівлі та міжнародних відносин [16,с.387]. Дійсно, концепція та ідеологія ліберальної демократії стали потужними двигунами розвитку Західної цивілізації в другій половині XIX – в XX столітті, заклавши міцний ціннісно–орієнтаційний та нормативно–функціональний фундамент розвиткові демократичного врядування держав–націй. Однак, реалії нової доби, розвиток постіндустріальної та інформаційної цивілізації, нарощування інтенсивності глобалізаційних процесів ставили і ставлять перед демократією все нові і нові виклики, тим самим актуалізуючи появу нових концептуальних обґрунтувань її трансформацій та подальшого розвитку.

Список використаних джерел

1. Латигіна Н.А. Демократія: сутність, механізми здійснення та сучасні світові тенденції розвитку. Автореф. дис. … доктора політичних наук. Спеціальність: 23.00.02 – політичні інститути та процеси / Наталія Латигіна. – К., 2010. – 37 с.

2. Головко І.В. Ліберальна демократія: умови формування та специфіка становлення. Автореф. дис. … кандидата політичних наук. Спеціальність: 23.00.02 – політичні інститути та процеси / Ірина Головко. – Чернівці, 2010. – 21 с.

3. Заяць Н.В. Особливості формування народного представництва в Україні / Наталія Заяць // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. Науковий журнал. – 2011. – №2 (75). – С.150–158.

4. Хантінгтон С. Майбутнє демократичного процесу: від експансії до консолідації / Самуель Хантінгтон // Політологія. Хрестоматія. Навчальний посібник. – К.: Альтерпрес, 2004. – С.407–421.

5. Пилинський Я. До питання про демократію загалом і демократичні перспективи розвитку України зокрема / Ярослав Пилинський // Агора. Переосмислюючи демократію: Україна і світовий контекст. – Випуск 10. – К.: Стилос, 2011. – С.41–50.

6. Бойчук М.А. Державна влада і громадянське суспільство в умовах становлення демократичного устрою / Микола Бойчук // Вісник Інституту розвитку дитини. Випуск 14. Серія: Філософія, педагогіка, психологія: Збірник наукових праць. – К.: Видавництво Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, 2011. – С.31–36.

7. Мартиненко В.М. Демократичне врядування: від практики до теорії чи від теорії до практики? / В.М. Мартиненко, Ю.А. Нужнова // Актуальні проблеми державного управління: збірник наукових праць – Х.: Видавництво ХарРІ НАДУ «Магістр», 2009. – №1 (35). – С.21–30.

8. Марчак О.М. Демократичний транзит у посткомуністичних країнах: теоретико–методологічні й прикладні аспекти. Автореф. дис. … кандидата політичних наук. Спеціальність: 23.00.02 – політичні інститути та процеси / Оксана Марчак. – Одеса, 2007. – 19 с.

9. Бойчук М.А. Основні форми демократії: український контекст / Микола Бойчук // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2011. – Випуск 46. – С.613–618.

10. Білоконь М.В. Теоретико–філософський аналіз демократичних трансформацій соціально–політичних систем / М.В. Білоконь // Теорія та практика державного управління: збірник наукових праць – Х.: Видавництво ХарРІ НАДУ «Магістр», 2011. – Випуск 2 (33). – С.76–80.

11. Андрущенко В.П. Історія соціальної філософії: (Західноєвропейський контекст): Підручник для студентів вищих навчальних закладів / Віктор Андрущенко. – К.: Тандем, 2000. – 416 с.

12. Фісун О.А. Демократія і неопатримоніалізм у сучасних теоріях політичного розвитку. Автореф. дис. … доктора політичних наук. Спеціальність: 23.00.01 – теорія та історія політичної науки / Олександр Фісун. – К., 2009. – 37 с.

13. Філонов О.В. Основи демократії. Права людини та їх забезпечення в умовах суспільних змін: Навчальний посібник / О.В. Філонов, В.М. Субботін, В.В. Пашутін, І.Я. Тодоров. – К.: Знання, 2006. – 215 с.

14. Застава І. Умови становлення ліберальної демократії в контексті трансформаційних процесів на пострадянському просторі / Ірина Застава // Соціологія у (пост)сучасності. Збірник тез доповідей учасників VII Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів (Харків, 13–15 квітня 2009 р.) – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. – С.95–97.

15. Гутман Е. Типи і парадокси демократії / Е.Гутман // Демократія: антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2005. – Частина ІІ. – С.143–154.

16. Медісон Дж. Основи демократичного врядування / Дж.Медісон // Демократія: антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2005. – Частина ІІ. – С.383–396.

17. Фісун О.А. Демократія і неопатримоніалізм у сучасних теоріях політичного розвитку. Автореф. дис. … доктора політичних наук. Спеціальність: 23.00.01 – теорія та історія політичної науки / Олександр Фісун. – К., 2009. – 37 с.

18. Баранов Н.А. Современная демократия: эволюционный подход / Николай Баранов. – СПб.: БГТУ «Военмех», 2007. – 208 с.

19. Бегунов Ю.К. 13 теорий демократии / Юрий Бегунов, Анатолий Пониделко, Анатолий Лукашев. – СПб.: Издательский дом «Бизнес–Пресса», 2002. – 240 с.

20. Бойчун С.О. Електронна демократія як тенденція глобального політичного розвитку. Автореф. дис. … кандидата політичних наук. Спеціальність: 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку / Сергій Бойчун. – К., 2010. – 15 с.

21. Грачев М.Н. Демократия: методология исследования, анализ перспектив: Монография / М.Н. Грачев, А.С. Мадатов. – М.: Издательство «АЛКИГАММА», 2004. – 128 с.

22. Даль Р.А. Поліархія, плюралізм і простір / Роберт Алан Даль // Політологія. Хрестоматія. Навчальний посібник. – К.: Альтерпрес, 2004. – С.448–464.

23. Древаль Ю.Д. До питання про теорію переходу від авторитаризму до демократії / Ю.Д. Древаль // Актуальні проблеми державного управління: збірник наукових праць – Х.: Вид–во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2008. – №2 (34). – С.42–49.

24. Ємельяненко О.М. Електронний уряд: інноваційні підходи до політики і управління в інформаційному суспільстві. Автореф. дис. … кандидата політичних наук. Спеціальність: 23.00.02 – політичні інститути та процеси / Олена Ємельяненко. – Одеса, 2008. – 20 с.

25. Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами / Фарид Закария. – М.: Ладомир, 2004. – 383 с.

26. Застава І.В. Концепт неліберальної демократії в політичній науці / Ірина Застава // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: «Питання політології». Збірник наукових праць. Випуск 14. – 2009. – №839. – С.78–84.

27. Латигіна Н.А. Теоретико–концептуальний зміст та практичні моделі демократії / Наталія Латигіна // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2011. – Випуск 53 (№10). – С.424–429.

28. Ленин В.И. Государство и революция. Учение марксизма о государстве и задачи пролетариата в революции / Владимир Ленин // Ленин В.И. Полное собрание сочинений (5 издание). Том 33. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – 434 с.

29. Макферсон К.Б. Жизнь и времена либеральной демократии / Крафорд Брафф Макферсон. – М.: Издательский дом Государственного университета – Высшей школы экономики, 2011. – 176 с.

30. Малеєв К. Дві тези про демократію / Костянтин Малеєв // Агора. Переосмислюючи демократію:Україна і світовий контекст. – Випуск 10. – К.: Стилос, 2011. – С.51–56.

31. Марадик Н. Концептуальні моделі та методологічні засади вивчення процесів демократичного переходу у постсоціалістичних країнах / Наталія Марадик // Сучасна українська політика. Збірник наукових праць. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2010. – Випуск 21. – С.246–257.

32. Радченко О.В. Держава і демократія: перший мультисемантичний політичний словник. Навчальний посібник / Олександр Радченко. – Х.: Видавництво Асоціації докторів державного управління, 2011. – 312 с.

33. Радченко О.В. Особливості інформаційно–комунікативної взаємодії держави та суспільства в сучасних моделях демократії / Олександр Радченко // Публічне управління: теорія та практика: збірник наукових праць Асоціації докторів наук з державного управління. – Х.: Видавництво «ДокНаукДержУпр», 2011. – №3 (7) – С.66–74.

34. Федорчак Т. Сучасні теоретико–методологічні підходи до визначення демократії / Тетяна Федорчак // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. Український науковий журнал. – 2009. – №1. – С.17–23.

35. Шмиттер Ф. Неокопоративизм / Филипп Шмиттер // Полис. – 1997. – №2. – С.14–22.

36. Шміттер Ф. Роздуми про громадянське суспільство і консолідацію демократії / Філіп Шміттер // Політологія. Хрестоматія. Навчальний посібник. – К.: Альтерпрес, 2004. – С.262–274.

37. Шумпетер Й.А. Капитализм, социализм и демократия: Пер. с англ. / Йозеф А. Шумпетер. – М.: Экономика, 1995. – 540 с.

Федоренко А.В. Демократия как форма и модель общественной организации и управления

Обосновывается актуальность и необходимость исследования феномена демократии в рамках современного политологического дискурса; подчеркивается значение демократического управления и общественной организации.

Ключевые слова: *человек, политика, демократия, культура, воспитание, управление.*

Fedorenko, A.V. Democracy as a form and model of social organization and management

The urgency and the need to study the phenomenon of democracy in the modern political science discourse is being substantiated, the importance of democratic governance and social organization is being emphasized.

Key words: *human, politics, democracy, culture, education, management.*

УДК 32.007

Заславська О.О.

Типологія політичної комунікації

Здійснено типологічний аналіз політичної комунікації за різними критеріями, виявлений взаємозв'язок між трансформацією видів політичної комунікації та цілями політичної діяльності суб'єктів політики.

Ключові слова: *комунікація, політична комунікація, політична інформація.*

На сучасному етапі розвитку людство досягло значних успіхів в усіх сферах своєї життєдіяльності. Важливу роль у цьому процесі відіграє спілкування як основа передачі досвіду із покоління в покоління. У XX столітті в світі відбувся «вибух» інформаційно–комунікативних технологій, які сьогодні стали невід'ємною частиною життя кожної людини, оскільки вони забезпечують створення, збереження, обробку і доступ до інформації. При цьому особливу увагу слід звернути на комунікативні процеси в політиці. Адже тут необхідною є наявність постійного зв'язку між владними структурами, політичними партіями, громадськими організаціями, об'єднаннями, лобістськими угрупованнями, засобами масової інформації і громадянами з приводу актуальних проблем громадсько–політичного і соціально–економічного життя, який забезпечується політичною комунікацією.

Сучасна політика здійснюється насамперед в інформаційному просторі. В сучасному суспільстві інформація та засоби її поширення є головним владним ресурсом, використовуючи який можна цілеспрямовано формувати суспільну думку і здійснювати над нею контроль. Саме тому в сучасних політологічних дослідженнях все частіше розглядаються проблеми комунікації, яка забезпечує поширення, передачу політичної інформації як між елементами політичної системи, так і між політичною системою та її середовищем, і переслідує три основні цілі: передачу інформації, зміну точки зору, зміну поведінки інформованих.

Отже, актуальність теми дослідження можна пояснити зростанням ролі політико–комунікативних аспектів у діяльності державної влади в епоху постіндустріального суспільства, у якому посилюється потреба людей в інформації та комунікації, котрі виступають основною цінністю, стратегічними ресурсами та системоутворюючими факторами соціально–політичної реальності.

Мета статті – визначити теоретичні підходи до розкриття основних типів політичної комунікації, встановити взаємозв'язок між трансформацією видів політичної комунікації та цілями політичної діяльності суб'єктів політики.

Питанням, що пов'язані з процесом політичної комунікації у сучасному суспільстві, присвячено цілий ряд фундаментальних і прикладних праць, значна кількість наукових статей з різних дисциплін як гуманітарного, так і технічного профілю.

За кордоном вивченню й аналізу процесу комунікації, її місцю в соціокультурних і політичних процесах історично приділялася значна увага. Теорію масової комунікації та її засобів у загальному аспекті розробляли такі дослідники як: Т.Адорно, Р.Барт, З.Бауман, Д.Белл, Дж.Бенігер, П.Бурдьє, Н.Вінер, Ю.Габермас, М.Горкгаймер, Б.Гунтер, Т.Ван Дейк, Ж.Дельоз, Ж.Дерріда, Дж.Кері, Дж.Ллал, П.Лазарсфельд, Г.Лассвелл, Д.Макквейл, М.Маклюен, Т.Петерсон, Т.Роззак, Ф.Сіберт, Д.Тренемен, О.Тоффлер, М.Херманн, Р.–Ж. Шварценберг, В.Шрамм та ін.

У наш час проблеми політизації масових інформаційних процесів і медіатизації політики, котрі є сутнісними для теорії політичної комунікації, знайшли своє відображення в працях, присвячених проблемам інформаційної взаємодії державної влади і громадськості. Серед теоретичних робіт загального характеру українських дослідників необхідно виділити монографії, навчальні посібники й статті таких авторів як: О.Гриценко, О.Задоянчук, О.Зернецька, В.Іванов, Н.Костенко, О.Литвиненко, Є.Макаренко, С.Макеєв, А.Москаленко, І.Паславський, В.Ребкало, І.Слісаренко, Є.Тихомирова, А.Чічановський, В.Шкляр та ін.

Проблема типології політичної комунікації є надзвичайно складною. Можна виділити декілька основних підходів до типологізації політичної комунікації.

Найбільш поширеним в політології критерієм класифікації є вектор (ознака) спрямованості комунікативного акту. Так, розрізняють три види політичної комунікації: горизонтальний, вертикальний і діагональний, який ще називають змішаний (він поєднує риси двох попередніх типів). Горизонтальна комунікація – комунікація між інституціональними компонентами чи соціальними акторами, які перебувають на одному рівні ієрархії, наприклад, між різними елітними угрупуваннями чи звичайними громадянами, які взаємодіють в масових акціях. Вертикальна комунікація здійснюється між різними ієрархічними рівнями макрополітичної структури: елітою та масами, між урядом, парламентом чи партіями, з одного боку, і звичайними громадянами, виборцями – з іншого. Зворотний зв'язок при цьому може набувати форми голосування на виборах і референдумах, оприлюднення результатів опитування громадської думки тощо.

Вертикальна комунікація забезпечується за допомогою наступних важелів: 1) наявність стандартних правил і процедур; 2) керівників вищого рангу; 3) допоміжних елементів, які збільшують можливості керівників (політичних спеціалістів, консультантів, об'єднаних в штабні підрозділи); 4) цілей, задач, ресурсів. Горизонтальна комунікація між суб'єктами одного рівня, які належать до різних груп, здійснюється наступним чином: 1) на основі прямих контактів в процесі взаємного консультування; 2) на середніх та нижчих рівнях за допомогою спеціальних координаторів – постійних або тимчасових політичних комітетів, спеціальних представників вищого керівництва; 3) за допомогою цільових груп, які вирішують задачі удосконалення механізму політичної взаємодії між суб'єктами.

Види комунікації виділяють і за складом комунікантів. Інтраперсональна комунікація (автокомунікація) в політиці прирівнюється до розмови з самим собою – це записи в щоденнику політичного характеру, роздуми в голос на політичні теми, щоб краще усвідомити для себе ті чи інші висновки тощо. В усіх цих ситуаціях комунікація за схемою «Я – Він» замінюється комунікацією за схемою «Я – Я», у якій і відправник, і адресат – одна особа.

Міжособистісна комунікація, як правило, пов'язана з ідеальною моделлю комунікації і означає процес обміну повідомленнями та їх інтерпретації двома чи декількома індивідами, які вступили в контакт один з одним. Міжособистісний характер політичної комунікації передбачає, що має місце обмін повідомленнями між невеликою кількістю людей; це безпосередня взаємодія, коли її учасники знаходяться в просторовій близькості, мають можливість легко здійснювати зворотний зв'язок; це особистісно орієнтована взаємодія, тобто передбачається, що кожен із її учасників визнає незамінність, унікальність свого партнера, бере до уваги особливості його емоційного стану, самооцінки, особистісних характеристик і в свою чергу розраховує на зустрічну увагу.

Іншими словами, аналіз міжособистісної комунікації – це аналіз того, за яких умов і за допомогою яких засобів ідеї, уявлення, знання, настрої, тобто суб'єктивний досвід одного суб'єкта може бути повідомлений іншому і більш менш точно витлумачений ним. Завданням дослідження стає виявлення й опис різних передумов успішної чи, навпаки, неуспішної, ускладненої комунікації.

Групова комунікація – це комунікація всередині групи, між групами, в межах системи «індивід – група» (інтерв'ю політичного лідера чи розмова керівника компанії зі службовцями). Для групової комунікації, окрім багатьох закономірностей, що властиві міжособистісній комунікації, притаманні специфічні для цього типу взаємодії риси, до яких відносять сукупність позицій членів групи відносно отримання та зберігання значимої для групи інформації (структура комунікаційних потоків); груповий вплив і ступінь ідентифікації людини з групою; прийняття групового рішення, тобто обговорення важливих для групи проблем, в процесі якого відбувається пошук та вироблення спільного групового рішення. Інтегральною характеристикою системи внутрішньогрупових зв'язків є ступінь згуртованості, індексом якої може виступати частота та ступінь співпадінь поглядів, оцінок, позицій членів групи по відношенню до об'єктів, які є найбільш значимими для групи в цілому.

Масова комунікація – це процес поширення інформації (політичних знань, цінностей, ідей, теорій, правових норм тощо) за допомогою технічних засобів (преса, радіо, телебачення, Інтернет тощо) на кількісно великі, розосереджені аудиторії. Засоби масової комунікації – це спеціальні канали та передавачі, завдяки яким відбувається

поширення інформаційних повідомлень на великі території. Масова комунікація передусім характеризується:

– наявністю технічних засобів;

– соціальною значимістю інформації, що сприяє підвищенню умотивованості масової комунікації;

– наявністю масової аудиторії, яка через її розосередженість й анонімність потребує ретельно продуманої ціннісної орієнтації;

– багатоканальністю та можливістю вибору комунікативних засобів, котрі забезпечують варіативність і разом з тим нормативність масової комунікації.

Масова комунікація має свою власну специфічну природу, що відображена у наведених нижче відмінностях масової і міжособистісної комунікації (табл.1).

Таблиця 1

Характеристики масової і міжособистісної комунікації

Масова комунікація	Міжособистісна комунікація
1. Опосередкованість спілкування технічними засобами	1. Безпосередній контакт в спілкування
2. Спілкування великих соціальних груп	2. Спілкування в основному окремих індивідів
3. Яскраво виражена соціальна орієнтованість спілкування	3. Як соціальна, так й індивідуально–особистісна орієнтованість спілкування
4. Організований, інституціональний характер спілкування	4. Як організований, так і спонтанний характер спілкування
5. Відсутність безпосереднього зв'язку між комунікатором і аудиторією в процесі спілкування	5. Наявність безпосереднього зворотного зв'язку між учасниками комунікації в процесі комунікативного акту
6. Підвищена вимогливість до дотримання прийнятих норм спілкування	6. Більш «вільне» ставлення до дотримання прийнятих норм спілкування
7. Односпрямованість інформації та фіксування комунікативних ролей	7. Почергова зміна спрямованості інформації та комунікативних ролей
8. «Колективний» характер комунікатора та його публічна індивідуальність	8. «Індивідуальний» характер комунікатора та його «приватна» індивідуальність
9. Масова, стихійна, анонімна, розрізнена аудиторія	9. Реципієнт – окрема конкретна людина
10. Масовість, публічність, соціальна актуальність і періодичність повідомлень	10. Одиничність, приватність, універсальність, соціальна й індивідуальна актуальність, необов'язкова періодичність
11. Перевага двоступінчастого характеру сприйняття повідомлень	11. Перевага безпосереднього сприйняття повідомлень

Сьогодні здійснення розвиненої політичної комунікації практично неможливе без масових каналів. Навіть в міжособистісній комунікації, не кажучи вже про групову, часом важко обійтись без ЗМІ (приводом для аналітичного запису в щоденнику політичного діяча може стати прочитана газетна стаття, а предметом бурхливого сімейного обговорення на кухні – щойно почута по радіо політична заява). Така унікальність комунікаційного процесу в ЗМК пов'язана з наступними його властивостями: діахронність – комунікативна властивість, завдяки якій повідомлення зберігається в часі; діатопність – комунікативна властивість, яка дозволяє інформаційним повідомленням долати значні відстані; мультиплікування – можливість багаторазового повторення автентичного змісту; симультанність – можливість поширити автентичні повідомлення серед великої кількості людей одночасно; реплікація – властивість, що реалізує регулюючий вплив масової комунікації.

За джерелами регулювання процесу політична комунікація може бути: формальною (здійснюється на основі добре пророблених і легітимних, як правило, виражених в письмовій формі інструкцій, методик тощо) і неформальною (здійснюється на основі усних норм та правил). Формальні комунікації здійснюються між елементами формальної структури організації, неформальні комунікації пов'язані з неформальними групами та неслужбовими питаннями, а також з поширенням чуток про службові питання.

Особливе місце в сучасному політичному процесі займає неформальна політична комунікація. Останнім часом дослідники відзначають падіння довіри до офіційних ЗМІ, що призвело до зростання значущості повідомлень, які передаються на рівні міжособистісного спілкування. До неформальної комунікації традиційно відносять чутки, плітки, анекдоти, графіті тощо. Ці джерела впливають насамперед на формування негативних настроїв населення по відношенню до існуючої політичної системи. В основі знання, яке позначається термінами «плітки», «чутки», як стверджує Б.Грушин, «завжди знаходиться частка вимислу, домислу: свідомого, навмисного чи несвідомого, випадкового. Такий вимисел присутній вже в момент зародження чутки, тому що особа, яка першою подає відомості, що породжують чутку, ніколи не володіє всією повнотою точних, перевірених фактів відносно об'єкта судження» [1,с.228–229]. Згодом, в процесі передачі інформації від однієї особи до іншої, елементи вимислу посилюються: повідомлення доповнюються певними подробицями, емоційними оцінками, причому, зазвичай, людьми, які не володіють жодними фактами про предмет розмови.

Неформальні джерела відіграють і позитивну роль в процесі формування політичних уподобань. Важливо вже те, що вони привертають увагу населення до політики. Надаючи уявленням про політику емоційного забарвлення, вони закріплюють цю увагу, а також спрощують сприйняття інформації, роблять її доступною для всіх соціальних груп. Особливе місце в цьому процесі займають чутки. У соціальній психології під чутками розуміють специфічну форму недостовірної або частково достовірної інформації, що надходить від однієї особи або групи, про певні події чи ситуації [2,с.368].

Г.Почепцов зазначає, що чутки належать до категорії повідомлень, які самотранслюються. Вони циркулюють завдяки дії таких чинників: по–перше, цілком ймовірно, що чутки відображають певні колективні уявлення, установки і стереотипи; по–друге, чуткам властивий виключно усний механізм функціонування (потрапляючи до ЗМІ, вони дають привід для спростувань або підтверджень, але при цьому перестають бути самостійним джерелом інформації); по–третє, чуткам притаманна змістова яскравість, за їх допомогою часто транслюється очікувана тією чи іншою аудиторією інформація. Це не заперечує того, що такі повідомлення можуть містити як позитивні, так і негативні новини. Головне тут інше: ці новини сприймаються як вірогідні [3,с.348].

Отже, чутки – це форма поширення соціально значимої інформації в суспільстві, колективі, групі. Чутка може відображати реальний стан речей, певною мірою викривляти його, або бути повністю хибною. На відміну від офіційних джерел інформації, чутки, як правило, не мають надійного інформаційного підґрунтя у вигляді встановлених подій, фактів тощо. Вони народжуються в процесі міжособистісного спілкування, обміну інформацією між людьми і виступають у формі суджень, оцінок і прогнозів, що відповідають очікуванням людей. М.Олпорт і Л.Постман сформулювали «базовий закон чуток», що відображає залежність інтенсивності (кількості) чуток від важливості подій (питань) і неоднозначності інформації про них [4,с.139]. Формула, що описує цей закон, має такий вигляд: R=IxA, де R – кількість чуток, що циркулюють, I – важливість питання для зацікавлених осіб, A – неоднозначність інформації, що стосується обговорюваної теми. Тобто чутки поширюються тоді, коли події, які відображаються в чутках, важливі для аудиторії, а отримані щодо них дані або недостатні, або суб'єктивно двозначні. Двозначність зростає, якщо інформація повідомлена нечітко, суперечливо або якщо людина не може зрозуміти одержане нею повідомлення. На думку М.Олпорта і Л.Постмана, важливість і двозначність не складаються, а перемножуються – тобто якщо або важливість, або двозначність дорівнює нулю, чутка не виникає. Із урахуванням найважливіших детермінант і змінних, пов'язаних з поширенням чуток, психологи розробили своєрідну квазіматематичну формулу для обчислення (прогнозування, оцінки) інтенсивності їх поширення [5,с.244]. Вона має такий вигляд: Ч=І/(КП(У)хДД), де Ч – інтенсивність циркуляції чуток, І – інтерес аудиторії до теми, КП – кількість офіційних несуперечливих повідомлень з теми на певний момент часу (У), ДД – ступінь довіри до джерела офіційних повідомлень. З формули видно, що швидкість поширення чуток прямо пропорційна інтересу аудиторії до теми, зворотно пропорційна до кількості офіційних повідомлень з теми і ступеня авторитетності джерел офіційної інформації.

Важливо відзначити, що чутки виникають не лише у випадку відсутності офіційної інформації, що задовольняє запити людей, але й як прояв психологічної потреби в міжособистісній комунікації. Американський психолог Дж.Меерло вважає, що чутки є такою ж «необхідністю для дорослої людини, як казка для дитини». Людина, яка

поширює чутки, хоче зануритись в захоплюючі новини через те, що не може жити без «вербальної стимуляції своєї фантазії».

Іншим неформальним джерелом інформації, що впливає на формування політичних уподобань населення, є анекдоти, сатиричні вірші тощо. Так, наприклад, під час передвиборчої кампанії 2012 року Комуністична партія України з метою критики своїх конкурентів (олігархічних угруповань) розмістила по всій країні рекламні плакати з відомим двовіршем В.Маяковського:

Ешь ананасы! Рябчиков жуй!

День твой последний приходит, буржуй!

У гуморі проявляються важливі особливості свідомості суб'єктів соціально–політичних взаємодій, їх практик пізнання та комунікації. Гумор дозволяє виявляти протиріччя та вади у функціонуванні політики і влади. У гуморі концентровано проявляються такі способи пізнання соціальної та політичної реальності як емоції, відчуття, настрої.

Можна стверджувати, що гумор – це найбільш ефективний механізм, який дозволяє людям пристосовуватись до зовнішніх і внутрішніх обмежень. Частково гумор є формою завуальованої чи переключеної агресії, коли замість ненависті до інших осіб гумор дозволяє відчути свою перевагу над ними. Отже, до кола соціальних функцій гумору входить попередження та послаблення міжособистісних і міжгрупових конфліктів. Жарт привертає увагу не лише сам по собі, але і через те, що в такій невигадливій, дивній, грубуватій формі виражається одна зі сторін суспільної оцінки якогось явища, події, персонажу, ситуації.

Засобом політичної комунікації виступає також таке неформальне джерело інформації, як графіті. «Політичне графіті – це певний комунікативний елемент спілкування представників цієї субкультури з зовнішнім середовищем за допомогою специфічної мови та образів вигаданих чи загальноприйнятих. При створенні графіті зазвичай використовуються спеціальні образи, що уособлюють ті чи інші характеристики або стереотипи» [6,с.29]. Написи політичного характеру – це прояв мислення політично активної молоді, яка не бачить можливості вплинути на громадськість чи оцінити політику іншими засобами. Для будь–якого графіті характерними є: наявність сугестивного послання; використання художніх або психологічних прийомів для привабливого оформлення послання; спрямованість на цільову аудиторію; невипадковість розташування; неофіційність; традиційність; анонімність. Параметри професійного політичного графіті дуже схожі на виміри рекламного слогана. Незначний обсяг тексту дає можливість лаконічно або у вигляді слогана висловити своє ставлення до політичної партії чи до кандидата в депутати. Одна чітко сформульована думка, професійно оформлена з художньої точки зору, може бути більш ефективна, ніж стаття у газеті чи журналі. Однак, політичні графіті в Україні стають дедалі все більш заангажованим механізмом, за допомогою якого конкретні політичні діячі маніпулюють масовою свідомістю під час виборчих кампаній.

Таким чином, кожний тип політичної комунікації здійснює специфічний вплив на процес формування політичних уподобань населення. Неформальна політична комунікація займає особливе місце: з одного боку, вона формує постійний інтерес до діяльності політичних лідерів чи інститутів, а з іншого – емоційно забарвлює і спрощує інформацію про політика, політичну партію чи суспільно–політичний рух.

Політична комунікація може здійснюватись в процесі будь–якої діяльності за допомогою різних знакових способів, наприклад, мови, жестів тощо. Виходячи з параметрів знакової організації, можна виокремити вербальні (усні, словесні), письмові чи друковані, візуальні (невербальні), перформансні, символічні та деякі інші форми політичної комунікації.

Політичну комунікацію можна типологізувати також на основі специфіки політичного режиму. Панування того чи іншого політичного режиму характеризується ступенем політичної свободи в суспільстві, станом правового становища особистості, а також тими методами і засобами, за допомогою яких здійснюється державна влада. В сукупності ці параметри так чи інакше визначають і рівень розвитку політичної комунікації. Важливість політичних режимів для пояснення типології політичної комунікації обумовлена тим, що в них створюється стійка модель взаємодії влади і суспільства, яка комбінує канали доступу до прийняття рішень зі стратегіями боротьби за них і характеристиками політичних акторів. Тип контролю та розподілення потоків

інформації є надзвичайно важливим для визначення політичного режиму. Можна виділити тоталітарний, авторитарний і демократичний типи політичної комунікації. Ступінь автономності структур комунікації є тією ознакою, за якою можна відрізнити демократичний тип від авторитарного чи тоталітарного, оскільки останні при формуванні суспільної думки ретельно контролюють політичну комунікацію. Там, де інформація концентрується елітами і бюрократичним апаратом, реальна можливість політичної участі є надзвичайно малою. Той, хто контролює інформацію, може вирішальним чином впливати на колективне та має можливість певним чином спрямовувати поведінку мас. При тоталітарному режимі здійснюється всеохоплюючий контроль інформації в одних руках, тотальний контроль за усіма сферами життєдіяльності. Про політичну комунікацію як взаємодію влади і населення в даних умовах говорити не доводиться.

Сучасний розвиток обчислювальної техніки та систем телекомунікації суттєво розширив можливості індивідуального спілкування та неконтрольованого сприйняття інформації, чим поставив під сумнів саму можливість існування тоталітарних режимів в розвинених країнах. «На нашій планеті, – відзначають Дж.Нейсбітт і П.Абурден, – сьогодні менше диктаторів тому, що вони вже не спроможні контролювати інформацію» [7,с.302]. Дійсно, контроль і поширення інформації політичного характеру – важливий елемент у визначені типу політичних режимів: при авторитаризмі інформаційні процеси суворо контролюються, комунікація набуває односпрямованого характеру з переважанням пропагандистських технологій, тоді як демократичний режим передбачає, що політична інформація широко поширюється між різними членами суспільства. В основі ідеальної, насправді демократичної моделі політичної комунікації знаходиться діалог між «керуючими» та «керованими», який передбачає рівноправний обмін точними, повними, завершеними і перевіреними відомостями про політичні явища і процеси, що сполучаються з основними цивілізаційно–культурними цінностями даного суспільства, фундаментальними правами та свободами особистості. Особливе значення при цьому мають свобода політичних, релігійних та інших переконань, свобода совісті, слова та друку, мітингів і зборів, а також право безперешкодно дотримуватись і вільно висловлювати свою думку, вільно шукати, отримувати та поширювати різноманітну інформацію й ідеї незалежно від державних кордонів, якщо вони не суперечать гуманістичним принципам. Інтелектуальна свобода, наявність освіченої суспільної думки, демократична політична культура, свобода засобів масової інформації від владних структур – важливі передумови оптимального розвитку політичної комунікації, стійкого соціального процесу. В цьому сенсі політична комунікація повинна все більше сприяти координації інтересів суспільства, його груп й індивідів за допомогою взаєморозуміння, що засноване на правді та повній інформованості, повазі до головних цінностей людини.

Якщо в основу типологізації покласти моделі руху інформації, то можна виділити наступні види політичної комунікації, які характеризують потік та умови передачі інформації від відправника до адресата: модель мовлення, діалогова, консультаційна та реєстраційна моделі.

Модель мовлення передбачає поширення інформації з центру одночасно багатьом абонентам на периферію. Така ситуація зустрічається досить часто, наприклад, у випадку новинних телерадіопередач, коли деякі повідомлення отримуються досить великою кількістю людей, які знаходяться в різних місцях. А також, наприклад, щорічний виступ Президента України з посланням до Верховної Ради про становище в країні та основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики на найближчу перспективу, чи зустрічі президента з пресою, інформація про які поширюється не лише на регіони України, але й на різні країни світу. Характерними рисами даної моделі як типово односторонньої комунікації є відносно невелика можливість особистого зворотного зв'язку, а також та обставина, що час і місце комунікації визначає відправник.

Діалогова модель політичної комунікації передбачає поширення інформації в реальній комунікаційній мережі: учасники спілкуються безпосередньо між собою, ігноруючи центр чи посередників і самостійно обираючи час, місце і тему інформаційного обміну. Ця модель також має широке коло застосування: від простого особистого листування і телефонних переговорів до використання Інтернету та електронної пошти. Характерна відмінність діалогової моделі полягає в тому, що вона передбачає своєрідну «горизонтальну рівність» учасників інформаційного обміну, на протилежність «вертикальному» принципу «керівництва – підкорення», що притаманний моделі мовлення. Безперечно

комунікація подібного виду не виключає участі і більше двох сторін (наприклад, невелика зустріч, телефонна конференція тощо). Проте, збільшення кількості учасників і, зокрема, поява «ведучого» призводять до наближення цієї моделі до моделі мовлення.

Консультаційний тип комунікації відноситься до ситуацій, при яких індивід, що знаходиться на периферії комунікаційної лінії, шукає необхідні відомості в центральному інформаційному сховищі (банк даних, робота з книгами, газетами й іншою друкованою продукцією в бібліотеці, пошук необхідної інформації в Інтернеті). На відміну від моделі мовлення, в даному випадку місце і час консультації, а також тема повідомлення визначаються користувачем, а не центром.

Реєстраційна модель руху інформації є протилежністю консультаційної моделі. Тут центр запитує і отримує інформацію від периферійного джерела. Дана модель застосовується, наприклад, у випадку, коли індивіду закритий доступ до центрального банку даних. Розвиток сучасних комп'ютерних технологій дозволяє отримувати, опрацьовувати і зберігати велику кількість інформації, тому значення цієї моделі істотно зросло.

Отже, аналізуючи основні типи політичної комунікації, що розкривають сутнісні аспекти цього феномену, автор погоджується з думкою тих дослідників, які вважають, що складність сучасного політичного процесу не дозволяє класифікувати політичну комунікацію лише за одним параметром і без урахування впливу на неї соціокультурних, економічних, ідеологічних, психологічних, технічних та інших факторів. Сучасна політична комунікація інтегрує формальні та неформальні, горизонтальні та вертикальні, вербальні та візуальні, усні та електронні, демократичні й авторитарні способи взаємодії політичних акторів, регулює рух політичної інформації і забезпечує найбільш ефективні способи досягнення політико–комунікаційний цілей, що сприяють досягненню стійкості соціально–політичної системи. Функціонування багатопрофільних взаємодій дозволяє зробити висновок про різнобічний розвиток політичної комунікації.

Список використаних джерел

1. Грушин Б.А. Мнение о мире и мир мнений. – М., 1967. – 400 с.
2. Орбан–Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Посібник. – К.: Академвидав, 2003. – 448 с.
3. Почепцов Г.Г. Теория коммуникации. – М.: Рефл–бук; К.: Ваклер, 2001. – 656 с.
4. Олпорт Г. Становление личности: избранные труды. – М.: Смысл, 2002. – 462 с.
5. Сухов А.Н. Психология больших социальных групп и движений // Основы социально–психологической теории / Под общ. ред. А.А. Бодалева и А.Н. Сухова. – М., 1995. – С.228–245.
6. Нагорняк Т. Політичні графіті у контексті виборчої президентської кампанії–2004 в Україні (регіональний аспект) / Т.Нагорняк, Д.Ганчаускайте // Трибуна. – 2004. – №11–12. – С.28–30.
7. Naisbitt J, Aburdene P. Megatrends 2000: The New Directions for the 1990's – New York. 1990. – 416 p.

Заславская О.А. Типология политической коммуникации

Проведен типологический анализ политической коммуникации по разным критериям, выявлена взаимосвязь между трансформацией видов политической коммуникации и целями политической деятельности субъектов политики.

Ключевые слова: *коммуникация, политическая коммуникация, политическая информация.*

Zaslavska, O.O. The typology of political communication

The typology of political communication was set in accordance with different criteria. The interrelations between the sorts of political communication transformations and the goals of political activity of politics subjects were discovered.

Key words: *communication, political communication, political information.*

УДК 304.4:316

Сащук Г.М.

Інформаційне суспільство – принципово нова стадія розвитку людства

Розглядаються критерії визначення інформаційного суспільства. Зроблено висновок, для того, щоб потенційні можливості інформатизації послужили планетарному співтовариству, потрібно багато чого змінити в його устрої та у стереотипах нашої свідомості

Ключові слова: *інформаційне суспільство, мережене суспільство, інформаційні технології, глобалізація.*

Починаючи з 70–х рр. XX ст. нова форма індустріального розвитку, що з'явилася в результаті розвитку інформаційних технологій, використовує інформаційні мережі як на виробництві, так і для маркетингу по всьому світу. Таким чином, інформаційне суспільство в даному підході розглядається як глобальне мережеве суспільство, в якому мережі пронизують всю соціальну й економічну структуру [1;2].

Рубіж 1980–1990–х рр. можна позначити як початок нового етапу в розвитку ідей постіндустріалізму. Передусім це пов'язано з тими змінами, які відбулися в розвитку сучасної індустріальної цивілізації. Зокрема в 1991 р., за оцінками аналітиків, у США вперше витрати на придбання інформації і інформаційних технологій перевищили витрати на придбання виробничих технологій і основних фондів. Зростання обсягів інформаційної складової було настільки стрімким, що до початку 1995 р. в американській економіці близько трьох чвертей доданої вартості всього промислового виробництва створювалися за допомогою інформаційних технологій. У тому ж 1995 р. загальна кількість придбаних в США комп'ютерів (16,5 млн шт.) уперше перевищила кількість придбаних автомобілів або телевізорів.

Таким чином, перехід до інформаційного суспільства став набувати характеру реальної перспективи і навіть неминучої насущної необхідності. Фахівці у сферах соціології, політології, економіки опинилися перед завданням сформулювати нові перспективи розвитку економічних і соціально–політичних систем в умовах реального функціонування технологій інформаційного суспільства.

Серед наукових праць, які мають суттєве значення для дослідження теорії інформаційного суспільства, особливо слід зазначити ґрунтовні доробки Т. Берези, М. Головатого, В. Горбатенка, О. Григора, В. Данільяна, М. Демкової, О. Дзьобаня, П. Дубаса, Д. Дюжева, О. Картунова, А. Колодюк, Я. Любивого, В. Ляха, Є. Макаренко, О. Маруховського, В. Недбая, В. Нечитайло, А. Сагалович, В. Скалацького, І. Чхеайло, С. Ягодзінського та ін..

Із вітчизняних авторів, які досліджують окремі аспекти функціонування інформаційного суспільства, варто відзначити В. Бебика, Л. Березовця, В. Білоуса, А. Гальчинського, О. Голобуцького, Г. Грачова, А. Даніліна, О. Дубаса, Т. Єршову, О. Зернецьку, С. Кащавцева, В. Коляденка, О. Литвиненка, О. Сосніна, Л. Чупрія та ін. Наукові доробки зазначених авторів дали можливість з'ясувати стан розробленості інформаційної проблематики, знайти недосліджені аспекти.

Поява електронних «супермагістралей» привернула увагу до перегляду співвідношення «час – простір». Дійсно, в мережевому суспільстві ускладнення, пов'язані з часом і простором, були багато в чому подолані, корпорації і навіть окремі люди дістали можливість ефективно вести свої справи в глобальному масштабі. Тому багато хто припускає, що все це знаменує серйозну трансформацію соціального устрою, яка може слугувати навіть ознакою революційних змін. При цьому, визнання розвитку інформаційних мереж провідним фактором у становленні інформаційного суспільства потребує деяких застережень.

Однак, наявності інформаційних мереж недостатньо для визнання суспільства інформаційним. Цей підхід також хибує нечіткими дефініціями, насамперед, невизначеним поняттям мережі не ясно, чи повинні під мережею матися на увазі тільки технологічні системи, чи всі соціальні інформаційні відносини, побудовані за мереже-

вим принципом. Крім того, інформаційні мережі у формі поштового зв'язку, телеграфу і телефону існують відносно тривалий час, а якщо визнати їх існування провідним в інформаційному суспільстві, то стає незрозумілим виникнення проблематики інформаційного суспільства саме зараз, а не десятиліття і століття тому.

Підхід до визначення інформаційного суспільства, що використовує критерій культури, мабуть, найлегше визнати максимально повним і відповідним сучасним реаліям, проте культурні артефакти ще гірше за інших піддаються вимірюванням і формалізації. Дійсно, сучасна культура явно більш інформативна, ніж будь–яка попередня. Людина існує в медіанасиченому середовищі: її життя істотно символізується, воно проходить у процесах обміну й отримання повідомлень про неї та про інших.

Визнання вибухового зростання культурних сенсів змушує багатьох авторів говорити про те, що людство увійшло до інформаційного суспільства. Вони рідко роблять спроби оцінити цей розвиток у кількісних характеристиках, а просто вказують, наскільки очевидно, що знаків і інформації сьогодні значно більше, ніж у попередні епохи. Перш за все, такий описовий характер мають концепції постмодерністських авторів, що досліджують інформаційне суспільство в рамках тексту і гіпертексту, симулякра і ризоми, гіперреальності і пастиша, сенсу, знаку та інших категорій власне постмодерністського дискурсу [3].

Наступний підхід до визначення інформаційного суспільства пов'язаний зі змінами в політичній сфері суспільства і характері міжнародних відносин в умовах глобалізації. Держава та різні політичні сили, згідно з даним підходом, стають основними суб'єктами становлення і подальшого розвитку інформаційного глобального суспільства. Інформація і знання в таких умовах виступають одним з головних ресурсів держави, масштаби використання якого сьогодні можна порівняти з використанням традиційних ресурсів, доступ до яких є одним з основних факторів соціально–економічного розвитку.

При цьому слід зазначити, що розвиток інформаційно–комунікаційних технологій криє в собі кардинальні зміни і в політичному житті суспільства, перш за все, з боку його демократизації [4,с.249–352]. Але і такий підхід до визначення інформаційного суспільства, незважаючи на всю його важливість у виокремленні подальших перспектив світової спільноти як глобального інформаційного співтовариства, також бачиться дещо однобічним через його увагу лише до одного з аспектів даної проблеми.

Отже, аналіз даних підходів до визначення інформаційного суспільства показує, що вони або недостатньо розгорнені, або однобічні. Всі названі підходи дають надто проблематичні поняття щодо того, що, власне, становить сутність інформаційного суспільства і як його можна визначити. Пов'язане це переважно з тим фактом, що більшість даних визначень інформаційного суспільства виходять з його кількісних характеристик і припускають, що в якійсь точці, коли інформаційні критерії починають домінувати в різних сферах життєдіяльності суспільства, воно вступає в інформаційну стадію свого розвитку. Таким чином, кількісне збільшення обсягів інформації, трансформується в якісну зміну соціальної системи.

Без сумніву, можливість виміру в кількісних показниках поширення інформації небезкорисна, але цього явно недостатньо. Можна погодитися з Ф. Вебстером, що для справжнього знання інформаційного суспільства, у чому воно схоже на інші соціальні системи і в чому відрізняється від них, необхідно комплексно вивчити якісні перетворення [5,с.31]. Так, інформаційне суспільство можна визначити як суспільство, в якому провідну роль відіграє теоретичне знання. За підрахунками науковців, з початку нашої ери для подвоєння обсягу знань треба було 1750 років, друге подвоєння відбулося в 1900 році, а третє – до 1950 року. Ця тенденція постійно посилюється, тому що обсяг знань у світі в кінці XX ст. ще подвоївся. Це явище, що отримало назву «інформаційний вибух», належить до ознак, які свідчать про початок століття інформації і включають: швидке скорочення часу подвоєння обсягу накопичених наукових знань; перевищення рівня матеріальних витрат на збереження, передачу і переробку інформації, рівня аналогічних витрат на енергетику; можливість уперше реально спостерігати людство з космосу (рівні радіовипромінювання Сонця і Землі на окремих ділянках радіодіапазону зблизилися) [6].

Відповідно до цього підходу, інформаційне суспільство чи «суспільство знань» облаштоване таким чином, що пріоритет у ньому віддається теорії, і саме це вважається відмітною рисою сучасності. Дійсно, теоретичне знання відіграє ключову роль

у сучасному суспільстві на відміну від попередніх епох, коли домінували практичне і ситуативне знання. Знання стають складовою частиною товарів, виробництва, послуг і розваг, тому завод, офіс і дім перетворюються на навчальні заклади. Дедалі частіше інтерактивні засоби навчання вміщують у товари, так що користування ними передбачає навчання. Ще більше змінюються звичні погляди на кар'єру та набуття фаху.

З цього приводу Луї Росс, головний інженер «Форд Мотор», так настановляє студентів–політехніків: «У вашій кар'єрі знання – щось на зразок молока. Термін придатності надруковано на пакеті. Термін придатності інженерного диплому – близько трьох років. Якщо на цей час ви не поповните знання, отримані в інституті, чимось новим, ваша кар'єра скисне» [7,с.240].

Сьогодні інновації, навпаки, беруть свій початок переважно від принципових теоретичних знань, з найбільшою очевидністю це виявляється у сфері науки і технологій, хоча пріоритет теоретичного знання існує й у політиці, економіці й навіть повсякденному житті. Відповідно до цього підходу, сучасне суспільство формується на основі рефлексії і рішень, при прийнятті яких велику роль відіграє оцінка ризиків, відповідно, теоретичному знанню надається центральне місце, тому що воно дає привід для рефлексії [8,с.29].

Але положення про пріоритетність теоретичного знання як визначального фактора інформаційного суспільства теж заперечується і не може вважатися єдино правильним через свою однобічність та неуважність до необхідного кількісного аналізу інформаційного суспільства і значеннєвого навантаження інформації в сучасному світі.

Таким чином, розглянувши основні підходи до визначення інформаційного суспільства в сучасному дискурсі, стає ясно, що жоден з них не може слугувати оптимальною методологічною базою для системного дослідження. Вирішення цієї методологічної проблеми можливе тільки у випадку комплексного використання при визначенні й аналізі інформаційного суспільства елементів усіх згаданих вище підходів з обов'язковим урахуванням їхніх плюсів і мінусів.

Безперечно, що важливою складовою підходу до визначення інформаційного суспільства бачиться визнання високої динамічності його розвитку і глибинного характеру змін у всіх сферах життєдіяльності людини. Серед російських науковців, які досліджують проблеми трансформації суспільства з позицій постіндустріалізму, концепцій інформаційного суспільства і розвитку інформаційної цивілізації слід зазначити, перш за все, В. Іноземцева, А. Ракітова, Р. Абдєєва, М. Мойсеєва.

В. Іноземцев у своїх працях [9] наголошує, що теорія постіндустріального суспільства є соціальною метатеорією, яка сьогодні повною мірою сприйнята західною соціологічною традицією. Він зазначає, що це фактично єдина із західних теорій, прихильники якої не тільки не заперечували наукового значення марксизму, але й прагнули вести з ним глибокий конструктивний діалог. В. Іноземцев пропонує свою модифікацію цієї теорії, характеризуючи сьогоднішнє суспільство як «постекономічне», в якому на зміну праці як панівній раніше формі діяльності приходить творчість.

А. Ракітов у своїх дослідженнях [10] пропонує розділити процес становлення інформаційного суспільства на п'ять стадій (інформаційних революцій).

Першу інформаційну революцію він пов'язує з появою і розповсюдженням мови, другу – писемності, третю – книгодрукування. Четверта інформаційна революція полягає в застосуванні електричної апаратури зв'язку (телефон, телеграф, радіо й телебачення) і вона відразу ж переростає в п'яту, яка відрізняється застосуванням комп'ютерів, баз даних, локальних і глобальних комп'ютерних мереж. Паралельно з інформаційними, в суспільстві відбуваються і технологічні революції, які на п'ятій стадії інтегруються. У зв'язку із цим, А. Ракітов наголошує, що в недалекому майбутньому це здійснить гігантський вплив на всі цивілізаційні і культурні процеси в глобальному масштабі [10]. В даний час «інформація» як фундаментальна загальнонаукова категорія привертає пильну увагу і представників точних наук.

Досить вдалу дефініцію запропонував М. Мойсеєв, який визначав майбутнє інформаційне суспільство як «суспільство колективного інтелекту планетарного масштабу». Він стверджував, що «інформаційне суспільство – це такий етап історії людства, коли колективний розум стає не тільки опорою розвитку Homo sapiens, а й об'єктом цілеспрямованих зусиль щодо його вдосконалення» [11,с.81–83].

Відомий аналітик Р. Абдєєв наприкінці 1980–х років обґрунтував нову філософську концепцію «Інформаційної цивілізації». Він виходить з того факту, що інформаційна

революція відкрила нову епоху в прогресі людства. Уводить дві особливі структури влади: «влада інформації» і «влада інтелекту», яких він наділяє контролюючими функціями. «Влада інформації» означає свободу друку, гласність, велику кількість загальнодоступних банків даних і реалізується через системи супутникового телебачення. Влада інтелекту, на його думку, реалізується жорстким відбором на керівні посади всіх рівнів найбільш підготовлених, компетентних фахівців у всіх сферах: законодавчій, виконавчій, судовій та інформаційній [12].

Основні ознаки інформаційної цивілізації Р. Абдєєв формулює так: підвищення ефективності праці призводить до скорочення числа зайнятих в промисловому виробництві та сільському господарстві; інтенсифікація інформаційного забезпечення виробництва призводить до зниження потреб у традиційних видах сировини, що сприяє вирішенню екологічних проблем і виводить інформацію на роль основного ресурсу («знання» дійсно стає «силою»); впровадження наукомістких виробництв створює сприятливі умови для «відсталих» держав добиватися значних успіхів (приклад – «сингапурське диво»); держава не «відмирає», а, навпаки, удосконалює свою структуру на основі «принципу п'яти кілець» (взаємодія п'яти незалежних влад – законодавчої, старанної, судової, влади інформації і влади інтелекту); створення глобальних ринкових механізмів, впровадження безпаперової технології управління, масова комп'ютеризація відкривають небачені можливості для створення абсолютно нових підприємств; трансформація економіки зводить нанівець значення низки соціальних категорій («класова боротьба», «суперечності між працею і капіталом» та ін.), а також поділ світу на «капіталістичний» і «комуністичний»; удосконалення системи освіти й охорони здоров'я на основі зміни пріоритетів фінансування; успіхи в охороні природи.

Головним фактором сучасного етапу розвитку цивілізації є феномен, який деякі автори визначають як «інформаційна революція». Так, на думку М. Делягіна, інформаційна революція є результатом двох процесів, що паралельно розвиваються протягом всієї історії людства, – процесу постійного зростання ролі та збільшення обсягів інформації, необхідної для забезпечення життєдіяльності людського суспільства, і процесу розвитку й удосконалювання технологій накопичення та поширення інформації [3].

В історії розвитку цивілізації дослідник виокремлює кілька інформаційних революцій (у результаті кардинальних змін у сфері обробки інформації). Перша інформаційна революція відбулася ще 25 тисяч років тому і була пов'язана з появою мови як засобу спілкування та взаємодії в суспільстві; друга революція пов'язана з винаходом писемності; початок третьої революція – середина XVI ст., часу винаходу друкарства; четверта революція відбулася наприкінці XIX ст., що пов'язано з появою електрики; п'ята інформаційна революція (XX ст.) спричинена винаходом мікропроцесора і появою комп'ютера. Результат цих революцій – формування нового типу суспільства – інформаційного [3,с.47–53].

Так, наприклад, В. Данільян пропонує розуміти інформаційне суспільство як якісно новий етап соціотехнологічної еволюції суспільства, що формується в результаті довгострокових тенденцій попереднього соціально–економічного розвитку, який передбачає збільшення ролі інформації і знань, а також формування і споживання інформаційних ресурсів у всіх системах життєдіяльності суспільства за допомогою розвитку інформаційно–комунікаційних технологій, що діють у глобальних масштабах [13]. Крім того, В. Данільян робить висновок, що в розвинутих країнах суспільство насправді ще дуже далеке від того, щоб повною мірою стати інформаційним, дотепер значна кількість людей у цих країнах зайняті простою працею, у багатьох сферах використовуються старі технології, недостатньо розвинута комунікаційна інфраструктура і доступ до одержання інформації.

Ф. Власенко розуміє інформаційне суспільство як принципово новий етап розвитку сучасної цивілізації. Він вважає, що його основним ресурсом постає інформація і знання, діяльність людей здійснюється на основі використання послуг, що надаються за допомогою інформаційно–інтелектуальних технологій і технологій зв'язку [14]. Варте уваги визначення, сформульоване В. Скалацьким: «Інформаційне суспільство – це принципово новий етап розвитку сучасної цивілізації. Його основними ресурсами є інформація і знання, діяльність людей здійснюється на основі використання послуг, що надаються за допомогою інформаційно–інтелектуальних технологій і технологій зв'язку» [15,с.6].

На особливу увагу заслуговує монографічне дослідження О. Дубаса, котрий, зокрема, зазначає: «Інформаційне суспільство – це суспільство, де на першому місці іде розвиток нових інформаційних технологій, найважливішим продуктом для більшості людей стає інформація, безперечною умовою є доступ до неї всіх охочих, крім випадків, які передбачені політико–правовими законами щодо інформаційної безпеки, вирішальним у цьому суспільстві стає здатність мислити, аналізувати та використовувати інформацію» [16,с.62].

Узагальнюючи існуючі визначення феномену інформаційного суспільства, О. Маруховський пропонує свій варіант: «Інформаційне суспільство – це суспільство, в якому інформація, знання й інформаційно–комунікаційні технології перетворюються на основну продуктивну силу та джерело епохальних зрушень в усіх сферах суспільного життя, зокрема в політичній, що виявляється у метаморфозах самої політичної влади, в трансформації політичних режимів («е–демократія»), владних інститутів («е–уряд» та «е–самоврядування»), партійних («е–партія») і виборчих систем («е–вибори» і «е–референдум»), у прискоренні переходу від представницької демократії до демократії участі, у зміцненні правової держави і громадянського суспільства, в посиленні інших демократичних перетворень на користь людини, суспільства і людства загалом» [17]. Визначення є дещо широким, але воно загалом адекватно розкриває сутність інформаційного суспільства, його рушійних сил і тих динамічних змін, які відбуваються у всіх його сферах, зокрема в політичній.

Наявні підходи до трактування поняття «інформаційне суспільство», дозволяють стверджувати, що в даний час під таким мається на увазі:

– суспільство нового типу, що формується в результаті нової соціальної революції, спричиненої вибуховим розвитком і конвергенцією інформаційних та комунікаційних технологій;

– суспільство знань, тобто суспільство, в якому головною умовою добробуту кожної людини і кожної держави стає знання, отримане завдяки безперешкодному доступу до інформації й уміння працювати з нею; інформація в такому суспільстві виступає найважливішим соціальним і економічним ресурсом, основним джерелом продуктивності праці та влади, умовою добробуту людини й держави;

– глобальне суспільство, в якому обмін інформацією не буде мати ні часових, ні просторових, ні політичних меж; яке, з одного боку, сприяє взаємопроникненню культур, а з іншого – відкриває кожному співтовариству нові можливості для самоідентифікації [18,с.17–18].

Отже слушне твердження, що інформаційне суспільство є принципово новою стадією розвитку людства, але як зазначив М. Мойсеїв, воно «не зможе утвердитися на планеті саме по собі, без цілеспрямованої дії людей. Для того, щоб потенційні можливості інформатизації послужили планетарному співтовариству, потрібно багато чого змінити в його устрої та у стереотипах нашої свідомості» [19,с.181–184].

Список використаних джерел

1. Делягин М. Мировой кризис: Общая Теория Глобализации [Электронный ресурс] / М. Делягин. – Режим доступа: http://www. imperativ.net /iprog/th01. html. – Название с экрана.

2. Диц В. Г. Человечество, этнос и личность в условиях глобализации [Электронный ресурс] / Диц В. Г. – Режим доступа: http://eiprd. ru/ information/ doc. php?id_a=151&id_se. – Название с экрана.

3. Даніл'ян В.О. Інформаційне суспільство: базові концепції аналізу [Текст] / В.О. Даніл'ян // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. – Х. : ХУПС, 2005. – Вип. 2 (23). – С.131–138.

4. Джон П. Барлоу. Декларация независимости киберпространства [Текст] / Барлоу Джон П. // Информационное общество: Сб. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2004. – С.349–352.

5. Уэбстер Ф. Теории информационного общества [Текст] / Ф. Уэбстер ; пер. с англ. М. В. Арапова, Н. В. Малыхиной / под. ред. Е. Л. Вартановой. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 400 с.

6. Сагалович А. А. Розвиток інформаційної економіки в умовах глобалізації [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ.наук : спец. 08.00.01 «Економічна теорія та історія економічної думки» / Сагалович Ангелина Андріївна ; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2007. – 20 с.

7. Тапскотт Д. Электронно–цифровое общество: Плюсы и минусы эпохи сетевого интеллекта [Текст] / Д. Тапскотт ; под ред. С. Е. Писарева ; пер. с англ. И. М. Дубинского, Ю. В. Родионова. – М. : Рефл–бук, 1999. – 432 с.

8. Колодюк А. В. Національні стратегії інформаційного суспільства: необхідність, переваги та світова практика запровадження [Текст] / А. В. Колодюк // Інформаційне суспільство. Шлях України // Бібліотека інформаційного суспільства. – К. : «Відродження» та ПРООН, 2004. – С.24–31.

9. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества. Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире [Текст] / Иноземцев В. Л. – М. : Academia, Наука, 1998. – 614 с.

10. Ракитов А. И. Информация, наука, технология в глобальных исторических изменениях [Текст] / А. И. Ракитов. – М. : ИНИОН РАН, Центр ИСТИНА, 1998. – 104 с.

11. Моисеев Н. Н. Информационное общество как этап новейшей истории [Текст] / Н. Н. Моисеев // Свободная мысль. – 1996. – № 1. – С.81–83.

12. Абдеев Р. Ф. Философия информационной цивилизации [Текст] / Р. Ф. Абдеев. – М. : Владос, 1994. – 336 с.

13. Даніл'ян В. О. Інформаційне суспільство та перспективи його розвитку в Україні (соціально–філософський аналіз) [Текст] : монографія / В. О. Даніл'ян. – Х. : Право, 2008. – 184 с.

14. Властивості інформації. Інформаційні процеси [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://informatyka179.blox.ua/2009/12/Vlastivosti–inofrmatsiyi–Informatsijni–protsesi.html. – Назва з екрану.

15. Скалацький В. М. Інформаційне суспільство: сучасні теорії та моделі (соціально–філософський аналіз) [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Скалацький Вячеслав Миколайович ; Київський нац. ун–т ім.Тараса Шевченка. – К., 2006. – 15 с.

16. Дубас О. П. Інформаційний розвиток сучасної України у світовому контексті [Текст] : монографія / О. П. Дубас. – К. : Генеза, 2004. – 208 с.

17. Маруховський О.О. Політичні аспекти зарубіжних концепцій інформаційного суспільства [Текст] : дис. на здобуття наук. ступеня канд. політичних наук : спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / Маруховський Олег Олександрович; НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К, 2008. – 239 с.

18. Адрианова Н.С. Интернет–коммуникация – реальность или симулякр? [Электронный ресурс] / Н. С. Адрианова. – Режим доступа : http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/vdpu/Movozn/2010_16/article/1.pdf. – Название с экрана.

19. Моисеев Н. Н. Универсум. Информация. Общество [Текст] / Н. Н. Моисеев. – М. : Устойчивый мир. – 2001. – 200 с.

Сащук Г.Н. Информационное общество – принципиально новая стадия развития человечества

Рассматриваются критерии определения информационного суспильства. Сделан вывод, для того, чтобы потенциальные возможности информатизации послужили планетарном сообществу, нужно многое изменить в его устройстве и в стереотипах нашего сознания.

Ключевые слова: *информационное общество, сетевое общество, информационные технологии, глобализация.*

Saschuk, H.M. Information society – a fundamentally new stage of human development

Consider the criteria for determining information suspilstva. A conclusion is done to the potential of information served as a planetary community, need to change a lot in its structure and stereotypes of our consciousness.

Key words: *information society, network society, information technology, globalization.*

УДК 32.019.51+323.22

Іщенко І.В.

Інформаційно–психологічна складова нестабільності та її прояв у суспільному середовищі

Аналізуються головні функції інформаційно–психологічної складової нестабільності соціуму в умовах взаємодії з політичними інститутами.

Ключові слова: *інформаційно–психологічна складова нестабільності, психологічні операції, нестабільний соціум, інформаційно–психологічий вплив, масовидні явища, ентропія.*

Зростання ентропійних процесів у суспільному середовищі пов'язано не лише з практичною реалізацією політики центральної влади. Не менш важливим виокремлюється в самостійний чинник подання й сприйняття інформації щодо політичних, економічних і соціальних процесів, що здатен підміняти вихідне джерело, створюючи, конструюючи нову реальність. Від того, на яких принципах організований цей процес, які форми та методи покладені в його основу, залежить рівень та динаміка дезорганізації, нестабільності у суспільстві. Тому, актуальність даної проблеми не підлягає сумніву, а метою написання статті є висвітлення головних функцій інформаційно–психологічного складника нестабільності та їх реалізації у сучасному житті.

Аналіз публікацій з даної проблематики показав, що нестабільність середовища генерується певною системою складових. Ця система складників має як вертикальні, так і горизонтальні взаємозв'язки. Серед цих складових виокремлюються два ключових, що є базою нестабільності. По–перше, це організаційно–правовий блок. До нього належить система прийняття управлінських рішень. Вона має ієрархічний вигляд і продукується типом політичного режиму, формою правління, територіальним устроєм держави тощо. Не менш значущим складником нестабільності соціуму ми вважаємо інформаційно–психологічний. Причому, він як завжди виконує декілька функцій. Охарактеризуємо їх.

Перша функція – цілеспрямоване формування суб'єкт–об'єктних відносин в організації нестабільного середовища. Вона реалізується як у мирний, так і у воєнний час. Можна знайти чимало прикладів, коли опозиція намагається своїми діями дестабілізувати обстановку в країні, дискредитуючи діючу владу і, тим самим, створюючи умови для перемоги на виборах, або захопленні влади насильницьким шляхом.

Воєнна організація, в силу своєї специфіки має конкретну мету щодо захисту країни від зовнішньої агресії. Перемога у війні досягається, в тому числі, методом деморалізації противника. У Збройних Силах Радянського Союзу, приміром, був доволі чітко спланований інформаційно–психологічий вплив на війська і населення противника. Причому, Російська Федерація з успіхом його застосовувала для відновлення стабільності в Москві, наприклад, коли російські танки стріляли по будинку парламенту в жовтні 1993 року. Головною метою нападу було завдати психологічний вплив [12]. Як зазначають американські дослідники, росіяни готують спеціалістів, що здатні організувати інформаційно–психологічний вплив як у мирний, так й у воєнний часи. Причому, на думку російських фахівців, за словами американців, гірше відставати в інформаційно–психологічній протидії, ніж у кібернетиці [там же].

Слід зазначити, що стратегія національної безпеки США передбачає широке застосування психологічних операцій (PSYOP) з метою дестабілізації обстановки на території країни вірогідного противника. Та як завжди їх проведення передує застосуванню військової сили [10].

Воєнно–наукова думка в нашій державі продукує схожі висновки. Відтак, керівництво Міністерства Оборони України вважає, що особлива небезпека інформаційно–психологічного впливу на війська та населення з боку потенційного противника

полягає в тому, що такий вплив розпочинається ще за мирних часів [1,с.4]. У разі проведення інформаційно–психологічної операції проти військ та населення противника, її заходи мають бути узгоджені з заходами інформаційно–психологічної протидії, а краще – плануватися як дві складові єдиного цілого.

Необхідність чіткої координації психологічного впливу на противника і захисту своїх військ від його психологічного впливу підтверджує досвід збройних конфліктів останніх десятиріч. Так практично у всіх державах, проти яких готувалася агресія, внутрішньополітична обстановка характеризувалася:

– гострою політичною та економічною кризою, наявністю антидержавницьких, сепаратистських сил, які мали іноземну підтримку;

– політичною ізоляцією вищого державного керівництва, підтримкою опозиції з боку впливових міжнародних організацій;

– роз'єднанням населення за політичними, релігійними, етнічними та мовними ознаками;

– антидержавницькою спрямованістю засобів масової інформації;

– сильним морально–психологічним тиском антидержавних політичних сил на особовий склад збройних сил та правоохоронних органів.

Такий стан справ створював умови ефективної діяльності сил психологічних операцій. Адже є малоймовірним розв'язання агресії проти стабільної в політичному та економічному відношенні країни, в якій досягнутий суспільно–політичний консенсус з базових цінностей та ідеалів.

Тому, при плануванні організації морально–психологічного забезпечення потрібно передбачити підготовку та застосування військ у вкрай складній соціально–економічній та воєнно–політичній обстановці, суттєвих етнічних та релігійних протиріччях.

Також необхідно враховувати інформаційно–психологічну уразливість особового складу Збройних Сил та населення в умовах дій глобальних інформаційних систем, та інформаційних потоків, технічно розвинутих сил психологічних операцій потенційних противників.

Будь–який сучасний збройний конфлікт буде характеризуватися намаганням противника знищити систему державних засобів масового інформування з одночасним розгортанням своєї відповідної системи. Це призведе до фактичного захоплення противником інформаційного простору держави (приклад Югославія у 1999 році).

За цих умов, єдиним джерелом розповсюдження інформації в районах застосування військ можуть бути мобільні інформаційні комплекси. Прикладом цьому є вітчизняний комплекс, який існує в одному екземплярі і вже успішно пройшов польові випробування в Іраку [1,с.8–9].

Інша функція інформаційно–психологічного складника нестабільності полягає у цілеспрямованому або опосередкованому взаємовпливі погіршення соціально – економічної ситуації на психіку людей та стимулюванні виникнення на цій основі масовидних явищ. Досліджуючи «масові» навіювання в історії людства, Г.Лебон у своїй праці «Психологія юрб» (Париж, 1895) довів, що юрба завжди більш схильна до навіювання, чим окремі люди. Лебон відзначав, що юрба має зовсім нові риси, що відрізняються від тих, котрі характеризують окремих індивідів, що входять до складу юрби. Свідома особистість зникає, причому почуття й ідеї всіх окремих одиниць, що утворюють ціле, іменоване юрбою, приймають один напрямок. Утворюється колективна душа, що має тимчасовий характер і дуже визначені риси. Зникнення свідомої особистості й орієнтування почуттів і думок у відомому напрямку – головні риси, що характеризують юрбу, яка вступила на шлях організації [3,с.131–132].

Перша риса, характерна для юрби – у юрбі людей індивід здобуває, завдяки тільки чисельності, свідомість нездоланної сили, і ця свідомість дозволяє йому піддаватися таким інстинктам, яким він ніколи не дає волю, коли буває один. У юрбі ж людина менш схильна приборкувати ці інстинкти, тому що юрба анонімна і не несе на собі відповідальності. Друга характерна риса юрби – заразливість; її треба зарахувати до розряду гіпнотичних явищ. У юрбі всяке почуття, усяка дія заразлива, і притому в такому ступені, що індивід дуже легко приносить у жертву свої особисті інтереси колективному інтересові. Третя риса, найголовна – сприйнятливість до навіювання. Пробувши трохи часу серед діючої юрби, індивід приходить до стану загіпнотизованого суб'єкта. Свідома особистість у загіпнотизованого зовсім зникає, так само, як воля і розум, і всі почуття та думки направляються волею гіпнотизера. Головні риси, що характеризують індивіда в юрбі – зникнення свідомої особистості, перевага особистості несвідомої, однаковий напрямок почуттів і ідей, обумовлений вселянням, і прагнення перетворити негайно в дії навіювані ідеї [3,с.137].

Вивчаючи основні властивості юрби, Г.Лебон прийшов до висновку, що це імпульсивність, дратівливість, нездатність обмірковувати, відсутність міркування і критики, перебільшена чутливість, а також поводження, кероване несвідомим, аналогічні мисленню і поводженню дітей, жінок, загіпнотизованих, а також первісних істот (або дикунів) [3,с.139]. Такий спосіб мислення незабаром одержав назву «ментальність».

Причому, оскільки найбільш глибинний рівень ментальності у часі залишається практично незмінним, то правомірним буде наступний приклад з реалізації вказаної функції [2,с.20]. Розглядаючи стан французького села наприкінці XVIII ст., Ж.Лефевр звертає увагу ні ті чинники, що сприяли нестабільності, невпевненості та страху в переважної більшості населення. Насамперед це реальний страх голоду, низька заробітна плата, руйнування від повинностей, безробіття та ін. Народні хвилювання розпочинались як завжди на ринках, де контактували сільські і міські жителі. Шляхом розповсюдження інформації у вир подій залучалась зростаюча маса людей [4,с.212]. В результаті виникає вогнище конфлікту, який дедалі поширюється на інші регіони і може охопити всю державу. Прикладами можуть слугувати і Чечня, і Нагорний Карабах та ін.

Декілька цікавих праць щодо інформаційно–психологічного впливу на дестабілізацію обстановки в країні оприлюднено вітчизняними дослідниками Г.Г. Четвериком [6], який, зокрема, досліджує вплив Інтернету на політичну стабільність. Адже серед сучасних ЗМІ саме Інтернету разом з телебаченням належить пріоритет у формуванні масовидних явищ, у тому числі остраху, паніці, масових заворушень і т.п. Як відомо, флешмоб, що виникнув як засіб координації дій та мобілізації молоді на якісь мирні масові акції, з метою розваги, сьогодні вже почали використовувати у політичних цілях для дестабілізації обстановки. Ця проблема теж не залишилась «поза кадром», її досліджує І.М. Шевчук Своєрідним прототипом флеш–мобу слугувала подія з відставкою у 2001 році президента Філіппін. Тоді понад мільйона жителів Маніли були скликані на вулиці текстовими повідомленнями, в яких організатори запрошували учасників прийти у чорному одязі. Причому місце зустрічі було обрано не випадково. Це був бульвар, не якому в результаті мирних демонстрацій 1986 р. пав режим Маркоса. І в 2001 р. ефект був приголомшливий. Президент Джозеф Естрада пішов у відставку [7].

Слід зазначити, що основою стабільності суспільства є спрямування енергії найбільш активного прошарку населення – молоді у русло позитивного креативу. З іншого боку, її потенціал за неефективної політики, що ґрунтується на корупційних взаємостосунках різних політичних інститутів, наприклад при виконанні державного бюджету країни, може бути реалізований у зростанні ентропійних процесів, що відбуваються під впливом цих обставин. Характерним для перехідних суспільств, що розвиваються шляхом демократії є неповна інформованість, непрозорість політики. Зрозуміло, що неможливість впливати на владні структури, ригідність політичних інститутів спричиняє нестабільність суспільної обстановки. В таких суспільствах зростає конфліктність, яку динамізує молодь. Такі обставини, як показало дослідження в Нігерії, спричиняють нестабільність, антиурядові виступи [11].

Інформація негативного змісту про масові заворушення, наслідки політичної та економічної криз, втілені в конкретні факти та події, що зачіпають кожну людину, розповсюджується, завдяки сучасним ЗМІ з неймовірною швидкістю. Часто–густо психіка не витримує. Люди в Пакистані, наприклад зазнали психічної травми, що пов'язана з політичною нестабільністю. Відтак, зросла кількість суїцидів. Економіка країни демонструє падіння внаслідок високих політичних ризиків. Особливо страждають експортно орієнтовані галузі. Адже іноземні замовники відстежують політичну ситуацію у цій країні. У якості прикладу можна навести діяльність компанії DB, що змушена переорієнтувати свої фінансові потоки на територію Індії, де в неї теж є філіали, внаслідок чого зростає безробіття, зменшується середня заробітна платня, ще більше підсилюючи нестабільність. Дослідження впливу політичної нестабільності на роботу фахівців з комп'ютерних технологій проводилось у період з 1 грудня 2006

по 1 грудня 2007 року. Було досліджено тільки крупні міста – Ісламабад, Равалпінді, Карачі, Лахор, Пешавар. Дослідження показало, що 65% респондентів дещо змінили своє ставленні до роботи, 72% – відчували страх і невпевненість, 81% – вважали, що в них зародилась і почала зростати негативна мотивація до роботи. Варто зауважити, що більше 50% респондентів, працюючих у сфері інформаційних комп'ютерних технологій, працювало з зарубіжними клієнтами. З них 66% стверджувало, що політична нестабільність, безумовно відбилась на якості їх роботи. Дослідники спостерігали у період нестабільності майже цілодобове обговорення газетних, сайтних, телеканальних новин. Тож психіка людей була відхилена від виконання прямих посадових обов'язків. У якості рекомендацій було зазначено насамперед необхідність створення умов захищеності людей, що працюють. Повинні бути підключені засоби масової комунікації щодо акцентування уваги працюючих фахівців на практичних діях властей по створенню стабільної обстановки. У звіті підкреслювалось, що керівному складу організацій належить уникати розмов про політику і зосереджувати увагу співробітників на виробничих завданнях [8].

Таким чином, ми підійшли до третьої функції інформаційно–психологічного складника, а саме – функції стабілізації соціального середовища. У колишньому Радянському Союзі, Комуністична партія використовувала пропаганду як засіб керування суспільством і збройними силами. Навіть був такий напрям ідеологічної роботи як контрпропаганда, що за змістом означала протистояння буржуазній ідеології. Причому, ця боротьба за свідомість радянських людей була програна тоді, коли комуністична ідеологія почала не сприйматись суспільною психологією через зростання економічної кризи. Втрата інформаційного простору, в силу специфіки політики перебудови, спричинила дестабілізацію обстановки і країна неминуче наближалась до точки біфуркації, за якою пішов розпад СРСР. Відхід від комуністичної ідеології, не означав відмову на державному рівні від цієї функції. Разом з тим, вона створила акцент на новій концепції – інформаційній безпеці суспільства. У плані пристосування до цієї нової концепції, росіяни ввели деякі зміни, головною з яких стала заміна інформаційно–психологічною боротьбою пропаганди та агітації марксизму–ленінізму. Реалізація інформаційно–психологічної складової з метою відновлення та підтримання стабільності соціуму нерозривно зв'язана з результативним виконанням двох функцій: по–перше, інформаційно–психологічного забезпечення управління за підтримки більшості населення і, по–друге, інформаційно–психологічній протидії, нейтралізації та взаємодії з політичними опонентами [5,с.97]. Успіх залежатиме також від здатності влади маневрувати сполученням даних функцій.

В умовах демократії інформаційно–психологічна складова стабілізації та підтримання динамічної рівноваги в системі «політичні інститути–суспільство» означає наявність як прямого управлінського інформаційного зв'язку між владою і суспільством, так і зворотного. За цих умов, результати прийнятих рішень та дій влади вільно надходять від громадянського суспільства до державних органів і ці рішення та дії своєчасно корегуються [9].

Отже, інформаційно–психологічна складова нестабільності проходить крізь всю систему взаємодії політичних інститутів і суспільства, виконуючи ряд ключових функцій. При цьому ентропія соціуму може зростати до точки біфуркації, за якою постає нова якість політичної системи. Разом з тим, сталі демократичні політичні системи, ефективно використовуючи комунікативні можливості, здатні стабілізувати ситуацію.

Список використаних джерел

1. Борискін Ю.В. Особливості організації та здійснення морально–психологічного забезпечення у сучасних збройних конфліктах [Текст] / Ю.В. Борискін // План–конспект проведення заняття з генералами та офіцерами управління, командирами з'єднань та частин корпусного підпорядкування під час оперативного збору 26 січня 2005 року. – Д., 2005. – 24 с.

2. Дюби Ж. История ментальностей [Текст] / Дюби Ж // История ментальностей, историческая антропология: сб. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – М.: Рос. гос. гум. ун–т, 1996. – С.18–21.

3. Лебон Г. Психология масс [Текст] / Г.Лебон // Психология толп. – М.: Институт психологии РАН, КСП+, 1998. – Кн. 2. – С.122–254.

4. Лефевр Ж. Великий страх 1789 г. [Текст] / Ж.Лефевр // История ментальностей, историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – М.: Рос. гос. гум. ун – т, 1996. – С.210–232.

5. Распопов Н.П. Социально–политическая стабильность региона – субъекта РФ [Текст] / Н.П. Распопов // Полис. – 1999. – №3. – С.89–99.

6. Четверик Г.Г. Мережа Інтернет та політична стабільність [Текст] / Г.Г. Четверик // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. Науковий журнал. – 2012. – Вип. 3. – С.279–286.

7. Шевчук И.Н. Флеш–моб как модель нового политического действия [Электронный ресурс] / И.Н. Шевчук. – Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Vsntu/2010/polit/112–SevNTU/112–35.pdf.

8. Effect on Organizations and Quality due to Changed Employee Work Behaviors caused by Political Instability in Developing Countries (A case study of Pakistan's ICT sector) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ep.liu.se/ecp/033/067/ecp0803367.pdf.

9. Jaworsky J. Ukraine: Stability and Instability [Tekst] / J/ Jaworsky // Mc Nair Paper, 42, INNS. – August. – 1995. – P.3–4.

10. Political warfare and psychological operations [Electronic resource] / Edited by Frank R. Barnett Carnes Lord // Political warfare and psychological operations: rethinking the US approach. – 1989. – New York: National Defense University Press in cooperation with National Strategy Information Center. – Access mode: http://www.iwar.org.uk/psyops/resources/ndu/pwpor.pdf.

11. Stella N.I. Anasi. Curbing Youth Restiveness in Nigeria: The Role of Information and Libraries [Electronic resource]. – Access mode: http://unllib.unl.edu/LPP/anasi.htm.

12. Timothy L. Russian Information–Psychological Actions: Implications for U.S. PSYOP [Electronic resource] / L. Timothy // 101 Meade Ave Fort Leavenworth, KS 66027–1351. – Access mode: http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/fmso/psyop.htm.

Ищенко И.В. Информационно–психологическая составляющая нестабильности и ее проявление в общественной среде

Анализируются главные функции информационно–психологической составляющей нестабильности социума в условиях взаимодействия с политическими институтами.

Ключевые слова: *информационно–психологическая составная нестабильности, психологические операции, нестабильный социум, информационно–психологическое влияние, массовидные явления, энтропия.*

Ischenko, I.V. The major functions of information – psychological component of instability and her display in a public environment

The major functions of information–psychological component of instability of society in interaction with political institutions is analyzed.

Key words: *information and psychological component instability, psychological operations, an unstable society, information–psychological influence, mass character of the phenomenon, entropy.*

УДК 339.92

Перга Т.Ю.

Проблема глобального споживання в контексті сталого розвитку

Аналізується вплив зростання глобального споживання на навколишнє природне середовище та досліджується роль широкого кола акторів і суб'єктів міжнародних відносин у реалізації концепції сталого споживання і виробництва.

Ключові слова: *концепція сталого споживання і виробництва, деградація навколишнього середовища, споживництво, сталі державні закупівлі, добровільні угоди, громадянське суспільство.*

У 2012 році відбулася Саміт ООН зі сталого розвитку, який підбив підсумки політики в цій сфері за 20 років її впровадження. На ньому було визнано, що, хоча на шляху до сталого розвитку багато чого вже зроблено, проте загальний прогрес є незначним й перед людством постає завдання більш ефективної відповіді на виклики, які ставить глобалізація.

Одним з таких викликів та чи не найгострішою проблемою сьогодення є збалансування глобального споживання та виробництва з можливостями біосфери, адже на даний час економічне зростання та покращення благоустрою людей відбувається, головним чином, завдяки експлуатації природних ресурсів, їх деградації та вичерпання.

Вже не одне десятиліття вчені, політичні, громадські діячі та чисельні міжнародні організації, прогнозуючи майбутнє людства, звертають увагу на обмежені ресурси біосфери. Перше дослідженням в цьому напрямку було зроблено представниками Римського клубу в роботі «Межі зростання» [1], яке поклало початок широким дискусіям щодо шляхів обмеження глобального споживання, в яких приймають участь не лише окремі фахівці, а й представники різних міжнародних установ, наприклад, Всесвітній Фонд дикої природи (WWF), Стокгольмський інститут з навколишнього середовища, Міжнародний центр зі співробітництва з проблем сталого споживання ы виробництва (SCP) та ін. [2].

У дослідженні ми пропонуємо поставити питання не про обмеження, а про зміну рівнів та структури споживання, що може суттєво знизити навантаження на навколишнє середовище та має великий, проте досі недостатньо вивчений потенціал, який може суттєво знизити навантаження на навколишнє середовище не вдаючись до крайніх заходів.

У контексті поставленого завдання зауважимо, що проблема глобального споживання має кілька аспектів: споживання, пов'язане з потребою людини підтримувати свою життєдіяльність (мати достатнє для нормального існування житло, одяг, харчування) та споживацтво як менталітет та стиль життя, в основі якого лежить прагнення до постійного підвищення матеріального рівня та бажання мати все найкраще та найдорожче.

Розглядаючи перший аспект проблеми, наголосимо, що зважаючи на світові тенденції розвитку, головною з яких є збільшення населення земної кулі, споживання природних ресурсів та навантаження на довкілля будуть невпинно зростати. На підтвердження цієї тези наведемо кілька фактів.

Так, з 1992 по 2012 рік населення нашої планети збільшилось на 1,5 мільярди чоловік й досягло 7 мільярдів. На межі століть (у 1992–2005 роках) глобальне використання матеріалів з природних ресурсів збільшилось більш ніж на 40%, а у розрахунку на душу населення ця цифра досягла 27% [3,с.4–8].

Прогнози свідчать, що забезпечення у 2050 році продовольством світового населення, яке може досягти 9,1 мільярди чоловік, вимагатиме збільшення загального виробництва продовольства приблизно на 70% [4,с.2].

Як бачимо, потреби людства за останні кілька десятків років продовжують зростати, а споживання ресурсів вже зараз перевищує регенераційну можливість нашої

планети, підтвердженням чого є поява таких екологічних проблем, як зміна клімату, виснаження водних, лісових та земельних ресурсів, втрата біорізноманіття та забруднення атмосфери.

Тому, зважаючи на незворотність окресленої тенденції, при розробці прогнозів та стратегій розвитку різного рівня важливим є прийняти її до уваги.

Так як на даний час не існує адекватних сценаріїв обмеження глобального споживання у зв'язку зі зростанням чисельності населення Землі, на наш погляд, одним з ефективних шляхів є перегляд споживацького менталітету та відповідного стилю життя, поширення якого спостерігається в багатьох розвинених країнах вже не одне десятиріччя. Так, за даними Євростату, середньостатистичний західний споживач щодня вживає 150–200 літрів питної води, отримує 856 калорій за рахунок продуктів тваринного походження, використовує кожен рік 300 кг паперу, спалює щорічно 10–20 барелів (або 1600–3200 літрів) нафти, виробляє щорічно 537 кг побутових відходів, має автомобіль, телевізор, холодильник і пральну машину тощо [5,с.1].

Численні дослідження дозволили встановити, що сфери споживання, які мають найбільший вплив на навколишнє середовище – це харчування, житло (включаючи інфраструктуру) та мобільність. Їх частка складає близько 70% потенціалу глобального потепління (на споживання електроенергії, газу, пари та гарячої води припадає 14%, на приватний автотранспорт – 11%, на харчові продукти, напої та тютюн – 9%).

Наприклад, у період з 1995 по 2004 роки середня житлова площа нової оселі в ЄС зросла на 11%, а у Сполучених Штатах – на 13%. Проте цей позитивний, на перший погляд, факт (адже він свідчить про підвищення благоустрою людей) має і негативний аспект, адже вимагає більш інтенсивного опалення та охолодження і призводить до застосування додаткових електроприладів, збільшення використання газу та води, а отже створює додаткове напруження на навколишнє середовище [6,с.17–29].

В противагу обмеженню потреб людини (у даному випадку – добровільному зменшенню житлової площі) більшість фахівців вважають, що збалансувати наслідки окресленої тенденції може більш активне впровадженні заходів з енергоефективності, як в процесі будівництва та реконструкції, так і під час індивідуальних робіт з утеплення будівель, використання більш дорогих, проте екоорієнтованих будівельних матеріалів тощо.

Щодо транспорту, то сьогодні у цьому секторі спостерігаються найвищі темпи зростання попиту на енергію, причому темпи викидів «парникових» газів постійно зростають. Це відноситься як до прямих викидів через постійне зростання числа машин на дорогах, так і до непрямих ефектів, що є наслідками розвитку транспортної інфраструктури. Якщо звернути увагу на той факт, що європейські країни поставили досить амбітні цілі – скоротити до 2050 року викиди вуглецю мінімум на 80% [7,с.2–3] (при середньорічному збільшенні кількості машин у три мільйони штук на рік), та введення в експлуатацію у Німеччині до 2020 року одного мільйона електромобілів [8,с.1], то стає очевидним масштаб окресленої проблеми.

Ще один негативний аспект мобільності пов'язаний з так званим «ефектом віддачі». Середні показники споживання пального індивідуальними автомобілями за останні двадцять років скоротилися у зв'язку з появою на ринку більш ефективних машин нового покоління. Але одночасно з цим зріс загальний пробіг автомобілів, що переважило ефект від підвищення їх ефективності і в кінцевому підсумку загальні викиди тільки збільшилися.

Розуміючи ці тенденції, уряди багатьох країн вводять широкий спектр заходів – від розширення використання гібридних автомобілів та електромобілів до закликів користування громадським транспортом та велосипедами, проте навантаження на довкілля від автотранспорту продовжує зростати.

Щодо частки продуктів харчування і напоїв в структурі індивідуального споживання, то вона становить приблизно 20–30%. За розрахунками World Watch Institute, до найбільш екологічно шкідливих секторів споживання відносяться виробництво м'ясних та молочних продуктів, адже вони сприяють утворенню метану, який є потужним «парниковим» газом. Загалом в середньому споживання м'яса в промислово розвинених країнах становить 80 кг на людину, а в країнах, що розвиваються – 30 кг на людину в

рік. За останні 40 років споживання м'яса в Європі зросло з 56 до 89 кг на людину в рік, а в США з 89 до 124 кг [9,с.1].

В процесі аналізу нами встановлено, що існує ще один прихований та опосередкований аспект негативного впливу харчової промисловості на довкілля – це зростання «продуктових кілометрів», а саме – відстані, на які перевозяться продукти харчування в процесі їх потрапляння на стіл споживача (сільгосппідприємство – переробне підприємство – один або кілька магазинів – домогосподарство). Так, транспортування продуктів харчування повітряним шляхом супроводжується найвищими питомими викидами CO_2 на тонну продукту, але кількість авіаперевезень останнім часом невпинно зростає.

Серед головних пропозицій мінімізації негативного ефекту на довкілля від поширення «споживницько–харчових» настроїв населення – популяризація раціону з меншою кількістю м'яса, переорієнтація на вживання великої кількості овочів, зменшення відходів їжі та стимулювання використання сезонних і місцевих продуктів.

Окреслені вище факти свідчать про контроверсійний вплив зростання глобального споживання на розвиток. Так, з однієї сторони, воно призводить до підвищення рівня життя, поліпшення охорони здоров'я і вважається необхідним для підтримки і підвищення добробуту людей, а з іншого – створює суттєве навантаження на навколишнє середовище. Це ставить на порядок дня завдання розробки збалансованого підходу до розв'язання проблеми захисту довкілля від зростання глобального споживання та виробництва.

На наш погляд, одним з таких інструментів є концепція сталого споживання та виробництва (ССВ), яка ставить завдання перегляду структури та рівнів споживання і їх збалансування.

Фактично окреслена концепція є однією зі складових концепції сталого розвитку, яку було оприлюднено на Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку, що проходила в Ріо–де–Жанейро у 1992 році. До головних принципів ССВ можна віднести такі: підвищення якості життя поточних поколінь без нанесення шкоди майбутнім поколінням, розрив зв'язку між економічним зростанням і деградацією навколишнього середовища шляхом зниження ресурсо– та енергоємності поточної господарської діяльності,скорочення обсягу викидів і відходів у процесі видобутку, виробництва, споживання та утилізації,забезпечення зростання придбання товарів і послуг з більш низькою енерго– та матеріаломісткістю, врахування екологічних факторів у повному циклі життєдіяльності продуктів та (від дизайну та проектування до утилізації), уникнення ефекту рикошету (підвищення технологічної ефективності не повинно нівелюватися зростанням споживання, яке тягне за собою негативний вплив на навколишнє середовище).

Наголосимо, що концепція сталого виробництва і споживання не є відірваною від життя теорією, навпаки, її головні засади поступово впроваджуються в життя на міжнародному, регіональному та національному рівнях і лягли в основу багатьох стратегій розвитку, законодавчих актів та імплементаційних механізмів.

Так, у 2002 році в Йоганнесбурзькому плані реалізації, прийнятому на Саміті ООН зі сталого розвитку, окремо згадувалася «зміна несталих моделей виробництва і споживання» в якості одного з основних елементів сталого розвитку. Цей план, разом з Марракешським процесом, розпочатим у 2003 році для підтримки реалізації політики, проектів і стратегій сталого споживання і виробництва, створив базис для політичної структурної основи його впровадження на національному та міжнародному рівні [10].

Сьогодні одним з лідерів у впровадженні в життя концепції ССВ є Європейський Союз, який розглядає її як комплексний і важливий інструмент розв'язання зростаючих екологічних проблем.

Показовим є те, що стале виробництво і споживання увійшло до семи ключових сфер Стратегії сталого розвитку ЄС [11,с.3–4].

У 2008 році Європейським Союзом було зроблено наступні кроки: для просування сталого виробництва і споживання, передбачення екологічних загроз та реагування на них було розроблено Інтегровану політику щодо продукції (Integrated Product Policy – IPP), однією зі складових якої стало заохочення зелених державних закупівель і застосування систем екологічного менеджменту та аудиту (EMAS) [12,с.2–4], та

представлено План дій щодо сталого споживання та виробництва і щодо впровадження сталої промислової політики (SCP / SIP).

Ставлячи завдання «підвищити енергетичні та екологічні показники продуктів і сприяти їх прийняттю споживачами», цей план включає такі основні напрямки дій: кращі характеристики продуктів, більш розумне споживання, більш чисте виробництво, дії на глобальному рівні [13с.3–5].

Аналіз свідчить, що на даному етапі у багатьох міжнародних акторів вже спостерігається розуміння того, що зростання глобального споживання є однією з головних причин загострення екологічних та ресурсних проблем і дестабілізації розвитку й настав час переходу до сталих моделей споживання і виробництва. І хоча перші кроки на цьому шляху вже зроблено, перед міжнародною спільнотою стоїть нагальне завдання розробки більш широкого кола ефективних імплементаційних інструментів, для чого необхідні дії з боку широкого кола суб'єктів.

На наш погляд, на початку 21 століття існує ряд ключових суб'єктів, які мають зробити свій внесок до впровадження моделей сталого виробництва і споживання. Серед них:

Домогосподарства та споживачі

Домогосподарства та споживачі щодня приймають рішення, які впливають на стан навколишнього середовища. Їх потреби та стиль життя (проживання, харчування, пересування, придбання одягу та речей) виступають потужним драйвером розвитку різних галузей промисловості та широкої пропозиції на ринку. У той же час, перехід до сталого споживання та виробництва залежить не лише від них.

Політичні діячі

Політичні діячі всіх рівнів відіграють ключову роль у розробці та впровадженні політики, яка сприяє використанню нових, ефективних технологій, і стимулює людей, підприємства та інші організації до пріоритетного споживання товарів і послуг з низьким рівнем екологічного навантаження. Так, жителі країн можуть робити екологічно відповідальний вибір при покупці товарів і послуг, а компанії переорієнтовувати свою діяльність та виробництво на «зелені» рейки.

Держави

На наш погляд, держави мають досить великий потенціал у впровадженні економічних та політичних інструментів не лише на міжнародному, а й на національному рівні та мають істотний вплив на рішення, що приймаються на місцевому та індивідуальному рівнях.

Сьогодні багато країн розробляють національні плани дій зі сталого споживання та виробництва. У деяких з них встановлюються загальні рамки, визначаються широкі цілі і наводяться загальні вказівки, тоді як інші представляють собою конкретні плани дій з чітко визначеними завданнями і деталізований заходами. Відповідно проблематика окреслених планів дій досить широка.

На даний час не всі країни мають спеціальні стратегії з впровадження ССВ, проте ряд відповідних аспектів інтегруються в якості високопріоритетних компонентів до інших стратегій, наприклад, стратегій сталого розвитку, охорони навколишнього середовища або скорочення бідності. До 2008 р. більше 30 країн вже розробили національні плани дій по впровадженню сталого виробництва і споживання. Серед них: Бельгія, Великобританія, Чехія, Фінляндія, Польща та Франція. Крім вказаних вище, конкретні елементи ССВ включили до своїх стратегій сталого розвитку і такі країни, як Австрія, Німеччина, Угорщина, Нідерланди та Норвегія [14,с.36–63].

Державні органи

Впроваджуючи прийняті на національному рівні стратегії та плани розвитку, державні органи використовують широке коло різноманітних фінансових, податкових та економічних інструментів.

Також державні органи можуть вплинути на асортимент продукції, яка пропонується споживачам, за допомогою прийняття широкого кола екоорієнтованих стандартів, завдяки яким енерго– та матеріаловитратна продукція може бути поступово витіснена з ринку.

У компетентності державних органів також запровадження системи оцінок та проведення просвітницьких заходів, наприклад включення тематики сталого виробництва

та споживання в навчальні програми або проведення відповідних компаній в мас–медіа. Величезний потенціал впливу політичних інструментів на поведінку споживачів робить їх важливим об'єктом уваги для організацій громадянського суспільства.

В арсеналі держав та державних органів є і такий потенційно потужний інструмент, як «зелені» державні закупівлі, які означають прийняття державними органами рішень щодо закупівель з урахуванням екологічних критеріїв. До речі, державні органи ЄС витрачають близько 1,5 трильйонів євро на будівництво мостів і доріг, на закупівлю шкільних підручників, офісного обладнання та інших суспільних товарів.

Сьогодні розробляється і більш глибинний та вдосконалений інструмент, який враховує, окрім екологічних, і соціальні аспекти – сталі державні закупівлі (СДЗ), проте вони ще не отримали широкого визнання і ця концепція ще не стала повсякденною діяльністю [15,с.14].

Громадянське суспільство

Досвід багатьох європейських країн свідчить, що організації громадянського суспільства, включаючи НДО, об'єднання споживачів, профспілки та інші можуть відігравати вирішальну роль в просуванні моделей ССВ шляхом стимулювати споживачів та органів влади до прийняття екологічно обґрунтованих рішень щодо покупок, лобіювання «зеленої» та сталої політики, розвиток партнерств та співпраці з різноманітними зацікавленими сторонами (політиками, представниками бізнесу, іншими НДО, окремими особами тощо).

Інструменти участі та добровільні угоди

У розвинених країнах окреслені інструменти є досить поширеними і можуть приймати різні форми, наприклад, міські зустрічі, семінари, конференції та цивільні наради або колегії, міське планування, в яких приймають активну участь представники громадськості.

На жаль, більшість з окреслених механізмів ще не розвинені в Україні, отже перед нашою державною стоїть нагальне завдання прийняття стратегії сталого споживання і виробництва та впровадження найбільш прийнятних з окреслених вище імплементаційних механізмів.

Таким чином, у довгостроковій перспективі слід очікувати збільшення тиску на навколишнє середовище нашої планети та загострення екологічної і ресурсної проблеми внаслідок зростання глобального споживання. Однак сьогодні міжнародною спільнотою вже розроблено ряд ефективних інструментів мінімізації негативних наслідків цієї тенденції світового розвитку, в основі яких лежить концепція сталого споживання і виробництва, яка, в противагу споживництву, повинна перетворитися на нову філософію людству у третьому тисячолітті.

Список використаних джерел

1. Meadows D.L. The Limits to Growth: A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind / D.L. Meadows.– New York: Universe Books, 1972 – 202 p.

2. Living Planet Report 2008 / World Wildlife Fund For Nature. Gland, 2008. – 220 p.; Wiedmann, T., Minx, J., Barrett, J., Vanner, R. Sustainable Consumption and production. Development of an Evidence Base. Final Project Report / Wiedmann, T., Minx, J., Barrett, J., Vanner, R. / Yotk: Stockholm Environment Institute, 2009 / – 381 p.; Moll, S. Watson, D. Environmental Pressures from European Consumption and Production. A study in integrated environmental and economic analysis / S.Moll, D.Watson. – Wuppertal: ETC / SCP Working Paper. – 2009 – №1. – 72 p.

3. ФАО. Как прокормить население мира продовольствием в 2050 году [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.fao.org/fileadmin/templates/wsfs/docs/synthesis_papers/How_to_Feed_the_World_in_2050_RU.pdf.

4. Анника Варнес. Оценка воздействия потребления и производства / Варнес А. – Вупертaль: Action Town (CSO Constribution 2 SCP), 2009.

5. Eurostat. New national accounts tables with productivity–related indicators. Final consumption aggregates [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=nama_fcs_c&lang=en.

6. Julia Backhaus, Sylvia Breukers, Oksana Mont, Mia Paukovic, Mont Ruth Mourik. Sustainable lifestyles: today's facts and tomorrows trends / Julia Backhaus, Sylvia Breukers, Oksana Mont, Mia Paukovic, Mont Ruth Mourik. – Wuppertal: Centre on Sustainable Consumption and Production (CSCP) – 2011.

7. Communication from the Commission to the European Parliament, the Cpuncil, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions.A Roadmap for moving to a competitive low carbon economy in 2050 / Brussels: European Comission. – 8.3.2011 – COM (2011)112 final.

8. Берлин намерен увеличить число электрокаров до 1 миллиона [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dw.de.

9. World Watch Institute. Global Meat Production and Consumption Slow Down. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.worldwatch.org/global–meat–production–and–consumption–slow–down.

10. Plan of Implementation / Johannesburg: World Summit on the Sustainable Development. – 2 September 2002; Marrakesh Process on Sustainable Consumption and Production / UNEP: Division of Technology, Industry and Economics, Sustainable Consumption and Production Branch – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.unep.fr/scp.

11. Communication from the Commission. A Sustainable Europe for a BetterWorld. A European Union Strategy for Sustainable Development / Brussels: European Comission, 15.05.2001. – COM (2001) 264 final.

12. Green Paper on Integrated Product Policy. Commission of the European Communities / Brussels: European Commission, 07.02.2001– COM (2001) 68 final.

13. Communication from the commission to the European parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the regions. The Sustainable Consumption and Production and Sustainable Industrial Policy Action Plan / Brussels: European Commission, 16.07.2008 – COM (2008)387 final.

14. Сату Лахтеенойя, Нора Брюггеманн, Бурку Тункер / Лохтеенойя С., Брбггеманн Н., Тункер Б. / Политика устойчивого потребления. Роль организаций гражданского общества [пер. з англ. Андрей Архипец]: Wuppertal: Action Town, – 2009.

15. Там само.

Перга Т.Ю. Проблема глобального потребления в контексте устойчивого развития

Анализируется влияние роста глобального потребления на окружающую среду и исследуется роль актеров и субъектов международных отношений в реализации концепции устойчивого потребления и производства.

Ключевые слова: *концепция устойчивого потребления и производства, деградация окружающей среды, потребительство, устойчивые государственные закупки, добровольные соглашения, гражданское общество.*

Perga, T.Yu. The Problem of Global Consumption in the Context of the Sustainable Development

This article analyzes the impact of the rising of global consumption on the environment and examines the role of a wide range of actors of the international relations in the implementation of sustainable consumption and production.

Key words: *concept of sustainable consumption and production, environmental degradation, spozhyvnytstvo, sustainable public procurement, voluntary agreements, civil society.*

УДК 327:32.019.5

Нагорняк Т.Л.

Маркетинговий аспект політики національного брендингу

Маркетинговий вимір розуміння політики дає підстави говорити про неякісність національного брендингу на пострадянському просторі (виключаючи країни Прибалтики). Для того, щоб Україна сприймалася не територією з населенням, а країною українського народу, набуваючи стійких позицій суб'єкта міжнародних відносин слід одночасно задіяти владу, бізнес і громаду на підставах якісного брендингу.

Ключові слова: *національний брендинг, політичний маркетинг, країна як бренд, політичні бренди.*

Політичне поле давно перетворилося на ринок, де формальні і неформальні правила гри регулюють взаємовідносини між попитом і пропозиціями. Товари на такому ринку (політичні лідери, партії, режими, території) формуються, презентуються, просуваються і «покупаються» за законами економічного ринку, тільки сплата за них має нематеріальний вигляд. За цих умов, території (держави та їх субрегіони) стають конкурентами за впливовість в світі – пріоритетність у процесі розподілу і використання ресурсів. Конкурентоздатність і привабливість держав, міст, курортів, заповідників – результат ефективності політики національного та регіонального брендингу.

Для політичної науки вивчення національної та регіональної специфіки політики брендингу – тема нова і полідисциплінарна за своїми основними дефініціями та методологічними підходами. Один з базових підходів, якому політична наука повинна завдячити появою брендингової тематики, є теорія маркетингу територій. Дана стаття уявляє собою спробу залучення досвіду практиків світового та вітчизняного маркетингу для розуміння основних принципів та механізмів реалізації політики національного брендингу.

Досвід, який доцільно вивчати і екстраполювати, на думку автора, має як науково–дослідницький так і прикладний характер. Авторами такого досвіду виступають представники шкіл: американської, британської, російської та української. Серед них представники США і Великобританії – С.Анхольт (S.Anholt), Ф.Котлер (Ph. Kotler), Дж.Траут (J.Trout), Д.Хайдер (D.Hyder), П.Чилтон (P.Chilton); росіяни – І.Черная, І.Важеніна, О.Панкрухін, В.Домінін, О.Тюкаркіна й у тому числі потужна Санкт–петербурзька школа – Д.Гавра, Ю.Таранова, П.Слуцький, М.Спірченко; – українці – Е.Мамонтова, Ю.Щегельська, Д.Гороховський.

Цікавим є досвід вітчизняних та світових практиків з питань брендингу і політичного маркетингу міст, регіонів, інститутів. Це – представники інтелектуальної еліти, які формують цінності та є носіями ідентифікаційних рис своїх територій у сфері культури, спорту, медицини та інших суспільних сфер, представники громадських об'єднань, що виступають із соціальними ініціативами та суспільними проектами – Д.Огілві (D.Ogilvy), Н.Кляйн (N.Klein), М.Елс (M.Earls) (Великобританія, Канада, США); – Я.Грицак, Д.Богуш, В.Пекарь, Т.Жданова, Є.Пестерніков, Я.Трофимов, Т.Бебешко, І.Харченко, К.Колесніков, М.Хрикунов (Україна); – Д.Візгалов, А.Пуртов, І.Лисенко, В.Тамберг, С.Подкар (РФ).

Російська школа маркетингу розглядає брендинг територій як стратегію підвищення конкурентоспроможності міст, областей, регіонів, географічних зон і держав з метою завоювання зовнішніх ринків, залучення інвесторів, туристів, нових мешканців і кваліфікованих мігрантів. Брендинг місць спрямований на подолання дефіциту матеріальних і нематеріальних ресурсів в регіоні, в його основі лежить ідея донесення до широкої громадськості уявлення про унікальність території [1]. За умов дослідження національного бренду (носієм виступатиме країна з народом), активами бренду держави–нації буде та сукупність матеріальних і нематеріальних ресурсів, які належать країні через її геополітичне становище, історичну спадщину чи здобуті у процесі розвитку. «Матеріальними активами» країни є її природні ресурси, люди, рекреаційні

ресурси, інфраструктура, послуги, державний бюджет тощо. «Нематеріальними» – інтелектуальна власність держави (патенти, ліцензії, авторські права, ідеї, рівень IQ населення, інтелектуальна еліта нації), імідж (сукупність емоційних та раціональних уявлень, сподівань і очікувань, що спеціально формується у масовій свідомості виходячи з потреб території) і репутація (оцінка території, яка складається у різних груп інтересів, відповідно до їх потреб і вимог на підставі віддзеркалювання бренду в різних джерелах інформації). «Пасивами» держави є її обов'язки, займи, кредити, зовнішній борг. Стратегія національного брендингу повинна мати на увазі «захист активів» – сукупність заходів організаційного, інформаційного, правового, культурного та іміджевого характеру, які б були спрямовані на покриття активами пасивів держави заради прибутків у вигляді поширення рейтингу довіри до її бренду, а відповідно і його вартості [2].

Відповідно маркетингового підходу до політики, гарантією досягнення цілей для будь–якої організації виступає певне визначення запитів та потреб, попиту та пропозиції цільових ринків та забезпечення бажаної задоволеності більш ефективними і продуктивними, ніж у конкурентів, засобами. Звідси, маркетинг у політиці – це діяльність, спрямована на створення, підтримку або зміну ставлення та поведінки людей щодо певних політичних ідей, явищ, подій, організацій, політиків. Сфера застосування політичного маркетингу надзвичайно широка. У цілому політику можна визначити як політичний ринок, на якому існують виробництво, попит та пропонування продукту особливого типу – політичних партій, програм, ідей, пропозицій, послуг, територій.

Політичні бренди – є символічним капіталом держави–нації, який відіграє визначальну роль під час конвертації його у політичний капітал довіри і підтримки у світовому співтоваристві. В Україні про політичний бренд лідера, країни чи політичної партії дбають перед виборами чи визначальними подіями, як Євро 2012 наприклад, не закріплюючи його потім. Достатньо часто в українській практиці політичний бренд стає результатом політичного дизайну без глибинного занурення до процесу брендингу і складання смислів. Від того, імена і назви в українській політиці часто не мають глибокого змісту, не конкурують між собою ідеологічно, маючи дуже слабкий рейтинг довіри. Ситуація в Росії не краще. До неї апелюють російські маркетологи–практики В.Тамберг та А.Бадьїн: «У політиці «війни брендів» дуже сильні, але основний акцент – «очорнити» конкурентів, тобто зруйнувати їх позиціонування і довести, що бренд «не той». І треба сказати, політтехнологи у цьому досягли успіху, але брендинг полягає не тільки і не стільки в знищенні конкурентів, скільки в побудові власного бренду. Практично ніхто не займається в РФ створенням брендів у політиці в тому обсязі, який необхідний для успішної роботи. Сильний бренд–лідер на політичній сцені взагалі тільки один – Жириновський» [3]. Особистість лідера повинна бути уособленням тих цінностей, які несе політичний бренд «партія», «держава», «народ» і навпаки. Відповідно при зміні президента чи лідера партії або мера міста, вони повинні володіти подібними цінностями в векторах власних брендів. «Більшість зусиль бренд–менеджерів у політиці були спрямовані саме на «впізнаваність» брендів, але ніякого результату це не принесло – відсутність залежності між рекламним бюджетом і успіхом бренду є занадто очевидним» [3]. Так само, як політика залучає маркетингові стратегії задля розробки брендів, економічний ринок використовує політичні бренди з метою матеріального прибутку. О.Арестархов наводить конкретні приклади використання українських політиків торгівельними марками – виробниками товарів легкої промисловості [4].

Як правило, бренд території формується в 2 етапи: виявлення її відмінностей та посилення їх до рівня унікальності та ексклюзивності. Цей процес об'єднує в собі визначення місії, стратегії розвитку та посилення привабливості території для споживачів (мешканців, сторонніх спостерігачів та гостей). Бренд країни – абсолютно нееластичний духовний продукт. Він уявляє собою сукупність таких усталених цінностей, які на підставі загального визнання неповторних та унікальних характеристик території та її мешканців, має стабільно високий попит. Формування і просування держави, її регіонів, міст чи географічних зон здійснюється за законами брендингу звичайного товару чи послуги, у чому знаються маркетологи – практики [2].

Я.Трофимов – власник inspire metamarketing, спеціаліст з питань брендингу з Одеси, пропонує 6 кроків створення бренду. І вони є на наш погляд доцільними при формуванні/корекції бренду території: створення концепції території; дослідження і вивчення

попиту, бажань споживачів та досвіду конкурентів; розробка бренд–платформи, що містить сутність бренду, місії, легенди, унікальні характеристики/пропозиції та їх позиціонування, символи, образи, стиль, аутентику; комплексна ідентифікація бренду (візуальна, комунікативна, сонорна, динамічна);документування бренду (складання brand–book для використання усіма, хто діє в межах цієї території);стратегія запуску бренду і тактичні кроки корекції його [6].

Концепція бренду містить його сутність як здатність формувати попит та нові потреби в тих, хто живе на цій території чи спостерігає її ззовні. Формування концепції бренду безпосередньо пов'язано із вивченням прихованих бажань та очікувань споживачів від території (інституту, людини, події відповідно). Для цього проводять соціологічне опитування і встановлюють ті ставлення, які вже існують і те, чого потребує споживач. Вибіркова сукупність відповідно коректно обирається серед мешканців та за межами країни, задля вирішення питання по її внутрішньому та зовнішньому бренду. Розуміючи розбіжність між дійсністю та бажаним, формують основні робочі позиції Концепції бренду. Перед їх затвердженням, слід вивчити досвід конкурентів чи просто інших територій з метою унікальності власного концепту. Переконавшись у самостійності і правильності шляху, формують бренд–платформу – основу брендингу. Вона містить в собі наступні компоненти: сутність бренду, драйвер, місію, легенду, унікальні відмінності, позиціонування, характер, пре диктори довіри. Назва і логотип не входить до бренд–платформи і за умов їх зміни, компоненти бренд–платформи повинні залишатися незмінними. Зміна назви і загальноприйнятого міжанорного знаку, у разі національного брендингу неможливе.

Світовий гуру брендингу Уоллі Олінс (Wally Olins) стверджує, що в основі національного бренда повинна стояти якась ключова ідея, яка буде диференціювати країну і проектувати національні характеристики ефективним і привабливим способом [5]. Згідно У.Олінсу(Wally Olins), ключова ідея, що стоїть за брендом території, події, персони, іншого товару повинна відповідати 4 завданням: Вона повинна працювати на емоційному та раціональному рівнях, щоб апелювати як до серця, так і до розуму людей («Надійність Ваших грошей – в Швейцарії»); Ключова ідея повинна бути релевантна для усіх аудиторій бренду («Створимо історію разом» – Євро–2012 в Україні); Вона повинна бути унікальною і оригінальною («Лапландія як домівка Діда Мороза»); Вона повинна бути правдивою («Дивний Китай. Мандрівка у минуле і майбутнє. Дороги, які пам'ятають»). Вона повинна дістати серця бренду, уникати кліше, і підкреслити концепцію, яку аудиторії будуть визнавати як реалістичну і надихаючу (Греція – тут живе дух Богів і Героїв).

Бренд – це цінність у свідомості споживача, яка відтворює його очікування. Подання бренду широкій аудиторії відтворюється через:

– цінності (те, що дорожче грошей, і що може подарувати територія). До них часто відносять свободу самовиразу, широкі можливості професійного зростання, родину, братерство, духовність, толерантність, позитивних психологічний клімат;

– стиль (фірмовість території, що закріплює цінності). «Корпоративістські» ідентифікатори – візуальні та глибинні індивідуальні прояви (колір, графічні та схематичні масиви, лого, унікальні пропозиції та специфічні риси);

– архетип і міфи – форми колективного підсвідомого, які базуються на фактах соціальної реальності, але сформульовані ідеологією для її пояснення чуттєво–наочними засобами у необхідному контексті. Їх не можна спростувати чи довести. Як правило, архетипи і міфи пов'язані із легендою і приреченні закріплювати унікальність території;

– символи – ідентифікатори бренду, вони наочно, чуттєво чи абстрактно деталізують уявлення про країну та її народ через офіційні державні символи, символи–персони, символи–події, поведінкові символічні традиції, символічні території;

– образи – картинки, що малює свідомість індивіда при згадуванні бренда. Образи повинні закріплювати у масовій свідомості сутність бренду і формувати позитивне ставлення до нього.

– автентичність – чинник істинного, доведеного, справжнього, достовірного початку в бренді, що плекається, шанується і успадковується, що уособлює в собі націю чи територію (кухня, костюм, пісня, ритуали, історичні факти, культура). Вона проявляється майже в усіх компонентах бренду. Автентичними можуть буди задіяні в брендингу образи і символи, міфологічні герої та цінності батьків.

Після формування усіх вищезгаданих компонентів, слід задокументувати їх, фіксуючи основні позиції бренду у: – brand–book (книжка з простими картинками, оформлюється у художньому стилі для широкого використання), – brand marketing guidelines (книга маркетолога для вузького кола фахівців, хто безпосередньо буде виводити і коректувати бренд); – brand design guidelines (довідник для дизайнерів, хто буде готувати презентації та оформлювати продукцію бренду). Після документації бренда, його запускають і коректують за необхідності [6].

Стратегія брендингу сама не народжується і не може формуватися лише політиками. Сьогодні радянську практику керування подібними проектами не скасовано на пострадянському просторі. В Україні, Росії, Білорусі як і у більшості країн – колишніх республік СРСР (виняток – Прибалтика) досі створюються державні інституції під проблему із прямим підпорядкуванням Президенту. В Україні створено Комітет з питань формування міжнародного іміджу України Громадської ради при МЗС України.

У цьому полягає політичний чинник брендингу територій будь–якого рівня і часто політичні гальма доцільних для країни проектів. Формальний вимір цього має прояв у нормативних державних і регіональних документів. На неформальному рівні – рівні рішень, дій та поширення інформації, держава, державні органи влади та політичні інститути виступають першочерговими комунікаторами. Політичний маркетинг в сучасній Україні розвивається за принципами економічного й має спільні проблеми браку конкуренції: – якісних товарів, – кваліфікованих спеціалістів – виробників; – поміркованих та патріотичних власників; – наполегливих споживачів.

Для того, щоб Україна сприймалася не територією з населенням, а країною українського народу, набуваючи переконливих і стійких позицій суб'єкта міжнародних відносин, а не об'єкта, на який розповсюджують вплив, слід одночасно задіяти владу, бізнес і громаду. Такий триплекс здатний на різних рівнях розповсюджувати та передавати у спадок бренд успішності з ім'ям «Україна».

Список використаних джерел

1. Рябых Д. Национальный брендинг и брендинг территорий. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.marketing.spb.ru/lib–special/regions/nation_branding.htm

2. Нагорняк Т.Л. Брендінг території як предмет міждисциплінарного наукового знання // Сучасна українська політика. – Вип.24.– 2011. – С.35–43.

3. Тамберг В., Бадьин А. Бренд. Боевая машина бизнеса. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://enbv.narod.ru/text/Econom/ marketing/tamberg_brand/index.html

4. Арестархов О. Политические бренды. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://potok.ua/novost–dnya/8430–politicheskie–brendy.html

5. Olins W. The Nation And The Brand And The Nation As A Brand Part 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.youtube.com /watch?v=ta9Es6MNrbI

6. Трофимов Я. Что такое брендинг? – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.youtube.com/watch?v=biU67IYwwsE

Нагорняк Т.Л. Маркетинговый аспект политики национального брендинга

Маркетинговый аспект понимания политики позволяет сделать вывод о некачественном национальном брендинге на постсоветском пространстве (исключая страны Прибалтики). Для того чтобы Украина воспринималась в мире не территорией с населением, а государством украинского народа, приобретая стойки позиции субъекта международных отношений не обходимо привлечь к ее брендингу власть, бизнес и общество одновременно.

Ключевые слова: *национальный брендинг, политический маркетинг, страна как бренд, политические бренды.*

Nagornyak, T.L. Marketing aspect of the policy of national branding

Marketing aspect of understanding of politics allows to make a conclusion about substandard national branding in the post–Soviet area (excluding the Baltic States). It is necessary to attract authority, business and society to the Ukrainian branding in order to represent Ukraine not as a territory with population, but as the state of the Ukrainian people and to acquire stable positions in the international relationships.

Key words: *national branding, political marketing, the country as a brand, political brands.*

УДК 327:355.018

Сірий С.В.

Суспільно–політичні наслідки локальних війн і воєнних конфліктів

Розглядається вплив локальних конфліктів на суспільно–політичні процеси, стан і перспективи міжнародної безпеки, адже вивірена оцінка можливих наслідків війни може спонукати конфліктуючі сторони до пошуку способів вирішення протиріч ненасильницькими методами, до відмови від збройного протиборства.

Ключові слова: *війна, наслідки локальних війн і воєнних конфліктів, вплив збройного протиборства.*

Важливість наукового аналізу ролі локальних війн і воєнних конфліктів в сучасних міжнародних відносинах обумовлена не стільки небезпечним зростанням їх кількості, скільки негативними наслідками цих явищ з політичної, економічної та соціально–гуманітарної точок зору. Локальні війни на тривалий час дестабілізують суспільства окремих країн, загрожують поширенням на інші території та створюють загрозу дестабілізації міжнародних відносин в межах окремих регіонів. Важливою ознакою багатьох конфліктів є незавершеність процесів і нестабільність форм їх врегулювання, що створює перспективи для поновлення конфронтації. Наслідки численних війн (у тому числі локальних) і воєнних конфліктів, що сталися в XX столітті, й досі суттєво відчутні в таких країнах, як В'єтнам, Лаос, Камбоджа, Ангола, Нікарагуа, Гаїті, Боснія і Герцеговина, Македонія. Що стосується таких країн, як Шрі–Ланка, Ліван, Афганістан, активний стан конфлікту з деякими проміжками зберігається в них вже впродовж декількох десятиліть. Навіть нетривала локальна війна і воєнний конфлікт, незалежно від того, були вони результатом свідомого рішення чи певного збігу обставин, спричиняють наслідки, подолання яких може розтягнутися на довгі роки, породжуючи умови для нових воєнних зіткнень різного характеру і масштабів або провокуючи нові вогнища збройного протистояння. Більшість уражених конфліктами країн потрапляють до умовної категорії «держав, що не відбулися», й становлять найнижчу верству в новій глобальній міжнародній ієрархії.

Аактуальність такої розвідки обумовлена багатьма чинниками, серед яких необхідно виокремити вплив локальних війн та воєнних конфліктів соціально–політичні процеси як всередині окремих держав, так і в сфері міжнародних відносин зокрема, виявити суспільно–політичні наслідки локальних конфліктів. Це, у свою чергу, має спонукати науковців і політиків серйозно замислитися над врахуванням можливих наслідків застосування військової сил, що сприятиме прийняттю адекватних підходів щодо можливостей запобігання, врегулювання існуючих та упередження виникнення нових війн.

З означених причин соціальні та політичні аспекти міжнародних конфліктів та їх впливу на різні аспекти життєдіяльності постійно перебувають в полі зору політологів, соціологів, філософів і дослідників глобалізації та геополітики: Р. Арона, З. Бжезінського, Р. Дарендорфа, Г. Кіссінджера, П. Сорокіна, А. Тойнбі, Е. Тоффлера, К. Уолтца, Д. Форрестера, Ф. Фукуями, С. Хабермаса, С. Хантінгтона, Х. Хофмайстера та ін.

Серед праць, присвячених новим нюансам проблематики міжнародних конфліктів, слід відзначити ряд робіт американського дослідника М. Лунда, присвячених урахуванню причин конфлікту та інтересів його учасників в контексті попередження та врегулювання локальних конфліктів. Зокрема М. Лунд був одним із перших науковців, який поширив узагальнююче поняття «насильницький конфлікт» на весь комплекс локальних війн, включаючи їх початкові стадії.

Активний інтерес до розробки проблем мирного врегулювання конфліктів у «розділених суспільствах» традиційно виявляли протестантські наукові центри в США. Один

з відомих представників цього напряму Дж. Ледерах є автором ідеї про можливість трансформації конфлікту в мирні відносини шляхом розгортання «інфраструктури» мирного будівництва, що не має обмежуватися лише засобами традиційної дипломатії. Запропонований ним підхід передбачає множинність миротворчих зусиль, висунення довгострокових цілей та необхідність створення суспільної інфраструктури, яка підсилює прагнення до миру всередині суспільства та максимізує ефекти допомоги, яка надається із–зовні.

Більш детально окремі аспекти впливу локальних війн і воєнних конфліктів на суспільний розвиток розглядалися в працях російських вчених В. Булавіна, Д. Волкогонова, М. Жиляєва, Д. Проектора, Є. Рибкіна, В. Серебряннікова, С. Тюшкевича, Б. Урланіса, С. Шиньова. В цих роботах містяться вагомі положення та висновки, які стосуються методології аналізу проблем ядерної війни, досвіду двох світових війн, локальних і регіональних воєнних конфліктів доби «холодної війни».

В українській науковій літературі проблеми війн і конфліктів висвітлюються в працях А. Маначинського, В. Мандрагелі, Г. Перепелиці, М. Требіна.

Метою даної статті є з'ясувати вплив міжнародних конфліктів на суспільно–політичні процеси, як всередині окремих держав, так і в сфері міжнародних відносин.

Результати і підсумки будь–яких локальних війн і воєнних конфліктів – це лише невелика частина широкого спектру явищ і подій, які цим насильством викликані. Всі вони (явища і події) формують складну систему різноманітних політичних, соціальних, економічних, культурних, демографічних і воєнних чинників, які істотно впливають на повоєнну ситуацію в субрегіоні, регіоні або в планетарному масштабі (залежно від «масовості» конфлікту). Найбільш закінченої форми система набуває в результаті «великої війни», класичним зразком чого можуть бути світові війни. Система наслідків локальних війн і воєнних конфліктів за сукупністю змістовних елементів фактично мало чим відрізняється від наслідків «великих» війн. Множина змін, що відбуваються під впливом локальних війн і воєнних конфліктів, обумовлює необхідність їх предметнішого аналізу.

Збройне протиборство особливо суттєво впливає на головний елемент політичної системи суспільства – державу, яка прагне компенсувати деструктивні процеси, які зазвичай посилюються війною. Підвищується регулююча роль держави у всіх сферах життя суспільства, що проявляється у запровадженні воєнного стану на частини території або по всій країні, у створенні надзвичайних органів управління і зосередженні в їх руках всієї повноти влади, у розширенні повноважень служб безпеки, обмеженні демократичних свобод і т.д. Під час другої чеченської воєнної кампанії, на відміну від першої, міністерство оборони Російської Федерації з метою централізації управління та узгодженості дій різних відомств отримало від політичного керівництва країни повну свободу дій і всю повноту влади над іншими силовими структурами Російської Федерації, які діяли на території Чечні (Федеральна служба безпеки, Міністерство внутрішніх справ тощо).

В умовах збройного протиборства відбувається розширення державного сектору економіки, за рахунок прискореного будівництва військових підприємств, на засоби державного бюджету і посилення процесу зрощення військово–промислового комплексу з державними структурами, що пов'язано з централізацією політичної влади і підвищенням жорсткості управління економікою і країною загалом [1,с.87–112].

Локальні війни і воєнні конфлікти накладають глибокий відбиток на політичне життя суспільства: на політичні відносини і свідомість, взаємодію влади і громадян. Інтереси захисту країни і ведення збройного протиборства потребують концентрації всіх сил народу, забезпечення політичної єдності, жорсткої регламентації суспільно–політичних процесів. Етатизація (одержавлення) суспільства, тобто активне втручання держави в життя суспільства, призводить до негативних наслідків у політичній сфері. Відбувається одержавлення практично всіх механізмів, що відкривають доступ більшості населення до управління суспільством, зрощування партійного апарату з державним. Спричинена локальними війнами і воєнними конфліктами необхідність дотримання суворої дисципліни і порядку в суспільстві стримує еволюцію громадянського суспільства. В ім'я єдності, без якої немислиме успішне вирішення воєнних завдань, різко обмежуються демократичні права і свободи. Важливий регулюючий

елемент політичної системи – політичні і правові норми, які становлять нормативну основу політичної влади і політичного життя в умовах збройного протиборства, звужують політичні відносини між інститутами і суб'єктами політичного життя, жорстко регулюють дії та поведінку людей, функціонування державних органів і громадянських об'єднань. За цих умов право і правові норми, спрямовані на забезпечення стійкості, організованості, оптимального функціонування суспільного організму, посилюються. У зв'язку із запровадженням воєнного стану, може бути припинена дія окремих статей конституції, забороняються страйки, мітинги, демонстрації та інші форми протесту, обмежується діяльність політичних інститутів: політичних партій, органів суспільного, громадського самоврядування, виборча діяльність до органів влади призупиняється. Це відповідно позначається на здійсненні функцій основними структурними компонентами політичної системи суспільства [2,с.449], що є одним з найважливіших джерел вдосконалення влади і політики.

Слід відзначити суттєвий вплив збройного протиборства й на такий елемент політичної системи суспільства, як засоби масової інформації. Вони як засоби духовного спілкування великих мас людей, духовно–політичного спілкування держави і суспільства, людини і держави, держави з іншими політичними інститутами, державами і міжнародними організаціями під час війни призупиняють свою діяльність або суттєво її обмежують. Більше того, вони піддаються більш жорсткому контролю і цензурі з боку органів державної влади. У тоталітарних державах боротьба з опозицією набуває крайніх форм: від масових репресій людей, котрі підозрюються у ворожості до режиму, аж до її (опозиції) повного фізичного знищення. Наприклад, армія може бути інтегруючою інституцією, яка спроможна здійснювати втручання в політику уряду, що істотно впливає на розподіл влади [3, с. 425].

Війна з сильним супротивником виявляється суворою перевіркою для всієї політичної системи суспільства. Реакційні політичні установи, гальмуючи розвиток суспільних відносин, настільки застарілі, що стають неспроможними організувати виробництво озброєнь, яке б відповідало сучасним світовим зразкам, налагодити ефективну воєнну економіку, фактично виявляють своє історичне банкрутство. У нову епоху таке банкрутство виявили і не витримали перших же серйозних випробувань авторитарні і реакційні режими в Іраку (1991–2003 рр.), Афганістані (2001 р.) тощо.

Водночас, набувають особливої ваги наслідки і зміни політичного характеру: ослаблення держави, руйнація політичного режиму, втрата територіальної цілісності, падіння міжнародного престижу і впливу (аж до міжнародної ізоляції), втрата державної незалежності. Так, дезінтеграційні процеси, що супроводжувались активним застосуванням воєнних засобів, спричинили характерне для 1990–х рр. явище «держав–невдах» (failed states), коли, внаслідок нелегітимного застосування воєнної сили, всередині держав, відбувалося цілковите руйнування всіх державних інститутів, відповідальних за функціонування суспільства на всій території держави чи на значній її частині. Таке, скажімо, трапилося в Сомалі.

Сучасна ситуація в соціально–політичній сфері у багатьох країнах нагадує наслідки поразки у тяжкій війні. Наочно це видно на прикладі Афганістану та Іраку. Повне руйнування політичної системи і соціальної структури суспільства; стрімке зубожіння людей, різке розширення маргінальних верств населення і пов'язані з цим соціальні пороки; сплеск наркоманії і організованої злочинності, особливо із застосуванням зброї; зростання політичного екстремізму «справа» і «зліва», посилення агресивності влади і опозиції; загроза масового безробіття – ось картина повномасштабної соціально–політичної кризи, характерної для наслідків поразки у війні. Ф. Фукуяма [4,с.85] слушно зазначав, що головною проблемою переможців у війнах нового покоління стають питання національно–державного будівництва в «переможених країнах». Причому практично кожного разу виявляється, що плани такого будівництва або зовсім відсутні, або не витримують випробувань реальністю.

Хоча війна в Іраку триває більше десяти років, проблема залишається далекою від врегулювання. Повалення колишнього режиму не сприяло обіцяній стабілізації суспільно–політичної ситуації в країні. Неспроможність сил коаліції ефективно забезпечити безпеку викликає озлоблення іракського населення і посилює його спротив новостворюваній владі.

Водночас в Афганістані та Іраку, після закінчення воєнних операцій, гостро постало питання формування тимчасових коаліційних урядів, створення політичних інституцій, армії, поліції, служб безпеки, багатопартійної політичної системи, проведення вільних виборів. Також на порядку денному – збереження територіальної цілісності Іраку (на півночі країни курдське населення країни пригнічувалося колишньою владою, заявляє про свою незалежність і має намір створити нову державу – Курдистан). З. Бжезинський у статті «Останній суверен на роздоріжжі» відверто визнав віддалені геополітичні наслідки війни в Іраку, які безпосередньо впливають на формування нової системи міжнародних відносин. «У міжнародному масштабі ця кампанія вилилася в історично безпрецедентну ворожість до США, довіру до них, і особливо до її президента, було значною мірою втрачено. Демагогія навколо зброї масового знищення, що нібито була в Іраку, ганьба Америки в справах Абу Грейб і Гуантанамо, небезпечне перенапруження воєнного потенціалу і, як наслідок, нездатність Вашингтона перешкоджати Північній Кореї в придбанні ядерної зброї вплинули на зниження політичної ваги Сполучених Штатів» [5,с.13].

З початком локальних війн і воєнних конфліктів змінюється статус держав, що беруть у них участь. Одні стають агресорами, інші – постраждалими. Тут слід зазначити, що питання про визнання однієї із сторін агресором дуже складне, адекватні критерії і механізми вирішення цього питання не вироблені. Тому вірогідність помилки при визначенні агресора загалом висока, особливо у складних багатобічних конфліктах типу того, що стався між колишніми республіками СФР Югославії. В нових умовах визнання однієї з сторін агресором означало для неї міжнародну ізоляцію. Проти агресора можуть бути застосовані економічні, політичні або військові санкції з боку окремих країн або міжнародних організацій.

Починаючи з 1991 р. на підставі статті 41 розділу VII Статуту ООН міжнародне співтовариство запровадило санкції щодо десяти країн [6]. Отже, наслідки локальних війн і воєнних конфліктів спричиняють для населення ще й проблему запровадження економічних санкцій. Це часто призводить до загального зниження рівня життя, зростання безробіття, ефективності державної системи охорони здоров'я, зростання емігрантських потоків тощо. Хоча ці наслідки, як може здаватися, однаковою мірою позначаються на всіх верствах населення країн, що стали об'єктом санкцій, найбільш негативно вони впливають на стан бідних верств населення. Ті, хто володіє владою і впливом, зазвичай, мають в своєму розпорядженні можливість придбати те, що їм необхідне, тоді як просте населення бореться за виживання за допомогою того, що залишається в його розпорядженні. Виходить так, що на практиці ті уряди і органи влади, щодо яких запроваджуються санкції, рідко страждають особисто, і зазвичай не переймаються проблемами населення цих країн. Наприклад, в Гаїті внаслідок запровадження санкцій після 1991 р., ціна на основні продукти харчування збільшилася в п'ять разів, а частка дітей, які страждають від недоїдання, зросла з 5 до 23 % [7,с.41].

Прогнозуючи такий розвиток подій, і вкрай негативні наслідки санкцій для країни, потенційні агресори прагнуть створити видимість «законності» своїх дій, отримавши мандат міжнародних організацій, або сформувавши так звані «багатонаціональні сили». Так, коли з боку Заходу зростав тиск щодо Югославії, були посилені й економічні санкції. У вересні 1998 р. ЄС заборонив польоти югославських літаків до країн Євросоюзу. Підключився Міжнародний трибунал, порушивши питання прав людини на території Косово, не залишилася осторонь і ОБСЄ. Антиюгославська кампанія в західних ЗМІ набула крайніх форм. Слідом за економічними санкціями, США і НАТО 24 березня 1999 р. розпочали бомбардування югославської території, тим самим порушивши всі пункти Резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 р. «Про визначення агресії». Воєнна операція НАТО під назвою «Милосердний янгол» була проведена з порушеннями Статуту ООН і здійснювалася за відсутності відповідного мандату РБ ООН. Вона продемонструвала зневагу до цієї міжнародної організації, так само як і до ОБСЄ [8,с.29,32]. 10 червня 1999 р. РБ ООН прийняла резолюцію 1244, відповідно до якої міжнародні збройні сили, які в основному складали підрозділи Альянсу, вже 12 червня вступили до Косово із завданням встановити мир в цьому сербському краї. Слід зазначити, що в цій резолюції жодним словом не йшлося про агресію, що фактично означало її легалізацію [9,с.99].

Воєнний конфлікт на Балканах створив загрозу для інших країн регіону, вплинув на всі складові безпеки держав, які навіть не брали участі у конфлікті. Наприклад, припинення судноплавства по Дунаю внаслідок воєнного конфлікту навколо СРЮ спричинило значні матеріальні збитки для України, які перевищили 4,5 млрд. дол. [10, с. 744], збільшило імміграційні навантаження на всі європейські країни, кількість біженців сягнула 1,5 млн. [11,с.154], сприяло нелегальній торгівлі зброєю, змусило ЄС виділити протягом 3–х років 1,5 млрд. євро на відновлення Косово після проведення воєнної операції НАТО [12,с.42].

Таким чином, слід переглянути практику запровадження всеосяжних економічних санкцій, що не передбачають обов'язкових і забезпечуваних в примусовому порядку винятків гуманітарного характеру та узгоджених механізмів моніторингу наслідків санкцій для особливо вразливих груп населення. Будь–які заходи, що вживаються, повинні ефективно позначитися на слабких місцях політичних або військових керівників, поведінку яких міжнародне співтовариство хотіло б змінити. Такі дії могли б включати ембарго на постачання зброї, заморожування всіх активів корпорацій і окремих осіб за кордоном, припинення деяких видів економічних операцій, припинення повітряного сполучення та ізоляцію країн від решти світу шляхом проведення культурних, наукових і економічних бойкотів.

Повторення югославського та іракського сценарію в Ірані загрожує розколом світової спільноти по вісі «Північ» – «Південь» і подальшою дестабілізацією глобальної системі безпеки, причому не тільки в енергетичних галузях. Як зазначає іранський дослідник М. Санаї, глибина спротиву азійських країн прагненню євроатлантичних структур просуватися на Схід, «куди їх за інерцією ваблять дитячі комплекси, що залишилися з часів «холодної війни», може значно перевищити їхні сподівання, до чого вони «елементарно не готові» [13,с.36].

Отже, локальні воєнні конфлікти, незалежно від просторово–часових параметрів, неминуче впливають на безпеку в окремих регіонах і зміни в системі міжнародних відносин.

Суспільно–політичні наслідки локальних війн і воєнних конфліктів позначаються на всіх складових політичного життя, включаючи політичні процеси та діяльність політичних інститутів окремих держав, включаючи політичні відносини, політичні і правові норми, політичну свідомість, політичну культуру, засоби масової інформації, воєнну організацію держави. В зовнішньому контексті цей вплив може позначитися на послабленні держави, падінні престижу і впливу, руйнації політичного режиму, втраті територіальної цілісності, міжнародній ізоляції або втраті державної незалежності.

Аналіз явища локальних і регіональних конфліктів дає підстави зробити висновок про зростання ступеня їх інтенсивності, що впливає на стан державного ладу периферійних країн, включаючи сфери політики, економіки, ідеології, інформації. Виникнення локального конфлікту в слаборозвинутій периферійній країні унеможливлює її швидке економічне відновлення і нормалізацію політичного життя. Специфіка конфліктів у багатьох державах Азії та Африки за останні півтора–два десятиліття свідчить про невідновлювальний характер їхніх наслідків і позначається збільшенням кількості «держав, що не відбулися».

Список використаних джерел

1. Trenin D., Malashenko A., Lieven A. Russia's Restless Frontier: The Chechnya Factor in Post–Soviet Russia / D. Trenin, A. Malashenko, A. Lieven – Washington, D.C : Carnegie Endowment for International Peace, 2004. – 253 p.

2. Горлач М.І. Філософія: підруч. / М.І. Горлач., Є.М. Мануйлов. – Х.: ТОВ «Модель Всесвіту», 1997. – 664 с.

3. Горовіц Д.Л. Міжетнічні конфлікти / Д.Л. Горовіц; Пер з англ. – Харків: Каравела, 2004. – 684 с.

4. Фукуяма Ф. Строительство государств: пособие для начинающих. Ф. Фукуяма // Россия в глобальной политике. 2004. – Т. 2. – №3. – С. 84–96.

5. Бжезинский З. Последний суверен на распутье. З. Бжезинский // Россия в глобальной политике. 2006. – Т. 4. – №1. – С. 8–26.

6. Комитеты по санкциям Совета Безопасности ООН : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.un.org/russian/sc/committees/

7. Машел Г. Последствия вооруженных конфликтов для детей. / Г. Машел. – Нью–Йорк: ООН, 1996. – 103 с.

8. Волков В.К. «Новый мировой порядок» и Балканский кризис 90–х годов / В. К. Волков // Новая и новейшая история. – 2002. – №2. – С. 11–50.

9. Никифоров Л. Пути решения проблемы Косово / Л. Никифоров // Вестник аналитики. 2006. – № 1. – С. 98–114.

10. Кирилюк Ф.М. Політологія: підруч. / Ф.М. Кирилюк, М.І. Обушний, М.І. Хилько. – К.: Здоров'я, 2004. – 776 с.

11. Глобализация, рост и бедность: Построение всеобщей мировой экономики: Доклад Всемирного Банка; Пер.с англ. – М.: Весь мир, 2004. – 216 с.

12. Бодрук О.С. Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти: монографія / О.С. Бодрук. – К.: НІПМБ, 2001. – 300 с.

13. Санаи М. Внешняя политика Ирана: между историей и религией. М. Санаи // Россия в глобальной политике. 2006. – Т. 4. – №1. – С. 27–38.

Сирый С.В. Общественно–политические последствия локальных войн и военных конфликтов

Рассматривается влияние локальных конфликтов на общественно–политические процессы, состояние и перспективы международной безопасности, ведь выверенная оценка возможных последствий войны может побуждать конфликтующие стороны к поиску способов разрешения противоречий ненасильственными методами, к отказу от вооруженного противоборства.

Ключевые слова: *война, последствия локальных войн и военных конфликтов, влияние вооруженного противоборства.*

Siriy, S.V. Social and political consequences of local wars and soldiery conflicts

The author seeks to understand the impact of local conflicts on the socio–political processes, state and prospects of international security, as verified assessment of possible consequences of war may encourage conflicting parties to find ways to resolve conflicts by means of non–violent methods and to renounce armed confrontation.

Key words: *war, the effects of local wars and armed conflicts, impacts of armed confrontation.*

УДК 321.28(477) «18/19» (045)

Філонов О.В.

Вимоги до морально–ділових якостей кандидатів на службу в органи жандармерії і спеціальних служб Російської імперії як органів по боротьбі з тероризмом в кінці XIX – початку XX ст.

Зроблено науковий аналіз та з'ясовано основні вимоги до морально–ділових якостей кандидатів на службу в органи жандармерії і спеціальних органів Російської імперії як органів по боротьбі з тероризмом в кінці XIX – початку XX ст. як одному з головних чинників, що забезпечували ефективність реалізації основних функцій вказаних органів. Розглядаються і аналізуються вимоги до кандидатів на службу та вимоги власне до співробітників, проблеми їх реалізації і вплив на якість особового складу і виконання основних функцій вказаних органів, в тому числі і в боротьбі з тероризмом.

Ключові слова: *поліція, жандармерія, охоронне відділення, філер, агент, екстремізм, тероризм, боротьба.*

Без перебільшення можна стверджувати, що ефективність роботи органів по боротьбі з тероризмом в Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. була пов'язана з якістю роботи кожного співробітника цих органів. Тому аналіз вимог, які ставились до морально–ділових якостей кандидатів на службу в органи жандармерії і спеціальних служб Російської імперії цього періоду представляє певний науковий інтерес, як з точки зору встановлення ступеня реалізації цих вимог і впливу на фактичний стан боротьби з тероризмом в різні її періоди, так і з огляду на можливості застосування цього досвіду у теперішній час.

Питанням кадрового забезпечення діяльності жандармерії та спеціальних служб Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст., в тому числі і у боротьбі з тероризмом, вимог до морально–ділових якостей кандидатів на службу в ці органи присвячена значна кількість наукових, фахових публікацій, публікацій мемуарного та автобіографічного характеру. Серед них роботи таких науковців, як З.І. Перегудова, О.Н. Ярмиш, В.Жухрай, Л.П.Менщіков, В.М. Морозов, С.І. Посохов, Р.С.Мулукаєв, М.І.Сизиков, А.В. Борисов, А.Є. Скрипильов, К.Г. Федоров, І.А.Ісаєв, М.Г. Любар та ін. На нашу думку, дослідження в цій сфері ґрунтуються на зв'язку ступеню реалізації цих вимог з якістю і ефективністю роботи цих органів з виявлення, попередження і припинення злочинів взагалі і терористичних актів зокрема в Російській імперії в кінці XIX – початку XX ст.

Метою цієї статті є спроба наукового аналізу вимог до морально–ділових якостей кандидатів на службу в органи жандармерії та спеціальних служб Російської імперії як важливого чинника організації боротьби цих органів з тероризмом в кінці XIX – початку XX ст. Вивчення впливу реалізації цих вимог на основні показники діяльності цих органів на підставі архівних документів, які зберігаються у Державному архіві Російської Федерації (далі – ДАРФ), наукових та фахових досліджень у цій сфері.

Для досягнення зазначеної мети застосовувалися метод історичного аналізу, статистичний метод, метод порівняння, методи дедукції і індукції.

Перш, ніж приступити до характеристики вимог до морально–ділових якостей кандидатів на службу в органи жандармерії і спеціальних служб Російської імперії як органів по боротьбі з тероризмом в кінці XIX – початку XX ст. застережемо, що мова піде тільки відносно таких співробітників як жандарми, керівники внутрішньою агентурою, внутрішні агенти і філери.

З часу свого утворення і в подальшому Окремий корпус жандармів став привілейованим кістяком системи політичного розшуку Росії. Прийом в корпус здійснювався з особливою ретельністю: особи офіцерського і унтер–офіцерського складу добиралися на службу виходячи з певних жорстких критеріїв, які виключали компрометуючі факти.

Підготовка жандармських офіцерів на початку XX століття в порівнянні з попередніми роками значно покращилася. Якщо в першій половині XIX століття зараховані в корпус проходили лише двомісячне стажування у його штабі, то тепер їх готували на спеціальних курсах в Петербурзі, куди прибували офіцери армії і флоту, що пройшли ретельний відбір і витримали попередні випробування. Лектори читали майбутнім жандармам кримінальне право, курс по виробництву дізнань і розслідування політичних злочинів, залізничний статут. Пізніше до них додалися лекції по програмах політичних партій, їх історії. Майбутніх жандармів знайомили з технікою фотографії, дактилоскопії та іншими навичками, які могли стати в нагоді офіцерові розшуку. Приділялася увага практичних курсів з володіння зброєю, прийомам самозахисту. Після випускного іспиту випускники цих курсів указом царя переводилися на службу в корпус і отримували призначення в різні жандармські управління і армійські частини.

Останнім документом, який регламентував порядок переведення в корпус, був циркуляр Головного штабу від 1914 року №19. Згідно з його вимогами, в корпус могли переводитися офіцери всіх родів військ, які перебувають на дійсній службі, так і ті, що перебували у запасі або відставці, які прослужили в офіцерських чинах в строю не менше трьох років і мають вік від 25 до 33 років. Існувало обмеження і по чину – не вище капітана або ротмістра армії.

До кандидатів пред'являлися досить високі початкові вимоги, частина з яких може здатися дещо зайвими. На службу в корпус не допускалися офіцери, які мають дисциплінарні стягнення за судом і слідством, які мають державні або приватні борги, особи польського походження, особи католицького віросповідання чи одружені на католичках, а також євреї, у тому числі хрещені. Але, навіть витримавши попередні випробування при штабі корпусу в Петербурзі, офіцер не прямував на жандармські курси. Він повинен був повернутися в свою військову частину і чекати виклику. Іноді до двох років. А в цей час місцева жандармерія збирала про кандидата найдрібніші відомості. Політична благонадійність і майновий стан піддавалися найбільшої перевірці. В корпус не зараховувалися офіцери, залежні від будь–кого в матеріальному відношенні. Вже тоді існувало непорушне правило, що при неможливості переведення в корпус причина відмови не пояснювалася. Разом з тим необхідно підкреслити, що жандармський корпус давав певну відповідь – позитивну або негативну.

Мотиви переходу офіцерів на службу в жандарми були різними. Основні причини були, безумовно, ідейного характеру, але і матеріальний стимул мав місце, оскільки платня жандарма значно перевищувала армійську. Розуміння того, що за хороші гроші доведеться нести важку в морально–психологічному плані службу, приходило зазвичай пізніше. Але вибір був зроблений, і офіцери несли нелегкий тягар жандармської роботи: проводили обшуки, арешти, дізнання. У Першу світову війну багато жандармських офіцерів подавали рапорти про зарахування їх в армію. Коли кількість таких рапортів прийняло масовий характер, командир корпусу жандармів, побоюючись залишитися без офіцерів, наказом припинив такі переходи. Волею–неволею жандармські офіцери залишалися на колишньому місці служби [1].

Щодо вимог до керівників внутрішньою агентурою, крім вимог загального характеру (до жандармів, або до співробітників охоронних відділень, інших посад, які зобов'язували мати таку агентуру) специфіка контингенту й особливості завдань, що стояли перед службою обумовили вимоги Інструкції Департаменту поліції МВС Російської імперії по організації й веденню внутрішнього (агентурного) спостереження від 10.02.1907р. [2] (далі Інструкція Департаменту) про те, що особи, які завідували агентурами, повинні керувати співробітниками, а не додержуватися сліпо вказівок останніх. «Звичайно співробітник видатний – інтелігентний і займає провідне положення в партії – прагне підпорядкувати своєму авторитету особу, яка веде з ним зносини, і чинить тиск на систему розшуку. Якщо для збереження відносин можливо залишати його в переконанні, що таке його значення має місце, то насправді всяке неусвідомлене захоплення співробітниками призводить до негативних результатів. Особа, яка курує агентуру, повинна скласти собі план розслідування і прагнути отримати з агентури всі дані для його здійснення. Тому, ніколи не відкриваючи своїх карт перед працівником, слід давати йому доручення, що випливають з плану розшуку. При цьому слід з особливою увагою ставитися до з'ясування або закріплення в пам'яті співробітників таких фактів, які могли б бути згодом використані як судові докази і підтверджені доказами, які лежать поза зіткнення з співробітником. Ці завдання розшуку (у загальних рисах)

можуть бути вказані співробітникові, щоб і він привчився до збирання даних, придатних для судового розслідування, і прикриття агентури» [2,§3].

Щодо якості секретних співробітників (внутрішніх агентів), Інструкція Департаменту поліції МВС Російської імперії по організації й веденню внутрішнього (агентурного) спостереження встановлювала, що особи, що відають розшуком, повинні перейнятися свідомістю, що кращим показником успішної й плідної їхньої діяльності буде те, що в місцевості, довіреної їхньому нагляду, зовсім не буде ні друкарень, ні бомб, ні складів літератури, ні агітації, ні пропаганди. Останні результати будуть досягнуті, якщо вони при серйозній поінформованості про революційну діяльність і вміння систематично й планомірно користуватися цими знаннями досягнуть того, що революціонери змушені будуть припинити в даній місцевості свою злочинну роботу.

Інструкція з організації й ведення внутрішніх агентур визначає критерієм якості роботи секретного співробітника і ступеню його цінності знаходження секретного співробітника членом однієї з революційних організацій (про які вони дають відомості), або, принаймні, тісне зіткнення із серйозними діячами таких [2,§4]. Крім цього, визначаючи вимоги до секретних співробітників Інструкція Департаменту встановлює, що секретні співробітники повинні бути постійними й одержувати певне жалування (щомісячно), а не за окремі повідомлення, тому що тільки при наявності постійних агентур можна бути в курсі діяльності революційних організацій, і тільки постійні агентури можуть ставитися з інтересом до справи розшуку.

У секретного співробітника, що почав роботу з матеріальних міркувань, слід, по можливості, створювати й підтримувати інтерес до розшуку, як знаряддю боротьби з державним і суспільним ворогом – революційним рухом. Особливо цінні щодо цього співробітники, що взяли на себе цю роль по спонуканнях відверненого характеру [2,§6]. Вирізняють серед секретних співробітників так званих «штучників», тобто осіб, що вимагають плати за кожну окрему вказівку на те або інше революційне підприємство, хоча і їхні відомості «должны быть использованы в интересах дела, в особенности сведения о предполагаемых экспроприациях, совершаемых часто лицами, не имеющими никакого отношения к революционным организациям, но к таковым сведениям нужно относиться с большой осторожностью и тщательно проверять их всеми способами» [2,§7].

Вимоги до філерів, їхні обов'язки, порядок навчання й дій були викладені в Інструкції з організації зовнішнього (філерського) спостереження 1907 року. [3].

П. п. 1, 2 цієї Інструкції визначали, що для несення зовнішньої (філерської) служби вибираються стройові запасні нижні чини, переважно унтер–офіцерського звання, не старше тридцяти років. Перевага при задоволенні умовам, викладеним нижче, віддається закінчившим військову службу в рік надходження на філерську службу, а також кавалеристам, розвідникам, що були в мисливській команді, що мають нагороду за розвідку, відмінну стрілецьку підготовку й знаки відмінності військового ордена.

Філер повинен бути політично морально благонадійним, твердим у своїх переконаннях, чесний, тверезий, сміливий, спритний, розвинений, кмітливий, витривалий, терплячий, наполегливий, обережний, правдивий, відвертий, але не базіка, дисциплінований, витриманий, уживчивий, серйозно й свідомо відноситись до справи й прийнятим на себе обов'язкам, міцного здоров'я, особливо міцними ногами, з гарним зором, слухом і пам'яттю, такою зовнішністю, що давала б йому можливість не виділятися з натовпу й усувала б запам'ятовування його особами, за якими ведеться спостереження [4].

П.3 Інструкції начальникам охоронних відділень по організації зовнішніх спостережень вимагав, щоб новоприйнятому філерові було роз'яснено: що таке державний злочин, що таке революціонер; як і якими засобами революційні діячі досягають своїх цілей; неспроможність вчень революційних партій; завдання філера – спостереження й зв'язок його із внутрішніми агентурами; серйозність прийнятих філером на себе обов'язків і необхідність безумовно правдивого відношення до служби взагалі, а до наданих свідчень, що особливо; шкоду від скриття, перебільшення й взагалі неправдивих свідчень, причому йому повинне бути зазначене, що тільки сукупність безумовно точно переданих відомостей веде до успіху спостереження, тоді як перекручування істини в доповідях і прагнення сховати невдачі в його роботі наводять на помилковий слід і позбавляють філера, напевно можливості відзначитись [4].

В Інструкції докладним образом розглядається порядок прийому філерів на службу (п.5), порядок їхнього навчання, використання (п.6), умови їхньої ефективності, забезпечення їх житлом (п.7), вимоги до одягу (п.8).

Особливо підкреслюється, що Філер, ні під якою умовою не повинен знати осіб, що перебувають секретними співробітниками й навпаки (п.9), що було продиктовано необхідністю забезпечення режиму таємності й попередження негативних наслідків зрад філерів, які мали місце не дивлячись на заходи, прийняті Департаментом поліції для їхнього попередження. Як стверджує С.Н. Жаров, жодне з вимог не порушувалося так часто й послідовно, як це. Жандармські офіцери, що завідували розшуком, регулярно використовували філерів для зв'язків із секретними співробітниками [5]. Для придбання навичок швидко (з першого погляду) запам'ятовувати спостерігаємого, рекомендувалося користуватися всякими зручними випадками для практики в запам'ятовуванні на особах з числа спостерігаємих. Подивившись на таких, філер, відвернувшись в іншу сторону, або закривши на хвилину очі, повинен уявити собі всі прикмети цієї особи й перевірити чи є такою особа в дійсності [4].

Більшість дослідників відмічають неможливість додержання вказаних вимог щодо секретних співробітників, філерів, оскільки розмір фінансового забезпечення вказаних категорій співробітників завжди був недостатній, що породжувало плинність кадрів і змушувало відповідних керівників в деяких випадках заплющувати очі на окремі невідповідності визначеним критеріям кандидатів на відповідні посади. Тим не менше, слід констатувати, що практично до останньої хвилини існування перелічених органів їх співробітники сумлінно виконували свої обов'язки і суспільну ситуацію завжди намагалися тримати під контролем, забезпечуючи необхідний рівень правопорядку в державі.

Список використаних джерел

1. http://rys–arhipelag.ucoz.ru/publ/igor_rodin_quotgolubye_mundiryquot_ego _velichestva_ quotrabota_ikh_byla_tajnoj_i_tajna_byla_ikh_devizomquot/46–1–0–1719

2. http://tipolog.atspace.com/doc_instrukcia_agentnabl.htm

3. Инструкция начальникам охранных отделений по организации наружных наблюдений // Государственный архив Российской Федерации (далі – ГА РФ). – Ф.102. – Оп.260. – Д.259. – Л.71–73. – п.2.

4. Из инструкции по организации наружного (филерского) наблюдения http://www.agentura.ru/library/narugka/

5. ГА РФ. – Ф.58. – Оп.5. – Д.4. – Л.284.

Филонов А.В. Требования к морально-деловым качествам кандидатов на службу в органы жандармерии и специальных служб Российской империи как органов по борьбе с терроризмом в конце XIX – начале XX в.

Сделан научный анализ и выяснены основные требования к морально–деловым качествам кандидатов на службу в органы жандармерии и специальных органов Российской империи как органов по борьбе с терроризмом в конце XIX – начале XX в. как одном из главных факторов, обеспечивающих эффективность реализации основных функций указанных органов. Рассматриваются и анализируются требования к кандидатам на службу и требования собственно к сотрудникам, проблемы их реализации и влияние на качество личного состава и выполнения основных функций указанных органов, в том числе и в борьбе с терроризмом.

Ключевые слова: *полиция, жандармерия, охранное отделение, филер, агент, экстремизм, терроризм, борьба.*

Filonov, O.V. Requirement to moral'no–dilovikh qualities of candidates on service in the organs of gendarmery and special services of the Russian empire as organs on a fight against terrorism at the end of XIX – to beginning of ÖÖ item

The article is devoted to finding and scientific analysis of the main requirements to the moral and business qualities of candidates for service in the gendarmerie and special bodies of the Russian Empire as the bodies to combat terrorism in the end of XIX – beginning of the XX century as one of the main factors ensuring the effectiveness of the implementation of the main functions of these bodies. The article considers and analyses the requirements for candidates for the service and the requirements of the staff, the problems of their implementation and impact on the quality of the personnel and carry out the basic functions of these bodies, including in the fight against terrorism.

Key words: *the police, the gendarmerie, the security Department, extremism, terrorism, struggle.*

УДК 327 (470-571)

Кривоглава М.З.

Афганський чинник у безпековій взаємодії на Центральноазійському просторі

Аналізується вплив афганського чинника на особливості безпекової взаємодії великих держав, зокрема, США і Росії, в Центральноазійському регіоні та наслідки виведення союзницьких військ з Афганістану в 2014р. для даного регіону.

Ключові слова: *Центральна Азія, Афганістан, безпека, безпекова взаємодія, США, Росія.*

Афганський фактор є ключовим в ряду загроз для Центральної Азії (ЦА) і головним напрямком безпекової взаємодії великих держав з країнами регіону. Афганістан як був, так і залишається, джерелом постійної нестабільності не лише для самого населення країни, але й для регіону загалом, і ця нестабільність ризикує посилитись після виводу союзницьких військ з цієї країни в 2014 році, що створить певний вакуум сили в цьому секторі. Відтоді країнам регіону доведеться шукати нові відповіді на перспективу чергової хвилі ісламського радикалізму та відновлення активності ісламістів.

Більшість наукових досліджень з афганської проблематики зосереджена на питаннях співробітництва західних та інших держав в афганській кампанії та на загрозах, що походять з Афганістану, із зачіпають країни Центральної Азії, питаннях ісламського екстремізму та наркоторгівлі; інша група джерел концентрується на питаннях безпеки Центральної Азії (Б.Бузан, О.Вівер, Ш.Акинер, Г.Глізон, Р.Аллисон, Б.Коппитерс, Ф.Роедер, Ф.Стар, Н.Косолапов, Д.Малышева, С.Лузянин, М.Лаумулін, І.Звягельська, Д.Макаров, Д.Дорофеєв). Дисертаційне дослідження киргизького науковця О.Князєва присвячене впливу афганської кризи на безпеку Центральної Азії.

Проте, дана стаття покликана висвітлити питання впливу афганського чинника на особливості безпекової взаємодії великих держав, зокрема, США і Росії, в Центральноазійському регіоні (ЦАР) та наслідкам виведення союзницьких військ з Афганістану в 2014р. для даного регіону. Ця проблематика залишається нерозкритою в українській науковій літературі.

Ситуація в Афганістані є одним з найголовніших факторів нестабільності в ЦАР та джерелом загроз. О.Князєв диференціює такі загрози наступним чином: виробництво і поширення наркотиків; афганські біженці, взаємодія опозиційних радикальних ісламських угрупувань країн ЦА з військово-політичними силами в Афганістані [1,с.3]. Як зазначає дослідник, залучення великих держав у справи ЦАР не лише не зняло існуючих проблем, однак і створило нові, що витікають з суперництва геополітичних сил.

Поширення ісламського екстремізму та пов'язаної із ним терористичної діяльності має на меті заміну існуючих світських режимів в країнах ЦА. Діяльність організацій, що пропагують ідеї ісламу в його крайніх формах, вдаючись для цього до терористичної та екстремістської діяльності, зосереджені в Афганістані, але звідти мають дестабілізуючий вплив на країни ЦА, в першу чергу, Таджикистан, Киргизстан та Узбекистан. Ключовими інструментами впливу цих організацій є фінансова підтримка опозиційних до влади релігійних сил країн ЦА, вербування людей з правоохоронних органів та представників влади аж до вищого ешелону, несанкціоноване будівництво мечетей та релігійне виховання населення та постачання їм зброї. Все це створює небезпеку заповнення ідеологічного вакууму, що утворився в пострадянських країнах ЦА релігійною ідеологією.

Вплив ісламських угрупувань Афганістану, Ірану, Пакистану та Саудівської Аравії на країни ЦА зумовлений складною соціально-економічною ситуацією, особливо для молоді, високим рівнем безробіття, зростаючими соціальними диспропорціями. Активізація воєнних дій в Афганістані та Пакистані приводить до їх приєднання до озброєних вихідців з Афганістану і партизанської війни. Створюючи власні бази на

території ЦА країн, зокрема, Таджикистану та Узбекистану, а також Киргизії, ісламські бойовики здійснюють напади та теракти на сусідні країни.

І хоча ісламський екстремізм набув міжнародного характеру і перетворився на транснаціональну не лише регіональну, але й глобальну загрозу, яка потребує міжнародного втручання, він не є однаково гострим для всіх країн ЦА. Так, він найбільш актуальний для Узбекистану, Таджикистану та Киргизстану, але менше торкається Казахстану і Туркменістану. Це обумовлює різну реакцію цих країн на міжнародні зусилля боротьби з тероризмом. Так, Туркменістан фактично ігнорував діяльність Антитерористичного центру СНД, що функціонував з 2000 року – до 2006 року. Узбекистан також відмовлявся від участі в діяльності в цій організації до Андижанських подій.

Задля поліпшення соціально-економічної ситуації в країнах регіону та в Афганістані, що може послабити вплив екстремістських рухів, Сполучені Штати стимулюють реалізацію низки міжрегіональних енергетичних та інфраструктурних проектів, які через Афганістан з'єднають країни Центральної та Південної Азії. Для тривалої координації дій щодо реалізації трансконтинентальних мереж США започаткували програму «Новий шовковий шлях». Американські плани спрямовані на формування сталих спільних інтересів між цими країнами, що в перспективі повинно привести до створення дієвих механізмів регіональної безпеки.

Похідною від війни в Афганістані є проблема наркоторгівлі і наркотрафіку з цієї країни через центральноазійський коридор. Виробництво і торгівля наркотиками зосереджується не стільки в країнах ЦА, скільки за їх межами, зокрема, в Афганістані, звідки вони транспортуються коридорами Центральної Азії в Росію і країни Європи. Так, згідно з доповіддю Управління ООН з наркотиків і злочинності за 2010 рік щорічно 25% всього афганського героїну (або 95 тон) незаконно ввозиться з Афганістану в республіки Центральної Азії, а звідти – в Росію. В Росії, згідно доповіді, споживається близько 70 тон, в ЦА – 11 [2,с.48]. Окрім героїну в регіон ввозиться 120-130 тон опію і 780-800 тон опіатів. Даний коридор – з Афганістану через ЦА в Росію і Європу називається «північний маршрут». Наркотрафік відбувається через існуючі торгівельні та транзитні маршрути. Найбільш проблемним є афгансько-таджикський кордон, який має дуже довгу протяжність і слабкий контроль. Тут найчастіше мають місце збройні сутички з метою заволодіння / захисту вантажу.

За даними Комісії ООН (ще 2001р.) з контролю за наркотиками, майже 80% економіки Афганістану так чи інакше пов'язано із виробництвом і торгівлею наркотичними речовинами [3,с.277].

Поряд з традиційними транзитними шляхами наркоторгівлі (через Пакистан, Іран і далі Туреччину і Балкани) з другої половини 1990-х рр. почав помітно зростати обсяг наркотрафіку через країни ЦА – Таджикистан, Киргизстан, Туркменістан та Росію, звідки через держави Балтії – в Європу. Зростання наркотрафіку у Центральній Азії може мати наслідком «афганізацію» регіону, тобто виникнення ситуації, коли центральна влада зможе контролювати тільки столицю та її околиці, а реальна влада зосередиться в місцевих ватажків кланів, наркобаронів, ватажків бандформувань [4,с.78].

З огляду на перспективу виведення військового контингенту США з Афганістану в 2014 році посилиться проектування впливу і влади поза- та внутрішньорегіональними акторами на країни ЦА. Всі ці роки американська присутність в Афганістані багатьма державами розглядалась в якості стабілізуючого фактору в регіоні.

2014 рік і наслідки контртерористичної операції в Афганістані поставлять великі країни та країни ЦАР перед кількома концептуальними і практичними питаннями. По-перше, це питання стратегічного перебалансування і зміни геополітичної конфігурації. По-друге, постане ряд практичних питань безпекової взаємодії на різних рівнях між ключовими суб'єктами, що здійснюють свої дії в регіоні. Одне з головних питань: кому буде належати ключова роль в підтримання безпеки й стабільності в регіоні – самим державам регіону, великим державам, регіональним державам-сусідам чи міжнародним організаціям.

Особливістю країн ЦАР є розгляд в якості першочергового пріоритету місцевою владою збереження власних режимів, а відтак, вони готові будуть співпрацювати з

будь-якими суб'єктами, які будуть ці режими підтримувати, зокрема й із представниками антитерористичної коаліції.

Основними питаннями, навколо яких відбуватиметься військово-політична взаємодія держав в ЦА, є наступні:

– чи виведуть союзники повністю свій контингент з Афганістану;

– яка доля існуючих військових баз, орендованих США в ЦА і всієї військової техніки, що буде виводитись з Афганістану, чи не стане вона важелем впливу США на країни ЦА і чи не посилити їх політичний та геополітичний вплив в регіоні;

– чи вплине така ситуація на зміну балансу сил в ЦА і послаблення Сполученими Штатами позицій Росії на пострадянському просторі.

Як зазначає казахський експерт М.Лаумулін, вже зараз США ведуть закриті переговори з Киргизією, Узбекистаном і Таджикистаном про передачу своєї військової техніки цим державам. Частину передбачається передати безоплатно, а частину – на «відповідальне зберігання». Мова йде про бронемашини, трейлери для перевезення танків, тягачі, заправники, спеціалізовані грейдери, бульдозери та водовози, а також про передачу медичного обладнання, засобів зв'язку, пожежогасіння. Таджикистан вже претендує на військове обладнання для оснащення кордону та техніку для проведення військових операцій в горах. Киргизстан націлений на безпілотні літаки [5].

Вважається, що призупинення членства Узбекистану з ОДКБ влітку 2012 р. дасть йому можливість прийняти будь-яку військово-технічну допомогу від західної коаліції [5] і мало підґрунтям намір позбавитись зобов'язання, що накладає на членів організації її Статут, не розміщати на своїй території іноземні військові бази.

Збереження і посилення позицій США в ЦА набуває особливого значення з точки зору впливу на Китай, який нарощує свої військово-політичні та економічні м'язи. В цьому сенсі особливо важлива база США в Манасі (закриття якої, проте, очікує Росія), яка гіпотетично дає американській тактичній авіації можливість досягти західної частини Китаю, де розміщені стратегічні ракети [6,с.118-119].

ЦА держави відіграють дуже важливу роль як транзитери невійськових вантажів для Афганістану, що істотно посилює їх роль для США. Відтак, питання повного виведення резервів США з регіону і ліквідації присутності в ЦА є предметом гострих дискусій в американському політикумі.

Водночас, вони самі мають високу мотивацію для підтримки США в боротьбі проти регіонального екстремізму та ісламського радикалізму, оскільки це ключовий фактор дестабілізації обстановки в регіоні ЦА. Окрім того, Афганістан – зручний ринок для експорту та транзиту енергоносіїв.

Деякі американські політики висувають ідею, що знаходить широку підтримку, про необхідність для США залишитись в ЦА і зміцнити свої позиції, зокрема, через підтримку непуштунських районів, в чому їм допоможуть держави ЦА. США зможуть передислокувати в непуштунські райони Афганістану, що межують із ЦА та Іраном свої війська. Це, з одного боку, дасть Сполученим Штатам на перспективу можливість сфокусувати свої зусилля на питанні зростання китайської могутності, іранській ядерній програмі, ядерному тероризмі та майбутньому Іраку [7]. Проте, з іншого боку, така стратегія може мати наслідком втягування у війну з талібами узбеків та таджиків.

З огляду на наявність підписаної між США і Афганістаном домовленості про підписання угоди про стратегічне партнерство, можна прогнозувати тривале перебування американських баз на афганській території, а, відповідно, і збереження американського впливу на ЦА регіон.

Варто відзначити, що провідні російські дослідники наголошують на тому, що в довгостроковій перспективі американська військова присутність не зможе гарантувати регіональну стабільність, а надто, зможе стати фактором, що стимулюватиме прояви радикальної, перш за все, ісламської опозиції в країнах ЦА [6,с.125]. Остання буде виступати з антиамериканськими настроями з огляду на підтримку США існуючих світських режимів, проти яких традиційно борються радикальні ісламісти.

Як зазначають дослідники, з огляду на асиметричність безпекових інтересів Росії і США в Центральній Азії, у випадку, якщо в регіоні виникне масштабна внутрішня криза чи конфлікт, США можуть скоротити свою присутність, що вимагатиме більшого залучення Росії як гаранта регіональної стабільності. І якщо в такій ситуації Росія

буде недостатньо інтегрована до структур регіональної безпеки, що формуються, її завдання виявиться незрівнянно більш важким. В зв'язку із цим експерти закликають європейську спільноту до більшої залученості у справи регіону.

Російський експерт Ю.Лалетін серед наслідків американської присутності в ЦА називає наступні:

– вироблення більш жорсткої позиції ЦА держав до Росії. В якості прикладу наводиться задекларований на початку 2000-х років Таджикистаном намір отримати з Росії за перебування її збройних сил на таджицькій території суми, еквівалентної американським виплатам. Безперечно, для самих держав ЦАР американська присутність в регіоні є, з одного боку, фактором тиску в переговорах з Росією, а з іншого боку, вимагає пошуку балансу сил, в першу чергу – за рахунок Росії;

– ускладнення можливостей для Росії реалізовувати свої економічні інтереси в регіоні, особливо в сфері військово-технічного співробітництва і розробки й транспортування енергоресурсів;

– американська воєнна присутність в регіоні веде до розмивання регіональних військово-політичних організацій, зокрема, ОДКБ та ШОС;

– можливе посилення антиамериканських настроїв в регіоні, що може зробити американські воєнні бази мішенню для нападу міжнародних терористичних організацій [3,с.292].

Безперечно, безпекове співробітництво США із країнами ЦА в контексті операції в Афганістані зміцнило позиції США в регіоні ЦА, а передання країнам ЦА військово-технічного обладнання із подальшим навчанням спеціалістів для його обслуговування стане додатковим фактором залежності від США. Для Росії це буде означати певне витіснення її військово-технічного забезпечення регіону потужностями США.

На 2013 фінансовий рік адміністрація Б.Обами просила $1,5 млн. в рамках іноземного військового фінансування і $300.000 в рамках Міжнародної військової освіти і підготовки кадрів для Узбекистану, зберігши фінансування обох програм на рівні поточного року. Адміністрація також просила $743 тис. на потреби міжнародного контролю за боротьбою з наркотиками та фінансування правоохоронної діяльності для Узбекистану [8].

Варто відзначити амбівалентну позицію Росії з питань американської участі в долі Афганістану. Деякі представники російської влади, з одного боку, сприймають американську присутність в регіоні як виклик власним інтересам, в той же час намагаються перекласти на США відповідальність за безпеку і стабільність всього регіону. Проте, більшість російських політиків та експертів розглядають тривалу присутність союзницьких військ в Афганістані і Центральній Азії як небезпечну з точки зору стратегічних інтересів Москви, оскільки може призвести до відходу центральноазійських держав від співпраці з Росією.

Вочевидь, Росії все ж таки, доведеться поступитись своїм статусом гаранта регіональної стабільності своєму західному партнеру, що, безперечно, змінює її позиції в регіоні. Хоча, свої і без того несильні економічні позиції Росія зберегла, в першу чергу завдяки відкритості власного ринку праці для багатьох трудових мігрантів з Центральної Азії.

Російський експерт А.Казанцев вважає, говорячи про можливе російсько-американське протистояння в регіоні після виведення звідти союзницьких військ, що взаємодія Росії і Заходу з афганського питання ускладнюється пов'язаністю з новою «Великою грою» за вплив на пострадянський простір [9].

Прихильники однієї точки зору стверджують, що оскільки західна коаліція грала певну роль у протидії загрозам безпеки Росії на афгансько-центральноазійському напрямку, то виведення її сил з Афганістану вимагатиме, відповідно, від Росії значних додаткових витрат для протидії новим загрозам, зокрема, таким як тероризм і наркоторгівля. Таку точку зору висловлював В.Путін влітку 2012 р. в Ульяновську, представник Росії в НАТО Д.Рогозін, а також російські представники в межах ОДКБ. Зокрема, В.Путін, говорячи про контингент НАТО відзначив: «Потрібно їм допомагати вирішувати проблеми стабілізації ситуації в Афганістані. Або нам доведеться робити це самім» [10]. І висловив готовність відкрити транзитний пункт НАТО в Ульяновську для поставки вантажів в Афганістан. Про те, що виведення військ з Афганістану

створить додаткові проблеми для Росії Путін говорив і на засіданні Ради колективної безпеки ОДКБ в грудні 2012р. [11]

Заступник голови комітету Держдуми Росії з міжнародних справ С.Шишкарьов зазначав, що США «беруть на себе всю повноту політичної відповідальності за збереження в регіоні стабільних і передбачуваних режимів, за політичне вирішення протиріч між ядерними країнами – Індією і Пакистаном, за ліквідацію загрози агресивного ісламського радикалізму і припинення експорту в Росію бандитизму і наркотиків. А це цілком відповідає нашим інтересам» [6,с.119].

Частина чиновників та політикуму вважає, що виведення військ НАТО і США буде на користь Росії (зокрема, таку ідею просуває керівництво Держнаркоконтролю). В якості обґрунтування цієї позиції наводяться статистичні дані про зниження виробництва опіатів в Афганістані в останній період перебування талібів при влади і різке його підвищення після окупації країни [9].

Традиційно МЗС та Міністерство оборони Росії займають неузгоджені позиції: якщо перше відомство закликає до збереження американської присутності для боротьби із тероризмом, то друге – категорично проти тривалої американської присутності, зокрема, їх баз поруч з територією Росії.

За аналізом російських експертів І.Звягельської та Д.Макарова, наявність американських баз створює ряд проблем військово-стратегічного та військово-економічного характеру для Росії.

По-перше, це проблема мобілізаційного розгортання, яка лежить в основі російської концепції відбиття зовнішньої агресії. Таке розгортання стає проблематичним, якщо потенційний противник впритул наближається до районів розгортання резервів, до яких в Росії відносяться «тилові» райони Поволжя, Уралу та Сибіру.

По-друге, це проблема ядерних гарантій. Росія надає такі гарантії своїм партнерам по ОДКБ. Однак, оскільки застосування ядерної зброї можливе не тільки по території країн-агресорів, але й по їх закордонним військовим контингентам, то розміщення американських сил в країнах Центральної Азії створює абсурдну ситуацію: для захисту своїх союзників у разі ядерного конфлікту Росія повинна буде завдати ядерного удару по їх же власній території.

По-третє, це проблема секретності стратегічних військових об'єктів Росії, розташованих на території Центральної Азії. Хоча стрімкий розвиток сучасних технічних засобів розвідки вже в значній мірі розсекретив багато з них, розміщення військових баз в регіоні дозволить США ще більш ефективно вести там розвідувальну і контррозвідувальну діяльність.

По-четверте, це проблема експорту озброєнь. Поява американських баз і розширення військової взаємодії з США неминуче обернуться хоча б частковою технічною переорієнтацією країн регіону, що викличе скорочення потреби в поставках російського зброї [6,с.120].

Очевидно, можна прогнозувати, що з метою не втратити свої позиції в ЦА Росія активізуватиме військову та економічну дорогу ЦА державам, зокрема, посилить допомогу Таджикистану в охороні його кордону з Афганістаном. Може бути активізована допомога в рамках ОДКБ та його щорічної антинаркотичної програми «Канал» та активнішого задіяння бойових угрупувань ОДКБ на таджиксько-афганському та узбексько-афганському кордоні.

Позицію Китаю щодо продовження західної воєнної присутності в Афганістані та ЦА прогнозувати складно з огляду на особливості ставлення КНР до уйгурського сепаратистського руху. Очевидно, ефективним і взаємовигідним вирішенням проблеми стабілізації ситуації в Афганістані після виведення західних військ з цієї країни могло би бути багатостороннє залучення на рівні регіональних організацій, таких як НАТО, ЄС, ШОС і ОДКБ у випадку досягнення ними внутрішніх домовленостей про взаємодію.

Деякі експерти вважають, що ключова роль має належати не ОДКБ, на чолі якої фактично стоїть Росія, а Шанхайській організації співробітництва (ШОС), в якій посилюється вплив Китаю. Вона вже зараз може працювати на формування сприятливого для Афганістану зовнішньополітичного оточення, максимально блокувати експорт звідти наркотичних речовин, різко звузити зовнішню фінансову підтримку афганської

опозиції і надання Кабулу економічної допомоги, нарешті, створити умови, що обмежують поширення ідей радикального ісламу [5].

Малоймовірно прогнозувати, що в регіоні за участю великих держав буде сформований інтегрований безпековий простір з узгодженими інтересами та баченням загроз. Проте з високою долею вірогідності можна сказати, що на цей процес вирішальний вплив справить завершення операції союзників в Афганістані та розподіл відповідальності за підтримку стабільності в регіоні серед усіх зацікавлених суб'єктів.

Список використаних джерел

1. Князев А. Влияние афганского кризиса на безопасность Центральной Азии (1990-е – начало 2000-х гг.): Дис. д-ра ист. наук: 07.00.02. – Бишкек, 2004. – 326 с.
2. World Drug Report 2010. United Nations Office on Drugs and Crime. // http://www.unodc.org/documents/wdr/WDR_2010/World_Drug_Report_2010_lo-res.pdf
3. Ю.Лалетин. Ситуация в Афганистане и ее воздействие на Южный фланг СНГ / Ю.Лалетин // Южный фланг СНГ. Центральная Азия-Каспий-Кавказ: возможности и вызовы для России: Монография / Наринский М.М., Мальгин А.В. (отв. редакторы). – Москва: МГИМО, 2003. –с.246-300.
4. Малышева Д. Центральноазиатский узел мировой политики. / Малышева Д. – М.: ИМЭМО РАН, 2010. – 100с.
5. Лаумулин М. Виртуальная безопасность Центральной Азии. ОДКБ в преддверии ухода НАТО из Афганистана. / Лаумулин М. // Россия в глобальной политике. – 5 сентября 2012 // http://www.globalaffairs.ru/number/Virtualnaya-bezopasnost-Tcentralnoi-Azii-15646
6. Звягельская И., Макаров Д. Восприятие Россией политики Запада в Центральной Азии / Звягельская И., Макаров Д. // Южный фланг СНГ. Центральная Азия-Каспий-Кавказ: возможности и вызовы для России: Монография / Наринский М.М., Мальгин А.В. (отв. редакторы). – Москва: МГИМО, 2003. – С.103-127.
7. Bhadrakumar M. K. An Afghan bone for Obama to chew on. / Bhadrakumar M. / – Asia Times, Hong Kong, Sep. 18, 2010. // http://www.atimes.com/atimes/South_Asia/LI18Df02.html
8. Upcoming consultations to help strengthen security and defense cooperation with Uzbekistan, says USA. – 31 Jul 2012 // http://thefaultlines.com/eurasia/660-upcoming-annual-bilateral-consultations-to-help-strengthen-security-and-defense-cooperation-with-uzbekistan-says-usa.html
9. Казанцев А. Политика России в Центральной Азии после вывода войск из Афганистана. Часть 1 / Казанцев А. // Новое восточное обозрение. – 18.10.2012 // http://www.ru.journal-neo.com/node/119320
10. Путин: в Ульяновске будет «площадка подскока» для воздушного транзита. // Вести. – 11.04.2012 // http://www.vesti.ru/doc.html?id=767186
11. Путін поскаржився, що виведення військ НАТО з Афганістану створює додаткові проблеми Росії. – 19.12.2012//http://news.dt.ua/POLITICS/putin_poskarzhivsya,_scho_vivedennya_viysk_nato_z_afganistanu_stvoryue_dodatkovi_problemi_rosiyi-114023.html

Кривоглава М.З. Афганский фактор во взаимодействии в сфере безопасности на Центральноазиатском пространстве

Анализируется влияние афганского фактора на особенности взаимодействия великих держав в сфере безопасности, в частности, США и России, в Центральноазиатском регионе и последствия вывода союзнических войск из Афганистана в 2014г. для данного региона.

Ключевые слова: *Центральная Азия, Афганистан, безопасность, политика безопасности взаимодействие, США, Россия.*

Kryvohlava, M.Z. Afghan factor in security cooperation in the Central Asian space

The article examines the impact of the Afghan factor on security interaction of great powers, particularly the United States and Russia, in the Central Asian region and the consequences of the allied troops withdrawal from Afghanistan in 2014 for this region.

Key words: *Central Asia, Afghanistan, security, security cooperation, the U.S., Russia.*

УДК 328.1(497.2):321.72

Мілова М.І.

Вибори та виборча система Болгарії: адаптація до європейських реалій

Проаналізовано особливості становлення виборчої системи Болгарії, яка протягом століття перебувала у пошуках моделі, що була б адекватною сучасним демократичним практикам.

Ключові слова: *Болгарія, вибори, виборчі системи, мажоритарна система, пропорційна система.*

Вибори, як інститут реалізації виборчого права, є однією з найважливіших характеристик сучасної демократії. На початку посткомуністичного транзиту в більшості країн вони відіграли головну роль, зокрема в Болгарії. На підставі консультацій з організаторами і учасниками виборчого процесу, вивчення результатів виборчих кампаній, спеціальних публікацій, автор схильна стверджувати, що саме з виборів 1990 року розпочався шлях Болгарії до демократизації суспільного життя, який привів її до вступу в ЄС.

Різні аспекти дослідження двадцятирічного розвитку залишаються актуальними для українських вчених, по–перше, тотожністю демократичних політичних процесів в обох країнах. По–друге, Болгарія – член ЄС і аналіз досвіду може бути корисним у розвитку процесів європейської інтеграції України. По–третє, обидва народи дуже схожі в культурно–цівілізаційному вимірі, тому засвоєння досвіду долання перешкод та загроз сучасного розвитку сприятиме формуванню культури толерантності, змагальності та компромісу, що забезпечуватиме демократичну перспективу обох держав. Крім того, в Україні проживає найбільша в світі болгарська діаспора, для якої важливим є інформованість про реалізацію прав і свобод громадян на історичній батьківщині, зокрема виборчого права, а також політико–правове регулювання взаємовідносин влади і суспільства, що найбільш яскраво спостерігається у період виборів.

Об'єктом аналізу, з точки зору її автора, слід вважати виборчу систему Болгарії, яка відображає загальні тенденції розвитку європейських виборчих систем. Предметом статті є особливості сучасного етапу удосконалення практики виборів та їх вплив на розвиток політичного процесу.

Основною метою статті є аналіз виборчої системи Болгарії, яка характеризує ступінь її демократичного розвитку та виступає виразником окремих аспектів «європеїзації» політичного життя. Для її досягнення автор намагається вирішити наступні завдання, усвідомлюючи, що у визначених рамках запропонованої статті зробити це дуже важко:

– охарактеризувати зміст виборів та основні моделі виборчих систем в Болгарії;

– з'ясувати взаємовплив виборчої та партійної систем на результати виборів на протязі двадцятирічного постсоціалістичного розвитку;

– на основі експертних оцінок відомих болгарських аналітиків виявити особливості становлення болгарської виборчої системи;

– визначити перспективи розвитку виборчої системи в контексті європейських тенденцій.

Теоретико–методологічну основу статті складають наукові праці зарубіжних та вітчизняних дослідників з проблем виборчого процесу, аналізу виборчих систем та політичних інститутів, особливостей їх легітимації в умовах демократичного транзиту та болгарського зокрема (В.Бурдяк, Й. Елкліт Л.Кочубей, Л.Климанська, ЛеДюк Лоуренс, А.Пахарєв, О.Романюк, Ф.Рудич та ін.) [1].

В болгарській юридичній і політологічній літературі (Г.Блізнашкі, А.–М. Валімовська, Г.Карасімєонов, П.– Є. Мітєв, С.Начєва, Б.Спасов, С.Стойчєв, та ін.) проблеми виборчого права і виборчих систем стали одним з напрямів досліджень із самого початку демократичного переходу. Автори досліджень відзначають, що в оцінці виборів необхідно відрізняти їх форму і зміст. Часто політично і юридично оформлене

право обирати і бути обраним не відповідає реальному змістові. Сьогодні виборчі системи існують у більшості країн світу, але тільки в третині з них вони здійснюються на практиці, в 1/5 проводяться однопартійні «вибори», а в деяких взагалі право на вибір є досить сумнівним [2,с.15].

Відомо, що виборчі системи мають давню історію. В окремих країнах вони поступово затверджувалися протягом століть. Хоча французька й американська буржуазні революції проголосили всіх людей рівними, право голосу тоді дістали далеко не всі громадяни. Навіть в такій країні, як США, жінки дістали його лише 1920 року. Тільки 1965 року у виборчому праві були скасовані останні обмеження для них – тест на грамотність, расова належність, такса за голосування [3,с.96]. У багатьох країнах рівність у праві вибору настала тільки у XX ст., навіть у другій його половині.

Доведено, що першою виникла і сформувалася мажоритарна виборча система, основана на принципі більшості. Спочатку вона реалізовувалась як мажоритарна система відносної більшості, де обраним вважався кандидат, який набрав більше голосів, ніж інші кандидати, що брали участь у виборах. Ця система мала певні недоліки, оскільки не дозволяла реально представляти громадські інтереси. Як коректив такого варіанту виникає мажоритарна система абсолютної більшості, яка претендувала на високий ступінь справедливого відображення волі виборців. Ця система справедливіше за інші, проте має істотну ваду – дуже рідко на політичну арену виходять настільки сильні й авторитетні постаті, щоб відразу набрати абсолютну більшість голосів. Як правило, це веде до другого туру, що означає додаткові матеріальні й моральні витрати.

Пропорційна система, яка виникла наприкінці XIX ст. з претензією забезпечити вищий ступінь представництва, стає особливо популярною після Другої світової війни. Вона добре функціонує за багатопартійною системою, оскільки дозволяє репрезентувати в парламенті всі найзначніші та найвпливовіші партії. Критерієм їх політичної ваги є попередньо визначений бар'єр – необхідний мінімальний процент поданих голосів за відповідну партію як умова для участі в розподілі мандатів. Випробувана вперше в Бельгії, така система існує сьогодні в багатьох країнах в різних моделях.

Для Болгарії обидва типи виборчих систем не є новими. Вони застосовуються ще з часів Третьої болгарської держави, після 1879 року. Вчені підрахували, що відтоді в процесі 48 виборів до парламенту (7 – до Великих Народних Зборів і 41 – до Народних Зборів) – 28 проводилися за мажоритарною, 18 – за пропорційною і 2 – за змішаною системою (в різних варіантах – М.М.) [4,с.15]. Таке розмаїття, на думку автора, не дозволяє стверджувати, що Болгарія має сталу національну традицію або стійку політичну практику проведення виборів, й досі перебуває у пошуку моделі виборчої системи.

Фактично болгарське виборче право бере початок від Тирновської конституції і Закону про вибори представників до Звичайних і Великих народних зборів від 1880 року. Закон закріпив поширену в Європі мажоритарну систему із загальним, рівним і прямим виборчим правом. Виняток становить період 1882–1885 років (так званий режим повноважень), коли вводилися не тільки майновий і освітній цензи, але й непрямі вибори. У 1945 р. законом було обмежено виборче право для осіб, які в будь–якій формі мали відношення до фашизму. У певні періоди вводились обмеження виборчого права для жінок [5,с.28,54].

З 1911 року в Болгарії практично діє пропорційна виборча система. Саме тоді було проведено в певному розумінні експеримент, оскільки в результаті виборів тільки 10% мандатів було отримано за пропорційною системою, а 90% – за мажоритарною. Після перевороту 1934 року партії в Болгарії було заборонено, і в парламенті розпочався тривалий період «безпартійного режиму». Тільки восени 1944 року пропорційна система знову запрацювала, хоча й ненадовго. З 1947 року встановлюється нова модель суспільно–політичного життя і нове оформлення виборчого законодавства, яке діяло понад сорок років. Формальна двопартійна модель, юридичне закріплення керівної ролі компартії, безальтернативність програм і особистостей зробили безглуздою саму ідею вибору.

Болгарія повертається до класичних моделей виборчої системи тільки 1989 року, після падіння режиму Т.Живкова. На відміну від багатьох постсоціалістичних країн, болгари не створювали нову виборчу систему, а по суті відтворили не зовсім забуту, але з різних причин відкинуту політичну традицію і практику. В умовах бурхливих

політичних процесів, під сильним впливом рішень Національного круглого столу 1990 року, було ухвалено Закон про вибори до Великих Народних Зборів (ВНЗ), який передбачав введення змішаної системи [6,с.690–691]. У ній механічно поєднувалися елементи мажоритарної і пропорційної систем. Відповідно до цього закону, з 400 депутатів ВНЗ 200 обираються за мажоритарною системою в два тури, а ще 200 – за пропорційною. Вибори до Народних Зборів (НЗ) проводяться за пропорційною системою. Такий варіант дозволяє визначити як характер вимоги громадян до кандидатів, так і ступінь впливу на суспільство партій та інших ідейно–політичних утворень. Партії, які існували раніше – з точно встановленими для них ролями, потрапили в якісно нові, нестандартні обставини. Відновлені партії, в результаті тривалої відсутності на політичній сцені та ще й з новими лідерами, навряд чи могли скористатися старим, набутим в інших умовах досвідом. Нові ж партії, які хоч і не мали політичного досвіду, але не відчували тягаря минулого, претендували на гідне, можливо, навіть лідерське місце в новому політичному просторі, що тільки починав формуватися.

За останнім Законом право призначати парламентські і місцеві вибори в Болгарії належить президентові країни. Вибори президента і віце–президента призначають НЗ. Особливістю є те, що на виборах президента і віце–президента вся країна розглядається як одномандатний виборчий район, у якому кожна кандидатська пара обирається за одним списком. На місцевих виборах кожна громада є багатомандатним виборчим районом по виборах громадських радників і одномандатним – по виборах кмета (місцева виконавча влада, її голова). Цікаво, що голосування здійснюється кольоровими бюлетенями – синій, червоний, зелений, помаранчевий колір або білі бюлетені з одною, двома чи трьома кольоровими смужками. Не допускається використовувати комбінацію кольорів національного прапора. Партія чи коаліція має право одержати такий само колір бюлетеня, як і на попередніх виборах [7]. З 1996 р. на виборах президента використовують білі бюлетені, тим самим підкреслюючи, що глава держави уособлює весь народ, всі політичні сили, незалежно від кольору. Він є виразником єдності нації. Опитування громадської думки показали позитивну реакцію виборців на таке різнобарв'я – воно дозволяло, особливо на початку переходу, простіше орієнтуватися у передвиборчій кампанії.

Виборча система включає і проведення референдумів. Національні та місцеві референдуми проводяться на основі загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні. Рішення про національний референдум приймає парламент. На його підставі президент визначає дату голосування. Рішення про проведення місцевого референдуму приймає громадська рада. Але слід підкреслити, що за двадцять останніх років в Болгарії не було проведено жодного референдуму. Перший референдум призначено на 27 січня 2013 р. з питань відношення до ядерної енергетики.

Перші демократичні вибори відбулися в червні 1990 року, і їх можна вважати стартом трансформації болгарського суспільства. Від результатів цих виборів залежало спрямування болгарської постсоціалістичної трансформації. Болгарія – єдина країна у Східній Європі, яка пов'язувала перші демократичні вибори з розробкою нової Конституції. Тому цей процес почався з виборів до Великих Народних Зборів, які мали прийняти Конституцію або внести до неї зміни.

Вибори відбувалися в новій геополітичній ситуації. БСП все ще орієнтувалась на КПРС і СРСР, але в болгарський політичний розвиток почали втручатися й інші зовнішні сили. Це стало зрозумілим під час візиту до Болгарії держсекретаря США Д.Бейкера в лютому 1990 року та візиту лідера опозиції Ж.Желєва у травні того ж року до США. Урядові були висунуті політичні умови, за виконання яких Болгарія могла одержати членство в МВФ і Світовому банку. Головні з цих умов були пов'язані з проведенням «чесних і вільних виборів», а також з гарантією вільної еміграції та дотримання прав людини. Зокрема, в передвиборчій кампанії СДС розраховував на допомогу французького спеціаліста з політичного маркетингу Ж.Сегела. Посланник США в Софії С.Поланські приймав участь у мітингу опозиції і т.п. [4,с.47].

Результати виборів були несподіваними, особливо для опозиції. БСП (наступниця БКП), яка привела до краху соціалізму, одержала абсолютну більшість голосів. У Великих Народних Зборах ця партія отримала за пропорційною системою 47,25% місць, а в мажоритарному суперництві – ще більше: 211 місць з 400. СДС дістав 144,

а БЗНС – 16 депутатських мандатів. Несподіванкою нового парламенту стала поява нової партії – Рух за права і свободи (РПС) з 23 мандатами. Ця партія етнічних турків, легітимність якої довго оскаржувалася [8], вправно здобувала в парламенті політичні дивіденди, підтримуючи, залежно від обставин, ту чи іншу силу [9,с.7]. З перших демократичних 1990 р. і до виборів 2001 р. в політичному житті Болгарії відчувалася жорстока конфронтація між БСП і СДС – союзом демократичних антикомуністичних сил, що значно уповільнило хід демократичних перетворень. Значення виборів 1990 року полягає в тому, що вони були першими демократичними виборами, як вважали західні експерти і спостерігачі. Однак це твердження заперечують болгарські політики і вчені. Вони вважають вибори хоч і демократичними, але не чесними. Їх результати так і не були оприлюднені [10].

Аналіз виборів 1990–1997 років дозволяє відзначити деякі тенденції у соціально–політичних перетвореннях і поведінці електорату та характері його симпатій до тих чи інших політичних сил. В парламентських виборах 1990 року брали участь 40 партій і коаліцій, 1991 року – 38, 1994 року – 48. Через таку політичну строкатість пересічному громадянинові було дуже складно зробити не тільки правильний вибір, але й вибір взагалі. Практично будь–яких істотних змін у підтримці електоратом певних політичних сил не відбулося. Тільки за сім років (1990–1997) болгарин приходив до виборчої урни 12 разів – парламентські, президентські і місцеві вибори [11]. Хоча Болгарія й мала практику проведення виборів на різних рівнях, однак вони виявилися тяжким випробуванням для народу і країни в цілому. Аналіз болгарських досліджень з цієї проблеми дозволяє констатувати, що визначення моделі виборчої системи потребувало подолання значних труднощів політичного, юридичного, морального і психологічного характеру.

Свідченням пошуку адекватної виборчої процедури перехідного періоду є проведення 1 червня 1996 року болгарських «праймериз» щодо висунення спільного кандидата демократичних сил на президентські вибори. Це було першою спробою і єдиним прикладом в Європі впровадити адаптований до національних умов варіант американської системи. У практичному плані попередні вибори дали змогу, на думку політолога І.Кристєва, розрубати «гордіїв вузол», зав'язаний тодішнім президентом Ж.Желєвим і Союзом демократичних сил – найбільшою і найактивнішою опозиційною політичною силою в Болгарії [12,с.76]. Особливістю болгарської ситуації було те, що американські «праймериз» проводилися в рамках однієї демократичної сили – СДС.

Основною причиною проведення таких виборів послужили загострення відносин Ж.Желєва з «синьою коаліцією», завдяки якій його було обрано президентом. Однак представники СДС заявили, що підуть на вибори з новим кандидатом. Пошуки компромісу не давали результатів. Соціологічні дослідження підтверджували, що у разі розколу демократичні сили будуть приречені на невдачу. Крім того, приклад Л.Валенси, який зазнав поразки на виборах в результаті розколу польської опозиції, справив сильний психологічний вплив і на президента Ж.Желєва, і на СДС. Цей фактор зіграв проти сценарію з двома кандидатами, і попередні вибори стали можливими. Було знайдено й інституційне вирішення проблеми: укладено «Угоду про попередні вибори», підписану лідерами демократичних парламентських партій і коаліцій, а через десять днів й обома кандидатами об'єднаної опозиції – П.Стояновим і Ж.Желєвим. Було створено всі необхідні інститути виборчого процесу (ЦВК, регіональні та громадські виборчі комісії, Політрада тощо). За результатами «праймериз» був визначений спільний кандидат від демократичних сил – П.Стоянов, який дотримувався прозахідної ліберальної позиції і репрезентував на той час праву болгарську еліту.

Результати попередніх виборів засвідчили, що в країні політичні процеси розгортаються за іншим, ніж раніше, сценарієм. Масова участь громадян у виборах визначалась кількома факторами: розчаруванням від управління БСП і пошуками альтернативи, новизною і привабливістю самої процедури, прагненням до згоди, взаєморозуміння тощо. Така консолідація суспільства проявилася, мабуть, уперше після 1989 року. Згадана процедура вже відійшла в історію. Вона відіграла важливу роль в легітимації демократичної політичної еліти, створила нові можливості для участі громадян в управлінні країною, хоча і не стала новою політичною традицією. Виборча система країни залишалася у постійному розвитку і пошуку можливих альтернатив, які працюють на консолідацію суспільства.

Іншу картину представили парламентські і президентські вибори 2001 року. Цей рік болгарські дослідники назвали роком «двох див» [13,с.323]. Результати виборів 2001 року стали сенсацією, оскільки нове політичне утворення – Національний рух Сімеона Другого (НРСД) – отримало парламентську більшість – 42,74% голосів та 120 депутатських місць з 240 у Народних Зборах. 26 липня 2001 р. колишній спадкоємець царського престолу Сімеон Другий Сакскобургготський обійняв посаду прем'єр–міністра. Успіх НРСД свідчить, що багато виборців, розчарувавшись у політиці попередніх урядів, віддали голоси новій силі, повіривши у можливість «дива». Адже вони втомилися від нескінченних реформ, демократизації, приватизації, які, всупереч сподіванням, тільки погіршували умови їхнього життя. Такі результати політики і деякі вчені розцінювали як провал болгарського перехідного періоду.

Друге «диво» – вибори президента, які здивували і болгар, і весь світ: якщо колишній монарх став прем'єром, то колишній комуніст, а нині соціаліст Г.Пирванов – президентом, хоча вони ніколи не перебували на вершинах влади. Успіх Г.Пирванова, на думку політологів, не мав чисто політичного характеру і не пов'язаний безпосередньо з впливом БСП, оскільки її прибічників у суспільстві значно менше, ніж ті 54% виборців, які віддали йому голоси. Вірогідно, мала значення його особиста поміркованість і толерантність. В його виборчій кампанії не спостерігалося прямих атак на суперників і викидів компромату. З ім'ям Г.Пирванова пов'язувалась еволюція БСП до європейських лівих цінностей і проатлантична зовнішньополітична орієнтація.

Зовсім в інших умовах проходили вибори до парламенту 2005, 2009 рр. і президентські вибори 2006, 2011 рр. По–перше, Болгарія була запрошена до ЄС, визначені конкретні терміни вступу; по–друге, Болгарія стала членом ЄС; по–третє, удосконалювалася законодавча база відповідно до європейських вимог, зокрема виборче законодавство, що сприяло формуванню іншого політичного клімату. В 2007 р. Болгарія уперше обирала своїх представників до Європарламенту, що теж було новим випробуванням для виборчої системи.

Парламентські вибори 2005 року, незважаючи на різні оцінки, стали для Болгарії випробуванням на «європейськість», тобто спроможність політичних сил знаходити можливі компромісні форми взаємодії заради вступу в ЄС в означений термін. Партії змінили акценти партійних програм, продемонстрували прагнення до компромісу і створення коаліцій правими і правоцентристськими партіями, збільшилися можливості лівих. «Коаліція за Болгарію» (БСП та ін.) одержала перемогу на виборах (33,98%). НРСД прагнув зберегти позицію центру, хоча його авторитет знизився (21,83%). Однак вони виявили кризову ситуацію на правому фланзі, у якому поряд із традиційним СДС (ОДС) – 8,44%, виникли нові партії. Серйозні заявки на участь у політичному змаганні були у партії ДСБ (Демократи за сильну Болгарію) на чолі з колишнім прем'єром І.Костовим (7,07%). Особливе місце зайняла радикальна націоналістична партія «Атака» (8,93%) [14]. Ці вибори розглядалися як виклик коаліційній культурі політичних сил і суспільства в цілому. Мабуть вперше у передвиборній ситуації відчувалось розуміння необхідності політичного компромісу, готовність, але не завжди вміння, вести політичний діалог.

Президентські вибори 2006 р. знову виграв Г.Пирванов, лідер соціалістів. Представник правих сил навіть не вийшов у другій тур, що свідчило про серйозну кризу і необхідність пошуку нових стратегій та нових лідерів на правому фланзі. З факту виходу у другий тур лідера радикальної партії В.Сідерова стає зрозумілим, що в політичному просторі Болгарії лунають радикальні ідеї, які є небезпечними у подальшому розвитку суспільства і стають викликом для еліти.

Вибори 2009 р. підтвердили, що розкол у правому політичному секторі привів до перемоги нову політичну силу – партію ГЄРБ (Громадяни за європейський розвиток Болгарії), яка позиціонувалася як центристська партія з європейськими ліберальними цінностями, за яку проголосувало 43,06%, що забезпечило їй 116 місць з 240 в парламенті. «Коаліція за Болгарію» (БСП) значно погіршила свій результат, але знову друга за впливом на електорат (19,14%). ДПС підтвердила третє місце – 15,79%, «Атаці» було віддано 9,36%, а «сині» здобули лише 6,62%. На останньому місці партія ПЗС (Порядок, законність, справедливість) – 4,62%, політична вага якої незначна [15].

Ці вибори віддзеркалюють ті тенденції, які існують в болгарському суспільстві як частині європейського співтовариства, в політичному та в економічному плані і вимушують політичні сили шукати відповіді на ризики та загрози, які стоять перед ЄС та Болгарією.

Саме зовнішній чинник змусив політичну еліту вчитися жити за правилами і намагатися відстоювати національні інтереси. Така практика є вкрай важливою для вивчення і засвоєння політичною елітою України. Бажання вступити до ЄС згуртувало суспільство і стало основою національного консенсусу, хоча шлях був надто складний і потребував консолідації зусиль еліти і суспільства. Членство в ЄС сьогодні ставить нові вимоги і закликає політичні сили до консолідації, хоча це дуже важкий процес. Болгарія залишається однією з найбідніших країн, яка не в змозі засвоїти єврофонди в окремих галузях, звинувачена в корупції і т.п.

Практика двох останніх років демонструє раціоналізм болгарської політики, прагнення до європейськості, що відбилися у президентській кампанії 2011 р. і політиці президента Р.Плевнелієва, який уособлює нову політичну еліту і нові тенденції у діяльності інституту президентства [16].

У підсумку можна констатувати, що вибори в болгарському політичному просторі стали лакмусовим папірцем соціально–політичних, економічних і соціокультурних змін. Електоральні показники свідчать, що суспільство завжди прагне змін і готове нести тягар перетворень, але воно також хоче бачити перспективи власного розвитку.

Спостерігачі та дослідники відмічають, що залишається багато проблем, пов'язаних із недосконалістю та порушенням виборчого законодавства, фальсифікацією виборів, підкупом і т.п. Проблема випробувань на «європейськість» залишається однією з нерозв'язаних в умовах болгарського соціально–політичного життя.

Разом із тим, постійна конфронтація і неминуче загострення політичної ситуації призвели до серйозних перестановок у партійному просторі, зміні оцінок у політичних настроях і делегітимації основних політичних акторів. Рушійна сила постійного протистояння не сприяла формуванню коаліційної культури, культурі пошуку компромісів, готовності до співпраці не тільки із соціалістами, які поступилися ідеологічними цінностями. Дуже часто політична гра проходила без правил. Лише надзвичайна конфліктна ситуація змушувала на певний час домовлятися.

На думку автора, вищевикладене є актуальним для України. Характер поведінки політичної еліти, і болгарської, і української, свідчить, що вона не завжди уявляє справжніх інтересів виборців, не є їх виразником і тому не може приймати тих рішень, яких від неї чекають, якого б типу виборча система не використовувалась. Засвоєння досвіду Болгарії є вкрай важливим як для політичної еліти України, яка на протязі всього політичного транзиту не в змозі визначити основні пріоритети держави і згуртувати суспільство, так і для політичної науки, від якої чекають на актуальні концепції сучасного розвитку.

Список використаних джерел

1. Елкліт Й. Чи можливо виміряти ступінь виборчої демократії? Досвід Болгарії, Кенії, Латвії, Монголії та Непалу// Визначення і вимірювання демократії / За ред. Д.Бітема / Пер. з. англ. – Львів: Літопис, 2005. – С.129–158; Кочубей Л.Виборчі технології: Навч.посібн. / Л.Кочубей. – К.: Укр. центр політ. менеджменту, 2008. – 332 с.; Климанська, Л.Д. Соціально–комунікативні технології в політиці. Таємниці політичної «кухні» / Л.Д. Климанська. – Львів: Вид–во Нац. ун–ту «Львів. політехніка», 2007. – 332 с.; ЛеДеюк Лоуренс. Участницька демократія: референдуми в теорії та на практиці / Пер. з англ. Р.Ткачук; Харків: Центр освітніх ініціатив, 2002. – 160 с. – (Демократична освіта); Политические институты и конституционное право Болгарии // Иностранное конституционное право. Под ред. проф. В.Маклакова. – М., 1996. – 489 с. та ін.

2. Близнашки Г. Конституция и публичноправно законодателство / Г.Близнашки – С.: 1992; Близнашки Г. Парламентарното управления в България / Г.Близнашки. – С., 1995; Валимовска А.–М. Мажоритарната и пропорционалната избирателни системи – произход, модели и варианти /А.–М. Валимовска // Межд. отн. – бр. 5. – 1999. – С.92–100; Владикин Л. Организация на демократичната държава / Л.Владикин. – С., 1992; Киров Пл. Избирателни системи и политическа стабилност / Пл.Киров. // Съвременно право. – бр. 2. – 1996; Стойчев С. Избирателни системи и избирателни процедури / С.Стойчев. – С.: УИ «Св. Кл. Охридски», 1998 та ін.

3. Валимовска А.– М. Мажоритарната и пропорционалната избирателни системи – произход, модели и варианти /А.–М. Валимовска // Межд. отн. – бр. 5. – 1999. – С.92–100

4. Начева С. Въведение. Конституционноправни основи на политическия живот в България / С.Начева // Избирателни закони. – С.: Изд–во «Сиби», 2001. – С.11–51.

5. Български конституции и конституционни проекти. – С.: 1990. – 96 с.

6. Закон за избиране на Велико народно събрание // Държавен вестник. – бр. 28 от 6 април 1990 г.; Споразумение за предизборната кампания по радиото и телевизията. 14 май 1990. // Кръглата маса. Стенографски протоколи (3 януари – 15 май 1990). – С., 1999.

7. Закон за избиране на народни представители. – С., Държавен вестник, бр. 44 от 8 май 2001 г.

8. Решение №4/1992 г. по к.д. №1/1991г. // Държавен вестник. – бр.32. – 1992.

9. Българските избори. 1990 – 1996. Резултати, анализи, тенденции. – С., 1997.

10. Избори – 91. Идеологически аспекти. – С., 1994; Избори – 94. Идеологически, социално–психологически и социолингвистични аспекти. – С., 1999.

11. Избори 1990 г. – Национален център за изучаване на общественото мнение. – С., 1991.

12. Кръстев И. Предизвикателството: предварителните избори. / И.Кръстев // Българските избори. 1990–1996. Резултати, анализи, тенденции. – С., 1997.

13. Калинова Е., Баева И. Българските преходи 1939–2005 / Е.Калинова, И.Баева. – С.: Парадигма, 2006. – С.328.

14. Избори – 2005. [Електроний ресурс]. – Режим доступу: www. dps.bg; www.izbori2005/bg; Политолози за кризата в «Синята коалиция» – Избори 2011. // [Електроний ресурс] – Режим доступу: www.dnevnik.bg/ izbori2011 / 2011/09/1148911_politolozi; Костов И. Трусовете в СДС може да се предизвикане от ГЕРБ / И.Костов // [Електроний ресурс] – Режим доступу: www. dnes.dir.bg/news/kostov.

15. Избори – 2009. [Електроний ресурс]. – Режим доступу: www. dps.bg; www.izbori2009/bg.

16. Детальніше: Мілова М.І. Про деякі аспекти «європеїзації» болгарського політичного життя в контексті президентських виборів 2011 року / М.І. Мілова. // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. Український науковий журнал. – К.: 2012. – №2. – С.145–151.

Милова М.И. Выборы и избирательная система Болгарии: адаптация к европейским реалиям

Проанализированы особенности становления избирательной системы Болгарии, которая на протяжении столетия находилась в поисках модели, адекватной современным демократическим практикам.

Ключевые слова: *Болгария, выборы, избирательные системы, мажоритарная система, пропорциональная система.*

Milova, M.I. Elections and the Elective System of Bulgaria: Adaptation to European Realia

The article is devoted to peculiarities of Bulgarian elective system's formation, that during a century was being in the searching of a model corresponding to contemporary democratic experience.

Key words: *Bulgaria, elections, elective systems, majoritarian system, proportional system.*

УДК 94:327,5(569.4–076) **Чернишов І.В.**

Дві війни Ізраїлю в секторі Газа: результати та наслідки

Розглядається зовнішня політика Ізраїлю стосовно сектора Газа і терористичної організації ХАМАС яка контролює цю територію. Основну увагу приділено військовим операціям які провела ізраїльська армія, які отримали назви «Литий свинець» і «Хмарний стовп», і їх наслідки для регіону Близького Сходу і мирного процесу.

Ключові слова: *військова операція, ХАМАС, сектор Газа, ЦАХАЛ, ракетні обстріли, наземна операція, світове співтовариство, посередники, мирний процес, блокада.*

За межами палестинських територій Ісламський рух опору (ХАМАС) з початку 90–х років XX століття здобув популярність перш за все, внаслідок своїх атак, спрямованих проти Ізраїлю. У відповідь на терористичну діяльність ХАМАС ізраїльські військові структури завдали серію ударів як по бойовиках, так і по верхівці Ісламського руху опору. Проте загибель від рук ізраїльтян лідерів ХАМАС, не призвела до ослаблення організації.

ХАМАС зумів увійти до числа лідерів палестинської політичної арени. Після смерті Я. Арафата політичне крило ХАМАС перемогло на місцевих виборах у Газі, Наблусі і Калькілье. А у січні 2006 р. ХАМАС, який виступив під назвою виборчого блоку «За зміни і реформи», здобув несподівану перемогу на загально палестинських парламентських виборах, отримавши 76 з 132 місць. У той час як правлячий Рух за національне визволення Палестини (ФАТХ) отримав всього 43 місця [1,с.15].

Результати парламентських виборів на думку експертів–міжнародників мали «пом'якшити» радикальні настанови руху і уможливити поступовий перехід із розряду маргінальної організації до політичного мейнстріму. Проте, з ХАМАС цього не відбулося. Більше того, непоступлива позиція щодо ХАМАС з боку Заходу і Ізраїлю лише сприяла радикалізації руху.

На початку червня 2007 р. після жорстоких зіткнень у секторі Газа і на Західному березі між прихильниками ФАТХ і ХАМАС стався політичний розкол.

17 червня 2007 р. голова палестинської національної адміністрації М.Аббас привів до присяги новий палестинський уряд без представників угрупування ХАМАС, яке встановило контроль над сектором Газа.

Серед російських дослідників які займаються цією проблемою варто назвати Е.Е. Кірсанова, Г.Г. Косача, А.Д. Эпштейна, А.Б. Подцероба тощо.

В Україні цю проблему у своїх дослідженнях розглядали наступні науковці: О.Александров, О.Ф. Хміляр, В.І. Савінцев, І.Семиволос, А.М. Захарченко та ін.

Отже, основним завданням статті є розгляд і аналіз двох останніх великих військових операцій ізраїльської армії у секторі Газа проти ХАМАС. А також аналіз їхнього впливу на характер та зміст палестино–ізраїльських мирних переговорів.

19 грудня 2008 р. закінчився термін піврічного перемир'я між Ізраїлем і ХАМАС, яке набуло чинності 19 червня 2008 року.

Угода базувалася на усних домовленостях і передбачала припинення обома сторонами вогню в секторі Газа. ХАМАС взяв на себе зобов'язання щодо забезпечення виконання угоди іншими угрупованнями.

Передбачалося, що припинення вогню призведе до відкриття переходів між Ізраїлем і сектором Газа [2].

На момент укладення перемир'я, тільки у 2008 р., по території Ізраїлю було випущено 1007 ракет, чотири людини було вбито, 66 чоловік було поранено. За цей же

період, у результаті відповідних операцій Армія оборони Ізраїлю (ЦАХАЛ) в секторі Газа загинули десятки палестинців.

4 листопада 2008 р. Ізраїль провів військову операцію у Секторі Газа, після того як, згідно із заявами його військового і політичного керівництва, отримав інформацію про те, що терористи закінчують будівництво тунелю біля лінії загороджувальних споруд. Згідно з цією інформацією, якщо б підземна магістраль не була б вчасно виявлена і підірвана, ХАМАС міг би вчинити ще один диверсійні акти.

Згідно зі звітом ЦАХАЛ, в ході операції, під час блокування будинку, бойовики «Бригад Ізз ад–Дін аль–Кассам» (військове крило ХАМАС) підірвали будівлю і відкрили інтенсивний вогонь по ізраїльських солдатах. У відповідь вогнем було поранено декілька з бойовиків, ще один був убитий. Пізніше тунель був підірваний. В ході операції бойовики відкрили по солдатам і мінометний вогонь з табору біженців Ель–Бурейдж. 6 солдатів ЦАХАЛ отримали поранення. В результаті операції 7 бойовиків були вбиті, 4 солдати ЦАХАЛ було поранено.

У відповідь, посилаючись на порушення перемир'я Ізраїлем, ХАМАС знову почав обстріл ізраїльської території практично у тому ж обсязі, що і до початку перемир'я.

Ще до настання терміну закінчення перемир'я, Ізраїль неодноразово заявляв про готовність дотримуватись припинення вогню, проте ХАМАС, всупереч численним закликам з боку багатьох країн, оголосив про припинення затишшя, звинувативши Ізраїль у порушенні його умов.

Починаючи безпрецедентну за масштабами військову операцію у секторі Газа під назвою «Литий свинець» (яка тривала з 27 грудня 2008 р. до 18 січня 2009 р.), Ізраїль ставив за мету завдати удару по військовій інфраструктурі ісламського руху опору ХАМАС, щоб запобігти ракетному обстрілу південних районів єврейської держави і забезпечити їх безпеку. Під цими гаслами ЦАХАЛ за допомогою наземних підрозділів, авіації і бронетехніки провела повітряну, а потім і наземну частину операції, що обернулася для сектора Газа, за словами голови Палестинської національної адміністрації Махмуда Аббаса, «найбільшою гуманітарною, людською і національною катастрофою». Цифри говорять самі за себе. Жертвами тритижневої операції стали більше 1320 палестинців (зокрема понад 400 дітей), ще більше – 5,3 тисячі, отримали поранення різного ступеня тяжкості. Збиток економіці палестинського анклаву склав, близько 2 млрд. доларів. Більше 4 тисяч будівель сектора були повністю зруйновані [3].

Для Ізраїлю вкрай важливим було не тільки проведення власне військової частини операції, але і її успішне інформаційно–пропагандистське забезпечення. Прихильники силового варіанту активно підкреслювали, що в ряді ключових арабських країнах не дуже–то критикують жорсткі дії Ізраїлю відносно палестинських радикалів. Деякі високопоставлені представники керівництва єврейської держави навіть давали зрозуміти, що їх дії користуються певною підтримкою поміркованих кіл арабського світу. Непростим виявилося становище Єгипту, який всі останні роки прагне відігравати посередницьку роль у міжпалестинському діалозі, так і в процесі близькосхідного врегулювання. І хоча Єгипет засудив напад Ізраїлю на сектор Газа і поклав на нього відповідальність за вбивство палестинців, позиція Каїра відносно загострення ситуації в анклаві викликала критику у арабському світі [4].

На зовнішньополітичному напрямі Ізраїль також постраждав. Підтримка з боку низки європейських країн в міру швидкого зростання жертв серед мирного палестинського населення почала поступово сходити нанівець. Венесуела і Болівія ухвалили рішення розірвати з Ізраїлем дипломатичні відносини. Про заморожування політичних і економічних контактів з єврейською державою заявили Мавританія і Катар. Під ударом опинився і арабо–ізраїльський мирний процес. Президент Сирії Б.Асад поклав відповідальність на Ізраїль за провал зусиль по досягненню близькосхідного врегулювання, оголосив загальноарабську мирну ініціативу мертвою. Прем'єр–міністр Туреччини Т.Ердоган зі свого боку назвав дії Ізраїлю в секторі Газа неповагою до Туреччини, яка виступає посередником між Дамаском і Тель–Авівом в непрямих мирних переговорах. На думку Анкари, влада Ізраїлю своїми кроками завдали удару по зроблених до теперішнього часу зусиллях з встановлення миру. У той же час Туреччина позиціонувалась як можливий посередник у палестино–ізраїльських переговорах. За словами прем'єр–міністра Ердогана, керівництво ХАМАС повністю довіряє Туреччині [5].

Вашингтон відкрито підтримав силову операцію Ізраїлю, обмежившись вельми стриманим жалем з приводу загибелі мирних громадян. І якщо у рамках Ради Безпеки ООН США утрималися при голосуванні по резолюції 1860, то Конгрес США переважною більшістю голосів прийняв резолюцію на підтримку дій Ізраїлю.

12 січня 2009 р. південноафриканському судді Р.Голдстоуну було доручено розібратися в законності дій ізраїльських військових під час операції. ООН створила спеціальну комісію, яка за підсумками проведеного розслідування у середині 2009 р. надрукувала звіт на 575 сторінок, де піддавала дії Ізраїлю в Газі різкій критиці і звинуватила його у військових злочинах. Комісія наполягала на розгляді звіту Р.Голдстоуна у Раді Безпеки ООН з подальшою передачею в Гаазький трибунал.

4 листопада 2009 р. ГА ООН більшістю голосів було прийнято резолюцію, що вимагає від Ізраїлю негайно розпочати розслідування «злочинів ЦАХАЛ в секторі Газа» на підставі звіту Р.Голдстоуна. Документ підтримали 114 країн, 18 держав проголосували проти [6].

У 2011 р. було 229 обстрілів, по Ізраїлю випущено 386 ракет, 34 ракети були збиті системою ПРО, три людини загинули, 38 – поранені [7].

З 1 січня по 15 листопада 2012 р. з боку сектора Газа було випущено по Ізраїлю 905 ракет, з них 146 ракет збиті системою ППО. В результаті 395 обстрілів три людини загинули, 31 – поранені [8].

14 листопада 2012 р. в результаті удару ізраїльських ВПС був убитий військовий керівник руху ХАМАС у секторі Газа А.Джабарі. В цей же день було проголошено про початок масштабної військової операції «Хмарний стовп». Мета операції знищення ракетного потенціалу палестинських бойовиків і терористичної інфраструктури у секторі Газа. Ізраїльські ВПС, а також танки, артилерія катери ВМС стали наносити численні удари по ракетних установках супротивника, в першу чергу, ракет «Фаджр–5», які мають дальність пуску до 75 км і здатних досягати міста Тель–Авів. Крім того, були завдані удари по командним пунктам, складам зброї. ВПС Ізраїлю 17 листопада 2012 р. завдали ракетного удару по будівлі адміністрації хамасівського прем'єр–міністра І.Ханії. Станом на 18 листопада 2012 р. ізраїльтяни завдали понад 1000 ударів по цілях у секторі Газа.

Загострення палестино–ізраїльського конфлікту викликало широкий міжнародний резонанс. Арабські країни, Іран і Туреччина різко засудили дії Ізраїлю. За підсумками екстреного засідання міністрів закордонних справ країн–членів Ліга арабських держав (ЛАД) було заявлено, що члени організації можуть переглянути «основні принципи» арабської мирної ініціативи. У 2002 р. ЛАД також засудила нездатність Ради Безпеки ООН зупинити кровопролиття у Газі. Активні посередницькі дії робив Єгипет і особисто президент Єгипту М.Мурсі, який заявив, що підтримує контакти з обома учасниками конфлікту. Переговори з М.Мурсі в Каїрі щодо ситуації в Газі провели прем'єр–міністр Туреччини Р.Т. Ердоган, емір Катару Х. Аль Тані і лідер ХАМАС Х.Машааль. Прем'єр–міністр Єгипту Х.Кандиль 16 листопада 2012 р. відвідав Газу, де висловив солідарність з палестинцями [9]. З аналогічною місією побував в анклаві глава МЗС Тунісу Р.Абдельсалям. У той же час Єгипет відкликав свого посла з Ізраїлю. Керівники низки держав закликали конфліктуючі сторони до припинення насильства.

У Сенаті США одноголосно була прийнята резолюція на підтримку невід'ємного права Ізраїлю на самооборону. У резолюції йдеться про необхідність забезпечити безпеку Ізраїлю як єврейської та демократичної держави з безпечними кордонами [10].

Слідом за США глави провідних країн Заходу одностайно підтримали Ізраїль у його війні проти ХАМАС. Всі офіційні заяви, зроблені західними політиками, засвідчують що у ескалації військових дій винен ХАМАС. Міністр закордонних справ ЄС баронеса К.Ештон заявила: «Ракетний обстріл ХАМАС та інших угруповань, що спровокували нинішню кризу, абсолютно неприйнятний для будь якого уряду і повинен припинитися. Ізраїль має право захищати своє населення». Разом з тим, міністр закордонних справ ЄС висловила стурбованість ситуацією. З аналогічними заявами виступили уряди Австралії і Великобританії. Британський прем'єр–міністр Д.Кемерон у телефонній розмові з Б.Нетаньяху також підтримав право Ізраїлю на самооборону, поклавши повну відповідальність за війну на ХАМАС. І закликав обидві сторони докласти максимум зусиль для уникнення жертв серед мирного населення та зупинення конфлікту [11].

Канцлер Німеччини А.Меркель заявила, що відповідальність за початок конфлікту в секторі Газа цілком лежить на терористичному угрупованні ХАМАС. Вона також закликала Єгипет використовувати всі можливі засоби для того, щоб примусити представників ХАМАС піти на перемир'я. Німецький канцлер підкреслила, що ракетному обстрілу території Ізраїлю, «не може бути виправдань, оскільки вони призвели до загибелі цивільного населення» [12].

21 листопада 2012 р. було оголошено про досягнення угоди щодо припинення вогню між Ізраїлем і радикальним палестинським рухом ХАМАС. Переговори ізраїльтян і палестинців проходили за посередництва Єгипту, який став гарантом дотримання умов перемир'я, і США. Держсекретар США Х.Клінтон провела переговори з прем'єр–міністром Ізраїлю Б.Нетаньяху, головою Палестинської національної адміністрації М. Аббасом і президентом АРЄ М.Мурсі. Х.Клінтон підкреслила: «Мета угоди – досягти довгострокового результату, який забезпечив би регіональну стабільність, безпеку та законні очікування як ізраїльтян, так і палестинців», водночас наголосивши, що прихильність США завданням забезпечення безпеки Ізраїлю залишається непохитним [13].

Президент США Б.Обама пообіцяв Б.Нетаньяху домогтися від конгресу виділення додаткового фінансування ізраїльської системи ПРО «Залізний купол» і спільних американсько–ізраїльських програм з протиракетної оборони. Голова уряду ХАМАС в секторі Газа І.Ханія рекомендував усім озброєним палестинським угрупуванням з повагою поставитися до угоди про припинення вогню з Ізраїлем, а лідер радикальних ісламістів Х.Машаль підкреслив: «Палестинці будуть дотримуватися угоди до тих пір, поки Ізраїль залишається прихильним до неї» [14].

За підсумками конфлікту, кожна із сторін які брали участь у цій війні заявила про свій успіх. Командування ЦАХАЛ оголосило про виконання завдань операції «Хмарний стовп» в Газі ще до укладення угоди про перемир'я. За інформацією ізраїльських військових, в палестинському анклаві були успішно знищено 1500 цілей, вбито близько 30 провідних активістів екстремістських угруповань, пошкоджено або знищено важливі елементи «стратегічного потенціалу» ХАМАС. Повідомлялося про високу ефективність комплексів ПРО «Залізний купол», перехоплення до 84% ракет супротивника. Всього ж з Гази було випущено до 1,5 тис. ракет, реактивних снарядів та мінометних мін. При цьому точність нанесення палестинцями ударів по населених пунктах на території Ізраїлю була нижче 7% [15].

Ізраїльські втрати склали 6 чоловік убитими, десятки людей отримали поранення. Керівництво ХАМАС заявило про перемогу в збройному протистоянні з Ізраїлем. За даними в ході останнього конфлікту палестинські втрати склали 162 людини убитими, у тому числі 43 дитини і 11 жінок. Поранення отримали близько 2350 палестинців [16].

Сьогоднішня ситуація навколо Палестини є дуже складною і багатовимірною. Сподівання на те що цю проблему можна буде вирішити у найближчій перспективі не виправдалися. Дуже часто, проблему ускладнювали політичні лідери обох сторін які не хотіли іти ні на які компроміси і поступки. Але за останні роки як у палестинців так і євреїв змінилася політична еліта що дає надію на розв'язання цієї проблеми у майбутньому. Хоча і зараз існує багато проблем навколо Палестинської проблеми. Особливо після перемоги на виборах у Палестинській автономії радикального руху ХАМАС. Не дивлячись на це, проблему можна розв'язати, головною умовою цього є мирні прагнення сторін які мають відношення до Палестинської проблеми. Крім того, необхідна і активна посередницька діяльність провідних країн світу. Разом з тим, вирішальним чинником є бажання і зацікавленість самих палестинців і ізраїльтян, оскільки без цього, неможливо розв'язати цю проблему і вона залишатиметься однією із центральних проблем сучасних міжнародних відносинах у осяжній перспективі.

Список використаних джерел

1. Быстров Г. ХАМАС от внесистемной оппозиции к созданию палестинского правительства // Африка и Азия сегодня. – 2008. – №8. – С.12–19.

2. Заключенное перемирие между ХАМАС и Израилем отсрочит новую войну [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.newsinfo.ru/articles/2008–06–18/xamas/537862/

3. Подцероб А.Б. Некоторые итоги операции «Литой свинец» // Институт изучения Израиля и Ближнего Востока [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iimes.ru/?p=8209

4. Косач Г.Г. Вновь о победе ХАМАС // Институт изучения Израиля и Ближнего Востока. – 2009. – 26 янв. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iimes.ru./rus/frame_stat.html.

5. Эрдоган призвал Нетаньяху признать палестинское государство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://islam.com.ua/news/5839/#.UNlpX–R97qE

6. Коровина Е.В. Израиль и ситуация вокруг отчета Р.Голдстоуна // Институт изучения Израиля и Ближнего Востока. – 2010. – 11 фев. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iimes.ru/?p=10122#more–10122

7. Яковина И. Облачный столп [Електронний ресурс.] – Режим доступу: http://lenta.ru/articles/2012/11/15/gaza/

8. Там само.

9. Цыганок А.Д. «Облачный столп» – повторение «Литого свинца» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ng.ru/wars/2012–11–23/11_stolp.html

10. Облачный столп против признания палестины [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.israelinfo.ru/world/43431

11. Как в Европе пилили Облачный столп, часть первая. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lussien.livejournal.com/48783.html

12. Итоги операции «Облачный столп» 14–21 ноября 2012 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mfa.gov.il/MFARUS/AboutMinistry/BehindHeadlines/Pillar_of_Defense_conclusions.htm

13. Госсекретарь США прибыла с визитом в Израиль. Следом Хиллари отправится на встречи с палестинцами и египтянами. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ntv.ru/novosti/370078/

14. Ерусалимский Д. «Облачный столп»: итоги войны [Електронний ресурс.] – Режим доступу: http://www.jewish.ru/israel/hot/2012/11/news994312908.php

15. Там само.

16. В секторе Газа ущерб от операции Облачный столп превысил $1,2 млрд. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://korrespondent.net/world/ 1430089–v–sektore–gaza–ushcherb–ot–operacii–oblachnyj–stolp–prevysil–12–mlrd

Чернышев И.В. Две войны Израиля в секторе Газа: результаты и последствия

Рассматривается внешняя политика Израиля по отношению к сектору Газа и террористической организации ХАМАС, которая контролирует эту территорию. Основное внимание уделено военным операциям, которые провела израильская армия и которые получили название «Литой свинец» и «Облачный столп», и их последствия для Ближнего Востока и мирного процесса.

Ключевые слова: *военная операция, ХАМАС, сектор Газа, ЦАХАЛ, ракетные обстрелы, наземная операция, мировое сообщество, посредники, мирный процесс, блокада.*

Chernyshov, I.V. Two Israeli wars in Gaza: results and implications

The article deals with the foreign policy of Israel regarding Gaza and Hamas terrorist organization that controls the area. Special attention is given military operations are conducted Israeli army and what are called operation «Cast Lead» and operation «Pillar of Defense» and their implications for the Middle East and the peace process.

Key words: *military operation, Hamas, Gaza Strip, IDF, rocket attacks, ground operation, global community, mediators, peace process, block.*

ДИСКУСІЯ

Наукове відкриття

УДК 321.01

Федорова К.О.

Евдемоністичний парадокс: теоретико–концептуальні засади

В процесі пошуку вирішення системної кризи, що поширюється у Європі, авторка зробила наукове відкриття – «евдемоністичний парадокс». Його застосування дозволить вирішити триваючі кризові процеси, які поширилися у світі та набули системного характеру. Відкриття відбулося в процесі авторської розробки конфлікту цілей перфекціонізму.

Ключові слова: *парадокс, евдемонізм, перфекціонізм, політична криза.*

Тема даного дослідження актуалізується потребою комплексного дослідження наукового відкриття, яке авторка винайшла в процесі розробки та дослідження конфлікту цілей перфекціонізму. Враховуючи зростаючу тенденцію фінансово–економічної та політико–управлінської кризи в Європі, що набула системного характеру, застосування принципів евдемоністичного парадоксу вирішує триваючі кризові процеси та формулює концептуальні засади універсальної антикризової стратегії сучасної держави, яка може бути аплікативною відносно будь–якої країни світу.

Філософські та морально–етичні аспекти евдемонізму, розглядаються в роботах таких вчених як: І. Бентам, М. Бердяєв, Епікур, Д. Пірс, Ф. Ратцель, Л. Фейєрбах. Спираючись на публікації останніх років, варто акцентувати увагу на дослідженнях Р. Апресяна, А. Гусейнова, К. Карпінського, Г. Пірогова. Проте, слід зазначити, що предмет дослідження є науковим відкриттям авторки, тому дослідження з даної проблематики наразі відсутні.

Наукове відкриття авторкою «евдемоністичного парадоксу» є ключовим при вирішенні сучасної фінансово–економічної та політико–управлінської кризи, що прогресує в Європі та світі, тому воно потребує комплексного дослідження. Враховуючи тенденцію до загострення вищезазначених кризових процесів, постає необхідним вирішити такі завдання:

1. Проаналізувати причини погіршення кризових процесів та затримку їх подолання.
2. Визначити теоретико–концептуальні засади евдемоністичного парадоксу.
3. На основі отриманих результатів дослідження сформулювати прогноз політичних наслідків сучасних кризових тенденцій.

Мета роботи – дослідити теоретико–концептуальні засади евдемоністичного парадоксу.

Для найбільш чіткого розуміння матеріалу викладеного в статті, слід почати з визначень термінології, якою апелює авторка у своєму дослідженні.

«Евдемонізм» – (від грец. eudamonia – блаженство) етичний напрям, що розглядає щастя, як мотиваційну мету організму. Прихильники евдемонізму вважають, що в умовах повноцінного розвитку духовних та тілесних здібностей людини, її можна назвати щасливою та доброчесною. Така людина завдяки всебічному розвитку свого

потенціалу приносить пряму користь собі та іншим. Апологети: Х. Бехер, Е. Дюрінг, Епікур, Х. фон Зігварт, Г. Зідвік, Г. Лейбніц, Сократ, Г. Спенсер, Б. Спіноза, Л. Фейєрбах, Е. Шефтсбері та ін.[2, с. 1040].

«Перфекціонізм» – (від фр. perfection – вдосконалення) вчення про здатність людини до вдосконалення. Представники перфекціонізму вважають вдосконалення людини його моральної метою і бачать в ньому сенс історії розвитку людства. Апологети: Х. фон Вольф, І. Кант, маркіз де Кондорсе, Г. Лейбніц, Е. Ренан, Е. Шефтсбері та ін.[2,с.678].

«Парадокс» – (від грец. paradoxos – несподіваний, дивний) думка, поняття, що різко розходиться із загальноприйнятою, що суперечить (інколи тільки на перший погляд) здоровому глузду[2,с.662].

«Міждисциплінарна призма» – алегорія оптичної дисперсійної призми, яка за аналогією розсіює білий промінь (античну філософію, як витік всіх наук) на весь спектр кольорів веселки (сучасні наукові напрямки). У міждисциплінарній науці використовується для комплексного аналізу предмета дослідження, шляхом проекції положень і понять одних наук, для більш глибокого і всебічного вивчення проблеми іншої, суміжної науки. Апологети – українські дослідники Мараховський Л.Ф., Козубцов І. Н.[5].

Потреба фундаментальних досліджень сучасної фінансово–економічної та політико–управлінської кризи є нагальною, адже в умовах глобалізації світового господарства, кризові процеси охопили більшість розвинутих країн світу та набули системного характеру. В цьому контексті, саме міждисциплінарні дослідження нададуть можливість розробити найбільш комплексну та різнобічну аналітику, що сформулює шляхи виходу держав з кризового становища. У зв'язку з цим, слід детально розглянути вплив системи бізнесу на поточну європейську фінансово–економічну та політико–управлінську кризу. Адже утвердження ТНК, як рівноцінного суб'єкта світової політики є об'єктивним фактом. Таким чином, представляється необхідним проаналізувати роль бізнесу як в системі світових господарських відносин, так і в державному секторі.

Важливо відмітити, що у світі з'являються транснаціональні економічні системи надзвичайної ефективності, фінансовий потенціал яких значно перевищує можливості деяких держав, що входять в ці системи. У той же час, всередині найбільш впливових економічних систем утворюються групи впливу, здатні орієнтувати вибір державних урядів на користь власних інтересів. Цей процес супроводжується зникненням національних ринків, які до цього часу були усталеними, регламентованими і часто захищеними місцевою владою. Принципи ліберальної економіки паралізують їх за рахунок неминучої конкуренції, в якій перемагає єдиний світовий ринок. Часто відзначають, що економічна глобалізація посилює нерівність між розвинутими країнами та рештою світу, і що вона є чинником зростання бідності у відсталих країнах[8].

Аналізуючи вплив бізнесу на функціонування державних структур, не слід применшувати його роль у фінансово–економічній та політико–управлінській кризі. Такий вплив є найбільш очевидним в країнах, що розвиваються та у групі південно–європейських країн PIIGS[1], хоча його аплікація універсальна і підходить для України в тій же мірі. Такі тенденції набувають негативного значення: чим більше розвинена держава, тим більше можливостей і потенціалу у бізнесу стати ТНК, чим більше ТНК в країні, тим більше вони впливають на державні структури у своїх інтересах.

В цьому контексті важливого значення набуває мотивація державного організму при виборі стратегії внутрішньої та зовнішньої політики. Звертаючись до класиків філософського перфекціонізму Ф. Ніцше та І. Канта, слід зазначити, що процес вдосконалення є не тільки моральним завданням особистості для власного саморозвитку, але і сенсом всієї історії людства[4,с.67]. Адже саме перфекціонізм є головною мотивацією професіонала, генія і будь–якого типу відкриття. Більш того, кар'єрні чиновники вдосконалюючись шукають ефективні рішення і генерують прогрес, а непотисти[2] стаючи першими шукають славу і матеріальну вигоду – гальмуючи прогрес.

[1] PIIGS – (англ.) абревіатурне позначення Португалії, Ірландії, Італії, Греції та Іспанії, прийняте в експертному співтоваристві фінансових аналітиків в 2008 р.

[2] Непотизм – (від лат. Nepotis – онук, племінник) фаворитизм, кумівство (в особливості, при наймі на роботу), що надається родичам або друзям, незалежно їх від професійних достоїнств.

Розвиваючи ідеєю прогресу особистості І. Канта, авторка застосовує міждисциплінарну призму та проектує її етико–філософський висновок на політологічну основу дослідження. Таким чином, прогрес держави залежить від вектора її устремлінь: якщо за головну мету береться слава, влада і матеріальні блага – то прогрес вмирає; якщо ж за вектор береться перфекціонізм і досягнення високих орієнтирів досконалості, то прогрес генерується.

Цей висновок має важливе значення щодо аналізу європейської фінансово–економічної та політико–управлінської кризи. Згідно з даними міжнародного агентства Transparency International саме країни Південної Європи, і відповідно група PIIGS, мають найбільший відсоток корупції в держапараті серед інших країн ЄС[12]. Це свідчить про високий рівень непотизму в цих державах. Однак, проблема полягає не тільки в корупції, але й в тому, що стратегічні посади в державному апараті часто займають представники великих бізнес структур, які наслідують приватні інтереси своєї фірми, а не національні.

Звісно, ці представники залишаються перфекціоністами – в початковій точці «А» нічого не змінюється: є мотивація, мета та вектор якісного задоволення цієї мети. Конфлікт відбувається в кінцевій точці «Б», так як вектор досягнення мети відхиляється від точки «Б» (національні інтереси) в точку «В» (приватні інтереси ТНК). Таке викривлення вектора призводить до того, що офіційна політика здійснюється у збиток розвитку держави, відбувається конфлікт цілей перфекціонізму(Рис.1).

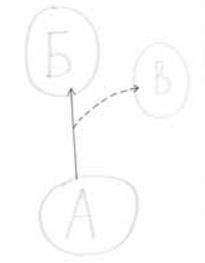

Рис. 1
Конфлікт цілей перфекціонізму

Таким чином, проведений вище аналіз причин посилення кризових процесів на території Європи наводить авторку дослідження на думку, що факт занепаду держав Південної Європи та їх поточний аскетизм в особі політики жорсткої економії, суперечить природному процесу перфекціонізму самостійного індивіда. Держава не задовільняє своїх поточних потреб і працює собі у збиток. Отже, конфлікт цілей перфекціонізму призводить до неприродної, парадоксальної поведінки держави. Саме цей феномен авторка називає «евдемоністічним парадоксом».

Евдемоністичний парадокс – це ситуація, за якої організм має життєві потреби та, в той же час, має всі засоби та ресурси, щоб їх задовольнити – однак, залишається в бездіяльності.

Під організмом авторка розуміє державу, продовжуючи античні розвідки Платона і Арістотеля, а також засновників геополітики Ф. Ратцеля і Р. Челлена. Розвиваючи їх політологічну думку під міждисциплінарної призмою, авторка звертає особливу увагу на мотивацію організму до задоволення його життєво важливих бажань і потреб. Тут варто зауважити, що авторка використовує термін «евдемонізм», а не «гедонізм» (останній стосується тільки тілесного задоволення), тим самим не обмежуючи поняття бажання фізичним виміром.

Найбільшої шкоди від триваючої кризи зазнали саме країни групи PIIGS, що постає ще більш парадоксальним. Евдемоністичний парадокс кризи країн Південної Європи полягає в тому, що ще до 2008 р. державні показники цих країн стрімко зростали. Прикладом може слугувати Іспанія, одна з найбільш швидкозростаючих економік ЄС. За величиною ВВП Королівство було на 8–му місці в світі; з 1973 по 2005 рр. країна

повністю подолала відставання від стандартів ЄС за рівнем доходу на душу населення. Іспанія займала 1–е місце в Європі по риболовній промисловості, з виробництва електроенергії на основі сонячних батарей; 2–е місце в світі за кількістю туристів, приймаючи щороку понад 50 млн. чол., заробляючи на цьому більше 40 млрд. євро (поступаючись при цьому тільки США). Королівство займало 3–тє місце у світі по автомобільній, взуттєвій та харчовій промисловості. Іспанія забезпечувала чверть світового споживання оливок, оливкової олії, вина, цитрусових і морських водоростей[3,с.59].

Виходячи з вищевикладених даних, складно уявити яким чином такі потужні державні системи всього за 3–5 років скотилися з передових місць європейської політики та економіки, та увійшли до групи 5–ти найбільш відсталих європейських країн групи PIIGS. Адже вони досі мають у своєму розпорядженні той потенціал, що був до кризи: трудові, технологічні, енергетичні, виробничі ресурси. Капітал теж залишився в межах держави – іспанські олігархи, на відміну від французьких, громадянства не змінювали. Головна проблема полягає у мотивації вкладення у вітчизняну економіку.

Евдемоністичний парадокс акцентує увагу на кризі патріотизму в сучасному світовому співтоваристві, що призводить до занепаду національних інтересів кожної держави. В умовах розвитку процесів глобалізації громадянин XXI ст. стає все більш космополітичним, кордони стираються і головним мірилом виступають гроші, капітал, акції. Матеріалістичні принципи постіндустріальної епохи не стануть рушієм прогресу нової ери, адже гроші не ціль, а тільки засіб.

Після розпаду біполярної системи міжнародних відносин патріотизм, як ідеологія став відходити на другий план поступаючись меркантилізму. Дослідження евдемоністичного парадоксу чітко демонструє, що гонка за збагаченням призводить до зради національних інтересів та занепаду держави. Тож, орієнтиром цивілізаційного розвитку для політичного лідера XXI ст. мають стати такі історичні епохи, як: античність – головною цивілізаційною цінністю якої був розвиток людської мудрості, філософія та етика; Відродження – краса людини та естетика; Просвітництва – розум, інтелект та права людини.

Слід зробити наголос на тому факті, що евдемоністичний парадокс, до якого доводить державу конфлікт цілей перфекціонізму – це не тільки криза патріотизму, громадянської самоідентифікації та зрада національних інтересів. Держава, що перебуває у стані евдемоністичного парадоксу, втрачає політичну волю, а це тягне за собою залежність від зацікавлених впливових зовнішніх гравців на міжнародній арені. Наочним прикладом є Іспанія, Греція, Італія, проти яких ведеться кредитна війна в особі Кредитної трійки[3], яка ігноруючи масові страйки, наполегливо виступає за політику жорсткої економії та лібералізацію трудового кодексу. Слід пам'ятати, що отримавши фінансову допомогу, країна надає кредитору право на частину державного суверенітету в якості запровадження реформ економії.

Авторка вбачає найбільш оптимальним та ефективним шляхом вирішення кризової ситуації у використанні всіх потенційних ресурсів кожної держави, які не повністю задіяні. Це є універсальною антикризовою стратегією сучасної держави, яка може бути аплікативною відносно будь–якої країни світу. Лідерам країн PIIGS слід усвідомити, що капітал – це не тільки наявні гроші, ним мають стати потенційне виробництво в усіх секторах економіки, а особливо інноваційні та інформаційні технології, стимулювання інтелектуальних ресурсів. Це зможе підвищити національне виробництво, знизити рівень безробіття і задіяти економіку як успішних, так і відстаючих регіонів кожної європейської країни. Враховуючи це, співпраця держави і транснаціонального бізнесу має йти на користь розвитку вітчизняної економіки, тоді інтереси обох сторін будуть дотримані.

Таким чином, поточний стан країн, на яких вплинула криза не є таким безвихідним, як про це говорять європейські політики. Вихід з кризи очевидний, і населення цих країн це бачить, регулярно виступаючи проти запровадження принципів жорсткої економії в Іспанії, Греції, Португалії. Це спричиняє підвищенню рівня недовіри до влади,

[3] Кредитна трійка – термін, яким зазвичай називають такі три інстанції світового масштабу: Європейська комісія, Європейський центральний банк і Міжнародний валютний фонд (спеціалізована установа ООН).

яка не вживає ефективних заходів щодо виправлення ситуації, не вирішує питання безробіття, не задіює трудові ресурси країни, які є невичерпним джерелом капіталу.

Формулювання прогностичного сценарію політичних наслідків поточних кризових тенденцій в Європі полягає в ефективній проекції властивостей, притаманних організму відносно держави. Аскетизм, до якого зараз прагнуть лідери Південної Європи не принесе бажаного результату. Він не поліпшить економіку країни, а тільки ще глибше вкоренить поточні кризові тенденції, які вже набули системного характеру. Актуальним буде згадати нещодавнє висловлювання екс–прем'єр–міністра Іспанії Ф. Гонсалеса: «Якщо вже так стояти на смерть за жорстку економію, то можна і вмерти»[13].

Таким чином, за умов продовження поточних кризових тенденцій, подальшого впровадження принципів жорсткої економії, а також прогресу державного аскетизму, країну чекають об'єктивні природні наслідки. Їх варто розділити на етапи за ступенем їх інтенсивності. Вдосконалюючи принципи органістичної теорії держави, авторка формулює 5 фаз регресивних процесів держави (Таб.1):

Таблиця1

Фази регресивних процесів держави

№	Етапи занепаду політичного організму	Ступінь інтенсивності	Прояви регресивних тенденцій
1	Виснаження	Невисока	Падіння ВВП, зниження рівня доходів населення, обсягів виробництва, платоспроможності, конкурентоспроможності
2	Хвороба	Середня	Інфляція, безробіття, дефіцит державного бюджету, високий зовнішній борг, економія на соціальних виплатах
3	Хронічне захворювання	Підвищена	Еміграція, дефіцит товарів, стрімке підвищення цін, масові банкрутства підприємств, поява сепаратистських настроїв
4	Некроз, відмирання деяких кінцівок	Висока	Повноцінний сепаратизм, порушення територіальної єдності країни та прав людини, банкрутство деяких секторів економіки
5	Смерть організму та його розкладання	Найвища	Втрата суверенітету, провінцій, перехід під протекторат сусідньої держави, анексія, знищення держави, як суб'єкта міжнародних відносин

Таким чином, виходячи з об'єктивних тенденцій процесів сучасної кризи в Європі, авторка робить висновок, що такі країни, як Португалія, Італія, Ірландія, Греція та Іспанія знаходяться на підвищеній 3–ій фазі «хронічного захворювання» держави і є такими, що тяжіють до високої 4–ої. За умови збереження поточної антикризової стратегії, державні показники будуть мати негативну тенденцію, і в середньостроковій перспективі (3–5 років) перейдуть до 4–ої фазі занепаду країни. У разі ж комплексної оцінки державним лідером наслідків «евдемоністічного парадоксу», що прогресує в умовах системної кризи, а також розрядці конфлікту цілей перфекціонізму, слід очікувати оздоровлення функціонування владних структур та національної економіки. а також зниження рівня занепаду країни до 2–ої і 1–ой фаз.

Отже, на основі аналізу теоретичних досліджень по темі проблематики статті, керуючись об'єктивними тенденціями сучасних міжнародних відносин в південно–європейському регіоні, а також ефективно застосувавши міждисциплінарну призму шляхом філософського підходу до предмету дослідження, слід зробити такі висновки з поставлених завдань.

1. Проаналізувавши причини збільшення кризових процесів та затримку їх подолання, авторка пояснює це: високим рівнем непотизму в країнах Південної Європи, що зумовив брак професіоналів на стратегічних державних посадах; високим рівнем корупції, що підкреслює недосконалість законів; а також про перебування бізнес–представників на посадах державної важливості, що говорить про високий рівень втручання

інтересів ТНК в національне законодавство, внаслідок чого відбувається конфлікт цілей перфекціонізму на шкоду національним інтересам.

2. Вирішено ключове завдання дослідження. Аналіз проблематики статті з використанням міждисциплінарної призми стосовно проекції філософії на політологію, дозволив авторці отримати принципово нові наукові результати, що мають водночас і практичне значення у вигляді універсальної антикризової стратегії сучасної держави, яка може бути аплікативною відносно будь–якої країни світу. Пропонується авторська термінологія «евдемоністичний парадокс» для позначення очевидного протиріччя згубної політики країн PIIGS. Висунута нова методологія взаємодоповнюючого використання філософських термінів та підходів, стосовно сучасних тенденцій та процесів міжнародних відносин.

3. Прогностичний сценарій авторки, щодо політичних наслідків поточних кризових тенденцій в Європі, постає негативним. Сучасна антикризова стратегія країн PIIGS не задовільняє поточні вимоги держави та її громадян. У запропонованому сценарії, авторка сформулювала 5 фаз регресивних процесів держави, які за умов управлінської бездіяльності та відсутності політичної волі призведуть до колапсу держави. Рівень кризи в країнах Південної Європи авторка оцінила 3–ою фазою підвищеної інтенсивності, яка тяжіє до 4–ої високої.

Науковий результат – полягає у відкритті «евдемоністичного парадоксу», а також в ефективній аплікації його філософського змісту на сучасні кризові процеси.

Теоретична значимість дослідження. Застосування евдемоністичного парадоксу в гуманітарних науках дозволить вирішити кризові процеси не тільки у випадку країн Південної Європи, але і відносно будь–якого суб'єкта міжнародних відносин (держави, наднаціонального утворення, ТНК). Науковий результат дослідження є міждисциплінарним, і в рівній мірі корисний для таких галузей наукових досліджень, як: політологія, філософія, економіка, державне управління та бізнес–адміністрування.

Практична значимість дослідження – полягає в універсальності застосування евдемоністичного парадоксу, як для країн групи PIIGS, так і для решти країн світу, які зазнали кризових процесів. Викорінення причин конфлікту цілей перфекціонізму, а також розуміння евдемоністичного парадоксу допоможе політичному лідеру XXI ст. уникнути згубних тенденцій, прогресуючих в державній системі і зупинити зраду національних інтересів країни.

Перспективи подальших досліджень. Досліджуючи глибше феномен евдемоністичного парадоксу, також слід вивчити філософсько–етичну інтерпретацію наукового відкриття. З огляду на об'єктивну потребу у фундаментальному, різнобічному та комплексному дослідженні наукового відкриття, авторка вважає необхідним провести в наступній своїй статті компаративний аналіз філософсько–етичних підходів до вивчення наукового відкриття.

Список використаних джерел

1. Гусейнов А. А., Апресян Р. Г. Этика: Учебник. Гл. 9 Эпикур. – С.: 96–105. / Гл.10 Кант. – С.: 108–118. – М.: Гардарики, 2000. – 374 с.

2. Ивин А. Философия энциклопедический словарь. – М.: Гардарики, 2006

3. Испания: анфас и профиль: [сб. науч. раб. / науч. ред. Верников В. Л.] / Гл. 4 Модернизация хозяйственной системы. – С.: 59–77 // А. В. Авилова. – М.: «Весь Мир», 2007. – 480 с.

4. Кант И. Критика практического разума. – М.: Наука, 2007.

5. Мараховский Л.Ф., Козубцов И. Н. Междисциплинарная призма на основе экспертной системы [Электронный ресурс] // Научный электронный архив. Режим доступа URL: http://www.econf.rae.ru/pdf/2012/04/1195.pdf

6.Спиноза Б. Этика [IV] // Спиноза Б. Избр. произв. Т.1. М.: Госполитиздат, 1957

7. Рен А. Европарламент – за интеграцию ЕС, лишь бы не было кризиса [Електронний ресурс] / Euronews, від 04.09.2012. Режим доступу: http://ru.euronews.com/2012/09/04/eu–commission–pushes–banking–union–plan

8. Федорова К. О. Вплив боргової кризи на сучасну зовнішню політику Іспанії / Междисциплинарные исследования в науке и образовании // Первый Международный научно–методический Конгресс. – К.: Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації, 2012. Режим доступу: www.es.rae.ru/mino/158–1122

9. Федорова К. О. Іспанія у пошуках виходу з політико–управлінської кризи крізь призму процесів глобалізації / Матеріали Круглого столу: Тенденції міжнародних відносин в умовах глобальних економічних трансформацій // 20.02.2012. – К.: ІСЕМВ, 2012. – 44 с.

10. Фейербах Л. Эвдемонизм. – М.: Госполитиздат, 1955.

11. Эпикур. Письмо к Менекею // Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов [X, 432–436]. – М.: Мысль, 1979.

12. Clemente E. España no controla la corrupción, según Transparencia Internacional / La Voz De Galicia, 07.06.2012. Режим доступу: http://www.lavozdegalicia.es/noticia/espana/2012/06/07/espana–controla–corrupcion–segun–transparencia–internacional/0003_201206G7P21991.htm

13. González F. La austeridad hasta la muerte conduce a la muerte / El País, 04.05.2012. Режим доступу: http://internacional.elpais.com/internacional/2012/05/04/actualidad/1336159046_127932.html

14. Méndez L. Rajoy se da un baño de empresarios [Електронний ресурс] / El Mundo // 16.09.2011. Режим доступу: http://www.elmundo.es/blogs/elmundo/sombrapoder/2011/09/16/rajoy–se–da–un–bano–de–empresarios.html

Федорова Е.О. Эвдемонистический парадокс: теоретико–концептуальные основы

В процессе поиска решения системного кризиса, который распространяется в Европе, автор сделала научное открытие – «эвдемонистичний парадокс». Его применение позволит решить усугубляющиеся кризисные процессы, которые распространились в мире и приобрели системный характер. Открытие произошло в процессе авторской разработки конфликта целей перфекционизма.

Ключевые слова: *парадокс, эвдемонизм, перфекционизм, политический кризис.*

Fedorova, K.O. The eudaimonistic paradox: the theoretical and conseptual fundamentals

During the process of finding a solution to solve the systemic crisis that is growing in Europe, the author has made a scientific discovery – «the eudaimonistic paradox». Its application will solve the aggravating crisis processes that have spread in the world and become systematic. Discovery was made during the author's research and development of the perfectionism purposes conflict.

Key words: *paradox, eudaimonia, perfectionism, political crisis.*

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Масаєв М.В.

Розвиток інтелектуальної основи діяльності приматів. Чи може тварина перейти від рефлекторної до безрефлекторної, символічної поведінки.

Рецензія на монографію: Новоселова С.Л. Розвиток інтелектуальної основи діяльності приматів / С.Л. Новоселова. – М.: Видавництво Московського психологічного інституту; Воронеж: Видавництво НПО «МОДЕК», 2010. – 304 с.

(рецензія друкується мовою оригіналу)

Масаев М.В.

Развитие интеллектуальной основы деятельности приматов. Может ли животное перейти от рефлекторного к безрефлекторному, символическому поведению.

Рецензия на монографию: Новоселова С.Л. Развитие интеллектуальной основы деятельности приматов / С.Л. Новоселова. – М.: Издательство Московского психологического института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2010. – 304 с.

Книга специалиста в области эволюционной психологии и психологии развивающей игровой деятельности, доктора психологических наук, действительного члена Российской академии естественных наук, профессора Светланы Леонидовны Новосёловой (1933–2005) посвящена анализу исследований жизни приматов, преимущественно шимпанзе, павианов–гамадрилов и капуцинов, проведенных с 1956 по 1979 г. под руководством известного советского психолога Н.Н. Ладыгиной–Котс.

Автор не ставила перед собой задачи доказать правильность «трудовой теории» антропогенеза Ф.Энгельса, в отличие от доктора философских наук Г.Ф. Хрустова, который поставил такую задачу в качестве цели всей своей жизни.

Как мучился советский философ во втором поколении Генрих Хрустов! Не имея возможности работать в обезьяньих питомниках, он держал обезьянку дома. Но она… в человека не превратилась, хотя и жила среди людей и получила чисто «человеческое» воспитание.

О том, что Г.Ф. Хрустов в конце концов отказался от попыток экспериментально доказать «трудовую теорию» Ф.Энгельса, мы уже писали [1;2,с.21,93–106;3]. Интересно, что на выводы Г.Ф. Хрустова, что понгиды (человекообразные обезьяны) трудиться не могут [4] обратила внимание сама С.Л. Новоселова в последний год своей жизни в предисловии к капитальному труду Г.Ф. Хрустова «Теория факта» [4] под названием «Эволюция интерпретации» [5].

И хотя создаётся впечатление, что С.Л. Новосёлова, как и многие другие современные учёные, считает «трудовую теорию» антропогенеза Ф.Энгельса само собой разумеющейся (прямо об этом в тексте монографии, правда, не говорится), выводы, вытекающие из её экспериментов, совпадают с выводами Г.Ф. Хрустова.

Соглашаясь (на уровне подсознания) с «трудовой теорией» антропогенеза Ф.Энгельса, С.Л. Новосёлова считает орудийную деятельность животных и человека чем–то единым, хотя и разделяет её на «предметно–орудийную деятельность обезьян», «животнообразный (по выражению Карла Маркса) примитивный труд первобытных (становящихся) людей» и «труд уже сложившегося человека современного типа, отмеченный изготовлением средств производства» (с.19).

Но при этом она, на основе своих многолетних опытов, констатирует, что «орудийная деятельность занимает довольно скромное место в поведении обезьян» (с.23). «Некоторые особи так и не поднимаются в течение своей жизни до использования предметов орудийным способом, так же как и целые виды обезьян обходятся без этой формы деятельности в связи с тем, что условия существования их к этому не побуждают» (с.23).

С.Л. Новосёлова установила, что у обезьян, в отличие от замеченного Ч.Дарвином усовершенствования колючек галапагосскими вьюрками, «использование орудий … не является врождённой формой поведения» (с.24). Стало быть, у обезьян никаких генетических предпосылок к использованию орудий нет. В этом плане у С.Л. Новосёловой были разногласия по поводу ориентировочной деятельности обезьян с П.Я. Гальпериным, объявившим в 1976 г. в своём «Введении в психологию» эту деятельность исключительным предметом психологии. Примечательно, что в 2000 г. «Введение в психологию» П.Я. Гальперина было переиздано [7]. «Опять, Светлана, мы расстаёмся каждый раз при своём мнении», – говорил С.Л. Новосёловой П.Я. Гальперин при очередном выступлении о результатах своих опытов, которые, тем не менее, маститый советский психолог, создатель дидактической теории «поэтапного развития умственных действий» ценил (с.6–7).

Вернёмся к экспериментам самой С.Л. Новосёловой и сделанным ей самой выводам. «В мире нет достоверных сведений об использовании камней высшими животными… Мы имели случай наблюдать, как шимпанзе Султан в опытах Г.Ф. Хрустова не смог использовать для разбивания ореха камень ни самостоятельно, ни по подражанию» (с.129). «Эксперименты показали, что задача синтетического использования прошлого опыта очень сложна для шимпанзе» (с.213). Поэтому С.Л. Новосёлова и осмеливается предположить, что «к становящемуся человеку вполне допустимо предположить наличие качественно иного, нового механизма закрепления обобщённого прежнего опыта, а именно в форме функционально–знаковых образований» (с.247). Особенно это актуально «в наши дни, когда наука располагает материалами, добытыми в «проблематике образа» (с.38). Много материалов, добытых в «проблематике образа», содержится в нашей монографии [2].

С.Л. Новосёлова считает некорректным сопоставление шимпанзе с человеком в младенческом возрасте, сделанном живши с 1938 года в США немецким учёным Карлом Бюлером (1879–1963). Такое «утверждение известного учёного сыграло, по мнению С.Л. Новосёловой, поистине роковую роль для некоторых теорий онтогенеза» (с.253). «Ребёнок раннего и даже младенческого возраста никоим образом не обезьяна, он – человек, и интеллект сразу же после рождения функционирует у него как человеческий интеллект, обслуживающий родовые человеческие виды деятельности» (с.251).

В последний год своей жизни С.Л. Новосёлова, прочитав «Теорию факта» Г.Ф. Хрустова [4], поразилась тем, что «Г.Ф. Хрустов сумел убедить в том, что метод интроспекции, за который в советское время могли обвинить в «субъективном идеализме», «не только субъективен, но и объективен» [5,с.7–8], то нас приятно поразила констатация С.Л. Новосёловой того факта, что «в условиях первобытного стада, когда не понгиды, вероятный предел предметно опосредованной деятельности которых, как показал в своих экспериментах Г.Ф. Хрустов, ограничивается изготовлением коннекторов, т.е. посредников, делаемых собственными руками и зубами, а гоминиды» [5,с.19] (представители семейства самых высокоорганизованных человекообразных обезьян, которое включает, по мнению изданного в 1989 году в СССР «Биологического словаря», и «современного человека», и «его предшественников – палеоантропов и архантропов» [6,с.152] – М.М.) «переходят к созданию орудий с помощью других орудий» [5,с.19]. При этом «формируются предметно–знаковые образования, позволяющие передать и получить информацию» [5,с.19]. Мы привели эту трудно воспринимаемую мысль

целиком с необходимыми разъяснительными добавлениями с тем, чтобы, анализируя отдельные её положения, не упускать из внимания целостной картины восприятия.

Рассмотрим теперь ядро цитаты: «В условиях первобытного стада… формируются предметно–знаковые образования, позволяющие передать и получить информацию». Причём формируются «предметно–знаковые образования» не у понгидов, а у гоминидов, то есть не у обезьян, а у людей. Животные же, даже такие как понгиды, человекообразные обезьяны, оставаясь животными, на человеческую деятельность оказываются неспособными. Предел предметно–опосредованной деятельности понгидов, животных, «как показал в своих экспериментах Г.Ф. Хрустов, ограничивается изготовлением коннекторов». Как честный экспериментатор, Г.Ф. Хрустов вводит такой специфический термин, чтобы показать принципиальное сущностное отличие коннектора, который могут использовать такие животные как понгиды, от орудий труда, относящегося к биологическому семейству гоминид человека. При этом надо безоговорочно согласиться с Г.Ф. Хрустовым, что «формирование слова и символов вообще порождает не достижимые иначе свойства мыслительной деятельности живых существ» [4,с.265].

Продолжая мысль Генриха Фёдоровича, мы можем с большой долей уверенности сказать, что человека создал не труд, а «формирование слова и символов».

Последний тезис подтверждают все факты экспериментальных исследований, приводимые С.Л. Новосёловой в посмертном издании её книги.

Список использованных источников

1. Масаев В.В. Теория факта в двух книгах или неудавшееся доказательство «трудовой теории» происхождения человеческого сознания Ф.Энгельса (в свете концепции парадигмальных образов и символов эпох, цивилизаций и народов). Рецензия на монографию: Хрустов Г.Ф. Теория факта. Кн. первая. Природа жизни и фактуальность знания. Кн. вторая. Создание фактуальности в знании / М.В. Масаев // Гілея: науковий вісник. – 2011. – №50. – С.747–750.

2. Масаев М.В. Curriculum vitae парадигмальных образов и символов эпох и цивилизаций. Монография / М.В. Масаев. – Симферополь: ДОЛЯ, 2011. – 512 с.

3. Масаев М.В. Может ли животное перейти от рефлекторного к безрефлекторному, символическому поведению? (философские, биологические, психологические и исторические аспекты проблемы в свете концепции парадигмальных образов эпох, цивилизаций и народов) / М.В. Масаев // Культура народов Причерноморья. – 2009. – №163. – С.108–117.

4. Хрустов Г.Ф. Теория факта. Кн. первая. Природа жизни и фактуальность знания. Кн. вторая. Создание фактуальности в знании / Г.Ф. Хрустов; под ред. засл. деятеля науки России, проф. Г.К. Ашина. – М.: Московской гос. ин–т междунар. отношений (университет), 2005. – 296 с.

5. Новоселова С.Л. Эволюция интерпретации // Хрустов Г.Ф. Теория факта. Кн. первая. Природа жизни и фактуальность знания. Кн. вторая. Создание фактуальности в знании / Г.Ф. Хрустов; под ред. засл. деятеля науки России, проф. Г.К. Ашина. – М.: Московской гос. ин–т междунар. отношений (университет), 2005. – 296 с.

6. Гоминиды // Биологический энциклопедический словар / Гл. ред. М.С. Гиляров; редкол.: А.А. Баев, Г.Г. Винберг, Г.А. Заварзин и др. – 2–е изд., исправл. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989. – 864 с.

7. Гальперин П.Я. Введение в психологию: Учебное пособие для вузов. – 2–е издание. – М.: Книжный дом «Университет», 2000. – 330 с.

Masayev, M.V. Development of Intellectual Basis of Primates' Activity. Whether the Animal Could Pass from Reflex to Non–reflex, Symbolic Behavior

Review on a monograph: *Novosyolova, S.L. Development of Intellectual Basis of Primates' Activity / S.L. Novosyolova. – Moscov: Edition of Moscow Psychological Institute: Voronezh: Edition of NPO «MODEK», 2010. – 304 p.*

Мірошников О.А., Переход С.О.

Інструментарій осягнення історії людства: про перший в Криму посібник з філософії історії.

Рецензія на навчально–методичний посібник: Масаєв М.В. Філософія історії. Навчально–методичний посібник / М.В. Масаєв. – Сімферополь: ДОЛЯ, 2008. – 304 с.

(рецензія друкується мовою оригіналу)

Мирошников О.А., Переход С.О.

Инструментарий постижения человеческой истории: о первом в Крыму пособии по философии истории

Рецензия на учебно–методическое пособие: Масаев М.В. Философия истории. Учебно–методическое пособие / М.В. Масаев. – Симферополь: ДОЛЯ, 2008. – 304 с.

Изданное в Симферополе в 2008 году известным издательством «Доля» учебно–методическое пособие заведующего лабораторией факультета социокультурной деятельности и музыкального искусства Крымского университета культуры, искусств и туризма кандидата исторических наук, доцента Масаева Михаила Владимировича является первым в Крыму и одним из первых в Украине пособий по философии истории с несомненным авторским началом.

Уже во введении приводится тезис одного из известнейших историков академика Евгения Викторовича Тарле, заявляющий, в частности, о намерениях самого автора: «Если настоящей работе удастся хоть немного посодействовать более твёрдой постановке … трудного вопроса об отношениях между исторической практикой и теорией, автор почтёт себя вполне удовлетворённым» [Цит. по: 1,с.3]. Также во введении М.В. Масаев ставит соответствующую цель: «Цель настоящего пособия – вооружить историков философским инструментарием постижения человеческой истории» [1,с.3], поскольку последнее особенно, действительно жизненно «необходимо в условиях, когда практически все историки заново переписывают всю всемирную историю, а философы заново пересматривают цели и задачи бытия, заново ставят вопросы о смысле существования, о целях истории и месте человека в ней, ставят вопрос о том, какое время переживает человек, свой звездный час или последний миг, и не могут найти на все эти вопросы адекватные ответы» [1,с.3].

Михаил Владимирович справедливо задаёт при этом вопрос, «будет ли достаточен философский инструментарий для адекватного постижения истории? Крыловская Мартышка получила инструмент для улучшения зрения, очки, но не смогла им воспользоваться. М.А. Барг считает, что история постигается людьми с соответствующим менталитетом. А под менталитетом Н.Ф. Калина и Е.В. Чёрный понимают «результат работы ментальности», а ментальность те же авторы понимают как «процесс «вторичной перекодировки» картины мира с помощью знаковых систем, как способа реализации модели мира в различных семиотических воплощениях, которые образуют универсальную систему, имеющую природу семиосферы». А проблему создания такой семиосферы в структуре личности не решит никакое пособие. Эта проблема решается всей системой обучения, воспитания, психологического развития и психологической подготовки личности к деятельности в сфере постижения истории» [1,с.3].

Предложенная автором структура учебно–методического пособия включает в себя такие крупные разделы как понятие философии истории, где раскрывается, в частности, содержание моментов эволюции мысли человека об историософии в разные периоды, в частности, такие идеи как единство исторического процесса, влияние на человека географической и социальной среды, причинности, теорию прогресса, существование (отсутствие) позитивных и неизменных законов человеческого общества, осмысление путей исторического развития, тенденций и направленности исторического процесса и

т.д. [1,с.4–11], объект и предмет, структура, соотношение понятий философии истории, истории, социальной философии [1,с.18–34].

В разделе, посвящённом проблеме единства и разнообразия всемирной истории [1,с.35–90] М.В. Масаев останавливается на моментах развития философских представлений о человеческом единстве и единстве исторического процесса [1,с.35–36], биолого–географическом детерминизме в философии истории Л.Н. Гумилёва [1,с.36–41], нестандартном взгляде Эрнста Кассирера на символ как предмет философии истории [1,с.41–43], где М.В. Масаев, с позиций разрабатываемой им историософско–культурологической концепции парадигмальных образов и символов эпох, цивилизаций и народов, изложенной, в частности, в его монографии «Curriculum vitae парадигмальных образов и символов эпох и цивилизаций» [2] и многочисленных статьях [6;7;8;9;10 и многих других] подчёркивает: «Хотят они этого или нет, историки имеют дело с символами. Но сознают ли они это? Относятся ли они к этим символам как символам? Да и понимают ли они вообще, что такое символ? В результате историки не могут расшифровать символический язык исследуемых ими исторических документов, и подлинная история «остаётся для них книгой за семью печатями». И не случайно труды историков остаются настолько неубедительными, что политикам удаётся в своих сиюминутных интересах заставлять историков переписывать историю каждый раз заново, оставляя её такой же неубедительной как и до переписывания, давая повод переписать её ещё и ещё много раз» [1,с.42].

В указанном выше разделе М.В. Масаев останавливается также на так называемой сфере парадоксов всемирной истории и грядущей восточной фазе мегацикла по А.С. Панарину [1,с.43–47] (например, известные исследователи, доктор экономических наук, профессор Котолупов О.А. и доктор социологических наук, профессор Хриенко П.А., подчёркивая феномен кризиса доллара [12,с.52] как ведущей мировой валюты, по сути дела, подтверждают мысли А.С. Панарина относительно возможного, например, экономического реванша восточной цивилизации (в лице, например, постоянно растущего Китая и сопредельных стран региона – С.П.), редукционизме в философии истории А.А. Ивина [1,с.47–50], «нищете историцизма» Карла Поппера [1,с.50–54] и подразделах, связанных с понятиями единства истории, георгафического детерминизма, поисков основ истории в марксизме, европоцентризма, идеями Огюста Конта, органологией немецкой исторической школы Адама Мюллера, Фридриха Вильгельма Иоганна Шеллинга и Вильгельма фон Гумбольдта, прусской школы немецкой органологии Иоганна Густава Дройзена, о типах культурных цивилизаций [1,с.54–90].

Достаточно полно раскрыты автором пособия также такие известные историософам разделы как направленность истории [1,с.90–120], смысл истории [1,с.121–151].

Удачно вписываются в замысел М.В. Масаева разделы о русской [1,с.151–187] и украинской философии истории [1,с.188–192]. В частности, феномен всеединства как конституентную, символическую категорию русской философии в целом и русской цивилизации в частности [11] можно рассматривать некоей формой философской рефлексии символа, что удачно коррелируется с концепцией М.В. Масаева о парадигмальных образах и символах.

Весьма интересным представляется также сугубо авторский подход Михаила Владимировича в разделе «История как борьба за символическую власть» [1,с.194–215], где М.В. Масаев впервые в истории науки ставит вопрос о философии истории как борьбе за символическую власть, где, как подчёркивает автор, показав «значение борьбы за символический капитал, как борьбы за символическую власть над умами людей, власть неформальную, но непреодолимую, здесь определяется сущность символической власти» [1,с.194].

Достаточно ярко элемент авторской концепции философии истории расурывает М.В. Масаев в разделе «Вместо заключения», где, в частности, можно прочитать следующее: «Предложенный в этом пособии философский инструментарий для постижения истории богат и разнообразен. К сожалению (а может быть, к счастью? – С.П.), сейчас никто не может позволить себе с гордостью заявить, как это делали ранее марксисты, что только их концепция может дать ответ на все вызовы современной жизни. Все вышеизложенные концепции пытаются ответить на те или иные вызовы. Как в любом многомерном исследовании реальности здесь, пожалуй, не обойтись без интервальной парадигмы Ф.В. Лазарева, без признания того, что каждый отдельный срез реальности конечен, ограничен, имеет собственную семантику, а описание в его

рамках подчиняется принципу непротиворечивости. Эти срезы реальности (интервалы) и образуют многомерную структуру Универсума. Как сориентироваться в море концепций философии истории, определить интервалы абстракции, в которых историк будет оценивать историческую действительность, состыковывать в ней свой субъективный мир, создавать ориентировочную основу для своих умственных действий? В своё время крымский философ А.П. Цветков согласился с идеей автора этого пособия о том, что истинность или ложность такой познавательной позиции прямо связана с истинностью или ложностью господствующих в сознании образов. Социологи школы символического интеракционизма считают регулятором человеческого поведения символ, а символы возникают из образов и вне образов не существуют, а символический универсум, или мир символов, это и есть объект исследования историков, по Эрнсту Кассиреру. Не мир реально существующих объектов, а мир символов изучает историк. Да и политолог, изучая реальную политику, имеет дело с символами. Вот только символы эти часто воплощаются в образах живых людей, но действуют они как символы, что и обеспечивает им успех. Так оценивал политику своего современника Луи Бонапарта Карл Маркс в своей знаменитой работе «Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта», так оценивал политику своего современника Бориса Ельцина другой политик, не раз возглавлявший такую политико–административную единицу, такое, пусть и не суверенное, но государство, как Крым Л.И. Грач в работе «Сразу после провала ГКЧК меня обвинили в измене родине». Как основоположник марксизма, считавший, что Луи Бонапарта привёл к власти символ, лидер крымских марксистов Л.И. Грач убеждён, что к власти Б.Н. Ельцина привёл символ. При этом символом стал сам Б.Н. Ельцин, что сделало его, по словам Л.И. Грача, непобедимым. Таким образом, символ является объектом исследований и политологов, и, безусловно, всех без исключения историков» [1,с.221–222].

Весьма ярко и убедительно высказывается М.В. Масаев и далее в этом разделе: «На всём постсоветском, да и на всём постсоциалистическом пространстве Европы идёт болезненный процесс перехода от коллективистических обществ к индивидуалистическим, но сопровождается он зачастую революциями и революциями цветными: «оранжевой» в Украине, «революцией роз» в Грузии, «революцией тюльпанов» в Киргизии, то есть явлениями сугубо символическими. Универсум символов растёт как снежный ком и не только в коллективистических обществах. А в условиях, когда политические деятели, выходящие на историческую арену, вынуждены всё больше и больше диссимулировать стоящие за ними немодные национальные, классовые, геополитические, макро– и микроэкономические и прочие интересы (и относится это ко всем политикам, кроме, пожалуй, коммунистов), роль образов и символов в историческом процессе возрастает. История и политика повелительно требуют у философов разобраться в таком факторе исторического процесса как символ. Но историю и политику волнует не символ вообще. С этим разобрались и символические интеракционисты (достаточно назвать здесь американцев Дж.Г. Мида и Тамотсу Шибутани), и неокантианец марбургской школы Эрнст Кассирер, и диалектический и исторический материалист армянин Карен Свасьян. Время требует осмысления символов и образов в качестве категории философии истории, И не любых символов и образов, а парадигмальных образов и символов эпох и цивилизаций. При этом надо выяснить сущность парадигмальных образов и символов эпох и цивилизаций, их явление, единство их сущности и явления, то, что Г.В.Ф. Гегель и Карл Маркс называли действительностью. Уяснить единство сущности, явления и действительности этих символов. Оно есть, на него указал, не дав ему специального наименования, Карен Свасьян. Надо определить и внутреннюю структуру парадигмальных образов и символов эпох и цивилизаций, их материальную форму и нематериальное содержание, их видимую и невидимую структуру, их горизонтальные и вертикальные измерения (онтологическое, гносеологическое, аксиологическое и праксиологическое, культурологическое и сакральное) и уяснить, в конце концов, роль парадигмальных образов и символов эпох и цивилизаций как регуляторов текущей политики и всего исторического процесса в целом» [1,с.223–224].

Отрадно, что всё выше сказанное автор воплотил в вышедшей в 2011 году монографии «Curriculum vitae парадигмальных образов и символов эпох и цивилизаций» [2], которая уже получила многочисленные позитивные отклики читателей и рецензии от весьма компетентных в этих вопросах специалистов [3;4;5].

Таким образом, подводя итог рецензии, можно сделать вывод, что рецензируемое учебно–методическое пособие М.В. Масаева «Философия истории» является серьёзным вкладом в учебно–методическую литературу, в общем, в науку философию в частности. Оно имеет несомненное авторское начало, с присущими характеристиками, несомненными достоинствами и незначительными погрешностями, которые в целом не портят общей картины.

Данное пособие, на наш взгляд, заслуживает положительной оценки в целом и во многих компонентах историософско–культурологического направления в частности и полезно не только узкому кругу специалистов – философов, историков, культурологов, политологов, обществоведов в целом, но и широкой педагогической, ученической аудитории, стремящихся понять и осмыслить весьма непростые закономерности истории как науки, её философского осмысления с точки зрения многих подходов и направлений в целом, а также авторской концепции М.В. Масаева относительно парадигмальных образов и символов эпох, цивилизаций и народов.

Список использованных источников

1. Масаев М.В. Философия истории. Учебно–методическое пособие / М.В. Масаев. – Симферополь: ДОЛЯ, 2008. – 304 с.
2. Масаев М.В. Curriculum vitae парадигмальных образов и символов эпох и цивилизаций. Монография / М.В. Масаев. – Симферополь: Доля, 2011. – 512 с.
3. Мирошников О.А. Новый подход к изучению феномена парадигмальных образов и символов в системе понятийно–категориального аппарата философии истории. Рецензия на монографию: Масаев М.В. Curriculum vitae парадигмальных образов и символов эпох и цивилизаций. Монография / М.В. Масаев. – Симферополь: Доля, 2011. – 512 с. / О.А. Мирошников // Гілея: науковий вісник. – 2011. – Вип. 49. – С.710–711.
4. Мирошников О.А. Новый подход к изучению феномена парадигмальных образов и символов в системе понятийно–категориального аппарата философии истории. Рецензия на монографию: Масаев М.В. Curriculum vitae парадигмальных образов и символов эпох и цивилизаций. Монография / М.В. Масаев. – Симферополь: Доля, 2011. – 512 с. / О.А. Мирошников // Культура народов Причерноморья. – 2011. – №220. – С.200–201.
5. Габриелян О.А. Парадигмальные образы и символы в философском осмыслении исторических событий. Рецензия на монографию: Масаев М.В. Curriculum vitae парадигмальных образов и символов эпох и цивилизаций. Монография / М.В. Масаев. – Симферополь: Доля, 2011. – 512 с. / О.А. Габриелян // Виховання, освіта, менеджмент, філософія, право: історичний аспект. Матеріали IV міжвузівської науково–практичної конференції студентів та молодих учених (м. Євпаторія, 18–21 вересня 2012 р.). – Ялта: РВВ РВНЗ КГУ, 2012. – 241 с. – С.236–241.
6. Масаєв М.В. Образ пострадянської демократії в рамках інтервального підходу (філософсько–історичний аспект) / М.В. Масаєв // Політологічний вісник. – К., 2000. – №7. – С.116–124.
7. Масаев М.В. Парадигмальные образы как символы эпох / М.В. Масаев // Культура народов Причерноморья. – 2000. – №14. – С.132–136.
8. Масаев М.В. Научная парадигма и интервальный метод: соотношение. Понятие парадигмального образа в философии истории / М.В. Масаев // Культура народов Причерноморья. – 2001. – №21. – С.210–221.
9. Масаєв М.В. Парадигмальні образи й символи історії України та їх роль у формуванні національно свідомої особистості в епоху демократичного оновлення України / М.В. Масаєв // Збірник наукових праць науково–дослідного інституту українознавства. – К.: поліграфічний центр «Фоліант», 2007. – Т.XIII. – 572 с. – С.325–329.
10. Масаєв М.В. Невидима структура символу (філософсько–історичний аспект) / М.В. Масаєв // Гілея: науковий вісник. – 2009. – Вип. 22. – С.272–284.
11. Переход С.О. Идея всеединства в русской философии и духовной культуре / С.О. Переход. – Симферополь, 2005. – 168 с.
12. Котолупов О.А., Хриенко П.А. Модернизация в современном мире: социально–экономический контекст. – Симферополь: ДИАЙПИ, 2010. – 303 с.

Miroshnikov, O.A., Perehod, S.O. Instrumentarium of Study of Human History: About the First in the Crimea Manual of Philosophy of History. Review on a Manual: Masayev, M.V. *Philosophy of History. A Manual / M.V. Masayev. – Simferopol: Dolya, 2008. – 304 p.*

НАШІ АВТОРИ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Аббасова Мехрибан, доктор філософії з історії, доцент кафедри історії Азербайджана Азербайджанського університету мов (м. Баку, Азербайджан).

Андрєєв Віталій Миколайович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

Балябас Володимир Дмитрович, здобувач Львівського національного університету імені Івана Франка, командир навчального взводу Львівського державного університету безпеки життєдіяльності.

Білан Сергій Олексійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і політології Національного університету біоресурсів і природокористування України (м. Київ).

Бондарєва Світлана Олександрівна, кандидат історичних наук, викладач Міжрегіональної академії управління персоналом (м. Луганськ).

Борисенко Мирослав Володимирович, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Бузань Віталій Юрійович, аспірант кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Верховцева Ірина Геннадіївна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

Гадмалієв Сейдалі Бекер оглу, пошукач кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ганцян Роман Юрійович, аспірант кафедри історії Росії історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Гладка Галина Леонідівна, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри українознавства і філософії Івано–Франківського національного медичного університету.

Гула Руслан Володимирович, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри гуманітарних наук Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів).

Гусейнов Юнис, доктор філософії з історії, співробітник Інституту історії Національної академії наук Азербайджана.

Дегтеренко Анастасія Миколаївна, кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

Демочко Ганна Леонідівна, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри суспільних наук Харківського національного медичного університету.

Дубінський В.І., м. Мелітополь.

Жолоб Михайло Петрович, аспірант кафедри історії та археології слов'янських народів Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Завалко Наталія Володимирівна, здобувач відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

Ковальська Леся Андріївна, доцент кафедри історії слов'ян історичного факультету Донецького національного університету.

Козлов Денис Володимирович, аспірант кафедри давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Комарницька Ірина Юріївна, аспірант кафедри української історії та етнополітики історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Крисенко Дмитро Сергійович, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв.

Кузьмин Роман Ярославович, аспірант кафедри давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Лагодзінський Віталій Володимирович, здобувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Лагунова Ольга Сергіївна, аспірантка кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Лазуренко Валентин Миколайович, доктор історичних наук, професор кафедри суспільних дисциплін і права, помічник ректора з гуманітарної освіти та виховання Черкаського державного технологічного університету.

Лазуренко Юрій Миколайович, аспірант кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

Левицька Катерина Володимирівна, аспірантка кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Левченко Лариса Леонідівна, кандидат історичних наук, директор Державного архіву Миколаївської області, член правління Спілки архівістів України.

Макаров Руслан Володимирович, аспірант кафедри нової та новітньої історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського.

Мамедова Ільхама, доктор філософії з історії, співробітник Інституту археології та етнографії Національної академії наук Азербайджана.

Марченко Світлана Давидівна, асистент кафедри історії та політології Житомирський національний агроекологічний університет.

Махорін Геннадій Леонідович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і політології Житомирського національного агроекологічного університету.

Мелешко Наталія Борисівна, аспірантка кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Мельничук Ігор Анатолійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, політології та психології Житомирського національного агроекологічного університету.

Мехтізаде Саяд, дисертант Бакинського державного університету (Азербайджан).

Москальова Надія Петрівна, кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування», філософії та історії України Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенко.

Нагірний Микола Зіновійович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри загальноекономічних і гуманітарних наук Нововолинського факультету Тернопільського національного економічного університету.

Нікольченко Юзеф Мойсейович, доцент кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного університету.

Оніпко Тетяна Володимирівна, доктор історичних наук, професор кафедри педагогіки, культурології та історії ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі».

Палкін Дмитро Вячеславович, аспірант кафедри історії для гуманітарних факультетів історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Пархоменко Владислав Анатолійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського.

Петренко Іван Євгенович, аспірант кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Полянський Федір Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри психології у виробничій сфері Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

Полякова Лариса Іванівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та правознавства Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, докторант кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету.

Радченко Наталія Миколаївна, кандидат історичних наук, докторант кафедри політології та правознавства, старший викладач кафедри політології та правознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Робак Ігор Юрійович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук Харківського національного медичного університету.

Скоряк Анна Григорівна, аспірантка кафедри культурології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (м Київ).

Сіропол Володимир Олександрович, викладач кафедри загальної історії, правознавства і методик навчання Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Снегірьов Віталій Андрійович, суддя Брянківського міського суду Луганської області, член наукової спилки «Інститут Глобальних Досліджень».

Сокульський Арнольд – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник НЗ «Хортиця».

Стельникович Сергій Володимирович, кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Стрижак Євген Миколайович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

Сулейманов Азер, дисертант Інституту історії Національної академії наук Азербайджана.

Сулима-Камінська Ілана Вікторівна, старший викладач кафедри теорії та методики викладання соціально-гуманітарних дисциплін Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Ховайба Наталя Григорівна, методист вищої категорії Науково-консультаційного центру Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ходак Інна Володимирівна, аспірантка історичного факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Цебро Оксана Володимирівна, аспірантка кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Шабанов Станіслав Борисович, аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського.

Шаравара Тамара Олексіївна, доктор історичних наук, професор кафедри українознавства Полтавської державної аграрної академії.

Шахбазова Рена, дисертантка Бакинського державного університету (Азербайджан).

Шиян Любов Миколаївна, науковий співробітник національного заповідника «Замки Тернопілля» (м. Збараж, Тернопільська обл.), здобувач кафедри історичного краєзнавства Національного університету імені Івана Франка (м. Львів).

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Беляєва Ляля Георгіївна, кандидат філософських наук, начальник відділу навчальних технологій Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Бойченко Михайло Іванович, доктор філософських наук, доцент кафедри філософії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Бутурліна Оксана Василівна, старший викладач кафедри управління інформаційно-освітніми проектами Дніпропетровський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти.

Висоцька Ольга Євгенівна, доктор філософських наук, декан факультету відкритої освіти, завідувач кафедри філософії випереджаючої освіти та управління інноваційною діяльністю Дніпропетровського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Воронкова Валентина Григорівна, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри менеджменту організацій Запорізької державної інженерної академії, академік Української академії політичних наук, академік Міжнародної наук вищої школи (м. Москва).

Гнатів Зоряна Ярославівна, старший викладач Дрогобицького державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Голозубов Олександр Вячеславович, доктор філософських наук, доцент, професор кафедри етики, естетики та історії культури Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

Гончаров Володимир Іванович, кандидат філологічних наук, професор, директор Інституту іноземної філології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Гриценко Тетяна Вікторівна, аспірантка Інституту вищої освіти НАПН України.

Гусейнова Малейка, дисертантка Азербайджанської національної консерваторії (Азербайджан).

Дєдяєва Ірина Петрівна, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана.

Дондюк Андрій Миколайович кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу філософської антропології Інституту філософії Національної Академії Наук імені Г.С. Сковороди.

Завідняк Богдан Теодорович, доктор філософії PhD, старший викладач кафедри філософії Українського католицького університету (м. Львів).

Зленко Наталія Миколаївна, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціології, заступник декана з навчально-виховної роботи історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Іванов Євген Валентинович, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології, філософії і права Одеської національної академії харчових технологій.

Карнаухова Надія Леонідівна, аспірантка кафедри релігієзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Клименко Олексій Борисович, кандидат філософських наук, спеціаліст відділу підвищення кваліфікації ЗАТ «Донецьксталь» – металургійний завод».

Корнієнко Т.А., викладач кафедри філософії Запорізького національного технічного університету.

Краснокутський Олександр Володимирович, кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри соціальної філософії та управління Запорізького національного університету.

Кулик Олександр Вікторович, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Куліненко Лілія Борисівна, кандидат педагогічних наук, доцент Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

Левкулич Василь Васильович, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Ужгородського національного університету.

Лісовський Петро Миколайович, кандидат філософських наук доцент, заступник завідувача кафедри соціології Міжрегіональної академії управління персоналом (м. Київ).

Лобанчук Олена Анатоліївна, кандидат педагогічних наук доцент кафедри етики та естетики Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м. Київ).

Лугуценко Тетяна Валентинівна, кандидат філософських наук, доцент кафедри прикладної філософії та теології Інституту філософії і психології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

Малишева Олеся, аспірантка Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м. Київ).

Масаєв Михайло Володимирович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач лабораторією факультету соціокультурної діяльності та музичного мистецтва Кримського університету культури, мистецтв та туризму (м. Сімферополь).

Мах Уляна Іванівна, аспірант кафедри філософії та соціології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Мережинська Олена Юріївна, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Національної медичної академії післядипломної освіти імені П.Л. Шупика.

Мікулак Наталія Михайлівна, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії і культури здоров'я Дніпропетровського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Морозова Людмила Петрівна, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та економічної теорії Вінницького торговельно–економічного інституту Київського національного торговельно–економічного університету.

Москалик Геннадій Федорович, кандидат філософських наук, доцент, здобувач Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Омельченко Юрій Васильович, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Київського університету імені Бориса Грінченка.

Осипова Валерія Юріївна, кандидат філософських наук, доцент кафедри політології та історії Національного аерокосмічного університету імені М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут».

Отрешко Володимир Сеогійович кандидат педагогічних наук, професор Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Павлова Тетяна Сергіївна, доктор філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Поліщук Олександр Сергійович, кандидат філософських наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Препотенська Марина Петрівна, кандидат філософських наук, , доцент кафедри філософії Національного технічного університету України «КПІ».

Прохоров Михайло Михайлович, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії і історії світогляду Ніжегородського державного педагогічного університету імені Козьми Мініна (м. Ніжній Новгород, Росія).

Пятишева Інна Петрівна, аспірантка Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Сидоренко Світлана Василівна, кандидат філософських наук, викладач кафедри суспільних дисциплін Запорізького державного медичного університету.

Сисак Марія Миколаївна, аспірантка кафедри філософії та соціології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Содомора Павло Андрійович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри латинської мови Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького.

Тарабасова Любов Гаврилівна, старший викладач кафедри корекційної педагогіки Дніпропетровського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Тімченко Олександр Павлович, доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії Львівської комерційної академії.

Фінін Георгій Іванович, кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри соціально–економічних дисциплін Харківської гуманітарно–педагогічної академії.

Харлаш Людмила Михайлівна, старший викладач кафедри управління інформаційно–освітніми проектами Дніпропетровського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Шамша Ігор Володимирович, кандидат філософських наук, докторант кафедри філософії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Шарипін Андрій Вікторович, кандидат філософських наук, доцент кафедри етики та естетики Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Шарко Олег Віталійович, здобувач кафедри логіки філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ювковецька Юлія Олександрівна, викладач кафедри сучасних європейських мов Київського національного торговельно-економічного університету, здобувач кафедри дизайну та реклами Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Ворчакова Ірина Євгенівна, кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського.

Герасименко Андрій Леонідович, здобувач Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Данильян Олег Геннадійович, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (м. Харків).

Дзьобань Олександр Петрович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (м. Харків).

Доля Ірина Миколаївна, кандидат політичних наук, провідний науковий співробітник Регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень в м. Донецьк.

Євменчук Оксана Віталіївна, кандидат історичних наук, м. Київ.

Заславська Ольга Олександрівна, кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії і політології Хмельницького національного університету.

Іщенко Ігор Васильович, кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Кривоглава Мар'яна Зіновіївна, аспірантка Інституту світової економіки і міжнародних відносин (м. Київ).

Куц Галина Михайлівна, доктор політичних наук, доцент кафедри політології філософського факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Мілова Марія Іллівна, доктор політичних наук, професор кафедри політології Інституту соціальних наук Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Нагорняк Тетяна Леонтіївна, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології Донецький національний університет.

Палінчак Микола Михайлович, кандидат історичних наук, директор інституту економіки та міжнародних відносин Ужгородського національного університету.

Перга Тетяна Юріївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України (м. Київ).

Перглер Тетяна Іванівна, кандидат політичних наук, доцент, директор Пражської філії (Чехія) Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Петренко Вікторія Василівна, кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Пономарьова Ірина Семенівна, доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету

Прокопчук Ірина Іванівна, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри соціології Національного авіаційного університету.

Сащук Ганна Миколаївна, доктор політичних наук, доцент Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сірий Сергій Володимирович, кандидат політичних наук, доцент кафедри військової педагогіки та психології Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ткачик Олександр Олександрович, аспірант Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк).

Трутенко Андрій Олександрович, здобувач кафедри політичних наук і міжнародних відносин Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського (м. Сімферополь).

Турчин Ярина Богданівна, доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри політології Національного університету «Львівська політехніка».

Федоренко Олександр Вікторович, здобувач Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Філонов Олександр Володимирович, декан факультету права Донецького юридичного інституту МВС України.

Чернишов Ігор Вікторович, аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили (и. Миколаїв).

Човган Ірина Валентинівна, аспірантка Національного інституту стратегічних досліджень.

Шваб Лариса Петрівна, кандидат історичних наук, доцент Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк).

ДИСКУСІЯ

Федорова Катерина, м. Київ.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ
Рецензії

Масаєв Михайло Володимирович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач лабораторією факультету соціокультурної діяльності та музичного мистецтва Кримського університету культури, мистецтв та туризму (м. Сімферополь).

Мірошников Олег Анатолійович, доктор філософських наук, професор кафедри філософії та соціальних наук Кримського гуманітарного університету (м. Ялта).

Переход Станіслав Олегович, кандидат філософських наук, завідувач аналітичним відділом фонду «Москва – Крим» (м. Сімферополь).

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Мельничук І.А. Степ або Дике Поле як епіцентр економіко–політичних змагань великих держав часів пізнього Середньовіччя (огляд геополітичної ситуації навколо українських земель у XV–XVI ст.) 5
Дегтеренко А.М., Нікольченко Ю.М. До питання про витоки українського кириличного друкарства 11
Короткий В.А. Передісторія появи пісенного збірника «Исторические песни малорусского народа» 17
Верховцева І.Г. Суспільна опіка в Українському Подунав'ї (кінець XIX – початок XX ст.): соціокультурні аспекти 26
Сулима–Камінська І.В. Цензурні органи Київського генерал–губернаторства у революційну та постреволюційну добу (1905–1914 рр.) 30
Козлов Д.В. Перша промова Київського митрополита Володимира (Богоявленського) в Софійському соборі: програмні інвективи 37
Жолоб М.П. Громади віруючих етнічних меншин України напередодні більшовицького перевороту 1917 р. 43
Петренко І.Є. Дипломатичні та військово–політичні відносини Української Держави з Грузинською Демократичною Республікою (квітень–грудень 1918 року) 50
Пархоменко В.А. Втрата державності ЗОУНР (квітень–листопад 1919 р.) в історико–мемуарній літературі 56
Робак І.Ю., Демочко Г.Л. Боротьба з туберкульозом у столичному Харкові (1919–1934 рр.) 63
Кузьмин Р.Я. Воєнний комунізм у Східній Галичині: соціально-економічні перетворення Галревкому в 1920 р. 70
Москальова Н.П. Соціальні аспекти життя студентів ХІМЕСГ у 1930–ті роки 79
Оніпко Т.В. Запровадження Міжнародним кооперативним альянсом Міжнародного дня кооперації та участь у його святкуванні споживчої кооперації УСРР 85
Бондарєва С.О. Накази органів державної влади як джерело з історії соціально–культурного розвитку України періоду непу 90
Білан С.О. Історія формування системи підготовки фахівців–аграрників у 30–х рр. XX ст. 95
Гула Р.В. Діяльність партійно–державних органів з організації функціонування та розвитку ідеології радянського патріотизму в початковий період Великої Вітчизняної війни 101
Стельникович С.В. Інтернет–ресурси з історії нацистського окупаційного режиму в генеральному окрузі «Житомир» 105
Ковальська Л.А. Художні фільми як історичне джерело з історії партизансько–підпільної боротьби в роки Великої Вітчизняної війни 110
Сокульський А.Л. Як «Ahnenerbe» шукало сакральні центри в Надпорожжі й Запорожжі: спроба реконструкції 115
Цебро О.В. Діяльність мережі закладів громадського харчування м. Києва (1943–1945 рр.) 124
Ходак І.В. Доля греко–католицького духовенства в контексті рішень Львівського собору 1946 р. 130
Мелешко Н.Б. Особливості перевезень репатрійованих громадян територією Української РСР у 1946–1953 рр. 134
Снегірьов В.А. На вильоті репресій: 1948 рік – спеціальні переселенці 138
Ховайба Н.Г. Українські кіномитці та радянська влада: протистояння, утиски, репресії (друга половина 1960–х – 1970–і роки) 143
Гадмалієв С.Б. Вплив глобалізаційних процесів на розвиток вищої освіти в Україні у 90-х роках XX ст. 148
Марченко С.Д. Еволюція виробничих відносин в аграрному секторі України у 1990–2000–і роки: здобутки і прорахунки 154
Гладка Г.Л. Реформування вищої медичної освіти в Україні як елемент соціальної політики держави: історичний аспект 159
Комарницька І.Ю. Роль міжнародних організацій у збереженні культурно–історичної спадщини в сучасній Україні 167

Балябас В.Д. Пожежно–рятувальна служба України: шляхи оптимізації і підвищення ефективності 170
Андрєєв В.М. Віктор Петров як дослідник життя та творчості П.Куліша 176
Борисенко М.В., Лагунова О.С. Дослідження жниварської обрядовості Аг. Кримським 183
Дубінський В.І., Полякова Л.І. Проблеми англійської аграрної історії в працях Є.О. Космінського 190
Лагодзінський В.В. Оцінка М.Драгомановим античних римських авторів 194
Полянський Ф.І. Творча спадщина Юрія Липи як джерело української політико–психологічної думки 200
Завалко Н.В. Шлях Олександра Карповича Касименка в історичну науку 204
Шахбазова Р. Деякі питання політичного та економічного розвитку Азербайджану в період халіфату в дослідженнях академіка В.В. Бартольда 209
Крисенко Д.С. Образ СРСР як фактор еволюції зовнішньої політики США (друга половина XX ст.) 214
Бузань В.Ю. Вплив американсько–радянського суперництва на перебіг арабсько–ізраїльського конфлікту (1956–1991 рр.) 218
Ганцян Р.Ю. Дисциплінарний статус історії сучасності у Великій Британії у першій половині XX ст. 223
Макаров Р.В. Позитивні та негативні наслідки британського мандатного управління в Іраку (1920–1932 рр.) 228
Нагірний М.З. Вуковар як центр культурницького життя русинів та українців Хорватії наприкінці XX ст. 238
Аббасова М. Розвиток транспортних шляхів на Південному Кавказі в XIX ст. 241
Гусейнов Ю. Карабах – стародавня азербайджанська земля 246
Махорін Г.Л. Історична думка доби Відродження і Просвітництва 252
Радченко Н.М. Кооперативні видання 1881–1917 рр. як джерело із вивчення історії розвитку кредитно–фінансової системи України 257
Лазуренко Ю.М. Відображення змін продуктивних сил індивідуальних селянських господарств України в умовах непу в історіографії другої половини 50–х – 70–х рр. XX ст. 262
Палкін Д.В. Організаційні заходи радянського уряду щодо підпорядкування та активізації керівництва діяльності партизанів і підпільників в Україні на другому етапі війни (1942–1943 рр.): сучасна українська історіографія 268
Сіропол В.О. Медичне забезпечення Червоної Армії в роки Великої Вітчизняної війни: історіографічний огляд 272
Стрижак Є.М. Кадрове забезпечення середньої та вищої школи Радянської України 1920–1930–х рр.: історіографія проблеми 278
Лазуренко В.М. Висвітлення проблеми становлення та життєдіяльності селянських фермерських господарств в Україні доби непу в історіографії 1980–х – початку 1990–х рр. 284
Скоряк А.Г. Історіографічний аналіз особливостей ярмаркування Полтавської губернії 290
Шаравара Т.О. Зарубіжна історіографія про витоки судових реформ 1864 р. в Російській імперії 301
Левицька К.В. Парламентаризм в Україні: сучасна українська історіографія 306
Левченко Л.Л. Питання систематизації архівних документів у контексті історії архівної справи Сполучених Штатів Америки, ч.2 310
Мамедова І. Етнографічні відомості про місто Тебріз в європейських мемуарних джерелах 319
Мехтізаде С. Середньовічне образотворче мистецтво і музика Азербайджану в щоденниках західноєвропейських мандрівників 324
Сулейманов А. Реформа підготовки медичних кадрів Нахічеванської Автономної Республіки 329
Шабанов С.Б. Скляні сосуди з розкопок Булганакського городища в Криму 334
Шиян Л.М. Відновлення інтер'єрів Збаразького замку як важливий фактор проведення реставраційних робіт 340

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Воронкова В.Г. Управлінська діяльність як предмет соціально–філософської рефлексії 347
Дєдяєва І.П. Розвиток поняття про свободу в історії філософії 355
Зленко Н.М. Суспільство ризику як сучасний етап історичного поступу людства 359
Дондюк А.М. Методологічні колізії феноменологічного: онтологічна залежність та позитивна сила страху 366
Кулик О.В. Філософія макабра і хаос 372

Левкулич В.В. Особливості теоретизації проблеми справедливості у соціально–філософській думці Просвітництва ... 377
Морозова Л.П. Цінності в контексті неокласичного підходу до соціуму ... 382
Отрешко В. Цінність праці: матеріальна, соціальна, духовна ... 387
Павлова Т.С. Філософські витоки формування психологічного підходу до права як індивідуальної і соціальної дійсності ... 391
Препотенська М.П. Urbanus oasis: екзистенціальні аспекти урбаністичної утопії у контексті мегаполісу ... 396
Іванов Є.В. Соціальне управління в Київській Русі в кінці X – першій половині XI ст.: спроба філософського осмислення ... 402
Краснокутський О.В. Політика як соціально–філософська категорія ... 407
Висоцька О.Є. Сутність і сенс сучасної ідеології глобалізму: між «світовою демократією» та «новим імперіалізмом» ... 413
Гнатів З.Я. Неотомістичні пошуки «інтегрального гуманізму» у сучасних модернізаційних суспільно-політичних процесах України ... 419
Лісовський П.М. Глобальна фінансова криза як депресійний дух часу у сучасному спекулятивному капіталі ... 423
Сидоренко С.В. Генеза від громадянського суспільства до глобального громадянського суспільства ... 428
Сисак М.М. Концептуальна аналітика феномену гуманізму ... 435
Поліщук О.С. Суб'єкти колективної дії у суспільно–політичному бутті людини ... 442
Тарабасова Л.Г. Життєтворчість особистості на ранніх етапах розвитку: теоретико–методологічне дослідження ... 447
Тімченко О.П. Феномен екзистенційної опосередкованості відношення людини і суспільства ... 452
Шарко О.В. Явище неясності: сутність та специфіка стосовно суміжних явищ ... 457
Шарипін А.В. Амальгама інтелектуальної традиції в українській культурі XIV–XV ст. ... 463
Ювковецька Ю.О. Політична реклама як феномен культури ... 469
Бутурліна О.В. Медіатворчість як різновид творчої діяльності особистості ... 475
Корнієнко Т.А. Теоретичні засади аналізу дизайну міста як унікального соціального явища, ч.2 ... 481
Лобанчук О.А. Інтегрована художня діяльність як основа моделі мовленнєвого культури особистості ... 486
Лугуценко Т.В. Культурна парадигма як феномен соціокультурного буття людини ... 491
Омельченко Ю.В. Ідеї представників українського правозахисного руху в контексті етики ненасилля ... 496
Прохоров М.М. Крізісологічний аналіз взаємозв'язку історії, культури і буття ... 502
Осипова В.Ю. Гламур як машина моди ... 509
Беляєва Л.Г. Трансформація музики в координатах соціального простору ... 514
Владиченко Л.Д. Релігійний компонент у світській освіті: польський досвід ... 520
Карнаухова Н.Л. Феноменологія релігії Ніниана Смарта та її методологічне значення ... 525
Клименко О.Б. Категорія «Ενέργεια» в античній філософії, ранньої патристики і ісихазмі ... 531
Голозубов А.В. Сміх богів і героїв у міфо-епічному просторі середньовічної Ісландії ... 539
Шамша І.В. Вічність і час у творі Августина Блаженного «Про град Божий» ... 545
Масаєв М.В. Символ мистецтва в образі сонця у творчості Ромена Ролана і Володимира Маяковського: філософсько–історичний і культурологічний аспекти ... 550
Мах У.І. Філософія культури А.Швейцера ... 554
Мережинська О.Ю. Соціально–філософські параметри теорії особистості Е.Гофмана ... 560
Завідняк Б.Т. Гаррі Вольфсон. Огляд ключових філонознавчих праць гарвардського ученого ... 567
Содомора П.А. Тома з Аквіну: розквіт після занепаду ... 573
Гусейнова М. Жанр повісті та лірико-психологічний аналіз (на основі творів Ю.В. Чеменземіні) ... 578
Гончаров В.І. Гуманістичні засади освіти ... 582
Бойченко М. І. Філософське осмислення умов здійснення післядипломної освіти ... 587
Гриценко Т.В. Американська мультикультурна освіта: перехрестя ґендерних досліджень, освіти про екологічну справедливість та досліджень Білих людей ... 592
Харлаш Л.М. Медіаосвіта як форма відкритої освіти: філософські засади ... 597
Куліненко Л.Б. Практика як основа ефективності педагогічного процесу ... 602

Малишева О. Обмеження свободи комунікативного процесу в освіті в період авторитаризму ... 607
Мікулак Н.М. Активізм жіночої ментальності у контексті гендерної рівності та освіти ... 612
Москалик Г.Ф. Інформативно–комунікативна природа освіти ... 619
Пятишева І.П. Вітчизняний досвід екологізації педагогічної діяльності ... 626
Фінін Г.І. Історична освіта в курикулумі військового фахівця: філософський аналіз ... 632

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Герасименко А. Політика структурної перебудови економічного розвитку держави і суспільства ... 636
Ворчакова І.Є. Бікамералізм як інститут регіонального політичного впливу на загальнонаціональному рівні ... 641
Перглер Т.І. Екологія і здоровий спосіб життя пріоритети українського державотворення ... 645
Прокопчук І.І. Аналіз тенденцій інституціоналізації свободи в українському суспільстві ... 652
Турчин Я.Б. Співпраця України й ОБСЄ на сучасному етапі: оцінки і перспективи ... 658
Човган І.В. Болонський процес та захист національних інтересів у сфері вищої освіти України ... 664
Трутенко А.О. Концептуальні засади зовнішньої політики України ... 670
Данильян О.Г., Дзьобань О.П. Досвід оптимізації функціонування органів державної влади в Німеччини та можливості його використання в Україні ... 677
Шваб Л.П.,Ткачик О.О. Українська політика щодо Республіки Сербія у 1992–2006 роках ... 684
Пономарьова І.С. Ідентичність етнічних груп греків Приазов'я ... 691
Євменчук О.В. Трансформація ідеології консерватизму на межі XX та XXI ст. ... 696
Куц Г.М. Релігійне підґрунтя лібералізму ... 703
Палінчак М.М. Типологія державно–церковних відносин: політологічний аналіз ... 708
Доля І.М. Локальний політичний процес: до методології питання ... 712
Петренко В.В. Пропаганда в демократичному суспільстві ... 717
Федоренко О.В. Демократія як форма і модель суспільної організації та управління ... 721
Заславська О.О. Типологія політичної комунікації ... 730
Сащук Г.М. Інформаційне суспільство – принципово нова стадія розвитку людства ... 737
Іщенко І.В. Інформаційно–психологічна складова нестабільності та її прояв у суспільному середовищі ... 743
Перга Т.Ю. Проблема глобального споживання в контексті сталого розвитку ... 748
Нагорняк Т.Л. Маркетинговий аспект політики національного брендингу ... 754
Сірий С.В. Суспільно-політичні наслідки локальних війн і воєнних конфліктів ... 758
Філонов О.В. Вимоги до морально–ділових якостей кандидатів на службу в органи жандармерії і спеціальних служб Російської імперії як органів по боротьбі з тероризмом в кінці XIX – початку XX ст. ... 764
Кривоглава М.З. Афганський чинник у безпековій взаємодії на Центральноазійському просторі ... 768
Мілова М.І. Вибори та виборча система Болгарії: адаптація до європейських реалій ... 774
Чернишов І.В. Дві війни Ізраїлю в секторі Газа: результати та наслідки ... 781

ДИСКУСІЯ

Наукове відкриття

Федорова К.О. Евдемоністичний парадокс: теоретико-концептуальні засади ... 786

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Масаєв М.В.Розвиток інтелектуальної основи діяльності приматів. Чи може тварина перейти від рефлекторної до безрефлекторної, символічної поведінки. Рецензія на монографію: Новоселова С.Л. Розвиток інтелектуальної основи діяльності приматів / С.Л. Новоселова. – М.: Видавництво Московського психологічного інституту; Воронеж: Видавництво НПО «МОДЕК», 2010. – 304 с. ... 793
Мірошников О.А., Переход С.О. Інструментарій осягнення історії людства: про перший в Криму посібник з філософії історії. Рецензія на навчально–методичний посібник: Масаєв М.В. Філософія історії. Навчально–методичний посібник / М.В. Масаєв. – Сімферополь: ДОЛЯ, 2008. – 304 с. ... 796

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Мельничук И.А. Степь или Дикое Поле как эпицентр экономико–политической борьбы великих держав времен позднего Средневековья (обзор геополитической ситуации вокруг украинских земель в XV–XVI вв.) 5

Дегтеренко А.Н., Никольченко Ю.М. К вопросу об истоках украинского кириллического книгопечатания 11

Короткий В.А. Передісторія появи пісенного збірника «Исторические песни малорусского народа» 17

Верховцева И.Г. Общественная опека в Украинском Придунавье (конец XIX – начало XX в.): социокультурные аспекты 26

Сулима–Каминская И.В. Цензурные органы Киевского генерал–губернаторства в революционный и постреволюционный периоды (1905–1914 гг.) 30

Козлов Д.В. Первая проповедь Киевского митрополита Владимира (Богоявленского) в Софийском соборе: программные инвективы 37

Жолоб М.П. Общины верующих этнических меньшинств Украины накануне большевистского переворота 1917 г. 43

Петренко И.Е. Дипломатические и военно–политические отношения Украинской Державы с Грузинской Демократической Республикой (апрель–декабрь 1918 года) 50

Пархоменко В.А. Потеря государственности ЗОУНР (апрель–ноябрь 1919 г.) в историко–мемуарной литературе 56

Робак И.Ю., Демочко А.Л. Борьба с туберкулезом в столичном Харькове (1919–1934 гг.) 63

Кузьмин Р.Я. Военный коммунизм в Восточной Галиции: социально–экономические преобразования Галревкома в 1920 году 70

Москалева Н.П. Социальные аспекты жизни студентов ХИМЭСХ в 1930–е годы 79

Онипко Т.В. Введение Международным кооперативным альянсом Международного дня кооперации и участие в его праздновании потребительской кооперации УССР 85

Бондарева С.А. Приказы органов государственной власти как источник по истории социально–культурного развития Украины периода нэпа 90

Билан С.А. История формирования системы подготовки специалистов–аграрников в 30–х гг. XX ст. 95

Гула Р.В. Деятельность партийно–государственных органов по организации функционирования и развития идеологии советского патриотизма в начальный период Великой Отечественной войны 101

Стельникович С.В. Интернет–ресурсы по истории нацистского оккупационного режима в генеральном округе «Житомир» 105

Ковальская Л.А. Художественные фильмы как исторический источник по истории партизанской и подпольной борьбы в годы Великой Отечественной войны 110

Сокульский А.Л. Как «Ahnenerbe» искало астральные центры Надпорожья и Запорожья: попытка реконструкции 115

Цебро О.В. Деятельность сети предприятий общественного питания г. Киева (1943–1945 гг.) 124

Ходак И.В. Судьба греко–католического духовенства в контексте решения Львовского собора 1946 г. 130

Мелешко Н.Б. Особенности перевозок репатриированных граждан территорией Украинской ССР в 1946–1953 гг. 134

Снегирев В.А. На излете репрессий: 1948 год – выселенцы 138

Ховайба Н.Г. Украинские кинематографисты и советская власть: противостояние, притеснения, репрессии (вторая половина 1960–х – 1970–х годы) 143

Гадмалиев С.Б. Влияние глобализационных процессов на развитие высшего образования в Украине в 90-хгодах XX ст. 148

Марченко С.Д. Эволюция производственных отношений в аграрном секторе Украины в 1990–2000–е годы: достижения и просчёты 154

Гладкая Г.Л. Реформирование высшего медицинского образования в Украине как элемент социальной политики государства: исторический аспект 159

Комарницкая И.Ю. Роль международных организаций в сохранении культурно–исторического наследия в современной Украине 167

Балябас В.Д. Оптимизация и пути повышения эффективности деятельности пожарно–спасательных служб Украины 170

Андреев В.Н. Виктор Петров как исследователь жизни и творчества П.Кулиша 176

Борисенко М.В., Лагунова О.С. Исследование обряда жатвы Аг. Крымским 183

Дубинський В.И, Полякова Л.И. Проблемы английской аграрной истории в трудах Е.А. Косминского 190

Лагодзинский В.В. Оценка М.Драгомановым античных римских авторов 194

Полянский Ф.И. Творческое наследие Юрия Липы как источник украинской политико–психологической мысли 200

Завалко Н.В. Шлях Олександра Карповича Касименка в історичну науку 204

Шахбазова Р. Некоторые вопросы политического и экономического развития Азербайджана в период халифата в исследованиях академика В.В. Бартольда 209

Крысенко Д.С. Образ СССР как фактор эволюции внешней политики США (вторая половина XX в.) 214

Бузань В.Ю. Влияние американо–советского соперничества на ход арабо–израильского конфликта (1956–1991 гг.) 218

Ганцян Р.Ю. Дисциплинарный статус истории современности в Великобритании в первой половине XX в. 223

Макаров Р.В. Позитивные и негативные последствия британского мандатного управления в Ираке (1920–1932 гг.) 228

Нагирный М.З. Вуковар как центр культурнической жизни русинов и украинцев Хорватии в конце XX в. 238

Аббасова М. Развитие транспортных путей на Южном Кавказе в XIX в. 241

Гусейнов Ю. Карабах – древняя азербайджанская земля 246

Махорин Г.Л. Историческая мысль эпохи Возрождения и Просвещения 252

Радченко Н.Н. Кооперативные издания 1881–1917 гг. как источник изучения истории развития кредитно–финансовой системы Украины 257

Лазуренко Ю.Н. Отражение изменений производительных сил индивидуальные крестьянские хозяйства Украины в условиях нэпа в историографии второй половины 50–х – 70–х гг. XX в. 262

Палкин Д.В. Организационные меры советского правительства в сфере подчинения и активизации управления над деятельностью партизан и подпольщиков в Украине на втором этапе войны (1942–1943 гг.): современная украинская историография 268

Сиропол В.А. Медицинское обеспечение Красной Армии в годы Великой Отечественной войны: историографический обзор 272

Стрижак Є.Н. Кадровое обеспечение средней и высшей школы Советской Украины 1920–1930–х гг.: историография проблемы 278

Лазуренко В.Н. Освещение проблемы становления и жизнедеятельности крестьянских фермерских хозяйств в Украине в период нэпа в историографии 1980–х – начала 1990–х гг. 284

Скоряк А.Г. Историографический анализ ярмаркования Полтавской губернии 290

Шаравара Т.А. Зарубежная историография об истоках судебных реформ 1864 г. в Российской империи 301

Левицкая Е.В. Парламентаризм в Украине: современная украинская историография 306

Левченко Л.Л. Вопросы систематизации архивных документов в контексте истории архивного дела в США, ч.2 310

Мамедова И. Этнографические сведения о городе Тебриз в европейских мемуарных источниках 319

Мехтизаде С. Средневековое изобразительное искусство и музыка Азербайджана в дневниках западноевропейских путешественников 324

Сулейманов А. Реформа подготовки медицинских кадров Нахичеванской Автономной Республики 329

Шабанов С.Б. Стеклянные сосуды из раскопок Булганакского городища в Крыму 334

Шиян Л.Н. Восстановление интерьеров Збаражского замка как важный фактор проведения реставрационных работ 340

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Воронкова В.Г. Управленческая деятельность как предмет социально–философской рефлексии ... 347
Дедяева И.П. Развитие понятия о свободе в истории философии ... 355
Зленко Н.Н. Общество риска как современный этап исторического развития человечества ... 359
Дондюк А.Н. Методологические коллизии феноменологического: онтологическая зависимость и положительная сила страха ... 366
Кулик А.В.Философия макабра и хаос ... 372
Левкулич В.В. Особенности теоретизации проблемы справедливости в социально–философской мысли Просвещения ... 377
Морозова Л.П. Ценности в контексте неоклассического подхода к социуму ... 382
Отрешко В. Ценность труда: материальная, социальная, духовная ... 387
Павлова Т.С. Философские истоки формирования психологического похода к праву как индивидуальной и социальной действительности ... 391
Препотенская М.П. Urbanus oasis: экзистенциальные аспекты урбанистической утопии в контексте мегаполиса ... 396
Иванов Е.В. Социальное управление в Киевской Руси в коне X – первой половине XI в.: попытка философского осмысления ... 402
Краснокутский А.В. Политика как социально–философская категория ... 407
Высоцкая О.Е. Сущность и смысл современной идеологии глобализма: между «мировой демократией» и «новым империализмом» ... 413
Гнатив З.Я. Неотомистичные поиски «интегрального гуманизма» в современных модернизационных общественно-политических процессах Украины ... 419
Лисовский П.М. Глобальный финансовый кризис как депрессионный дух времени в современном спекулятивном капитале ... 423
Сидоренко С.В. Генеза от гражданского общества к глобальному гражданскому обществу ... 428
Сисак М.М. Концептуальная аналитика феномена гуманизма ... 435
Полищук А.С. Субъекты коллективного действия в общественно–политическом бытии человека ... 442
Тарабасова Л.Г. Жизнетворчество личности на ранних этапах развития: теоретико–методологическое исследование ... 447
Тимченко А.П. Феномен экзистенциальной опосредованности отношения человека и общества ... 452
Шарко О.В. Феномен неясности: сущность и специфика относительно смежных понятий ... 457
Шарипин А.В. Амальгама интеллектуальной традиции в украинской культуре XIV–XV вв. ... 463
Ювковецкая Ю.А. Политическая реклама как феномен культуры ... 469
Бутурлина О.В. Медиатворчество как разновидность творческой деятельности личности ... 475
Корниенко Т.А. Теоретические основы анализа дизайна города как уникального социального феномена, ч.2 ... 481
Лобанчук Е.А. Интегрированная художественная деятельность как основа модели речевой культуры личности ... 486
Лугуценко Т.В. Культурная парадигма как феномен социокультурного бытия человека ... 491
Омельченко Ю.В. Идеи представителей украинского правозащитного движения в контексте этики ненасилия ... 496
Прохоров М.М. Кризисологический анализ взаимосвязи истории, культуры и бытия ... 502
Осипова В.Ю. Гламур как машина моды ... 509
Беляева Л.Г. Трансформация музыки в координатах социального пространства ... 514
Владиченко Л.Д. Религиозный компонент в светском образовании: польский опыт ... 520
Карнаухова Н.Л. Феноменология религии Ниниана Смарта и ее методологическое значение ... 525
Клименко А.Б. Категория «Ενέργεια» в античной философии, ранней патристике и исихазме ... 531
Голозубов А.В. Смех богов и героев в мифо–эпическом пространстве средневековой Исландии ... 539
Шамша И.В. Вечность и время в произведении Августина Блаженного «О граде Божием» ... 545
Масаев М.В. Символ искусства в образе солнца в творчестве Ромена Роллана и Владимира Маяковского: философско–исторический и культурологический аспекты ... 550

Мах У.И. Философия культуры А.Швейцера ... 554
Мережинская Е.Ю. Социально–философские параметры теории личности Э.Гофмана ... 560
Завидняк Б.Т. Гарри Вольфсон. Рассмотрение основных филоноведческих трудов гарвардского ученого ... 567
Содомора П.А. Тома Аквинский: расцвет после упадка ... 573
Гусейнова М. Жанр повести и лирико–психологический анализ (на основе произведений Ю.В. Чеменземинли) ... 578
Гончаров В.И. Гуманистические принципы образования ... 582
Бойченко М.И. Философское осмысление условий осуществления последипломного образования ... 587
Гриценко Т.В. Американское мультикультурное образование: пересечение гендерных исследований, образования об экологической справедливости и исследований Белых людей ... 592
Харлаш Л.М. Медиаобразование как форма открытого образования: философские основы ... 597
Кулиненко Л.Б. Практика как основа эффективности педагогического процесса ... 602
Малышева А. Ограничение свободы коммуникативного процесса в образовании в период авторитаризма ... 607
Микулак Н.М. Активизм женской ментальности в контексте гендерного равенства и образования ... 612
Москалик Г.Ф. Информативно-коммуникативная природа образования ... 619
Пятишева И.П. Отечественный опыт экологизации педагогической деятельности ... 626
Финин Г.И. Историческое образование в куррикулуме военного специалиста: философский анализ ... 632

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Герасименко А. Политика структурной перестройки экономического развития государства и общества ... 636
Ворчакова И.Е. Бикамерализм как институт регионального политического влияния на общенациональном уровне ... 641
Перглер Т.И. Экология и здоровый образ жизни – приоритеты создания украинского государства ... 645
Прокопчук И.И. Анализ тенденций институционализации свободы в украинском обществе ... 652
Турчин Я.Б. Сотрудничество Украины и ОБСЕ на современном этапе: оценки и перспективы ... 658
Човган И.В. Болонский процесс и защита национальных интересов в сфере высшего образования Украины ... 664
Трутенко А.А. Концептуальные основы внешней политики Украины ... 670
Данильян О.Г., Дзебань А.П. Опыт оптимизации функционирования органов государственной власти в Германии и возможности его использования в Украине ... 677
Шваб Л.П., Ткачик А.А. Украинская внешняя политика в отношении Республики Сербия в 1992–2006 годах ... 684
Пономарёва И.С. Идентичность этнических групп греков Приазовья ... 691
Евменчук О.В. Трансформация идеологии консерватизма на рубеже XX и XXI веков ... 696
Куц Г.М. Религиозные основания либерализма ... 703
Палинчак Н.М. Типология государственно–церковных отношений: политологический анализ ... 708
Доля И.Н. Локальный политический процесс: к методологии вопроса ... 712
Петренко В.В. Пропаганда в демократическом обществе ... 717
Федоренко А.В. Демократия как форма и модель общественной организации и управления ... 721
Заславская О.А. Типология политической коммуникации ... 730
Сащук Г.Н. Информационное общество – принципиально новая стадия развития человечества ... 737
Ищенко И.В. Информационно–психологическая составляющая нестабильности и ее проявление в общественной среде ... 743
Перга Т.Ю. Проблема глобального потребления в контексте устойчивого развития ... 748
Нагорняк Т.Л. Маркетинговый аспект политики национального брендинга ... 754

Сирый С.В. Общественно–политические последствия локальных войн и военных конфликтов 758

Филонов А.В. Требования к морально-деловым качествам кандидатов на службу в органы жандармерии и специальных служб Российской империи как органов по борьбе с терроризмом в конце XIX – начале XX в. 764

Кривоглава М.З. Афганский фактор во взаимодействии в сфере безопасности на Центральноазиатском пространстве 768

Милова М.И. Выборы и избирательная система Болгарии: адаптация к европейским реалиям 774

Чернышев И.В. Две войны Израиля в секторе Газа: результаты и последствия 781

ДИСКУССИЯ

Научное открытие

Федорова Е.О. Эвдемонистический парадокс: теоретико–концептуальные основы 786

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Масаев М.В. Развитие интеллектуальной основы деятельности приматов. Может ли животное перейти от рефлекторного к безрефлекторному, символическому поведению. Рецензия на монографию: Новоселова С.Л. Развитие интеллектуальной основы деятельности приматов / С.Л. Новоселова. – М.: Издательство Московского психологического института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2010. – 304 с. 793

Мирошников О.А., Переход С.О. Инструментарий постижения человеческой истории: о первом в Крыму пособии по философии истории. Рецензия на учебно–методическое пособие: Масаев М.В. Философия истории. Учебно–методическое пособие / М.В. Масаев. – Симферополь: ДОЛЯ, 2008. – 304 с. 796

CONTENT

HISTORICAL STUDIENS

Melnichuk, I.A. Steppe or the Wild Field as the epicenter of the economic and political struggle of the great powers since the late Middle Ages (review of the geopolitical situation around the Ukrainian lands in the XV–XVI centuries) 5

Degterenko, A.M., Nikolchenko, Y.M. About the roots of Cyrillic Book Publishing 11

Korotkiy, V.A. Pre-history of appearance of song collection the «Historical songs of malorusskogo people» 17

Verkhovtseva, I.G. Social care in the Ukrainian Danube Region in the end XIX – XX at the beginning century: socio–cultural aspekts 26

Sulima–Kamynskaya, I.V. Censorship institutions of Kiev general district in the revolutionary and post–revolutionary periods (1905–1914) 30

Kozlov, D.V. First sermon of Metropolitan Vladimir of Kiev (Bogoyavlensky) in the Cathedral of St. Sophia: program theses 37

Zholob, M.P. Community of believers of ethnic minorities in Ukraine on the eve of the Bolshevik Revolution in 1917 43

Petrenko, I.E. Diplomatic, military and political relations between the Ukrainian State and the Georgian Democratic Republic (April–December 1918) 50

Parhomenko, V.A. A loss of the state system of Western area of the Ukrainian republic of people's (April–November 1919) is in historical memoirs literature 56

Robak, I.Yu., Demochko, A.L. Control of tuberculosis in Kharkiv as a capital of Ukrainian Soviet Republic (1919–1934) 63

Kuzmyn, R.J. Military Communism in Eastern Galicia: social and economic transformations Galrevkom in 1920 year 70

Moskaleva, N.P. Social aspects of life of students of Kharkov institute of mechanization and electrification of agriculture in 1930–s 79

Onipko, T.V. The introduction of International day of cooperation by International cooperative alliance and participation of consumer cooperation of USSR in its celebration 85

Bondareva, S.O. The orders of the government as a source for the history of social and cultural development of the New Economic Policy of Ukraine 90

Bilan, S.O. Formation history of the system of training of Agricultural in 30s of the twentieth century 95

Gyla, R.V. Activities of the Party and government organizations with the operation and development of the ideology of Soviet patriotism in the initial period of the Great Patriotic War 101

Stelnykovych, S.V. Internet–Resources on the History of the Nazi Occupation Regime in the Zhytomyr General District 105

Kowalska, L.A. Feature films as a historical source on the history of the partisan and underground struggle in the years of the Great Patriotic war 110

Sokul'skiy, A.L. How «Ahnenerbe» searched for the sacral centres in Nadporozhzhje and Zaporozhzhje: attempt of reconstruction 115

Tsebro, O.V. The activities of Kyiv network of catering in 1943–1945 124

Khodak, I.V. The Ukrainian Catholic priesthood fate in context of Ecumenical council synod in Lviv 1946 130

Meleshko, N.B. Features transportations of repatriated citizens on the territory of the Ukrainian SSR during 1946–1953 134

Snegirov, V.A. At the end of repressions: 1948 a year is the special migrants 138

Hovayba, N.G. Ukrainian filmmakers and Soviet power: opposition, oppression, repression (the second half of 1960–1970 years) 143

Gadmaliev, S.B. Influence of globalizacionnykh processes on development of higher education of Ukraine during 1990's. 148

Marchenko, S.D. Evolution of production relations in the agrarian sector of Ukraine in 1990–2000: achievements and miscalculations ... 154
Gladka, G.L. Reformation of higher medical education in Ukraine as an element of social politics of the state: historical aspect ... 159
Komarnitskaya, I.Y. The role of international organizations in the preservation of cultural heritage in modern Ukraine ... 167
Baliabas, V.D. Optimization and ways to improve the efficiency of the Fire and Rescue Service of Ukraine ... 170
Andreev, V.M. Victor Petrov as a researcher of P.Kulish's life and works ... 176
Borisenko, M.V., Lagunova, O.S. The investigation of harvest ceremony by A.Krymski ... 183
Dubinskiy, V.I., Polakova, L.I. Problems of English agrarian history are in labours of E.O. Kosminskogo ... 190
Lahodzins'kyi, V.V. Assessing Drahomanov ancient Roman authors ... 194
Polians'kyj, F.I. Creative heritage as a source of Lypa George Ukrainian political and psychological thought ... 200
Zavalko, N.V. Way of Oleksandr Carp Kasimenko in historical science ... 204
Shahbazova, R. Some political and economic development of Azerbaijan during the caliphate in sciences studies V.V. Bartold ... 209
Krysenko, D.S. Image of the USSR as a factor in the evolution of U.S. foreign policy (sec. half of the XX century) ... 214
Buzan, V.Yu. The impact of rivalry between the U.S. and the USSR on the course of the Arab–Israeli conflict in 1956–1991 ... 218
Hantsyan, R.Y. Disciplinary status of current history in Great Britain in the first half of the twentieth century ... 223
Makarov, R.V. Positive and negative consequences of the British mandatory management in Iraq (1920–1932) ... 228
Nahirnyj, M.Z. Vukovar as a center of cultural life of the Ruthenians and the Ukrainians in Croatia at the end of twentieth century ... 238
Abbasova, M. Development of transport routes in South Caucasus in the XIX century ... 241
Guseinov, Ju. Karabakh – ancient Azerbaijani land Summary ... 246
Makhorin, G.L. Historical thought the Renaissance and Enlightenment ... 252
Radchenko, N.M. Cooperative Edition 1881–1917 as a source of study of the history of the development of credit–financial system of Ukraine ... 257
Lazurenko, Y.M. Changes reflected in the productive forces of the individual peasant economy of Ukraine in the New Economic Policy in the historiography of the second half of 50's – 70's. XX century ... 262
Palkin, D.V. The Organization measures of Soviet government in the field of submission and activity of actions rule of partisans and under the floors in Ukraine during the second station of the war (1942–1943): modern Ukrainian histography ... 268
Siropol, V.O. The Medical providing of Red Army in the years of Great Patriotic war: a historiography review ... 272
Strizhak, E.M. Staffing secondary and higher schools of Soviet Ukraine 1920–1930's: historiography problems waz analyzed ... 278
Lazurenko, V.M. Brightening problems of coming into being and life's work of peasant farms in Ukraine in the period of HEP in historiography in 1980's – early 1990's ... 284
Skoryak, A.G. Historiografical analysis features of fair trade of Poltava province ... 290
Sharavara, T.O. Foreign historiography of the origins of the judicial reform of 1864, in the Russian Empire ... 301
Levytska, K.V. Parliamentary system in Ukraine: modern Ukrainian historiography ... 306
Levchenko, L.L. Questions of archival documents arrangement in the context of the United States archival history, p.2 ... 310
Mammadova, I. Ethnographic information about the city of Tabriz in the memoir european sources ... 319
Mehtizade, S. Medieval Azerbaijan applied arts and music in the diaries of Western Europe travelers ... 324
Suleymanov, A. Reforms on medical personnel training in the nakhchivan autonomous republic ... 329
Shabanov, S.B. The Glass Vessels from the settlement Bulganakskoe excavated in the Crimea ... 334
Shyan, L.M. Reconstruction of the interiors of the Zbarazh Castle as an important factor of conservation activities ... 340

PHILOSOPHIC SCIENCES

Voronkova, V.G. Management activities as a matter of social and philosophical reflection ... 347
Dediaeva, I.P. Development of the concept of freedom in the history of philosophy ... 355
Zlenko, N.M. Risk community as the current stage of the historical development of humanity ... 359
Dondiuk, A.M. Methodological collisions of the phenomenological: ontological dependence and the positive power of fear ... 366
Kulik, A.V. Philosophy of macabre and chaos ... 372
Levkulych, V.V. Features of theorization the problem of justice in social philosophical thought of the Enlightenment ... 377
Morozova, L.P. The values in the context of neoclassical hike to sotsiumu ... 382
Otreshko, V. Cennost' labour: material, social, spiritual ... 387
Pavlova, T.S. Philosophical origins formation of the psychological approach to rights as individual and social reality ... 391
Prepotenska, M.P. Urbanus oasis: existential aspects of urbanism utopia in the context of megalopolis ... 396
Ivanov, E.V. Social management in Kievan Rus at the end of X – the first half of the XI centuries: socio–philosophical analysis of the problem ... 402
Krasnokutskij, A.V. Politics as a socio–philosophical category ... 407
Vysotska, O.E. The essence and the meaning of the modern ideology of globalism: between «global democracy» and «new imperialism» ... 413
Gnativ, Z.Ya. Neotomistyc search of «integral humanism» in modern social and political process of Ukrainian ... 419
Lysovskyy, P.M. The global financial crisis as a depression in the modern zeitgeist speculative capital ... 423
Sidorenko, S.V. Genesis of civil society in global civil society ... 428
Susak, M.M. Conceptual analytics of humanism's phenomenon ... 435
Polishchuk, O.S. Subjects of collective activity in social–political being of a person ... 442
Tarabasova, L.H. Zhiznetvorchestvo personality in early stages of development: тheoretical and methodological research ... 447
Timchenko, A.P. Phenomenon of existential mediation of the relationship of man and society ... 452
Sharko, O.V. The phenomenon of vagueness: its nature and specific character ... 457
Sharypin, A.V. Amalgam of intellectual tradition in the Ukrainian culture XIV–XV centuries ... 463
Yuvkovetska, Yu.O. Political advertising as a phenomenon of culture ... 469
Buturlina, O.V. Media creativity as a variety of creative activities of identity ... 475
Korniyenko, T.A. Theoretical foundations of design analysis city as a unique social phenomenon, p.2 ... 481
Lobanchuk, O.A. Integrated artistic activity as a basis for models of speech development of personality ... 486
Lugucenko, T.V. Kulturnaya paradigm as phenomenon of sociokulturnogo life of man ... 491
Omelchenko, Y.V. Ukrainian human rights movement members' ideas in the context of ethics of non–violence ... 496
Prokhorov, M.M. Krizisologicheskiy analysis of intercommunication of history, culture and life ... 502
Osypova, V.Y. Glamour as Fashion Mashine ... 509
Belyayeva, L.G. The transformation of music in coordinates of social space ... 514
Vladychenko, L.D. Religious component in temporal education: Polish experience ... 520
Karnauchova, N.L. Ninian Smart's phenomenology of religion and its methodological significance ... 525
Klimenko, O.B. Category «Ενέργεια» in ancient philosophy, early patristic and Hesychasm ... 531
Golozubov, A.V. The laughter of the gods and heroes in the mythological–epic space of the medieval Iceland ... 539
Shamsha, I.V. Eternity and time in the work of St. Augustine «City of God» ... 545
Masayev, M.V. The Symbol of Art in the Image of the Sun in Works of Romain Rolland and Vladimir Mayakovski: Philosophy and History and Culturology Aspects ... 550
Makh, U.I. Albert Schweitzer's Philosophy of Culture ... 554
Merezhynska, E.Yu. Social and philosophical parameters of the E.Hoffmann's theory of personality ... 560

Zavidniak, B.T. The Review of Harry Wolfson's Key Studies on Philo of Alexandria 567
Sodomora, P.A. Thomas Aquinas: Flourishing After Decay 573
Huseynova, M.E. The genre of novel is lyrical–psychological analysis (based on Y.V. Chemenzemenlys novels) 578
Goncharov, V.I. Humanism principles of education 582
Boychenko, M.I. Philosophical comprehension of providing conditions of postgraduate education .. 587
Grytsenko, T.V. American multicultural education: intersections of gender studies, ecological justice education, and White studies 592
Kharlash, L.M. Media education as a form of open education: philosophical foundations 597
Kulinenko, L.B. Practice as basis of efficiency of pedagogical process 602
Malisheva, O. Obmezhennya freedoms of communicative process in education in the period of authoritarianism 607
Mykulak, N.M. Activism of women's mentality in the context of gender equality and education 612
Moskalik, G.F. Informing-communicative nature of education 619
Pyatysheva, I.P. Domestic experience of greening of pedagogical activity 626
Finin, G.I. Historical education in the curriculum of the military specialist: philosophical analysis 632

POLITICAL SCIENCES

Gerasimenko, A. Politika structural re-erecting of economic development of the state and society .. 636
Vorcharova, I.E. Bicameralism as an institution of regional political influence at the national level ... 641
Pergler, T.I. Ecology and healthy way of life priorities of creation of the Ukrainian state 645
Prokopchuk, I.I. The analysis of tendencies of an institutionalization of freedom in the Ukrainian society 652
Turchyn, Y.B. Current Ukraine and OSCE Cooperation: Estimation and Prospects 658
Chovgan, I.V. Bologna process and the protection of national interests in the field of higher education in Ukraine 664
Trutenko, A.O. The conceptual principles of the foreign policy of Ukraine 670
Danilyan, O.G., Dzeban, A.P. Experience of optimization of functioning of public authorities in Germany and possibility of his use in Ukraine 677
Chvab, L.P., Tkachyk, O.O. Ukrainian foreign policy of the Republic of Serbia in the years 1992–2006 684
Ponomareva, I.S. The identity of the ethnic groups of the Azov's Greeks 691
Ievmenchuk, O.V. Transformation of the conservatism ideology on the edge of the XX and XXI century 696
Kuts, G.M. Religious grounds of liberalism 703
Palinchak, M.M. Typology of the state–church relations: political analysis 708
Dolya, I.N. Local political process: to methodology of question 712
Petrenko, V.V. Propaganda in democratic society 717
Fedorenko, A.V. Democracy as a form and model of social organization and management 721
Zaslavska, O.O. The typology of political communication 730
Saschuk, H.M. Information society – a fundamentally new stage of human development 737
Ischenko, I.V. The major functions of information – psychological component of instability and her display in a public environment 743
Perga, T.Yu. The Problem of Global Consumption in the Context of the Sustainable Development 748
Nagornyak, T.L. Marketing aspect of the policy of national branding 754
Siriy, S.V. Social and political consequences of local wars and soldiery conflicts 758
Filonov, O.V. Requirement to moral'no–dilovikh qualities of candidates on service in the organs of gendarmery and special services of the Russian empire as organs on a fight against terrorism at the end of XIX – to beginning of ÕÕ item 764
Kryvohlava, M.Z. Afghan factor in security cooperation in the Central Asian space 768
Milova, M.I. Elections and the Elective System of Bulgaria: Adaptation to European Realia 774
Chernyshov, I.V. Two Israeli wars in Gaza: results and implications 781

DISCUSSION

Scientific discovery

Fedorova, K.O. The eudaimonistic paradox: the theoretical and conseptual fundamentals 786

SCIENTIFIC LIFE

Masayev, M.V. Development of Intellectual Basis of Primates' Activity. Whether the Animal Could Pass from Reflex to Non–reflex, Symbolic Behavior. Review on a monograph: Novosyolova, S.L. Development of Intellectual Basis of Primates' Activity / S.L. Novosyolova. – Moscov: Edition of Moscow Psychological Institute: Voronezh: Edition of NPO «MODEK», 2010. – 304 p. 793
Miroshnikov, O.A., Perehod, S.O. Instrumentarium of Study of Human History: About the First in the Crimea Manual of Philosophy of History. Review on a Manual: Masayev, M.V. Philosophy of History. A Manual / M.V. Masayev. – Simferopol: Dolya, 2008. – 304 p. 796

Вимоги до оформлення наукових статей для публікації в збірнику наукових праць «Гілея: науковий вісник»

1. *Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх* **відповідності вимогам ВАК України до структури наукової статті** *(див. Постанову Президії ВАК України № 7 – 05/1 від 15.01.2003 р.// «Гілея (науковий вісник)»: Збірник наукових праць – К., 2007. – Вип. 7;8).*

   Наукові статті повинни містити такі необхідні елементи:
   - *постановка проблеми* у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
   - *аналіз останніх досліджень і публікацій*, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
   - *формулювання цілей статті* (постановка завдання);
   - *виклад основного матеріалу* дослідження *з повним обґрунтуванням* отриманих наукових результатів;
   - *висновок* з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.
2. Стаття подається українською або російською, англійською, німецькою, французькою мовами у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на дискеті, диску чи електронною поштою.
3. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.
4. Текст статті має супроводжуватись **шифром УДК і трьома анотаціями** (українською, російською, англійською). Всі анотації повинні містити:
   - прізвище, ініціали автора;
   - назву статті;
   - текст анотації (до 50 слів);
   - перелік ключових слів.

   Матеріал в анотації викладають стисло і точно з використанням синтаксичних конструкцій, притаманних мові ділових документів, уникаючи складних граматичних зворотів. Необхідно вживати стандартизовану термінологію, а не маловідомі терміни і символи. Без вживання слів **«У статті …»** або **«Стаття присвячена …»**.
5. **Вимоги для оформлення тексту:** всі поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Кількість сторінок для статті не повинна перевищувати 0,5 друкованого аркуша (12–15 сторінок комп'ютерного тексту). Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ. Щодо символів. В тексті необхідно використовувати лапки лише такого зразку: « », тире – це коротке тире: «–». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію *«Недруковані знаки»*.

Розташування структурних елементів статті

УДК **Прізвище І.Б.**

Назва статті

Анотація українською з переліком ключових слів

Т е к с т с т а т т і

Список використаних джерел

ПІБ, назва статті, *анотація* російською з переліком *ключових слів*

ПІБ, назва статті, *анотація* англійською з переліком *ключових слів*

6. Перелік джерел розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком **Список використаних джерел** і виконується мовою оригіналу. В переліку посилань зазначається загальна кількість сторінок (для книг) або номерів сторінок початку і кінця тексту джерела (для статей). Джерела в переліку посилань нумеруються вручну, без використання функції меню Word *«Формат – Список – Нумерований»***.**
7. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [7,с.123], де 7 – номер джерела за списком літератури, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1;4;8] або [2,с.32;9,с.48;11,с.257]. Посилання на архівні джерела – [15,арк.258,231зв]. Згадані в тексті науковці, дослідники називаються за абеткою – М.Тард, Е.Фромм, К.Юнг, К.Ясперс та інші. На початку зазначається *ім'я*, а потім *прізвище* вченого. Необхідно виокремлювати зарубіжних та вітчизняних дослідників.
8. Стаття обов'язково супроводжується **авторською довідкою** із зазначенням *прізвища, ім'я, по батькові* (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.
9. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція матеріали не рецензує і не повертає. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити неякісні матеріали без пояснення причин. Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.
10. У разі передруку посилання на «Гілея: науковий вісник» **обов'язкове.**
11. Збірник регулярно розсилається у бібліотеки за переліком, встановленим ВАК України.

Адреса редакції: .....*03142, м. Київ, вул. Семашка, 13 оф. УАН*
Телефони: .....(044) 424-51-81, (067) 509-33-99; (097) 364-06-65
Сайт:.....WWW.GILEYA.ORG.UA
E-mail: .....gileya@gileya.org.ua

Наукове видання
Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»
Випуск 69

Научное издание
Сборник научных работ «Гилея: научный вестник»
Выпуск 69

Scientific edition
Collection of scientific papers «Gileya: scientific herald»
69 edition

Співзасновники:
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова;
ВГО Українська академія наук

Шеф-редактор – Андрущенко В.П.
Головний редактор – Вашкевич В.М.
Відповідальний секретар – Халамендик В.Б.

Формат 60х90 1/16. Друк офсетний.
Ум. друк. арк.: 78,07
Наклад 300 прим.

Видавництво УАН ТОВ «НВП «ВІР».
03142, Київ, вул. Семашка, 13.
Друк ПП «Фенікс».
Зам. №

Підписано до друку 27.01.2013 р.

Ціна договірна